

Hadi és más
nevezetes
történetek

Hadi és más nevezetes történetek

Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére

Hadi és más nevezetes történetek

Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére

Szerkesztette
Kincses Katalin Mária

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
2018

A kiadásért felel
Dr. Kovács Vilmos ezredes,
a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

Felelős szerkesztő
Kincses Katalin Mária

A borítót a bécsújhelyi Missale iniciálé-motívumkincsének felhasználásával
Szabó Emese tervezte

© Szerzők, 2018
© HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018

ISBN 978-963-7097-87-4

A kötetet gondozta a Line Design Kft.

Tartalom

Lectori Salutem!	9
<i>B. Halász Éva:</i> „Prothonotarius et vicesgerens domini... bani”. Az Anjou-kori ítélmesterek mint báni helyettesek és okleveleik	11
<i>B. Szabó János:</i> Koppány népe, hej! Symigtól, Symegig, Koppány duxtól Bulcsu karchaszig – kései széljegyzetek a „Somogy-vitához”	18
<i>Bagi Dániel:</i> Szeniorátusi trónöröklés vagy harc a gyámi pozícióért? Adalékok Béla herceg és I. András vitájához	24
<i>Bagi Zoltán Péter:</i> Egy elfeledett ostrom: Zrínyi Miklós Csázma elleni támadása 1557-ben	37
<i>Balla Tibor:</i> Osztrák–magyar részvétel a központi hatalmak által megszállt Románia katonai kormányzásában, 1916–1918	43
<i>Balogh Máté:</i> Az 1646–1647-es pozsonyi országgyűlés egy résztvevő szemével. Felsőkálldi Káldy Ferenc levelei dominuszának, Batthyány I. Ádámnak	51
<i>Bárány Attila:</i> Nyugati követek Bodrogbán – Wyllermus, a francia király fraterere	66
<i>Bubnó Hedvig:</i> „Unum cum omnibus habet societatem”. A számok szerepe Szent Ágoston <i>De musica</i> című művében	73
<i>C. Tóth Norbert:</i> Bakóc Tamás kölcsönei a királynak	81
<i>Csikány Tamás:</i> Egy valóságos ballada	92
<i>Draskóczy István:</i> A máramarosi sókamara sorsa 1458–1490. Megyetörténet – hadtörténet? ..	101
<i>F. Romhányi Beatrix:</i> És ha mégis tudtak számolni? Avagy: hány katona kell az ország védelmére?.....	106
<i>Fedeles Tamás:</i> Ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum. Magyar prelátusok szentszéki látogatásai a középkorban	117
<i>Feld István:</i> Várak a terepen – várak az írott forrásokban. Északkelet-Magyarország vártopográfiai kutatásainak eredményeiből	133
<i>Forgács Márton:</i> A Gaznavida Birodalom hadszervezete	145
<i>Germuska Pál:</i> Magyar katonai segítségnyújtás az arab országoknak az 1973-as Jom Kippur háború idején	152
<i>Grzesik, Ryszard:</i> Chronica Polonorum as One of the Basic Sources of the Hungarian–Polish Chronicle	157
<i>Györkös Attila:</i> „Melákok”. Egy francia család a késő középkori Magyarországon	163
<i>Gyulai Éva:</i> Pallas Reckheimben – Theodoor Amand Caenen Rákóczi Juliannához szóló üdvözlő verse (Maastricht, 1706)	169
<i>Hajdu Tibor:</i> Fejérváry Géza jelentése kiküldetéséről a Nordarmee-hoz a königgrätzi vereség után	190
<i>Hermann Róbert:</i> Egy hiányzó fejezet – Kazinczy Lajos hadosztályparancsnoki tevékenysége 1849 februárjában	192

<i>Horn Ildikó</i> : Báthory István apródjai	203
<i>Horváth Miklós</i> : Adalékok a Kádár-csoport 1956–1957-es legitimitásának és a formálódó hatalom jellegének értékeléséhez	209
<i>Hunyadi Zsolt</i> : Törésvonalak: a johannita magyar–szlávön rendtartomány a szkizma idején	216
<i>Irásné Melis Katalin</i> : A pesti XVIII. századi katonai építkezések régészeti kutatása	222
<i>Kemény Krisztián</i> : A kétszer elfogott cs. kir. lovasüteg. Jelentések, visszaemlékezések és kitüntetési javaslatok az 1849. március 5-i szolnoki ütközet emblematisus fegyverténye kapcsán	230
<i>Kincses Katalin Mária</i> : A forradalom fogalmának értelmezése a polgári gondolkodásban az 1910-es években a Nyugat című folyóirat publicisztikájának kiragadott példái alapján (vázlat)	241
<i>Kiss Gábor</i> : Nemi betegségek és az osztrák–magyar haderő az I. világháborúban	248
<i>Kiss Gergely</i> : Kuno pápai legátus és Magyarország az elbeszélő források tükrében	253
<i>Kocsis Annamária</i> : A kora újkori Szabolcs és Szatmár vármegyei boszorkányperek a számok tükrében	263
<i>Kordé Zoltán</i> : XI. századi uralkodóink idegennyelv-ismeretéről	271
<i>Kovács Vilmos</i> : A magyar haderő felszerelésének lehetőségei a bledi egyezmény (1938) előtt	279
<i>Körmendi Tamás</i> : „Midőn télidőben a németek elpusztításának szándékával útra kelt”. Szent László király állítólagos 1079-i német hadjáratáról és Guden oklevelének keltezéséről	292
<i>Kranzieritz Károly</i> : Korai Oszmán rablótámadások	298
<i>Krámlí Mihály</i> : A karaktól a sorhajóig. A tengeri hadviselés átalakulása, 1490–1670	307
<i>Lázár Balázs</i> : Szolgálati panasz 1755-ből	314
<i>M. Szabó Miklós</i> : A szovjet Déli/Dél Hadseregcsoporthoz tevékenységének főbb elemei a „Duna” gyakorlat/hadművelet során az 1968. április 8. – november 15. közötti időszakban	318
<i>Marosi Ernő</i> : Az esztergomi palotakápolna figurális oszlopfője	325
<i>Mészáros Kálmán</i> : Három lakodalom a Rákóczi-szabadságharc idején. Források Ráday Pál és Kajali Klára, Ráthonyi János és Nagyidai Anna, valamint Korláthkeőy László és Ottlyk Julianna házasságkötéséhez	336
<i>Mészáros Orsolya</i> : A középkori üvegkészítés fémeszközei	344
<i>Mikó Gábor</i> : Quadripartitum-problémák	357
<i>Nagy Balázs</i> : Uralkodói évfordulók és kutatástörténet: Luxemburgi IV. Károly az újabb történeti irodalomban	366
<i>Ortner, M. Christian</i> : Der Seekrieg in der Adria 1866. Österreich und „seine“ Kriegsmarine	374
<i>Petrovics István</i> : Temesváriak a középkori Borsod megyében: Mihály miskolci plébános és testvére, Miklós	389
<i>Pintérné Kazán Beáta</i> : Anonymus műve a szlovák történetírásban a XIX. és XX. században	397
<i>Piti Ferenc</i> : Árpád-házi uralkodók oklevelei XIII–XIV. századi okiratokban	400
<i>Polgár Balázs</i> : Az 1526. évi mohácsi csata régészete és a kutatás újabb perspektívái	405
<i>Pollmann Ferenc</i> : A dolovai csata	416
<i>Pósán László</i> : A Német Lovagrend részvétele János Albert lengyel király 1497. évi moldvai hadjáratában	421
<i>Rauchensteiner, Manfred</i> : Fremde im eigenen Land. Flüchtlinge in Österreich-Ungarns letztem Krieg	432

<i>Ravasz István</i> : A XX. századi világháború első hősi halottja	438
<i>Réfi Attila</i> : Az újkori harcmezők lovagjai – vértések a Habsburg-haderőben	446
<i>Ságvári György</i> : A magyar ruha kérdése az 1790–91-es országgyűlésen	452
<i>Segeš, Vladimír</i> : Husziták és bratrikok a középkori Magyarországon	458
<i>Somogyi Gréta</i> : Mozdony hiányában nem indul a Székely gyors. Jegyzőkönyv a Pestről Szolnokon át Kolozsvárra menő vasútvonal tervezetéről	470
<i>Soszyński, Jacek</i> : Martini Poloni Continuatio Coloniensis. A Historiographical Misapprehension	477
<i>Steinhübel, Ján</i> : Keletről nyugatra és nyugatról keletre, szárazon és vízen: zsidó kereskedők útjai	483
<i>Suba János</i> : Az államhatár fogalmának változásai és értelmezése	494
<i>Sudár Balázs</i> : A kazár menyasszony	500
<i>Süli Attila</i> : Torda megye és Aranyosszék 1848 őszén	506
<i>Szabados György</i> : Inchofer Menyhért történetírásáról a Szent István-i életmű kapcsán	513
<i>Szabó Péter</i> : Magyarok francia hadifogságban. Részletek dr. Soós Imre hadifogolynaplójából, 1945. augusztus–november	519
<i>Szakály Sándor</i> : A magyar királyi honvéd tisztikar és a „zsidókérdés”, 1938–1942	525
<i>Számvéber Norbert</i> : Szovjet páncélosok a „Südwind” hadműveletben	533
<i>Szende Katalin</i> : Sub nostro vexillo regali. Katonaállítási kötelezettség a középkori magyar városi és <i>hospes</i> -kiváltságlevelekben	542
<i>Szőcs Tibor</i> : Miért „ország”-bíró az országbíró?	552
<i>Thoroczkay Gábor</i> : Az első magyarországi szentté avatásokról	559
<i>Torma Béla</i> : A katonai felderítés és hírszerzés bizánci és keleti frank forrásai a honfoglalás és a kalandozások korában	566
<i>Tóth Endre</i> : A honfoglalás előtti dunántúli víz- és helynevek azonosításáról	573
<i>Tóth Ferenc</i> : Miles Christi. Contribution à l’image de Saint Martin, comme saint militaire en Europe	582
<i>Tóth Sándor László</i> : A brezalauspurchi csata (907. július 4.)	587
<i>Tulipán Éva</i> : Az erőszak rítusai 1956-ban	594
<i>Varga J. János</i> : Körmend mezőváros a közép- és kora újkor határán	601
<i>Veszprémy László Bernát</i> : Adalékok a fajvédelem történetéhez. Levelek Lendvai István hagyatékából	609
<i>Veszprémy Márton</i> : Az asztrológiai hálrendszer történetének magyarországi vonatkozásai	615
<i>Vizkelety András</i> : Népnyelvi szövegek latin kódexekben	623
<i>Weisz Boglárka</i> : A kolozsváriak 1316. évi kiváltságlevele	627
<i>Zsoldos Attila</i> : 1317 tavasza Biharban	632
A kötet szerzői	639
Tabula gratulatoria	643

Lectori salutem!

A magyar hadtörténetírás egyik meghatározó alakja Veszprémy László, akinek az egyetemes történettudomány elsősorban a magyar középkori történeti elbeszélő források nemzetközi megismertetését, kiemelten azok hadtörténeti vonatkozásainak nyugat-európai kontextusba helyezését köszönheti. A remekül megalapozott szakmai felkészültségű (történelem, latin és könyvtár szakot végzett) és idegennyelv ismeretű (anyanyelvén kívül öt nyelven ír, olvas és beszél), kiemelkedő tudású és műveltségű történész-hadtörténész a források közreadásával, műfaji leírásával, aprólékos hadtörténeti, művelődéstörténeti, egyháztörténeti, irodalmi, művészettörténeti elemzésével szerzett nagy szakmai tekintélyt nemcsak idehaza és a környező országokban, de a programadó nyugat-európai tudományos műhelyekben és a tengerentúlon is. Ezzel párhuzamosan évtizedek óta nagy szorgalommal naprakészen tolmácsolja hazai folyóiratainkban a legfrissebb középkori egyetemes történeti és hadtörténeti kutatási eredményeket. Hivatali tisztségénél fogva több mint egy évtizede a Hadtörténeti Intézet és Múzeum első rangú kutatója, intézeti szellemi műhelyének vezetője, utazó követje, aki nemcsak a Hadtörténeti hírnevét öregbíti, de nagymértékben köszönhető neki, hogy a nemzetközi történetírás, ezen belül is a hadtörténetírás vezető fórumain a magyar kutatási eredményeket számon tartják, figyelemmel kísérik.

Pályafutása az Országos Széchényi Könyvtárban indult 1982-ben könyvtárosként és tudománysszervezőként, ahonnan 1984-ben intézményünkbe került, s napjainkig is dolgozik hivatásos tisztként, rangját tekintve jelenleg alezredesi fokozatban, intézetigazgatói státusban. Tudománysszervezői és oktatói tevékenysége a kutatás mellett folyamatos: hazai és nemzetközi konferenciák tucatjait szervezte meg, részt vesz intézményközi tudományos műhelyek, programok, kutatások, szerkesztőbizottságok, kuratóriumok, továbbá négy felsőoktatási intézmény (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Kodolányi János főiskola, Közép-Európa Egyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem) munkájában, doktori képzésében.

Kutatói teljesítményét e helyen csak jelzésszerűen vázolhattam, de ezt a teljesítményt talán az a hazai és nemzetközi tudományos kapcsolatrendszer jellemzi a leginkább, melynek ez a kötet is lenyomata, akár annak szerzői gárdáját, akár a *Tabula Gratulatorián* szereplőket tekintjük. Történészek, hadtörténészek, művelődéstörténészek, művészettörténészek, a politika-, gazdaság- és diplomáciatörténet, a történelem rokon- és segédtudományainak művelői, régészek, levéltárosok, könyvtárosok, muzeológusok, múzeumpedagógusok, irodalomtörténészek, a magyar és egyetemes történet kutatói hazánkból, a Kárpát-medencéből, a környező országokból, egészen az ókortól napjainkig terjedő kutatási időszakra vonatkozóan, akik Veszprémy Lászlót 60. születésnapja alkalmából „hadi és más nevezetes történeteikkel” tisztelik meg ebben a könyvben.

A születésnapjára kötet több szempontból is kivételesre sikeredett. Nemcsak a nagyszámú és sokoldalú szerzői gárda, ennek megfelelően többnyelvűsége, továbbá szép formai kivitele, hanem egy személyes vonatkozás miatt is: Veszprémy László kivételes a kutatók sorában, mert kollégái, mun-

katársai, pályatársai, tisztelői, tanítványai köszönhetik, ugyanakkor ezek sorában két kutatósorba növekedett gyermeke: fiai is.

A kötet címét adó magyar sajtótörténeti kuriózum, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című, rövid életű, 1989 és 1791 között kiadott hírlap a *Bécsi Magyar Hírmondó* (1982–1802) előzménye volt. Nemcsak hangzatos és szép, magyar nyelvű volta miatt került sor a „címkölcsönzésre”. A lap a korabeli nemesi, patrióta és jozefinista értelmiség orgánuma volt, amely sajtó- és eszmetörténeti szempontból egyaránt nevezetessé tette. Az újságot Bécsben adták ki abból a célból, hogy a magyar értelmiség és haladó gondolkodású nemesség önálló, nemzetközileg ismert és olvasott fórumhoz juthasson. A Görög Demeter szerkesztette, 1789. július 7-én indult újság – miként a címe mutatja – a politikai cenzúra miatt, a hatóságok megtévesztése céljából kezdetben nem újságformában jelent meg, hanem kizárólag a török háború történetével foglalkozó füzetekből állott, és hetenként egyszer, majd kétszer jelent meg. Rendkívüli népszerűségére jellemző, hogy hamarosan megelőzte a párhuzamos, rivális *Magyar Hírmondót*, s nem egy számból utánnyomásra is szükség volt. Eleinte a lap csak azzal a kérdéssel foglalkozott, ami mindenkit a leginkább érdekelt: a háború eseményeivel, ám később fokozatosan becsempészte a többi hírt, megnyilatkozást is, amelyek a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztésének ügyét szolgálták, valamint a hazai és külföldi politikai események iránti érdeklődést kívánták felkelteni. A lap a cenzúra miatt nem tüntette fel sem a szerkesztők, sem pedig a cikkírók nevét. A szerzők között találjuk azonban a kor legnevezetesebb tudósait, nemesit, politikusait: Hajnóczy Józseftől Széchényi Ferencen át, Festetics Györgyig, Teleki Sámuelig. – Jelen kötet címadását e lap kuriozitása mellett tehát annak gondolati tartalma, haladó volta, szakszerűsége, korrektsége, s az európai értékek felé nyitás és kapcsolódás, a nagyvilág felé törekvés igénye motiválta – olyan értékek, melyek Veszprémy László törekvéseit is átítatják.

Az írások mindegyikét Veszprémy László munkássága és/vagy személyisége inspirálta: a rendkívüli tematikai változatosság természetesen ennek köszönhető. A másik közös vonás az írásokban, hogy vagy friss, eddig publikálatlan tudományos eredményeket tartalmaznak, vagy olyan szintéziseket, melyek új szempontok alapján (az eddigiekhez képest más megvilágításban vagy látószögből) elemeznek, rendszereznek korábbi eredményeket, ezáltal új összefüggésrendszerbe helyezve azokat. Ez a tematikai sokféleség nem tette lehetővé, hogy a szerkesztő arányos terjedelmű egységekre, fejezetekre oszthassa a kötet írásait. Az „általánostól az egyesig” rendezőelve szintén minduntalan megbukott a mérlegeléskor, de még a kronológiai sorrend kialakítása is több szempontból erőltetettnek tűnt. Maradt a legegyszerűbb, legkevésbé fantáziadús, ám talán legkorrektebb közlési sorrend, a szerzők nevének szoros ábécé rendje.

Kivételes szellemi utazásra, különleges kalandozásra hívom a Tisztelt Olvasót a Hadtörténeti Intézet és Múzeum e kiadványának lapjain – megosztva az örömet, izgalmat és élményt, s nem utolsósorban tolmácsolva az intézményi, kollegiális és szerzőtársaimtól érkező segítséget, amit szerencsés szerkesztőként már előzőleg is, a kötet összeállítása során a kedves Ünnepektől, Veszprémy László jóvoltából megtapasztalhattam.

Budapest, 2018. február 13.

A szerkesztő

„Prothonotarius et vicesgerens domini... bani”

Az Anjou-kori ítélőmesterek mint báni helyettesek és okleveleik

A középkori Magyarország Drávától délre fekvő különtartományának élén álló bánok nem tartózkodtak mindig Szlavóniában,¹ azonban az irányításuk alá tartozó terület mindennapi élete távollétükben sem szünetelt: kancelláriájukon okleveleket állítottak ki, a báni ítélőszék is működött. A helyettesükként ténykedő személyek megnevezésére a források több kifejezést használtak, az *occupator*, *rector*, *tutor*, *vicesbanus*, *vice(s)gerens* szavak fordulnak elő az oklevelekben. Az első hármat általában a bánok családtagjaira alkalmazták, akiktől egy-egy oklevelet ismerünk ilyen minőségükben.² A *vicesbanusok* a báni família tagjai közül kerültek ki, a tárgyalt korszakban általában a körösi ispáni címet viselték.³ A XIV. század közepén Horvátország is a szlavón bánok fennhatósága alá került. Ezekben az években két *vicesbanus* szolgált, egyikük Szlavóniában, másikuk Horvátországban helyettesítette urát.⁴ *Vice(s)gerens* címmel a XIV. századi második felében egy kivételtől eltekintve a bánok ítélőmesterei (*prothonotarius*) helyettesítették urukat alkalomszerűen annak távollétében. Dolgozatomban ez utóbbiak báni helyettesként végzett tevékenységét mutatom be, elsősorban a saját nevükben és saját pecsétjük alatt kiadott oklevelek segítségével.⁵

A középkori magyarországi ítélőmesterek feladatait, működésüket és sok esetben részletes életrajzukat Bónis György dolgozta fel.⁶ Munkájában nagyobb hangsúly esett a központban, az uralkodói székhelyen működött személyekre, a különtartományokban tevékenykedő *prothonotariusok* kevesebb figyelmet kaptak. A báni ítélőmesterekről a XIV. század első felében alig rendelkezünk

¹ Példák: a bán az uralkodót keresi fel (MNL OL DL 4053., Anjou-oklt. XXXIII. 431. o.), hadjáratban vesz részt (MNL OL DF 257 972. (Anjou-oklt. XII. 324. o.), családi birtokára látogat (MNL OL DF 230 482.).

² Kanizsai Lőrinc fia János (1362. június 27., MNL OL DL 103 313.), Cudar György (1370. augusztus 14., MNL OL DL 103 327.) Az egyetlen kivétel Mihálich fia Miklós fia János jelenti, aki nem volt Szécsi Miklós közvetlen családjának tagja, mégis *occupator* címet viselt. 1366. augusztus 28., DL 35 878.

³ Amikor Kanizsai István zágrábi püspök állt Szlavónia élén, nem *banusként*, hanem *vicarius generalisként* címezték. Világi tisztségében többek között Romhányi György körösi *comes* is helyettesítette, aki nem *vicesbanusként*, hanem *vicesgerensként* oklevelezett ebben a minőségében. 1365. október 13. MNL OL DL 77 354. Szintén kivételt jelent Szécsi Miklós harmadik bánága (1372–1373) idején Sörnyei Mihály vicebán címe, ami egy *propter absentia sigilli* záradékban őrződött meg. 1372. december 8., MNL OL DF 230 552.

⁴ Lackfi István bánága idején (1351–1353) Csúz János a horvát (1351. július 15. CDCr. XII. 29–30. o., 26. sz.), míg Mihály fia: Péter körösi ispán a szlavón vicebán tisztségét látta el (1352. július 20. CDCr. XII. 113. o., 77. sz.).

⁵ A XIV. századi szlavón báni ítélőmesterek életútjára és feladataira lásd: B. Halász Éva: Szlavón hercegi és báni ítélőmesterek a XIV. században. *Acta Historica*, CXXX. (2009) 69–83. o.

⁶ Az Árpád- és az Anjou-korra: Bónis 1971. 16–92. o. A XIV. századi országbírói ítélőmesterekkel foglalkozott Bertényi Iván. *Bertényi* 1976. A nádori és az országbírói iroda működésével kapcsolatban lásd: Bónis György: A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században. *Levéltári Közlemények*, 34. (1963) 197–243. o.; Bertényi Iván: A nádori és az országbírói ítélőmester bírósági működése a XIV. században. *Levéltári Közlemények*, 35. (1964) 187–205. o.; C. Tóth Norbert: A nádori hivatal működése Lackfi István tisztségviselése alatt (1387–1392). *Acta Historica*, CXXX. (2009) 85–105. o.

adatokkal. Az Ákos Mikcs bán mellett működő Miklós fia Andrásról egy birtokvásárlás kapcsán értesülünk először 1336-ban, pedig neki vagy hivatalbeli elődjének már korábban is ott kellett lennie a bán mellett.⁷ A XIV. század második felétől kezdenek az ítélmesterek báni helyettesként saját nevükben oklevelet kiállítani. A Paksi Leusták és Kanizsai István mellett is szolgáló Jakab mester 1359. október 13-án kelt kiadványa az első ránk maradt báni helyettesi minőségben kiadott *prothonotariusi* oklevél.⁸ Jakabon kívül a Szécsi Miklós familiájába tartozó Sörnyi Trepk fia Miklós fia: Mihály, illetve a Cudar Péter mellett tevékenykedő, közelebről nem azonosítható Jakab⁹ és György adott ki saját nevében oklevelet, így összesen 12 kiadványt tudunk a báni ítélmesterek személyéhez kötni.

Az ítélmester a nagybírói iroda vezetője, az ott dolgozó jegyzők főnöke volt, gondoskodnia kellett az oklevelek megírásáról, ellenőrzéséről, esetleges javításáról, pecsételéséről és a feleknek való kiadásáról. Bizonyos, hogy uruk hiteles pecsétjét ők őrizték. Szokásjogban való jártasságuk nélkülözhetetlenné tette a *prothonotarius*okat a különböző bíróságok munkájában is. A nádori és az országbírói ítélmesterek a XIV. század második felében nyertek nagyobb önállóságot, amikor uruk nevében, de a saját pecsétjük alatt adtak ki oklevelet, melybe a *propter absentiam sigillorum* záradékkal ezt a tényt bele is foglalták. A XIV. század második felében úgy tekintették, hogy akinek a neve ebben a záradékban szerepel, az jogosult kisebb perbeli cselekményeket elvégezni, elvégeztetni az oklevelet adó nevében.¹⁰ A tárnokmester *prothonotarius*a a XIV. század második felében ura helyettese is volt, bár ez utóbbi tisztségen osztoznia kellett az altárnokmesterrel.¹¹

A szlavón bánok ítélmestereinek saját nevükben kiadott okleveleinek sora 1359-ben kezdődik. Ahogyan az várható is volt, ezek alapján elsősorban a bán bírói feladatait vették át, Jakab mester 1359-ben kelt oklevelében hangsúlyozza is, hogy *in figura iudicii ipsius domini nostri* előtte mondták el a peres felek panaszait.¹² Cudar Péter ítélmestere, György már nevében kiadott oklevelei *intitulatio*jában is kiemeli ezt, 1375–76-ban kelt diplomáiban a *prothonotarius et in iudicatu vicesgerens* címzést használta.¹³ Saját nevükben kelt kiadványaikban olyan ügyeket találunk, melyekben valószínűleg akkor is részt vettek, a többi ítélmesterhez hasonlóan, amikor a bán Zágrábban tartózkodott, vagyis a báni ítélszék munkáját vezették,¹⁴ a perek folyamán vizsgálatokat rendeltek el, ezekhez kapcsolódóan a káptalanoktól mandatumaikban hiteleshelyi ember kiküldetését és a bánnak címezve jelentés tételét kérték,¹⁵ különböző indokokkal pereket halasztottak,¹⁶ perben való meg nem jelenésért bírságot szabtak ki,¹⁷ de nem hoztak végső ítéletet egyetlen eléjük került peres ügyben sem. A kifejezetten perbeli cselekmények mellett találkozunk még eltiltást írásba foglaló oklevéllel,¹⁸ az eltiltások kihirdetésének végrehajtásáról a káptalanoknak adott parancsle-

⁷ CDCr. X. 253–254. o., 187. sz.; Anjou-oklt. XX. 79. o.

⁸ Lásd: Regeszták, 1.

⁹ Lehetséges, hogy ez a Jakab azonos volt azzal a Jakabbal, aki már Paksi Leusták és Kanizsai István alatt is betöltötte a *prothonotariusi* tisztséget. Mivel a az oklevelekben csak keresztnévét és tisztségét tünteti fel, ezt további adatok előkerüléséig sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet.

¹⁰ Bónis 1971. 66–70. o.

¹¹ Bónis 1971. 74–76. o.

¹² Regeszták, 1.

¹³ Regeszták, 11. és 12.

¹⁴ Regeszták, 1. és 8.

¹⁵ Regeszták, 1., 11. és 12.

¹⁶ Regeszták, 5., 7., 8., 9.

¹⁷ Regeszták, 4.

¹⁸ Regeszták, 2. és 10.

velekkel is,¹⁹ illetve néhány esetben a *prothonotarius* ura emberét (báni embert) küldte ki birtokosztály meg szemlélésére.²⁰

Szécsi Miklós 1372 őszén harmadszor is szlavón bán lett. Rövid, 1373 tavaszáig tartó *banatusát* megelőzően 1369-től kezdve másodízben viselte az országbíró hivatalát. A források alapján tudjuk, hogy ítélőmestere, Sörnyei Mihály a legtöbb tisztségébe elkísérte urát.²¹ Tanúságos az 1372. december 8-án, Szécsi Miklós szlavón bán nevében kiadott oklevél, ugyanis ez az első olyan ránk maradt szlavón bán kiadvány, melyben a *propter absentiam sigilli* formula olvasható.²² A formulába Sörnyei Mihály *prothonotarius* neve került, de mellé nem a korábban szokásban lévő *vicesgerens*, hanem a *vicebanus* titulust írták. Nem tudjuk, hogy a feltehetően az országbírói irodából hozott gyakorlat mennyire gyökeresedett volna meg Szlavóniában, mert Szécsi Miklóst a következő év elején Horvátország és Dalmácia élére helyezte az uralkodó, az őt követő Cudar Péter alatt ismét visszatért a korábbi gyakorlat, vagyis az ítélőmester ura távollétében saját nevében adott ki oklevelet a kisebb perbeli cselekményekről *vicesgerens* címmel.²³

A bánai ítélőmesterek delegált joghatóságának kezdete időben egybeesik a tárnokmester *prothonotariusának* hasonló szereplésével,²⁴ azonban attól eltérően folytatódott: míg a tárnokmester ítélőmesterei altárnokmesteri címmel a XIV. század végére uruk bírósági helyetteseivé váltak,²⁵ addig Szlavóniában éppen ellentétes folyamat játszódott le, a bánai *prothonotarius* helyettesi szerepköre nem állandósult a század második felében, egyes bánok esetében még keveredtek is a helyettesítésre alkalmazott különböző megoldások. Kanizsai István zágrábi püspök vikáriussága idején (1363–1365) például helyettesként találkozunk Jakab ítélőmesterrel,²⁶ Romhányi György körösi ispánnal²⁷ és a püspök fivérével, Kanizsai Jánossal.²⁸ Cudar Péter második *banatusa* idején, 1377-től a bánok helyettesítésének feladatát végleg átvették a megyésispánok, így az ítélőmesterek bánai helyettesként való oklevéladása múltó közjáték volt csupán Szlavónia életében a XIV. század második felében.

¹⁹ Regeszták, 3.

²⁰ Regeszták, 6.

²¹ Sörnyei életére lásd: Bónis 1971. 61–62. o. Amikor Szécsi Miklós 1369–1372 között országbíró, Sörnyei Mihály *prothonotarius*at alszágbíróként említik. Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius I–VIII. Szerk. *Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső*. Győr–Budapest, 1861–1891. V. k. 150–154. o., 122. sz. Az adatot hozza Bónis György (Bónis 1971. 61. o.) és Bertényi Iván is (Bertényi 1976. 128. o.).

²² MNL OL DF 230 552. Legközelebb az 1380-as években bukkan fel hasonló, akkor Csirke Péter körösi ispán és *vicebanus* neve került bele a formulába. (1381. október 3. MNL OL DL 77 796. és 1381. január 30. MNL OL DL 77 811.)

²³ Bónis 1971. 70. o. A szakirodalomban óvatosan megfogalmazódott az a nézet is, hogy amennyiben az 1369-ben említett Mihály alszágbíró azonos Sörnyei Mihály *prothonotarius*sal, akkor az ő alszágbírótsága a korábbi szlavóniai bánai helyetteségének lehet a következménye. Bónis 1971. 61. o.; Bertényi 1976. 128. o.

²⁴ Bónis 1971. 75. o.

²⁵ Bónis 1971. 76. o.

²⁶ Regeszták, 3.

²⁷ MNL OL DL 77 354. (CDCr. XIII. 471. o., 344. sz.)

²⁸ MNL OL DL 103 313.

REGESZTÁK²⁹

1. Zágráb, 1359. október 13.

Jakab mr., Leusták, egész Sclauonia [I.] Lajos király által kinevezett vicarius generalisának ítélmestere és helyettese (prothonotarius et vicesgerens) tudtul adja, hogy Cristolfelde-i Sámson fia Bálintnak és fiának: Balotának, valamint István fia Miklósnak a vicarius előtt be kellett mutatniuk okleveleiket a Cristoldelde birtokon hétfőnként (f. II.) tartott vásár ügyében 1359. október 6-án (in oct. fe. B. Mychaelis arch.) Castellan (dict.) Péter fia László ellenében. A terminuson Péter fia László a bán bírói hivatalában lévő (in figura iudicii ipsius d. nostri) Jakab mr. előtt elmondta, hogy Bálint, Balota és Miklós Cristolfelde nevű birtokán a hétfői vásárt az ő, Zenthleluk nevű birtokán szintén hétfőnként, a király különleges engedélyével (ex speciali commissione) tartott vásárának kárára tartják jogtalanul és okleveles bizonyíték hiányában. Bálint, Balota és Miklós ezzel szemben kijelentették, hogy a vásárt ősük, Cristol kapta az uralkodótól és erről volt oklevelük, de azt tőlük jogtalanul elvették (ab ipsis minus iuste ablata extitissent). Bemutatták Miklós, Sclauonia és Ho. volt bánjának 1347. február 18-án kelt nyílt oklevelét (lásd: Anjou-oklt. XXXI. 109. o.). Mivel a felek az oklevél bemutatása után is fenntartották állításukat, ezért Jakab mr. a bán képében a vele együtt bírói székén ülő nemesekkel a bán hatalmával élve, a jog rendjének és az ország szokásának megfelelően kiküldte Lőrinc fia Miklós vagy Domonkos fia János vagy Tamás fia János vagy Fülöp fia Péter vagy Péter fia István deák (litteratus) (László részére), illetve János fia Ádám vagy János fia János vagy György fia Miklós vagy Fábán fia János fia Imre (Bálint, Balota és Miklós részére) báni embereket, hogy a zágrábi kápt. két tanúságtevőjének jelenlétében 1360. március 11-én (in die medii Quadr.) Cristolfelde birtok környékére (ad circumiacentes provincias ipsius possessionis Cristolfelde) szálljanak ki, és ott Pukur környékét kivéve, amiben az alperes fél nem bízik (excepta solum provincia Pukur, de qua pars in causam attracta suspicatur) tudják meg, hogy a Cristolfelde-i vásárt Bálint, Balota és Miklós őse: Cristol kapta-e és halála után ők örökösiként békén bírták-e; az okleveleiket a fentebbi módon elragadták-e tőlük; a vásárt jogosan tartják-e és az László vásárától korábban tartották-e, már Cristol életében is és erről a kápt. a vicariusnak 1360. május 1-jére (ad oct. fe. B. Georgii mart.) tegyen jelenést. D. Zagrabie, 8. die termini prenotati, a. d. 1359.

Á.: zágrábi kápt., 1360. március 27. > zágrábi kápt., 1372. november 8. (MNL OL DL 100 133. Batthyány cs. lt., Acta antiqua. Kristallóc 4.6.96.A.)

2. 1360. január 7. Zágráb

Jakab mr., Leusták, Sclauonia [I.] Lajos király által kinevezett vicarius generalisának ítélmestere és helyettese (prothonotarius et vicegerens) előtt ura távollétében megjelent Theutus (~hátlap: Tuteus) fia László mr. nevében Gwrete~Gwreta fia Péter és tiltakozva elmondta, hogy ura famulusának: Fülöp fia Jánosnak szolgálataiért a Chuthkowch, Sombbothouch és Gradech nevű birtokokat adta, azonban János arra törekszik, hogy azokat Márk és Lukács nevű fr.-eivel egymás között, mint saját birtokaikat felosszák, amittől Gwreta fia Péter ura nevében a prothonotarius előtt eltiltotta Jánost és fr.-eit. D. Zagrabie, in crastino festi Epiph. d., a. eiusdem 1360.

E.: MNL OL DL 24 484. (MKA. NRA. 347/23.) Papír, hajtásnál vízfoltos, halvány. Hátlapján külzet (Pro magistro Ladislao filio Tuteus contra Iohannem, Markus et Lucasium filios Philippi prohibitoria.), valamint kerek zárópecsét töredékei.

3. Zágráb, 1364. október 11.

Jakab mr., István, zágrábi püspök és Sclauonia vicarius generalisának ítélmestere és helyettese (prothonotarius et vicesgerens) a császmai kápt.-nak. Ura helyett neki (michi loco dicti domini mei) jelentették Blyna-i Tuteus fia László mr. nevében, hogy Dusan fiai: János és Péter László birtokai hasznait akarata ellenére szedik, ő pedig az ország szokásának megfelelően ettől el akarja őket tiltani. Ezért Jakab mr. felkéri a kápt.-t, hogy küldje ki tanúságtevőjét, akinek a jelenlétében Endre fia Tamás vagy László fia Dénes vagy Fülöp fia János fia Endrey vagy Chernk fia Tamás vicariusi kiküldött az ország szokásának megfelelően eltiltja Dusan fiait a birtokok hasznainak további szedésétől és minderről a kápt. a vikáriusnak tegyen jelentést. D. Zagrabie, f. VI. prox. an. fe. B. Galli conf., a. d. 1364.

²⁹ A regesztákban olvasható rövidítéseket az Anjou-oklt. gyakorlatának megfelelően használtam.

E.: MNL OL DL 77 337. (Zichy cs. zsélyi lt. 211.B.437.) Papír, hátlapon külzet (Viris discretis, capitulo ecclesie Chasmensis, dominis et amicis suis reverendis pro magistro Ladislao filio Tuteus prohibitoria.) és természetes színű, kerek zárópecsét. (A pecsét képe nagy hasonlóságot mutat az Osl nembeliek pecsétjein használt márdáralakkal. Bizonytalan olvasatú körirata: + S • M • I • VICESGE[...] • [...] • SCLA[U]ONIE, azaz + Sigillum m[agistri] I[acobi] vicesge[rentis] [...] Sclauonie.

K.: Z. III. 253–254. o., 180. sz.; CDCr. XIII. 404–404. o., 293. sz.

4. 1367. január 13. után

Mihály mr., [az oklevél más részéből: Zeech-i] Miklós [az oklevél más részéből: egész Sclauonia] bánjának helyettese és ítélmestere (vicesgerens et prothonotarius) oklevelében három márka bírságban elmarasztalja Gwd-ot, mivel nem jelent meg perének tárgyalásán, mely a bán korábbi perhalasztó oklevelével 1367. január 13-ra (ad oct. fe. Epiph. d.) került és a kijelölt terminuson okleveleit sem mutatta be.

Eml.: Szécsi Miklós szlavón bán, 1368. április 2. > császmái kápt., 1376. május 1. (MNL OL DL 91 826., Festetics cs. lt., MISC 108.)

5. Zágráb, 1367. május 8.

Mihály mr., Zeech-i Miklós, egész Sclauonia bánjának ítélmestere és helyettese (prothonotarius et vicesgerens) azt a pert, melyet a személyesen megjelent Moroucha-i Simon fia Tamás viselt a zágrábi kápt. idézőlevelének megfelelően 1367. május 1-jén (in oct. fe. B. Georgii mart.) a bán és nevében Mihály mr. színe előtt Lukács fiaival: Benedekkel és Mihállal szemben (akik helyett az időpont elfogadói jelentek meg (pro quibus assumptores termini conparendo et terminum assumpserunt) időpont ütközés miatt (ratione prioritatis termini) elhalasztja június 13-ra (ad oct. fe. Penth.). D. Zagrabie, 8. die termini prenot., a. d. 1367.

E.: MNL OL DL 35 879. (MKA, Collectio Kukuljevicsiana) Papír. Hátlapon külzet (Pro Benedicto et Mychaeli filiis Stephani filii Lucasii contra Thomam filium Symonis de Moroucha ad octavas festi Penthecostes prorogatoria.), valamint természetes színű, kerek zárópecsét töredékei.

Reg.: CDCr. XIV. 107. o., 65. sz. (Orsič család levéltárának elenchusa alapján, Szécsi Miklós bán kiadóval.)

6. 1367. június 29. előtt

Michk, (Mihály) mr., Szech-i Miklós szlavón bán ítélmestere és helyettese (prothonotarius et vicesgerens) oklevelében meghagyja a zágrábi kápt.-nak, hogy küldje ki tanúságtevőjét, akinek a jelenlétében a többek között megnevezett zágrábmezei (de Campo Zagrabienisi) Stanomerius fia Márk báni ember kiszáll az egyrésztől Gergely fiai: Iuan, Péter és Pál, Ladomerius fia Kws, Damian fiai: Domonkos és Lőrinc, ugyanazon Domonkos fia: Pál, másrésztől Radoslaus fia: Iwchech, Wulkouy fia Pál, Berimerius fia: Berk, ugyanezen Berk fia: Jacou, István fia: Dénes, László fiai: Kirinus és Ladiha, Domagouich-i Palek fiai: Tamás és György közötti, a kápt. korábbi oklevele szerinti birtokosztály megszemlélésére és meghallgatására.

Eml.: zágrábi kápt., 1367. július 22.

K.: CDCr. XIV. 62–66. o., 39. sz. (Említő oklevélben.)

Megj.: a zágrábi kápt. oklevele az MNL gyűjteményében nem lelhető fel.

7. 1368. január 13. előtt

Mihály, Zeech-i Miklós szlavón bán ítélőmestere és helyettese (prothonotarius et vicesgerens) a Teutus fia László mr. és Kochan-i Miklós deák (litteratus) közötti pert elhalasztja 1368. jan. 13-ra (oct. Epiph. d.).

Eml.: Szécsi Miklós szlavón bán, 1368. jan. 20. (MNL OL DL 77 399., Zichy cs. zsélyi lt. 211.B.485.)

K.: Z. III. 341–342. o., 240. sz.; CDCr. XIV. 164–165. o., 111. sz. (Mindkettő az említő oklevélben.)

8. 1369. október 25.

Jakab mr., Zudor Péter, Sclauonia bánjának ítélőmestere és helyettese (prothonotarius et vicesgerens) tudtul adja, hogy azt a pert, melyet Kanysa-i Lőrinc fia János mr. (aki helyett Pythur Pál mr., zágrábi kanonok jelent meg a zágrábi kápt. megbízólevelével) viselt a személyesen megjelent Bedny-i György fia Miklós mr.-rel és az általa a zágrábi kápt. megbízólevelével képviselt Hedricus fia László lánya: Anych (nobilis puella) ellenében, a bán korábbi perhalasztó oklevelének megfelelően 1369. október 6-án (in oct. fe. B. Mychaelis arch.) Koztonychzenthlorynch birtok visszavételének, elhatárolásának és iktatásának való ellentmondás ügyében, az ügy súlyossága és a báni ítélőszéken jelen lévő nemesek csekély száma miatt (propter eius arduitatem et paucitatem nobilium in sede iudiciaria dicti domini nostri adiudicantium) elhalasztja 1370. május 1-jére (ad oct. fe. B. Georgii mart.) D. Zagrabie, 20. die termini prenotati, a. d. 1369.

E.: MNL OL DL 5732. (MKA. NRA. 40/37.) Papír. Hátlapján külzet (Pro magistro Iohanne filio Laurentii de Kanysa contra magistrum Nicolaum filium Georgii de Bednya et nobilem puellam Anych vocatam filiam Ladislai filii Hedrici ad octavas festi beati Georgii martiris prorogatoria) és természetes színű, kerek zárópecsét töredékei.

9. Zágráb, 1373. május 1.

György mr., Zudor Péter, egész Sclauonia bánjának ítélőmestere és helyettese (prothonotarius et vicegerens) a Teutus fia: László mr. – aki helyett Mykech fia István jelent meg a zágrábi kápt. megbízólevelével – és Roh fia János fiai: János és István – akik helyett Demeter fia Gergely jelent meg a csázmai kápt. megbízólevelével – közötti pert, ami Zeech-i Miklós volt szlavón bán oklevelével 1373. április 24. (in oct. fe. Passce d.) került, a felek megbízottjainak kérésére tovább halasztja 1373. nov. 18. (ad oct. fe. B. Martini conf.) D. Zagrabie, 8. die termini prenot., a. d. 1373.

E.: MNL OL DL 41 901. (MNM Gyűjteményekből, Véghely.) Papír, hátlapján ragasztott. Hátlapon külzet (Pro magistris Iohanne et Stephano filiis Iohannis filii Roh contra magistrum Ladislaum filium Teuteus ad octavas festi beati Martini prorogatoria.), írásirányra merőlegesen kancelláriai feljegyzés (Pro i[?] Gregorius filius Demetrii cum Chasmensis, pro i[?] non venit.), továbbá természetes színű, kerek zárópecsét töredékei.

K.: HO III. 194. o., 156. sz.; CDCr. XIV. 518–519. o., 397. sz.

10. 1375. november 29.

György mr., Zudor Péter, egész Sclauonia bánjának ítélőmestere és bírói helyettese (prothonotarius et in iudicatu vicegerens) előtt megjelent Zenthendreas-i István fia Miklós és a maga, valamint fia: György nevében tiltakozva elmondta, hogy Kamaria-i Brathk fia Fülöp és felesége: Mara, valamint Mytar, Kaua és Marguuch asszonyok, Branouch-i Ádám deák (litteratus) és felesége: Bertalan fia Miklós lánya a Kamaria és Chasmazuhakusy nevű öröklött birtokaikat titkon és tudtuk nélkül Zenthendreas-i András fiainak: Máténak, Lőrincnek és Domonkosnak el akarják adni. Ezért Miklós a saját és fia nevében Fülöpöt, és feleségét, István nevű fiukat, Myta, Kaua és Marguuch asszonyokat a birtokok eladásától, zálogba vételétől és bármilyen módon való elidegenítésétől, András fiait: Mátét, Lőrincet és Domonkost a birtokok megvételétől, elfoglalásától és maguknak azokban való bevezettetésétől eltiltja. D. in vig. fe. B. Andree ap., a. d. 1375.

E.: MNL OL DL 41 993. (MNM Törzsanyag. 1894/23.). Papír. Hátlapon természetes színű, rányomott pecsét töredéke. A pecsét képe kitöredezett, de a feltehetően a címerképpel ellátott pajzs sarkán lévő sisak és a rajta lévő forgó még kivehető. K. szerint a köriratból a *prothonotarius* szó volt olvasható.

Má.: ue. jelzet alatt (1907).

K.: CDCr. XV. 160. o., 119. sz.

11. Zágráb, 1375. december 1.

György mr., Zudor Péter, egész Sclauonia bánjának ítélőmestere és bírói helyettese (prothonotarius et in iudicatu vicesgerens) a zágrábi kápt.-nak. Ura helyén (loco dicti domini nostri bani) jelentette neki Blyna kerületbeli (districtus) Scelch-i Warissa fia István fia Péter a saját, valamint András fiai: Benedek, János és Péter nevében, hogy Blyna-i Tuteus fia: László mr. Scelch-en fekvő, apjuktól és nagyapjuktól rájuk maradt birtokrészeiket idén, szeptember 9-én (die domin. prox. p. fe. Nat. virg. glor.) elfoglalta, továbbá szintén elfoglalta egy másik Scelch-en fekvő birtokrészét (amelyet Márk fia Tamás, anyja fr. uterinusa hagyott rá) négy éve, Invocavit vasárnapját megelőző szombaton (sabb. prox. an. domin. Invocavit, cuius nunc quarta preterisset revolutio annualis), miután Tamás házából az embereit elűzte, a birtokrészre vonatkozó okleveleket elvitte és a birtokrészeket most is hatalmában tartja. Ezért György mr. felkéri a zágrábi kápt.-t, hogy küldje ki tanúságtevőjét, akinek a jelenlétében Wratko fia Péter vagy Hector fia Miklós vagy Lukács fia: Miklós vagy fr.-e: Gergely vagy Medsenicha-i Iwan fia Pál báni ember a vizsgálatot lefolytatja a fentiekről és minderről a kápt. a királynak tegyen jelentést. D. Zagrabie, sab. prox. post fe. B. Andree ap., a. d. 1375.

Á.: zágrábi kápt., 1375. december 11. (MNL OL DL 77 625., Zichy cs. zsélyi lt. 211.B.590.)
K.: Z. III. 617–618. o., 464. sz. (átíró oklevélben); CDCr. XV. 161–162. o., 121. sz.

12. Zágráb, 1376. május 7.

György mr., Zudor Péter, egész Sclauonia bánjának ítélőmestere és bírói helyettese (prothonotarius et in iudicatu vicesgerens) a zágrábi kápt.-nak. Jelentették számára Blyna-i Wratina fia Wratk és fia Péter, ugyanazon Péter fia Máté nevében, hogy Blyna-i Teutus fia: László mr. Dolone nevű birtokrészüket hatalmaskodva elfoglalta és most is hatalmában tartja. Továbbá 1376. január 31-én (f. V. prox. an. fe. Purif. Virg. glor.) László mr. fegyvereit Wratk és fia Dolonie nevű birtokára küldte, ahonnan fényes nappal (clara luce) öt jobbágyot javaikkal együtt elköltöztetett; február 21-én (f. V. prox. an. domin. Esto michi) jobbágyaival egy erdejüket kivágatta; március 22-én (sabb. prox. an. fe. Ann. Virg. glor.) emberei az elfoglalt Dolonie birtokról két jobbágyot javaikkal együtt elvittek és a tőlük elfoglalt másik birtokon telepítettek le; március 12-én (f. IV. prox. an. diem medii Quadr.) Wratk, Péter és Máté birtokára küldve embereit a jobbágyok szólei elfoglaltatta és azokat emberei között felosztotta. Ezért György mr. felkéri a zágrábi kápt.-t, hogy küldje ki tanúságtevőjét, akinek a jelenlétében Blanicha-i Lictor fia János vagy Pukur-i Miklós fia János báni ember a vizsgálatot a fentiekkel kapcsolatban lefolytatja és minderről a kápt. a bánnak tegyen jelentést. D. Zagrabie, 2. die festi B. Iohannis an. portam Latinam, a. d. 1376.

Á.: zágrábi kápt., 1376. május 12. (MNL OL DL 77 639., Zichy cs. zsélyi lt. 211.B.593.)
K.: Z. III. 646–647. o., 488. sz. (átíró oklevélben); CDCr. XV. 207–208. o., 143. sz.

RÖVIDÍTÉSEK

Anjou-oklt.	Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Szerk. <i>Almásy Tibor, Blazovich László, Géczy Lajos, B. Halász Éva, Köfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Rábai Krisztina, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó.</i> Budapest–Szeged, 1990–.
<i>Bertényi</i> 1976.	<i>Bertényi Iván:</i> Az országbírói intézmény története a XIV. században. Budapest, 1976.
<i>Bónis</i> 1971.	<i>Bónis György:</i> A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest, 1971.
CDCr.	Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae/Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Tom. I–XVIII. Collegit <i>T. Smičiklas.</i> Zagrabia, 1904–1990.
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
DF	Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	Diplomatikai Levéltár

Koppány népe, hej!

Symigtól, Symegig, Koppány duxtól Bulcsu karchaszig – kései széljegyzetek a „Somogy-vitához”

Veszprémy Lászlóval több évtizedes ismeretség és közös munkálkodás köt össze: ő volt az az írásaiból ismert, érett és tekintélyes kutató, akinek kikértem a véleményét az első középkori hadtörténeti tárgyú könyvem kéziratáról még 1999-ben.¹ Ő ezt hamarosan úgy viszonzotta, hogy 2000-ben meghívott az éppen akkor nagyon aktuális Szent István-konferenciák egyikére előadónak.² Azóta több közös projekten munkálkodtunk együtt, s aligha palástolhatom, milyen jelentős hatást gyakoroltak rám írásai PhD-disszertációm elkészítésében.³

A finom problémaérzékenység, a széleskörű nemzetközi tájékozottság, a komparatív szemléletmód, a módszertani újításokra való hajlam – mint amilyen például a nyelv-, illetve szótörténetben rejlő lehetőségek felfedezése és kiaknázása – mind-mind példaértékű volt számomra. Igen szerencsés módon úgy tarthatom őt iránymutató személyiségnek a hazai középkori hadtörténet-írás „berkeiben” való bolyongásaimban, hogy formálisan sosem volt a tanárom, de még a köztünk – nyilvánvalóan meglévő – hatalmas tudásbeli szakakadékokat sem érzékeltette ez idő alatt. Ezen ünnepi alkalommal – kissé visszakanyarodva az említett kezdetekhez – egy olyan témához kívánok hozzászólni, amelyet szintén az ő révén ismertem meg.

Még 2002-ben az ő bábáskodása mellett indult el az Osiris kiadó *Nemzet és Emlékezet* című sorozata a *Szent István és az államalapítás* című kötettel, melyben Zsoldos Attila, Kristó Gyula és Solymosi László egymással a *Turul* című folyóiratban megjelenő, egymással vitázó írásait olvashattuk együtt, egy helyen, melyekben a szerzők a XI. századi Somogy vármegye keletkezésének problémáit boncolgatták.⁴

A kiindulópont Zsoldos Attila alig négy évvel korábban megjelent tanulmánya volt, melyben a tőle megszokott lényegre törő módon foglalta össze a Somogy vármegye korai történetéről tudható információkat és az ezekből levonható következtetéseket, kezdve a honfoglalók Balaton környéki megtelepedésétől, akiknek az élén a X. század közepének egyik – egyetlen? – viszonylag

¹ E helyen mondok köszönetet a munkámhoz nyújtott segítségéért Bollók Ádámnak, Mráv Zsoltnak és Sudár Balázsnak. – B. Szabó János – *Somogyi Győző*: Elfeledett háborúk: magyar-bizánci harcok a X–XIII. században. Budapest, 1999.

² B. Szabó János: A Bizánci Birodalom hadserege a X–XI. század fordulóján. *Társadalom és Honvédelem*, 4. (2000) 2. sz. 97–105. o.

³ B. Szabó János: A középkor magyarországi könnyűlovassága. X–XVI. század. Máriabesnyő, 2017.

⁴ Veszprémy 2002. 431–481. o.; Zsoldos Attila téziseinek forrásai kapcsán a vita 2008-ban folytatódott: *Kertész Balázs*: Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája, és *Zsoldos Attila*: Elveszett források, paraszt urak és Ottó herceg: Somogy (és Zala) megye korai történetének ismeretéhez, *Századok*, 142. (2008) 2. sz. 474–490. o., illetve 490–497. o. Zsoldos Attila megállapításait alapvetően elfogadva, 2009-ben Koppány kapcsán reflektált a vita bizonyos pontjaira Szabados György is. *Szabados* 2009. 35–39. o. 2010-ben pedig a Somogy megye keletkezésének tanulmányozásából fakadó tanulságokat maga Zsoldos Attila fejlesztett tovább egy szélesebb körű teóriává. *Zsoldos* 2010.

jól ismert alakja, Bulcsu *karchasz* állt. Tőle ismeretlen körülmények között Tar Szerénd és fia, Koppány örökölte volna azt a hatalmi területet, ami Zsoldos Attila késő középkori forrásokra támaszkodó feltevése szerint nem csak a későbbi Somogy, hanem a későbbi Zala vármegyét is magába foglalta, s amelyet Koppány leverése után mindezt Kolon megyének neveztek el. Véleménye szerint ezt a feltevést támasztották alá a mai Dunántúl középkori egyházi igazgatási viszonyai is.⁵

Solymosi László írásának egyháztörténeti megjegyzései és észrevételei mögött, munkája jegyzetapparátusban tette fel a kérdést, hogy ha Zsoldos Attilának igaza van és „...a koloni vagy veszprémi régió eleve magában foglalta a leendő Somogy vármegye területét”, akkor „Koppányt koloni vagy veszprémi dux helyett miért mondták somogyi vezérnek”.⁶ Válaszában Zsoldos Attila ezért szükségesnek látta leszögezni, hogy „...mivel dolgozatomban Somogy megye kialakulásának kérdéseivel foglalkoztam, szükségtelennek tartottam, hogy utaljak arra: a »Somogy« (és a »Zala«) tájnév az önálló Somogy és Zala megyék kialakulása előtt is létezhetett, mintként a zólyomi erdőuradalom fennállása idején is létezett a Liptó és Túróc tájnév, jóval ezen területek önálló megyévé alakulása előtt”.⁷ Így pedig minden további nélkül lehetett Kolon megyén belül egy »somogyi« terület (*Sumoniense territorium*) is, „...úgy vélem tehát, hogy Szent István a »somogyi tizedeket« s nem a »Somogy megyei tizedeket« adta a pannonhalmi monostornak”.⁸

E tájnevek tekintetében újabb megoldási lehetőségek is felvethetők. Régóta ismert a helynevek etimológiájával foglalkozó kutatás számára, hogy Somogy megye neve és az egykori Zala megye keleti határaihoz közel, de még Zalában fekvő – a korabeli sajátos, többes névhasználatot tükröző módon 1009-ben Marcalfő néven említett – Sümeg település neve a szó szoros értelmében „közös töről fakad”, azaz a középkori Zala megye területe volt az, amely „nyomokban” egy kis „Somogyot” is tartalmazott. Kiss Lajos szerint ugyanis a Sümeg elnevezés „...etimológiailag azonos a Somogyvár előtagjával [azaz a magyar som főnév -gy-képzős származéka⁹], de – attól eltérően – a mély hangrendből átcsapott a magas hangrendbe”¹⁰.

Habár jómagam is a két helynév etimológiai hasonlóságának jelentőségét hangsúlyoznám, kétkedésemnek kell hangot adjak a Somogy-változat „eredetisége” és magas hangrendűvé válása kapcsán. Egyrészt, mivel – mint az Kiss Lajos egy másik esetben kiemelte – a szepességi Sümeg lakói költöztek a XIII. században még éppenséggel *Sumug*-nek nevezett másik felvidéki településre, amit csak később neveztek csak Somodinak – és nem fordítva. Másrészt a XIX. századi történeti irodalomban fel-felbukkanó, ma már nehezen értelmezhető, téves „sümegi ispán” titulus is arra int, hogy a középkori latin forrásainkban egymástól nehezen megkülönböztethető *Symig*, *Sumig*, *Sumich* és *Syweg* formában leírt alakok őrizhetik mind a tájnév, mind a helynév esetében a korábbi állapotot.

Egy ellenkező irányú folyamat beiktatására nyilván a magyar som főnévre alapozott, meglehetősen nép-etimológiai ízű magyarázat kedvéért kerülhetett sor, ami azért is meglepő, mert kiváló szlavistaként Kiss Lajos figyelmét aligha kerülhette el a Somogy tájnévnek az a magyarázata, melyet már Marczali Henrik is említett 1895-ben: „A Drávától a Balatonig terjedő tájék viseli most is e nevet, szláv lakói hatalmas tölgy és bükk erdőségei után nevezték el”,¹¹ azaz a magyarországi Somogy tájnév – és a Sümeg helynév is – e szerint a ma is létező, körülbelül *Erdővidék* jelenté-

⁵ *Zsoldos Attila*: Somogy vármegye kialakulásáról. In: *Veszprém* 2002. 431–439. o.

⁶ *Solymosi László*: Püspöki joghatóság Somogyban a 11. században. In: *Veszprém* 2002. 449. o., 38. jegyz.

⁷ *Zsoldos* 2002. 455. o.

⁸ *Zsoldos* 2002. 459. o.

⁹ *Kiss* 1988. 2. k. 487. o.

¹⁰ *Kiss* 1988. 2. k. 505. o.; *Kristó Gyula*: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. 255. o.

¹¹ *Marczali* 1895. 233. o.

sű szerbiai *Šumadija* tájnév távoli rokona lenne.¹² Ezt pedig a nyugat-balkáni szláv nyelvekben – ámde csak ott! – ma is meglévő, erdő jelentésű *šuma* szóra vezetik vissza, melyet egyfajta proto-szláv örökségként tartanak számon.¹³ Ha pedig nem feltétlenül egy magyar főnév származékként képzeljük el a Somogy tájnév forrását, hanem felmerülhet egy korábbi, a honfoglalók érkezése előtti, részben minden bizonnyal már szláv nyelvi közeg is, mint átadó – amit az újabb történeti és régészeti eredmények is messzemenően támogatnak¹⁴ –, akkor jórészt okafogyottá válhat a helyiek által használt Somogy mint tájnév és viszonylag rövid ideig használatos Kolon megye mint közigazgatási egység elnevezés ütköztetése. Ezek mellé ugyanis akár a történeti irodalomban a Karoling Birodalom időszakában használatos Mosaburg grófság elnevezést is nyugodtan odahe-lyezhetnénk, hiszen nyilvánvaló, hogy egykor nem ugyanabban a nyelvi regiszterben foglalhattak helyet.¹⁵

Ez utóbbi közigazgatási egység központja, az egykori Mosaburg – a mai Zalavár – és Kolon megye feltételezhető egykori – a modern kori Kolon-pusztá közelébe lokalizált – központja fel-tűnő közelséget mutat egymással. Mosaburgon kívül pedig ma már a somogyi Kaposszentjakab esetében is számolhatunk valamiféle jelentősebb Karoling-kori centrum jelenlétével,¹⁶ s valószínűleg hasonló volt a helyzet a már említett Sümeg esetében is.¹⁷

Azt már Zsoldos Attila írásának megjelenése előtt nyilvánvalóvá tette a régészet, hogy minden addigi történeti kombináció talpköve, a középkori Somgyvár aligha lehetett Koppány székhelye.¹⁸ A földregésszerű változást érzékelő Kristó Gyula azzal az érveléssel próbálta hátrítani ennek következményeit, hogy „...ugyanakkor ez a megállapítás nem zárja ki, hogy Koppány szállása Somogyváron lett volna, csak éppen nem a Kupahegyen, hanem másutt, amelyet még nem bolygatott régész ásója.”¹⁹ Csakhogy Kristó Gyula ezen kijelentése után legalább annyira logikus lenne akár azt is állítani, hogy nem csak Somogyváron „másutt”, hanem majdhogynem bárhol másutt is lehetett Koppány székhelye a Nyugat-Dunántúlon – csak éppenséggel még nem találták meg.²⁰

Amennyiben pedig Koppány territóriumába valóban magába foglalta volna a későbbi Zala megye területét is, amely nyugat–délkeleti irányban mintegy körülölelte a Bakony fennsíkját, az hadtöréneti szempontból igen jól értelmezhetővé tenné, egy körülbelül Sümeg felől érkező támadás

¹² Valamint a Cseh-erdő cseh megnevezésére használt cseh *Šumava* tájnév „rokona” is – amit elsőként Antonio Bonfini jegyeztet le –, s a bolgár *Šumen* neve alapján a szó egykori jelenléte feltételezhető a Balkán keletebbi részén is. *E. M. Поспелов: Географические названия мира. Топонимический словарь.* Москва, 1998. 475. o.

¹³ *Dalibor Brozović – Pavle Ivić: Jezik, srpskohrvatski – hrvatskosrpski, hrvatski ili srpsk.* Zagreb, 1988. 43–44. o.

¹⁴ *Szóke* 2014. 87–89. o.

¹⁵ E nyelvi regiszterek egyikét azonban csak igen durva leegyszerűsítéssel lehet pusztán „szlávna” nevezni, hiszen gyökerei valószínűleg messze a szlávok megjelenése előttre nyúlnak vissza az időben. Erre a problémakörre a *Lehetek-e „Pannónia királyainak” pannon (származású) alattvaló?* című, készülő cikkemben kívánok majd részletesebben visszatérni.

¹⁶ *Molnár István: Újabb kutatás a kaposszentjakabi apátság templomának területén. Archaeologiai Értesítő,* 140. (2015) 1. sz. 177–194. o.; *Molnár István: Rövid beszámoló a kaposszentjakabi bencés apátság területén 2016-ban végzett régészeti feltárásról. Archeologia – Altum Castrum Online,* 2017. 2–10. o.

¹⁷ A kaposszentjakabi Karoling-kori templomhoz hasonló alaprajzú templomot Sümegnél feltáró Ádám Iván már a XIX. század második felében Karoling-kori templomként határozta: *Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája: a devecseri és sümegi járás.* (Magyarország Régészeti Topográfiája. 3.) Budapest 1970. 221. o.; *Hőgyész László: Régi települések és épületmaradványok Sümegen.* Sümeg, 1976. 13–17. o.

¹⁸ *Bóna István: Az Árpádok korai várai.* Debrecen, 1998. 40–41. o.

¹⁹ *Kristó Gyula: Joghatalom Somogy felett Szent István korában.* In: *Veszprémi* 2002. 430., 449–454. o.

²⁰ Ebbe az irányba mutatott már Bálint Csanád kérdése is: „Mi lehet pl. Tar Zerind őseinek és leszármazottainak régészeti hagyatéka, e rangos és tehető családé, kinek egyik tagja 997-ben a fejedelmi címre pályázhatott?” *Bálint Csanád: A magyarság és az ún. bjelo brdoi kultúra. Cumania,* 1976. 235. o.

esetén, mind Veszprém – mint, az Árpádok nyugati „végvárának” – szerepét a történetben, mind a felmentő sereggel vívott „solyi csata” lehetőségét.²¹

A Koppány-kori Somogy kiterjedésének újszerű megközelítését leginkább vitató Kristó egyáltalán nem szentelt figyelmet a cikk felvezető részében Bulcsu személyének, szerepének,²² pedig Zsoldos Attila írásának ez a szála szintén a késő középkori adatokból kiolvasott lehetőséget erősítette. Ha ugyanis a közelmúltban a Györffy György által hangoztatott²³ és többek által elfogadott²⁴ feltevés helytálló lenne és 955 után az Árpád-házi hercegeknek tartott Tar Szerénd vagy annak fia valóban Bulcsu vezér territóriumát „vette volna át”,²⁵ akkor legalábbis figyelemre méltó ténynek kellene minősítsük, hogy a Bulcsu leszármazottainak tartott Vérbulcsu/Lád nemzetség birtokai a későbbiekben mégsem Somogyban, hanem éppenséggel Zalában – kimondottan a Balaton-felvidéken – terültek el.²⁶

A feltételezhetően már Bulcsu által is uralt territórium²⁷ pedig figyelemre méltó, szívós állandóságot mutat: a Szóke Béla Miklós által készített legújabb térképen „Mosaburg grófság törzsterülete és vonzaskörzete” néven valószínűsíthető terület meglehetősen egyezéseket mutat a középkori Zala és Somogy megyék együttes területével.²⁸ Ha pedig a Braslav siscia dux Dráva–Száva közti territóriumát is hozzá számítjuk – s ezt bizony tehetjük, mivel a honfoglalók támadásának hajnalán Arnulf az ő gondjaira bízta Mosaburgot is²⁹ –, tulajdonképpen különböző időmetszetekben újra és újra kirajzolódik egy olyan uralmi terület, amihez „...Somogy és Zala megyék mellett ugyanis hozzá kell még számítanunk a Drávántúl nyugati részének a Szávaig terjedő területét (azaz a későbbi Varasd és Körös megyéket, valamint egy keveset Zágráb megyéből is)”,³⁰ melynek

²¹ Vö.: Györffy György: Koppány lázadása. *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv*, 1. (1970) 21. o., 114. jegyz.

²² Kristó 2002. 451. o. A máskülönbén kínosan az írott forrásokhoz ragaszkodó Kristó Gyula ugyanis ez esetben azokkal szemben egy Szerémségi és Dráva-vidéki régészeti leletcsoporthoz kapcsolt teória alapján e térségére vélte lokalizálhatónak a „karchasz törzsét”, és Bulcsunak a krónikás hagyományban megörökített Balaton-vidéki szállásterületet pedig egyszerűen – és teljesen önkényesen – másodlagosnak minősítette. *Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. 453–454., 465., 480. o.

²³ Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977. 102. o.

²⁴ Zsoldos Attilán kívül például: *Kristó Gyula: Az augsburgi csata*. Budapest, 1985. 106–107. o.; *Szabados György: Koppány – a megismerhetetlen Árpád-házi nagyúr. Valóság*, 52. (2009) 5. sz. 30–60. o.

²⁵ Jellemző azonban, hogy Zsoldos Attila 2010-es munkájában a saját „óriás-vármegye” teóriája és Koppány „Árpád-házisága” szemmel láthatóan ellentmondásosnak, ezért magyarázatra szorulónak tűnt a saját maga számára is. *Zsoldos* 2010. 305., 310. o. Mivel jelen írásom témáját közvetlenül nem érinti, a Koppány származása tekintetben támadt kételyeimet most nem kívánom részletesen megfogalmazni, csupán utalok rá, hogy – bár a közelmúlt irodalmában jószerevével elő sem került ez a vélemény – a Monarchia időszakában még Szabó Károly szerint Koppány „a hét nemzetiségfőnök egyikének utódja” volt. *Szabó Károly: A vezérek kora*. Budapest, 1877. 419. o. Marczali Henrik és az ifjú Hóman Bálint pedig éppenséggel mindketten azt valószínűsítették, hogy Koppány Bulcsu leszármazottja lehetett. *Marczali* 1895. 233. o.; *Hóman* 1912. 95. o. Manapság pedig – ritka kivételként! – Tóth Sándor László is ezen a véleményen van. *Tóth Sándor László: A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Szeged, 2010. 243–244. o.

²⁶ *Karácsonyi János: Magyar nemzetségek*. Budapest, 1995. 800–802. o.

²⁷ *Hóman* 1912. 95. o. Bogát és Bulcsu feltételezett szállásairól: *Györffy György: A honfoglaló magyarok települései rendjéről. Archaeologiai Értesítő*, 97. (1970) 2. sz. 217–219., 222–223. o.

²⁸ *Szóke* 2014. 10. o.; Az egyes Karoling területi egységek pontos körülhatárolásának nehézségeit jól illusztrálja: *Vékony Gábor: A Karoling birodalom délkeleti határvédelme kérdéséhez. Komárom Megyei Múzeumok Közleményei*, 2. (1986) 43–75. o.

²⁹ *Szóke Béla Miklós: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. Anteus: Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31–32. (2010) 12. o.

³⁰ *Zsoldos* 2010. 305. o.

nemcsak a honfoglalók általi meghódításáról nem tudunk lényegében semmit,³¹ de biztosnak tűnik, hogy a honfoglalók általi benépesítése is csak igen töredékesen – főként a Balaton partvidéki medencékre koncentrálnak – történt meg.³²

Ezt a térséget úgy tűnik jobbra nem lakták a honfoglalók – sőt, a terület jó részét a honfoglaláskor régészete a lelethiány miatt egyszerűen lakatlannak véli³³ –, ugyanakkor egyes részei mind a késő Karoling korban, mind a kora Árpád-korban a Kárpát-medence területének egyik legsűrűbben lakott és gazdaságilag egyik leprospérálóbb térségeiként tűnnek a szemünk elé,³⁴ melyben bizonyos egyházi intézmények esetében ténylegesen is számolni lehet valamiféle folyamatossággal a honfoglalás előtti és a keresztény magyar királyság megalapítása utáni korszak között.³⁵

Ennek az óriási kiterjedésű territóriumnak – melyet Szabados György a későbbi megyétől való megkülönböztetésképpen Ős-Somogynak nevezett el³⁶ – a birtoklása vagy legalábbis ellenőrzése

³¹ Ez egy olyan területen, ahová Zágráb kivételével még Anonymus képzelete sem „vezetett” honfoglaló hadjáratokat, amint azt már Györffy György is megállapította: „...a nemzeti hagyományokat őrző Anonymus a Komárom–Veszprém–Bodrog–Csanád–Zaránd és Doboka vonalától nyugatra és délre eső területek hagyományanyagát nem jegyezte fel.” *Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. 1. rész. Századok, 92. (1958) 31. o.* A régészet eredményeinek tükrében azonban ma már akár az is megkockáztatható, hogy ez esetben talán nem is nagyon voltak feljegyezni való nyugat-dunántúli hagyományok a foglalásról – esetleg azon kívül, hogy a Bulcsu vezette honfoglalók „Zalában a Balaton tó környékén” találnak maguknak otthont. *Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Ford. Bollók János. Utószó és jegyz.: Veszprémi László. Budapest, 2004. 104. o.* Újabb régészeti irodalom a honfoglaló szállásterület nyugati és déli hatáiról: *Takács Miklós: A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése. In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk. Révész László – Wolf Mária. Szeged 2013, 641–666. o.; Langó Péter: „Az ország határainak megállapítása.” a 10. századi Magyar Nagyfejedelemség hatáiról a régészeti leletek tükrében. In: *Őrzők vigyázzatok a határra! Határvédelem, határőrizet a középkortól napjainkig. Szerk. Pósnán László – Veszprémi László – Borda József – Isaszegi János. Budapest, 2017. 188–201. o.**

³² A hazai honfoglalás kori régészet által megfogalmazott, ún. „Dunántúli jelenséghez”: *Mesterházy Károly: Dunántúl a 10. században, Századok, 136. (2002) 2. sz. 327–340. o.; Langó Péter – Siklósi Zsuzsanna: 10. századi temető Balatonújlak–Erdő-dűlőn. In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk. Révész László – Wolf Mária. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.) Szeged, 2013. 143–160. o.*

³³ Révész László szerint „...a Dunántúl Vörs–Kaposvár vonaltól DNy-ra eső részéről egészen a 11. század végéig egyetlen temetőt sem ismerünk. E sűrű erdővel borított terület lakatlan lehetett (az volt már az avarok idején is).” *Révész László: A régészeti hagyaték és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében (szemelvények). Helynévtörténeti tanulmányok, 3. (2015) 49. o.* A ritkán lakott, erdős vidékek jellegéhez jól illett a középkori Szlavónia sajátos adófajtája, a *matovina*, a nyestbőradó, amit azonban a XI. század végétől kezdve a Magyar Királyságban már bizonyosan pénzben szedtek. *Weiss Boglárka: Királyi adók Szlavóniában a középkor első felében (11–14. sz.). In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk. Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely, Pécs 2010. 125–136. o.*

³⁴ *Költő László – Szentpéteri József: A Vörs–Papkert „B” lelőhely 8–9. századi temetője. In: Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992. Szerk. Költő László – Vándor László. Kaposvár–Zalaegerszeg, 1996. 115–121. o.; Szóke 2014. 55–104. o.; Rombányi Beatrix: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. *Történelmi Szemle, 57. (2015) 1. sz. 8–11., 46. o.**

³⁵ *Tóth Endre: Szent Adorján és Zalavár. Századok, 133. (1999) 3–40. o., különösen 31–36. o.; A Győr nembeli Atha (Ottó), somogyi ispán és nádor 1061-ben Szent Jakab hegyén alapította monostorát, ahol korábban már állt egy templom, amely „szerföltött régisége és elhanyagoltsága miatt már pusztán állt.” *Kumorovitz Lajos Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. „Pest” legkorábbi említése. Tanulmányok Budapest Múltjából, 16. (1964) 53. o.**

³⁶ *Szabados 2009. 39. o.* Zsoldos Attila a „nagy” Kolon megye területét 28 734, 5 km²-re becsülte. *Zsoldos 2010. 306. o.*

nyilván komoly hatalmi súlyt adott az ehhez szükséges ranggal, befolyással rendelkező személyeknek, akár a magyar fejedelemség harmadik főméltóságáról, az egykori Karoling-határtartomány népességet ellenőrző Bulcsu *karchaszról* legyen szó,³⁷ akár Géza fia István *rex*ről, aki észak-dunántúli patrimoniuma mellé elsőként épp eme Ős-Somogy feletti hatalmat szerezte meg, ezért teljes joggal vallhatta magát 1001-től akár az ókori – akár a Karoling kori – Pannónia keresztény királyának.³⁸

RÖVIDÍTÉSEK

- Hóman* 1912. *Hóman* Bálint: A honfoglaló törzsek megtelepedése, *Turul*, 30. (1912) 89–114. o.
- Kiss* 1988. *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2. k. Budapest, 1988.
- Marczali* 1895. *Marczali Henrik*: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: A magyar nemzet története. Szerk. *Szilágyi Sándor*. 1. k. Budapest, 1895.
- Szabados* 2010. *Szabados György*: Koppány – a megismerhetetlen Árpád-házi nagyúr. *Valóság*, 52. (2009) 5. sz. 30–60. o.
- Szöke* 2014. *Szöke Béla Miklós*: A Karoling-kor a Kárpát-medencében: a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása. [Szerk. *Gergely Katalin*, *Ritoók Ágnes*]. Budapest, 2014.
- Veszprémy* 2002. Szent István és az államalapítás. Szerk. *Veszprémy László*. (Nemzet és emlékezet.) Budapest, 2002.
- Zsoldos* 2002. *Zsoldos Attila*: Somogy megye korai történetének forrásairól. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. *Veszprémy László*. (Nemzet és emlékezet.) Budapest, 2002. 454–464. o.
- Zsoldos* 2010. *Zsoldos Attila*: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban. (Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése.) In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22.) Veszprém, 2010. 299–318. o.

³⁷ További megválaszolható kérdés lehet majd, hogy vajon Kál, majd Bulcsu *karchasz* játszhatott-e hasonló szerepet a meghódolt népek fölött, mint később az adószedéssel megbízott, egyfajta helytartói funkciót is ellátó *sibnák* a Kara Kitáj Birodalomban. *Michal Biran*: The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History. Between China and the Islamic World. (Cambridge Studies in Islamic Civilization.) Cambridge, 2005. 120–121. o. Vagy a *darugák* és a *baszqoqok* a Mongol Birodalomban. *Vásáry István*: The Golden Horde Term “Daruga” and its Survival in Russia. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30. (1976) 187–197. o.; *Vásáry István*: The Origins of the Institution of Basqoqs. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 32. (1978) 201–206. o.

³⁸ *Tóth Endre*: Miért király lett Szent István? In: *Arcana Tabularii*. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. Szerk. *Bárány Attila* – *Dreska Gábor* – *Szovák Kornél*. 2. k. Budapest–Debrecen, 2014. 775–788. o.

Szeniorátusi trónöröklés vagy harc a gyámi pozícióért?

Adalékok Béla herceg és I. András vitájához

A magyar középkorkutatás egyik régóta tartó vitája, hogy milyen jogelvek szerint alakult a trónöröklés az Árpádok birodalmában, különös tekintettel a dinasztia uralkodásának korai szakaszára. Voltak-e kézzelfogható, modern jogi normáknak megfelelő szabályok a trónbetöltésben vagy csak az adott helyzetre szabott megoldások léteztek? Lehet-e folyamatosságot kimutatni a trónöröklés folyamatában vagy csak egymástól független, ad hoc döntésekkel találkozunk-e? És végül, de nem utolsósorban: van-e összefüggés a XI–XII. századi trónharcok és a trónöröklési rend között? Ez utóbbi felvetés már csak azért sem érdektelen, mert nem mindegy, hogy a konfliktusok egy meglevő, autochton, ősi, világos, mindenki által ismert és elismert szabályok szerint működő trónöröklési rendszer ignorálására, megsértésére vagy ellenkezőleg: betartatására és kikényszerítésére vezethetők-e vissza, vagy miként Deér József hajdanán lakonikusan megjegyezte: a trónviszályok épp a konstitutív öröklési rendszer hiányából, azaz a szabályok kiforratlanságából fakadnak.¹

A XII. század második felének bonyolult magyar–bizánci kapcsolatairól tudósító Ioannész Kinnamosz írta le *Epitomé* című művében, hogy van a hunoknak, azaz a magyaroknak egy régi szokása, miszerint a trónt abban az esetben, ha az uralkodó férfitudók nélkül hal meg, mindig a férfitestvérek öröklik, ameddig annak, aki átvette a hatalmat, nem lesz saját fiúgyereke. Ám ha ez bekövetkezik, az uralkodó testvérének külföldre kell menekülnie, mert csak megvakítva élhetne tovább az országban.² Kinnamosz *Epitoméja* – ehhez kétség nem férhet – a XII. századi magyar–bizánci kapcsolatok egyik legfontosabb forrása,³ s annak ellenére, hogy nyilván néhány név tekintetében tévedett, a trónörökléssel kapcsolatos ítélete világos és érthető: II. Géza törvénytelenül járt el, amikor fivére, László és István helyett fiát, III. Istvánt részesítette előnyben, akit aztán királylyá is emeltetett.⁴ Ám másrésről – és ez sem novum a magyar középkorkutatásban – indokolt az alapos kritika a szerző által említett „ősi szokással” szemben. Nem kizárt ugyanis, sőt, joggal vélelmezhető, hogy Kinnamosz maga találta ki ezt és vetítette vissza a régebbi magyar viszonyokra, a kitaláció főbb érvei pedig a hatalomból mellőzött László és István elmondásából származhattak.⁵ A magyar középkorkutatásban jól ismert és számtalanszor megvitatott Kinnamosz-idézet mindemellett felvet egy másik indokolt kérdést is: még ha II. Géza mellőzött fivérei nyilván érthető indokból a fentiek szerint értelmezték is saját helyzetüket, lehet-e szó arról, hogy itt az Árpádok egyik ősi jogintézményével állunk szemben?

¹ Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Budapest, 1993.² 129. o.

² A szöveget fordításával együtt lásd: ÁMTB 195. o.

³ Vö.: *Moravcsik Gyula* in ÁMTB 195. o., továbbá: *Makk Ferenc* in KMTL 284–285. o.

⁴ ÁMTB 193. o.

⁵ Erre legutóbb, összefoglalva lásd: *Zsoldos* 1997. 53. o.

A magyar középkorkutatásban már Pauler Gyula is azt vallotta, hogy létezett egy olyan ősi szokás az Árpád-házban, hogy a vajdai méltóság mindig a legidősebbnek járt, bár uralmához a nép egyetértésére is szükség volt.⁶ Ez a rend aztán I. András idején megbomlott, amikor a király Bélával szemben Salamont tette meg örökösévé.⁷ Pauler Gyula mindenesetre nem zárta ki, hogy el lehetett térni ettől a modelltől: rendkívüli helyzet beálltakor az uralkodónak mindig jogában állt, hogy maga jelölje ki utódját.⁸ Az első világháború előtt alkotott tudósok közül ugyanezt a véleményt képviselte a jogtörténész Timon Ákos, aki szerint az ősi trónöröklési elvet, azaz a szeniorátust csak a XII. században írta felül az elsőszülöttségből származó jog.⁹ Hasonlóan vélekedett néhány évtizeddel később Bartoniek Emma. Szerinte a trónöröklés joga az Árpád-dinasztián belül mindig a legidősebbnek járt azon az alapon, hogy életkora erre alkalmassá tette. Bartoniek Emma, bár a trónöröklési jog legfontosabb vezérelvének a szeniorátust tartotta, nem zárta ki az idoneitás és a kijelölés lehetőségét sem,¹⁰ s úgy foglalt állást, hogy a szeniorátus a X. századtól 1095-ig, azaz Könyves Kálmán koráig uralkodó maradt Magyarországon.¹¹ Bartoniek Emma mindemellett szembeállította a szeniorátust az elsőszülöttség elvével, s úgy vélte, hogy az utóbbi – bár már Szent István igyekezett érvényre juttatni – csak 1095-től, tehát Kálmán trónra lépésétől fogva jelent meg, és csak a XII. század második felétől állandósult.¹² Eckhart Ferenc is a szeniorátust tartotta a trónöröklés lényeges elemének. Igaz, ő úgy foglalt állást, hogy az egyenes ági leszármazók trónöröklési joga akkor csorbulhatott az idősebb oldalág javára, ha az utóbbiak – elsősorban katonai szempontból – alkalmasabbnak bizonyultak az uralomra.¹³ Az elsőszülöttségi jog érvényre jutását ő is Kálmán idejétől tartotta elképzelhetőnek.¹⁴ Mindemellett Eckhart Sándor nem zárta ki az előd jelölési jogát, ám alkalmazását arra az esetre korlátozta, ha a rokonok között érdekellentétek léptek fel, s így az uralkodónak magának kellett döntenie.¹⁵ Györffy György szerint a szeniorátus a törzsszövetség, illetve a törzs által elfogadott és továbbvitt trónöröklési rend volt, mely azonban a mindenkori fejedelem elvárásaival került ellentétbe, aki az elsőszülöttségi jogot preferálta.¹⁶ Györffy a szeniorátust a sztyeppe társadalmak berendezkedéséből vezette le,¹⁷ és amellet érvelt, hogy ez a rend a XI. és XII. század folyamán mindvégig megmaradt, miként ezt Szent István és Vazul esete is jól bizonyította.¹⁸ Ugyancsak a szeniorátus érvényesülését látta bizonyítottnak az Árpádokról népszerűsítő monográfiát író Dümmerth Dezső is. Szerinte András és Béla még az ősi rend szellemében nevelkedtek, melynek középpontjában a szeniorátusra alapozott trónöröklés állt.¹⁹ A modern Kelet-Európa-kutatás egyik vezető személyisége, Christian Lübke szerint egész Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon kívül Lengyel- és Csehországban,

⁶ Pauler 1899.² I. k. 21. o.

⁷ Pauler 1899.² I. k. 104. o.

⁸ Pauler 1899.² I. k. 75–76. o.

⁹ Timon 1903.² 103. o.

¹⁰ Bartoniek 1987.² 9. o.

¹¹ Bartoniek Emma: Az Árpádok trónöröklési joga. *Századok*, 60. (1926) 9–10. sz. 785–841. o.; Bartoniek 1987.² 8–9. o.

¹² Bartoniek 1987.² 10–11. o.

¹³ Eckhart 1946. 80–81. o.

¹⁴ Eckhart 1946. 81–82. o.

¹⁵ Eckhart 1946. 80. o.

¹⁶ Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. Budapest, 1959. 137. o.; Györffy 1977. 33. o.

¹⁷ Györffy 1977. 110–111. o.

¹⁸ Györffy 1977. 376. o.; MT I/1. k. 833. o.

¹⁹ Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Budapest, 1977. 232–233. o.

valamint a Kijevi Ruszban is a trónöröklés alapvető formája volt ez a középkor első századaiban.²⁰ Ezt Font Márta annyiban finomította, hogy Magyarországon már a kezdetektől fogva az a tendencia látszik, hogy az uralkodók el akartak térni ettől a modelltől, ami a XII. század közepére következett be véglegesen, míg a térség többi hatalmi központjában a szeniorátus végleges eluralkodása figyelhető meg a XII. század közepétől.²¹

Középkorkutatásunkban tehát általában, még a lexikonok szintjén is,²² megfogalmazott tétel, hogy a szeniorátus annak ellenére is a legősibb és legalapvetőbb, jogintézményszerű trónöröklési rendje volt a magyar dinasztíának, hogy a családon belüli életkori rangsor már igen korán szembekerült a primogenitúrával, illetve az uralkodók kijelölési jogával. E nézetekkel szemben már Domanovszky Sándor ellenvéleménnyel élt. Domanovszky Rugonfalvi Kiss Istvánnak a Bartoniek Emma elképzeléseit támadó, s csak általa képviselt „*gradualis successiót*”²³ előtérbe helyező elméletével szemben fejtette ki véleményét, és arra a következtetésre jutott, hogy a szeniorátus elve I. András és Béla herceg megegyezése, illetve vitája előtt nem játszott szerepet a trónöröklésben. Domanovszky amellett érvelt, hogy mind a XI. század eseményeire vonatkoztatható források, mind Kinnamosz XII. századi feljegyzése nem egy olyan jogintézményre vonatkoznak, mely a szeniorátusra épül, hanem egyszerűen a fivérek öröklési jogát jelentették. Továbbá őhozzá köthető a tétel, hogy a szeniorátus nem magyar képződmény, hanem szláv, közelebről lengyel „importáru”, ami I. Béla lengyelországi működése következtében került Magyarországra.²⁴ A szeniorátus elsőbbségét, sőt létét később két szempontból is komoly kritika érte. Egyrészt kérdésként merült fel, hogy a nomád társadalmakban egyáltalán létezett-e valamilyen meghatározott öröklési rend.²⁵ Másrészt érdemes még egyszer felidézni középkorkutatásunknak azt a fent már idézett nézetét, mely szerint a XII. század végéig, mikor is az oldalágak elhalásával a primogenitúra vált uralkodóvá, semmilyen állandó öröklési rend nem mutatható ki az Árpádok birodalmában, mely a családon belüli rangsorra lenne visszavezethető. Az egyetlen rendet az jelentette, hogy a dinasztia örökjoga érvényesült,²⁶ illetve ugyancsak érdemes emlékeztetni Szovák Kornél megjegyzésére, miszerint a XI. század folyamán sem a szeniorátus, sem a primogenitúra nem juthatott kiemelt szerephez, mert az előd kijelölési joga mindkettőt felülírta.²⁷

Vitathatatlan, hogy az európai és a magyar középkorkutatásra is elsősorban Heinrich Mitteis a német királyválasztásról és trónöröklésről írott klasszikus jogtörténeti munkája gyakorolt döntő hatást.²⁸ Mitteis normaszzerű jogi aktusokból álló láncselekménysornak (*Kettenhandlung*) tekintette a királyválasztást és tágabb értelemben a trón megöröklését. Ezek magukba foglalták a kijelöléstől kezdve a szorosabb értelemben vett választáson át a hatalmi jelvények átadásáig és az esküig az összes olyan cselekményt, melyek együttesen és egymástól el nem választhatóan nélkülözhetetlen kellékei az uralkodókrealitásnak. Mitteis emellett kiemelt és összekapcsolt két

²⁰ Christian Lübke: *Das östliche Europa*. München, 2004. 290–322. o.

²¹ Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, 2005. 169–210. o.

²² Tringli István in KMTL 599. o.

²³ Rugonfalvi Kiss István: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. *Századok*, 62. (1928) 733–765., 849–868. o. és *Századok*, 63. (1929) 4–6. sz. 202–210. o.

²⁴ Domanovszky 1929. 51–52. o.

²⁵ László Ferenc: *A kagán és családja*. (Körösi Csoma Archivum III. 1941–43.) Szerk. Németh Gyula. Leiden, 1967. 13. o.

²⁶ Zsoldos 1997. 54. o.

²⁷ Szovák Kornél in: KK 247. o.

²⁸ Vö.: Mitteis 1981.², különösen: 15–17. és 35–39. o. Mitteis definíciójának átvételét és alkalmazását a magyar viszonyokra lásd: Gerics 1995b. 122–123. o. A választáshoz: Szovák Kornél in: KK 244–245. o.

nagyon lényeges körülményt. Szerinte a szűkebb értelemben vett megválasztás elválaszthatatlan a vérségi jogtól, és így a vérségi jog szerint szóba jöhető jelöltek objektív és jogszerű kiválasztására (*Auslese*) szolgál. A német-római királyok krealálásában a vérségi jog (*Geblütsrecht*) játszott a főszerepet, és legalábbis 1198-ig, az úgynevezett kettős királyválasztásig a választás is ennek függvénye volt.²⁹ Az azonban már kevésbé ismert, hogy Mitteis elméletét még munkája első megjelenése után komoly kritikával illette e kor egy másik jeles jogtudósa, Fritz Rörig, és a vita gyakorlatilag máig nem jutott nyugvópontra. Rörig álláspontja szerint a vérségi jog csak Rheinfeldeni Rudolf megválasztásáig, azaz az investitúraharc kezdetéig volt mérvadó. Előtte a választás csak mellékes tényező volt a királykrealálás során, melyre csak szükséghelyzetben, így vérrokonok hiányában és a kijelölés elmaradása esetében kerülhetett sor. 1077-től kezdve azonban általában királyválasztásokról beszélhetünk.³⁰ Mitteis nézeteit még komolyabb kritikával illette Martin Lintzel, majd Walter Schlesinger.³¹ Különösen az utóbbi érvelt amellett, hogy már III. Ottó halála után, tehát II. Henrik megválasztásától kezdve a szabad királyválasztás (*freie Wahl*) kapott teret a birodalomban, mert a leendő II. Henrikkel szemben fellépő Meißeni Ekkehard és Sváb Hermann úgy vált részesévé a 1002. évi birodalmi királyválasztási vitának, hogy ellentétben Henrikkel, nem voltak vérrokonai III. Ottónak.³² Lintzel, de elsősorban Schlesinger téziseivel szemben azonban Eduard Hlawitschkának sikerült bizonyítania, hogy Henriken kívül mind Meißeni Ekkehard, mind Sváb Hermann vérrokonságban állt az elhalt császárral, tehát jelölésükben ez játszhatott elsősorban szerepet.³³ Ráadásul mind Ekkehard, mind Sváb Hermann a Liudolfingerek legősibb ágaiából származott, s így közvetlenül Nagy Károlyra próbálták meg visszavezetni trónigényüket. Így Hlawitschka, majd később Armin Wolf is³⁴ úgy foglalt állást, hogy a XI. századi uralkodókrealálás folyamatában a szorosabb értelemben vett választás csak másodrangú szerepet játszott és – Mitteis elképzeléseinek megfelelően – csak a vérségi jog szerint jogosultak normatív kiválasztási elve volt. Az újabb kutatás azonban mind a vérségi, mind a szabad választás kizárólagosságát megcáfolta. E szerint nem valamiféle normatív jogi megfontolás állt II. Henrik trónöröklésének középpontjában, hanem az, hogy a XI. század gondolkodása nem ismert ilyen normákat, hanem a felsorakoztatott érvek szolgáltak alapul az országnagyok döntéséhez,³⁵ miként erről maga a

²⁹ Mitteis 1981.: 30. o.

³⁰ Fritz Rörig: Geblütsrecht und freie Wahl in ihrer Auswirkung auf die deutsche Geschichte. In: Königswahl und Thronfolge in ottonisch-frühdeutscher Zeit. Hg. von Eduard Hlawitschka. (Wege der Forschung 178.) Darmstadt, 1971. 108–109. o.

³¹ Martin Lintzel: Zu den deutschen Königswahlen der Ottonenzeit. In: uo. 99–215. o., különösen: 212. o.; Walter Schlesinger: Erbfolge und Wahl bei der Königserhebung Heinrichs II. 1002. In: Ausgewählte Aufsätze von Walter Schlesinger (1965–1979). Hg. von Hans Patze und Fred Schwind. (Vorträge und Forschungen 34.) Sigmaringen, 1987. 249. o.

³² Schlesinger előző jegyzetben hivatkozott műve, 249. o.

³³ Vö.: Eduard Hlawitschka: «Merkst du nicht, dass Dir das vierte Rad am Wagen fehlt?» Zur Thronkandidatur Ekkehards von Meißen (1002) nach Thietmar, Chronicon IV. c. 51. In: Geschichtsschreibung und geistiges Leben im Mittelalter. Festschrift für Heinz Löwe zum 65. Geburtstag. Hg. von Hubert Mordek und Karl Hauck. Köln, 1978. 281–311. o.; Eduard Hlawitschka: Die Thronkandidaturen von 1002 und 1024. Gründeten sie im Verwandtenanspruch oder in Vorstellungen von freier Wahl? In: Reich und Kirche vor dem Investiturstreit. Vorträge beim wissenschaftlichen Kolloquium aus Anlaß des achtzigsten Geburtstags von Gerd Tellenbach. Hg. von Karl Schmid. Sigmaringen, 1985. 54–56., 60–62. o.

³⁴ Armin Wolf: Königskandidatur und Königsverwandtschaft: Hermann von Schwaben als Prüfstein für das Prinzip der freien Wahl. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 47. (1991) № 1. 45–117. o.

³⁵ Steffen Patzold: Königserhebungen zwischen Erbrecht und Wahlrecht? *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 58. (2002) 503. o.

megválasztott vallott egy saját maga által kiállított oklevélben.³⁶ Azaz a felhozott érvek legfeljebb igazolásként szolgálhattak, de nem köteleztek senkit az elfogadásukra.

A nemzetközi középkorkutatás eredményei persze elsősorban a német történelem egyik alapkérdésére, nevezetesen a XI–XII. századi birodalomban érvényes trónöröklési elvekre adnak választ, így a magyar történelem szempontjából legfeljebb figyelemreméltó analógiaként vehetők figyelembe. Azonban annyiból mindenképp elgondolkodtatók: lehet minden, a korban ismert trónöröklési esetet egy mércével mérni? Így a szeniorátus mint jogintézmény problémaköre hosszabb és legalább regionális kitekintésű elemzést kívánna meg, amelyben egyenként részletesen elemezni szükséges minden releváns forrásrészletet, illetve irodalmi álláspontot. Ezt e helyen – terjedelmi okokból – mellőzni kell. Magányos példaesetként álljon itt egy kiragadott részlet, nevezetesen I. András és Béla herceg trónvitájának egy fejezete, amit közelebbről is érdemes megvizsgálni.

Ismeretes, hogy a két testvér azért vezett össze, mert András kisgyermekként felkenette és megkoronáztatta Salamon.³⁷ A krónikakompozíció egyértelműen Andrást teszi felelőssé a trónviszályért, akiben „a testi szeretet és a vérrokonság érzete” győzött az igazsággal, illetve a jogal szemben,³⁸ s aki mindezt politikai okokkal, a birodalommal kötött békével, illetve Salamon házasságával magyarázta.³⁹ Akármilyen indokkal is történt Salamon felszentelése, András tette érvénytelenítette a testvérével kötött korábbi megállapodását, melyet úgyszintén a krónikakompozícióból ismerünk, s ami azt sugallja, hogy Béla volt eleve a trón jogos örököse.⁴⁰ Az ügy megítélhetőségét nagyban hátráltatja az a körülmény, hogy a XIV. századi krónikakompozíció 91., illetve 92. fejezete két, egymásnak ellentmondó verzióban közli Salamon felszentelését. Az egyik szerint Béla megsértődött, amikor tolmács útján értesült a koronázási ordó szövegének tartalmáról, melyből világossá lett számára, hogy alá kellene vetni magát egy kiskorú uralmának.⁴¹ A másik, 92. fejezetben olvasható verzió szerint azonban Salamon rokonai és az országnagyok konszenzusával lett királlyá.⁴² Középkorkutatásunkban Gerics József érdeme, hogy kimutatta a 92. fejezet elsőbbségét az előzővel szemben, azaz, hogy Salamon megkoronázását Béla és annak fiai is elfogadták.⁴³ Ennek megfelelően Gerics József úgy vélte, hogy a 92. fejezet a Salamon-kori,

³⁶ Heinrici II. et Arduini Diplomata. Ed. *Harry Bresslau, Hermann Bloch, Robert Holtzmann* et alii. (MGH Diplomata 3.) Hannover, 1900–1903. № 34. 37. o.: „Post tanti itaque imperatoris ab hac vita discessum vetus inter [n]os a pueris propagata familiaritas et ea quae cum tali caesare nobis erat parentelae et consanguinitatis affinitas praefato persuasit antistiti cum ceteris, quorum infinitus est numerus, nostrae manus dare fidelitati, ut deo praeside concors populorum et principum nobis concederetur electio et hereditaria in regnum sine aliqua divisione successio.”

³⁷ A datálásához lásd: *Annales Posenienses*. Ed. *E. Madzsar*. In: SRH I. A. 1057. 125. o.: „Andreas rex infirmitur et Salomonem filium suum coronavit.” Vö.: *ChronHung.* c. 91., 352. o.: „Quia vero carnalis amor et consanguineitatis affectio solent impedire veritatem, vicit amor filialis in Andrea rege ustitiam et rupto federe sue promissionis, quod in regibus esse non deberet, filium suum Salomonem adhuc puerulum infantulum adhuc quinque annorum super totam Hungariam anno imperii sui duodecimo confectus senio in regem fecit inungi et coronari.”

³⁸ Vö.: *KK* 62. o.

³⁹ *ChronHung.* c. 91., 352. o.: „Simulabat enim quod pro perditione [sic] regni hoc faceret, quia imperator filiam suam filio suo Salomoni non dedisset, si non eum coronaret.”

⁴⁰ *ChronHung.* c. 88.

⁴¹ *ChronHung.* c. 91., 352–353. o.: „Cum autem in coronatione Salomonis canerent: 'esto dominus fratrum tuorum,' et hoc per interpretem Bele I. duci innotuisset, quod Salomon infantulus sibi dominus constitueretur, graviter est indignatus.”

⁴² *ChronHung.* c. 91., 353. o.: „Dicunt alii, quod Bela duce et filiis eius, Geycha scilicet et Ladizlao cunctisque regni optimatibus consencientibus Salomon unctus esset in regem.”

⁴³ *Gerics* 1995b. 127–128. o.

általa legrégebbinek tekintett gesztaszervezmény része lehetett, s a 91. fejezetben közöltek egy későbbi interpoláció termékei.⁴⁴ Már e helyen szükséges leszögezni, hogy egyetértve a magyar középkorkutatás többségével, magunk is úgy véljük, hogy a 92. fejezet állítása autentikus, miszerint Salamon megkoronázása **mindenki egyetértésével történt meg. A Béla-ág sérelmét előadó 91. fejezet alapján úgy tűnhet, hogy Béla a szeniorátusra hivatkozva sértődött meg Salamon királlyá koronázása miatt.**⁴⁵ Ám ez ellen nem csak az az érv hozható fel, hogy – hangsúlyozzunk – Salamon uralmához mindenképp szükséges volt a konszenzus elérése, tehát Bélának beleegyezését kellett adnia unokaöccse uralmához. Az események további menete, Béla Lengyelországba menekülése, majd testvérének megtámadása és legyőzése⁴⁶ arra enged következtetni, hogy elsősorban a két testvér közötti harcról lehetett szó, melynek alapja a 88. fejezetben közölt, ám nyilvánvalóan későbbi, legkorábban László-kori interpoláció az ország hajdani megosztásáról. Eleve gyanút kelt tehát, hogy Béla örökösként való megjelölése nem a Béla-ág későbbi hatalomra jutásának egyik „bizonyítéka”-e. A kérdés – más forrás hiányában – nyilván nem dönthető el végérvényesen. Némi támpontot adhat azonban András fiainak névadása. Történetírásunkban két irányzat alakult ki a névválasztással kapcsolatban. Gerics József hívta fel a figyelmet arra, hogy András és környezete nagy tisztelettel viseltetett az ótestamentumi királyok iránt, akik a Salamon koronázásakor használt Egbert-ordó során is szerephez jutnak. Ez – Gerics József megállapítása szerint – egyértelmű bizonyítéka annak, hogy az ótestamentumi Salamon felkenését azonosították a gyermek Salamon királlyá szentelésével.⁴⁷ Ezzel szemben Font Márta úgy foglalt állást, hogy Salamon és Dávid neve apjuk Ruszban töltött időszakával hozható összefüggésbe, illetve anyjuk, Anasztázia hatása sejtethető a döntés mögött.⁴⁸ E megfontolás szerint a Dávid név, ami igen gyakori a korabeli Ruszban, közvetlenül Anasztázia hatására utalna. Más a helyzet azonban Salamonnal, mely név nem fordul elő a Rurikidák névadási gyakorlatában. A Salamon-kérdést az Árpádok és Rurikidák kapcsolatának jeles ismerője, Ilarion metropolita *Szlovo a zakone i blagodatyi* című bölcséleti munkájának egyik gondolatával oldotta fel, melyben a salomoni bölcsesség fokmérőjévé tette a Rusz uralkodóit.⁴⁹ Nincs okunk kételkedni abban, hogy Salamon bölcsessége általános uralkodói erényként fontos szerepet játszott a középkor gondolkodásában, erre figyelmeztetett legutóbb Klaniczay Gábor is egyik tanulmányában,⁵⁰ s az sem vonható kétségbe, hogy I. András kijevi kapcsolatai, talán még névválasztása is, nem hagyhatók figyelmen kívül az Árpádok XI. századi történetének értékelésében.⁵¹ Ráadásul az ótestamentumi királyok tisztelete a keleti egyházban is kimutatható, s nem korlátozható a Karoling-Ottoniánus állammodell szerint létrejövő kelet-közép-európai monarchiákra. A *Libellus de institutione morum* igazít el arról, hogy az ótestamentumi királyok tisztelete már I. András előtt sem lehetett ismeretlen Magyarországon. Mindazonáltal Salamon

⁴⁴ Gerics József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.)* Budapest, 1962. 81–82. o. Összefoglalva lásd még: *Jobannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. II. Commentarii I–II. Composuit Elemér Mályusz adjuvante Julio Kristó.* Budapest, 1988. I. k. 333–335. o.

⁴⁵ Lásd pl.: MT I/1. k. 863–864. o.

⁴⁶ ChronHung. c. 93., 335–336. o.

⁴⁷ Gerics 1995b. 131–132. o. Ugyanezt a véleményt képviseli: *Makk Ferenc: Megjegyzések I. András történetéhez. In: Uő: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történetéről.* Szeged, 1998. 131. o.

⁴⁸ Font 2005. 132–133. o.

⁴⁹ Die Werke des Metopoliten Hilarion. Ed. *Ludolf Müller. München, 1971.* 49. o. Ennek taglalását lásd: Font 2005. 132. o.

⁵⁰ *Klaniczay Gábor: A királyi bölcsesség ellentmondásos képe. Salamon. Aetas, 23. (2008) 1. sz. 25–41. o.*

⁵¹ Lásd még ehhez: *Kristó Gyula* in KMTL 42–43. o.; *Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók.* Budapest 1988. 72. o.

és Dávid neve a trónöröklés szempontjából is üzenetértékű. A Salamonra és Dávidra vonatkozó biblikus helyre a kutatás már korábban figyelmeztetett,⁵² s ehhez legfeljebb annyit lehet hozzátenni, hogy a Karoling-kor teológusai, illetve történétírói a bibliai Dávid és Salamon, azaz apa és fiú történetét természetesen Nagy Károly és Jámbor Lajos viszonyára alkalmazták, Jámbor Lajost a Dávid trónját megöröklő Salamonnal azonosítva.⁵³ A Dávid–Salamon, azaz apa–fiú párhuzamról tanúskodik többek között Notker Nagy Károlyról írott munkája, melyben a szerző arról értekezik, hogy a Károly által megadóztatott normannok Lajos idejében is tovább fizették az adót, azaz Lajost egyenesen Károly műve továbbfolytatójának tekinti.⁵⁴ A Dávid–Salamon párhuzam azonban nem csak a Karoling-kor irodalmában bukkan fel, hanem a XI. századi magyar és általában kelet-közép-európai történelem szempontjából még fontosabb szász dinasztia korában született írásművekben is.⁵⁵ Így például Hrotsvitha I. Ottóról írott gesztájában,⁵⁶ ahol II. Ottóra alkalmazza a szerző. Kulcsmomentum e helyen a *regnum suscepit pace paternum* fordulat a szövegben, mely az ügy lényegét világítja meg: a trónörökös békében nyeri el atyja királyságát/országát. Sőt, Salamon és Dávid együtt szerepelnek a birodalmi korona ikonográfiáján. E tanulmány munka szemszögéből azért jelentős a Karoling–Ottoniánus hatalmi modell megjelenése a XI. század közepi Magyarországon is, mert vélelhető, hogy Béla Salamon megszületése után – még ha tényleg része is volt a trónöröklési megállapodás a testvérével kötött egyezségnek – nem hivatkozhatott volna semmilyen trónöröklési jogra.

Érdeemes szemügyre venni Béla Andrással, illetve Salamonnal szembeni fellépését, illetve a XIV. századi krónikakompozíció 91. fejezetének beszámolóját arról, hogy Béla megsértődött, mert úgy ítélte meg, hogy egy nem felnőtt korú hatalma alá kerül. Kétségtelen ugyanis, hogy mind ez, mind a Salamon felszentelésekor használt (Dustan-) Egbert-ordó *esto dominus fratrum tuorum* fordulata azt sugallja, hogy az ügy középpontjában az életkor kérdése állt. Csakhogy kérdés: kié, és mi miatt sértődött meg Béla?

Bár explicit forrással ne rendelkezünk e tekintetben, az életkor kérdése sokkal inkább Salamon kiskorúsága miatt lehetett érdekes a XI. században, mint Béla vélt vagy valós szeniorátusi jogkörei

⁵² 1Reg 42–47.: „Dominus enim noster, rex David, regem constituit Salomonem, misitque cum eo Sadoc sacerdotem et Nathan prophetam et Banaïam filium Ioiadae et Cherethi et Phelethi, et imposuerunt eum super mulam regis; unxeruntque eum Sadoc sacerdos et Nathan propheta regem in Gihon. Et ascenderunt inde laetantes, et insonuit civitas; haec est vox, quam audistis. Sed et Salomon sedit super solio regni, et ingressi servi regis benedixerunt domino nostro regi David dicentes: 'Amplificet Deus nomen Salomonis super nomen tuum et magnificet thronum eius super thronum tuum'. Et adoravit rex in lectulo suo.”

⁵³ Általánosságban lásd: Hrabani (Mauri) abbatiss Fuldensis et archiepiscopi Moguntiacensis epistolae. (MGH Epp. 5.) 15. 408–409. o.: Legimus ergo, quod David rex iuberet Sadoch sacerdoti et Nathan prophetae, ut ordinarant atque unguerent filium suum Salomonem in regem super Israel, constituerit que eum super solium suum.” Vö.: *Christa Schäfer-Lichtenberger*: Josua und Salomo. Eine Studie zu Autorität und Legitimität des Nachfolgers im Alten Testament. (Vetus Testamentum Supplements 58.) Leiden, 1997. 225–227. o.

⁵⁴ Notkeri Balbuli Gesta Karoli Magni Imperatoris. Ed. *Hans Frh. von Oefele*. (MGH SRG Neue Serie 12.) Berlin, 1959. Bd. II. c. 19., 89. o.: „Ut post mortem bellicossissimi David multo tempore finitimae gentes manu fortissima subiugatae eius filio Salomoni pacifico tributa dependerunt, ita propter timorem et tributa augustissima Nordmannorum simili veneratione solebat honorare.”

⁵⁵ Részletesen és ikonográfiai elemzéssel együtt lásd: *Ludger Körntgen*: Königsherrschaft und Gottes Gnade. Zu Kontext und Funktion sakraler Vorstellungen in Historiographie und Bildzeugnissen der ottonisch-frühsalischen Zeit. (Vorstellungswelten des Mittelalters 2.) Berlin, 2001. (passim), a jelen kérdéssel kapcsolatban: 71–72. o., ill. 225–226. o.

⁵⁶ Hrotsvithae Opera. Ed. *Paul von Winterfeld*. (MGH SRG in usum scholarum separatim editi 34.) Berlin, 1902. prol. 204.: „Sed quia te meminisse sublimiter assimilari, Nato damosi regis David Salomoni, Qui genitore suo praesente iubenteque sancto Optata regnum suscepit pace paternum.”

szempontjából. A gyermekkirályok ugyanis mindenütt problémát jelentettek a korban. A gyermekként hatalomra került uralkodók jogi helyzetét már a Karoling-korban boncolgatni kezdték az írástudók, és a modern tudomány nagyon sokáig III. Salamon konstanzi püspök emlékezetes szentenciájának adott hitelt, aki Gyermek Lajos uralomra kerülését szabályos sorstragédiaként írta le, olyan korként, amelyben eltűntek az uralkodók, s helyettük a törvénykezés- és harcceptelen korú gyermek (*aetas nec pugnae est habilis nec legibus apta*) került trónra.⁵⁷ Csak a XX. század utolsó harmadában figyelt fel arra a kutatás, hogy a felkenés és koronázás révén a gyermekkorban trónra került uralkodók a külvilág szempontjából és jog szerint is *uralkodtak*. Tehát okleveleket adtak ki és „nevüket adták” egy sor uralkodói aktushoz,⁵⁸ ám ténylegesen gyámság alatt álltak, és ahogy a Karoling-kortól fogva megismétlődő esetek mutatják, uralkodói döntéseik leginkább a gyámok közötti viták eredményeképp létrejött megállapodásokat tükrözik.⁵⁹ Azaz a gyermekkirályok uralmát a döntésre jogosultak közül mindenki elismerte, de már csak azért is, hogy maguknak is érdekében állt.

Salamon születését történettudományunk 1053-ra teszi. Ebből következik, hogy apja és nagybátyja összeveszésekor, valamint 1063-ban sem érte még el az önálló uralkodáshoz szükséges életkort. Kortárs példaként említhető IV. Henrik, aki 1050-ben született, s csak 1065 húsvétján öveztek fel karddal, ami egyben önálló uralkodásának kezdetét is jelentette.⁶⁰ A birodalomban rajta kívül hasonló körülmények között került hatalomra III. Ottó is 983-ban. A két eset között vannak persze különbségek is: Ottót már apja halála után két héttel koronázták királlyá, kijelölése és megválasztása nem sokkal azelőtt történt meg. Az Árpádokhoz korban és térben is közelebbi példák közül bizonyosan így kezdett uralkodni Megújító Kázmér is, aki felett anyja, Richeza gyámkodott, valamint II. Olmützi Ottó és Szvatopluk is, akik helyett anyjuk, Eufémia, I. Béla lánya látta el az uralkodói teendőket 1087-1092 között. Az ő esetük már csak azért is figyelemre méltó, mert bizonyosan nem kenték fel őket királlyá, csak fejedelemeként uralkodtak a későbbiekben is, ám esetükben is érvényesült a gyermekuralkodókra vonatkozó gyámság. A gyermekuralkodók nevelését elsősorban az édesanyák vették kézbe, ám jellemzően nem egyedül végezték a feladatot. Komoly szerep jutott a közeli és távolabbi családtagoknak, illetve ki- és önjelölt országnagyoknak is. Tehát a gyermekkirályok mellett általában egy teljes gyámi testület állt. IV. Henrik esetében Poitou Ágnes volt a gyermek király hivatalos gyámja, azonban gyámi hatalmát kénytelen volt megosztani a birodalmi országnagyokkal. Az *Altaichi Évkönyv* tudósításából tudjuk, hogy III. Henrik halálos ágyán többek között a nála időző II. Viktor pápára bízta, hogy biztosítsa fia zök-

⁵⁷ Salomonis et Waldrammi carmina. Hg. von Paul von Winterfeld. (MGH Poetae latini 4/1.) Berlin, 1889. 302. o., 179. sor.

⁵⁸ IV. Henrikre nézve pl.: AnnAltM. (MGH SRG 4. a.) A. 1057. 53. o.: „... Chunoni cuidam cogfnato suo ducatum, quem Welf habuerat, tradidit.” Ide tartozik Salamon 1063. évi trónra ültetése is, amely bizonyosan Henrik nagykorúsága előtt történt meg. Vö.: ChronHung. c. 97., 361. o.

⁵⁹ Ezzel kapcsolatban, a régebbi irodalom bemutatásával együtt lásd: *Offergeld* 2001. 790. o.

⁶⁰ Az esemény több, egymástól független forrásból is ismert. Vö.: Annales Weissenburgenses. Ed. Oswald Holder-Egger. (MGH SRG in usum scholarum separatim editi 38.) Hannover, 1894. A. 1065. 53. o.: „Heinricus quartus in tertia feria paschae gladium cinxit Wormaciae, Heberhardo archiepiscopo Treverensi benedicente.”; ChronBuB. A. 1065. 198. o.: „Et ibidem accinctus est gladio anno regni sui IX, aetatis autem sae XIII”. Ugyanezt lásd még Kosztanzi Bernold előadásában is: ChronBuB. A. 1065. 393. o.; LampHersf ad. A. 1065. 93. o.: „Ibi per concessionem eiusdem archiepiscopi primum se rex arma bellica succinxit.”

kenőmentes trónöröklését.⁶¹ Ennélfogva a pápa szintén a gyermek király gyámjának számított.⁶² A gyámok között nem egyszer tört ki viszály: a kölni érsek például szabályszerűen elrabolta és egy ideig saját magánál tartotta a gyermek Henriket, hogy érvényesíteni tudja Ágnessel szemben saját akarát.⁶³ Különösen izgalmas III. Ottó trónra lépése. Thietmartól tudjuk, hogy II. Ottó halálhírére Folkmar utrechti püspök azonnal szabadon engedte II. Civakodó Henriket, a család bajor ágának II. Ottó elleni mesterkedései miatt éppen börtönben ülő fejét, és Warin kölni érsek át is adta neki a kisgyermeket.⁶⁴ Azt azonban már a *Quedlinburgi Évkönyv* tartotta fenn, hogy Henrik a közeli rokonságra (*ius propinquitatis*) hivatkozott, s ennek okán kapta meg Ottót.⁶⁵ A *ius propinquitatis* hangsúlyozása nem volt véletlen. Ottó további rokonai, így anyja, nagyanyja távol voltak, tehát ott és akkor tényleg Henrik volt a gyermek király legközelebbi rokona. Am már Thietmar is úgy látta, és a későbbi események is ezt erősítik meg, hogy Henrik elsősorban a hatalmat akarta megszerezni magának, s a gyámság csak ürügyet jelentett számára. Egy évvel később egyezséget kellett kötnie Theophanuvál és Adelhaiddal, Ottó anyjával, illetve nagyanyjával a gyermek király feletti gyámság kérdésében, s csak akkor adta vissza anyjának Ottót, miután alávétvén magát a két császárnénak, visszakapta birtokainak egy részét.⁶⁶ Valószínűsíthető – bár sajnos, további adatok hiányában csak feltételezésként fogalmazható meg –, hogy a gyámok közötti vita vezetett végül Richeza elűzéséhez és a gyermek Kázmér Lengyelországban tartásához is.⁶⁷ Visszatérve Salamon és rokonai kérdéséhez, pontosabb adatok és további források hiányában csak találgathatunk, hogy a krónika 92. fejezetének megjegyzése, miszerint András tudta, halála után fia nem uralkodhat testvére akarata nélkül,⁶⁸ nem arra vonatkozott-e, hogy András meg akart egyezni a fia feletti gyámság kérdéséről testvérel, ahogy már III. Henrik is igyekezett halála előtt támogatókat szerezni fia gyermekkori uralmához. Korábban már igyekeztem amellet érvelni, hogy a korona és kard története vélhetően későbbi, valószínűsíthetően Kálmán-kori interpoláció, és elsősorban a családtagok, illetve uralkodótársak közötti viszonyrendszer szempontjából van jelentősége.⁶⁹ A várkonyi jelenet magva, András és Béla tárgyalása azonban összefügghet azzal, hogy a beteg uralkodó, mint mindenki a korabeli Európában, biztosítani akarta halála utánra fia trónöröklését, aki kiskorú lévén mindenképp gyámjaira szorult. Források hiányában nem tudjuk, ám nem

⁶¹ AnnAltM. A. 1056. 53. o.: „Cui cum vitae adventaret terminus, papa cum multis aliis universi ordinis praesentibus, publice confessionem peccatorum facit, filium suum Henricum, haeredem regni relinquens, omnibus commendavit et sic, sacro corporis et sanguinis Domini viatico confirmatus, hominem exiit et stola immortalitatis indutus aulam regni caelestis, ut vere credimus, intravit.”

⁶² *Offergeld* 2001. 790. o.

⁶³ LampHersf. ad. A. 1062. 80. o.

⁶⁴ Thietmar. (MGH SRG Neue Serie 9.) III. 26. (15.) 130. o.: „Solvitur a Traiescenti custodia dux Henricus, et ab eo rex tenellus ad nutriendum sive ad degradandum a Warino Coloniensi episcopo, cuius firmae fidei ab imperatore praedicto is commissus fuit, assumitur.”

⁶⁵ AnnQued. A. 984. 470. o.: „Henricus quondam dux de exilio regressus, cum sibi faventibus Agrippinam civitatem intravit; simulans se primo ob ius propinquitatis partibus regis infantis fidelissime patrocinaturum, regem tenuit.”

⁶⁶ AnnQued. A. 985. 475–476. o.

⁶⁷ Galli Anonymi chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum. Ed. *Karol Maleczyński*. (Monumenta Poloniae Historica ns. 2.) Cracoviae, 1952. I. c. 18. 41. o.: „Que cum libere filium educaret et pro modo femineo regnum honorifice gubernaret, traditores eam de regno propter invidiam eicerunt, puerumque suum secum in regno... tenuerunt.”

⁶⁸ ChronHung. c. 92. 355. o.: „Rex autem cognoscebat, quod filius suus absque voluntate ducis post obitum suum regnare non posset.”

⁶⁹ *Bagi Dániel*: Egy barátság vége. Álmos 1106. évi alávétése és az Árpádok korai dinasztikus konfliktusai. *Századok*, 147. (2013) 2. sz. 381–409. o.

kizárható, hogy Bélát e tárgyalások során hátrányok érték. Talán úgy élte meg, hogy testvére halála után nem jut neki szerep a gyerek király feletti gyámságban, amit valószínűsíthetően saját hasznára akart volna fordítani, s ez vezetett el végül az eredeti konszenzus felrúgásához, András legyőzéséhez és Salamon elűzéséhez az országból.⁷⁰

Vélhető, hogy ugyanezzel a problémával kellett szembenézni akkor is, amikor Salamon 1063-ban visszatért Magyarországra. A XIV. századi krónikakompozíció tájékoztat arról, hogy Salamon gazdagon megajándékozta az őt hatalomra segítő IV. Henriket.⁷¹ *A krónikakompozíció hírért nem árt némi kritikával kezelni. IV. Henrik ekkor még sem császár, sem nagykorú nem volt, így vélhetően nem a szintén gyámság alatt álló Salamon, hanem gyámjai ajándékozták meg a német király helyett eljáró gyámokat.* Erre utalhat Hersfeldi Lampert története arról, hogy Salamon hatalomba helyezésekor édesanyja is jelen volt, aki Northeimi Ottónak, a bajor hercegnek ajándékozott egy Attila hun királynak tulajdonított kardot.⁷² A kardátadást – tegyük hozzá – nem árt kellő distanciával szemlélni. Hersfeldi Lampert egyik legádázabb ellenfele volt IV. Henriknek, akivel mereven szembehelyezkedett az investitúraharc kezdeti szakaszában. Henrik pedig a történetben megajándékozott Northeimi Ottót 1071-ben hűtlenség címén perbe fogta és egy időre le is fogatta. Feltehető tehát, hogy itt a bajor herceg IV. Henrik elé helyezéséről lehetett szó, aki a király helyett lépett fel. Ráadásul nem feledhető, hogy a kardátadás inkább reprezentációs célokat szolgálhatott és önmagában nem a királyné politikai hatalmát akarta kifejezésre juttatni.⁷³ Maga a jelenet azonban elgondolkodtató, már csak azért is, mert ismeretes: Dezső püspök segítségével és közvetítésével a család két ága megegyezett egymással, miután Gézát sikerült rábeszélni arra, hogy adja vissza a fiatalabb Salamonnak a királyságot, s magának csak a hercegséget tartsa meg.⁷⁴ Bár a szövegben felbukkanó *quamvis juniori* fordulat megkívánja a viszonyítást, gyanítható, hogy ezt fordítva kellene értelmeznünk: Salamon visszatérésénél nem Géza idősebb korából fakadó szeniorátusi jogok, hanem a Salamon életkorából fakadó gyámsági előjogok játszhatták a főszerepet. Ugyanúgy, ahogy bárhol másutt a korabeli Európában, itt is vélhetően arról lehetett szó, hogy Salamon hatalmának elismerése mellett milyen jogosítványokat kapjon Géza a *ius propinquitatis* alapján.

Közismert, hogy Salamon 1064-ben ismételtelen megkoronázták, s ezúttal maga Géza helyezte fejére a diadémot.⁷⁵ Történetírásunk ezt az eseményt általában *Festkrönung*nak, azaz ünnepi koronázásnak tekinti.⁷⁶ Ahhoz kétség nem férhet, hogy Salamon ismételt megkoronázása nem jogérvényes koronázási aktus volt, hiszen ez csak egyszer volt lehetséges. A hely kiválasztása

⁷⁰ ChronHung. c. 93. 356. o.: „Secuti sunt autem eum plurimi primates Hungarie.”

⁷¹ ChronHung. c. 97., 361–362. o.: „...imperator ...a Salomone largissime remuneratus prospere rediit ad propria.”

⁷² LampHersf. ad. A. 1071. 130. o.: „Notatum autem est hunc gladium fuisse, quo famosissimus quondam rex Hunorum Attila in necem christianorum atque in excidium Galliarum hostiliter debachatus fuerat. Hunc siquidem regina Ungariorum mater Salomonis regis, duci Baioariorum Ottoni dono dederat, cum eo suggerente atque annitente rex filium eius in regnum paternum restituisset.” A szöveghez lásd még: *Thoroczkay Gábor* in: ÍFMT 106–107. o., 584. jegyz.

⁷³ Vö.: *Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Budapest, 2005. 128. o.

⁷⁴ ChronHung. c. 97., 361–362. o.: „...ut Salomoni quamvis iuniori regnum cum pace redderet et ipse ducatum, quem pater eius prius habuerat, pacifice teneret.”

⁷⁵ ChronHung. c. 97., 363. o.: „...rex Salomon ipso die Pasce assistentibus regni proceribus per manus Geysse ducis honorabiliter est coronatus et regiam Beati Petri principis apostolorum basilicam ad audiendam missam gloriose deductus.”

⁷⁶ *Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet I.* Budapest, 1939. 255. o. Legutóbb: *Thoroczkay Gábor* in: ÍMTF 376. o., 1661. jegyz.; *Kosztai László: A hradístei bencés monostor alapításának magyar vonatkozásai.* In: Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szerk. *Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária.* (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridico-Politica 75.) Szeged, 2013. 421–422. o.

pedig talán Mór pécsi püspök befolyására utal, aki vélhetően egyike volt az I. Andrást megkoronázó három püspöknek.⁷⁷ Mindennek ellenére egy ellenérv felhozható azzal szemben, hogy Salamon ismételt megkoronázása *Festkrönung* lett volna. A szinte rutinszerű ünnepi koronázások kötelező kelléke volt ugyanis, hogy a *coronator*, azaz a koronát ténylegesen az uralkodó fejére helyező személy legalább püspök legyen.⁷⁸ Prágai Kozma például igen felindultan tudósít arról, hogy II. Vratiszláv testvérével, Jaromir-Gebhard prágai püspökkel folytatott állandó torzszalkodásai miatt az évi rendes ünnepi koronázását az egyik káplánjával végeztette el, akit emiatt olműtzi püspökké tett.⁷⁹ Hasonló szellemben fogalmaz a Gellért-legenda is. E szerint Gellért püspök megtagadta, hogy Húsvétkor Aba Sámuel fejére helyezze a koronát.⁸⁰ A két forrásrészlet nem problémamentes. Kozma érvelésének egyik – e munkában már többször idézett – alaptétele volt, hogy mindennel és mindenkivel szemben igyekezett biztosítani a prágai püspökség jogait. Nem kevesebb gondot jelent a Gellért-legenda textusa sem,⁸¹ és nem választható el attól a kérdéstől, hogy mennyire tendenciózus a király és püspök viszonyának ábrázolása.⁸² Ám mindez nem érinti azt, hogy az ünnepi koronázás *coronator*a kötelező jelleggel püspök volt. Találébb talán, ha Salamon 1064. évi ismételt megkoronázását nem *Festkrönung*, hanem *Bekräftigungskrönung* kifejezéssel illetjük, s így megerősítő koronázásként kezeljük. Az ilyen aktusok szintén ünnepnapokhoz kötődtek, azonban nem igényelték püspök közreműködését, s elsősorban politikai célokat szolgáltak: a nagy nyilvánosság számára manifesztaáltak, hogy az uralkodó visszanyerte uralkodási képességét.⁸³ Az aktus tehát – ahogy már Györffy György is megjegyezte – feltehetően ahhoz járult hozzá, hogy véglegesen pontot tegyen Salamon és Géza vitájára, és hogy mutassa: a király ismét uralkodni kezdett.⁸⁴ Kérdés persze, hogy az aktussal, amellyel a Béla-ág ismételten elismerte Salamon törvényes uralkodáshoz való jogát, egyben megkezdődött-e a király önálló uralma is. Ha nem, akkor joggal vélhetjük, hogy Géza valamennyi ideig még a király gyámja volt. Ennek eldöntéséhez pontosan kellene tudni, mikor is született András fia. E tekintetben csak annyi biztosat tudunk, hogy Salamon hazatérésekor, tehát 1063-ban még nem érte el a törvényes kort. Ha ragaszkodunk az 1053-as dátumhoz és figyelembe vesszük, hogy a korban általában 15 évesen övezték karddal az uralkodókat, akkor érdemes eljátszani a gondolattal, hogy az a bizonyos béke, amely 1064 után uralkodott a király és a rokonai között, mikor és miért bomlott meg.

⁷⁷ Koszta László: A püspökök és városuk a 14. század közepéig. In: A Pécsi egyházmegye története. I. k. A középkor századai. Szerk. Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegei József. Pécs, 2009. 61–62. o. – Máshogyan értelmezte a királyi és a herceg pécsi megjelenését Zsoldos Attila. E szerint a herceg a saját területein is elismerte a király hatalmát. Vö.: Zsoldos Attila: Bihar megye korai története. In: Nagyvárad és Bihar története a korai középkorban. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2014. 182. o.

⁷⁸ Ehhez lásd a kérdés egyik legjelesebb ismerőjének munkáját: Brühl 1982. 4., 9. o.

⁷⁹ Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. Ed. Bertold Bretholz. (MGH SRG Neue Serie 2.) Berlin, 1923. c. 41., 146. o.: „Qui in tantum virili animositate inter se aliquando dissidebant, ut sepe festis diebus rex episcopum non haberet, qui sibi coronam imponeret. Hac necessitate simul et ambitione rex compulsus non ratione, sed sola dominatione iterum subintronizat capellanum suum nomine Weclonem in territorio Moraviensi episcopum.”

⁸⁰ Legenda sancti Gerardi episcopi. Ed. Emericus Madzsar. In: SRH II. 500. o.: „Qui cum ad sedem Morisenam ad locum beati Gerardi pontificis venisset, paschalia sacramenta celebraturus, die vero Dominice resurrectionis mittens principes et episcopos ad beatum pontificem, ut per manus ipsius imponatur dyadema regni super caput eius, ipsum beatum Gerhardum cepit invitare. Quo rennuente et venire nolente, episcopi, qui aderant, ipsum coronantes cum magno ornatu et comitatu cleri et populi ecclesiam introducunt.”

⁸¹ A legendaszöveg kronológiai és egyéb problémáira lásd: Almási Tibor in: Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket vál. és a kötetet szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1999. 425. o., 1556. jegyz.

⁸² Gerics József: A magyarországi társadalmi ideológia forrásai Szent István halála után. In: Gerics 1995a. 83. o.

⁸³ Brühl 1982. 14–15. o.

⁸⁴ MT I/1. k. 871. o.

Összefoglalva, az itt kiragadott eset elsősorban abból a szempontból elgondolkodtató, hogy létezett-e a szeniorátus olyan módon, ahogy Kinnamosz Epitoméja lefesette, s amilyenek aztán a XIX. századi jogtörténet leírta. Valószínű, hogy hasonlóan II. Henrik 1002. évi királlyá választásához, ahol az egyes trónjelöltek mindenféle érvet bevetettek saját maguk érdekében, ám a királyválasztásban döntést hozók ezek közül azt fogadták el, amely meggyőzően hatott, a szeniorátusra való hivatkozás is csak egy volt a sokféle érv közül. Azonban csak a XI–XII. századi esetek alapos vizsgálatával, illetve legalább regionális összehasonlító módszerrel lehet eldönteni, hogy az egyes trónvitákban tényleg a szeniorátusra hivatkoztak-e vagy valami másra.

RÖVIDÍTÉSEK

- AnnAltM. Annales Altahenses Maiores. Ed. *Edmundus, Frh. v. Oefele*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 4.) Hannover, 1979.
- AnnQued. Annales Quedlinburgenses. Ed. *Martina Giese*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 72.) Hannover, 2004.
- ÁMTB Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Szerk. *Moravcsik Gyula*. Budapest, 1988.
- Bartoniék* 1987.² *Bartoniék Emma: A Magyar királykoronázások története*. Budapest 1987.²
- Brühl* 1982. *Carlrichard Brühl: Kronen- und Krönungsbrauch im Frühen und Hohen Mittelalter. Historische Zeitschrift*, 234. (1982) 1–31. o.
- ChronBuB. Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz. Ed. *Ian S. Robinson*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum. Neue Serie 14.) Hannover, 2003.
- ChronHung. Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Ed. *Alexander Domanovszky*. In: Scriptorum rerum Hungaricarum. Vols. 1–2. Ed. *Szentpétery Imre*. Budapest, 1937–1938.
- Eckhart* 1946. *Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest 1946.
- Font* 2005. *Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.) Szeged, 2005.
- Gercs* 1995a. *Gercs József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. (METEM Könyvek 9.) Budapest, 1995.
- Gercs* 1995b. *Gercs József: A magyarországi királykoronázás szertartásáról az 1050-es években*. In: *Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. (METEM Könyvek 9.) Budapest, 1995. 121–133. o.
- Györffy* 1977. *Györffy György: István király és műve*. Budapest, 1977.
- ÍFMT Írott források az 1050–1116 közötti Magyar történelemről. Szerk. *Makk Ferenc, Thorockay Gábor*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged, 2006.
- KMTL Korai Magyar Történeti Lexikon. Szerk. *Kristó Gyula*. Budapest, 1995.
- KK Képes Krónika. Ford. *Bollók János*. A ford. gondozta és a jegyz. készítette *Szovák Kornél* és *Veszprémy László*. Az utószót írta, a függeléket és az irodalomjegyzéket összeállította *Szovák Kornél*. Budapest, 2004.
- LampHersf. Lamperti Monachi Hersfeldensis opera. Ed. *Oswald Holder-Egger*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 38.) Hannover, 1894.

- MGH SRG Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum
Mitteis 1981.² *Heinrich Mitteis*: Die deutsche Königswahl. Ihre Rechtsgrundlagen bis zur Goldenen Bulle. Darmstadt, 1981.²
- MT I. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1–2. k. Szerk. *Szé-
kely György, Bartha Antal*. Budapest, 1984.
- Offergeld* 2001. *Thilo Offergeld*: Reges pueri. Das Königtum Minderjähriger im frühen Mittelalter. (Mo-
numenta Germaniae Historica, Schriften 50.) Hannover, 2001.
- Pauler* 1899.² *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Budapest
1899.²
- SRH I–II. Scriptores rerum Hungaricarum. Vols. 1–2. Ed. *Szentpétery Imre*. Budapest, 1937–1938.
- Thietmar Thietmari merseburgensis episcopi Chronicon. Ed. *Robert Holtzmann*. (MGH SRG
Neue Serie 9.) München, 1996.
- Zsoldos* 1997. *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és alattvalóik 896–1301. Debrecen, 1997.

Egy elfeledett ostrom: Zrínyi Miklós Csázma elleni támadása 1557-ben*

Istvánffy Miklós történeti művében az 1557. esztendei eseményeket tárgyalva megemlíti, hogy Zrínyi Miklós tizenkét éves szolgálatát követően lemondott a horvát-szlavón báni tisztségről. A magyar Lívius ezt követően részletesen kitért arra, hogyan foglalta el Ali boszniai bég Kostajnicát, amelyet az oda rendelt királyi had kapitánya egy esküvő miatt magára hagyott. Ez után említést tett arról, hogy Ferdinánd király Erdődy Pétert nevezte ki bánná. Majd részletesen kitért arra, hogy Ali boszniai bég párbajra hívta ki Zrínyit, valamint Hans Lenkovićnak, a vend és horvát végekre rendelt katonaság *Obristjának* győzelmére a boszniai török portyázók felett.¹ Istvánffy leírását vette alapul Bánlaky (Breit) József hadtörténeti kompilációja összeállításánál.² Amellett, hogy Zrínyi 1542-től tizennégy esztendeig, 1556 decemberéig töltötte be a báni tisztséget,³ a magyar Lívius másban is tévedett. Egy Ferdinánd király által 1556. augusztus 15-én az Isztambulban lévő követeinek (Verancsics Antalnak, Zay Ferencnek és Ogier Ghislain de Busbecq-nek) küldött levelében arról számolt be, hogy Kosztajnicát és Novit elfoglalták a boszniai törökök.⁴ Mindez azt jelenti, hogy az események valamikor 1556 júliusában történtek meg. Az osztrák orientalisztika megteremtője, Joseph von Hammer az Oszmán Birodalom történetéről írt művében Ferdinánd levelét vette alapul, így az oszmán csapatok támadását ő is 1556 júliusára datálta. Meg kell azonban jegyeznem, hogy Novi helyett Krupa elfoglalásáról számolt be.⁵ Utóbbi azonban keresztény kézen volt 1557-ben is. Zrínyi 1557. április 23-án Csáktornyáról azt írta Batthyány Ferencnek, hogy emberei Krupa környékén török portyázók csapatát vertek szét.⁶ Hammer emellett szintén kitért arra, hogy Zrínyit párbajra hívta ki Ali bég, valamint Lenković győzelmére, amely események hozzávetőlegesen pontos dátumát sem közölte.⁷ Salamon Ferenc és legutóbb Varga Szabolcs szintén említés tett munkájában Kosztajnica és Novi elestéről, ám Lenković összecsapásáról nem.⁸ Nem könnyű tehát rekonstruálni a horvát-vend végek 1556. és 1557. évi eseményeit és mindezekben Zrínyi szerepét. Valószínűsíthető, hogy a két vár elestére 1556-ban, míg a párbajra hívásra és az összecsapásra 1557-ben került sor.

*Szeretnék köszönetet mondani Szatlóczi Gábor barátomnak, hogy a csázmai hadra felhívta a figyelmemet és a magyar nyelvű szövegek átírásáért, rendelkezéseimre bocsátásáért és tanácsaiért.

¹ *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában.* 1/2. k. (Reprint.) Budapest, 2003. 268–270. o.

² *Bánlaky (Breit) József: A Magyar Nemzet Hadtörténelme.* 13. rész. Budapest, 1940. 428–429. o.

³ *Salamon* 1865. 415. o.; *Varga* 2016. 135., 155. o.

⁴ *Miller, Jakob Ferdinand: Epistolae Imperatorum, et Regum Hungariae Ferdinandi Primi et Maximiliani Secundi.* Pest, 1808. 155. o.

⁵ *Hammer* 1828. 358–359. o.

⁶ *Barabás* 1898. 457. o.

⁷ *Hammer* 1828. 359. o.

⁸ *Salamon* 1865. 414–415. o.; *Varga* 2016. 155. o.

Salamon *Az első Zrínyiek* című művében a következőket vetette papírra a szigetvári hős horvát-szlavón báni tisztségről történt lemondása és a szigeti kinevezése között eltelt időszakokkal kapcsolatban: „Zrínyiről az aránylagos fegyverszünet ideje alatt nem jegyzett föl újabb hadi tetteket a történet, habár a török rablások időnként meg-megujultak. 1557-től mintegy négy egész évig nyilvános életéből nagyobb tényeket nem tudunk.”⁹ A különböző levéltárakban felelhető iratanyagok azonban arról tanúskodnak, hogy Zrínyi az 1557. esztendőben sem „maradt” hadakozás nélkül, hiszen ez esztendő júliusában részt vett Csázma ostromában. A stratégiai jelentőségű várat a boszniai oszmán hadak 1552 augusztusában foglalták el.¹⁰ Ugyanezen év október 13-án Zrínyi a királytól segítséget kért, hogy visszafoglalhassa Csázmát.¹¹ A várba rendelt oszmán katonaság portyákat vezetett a keresztény kézen maradt szlavón területek ellen. Zrínyi 1556. augusztus 25-én Nádasdy Tamás nádornak azt írta, hogy a csázmaiak rátörtek a sövényvel körülvett Gradec városára, ahonnan hatvan személyt elhurcoltak, ám közülük elesett 35 fő.¹²

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy mind Erdődy, mind Zrínyi, mind pedig a horvát és vend végvidékekre rendelt katonaság *Obristja* is fontosnak ítélte a vend területek nyugalma érdekében annak visszafoglalását. Ezt komoly előkészületek és tervezés előzte meg. Erre enged következtetni, hogy Lenković 1557. július 13-án Varasdról az uralkodónak írt levelében egyenesen azt állította, hogy mióta Erdődy a báni hivatalt elfoglalta, kér az uralkodótól és a stájer rendektől két *Singerint*¹³ vagy faltörő ágyút, valamint a hozzájuk szükséges muníciót és hadfelszerelést. Ezekkel és Zrínyi ágyúival az egész vend határvidék mindennapjait fenyegető Csázmát elfoglalhatják.¹⁴

Erdődy, Zrínyi és Lenković július 5-én Csáktornyan találkozottak és megbeszéltek, hogy a hadjáratot minél hamarabb megkezdik.¹⁵ Utóbbi jelentése a keresztény had összetételéről és létszámáról is beszámolt. Eszerint a bán 600 könnyűlovassal (*geringe Pferd*) és 400 haramiával,¹⁶ Zrínyi, a Magyar Királyság tárnokmestere 400 könnyűlovassal és 200 haramiával szállt hadba.¹⁷ A tárnokmester úgy tudta kiállítani ezt a hadat, hogy dél-dunántúli váraiból kivonta katonaságát. Ezért azt kívánta Magyar Bálinttól, hogy a nádori haddal vonuljon Curgóra, megvédeni az ottani marhákat és élést. Csányi Ákos, a Nádasdy–Kanizsay birtokok főprefektusa egyenesen azt tanácsolta a nádor hadnagyának, hogy inkább Kanizsán álljon katonáival, mert szerinte ezt az erősséget nagyobb veszély fenyegeti.¹⁸

Erdődy és Zrínyi katonaságán kívül Lenković is jelentős erővel tervezett hadba szállni. A július 13-i jelentéséhez csatolt jegyzék szerint közel 380 nehézlovassal (*gerüste Pferd*), valamint a vend végekről 900 könnyűlovassal és 800 haramiával akart az ostromban részt venni. Emellett

⁹ Salamon 1865. 430. o.

¹⁰ Barabás 1898. 169–172. o.

¹¹ Barabás 1898. 186–187. o.

¹² Barabás 1898. 405–406. o.

¹³ A *Singerin* ágyút más néven feles – azaz 24 fontos – kartánynak nevezték. *Iványi Béla: A tüzérség története Magyarországon a kezdetektől 1711-ig. Hadtörténelmi Közlemények, 27–29. (1926–1928) 12. közlemény. 7–9. o.; Domokos György: Inventáriumok a Királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben a 16–17. században: várainak fegyverzete és hadfelszerelése. (Kézirat, PhD-disszertáció.) Budapest, 2003. 31–32. o.*

¹⁴ ÖStA KA AFA 1557-7-4.

¹⁵ Erdődy Péter szintén beszámolt a tanácskozásról Batthyány Kristófnak írott levelében. Ebben írt arról is, hogy a királyi had már Csáktornyára ért. Erdődy Péter levele Batthyány Kristófhhoz, Csáktornya, 1557. július 5. MNL OL P 1314 Batthyány Missiles, № 11 716.

¹⁶ A haramia szó eredetéről lásd: *Kakuk, Suzanne: Recherches sur l’histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les elements osmanlis de la langue hongroise. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, XIV.) Paris, 1973. 174. o.*

¹⁷ ÖStA KA AFA 1557-7-4.

¹⁸ Óze 1996. 322. o.

a horvát és krajnai végekről további 300 könnyűlovas és ugyanennyi uszkók¹⁹ érkezését remélte.²⁰ Lenković jegyzéke szerint mindezekben a hadakon kívül a szlavón vármegyék felkelt lovasaira és gyalogosaira is számítottak. Ezek pontos létszámát azonban a levél keletkezésének az időpontjában az *Obrist* még nem ismerte. A bán tájékoztatása alapján összlétszámuk mintegy 1500 fő lett volna. Így Lenković számítása szerint összesen 5780 lovasnak és gyalogosnak kellett volna Csázma ostromára indulnia.²¹

A bán ezeken a csapatokon kívül további katonaságot remélt az osztrák tartományokból. A stájer rendektől ezer német lövést is kért, amit azonban nem hagytak jóvá azzal az indokkal, hogy az elmúlt évek nagy katonai és pénzügyi megterhelési miatt zendülés közeli állapotba kerültek az alattvalók, ezért eddig nem mustrálták meg az itteni katonaságot. Krajna és Karintia rendjeitől az ezer lövész magas költségei végett korábban kellett volna kérni a támogatást. Erről a gyalogságról tehát le kellett mondaniuk.²²

A bán, a tárnokmester és az *Obrist* is igyekezett megszervezni a had ellátását. Ebben jelentős szerepet szántak a Dél-Dunántúlnak, elsődlegesen is a Nádasdy–Kanizsay tartománynak, ami Magyar július 17-én Kanizsáról Csányinak írt leveléből kiderül.²³

A Csázma elleni hadjárat a hosszas előkészítés ellenére sem indult zökkenőmentesen. A július 13-i jelentés szerint a két faltörő nem érkezett meg, szállítóeszközök sem álltak rendelkezésre és más dolgokban is hiányt szenvedett a keresztény had, ezért Lenkovićban felmerült, hogy lefűjja a hadjáratot. Mivel azonban a szükséges muníció és alkalmas, hadakozásban jártas gyalogság a rendelkezésére állt, így az *Obrist* július 13-án felkerekedett katonáival és tüzérségével Varasdról. Hadával átkelt a hegyen, majd Rakovec és Vrbovec között, mintegy két mérföldre Csázmától letáboroztak. Zrínyi és Erdődy katonaságával ott egyesült lovassága, gyalogsága és tüzérsége.²⁴ Csányi Ákos, a Nádasdy–Kanizsay birtokok főprefektusa Csányból július 14-én azt írta a bánnak, hogy Zrínyi minden népével korábban elindult a vár alá, amit a bán már ostrom alá vett.²⁵ Bár a tervezett had végül nem állt teljesen rendelkezésre, ellátását azonban egy időre sikerült megoldani, ahogyan Magyar ezt július 17-én megírta Csányinak: „Továbbá hírt kegyelmednek ez írhattok köz hírrel ezt halljok, hogy Csázmába visznek volt ötven szekér ílíst.”²⁶

Magyar július 17-i levelében még azt is megírta Csányinak, hogy „az miöink el nyerik, ezt is mondák köz hírrül, hogy tegnap estve meg vöttik volna az váratt is, de kegyelmednek bizonyal nem írhatok, mert hiszem, hogy Zrínyi uram is meg írta volna, ha bizony volna.”²⁷ Annak ellenére, hogy a főprefektus nem tudta pontosan az ostrom sikeresen befejeződött-e, mégis a következő napon (július 18-án) megírta ezt a hírt a nádornak.²⁸ Csányi azonban már július 19-án Kanizsáról

¹⁹ Az uszkókokra vonatkozóan lásd: *Grünfelder, Annamarie*: Studien zur Geschichte der Uskoken. Diss. Graz-Innsbruck, 1974.; *Bracewell, Wendy*: The Uskoks of Senj. Piracy, Bandity and Holy War int he Sixteenth-Century Adriatic. Ithaca and London, 1992.; *Pálffy* 2000. 179–180. o.; *Šmitran, Stevka*: Gli Uscocchi. Pirati, Ribelli, Guerrieri tra gli Imperi Ottomano e Asburgico e la republica die Venezia. Venezia, 2008.

²⁰ ÖStA KA AFA 1557-7-4.

²¹ Uo.; ÖStA KA HKR Prot. 139. Exp. Fol. 60^r. № 106.

²² ÖStA KA AFA 1557-7-4.

²³ Magyar Bálint levele Csányi Ákosnak, Kanizsa, 1557. július 17. MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. 18. d. Nr. 10.

²⁴ ÖStA KA AFA 1557-7-4.

²⁵ Őze 1996. 322. o.

²⁶ Magyar Bálint levele Csányi Ákosnak, Kanizsa, 1557. július 17. MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. 18. d. Nr. 10.

²⁷ Uo.

²⁸ Őze 1996. 324. o.

azt írta Nádasdynak, hogy Csázma ügye még nem dőlt el.²⁹ A következő napon újra csak arról számolt be, hogy az ostrom állásáról semmi biztos információval nem rendelkezik.³⁰ Csányi ezért a nádor két Kanizsa tartománybeli ispánját az ostromlottakhoz küldte, mint ahogyan erről egy másik július 20-i levelében beszámolt.³¹ Zele Jakab Csányi Ákoshoz július 22-én Molnáriból írt leveléből tudjuk azt is, kiket küldött: „Tamás ispánt, és Máté ispánt ez elmúlt hétfen [azaz július 19-én] bocsátám vala ineid Monáribül, Csázma alá.”³²

A valóságban azonban a stratégiai vár ostroma egyáltalán nem haladt jól. Valószínűleg az ostromágyúk hiánya miatt nem sikerült rohamra alkalmas rést lőni a falakon. Ennek köszönhetően a július 17-i roham sikertelenül végződött, mint ahogyan erről Zrínyi egy szolgálójától informálódott Máté ispán beszámolt „ez elmúlt szombaton ustromloták vóna Csázmát, és két száz embernél tüb veszet vóna alata.”³³ Zele július 23-i levelében kiegészítette a történetet Tamás ispán beszámolóival. Utóbbi szintén megemlítette a nagy veszteségeket, ám „nem tud n[evét] [monda]ni Bradacs Miklósnál és Haramia [Gyur]konál, de sebeseket számtalan sokat mond kiket látot vóna.”³⁴

Zele által Csázma alá küldött két ispán már csak a visszavonulókkal találkozott. Zele július 22-i leveléből tudjuk, hogy „Ez órába juta Máté ispán, azt mongya, hogy imár átal mentenek vóna az hegyen, és Remeticset [Rakovec] meg halat vót, hogy Zrínyi uramnak egy fő szolgálját elő találták ki leveleket hoz vót Csáktornyára, és az a fő legény nagy bizonyal beszélete Máté ispának és Tamás ispának, hogy az had Csázma alól meg tért vóna és imár két mérföldik jütenek vóna vissza el, elmúlt keden és az had el akarna oszlani.”³⁵ Ezt tehát azt jelentette, hogy az ostromlók a vár vívásával július 20-án hagytak fel. Hozzá kell tennem, hogy míg Máté ispán értesüléseit Zrínyi Markó nevű szolgálójától, főlegényétől szerezte, addig Tamás ispán magától a későbbi szigeti hőstől is. Zele július 23-i levelében ugyanis a következőket olvashatjuk erről: „ez órába juta Tamás ispán ide Monáriba, és azt mongya, hogy Zrínyi uramal együt jüt vóna átal tegnap az varasdi réven, az Dráván és nagy bizonyal nyilván beszél, hogy az had el oszlot vóna.”³⁶ Sőt azt is tudta, hogy a sereg többi része hová vonult. Beszámolója szerint „Kerecsényi [Mihály] uram Erdődy uramal Rakonakra [Rakovec] ment.”³⁷

Zele két levelében említést tett arról is, miért hagyott fel a keresztény had az ostrommal. Máté ispán jelentése alapján július 22-én azt írta Csányinak, hogy „valami hírek es jüt vóna hogy Csázmát meg akarnájak az törekek segíteni, és ez okokért haták volna el Csázma vívását.”³⁸ Tamás ispán pedig arról számolt be, „hogy az törek had Csázmához hat mélyföldön vót kik Csázmát meg akarták segíteni.”³⁹ Csányi július 14-én azt írta a nádornak, hogy „ha az Úristen Kázon pasát, budait, másfelül mek nem vakétja, kárunkal lezen Csázma mekszálása, ha ke[gyelme]dék valamennyire Csázmát tarthatják, meksegéti az török. Agyon az Úristen olyan szerencsét ű kegyelmeknek Csázma mekvételébe.”⁴⁰ A főprefektus félelme nem volt alaptalan. Az 1557. január 5-én a Mohácsi

²⁹ *Óze* 1996. 326. o.

³⁰ *Óze* 1996. 329. o.

³¹ *Uo.*

³² Zele Jakab levele Csányi Ákosnak, Molnári, 1557. július 22. MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. 38. d. № 5.

³³ *Uo.*

³⁴ Zele Jakab levele Csányi Ákosnak, Molnári, 1557. július 23. MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. 38. d. № 6.

³⁵ Zele Jakab levele Csányi Ákosnak, Molnári, 1557. július 22. MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. 38. d. № 5.

³⁶ Zele Jakab levele Csányi Ákosnak, Molnári, 1557. július 23. MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. 38. d. № 6.

³⁷ *Uo.*

³⁸ Zele Jakab levele Csányi Ákosnak, Molnári, 1557. július 22. MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. 38. d. № 5.

³⁹ Zele Jakab levele Csányi Ákosnak, Molnári, 1557. július 23. MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. 38. d. № 6.

⁴⁰ *Óze* 1996. 322. o.

és Görösgáli liva élére beglerbégként kinevezett Kászim⁴¹ katonaságának Szentlőrinc⁴² melletti gyülekezéséről Zele július 11-én tájékoztatta Csányit.⁴³ A dél-dunántúli magyar urak július 18-án értesültek arról, hogy a pasa átkelt Szlavóniába. Perneszy Farkas július 19-én a következőket írta Magyar Bálintnak Szenyérből: „Ez este jövének emberei Pécsről, mondják, hogy az pasa Tótországba által költözött segítségére. Hiszi, hogy ezeket azért hagyta itt, hogy valamit elmíveljenek, mind gyalogot és lovagot több veszett ide ez okáért.”⁴⁴ Úgy tűnik azonban, Kászim arról is gondoskodott, hogy a dél-dunántúli keresztény hadak ne tudják megsegíteni a Csázmát ostromlókat. Orosztonyi Péter Magyar Bálintnak július 19-én Szenyérben jelentette, hogy „Szöcsényt el rablák az terekek. Rabot nem sokat vihettek, de barmokat, mind el vitték. Mi elől találájok őket, meg tértek vala. Azért kegyelmetek jól reá vígyázzon, mert ha hadal jünek, nagy rablást tesznek, vagy Balaton kezben, avagy az Zalaságra.”⁴⁵ Perneszy Magyarnak Szenyérből küldött július 19-i levelében szintén említést tett a kaposvári törökök a szöcsényi dúlásáról.⁴⁶ De nem csak a Kaposvárra rendelt oszmán had portyázott és tartotta rettegésben a Dél-Dunántúlt. Magyar Bálint Szigligetről július 23-án a következőket vetette papírra Csányinak írott levelében: „Ilyen gonosz szerencsém tertént míg Kanizsára voltam, az uraim adig ultra mentek volt az émagam paripáit es mind oda voltak. Somodornál lesben állottak volt, valami paraszt ember meg látta volt őket. Az koppányi bég volt, négyszáz lóval rajtok. Huszonkét loval voltak. Kilencnél teb meg meg nem szallat benne, hanem ha erdére valamely gyalog szaladot benne. Talánd meg meg jé benne. Azért Kristóf dejákat küldtettem vala kegyelmedhez, kegyelmed azt ízente, hogy el kel mennem. Azért kérem kegyelmedet, hogy ha egyéb lehetne bene, eremest el nem mennek, hanem által menek kezigben, mert ollygen meg réműltek, mind lovag, s mind gyalog, hogy semi jót nem várok belele, ha kezigben nem mehetek. De hogy ha egyéb nem lehet, nincs mit tennem, ha ez enyim mind el vész is, az én uram parancsolattjának meg kel leni. De nám mind meg volnék, az én szolgálimal jól tugya kegyelmed, de ha ugyan el kel menem, kegyelmed írja meg énnekem.”⁴⁷

Természetesen Zelét, Csányit és a nádort is érdekelték Kászim pasa további szándékai. Tamás ispán ezzel kapcsolatban nem rendelkezett pontos információkkal, mint ahogyan Zele ezt július 23-i levelében megírta: Továbbá kérdezeskedem az türek had felől hogy mit értet vóna hogy hova akarna mení és mit akarna mívelni, avagy ha meg akarna térti, de arúl semi bizony dolgot nem tud mondani... Továbbá egy várnak Belasztina [Bela] neve, magyarul Fejérkúnek híák, és azt mongya hogy annak az várnak felyűl két mély földel vót az törek had, de az bégeknek és basáknak neveket nem tugya mondani ki az hadba votanak.”⁴⁸

Tamás ispán az oszmán felmentő had közeledésén túl egyéb problémákról jelentést tett: „Továbbá aztes mongya hogy éhség élésbűl és álgýú golyóbisból fogyatkozások vót az király hadának.”⁴⁹

⁴¹ Dávid Géza: Mohács–Pécs 16. századi bégjei. In: Pécs a hódoltság korában. Szerk. Szakály Ferenc – Vonyó József. Pécs, 2012. 103–104. o.

⁴² A helység Pécs és Szigetvár között van.

⁴³ Négyszáz magyar levél a XVI. századból. Közli Szalay Ágoston. Pest, 1861. 250. o.

⁴⁴ Komáromy 1911. 559. o.

⁴⁵ Orosztonyi Péter levele Magyar Bálintnak, Szenyér, 1557. július 19. MNL OL MKA E 185 Nadasdy család lt. 26. d. № 1.

⁴⁶ Komáromy 1911. 559. o.

⁴⁷ Magyar Bálint levele Csányi Ákosnak, Szigliget, 1557. július 23. MNL OL MKA E 185 Nadasdy család lt. 18. d. № 44.

⁴⁸ Zele Jakab levele Csányi Ákosnak, Molnári, 1557. július 23. MNL OL MKA E 185 Nadasdy család lt. 38. d. № 6.

⁴⁹ Uo.

A kudarcról, a keresztény had elvonulásáról a vár alól Lenković tájékoztatta az Udvari Haditanácsot, amire a bécsi katonai kormány szerv július 30-án válaszolt. Sajnos azonban az irat nem maradt meg, így nem tudjuk, hogy mi állt a grémium válaszában.⁵⁰

A magyar történetírás teljesen megfeledezett Csázma sikertelen ostromáról és annak körülményeiről, holott a hadjáratot hónapokig tervezték és készítették elő. Egyedül Óze Sándor tett említést róla Csányi nádorhoz írt leveleinek kiadásánál egy lábjegyzetben. Ő azonban úgy vélte, hogy Zrínyi sikerrel járt és Csázma újra a keresztények kezébe került.⁵¹ Mi okozta az ostromlók kudarcát? A keresztény had nem rendelkezett elegendő számú gyalogsággal, megfelelő tüzérséggel, elegendő munícióval és élelemmel. Mindenképpen fel kell hívnom a figyelmet arra végezetül, hogy az 1557. évi csázmai hadjárat az 1541 és 1568 közötti permanens (egy-egy alkalommal főse-
regekkel, de leginkább helyi erőkkel vívott) háború egyik elfeledett eseménye.

RÖVIDÍTÉSEK

<i>Barabás</i> 1898.	<i>Barabás Samu</i> : Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. Budapest, 1898.
<i>Hammer</i> 1828.	<i>Hammer, Joseph von</i> : Geschichte des Osmanischen Reiches. 3. Bd. Pest, 1828.
<i>Komáromy</i> 1911.	<i>Komáromy András</i> : Magyar levelek a XVI. századból. <i>Magyar Történelmi Társ.</i> XII. (1911) 537–564. o.
MNL OL MKA	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kamara Archivuma
ÖStA KA	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien
AFA	Alte Feldakten
HKR	Hofkriegsrat
<i>Óze</i> 1996.	<i>Óze Sándor</i> : 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. I. k. Budapest, 1996.
<i>Salamon</i> 1865.	<i>Salamon Ferenc</i> : Az első Zrínyiek. Pest, 1865.
<i>Varga</i> 2016.	<i>Varga Szabolcs</i> : Leónidasz a végvidéken. Zrínyi Miklós (1508–1566). Pécs–Budapest, 2016.

---

⁵⁰ ÖStA KA HKR Pr. 140. Reg. Fol. 54^r. № 766.

⁵¹ *Óze* 1996. 322. o.

Osztrák–magyar részvétel a központi hatalmak által megszállt Románia katonai kormányzásában, 1916–1918

Románia 1916. augusztus 27-én hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának, majd hadereje benyomult Erdélybe. A központi hatalmak (Németország, Ausztria–Magyarország, Bulgária, Törökország) egy sikeres ellenoffenzíva során lerohanták Havasalföldet és Dobrudzsát, december 6-án pedig elfoglalták Bukarestet, majd 1917 januárjában a hadjáratot győztesen fejezték be.¹

A központi hatalmak által megszállt Romániában létrehozott katonai főkormányzóság 65 064 km² területen jött létre 3 438 002 főnyi lakossággal, amely a háború előtti Román Királyság területének (139 690 km²) és lakosságának (7,5 millió fő) megközelítőleg felét jelentette.²

A Bukarest meghódítása után létrehozott német katonai főkormányzóság a legfelsőbb hatalom volt a megszállt területeken, és román polgári szervezeteket is magába olvasztott. A főkormányzóságot az August von Mackensen tábornagy vezette hadseregcsoportnak rendelték alá. Összesen három katonai kormányzóság létezett: Havasalföld, Bukarest és Dobrudzsa. Utóbbi német, bolgár és török, a román főváros német, Havasalföld pedig hivatalosan német és osztrák–magyar közös katonai kormányzás alatt állt.

1917 márciusában egy „kormányt” is létrehoztak a megszállt területen, amely erősen korlátozott hatáskörrel a mezőgazdasági, pénzügyi, belügyi, kulturális és oktatási feladatokkal foglalkozott. A katonai főkormányzóság részletes előírásokkal szabályozta a megszállt részek életét. A központi hatalmak és Románia között 1918. május 7-én aláírt bukaresti békeszerződés kilátásba helyezte a megszálló hatalom felségjogainak visszaadását, amint a békeszerződést román részről ratifikálják. Mivel a ratifikáció a háború végéig sem történt meg, így a hivatali ügyek teljes átadására 1918 novemberéig nem került sor.³

Joggal vetődik fel a kérdés, miszerint milyen szerepet játszott Ausztria–Magyarország Románia katonai kormányzásában? A kérdés megválaszolásakor öt komponensre kell összpontosítanunk: a bukaresti hivatalos német kormányzósági hatóságokkal összekötő szervekre; részvételle a közös német és osztrák–magyar gazdasági törzsben; a havasalföldi tartomány bizonyos részeinek igazgatására; a Monarchia diplomáciai-konzuli képviselője Bukarestben és az egyes vidéki városokban; a katonai és polgári hírszerző szolgálat hálózatára.⁴

Előrebocsátjuk, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia a romániai katonai főkormányzóságon belül alárendelt szerepet játszott. A dunai birodalom központi hatósága a megszállás időszakában a „Románia katonai kormányzója melletti császári és királyi megbízott volt”, aki Bukarestben székelt, és hivatalos kontaktszemély volt a németek számára. A szálak a császári és királyi Hadsereg-főparancsnokság, a Havasalföldön állomásozó osztrák–magyar csapatok parancsnokai, a diplomá-

¹ Heppner 2007. 318. o.

² Mann 1918. 12., 14. o.

³ Heppner 2007. 318. o.

⁴ Heppner 2007. 319. o.

ciai képviselő, a gazdasági törzs osztrák–magyar részei és a 9. német hadsereg parancsnokságán található összekötő tiszt között az ő kezében futottak össze. Törzse katonatisztekéből és katonai szolgálatban álló polgári szakemberekből állt. Az első hetekben ezt a kulcsfontosságú tisztséget Karl Ziller ezredes viselte, akit 1917 februárjában Karl von Sendler ezredes (1918. augusztus 1-jétől vezérőrnagy) váltott fel. Az összes havasalföldi osztrák–magyar csapattest számára a központi kormányzó hatóság a 16. számú szállásmesteri osztály volt. Emellett működött egy, a németekkel paritásos alapon kialakított gazdasági törzs, melynek feladata a román területen fellelhető javak kiaknázása volt. Ennek a törzsnek osztrák–magyar részről Körpényesi Kontz Sándor ezredes volt az elnöke, míg a szervezet vezérkari főnöke német volt. A gazdasági törzs császári és királyi része három csoportból állt, és azok 18 osztályából tevődtek össze, mindegyik élén egy-egy német, illetve osztrák–magyar vezetővel.⁵ Az egyes osztályok hatásköre a következő volt: 1. élelmiszer és állati takarmány (az élelmiszerek és takarmány, az olaj és zsír, a tojás, a dohány, a bor és gyümölcs összegyűjtésével és elszállításával foglalkozott), 2. *mezőgazdaság* (a földművelés terén a termés begyűjtését, az állattenyésztést, a sör- és pálinkafőzést, a mezőgazdasági gépek igazgatását végezte), 3. *szállítás* (a vonaton és a dunai vízi úton történő szállításról gondoskodott a határig), 4. háborús nyersanyagok (a ruházati alapanyagok és termékek, bőrök, prémek, cserzőanyagok, fémek, ipari alapanyagok előteremtéséről és szállításáról gondoskodott), 5. *statisztika és kiegyenlítés* (a határon található szétosztó helyeket és az egyes megszálló országok közötti arányok szerinti szétosztást vezette), 6. *ásványolajok (a kőolajipari üzemekkel, finomítókkal, a kőolaj kitermeléssel és szállítással foglalkozott)*, 7. *fafelhasználás* (a fafeldolgozó üzemeket irányította), 8. *erdészet és vadászat* (az állami, királyi és községi erdők igazgatását végezte, irányította a fakitermelést, valamint az erdészeti és vadászati rendőrséget), 9. *elektrotechnika* (az elektrotechnikai berendezések előállítását és üzemben tartását végezte), 10. *gépfelhasználás* (a meglévő gépi berendezések nyilvántartásával és a megszállt területen történő szétosztásával foglalkozott), 11. *halászat* (a román halászati szakmánya szétosztását és szállítását végezte), 12. *bányászat* (a szén- és sóbányászatot felügyelte), 13. *hadipari üzemek* (a hadipari termelést irányította a lefoglalt és az újonnan létrehozott üzemekben), 14. általános gazdasági kérdések (a hitelezői védelemmel és a kényszerigazgatással foglalkozott), 15. *pénzügyek* (a gazdasági törzs központi könyvelése és a pénzkibocsátás tartozott feladat körébe), 16. *jogi kérdések*, 17. *munkáskérdések* (a munkaerő irányítását végezte), 18. *kártérítési hivatal*.⁶

A gazdasági törzsbe összesen 262 tiszt és hivatalnok, valamint 1823 legénységi állományú katona tartozott 1917. november 30-án. Ebből is jól látszik, mekkora jelentősége volt Németország és a Monarchia számára Románia gazdasági potenciáljának kiaknázása.

A 14 havasalföldi körzetparancsnokság közül három (Vâlcea, Romanați, Tirgoviște), illetve tíz hadtáp és állomásparancsnokság (Gruia, Petrești, Drăgășani, Balțu, Caracal, Corabia, Gaești, Obedeni, Vida, Galicea mare) tartozott osztrák–magyar katonai igazgatás alá, mindegyik élén egy katonai parancsnokkal. Szembetűnő, hogy ezek nem összefüggő területek voltak és Havasalföld mintegy egyharmadát tették ki, valamint csak részben voltak határosak Erdéllyel.⁷

A császári és királyi külügyminisztérium 1916 decemberében osztrák–magyar diplomáciai képviselőt nyitott Bukarestben, „a császári és királyi megbízott tudakozó irodája osztrák és magyar állampolgároknak” megnevezéssel. A főkonzuli tisztséget Felix Sobotka töltötte be. A megszállt terület fontosabb városaiban konzuli képviselőket nyitottak.⁸

⁵ Heppner 2007. 319. o.

⁶ Sobotka 1928. 310–311. o.

⁷ Heppner 2007. 319. o.

⁸ Heppner 2007. 320. o.

Az osztrák és a magyar megbízott mellett egy külön osztrák és egy külön magyar kormányzati misszió is működött a két kabinet tájékoztatására, amelyeket a bukaresti béke megkötése után egy közös misszióba vontak össze és Ausztria–Magyarország diplomáciai képviselője alá osztottak be.⁹

A román polgári adminisztráción belül kiterjedt osztrák–magyar ügynökhálózat működött igen intenzíven, amely részben a császári és királyi Hadsereg–főparancsnokság hírszerző osztályának, részben pedig a bukaresti diplomáciai képviseletnek dolgozott. A jelentéseket összefoglalták, Bécsbe továbbították és kicserélték az osztrák–magyar haderő, valamint a dunai birodalom diplomatái között. A jelentésekből meglehetősen teljes kép rajzolódott ki a központi hatalmak által meg nem szállt moldvai területekre menekült román hadsereg viszonyairól, a lakosság hangulatáról, a különböző román pártok politikai aspirációiról.¹⁰

A megszálló hatalmak a román rendőrséggel szorosan együttműködtek. Néha előfordultak súrlódások a német és az osztrák–magyar katonaság között. A katonáknak általában megtiltották a polgári lakossággal való érintkezést.¹¹

A központi hatalmak magától értetődően érdekeltek voltak Románia javainak kiaknázásában. Már 1916 október–novemberében, még a Románia elleni közös offenzíva megindulása előtt Berlinben és Bécsben a kormányzati szervek, a hadvezetőségek és a szakemberek tárgyalásokat folytattak a katonai kormányzásról és Románia gazdaságpolitikai kihasználásáról. Végül meg egyeztek az országból kivihető termékek egyes megszálló országok számára megállapított felosztási kulcsáról.¹² Amíg Románia gazdasági kiaknázását közösen hajtották végre, a kormányzás német kézben volt. Mackensen tábornagyhöz katonai főkormányzóként Franz Tülf von Tschepe und Weidenbach német gyalogsági tábornokot és törzsét rendelték alá.¹³

Az ország irányítása kezdetben a hadtáparancsnokságok kezében maradt. Bukarestben német városparancsnokságot állítottak fel. 1917 februárjában Románia központi hatalmak által megszállt területeit három hadtápkörületre osztották, melyeket folyószámokkal láttak el. Bukarestben újjászervezték a rendőrséget. 1917 márciusában, az addigi rendszert megváltoztatva, 3–4 hadtápkörületet egy-egy körzetparancsnoksággá vontak össze. Megindult a civil utasforgalom, működtek az iskolák és az egyházak, a bankok, az igazságszolgáltatás, egy államháztartási költségvetést is összeállítottak, a polgári lakosság internálását megszüntették. Az árak és szolgáltatások árát hatóságilag szabályozták, bevezették az orvosi ellátást a falvakban. 1917 júniusától a postaforgalom is megindult.¹⁴

250 millió lej hadisarcot vetettek ki a megszállt területre, ebből az összegből a tisztviselőket és az ország igazgatását finanszírozták.¹⁵

A megszállt területeken talált árukat és készleteket részint hadizsákmányként, részint rekvirált anyagként vették át. Az előbbiért nem fizettek, ebbe a kategóriába tartoztak az állami fegyvertár készletei, a hadiipar, a gabona, a fa, a kőolaj, a brit kormány által vásárolt román búza. A zsákmány felosztását a központi hatalmak egy hadizsákmány-bizottság által végezték el. Minden egyéb hadizsákmányt a gazdasági törzs vett át. A többi, az anyaországba küldendő, szükséges nyersanyaghoz és áruhoz vásárlással jutottak hozzá. 50 000 vasúti vagonnyi élelmi-

⁹ *Sobotka* 1928. 305–306. o.

¹⁰ *Heppner* 2007. 320. o.

¹¹ *Heppner* 2007. 320–321. o.

¹² *Scheer* 2009. 43. o.

¹³ *Sobotka* 1928. 305–306. o.

¹⁴ *Sobotka* 1928. 307. o.

¹⁵ *Sobotka* 1928. 309. o.

szert (gabona, hüvelyesek, kukorica) az Osztrák–Magyar Monarchiába, 40 000 vagonnyit pedig Németországba küldtek.

Az áruk Dunán történő szállítását az osztrák–magyar Központi Szállításvezetőség intézte (Döbrentei Gábor fregattkapitány vezetésével), amely a hajózási kapacitását négyszeresére növelte a Vaskapu-szoroson keresztül. A gabonán és takarmányon kívül ásványkincseket, kőolajat, fát, bőrt, fémet, dohányt, bort stb. is nagy mennyiségben szállítottak ki Románia megszállt részéből.¹⁶

A gazdasági törzs mezőgazdasági osztályának osztrák–magyar vezetője, Josef Mayer százados elérte, hogy a művelhető földterületnek csak 5-10 %-a maradt parlagon. Több mint 3 millió hektár földet fogtak művelésbe, 1,1 millió hektáron búzát, a maradványterületen rozst, árpát, zabot, kölest, kukoricát, kendert, hüvelyeseket, burgonyát, cukorrépát, olajnövényeket termesztettek. Ezáltal a polgári lakosság élelmezése, továbbá a megszállt területen állomásozó csapatok, tisztviselők és lovak teljes ellátása mellett, tekintélyes mennyiségben jutott kivitelre is a felsoroltakból.¹⁷

A központi hatalmak 1916. december 1. és 1917. december 31. között gabonából, állati takarmányból és olajos magvakból 1 577 744 tonnát szállítottak ki Romániából, annak közel fele, 780 000 tonna Ausztria–Magyarországra, míg 679 000 tonna Németországba került, a maradékot Bulgária és Törökország kapta meg. Az összes kivitelből 1 223 340 tonna volt búza, 227 522 tonna pedig kukorica. A Monarchia gabonából 635 821 tonnát, Németország 477 443 tonnát kapott. Az olajos magvakból 18 883 tonna került összesen kivitelre. 1918. április 30-ig gabonából, állati takarmányból és olajos magvakból 1 890 352 tonnát szállítottak el Romániából. Ez a számok nyelven azt jelentette, hogy a hátszágban (a dunai birodalom minden lakosának napi ellátására 250 g búzát számítva) a Monarchia lakosai 57 napig kizárólag csak román búzából éltek.¹⁸ 1918 májusáig összesen 18 000 tonna gyümölcsöt (kétharmadát szilva- és baracklekvár formájában) szállítottak ki a megszállt Romániából.¹⁹ Az állatállomány a hadiállapot és a román, valamint később a megszálló erők rekvirálásai miatt megtizedelődött. A hadsereg szükséglete havonta mintegy 13 000 szarvasmarha és 70 000 juh volt, amely meghaladta az utánpótlási lehetőségeket. Sikert az állomány csökkenését feltartóztatni, továbbá szárnyas- és sertéstartással lassú növekedést elérni a húsellátásban. A 2,75 millió hektárnyi román erdősegből 1,75 millió hektár állami és királyi erdő volt, abból 140 000 hektár esett a megszállt területekre. A gazdasági törzs erdészeti osztálya a hadsereg szükségletét ki tudta elégíteni, a központi hatalmak hátszágába 4-5000 m³ hasznófát, Bukarestbe és más városokba tüzelőfát szállított.²⁰ A dunai halászat naponta egy vagon halat szállított a lakoságnak, továbbá 1000 kg-ot a megszálló katonaságnak. A halat konzerválással vagy füstöléssel tartósították. Évente 2500 tonna halat fogtak ki a folyóból.²¹ 1917–1918-ban 5000 tonna halat halásztak ki a megszállt területeken.²²

A napi szükségleteket és a főleg katonai árucikkeket előállító ipart katonai felügyelet alatt tovább működtették. Főleg a sör, az égetett szesz, a tésztafélék, az olajok, a zsírok, a szappanok, a szivarok, a cigaretták (300 millió darab), a cipők és a faipari készítmények előállításához tartozott ebbe a kategóriába.

¹⁶ *Krámlí Mihály*: A dunai víziút az első világháborúban. Budapest, 2009. 54–66. o.

¹⁷ *Sobotka* 1928. 312–313. o.

¹⁸ *Mann* 1918. 26–27. o.

¹⁹ *Mann* 1918. 40–45. o.

²⁰ *Sobotka* 1928. 312–313. o.

²¹ *Sobotka* 1928. 314. o.

²² *Mann* 1918. 40–42. o.

A román kőolajlelőhelyek Prahova, Moreni, Campina, Bustenari és Buzeu körzetében terültek el. A német és osztrák–magyar csapatok elől visszavonuló román csapatok brit és francia segítséggel a kőolajkészletek és a finomítók, valamint a kutak túlnyomó többségét megsemmisítették, illetőleg szétrombolták, hogy azt a megszállók ne használhassák.²³ A szétrombolt berendezések és létesítmények, továbbá a 300 millió román lej értéket képviselő kőolajkészletek a német katonai főkormányzóság gazdasági törzsének irányítása alá kerültek. 1917. január 31-én létrehozták a kőolajmezők parancsnokságát Câmpinában, amely 1917. február 6-án megkezdte munkáját. A kutakat gyorsan helyreállították és megkezdték a kitermelést. 1917 márciusában még csupán napi 3 vagonnyi kőolajat termeltek ki, 1918 áprilisában pedig már napi 355 vagonnyi mennyiséget, amely a háború előtti utolsó békeév (1915) napi román olajtermelésének (458 vagon) 78%-át tette ki. 1917 márciusában 5000, 1917 júliusában már 8000 (4 ezer civil, 2 ezer hadifogoly, 2 ezer katoná), később összesen 10 000 fő dolgozott a kőolaj-kitermelésben. A kőolaj-finomítókat is gyorsan helyreállították. 1917. december 31-ig összesen 385 750 tonna kőolajat dolgoztak fel. Az olaj elszállítására Ploesztriből Bukaresten át Giurgiuiig egy dupla olajvezetékét építették 1918. március végéig, amelyet 1918 áprilisában helyeztek üzembe.²⁴

Az 1916 végén a szövetséges csapatok által zsákmányolt 300 000 tonna mellé a helyreállított kutakból még további 1,5 millió tonna kőolajat termeltek ki. Az összességében 1,8 millió tonna kőolajból a megszállás ideje alatt összesen 1,1 millió tonna került a központi hatalmak birtokába, amelyből 846 400 tonnát az Osztrák–Magyar Monarchia, 130 000 tonnát Németország, 13 700 tonnát Törökország, 5900 tonnát pedig Bulgária kapott. Mintegy 100 000 tonnát a megszálló csapatok használtak fel.²⁵

Kezdetben a németek a kőolajiparból való osztrák–magyar részesedést kategorikusan elutasították, azonban később megváltoztatták álláspontjukat. 1917 májusában Ploesztriben egy osztrák kőolajipari parancsnokságot alapítottak, amely saját területet kapott kiaknázásra, és főként próba-fúrásokkal foglalkozott.²⁶

Turnu-Severinben, Câmpulungban, Târgovistében a lignit kitermelését folytatták, amely túlszárnyalta a háború előtti értéket. A sóbányákból napi 500 tonnát nyertek ki, ami fedezte a hadsereg és a lakosság szükségleteit. Az Olt folyó menti aranybányászatot ismételten megindították.

Kényszerirányítást csupán három román bank, néhány iparvállalat és földbirtok esetében rendeltek el.²⁷

A különböző forgalomban lévő pénznemek kicserélésére katonailag szervezett, meghatározott árfolyammal működő pénzváltók hálózatát hozták létre, amelyek között a németek mellett tisztán osztrák–magyarok is voltak.²⁸ Egy, a megszálló hatóságok által kibocsátott román lej árfolyama 0,80 német márka volt.²⁹

Ausztria–Magyarország két befolyásos tisztséget is kapott a pénzügyek irányítása terén: egy képviselője ült az országos pénzügyi igazgatásban, egy pedig a Nemzeti Bankban.

Hogy jobban együtt tudjanak működni a lakossággal, 1917. május közepén egy román gazdasági egyesületet alapítottak, amelynek elnöksége német, osztrák–magyar és román tagokból állt.³⁰

²³ *Friedensburg* 1939. 435–448. o.

²⁴ *Mann* 1918. 28–37. o.

²⁵ *Friedensburg* 1939. 435–448. o.

²⁶ *Sobotka* 1928. 314–315. o.

²⁷ *Sobotka* 1928. 315–316. o.

²⁸ *Sobotka* 1928. 310. o.

²⁹ *Mann* 1918. 49. o.

³⁰ *Scheer* 2009. 44. o.

Az osztrák–magyar részvétel Románia német katonai kormányzásában és közigazgatásában viszonylag csekély mértékű volt, csupán a fentebb bemutatott szervezetek, parancsnokságok és tisztviselők szerepe volt jelentős. Általánosságban elmondható, hogy a romániai katonai kormányzás az 1916 decembere és 1918 novembere közötti időszakban kedvező eredményeket hozott. Ausztria–Magyarország tisztjei, katonái és tisztviselői német bajtársaikhoz és kollégáikhoz képest jól ismerték az országot és a nyelvet, az osztrák–magyar körzetparancsnokságok területén a román lakossághoz fűződő viszony érzékelhetően jobb volt, mint a németek által kormányzott körzetekben.³¹

Az Osztrák–Magyar Monarchia jelentős szerepet játszott a britek és a románok által majdnem teljesen szétrombolt román kőolaj-kitermelés újraindításában (amelyet a békebeli termelés megközelítőleg felére sikerült felfuttatni), a visszavonuló román csapatok által elpusztított vasúti, táviró- és telefonösszeköttetés, továbbá az úthálózat helyreállításában, az árubehozatal és legfőképpen a dunai vízi úton történő szállítás újjászervezésében. Utóbbi kifejezetten Ausztria–Magyarország kezdeményezésére vezethető vissza. Az osztrák–magyar katonák és tisztviselők közel két évig tartó tevékenységének eredményeit és tartós hatásait még a román hatóságok is elismerték a világháború után.³²

RÖVIDÍTÉSEK

- Friedensburg* 1939. *Dr. F. Friedensburg*: Das Erdöl auf dem Gebiete des galizischen und des rumänischen Kriegsschauplatzes 1914–1918. In: *Militärwissenschaftliche Mitteilungen*, 1939. 435–448. o.
- Heppner* 2007. *Harald Heppner*: Im Schatten des „grossen Bruders“. Österreich–Ungarn als Besatzungsmacht in Rumänien 1916–1918. *Österreichische Militärische Zeitschrift*, 2007. 3. sz. 317–321. o.
- Mann* 1918. *Dr. Fritz Karl Mann*: Kriegswirtschaft in Rumänien. Bukarest, 1918.
- Scheer* 2009. *Tamara Scheer*: Zwischen Front und Heimat. Österreich–Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg. Frankfurt am Main, 2009.
- Sobotka* 1928. *Felix Sobotka*: Der Anteil Österreich–Ungarns an der Militärverwaltung in Rumänien 1917–1918. In: Hugo Kerchnaw et al.: Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. Wien, 1928. 305–317. o.

---

³¹ *Sobotka* 1928. 314–316. o.

³² *Sobotka* 1928. 316–317. o.

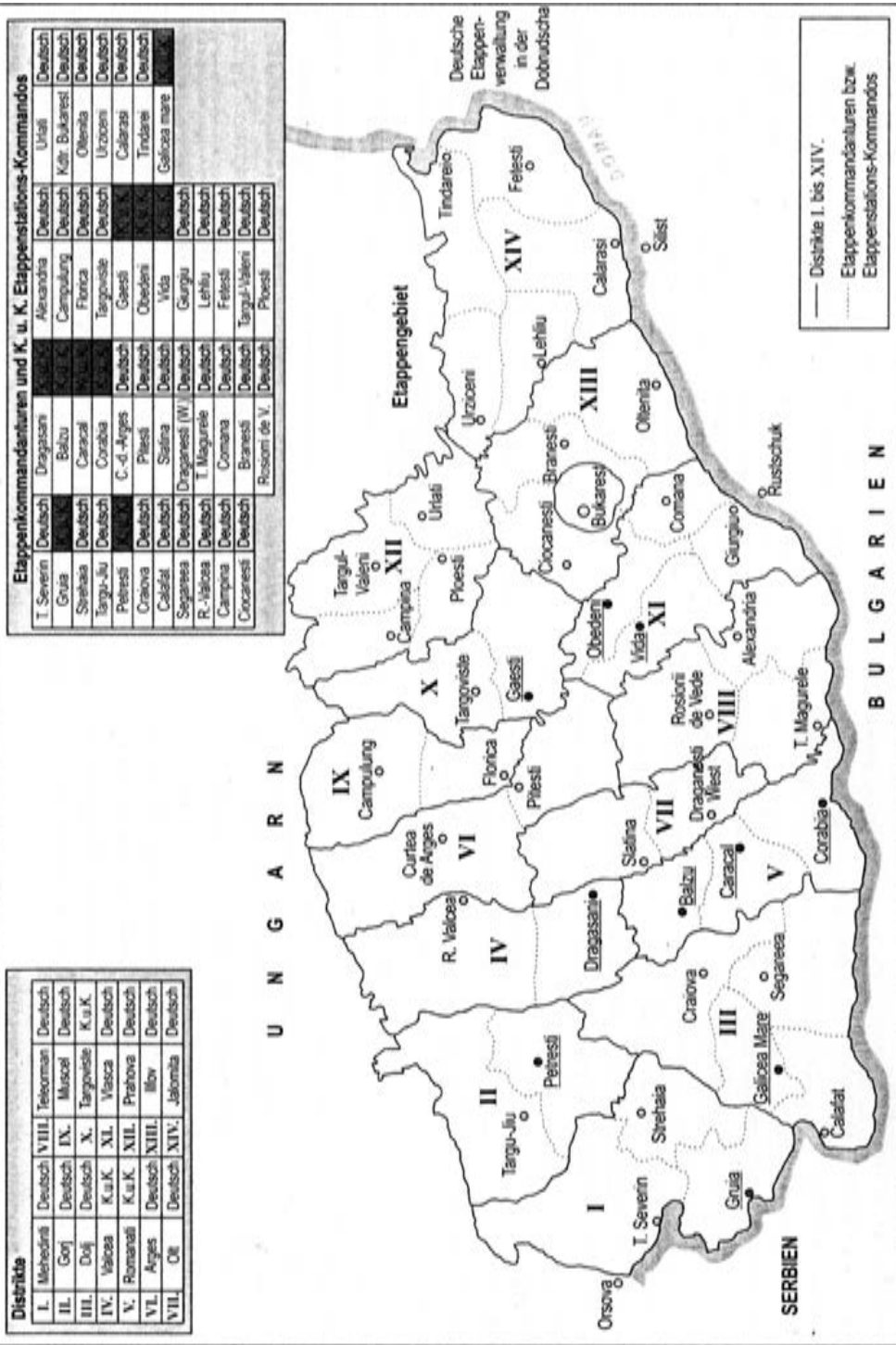
*August von Mackensen német tábornagy,
a róla elnevezett hadseregcsoport, valamint
a központi hatalmak romániai megszálló erőinek parancsnoka
és a német katonai közigazgatás vezetője*

*Osztrák–magyar gyalogság
rohama a román fronton,
Botosdnál*

*Osztrák–magyar csapatok
bevonulása Bukarestbe,
1916. december 6.*

Gebiet der Militärverwaltung in Rumänien

Quelle: Österreichisch-ungarischer Tätigkeitsbericht des Wehrschreibers der Militärverwaltung in Rumänien. Vom Beginn bis 30. November 1917. Wien 1918

Katonai körzetparancsnokságok a megszállt Romániában, 1917–1918.

Az 1646–1647-es pozsonyi országgyűlés egy résztvevő szemével

Felsőkálldi Káldy Ferenc levelei dominuszának, Batthyány I. Ádámnak*

A herceg Batthyány család levéltárának igen gazdag *missiles* gyűjteményében található id. felsőkálldi Káldy Ferenc a Batthyány család tagjaihoz írt leveleinek szinte egésze. Ennek köszönhetően lehetőség kínálkozik arra, hogy egy összetett feladatkörű familiáris teljes életútja megismerhető legyen. Külön figyelmet érdemelnek Káldy azon levelei, amelyekben az 1646–1647-es pozsonyi országgyűlés¹ eseményeiről tájékoztatja urát. Káldy a diétán mint Vas vármegye követe és egyben Batthyány I. Ádám megbízott képviselője volt jelen.² Említést tesz többek között az országgyűlés résztvevőinek beérkezéséről, a nádorválasztás folyamatáról és a linzi béke beiktatása körüli vitákról. Ezen kívül, hiszen mégiscsak egy familiárisról van szó, számos olyan apró adalék is felfedezhető a levelekben, mint a szállás körüli gondok, vagy a főúr asztalára szánt borok megvámoltatása.

Id. felsőkálldi Káldy Ferenc 1584. szeptember 4-én született, pályafutását Batthyány II. Ferenc familiárisaként kezdte. A főúr halált követően özvegyének, Lobkowitz Poppel Évának is segítségére volt, végül Batthyány I. Ádám egyik legbizalmasabb emberévé vált: 1637-ben dunántúli kerületi főkapitány helyettesé nevezték ki, illetve Batthyány őt állította a magánföldesúri hadak élére is. Batthyány szinte mindenben ügyében támaszkodhatott tapasztalt emberére. A familiárisi szolgálaton felül (de attól nem függetlenül) Káldy Vas vármegye közéletében is jelentős szerepet

* Ezúton szeretném megköszönni Kincses Katalin Máriának, hogy segítséget nyújtott a levelek átolvasásában. Külön szeretnék köszönetet mondani Jánokiné Újváry Zsuzsannának, tanárnőmnek is, akinek szakmai támogatása nélkül ez az írás nem készülhetett volna el.

¹ Az 1646–1647-es pozsonyi országgyűlés jelentőségéről, a résztvevőkről, illetve a nádorválasztás rendjéről öröndetes módon a közelmúltban több munka is megjelent. A teljesség igénye nélkül: *Dominkovits* 2013. *Gusarova, Tatána*: Vármegyei követek a magyar országgyűlés alsótábláján a 17. században. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Szerk. *Dobszay Tamás – Forgó András – Ifj. Bertényi Iván – Pálffy Géza – Rácz György – Szijártó M. István*. Budapest, 2013. 123–143. o.; *S. Lauter Éva*: A Palatinus Regni Hungariae a 17. században. In: *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Szerk. *Horn Ildikó*. Budapest, 1993. 215–249. o.; *Lauter Éva*: „Modus observandus...” A 17. századi magyar nádorválasztások rendje. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. *G. Etényi Nóra – Horn Ildikó*. Budapest, 2008.; *Pálffy* 2013. Ezen felül Bessenyei József 2017-ben adta ki az országgyűlés teljes anyagát és tette elérhetővé az interneten: http://tortenelem.uni-eger.hu/public/uploads/moejav-2017-apr-15_59a2af114fd0b.pdf (A letöltés időpontja: 2017. 12. 04.)

² A forrásra korábban Dominkovits Péter is felhívta a figyelmet, illetve több munkájában is érintette. *Dominkovits* 2003. 188–189. o.; *Dominkovits* 2013. 114. o. Batthyány I. Ádám a török fenyegetés miatt nem volt jelen az országgyűlés kezdetekor illetve többször elhagyta Pozsonyt. 1646. szeptember 25-én érkezett csak meg, majd október 20-án Bécsbe távozott. A császárvárosból október 27-én utazott vissza az országgyűlésre. 1647. február 22-én visszatért birtokaira, majd március 16-án újra Pozsonyban találjuk. Ezután, egy-két kisebb kirándulást leszámítva, egészen június 19-ig Pozsonyban tartózkodott, ahonnan kis kitérével 21-én ért haza Rohoncra. MNL OL P 1315 2. csomó. Batthyány Ádám itineráriuma, pp. 34–43.

vállalt, többször volt királyi adószedő, alispán, vagy amint az a közölt levelekből is kiderült, országyűlési követ is. A befolyásos nemes 1648. május 29-én hunyt el soproni házában.³

A szöveg átírásakor a mai helyesírás szabályait követtem, nem törekedve a szavak hangzásának archaizáló megtartására. Az idegen, vagy mai alakkal nem rendelkező kifejezéseket és a tulajdonneveket (az ismert keresztnevek kivételével) eredeti formájukban hagytam meg, ezeknek a feloldását lábjegyzetben közlöm. A különböző rövidítéseket (például „Ngdk”=Nagyságodnak) a szövegen belül feloldottam, az esetlegesen hiányzó ragok kiegészítését a főszövegben külön nem jelöltem. A levelek margóján található pótlásokat, széljegyzeteket a levélíró által megjelölt helyeken szintén a főszövegbe illesztettem.⁴

FORRÁSKÖZLÉS

1. 1646. szeptember 3.⁵

Nagyságodnak mint uramnak szolgállok. Isten kívánta jókkal áldja Nagyságodat.

En tegnap dél korban érkezem ide, elég korán, kit magam is bánok, de az sok hírekhez képest Sopronban nem tudám mihez magamat alkalmaztatnom. Az Nagyságod levelét Bella Ferenc⁶ ma adá meg, tíz órakerben, az török rablása felől mit írjon Nagyságod, megértettem. En is úgy értem, mert hogy Nagyságodtól eljöttem, éjfélre érkeztem haza, reggel fiam, Kaldi Peter mentest ment Borgátára,⁷ és azon éjjel mindjárt megírta nekem az rablásnak minden mi voltát, mellyel otthon értek engemet, és én is hogy Sopronban érkeztem, mindjárt megírtam Nagyságodnak, és Bécsben küldtettem az levelet. Parancsolja Nagyságod, hogy megtekintsem az Nagyságod szállását és annak mivoltáról tudósítsam Nagyságodat. En mindjárt odamentem az házhoz, Jeremiás Deák⁸ eléggé vagon érte, az mint készítenek, de minden felé mesteremberek az várba kényszerítetnek munkálkodni. Mindazáltal ezen is munkálodnak az házakban úgy, hogy meg akarnák tartani, de az nem az gazdákon áll. Egyebiránt üresek az házak, Baraniai Uram⁹ itthon nincsen, Vedrédre¹⁰ vagon.

Itt az Urakban még igen kevesen vannak, az követek érkezten érkeznek. Rakoczi fejedelem¹¹ követei is az este bejöttek, ugyanazok, az kik az más úttal voltak itt.¹² Semmi híreink nincsenek, Nagyságod azt sem érthette az melyek ott voltak.

³ Pályájára lásd röviden: *Dominkovits* 2003. 185–189. o.; *Balogh Máté*: Főúr és familiáris viszonya id. felsőkáldi Káldy Ferenc Batthyány II. Ferenchez és Lobkowitz Poppel Évához írt levelei alapján. In: Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig. Szerk. *J. Újváry Zsuzsanna*. Piliscsaba, 2014. 78–94. o. Terjedelmi okokból Káldy pályafutásának csak igen rövid bemutatására volt lehetőség. Káldy (és a többi dunántúli kerületi főkapitány-helyettes) karrierjének részletes elemzése doktori (PhD-) értekezésem célkitűzése. Ennek tükrében maradt ki Káldy egyik, 1646. novemberi 10-i, szintén Pozsonyból címzett levele is, ugyanis azt nem főúranak, hanem Majthényi Mihálynak írta (Majthényi a Királyi Táblán, mint az esztergomi érsek képviselője volt jelen.). MNL OL P 1314 № 23 494. és *Gusarova* 2005. 97. o.

⁴ Az átírás során Bak Borbálának a forrásközlés szabályaival kapcsolatos tanulmánya alapján igyekeztem eljárni. *Bak Borbála*: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. *Fons*, 7. (2000.), 1. sz. 91–137. o.

⁵ Lelőhelye: MNL OL P 1314 Nr. 23 486.

⁶ Bella Ferenc 1638-ban Batthyány I. Ádám secretarius (titkára) volt, de 1639 végén kilépett a főúr szolgálatából. Noha nem volt már familiáris, a későbbiekben több kisebb pozsonyi megbízást teljesített Batthyány I. Ádám számára. 1646-ban megkísérelte elnyerni az országyűlési szállásosztó tisztséget, s ehhez Batthyány I. Ádám közbenjárását kérte. *Koltai* 2012. 353–354. o.

⁷ Borgáta, község Vas megyében.

⁸ Jobbágyi Jeremiás deák, 1637-től Batthyány I. Ádám németújvári számtartója, majd 1641-től haláláig, 1649-ig tiszttartó. *Koltai* 2012. 349–350. o.

⁹ Baranyai Tamás, Batthyány I. Ádám Nagyszombatban élő familiárisa. *Koltai* 2012. 144. és 147. o.

¹⁰ Vedrőd. Ma: Voderady, Szlovákia.

¹¹ I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648).

¹² Chernell György, Klobusiczky András és Szemere Pál. *Gusarova* 2005. 119. o.

Isten éltesse Nagyságodat. Kelt Pozsonyban 3 die Septembris 1646.
Nagyságod szolgálója, míg él:

Kaldi Ferencz

2. 1646. szeptember 6.¹³

Nagyságodnak mint uramnak szolgálók, kívánta jókkal áldja Isten Nagyságodat.

Az mint utolsó levelemben írtam vala Nagyságodnak, hogy reménységünk az volt, hogy az elmúlt csütörtökön ő Fölsége¹⁴ kiadja az candidatusokat,¹⁵ kik közül pénteken elválasztottuk volna az Palatinust,¹⁶ de mind az egész hetet csak csendességben múltatták el, nem lesz semmi is. Úgy értettem ma, hogy holnap ő Fölsége hét és nyolc óra közben ki fogja adni az propositiókat,¹⁷ melyeknek párjuk, mihelyt kezembem lészen, Nagyságod eleiben küldöm. Az Palatinusi választás haladott,¹⁸ de mikorra, nem tudhatni. Tudom, az ország¹⁹ meg fog rajta zendülni. Hír itt semmi nincs, melyeket Nagyságodnak írnom kellene.

Nagyságodat mind magyar és német urak igen tudakoztatják, és maguk is tudakozzák tőlem, ha fogjon²⁰ Nagyságod bejönni. Én tőlem csak az az válasz, hogy én minden nap várom Nagyságodat.

Hozza Isten Nagyságodat jó egészségben. Kelt Pozsonyban 6 Septembris 1646.

Nagyságod szolgálója, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

3. 1646. szeptember 8.²¹

Nagyságodnak mint uramnak szolgálók. Isten kívánta jókkal áldja Nagyságodat.

Most szinte tíz óraker vettem a Nagyságod levelét, melyből értem az Nagyságod parancsolatát. Ide ma hozzák be az Szent Koronát, győri Püspök²² és Keri Janos²³ uramék. Forgach Adam²⁴ Uramnak kellett volna egyiknek lenni, de ő Nagysága nem ment tovább Rajkánál,²⁵ onnét kísérje be vagy nem, azt nem tudom. Itt a két érsek²⁶ vagyon itt benn, Jakosich²⁷ és Pöski²⁸ uramék, cancellárius²⁹ uram az este érkezett, az titulárisok³⁰ jól itt vannak. A secularis³¹ urakban, gróf Palffi Pal³² uram, Forgach uram is beköltözik, ha ma nem, holnap, Vesseleni,³³

¹³ Lelőhelye: MNL OL P 1314 Nr. 23 487.

¹⁴ III. Ferdinánd német–római császár és magyar király (1637–1657).

¹⁵ Jelölteket (lat.).

¹⁶ Nádort (lat.).

¹⁷ Javaslatokat (lat.).

¹⁸ Elhalasztódott.

¹⁹ Értsd: az országgyűlés alsótáblája.

²⁰ Értsd: fog.

²¹ Lelőhelye: MNL OL P 1314 № 23 488.

²² Draskovich Görgy 1635-től haláláig, 1650-ig volt győri püspök. *Gusarova* 2005. 116. o.

²³ Kéry I. János, 1642-ben nyert bárói rangot, IV. Ferdinánd koronázásakor 1647-ben nevezték ki koronaőrnek. *Bartoniek Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi történetírás történetéből. Budapest, 1975. 431. o.

²⁴ Forgách Ádám királyi főpohárnok, 1640-ben grófi rangra emelték. 1663 és 1679 között tárnokmester, 1671-től 1681-ig országbíró. *Gusarova* 2005. 117. o.

²⁵ Rajka, község Győr-Moson-Sopron megyében.

²⁶ Lippay György esztergomi (1642–1666) és Telegdy János kalocsai (1623–1647) érsek. *Gusarova* 2005. 116. o.

²⁷ Jakusich György egri püspök (1642–1647). *Gusarova* 2005. 116. o.

²⁸ Püsky János nyitrai püspök (1644–1648). *Gusarova* 2005. 116. o.

²⁹ Szelepcsényi György veszprémi püspök (1644–1648), magyar udvari kancellár. *Gusarova* 2005. 116. o.

³⁰ Címzetesek (lat.).

³¹ Világi (lat.).

³² Pálffy Pál országbíró (1646–1649), később nádor (1649–1653). Pályájára lásd: *S. Lauter Éva*: Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653). Budapest, 1989.

³³ Wesselényi Ferenc felső-magyarországi kerületi és egyúttal végvidéki főkapitány (1648–1658, ill. 1663–1664), később nádor (1655–1667). *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek

az ifjabbik, Illeshazi,³⁴ Lippai,³⁵ personalis,³⁶ Pazmani,³⁷ ezeken kívül senki. Tótországából az öreg Terzachky³⁸ és követül Sakmardi,³⁹ ezeken kívül senki, de mindenfelől várják az urakat. Az vármegyék és egyéb követek, Rakoczi követei is mind itt benn vannak.

Tudakozza Nagyságod, micsoda rend tartatik az palatinus választásban. Ez, hogyha Isten behozza ő Fölségét, másnap az urak országostól fölmennek ő Fölségéhez, és országostól salutáltatják⁴⁰ ő Fölségét. Azt elfogadván ő Fölsége, az kik az bejövetelkor kezét nem fogtak ő Fölségével, akkor kezét fognak, és azzal eloszlanak. Másnap mindjárt nyolc óra előtt az urak és az ország együvé gyűlnek, ahova ő Fölsége két úr által beküldi a candidatusoknak neveiket, de bepecsételve. Ott mindjárt fölszakasztják és elolvassák, kik legyenek azok, és ő Fölségének megköszönik atyai gondviselését, azzal eloszolnak, hogy aznap ki-ki gondolkodjék, kire adjon opiniót.⁴¹ Másnap délelőtt mindjárt meglészen az electio,⁴² az candidatusok nevek elolvasása után, mígnem másnap az electio lészen. Ez alatt a kicsiny idő alatt, elhiggye Nagyságod, hogy az kinek vágyódása lészen az palatinusságra, nem fog az sem maga, sem emberei nyugodni. Ekkoráig még úgy láttam, az ki szerénykedett, az nyerte, az kinek nem kell, legyen veszteg, anélkül maradhat. De itt Nagyságos Uram most hallok, gróf Palffy Pal uram lészen egyik candidatus, az mellé olyat fognak nominálni,⁴³ csak rokoni renden valót, akin senki ne kapjon azért, hogy az voxok⁴⁴ az kettő között meg ne szakadozzanak, és az intentom⁴⁵ inkább végben menjen. Így azért Nagyságod még most attól nem tartván, bejöhet, igenis kívántatnék, hogy Nagyságod az ő Fölsége jöveletekor vagy csak másnap is bizonyosan bejönne Nagyságod. Az más részről Tökölit⁴⁶ és Listius Jánost⁴⁷ értegettem, hogy lennének candidatusok.

Tegnap előtt Palffy Pal uram ő Nagysága hivatott magához délután mindjárt, paripákon által mentünk az szigetben és egész estig ketten ott sétáltunk az szigetben. Számtalan sok dolgokról beszélgetett ő Nagysága az többi között, hogy mit vélek én, és miért nem olyan jóakarója Nagyságodnak, mint nyelvvel mondja, mert most proponálja⁴⁸ Vesselenit, de ő Nagysága azt hiszi, hogy ez is inkább csak színmutatás. Ezekről szólhatok Nagyságodnak, ha Isten fölhozza Nagyságodat.

Érsek uram az elmúlt hétfőn az szentegyházban találván, parancsolá ő Nagysága, hogy ebédre menjek ő Nagyságához. Az minthogy ott is voltam, kérdezé ő Nagysága, micsoda készüllettel fog Nagyságod jönni. Kire én azt mondtam ő Nagyságának, hogy Nagyságod minekelőtte most Bécsben mentem volna, hallottam, hogy törődött, mint kelletnék Nagyságodnak jönni, de hogy senki semmit nem parancsolt Nagyságodnak, sem nem írtak az jövetelnek módja felől ő Fölsége akaratából. Nagyságod azt találta föl, hogy az régi öreg urak állapotát fogja követni, csak szekéren fog jönni, tizenhat vagy húsz lovast hozván Nagyságod magával. Erre azt mondta, hogy nem lészen jó, hogy eddig ő Fölségét pompásan fogadták mezőn, azt most elhagyják. Forgach uramat hallom, hogy kétszáz lovasa lészen, az se legyen, bár ha több nem lészen. Arra mondtam, hogy hiszen most,

---

Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. sz. 273. o. Az országgyűlés résztvevőinek listáján, mint generális szerepel. *Gusarova* 2005. 117. o.

³⁴ Feltehetően Illésházy Gábor, Illésházy Gáspár fia. Lásd az 55. jegyzetet. A tanácsosok között említik. *Gusarova* 2005. 118. o.

³⁵ Lippay Gáspár, Bars megye főispánja. *Gusarova* 2005. 118. o.

³⁶ Királyi személynök (lat.). A tisztet Mikulich Tamás 1625 és 1655 között töltötte be.

³⁷ Pázmány Miklós, az 1637-ben elhunyt Pázmány Péter esztergomi érsek unokaöccse, 1646-tól a pápai vár főkapitánya, majd 1648 és 1650 között Veszprém főkapitánya. Az országgyűlésen Esterházy Pált képviselte. *Gusarova* 2005. 120. o.

³⁸ Tersaczký (Frangepán) Miklós, a tanácsosok között említik. *Gusarova* 2005. 117.

³⁹ Szakmárdi (Zakmardi) János, követtársaival együtt Horvátországot és Szlavóniát képviselte. *Gusarova* 2005. 121. o.

⁴⁰ Tisztelegnek (lat.).

⁴¹ Véleményt (lat.).

⁴² Választás (lat.).

⁴³ Jelölni (lat.).

⁴⁴ Szavazatok (lat.).

⁴⁵ Szándék (lat.).

⁴⁶ Thököly István, báró. Az országgyűlésen megbízottakkal (Feigel Zsigmond és Kőszegi Gáspár) képviseltette magát. *Gusarova* 2005. 119. o.

⁴⁷ Feltehetően azonos Listi/Listhy László báróval, a köpcsényi uradalom birtokosával. A listán a mágnások között szerepel. *Gusarova* 2005. 118. o.

⁴⁸ Értsd: javasolja.

Nagyságotok Bécsben volt, miért nem végezett Nagyságotok, gondolnám, Uram ő Nagysága is szerét tehetne volna kétszáz lovasnak. Arra azt mondá: Én, uram, sem mondtam, sem mondok, sem írok, mert ha ennyit mondok, vagy írok is, azt mondják, mi köze az érseknek hozzá, miért nem tartja határában magát, de hiszem tudják az urak az jó szokást, miért kell azt elhagyni. Az közben Terzachky érkezék, és mondá ő Nagysága, hogy ennek sok léssen az beszéde. Hanem Kegyelmedért érte küldök holnap, talán még más módot találunk. Beszélgessük azóta, ő Nagysága senkit hozzám nem küld, maga is harmadnaptól fogva Talban⁴⁹ vagyon.

Az este Veselleni uram itt az ház előtt mene el. Szólíta ő Nagysága, hogy az ablakon voltam, kérdé ha volna új hírem, mondám, semmi nincsen. Arra mondta ő Nagysága, hogy **ím sétálni mentem volt ki, most találám cancellarius uramat**, ki azt mondja, hogy Zandebert az hessusok hadát éppen fölverte és deleálta,⁵⁰ legalább veszett el ötezerig bennük, ez pedig nem futó hír.⁵¹ Hanem az particularitásokat⁵² is mind meghozták ő Fölségének, és nála az párjuk, örömost veszem vala mását, de ő Nagysága érsek uram után küldte.

A Nagyságod szállása felől írtam volt azelőtt Nagyságodnak, most bővebben informálja Nagyságodat Jeremiás deák. Úgy látom, Baraniai uram is írt Nagyságodnak, mit, azt ő tudja, de itt mind különben vagyon az állapot, sok házakban itt a német urak, csak egy ember hajlékát sem engedik az gazdáknak, akár falura, akárhová költözzék. Baraniai uram szinte úgy akar disponálni,⁵³ az mint maga akarja. Nem méltó, sem érdemli az az ház, hogy Nagyságod szállásul többet kapna rajta ennyi költségére Nagyságodnak minden gyűléskor. Pincét ugyan nem akar adni, utcáról hordani a bort mind becstelen, s mind káros. Az ő borain pedig Nagyságod ne kapjon, azok nem arra valók, betegség és gyalázat lenne ilyen gróf úr asztalára. Hozzanak hazulról, s jobb. Azt monda, úgy hallom ma, hogy ha borait hozzák Nagyságodnak, oda hátra ama bűdös istállóban rakják, ahol jó disznót sem kellene tartani, csak despect.⁵⁴ Itt, aki borai Nagyságodnak voltak, abban semmi el nem tölt, hanem tékozlóul az kit Pandi⁵⁵ elküldött, itt elég hírét hagyta az tékozlásban. Azok helyett elfér Nagyságodnak öt hordó bora, Az, ki elkölt, de nem több, az is csak földön való bor. Kilenc hordó borát mondják Nagyságodnak benne lenni. Én nem tudom, azok is micsodások, mert sem láttam, sem egy csöppöt sem ittam, sem vitettem ki belőlük. Itt az városon az tavalyi bor elégett, az harmadévi igen drága. Ezekhez tudja már Nagyságod mint alkalmaztatni az fölküldendő élést, de itt minden nap minden élés drágodik.

Isten éltesse Nagyságodat és hozza jó egészségben. Írtam Pozsonyban 8 die 7bris 1646.

Nagyságod szolgálja szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

P. S. Úgy látom, Nagyságod az palatinus választásra föl nem érkezik. Ha mikor megértjük az candidatusok, megírom Nagyságodnak, de az fél útig sem mehet, mikor voxot kérnek, azért Nagyságod írjon addig mentől előbb, csak vélekedésképpen is, kire adjam Nagyságod képében az voxot, mert már benn az Nagyságod credentia.⁵⁶

Nagyságodnak ím jegyzésben küldtem az mint az száz lovasból Újvárra⁵⁷ fel kelljen járniuk.

⁴⁹ Feltehetően a főúr a Máriavölgy nevű településen található kegyhelyet látogatta meg. Az itt található kolostor ekkor a pálos rend központja volt.

⁵⁰ Megsemmisítette (lat.).

⁵¹ Feltehetően az ún. hesseni-háború („Hessenkrieg”) egyik eseményére utal: az Ernst Albrecht von Eberstein vezette hessen-darmstadtai csapatok 1646. augusztus 17-én foglalták el Kirchhain városát.

⁵² A részgyűlések jegyzőkönyveit (lat.).

⁵³ Intézkedni (lat.).

⁵⁴ Megvetés (lat.).

⁵⁵ Feltehetően azonos Pándi János familiáris: <http://archivum.piarista.hu/batthyany/familia-keret.htm>.

(A letöltés időpontja: 2017. 12. 04.)

⁵⁶ Megbízólevele (lat.).

⁵⁷ Németújvár.

4. 1646. szeptember 12.⁵⁸

Nagyságodnak mint uramnak szolgálók. Isten kívánta jókkal áldja Nagyságodat.

Tegnap, hogy ő Fölsége eleiben kimentünk vala. Azalatt, míg oda ki köldőnk, érkezett Gosthoni⁵⁹ az Nagyságod leveleivel, bejövén úgy olvasám meg. Ő Fölsége három és négy óra közben érkezék az köpcsényi mezőre, de ugyan jó estefele lett, hogy ő Fölsége általmene az várason föl az várban. Az ide által való urak, noha mind tagadták, de ugyan feles lovasnak és gyalognak tettek volt szerét, kiváltképpen az érsek és Palfi Uram ő Nagyságok, de az mezőn mindenek rendetlenül voltak. Nadasdi Uram⁶⁰ és Esterhas Laszlo⁶¹ uram ő Nagyságok Köpcsényen⁶² túl érték el ő Fölségét, ezek seregestül az ő Fölsége szekerei előtt jöttek, addig az hol állottunk. Időm nincsen hozzá, hogy most Nagyságodnak megírhasam ennek az bejövételnek minden állapotát, hanem mentől előbb megírom Nagyságodnak, mivel most nyolc órára hirdetnek egyben bennünket. Hogy Nagyságod most jelen nem volt, nem látok fogyatkozást benne, és az kik értik a töröknek reánk való dühösségét, inkább dicsérik, hogy Nagyságod el nem hagyta azt a darab földet, hogy sem mint eljött volna Nagyságod.

Tótországból az öreg Terzachkynál több senki itt nincsen. Illeshazi Gaspar⁶³ uram ma jön be. Amaz apró urak innend által az három nap igen beérkeztek. Holnap, tudom, ő Fölsége az candidatusok nevét kiküldi, és pénteken leszen az electio palatinis. Gróf Esterhas Laszlo uramat ő Nagyságát fogom kérni, hogy egy lovast adjon ő Nagysága, mindjárt megírom Nagyságodnak ki leszen palatinus.

Írja Nagyságod, hogy az jövendő hétfőn avagy kedden fogna Nagyságod megindulni. Ugyan kérem Nagyságodat, ne késsék Nagyságod, mivel tegnap úgy értém egy jóakarómtól, hogy Nagyságod ellen Sopron vármegye panaszt fogna tenni az ország előtt, kinek nem kellene lenni. Azért még ma szemben leszek gróf Esterhas urammal, mivel főispánjuk ő Nagysága. Egyébiránt úgy értem, hogy ugyan instrukciójukban adták az követeknek és vagy három levelet is adtak Nagyságodnak in specie⁶⁴ az országnak fölhozni, melyeket Nagyságod a viceispánnak-e, avagy a szolgabírónak íratott volt, Teveli és Poloni⁶⁵ instantiájára.⁶⁶ Csodálkozom azon az két hadnagyon, hogy ilyen temérdek fejűek lehetnek (egyébiránt pedig ők sokat akarnak érteni és tudni), hogy ott benn voltak a gyűlésben, mikor beírták. Őmiattuk is lett pedig, mert ők fenyegették ott is az szolgabírákat, hogy megkeverik az pallost bennük. Mégsem mondták meg Nagyságodnak, azt gondolják netalán, hogy egy ország előtt való panasz, egy vármegyétől egy nagy hatalmas úr ellen csak olyan, mintha ők valamely társukkal összekapnak szóval. Ha megmondották volna Nagyságodnak, otthon is leszállíthatta volna ezt ember. Én, az mint Nagyságod parancsolja, írásban mindenekre úgy vigyázok, az mint legjobban fogom tudni, mire Isten Nagyságodat fölhozza, és ismét első alkalmatossággal írni fogok Nagyságodnak.

Nagyságodnak, mint uramnak megszolgalom, parancsolná Nagyságod vagy tisztartó uraimnak valamelyeknek, vagy pedig Körmendre, adnának az atyámfíának vagy másfél száz forintot. Szolgálatomban Nagyságod ebben az két esztendőben egy pénzt sem adatott, igen költségtelen vagyok⁶⁷ pedig. Ha Nagyságod idején nem adat, jó rész szüretem kin vész, csak hordót és abroncsokat többet kell vetetnem nyolcvan forint áránál (drága Sopronban az hordó). Az pedig, bár immár házaimban volna, mégis kérem Nagyságodat, ne hagyjon anélkül Nagyságod.

Isten éltesse Nagyságodat és hozza jó egészségben. Írtam Pozsonyban 12 die 7bris 1646.

Nagyságod szolgálja, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

⁵⁸ Lelőhelye: MNL OL P 1314 № 23 489.

⁵⁹ Feltehetően azonos Gosztonyi András familiárisal: <http://archivum.piarista.hu/batthyany/familia-keret.htm>. (A letöltés időpontja: 2017. 12 04.)

⁶⁰ Nádasdy III. Ferenc, Vas vármegye főispánja, 1646-ban nevezték ki királyi udvarmesterré. 1655-től 1670-ig országbíró. Pályafutásáról összefoglalóan lásd: *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Budapest. 2005. 69–100. o.

⁶¹ Esterházy László, Sopron vármegye főispánja. Életére lásd: *Martí Tibor*: Gróf Esterházy László (1626–1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez. Doktori (PhD) értekezés. Piliscsaba, 2013.

⁶² Köpcsény. Ma: Kittsee, Ausztria.

⁶³ Illésházy Gáspár, Trencsén és Liptó vármegyék örökös főispánja, a királyi tanácsosok között említik. *Gusarova* 2005. 118. o.

⁶⁴ Nevezetesen (lat.).

⁶⁵ Feltehetően Tevely István és Palonyai István, Batthyány I. Ádám földesúri seregében szolgáló hadnagyok. *Koltai* 2012. 296. o.

⁶⁶ Kérelmére (lat.).

⁶⁷ Értsd: szegény, pénztelen.

P. S. Írja Nagyságod, hogy az én tetszésemet megírjam Nagyságodnak, ha hozzon-e vagy száz lovasat magával és micsoda szerrel. Én igen szükségesnek mondanám lenni, hogy ha többet nem is, vagy 80 lovassal jöjné Nagyságod. Ha lovon, az mint Nagyságod szokott járni, úgy akar jönni Nagyságod, azok mind csinosak, és katonás állapottal lennének. Az mi lovas és inas lenne, anélkül nem lehet, azok vagy fél órával azelőtt jönnének be, kik aztán Uruk alól csak fognák el az paripákat, addig itt az udvarokra beköltözhetnének azok az lovasok, és azután vinnék quartélra⁶⁸ az lovakat, de úgy ejtené Nagyságod az jövetelt, hogy tíz órákorban jöjné be Nagyságod. Ha pedig az idő arra való nem lenne, hogy úgy jöhetne be Nagyságod, jobb volna csak az mint rendelte volt Nagyságod útját, csak úgy jönni Nagyságodnak, és az mi mentség most, hogy Nagyságod a török miatt nem érkezett előbb jönni, abban is az lehetne, hogy Nagyságodnak szolgálait otthon kellett az vigyázásért hagyni. Ha Nagyságod megjön, és tíz órákorban érkezik, nem mondhatják, hogy Nagyságod az palatinusságért mutogatja magát, mert azon addig által mennek. Beérkezvén Nagyságod az Uruk már a várban lesznek. Ha ki nem is, senkihez Nagyságod ne menne addig, hanem csak magányosan fölmehetne Nagyságod az várban, utána Nagyságodnak vagy negyven jó válogatott lovas az vár kapujáig, ahol mi leszállanánk és gyalog bemennénk az várban Nagyságod után. Onnét fölkiésernénk Nagyságodat az ő Fölsége palotájára, az alájövetel együtt lehetne az urakkal, mink is szolgálak ott várnánk Nagyságodat, de ezt senkinek nem kellene különben tudni, csak mikor immár itt benn volna Nagyságod, mert esztét veszik az dolognak.⁶⁹ Mindazáltal az kettő közül, vagy ezek fölött is, az mi jobbnak tetszik Nagyságodnak, úgy cselekedjék Nagyságod. Hogy az vármegyének gyűlése lészen 12 die 7bris, jó volna, ha megébrednének maguk megmaradására. Az élés adás igen kívántatnék az Nagyságod szolgálainak, de jó volna, ha gyalogost is adnának Rumban,⁷⁰ Hídvégre⁷¹ és Jakabháza⁷² tájára.

5. 1646. szeptember 18.⁷³

Nagyságodnak mint uramnak szolgálak. Isten minden jókkal áldja Nagyságodat.

Tegnap kilenc óra tájban vettem az Nagyságod levelét. Forgach uram ebéden másutt volt, de ebéd után az Nagyságod levelét magam adtam meg, kire ím választ is írt Nagyságodnak. Esterhas urammal ő Nagyságával tegnap szemben nem lehettem, mivel ő Nagyságát ebéd után eltölté az hideg és mind estéig tovább is nagy hőségben volt. Ma korán voltam szemben ő Nagyságával, választ írt ő Nagysága is az mellett, az mely levelek párját Nagyságod nekem küldötte, azokról úgy beszéltem ő Nagyságával, hogy ő Nagysága az követeket ő magához hívatta, ugyanakkor engemet is az végre, hogy az a dolog abban maradjon, nem is látom más módját, az mint az levelek párját olvasom.

Itt minden nap szorgalmasan tudakoztatják az német urak Nagyságodat, ha érkezik be Nagyságod, maguk is kérdezik, ahol rám találnak. Az öreg magyar urak mondják, hogy ő Fölsége is már egynéhányszor tudakozta Nagyságodat, kihez képest hogy mentül előbb bejöhete Nagyságod, javallanám. Ma vagy holnap ő Fölsége Prukban⁷⁴ megyen, mivel az ő Fölsége gyermekit oda hozzák Prukban Greczből.⁷⁵ Az ifjú cseh király is odajön Eberstorffrul,⁷⁶ ott látják meg egymást,⁷⁷ de nem késik oda ő Fölsége, visszajön. Itt még sem candidatusok nevek, sem az propositiók kiadások nem volt, az mint reménylettük vala, de még azóta magyar tanács sem volt. Tegnap hirdették volt az tanácsot érsek uram házához. Egynéhányan mentek volt az urakban oda, azok is megtekintgeték egymást, csak eloszlottak, kihez képest ő Fölsége ma hét órára parancsolt tanácsot az várban lenni, ahol most ő Nagyságok együtt vannak.

Ilyen gyűlést, mint ennek az kezdeti, Nagyságod még nem látott. Adja Isten jónál is jobb legyen az vége. Az esztergomi török ide által is úgy gyülekezik, fenekedik, itt is igen félnek derék rablástól.

Éltesse Isten Nagyságodat és hozza jó egészségben. Kelt Pozsonyban 18 die Septembris 1646.

Nagyságod szolgálja, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

⁶⁸ Értsd: szállásra.

⁶⁹ Értsd: észreveszik a dolgot.

⁷⁰ Rum, község Vas megyében.

⁷¹ Rábahídvég, község Vas megyében.

⁷² Jakabháza, község Vas megyében.

⁷³ Lelőhelye: MNL OL P 1314 № 23 490.

⁷⁴ Bruck and der Leitha (Ausztria).

⁷⁵ Graz (Ausztria).

⁷⁶ Ebersdorf (Ausztria).

⁷⁷ Értsd: ott találkoznak.

P. S. Itt az emberek, úgy látom, Palffi uramhoz igen idegenek. Tegnap ő Nagyságát ő Fölsége titkos tanácsossá tette, kin Pukier⁷⁸ nagy pompásan eskütettek. Mint magyart, meg többet ennél, sem láttam, sem hallottam, kiről már régen úgy suttognak az emberek, hogy nem hogy palatinussá választatnék, de Iudex Curiaeséget⁷⁹ sem vi-selhetne, okait miért, igen keresik, szaporítják is már, melyeket Isten fölhozván Nagyságodat, jobban megérteni, de én mind contrarius⁸⁰ volnék ezekben.

6. 1646. szeptember 20.⁸¹

Nagyságodnak mint uramnak szolgálók. Isten kívánta jókkal áldja Nagyságodat.

Tegnap az országot összehívták vala. Personalis által azt tudakoztatta ő Fölsége, hogy ha az propositiókat kívánják-e előbb kiadni vagy pedig az Candidatusokat. Azon egyeztek meg, hogy az propositiókat adja ő Fölsége, nem kell addig az Candidatusok neve, mígnem az propositiókat látják, ebből mit akarjanak kihozni, egynéhányképpen gondolkodhatik ember felőle. Az uraknak ezen quaeștióról⁸² volt ma együttlétek. Mit végeztek ő Nagyságok, nem tudom, mert annyi sok rossz hírem jött az este és ma házamtól, hogy soká ki nem voltam, az kiket kerestettem ő Nagyságok közül, hogy érthetném az dolgot, azok szállásukon nem voltak reggeltől fogva. Tegnap Chaki Istvan⁸³ uram jött be, ma délután nagy pompával hozzák be bán⁸⁴ uramat, az kik itt benn voltak is horvát és tót uraim, igen kimentek volt eleiben. Tegnap igen zúgolódának a követek az absens⁸⁵ urak ellen, hogy önékik azoknak absentiájuk miatt kellene ennyit hiába költeniük.

Éltesse Isten Nagyságodat és hozza jó egészségben. Írtam Pozsonyban 20 die 7bris 1646.

Nagyságod szolgálja, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

7. 1646. szeptember 24.⁸⁶

Nagyságodnak mint uramnak szolgálók. Isten kívánta jókkal áldja Nagyságodat.

Ezen órában érkezék a Nagyságod levele, és az propositiókat az elmúlt szombaton kiadá ő Fölsége. Maga Prukban ment volt ő Fölsége aznap déliést, de tegnap idején visszajött. A propositió mindenestől is csak egy punctból⁸⁷ áll, mely az, hogy az szomszéd országok az rajtuk levő sok hadak miatt úgy elpusztultak, hogy nem segíthetik semmivel is az végeket. Maguknak is elégtelenek, azért az ország lássa, találja föl módját, mint succuralhassanak,⁸⁸ s mind építhessék föl az véghegyeket, hogy pogány kezében ne essenek, és magunk is el ne vesszünk velük.

Az urak ide mind pompásan jöttek be, mind fölöltözve a vezetéklovak, a főemberek lovain, az kik ezüstös szerszámjuk volt, trombita sokált.⁸⁹ Erdödi uram⁹⁰ és Zrínyi Peter⁹¹ uram, hogy nem futatták⁹² az trombitákat, ezeknek azt hallottam mentségüket, hogy mivel az udvarnál gyász vagyon, azt gondolták, hogy nem szabad trombitálni.⁹³ De ő Fölsége előtt is mind fújják, mikor kimegy vagy bejön. Én javallanám, hogy Nagyságod kilenc órakor bejönne, még délre udvarhoz mehetne Nagyságod, s déliést falura vihetnék a lovakat. Én is által-megyek Nagyságod eleiben.

⁷⁸ Feltehetően III. Johann Christoph Puchaim (Bucheim) magyar indigenátussal rendelkező titkos tanácsost, komáromi főkapitányt (1639–1651) értette. Puchaim később a Haditanács alelnöke lett.

⁷⁹ Országbírószágot (lat.).

⁸⁰ Ellentétes véleményen (lat.).

⁸¹ Lelőhely: MNL OL P 1314 Nr. 23 491.

⁸² Kérdésről (lat.).

⁸³ Gróf Csáky VIII. István tárnokmester (1644–1662). *Gusarova* 2005. 117. o.

⁸⁴ Draskovits János horvát–szlávón–dalmát bán, az országgyűlés őt választotta nádorrá. *Gusarova* 2005. 117. o.

⁸⁵ Távollévő (lat.).

⁸⁶ Lelőhely: MNL OL P 1314 Nr. 23 492.

⁸⁷ Pontból (lat.).

⁸⁸ Biztosíthatassanak (lat.).

⁸⁹ Értsd: sok.

⁹⁰ Feltehetően Erdődy György királyi főkamrás. *Gusarova* 2005. 117. o.

⁹¹ Zrínyi Péter, a költő és hadvezér Zrínyi Miklós öccse. *Gusarova* 2005. 118. o.

⁹² Értsd: fújatták.

⁹³ III. Ferdinánd felesége, Mária Anna császárné 1646. május 13-án hunyt el.

Hozza Isten egészségben Nagyságodat. Írtam Pozsonyban die 24. 7bris 1646.
Nagyságod szolgálja, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

8. 1646. október 22.⁹⁴

Nagyságodnak mint uramnak szolgállok. Isten kívánta jókkal áldja Nagyságodat.

Ma az urak ő Nagyságok nyolc órákorban összegyűltek és az ország is, ki-ki szokott helyén, kilenc és tíz óra közben az urak ő Nagyságok, Niari Lajos⁹⁵ és Chöbor Balint⁹⁶ urak által közinkben küldék elolvasni, mi formán egyeztek meg az veszekedő materián, hogy mint vétessék be az Diploma, non obstante Contradictione,⁹⁷ ezt ott de verbo ad verbum⁹⁸ senki le nem írta. De az sensus⁹⁹ csak szinte az pro voto lett ipsorum,¹⁰⁰ az mint akkor kívánták, mikor Nagyságod itt jelen volt.

Üzenték vala az urak azt is, hogy már ebben vég lévén, örömost akarnák az ország opinióját érteni, mihez kel-lene már tovább kezdeni, hogy az időt se mulatnák. Kire az ország azt üzente, hogy ex omnis parte¹⁰¹ az restitutio templorum¹⁰² meg nem lett, azért válasszanak mindjárt commissariusokat,¹⁰³ az kik sub hac Diaeta restituáljanak mindeneket,¹⁰⁴ és repoltálják¹⁰⁵ az országnak, interim circa quartum punctum az mik vannak,¹⁰⁶ vegyék elő, és tractálják azokat¹⁰⁷ vagy ami cabiliter,¹⁰⁸ avagy autorite suae Regiae Mattis.¹⁰⁹ Erre az urak azt üzenték, hogy a commissióban való küldés az ő Fölsége autoritásától függ, azt sem tudják, mennyiben procedáltak,¹¹⁰ és mit referáltak is ő Fölségének. Ennek ő Fölségétől holnap magától mennek végére, miben legyen az dolog. Azután megüzenik az országnak az ő Fölségétől lett resolutiójukat,¹¹¹ interim eloszolhatunk, hanem pro interim azt jó volna cselekedni, hogy választanának egynéhány személyt, ex statibus et ordinibus,¹¹² akik pro facilitem rerum compillálnák¹¹³ mindazokat, az melyek circa hanc materiam quarti puncti¹¹⁴ vannak, hogy ki-ki commodius-ban¹¹⁵ szólhasson hozzá, ha melyik mikor elő kell. Erre csak az a válasz, hogy meglátják azután, ha commissá-riusok ordináltatnak.¹¹⁶ Én azért úgy itélem, hogy ha mi hasznos dolgai vannak ott fönn Nagyságodnak, azokat nem szükséges félben hagyni Nagyságodnak, ide is ugyan reá érkezik Nagyságod.

Éltessen Isten és hozza jó egészségben Nagyságodat. Írtam Pozsonyban. 22 die 8bris 1646.

Nagyságod szolgálja, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

⁹⁴ Lelőhelye: MNL OL P 1314 Nr. 23 493.

⁹⁵ Nyáry Lajos, a mágnások között említik. *Gusarova* 2005. 118. o.

⁹⁶ Czobor Bálint királyi tanácsos. *Gusarova* 2005. 118. o.

⁹⁷ Az ellentmondás dacára (lat.).

⁹⁸ Szó szerint (lat.).

⁹⁹ Hangulat (lat.).

¹⁰⁰ Szándékuk szerint volt (lat.).

¹⁰¹ Teljesen (lat.).

¹⁰² Templomok visszaadása (lat.).

¹⁰³ A biztosokat (lat.).

¹⁰⁴ Értsd: akik ennél fogva az országgyűlés ideje alatt helyrehozzanak mindent.

¹⁰⁵ Értsd: jelentsék.

¹⁰⁶ Értsd: aközben amik a negyedik pont körül vannak.

¹⁰⁷ Értsd: foglalkozzanak azokkal.

¹⁰⁸ Értsd: veszedelmes, főbenjáró.

¹⁰⁹ Értsd: királyi felség hatásköre.

¹¹⁰ Értsd: jártak el.

¹¹¹ Értsd: határozatukat.

¹¹² Értsd: a karokból és rendekből.

¹¹³ Értsd: hajlandóak lennének összeírni.

¹¹⁴ Értsd: a negyedik pont körüli dolgok.

¹¹⁵ Értsd: hasznosan.

¹¹⁶ Értsd: rendelnek.

P. S. Az urak vendégségben vannak. Mi későn oszlánk el, azért nem üzentem ő Nagyságának, hogy fölki-
dők Nagyságod után, mert az ő Nagyságok írása, tudom, holnapra haladott volna, én pedig azért siettem fölírni,
hogy Nagyságod ott fõnn dolgait félben ne hagyja.

9. 1647. február 27.¹¹⁷

Nagyságodnak, mint uramnak szolgálatomat ajánlom. Isten kívánta jókkal áldja Nagyságodat.

Az Nagyságod elmenetele után elég galiba lett a borok miatt, mert semmiképpen által nem akarták hozni
a városiak. Eleget fárasztottam Palffi Pal uramhoz ő Nagyságához, mivel óréa is halasztották a városiak, része
lévén ő Nagyságának is az vámban, de kicsinyt segített ő Nagysága is rajta, kit Nagyságod jobban meg fog ér-
teni, ha Isten fölhozza Nagyságodat. Palatinus uramat is eleget untatnám az dologért, hogy fölzsabadítaná az
utat. Úgy látszott egy elsõben, hogy akart valamit ő Nagysága segíteni, de nem láttam annak is semmi hasznát.
Personalis uramat is találtattam meg opinióért, úgy látom, ha mi állott volna rajta, semmit hátra nem hagyott
volna benne, de nem mehetett tovább az mennyire tisztí mutatja. Egyébiránt velem most is egy opinióban vagyok.

Ez alatt az bárgyú, tudatlan számtartó az polgármesterhez ment még szombaton, és hírem nélkül az általho-
zásért megalkudott velük, semmit nekem nem szólván felõle. Vasárnap reggel szemben volt velem, akkor meg-
hagytam neki, hogy mindjárt kimenjen, legyenek veszteg az borok az pincében, mígnem itt benn elvégezõdik
a dolog, jobb a pincében állnia az boroknak. Ők azt sem cselekedték, hanem még vasárnap mind fölvták az
borokat. Hétfõn korán egy részét az révre hozták, hogy által nem hozták, ismét visszavitték, én ezt sem tudtam.
Tegnap kiküldtem hozzája, hogy az borokhoz, ha már fölhányatta õket, úgy vigyázzon, az mint illik. Tudom,
hogy úgy, mint ma nyolc óra korra vége lesz az dolognak, és így mindjárt kiküldök, hogy meginduljanak velük.
Az minthogy ma délre ki is küldtem, hogy huszonötöt megindítsa az szekereknek, a többit holnap korán, de ő azt
sem várta, hanem még ma korán mind pincébe hányatta õket, és így semmit sem hoztak ma által bennük. Hanem
ha az szekereseket reá veheti, azt üzente, hogy korán holnap megindítja õket. Az általhozás ugyan nem lehet-e
pénz nélkül, de azzal az conditióval,¹¹⁸ hogy Isten Nagyságodat felhozván, az Ország lássa meg, vehetik-e meg
a vámot, avagy nem. Ha az ország azt találja, hogy méltatlan cselekedtek, visszaadják az Nagyságod pénzét, ha
pedig méltán esett, Nagyságodnak is el kell tûrni.

Mióta Nagyságod innen elment, azóta csak azon állapotban vannak az dolgok, audientiajuk volt ugyan az
ellenkezõknek tegnap elõtt ő Fõlségénél, de még nincs semmi válaszuk. Az több borokat, ha elhozzák, tudom,
azoktól is szintén annyit fognak venni az réven, nekem pedig annyira való költségem nem fog lenni.

Isten éltesse Nagyságodat. Kelt Pozsonyban 1647 27 Februari.

Nagyságod szolgálja, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

10. 1647. február 28.¹¹⁹

Nagyságodnak mint uramnak szolgálók, kívánta jókkal áldja meg Isten Nagyságodat.

Nem tudom, mint történt, hogy ez Nagyságod includált¹²⁰ levele nálam maradt. Akkor este sötétes lévén,
mindjárt meg nem olvashattam volt, mondottam vala Janos deáknak, hogy reggel érette írjon. Aztán ius¹²¹ elfe-
lejtette, ím megküldtem Nagyságodnak. Talán nem árt post scriptában¹²² azt is oda tenni, hogy nem a tisztartó
dolga az hit igazgatás, vagyon instrukciója elég, ha annak megfelel, vigyázzon ő az ura proventusára.¹²³

Isten éltesse Nagyságodat. Kelt Pozsonyban, 1647. 28 Februari.

Nagyságod szolgálja, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

P. S. Lett ismét újonnan valami beadott írás, melynek párját gróf Palffi Pal uram ő Nagysága megküldött
Nagyságodnak, ha mik ezután lesznek, azokról kis nem mulatom el, hogy ne tudósíttassék Nagyságod.

---

¹¹⁷ Lelõhelye: MNL OL P 1314 Nr. 23 495.

¹¹⁸ Értsd: feltétellel.

¹¹⁹ Lelõhelye: MNL OL P 1314 Nr. 23 496.

¹²⁰ Értsd: mellékelt.

¹²¹ Értsd: csak azért is.

¹²² Értsd. utóiratban.

¹²³ Értsd: termésére.

11. 1647. március 1.¹²⁴

Nagyságodnak mint uramnak szolgálók. Kívánta jókkal áldja Isten Nagyságodat.

Ma, úgymint ezelőtt másfél órával hozza Letenicz az Nagyságod levelét. Az kik hova szóltak, mindjárt megküldtem. Ma negyed napja, hogy Nagyságodnak leveleket küldtem alá, ugyan Nagyságod hajdújától, mivel Palffi uram szorgalmazta, hogy levelét ne késleltessem. Azután gróf Esterhas Úram ő Nagysága szolgájától küldtem más ízbeli leveleket Nagyságodnak, harmad rendbelieket Konczki Peter uram, az úrfi vette magához, hogy Rohoncon beadja Nagyságodnak, azokban mindenekről bőven írtam Nagyságodnak minden itt való állapotokról: most nincs miről írnom Nagyságodnak.

Az Nagyságod boraiban tegnap húszat vittek által, most az ő Fölsége borait hordják. Mindazáltal ezt az nyolc hordó bort ugyan elviszik Bazinban,¹²⁵ holnap az többihez nyúlnak, amennyit elvihetnek bennük. Hétfőig az Nagyságod étekgőőit itt tartóztatom, addig tudom, léssen valami replica,¹²⁶ azzal mindjárt alábocsátom, megírom Nagyságodnak, miben legyen a dolog, hogy Nagyságod alkalmaztassa magát az följövetelhez. Ő Fölsége szintén most megyen által az Dunán, de csak az mezőre.

Éltesse Isten Nagyságodat. Kelt Pozsonyban 1647 1 Martii.

Nagyságod szolgálja, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

P. S. Ha Nagyságod több borokat küld, pénzt küldjön az vámra, mert nem lesz mivel fizetni, a nélkül pedig által nem hozzák őket. Minden hordótól fél-fél tallért.

Ím szintén most jöve hírem cancellarius uramtól, hogy ő Fölsége finaliter resolválta¹²⁷ magát, lássák, többet ő Fölsége nem fog cselekedni, akár fegyverhez, akár békességhez nyúljanak. Most vannak szintén az Zöld háznál¹²⁸ rajta, mit végeznek, hova hamarabb megírom Nagyságodnak. Én is ki kezdek már ballagni, jobban végére mehetek mindeneknek.

Gróf Slik¹²⁹ uramnak megüzentem az híreket, Bessenyei uram igen sajnálja az Lantiust, félti is az helyet miatta, mivel senki nincs ott benn, aki mindeneket úgy tudna, mint hallja is az történetet, mert fölöttébb jól mondja, hogy magát viselte.¹³⁰

12. 1647. március 2.¹³¹

Nagyságodnak mint uramnak szolgálók. Kívánta jókkal áldja Isten Nagyságodat.

Az mint írtam vala Nagyságodnak, hogy ő Fölségétől válaszuk lett a követ uraiméknak. Azzal nem contentusok,¹³² hanem ma adtak újabb írást ő Fölségének, arra, hacsak azon válaszuk léssen, készülnek a hét vármegyebeliek, hogy ők mindjárt elmennek. Mi léssen tovább, megírom Nagyságodnak, csak legyen kitől az levelet elküldenem.

¹²⁴ Lelőhelye: MNL OL P 1314 Nr. 23 497.

¹²⁵ Bazin. Ma: Pezinok, Szlovákia.

¹²⁶ Értsd: válasz.

¹²⁷ Értsd: végleg elhatározta.

¹²⁸ Az ún. Zöld Házban került sor 1647. június 16-án IV. Ferdinánd megkoronázására. A nádorválasztás miatt egyben semleges és szimbolikus jelentőséggel bíró helyszín volt. Az 1646–1647-es országgyűlést követően egészen 1712-ig szolgált a főrendek tanácskozási helyszínéül. *Pálffy* 2013. 72–73. o.

¹²⁹ Heinrich Schlik zu Bassano und Weißkirchen, az Udvari Haditanács elnöke volt 1632 és 1649 között.

¹³⁰ Feltehetően egy Mészáros nevű katonáról van szó, aki vagy Kiskomárban, vagy Zalavárott szolgálhatott, ugyanis Bessenyei István Kiskomárom várának volt ekkor a kapitánya. Valószínű, hogy az említett eset a hídvégi átkelőnél történhetett, amely fontossága miatt fokozottan ki volt téve a török portyáknak. *Szvittek Róbert József*: Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli védelmi rendszerben. Doktori (PhD) értekezés. Budapest, 2008. http://doktori.btk.elte.hu/hist/szvittekrobertjosef/diss_nem.pdf (A letöltés dátuma: 2017. 12. 08.)

¹³¹ Lelőhelye: MNL OL P 1314 № 23 498.

¹³² Értsd: elégedettek.

Palffy uram levelét megküldtem Nagyságodnak, az ő Fölsége válaszanak mását megküldte ő Nagysága Nagyságodnak. Írja Nagyságod, hogy két étekgógót küldött föl Nagyságod, azok által írhatok, de ide egy sem jött bennük. Isten éltesse Nagyságodat.

Írtam Pozsonyba 2 die Martii 1647. Nagyságod szolgálja, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

P. S. Örömost Nagyságodnak magyarul küldöm vala az ő Fölsége replicáját, de későn akada kezemben, egészségem sincsen meg szinte annyira való. Tudom léssen otthon arra való, aki megfordítsa. Én nem látok egy betűt, akiben igazság szerint ellenkezhethnek az pártolódó¹³³ fél. Mindennel úgy ajánlja magát és ígéri ő Fölsége, kit elején maguk sem mertek volna kérni, de úgy látom, hogy nem viselhetik tovább az palástot, akármit adjanak is nekik, de ki kell jelenteniük már az mit eddig szívükön hordoztak, kiben nem fogja Isten sem segíteni, sem szerencsétetni őket. Megpróbálhatják mégis, egyszerűen.

13. 1647. március 8.¹³⁴

Nagyságodnak mint uramnak szolgállok. Kívánta jókkal áldja Isten Nagyságodat.

Az este hozzák az ő Fölsége Nagyságodnak szóló levelét későn. Ma korán azért nem küldtem el Nagyságodnak, hogy tegnap Forgach urammal ő Nagyságával beszélvén arra halasztánk, hogy ma délelőtt az várban tanács lévén, mivel az ellenkezők nem contentusok az ő Fölsége resolútiójával, melynek párját Nagyságodnak Palffy uram alá küldte. Tovább molesztálták ő Fölségét szemtelenül Diplomájuk ellen. Ő Fölsége hétfőn Bécsben ment volt, de szerdán megjött. Meg lévén az tanács, inkább bizonyosabbat tud ő Nagysága írni Nagyságodnak, az mint hogy meg is ért mindenedet Nagyságod, az ő Nagysága leveléből. Itt az fölső országi betegség felől igen continuálják¹³⁵ az híreket.

Az Nagyságod borait tegnap mind elvívék Bazinban, most vagyon oda az számtartó akolni¹³⁶ és az pénzét fölvenni.

Az Nagyságod itt való óborai felől azt írhatom, hogy Palffy Pal uram ő Nagysága némelyik nap maga secretariusát ide küldte volt hozzám, ki által azt üzente ő Nagysága, hogy Nagyságodtól egy hordó bort kért. Nem tudja, ha Nagyságod hagyott-e commissiot¹³⁷ felőle, azért ha elfelejtette volna is Nagyságod, adassam meg. Én, igaz, Nagyságodtól semmit nem értettem, de nem ítéltém, hogy Nagyságodnak azzal vétenék, ha egyiket odaadatnám, mivel ő Nagysága pankétot¹³⁸ akar tartani. Ahhoz képest egy-egy kis üveggel kóstolni fölhozattam bennük. Hét a hordó, kinek négyét úgy megvesztegették, hogy az ízék semmirevaló, az színük oly kastel,¹³⁹ mint az lúg, nem úr asztalára való, a hárho közül kettei újhegyi, egyik vashegyi, az egyik vagy másfél stertinyákos,¹⁴⁰ az jobb is, noha annak is mind színe, s mind íze meghanyatlott. Az kettei olyan sincsen, mert az újbor igen megérzik rajtuk, színük azonképpen változott. Ezeknek az egyikét mondta volt az secretarius, hogy elviszik, ugyanazon nap annak a kettőnek egyikében kértettek volt ki egy kis üveg palackban, hogy az Úr maga akarja kóstolni. Vittek ki benne, azóta nem küldenek érte, hogy elvitték volna, sem semmit nem szóltak felőle. Haragudtam a kulcsárra, miért kellett két ilyen fő hordó bort megveszteni. Azzal menti magát, hogy mikor Nagyságodnak vendégei voltak, olykor kettőből, háromból kellett venni, sok költ el bennük, s őneki azt hagyta, hogy újborral töltse meg, azért vesztek meg¹⁴¹ a borok, ő nem tehet róla. Azért Nagyságod bár vagy két hordó bort, szép színűt hozasson, jó ízűt maga számára, s az Urakért.

Isten éltesse nagyságodat. Írtam Pozsonyban 8 die Martii 1647.

Nagyságod szolgálja, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

---

¹³³ Értsd: pártoskodó.

¹³⁴ Lelőhelye: MNL OL P 1314 № 23 499.

¹³⁵ Folyamatosan küldik. (lat.)

¹³⁶ Értsd: mérni.

¹³⁷ Értsd: rendelkezést.

¹³⁸ Értsd: bankett.

¹³⁹ Értsd: Kastélyos, azaz világospiros színű.

¹⁴⁰ Régi horvát mértékegység. 1 stertinyák 10 pozsonyi akó, azaz 537,2 liter.

¹⁴¹ Értsd: romlottak meg.

P. S. Tizenkét óraker alá jövén az urak tanácsból, küldtem Forgach uramhoz, hogy ha írt ő Nagysága Nagyságodnak, elküldöm az lovast. Azt üzente ő Nagysága, hogy ma négy óraker ő Nagyságának Palffy urammal és több urakkal föl kell ismét az várban menniük, azért ma bizonyosat nem írhatnak, hanem holnap. Ehhez képest nem akarám az ő Fölsége levelét késlelni, ím megküldtem Nagyságodnak. Holnap ha mit írnak ő Nagyságok, azt is küldöm Nagyságodnak vasárnap.

14. 1647. március 9.¹⁴²

Nagyságodnak mint uramnak szolgállok. Isten kívánta jókkal áldja Nagyságodat.

Tegnap Forgach urammal discourálván¹⁴³ az ellenkezőknek újabb praetensiójukról,¹⁴⁴ monda ő Nagysága, hogy az urakkal fog bővebben felőle beszélni, és azután mindjárt ír ő Nagysága Nagyságodnak, s ne késleljem alá küldeni Nagyságodnak, mivel Khevenhiller¹⁴⁵ is igen tudakozza Nagyságodat, hogy két hétre felelt Nagyságod megjönni. Az este azt üzeni Forgach uram, hogy ma Palffy urammal szemben legyenek. Hat óraker odamentem, szemben lévén ő Nagyságával, azt mondá, hogy mindeneket megírt Nagyságodnak, azért ne késleljem az levelet elküldeni, ahhoz képest kellett a másik étkefogót is alábocsátanom. Az számtartó is ím, most érkezék Bazinból, meghagytam neki, hogy mindjárt mindenekről írjon és tudósítsa Nagyságodat. Ha mi oly dolgok történnének, kikeről tudósítanom kellettnek Nagyságodat, vagyon egy katonája itt Nagyságodnak, kit a két nap el nem bocsátok szállásomról, azáltal írhatok Nagyságodnak. Tudom, aközben Nagyságod is küld valakit föl.

Isten éltesse Nagyságodat. Írtam Pozsonyban 9 die Martii 1647.

Nagyságod szolgálja, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

15. 1647. március 10.¹⁴⁶

Nagyságodnak mint uramnak szolgállok. Isten kívánta jókkal áldja Nagyságodat.

Tegnap az mint írtam vala Nagyságodnak, tanács volt. Hallogattam valamit benne, tovább akarván érteni az dolgot. Hol egyet, hol mást kapdoztam az dolgokban, végtére cancellárius uramhoz is mentem. Sok beszéd után kérde ő Nagysága, mit értek az Nagyságod följövetele felől, kire mondtam, hogy én is azért jöttem, hogy értekezsem, miben legyenek az dolgok, mert Nagyságod még vagy húsz napot örömet késnék otthon, ha mód lehetne benne. Arra azt mondá ő Nagysága, hogy nincsen mód benne, hanem, noha ő Fölsége írt az úrnak, de ismét írjon Kegyelmed ő Kegyelmének, hogy ne késsék, igen kívánja ő Fölsége az ő Kegyelme itt fönn létét. Azt is megírhatja Kegyelmed az úrnak, hogy én nem hiszem, hogy ő Fölsége itt két hetet mulasson, de kérem ő Kegyelmet se útjában, se itt fönn ne mondja ő Kegyelme, hogy én tőlem hallatott, hiszem följövé mindeneket megért ő Kegyelme. Ezen kívül Nagyságodnak szolgálatát ajánlja ő Nagysága. Így lévén az dolog, tudja Nagyságod, mint kellessék magát az úthoz alkalmaztatni s mind az itt való levéséhez. Írja Nagyságod, hogy Kevenhiller uramnak írt, fölvigye a Pruner,¹⁴⁷ de nem hozták föl azt az levelet, nem volt az patekában.¹⁴⁸

Az este ismét audentiájuk volt az ellenkező atyafiaknak, holnap tanács lészen. Ha mit értek és alámenő embert talállok, Nagyságod eleiben küldöm. Sopronban is Nagyságod beküldjön a fiam szállására, talán ott is találják Nagyságodnak írt levelemet, amikor Nagyságod arra jön.

Isten éltesse Nagyságodat. Írtam Pozsonyban, 10 die Martii 1647.

Nagyságod szolgálja, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

¹⁴² Lelőhelye: MNL OL P 1314 № 23 500.

¹⁴³ Értsd: beszélgettem.

¹⁴⁴ Értsd: követeléséről.

¹⁴⁵ Franz Christoph Khevenhüller zu Frankenburg (1658–1650) császári követ Madridban, Anna királyné főudvarmestere valamint titkos tanácsos.

¹⁴⁶ Lelőhelye: MNL OL P 1314 № 23 501.

¹⁴⁷ Feltehetően Prunner Farkas familiáris: <http://archivum.piarista.hu/batthyany/familia-keret.htm> (A letöltés időpontja: 2017. 12. 04.)

¹⁴⁸ Értsd: raktárban/szekrényben.

P. S. Hadnagy uramékat írja Nagyságod, hogy magához hívatta, dispositiót¹⁴⁹ akarván Nagyságod köztük tenni. Fiamat, tudom, az Nagyságod parancsolatja otthon nem érte, mert hallván mind magam, s mind öccse betegségét, látnunk csütörtökön följött vala, de tegnap ismét alament. Ha Nagyságod mit neki parancsol, csak vigyék az vicéjének, Kotai Jánosnak, holtában megvizsik neki, s el nem mulatja az Nagyságod parancsolatát.

16. 1647. június 6.¹⁵⁰

Nagyságodnak mint uramnak szolgállok. Isten minden jókkal áldja Nagyságodat.

A Nagyságod levele ma hat óránál egy fertálllyal¹⁵¹ érkezék előbb, délelőtt itt benn lévén asszonyom ő Nagysága. Pallérmestert és kőműveseket hívatott ő Nagysága, de semmiképpen nem bízatták ő Nagyságát, hogy Nagyságotok megmaradhasson ebben az Baraniai házában. Javallják, hogy a kőfalt leszedjék, és az egyik kéményt is, de azt mondák, hogy az ebédlőszobán igen vén gerendák vannak, az több apró házakon pedig aprók az gerendák, vékonyak, ha csak kicsiny eső léssen is, fölül is megázik, és úgy nehezebb léssen az tető, benyomja a padlást, által is ázik és a gipsz mind agyon verné az embereket. Sőt, még csak azt sem javallotta, hogy asszonyom ő Nagysága egy fertály órát is ott késnék. Így asszonyom ő Nagysága gróf Esterhas Laszlo uramhoz ő Nagysága házához ment látni az alkalmatosságot. Úgy találánk, hogy alkalmatos léssen már e kevés időre, olyant nem találni az egész városon. A konyha állapotában ütköztem volt meg, de vagyon más konyha, amelyen gróf uram számára főznek. Az itt alatt való konyhát Nagyságotoknak engedték, a házakat szépen megtisztítottuk. Addig asszonyom ő Nagysága a pitvarban volt Baraniainé asszonyommal, mígnem minden portékát odahordtak, szinte már hogy ő Nagysága szekerre akart ülni és maga is a kisasszonnyal oda akart menni, érkezék a Nagyságod levele.

Megolvasván ő Nagysága előtt, örömost el nem ment volna, de itt nem maradhatott semmi úttal. Mi sem bízattuk ő Nagyságát, kénytelen ilyen este oda kellett menni. Úgyhogy ha ma vagy holnap más szállást találhatunk, oda megyen ő Nagysága. Én mindjárt paripára ültem, noha igen kezdett vala az eső esni, és amely szállás felől ír Nagyságod Chaki uram előtt, oda mentem mindjárt, de már azelőtt három órával is bele költözött volt Esterhas Daniel¹⁵² uram, de egyébiránt is igen kicsiny és szűk szállás lett volna az Nagyságodnak, alkalmatlanabb, hogysem gróf uram házábanál. A szállásosztókkal is szóltam, magam is eleget jártam az utcákat mind ott kinn és mind itt benn, de sehol nem találni. Akiknek szállásuk elégett, eleget futkoztnak széjjel, de nem találnak szállást, hova lesznek azok, az kik újonnan jönnek? Mindazáltal holnap ismét mind magam s mind mások által érte leszek. Ha alkalmatos szállást találhatunk, míg Isten Nagyságodat meghozza, könnyű léssen akkor Nagyságotoknak oda költözni, ha tetszeni fog és találhatunk. Hozza Isten egészségben Nagyságodat.

Írtam Pozsonyban 6 die Juni 1647.

Nagyságod szolgálja, szolgál Nagyságodnak:

Kaldi Ferencz

---

¹⁴⁹ Értsd: rendelkezést.

¹⁵⁰ MNL OL P 1314 Nr. 23502.

¹⁵¹ Értsd: negyed órával.

¹⁵² Esterházy Dániel (1585–1654), Esterházy Miklós testvére, az Esterházy család cseszneki ágának alapítója. A tanácsosok között említik. *Gusarova* 2005. 117. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- Dominkovits* 2003. *Dominkovits Péter*: Egy 17. századi vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. *Mayer László – Tilcsik György*. Szombathely, 2003. 183–206. o.
- Dominkovits* 2013. *Dominkovits Péter*: Vármegye és országgyűlés a 17. században. A nyugat-dunántúli törvényhatóságok példáján. In: **Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig**. Szerk. *Dobszay Tamás – Forgó András – Ifj. Bertényi Iván – Pálffy Géza – Rácz György – Szijártó M. István*. Budapest, 2013. 102–122. o.
- Gusarova* 2005. *Gusarova, Tatána Pavlovna*: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. *Levéltári Közlemények*, 76. (2005) 2. sz. 93–148. o.
- Koltai* 2012. *Koltai András*: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr, 2012.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.
P 1314 P 1314 A herceg Batthyány család levéltára. A Batthyány család missilisei
P 1315 P 1315 A herceg Batthyány család levéltára. Batthyány Ádám iratai
- Pálffy* 2013. *Pálffy Géza*: A magyar országgyűlések helyszínei a 16–17. században. A szimbolikus politikai kommunikáció kora újkori történetéhez. In: **Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig**. Szerk. *Dobszay Tamás – Forgó András – Ifj. Bertényi Iván – Pálffy Géza – Rácz György – Szijártó M. István*. Budapest, 2013. 65–87. o.

Nyugati követek Bodrogban – Wyllermus, a francia király frateré*

A Szent László-legenda és a XIV. századi krónikakompozíció tudósítása szerint az első keresztes háború vezetői 1093 húsvétján Bodrogban felkeresték Lászlót és megválasztották „vezérüké és irányítójukká”. A történet nem lehet valós, hiszen 1095-ben a király még az előtt meghalt (július 29.), hogy II. Orbán pápa meghirdette volna a keresztet a clermonti zsinaton (november 26.).

A XIV. századi krónikakompozíció szerint László, „amikor a húsvétot Bodrogban ünnepelte, íme követek érkeztek hozzá Franciaországból, Hispániából, Angliából és Britanniából, de különösen Vilmostól, a frank király fivéréből, akik tudtára adták, hogy meg akarják bosszulni a mindenható Istenen esett sérelmet és azon gondolkodnak, hogy a szent várost kiszabadítsák... megkérték... legyen vezérük és parancsnokuk Jézus Krisztus hadseregében”.¹ A Szent László legenda úgy tudósít, hogy a „frankok, lotaringok és alemánok fejedelmei ugyanarra a zarándokútra vállalkoztak, kérték Lászlót... legyen vezére s irányítója nekik”.²

A szöveghelyek filológiai elemzése olyan eredményre vezetett, amely szerint a bejegyzés László szentté avatása utánra, esetleg a XIII. század elejére keltezhető. Kétségtelen, hogy a híradástól nem vitatható el a legendás, fiktív jelleg.³ Mindennek ellenére a korábbi történetírásban voltak, akik Lászlót ténylegesen keresztes fejedelmeként szerepeltették.⁴ Marczali Henrik úgy gondolta, a keresztes hadjárat „szellemétől” átítatott XII. század Lászlót csak mint a keresztes hadjárat hő-

* A tanulmány az MTA – DE „Lendület” Magyarország a középkori Európában kutatócsoport (LP 2014–13/2014) keretében készült.

¹ „Cumque celebrasset Pasca domini in Bodrog, ecce nuncii de Francia et de Hispania, de Anglia et Britania ad eum venerunt, et precipue de Wyllermo fratre regis Francorum... Unde gloriosum regem rogaverunt, ut eis rector et gubernator in exercitu Iesu Christi existeret... a nobilibus Hungarie licentiatus est.” *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. cap. 139. SRH I. 416. o.* Fordításban: Képes Krónika. Ford. *Bollók János*. Ford., jegyz. *Szovák Kornél – Veszprémy László*. Utószó, függ., irodalomjegyz. *Szovák Kornél*. (Millenniumi magyar történelem – Források.) Budapest, 2004. 92. o.

² „...duces Francorum, Lothoringorum et Allemannorum idem peregrinationis iter convoventes, regem Ladislaum sibi suisque ducem ac preceptorem fore concorditer petierunt”. A másik redakcióban: „Duces autem Francorum Lothoringorum et Alemannorum, qui cum exercitu domini illuc profecturi erant, omnes pariter pium Ladislaum digne dignum sibi in preceptorem concorditer preficere disposuerant.” *Legenda Sancti Ladislai regis. SRH II. 521. o.* („A frankok, lotaringok és alemánok fejedelmei, akik az Úr seregével ugyanoda igyekeztek, mind egyformán egyhangúlag méltón méltó vezérüké és irányítójukká választották.” *Kurcz Ágnes* fordítása. *Árpád-kori legendák és intelmek*. (Szentek a magyar középkorból 1). Összeáll., szerk. *Érszegi Géza*. Ford. *Csóka J. Gáspár – Kurcz Ágnes – Szabó Flóris*. (Millenniumi magyar történelem – Források) Budapest, 1999. 93. o.

³ *Sweeney* 1984. 118. o.; *Rokay Péter*: Das Motiv des unverwirklichten Kreuzzuges in den Biographien der mittelalterlichen Herrscher. In: 900 years from St. Ladislaus' death. Ed. *Alexandru Sasianu – Gheorge Gorun*. Oradea, 1996. 78–82. o.; *Szovák* 2000. 134. o. *Veszprémy* 2008. 95. o.

⁴ *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet. I–V. k. Budapest, 1941.⁷ 1. k. [Hóman B.] 415. o.

sét tudta elképzelni.⁵ Mások úgy vélték, hogy László valóban tervezhetett zarándokutat, s utóbb, a keresztes háborúk iránti buzgalomban emelkedett keresztes uralkodóvá. Az epizód lejegyzése példaadás kívánt lenni II. Andrásnak.⁶

Meg szeretném vizsgálni, szöveghelyeinknek van-e olyan mozzanata, amelyet mégis Lászlóra vonatkoztathatunk; van-e olyan László-korabeli magva, amely tovább élhetett akár a XIII. századi bejegyző emlékezetében is. Elképzelhető-e, hogy a keresztes háborúra való felkérés már a korábbi szöveghagyományban benne lehetett? Lehet-e valóságalapja annak, hogy az első keresztes háború későbbi vezetői még életében kapcsolatba léptek Lászlóval? Továbbá: ki Wyllermus, akit a forrásunk név szerint is ismer, mint „a francia király fivére”?

Áttekintem, a kor szereplői közül kik lehettek azok, akik kapcsolatba léphettek Lászlóval. A keresztes gondolat nem egycsapásra 1095-ben szökött szárba, mind a keresztények szeldzsükkökkel szembeni megsegítésének programja, mind a szentföldi zarándoklat jelen volt a politikai szintéren az 1080-as évek végétől. Bármennyire is lánglelkű volt II. Orbán, már tervét megelőzően támaszkodhatott számos fejedelemre, akik vállalkoztak a hitetlenekkel szembeni harcra. A kor ilyen leendő miles Christi-je volt például IV. Vilmos, Saint-Gilles és Toulouse grófja. A történeti irodalomban régóta elfogadott, hogy ő a krónika Wyllermusa.⁷ Jóllehet a krónikakompozíció nem állítja, hogy maga Wyllermus járt volna Lászlónál, hanem csak a követei, a korábbi szakirodalom hajlamos volt ezt nagyvonalúan áthidalni, s magukról a fejedelmi személyekről beszélni. Egyesek tudni vélték: Vilmost a „frankok fejedelme” kérte fel a misszióra. Valószínű, hogy Vilmos járt zarándokúton a Szentföldön. Az azonban, hogy „Franciaország királyának a fivérében” őt lássuk, nehezen igazolható. Mégis, szerepe figyelemreméltó, hiszen a krónika kitüntetett szerepet jelöl ki a számára – „kiváltképp” (precipue) –, mintegy „egy sorba” helyezvén őt Franciaország és Anglia uralkodóival.

Wyllermus „azonosítása” Pauler Gyulától eredeztethető. Szerinte IV. Vilmos, Toulouse grófja I. Fülöp francia király (1060–1108) nagybátyja volt, ezért lehet róla szó, mint az uralkodó frateréről.⁸ 1888-as munkájában arról írt, hogy Vilmos a Szentföldön halt meg 1093-ban, tehát járhatott Magyarországon zarándokútja során.⁹ Azaz valójában nem állította, hogy személyesen járt volna Magyarországon. De rá hivatkozva a történeti irodalomban mindez ténnyé „nemesült”, sőt, az is olvasható, hogy Saint-Gilles-i Rajmund, Vilmos öccse volt Lászlónál.¹⁰ Mindazonáltal Pauler a jegyzetben már máshogy fogalmaz: elismeri, hogy a gróf nem a francia király nagybátyja volt, hanem Vilmos apja, II. Pons a testvére volt II. Jámbor Róbert francia király (996–1031) feleségének – de ő két generációval korábban élt, a korban uralkodó I. Fülöp király nagyanyja volt.¹¹ Azaz Vilmos igen messze állt attól, hogy a László korában regnáló francia uralkodó nagy-

⁵ *Marczali Henrik*: Magyarország az Árpád-házi királyok alatt (1038–1301). (A magyar nemzet története II. Szerk. *Szilágyi Sándor*.) Budapest, 1896. 184. o.

⁶ *Kristó Gyula*: Legitimitás és idoneitás. Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz. *Századok*, 108. (1974) 3. sz. 616. o.

⁷ Magyarország történelmi kronológiája. Főszerk. *Benda Kálmán*. I–IV. k. Budapest, 1983. I. k. 96. o.; László király emlékezete. Vál. *Kurcz Ágnes*, ford. *Csanád Béla – Gy. Ruitz Izabella – Vida Tivadar*. Bev. tan. *Györffy György*. Szerk. *Katona Tamás*. Budapest, 1977. 20. o.; Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. *Székely György*. Szerk. *Bartha Antal* et al. (Magyarország története tíz kötetben, 1/2.) Budapest, 1984. II. k. 938. 1517., 1670. o.; *Györffy* 1977. 560., 563. o.

⁸ *Pauler* 1893. 223. o.

⁹ *Pauler Gyula*: Horvát-Dalmátország elfoglalásáról. *Századok*, 22. (1888) 210. o.

¹⁰ Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. *Kristó Gyula*. Szerk. *Engel Pál – Makk Ferenc*. Budapest, 1994. 225. o.

¹¹ *Pauler* 1893. 582. o., 345. jegyz.

bátyja legyen. Megengedhetjük, hogy így a gróf a Capet-ház távoli rokonaként egy krónikában szerepelhet fraterként. A gond csupán annyi, hogy még ez a távoli rokonság sem megalapozott, mert Pauler genealógiai adatai nem helyesek. IV. Vilmos toulouse-i gróf apja, II. Pons nem volt testvére II. Róbert egyik feleségének sem. Azaz, ezt a Vilmost a jelzett módon nem fűzi rokonság a Capet-házhoz.

Tételezzük fel, hogy nem Pauler követett el hibát. Nézzünk utána forrásainak. Veszprémy László már áttekintett egy Pauler által használt munkát.¹² A XVIII. századi *Histoire générale de Languedoc* szerint Vilmos elindult zarándokútra, s valószínűnek tűnik, járt is a Szentföldön, II. Berengár Rajmund barcelonai örgróffal, 1093-ban. A munka azonban nem szól arról, hogy járt volna Magyarországon.¹³ Sőt, azt sem tudja, hogy mikor és merre indult el zarándokútjára, illetve mikor és hol halt meg.¹⁴ A *Histoire générale de Languedoc* forrásai, a XVII. század végi *Marca Hispanica*, valamint az abban (is) közölt *Gesta comitum Barcinonensium* nem tudósítanak arról, pontosan mikor is halálozott el a toulouse-i gróf.¹⁵ Amire az *Histoire générale de Languedoc* ezen kívül alapozta Vilmos 1093-as zarándokútját, az, hogy az év májusában Sancho Ramirez, Navarra és Aragónia királya – vélhetően arról értesülve, hogy a gróf nem tért vissza – fellépett Philippa, a gróf leánya érdekében, szemben annak nagybátyjával, Rajmunnal.¹⁶ Az adat gyenge lábakon áll, nem vezet előre bennünket. Az *Histoire générale de Languedoc* másik forrása, a XVII. századi *Histoire des comtes de Toulouse* annyit árul el, hogy Vilmos gróf 1090-hez közel halt meg.¹⁷ Azaz, biztosan nem árulnak el Pauler forrásai: annyit tudunk, hogy a gróf feltehetően járt zarándokúton, valamikor a 1090-es évek első éveiben, de még az sem teljesen bizonyos, hogy eljutott a Szentföldre.

Pauler Gyula másik hivatkozott szerzője August Friedrich Gfrörer.¹⁸ Tőle vehetett át téves adatot, s egyéb munkában nem ellenőrizte. Gfrörer szerint II. Pons, Toulouse grófja a testvére volt Jámbor Róbert feleségének, Arles-i Konstanciának. II. Pons-hoz azonban nincs köze Konstanciának. Arles-i Konstancia I. Provence-i Vilmos leánya volt, nem a Toulouse-i házból származott, s nem is volt Pons nevű fivére. Ez egy másik ház, a Provence-i grófoké. A másik oldalon, Toulouse grófjainak famíliájában nem volt olyan, aki a Capet-házba nősült volna. II. Pons apjának, III. Vilmosnak, Toulouse, Quercy és Agen grófjának nem volt sem Kosztancia, sem más leánya, aki feleségül ment volna a Capet-ház bármelyik sarjához. Gfrörer, s az ő nyomán Pauler is összekevert két Vilmost: III. „Taillefer” Vilmost, Toulouse grófját (c. 975–1037), valamint I. Vilmost, Provence grófját (c. 955–993). Utóbbinak valóban a frater a francia király, a toulouse-inak viszont nem.

A két família, a toulouse-i Rouerge-ház és az arles-i és provence-i grófi család (vagy Boso-ház) a X–XI. század folyamán több szálon is rokonságba került egymással, sőt, mind a két dinasztia kedvelte a Vilmos keresztnevet is.¹⁹ A tévedés oka az is lehetett, hogy III. Toulouse-i Vilmos felesége a provence-i házból származó Emma volt, a szóban forgó IV. Vilmos nagyanyja. A szóban

¹² Veszprémy 2008. 96. o., 65. jegyz.; Vaissète 1873. III. k. 465–466. o.

¹³ Vaissète 1873. III. k. 466. o.

¹⁴ Vaissète 1873. III. k. 465. o.

¹⁵ Vaissète 1873. III. k. 468. o.; Marca Hispanica sive Limes Hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscionis et circumiacentium populorum. Éd. Petrus de Marca – Étienne Baluze. Paris, 1688. 465., 547. o.

¹⁶ Vaissète 1873. III. k. 468. o. Másik forrás az oklevélről: *Catel* 1623. 93. o.

¹⁷ *Catel* 1623. 126. o. Gfrörer sem tud sokat Vilmos sorsáról: szerinte 1092-ben indult el a Szentföldre, de nem jött vissza, s nem is kaptak további hírt felőle. *Gfrörer* 1859. IV. k. 17. o.

¹⁸ *Gfrörer* 1859. IV. k. 16. o.

¹⁹ Az is ingoványos talajt jelent, hogy III. Toulouse-i Vilmos fia, IV. Vilmos nagybátyja, Bertrand örökölte anyja, Emma révén Provence grófságának a címét (1063–1081). IV. Toulouse-i Vilmos is használhatta a Provence grófja

forgó Vilmosnak a Provence-i házból való nagyanyja révén mégis van kötődése a Capet-házhoz: nagyanyai ükapjának (I. Rotboald) a fivére volt I. Provence-i Vilmos, aki hozzáadta leányát, Arles-i Konstanciát majd száz évvel korábban a francia királyhoz, II. Jámbor Róberthez. Szorgos genealógiai munkálkodás után végül is találhatunk rokonsági fokot IV. Toulouse-i Vilmos és a Capetek között, de 1093-ból nézve a regnáló francia uralkodónak a korabeli Vilmos gróf nem lehet fraterre, legalábbis úgy véljük, a kifejezés alapján értelmezhető rokonságot a korabeli emlékezet sem érthetett rajta egy évszázad és öt generáció távlatából. Nem beszélve arról, hogy ekkora generációs spektrumban a Capetingekkel számos család került rokonságba, s közöttük is lehetne Vilmosokat keresni. A korban uralkodó és a szentföldi zarándoklat iránt érdeklődést mutató I. Capet Fülöpöt kell látnunk a krónika tudósítása mögött, arról viszont nem tudunk, hogy IV. Vilmos, Toulouse grófja bármiféle szorosabb kapcsolatot ápolt volna a távoli Île-de-France urával. Vilmos azonban az első kereszties hadjárat „nagy fejedelmeinek” a társaságához kötődött. Hódító Vilmos féltestvérének, a Tapisserie de Bayeux-n is szereplő Conteville-i Róbertnek a leányát vette feleségül. Így a kereszties Normandiai Róberttel került rokonságba.

Nézzük meg, van-e olyan „megoldás” is, hogy mégis IV. Vilmost tételezzük fel a krónika Wyllermusa mögött. A krónika-szerkesztmény „Hispaniájából” kiindulva nem nehéz eljutnunk ahhoz a kereszties fejedelemhez, akivel a gróf közeli kapcsolatot ápolt: féltestvére volt II. Berengár Rajmund barcelonai őrgróf, akivel együtt tervezett szentföldi zarándoklatot.²⁰ Az őrgróf állhat a krónika „Hispaniából” érkező követei mögött, hiszen ő valóban a szeldzsüktől sújtott keresztények megsegítésének az egyik „motorja” volt. Lehet, a Hispaniából és Wyllermustól érkező követek mögött a két, zarándoklatra készül fivért kell látnunk. Továbbá, mivel nem bizonyos abban sem a kutatás, hogy Vilmos pontosan hol halt meg – egy genealógiai enciklopédia szerint egy Berengár Rajmund által szervezett, az ibériai muszlimok elleni összecsapásban 1094-ben Huescában²¹ – lehetséges, hogy a szentföldi zarándoklat után a gróf a mórok ellen felöltötte a keresztet. 1087 után II. Berengár igen aktív volt a reconquistában. Mivel Vilmos már 1088-ban kinyilatkoztatta, hogy fivérét, Rajmundot teszi meg örökösévé,²² s zarándoklatra készül, nem elképzelhetetlen, hogy a barcelonai őrgróf harcaiban is szerepelt. Berengár Rajmund célja Valencia visszaszerzése volt, 1091–1092-ben visszafoglalta Tarragonát és Tortosát. Maga az első kereszties hadjárat „halhatatlan” hőseinek csarnokába került, hiszen az elsők között vonult a Szentföldre. Ott is halt meg valószínűleg 1097-ben. További kapcsot képez az is, hogy mind az őrgróf, mind a két féltestvére, Vilmos és Rajmund II. Orbán pápa feltétlen hívei voltak a térségben.²³ Vilmos maga is hű pártolója volt Orbánnak. A „legkeresztényibb” jelzõt érdemelte ki az utókortól, kegyes, ájtatos életet élt, alapítványokat tett kórházaknak, támogatta a szegényeket, templomok építésére áldozott.²⁴ Ha a szóban forgó, kereszties hadjáratot tervező Wyllermust keressük, ennek a Vilmos grófnak a karaktere igazán „illik” hozzá.

Az is arra utal, hogy a Toulouse-i grófok háza táján lehet keresni Wyllermust, hogy nem lehet nem észrevenni: mintha mind a krónika-szerkesztmény, mind a Szent László legenda egyenesen a nagy cruciata vezetőire utalnának az „Angliából, Britanniából, Franciaországból, Lotharingiából”

címet nagyanyja révén. Sőt, a címet fivére, Rajmund önhatalmúlag felvette, miközben a Provence-i „régí” ág, Arles-i Boso fiági leszármazottai, Provence-i I. Vilmos utódai is igényt formáltak rá.

²⁰ Almodis de la Marche volt az anyjuk. Berenguer Ramon II de Barcelona el Fratricida. In: *Gran enciclopèdia catalana*. (http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0009463.xml#VCQI15R_uSo ; a letöltés időpontja: 2017. 11. 22.)

²¹ Medieval Lands. A prosopography of medieval European noble and royal families. Ed. Charles Cawley. (<http://fmg.ac/Projects/MedLands/TOULOUSE.htm#GuillaumeIVdied1094>; a letöltés időpontja: 2017. 11. 22.)

²² *Vaissète* 1873. III. k. 467. o.

²³ *Catel* 1623. 123–125. o.

²⁴ *Vaissète* 1873. III. k. 466. o.

érkező fejedelmekkel. Lotharingia szerepeltetése Bouillon Gottfriedra utalhat, Anglia uralkodója helyett fivére, Róbert, Normandia hercege vette fel a keresztet; Franciaország nevében pedig Vermandois-i Hugó.

Nézetem szerint a krónikaszerkesztmény nem Angliát érti az „Anglia és Britannia” megfogalmazás alatt. A „Britannia” alak Bretagne-ra vonatkozott és a XI. századi régibb réteg(ek)ből maradhatott meg. Ekkor a hercegség önálló politikai szerepet játszott – IV. Alan Hódító Vilmos leányát vette feleségül. A herceg beleillik azoknak a sorába, akik a Kereszt Úgyében segítséget kérhettek Lászlótól. Maga is felvette a keresztet és az elsők között indult hadba. A krónikakompozíció legutóbbi fordítása már szerencsés módon „Bretagne-ra” vonatkoztatja Britanniát, nem követve a korábbi fordítások hagyományát.²⁵

Kérdés lehet az is, hogy mennyiben megbízható az 1093-as adat. A követek érkezését a krónika-szerkesztmény a bihari püspökség Váradra való áthelyezését követő időszakra teszi, az 1091-es kun betörés utánra, továbbá, a Legendával összhangban a cseh hadjárat előttre. László akár tartózkodhatott is ekkor a zarándokútvonal mentén fekvő Bodroiban. Az 1093 húsvétjára (április 17.) datált, a pécsi püspökség határait megállapító oklevél azonban hamis.²⁶ Az 1093-as bátai alapítólevélnek ugyanakkor létezik egy olyan hiteles másolata, amelyet Nagy Lajos 1367-ben írt át, s egy 1404-es átírásában maradt fenn.²⁷ Az átírásban fennmaradt részek alapján azonban nem tudjuk, hogy a király valóban Bodroiban volt-e 1093. április 17-én. Mindazonáltal a pécsi püspökség határait, valamint a birtokokat összeíró oklevelek az 1090-es évek elejéről való hiteles oklevelek alapján készültek. Ekkorra tehető a váradi alapítás és pannonhalmi összeírás.²⁸ Tehát az, hogy a király kegyes alapítványokat tett sorozatban, a keresztes hadjárat szervezőihez is eljuthatott. A király „az erény útján előbbre lépve... a kereszténység valamennyi országára szétárasztotta „édességének illatát”. Elképzelhető, hogy felkeresheti egy zarándoklatra készülő fejedelem követe.²⁹

Összegezve: nem tudjuk, hogy 1093-ban, vagy akár bármelyik megelőző vagy azt követő év húsvétján László járt-e Bodroiban. Arról sincs tudomásunk, hogy azok között a követek között, akik felkeresték az uralkodót, IV. Vilmos toulouse-i grófjai is jelen voltak-e. Elképzelhető, hogy Wyllermus mégis Toulouse grófjára vonatkozik, igaz, nagyon-nagyon távoli rokonsági fok van csak közte és I. Fülöp francia király között. Feltehető azonban az is, hogy a szerző a frater kifejezést általános értelemben használta csupán. A valós Vilmos gróf lehetséges, hogy járt a Szentföldön, de zarándoklatának pontos időpontját és útvonalát nem ismerjük, ahogy azt sem, hol és mikor hunyt el. Tény, hogy Dél-Franciaországból nem hazánkön át vezetett a legrövidebb út a Szentföldre.³⁰ Veszprémy László – a korabeli katalán végrendeletek ismeretében – megfogalmazza kétségeit a tekintetben, hogy Vilmos a magyarországi szárazföldi útvonalat vette volna igény-

²⁵ Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Az előszót írta, a szövegeket vál., szerk. *Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor*. Ford. *Dér Terézia – Galántai Erzsébet*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged, 2006. 411. o.

²⁶ DHA I. 288. o.; RA 27. sz.; Kalocsa történetéből. Szerk. *Kosztai László*. Kalocsa, 2000. 22., 41. o. A pécsi birtokok összeírása hamis, 1090–1093 közé teszi a kutatás. DHA I. 286. sz.; *Kiss Gergely*: A pécsi püspökség megszervezése és területi kiterjedése. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Szerk. *Font Márta*. Pécs, 2001. 53–69. o., 36. jegyz.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár, 78 592. Hamis: RA 28. sz. Interpolált, de az adomány hitelesnek tekinthető. DHA I. 291–294. o.

²⁸ RA 29. sz.; DHA I. 295. o.

²⁹ *Veszprémy* 2008. 92. o.

³⁰ *Veszprémy László*: Középkori forrástanulmányok. A kerlési (cserhalmi) ütközet forrásproblémája. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991) 3. sz. 73. o.

be, s úgy vélte, legfeljebb egy dalmáciai útvonal jöhet szóba.³¹ Fivére, Rajmund a dalmát parton vonult 1096 őszén. Nem zárható ki azonban, hogy a keresztes gondolat egyik apostola, Vilmos kapcsolatba lépett Lászlóval, aminek emlékét megőrizték a források. A kapcsolatfelvétel beleillik azoknak a kontaktusoknak a sorába, amelyek László és Saint-Gilles, Odilo és Oderisius Monte cassinói apát, valamint II. Orbán között, illetve utóbb Kálmán és a szicíliai normann gróf, Roger között létesültek. Ha egy Vilmost kell keresnünk, aki a keresztes gondolatnak meg kívánta nyerni a királyt, kecsegtető opció Saint-Gilles azon peregrinus grófjában megtalálunk, aki Somogyvár anyamonostorának a kegyura volt. Vilmos fivére, Rajmund, a pápa híve, a keresztes hadjárat lelkes szervezője, ugyancsak Roger leányával frigyre lépve, Kálmán sógora lett.³²

A Kálmán-kori történeti feljegyzések már tartalmazhattak híradást László esetleges zarándokútjának tervéről vagy keresztes hadjáratra való készülődéséről. Európa fejedelmi sarjai közül többen javában készültek a Szentföldre.³³ A király tervbe vehetett egy szentföldi zarándokutat évekkel 1095 előtt is.³⁴ Ezt a „magot” bővíthették ki, illetve formálhatták át a kor szellemének megfelelően a XII–XIII. század fordulóján. Szükség volt arra, hogy bővítsék a „keresztény király” erénykatalógusát. A *Legenda* arról tudósít, „megfogadta, hogy Jeruzsálembe megy”, hogy „a maga vérével Krisztus keresztjének ellenségeivel küzdjön”. A keresztes hadjáratot a további századokban beleszórták a László-képbe. A *Dubnici krónikában* Jeruzsálembe kíván menni, özvegyként vállalva a megtartóztatást.³⁵ Nem egyedülálló László keresztes fejedelemeként való ábrázolása – a Nagy Károly legenda uralkodója az emlékezet során emelkedett Krisztus sírjának hőségé, aki elhozta az Oriflamme-ot. Zvonimir horvát király emlékét XIV–XV. századi források hozták kapcsolatba a halála után meginduló keresztes háborúval.³⁶

Lászlót 1091-ben a saint-gilles-i notitia írója „elegantissimus rex”-ként illeti.³⁷ Életében ismert volt külföldön is. Mindazonáltal, a jelző nem egyedülálló, uralkodók esetében sem alkalmazták egy magasabb fokú kegyesség kifejezésére. A XIII. századi *Flores historiarum* I. Edward angol királyt festette le elegantissimus rex-ként.³⁸ Csábitó, hogy a Nyakigláb („Longshanks”) melléknevű uralkodó és az „óriási termetű... vállal kimagasló” László között párhuzamot találunk. (Igaz, felmerült, hogy III. Béla alakját láttatta a legenda.)³⁹ Termetét már a kortárs Anonymus Gallus megörökítette, a pietas ábrázolásához köve: „mind magas növésű, mind pedig kegyességben bővelkedő”.⁴⁰ Gallus tanúsítja, hogy László kivételessége külföldön is ismeretes volt: „Mondják, soha nem volt Magyarországnak ilyen királya”.⁴¹ A királyt ismerték Európában, talán már ott, és akkor, amikor Gallus még nem érkezett meg Lengyelországba.⁴² Mindez ugyan nem erősíti

³¹ *Veszprémi László: Zarándokok és zarándoklatok a 11. századi Magyarországon.* In: Európa és Magyarország Szent László korában. Szerk. *Bárány Attila – Pósné László.* Debrecen, 2017. 58. o.

³² *Kiss Gergely: A somogyvári bencés apátság és francia kapcsolatai. Egyháztörténeti Szemle,* 2. (2000) 1. sz. 48. o.

³³ *Győrffy György: A Szent László-kori Somogyvár történeti szerepe.* In: Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Szerk. *Magyar Kálmán.* Kaposvár, 1992. 10. o.

³⁴ Foglalkozhatott a gondolattal, mivel dénárja a keresztesek által viselt keresztet ábrázolt. *Győrffy* 1977. 560. o.

³⁵ *Veszprémi* 2008. 98. o.

³⁶ *Veszprémi* 2008. 95. o.; *Klaniczay* 2000. 134–135. o.

³⁷ 1091: DHA I. 267. o.

³⁸ *Flores historiarum.* Ed. *Henry Richards Luard.* London, 1890. Vol. III. 5. o.

³⁹ *Klaniczay* 2000. 155. o.

⁴⁰ „sicut eminentem corpore, sic affluentem pietate collocavit”: *Gallus Anonymus,* 96. o.; *Gall Névtelen,* 143. o.

⁴¹ „Dicunt talem nunquam regem Ungariam habuisse”: *Gallus Anonymus,* 96. o. Ford. *Kőrösi Imre. Gall Névtelen,* 144. o.

⁴² *Bagi Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország. A geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történelemszemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin történetírásának tükrében.* Budapest, 2005. 140. o.

meg azt a feltevést, hogy Lászlónak valamiféle spontán szentkultusza alakult ki igen korán,⁴³ de ahogyan a kortársak szemében élt, a magvát alkothatta a legendának.⁴⁴ Lehetnek jelei egy korai fama sanctitatisnak. Feltételezhető, hogy kultuszának van 1192 előtti előzménye is, amint a modellszerű rex pius kép sugallja.⁴⁵ Az idealizált keresztény harcos-királynak – a zarándokút tervének is – lehetnek korai gyökerei.⁴⁶ A király ideoneista alkalmassága meglévő hagyományom alapulhat, amely a XI–XII. század fordulóján kirajzolódva beépülhetett a krónikába.⁴⁷ Nem zárható ki, hogy az első kereszties háború szervezői még életében kapcsolatba léptek Lászlóval. Elképzelhető, hogy kereszties lelkülete a kortárs Európában is ismert volt, s a XII. században valódi miles Christivé vált az emlékezetben.

RÖVIDÍTÉSEK

- Catel* 1623. *Guillaume Catel*: Histoire des comtes de Toulouse. Toulouse, 1623.
- DHA Diplomata Hungariae antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit *Georgius Györffy*, adiuverunt *Johannes Bapt. Borsá*, *Franciscus L. Hervay*, *Bernardus L. Kumorovitz* et *Julius Moravcsik*. Budapestini, 1992.
- Gall Névtelen* *Gall Névtelen*: A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei. Ford., bev., jegyz. *Bagi Dániel*. Budapest, 2007.
- Gallus Anonymus* [*Gallus Anonymus*.] Gesta principum Polonorum. The deeds of the princes of the Poles. Trans. *Paul W. Knoll* – *Frank Schaer*. New York–Budapest, 2003.
- Gfrörer* 1859. *August Friedrich Gfrörer*: Papst Gregor VII. und sein Zeitalter. Vol. I–VII. Schaffhausen, 1859–1864. [Vol. IV.: 1859.]
- Györffy* 1977. *Györffy György*: A „lovagszent” uralkodása (1077–1095). *Történelmi Szemle*, 20. (1977) 533–564. o.
- Klaniczay* 2000. *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Budapest, 2000.
- Pauler* 1893. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet történelme az Árpád-házi királyok alatt. I–II. k. Budapest, 1893.
- RA Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1–4. k. Szerk. *Szentpétery Imre*, ill. *Szentpétery Imre* kéziratának felhasználásával szerk. *Borsá Iván*. Budapest, 1923–1987.
- SRH Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit *Emericus Szentpétery*. Budapest, 1937–38. Utószó, bibl., függ. *Szovák Kornél* – *Veszprémy László*. Budapest, 1992.
- Sweeney* 1984. *James Ross Sweeney*: Magyarország és a kereszties hadjáratok a 12–13. században. *Századok*, 118. (1984) 1. sz. 114–124. o.
- Szovák* 2000. *Szovák Kornél*: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. (A László-legenda és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái.) *Századok*, 134. (2000) 1. sz. 117–145. o.
- Vaissète* 1873. Histoire générale de Languedoc par *Caude Devic* et *Joseph Vaissète*. Vol. III. Toulouse, 1873.
- Veszprémy* 2008. *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztiesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Budapest, 2008.

⁴³ *Kerny Terézia*: László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása, 1095–1301. In: *Ősök, táltosok, szentek*: tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórijából. Szerk. *Pócs Éva* – *Völg Vilmos*. Budapest, 1996. 174. o.

⁴⁴ *Klaniczay* 2000. 155. o.

⁴⁵ *Mezey László*: Athleta patriae. A korai László-irodalom kialakulása. In: *Athleta patriae*. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk. *Mezey László*. Budapest, 1980. 19–57., 32–33. o.

⁴⁶ *Sweeney* 1984. 118. o.

⁴⁷ *Veszprémy* 2008. 102. o.; *Geric József* – *Ladányi Erzsébet*: A Szent László-ábrázolások forráskérdései legendájában és a krónikáiban. *Magyar Könyvszemle*, 118. (2002) 1–9. 8. o. Vö.: *Szovák* 2000. 128. o.

„Unum cum omnibus habet societatem”

A számok szerepe Szent Ágoston *De musica* című művében

Szent Ágoston még megkeresztelkedése előtt Cassiciacumba vonult vissza a hozzá közelállókból létrehozott közösségével (386), ahol főként bölcséleti kérdések tisztázásával foglalkoztak.¹ Ez a hit megértésének időszaka volt, ám rá kellett döbbsennie, hogy a többség nincs felkészülve arra, hogy megértse az Isten és az isteni mű nagyságát. A probléma gyökerét nem a hit elégtelenségében látta, hanem az átmeneti korokat gyakorta jellemző szellemi felületességben. Éppen ezért, az értelemre és rációra helyezve a hangsúlyt, kiemelt fontosságúnak tartotta a pogány tudományok rendszerének elsajátítását, ami azután lehetővé tette a Biblia értelmezését. *De ordine* (386) című művében, amely eredetileg az isteni világrendről szóló értekezésnek készült, kifejtette a keresztény filozófia alapvetéséhez szükséges ismereteknek, a szabad tudományoknak a rendszerét. Ezeket az ésszerűség követelményeinek tekintette, hiszen aki a szabad művészeteket elsajátította, alkalmassá vált az isteni igazságok megismerésére és méltóvá a tanult ember névre, „...aki már nem vaktában keresi az isteni dolgokat, melyeket nemcsak hinni, hanem elménkben szemlélni, megérteni és megtartani is kell”.² Felfogása szerint az isteni dolgok szemléletéhez az embert leginkább az elmét fegyelmező matematikai tanulmányok képesek felemelni, a dolgok természetében rejlő és ezért örökkévaló törvényszerűségeik által. Ennek értelmében a keresztény tudósnak az asztronómiát és a zenét is ismernie kell a bennük rejlő mozgás- és időtörvényekkel együtt. „...az ész megérti, hogy mind a ritmusban, mind a dallamban a szám uralkodik, az alkot mindent.”³

Ágoston tervezte, hogy a szabad tudományok egész rendszerét részleteiben is kidolgozza, ezért kezdte el *Disciplinarum libri* című művét, befejezni azonban csak a *De grammatica* és a *De musica* könyveket tudta, a többinek csak alapjait rögzítette, leginkább a *De doctrina Christiana*-ban.⁴ Amikor 387. április 25-én Ambrustól Milánóban felvette a keresztiséget,⁵ ottani intellektuális közeget, Ambrust is beleértve, a neoplatonikus tanok éltezték. Courcelle⁶ elemzéseire hivatkozva Lancel azt írja, hogy Ambrus prédikációi nagymértékben Plótinus *Enneasaira* épültek. Beszédei a legfőbb jóról, a gonosz eredetéről, arról, hogy miként emelkedhet a lélek Istenhez stb. feltehetőleg

¹ Kendeffy: Augustinus, 456. o.

² „Non temere iam quaerit illa divina, non iam credenda solum, verum etiam contemplanda, intelligenda atque retinenda.” De ordine II.15,44. A latint idézi Finácsy Ernő: A középkori nevelés története. Budapest, 1985. 77. o. (Reprint.)

³ „...sive in rhythmis, sive in ipsa modulatione intellegebat regnare numeros totumque.” De ordine II.14,41. Szent Ágoston: A rendről, 189. o.

⁴ Ennek kronológiája részletesen megtalálható Adamik Tamás Augustinus jeleméletének terminológiájáról írott tanulmányában. *Antik Tanulmányok*, 26. (1979) 76. o.

⁵ Ágoston „egyfajta afrikai kereszténység” szellemében nevelkedett (Vö.: Kendeffy: Augustinus, 455. o.), majd 373 és 383 között a manicheusok közösségéhez tartozott, ezek után ment Milánóba Ambrus beszédeit hallgatni.

⁶ Pierre Courcelle: Recherches sur les Confessions de saint Agustin. Paris, 1968.

nem kizárólagosan,⁷ ám annál meghatározóbban képviselték Ágoston akkoriban írt műveiben Plátón és az újplatonikusok szellemiségét.⁸ Ezekkel a tanokkal bőségesen átitatott munkája a *De musica* is.⁹

A művet cassiciacumi tartózkodását követően Milánóban kezdte el írni, megkeresztelkedésének évében, de még katekumenként. 391-ben fejezte be, pappá szentelésének évében, Tagastéban, így azt akár élete egyik kereső korszakának termékeként is megjelölhetjük. Bár a *De musica* korántsem teológiai tárgyú munka, mégis jól illeszkedik az ágostoni életműbe, hiszen ebben is – és elsősorban a „ráhúzott szellemi emeletben”, ahogy Lancel nevezi a VI. könyvet¹⁰ – a lényeg felismerésére, vagyis *az érzelmit az értelmivel egyesítő* kapcsolat megtalálására tanít.

„Musica est scientia bene modulandi.” A muzsika a művészi modulálás (alakítás, megformálás) tudománya – írja az első fejezetnek Varro nyomán az antik iskola zenei meghatározását követő, neoplatonista szemléletű, ismert és sokszor idézett definíciójában.¹¹ A modulálás kifejezés a modulus, azaz időmérték, dallam, ritmus jelentésekből ered, a moduláció az, ami által valami szabályosan mozog. A moduláció az önmagára irányuló, saját tökéletességét beteljesítő mozgás tudománya, azaz nincs alávetve semmiféle töle idegen célnak. Mint ilyen, rokonítható a művészi mozgással, például a táncoséval, aki csupán saját gesztusainak szépségéért mozog, szemben a munkás, vagy az esztergályos mozgásával, akit a kezéből kikerülő, megmunkált tárgy alapján ítélnék meg.

A zenének ilyen módú meghatározása ellentétes az arisztotelészi aforizmával, miszerint a zene – mint általában a művészet – utánzás. Az ellentmondás feloldására alkalmas egyrészt a platonista hagyomány, ami szerint a zenében olyan imitációt látunk, amit saját eszközei – a harmónia és a ritmus – által valósít meg, valamint az, ha elfogadjuk, hogy a modell, amit reprodukálni igyekszik, nem az érzéki tapasztalatok világába tartozik, hanem egy másik régióból, távolabbról, fentebbről érkezik. Az érzékelhető zene, amelyet a fuvalák, lírák és a többi zeneszerszámok létrehoznak, mint Philón mondta, egy lemásolt kép, egy ideális archetipus imitációja, egy örök modell múltó reprezentációja, egy romolhatatlan dolog érzékelhető formája. Mert „...sohasem jöhet létre szép másolat szép minta nélkül, és az érzékelhető dolgok közül egy sem makulátlan, ami nem ősképi és szellemi ideának megfelelően lett megformálva...”¹²

A platonizmus szerint az anyag nem önmagában szép, csak abban a mértékben, amennyire a művészi értéknek sikerül azt áthatnia, a spirituális szépség utánzása révén, amelyet a művész a lelkében hordoz. Ez igaz minden művészetre, de különösen a zenére, amely önmagában rendelkezik a harmónia elvével. Plótinus szerint¹³ amit a zene tesz, nem azonos azzal, amit fülünk rezonál, hanem az valami más, valami korábbi és egyszerűsre magasabb rendű.¹⁴ Hasonlóképpen a plaszt-

⁷ Vö.: Lancel 2004. 140. o., 13. jegyz.

⁸ Lancel 2004. 140. o.

⁹ A *De musica* tanulmányomban használt forrásai: *Augustinus: De Musica. Patrologia Latina. Ed. J.-P. Migne. Paris, 1844–1855. 32. col. 1081–1193.*; *Aurelii Augustini: De musica. A cura di Giovanni Marzi, Firenze, 1969.* Magyarul: *Augustinus: A zenéről. Ford. Nádasy Alfonz. In: Augustinus: Fiatalkori párbeszéddek. (Ókeresztény írók 11.) Budapest, 1986.*

¹⁰ Vö.: Lancel 2004. 189. o.

¹¹ Az idézet az Ágoston szavait átvevő Cassiodorus Institutiójából ismert. *Cassiodorus: Institutiones. Ed. R. A. B. Mynors. Oxford, 1961. (1937.¹)*

¹² *Philón: Mózes, a világ teremtéséről. Ford. Somos Róbert. In: Középső platonizmus. Szöveggyűjtemény. Budapest, 2005. 294–295. o.*

¹³ *Plótinus: Enneades IV. 7, 8, 4.*

¹⁴ *Plótinus: Enneades, V. 8, 1.*

tikus szépség is képe a spirituális szépségnek, mondhatjuk tehát, hogy a zenei szépség valamiféle visszhangot képvisel.¹⁵

A *De musica* I. könyve a zene és a számok – olykor misztikus – kapcsolatának bemutatása. Ágoston itt a számszerű mozgások és az arányok elsőbbségére helyezi a hangsúlyt az összevisz-szasággal és a nem mérhetőséggel szemben, illetőleg az arányokban rejlő összhangot kutatja. Bár a szám a végtelenbe tart, a számolásnál mégis *egyől tízig* haladunk, és szakaszokat különítünk el, amelyekkel visszakerülünk az *egyhez*, ami pedig *a számok kezdete*. Azért kezdet, mert nincs sem közepe, sem vége.¹⁶ Ugyanilyen teológiai tartalommal ruházza fel a hármas számot is, amelyik Ágoston szerint arra hivatott, hogy összetartsa *a kezdetet, a közepet és a véget*, így lesz belőle *egész*, ezáltal pedig a *tökéletességet* képviseli.¹⁷ (Ez az első tökéletes páratlan szám.) A páros szám nem lehet ilyen tökéletes egész (jelen esetben a kettes), hiszen nincs oszthatatlan közepe. Ellenben tekinthető *második kezdetnek*, ami az elsőből van (egy meg egy, az kettő). Mert bár minden szám az egyből származik, de szorzással és összeadással a második szám által keletkezik, így joggal tulajdonítható a kettes számnak a szorzás és összeadás eredete.¹⁸ A *hármas* is az egyből és a kettőből keletkezik. Sőt, tökéletes összhang van az első három szám között, mert a két kezdő szám összeadásából keletkező eredmény ugyanaz, mint a számolás sorrendje szerint is következő, azaz a hármas szám. Az első három szám helyes csoportosítással történő egymás mellé állításából megszületik a *négyes*, az első négy szám pedig megadja a további rendet. Egy, kettő, három és négy összege kiadja a parancsolatok számát. „Ezt a négy első számot, sorozatát és összefüggését becsüld többre, mint a többi számot illik” – mondja Ágoston az első könyv konklúziójaként a tanítványnak.¹⁹

Már ebben az első fejezetben is kitűnik, hogy bár látszólag a számok törvényszerűségeivel foglalkozik, ugyanakkor megjelennek az Istenre, a *kezdetre és végre*, a *tökéletesre és tökéletlenre*, vagyis a teremtő és teremtmény közötti különbségre vonatkozó megállapításai. A filozófiai töltet, mely kezdettől fogva jelen volt a korábbi zeneelméleti munkákban, Ágostonnál egyértelműen keresztény bölcséleti színezetet kap, számfejtegetéseinek hangsúlya pedig a keresztény tanítás legfontosabb számaira helyeződik.

A II. könyv, ami grammatikai jellegű, belső struktúrájában (is) követi a számokhoz való átgon-dolt viszonyulást. Az ész–szokás–tekintély elv *hármasságának* kifejtésével kezdődik. „Inkább az ész vezessen bennünket mindenre, mint a meggyökeresedett szokás; vagy az előlegezett tekintély kényszerítsen rá.”²⁰ A *grammatikus*, mint a *múltnak őrzője*, kizárólag a tekintélyre hivatkozva írja elő egy szótag hosszúságát vagy rövidegét, ennek elérése érdekében akár ki is javíttatja az eredetileg használt ígét. A zenetudományban ellenben a szavak időegységei a ritmus követelményeinek vagy törvényszerűségeinek megfelelően jutnak el a fülhöz. A rövid és hosszú szótagok időegységének megállapítása, ezek különböző mód szerinti összekapcsolása, azaz a *szorzószámok* rendszere,

¹⁵ Davenson–Marrou, 18. o.

¹⁶ De musica I.12,21. (*Szent Ágoston – Marzi*, 148. o.) „...esse principium, quia medio et fine caret.”

¹⁷ De musica I.12,20. (*Szent Ágoston – Marzi*, 146. o.) „Recte arbitraris. Quare in ternario numero quamdam esse perfectionem vides, quia totus est: habet enim principium, medium et finem.”

¹⁸ De musica I.12,21. (*Szent Ágoston – Marzi*, 150. o.) „...et principia ita sunt ambo, ut omnes numeri quidem ab uno sint; sed quia per complicationem atque adiunctionem quamdam fiunt, origo autem complicationis et adiunctionis duali numero recte tribuitur: fit ut illud primum principium a quo numeri omnes; hoc autem alterum per quod numeri omnes, esse inveniatur.”

¹⁹ De musica I.13,26. (*Szent Ágoston – Marzi*, 160–162. o.) „Ergo istos quattuor primos numeros, seriemque et connexionem eorum honorabilius haberi, quam caetera, in numeris convenit.”

²⁰ *Szent Ágoston: A zenéről*, 482. o. A tekintéllyel szemben az értelem elsőségét másik két, időben közeli munkájában is tárgyalja. Vö.: *Szent Ágoston: A rendről*. II.2,26–27 és A tanítóról. 12–14. fejezet. In: *Aurelius Augustinus: Fiatalkori párbeszéddek*. (Ókeresztény írók, 11.) Budapest, 1986. 265–316. o.

vagy az *egyenlőség* alapján létrehozott versláb, valamint a hangsúly megfelelő helye így a musica tudományába is tartozó kérdések. Látható, hogy itt meg az *arány* problematikája kap szerepet, mégpedig a verslábak helyes összekapcsolása révén. Okfejtésében a grammatikai szál végén a verslábakból összeáll a vers, amit pedig az ész alkot azzal, hogy nem tetszés szerint, hanem *szabály* alapján adja a versnek a *törvényt* és a *mértéket*. Az észmunkával rögzített törvény megingathatatlanságára majd visszatér a IV. könyvben.²¹

A III. könyv azt vizsgálja, hogy mit jelent a helyes ütemképzés, és miért kap helyet a zene meghatározásában. Visszatér ahhoz az állításhoz, hogy a zene a helyes mozgás tudománya. Már az is helyes mozgás – állítja –, ha valami kimért időegységek és szünetek szerint mozog, mert gyönyörködtet, és ez már ütemképzésnek minősül. Eszerint ide sorolható bármely énekes, aki nem véti el a hangok és a dallam mértékét. Ám a helyes mozgást rosszul is lehet alkalmazni, visszaélve vele úgy, hogy pajzán módon táncolnak, vagy elbűvölve énekelnek, miközben az ügy komolyságot követelne. Ezért a helyes ütemképzés csakis a szabad művészethez, a musica tudományához tartozhat. Itt felbukkan a scientia et usus problematikája, amihez az ágostoni életmű több pontján találunk adalékokat.²²

Ebben a fejezetben sorban egymás után tárgyalja a metrum nélküli ritmust, a metrumot, amely önmagában még nem vers, majd a verset. Példákkal alátámasztva arra a következtetésre jut, hogy minden metrum ritmus, de nem minden ritmus metrum; valamint minden vers metrum, de nem minden metrum vers. Ellenben minden vers ritmus és metrum.²³ Vagyis ezek egymásra épülő rendszerét alkotja meg – hasonlóan az I. könyvben tárgyalt egy-kettő-három esetéhez.

A IV. könyvben tovább boncolja a metrum kérdését. Hosszan taglalja, hogy az egyes verslábak összekapcsolásából hányféle metrum hozható létre. Azt is megállapítja, hogy „a metrumban *szünet* mindig van”,²⁴ ami előfordulhat a metrum közepén, de közvetlenül a metrum vége előtt is. Tehát a *csendnek* (szünet) is megvan a maga helye és ideje. A csendnek ugyan tökéletesen diszciplínaris, ugyanakkor feltűnően gyakori emlegetése, hosszának már-már fárasztó kielemezése nem lehet véletlen a világtól való közösségi visszavonulásra is nagy hangsúlyt fektető Ágostonnál.

A klasszikus verslábak viselkedését bemutató példái valójában Istenről, lélekről, szeretetről, erkölcsről, jó vagy rossz cselekedetéről, szólnak. A dogmák változatlanságára utal, amikor a *tekintély* megőrzésének fontosságát fejtegeti, természetesen most sem szakadva el a tárgytól. „...a költőktől használt metrumoknak megvannak a szerzői és elméleti szakemberei. A tőlük felállított biztos törvényeket nem szabad megingatni. Nem is kell, mert azokat *észmunkával rögzítették*. Nem szabad rajtuk változtatni, még következtetés árán sem...”²⁵ Megfigyelhető, hogy míg a II. könyvben az ész–szokás–tekintély hármasságában a sorrend egyértelműen az ész javára dőlt el, ebben az idézetben a valamikor régen megállapított (szokás–tekintély), valamint az „észmunkával” rögzített törvények tiszteletére szólít fel, kizárva a változtatást, még ha az következtetés

²¹ *Szent Ágoston: A zenéről*, 574. o.

²² *Bubnó Hedvig: Az „élvezet veszedelme” és a „lélek haszna” között*. In: *Arcana tabularii: Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I–II*. Szerk. *Bárány Attila, Dreska Gábor, Szovák Kornél*. Debrecen–Budapest, 2014. 207–208. és 210. o.

²³ *De musica* III.2,4. (*Szent Ágoston – Marzi*, 260. o.) „Quae sic distinguuntur, ut omne metrum etiam rhytmus sit, non omnis rhytmus etiam metrum. Item omnis versus etiam metrum sit, non omne metrum etiam versus. Ergo omnis versus est rhytmus et metrum.”

²⁴ *De musica* IV.13,17.

²⁵ *Szent Ágoston: A zenéről*, 574. o. „In hoc autem illud sciendum est, metri quaeque genera quae a poetis iam celebrata sunt, habuisse auctores et inventores suos, a quibus quasdam certas leges positas convellere prohibemur; non enim oportet, cum illi eas ratione fixerint aliquid ibi mutare quamvis secundum rationem...” (*De musica* IV.16,30.)

(ész–tekintély) útján történe is. Végeredményben tehát az apostoli kor írott és íratlan tradícióra épülő tekintélyének, valamint a kora keresztény törvényalkotásnak biztosítja a rangját, szemben bármilyen hitbéli elhajlással. Jóllehet az egész IV. könyv a grammatikai értekezés minden kritériumát maximálisan kimeríti, valójában ez a legkevésbé „zenei” könyv, inkább tekinthető hitelvi utalásokkal átítatott verstani fejtegetésnek.

Az V. könyv ugyancsak a versről szól. Itt a hősi verssor, a hexameter szabályairól értekeznek – verslábairól, belső tagolásáról. A hősi *hatos* méltóságát és *mértéktartását* a hosszú és rövid szótagok váltakozása adja, mert ha csak hosszúkat alkalmaznának a költők, az eltompítaná a hangzást, csak rövidekkel pedig szaggatottá és remegővé válna a vers. A *félversláb*oknak az egyes verssorokon belüli egyenlőtlen eloszlása kapcsán kiemelten tárgyalja az *egynek* a szerepét, főként azt a tulajdonságát, hogy „az összes számokkal harmóniában lehet”.²⁶ „Az egynek valami egyenlőségi joga van a többi számmal..., ahánnyal szorzod, annyivá lesz.”²⁷ Itt talán az Isten–Szeretet párhuzamot is feltételezhetjük, a határtalan kiáradás és sokszorozódás jelenségét.

Ezek után szinte természetes, hogy hamarosan egészen más irányba tereli az olvasó figyelmét, és megfogalmazza a fejezet zárógondolatát: „...hagyjuk a muzsika azon részét, mely az idő számaira (ritmusaira, harmóniáira, dallamaira) vonatkozik. Forduljunk el ezektől az érzékszervekkel felfogható nyomoktól. Jussunk el a lehető legfinomabb érzékkel az őseredethez, ahol semmi földi nincsen.”²⁸

Ezzel a jelképes elfordulással határozottan kifejezésre juttatja, hogy mostantól már végérvényesen a lényegre koncentrál. A VI. könyvet az első öt könyv gyümölcseinek mondja, és megnevezi a célközönséget – azoknak írta, „...akik evilági tudományok művelői, és nagy tévedések rabjai” és akik ha figyelnének, megtudnák, mi a „legboldogabb biztonság helye”.²⁹ Térítő szándékot rejtő szavai után test és lélek *egyensúly*ának működésével folytatja és állítja párhuzamba az érzékelésünkkel különböző módon felfogott és értékelt zenét. A lélek ellenáll a számára kedvezőtlennek, ilyenkor a neki alávetett anyagot (test) nehezen engedi érvényesülni tevékenységében, ezt észrevehető érzetnek (fájdalom, megerőltetés) nevezzük. Ha ellenben a behatoló anyag (muzsika) megfelel a léleknek, gyönyörézetet kelt.

Az öröm a lélek ereje, vagyis az öröm irányítja a lelket. „Ahol a kincsed, ott a szíved is” – írja.³⁰ Az értelem pedig vizsgálja a lélek érzékelhető örömét, figyelni, hogy hogyan működik a lélek mint irányító, működő, érzékelő, vagy visszatartó erő, mindenütt, ahol a muzsika urának érzi magát. A lélek harmóniája akkor tud fennmaradni, ha határozottan kikel a test minden zabolátlan cselekedete ellen, mert azok meggyengítik a lelket.³¹ A lélek a testet a négy sarkalatos erénnyel irányítja. A mértéktartás erényével (Temperantia) a lélek kivonja magát az alantasabb szépség szeretetéből.³² Az igazságosság (Justitia) állapotában eléri, hogy csak az Istennek akar szolgálni. A bölcsesség (Prudentia) erényével a lélek felismeri, hogy inkább a magasabb rendűhöz kell törekednie, nem az

²⁶ *Szent Ágoston*: A zenéről, 600. o. „...unum cum omnibus habet societatem...” (De musica V.7,15.)

²⁷ *Szent Ágoston*: A zenéről, 596. o. „Habet ergo unum cum caeteris numeris jus quoddam aequalitatis; non modo quod quicumque numerus est, sed etiam quod toties ductus tantumdem facit.” (De musica V.7,13.)

²⁸ De musica V.13,28. (*Szent Ágoston – Marzi*, 482. o.) „...finis sit hujus disputationis, ut deinceps quod ad hanc partem musicae attinet quae in numeris temporum est, ab his vestigiis ejus sensibilibus, ad ipsa cubilia, ubi ab omni corpore aliena est, quanta valemus sagacitate veniamus.”

²⁹ De musica VI.1,1. (*Szent Ágoston – Marzi*, 490. o.) „His enim haec scripta sunt, qui litteris saecularibus dediti, magnis implicantur erroribus.”; „...esset beatissimae securitatis locus”.

³⁰ Mt 6,21.

³¹ *Szent Ágoston*: A zenéről, 644. o. (De musica VI.11,33.)

³² „Ha a lélek a gögtől távortartja magát a mértékletességgel, Istenhez csatlakozva örökké él.” *Szent Ágoston*: A zenéről, 661. o.; De musica VI.16,53.

alacsonyabbhoz. A lelki erősség (Fortitudo)³³ pedig azt jelenti, hogy a lélek semmiféle kellemetlenségtől, még a haláltól sem fél.³⁴ Ezek azok az erények, amelyekkel a lélek rendeltetése szerint él. Remélnie kell, hogy az örök életben is meglesznek.³⁵

Van tehát a testnek olyan állapota, amelyet egészségnek mondunk, és amelyben a lélek a legkönnyebben működik. Ez akkor következik be, „...ha a lélek az egyedül felette álló Úrra figyel, akkor megéri saját örökkévalóságát, és ezzel *nagyobbá* válik, ahogyan nagyobbá lesz általa a szolga (test) is a maga módján.” Mert „...szükséges, hogy a lélek felülről kapjon irányítást, de irányítsa az alsóbbrendűt...”,³⁶ mert a test mindig kisebb, mint a lélek”. „Ha tehát a lélek elfordul Istenétől, szükségképpen *megkevesbedik*.”³⁷

Az érzékelésben lévő muzsika a lélek működése. A lélekben pedig a muzsika öt fajtáját³⁸ találjuk. Ezekből négy – numerii progressores, occursores, recordabiles, sonantes – a tevékenységi idejével együtt elmúlik, az ítélezők (numerii iudiciales) viszont megmaradnak, az ember természetében léteznek, hogy ítéletet mondjanak a hozzájuk került hangokról. „Ezek határozott rövidséggel és határozott hosszúsággal váltakoznak, hogy helyeseljék a harmonikusokat, és elvessék a zavarosát.”³⁹ A muzsikának ezt az ítélezőnek és egyedül halhatatlannak (immortales) nevezett csoportját, mely nem függ az időviszonyoktól, Ágoston alkotta meg.⁴⁰

A különböző fajtákban a lélek mozgásait és hatását ismerjük fel, eltérő folyamatokban. Ha a lélek a test szenvedése által jön mozgásba, az az érzékelés. Ha a lélek hat a testre, az a cselekvés. Ami pedig a lélekben megvalósult mozgásokból megmarad, az a visszaemlékezés.⁴¹ A melódia egysége csak egymásutániségében létezik. Csak abban a szintézisben ragadható meg, amely az emlékezés egységét képviseli. Az emlékezet ugyanis összegyűjti az egyes hangok visszhangját, amelyet a többi hang szomszédsága világít meg, vagy módosít. Amint a fénysugár segít a helyek távolságának meghatározásában, úgy az emlékezet az időbeli távolságok fénye. Csak az emlékezetből kiindulva lesz valósággá a zenei dallam, majd válik spirituális létezővé.

Davenson írja, hogy Arisztotelész alapvető elemzése szerint a zenei érzékelés ténye, vagyis hogy egy dallam az egyén tudata számára értelmes egységet jelent, feltételezi, hogy a szellemben létezik más dolog is, mint a különböző hangoknak megfelelő egyszerű érzés. Az érzések valami

³³ „Ahogy a mértékletesség a bukás ellen van, mely a szabad akarattól függ, az erősség az erőszak ellen érvényesül.” *Szent Ágoston: A zenéről*, 661. o. (De musica VI.16,54.)

³⁴ Vö.: *Szent Ágoston: A zenéről*, 648–659. o.

³⁵ *Szent Ágoston: A zenéről*, 662. o. (De musica VI.17,55.) Megjegyzendő, hogy az antikvitásból örökölt sarkalatos erények keresztény irodalmi alkalmazásának egyik korai megjelenésével van dolgunk. A korszakban Milánói Szent Ambrus építi még be ezeket De officiis című munkájába, és ennek köszönhető, hogy bekerülnek a keresztény tanítás alapértékei közé.

³⁶ A gondolat további megjelenéséhez és a hozzárendelt hangszer szimbolikájához lásd még: *Bubnó Hedvig: A zene a lélek felemelője: A zsoltározási gyakorlat és a lelki fejlődés összefüggései a clunyi szerzetességben*. In *Tiszteletkör: Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. *Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András*. Budapest, 2012. 481–490. o.

³⁷ Vö.: *Szent Ágoston: A zenéről*, 624–625. o. (De musica VI.5,12–13.) „Quare intenta in Dominum intelligit aeterna ejus, et magis est, magisque est etiam ipse servus in suo genere per illum. Neglecto autem Domino intenta in servum carnali qua ducitur concupiscentia, sentit motus suos quos illi exhibet, et minus est...” (sc. anima). Vö.: *Plótinos: Enneades*. IV.3,26.

³⁸ Haladó, a lélek figyelmet felkeltő, visszaemlékező, hangzó és ítélező. *Szent Ágoston: A zenéről*, 627–628. o. „Vocentur ergo primi [numerii] iudiciales, secundi progressores, tertii occursores, quarti recordabiles, quinti sonantes.” De musica VI.7,16. (*Szent Ágoston – Marzi*, 536. o.)

³⁹ De musica VI.7,18. *Szent Ágoston: A zenéről*, 629. o.

⁴⁰ De musica VI.7,17–18. (*Szent Ágoston – Marzi*, 537–543. o.)

⁴¹ Vö.: *Szent Ágoston: A zenéről*, 637. o. (De musica VI.9,24.)

módon teljessé válnak, valamiféle titokzatos kémia révén egymással vegyülnek, hogy megvalósuljon az egység érzete. Ágoston egyik kitérőjében utal arra, hogy az égi rendhez csak érdemünk szerint tudunk kapcsolódni, hiszen a nagy egésznek csak részei vagyunk, „...nem tudjuk, milyen szépséget valósít meg velünk a gondviselés,” hiszen „...az ember saját akaratóból lett rút, elvesztve a világrendbeli helyét, melyet Isten parancsainak engedelmeskedve birtokolt”. Mégis létrejön valamiféle globális percepció, ami még akkor is megmarad az emberben, amikor például a húrok már elhallgatnak, bár egy ideig még továbbéltették a létrehozott hangokat.⁴²

A VI. könyv második részében Szent Ágoston azt sugallja, hogy létezik egy sokkal titkosabb és magasabb zene, mint az „emlékezet zenéje”, egy tökéletesen aktuális és tudatos, ám mégis csendes, mozdulatlan és tisztán spirituális zene, amely felszabadult az anyagszerűséget képviselő időtartam szolgátságából és nem függ az időviszonyoktól. Ez tulajdonképpen az örök muzsika, amelynek révén az ember eljut az isteni bölcsességre. A teremtett világ szeretetével tudja ezt elkezdni, végcélként pedig eljut az Istenhez.⁴³ Istentől, a *változhatatlantól* és *tökéletesen egyenlőtől*, származik az örök muzsika.⁴⁴ Isten ugyanis a számok, a hasonlatosság, az egyenlőség és a rend örök Eredete. Ha ezeket elveszük a földről, a föld semmivé lesz. Tehát a mindenható Isten teremtette a földet, és a föld semmiből lett.⁴⁵ Az igazságot magában Istenben kell megtalálni, ezzel magasabbra juthatunk, mint azok a pogány szerzők, akik a tudomány és művészet kutatásában ugyan istenkeresők voltak, ám Isten szeretetéig, ami az örök muzsikához visszatérít, nem jutottak el. A lélek ugyanis az állhatatosságot és az örökkévalóságot keresi, amit a földi világ szépségeiben nem lehet megtalálni, hiszen a legkisebb ilyen földi szépség is a dolgok megváltoztatásával valósul meg.⁴⁶

A VI. könyvben ezért a számok az *állandóságot*, a *rendet (is) jelentik*. A *hétköznapi tapasztalati szintjével szemben*, ami az érzelmeken alapul, a *változhatatlant* tudják jelenteni. Gilson szerint a keresztény filozófiában az egyetemes rend azáltal valósul meg, hogy eltűnik a „véletlen” és az antik hagyományban oly erős szerepet játszó sorsszerűség, mert mindennek elégséges alapja az „ész” lesz.⁴⁷

Ágoston műve látszólag megfelel a klasszikus mintának, hiszen a ritmus- és számviszonyok matematikai tárgyalását követi, mégis túllépett a pithagoreusok számspekulációs szintjén, vagy az újplatonikusok esztétikai síkján, és anélkül, hogy ezeket elvetette volna, teológiai és erkölcsi tartalommal ruházta azt fel. Kereszténysége következtében a zene esztétikai szépsége és az igazság teológiai szépsége egységre talált. Sokrétű értekezésében azt igyekezett bizonyítani, hogy a musica azáltal, hogy értelmet, érzelmet, jellemet formáló szabad művészet, bizonyos arisztokratizmust feltételez, ám az egyéb tudományokhoz és művészetekhez történő illeszkedése folytán valamilyen módon *mindenkire és mindenre* hatással van.⁴⁸ Ágoston keresztényként minden embert el akar juttatni általa az isteni bölcsességre. Metafizikai szemléletű fejtegetése szerint a muzsika behatol a világ és az egész teremtett lét, valamint az ember belső világába, ott hallhatóvá válik, s így a teremtés tovább folytatódik, a világrend Istenre vetődik. „A földi forgás ritmuskövetéssel valósággal a világmindenség dalával egyesül.”⁴⁹

⁴² De musica VI.11,30. Vö.: *Davenson-Marrou*, 31. o.

⁴³ De musica VI.9,23–24.

⁴⁴ De musica VI.12–13.

⁴⁵ De musica VI.17,57. (*Szent Ágoston – Marzi*, 638. o.) „Unde, quae, ista, nisi ab illo summo atque aeterno principatu numerorum et similitudinis et aequalitatis et ordinis veniunt? Atqui haec si terrae ademeris, nihil erit. Quocirca omnipotens Deus terram fecit, et de nihilo terra facta est.”

⁴⁶ De musica VI.14,43–44.; *Szent Ágoston: A zenéről*, 654. o.

⁴⁷ Étienne *Gilson*: A középkori filozófia szelleme. Budapest, 2000. 343. o.

⁴⁸ Vö.: *Szent Ágoston: A zenéről*, 441–450. o. (*Nádasy Alfons*: Előszó.)

⁴⁹ De musica VI.11,29.; *Szent Ágoston: A zenéről*, 641. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- Davenson–Marrou* *Henri Davenson: Traité de la musique selon l'esprit de Saint Augustin.* Neuchatel, 1942. [A könyv *Henri-Irene Marrou* (1904–1977) francia történész álnéven írt munkája.]
- De Musica* *Augustinus: De Musica. Patrologia Latina.* Ed. *J.-P. Migne.* Paris, 1844–1855. 32. col. 1081–1193.
- Kendeffy: Augustinus* *Kendeffy Gábor: Augustinus.* In: *Bevezetés az ókortudományba IV.* Debrecen, 2001. 455–498. o.
- Lancel 2004.* *Serge Lancel: Szent Ágoston.* Budapest, 2004.
- Plótinus: Enneades* *Plotinus: Enneads, With an English transl. by Arthur Hilary Armstrong.* In 6 vol. 1–2. vol. Cambridge, Mass., (The Loeb classical library. 442.) London, 1966.
- Szent Ágoston – Marzi* *Sant'Agostino (Aurelii Augustini): De musica. A cura di Giovanni Marzi.* Sansoni–Firenze, 1969.
- Szent Ágoston: A rendről* *Augustinus: A rendről (De ordine).* Ford. *Vanyó László.* In: *Aurelius Augustinus: Fiatalkori párbeszéddek. (Ókeresztény írók, 11.)* Budapest, 1986. 130–198. o.
- Szent Ágoston: A zenéről* *Augustinus: A zenéről.* Ford. *Nádasy Alfonz.* In: *Aurelius Augustinus: Fiatalkori párbeszéddek. (Ókeresztény írók, 11.)* Budapest, 1986. 441–688. o.

Bakóc Tamás kölcsönei a királynak

Az esztergomi székesfőkáptalan levéltárában található két rövidke forrás, amelyekben a Bakóc Tamás főkancellár által II. Ulászló királynak különböző időpontokban kölcsön adott, valamint azok egy részének törlesztéseként visszafizetett összegek szerepelnek.¹ A jegyzékek nemcsak terjedelmükhöz képest, hanem önmagukban is unikális forrásai a magyar középkornak: mindkettő fontos adatokkal járul hozzá a király és kancellárja közötti kapcsolathoz, illetve a Magyar Királyság kiadásainak finanszírozási módjához. Jelentőségüket mégsem ezek adják: nagy általánosságban eddig is tudtuk, hogy az egri püspök, majd esztergomi érsek a kor viszonyai között is sok pénzzel segítette ki a királyát, illetve az országot, ám ezek nagyságáról ritkán értesülünk.² S noha az egyes kölcsönügyleteket szokás szerint „lepapírozták”,³ ezekből azonban vajmi keveset ismerünk.⁴ Ennek elsődleges oka az, hogy a kölcsön visszafizetésekor az adóslevelet érvénytelenítették, ez történt 1506-ban is: a király és az érsek elszámolt egymással, a korábbi oklevelek pedig visszakerültek az uralkodóhoz.⁵ A szóban forgó jegyzékek tehát egyfelől e hiányt orvosolják, másfelől pedig betekintést kaphatunk a hitelfelveletek „dinamikájába”. Természetesen nem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy a források minden egyes kölcsönadott forintról tudósítanak, de az előbb említett 1506. március 1-jei elszámolás fényében annyi – megelőlegezve a dolgozat egyik eredményét – kijelenthetőnek látszik, hogy az 1494 és 1506 közötti bő tíz év pénzmozgásairól megbízható tájékoztatást nyújt.

Az első és egyúttal legfontosabb annak meghatározása, hogy kik és mikor állították össze a két⁶ forrást, valamint milyen célból tették azt. Nézzük tehát az első jegyzéket: a nyolc oldalas füzetnek csak az első három oldalát használták fel, a benne szereplő tételeket egy kéz, mégpedig

¹ Prímási Levéltár, Esztergom: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, Acta radicalia 49-10-25. (MNL OL DF 237 945.)

² Vö.: *Fraknoi* 1888. 101. o. Lásd még általánosságban a Bakóc Tamás érsek szabad végrendelezését biztosító királyi oklevelek szövegét: II. Ulászló király 1501. december 13-án (MNL OL DF 238 523.), II. Lajos király 1520. szeptember 5-i, apja engedélyét megerősítő (MNL OL DF 238 532.), ill. II. Lajos királynak Bakóc Tamás 1517. május 25-i végrendeletét írásba foglaló (MNL OL DF 238 528.) oklevelei – ezeket átírta I. Ferdinánd király 1534. november 25-i oklevelében (MNL OL DF 238 529.). Az oklevelek kiadása: *Szántófi Antal*: Bakács Tamás végrendelete. *Magyar Sion*, 7. (1869) 522–531. o.

³ Lásd például a 2. jegyzék 3. oldalán szereplő bejegyzéseket. Függelék I. 2. sz.

⁴ Lásd a Függelék II. 1–4. sz. alatti okleveleket.

⁵ MNL OL DF 238 527. Szövegét lásd: Függelék II. 5. sz.

⁶ Az, hogy két különböző forrás szövegéről van szó, korántsem egyértelmű: a két jegyzéket ugyanis ma egy levéltári számon őrzik és annak idején az oldalait 1-től 8-ig beszámozó levéltáros egy forrásnak véltve őket egyesítette a két különböző kéz által írt szövegeket. Minderre a forrás mikrofilmzése előtt került sor, és ennek révén, ha valaki a jegyzéknek csak a fényképét nézi meg, annyit vehet észre, hogy a forrást két különböző kéz írta. Miután őrzési helyén, Esztergomban megtekintettem a forrás „eredetijét”, rögtön egyértelművé vált, hogy két különböző forrásról van szó: az egyik egy füzet, a másik két, egymás mellett lévő papírlapból áll (részletes

egy bizonyos „S” prépost írta, aki nemcsak aláírta (*S prepositus manu propria*), hanem feljegyezte a lejegyzés dátumát is: 1499. május 28. Ez a dátum egyúttal megmagyarázza, hogy miért nevezik az 1496-ban nyújtott kölcsönök esetében is Bakóc Tamás egri püspököt „esztergomi főtisztelendő úrnak”. De vajon ki lehetett ez az „S” prépost? A füzet 8. oldalára későbbi kézzel valaki ráírta, hogy „Zsigmond egykori kincstartó jegyzéke” (*registrum domini Sigismundi olym thesaurarii*). Lehetséges azonban a jegyzék összeállítójának pontosabb meghatározása is. Egyfelől árulkodó, hogy e három oldalon az 1496 és 1499 közötti kölcsönök szerepelnek, illetve a jegyzék 3. oldalán, ahol az aláírás is áll, a tételek arról szólnak, hogy milyen királyi jövedelmekből törlesztik Bakóc Tamásnak a kölcsönöket. Ráadásul az utolsó bejegyzés mintegy elszámolásként is felfogható. Figyelemre méltó még, hogy ugyanitt a szöveg egy helyen egyes szám első személyre vált (*ex manibus meis ... dedi* – pag. 3.). Mindezek alapján az „S” betű mögött rejtőző prépost nem lehet más, mint az ekkor hivatalban lévő kincstartó, Vémeri Zsigmond budafelhévízi prépost, aki 1496. június közepétől 1500. február 9-ig viselte a tisztséget.⁷

Nehezebb kérdés a második jegyzék – két összefüzetlen papírlap négy, a korábbi 4–7.⁸ oldalán lévő – tételeinek a keltezése. E négy oldalt is egy kéz írta, de a lejegyző nem nevesítette magát, valamint a kölcsönadott és visszafizetett összegek esetében sem járt el annyira precízen, mint Vémeri Zsigmond kincstartó: az általa feljegyzett tételek első – a jegyzék mai számozása szerinti 4. – oldalán az 1494., a harmadik – 6. [7.] – oldalán viszont az 1496. év áll. De ez utóbbiak csak a kölcsönök időpontját jelentik, mivel az oldal címe szerint az esztergomi érsek, illetve bíboros követeléseit tartalmazza, már pedig Bakóc 1500. szeptember 28-án nyerte el a bíborosi címet.⁹ Az utolsó, negyedik – a korábbi 7. [6.] – oldalon szereplő összegek esetében azonban csak a tételek szövegéből indulhatunk ki.

Az első bejegyzésben Zsigmond prépost-kincstartó neve (*tempore condam domini Sigismundi prepositi thesaurarii*) szerepel, ő nem más, mint a már többször említett Vémeri Zsigmond, aki 1496. június közepétől 1500. február 9-ig viselte a kincstartóságot.¹⁰ Mivel Zsigmond leleszi, majd budafelhévízi prépost a zágrábi püspökséget csak halála előtt egy hónappal, 1500. január elején nyerte el,¹¹ így a tételben leírt kölcsönügylet is 1496 nyara és 1499 vége között zajlott le. A lejegyzésére viszont, mivel Zsigmond néhaiként szerepel, már halála után, legkorábban tehát 1500 februárja közepén került sor.

A második tétel szerint az érsek zálogba vette Esztergom városát hatezer forintért. Esztergom királyi városát Bakóc két részletben szerezte meg az uralkodótól.¹² Először 1502. szeptember 14-én

---

leírásukat lásd a szövegben), ráadásul az elsőnek, a füzetalakúnak az üres lapjait nem mikrofilmelték le, így is azt a látszatot keltve, mintha egybetartoznának.

⁷ Arch. 1458–1526. I. 131. o. Mindezt az íráskép összehasonlítása is megerősíti, vö. pl. a Zsigmond prépost-kincstartó 1499. május 23-i levelén szereplő aláírással. MNL OL DF 260 501.

⁸ E lapok a füzet legújabb kori – fentiekben leírt – hibás beszámolásakor ráadásul még össze is keveredtek: a jelenlegi 6. oldal valójában a 7., míg a most hetessel jelölt a 6. oldal, mindezt a két oldalon szereplő kölcsönök sorrendje is alátámasztja: a *summa* csak akkor helyes, ha a két oldalt megcseréljük. Megjegyzendő, hogy a két forrásban szereplő minden összegzés helytálló.

⁹ Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive summorum pontificum, s. R. e. cardinalium, ecclesiarum antistitum series, ... e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita per *Conradum Eubel*. Tom. II. Monasterii, 1914. 24. o.

¹⁰ Arch. 1458–1526. I. 131. o.

¹¹ C. Tóth Norbert: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökök, vikáriusok és jövedelemkezelők az 1440-es évektől 1526-ig. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) Győr, 2017. 129. o.

¹² Minderre összefoglalóan, hibás oklevéldátumokkal lásd: *Fraknoi* 1888. 101–102. o.

egy négyezer forintos kölcsön fejében vette zálogba. A mondott összeget még előző év telén – amikor Ulászló Csehországban volt¹³ – adta a boszniai végvárak, különösen Jajca és Levács védelmére az érsek. A zálog iktatása december 9-én ellentmondás nélkül lezajlott.¹⁴ A már meglévő zálogot a király 1504. március 17-én újabb kétezer forinttal terhelte meg,¹⁵ az iktatás 1504. április 18-án rendben lezajlott.¹⁶ Mindezek alapján e tételt legkorábban 1504 tavaszán írhatták le.

A 6. oldal harmadik tételében Bornemissza János nevével találkozunk, s noha nem szerepel neve mellett a „kincstartó” szó (*tempore domini Iohannis Bornemyza*), biztosak lehetünk benne, hogy a háromezer forint átadása hivatali ideje, 1500 márciusa és 1504. július eleje között történt.¹⁷

A negyedik tétel szerint a király a korona őrzéséért (*pro conservatione corone*) tartozik az érseknek háromezer forinttal. Bakóc Tamás egri püspököt Szapolyai István nádorral együtt 1493. október 17-én bízta meg a király a korona őrzésével és azt 1497. december 2-án – az országgyűlés nyomására – adta vissza.¹⁸

Az ötödik tételben szereplő hátralék Telegdi István kincstartósága idején (*pro tempore domini Stephani Thelegdy*), azaz 1504. augusztus vége és 1506. április eleje között keletkezett.¹⁹

Végül az utolsó bejegyzésben egy, a királyné révén (*medio reginalis maiestatis*) kölcsön adott kétezer forintról van szó. Itt minden bizonnyal Anna királynéről van szó, aki a koronázása, 1502. szeptember 29-e és halála, 1506. július 26-a között eltelt majdnem négy évben²⁰ közvetíthette a kölcsönt.

A tételek keltezésekor azonban nem kell csak az abban szereplő bejegyzésekre támaszkodnunk. Mint azt már korábban jeleztem, az uralkodó és a bíboros 1506 elején elszámolt egymással és erről március 1-jei kelettel egy oklevél is fennmaradt. A királyi kötelezettségvállalás szerint a Bakóc által Mátyás király halála óta nyújtott különböző összegű kölcsönök révén összegyűlt adósság fejében az uralkodó a hatezer aranyforintért elzálogosított Esztergom városán felül még 10 500 aranyforint visszafizetésére tett ígéretet.²¹

A fentiek alapján tehát a 2. jegyzék összeállítására legkorábban 1504 augusztusában, legkésőbb pedig 1506 februárjában kerülhetett sor Telegdi István kincstartósága idején, annak elkészítését pedig valószínűleg egyik írnokához köthetjük.²² Mivel elszámolásról van benne szó, valószínűleg

¹³ II. Ulászló király 1502. február eleje és április eleje között tartózkodott Prágában. C. Tóth Norbert: Az 1501. évi tolnai országgyűlés. (Adatok a királyi adminisztráció működéséhez.) *Századok*, 143. (2009) 1480. o.

¹⁴ Pór 1909. 153–159. o. Az 1502. szeptember 14-i királyi oklevél: MNL OL DF 237 915. Vingárti Geréb Péter nádor iktatóparancsa 1502. november 18-án, a budai káptalan jelentése 1502. december 24-én kelt. MNL OL DF 209 004.

¹⁵ MNL OL DF 237 916. Szövege: Függelék II. 4. sz.

¹⁶ MNL OL DF 237 921.

¹⁷ Arch. 1458–1526. I. 132. o.

¹⁸ Iván László: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Visegrád, 2004. 200., 202. o. A nyugta kiadását lásd: A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526). Közreadja Neumann Tibor. (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak.) Budapest, 2012. 248. o. Az erről szóló tudósítások kiadását lásd: *Királyné Belcsák Eszter*: Tommaso Amadei esztergomi érseki helynök levelei a Modenai Állami Levéltárban (1495–1505). In: Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban. Szerk. Domokos György – Mátyus Norbert – Armando Nuzzo. Piliscsaba, 2015. 150–151., 164–166. o.

¹⁹ Arch. 1458–1526. I. 132. o.

²⁰ Györkös Attila: Reneszánsz utazás. Anna királyné 1502-es fogadtatásának ünnepségei Észak-Itáliában és Magyarországon. (Scriptores rerum Hungaricarum.) Máriabesnyő, 2016. 60., 86. o.

²¹ MNL OL DF 238 527. Szövege: Függelék II. 5. sz.

²² Vö.: Telegdi kincstartó egy 1504. évi levelének írásképével, amelyet balról az írnok, jobbról pedig Telegdi István írt alá. MNL OL DF 245 950.

akkor sem tévednénk nagyot, ha Telegdi kincstartóságból történt távozásához (1506. április 1–21. között)²³ kapcsoljuk annak keletkezését.

A korábban egy füzetnek vélt két forrást az előbbi megállapításoknak megfelelően a Függelék I-ben két részletben közlöm: a Vémeri Zsigmond kincstartó által készített három oldalas számadást 1499. május 28-i dátummal, a Telegdi István kincstartósága végén összeállított további négy oldalt pedig 1506. februári kelettel. A számadás után a Függelék II-ben további öt, a jegyzékben található kölcsönökkel kapcsolatos forrás szövegét közlöm.²⁴

FÜGGELÉK I.

1. [Buda,] 1499. május 28.²⁵

Vémeri Zsigmond budafelhévízi prépost, királyi kincstartó elszámolása a Bakóc Tamás esztergomi érsek által 1496 és 1499 között a királynak nyújtott kölcsönökről.

Két félbehajtott vízjeles²⁶ papírlapból álló nyolc oldalas cérnával összekötött füzet, amelynek első három oldalára írták a számadást, a 4–7. oldalai üresek, az utolsó oldalán későbbi kézzel: *Registrum domini Sigismundi olim thesaurarii super debitis regie maiestatis domino Strigoniensi*. PL EszM 49-10-25. (MNL OL DF 237 945.) pag. 1–8. (korábban 1–3.).

[pag. 1.]

Registrum super pecuniis a reverendissimo
domino Strigoniensi ad facta regie maiestatis
mutuo per condam thesaurarium regium
perceptis et contractis etc.

1496

Item feria secunda ante festum Beatorum Viti et
Modesti martirum (VI. 13.) hic Bude reverendissimus dominus
Strigoniensis dedit mutuo ad facta regie maiestatis
in monetis

fl. II^M

Item feria sexta proxima post festum Exaltationis Sancte
Crucis (IX. 16.) idem reverendissimus dominus Strigoniensis
dedit mutuo ad facta maiestatis regie in
auro medio Mendel prefecti Iudeorum
floreos noningentos, singulum aureum
seu florenum cum superadditione undecim
denariorum computando faciunt florenos 999

fl. I^M minus I

Item feria tertia ante festum Beati Michaelis
archangeli (IX. 27.) idem dominus Strigoniensis
dedit mutuo hic Bude ad facta regie maiestatis
in monetis florenos trecentos

fl. III^C

²³ Arch. 1458–1526. I. 132. o.

²⁴ Az oklevelek kiadása alapvetően az elfogadott forrásközlési szabályzatok alapján történt.

²⁵ Lásd az idézett Vémeri Zsigmond oklevelet. MNL OL DF 260 501.

²⁶ A vízjel a korban „szokásosnak” mondható: egy függesztővel ellátott kétkarú mérleg egy körben.

[pag. 2.]

fl. III^M III^C minus I

1497

Item feria quinta proxima ante festum Resurrectionis Domini (III. 23.)
idem reverendissimus dominus Strigoniensis
similiter mutuo dedit ad facta regie maiestatis
in Agria medio Georgii de Ews in
monetis florenos 2000

fl. II^M

Item sabbato, in festo Nativitatis Beati Iohannis
Baptiste (VI. 24.) idem reverendissimus dominus Strigoniensis
dedit simili modo mutuo ad facta regie maiestatis
medio eiusdem Georgii Ewsy iterum
in monetis in Agria florenos 1000²⁷

fl. I^Mfl. III^MSumma summarum facit fl. VI^M III^C minus I floreno

[pag. 3.]

De taxa seu contributione sexaginta denariorum
iuxta compotum cum reverendissimo domino Strigoniensi
factum pro mutuatis pecuniis ad facta regie maiestatis
dati sunt

fl. II^M VII^{½C}

Preterea ex manibus meis in sortem exolutionis
V^M florenorum auri, hoc est pro mutuatis pecuniis et
redemptione castri Chorgo²⁸ dedi ad manus
Angeli Kanczaler

fl. IIII^C

Insuper de quinquagesima Transsilvaniensis
dabuntur ad rationem summe prescripte

fl. I^M

De subsidio regni Sclavonie et pecuniis
mardurinalibus simul cum bonis suis dabuntur

fl. V^C

Restabunt solvendi floreni III^{½C} et sic
summa summarum facta premissorum solutione facit

fl. V^M

Feria tertia ante festum sacratissimi corporis Christi (V. 28.) 1499

(Sígismundus) prepositus manu propria etc.

2. [1506. február]²⁹

[Telegdi István királyi kincstartó] elszámolása a Bakóc Tamás esztergomi érsek által 1494 és 1506 között a királynak
nyújtott kölcsönökről.

Két külön álló papírlap négy oldalán. PL EszM 49-10-25. (MNL OL DF 237 945.) pag. 1–4. (korábban 4–7.).

²⁷ A kölcsönökre lásd még Vémeri Zsigmond kincstartó 1497. június 20-i oklevelét: Függelék II. 3. sz.

²⁸ 1495. július 9-én a kalocsai káptalan előtt tiltakozott a fehérvári keresztesek konventjének képviselője az ellen, hogy Bakóc Tamás elfoglalja és felkérje a castellumot a királytól. MNL OL Diplomatai Levéltár, 106 681.

²⁹ Lásd a fentebb leírtakat és a király 1506. március 1-jei levelét. Függelék II. 5. sz.

[pag. 1. (4.)]

Solutiones, que videntur acceptate^a
in sortem debitorum reverendissimi domini Strigoniensi facte
1494

Tempore domini Q(uingueecclesiensis) in Hewesiensi soluti sunt	fl. I ^C
Pro tempore domini Bornemyza restituti sunt in Hewesiensi	fl. II ^C
In Barsiensi	fl. II ^C
In Gemiensi	fl. III ^C
In bonis abbatum de Porno et de Thyak et heremitarum de Monyorokerek	fl. LXX½
Iterum tempore Q(uingueecclesiensis) pro conservatione corone in Hewesiensi habuit	fl. I ^M
Ab eodem in eodem comitatu pro conservatione corone	fl. V ^E
Tempore eiusdem domini Q(uingueecclesiensis) in Transsilvania ad rationem domini Agriensis domino Vacieni dati sunt	fl. I ^C XL ³⁰
fl. II ^M V ^E X½	fl. I ^M X½

[pag. 2. (5.)]
Tempore d(omini) Bornemyza in comitatibus secundam contributionem.

Debita reverendissimi domini Strigoniensis faciunt	fl. XXVIII ^M VII ^C XI
Soluti sunt	fl. II ^M V ^C X½
Restant solvendi	fl. XXVI ^M II ^C den. L

Hoc advertendum, quod bona reverendissimi domini Strigoniensis nusquam sunt pro solutis computata.

[pag. 3. (7.)]

Super debitis reverendissimi domini cardinalis Strigoniensis etc.

Anno 1496 medio domini Iohannis Schellenberg cancellarii Bohemie dedit dominus Strigoniensis regie maiestati mutuo fl. I ^M , super quibus habet litteras sue maiestatis manu propria subscriptas ³¹	fl. I ^M
Anno prescripto videlicet 1496 idem dominus Strigoniensis dedit regie maiestati mutuo fl. I ^M II½ ^C ,	

³⁰ Vö. az Ernuszt-számadáskönyv tételével: „Item domino episcopo Wacyensi ad relationem domini Agriensis relaxati sunt fl. 140”. MNL OL DF 252 487. fol. 46^v.

³¹ A kölcsönre lásd még a király 1496. június 11-i levelét. Függlék II. 2. sz.

super quibus similiter habet litteras sue maiestatis manu propria subscriptas	fl. I ^M I½ ^C
Anno similiter 1496 idem dominus Strigoniensis dederat cum domino Q(uingueecclesiensi) florenos II ^M , ex quibus deputati fuerunt in comitatu Simigiensi, Tholna et Baranya florenos I ^M , adhuc ad rationem domini Strigoniensis restarent solvendi	fl. I ^M
Anno similiter 1496 idem dominus Strigoniensis dederat Posonii regie maiestati super quibus habet litteras regie maiestatis manu propria subscriptas. ³²	fl. II½ ^M ,
Anno similiter 1496 obligatur regia maiestas eidem domino Strigoniensi pro II ^C XXIII vasis vinorum ab eodem in credentiam levatis	fl. II ^M VIII ^C XII
Anno similiter 1496 dedit idem dominus Strigoniensis florenos I ^M , ^b super quibus habet litteras regie maiestatis manu propria signatas	fl. I ^M
Summa fl. VIII ^M V ^C LXII	
[pag. 4. (6.) Preterea tempore domini Sigismundi prepositi thesaurarii regia maiestas mansit eidem obligata iuxta computum domini Strigoniensis	fl. I½ ^M
Preterea tempore condam domini Sigismundi prepositi thesaurarii ex pecuniis per dominum Strigoniensem regie maiestati mutuo datis, defalcatis solutionibus ad rationem huiusmodi debiti factis mansit maiestas sua obligata	fl. I½ ^M
Item civitas Strigoniensis impignorata est domino Strigoniensi ³³	fl. VI ^M
Tempore domini Iohannis Bornemyza ex pecuniis eiusdem domini Strigoniensis regie maiestati creditis restant solvendi	fl. III ^M
Pro conservatione corone regie maiestatis obligatur eidem domino Strigoniensi	fl. III ^M

³² A kölcsönre lásd még a király 1496. március 2-i levelét. Függelék II. 1. sz. A kölcsön politikai körülményeire lásd: *Neumann Tibor: A gróf és a herceg magánháborúja* (Szapolyai István és Corvin János harca a lipitói hercegségért). *Századok*, 148. (2014) 418. o.

³³ A kölcsönökre lásd a király 1502. szeptember 14-i (*Pör* 1909. 153. o.), valamint 1504. március 17-i és 1506. március 1-jei (Függelék II. 4–5. sz.) okleveleit.

Summa facit fl. XXIII^M LXII

Ultra summam prescripti debiti^a
obligatur regia maiestas pro tempore domini
Stephani Thelegdy thesaurarii fl. III^M

Item medio reginalis maiestatis idem dominus Strigoniensis
dedit mutuo fl. II^M

Summa facit XXVIII^M LXII

^a Az eredetiben: „acceptante” áll.

^b Utána kihúzza: „medio aug”.

^c Utána kihúzza: „dominus”.

FÜGGELÉK II.

A jegyzékekben szereplő kölcsönökkel kapcsolatos oklevelek

1. Pozsony, 1496. március 2.

II. Ulászló király kötelezettséget vállal, hogy a Bakóc Tamás egri püspök, főkancellár és Ernuszt Zsigmond pécsi püspök, kincstartó által az országnak szükségeire kölcsön adott 5000 forintot visszafizeti.

Papíron, a szöveg alatt a titkospecséttel. Prímási Levéltár, Esztergom: Esztergomi székesfőkapitán hiteleshelyi levéltára 43-1-8. (MNL OL DF 208 936.)

Nos Wladislaus Dei gratia rex Hungarie Bohemieque etc. memorie commendamus et recognoscimus per presentes, quod nos a fidelibus nostris reverendis in Christo patribus dominis Thoma Agriensis, cancellario ac Sigismundo Quinqueecclesiensis, thesaurario nostro, ecclesiarum episcopis urgente rerum nostrarum et regni huius nostri necessitate, potissimum vero pro expeditione gentium contra Polonos, qui hiis diebus ex inductione illustris Iohannis Corvini ducis hoc regnum nostrum invaserant et incendia ac alia spolia publica commitebant ac etiam sedandas illas differentias, que per eundem ducem Corvinum in Croatia orte et suscitatae fuerunt, quinque milia florenos in credentiam et spe mutue restitutionis levavimus. Volentes itaque nos eosdem dominos episcopos de rehabitione huiusmodi pecuniarum suarum reddere certiores, eisdem et consequenter hominibus suis per eos ad id deputare volentibus dicationi comitatum Simigiensis, Tholnensis et de Baronya proxime affuturam contulimus non obstante qualicunque ordinatione dominorum prelatorum et baronum ceterorumque regnicolarum, si quam fortassis de huiusmodi dicatione fienda facere intenderent, et si etiam prefatus dominus episcopus Quinqueecclesiensis officio thesaurariatus tunc minime fungeretur, ita tamen quod predictos quinque milia florenos imprimis et ante omnia pro se exigere et rehabere, residuum vero pro nostra maiestate fideliter administrari facere possint et debeant, imo damus et conferimus harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum in civitate nostra Poseniensi, feria quarta post dominicam Reminiscere, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo sexto.

Wladislaus rex
manu propria scripsit

2. Buda, 1496. június 11.

II. Ulászló király elismeri, hogy Bakóc Tamás egri püspök kancellártól és Ernuszt Zsigmond zágrábi püspöktől a cseh kancellár révén kölcsön vett kétezer forintot; egyúttal meghagyja Ernuszt János lovászmesternek és Kanczler János budai polgárnak, hogy a kölcsön felét Zala megye adójából fizessék ki nekik.

Papíron, a szöveg alatt a titkospecséttel. Prímási Levéltár, Esztergom: Esztergomi székesfőkapitán hiteleshelyi levéltára 5-7-6. (DF 208 566.) Vö. a király 1496. május 12-i, Ernuszt János lovászmesternek és Kanczler Angelo budai polgárnak szóló kötelezvényével. Uo. 34-2-29. (MNL OL DF 272 126.)

Nos, Wladislaus Dei gratia rex Hungarie Bohemieque etc. recognoscimus per presentes, quod nos a fidelibus nostris reverendis dominis Thoma Agriensis, cancellario et Sigismundo Quinqueecclesiensis ecclesiarum episcopis etc. ad certa negotia nostra et huius regni nostri expedienda spe mutue restitutionis et in credentiam medio magnifici Iohannis de Sellemberg, regni nostri Bohemie cancellarii duo milia florenorum levavimus et recepimus. Ut igitur istas pecunias facilius et absque aliquali difficultate rehabere valeant, vobis fidelibus nostris magnifico Iohanni Ernsth, agazonum nostrorum regalium magistro et circumspecto Iohanni Canczlyr, civi huius civitatis nostre Budensis annuimus et concessimus et presentibus committimus, quatenus medietatem huiusmodi debiti, hoc est mille florenos, de pecuniis proxime future contributionis comitatus Zaladiensis presentium vigore prefatis dominis episcopis aut hominibus suis exolvere reddereque et restituere absque omni prorsus difficultate et defectu possitis et debeatis, imo annuimus et concedimus liberamque auctoritatem damus harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum Bude, in festo Beati Barnabe apostoli, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo sexto.

Wladislaus rex
manu propria scripsit

3. Buda, 1497. június 20.

Vémeri Zsigmond leleszi prépost, a királyi jövedelmek adminisztrátora bizonyítja, hogy Ősi György, az egri püspökség kormányzója Bakóc Tamás püspök parancsára a püspökség jövedelmeiből az eddigi kétezer aranyforinton felül újabb ezret, immáron összesen háromezer aranyforintot adott kölcsön a királynak.

Papíron, a szöveg alatt papírfelzetes gyűrűspeccéttel. Primási Levéltár, Esztergom: Esztergomi székesfőkáptalan hiteleshelyi levéltára 14-7-12. (MNL OL DF 208 723.)

Nos, Sigismundus prepositus de Lelez administrator regius etc. recognoscimus per presentes, quod egregius dominus Georgius de Ews, gubernator episcopatus Agriensis dedit et accomodavit ex voluntate et mandato reverendissimi domini Agriensis de proventibus eiusdem episcopatus Agriensis nobis mutuo et sub spe restitutionis ad facta et expeditiones negotiorum serenissimi domini nostri regis ultra illos duo milia florenos auri, quos prius iuxta contenta aliarum litterarum nostrarum recognitionalium nobis accomodaverat, iterum mille florenos auri, qui invicem computandi faciunt tria milia florenorum auri, quos nos de proxime futuris proventibus eiusdem serenissimi domini nostri regis eidem domino Agriensi aut pretacte ecclesie sue seu prefato domino Georgio de Ews in auro modis omnibus reddere et restituere promittimus harum nostrarum propria manu nostra scriptarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum Bude, feria tertia proxima ante festum Nativitatis Beati Iohannis Baptiste, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo septimo.

4. Buda, 1504. március 17.

II. Ulászló király a Bakóc Tamás esztergomi érsek által kölcsön adott 2000 forintot ráterheli a már korábban 4000 forintért az érseknek meg unokaöccseinek, Erdődi Péternek, Pálnak és Jánosnak, valamint unokatestvérének, Bálintnak zálogba adott Esztergom királyi város zálogösszegére, és vállalja, hogy a város csak a mondott 6000 forint fejében váltható vissza.

Hártyán, függőpecsét selyemzsinórjával. PL EszM 49-3-2. (MNL OL DF 237 916.) – A hátlap közepén: Registrata folio CCCLXVI, anno 1502.

Nos, Wladislaus Dei gratia rex Hungarie et Bohemie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod cum anno superiore castra nostra Boznensia, precipue vero castrum Jaycza propter Thurcorum continuas incursiones in maximo discrimine laborare cognovissemus, nec potuissemus subito, uti opus erat, aliunde comode succurrere, ad reverendissimum in Christo patrem dovinum Thomam cardinalem Strigoniensem etc. recursum habuimus ab ipsoque ac fratribus suis infrascriptis pro eiusdem castrum necessitate quatuor milia florenos auri mutuo et sub spe restitutionis levavimus et recepimus, quibus militum presidia ad idem castrum Jaycza et cetera castra nostra Boznensia comparavimus et transmisimus eademque castra ab hostium conatibus tunc conservavimus, pro quibus quidem quatuor milibus florenis tunc civitatem nostram Strigoniensem simul cum universis suis utilitatibus vigore aliarum litterarum nostrarum desuper confectarum eidem domino Strigoniensi ac fratribus suis usque ad tempus redemptionis inscripsimus et impignoravimus. Nunc vero cum idem castrum Jaycza longe in maiore periculo positum videamus, magnam siquidem partem

muri eiusdem ob frequentes terre motus corruisse et solo equatam fore et reliquas etiam partes ruinam minari, Thurcos vero sine intermissione circumcursare intelligamus, nec habeamus, unde tanto et tam gravi periculo eiusdem castrum Jaycza ob multas alias nostras et regni nostri necessitates subveniamus, rursus ad eundem dominum Thomam cardinalem recursum habuimus atque ab eodem ac egregiis Petro, Paulo et Iohanne Erdwedey nepotibus ex fratribus, necnon Valentino patruuele suis duo milia florenorum auri levavimus et recepimus. Ob hoc volentes eundem dominum Thomam cardinalem ac prefatos fratres et nepotes suos eorundemque fratrum et nepotum heredes et posteritates suos universos de solutione huiusmodi summe florenorum certos et securos reddere eandem civitatem nostram Strigoniensem simul cum suburbiis ac omnibus eiusdem utilitatibus, proventibus, censibus, theloneis silvarum, necnon taxis ordinariis et extraordinariis ac iurisdictionibus suis omnino sub eisdem obligamentibus, promissionibus, clausulis, pactis, punctis et conditionibus in prioribus litteris nostris inscriptionalibus sive impignoracitiis contentis expressis et declaratis ultra predictam summam quatuor milium florenorum auri etiam in huiusmodi duobus milibus florenis auri eidem domino Thome cardinali ac prefatis Petro, Paulo, Iohanni et Valentino, fratribus scilicet et nepotibus suis eorundemque fratrum suorum heredibus et posteritatibus universis atque illi vel illis, cui vel quibus iuxta formam et continentiam dictarum aliarum litterarum nostrarum inscriptionalium testamentaliter vel aliter qualitercunque legare vel disponere eundem dominum Thomam cardinalem contingeret, rursus et iterum ac de novo duximus inscribendam et impignorandam, ita videlicet, ut civitas ipsa nostra Strigoniensis iam deinceps non solum pro prioribus quatuor milibus, sed pro sex milibus florenis auri sit et habeatur inscripta et impignorata, immo inscribimus et impignoramus per presentes, promittentes in verbo nostro regio huiusmodi nostras inscriptiones, tam scilicet priores, quam etiam presentes inviolabiliter et inconcusse in omnibus suis clausulis et punctis observare, ad quod etiam heredes et successores nostros reges obligamus et obligatos fore decernimus, eo presertim respectu, quod pecunias huiusmodi non ad nostra privata facta vel comoda, sed dicti castrum Jaycza et consequenter huius totius regni necessitates evidenter ac manifeste recepimus et exposuimus harum nostrarum manu nostra propria subscriptarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum Bude, in dominica Letare, anno Domini millesimo quingentesimo quarto, regnorum nostrorum Hungarie etc. anno quartodecimo, Bohemie vero tricesimo quarto.

Wladislaus rex
manu propria scripsit

5. Buda, 1506. március 1.

II. Ulászló király emlékezetül adja, hogy Mátyás király halála óta Bakóc Tamás egri püspök, majd esztergomi érsek, bíboros a Magyar Királyság kiadásainak fedezésére adott összegek fejében – miután Telegdi István kincstartóval elszámolást készített – az érseknél 6000 aranyforintért zálogban lévő Esztergom városán felül még 10 500 aranyforinttal tartozik, amelynek visszafizetésére ezúton kötelezi magát.

Hártyán, két függőpecsét selyemzsinórjával. PL EszM 10-7-6. (MNL OL DF 238 527.) Kiadása: *Podhradczky József*: Adatok Bakocs Tamás esztergomi érsek életéből. *Magyar Akadémiai Értesítő*, 15. (1855) 9–10. sz. 568–569. o., február 24-i kelettel.

Nos, Wladislaus Dei gratia rex Hungarie et Bohemie etc. recognoscimus et tenore presentium notum facimus, quibus expedit, universis, quod cum superioribus hiis annis, post obitum scilicet serenissimi principis condam domini Mathie regis etc., predecessoris nostri bone memorie, et eo quidem tempore, quo exercitus ille Bohemorum, quem vulgus nigrum appellabat, residua stipendia ab ipso serenissimo domino Mathia rege sibi debita non sine insolentia et belli hostilitatisque comminatione a nobis tanquam illius successore hocque regno nostro Hungarie efflagitaret, preterea ad tutelam defensionemque et conservationem castrorum finitimorum, presertim vero Boznensium, que in extremo periculo posita erant, equestres pedestresque copie nobis comparande forent, et in his plurimisque aliis difficultatibus maxima pecuniarum inopia premeremur, nec haberemus et neque sciremus unde et qualiter tot tantisque malis et periculis, que undique imminabant, occurrere providereque possemus, tandem ad reverendissimum in Christo patrem, dominum Thomam, tunc episcopum ecclesie Agriensis, nunc vero cardinalem et archiepiscopum Strigoniensem recursum habuimus et ab eodem per magnos variosque labores mutuo et sub spe restitutionis diversas pecuniarum summas, diversis tamen temporibus, prout ipse conquirere poterat, extorsimus potiusque recepimus, super quibus omnibus litteras nostras manu propria subscriptas eidem dederamus. Cum vero frequenter et presertim proximis his diebus prefatus dominus cardinalis instantius eiuscemodi creditum repeteret, commisimus fideli nostro magnifico Stephano de Thelegd, thesaurario nostro, ut nostro nomine cum ipso domino cardinale omnium in suprascriptis temporibus utrinque datorum et acceptorum rationem poneret illamque videret, calcularet et conficeret, a quo postea facti sumus certiores, quod requisitis

preteritorum thesaurariorum nostrorum registris perlectisque et diligentissimo calculo discussis et omnibus bene riteque computatis invenit nos ex pecuniis numeratis per ipsum dominum cardinalem, ut dictum est, nobis pro premissis regni huius necessitatibus et periculis evitandis mutuo datis deberi adhuc eidem reverendissimo domino cardinali ultra illa sex milia florenorum, pro quibus civitas nostra Strigoniensis vigore aliarum litterarum nostrarum eidem per nos est inscripta, florenos auri decem milia et quingentos. Nos itaque rationis huiusmodi discussionem et calculum approbantes et ratificantes presertimque de levatis per nos huiusmodi pecuniis recordamur, et alioquin ex litteris nostris manu nostra propria, ut premissum est, subscriptis, ratio ipsa vera iustaque esse dinoscitur. Volentes itaque eundem dominum cardinalem de satisfactione et restitutione earundem pecuniarum reddere securum, promissimus et promittimus in verbo nostro regio pretactam florenorum auri decem milium et quingentorum summam eidem reverendissimo domino cardinali integre et omni effectu, brevi temporis intervallo reddere et persolvere, casu vero, quo eundem mori contingeret, fratribus et nepotibus ac consanguineis suis, puta Petro, Paulo, Iohanni, Laurentio et Valentino Bakocz de Erdewd eorundemque heredibus, vel cui aut quibus in vita vel in mortis articulo testamentaliter vel aliter qualitercumque commiserit seu legaverit, absque omni allegatione similiter plene et integre reddere et persolvere, ad quod etiam heredes et successores nostros reges Hungarie obligamus et obligatos fore decernimus et declaramus. Attento potissimum, quod pecunias huiusmodi non ad nostra privata facta vel commoda, sed totius regni huius evidenter et manifeste recepimus et convertimus. In cuius rei memoriam, fidem et testimonium roburque et firmitatem has nostras secreti sigilli nostri appensione roboratas et propria manu nostra subscriptas, quandoquidem supradictas alias litteras nostras post factam rationem nobis redditas apud nos retinuimus, eidem domino cardinali duximus concedendas. Datum Bude, in dominica Invocavit, anno Domini millesimo quingentesimo sexto, regnorum nostrorum Hungarie etc. anno sextodecimo, Bohemie vero tricesimo sexto.

Wladislaus rex

manu propria scripsit

[*A szöveg alatt, a király aláírása mellett:*] Ceterum, ut in facto prefati debiti omne dubium omnisque suspicio tollatur utque prefatus dominus cardinalis de prefata nostra promissione securior reddatur, pro maiore cautela et testimonio penes sigillum nostrum his appensum etiam sigillum fidelis nostri spectabilis et magnifici domini Emerici de Peren, comitis perpetui Wywariensis et prefati regni nostri Hungarie palatini fecimus appendi et manu eiusdem propria se subscribi.

Emericus de Peren
pallatinus etc. manu propria

RÖVIDÍTÉSEK

- Arch. 1458–1526. I. *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) Budapest, 2016.*
- Fraknoi* 1888. *Fraknoi Vilmos: Bakocs Tamás primás birtokszerzeményei. Századok, 22. (1888) 97–128. o.*
- MNL OL DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- Pór* 1909. *Pór Antal: Esztergom királyi város elzálogosítása 1502-ben. Történelmi Tár, 32. (1909) 153–159. o.*
- PL EszM Primási Levéltár, Esztergom: Esztergomi Székesfőkapitán Magánlevéltára

Egy valóságos ballada*

A Székelyföld „történelmi, régészeti, természetrajzi” leírásának elkészítéséhez végzett anyaggyűjtés közben a szerző, Orbán Balázs eljutott a háromszéki Aldobolyba, ahol egy idős ember megmutatta régi versgyűjteményét. Ebben a székely tudós egy hosszú népballadára lett figyelmes, amely a Bodzai-szorosban 1788-ban történt kegyetlen, sok áldozattal járó harcoknak állít emléket. A ballada valóban figyelemreméltó, minden bizonnyal egy szemtanú, legalábbis egy „bennfentes”, talán katonaköltő írhatta, erre utal az események, szereplők hitelesnek tűnő leírása. A ballada címe, ahogy Orbán feljegyezte: *1788. A bodzai törökökkel való veszekedésnek rövid leírása*. A műből most csupán a hadtörténeti szempontból érdekes elemeket ragadjuk ki.¹

A szerző először bemutatja az események helyszínét, a Király-tetőt, ahol a török tábor állt, a Külső- és Belső-Strimbát, a Leánymezőt, a harcok helyszíneit, később említi meg a Kálvária-hegyet, a védők fő ellenállási helyét. Időpontot nem adva írja le az első támadást, amikor a törökök táborverés után, éjjel az erdőbe előrenyomulva meglepték a védőket és bár a székelyek tisztjeikkel élükön hősiiesen harcolnak, mégis sokan elesetek vagy fogságba kerültek. Egy bizonyos Valner kapitány is többedmagával törökkézre került, míg a Leánymezőn ellenálló Felki kapitány és kis csapata csak nagy veszteséggel menekült meg. Másnap a támadók ismét rohamra lendültek, ezúttal a Strimba-mezején Mártini főhadnagy és Jáni alhadnagy emberei küzdöttek szinte reménytelenül a túlerő ellen. Az elszenvedett hatalmas veszteségek után – a ballada szerzője szerint – a hadvezetés belátta, hogy az előretolt gyalogos kötelékek védekezése nem lehet eredményes, lovasokat kell a szorosba küldeni és mögöttük a Kálvária-hegyet ágyúkkal kell ellátni. E szemléletváltás eredménnyel járt: a következő 36 órai harc után a törökök három ágyút hátrahagyva vonultak vissza.

A támadók Kisasszony havának, vagyis augusztus 11-ik napján próbálkoztak újra. Ekkor a Strimba-mezején vertek tábor, majd másnap hajnalban két oldalról, ismét az erdőből támadtak meglepetésszerűen a védőkre. A balszárnyon sikerült visszaverni a rohamot, de a jobbszárny hátrálni kényszerült. A hatalmas török tömeg a Döblön-patak és a Bodza-patak összefolyásánál rendezett nagy vérengzést. Meghalt ekkor Turátnyi mérnökkari alezredes, aki a védelmi sáncokat építette, és még egy sor tiszt vesztette életét vagy került fogságba, akiknek a nevét a szerző fel is sorolja. A balladai leírás szerint e harcok óriási székely áldozatokkal jártak, és az elesettek megérdemlik, hogy emléküket őrizzük.

A ballada közlésén túl Orbán Balázs még azt a hagyományt is leírta Kőváry László nyomán, miszerint a védelmet irányító Schulz ezredes a törökök két, arannyal töltött görögdinnyével megvesztegették, aki az embereit pihenni küldte. Ezt követően Kőváry szerint a következő történt:

* A tanulmány elkészítését a Nemzeti Közszolgálati Egyetem a „Hivatásrendi kutatás – A magyar hadügy 1715–1918” pályázat keretében támogatta.

¹ *Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeri szempontból*. 6. k. Barcaság. Pest, 1873. 70–72. o.

„Egyszer csak az Agárkán és Döblön, egészen más irányban, mint az előőrök felállítva volt, mint orv farkassereg ront elő a törökség: az elszéledt népet meglepi, s a fegyvertelen táboron lőn rémítő mészárlás, Barta kapitányon s két legényén kívül, mind elhullának”.² A támadók nem sokáig élvezhették sikerüket, ugyanis – itt visszaadjuk a szót Orbánnak – megérkeztek a „verescsákós” huszárok és elkergették a törököket. Nemes György székely huszár alezredes 24, Bora őrnagy 11, Damó százados 7 törököt vágott le, miközben a menekülők Schulzot is eltaposták.³

A következőkben annak kívánunk utánajárni, hogy a ballada, illetve a hagyomány adatai mennyire hitelesek. Ehhez megbízhatónak minősíthető forrásokat őriz a bécsi Kriegsarchiv, nevezetesen az eseményekről készült jelentéseket és hadinaplókat.

II. József császár 1787-ben szövetségre lépett II. Katalin orosz cárnővel, aki háborút indított a Török Birodalom ellen. A császár a következő év februárjában üzent hadat a Portának abban a reményben, hogy az előző háborúban elvesztett területeit visszaszerezheti. A birodalmi haderő a Dnyeper folyótól az Adriai-tengerig terjedő vonalon vonult fel, azon főcélal, hogy elfoglalja Belgrádot, azután Boszniát, illetve az oroszokkal együtt Vidin városát. A császár személyes irányítása alatt álló haderő a gyors hadműveletek helyett az óvatosságot és a biztonságot mindenek elé helyezve egy hosszú, kordonszerű védelmi vonalban állt fel. E vonal egy részét az erdélyi hadtest védte. A Dominik Tomiotto de Fabris altábornagy vezette erdélyi csapatok feladata a Keleti és a Déli-Kárpátok átjáróinak védelme volt a Piricske-hágótól a Vulkán-szorosig. A kiadott intézkedés szerint az átjárók mindegyikét egy-egy gyalogos osztállyal (két század), egy lovas szakasszal és kettő löveggel kellett megszállni. Fabris altábornagy a szorosok előtti védelmet is szorgalmazta állások, figyelőhelyek foglalásával.

A Bodza-patak völgye a Keleti- és a Déli-Kárpátok találkozásánál a Bodzai-hegycsoportban, a Csukás, a Nagy- és a Kis-Tatár hegyek között található. A bodzai vámtól a Nagybodza-patak forrásvidéke felé haladva az út a Tatár-havasi hágón keresztül haladt át Havasalföld területére. A vám mellett elhaladva a patak először az ország belseje felé folyik, majd az úgynevezett Bodzafordulónál irányt változtat és a Kárpátokon át a Havasalföldre fut ki. A vámtól Brassó felé, illetve Háromszék irányába is el lehetett indulni járható utakon. A bodzai ősi útvonal a törökök számára azért lehetett különösen figyelemreméltó, hisz ezen keresztül Erdélybe törve, jó esély mutatkozhatott az erdélyi hadtest kettévágására.⁴

A Bodzai-szoroshoz a főhadiszállás február 11-i intézkedése szerint háború kezdetén a 2. székely határőr-gyalogezredtől egy osztályt, a székely huszárezredtől egy szakaszt, két ágyút és egy lőszeres kordélyt irányítottak. A különítmény parancsnoka Johann Georg Ernst, a gyalogezred első őrnagya volt. Az egyik századnak az ágyúkkal és a lőszeres kordélyal a bodzai vesztegzárnál kellett állomásoznia, ahonnan egy tisztet és 40 embert küldtek ki biztosítási feladatokkal. A másik század tartalékban Hosszúfalun települt. A határon túli falvak egyelőre az időjárás miatt elérhetetlenek voltak, de a századoknak fel kellett készülniük azok megszállására.⁵ A védelem központi eleme a bodzai vám és vesztegzár mellett magasodó Kálvária-hegy és az itt húzódó cölöpsor volt.

² *Kövári László*: Erdély régiségei. Pest, 1852. 265. o.

³ Lásd az 1. jegyzetben idézett művet, 70. o.

⁴ A helyszínről és röviden az eseményekről lásd: *Karczag Ákos – Szabó Tibor*: Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Budapest, 2012. 110–116. o. A kötetben a helyszínről térképek és vázlatok is találhatóak, melyek megtekintését az értehetőség kedvéért ajánljuk. Ugyancsak javasoljuk az Első Katonai Felmérés megfelelő szelvényeinek a használatát. <http://mapire.eu/hu/> (A letöltés időpontja: 2017. 11. 07.)

⁵ KA AFA 1788. Türkenkrieg Armeekorps in Siebenbürgen XIII (1-8) (K 836) 1788-13-5. Siebenbürgisches Corps d'Armée General Commando Mandata Specialia von 9. Februarii bis an den 30. December 1788.

Az első nagyobb szabású támadásra március 19-én vagy 20-án került sor. A bizonytalanság abból fakad, hogy a rendelkezésre álló két hadműveleti napló különböző időben másként rögzítette az eseményeket.⁶ A részletesebb változat szerint március 20-án egy négytagú huszárrajőr vette észre a Király-tető felől érkező török és arnauta⁷ lovas tömegeket, a nagy köd miatt elég későn, így elszakadni is alig tudtak tőlük. A huszárok azonnal jelentették a látottakat és az előretolt, úgynevezett Lobkowitz-sánc valószínűsíthető elvesztését. Az ellenség fogadására a Kálvária-hegyet és környékért megszállta a székely gyalogszácad. A tüzelőállásba helyezett ágyúkat két szakasz fedezte, Conrad főhadnagy szintén két szakasszal a hegy előtt, egy bokros területen helyezkedett el, hogy az ellenséget hátba támadja. Székely hadnagy a Belső-Strimba egyik bevágásába újabb két szakasszal rejtőzött el hasonló feladattal. A völgyet záró cölöpsor kapujánál a maradék két szakasz állt fel. A huszárok Ernst őrnagy vezetésével előre vonultak az ellenség felé. Közben az előőrsöt vezető Wallner százados a lehetőséghez mérten kitarított Kray hadnaggal és Ernst zászlóssal együtt és amíg lehetséges volt, védtek állásukat. Végül az ellenség túlereje és lőszer hiánya miatt visszavonultak a Külső-Strimba felé. A helyszínre érkező Ernst őrnagy a visszavonuló gyalogságot „felvette”, majd folytatta az előrenyomulást. A huszárok azonban ellenségre már nem akadtak, a törökök után induló mesterlövészek már csak a visszavonulásra figyelmeztető dobszót hallották.

A következő hónapban komolyabb támadás történt, ami várható is volt. A téli időjárási viszonyok elmúltával, a Havasalföldön folyamatosan szaporodó török haderő egyre aktívabbá vált. Ez tette szükségessé, hogy az erdélyi hadtest csapatainak nagy részét a hágók és szorosok védelmére rendelték. A bodzai védők igyekeztek megerősíteni a vesztegzárnál meglévő cölöpsort: „ahogy csákányt és lapátot kaptak, itt-ott földműveket emeltek”.⁸ Így alakult ki egy védelmi vonal, amit két oldalt még az erdő felé és erdőben fatorlaszokkal is megtoldottak. A szoros védelmét két gyalogzászlóalj és két század huszár látta el. A szüntelenül járőröző huszárok április 14-én reggel észlelték, hogy a Király-tetőről a Lobkowitz-sánc felé ismét török csapatok vonulnak előre. A sáncot egy század tartotta megszállva Wallner százados vezetésével, sőt mögötte az úgynevezett Leánysáncnál támogatásul még egy század állt Teleki György százados vezetésével.⁹ Az ellenség – 1500 gyalogos és 300 lovas – tíz óraker vonult a Lobkowitz-sánc ellen, ahol Ernst személyesen is jelen volt. Az ellenség gyalogsága huzagolt puskákkal löni kezdte az állást, de csekély eredménnyel, a védők kezdetben a nagy távolság miatt nem is válaszoltak. Félórai tűzharc után a törökök „teljes futásban” megtámadták a sánc oldalainál lévő torlaszokat, egyszer „vad ordítással” megrohanták a sáncot, és végül siker koronázta erőfeszítéseiket. A hátráló századon, melyet a török lovasság szorongatott, a támogató század sem tudott segíteni, ugyanis az ellenség gyalogosai hegyoldalak erdeiben előrenyomulva mindkét századot bekerítették és heves, sok áldozattal járó harc után megadásra kényszerítették. A válságos helyzetet egy székely huszárszakasz húsz huszára, illetve Martini és Conrad hadnagy összeszedett gyalogos csoportja mentette meg. A Lukács József huszárhadnagy vezette, mindent elsöprő támadás, kihasználva a szűk völgyet, először egy kisebb

⁶ Március 19-re teszi az első török támadást a *Journall der Campagne von Jahr 1788 des Corps d'Armée in Siebenbürgen* KA AFA 1788. Türkenkrieg Armeekorps in Siebenbürgen XIII. (9-E) (K 837) 1788-13-15., március 20-t jelöli a *Journale der Campagne von Anno 1788 des in Siebenbürgen stehende Corps d'Armeé inter Befehlen des Commandierenden Herrn General Feldsmarschalllieutenant Grafen von Fabris vom 15 Januar bis 18 Janul 1789.* KA AFA 1788. K 836. 1788-13-7. Utóbbi részletesebb leírás.

⁷ Török zsoldban álló balkáni, főleg albán harcosok.

⁸ KA AFA 1788. K 836. 1788-13-6. *Journale Siebenbürg. Corps von 1788.* Gomez tábornoki őrnagy.

⁹ A hadinapló Telke századost ír: KA AFA 1788. K 837. 1788-13-15, a korábban említett másik napló nem ír ezen eseményről, Rédvay István szerint Teleki Györgyről van szó. *Rédvay István Dr.: Az erdélyi szorosok védelme 1788-ban. Hadtörténelmi Közlemények, 1939. 248. o.*

török lovascsoportot ért, amelynek menekülése magával ragadta a gyalogosokat is. A saját veszteség 54 halott, 24 sebesült és 35 fogoly, köztük Wallner és Teleki százados. Nem sokkal később Wallner a sebeibe belehalt.¹⁰ Az ellenség vesztett egy agát, egy zászlóst, és számtalan halottat hagyott hátra, illetve vitt magával.

A támadások hatására a bodzai védelmet fokozatosan erősítették. Ennek két legfontosabb tényezője a műszaki munkák fokozása és egy komplex védelmi rendszer kiépítése, másrészt pedig az előerő, vagyis a védők létszámának radikális emelése volt. A következő török támadás helyszínéről és eseményeiről készült vázlat alapján képet kaphatunk arra, hogy milyen előkészületek történtek a szoros biztosítására.¹¹

A Belső-Strimba felől érkező ellenség a Nagy-Bodza-patak mentén haladva belefuthatott abba a keresztútba, melyet balról a Malom-hegyen és jobbról a Kálvária-hegyen felállított állásokból lőttek. Az állásokat összefüggő cölöpsor kötötte össze. A Malom-hegyen két kis földerdőt alakítottak ki. A pataknál volt a cölöpsor kapuja, amelyet a Kálvária-hegy oldalából egy oldalazómű biztosított. A Belső-Strimba felé nézett a következő, a legnagyobb földerdő, amely az 5. számot kapta. Innen tovább még folytatódott a cölöpsor és a földsáncok sora, hogy a védelmet ne lehessen északról megkerülni, vagyis a Bodzaforduló felé vezető utat is lezárta.

A következő támadásra június közepéig kellett várni. E hónap 12-én Ernst őrnagyhoz olyan jelentés érkezett, hogy egy négyezer fős török sereg tart Ploesti felől a Bodzai-átkelő irányába. Az értesülés ellenőrzésére és pontosítására az őrnagy Divéky századost küldte a határőr gyalogszázával és egy szakasz huszárral. A hír igaznak bizonyult, így a védők felkészültek a várható támadás visszaverésére. Gomez őrnagy, aki a hadtest törzsben vezetett egy naplót, a következőt jegyeztette fel erről az eseményről: „Június 14-én ismét jött az ellenség 3000 lovassal és hozzávetőleg 800 gyalogossal Bodza ellen. A figyelőőrs úgy 90 emberből állt és a helyükön maradtak, figyelmen kívül hagyva az állomásparancsnok ismételt parancsát. A Lobkowitz-sáncban lévő ellenséget megtámadta és elűzte azokat onnan, azonban a túlerővel szemben, egymást támogatva, csekély veszteséggel, visszavonultak a Külső-Strimbáig, hozzávetőleg háromnegyed órányira a bodzai főállástól. Az ellenség még ugyanazon a napon a bodzai őrsig vonult előre, a gyalogságát a jobb oldalon lévő erdőbe vetette, a lovasság pedig felállt három oszlopban ágyú lőtávolságra. Este az ellenség visszavonult a határra”¹²

Egy részletesebb hadműveleti napló az eseményeket aprólékosabban és sajnos tragikusabban írta le. Június 13-án az ellenség e szerint is 4000 emberrel érkezett a Bodzai-szorozshoz, emellett három ágyúval, 12 lőszeres kocsival 152 kocsi élelemmel és 54 munkással. Divéky főhadnagy 30 emberrel és Friedl főhadnagy 12 székely huszárral indult ezen adatok megállapítására. A Lobkowitz-sáncban álló figyelőőrs parancsnoka egy tizedes volt, aki 10 puskással és négy huszárral visszavonult a Külső-Strimba területére. A sáncot az ellenség megszállta, azonban Divéky és Friedl emberei visszafoglalták. A törökök visszavonultak a határt jelző sasig. A két tisztt nem tartotta tanácsosnak az éjszaka folyamán a sáncban maradni, és a csapataikkal visszahúzódtak a Külső-Strimba területére.

Mindeközben a bodzai állás védelmét irányító Johann Schulz von Leichental ezredes, a székely huszárezred parancsnoka egy székely huszárszakaszt a főállástól előre küldött azon paranccsal, hogy éjjel csatlakozzanak az elől lévő (60 tüzfegyverrel rendelkező) csapathoz, majd napkeltekor szállják meg a Lobkowitz-sáncot és egy lovas járőr végezzen felderítést a Király-tetőig. Elindultak

¹⁰ Ausführliche Geschichte des Krieges zwischen Rußland, Oesterreich und der Turkey. II. Bd. Wien, 1791. 19. o.

¹¹ HT H III e 3056-4 71959. Positions Plan von Pozau nach dem reducierten Maasstab. In Siebenbürgen Jun das Jahre 1788.

¹² KA AFA 1788. K 836. 1788-13-6.

két órával napkelte előtt a szokásos járőrök is a közeli völgyekbe, továbbá Martiny főhadnagy 30 emberrel a Külső–Strimbára, ahonnan az említett völgyeket fedezni lehet, illetve a járőröket biztosítani. Ugyanekkor Schulz ezredes minden katonáját készenlétbe helyezte, fél négykor pedig Ernst és Gomez őrnaggyal előrelovagolt a kialakult helyzetet meg szemlélni.

A török főerő reggel megindult a hegyről, a vele szemben álló csapatok hátrálni kezdtek, de nem elég gyorsan, mert a törökök az erdőn keresztül mindkét oldalról túlszárnyalták őket. Amikor a székely katonák egy mocsaras területhez értek, lelassult visszavonulásuk, egy részük már nem kerülhette el a bekerítést. A huszárok több rohammal próbálták menteni a bekerített bajtársaikat, akik szuronyaikkal igyekeztek utat vágni feléjük, de se próbálkozások eredménytelenek maradtak, a székely katonákat részben leölték, részben fogolyként elhurcolták. Erre a hírré Schulz ezredes a sátrakat lebontatta és minden poggyászt, készletet Zajzon felé indított. Ernst őrnagy parancsot kapott, hogy állítson össze egy gyalogos négyszöget egy század székely határőrszázadból és a 31. (Orosz) gyalogezred egyik századából, amely mellé jobbról és balról egy-egy háromfontos ágyút állítottak. A négyszög mögé három huszárszakasz léptetett.¹³ Az ezredes a rendelkezésére álló többi gyalogost a Kálvária-hegy új sáncai mögé, a jobb szárnyon lévő kisebb magaslatra, továbbá a Malom-hegyen lévő csapatok megerősítésére rendelte.

A völgyben előrenyomuló török lovasságot a gyalogosnégyszög és az ágyúk tüze hamar megállította és visszavonulásra készítette. A török gyalogság a hegyoldalakat borító erdőket kihasználva a Kálvária-hegy előtti sáncokig mégis eljutott, ahol azonban „a’ Stutzosok vagy Vadászok”, illetve az ágyúk és a székely huszárok megújuló támadásai, Benkő Gábor főhadnagy, aki „a Basának a fejét elhozta” és Daniel Lajos első kapitány vezetésével, végül visszavonulásra készítette.¹⁴ A veszteség mégis fájdalmas volt. Elesett 73 székely határőr, 43-an fogságba kerültek, köztük Martiny főhadnagy és Jany alhadnagy, 11 fő megsebesült, három ló elpusztult és 17 megsérült.¹⁵

Az Orosz-gyalogezred egyik századának jelenléte azt mutatja, hogy a bodzai védők számát fokozatosan növelték. Július első felében már bizonyosan itt volt az említett századon kívül az 51. (Gyulay) gyalogezredtől még két század. A július 18-19-i harcokat bemutató vázlat szerint a védő csapatok a következőképpen helyezkedtek el: a Malom-hegyi állásokba (1., 2. számú) egy-egy határőr gyalogszázad állt két ágyúval. A kapunál (3.) egy fél század teljesített szolgálatot az Orosz-gyalogezredtől.¹⁶ A kaput fedező állásban (4.) az Orosz-század másik fele állt és egy ágyú. Az 5. számú földerdőnél két század állt a Gyulay-gyalogezredtől, továbbá az erőd előtti sáncokban egy székely határőr gyalogszázad. Ebbe az állásba is két ágyút helyeztek el. A további erődökben és cölöpsor mögött szintén székely gyalogosok álltak. A lovasság számára a patak mentén megfelelő terület. Előretolt állásokban, így a Lobkowitz-sáncban már nem alkalmaztak elővédeket, a parancsnokok csupán lovas „tábori őrs” alkalmazását találták megfelelőnek.

A következő támadás előkészületeit július 17-én észlelték a két előretolt figyelőponton szolgálatot adó határőrök. Jelentésük szerint 1000 szpáhi a Király-tetőről a határt jelző sasig vonult előre és a Lobkowitz-sáncban is állást foglalt.¹⁷ Ezen előcsapatot délben még 6000 szpáhi és 2000 janicsár követte, akik olyan formán táboroztak le, hogy a jobbszárny a Nagy-Tatár-hegyen, a bal szárny a sas fölötti erdőre támaszkodott. Délután a tüzérség és a kocsik is bevonultak a táborba.

¹³ *Rautenstrauch* 1788. Viertes Heft. 338. o.

¹⁴ *Magyar Kurír*, 52. (1788. július 2.) 568–570. o.

¹⁵ KA AFA 1788. K 836. 1788-13-7.

¹⁶ HT H III e 2911-1 72121. Deffension und Attaque Plan von Pass Bozau so unter Anführung Suliman Bascha und seyn aus 7000 Man bestanden Heere gehalten uns zwar von 18. July Nachmittag um 2 Uhr bis inclus. 19. Abends Anno 1788.

¹⁷ KA AFA 1788. K 837. 1788-13-15.

Schulz ezredes a Bodzánál lévő sáncvonalat megszállatta és járőröket küldött az ellenség felé. A csapatok éjjel fegyverben álltak. Másnap a figyelőpontokról észlelhető volt, hogy az ellenség az erősen eltorlaszolt utat 300 román paraszttal megnyitotta és valamennyi erő előrejött a Leánymezőre, a tábor viszont helyben maradt. Azt is megfigyelték, hogy 200 lovas 50 munkással az északkeleti párhuzamos völgybe, a Kis-Bodza-patak völgyébe indult, vagyis valószínűleg a bodzai állás balszárnyába akar egy diverziót végrehajtani. Erre a jelentésre az ezredes egy századot küldött az ebbe az irányba néző sáncok megerősítésére, egy szakasz huszárt pedig felderítésre. A másik oldalon, a jobbszárny irányába előremozgó török különítmény csupán a figyelőpontok visszavonását akarta elérni.

A török előrs fél tizenkettőkor jelent meg a Külső-Strimba területén, ahonnan, a tábori őrs visszavonult. Fél kettőkor a török csapatok parancsnoka, Szolimán basa 800 lovassal a Belső-Strimbába nyomult előre, majd a janicsárok és lovasság az ágyúk lőtávolságáig előrenyomulva szinte körbezárták a védelmi állásokat.

Az ellenség 400 gyalogosa a Malom-hegy felé indult és az erdőben állást foglalt az 1. számú sánccal szemben. Erre a védők mesterlövészei a sánc folytatásában lévő torlaszokat is megszállták. Itt hosszú tűzharc után a törökök két rohammal próbálkoztak, de este hét óráig eredménytelenül. Az ellenséges lovasság az 5. számú védművel szemben vonult fel, ahol „51 zászlót tűztek ki.” A szpáhik lóról szálltak és gyalog támadtak a külső védelmi állásokra, hevesen tüzelve kézi fegyvereikkel. Egyre közeledő négyyszögeiket azonban az ágyúk szétlőtték. Közben 5. és a 4. védmű ellen az ellenség száma folyamatosan szaporodott, a török harcosok megszálltak minden árkot, völgyet, szorost, erdőrészt. A próféta katonái a heves puskatűzön kívül azonban mással nem próbálkoztak, kivéve néhány merész önkéntest, akiket viszont a kartácstűz hamar visszaűzött. Ebben az állásban maradtak a törökök egész éjjel, ezáltal az ellenség a „sáncokat úgyszólván bezárta”. Hajnali kettőkor az ellenséges gyalogság még megpróbált a Malom-hegy ellen egy tömeges rohamot, azonban e kísérletet is sikerült visszaverni.

A török tüzéség reggelre vonult tüzelőállásba és fél ötkor megnyitotta a tüzet. Két löveg az 1. és az 5. állás ellen működött, egy hátrébb, a Belső-Strimbán álló a 3. és 4. védművet lőtte, de igen csekély eredménnyel. A védelem lövegei ugyanakkor olyan eredményesen tevékenykedtek, hogy tíz órára mind a három török löveg elhallgatott. Napkeltekor az is láthatóvá vált, hogy a támadók megerősítették a balszárnyukat, ezért Schulz ezredes egy gyalogos osztályt indított a Malom-hegyre. Ezután az egész vonalon puskatűzre korlátozódott a harc.

Dél körül Zajzonból támogatásként beérkezett a „verescsákós” Toscana-huszárezred 3. őrnagyi osztályának 1. százada Willhorsky őrnagy parancsnoksága alatt. Schultz ezredes azonnal felállította a századot a 3. és 5. számú sánc közötti védelmi vonal mögé, vonal alakzatba, szakasz távolságra. Ahogy az ellenség ezt meglátta, minden oldalon felhagyott a tüzeléssel és összevonta a gyalogságát. Schulz ezredes hat órákor a székely huszárosztály és a Toscana-huszárszázad önként jelentkező huszárait a védművek mögül előrevonultatta, a Gyulay-gyalogezred osztályát két ágyúval megerősítve négyyszögbe állította és a lovasság támogatására rendelte. A támadók „állandó puská és ágyútűz mellett, trombitaszóval, dobokkal és sípokkal, olyan gyorsan nyomultak előre, hogy az ellenség sorai teljesen felbomlottak”.¹⁸ Ahogy az ellenség meglátta a támadó alakzatot, „zászlóit felemelte” és 36 órai harc után megkezdte a visszavonulást. A sötétedés megakadályozta az üldözést. Ezen az éjjelen az ellenség a táborában éjszakázott, majd másnap a Király-tetőn át elvonult. „Az ellenségtől egy vas bombamozsarat, két ágyút valószínűleg 3 és 4 fontosat, egy zászlót, 44 bombát, két egész lőszeres kocsit golyótlóttással és több lőszerkészletet sikerült zsákmányolni. A saját veszteség 6 halott, 27 sebesült. Az ellenség 103 halottat temetett el. A 14 élelmiszeres

¹⁸ *Rautenstrauch* 1788. Fünftes Heft. 338. o.

kocsit, melyeket az ellenség nem tudott elvinni, a következő napon behozták. Walleny felé az ellenség elvitt 300 sebesültet, a halottak száma 400 volt. Az ezredes úr jelentésében dicsérte Ernst őrnagyot, Willhorský őrnagyot, ahogy a sánc-őrségnél mutatott szorgalmáért Immer hadnagyot a székely-huszároktól.¹⁹

Még egy hónapot sem kellett várni a következő támadásig.²⁰ Augusztus 10-én Schulz ezredes arról értesült, hogy az ellenség 8000 emberrel, négy ágyúval és négy mozsárral a Király-tető felé nyomul. A török előőr s még aznap este elérte a határt jelző sást és birtokba vette az üresen hagyott Lobkowitz-sáncot. Másnap reggel 8 órakor az ellenség főereje is ideérkezett és tábornort, ugyanott, ahol előző hónapban. A törököknek még arra is volt idejük, hogy egy kétszáz fős különítménnyel néhány marhát a szomszédos hegyekből behajtsanak. Délután 600 főnyi gyalogos kötelék és 2000 lovas nyomult előre a Belső-Strimba területen egy magaslatig, ahol egy kétlöveges üteg állt fel, kialakítva így a támadás jobb szárnyát. Ezt az első oszlopot követte a második oszlop, amely a balszárnyat képezve bevonult az erdőbe.

Augusztus 12-én reggel az ellenséges gyalogság előre „lopakodott”, melynek következtében egy negyedórás heves ütközet alakult ki, majd visszahúzódott, viszont a lovasság már akadálytalanul jutott előre abba a megindulási állásban, amelyet július 18-án is elfoglalt. Közben a sűrű köd leple alatt a török gyalogság az erdőt kihasználva a két szárnyon előrenyomult. Egy kétszáz fős kötelék a védelem balszárnyát közelítette meg, megkerülte a torlaszt is, majd oldalról és hátulról megindult a szokásos fergeteges roham. A váratlan támadásra az itt parancsnokló Niemetz százados a székely határhoz közelített addig, míg Vinkovics százados a tartalékból három szakasszal, majd Lajos őrnagy még egy gyalogos és egy huszárszakasszal a helyszínre ért.

A balszárnyai harcok megindulásakor a jobbszárnyon is megkezdődött a támadás. Itt Ernst őrnagy a háromszéki határőr gyalogezred Roscher- és Kastenholtz-gyalogszázadával igyekezett megtartani a Malom-hegyi állásokat; tartalékként csupán egy szakasz állt rendelkezésre a csíki határőrezredtől. A törökök tömeges, erőteljes és lendületes támadása oly sikeres volt, hogy a székelyek alig tudták tartani az állásukat, és egyre nagyobb lett a bizonytalanság, főleg miután látták, hogy Ernst őrnagy parancsot ad az itt lévő ágyú visszavonására. Az őrnagy ezt követően általános visszavonulót doboltatott mindenhol, mire megindult a hátrálás, de inkább a pánikszerű menekülés. Schulz ezredes, aki eddig az 5. számú védműben tartózkodott, mindezt látva a helyszínre sietett és szóval példamutatással próbálta megállítani a menekülőket, de ez már lehetetlen volt. A támadók közben több helyen betörték a cölöpsorok közé, szétrombolták a „spanyolbakokat” és két hatfontos ágyút megszereztek. Mindezen események kihatottak a balszárnyai harcokra is, ahol Niemetz százados hosszan tartó, bátor ellenállással eddig akadályozta a törökök térnyerését, de emberei végül mégis menekülni kezdték a hegyek felé. Niemetz százados ekkor esett el.

A székely huszárok hátrébb húzódtak, újragyülekeztek és felkészültek egy ellentámadásra, azonban az egész völgy menekülő gyalogosokkal volt teli, ami tétlenségre kárhóztatta őket. Ebben az áldatlan állapotban az ezredes a tüzéséggel akarta megállítani a támadókat, de a „határőr tüzérei és segéd munkásai elfutottak, így minden ágyúnál csak egyes tábori tüzerek maradtak vissza”.

A menekülés magával sodorta a harcokban önként részt vevő Joseph Turati alezredes, aki a főszállásmesteri karnál szolgált. Az alezredes gyalog próbálta megfékezni a pánikot, de senki nem hallgatott rá. Sőt, arra biztatták, hogy üljön fel egy visszavonuló lövegre, de Turati e helyett az erdő felé vette az irányt, ahol nemsokára őt is utol érte végzete.

¹⁹ KA AFA 1788. K 837. 13-15.

²⁰ *Rautenstrauch* 1788. Sechtes Heft. 552. o., amely szinte szó szerint közli a hadinapló bejegyzéseit: KA AFA 1788. K 836. 1788-13-7.

Közben székely huszárok élénk tüzeléssel próbálkoztak a támadást megállítani, de negyedóra múlva a túlerő miatt ők is menekülésre kényszerültek. Már elveszítettnek tűnt az ütközet, amikor megjelent két szárny a Toscana-huszárezredből és Savoya dragonyosoktól. A szűk völgyben elől a Toscana-huszárok indultak harcrendbe bontakozva, mögöttük a dragonyosok, majd a székely huszárok. A harmincad hivatalnál, ahol az a tér kitágul, a lovasság szétbontakozott és minden oldalról az ellenségre ütött, visszafoglalta az elvesztett állásokat, kiszabadította a foglyokat, viszszerzett egy ágyút, két lőszeres kocsit és zsákmányolt négy ellenséges zászlót. A pánikszerűen menekülő ellenség a Külső- Strimbán és a Leánymezőn át menekült és a Király-tetőig meg sem állt.

A védők vesztesége hatalmas volt. Meghalt 334 katona, köztük Turati alezredes, tíz tiszt és zászlós, eltűntek, fogságba estek még négyen és 78 közlegény.

Az 1788. háborús év eseményein végigtekintve, melyek itt, a Bodzai-szorosnál történtek, a ballada írója igen pontos képet adott a történetekről, a szereplőkről és áldozatokról. A harcok valóban a vámház, a vesztegzár és a mellettük emelkedő két magaslat, a Kálvária- és a Malom-hegy környékén zajlottak, illetve a Bodza-patak mentén a határ felé a Belső- és Külső-Strimba, a Leánymező felé, amelyen túl a Lobkowitz-sánc, majd a határjelző sas állt. A határon túl emelkedett a Király-tető, ahonnan a támadások valóban kiindultak. A ballada szerzője jól ítélte meg, hogy az előretolt, statikus gyalogos előőrsök alkalmazása eredménytelen volt, csak az áldozatok számát növelte. A védelem irányító Ernst őrnagy, majd Schulz ezredes a véres tapasztalatok után lemondott a Lobkowitz-sánc védelméről is, belátták, hogy a félnapos menettávolság lehetetlenné teszi a támogatást. A júniusi török támadás után már gyalogos kötelékeket nem is állítottak, illetve küldtek előre. A következő török támadásnak a védők már a Kálvária-hegy környékén, sáncok mögött, ágyúk fedezete mellett sikeresen ellenálltak és valóban kitartottak másfél napig. A vörös csákós Toscana huszárok szervezett rohama, együttműködve a gyalogos négyszög támadásával elűzte a török csapatokat. Az oszmán sereg legtöbb sikerrel kecsegtető támadása augusztus 12-én következett be, amikor a támadóknak sikerült túlszárnyalni a védelem mindkét oldalát, ami hatalmas pánikot okozott a védők között. Valóban hatalmas tiszti és legénységi veszteség érte, elsősorban a háromszéki székely gyalogezredet, de igen érzékenyen érintette a birodalom hadvezetését Turati alezredes halála is, akit a harcok után karddal a kezében találtak meg. A balladában felsorolt nevek, még ha a névírás nem is mindig egyezik, mégis valós áldozatokat, hősokeket takarnak. A lovasság időben végrehajtott fergeteges támadása azonban a helyzetet megmentette, nem véletlenül ajándékozta meg Brassó polgársága a bátor huszárokat és dragonyosokat.

Schulz ezredes árulásából tehát semmi sem igaz, sőt, éppen ellenkezőleg, kiválóan és példamutatóan irányította a védelmet. Nem véletlen, hogy öt évvel később már kinevezték tábornokká.²¹ A nagy véráldozat miatt mégis felelősöket kellett keresni, és mivel a katonák bátorságához nem férhetett kétség, így csak a vezetők lehettek a hibásak: „Rosszul vigyáztak itt előre a Vezérek, amint a népség közönségesen mondja; mert az előtt 3 nappal tudták, hogy oly nagy számmal jönnek, amellyel még soha sem jöttek, és 11-dikén mintegy estvéli 5 óra tályban a szemek előtt szállottak meg igen közel előttük, és tüzeket raktanak, Sátorokat vontának. Lehetett volna a közelebb való faluban fekvő Dragonyosokat és Toskána Huszárokat még azon este magokhoz venni.”²² – Minden bizonnyal ezen vélekedések miatt alakult ki az árulásmítosz.

²¹ Schulz ezredesről: *Réfi Attila: A császári-királyi huszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815)*. Budapest–Sárvár, 2014. 385. o.

²² *Magyar Kurir*, 71. (1788. szeptember 6.) 878. o.

A székely huszártisztek Orbán Balázs által idézett hőstette majd egy évvel később, az 1789. augusztus 3-i harcok utolsó fázisában esett meg.

A balladát tehát forrásértékűnek minősíthetjük, de még fontosabb abból a szempontból, hogy jól érzékelteti a szorosban folytatott kegyetlen, sok szenvedéssel és hatalmas veszteséggel járó harcot. A székely határőrök, akik huszonnégy évvel korábban még azért adták az életüket, hogy ne kelljen a császár katonájának lenni, immáron a császár egyenruhájában védték hazájukat, és sokan szenvedtek közülük katonahalált.

RÖVIDÍTÉSEK

HT	Hadtörténeti Térképtár, Budapest
KA AFA	Kriegsarchiv, Wien, Alte Feldakten
<i>Rautenstrauch</i> 1788.	Rautenstrauch: Ausführliches Tagebuch des itzigen Krieges zwischen Oesterreich und der Pforte. 4–6. Heft. Wien, 1788.

A máramarosi sókamara sorsa 1458–1490

Megyetörténet – hadtörténet?

Máramaros esetében a megyésispáni cím általában együtt járt a sókamara irányításával, amelynek a vezetőjét Mátyás uralkodása idején sókamaraispánnak hívták. Hatásköre kiterjedt az ország északkeleti részére.¹

1457–1458-ban a megyésispán Upori László volt, aki 1459-ben Boldogkő, Regéc és Tállya várak kapitánya, 1460–1461-ben regéci várnagy, Ung megye alispánja, Szapolyai Istvánnal együtt a felső részek kapitánya (Szapolyai Imre helyettese, 1460–1462) és részt vett a felvidéki csehек elleni háborúban. A család Zemplén, Bereg, Sáros és Szabolcs megyében rendelkezett javakkal. Részt vett az 1464. évi boszniai hadjáratban. Érdemeiért ő s fivérei a Bars megyei Saskó várát kapták 1464-ben. Valószínűleg az említett László építette Abara oppidumban a kastélyt 1470 előtt. 1468-ban királyi *aulicus*, s kérésére az uralkodó engedélyezte, hogy ebben a helységben heti vásárt, illetve évente három alkalommal sokadalmat tartsanak. 1487-ben örökös hátrahagyása nélkül halt meg, és vagyona vejére, Cécei Jánosra szállt.² Utóda az ispánságban Istenmezei Albert lett, aki 1460 elején vagy az előző év végén Parlagi Pál személyében kapott társat.³

A Parlagiak Hunyadi Mátyás megbízható híveinek számítottak. Parlagi Pál máramarosi ispánsága (1460–1461) előtt Közép-Szolnok megye ispánja (1457), a borsodi ispán és diósgyőri várnagy (1458–1459) tisztét töltötte be, 1459–1461 között Boldogkő várát birtokolta, amit a király 1462-ben Kassának adott zálogba. Fivére, László volt az első budai udvarbíró (1458–1461), majd nándorfehérvári, utóbb nagyszombati kapitány lett.⁴ Őt a korábbi Hunyadi familiáris, a Hunyad megyei eredetű Pestenyei (Pestyéni/Pöstyéni) Mihály követte rövid időre (1462) Máramaros élén, aki már korábban is betöltötte ezt a tisztséget (1451–1453, 1457), így a feladat nem volt ismeretlen a számára.⁵ 1463 és 1467 között Szapolyai Imre volt a megye ispánja.⁶

Érdemes a Szapolyaiak szerepére kitérnünk. Az északkelet-magyarországi országrészben Imre és István 1459-ben szerezte meg Tokaj várát, majd ezután szereztek mind több uradalmat és nőtt a befolyásuk ezen a tájon.⁷

¹ Részletes életrajzok elkészítésére nem vállalkozhatunk. *Draskóczy* 2014. 58–59. o. Az ispánok névsora: Magyarország világi archontológiája, II. 149–155., 301. o.

² MNL OL DL 16 706., 102 987.; *Tóth-Szabó* 1917. 321. o.; *Horváth* 2001. 102. o.; *Horváth* 2003. 942., 953. o.; *Pesty* 2014. 336–337., 339–343. o.; *Koppány* 1999. 110. o. 1455-ben Perényi János tárnokmester egyik familiárisa Upori, ám az oklevél haramada hiányzik, s így nem tudjuk megállapítani a keresztnévet. MNL OL DL 56 982.

³ Magyarország világi archontológiája, II. 149. o.; Heves megyei kismemesi család feltehetően, lásd: *Csánki* 1897–1913. I. k. 79. o.

⁴ *Horváth* 2001. 107–108. o.; *Kubinyi* 1964. 71–74., 93. o.

⁵ *Draskóczy* 2017. 3. o.

⁶ Magyarország világi archontológiája, II. 149–150. o.

⁷ *Horváth* 2001. (passim)

Szapolyai Imre megszakítással 1460–66 között kincstartó volt, ám 1460-tól kezdve 1465-ig ő és testvére, István töltötték be a Felső Részek főkapitánya tisztségét. Mellettük még 1460–1462-ben Upori László, 1462–64-ben időnként Magyar Balázs (már 1459-ben harcolt a Felvidéken), 1463-ban Parlagi László, 1464-ben Dengelegi Pongrác András tűntek fel kapitányi címmel. Szepes és Sáros megye élén 1460-tól, illetve 1461-től kezdve Szapolyai Imre állt, s kimutatható, hogy Abauj és Zemplén megyéket 1462–1466 között vezette. Befolyással rendelkeztek Máramarosban. Mátyás uralkodása idején a főkapitányok (kapitányok) fő feladata a felvidéket dúló csehek elleni háború volt, s hatáskörük időszakonként más és más megyére terjedt ki, ahogy azt a katonai események kívánták. A csehek elleni hadviselés, majd a béke megteremtése a Felvidéken elsősorban a Szapolyai testvérek feladata volt.⁸

1466. június 19-én Szapolyai Imre szepesi örökös ispáni címmel adatott ki oklevelet. Ebben olvashatjuk a következő címzést: *Thomas Magnus familiaris Stephani Poharnok castellani nostri de Tallya etc. eiusdemque salium nostrorum partium superiorum de Zikzo, Lwcz, Rudabanya, Rimazeech, Zempeter, Puthnok et Rimazombath vicecamerarius.*⁹

Az 1466. évi oklevélben feltűnő Pohárnok István a Szapolyaiak familiárisai közé tartozott, s nem csupán Tallya, hanem Tokaj, Boldogkő és Regéc várnagya volt (1464–1468), miközben 1462 és 1466 között Abauj megye alispáni tiszttét töltötte be.¹⁰ A címzés megfogalmazásából az derül ki, hogy Szapolyai Imre a táj sókamaráit saját ellenőrzése alatt tartotta és a Felső Részek sókamarásával irányította. Az ügyletből arra lehet következtetni, hogy a feladatot Pohárnok Istvánra ruházta, aki a tulajdonképpeni munka egy részét Magnus Tamással végeztette el, aki meghatározott kamarákért felelt. Szapolyai értett a pénzügyekhez, hisz kincstartó volt, míg Pohárnok (jelenlegi ismereteink szerint) aligha, ám Magnust szakembernek tarthatjuk.¹¹ A Felső Részek sóhivatalai 1466-ban nem magáncélt szolgáltak, még ha irányításukat a főúr magánvárai vezetőjére bízta is. A felettük való ellenőrzés Szapolyainak, mint máramarosi ispánnak (illetve kincstartónak) volt a feladatköre. Ez a pozíció, a királyi sóból származó jövedelem – más bevételi forrásokhoz hasonlóan¹² – alkalmas volt arra, hogy biztosítsa a felföldi hadműveletekhez szükséges anyagi háttér.

1468. évben találkozunk a Felső Részek sókamarása tisztséggel (ami Hunyadi János idejéből már adatolható),¹³ és amit Porkoláb Gerhard töltött be. Ő valószínűleg a kincstartó alárendeltje volt.¹⁴ Párhuzamba állítható ezzel a funkcióval az Alsó Részek sókamara ispánja cím, amit

⁸ Horváth 2003. (passim); Csánki 1897–1913. I. k. 277., 329. o.; Magyarország világi archontológiája, II. 150. o.; Máramarosi befolyásukhoz: Mibályi 1900. 433., 435–439., 471–472. o. A Szapolyai vagyont áttekinti: Kenyeres István: A Szapolyai-család és Trencsén. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkor Erdélyéről. Szerk. Besenyei József, Horváth Zita, Tóth Péter. Miskolc, 2004. 135–137. o.

⁹ MNL OL DF 254 426.; A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526). Közreadja Neumann Tibor. Budapest, 2012. 115. o.

¹⁰ Horváth 2001. 104. o. Az 1480-as évekig állt Tallya élén. MNL OL DF 254 432., 254 436., 254 437., 254 449., 254 451.

¹¹ Nem kizárt, hogy azonos azzal a nemes Magnus Tamással, aki 1470-ben tapolcai sókamara alkamarása. MNL OL DL 93 423.; Zala vármegye története. Oklevéltár. II. k. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Budapest, 1886–1890. I592. o.

¹² Horváth 2003. 947–948. o. Arra, hogy ehhez a harchoz a hadművelési területeken is toboroztak katonát, akiknek akár só is járt, példa egy 1458. évi jegyzék. Nógrády 2015. 269–275. o.

¹³ Draskóczy 2017. 4. o.

¹⁴ MNL OL DF 279 691. Számos Porkoláb nevű személlyel találkozunk a forrásokban. Így a XV. század végén Pesten élt Porkoláb család. Kubinyi 1966. 271. o. 1471-ben ugyanitt, Pesten sókamarás bizonyos Gerhard. MNL OL DF 242 853. A felső-magyarországi kamarást feltételesen vele azonosíthatjuk.

ugyanebben az esztendőben Szegedi (Bodó) István deák viselt, aki Szeged mellett Pestnek szintén polgára volt.¹⁵

Szapolyai után 1467-ben kapta meg Kinizsi Pál a máramarosi ispáni tisztséget és vele a sókamaraispánságot. Az újabb kutatás szerint 1472-ig töltötte be ezt a tiszteket. Kinizsi Abaúj megyei kisenemesi családból származott. 1464-ben már *egregius*nak címezték. Apja török fogságból szabadult. Édesanyja révén rokonságban állt Mátyás hadvezérével, Magyar Balázssal, aki korábban Hunyadi Jánost szolgálta. Magyar harcolt a csehek ellen a Felföldön, és az uralkodó (hivatkozva neki és édesanyjának tett szolgálataira) 1462-ben jelentős Trencsén megyei birtokokkal jutalmazta őt. Az ügy relátora Szapolyai Imre főkincstartó volt. Kinizsi Pál pályája, házassága Magyar Benignával, birtokszerzeményei (köztük Nagyvázsöny) jól ismertek.¹⁶

Alighanem a Magyar Balázshoz fűződő rokonság révén jutott Kinizsi a máramarosi ispán pozíciójába 1467-ben. A következő évben azonban már Morvaországban harcolt. A sóval kapcsolatos feladatokat másra kellett bízni.

Ez a személy Keszi litteratus Balázs lett. Az Arad megyei nemes szintén Hunyadi familiáris volt, 1447–1461 között Solymos, 1456-ban pedig Lippa várának várnagyi tiszteket töltötte be, Arad megye ispánja (1445–1453, 1458–1460). 1458-ban ott volt Mátyás seregében, amit a török ellen állítottak fel. Mint munkácsi várnagy, 1461–1466 között Szilágyi Erzsébet familiárisaként tevékenykedett. Jutalmul jelentős birtokokat kapott úrnőjétől, igaz csak zálogjogon. 1468-ban került a máramarosi sókamara élére. A neve mellett található litteratus jelző alapján művelt embernek tarthatjuk. Janus Pannonius verset írt hozzá. A fenti életrajzi adatok alapján kérdéses, hogy mennyire tekinthető Kinizsi emberének. Mivel valószínűsíthetően a hadvezér állt a megye élén, formailag ő lehetett a főnöke.¹⁷

Feltehető, hogy Keszi Máramarosért felelt, Porkoláb pedig a só elosztását, árusítását végző felvidéki kamarai szervezetet irányította.

Keszi utóda Besenyői (Nagybessenyei) Bertalan lett (1469). Ha feltevésünk helytálló, azonos lehet azzal a személlyel, aki Parlagi utódként 1462–1463-ban budai udvarbíróként tevékenykedett, majd 1464–1465 között kincstartó lett. Őt pénzügyigazgatáshoz értő tisztségviselőnek kell tartanunk.¹⁸ Kinizsivel szemben Keszi, Bessenyei (miként Szapolyai Imre) pénzügyi szakembereknek tekinthetők.

Kinizsi idejét mind inkább a katonai szolgálat köthette le, s csak az 1470-es évek elején vehette át a kamarai ügyeket. 1472 júniusában hozzá, mint máramarosi sókamaráshoz intézett Mátyás parancsot sóügyben. Az eset a szikszói kamarára vonatkozott, amiből joggal következtethetünk

¹⁵ *Érszegi Géza*: Adatok Szeged középkori történetéhez. *Tanulmányok Csongrád megye történetéhez*, 6. (1982) 13–51. o., 59. sz. Családjára: *Kubinyi* 1966. 264–269. o.; 1468–1471 csongrádi ispán (Magyarország világi archontológiája, II. 95. o.).

¹⁶ *Tóth-Szabó* 1917. 305–308., 314., 440–442., 447. o.; *Papp Szilárd*: A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515. Budapest, 2005. 53–55. o.; *Horváth* 2008. 271–272. o.; Magyarország világi archontológiája, II. 575. o.

¹⁷ *Lővei Pál – Ritoókné Szalai Ágnes*: Keszi Balázs deák, solymosi és munkácsi várnagy (†1474) sírköve. In: Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Szerk. *Mikó Árpád*. Budapest, 2002. 116. o. (A történeti rész Szalai Ágnes írta.); *Neumann Tibor*: Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526). Nyíregyháza, 2006. 128. o.; *Lővei Pál – Weisz Boglárka*: A gazdaság- és pénzügyigazgatás szereplőinek szórványos síremlékei a középkori Magyarországon. In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. *Weisz Boglárka*. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) Budapest, 2016. 246–247. o.; Magyarország világi archontológiája, II. 150. o. – 1448-ban Solymos mellett Hunyad várnagyának mondták. MNL OL DL 93 096.

¹⁸ *Kubinyi* 1964. 93. o.; *Kubinyi András*: A kincstári személyzet a 15. század második felében. *Tanulmányok Budapest múltjából*, 12. (1957) 29. o.

arra, hogy a máramarosi kamara ellátási körzetében található sóhivatalok feletti felügyeletet valóban a máramarosi hivatal irányítója gyakorolta.¹⁹

1472 augusztusában már új személyt, az Abauj megyei birtokos, gagy Horvát Jánost találjuk ebben a funkcióban, aki 1478 tavaszáig töltötte be a tisztséget. 1473-ban több parancsot kapott a kincstartótól, így úgy véljük, hogy a pénzügyigazgatási reform részeként a máramarosi sókamara illetékességi területével egyetemben ugyanúgy a kincstartó hatáskörébe került át, miként oda tartozott az erdélyi sókamaraispánság is.²⁰

Dési litteratus Péter követte őt ebben a pozícióban, akire az első adatunk 1478 áprilisából származik, az utolsó pedig 1480 februárjából.²¹ A máramarosi kamarában épp az ő idejében tevékenykedett Dés városából származtatható személy (Székely János), így nem zárható ki teljesen az sem, hogy ebből a helységből jött ő maga is.²² Őm ismeretes egy Temes vidéki román eredetű család, a temeshelyi Dési, amely 1467 után Erdélyben gyarapította vagyonát, és Iklódi néven szintén találkozzunk vele. Az ebből a családból származó Péterre 1464–1506 közötti időszakból rendelkezünk adatokkal. Mátyás palotása lett, az 1467-es erdélyi felkelésbe belekeveredett Iklódiak javainak egy részét szerezte meg. 1473-ban Tata vára kapitánya volt.²³ Péter utóbb 1491-ben erdélyi sókamara-ispánként tűnt fel, 1495-ben Geréb László erdélyi püspök szolgálatában állt.²⁴ Vele azonosíthatjuk a máramarosi sókamarákat irányító személyt.²⁵ 1480 táján került a megye és a sókamara a királyné birtokába, ami új korszakot hozott.²⁶

Áttekintésünk arra mutat, hogy több, nem kifejezetten pénzügyi szakember állt a megye és a sókamara élén. Őket hűség, katonai szolgálat juttatta ebbe a pozícióba. Ez a jövedelemfajta biztosíthatta hadműveletek anyagi hátterét az 1460-as években a Felvidéken.²⁷

¹⁹ Horváth 2008. 272. o.; MNL OL DL 90 150.

²⁰ Mihályi 1900. 516. o.; MNL OL DF 270 461., 271 432.; MNL OL DL 75 926., 75 948. Lásd még: Decreta regni 1989. 214. o.

²¹ Magyarország világi archontológiája, II. 151. o.

²² Mihályi 1900. 546. o.; A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. Összeáll. Iványi Béla. Szeged, 1931. 315.sz. – 1471-ben Ernuszt János kincstartó nevében szedett adót Petrus litteratus sigillator de Dees Erdélyben. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bd. I–VII. Hrsg. Franz Zimmermann, Carl Werner, Gustav Gündisch et al. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991. VI. k. 3891., 3894. sz.

²³ Engel Pál: Középkori magyar genealógia. CD-Rom. Budapest, 2001. Dési (temeshelyi, iklódi); Nógrády Árpád: Mennyit ér a kegyelemlevél? In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. (Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 40, Analecta Mediaevalia 3.) Budapest–Piliscsaba, 2009. 240. o.; Pesty 2014. 142–144., 253–254., 256., 399–400., 415–417. o.; Pesty Frigyes: A szörényi bánzás és Szörény vármegye története I–III. Budapest, 1877–1878. III. k. k. 73., 151. o. – Torockó vára egy ideig az övé volt. Kubinyi Andrásnak a középkori magyarországi várakra vonatkozó jegyzetanyaga, 14–16. század. Lelőhelye: Budapesti Történeti Múzeum www.btm.hu/sites/doksik/kozepkor/Kubinyi-varak.pdf. (A letöltés időpontja: 2017. 11. 10.) – A család Iklódon épített kastélyt a XVI. század elején. Koppány 1999. 156. o.

²⁴ MNL OL DL 32 523.; MNL OL DF 245 515.; Magyarország világi archontológiája, II.

²⁵ Ioan Drăgan: Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514. (Colecție „Biblioteca enciclopedică de istorie a României”) București, 2000. 262., 286–287., 309. o.; Magyarország világi archontológiája II. 150. o. – Egy 1519–1554 közé datálható magyar nyelvű családi genealógia mit sem tudott Péter máramarosi sókamara ispánságáról, noha arról tudomása volt, hogy Mátyásnak *komornyka* volt. Őm fivérét, Jánost (szerintünk tévesen) a nagy királyunk halála utáni időszak erdélyi kamaraispánjának teszi meg, Péter helyett. Dr. Karácsonyi János: Az Iklódi Dési családról. Turul, 11. (1893) 100. o.; Középkori leveleink, 626–627. o.

²⁶ Draskóczy 2014. 59. o.

²⁷ Kinizsi Pálnak a csehországi háborúban való részvételét szintén elősegíthette a máramarosi bevétel. Arra, hogy Mátyás hadvezére uralkodói jövedelemfajta felett rendelkezett, példa Kövendi Székely Jakab, aki a zágrábi harmincadot birtokolta (1484–1490). Lásd: Péterfi Bence: Egy székely két élete. Kövendi Székely Jakab pályafutása. Pécs–Budapest, 2014. 39. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- Csánki* 1897–1913. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. k. Budapest, 1897–1913.
- Decreta regni 1989. Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt: *Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Tèke*. Budapest, 1989.
- Draskóczy* 2014. *Draskóczy István*: Sóbányászat és -kereskedelem Magyarországon a középkorban. *Valóság*, 57. (2014) 56–67. o.
- Draskóczy* 2017. *Draskóczy István*: A sókamarak igazgatása és tisztviselői (1440–1457). *Turul*, 90. (2017) 2–7. o.
- Horváth* 2001. *Horváth Richárd*: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: *Analecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk. *Neumann Tibor*. Piliscsaba, 2001. 99–112. o.
- Horváth* 2003. *Horváth Richárd*: A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban. *Századok*, 137. (2003) 929–954. o.
- Horváth* 2008. *Horváth Richárd*: Kinizsi Pál. In: *Hunyadi Mátyás a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Kiállítási katalógus. Szerk. *Farbaky Péter, Spekner Enikő, Szendé Katalin, Végh András*. Budapest, 2008. 270–271. o.
- Koppány* 1999. *Koppány Tibor*: A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, 1999.
- Középkori leveleink Középkori leveleink 1541-ig. Szerk. *Hegedüs Attila, Papp Lajos*. (Régi magyar levéltár, 1.) Budapest, 1991.
- Kubinyi* 1964. *Kubinyi András*: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). Kísérlet az országos és a királyi jövedelmek szétválasztására. *Levéltári Közlemények*, 35. (1964) 67–98. o.
- Kubinyi* 1966. *Kubinyi András*: Budai és pesti polgárok összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények*, 37. (1966) 227–288. o.
- Magyarország világi archontológiája, II. *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András*: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. k. Megyék. Budapest, 2017.
- Mihályi* 1900. Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Kiadta *Apsai Mihályi János*. Máramaros-sziget, 1900.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
 DF Diplomatikai Fényképgyűjtemény
 DL Diplomatikai Levéltár
- Nógrády* 2015. *Nógrády Árpád*: Éleskő ura és Macskakő zsoldosai. „Feudális anarchia” alulnézetben. In: „A hadtáp volt maga a fegyver”. Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről. Szerk. *Pósán László, Veszprémy László*. Budapest, 2015. 253–275. o.
- Pesty* 2014. *Diplome privind istoria Comitatului Timiș și a orașului Timișoara*. Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez II. 1430–1470. Culese de /Anyagát gyűjtötte *Pesty Frigyes*. Ediție, note și comentarii / Magyarázó jegyzetekkel kiadta *Livia Magina, Adrian Magina*. Cluj-Napoca, 2014.
- Tóth-Szabó* 1917. *Tóth-Szabó Pál*: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest, 1917.

És ha mégis tudtak számolni? Avagy: hány katona kell az ország védelmére?

Habár köztudott, hogy a középkori felsőbb fokú képzés nagyrészt a septem artes liberales, vagyis a hét szabad művészet oktatásán alapult, amelynek az arithmetica, vagyis a számtan is része, a középkorral kapcsolatban nemhogy a magasabb matematikai képzettség, de még az alapfokú számtani ismeretek meglétét sem tekintjük evidenciának. Kétségtelen tény, hogy a matematika nem ebben az időszakban fejlődött látványosan és a számtani ismeretek sem tartoztak a szépen ívelő karrier előfeltételei közé – legalábbis általában. Van azonban minden középkori állam működésének olyan része, amely számolási készség nélkül elképzelhetetlen, nevezetesen az adóztatás. Az adó kirovásától kezdve a beszédésén át az elszámolásig kellett követni a pénz vagy a termény útját, és az ellenőrzés a középkori mérték- és pénzrendszereket ismerve valóban nem lehetett egyszerű feladat. De megoldották, és az itt szerzett ismereteket alkalmasint máshol is kamatoztathatták.

Ezt a rövid bevezetőt azért tartottam fontosnak előre bocsátani, mert a középkor kutatásában Kelet-Közép-Európában egyáltalán nem magától értetődő, hogy a számokat, számsorokat tartalmazó forrásokot komolyan vegyük és a közölt számadatok alapján elemezzük őket. Természetesen, a középkor legvégén vannak már ilyen szempontból is elemzett dokumentumok, példaként hadd utaljak itt csupán az 1494/1495-ös számadáskönyvre.¹ De a korábbi időszakokban az – egyébként olykor valóban indokolt – óvatosság győzedelmeskedik a kíváncsiság felett. A középkori Magyar Királyságra vonatkozó források között kétség kívül viszonylag kevés a kvantitatív elemzésre alkalmas, s azok többsége gazdasági jellegű (számadáskönyv, adójegyzék, esetleg urbárium), s még a kevésnél is kevesebb az, amelyik az egész országra nézve tartalmaz adatokat. Van azonban kettő, amely nem gazdasági jellegű, az egész országra vonatkozik, ráadásul e kettő 65 év különbséggel ugyanarról szól: a kiállítandó védelmi erőről. Az alábbiakban a *Propositiones* néven is emlegetett, úgynevezett sienai tervezetről (1432/1433), illetve annak a *Nádasdy-kódex*ben fennmaradt, valamivel bővebb változatáról² és az 1498. évi törvénycikkekről³ lesz szó, gazdasági és demográfiai szem-

¹ Kubinyi András több tanulmányában is foglalkozott a számadáskönyvvel, legmélyrehatóbban demográfiai számításai kapcsán aknáztta ki az adatait. *Kubinyi András: A magyar királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle*, 38. (1996) 135–161. o. Újabbban lásd: *Neumann Tibor: „Minden időben kegyelmes uratok kívánunk lenni”. A királyi városok adóztatása a 15. század végén.* In: *Hatalom, adó, jog, Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. *Kádas István – Weisz Boglárka.* Budapest, 2017. 13–106. o. A számadáskönyv adatait is felhasználta: *Fedele Tamás: A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495).* Budapest, 2012. A számadáskönyv új kiadását Neumann Tibor készíti.

² DRH I. 405–430. o. A tervezetet a köznemesség szerepét vizsgálva érezhetően preconcepcióval (a reform kudarcát hangsúlyozva) tárgyalta: *Szűcs Jenő: Hadügyi reform és köznemesség. História*, 6. (1984) 5–6. sz. 11–13. o.

³ 1498. évi XX–XXII. tc. DRMH IV. 100–104. o. E két jegyzéken kívül van még más olyan forrás is, amely a Magyar Királyság katonai erejére vonatkozó adatokat tartalmaz. Az 1420-as években egy ismeretlen velencei írnok a keresztény és a nem keresztény világ összes akkor ismert országának katonai erejére vonatkozó adatokat gyűjtött össze, vélhetően követjelentésekből. A listában a Magyar Királyság 80 000 fős védelmi és 40 000

pontokat is figyelembe véve. Hangsúlyozni kell, hogy különbözőségük ellenére mindkét forrás normatív jellegű és érzékelhetően hosszabb távon fenntartható megoldásra törekedett. Ahogy az adóztatásnál, a mindennapi gyakorlatban nyilván az általuk szabályozott vagy szabályozni kívánt honvédelmi kötelezettségek esetében is igyekeztek a teherviselők kedvezőbb helyzetet kialakítani maguknak. Emellett annak is van nyoma, hogy egyes hadjáratok előtt a mozgósítandó létszámot másként határozták meg, adott esetben több ember mozgósítását rendelték el.⁴ Ez azonban nem befolyásolja az említett két forrás elvi alapjait, és nem jelenti azt, hogy ne lehetne őket – természetesen megfelelő kritikával – elemezni.

A Zsigmond-kori tervezet első ránézésre jóval nagyobb létszámú haderőről rendelkezik, mint II. Ulászló-kori párhuzama. Ráadásul eredeti formájában nem lett becikkelyezve, és az sem teljesen világos, hogy mikor egészítették ki a megyék csapataira vonatkozó számadatokkal, amint a *Nádasdy-kódex* megőrizte. További probléma, hogy a mai olvasó számára több ponton logikátlanak tűnik. Nem tudjuk például, hogy egyes megyék miért szerepelnek összevonva és arra sem sikerült eddig elfogadható magyarázatot adni, hogy némely köztudottan nagy népességű megyékre (például Pest, Tolna) miért rótták feltűnően kis létszámú csapat kiállítását. Az egyébként gyakran használt lándzsa mint csapategység csupán egyszer fordul elő benne, akkor viszont olyan összefüggésben, a pozsonyi vár védelme kapcsán, ahol a hagyományos, egy nehézlovas katonát is magába foglaló egységnek sok értelme nem látszik. Persze, ezt az ellentmondást fel lehet oldani azzal, hogy egyszerűen a lándzsának megfelelő létszámmal számoltak.⁵ A tervezet továbbá legtöbbször kifejezetten lovasokról szól, miközben gyalogosokat egyáltalán nem említ, de ezt kétségtelenül magyarázhatja, hogy a magyar hadsereg gyakorlatilag a középkor végéig lovas hadsereg volt.⁶ Az ilyen és ehhez hasonló furcsaságok nem könnyítik meg a forrás értelmezését. Összességében, kicsit bulvárosan fogalmazva, kérdés, hogy egyszerű „ötletelésről” van-e szó, vagy megalapozott, bár még nem véglegesített számításokról. Vannak ugyanakkor arra utaló jelek, hogy a tervezet valamilyen formában mégis hatott a magyar hadszervezetre, hiszen például 1437-ben Tallóci Matkó

---

fős támadó erővel szerepel, kérdés azonban, hogy ebbe beszámította-e a jelentés készítője a vazallus államok seregeit is. *Rerum Italicarum Scriptores XXII*. Ed. *Ludovico Antonio Muratori*. Città di Castello. 1900.² 963. o. Sebastiano Baduario velencei követ 1476-os jelentése ugyancsak tartalmaz Mátyás seregére vonatkozó adatokat, ezek azonban a Szabács elfoglalását is eredményező hadjáratról szólnak, a közölt létszámot vélhetően az adott hadjáratra felduzzasztották. A gyanút erősíti a magyar és az erdélyi seregrész aránytalansága is (14 000:44 480). *Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme XI*. Budapest, 1928. 24. fejt. (www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Banlaky-banlaky-jozsef-a-magyar-nemzet-hadtortenelme-2/11-a-hunyadiak-kora-hunyadi-matyas-14581490-1D23/hunyadi-maskep-hollos-matyas-kiraly-hadjaratai-1458-tol-1488-ig-1D24/24-az-1475-evi-budai-oroszaggyules-fobb-hatarozatai-matyas-14751476-evi-szabacsi-hadjarata-1F19/); a letöltés időpontja: 2017. 11. 22.); *Veszprémy László: Szabács ostroma, Hadtörténelmi közlemények*, 122. (2009) 36–61. o.

⁴ Pl. az 1518-as bácsi országgyűlés VI. cikkelye hat északnyugati vármegyében húsz telek után egy gyalogos puskás katona kiállítását rendelte el. DRMH IV. 214. o. 1523-ban a XVI. tc. szerint tíz telek után kellett a bandériumot tartó uraknak egy dárdával felszerelt könnyűlovast hadrendbe állítani, és ugyanez a törvénycikk megismétli az imént idézett, 1518-as rendelkezést is a puskásokról (DRMH IV. 256. o.), 1526-ban pedig a IX. tc. általánosságban a kötelezettségeken felül kiállítandó csapatokról rendelkezett. A VIII. tc. ugyanerre kötelezte a királyt is (DRMH IV. 266. o.).

⁵ Hasonló, négyes egységenkénti számítást alkalmaztak Hrussó várának 1403. évi elzálogosításánál is (trecentos equites ratione stipendii et servitiorum ipsorum... singuli quatuor equi decem florenos... nos castrum vocatum cum eorum utilitatibus ipsi Magistro Petro obligavimus). Zsigmond-kor Oklevéltár. II/1. k. 1400–1406. Szerk. *Mályusz Elemér*. Budapest, 1956. 2598. sz. Köszönöm Bárány Attilának, hogy az adatot megosztotta velem.

⁶ Vö. *B. Szabó János*: Bethlen Gábor, az újjászervező. A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében, I. rész csata és a „hadügyi forradalom”, 1. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 967–970. o.

a sienai tervezetnek megfelelő beosztás szerint kapta meg a rábízott várakat,⁷ és később is többször hivatkoztak egy, a budai palota tárnokházában őrzött Zsigmond-kori lajstromra.⁸ Kérdés tehát, hogy a ránk maradt jegyzékeknek lehet-e közük ehhez a lajstromhoz, illetve lehet-e valamiképpen ellenőrizni az eredeti tervezet és a kiegészített jegyzék megalapozottságát.

Az ellenőrzés egyik lehetősége, ha összevetjük az 1498. évi törvénycikkekkel. Persze, időközben sok változás történt. A XV. század elején szereplő személyek a század végét nem érték meg, sőt, több család kihalt, s birtokaikat mások kapták. Ráadásul az 1498. évi törvényben a zászlós-urak névsora sokkal rövidebb. Az egyházi intézmények azonban lényegesen kisebb változásokon mentek át. A két jegyzék között a legnagyobb különbség a szerzetesi intézményeknél látható, mivel a Zsigmond-korban csak a vránai perjel és a pannonhalmi apát tűnik fel, míg a század végén a név szerinti felsorolásba már bekerült a pécsváradai, a szekszárdi és a zabori bencés, a péterváradai ciszterci apát, valamint a lövöldi perjel is. A különbség magyarázata feltehetően az, hogy a Zsigmond-korban ez utóbbi intézmények mind világi vagy egyházi kommandátorok kezében voltak, s csak Pannonhalma élén állt választott apát Dobói Miklós személyében (1422–1438/1439). A másik szerkezeti különbség egyes káptalanok felsorolása 1498-ban. Mai szemmel nézve talán nem tűnik egészen logikusnak a lista, hiszen a budai káptalan, például, nincs benne, miközben a székesfehérvári és a titeli igen, a székeskáptalanok esetében pedig úgy tűnik, inkább a nagyobb, gazdagabb testületeket sorolták fel név szerint, viszont nem világos, hogy ebből a sorból miért hiányzik a váradi székeskáptalan. A magyarázat vélhetően az Ulászló-kori törvénycikkek azon kitételében rejlik, hogy csapatok kiállítására csak a dézsmára jogosult egyháziak voltak kötelezve.⁹ Ezen felül van különbség a püspökségeket illetően is. A boszniai püspökség csak a Zsigmond-kori listában szerepel, de hiánya a XV. század végén végső soron érthető, hiszen területének jó része ekkor már török kézen volt. Ellenben nincsen benne a váci, a nyitrai és a szerémi püspökség, amelyeket az 1498-as jegyzék viszont felsorol. Nyitra és Szerém hiányát talán még lehetne azal indokolni, hogy eredetileg ezek az esztergomi, illetve a kalocsai érsekség magánpüspökségei (Eigenbistum) voltak, és ezért nem említették őket külön, de ez a magyarázat a XV. század elején már elég anakronisztikus. Az is elképzelhető, hogy ennek a két püspökségnek annyira kevés volt a jövedelme, hogy emiatt nem kerültek be az eredeti tervezetbe. A váci püspökség kimaradását talán az magyarázhatja, hogy a tervezet készítése idején, 1430 óta üresedésben volt.¹⁰ A Nádasdy-kódexben fennmaradt, a vármegyékkel kiegészített „munkapéldány” esetében a három püspökség hiányára egyelőre nemigen lehet mást mondani, mint hogy kifelejtették őket. Mindezen kérdések és problémák ellenére a két jegyzék szoros kapcsolatot mutat:

	1432/1433	Nádasdy	1498/XX. tc.
PÜSPÖKÖK			
boszniai	100	100	
csanádi	500	200	100
egri	1000	1000	400

⁷ Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Budapest, 1977. 203–204. o. Köszönöm Bárány Attilának, hogy figyelmemet erre az adatra felhívta. Az adatok személyi háttérének értelmezéséhez lásd: Mályusz Elemér: The four Tallóci brothers. *Quaestiones medii aevi novae*, 3. (1998) 137–176. o. Magyarul: A négy Tallóci fivér. *Történelmi Szemle*, 38. (1980) 531–576. o.

⁸ 1500. évi XXII. tc.; 1518. évi (bácsi) II. tc. DRMH IV. 152. és 214. o.

⁹ 1498. évi XV. tc. DRMH IV. 96. o.

¹⁰ http://lexikon.katolikus.hu/V/váci_püspökség.html. (A letöltés időpontja: 2017. 11. 22.) Köszönöm C. Tóth Norbertnek, hogy erre az adatra figyelmemet felhívta.

	1432/1433	Nádasdy	1498/XX. tc.
erdélyi	500	500	400
esztergomi	1000	1000	800
győri	200	200	200
kalocsai	500	500	400
pécsi	500	500	400
váradai	500	500	400
veszprémi	200	200	200
zágrábi	500	500	400
nyitrai			50
szerémi			50
váci			200
esztergomi kápt.			200
egri kápt.			200
erdélyi kápt.			200
bácsi kápt.			50
fehérvári kápt.			100
titeli kápt.			50
Összesen	5500	5200	4800
EGYÉB EGYHÁZIAK			
vránai perjel	500	500	400
Pannonhalma	100	100	200
Pécsvárad			200
Pétervárad			200
Lövöld			200
Szekszárd			100
Zobor			50
Összesen	600	600	1350
Mindösszesen	6100	5800	6150

Az 1432/1433-as javaslatok és a *Nádasdy-kódex*ben megtalálható változat között az egyetlen különbség a csanádi püspök csapatának létszáma. Ennek oka lehet utólagos módosítás vagy elírás is. Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy a különbség éppen annyi, ahány katonát az 1498. évi törvény szerint a nyitrai, a szerémi és a váci püspök együttesen ki kellett állítson. Az összlétszámok megállapításánál egy kisebb átcsoportosítást az 1498. évi törvényeknél is meg kell tenni, a zobori apátság ugyanis ebben az időben már nem volt a bencések kezén: 1468-ban kánonilag egyesítették a nyitrai püspökséggel. Így a két javadalomra rótt katonaállítási kötelezettséget valójában össze kell vonni. Akár véletlenül, akár szándékosan hagyták ki a tervezetből a három püspökséget, a tervezett létszámok a két érseki tartomány, Esztergom és Kalocsa között hasonlóan oszlanak meg:

A	B	C	D	E	F	G	H	I
	1432/ 1433	Pannon- halmával	Nádasdy A	Pannon- halmával	Nádasdy B	Pannon- halmával	1498/ XX. tc.	monos- torokkal
Esztergom	3000	3100	3000	3100	3250	3350	2800	3500
Kalocsa	2500	2500	2200	2200	2250	2250	2050	2250
Összesen	5500	5600	5200	5300	5500	5600	4850	5750
Esztergom	54,55%	55,36%	57,69%	58,49%	59,09%	59,82%	57,73%	60,9%
Kalocsa	45,45%	44,64%	42,31%	41,51%	40,91%	40,18%	42,27%	39,1%

Látva a Zsigmond-kori tervezet változataiban és az 1498. évi törvénycikkben a két érseki tartomány egymás közötti arányait, úgy vélem, az egyháziak között 5600 főt akartak szétosztani mind az eredeti javaslatban, mind a későbbi változatban. A különbség talán arra vezethető vissza, hogy nyilvánvalóvá vált: a csanádi püspök, akinek egyházmegyéje már abban az időben erősen szenvedte a török betöréseket, nem képes egy teljes bandérium kiállítására (a XV. század végére még tovább csökkent a kapacitása), ráadásul az így kieső 300 fős kontingenst nem is lehetett, esetleg nem is akarták a kalocsai érseki tartomány más egyházmegyéi között szétosztani. Ezen területek egy részét ugyancsak érintették a török támadások. Végül ott csupán 50 főt róttak a szerémi püspökre, a fennmaradó 250 főből kétszázat korrekcióként a váci püspökhöz, ötvenet pedig az esztergomi érseki tartomány által vállalt többletként a nyitrai püspökhöz írtak. A *Nádasdy-kódex*ben megőrzött szöveg így egy köztes állapotot mutat, amelyben a csanádi püspöknél ugyan elvégezték a javítást, de az eredeti tervezetből hiányzó három püspökséget nem pótolták a listában. Az eredeti tervezet egyébként a jelek szerint inkább a jövedelmi viszonyokat vette alapul, míg a korrekciónál, úgy tűnik, a két érseki tartomány lélekszamarányaihoz igazodtak.¹¹ A jelek szerint a későbbiekben a lélekszám-arányosság elve maradt meg, ahogy ez a táblázat G és I oszlopában látszik.

A két oszlop közötti minimális eltérés, illetve az a tény, hogy a XV. század végén csak az esztergomi érseki tartományra róttak magasabb terhet, míg a kalocsai tartomány által kiállítandó létszám változatlan maradt, azt jelzi, hogy az ország területén a népességnövekedés nem volt egyenletes. A többlet nagyobb részt a Dunántúlon, kisebb részt a nyitrai püspökségben jelentkezik. A pécsi püspököt a Zsigmond-korban 500 (a boszniai püspökség kötelezettségét is ideszámítva 600) katona kiállítására kötelezték, 1498-ban viszont a püspök 400 fős kontingense mellett (a XV. század végén egy bandériumra már nem 500, hanem csak 400 főt számoltak) ide kell számítani a pécsváradi és a szekszárdi apátság összesen 300 katonáját is. A veszprémi püspök 200 fős kontingense mellett megjelent a lövöldi perjel 200 és a fehérvári káptalan 100 katonája. Mindemellett

¹¹ Vö.: F. Romhányi 2018. 3. táblázat. Hasonlóképpen jövedelemarányosan osztották el a kötelezettségeket 1422-ben a Német-római Birodalomban, a husziták ellen tervezett hadjárat előtt. Ezt igazolja például, hogy a sereg kiállításának terhet legnagyobb részt a városokra rótták (a teljes létszám mintegy 45%-át), de olyan furcsaságok is, hogy míg a verdeni püspöknek 9, addig magának Verden városának 10 katonát kellett kiállítani. Deutsche Reichstagsakten VIII. Hrsg. *Julius Weizsäcker*. Gotha, 1883. 157–165. o. Hasonlóképpen a jövedelemarányosság elvének előtérbe helyezésére utal egy 1420-as években készült velencei összeállítás az egyes európai és kisázsiai hatalmak katonaállítási képességéről. A Francia Királyság kapacitása eszerint 30 000 ember lett volna, de a háború előtt 100 000 katonára becsülték. Bármennyire is pusztító volt a százéves háború, az ország népességét biztosan nem harmadolta meg. Ugyanez a jegyzék Anglia kapacitását szintén 30 000 katonára becsülte (1414 előttre 40 000-et ír), ami ugyancsak a jövedelmek összefüggésében lehet értelmezhető, a népességarányosságot kizárja. Vö.: *Rerum Italicarum scriptores XXII*. Ed. *Ludovico Antonio Muratori*. Città di Castello, 1900.² 960–961. o.

duplájára nőtt a pannonhalmi apát és a nyitrai püspök kötelezettsége. A növekmények egy részét ellensúlyozta az egri püspök kontingensének csökkenése 400 főre, de az egyenleg így is 150 fős (kb. 4,5%) növekményt mutat. A másik oldalon, a kalocsai érseki tartományban ezzel szemben csak a korábbi kötelezettségek újraosztása történt meg. Összességében csökkent a csanádi, a váradi és a zágrábi püspökség kötelezettsége 100-100 fővel, növekedett a kalocsai érsekség és az erdélyi püspökség kötelezettsége 200,¹² illetve 100 fővel. Az összkép illeszkedik a hadseregállításról szóló rendelkezések visszatérő fordulatához, hogy tudniillik a kötelezettségeket a népesség és a jövedelem együttes figyelembevételével rótták ki. A két érseki tartomány egymás közti arányának kismértékű változása az előbbit, a belső arányok kisebb-nagyobb változásai pedig az utóbbit tükrözik.

Egyházmegye	Nádasdy B	1498. évi XX. tc.
ESZTERGOM*	1100	1200
Eger	1000	600
Győr	200	200
Nyitra	50	100
Pécs	600	700
Vác	200	200
Veszprém	200	500
	3350	3500
EGYÉB EGYHÁZIAK		
KALOCSA	500	700
Csanád	200	100
Erdély ¹³	500	600
Szerém	50	50
Várad	500	400
Zágráb	500	400
	2250	2250

* A pannonhalmi apátság kontingense az esztergomi érsekségnél szerepel.

A pápai tizedjegyzék elemzésével összefüggésben sikerült kimutatni, hogy a két magyar érseki tartomány lélekszámának egymás közti aránya stabilan 60:40 körül mozgott. Mind a plébániák, mind a Penitenciáriához fordulók, de még a római Szentlélektársulatba felvételt nyerők is ezt az arányt mutatják, sőt, még az egyházi jövedelmek adóztatásánál is feltűnik ez az arány.

¹² A növekményt a péterváradi apátság 200 fős kontingense jelenti. Az apátságot a XV. század végén Várad Péter kalocsai érsek megkísérelte végleg egyesíteni az érsekséggel, de ehhez az uralkodó nem járult hozzá, csak Péter érsek haláláig (1501) kapcsolódott össze a két javadalom. Vö.: *Beke Margit*: Pétervárad története a kezdetektől a XVIII. század végéig, *Magyar Sion* (új folyam), 7. (2013) 67. o.

¹³ Az 1415/1416-ban készült tervezet szerint az erdélyi püspököknek – hasonlóan az 1498. évi törvényhez – 150 lánzsát (600 főt) kellett kiállítania. DRH I. 398. o.

Ugyanakkor a pápai kúria gyakorlata inkább a tényleges jövedelmek adóztatását mutatja, vagyis nemcsak a tizedeket, hanem az egyéb jövedelmeket is igyekeztek bevonni az adóalapba.¹⁴

Az egyházi bandériumok vizsgálatán keresztül, úgy gondolom, sikerült érveket felhozni amelle, hogy a sienai tervezet, illetve annak a *Nádasdy-kódex*ben fennmaradt változata valós adatokon, de legalábbis valós arányokon alapult, és 1498-ban ez a jegyzék, vagy ennek valamilyen javított változata volt az új, immár becikkelyezett lajstrom alapja. Ahhoz azonban, hogy a két jegyzéket ennél részletesebben is össze lehessen hasonlítani, a Zsigmond-kori jegyzéket „meg kell tisztítani”. Az ugyanis nemcsak a Magyarországra vonatkozó adatokat tartalmazza, hanem nagyjából felerészben balkáni területeket is. A szerb despota, a moldvai vagy a havasalföldi vajda hadai, de még a Bulgáriához írt 4000 fős kontingens sem a Magyar Királyságot terhelte, még akkor sem, ha az említett uraknak magyarországi birtokai is voltak. Ezeket a tételeket egyébként könnyű leválasztani, hiszen eleve külön soron szerepelnek (összesen 22 ezer fő). Nehezebb dolgunk van a többi, például boszniai és hercegovinai területekkel, ezeknek a kontingensét ugyanis összevonták a szlavóniai seregrésszel, mégpedig a forrás szerkezetéből ítélve Körös, Varasd és Zágráb vármegyék, valamint Alsó-Szlavónia csapataival.¹⁵ Ennek a létszámnak a pontos elosztása nem lehetséges, de a többi dunántúli megye adataira, illetve későbbi demográfiai számításokra alapozva a szlavóniai területekre nagyjából a feltüntetett 9000 fős létszám negyede eshet. Végül, ki kell venni a teljes horvátországi részt is, mivel az 1498. évi törvénycikkek ezekről a területekről csak részben szólnak (összesen négy tétel köthető hozzá: a horvát bán, a vránai perjel, valamint a Frangepánok és a Corbáviai hercegek bandériumai, összesen 1600 fő, ami a Zsigmond-kori kontingensnek alig több mint a fele és valószínűleg csak a Szávától délre eső, Modrus körüli hegyvidéki területre és részben Hercegovinára vonatkozik).

Ilyenformán a vazallusállamok és Horvátország serege összesen 32 750 fő, amihez Horvátországban a tervezet szerint tartozik még egy 1500 fős királyi sereg. A Magyar Királyság védelmére 5000 fős királyi sereg mellett nagyjából 30 000 fővel számoltak, s a jelek szerint a vármegyék nem egy előre meghatározott létszámot kellett elosszanak, hanem a telkek alapján számolták ki – vélhetően némi kerekítéssel – az egyes létszámokat. Az ország serege a Nádasdy-kódex szövege szerint az alábbiak szerint oszlott meg:

1433	Létszám	Arány	1498	Létszám	Arány
Főurak	7300	24,27%	Főurak	16 800	47,09%
Püspökök	5500	18,29%	Püspökök	4850	13,59%
Egyháziak	100	0,33%	Egyháziak	900	2,52%
Kiváltságosok	4200	13,97%	Kiváltságosok		0,00%
Nemesek	12 975	43,14%	Nemesek	13 130	36,80%
Összesen	30 075	100,00%	Összesen	35 680	100,00%
Király	5000		Király ¹⁶	2200	

¹⁴ Vö.: F. Romhányi 2018. 1. táblázat és 1. ábra. Tekintettel arra, hogy a pápai tizedszedők és más kúriai hivatalok is helyi személyeket alkalmaztak az összeírások elkészítésénél, az összegyűlt adatok nemcsak Rómában, hanem helyben is rendelkezésre állhattak.

¹⁵ Alsó-Szlavóniát a magyar kutatás hagyományosan ki szokta hagyni mind a történeti földrajzi, mind a népességtörténeti kutatásokból. Mivel azonban a terület az egész középkorban a zágrábi püspökség joghatósága alá tartozott és a kortársak is stabilan a magyar korona alá tartozó Szlavónia részének tekintették, a jelen tanulmányban is ekként szerepel.

¹⁶ A középkor végén szokásos zsolddal számolva a királyi seregnek csak a zsoldkölsége legalább 63 000 forint volt évente, amihez még nyilván hozzá kellene adni a végyvárak fenntartásának ugyancsak tetemes költségeit. Egy

A nemesek kategóriája valójában a vármegyék által kiállított telekkatonaságot takarja, a kiváltságosok rubrikájába pedig a szászok, a székelyek, a jászok, a kunok és a románok által kiállítandó csapatok kerültek, akiket a Zsigmond-kori tervezet két soron, külön tételként sorol fel. Ez a kategória a későbbiekben már nem bukkan fel, nyilván részben más bandériumokba osztották be őket, részben talán másként viselték a katonai terheket (a szász városok például közvetlenül pénzzel, illetve hadianyaggal is hozzájárulhattak a katonai költségekhez¹⁷).

A táblázat talán legérdekesebb sora az, amelyik a telekkatonaság létszámát adja meg. Ebből kiindulva a jobbágyporták száma az általánosan emlegetett 400 ezernél magasabb, nagyjából 428 ezer lehetett.¹⁸ Ennek egyebek mellett a népességszámításoknál van jelentősége, amire a későbbiekben még visszatérek. Ami a tartalmi kérdéseket illeti, feltűnő, hogy a tervezet nagyon nagy arányban terhelte meg az alsóbb rétegeket, hiszen a köznemesség és a szintén nem kiemelkedően gazdag kiváltságos csoportok a sereg létszámának 57%-át adták, míg a főpapok és a főurak csupán 43%-ot. Ez arra utal, hogy ebben az időben döntően a jobbágyporták száma alapján osztották szét a kiállítandó létszámokat.

A király 5000 fős kontingensének költségeit az uralkodó nagy valószínűséggel nemcsak a magyarországi jövedelmeiből kellett (volna) fedezze, nehezen hihető ugyanis, hogy az ország elitjének (király, főurak, főpapok) jövedelméből közel 30%-kal részesedett volna. A királyi tisztviselők által kiállított csapatokat (2600 fő) nyilván az országon belüli jövedelmekből finanszírozták, akárcsak a husziták ellen küldhető 400 fős királyi csapatot. A Délvidékre szánt két, egyenként ezerfős királyi kontingens költségeit azonban részben biztosan a vazallus államokból származó jövedelemre kívánták alapozni. Erősen kétséges egyébként, hogy ez az 5000 fős királyi sereg, illetve annak a déli határ védelmére mozgósítható része valóban felállt valaha is. Maga a tervezet Zsigmond uralkodásának a végén készült és 1433 után még nyilvánvalóan dolgoztak rajta. Az Albert király trónra kerülése körüli zavarok idején nem valószínű, hogy bárki is foglalkozott volna a tervezet megvalósításával, ráadásul 1439, Szendrő esete után a remélt balkáni jövedelmekkel már nem lehetett számolni. További kérdés a királyi bandériumokkal kapcsolatban, hogy vajon milyen mértékben fedezték ezek költségeit a királyi birtokok földesúri jövedelmei, illetve a regale jövedelmek. Erre vonatkozó források hiányában a kérdést megválaszolni nem tudjuk, de ha népesedési szempontból akarjuk értékelni a forrást, ezzel a bizonytalansági tényezővel számolni kell. Mindazonáltal, igen valószínű, hogy a királyi bandériumok költségeit döntően a regale jövedelmekből finanszírozták.

Áttérve immár a két lajstrom összehasonlítására, a változás azonnal látszik. Az egyháziak terhei lényegében változatlanok maradtak, csupán az arányuk csökkent valamelyest 18,6-ről 16,1%-ra. A király és a telekkatonaságot kiállító vármegyék többségének terhei csökkentek, bár a vármegyék összterhelése körülbelül 1%-kal nőtt a délvidéki vármegyékben alkalmazott eltérő számítási mód miatt.¹⁹ Mindeközben a főurak kötelezettsége nagyjából a kétszeresére nőtt. Összességében, a

ekkora sereg fenntartásának éves költsége több mint 1 millió forint, aminek a beszedett subsidium alig 30%-át fedezte. A hadiadó évi összegéről az 1490-es években lásd: Neumann Tibor: Királyi hatalom és országgyűlés a Jagelló-kor elején. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon: a kezdetektől 1918-ig. Szerk. ifj. Bertényi Iván – Dobszay Tamás – Forgó András – Pálffy Géza – Rácz György – Szijártó István. Budapest, 2013. 46–54. o.

¹⁷ Szokola László: Magyarországi városok zsoldos-állítása a Mátyás- és Jagelló-korban. In: Magister historiae II. Válogatott tanulmányok a 2014-ben és 2015-ban megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásából. Szerk. Farkas Csaba – Lados Tamás – Ribí András – Uhrin Dorottya. Budapest, 2016. 122–141. o.

¹⁸ Vö.: 1435. március 12., II. tc. DRH I. 279. o.

¹⁹ 1498-ban általánosságban 36 telek után kellett egy katonát kiállítani, 11 délvidéki megyében azonban 24 telekre rótták ezt a kötelezettséget. Vö.: 1498. évi XVI. tc. DRMH IV. 96–98. o. Ez ebben a régióban csaknem 40%-os tehernövekedést jelentett volna, amit azonban kiegyenlíthetett a fegyverzet (nehézlovass, illetve köny-

főurak nemcsak a két jegyzék közti mintegy 5600 fős növekményt, hanem még a többiek által korábban kiállított katonák egy részét is átvállalták. Ennek hátterében egyrészt ott van a Mátyás-kori adóztatási rendszer megszűnése, de ilyen mértékű tehervállaláshoz a főurak gazdasági erejének ezen felül is növekednie kellett. Teljesen egyértelmű, hogy 1499-ben ennek a kötelezettségüknek a teljesítéséhez kapták meg a királyi adó felét.²⁰ Mindamellett arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy az ország tervezett hadereje összességében mintegy 8%-kal nőtt, ami a népesség növekedésénél (~18,5%) lényegesen kisebb mértéket jelent.

Ahogy az egyháziaknál láttuk, a népesség- és jövedelemarányos elosztás kiegészíti egymást. Az ország egészét tekintve biztosan érvényesült a fenntarthatóság követelménye – legalábbis a szándékok szintjén. A sereg tervezett összlétszáma mind a Zsigmond-korban, mind 1498-ban igazodott az ország népességének nagyságához. Az egyes rétegek közti tehermegosztásnál azonban 1498-ban jobban érvényesült a jövedelemarányosság. Ennek deklarált eleme volt az, hogy a vármegyék többségében a korábbi harmincháromról harminchatra emelték az egy katona kiállítására kötelezett telkek számát. De ezen túlmenően is látható az erre való törekvés, például az egyháziak esetében a belső arányok megváltoztatásánál (a kalocsai egyházmegye lélekszáma biztosan nem nőtt oly mértékben, mint a területéről kiállítandó katonák száma) vagy a főurak arányának megugrásánál. Végző soron erre utal a királyi sereg létszámának jelentős csökkenése is, hozzáátve, hogy e mögött nyilvánvalóan ott van a királyi jövedelmek egy részéről való lemondás, illetve azok átengedése – persze, a kötelezettségekkel együtt. A főurak hatalmának és politikai befolyásának Jagelló-kori megnövekedését a katonaállítási kötelezettségekben látható változás igen látványosan illusztrálja.²¹

Egy rövid cikk nem vállalkozhat sok rész kérdés boncolgatására. Mi az oka a vármegyék között tapasztalható aránytalanságoknak? Miért rövidült le az 1498. évi törvénycikkben a zászlósúrok névsora, miközben az egyháziak száma viszont nőtt (csak lehetőségként vetem fel, hogy az előbbi mögött jelentős birtokkoncentráció, az utóbbi mögött viszont a commendatóri rendszer megszűnése és az egyházmegyei jövedelmeknek a püspök és a káptalan közti szigorúbb megosztása sejthető)? Miért szerepel külön a zabori apátság, holott semmi jelét nem látni, hogy akár ekkor, akár később helyre akarták volna monostorként állítani?

Egy kérdésre azonban mégis szeretnék még röviden kitérni: miért éppen ekkora sereglétszámokkal dolgoztak a lajstromok készítői? Előre kell bocsátanom, hogy részletes választ a kérdésre nem tudok adni. Viszont más összefüggésben a középkori Magyar Királyság népességével foglalkozva feltűnt, hogy az 1498. évi törvénycikkben nagyjából az ország XV. század végére becsült népességének 1%-a jelenik meg. A koldulórendi kolostorhálózat alapján számított ~3,5 millió és az 1498-as adat alapján számított ~3,57 millió között a különbség csupán néhány tízezer. Tulajdonképpen ugyanez igaz a Zsigmond-kori 3 millió körüli népségre is. Korábban már Engel Pál is 3 millió körüli népséggel számolt a XV. század elejére,²² és nem mond ennek elent a kolostorhálózat sem (a XV. század végi ~14 000 fő/kolostor helyett²³ ekkor még ~15 000 fő

nyúlóvas) különbsége. A különbségtétel oka nem világos, később nem is ismétlik meg. Az 1542. évi (pozsonyi) XXII. cikkely csak a harminchat telek/egy katona előírást erősítette meg. *Corpus Iuris Militaris Hungarici I.* Szerk. *Farkas Ádám*. Budapest, 2016. 101. o. 1498-ban, az adott régióban ezáltal a Zsigmond-kori állapothoz képest valamivel több, mint ezer katonával növelték meg a kiállítandó kontingenst (2700 helyett 3746).

²⁰ *Kubinyi András*: Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországon. *Hadtörténelmi Közlemények*, 113. (2000) 401–403. o.

²¹ *Kubinyi András*: Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországon. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. In: Nándorfehérvártól Mohácsig. Budapest, 2007. 220–224. o.

²² *Engel Pál*: Az Anjou- és a Zsigmond kori Magyarország történelmi demográfiájának problémái. In: Magyarország történelmi demográfiája (896–1995). Szerk. *Kovacsics József*. Budapest, 1997. 111–116. o.

²³ *F. Romhányi* 2015.

jutott egy kolostorra, és már ez is az alacsonyabb adatok közé tartozott a korabeli Európában).²⁴ Az „1%-os elv” nem ismeretlen, a XVIII. században Montesquieu és Adam Smith is úgy vélte, hogy egyetlen uralkodó sem tarthatja országa népességének több mint 1%-át egyszerre fegyverben.²⁵ A probléma csupán az, hogy ez az elv egy olyan korban fogalmazódott meg, amikor már valóban léteztek állandó hadseregek és a hadviselés társadalmi és gazdasági környezete is jelentősen eltért a középkori viszonyoktól. Ráadásul még az újkorban is több példát lehet idézni, amikor ezt az elvet durván áthágták. A legjobb példa talán a Porosz Királyság, amely népességének mintegy 7-8%-át kitevő hadsereget tartott fenn.²⁶ Azt azonban az elv használatának feltételezése nélkül is kijelenthetjük, hogy a tervezet készítői, módosítói, illetve az 1498. évi törvénycikkek összeállítói nagyon jól ismerték az országot, és meglehetősen jó adatok alapján dolgozhattak. Valószínűleg használhattak valamifajta „ökölzabályt” is, amelyet azonban nyilván nem szakkönyvből tanultak, hanem hosszú idő alatt összegyűlt, részben örökölt, részben saját tapasztalatokból szűrtek le. A portális adó rendszere az 1430-as években már százéves múltra tekinthetett vissza, és éppen a sienai tervezet előtt néhány évvel, 1427-ben készült az az Engel Pál által közölt összeírás, amely négy északkelet-magyarországi vármegye részletes adatait tartalmazza.²⁷ Emellett ott volt az egyházi adóztatás, alkalmasint nemcsak a szokásos tizedszedés, hanem a pápai tized befizetésének kötelezettsége is. Mindeme feladatokat részben vagy egészben magyarországi személyzettel oldotta meg az egyház is. A technikai feltételei tehát megvoltak egy ilyen léptékű vállalkozásnak, és ha a számolási készségéről híres Ozorai Pipo már nem is élt, biztosan voltak olyanok, akik megfelelő tudás birtokában a feladatot végre is tudták hajtani. A rendelkezésünkre álló adatok alapján az is látszik, hogy a katonaállítás, a kontingensek elosztásának javasolt rendszere hosszú kísérletezés és többszöri módosítás eredménye volt. A temesvári országgyűlés telekkatonaságra vonatkozó határozata, az 1415/1416-os csonka tervezet, az 1432/1433-as sienai tervezet, valamint a Nádasdy-kódexben fennmaradt változat ennek a gondolkodásnak egy-egy állomása. A végeredmény pedig az a Zsigmond császár nevével fémjelzett lajstrom volt, amelyet még a XV–XVI. század fordulóján is alapnak tekintettek.

Akárhogy is alakult ki a számítás módszere, annak eredménye, úgy tűnik, mind a Zsigmond-kor végén, mind 1498-ban az volt, hogy a főurak, az egyháziak és a vármegyék által kiállítandó védelmi erő az ország népességének nagyjából 1%-át tette ki és ezen felül számoltak egy – a két vizsgált időpont között jelentősen összezsugorodó – királyi sereggel. A XV. század eleje és vége között eszerint nagyjából évi 2,5%-os szaporulattal lehet számolni. Az újkori demográfiai robbanást megelőzően ilyen szaporodási rátánál már felmerülhet a kérdés, hogy ehhez milyen mértékben járult hozzá a természetes szaporulat, illetve a bevándorlás, különösen, ha tekintetbe vesszük a korszak kül- és belháborúit. A bevándorlás a török nyomás erősödésével nyilván egyre nagyobb méreteket öltött, aminek lenyomatát látni is lehet például a Temesköz kolostorhálózatának átalakulásában vagy az erdélyi és északkelet-magyarországi hegyvidékeken felbukkanó ortodox monostorokban.²⁸

²⁴ F. Rombányi *Beatrix: Mendicant Networks and Population in a European Perspective*. In: *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective: From Frontier Zones to Lands in Focus*. Ed. Gerhard Jaritz – Szende Katalin. Routledge, Abingdon–New York, 2016. 99–122. o.

²⁵ M. S. Anderson: *Europe in the Eighteenth Century*. Routledge, Abingdon–New York, 2014. 178. o.

²⁶ Köszönöm B. Szabó Jánosnak, hogy ezekre a szempontokra felhívta a figyelmemet, és a cikk más pontjain is több hasznos tanáccsal látott el.

²⁷ Engel Pál: *Kamarahaszna-összeírások 1427-ből*. Budapest, 1989.

²⁸ F. Rombányi 2015. 26., 47. o.

Az 1430-as években kiállítani tervezett, illetve az 1498-ban előírt seregek összlétszáma között éppen a királyi sereg tervezett létszámának jelentős csökkenése miatt jóval kisebb a különbség (35 075, illetve 37 880). Míg tehát a lélekszám 60-70 év alatt 18-20%-kal nőtt, addig a sereg összlétszáma csupán 8%-kal lett több. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a jövedelmek lassabban nőttek, mint a népesség. A másik magyarázat természetesen az, hogy a királyi jövedelmek csökkentek jelentős mértékben, ami megszorításokkal, de igaz, hiszen az uralkodó az adó egy részéről ténylegesen lemondott. Azt a lehetőséget sem vethetjük el, hogy a katonai kiadásokat, illetve a hadsereglétszámokat egyszerűen a szükségesnek ítélt mértékhez igazították, hiszen a várható ellenséges sereg mérete legalább annyira befolyásolhatta a kiállítandó védelmi erő létszámát. Ebből az eltérésből tehát nem következethetünk közvetlenül gazdasági problémákra, sarkított megfogalmazásban az egy főre jutó GDP csökkenésére.

A *Propositiones* elemzésének további eredménye, hogy úgy tűnik, a porták száma valamivel magasabb volt, mint a korábban rendszeresen idézett körülbelül 400 000. Ennek egyik legfontosabb következménye, hogy miközben a későközépkori lélekszámot immár két forrás alapján is felfelé módosítottuk, a háztartások átlagos létszámát nem kell az egekig tornászni. Közel 3,6 milliós népességgel és 428 ezer portával számolva²⁹ (a jobbágyok és az egytelkes nemesek arányát 80-83%-ra feltételezve) az egy egész telekre jutó átlagos lélekszám 6,7-6,9 fő. Ez még mindig magasabb, mint a Kubinyi András által használt 6,2, de figyelembe véve a nem egész telken gazdálkodókat a háztartások átlagos létszámára 6,5 körüli értéket kapunk. Ugyanez a két szám kerek 400 000 portát feltételezve 7 körül, sőt afölött van, ami átlagnak nehezen hihető.³⁰

Ha ez az érvelés elfogadható, akkor „két legyet üthetünk egy csapásra”: nyilván hibákat tartalmazó, de megalapozott forrásként tekinthetünk az 1432/1433-as *Propositiones*-ra, és egy lépéssel közelebb juthatunk a középkori Magyar Királyság népességének meghatározásához és a változások leírásához.

RÖVIDÍTÉSEK

- DRHI.   *Decreta Regni Hungariae: Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Kiad. *Dóry Ferenc*. Budapest, 1976.
- DRMH IV.   *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary IV: 1490–1526*. Kiad. *Banyó Péter – Martyn Rady – Bak János*. Budapest, 2012.
- F. Romhányi* 2015.   *F. Romhányi Beatrix: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. Történelmi Szemle*, 57. (2015) 1–49. o.
- F. Romhányi* 2018.   *F. Romhányi Beatrix: Gondolatok a 14. századi pápai tizedjegyzék ürügyén*. In: Tiszteletkötet Koszta László emlékére. Szerk. *Fedeles Tamás, Hunyadi Zsolt*. (Sajtó alatt.)

²⁹ Az 1435. március 12-i dekrétum II. cikkelye a telekkatonaság számítási módját kétféleképpen adja meg: egyrészt 33 telek után egy, másrészt száz telek után három katonát ír elő. Ez az 1%-os eltérés a telkek számában mintegy négyezres többletet, összesen 432 500 telket jelent. A jelen tanulmányban az alacsonyabb számot vettem alapul.

³⁰ A késő középkori Magyarország lélekszámáról lásd még: *Kubinyi András: A késő középkori Magyarország történeti demográfiai problémái*. In: *Történeti demográfiai évkönyv 2*. Szerk. *Faragó Tamás – Óri Péter*. Budapest, 2001. 105–120. o.; *Kubinyi András – Laszlovszky József: Népeségtörténeti kérdések a késő középkori Magyarországon: népesség, népcsoportok, gazdálkodás*. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. *Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter*. Budapest, 2008. 37–48. o.

Ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum

Magyar preláthusok szentszéki látogatásai a középkorban*

A Szent Péter és Szent Pál apostolok küszöbéhez járulás fogalmának széles körben ismert jelentése immár közel két évezrede a római zarándoklatokkal fonódott össze.¹ Részint ebben gyökerezik az ókeresztény időszaktól kialakuló gyakorlat, mely szerint a metropolitáknak, püspököknek, valamint a Szentszék joghatósága alá tartozó, kiváltságos (*exempt*) egyházi intézmények vezetőinek bizonyos időközönként fel kellett keresniük a pápát. Ezen alkalmak során az apostolfejedelmek relikviái előtti tisztelet kifejezése mellett megerősítették a római egyház vezetőjéhez fűződő kapcsolatukat, valamint beszámoltak egyházmegyéjük állapotáról. A Trentói Zsinat reformintézkedéseinek szellemében V. Sixtus pápa (1585–1590) *Romanus pontifex* kezdetű konstitúciójában (1585) részletesen szabályozta e kötelező (személyesen vagy helyettes útján), az egyházmegye és Róma távolsága alapján három-tízévente sorra kerülő látogatásokat, melyek során be kell számolni az egyházmegye, a papság és a hívek állapotáról.² Minthogy V. Sixtus reformjától kezdődően e vizitációk alkalmával írásbeli jelentést (*relatio*) is be kellett nyújtani, az ennek nyomán keletkezett dokumentumok értékes forrásul szolgálnak az *in partibus* egyházak életére a kora újkortól kezdődően.³

A gyakorlat kialakulásának, történeti fejlődésének vázlatja

„Azután három esztendő múlva fölmentem Jeruzsálembe, hogy Pétert meglátogassam, és nála maradtam tizenöt napig” – olvashatjuk Szent Pál apostol Galatáknak írt levelében (1,18). Ez az első információ arra vonatkozóan, hogy a Krisztus által alapított egyház vezetőjét egy missziós munkát végző egyházi vezető felkereste. Az első századoktól kezdve ugynacsak kimutatható, hogy a Közel-Kelet metropolitáit időről-időre meglátogatták *suffraganeus*aik. A III. századtól figyelhető meg az a törekvés, miszerint a klerikusok, köztük a püspökök és érsekek is elzarándokoltak az apostolfejedelmek római sírjához. Mindez hamarosan azzal egészült ki, hogy zarándokoltak az apostolfejedelmek római sírjához. Mindez hamarosan azzal egészült ki, hogy zarándokoltak az apostolfejedelmek római sírjához.

* A vatikáni anyaggyűjtést a gr. Klebelsberg Kunó, míg a tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00 234/16/2) támogatása tette lehetővé. Készült az MTA–PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban.

¹ Erre további szakirodalommal lásd: *Fedeles Tamás*: „Isten nevében utazunk”. Zarándokok, bűcsújárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs, 2015.

² *Pater* 1914. 90–92. o.

³ A magyar egyházmegyék vonatkozásában alapvető: *Vanyó Tihamér*: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850. (Olaszországi Magyar Oklevéltár II.) Pannonhalma, 1933. Lásd még: *Tusor Péter*: Lippay György egri püspök (1637–1742) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce). *Levéltári Közlemények*, 73. (2002) 199–241. o. Legújabbban: *Gárdonyi Máté*: Magyarországi ad limina jelentések, 1928. In: Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században. Szerk. *Tusor Péter, Szovák Kornél, Fedeles Tamás*. (Collectanea Vaticana Hungariae Classis I. Vol. 15.) Budapest–Róma, 2017. 361–375. o.

doklatuk során bemutatkozó látogatást tettek a pápánál, s ekkor lehetőség szerint ajándékokat is adtak a Szentatyának.⁴ E vallásos indíttatású római zarándoklat (*peregrinatio religiosa*) hamarosan újabb elemekkel bővült, amelyek végső soron a *visitatio ad limina apostolorum* kimunkált kánonjogi szabályozását eredményezték: az önkéntes zarándoklat és az adományok felajánlása kötelezővé vált a részegyházak *ordinariusai* számára.⁵ E folyamat legfontosabb állomásai a következők voltak. 447-ben I. (Nagy Szent) Leó pápa (440–461) rendelkezése értelmében évente három ízben kellett tartományi zsinatra Rómába utazniuk a metropolitájukhoz tartozó főpapoknak, továbbá Szicília püspökeinek. E konzíliumok periódusait I. (Nagy Szent) Gergely (590–601) három, majd öt évben határozta meg (597). 743-tól bővült a római zsinatokon megjelenni köteles főpapok köre, ugyanis I. Zakariás pápa (741–752) határozata nyomán valamennyi, a pápa által felszentelt püspöknek is részt kellett venni a római tanácskozásokon. Mindezzel párhuzamosan, Symachus pontifikátusától (498–514) figyelhető meg a pápák azon törekvése, mely szerint a tartományuk határain kívüli egyházmegyék főpapjait *pallium* adományozásával kapcsolták szorosabban Rómához. E vizitációs gyakorlatban a gregorián reformok időszaka hozott döntő változást.⁶ II. Sándortól (1061–1073) kezdődően ugyanis a pápák igyekeztek az érsekeket arra kötelezni, hogy a *palliumot* személyesen vegyék át Rómában, s egyúttal tegyenek hűségesküt Szent Péter utódának, Krisztus földi helytartójának. VII. Gergely (1073–1085) pedig az *ordinariusok* teljes körére igyekezett kiterjeszteni az *ad limina* utazások kötelezettségét. Mindez magától értetődő módon a pápai autoritás folyamatos erősödésével, növekedésével áll összefüggésben, s az *in partibus* egyházak feletti pápai hatalom egyik jól érzékelhető megnyilvánulásaként értékelhető.⁷ Mindennek következtében a XI–XII. század fordulójára tehát általánossá vált a Szentszék azon elvárása, mely szerint az *Orbis Christianus* valamennyi érsekének, püspökének személyesen vagy képviselő (*procurator*) útján hűségesküt kellett tennie a római pápának. IX. Gergely pápa (1227–1241) dekretálisa (1234) értelmében azon érsekeknek, püspököknek, apátoknak, akiknek javadalomhoz jutásában a pápa közreműködött, évente a Kúriába kellett utazniuk, hűségeskűjüket megerősítendő.⁸

A főpapok római bemutatkozó látogatása alkalmával a pápának felajánlott önkéntes adományok egy meghatározott összegű adóvá fejlődtek a XIII. és XIV. század folyamán. A *visitatio ad limina apostolorum* kifejezésből származó kötelezettségnek két formája alakult ki: a *visitatio verbalis*, melyhez nem kapcsolódott felajánlás, valamint az adománnyal, később pedig fizetési kötelezettséggel összekapcsolt *visitatio realis*. Az utóbbi esetben befizetett összeg fele a *Camera Apostolicá*ba, míg a másik fele a bíborosi kollégium kincstárába került. Első alkalommal 1256-ban adatható vizitációhoz kötött befizetés, azonban a gyakorlat már valószínűleg néhány évtizeddel korábban kialakulhatott. A *Liber censuum*ban gondosan nyilvántartották, hogy az egyes egyházmegyék főpapjainak milyen gyakorisággal kellett teljesíteni a látogatást, s mekkora összeget tartoztak befizetni. VIII. Bonifác pontifikátusa alatt (1295–1303) meglehetősen szűk körre, ösz-

⁴ Pater 1914. 4. o.

⁵ Tournau, *Dominique le: Visite ad limina*. In: *Dizionario storico del papato I–II*. A cura di Levillain, Philippe. Milano, 1996. II. k. 1547–1548. o.; Hirnsperger, *Johann: Lexikon für Theologie und Kirche*. Hg. Walter Kasper. Bd. X. Freiburg–Basel–Rom–Wien, 2001. 815–816. o.

⁶ Sägmüller, *Johann Baptista: Die visitatio liminum ss. Apostolorum bis Bonifaz VIII. Tübinger Theologischer Quartalschrift*, 82. (1900) 69–117. o.

⁷ Wetzstein, *Thomas: Wie die Urbs zum Orbis wurde. Der Beitrag des Papsttums zur Entstehung neuer Kommunikationsräume im europäischen Hochmittelalter*. In: *Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie. Die universal Papsttums als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpäpsten bis zu Innozenz III*. Hg. Jochen Jobrendt und Harald Müller. (Neue Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Neue Folge, Bd. 2.) Berlin–New York, 2008. 66–67. o.

⁸ Schmutge, *Ludwig: Visitatio Liminum*. In: *Lexikon des Mittelalters*. Bd. VIII. München, 1997. 1748. o.

szesen 11 főre – köztük az esztergomi érsekre – terjedt ki a fizetési kötelezettség. Mindazonáltal a legtöbb főpapnak mindössze *visitatio verbalis* kellett teljesítenie.⁹ 1417 után valamennyi püspök pápai megerősítése egyúttal az *ad limina* látogatás kötelezettségét vonta maga után. A XV. század első felének reformzsinatain, így Konstanzban és Bázélban is tárgyalták a vizitációk okozta terheket, számos reformjavaslat, vitairat foglalt állást a kérdésben. Különösen a reálvizitációk okozta költségek váltottak ki folyamatos kritikát a főpapok részéről. A gyakorlat azonban a későbbiekben sem változott alapvetően, noha az e kötelezettség alóli pápai felmentések egyfajta *modus vivendi* utalnak.¹⁰

A középkori ad limina látogatások forrásai

A XIII–XIV. századra vonatkozó vizitációkra vonatkozó nyugták másolatait az Apostoli Kamara *Obligaciones et solutiones* sorozatának kötetében dokumentálták. Mindez egyértelműen azzal állhat összefüggésben, hogy a főpapok kinevezésüket követő pápai megerősítéséhez kötelezettséget kellett vállalniuk (*se obligare*) a kamarát illető illetékek (*servitium commune, servitia minuta*) befizetésére, ami egyúttal a látogatás teljesítését is magában foglalhatta, noha erre az obligációk szövegében *explicite* nem utaltak. A Konstanzi Zsinatot követő időszakban a korábbiakhoz hasonlóan az Apostoli Kamara illetékességi köréhez tartozott az *ad limina* látogatások dokumentálása. Mindössze az adminisztrációban történt némi változás, ugyanis a kiállított oklevelek rövidített másolatait immár nem az *Obligaciones et solutiones* széria, hanem a *Diversa Cameralia* kötetében rögzítették. Ez utóbbi sorozat a *Camera Apostolica* nem politikai tartalmú levelezésének kópiáit tartalmazza, következésképpen meglehetősen heterogén állagról van szó. A bejegyzések között megtalálhatók – egyebek mellett – a Szentszék központi gazdasági orgánuma és az *in partibus* működő kollektorok közötti levélváltások, elszámolások, nyugták, az egyházi állam tisztségviselőihez intézett kamarai utasítások, menlevelek, pápai kápláni kinevezések, papszentelésekről kiállított igazolások egyaránt.¹¹ A magyar okmányok többségét is e sorozat kötetei őrizték meg.¹² II. Pius pontifikátusa alatt (1458–1464) úgy tűnik, hogy a látogatások nyilvántartását elkülönítetten kívánták kezelni, ugyanis e célra egy önálló regisztrumot kezdtek vezetni, amely az 1462. május 11. és 1464. július 27. közötti látogatásokra vonatkozó információkat tartalmazza.¹³ A pápa halálát követően azonban visszatértek a korábbi praxishoz.

A vizitációk megtörténtét tanúsító oklevelek természetesen legfontosabb adatokat tartalmazták: a püspök keresztnévét, az egyházmegye nevét, a látogatás(ok) intervallumát, a képviselő (*procurator*) nevét és javadalmát. A *visitatio verbalis* esetén természetesen egy formulával azt is jelezték, hogy a kamara számára nem történt anyagi ellenszolgáltatás (*nichil tamen visitationis huiusmodi causa Apostolice Camere obtulit vel servivit*), végül pedig valamennyi, immár lerótt látogatási kötelezettség alól felmentették a főpapot. A tényleges látogatás megtörténte és a dokumentum

⁹ Pater 1914. 62. o.; Lunt, William Edward: Papal Revenues in the Middle Ages I–II. New York, 1934. I. k. 91–93. o.

¹⁰ Pater 1914. 80–81., 133–137. o.

¹¹ Gualdo, Germano: Sussidi per la consultazione dell'Archivio Vaticano. Lo Schedario Garampi – I Registri Vaticani I Registri Lateranensi – Le „Rationes Camerae” – L'Archivio Consistoriale (Collectanea Archivi Vaticani 8.) Città del Vaticano, 1989. 315–331. o. – Az 1–53. kötetek listáját és leírását lásd: Berlière, Ursmer: Inventaire analytique des Diversa Cameralia Vaticanes au point de vue des anciens diocèses de Cambrai, Liège, Théroouanne, et Toirnai. Rome–Namur, 1906.

¹² A tanulmány végén egyházmegyénként, éves bontásban szerepelnek a levéltári jelzetek, ezért ezekre külön nem hivatkozom.

¹³ ASV Misc. Aam. VII, vol. 1, fol. 1^r–20^r. A kötet címe: Registrum litterarum visitationum per reverendissimum in Christo patrem... Pii pape II de mandato.

kiállítására között esetenként rövidebb-hosszabb idő telt el, amelyet az oklevélben is feltüntettek. A *stilus Curie* gyakorlata következtében erősen formalizált kiadványok közül mindössze két esetben találunk az említett szerkezeti elemeken kívüli „többletinformációt”. Lodomer esztergomi érsek számára a befizetés pontos összegét, valamint annak a bíborosi kollégium tagjai közti felosztási arányát is feltüntették.¹⁴ Az Erdődi Simon zágrábi püspök számára kiállított igazolásban pedig azt is feljegyezték, hogy a püspök által a pápa és az Anyaszentegyház irányába kinyilvánított hűségesküt (*prestitio iuramento fidelitatis*) tartalmazó, a prelátus saját aláírásával és pecsétjével ellátott okiratot (*littera testimonialis manu propria ipsius episcopi subscripti et sue sigilli impressionis*) meghatalmazottja átadta a kamara tisztségviselőinek.¹⁵ Magától értetődő módon az oklevelek kiállításáért meghatározott díjat kellett fizetni, amely a jegyző munkája, valamint az anyagköltségek (papír, tinta, pecsétviasz) ellenértékének felelt meg. Ezeket időről időre az aktuális taxa-jegyzékekben rögzítették.¹⁶ A XV. századi magyar bejegyzések tartalmazzák az oklevéldíjakra vonatkozó adatokat, jóllehet nem minden esetben tüntették ezeket fel. E szerint a magyarok számára előírt kétévente esedékes *ad limina* látogatásról kiállított oklevél ára egy forint és két garas volt.¹⁷ Amennyiben egy alkalommal több elmaradt vizitációt is pótoltak, az oklevél kiállításának díja a növekvő mennyiséggel arányosan emelkedett. Így például Pálóci György esztergomi érsek három vizitációról kiállított nyugtája három forintba és hat garasba került, míg Gatalóci Mátyás összesen nyolc látogatást igazoló okleveléért kilenc forintot és tíz garast számoltak fel.¹⁸ A főpapok a később esetlegesen felmerülő problémák esetén ezekkel a nyugtákkal igazolhatták kötelezettségük teljesítését, tehát célszerű volt ezeket gondosan megőrizni. A 68 ismert magyar középkori *ad limina* látogatás közül azonban mindössze egyetlen esetben maradt korunkra eredeti diploma. A Rozgonyi Simon 1429. márciusi vizitációjáról kiállított okiratot a Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár őrizte meg.¹⁹

A magyar főpapok XIII–XVI. századi vizitációi

Az Árpád-kor időszakából mindössze egyetlen magyar prelátus vizitációja ismert. 1297 májusában Monoszló nembeli Lodomer esztergomi érsek személyesen róttá le kötelezettségét, s adataink szerint a bíborosi kollégiumnak öt márkányi aranyat adott át.²⁰ Egyúttal ez az egyetlen ismert eset középkori főpapjaink személyes *ad limina* látogatására és befizetésére. A XIV. századtól kezdődően ugyanis a Magyar Királyság prelátusainak – a nyugati kereszténység főpapjainak túlnyomó részéhez hasonlóan – mindössze *visitatio verbalis* kellett tenniük, amelyet kivétel nélkül meghatalmazottak útján teljesítettek. Ami a magyar egyháziak vizitációinak gyakoriságát illeti, már

¹⁴ Cameralia II. 914. sz.

¹⁵ ASV Cam. AP., Div. Cam. vol. 70, fol. 107^v–108^r.

¹⁶ Tangl, Michael: Das Taxwesen der päpstlichen Kanzlei vom 13. bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 13. (1892) 1–106. o.

¹⁷ Egy 1476–1478 közötti kamarai oklevéldíjakat tartalmazó kötet adatai szerint azonban ennél kevesebbet kellett fizetni, a díjak három és kilenc garas közötti tartományban változtak. Vö.: ASV Cam. Ap. Taxae vol. 13., fol. 5^v, 29^v, 42^r, 43^v, 47^v, 57^r, 60^r, 66^r.

¹⁸ ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 9., fol. 106^v–107^r, vol. 27., fol. 140^r.

¹⁹ Papiroklével, alján papírszalagon vörös viaszpecsét töredékével. A plika jobb oldalán az oklevelet készítő kamarai jegyző, A[ntonius] de Pisis neve olvasható. *Miscellanea* 46.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény, 200 422. Ehelyütt köszönöm meg Karlinszky Balázsnak, hogy erre figyelmeztet felhívta.

²⁰ Cameralia II. 914. sz.

az 1230 körül kialakult gyakorlat szerint a részegyházak azon csoportjához tartoztak, amelyek *ordinariusainak* két évente (*biennium*) kellett felkeresni a Szentszéket.²¹ A XIV. századból, amint az alábbi táblázat adatai mutatják, összesen 20 látogatásról maradtak fent adatok.

1. táblázat: Az 1295–1367 közötti látogatások főbb adatai²²

Dátum*	Prelátus	Dioecesis	Képviselő
1297. 05. 10.	Lodomér	Esztergom	személyesen
1306. 01. 06.	Ágoston	Zágráb	János, Illés fia váci éneklőkanonok
1324. 04. 24.	Péter	Bosznia	István boszniai olvasókanonok
1328. 05. 09.	Péter	Bosznia	Fülöp, a püspök káplánja
1337. 09. 19.	Lőrinc	Bosznia	Johannes Angeli mester
1343. 12. 15.	Lőrinc	Bosznia	fr. Balázs András fia ágostonos remete
1351. 11. 04.	Peregrinus de Saxonia	Bosznia	Esztergomi Miklós boszniai prépost
1351. 12. 24.	Neszmélyi Miklós	Pécs	Montilioi Péter pécsi kanonok
1353. 11. 12.	Telegdi Tamás	Csanád	Skultéti Konrád barsi főesperes, esztergomi kanonok
1354. 04. 17.	Peregrinus de Saxonia	Bosznia	János szerémi főesperes, bácsi kanonok
1354. 09. 10.	Neszmélyi Miklós	Pécs	Sterlitz Miklós szabolcsi főesperes, egri kanonok
1355. 10. 14.	Vásári Miklós	Esztergom	Skultéti Konrád barsi főesperes, esztergomi kanonok
1359. 12. 17.	Neszmélyi Miklós	Pécs	Montilioi Péter pozsegai prépost, pécsi kanonok és János Valkói főesperes, pécsi kanonok
1360. 01. 16.	Szapolyai Péter	Bosznia	Moráviai Péter boszniai olvasókanonok
1360. 12. 24.	Telegdi Tamás	Kalocsa–Bács	Miklós bácsi kanonok
1361. 07. 16.	Kanizsai István	Zágráb	Imre, István fia zágrábi kanonok
1364. 08. 07.	Bebek Domokos	Csanád	Jakab csanádi olvasókanonok
1364. 08. 16.	Szécsi Domokos	Erdély	Domokos, Jakab fia váradi kanonok
1365. 11. 08.	Koppenbachi Vilmos	Pécs	Bonum de Cavallio
1366. 05. 07.	Szécsi Domokos	Erdély	
1367. 04. 15.	Koppenbachi Vilmos	Pécs	Plaueni Konrád pécsi kanonok

* Az oklevél kiállításának dátuma.

A vizitációk láthatóan a század derekától kezdődő mintegy másfél évtizedre koncentrálódnak. Az 1306 és 1343 közötti évtizedekben mindössze öt alkalommal érkeztek a magyar főpapok képviselői Dél-Franciaországba, s amennyiben ezt kiegészítjük a korszakból ismert két kötele-

²¹ „Isti debent visitare ecclesias Romanam singulis bienniis: Theutonici, Hungari, Gallici, Provinciales, Siculi, Anglici, Hispani”. Le Liber censuum de l’Église Romaine. Ed. *Fabre, Paul M.* Premier Fascicule. Paris, 1899. 5. o., 2. jegyz.

²² Az adatok forrása: Cameralia II. 914–931. sz.; *Pater* 1914. 141–146. o.

zettség alóli diszpenzációval (1322: Erdély, 1336: Eger),²³ akkor is kevesebb, mint 50%-át teszik ki az 1351 és 1367 közötti látogatásoknak. Amennyiben az 1367 és 1423 közötti öt és fél évtized hiátusára tekintünk, úgy valószínűleg az egyes prelátusok eltérő fegyelmezettségén túl a bel- és külpolitikai események (például a nagy nyugati skizma, az itáliai háborúk, az 1382–1387 közötti, majd az 1401–1404 közötti belpolitikai válság) is befolyásolhatták az utazások elmaradását. Ám e tényezők mellett a források pusztulásával,²⁴ valamint a másolást végző kamarai jegyzők esetleges hanyagságával²⁵ is számolnunk kell. Az egyházmegyékre koncentrálni azt tapasztaljuk, hogy a 14 magyarországi *diocesis* fele szerepel a forrásokban. Némileg javul az arány, ha az egri diszpenzációt is tekintetbe vesszük. Veszprém hiánya a XV–XVI. századi képpel összevetve kiváltképp feltűnő, de hasonlólt láthatunk Vác, Várad és Győr esetében is. A vizitációt teljesítő prelátusokra fordítva immár figyelmünket a következő kép bontakozik ki előttünk: a boszniai püspökök hét, a pécsiek öt, az esztergomi, a csanádi, az erdélyi és a zágrábi főpapok két-két, míg a kalocsai érsek egy alkalommal teljesítették *ad limina* kötelezettségüket. A rendelkezésre álló adatok által felvázolt kép háttérben azonban véleményem szerint semmifajta törvényszerűséget, tendenciát nem érdemes keresnünk. A hiátusokat továbbá a boszniai és pécsi főpapok aktivitását valószínűleg a kútfők elenyészésén, s az egyes főpapok esetleges hanyagságán kívül más racionális érveléssel nem tudjuk alátámasztani. Más oldalról megközelítve, egyetlen esetben sem ismert magyar prelátusok ellen hozott szentszéki intézkedés a vizitációs kötelezettség elmaradásáért.

Az 1423 és 1521 között időintervallumból összesen 47 magyar vonatkozású *ad limina* látogatóról tudósító regiszter-bejegyzés (és az említett egyetlen *in partibus* fennmaradt oklevél) tájékoztat, amely több mint kétszerese a korábbiaknak.

2. táblázat: Az 1423–1521 közötti látogatások főbb adatai²⁶

Dátum*	Prelátus	Dioecesis	Képviselő
1423. 01. 12.	Pálóci György	Erdély	Wilhelmus de Leydell utrechtai kanonok
1424. 12. 01.	Rozgonyi Péter	Veszprém	Johannes de Stalberg erfurti prépost, <i>litterarum apostolicarum scriptor</i>
1425. 06. 04.	Molnári Kelemen	Győr	Pál esztergomi egyházmegyés presbiter
1425. 07. 07.	Pálóci György	Esztergom	Miklós erdélyi kanonok
1427. 01. 28.	Giovanni Buondelmonti	Kalocsa–Bács	Simone Buondelmonti
1427. 02. 26.	Rozgonyi Péter	Eger	Imre hántai prépost
1427. 08. 06.	Csanádi Balázs	Erdély	Conradus Cardinis de Florentia váradi prépost
1428. 05. 07.	Lépes György	Erdély	Miklós, Jakab fia erdélyi kanonok
1428. 05. 07.	Kusalyi Jakcs Dénes	Várad	Antal, Miklós fia váradi kanonok
1429. 03. 02.	Rozgonyi Simon	Veszprém	Lövöldi Mihály veszprémi kanonok
1432. 03. 10.			Cserdi Imre pécsi kanonok

²³ *Pater* 1914. 136. o.

²⁴ *Ritzler, Remigius*: Die Verschleppung der päpstlichen Archive nach Paris unter Napoleon I. und deren Rückführung nach Rom in den Jahren 1815 bis 1817. *Römische Historische Mitteilungen*, 6. (1962/63) 144–190. o.

²⁵ Ez alatt azt értem, hogy nem másolták be valamennyi okmányt a regisztersorozat köteteibe, ami nem lenne példa nélküli.

²⁶ A levéltári jelzeteket lásd a függelékben!

Dátum*	Prelátus	Dioecesis	Képviselő
1433. 06. 15.	Lépes György	Erdély	Budai Tamás <i>licentiatus in decretis</i>
1439. 03. 27.	Gatalóci Mátyás	Vác	Ruszkai Mihály, Kornél fia egri egyházmegye presbiter, az érsek káplánja
1439. 03. 27.	Pálóci György	Esztergom	
1447. 08. 24.	Zrednai (Vitéz) János	Várad	Zágrábi János (kanonok)
1450. 04. 27.	Agmándi Péter	Vác	Mátyás váci kanonok
1452. 11. 26.	Kálnói András	Pécs	Erdődi Márton pécsi kanonok
1453. 05. 12.	Szekesői Herceg Rafael	Kalocsa-Bács	Zeluaczi Mátyás bácsi éneklőkanonok
1454. 07. 01.	Miklós	Nyitra	Gellért, Márton fia nyitrai kanonok
1454. 12. 28.	Gatalóci Mátyás	Veszprém	György, veszprémi főesperes és kanonok
1455. 01. 08.	Szilasi Vince	Vác	Trevisoi Simon <i>doctor decretorum</i> , esztergomi olvasókanonok, pápai káplán, a pápai palota <i>auditora</i>
1456. 06. 17.	Hündler Vid	Bodony	Márton, István fia boszniai prépost
1457. 03. 18.	Várdai István	Kalocsa-Bács	Kutasi Tamás <i>doctor decretorum</i> , vasvári kanonok
1458. 05. 08.	Gatalóci Mátyás	Veszprém	Péter az ősi Szent Lőrinc plébániaegyház igazgatója
1460. 06. 09.	Tomicai Pál	Bosznia	Martinus de Yangas piacensai egyházmegye klerikus
1461. 05. 20.	Orbán	Szerém	
1462. 08. 10.	Salánki Ágoston	Győr	Mohorai Miklós, váci örkanonok, pápai kamarás
1462. 08. 16.	Vetési Albert	Veszprém	
1463. 06. 18.	Szilasi Vince	Vác	
	Várdai István	Kalocsa-Bács	
1463. 07. 02.	Csezmicsei János	Pécs	
1464. 01. 09.	Zrednai János	Várad	János, Vencelfi Domokos fia plébános, zágrábi kanonok és Moh Miklós
1464. 03. 07.	Miklós	Erdély	Mohorai Miklós az erdélyi káptalan ózdi főesperese, pápai kamarás
1475. 08. 06.	György	Ruskó	Polikárp György <i>litterarum apostolicarum scriptor</i>
1481. 05. 16.	Antal, Imre fia	Megara	Ludovicus de Sanctogiminano, <i>utriusque iuris</i> <i>doctor abbreviator litterarum apostolicarum</i>
1482. 02. 04.	Szentlászlói (Túz) Osvát	Zágráb	
1487. 04. 02.	Túronyi Mihály	Milkó	Pál esztergomi prépost
1492. 07. 03.	Geréb László	Erdély	Körmendi László
1496. 05. 12.	Antal, Imre fia	Megara	Pontho Márton pécsi kanonok
1498. 05. 26.			
1499. 08. 17.			
1502. 03. 02.			Miklós, István fia pécsi kanonok
1505. 12. 14.	Szatmári Ferenc	Győr	Bartholay István veszprémi egyházmegye nemes

Dátum*	Prelátus	Dioecesis	Képviselő
1509. 07. 20.	Miklós	Dagne	Mihály, a diakóvári Háromkirályok oltár igazgatója
1510. 07. 16.	István	Soazzo	Daldum Vince veszprémi kanonok
1519. 07. 04.	Várdai Ferenc	Erdély	Tamás beregszászi plébános
1521. 09. 02.	Erdődi Simon	Zágráb	Csóti Menyhért zágrábi kanonok

* Az oklevél kiállításának dátuma.

Amellett, hogy a csanádi kivételével valamennyi magyar egyházmegye szerepel a fenti táblázatban, az előző periódushoz képest többletet jelent, hogy a Zsigmond-kortól kezdődően öt tituláris püspök is feltűnik. A változást a főpapok eltérő aránya is szemlélteti, hiszen míg az Anjou-korban (az egyetlen korábbi adatot is ide számítva) mindössze 13, addig 1423 és 1521 között összesen 34 személy tett eleget vizitációs kötelezettségének. A *dioecesis*ek arányát tekintve a következőket állapíthatjuk meg: az erdélyi és a veszprémi hét, illetve hat, a kalocsa-bácsi és a váci négy-négy, a győri és a váradi három-három, az esztergomi, a pécsi és a zágrábi egyaránt két, a boszniai, egri, nyitrai és a váci pedig egy-egy ízben szerepel. A tituláris püspökségek közül pedig Bodony, Dagne, Megara Milkó, Ruskó és Soazzo adatható. A vizsgált 226 év során a 47 prelátus többsége (32 fő – 68%) mindössze egy alkalommal küldte el képviselőjét a *Curia Romanába*. A fennmaradó 15 esetben pedig a következőket állapíthatjuk meg: tizenegyen (Péter, Lőrinc, Peregrinus, Telegdi, Koppenbachi, Szécsi, Rozgonyi Péter és Simon, Lépes, Szilasi, Zrednai) két, hárman (Neszmélyi, Pálóci, Gatalóci) három, míg egy fő (Antal) összesen négy ízben tett *visitatio verbalis*t. Telegdi Tamás kalocsai, valamint Pálóci György esztergomi érsekek esetében kimutatható, hogy korábbi egyházmegyéjük *ordinarius*aiként tett látogatásukat követően új székhelyükön sem feledkeztek meg az *ad limina* előírást teljesíteni. Antal, Imre fia megarai püspök vizsgált személyeink közül egyértelműen „csúcstartónak” tekinthető. 1481 és 1502 között összesen négy alkalommal tett hűségesküt a Szentatyának Rómában.²⁷ Ő abban is különbözik társaitól, hogy – az 1496-os nyugtája alapján – 1493-tól kezdődően nem két, hanem hároméves (*triennium*) ciklusokban vizitált. A korábbi kutatások nyomán a fentebbi táblázatban szereplő címzetes püspökök „szolgálati” helye egy kivételével ismert.²⁸ Ők, mivel tényleges egyházmegyéjük és székhelyük a hitetlenek területén (*in partibus infidelium*) feküdt, egy-egy magyar főpap mellett segédpüspökként (*suffraganeus, vicarius in pontificalibus*) szolgáltak.²⁹ A mindezidáig a magyar historiográfiában ismeretlen István sozzoi püspök számára kiállított okiratban szerencsére azt is feltüntette az Apostoli Kamara jegyzője, hogy ő Pécsen tartotta székhelyét (*in civitate Quinque Ecclesiensi residens*), következésképpen ő a pécsi püspököt segítette a főpapi teendőkben.

²⁷ 1498-ban az 1496-os vizitációról állítottak ki számára újfent egy nyugtát.

²⁸ Ezekre lásd: C. Tóth 2017. 89–92., 122., 127. o.

²⁹ Erre további szakirodalommal lásd: Fedeles Tamás: Középkori pécsi segédpüspökök. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 22. (2010) 1–2. sz. 5–20. o.

Prokurátorok

Amint fentebb említettem, a 68 ismert középkori magyar *ad limina* látogatás közül mindössze az egyetlen *visitatio realis* esetében végezte azt személyesen maga a főpap. Érdemes tehát végezetül a képviselőket is közelebről szemügyre vennünk. Az ismert esetekben összesen 54 személy mutatható ki meghatalmazottként. A két szám közti eltérésből egyenesen következik, hogy voltak közöttük néhányan, akik több ízben is ügyvivőként utaztak a pápai udvarba, amire az alábbiakban visszatérek. Az illetők státusával kapcsolatban nem meglepő, hogy túlnyomó többségük a klérushoz tartozott. Bartholay István *nobilisként* szerepel az oklevélben, míg a firenzei Simone Buondelmontiról, aki történetesen Giovanni kalocsai érsek fivére volt, közismert laikus státusa.³⁰ További négy fő esetében a források nem nyújtanak közelebbi információt, ezért további adatok hiányában a világiakhoz sorolom őket (Körmendi, Angeli, Caballo, Budai). A klerikusok között 38 személy egy-egy káptalan javadalmasa és/vagy méltóság-, illetve hivatalviselője volt, amely arány egyúttal jelzi a tendenciát is. Jelesül az egyházi középréteg tagjai, különösen a prelátusok saját székesegyházának kanonokjai rendelkeztek alapvető ismeretekkel, anyagi háttérrel, s megfelelő kapcsolatrendszerrel, amely szükséges volt egy-egy hosszabb utazáshoz, s a kúriai ügyintézéshez. Mindazonáltal a prelátushoz fűződő személyes kapcsolatuk, lojalitásuk is fontos szempont lehetett kiválasztásuknál. Ezt szemlélteti két főpap esete, aki saját káplánjukat küldték a Szentszékhez. A megbízhatóság alapkövetelményén túl az egyik – ha nem a – legfontosabb szempont azonban egyértelműen a praktikusság elve lehetett, amit a következő néhány példa segítségével igyekszem szemléltetni.

Az előző táblázatok adatai alapján látható, hogy néhány prokurátor több alkalommal *ad limina* látogatáson vett részt, néhány személyről – köztük olyanokról is, akik fentebb csak egyetlen alkalommal szerepelnek – pedig egyéb vatikáni források alapján ismert, hogy a népes pápai udvar tagjai közé tartoztak, illetve a kúriai ügyintézés labirintusában jól tájékozódva rendszeresen képviselték ott magyar klienseik érdekeit. A jogi képzettséggel rendelkező Skultéti Konrád – Guillaume de Jugie bíboros familiárisaként – jól ismerte az avignoni pápai udvart. Az eredetileg kölni egyházmegyes klerikus Magyarországon számos jövedelmező egyházi stallum (esztergomi kanonok, barsi, majd nyitrai főesperes, pécsi kanonok) birtokában közel két évtizedig szinte folyamatosan úton volt Dél-Franciaország és a Kárpát-medence között. Klerikustársai képviseletén túl, királyi káplánként diplomáciai feladatokkal is megbízta az uralkodó.³¹ Ügyfelei között találjuk Telegdi Tamás kalocsai, Vásári Tamás esztergomi érseket, továbbá Szigfrid pannonhalmi apátot és Déméni László nyitrai püspököt. Összesen 13 alkalommal képviselte e prelátusokat az Apostoli Kamarában, s ezek közé tartozott a két érsek nevében teljesített vizitáció is. Ez utóbbi ügyeket pedig a két főpap aktuális szervíciium-részlet törlesztésével összevontan, s egyúttal költséghatékonyan valósította meg.

³⁰ Cardini, Franco: Simone Buondelmonti. In: Dizionario Biografico degli Italiani. Vol. XV. Roma, 1972. 223–224. o. (Elérhető: [http://www.treccani.it/enciclopedia/simone-buondelmonti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/simone-buondelmonti_(Dizionario-Biografico)/)) (Utolsó hozzáférés: 2017. 12. 04.)

³¹ Pályafutásának rövid összefoglalását lásd: Fedeles 2005. 444. o.

3. táblázat: Skultéti Konrád magyar ügyfelei az Apostoli Kamaránál (1351–1368)

Dátum	Személy	Ügy	Forrás
1351. 01. 07.	Telegdi Tamás csanádi püspök	<i>obligatio</i>	Cameralia I. 46. sz.
1351. 05. 16.	Vásári Miklós esztergomi érsek	<i>solutio</i>	Cameralia I. 354. sz.
1353. 08. 22.			Cameralia I. 374. sz.
1353. 10. 14.	Telegdi Tamás csanádi püspök		Cameralia I. 375. sz.
1353. 11. 12.	Telegdi Tamás csanádi püspök	<i>visitatio</i>	Cameralia II. 918. sz.
1355. 10. 14.	Vásári Miklós esztergomi érsek		Cameralia II. 922. sz.
1355. 10. 30.	Telegdi Tamás csanádi püspök	<i>solutio</i>	Cameralia I. 386. sz.
1357. 03. 06.			Cameralia I. 396. sz.
			Szigfrid pannonhalmi apát
	Vásári Miklós esztergomi érsek		Cameralia I. 397. sz.
1360. 01. 24.	Telegdi Tamás kalocsai érsek		Cameralia I. 412. sz.
1360. 01. 30.			Cameralia I. 413. sz.
1362. 01. 04.			Cameralia I. 420. sz.
1368. 02. 03.			Vásári Tamás esztergomi érsek
1368. 04. 24.	Déméndi László nyitrai püspök		Cameralia I. 443. sz.

Skultéti esete mindössze a teljesített megbízások számában emelkedik ki a XIV. századi *procuratores* közül, a tendencia azonban általánosnak mondható. Sterlitzi Miklós veszprémi, egri kanonok és szabolcsi főesperes, majd dömösi prépost összesen hat (1352–1356),³² Plaueni Konrád pécsi kanonok és baranyai főesperes (1366–1367) – korábban Skultéti káplánja³³ –, valamint Jakab csanádi olvasókanonok (1364–1374)³⁴ pedig öt-öt alkalommal utazott Avignonba.

A XV. századtól kezdve általánossá vált az a gyakorlat, mely szerint egy-egy kúriai hivatalviselőt bíztak meg a főpapok egyéb ügyeik mellett a vizitációs kötelezettségük teljesítésével. Közülük a legaktívabb a firenzei származású *Currado di Piero Cardini* kánonjogi doktor volt, aki a Scolari rokonsággal érkezett a Magyar Királyságba. Andrea Scolari váradi püspök familiárisaként, üzlettársaként a váradi olvasókanonoki (1411–1422), majd pedig a préposti (1422–1440) méltóságot viselte. V. Márton pápa (1417–1431) a Magyar Királyság és társországai területére általános kollektorrrá, s egyúttal pápai akolitussá nevezte ki (1418). Ezt követően – saját üzleti és hivatalos útjait összevonva – folyamatosan úton volt a Magyar Királyság, a Firenzei Köztársaság és Róma között.³⁵

³² Források: Cameralia I. 51., 364., 377., 381. 389. és Cameralia II. 921. sz. Személyére: Kovács Béla: Az egri egyházmegye története 1596-ig (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa 3.) Eger, 1987. 46. o.

³³ Források: Cameralia I. 431., 439., 446., 449. sz. és Cameralia II. 931. sz. Személyére: Fedeles Tamás: 432. o.

³⁴ Források: Cameralia I. 426., 438., 440., 468. sz. és Cameralia II. 928. sz. Személyére: Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910. 64. o.

³⁵ Kollektori kinevezése: ASV Registra Vaticana vol. 348, fol. 82^v–83^r – Az Apostoli Kamarában személyesen letett hűségesküjére vonatkozó bejegyzések: ASV Cam. Ap., Div. Cam. vol. 3, fol. 117^v és Archivio di Stato di Roma, Fondo Camerale I, vol. 1711, fol. 19^r – Személyére, valamint a korszakban Magyarországon működő további firenzei kereskedőkre vonatkozó adatokat lásd: Arany Krisztina: Firenzei kereskedők, bankárok és hivatalviselők Magyarországon (1370–1450). *Fons*, 14. (2007) 497–498. o.

4. táblázat: *Conradus Cardini de Florentia magyar ügyfelei az Apostoli Kamaránál (1420–1427)*

Dátum	Személy	Ügy	Forrás
1420. 06. 23.	Mikola Jakab szerémi püspök	<i>solutio</i>	Cameralia I. 590. sz.
1421. 11. 27.	Carmanus Scolari kalocsai érsek		Cameralia I. 594. sz. Cameralia I. 595. sz.
1421. 12. 10	Nagymihályi Antal váradi kanonok	<i>annata</i>	Cameralia II. 1104. sz.
	Szentlőrinci Antal váradi kanonok		Cameralia II. 1105. sz.
1424. 02. 23.	Csanádi Balázs erdélyi püspök	<i>solutio</i>	Cameralia I. 609. sz.
1427. 08. 06.		<i>visitatio</i>	ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 11, fol. 118 ^v –119 ^r .
1427. 09.	Kusalyi Jakcs Dénes váradi püspök	<i>obligatio</i>	Cameralia I. 171. sz.

Az egyes kúriai hivatalokban dolgozó, s életvitelszerűen az Örök Városban tartózkodó megbízottak között találjuk – többek között – Johann Stalberg erfurti prépostot. Ő évtizedeken át az apostoli levelek *scriptor*aként dolgozott (1405–1428), s Rozgonyi Péter veszprémi püspök vizitációja mellett összesen hatszor képviselt magyar klienseket a Kamarában.³⁶ A római hivatali karriert (is) befutó klerikusok között említhetjük Löwöldi Mihály veszprémi és győri kanonokot (1429–1432), aki a *Sacra Penitentiaria Apostolica* prokurátora volt,³⁷ valamint Cserdi Imre pécsi kanonokot (1431–1434), aki gyóntatóként szintén az említett hivatal alkalmazásában állt.³⁸ A XV. század második felében a magyar egyháziak római ügyintézése terén *Ludovicus de Sanctogimignano* kancelláriai *scriptor* (1472–1477), majd *abbreviator* (1479–1490) mutatkozott a legaktívabbnak.³⁹ Végül a magyar király diplomatáját, a pécsi és a váci székeskáptalanokban egyaránt javadalmaz Mohorai Miklóst említem, akit az uralkodó állandó római ügyvivőjévé (*sollicitator*) nevezett ki (1462). Ő, aki egyúttal II. Pius familiárisa és kamarása volt, a pápa haláláig (1464) a pápai udvarban élt, összesen hét magyar prelátus *ad limina* kötelezettségét teljesítette.⁴⁰

*

Tanulmányomban elsősorban arra kívántam rámutatni, hogy bár a középkori magyar *ad limina* látogatások alkalmával nem készültek írásos beszámolók, azonban az ezen eseményekre vonatkozó apró adatok értékes adalékot nyújthatnak a további kutatásokhoz. E mozaikokat tágabb kontextusba ágyazva ugyanis még árnyalhatóbbá válik a középkori magyar–szentszéki kapcsolatok ábrázolása.⁴¹

³⁶ Források: Cameralia I. 596–597., 603–604., 625a. sz. és Cameralia II. 1107. sz. Állandó ügyfelei között találjuk a két szintén német területről származó Albeni testvért, János zágrábi és Henrik pécsi püspököt. – Kúriai hivatalára lásd: RORC (littera I).

³⁷ Források: Cameralia II. 1177., 1183., 1189, 1200. sz.; ASV Cam. Ap., Div. Cam. vol. 11, fol. 248^v.

³⁸ *Fedeles* 2005. 342. o.

³⁹ Források: Cameralia I. 233., 267., 273. sz. és Cameralia II. 1266. sz.; ASV Cam. Ap., Div. Cam. 11, fol. 178^r, 248^v.

⁴⁰ A forrásokat lásd a függelékben. Személyére: *Fedeles* 2005. 412–413. o.; *C. Tóth Norbert: A váci székeskáptalan archontológiája 1378–1526. Studia Comitatus (új folyam)*, 2. (2015) 12–13. o.

⁴¹ Erre mindmáig alapvető összefoglalás: *Fraknoi Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székekkel I–III.* Budapest, 1901–1903.

FÜGGELÉK

1. Az 1423–1521 közötti vizitációs dokumentumok levéltári jelzetei

Esztergom (*Strigoniensis*)

1425: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 7, fol. 148^v; 1439: Uo. vol. 20, fol. 67^v

Kalocsa–Bács (*Colocensis et Bachiensis*)

1427: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 11, fol. 48^r; 1453: Uo. vol. 27, fol. 58^r; 1457: Uo. vol. 28, fol. 231^v;

1463: ASV Misc. Arm. VII, vol. 1, 14^r

Bosznia (*Bosnensis*)

1460: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 29, fol. 115^r

Eger (*Agriensis*)

1427: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 11, fol. 59^v

Erdély (*Transilvanensis*)

1425: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 7, fol. 148^v; 1427: Uo. 11, fol. 118^v–119^r; 1428: Uo. 11, fol. 171^v;

1433: Uo. vol. 17, fol. 194^r; 1464: ASV Misc. Arm. VII, vol. 1, fol. 17^v; 1492: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 48, fol. 108^v; 1519: Uo. vol. 68, fol. 66^r

Győr (*Jauriensis*)

1425: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 9, fol. 78^r; 1462: ASV Misc. Arm. VII, vol. 1, fol. 6^r; 1505: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 57, fol. 180^v

Nyitra (*Nitriensis*)

1454: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 27, fol. 126^r

Pécs (*Quinqueecclesiensis*)

1452: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 27, fol. 42^r (*Koller* 1782–1804. III. k. 409–410. o.); 1463: ASV Misc. Arm. VII, vol. 1, fol. 14^v

Szerém (*Sirmiensis*)

1461: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 29, fol. 187^r

Vác (*Vaciensis*)

1439: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 20, fol. 67^v; 1450: Uo. vol. 26, fol. 156^v; 1455: Uo. vol. 27, fol. 146^v;

1463: ASV Misc. Arm. VII, vol. 1, fol. 14^r

Várad (*Varadiensis*)

1425: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 11, 171^v; 1447: Uo. vol. 26, 42^r; 1464: ASV Misc. Arm. VII, vol. 1, fol. 17^v

Veszprém (*Vesprimiensis*)

1424: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 8, fol. 24^v; 1429: Uo. vol. 11, fol. 248^v; 1432: Uo. vol. 16, fol. 198^v;

1454: Uo. vol. 27, fol. 140^r; 1458: 28, fol. 278^r; 1462: ASV Misc. Arm. VII, vol. 1, fol. 6^{r-v}

Zágráb (*Zagrabiensis*)

1482: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 40, fol. 248^v; 1521: Uo. vol. 70, fol. 107^v–108^r

Dagne (*Dagnensis*)

1509: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 59, fol. 189^r

Megara (*Megarensis*)

1481: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 40, fol. 178^v; 1496: Uo. vol. 51, fol. 96^v; 1498: Uo. vol. 52, fol. 94^v;
1499: Uo. vol. 52, fol. 258^r; 1502: Uo. vol. 54, 145^r

Milkó (*Milcoviensis*)

1487: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 45, fol. 164^r

Ruskó (*Rosonensis*)

1475: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 39, vol. 25^r

Soazzo (*Suacensis*)

1510: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 58, fol. 93^v

II. FORRÁSOK

1. Róma, Szent Péter, 1423. január 12.⁴²

Lajos az Apostoli Kamara helytartója igazolja, hogy Pálóczi György erdélyi püspök meghatalmazottja, Vilmos utrechti kanonok által teljesítette vizitációs kötelezettségét.

Universis etc. Ludovicus⁴³ etc. Salutem etc. Universitati etc. Quod cum reverendus in Christo pater dominus Georgius, Dei gratia episcopus Transsilvanensis,⁴⁴ teneatur singulis bienniis Romana Curia citra montes existente, Sedem Apostolicam sive limina beatorum Petri et Pauli apostolorum visitare per venerabilem virum dominum Wilhelmum de Leydell, decretorum doctorem, ac canonicum et scolasticum ecclesie sancti Petri Traiectensis, procuratorem suum ad hoc constitutum, pro uno biennio diea tertiadecima mensis Martii proxima futurum⁴⁵ incipiendo et ut sequitur finiendo die datis presentium tempore debito sedem ipsam tam devotione debita visitavit, nichil tamen visitationis huiusmodi causa Apostolice Camere obtulit vel servivit. In quorum testimonii presentes litteras etc. Datum Rome apud Sanctum Petrum, sub anno Domini Millesimo quadringentesimo vicesimotertio, Indictione prima, die duodecima mensis Ianuarii, pontificatus etc. Anno sexto.

Luphardus⁴⁶

[m.s.]: 'Visitatio liminum episcopi Transsilvanensi' | [m.d.]: 'fl. I gr. II'. a Utána áthúzva: 'die'.

2. Róma, Szent Apostolok, 1427. augusztus 6.⁴⁷

Benedek kamarai helytartó igazolja, hogy Csanádi Balázs erdélyi püspök képviselője, Konrád váradi prépost által teljesítette vizitációs kötelezettségét.

⁴² ASV Cam. Ap., Div. Cam., vol. 7, fol. 148^v – copia.

⁴³ Ludovicus Alamandi/Alamanni (†1450) maguelonne-i püspök (1418–1423), arles-i érsek (1423–1426), a S. Cecilia presbíter-bíborosa (1426–1450), az Apostoli Kamara helytartója (1417–1424), alkamarása (1424–1431). Vö.: HC I. 34., 104., 320. o.; *Gottlob* 1889. 267. o.

⁴⁴ Pálóczi György erdélyi püspök (1419–1423), majd esztergomi érsek (1423–1439). Vö.: HC I. 465., 493., HC II. 242. o.; *Engel* 1996. 1. k. 60., 70. o.

⁴⁵ 1423. március 13.

⁴⁶ Luphardus Tepold de Benrade (†1425) kölni egyházmegyes klerikus, apostoli és császári közjegyző, 1400–1425: apostoli írnok, abbreviator, végül a kamara jegyzője (1418–1425). Vö.: *Baix* 1947–1960. 1. k. CCCXXVIII–CCCXXIX. o.; RORC (littera L).

⁴⁷ ASV Cam. Ap., Div. Cam., vol. 7, fol. 148^v – copia.

Universis etc. Benedictus⁴⁸ etc. Salutem etc. Ad universitati etc. Quod cum reverendus in Christo pater dominus Blasius, episcopus Transilvanensis,⁴⁹ sub certis penis Curia citra montes existente Sedem Apostolicam seu beatorum Petri et Pauli apostolorum limina singulis bienniis visitare teneatur, prefatus dominus episcopus sedem predictam seu limina ipsam pro duobus aproxime futuris bienniis a die datis presentium in antea computandis per venerabilem virum dominum Conradum de Florentia, prepositum Waradiensis⁵⁰ procuratorem suum cum devotionem debita visitavit. Nichil tamen idem procuris ratione visitationis huiusmodi Apostolice Camere obtulit seu seruiuit, et insuper eundem dominum episcopum a reatu periurii aliisque penis, quos seu quas occasione retardationem visitationis huiusmodi quoquo non incurrit duximus absolvendum et absolvimus per presentes. [119r.] In quorum testimonium etc. Datum Rome, apud Sanctosapostolos, die sexta mensis Augusti, anno Domini Millesimo quadringentesimo vicesimoseptimo, Indictione quinta, pontificatus etc. anno decimo.

visis N. de Valle⁵¹

L. Robring⁵²

[m.s.]: 'Visitatio liminum pro episcopo Transilvanensis'. a Előtte áthúzva: 'anni'.

3. Róma, 1447. augusztus 24.⁵³

Lajos kamarás igazolja, hogy Zrednai János váradi püspök, meghatalmazottja Zágrábi János révén két éves vizitációs kötelezettségének eleget tett.

Universis etc. Ludovicus⁵⁴ etc. Salutem in Domino. Universitati etc. Quod cum reverendus in Christo pater dominus Johannes, Dei gratia episcopus Varadiensis⁵⁵ teneatur singulis bienniis Romana Curia citra montes existente Sedem Apostolicam siue limina beatorum Petri et Pauli apostolorum visitare, hunc est quod prefatus dominus episcopus sedem ipsam et eadem limina pro duobus bienniis inceptis die nona mensis Junii anno Domini millesimo quadringentesimo quadragésimo quinto et ut sequitur futuris per honorabilem virum Johannem de Zagrabia procuratorem suum ad hoc ab eo specialiter constituit cum reverentia et honore debitis die date presentium visitavit. Nichil tamen visitationis huiusmodi causa Camere Apostolice obtulit vel servivit, et insuper eundem dominum Johannem episcopum a reatu periurii aliisque penis et sententiis, quas seu quod occasione retardationem visitationis huiusmodi propter non incurrit duximus absolvendum et absolvimus per presentes. In quorum etc. Datum Rome apud Sanctum Petrum die XXIIIa mensis Augusti MCCCCXLVII, Indictione Xa, pontificatus etc. Anno primo.

visis

N. de Leys⁵⁶

S. Consin

[m.s.] 'Visitatio liminum pro Johanne episcopo Varadiensis'. | [m.d.] 'fl. III gr. IIII'.

⁴⁸ Benedictus Guidalotti de Perusio (†1429), kánonjogi doktor, kamarai klerikus (1410–1426), kamarai alkincstartó (1417), *magister plumbi* (1420), kamarai helytartó, (1424–1429), alkamarás (1427), Valva (1427), Aprutin (1429), majd Recanati (1429) püspöke. Vö.: *Gottlob* 1899. 145. o.; *Baix* 1947–1960. 1. k. CCCXX–CCCXXI. o.; RORC (littera B).

⁴⁹ Csanád Balázs erdélyi püspök (1424–1427). Vö.: HC I. 493. o.; *Engel* 1996. 1. k. 70. o.

⁵⁰ Személyére lásd fentebb!

⁵¹ Nicolaus de Valle (†1456) *scriptor cancellarie Apostolice* (1410, 1418–1445), kamarai klerikus (1423–1456), Perugia thesaurarius (1429–1433). Vö.: *Baix* 1947–1960. 1. k. 23. sz.; RORC (littera N).

⁵² Ludolphus Robring lübecki egyházmegyes klerikus, *scriptor cancellarie* (1410), kamarai jegyző (1414–1431), Bréma egyházmegye kollektora (1431), 1428-tól a hamburgi Szűz Mária székesegyház kanonokja. Vö.: *Baix* 1947–1960. 1. k. CCCXXXII. o.; RORC (littera L).

⁵³ ASV Cam. Ap., Div. Cam., vol. 26, fol. 42^r – copia.

⁵⁴ Ludovicus Scarampus Mezzarota (†1465), aquileiai pátriárka (1439–1465), a s. Laurentii in Damaso presbiter-bíborosa (1440–1465), albanói püspök-bíboros (1465), az Apostoli Kamara vezetője (1440–1465). Vö. HC II. 8., 92. o.; *Gottlob* 1899. 269. o.; *Hofmann* 1914. 2. k. 87. o.

⁵⁵ Zrednai (Vitéz) János váradi püspök (1445–1465), majd esztergomi érsek (1465–1472), királyi titkoskancellár (1453–1457), fő és titkos kancellár (1464–1472). Vö.: HC II. 242., 262. o.; *Engel* 1996. 1. k. 77. o.; *C. Tóth* 2017. 24., 108. o.

⁵⁶ Nicolaus de Leys kamarai klerikus (1435–1450). Vö.: RORC (littera N).

4. Róma, 1463. június 18.⁵⁷

Az Apostoli Kamara igazolósa, miszerint Szilasi Vince váci püspök prokurátora, Mohorai Miklós váci örkanonok által vizitációs kötelezettségének eleget tett.

Universis etc. Quod cum reverendus in Christo pater et dominus dominus Vincentius, episcopus Waciensis⁵⁸ teneatur singulis bienniis etc. visitare hinc est, quod prefatus dominus Vincencius episcopus Sedem ipsam sive eadem limina pro tribus bienniis die datis presentium incipiendis sive inceptis et successive, ut sequitur finien- dis per venerabilem virum dominum Nicolaum Johannis, custodem Waciensis, sanctissimi domini nostri pape cubicularium,⁵⁹ procuratorem suum ad hoc ab eo specialiter constitutum dicta die datis presentium visitavit. Nichil etc. In quorum testimonium etc. Datum Rome sub anno a Nativitate Domini MCCCCLXIII, Indictione XI, die vero XVIII mensis Junii, pontificatus sanctissimi domini nostri Pii pape II anno quinto.

[m.d.:] 'Episcopus Waciensis'.

5. Róma, Szent Péter, 1475. augusztus 6.⁶⁰

Latinus kamarás igazolja, miszerint György ruskói püspök meghatalmazottja, Kosztolányi Polikárp György apostoli jegyző révén az ad limina látogatás kötelezettségét teljesítette.

Universis etc. Latinus⁶¹ etc. Salutem etc. Universitati etc. Quod cum reverendus in Christo pater dominus Georgius, Dei et Apostolice Sedis gratia episcopus Rosonensis⁶² singulis bienniis Romana Curia citra montes existente Sedem Apostolicam sive limina beatorum Petri et Pauli apostolorum alme Urbis visitare teneatur huic est, quod prefatus reverendus dominus Georgius episcopus sedem ipsam sive eadem limina pro unio biennio currenti die sexta presentis mensis Augusti⁶³ incepto et ut sequitur finiendo per spectabilem virum dominum Georgium Policarpum, litterarum apostolicarum scriptorem,⁶⁴ eius nuncium cum honore et reverentia debitis et consuetis visitavit, nichil tamen visitationes etc. ut supra. In quorum etc. Datum Rome apud Sanctumpetrum anno etc. MCCCCLXXV, Indictione VIII. die sexta mensis Augusti pontificatus etc. Anno quarto.

visis Fabianus⁶⁵

A. de Campania⁶⁶

[m.s.:] 'Visitatio liminum per episcopum Rosonensis' | [m.d.:] 'fl. I gr. II'.

⁵⁷ ASV Miscellanea Armadio VII, vol. 1. fol. 14^r

⁵⁸ Szilasi Vince váci püspök (1450–1473). Vö.: HC II. 261. o.; Engel 1996. 1. k. 75. o.; C. Tóth 2017. 104. o.

⁵⁹ Személyére lásd fentebb!

⁶⁰ ASV Cam. Ap., Div. Cam., vol. 39, fol. 25^r – copia.

⁶¹ Latinus de Ursinis/Orsini (†1477), conzai érsek (1438–1439), trani érsek (1439–1450), urbinói érsek (1450–1452), a bari érsekség adminisztrátora (1454–1472), tarentói érsek (1472–1477), a S. Iohannis et Pauli presbiter-bíborosa (1448–1468), majd albanói püspök (1465–1468), végül tusculanumi püspök-bíboros (1468–1477), a Camera Apostolica kamarása (1451; 1471–1477). Vö.: HC II. 11., 59., 61., 63., 102., 134., 246., 254., 260. o.; Gottlob 1899. 269., 273. o.; Hofmann 1914. 2. k. 88. o.

⁶² György ruskói püspök, császári prépost és zágrábi segédpüspök (1484–1495), zágrábi segédpüspök (1477–1495). Vö.: HC II. 226. o.; C. Tóth 2017. 127. o.

⁶³ 1475. augusztus 6.

⁶⁴ Személyére lásd fentebb!

⁶⁵ Fabianus de Benzis de Montepoliciano (†1481) kánjogi doktor, kamarai klerikus (1465–1481). Vö.: RORC (littera F).

⁶⁶ Aloisius de Campania az Apostoli Kamara jegyzője (1470–1500), sollicitator (1493–1497). RORC (littera A).

RÖVIDÍTÉSEK

ASV	Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano
Cam. Ap.	Camera Apostolica
Div. Cam.	Diversa Cameralia
Misc. Arm.	Miscellanea Armadio
<i>Baix</i> 1947–1960.	<i>Baix, François</i> : La Chambre Apostolique et les Libri Annatarum de Martin V (1417–1431). I. k. Introduction et Textes, II. Tables par <i>André Uyttenbronck</i> . (Analecta Vaticano-Belgica. Ser. I, vol. 14.) Bruxelles–Rome, 1947–1960.
<i>C. Tóth</i> 2017.	<i>C. Tóth Norbert</i> : Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) Győr, 2017.
Cameralia	Cameralia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae I. (Obligaciones, Solutiones). II. k. (Visitationes, Quindennia, Rationes, Annatae, Obl. part., Legationes, Varia, Taxae). Ediderunt: <i>†József Lukcsics, Péter Tusor, Tamás Fedeles</i> . (Collectanea Vaticana Hungariae Classis I. Vol. 9–10.) Budapest–Rome, 2014.
<i>Engel</i> 1996.	<i>Engel Pál</i> : Magyarország világi archontológiája 1301–1437. I–II. k. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5.) Budapest, 1996.
<i>Fedeles</i> 2005.	<i>Fedeles Tamás</i> : A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs, 2005.
<i>Gottlob</i> 1889.	<i>Gottlob, Adolf</i> : Aus der Camera Apostolica des 15. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des päpstlichen Finanzwesens und des Endenden Mittelalters. Innsbruck, 1889.
HC I–VIII.	Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi, sive Summorum Pontificum, S.R.E. Cardinalium, ecclesiarum Antistitum series I–VIII. Ed. <i>Guilelmus Van Gulik – Conradus Eubel – Patricius Gauchat – Ludovicus Schmitz-Kallenberg – Remigius Ritzler – Priminus Sefrin</i> . Monasterii–Patavii, 1913–1978.
<i>Hofmann</i> 1914.	<i>Hofmann, Walther von</i> : Forschungen zur Gschichte der kurialen Behörden vom Schisma bis zur Reformation I–II. (Bibliothek des Preußischen Historischen Instituts in Rom 12–13.) Rom, 1914.
<i>Koller</i> 1782–1812.	<i>Koller, Josephus</i> : Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I–VII. Posonii, Pesthini, 1782–1812.
<i>Pater</i> 1914.	<i>Pater, Johann</i> : Die bischöflice Visitatio liminum SS. Apostolorum. Eine historisch-kanonistische Studie. Paderborn, 1914.
RORC	Repertorium officiorum Romanae Curiae (online adatbázis: http://www.phil.uni-passau.de/fakultaetsorganisation/fakultaetsangehoerige/histhw/forschung/rorc/ , a letöltés időpontja: 2017. 12. 10.)

Várak a terepen – várak az írott forrásokban

Északkelet-Magyarország vártopográfiai kutatásainak eredményeiből

Közel harminc éve, 1990-ben jelent meg Sándorfi György építőmérnök hasonló című írása¹ a középkori Borsod vármegye erősségeiről. Szerzője és munkatársai, elsősorban Nováki Gyula és Miklós Zsuzsa régészek nevéhez fűződik a múlt század utolsó évtizedei magyarországi várkutatásának talán legfontosabb eredménye, ők ugyanis terepbejárásaik során addig szinte teljesen ismeretlen erősségek tucatjait fedezték fel és dokumentálták az ország egész területén.² Ezen, középkori írásos említést és legtöbbször látható kőfalakat is nélkülöző építmények felbukkanásával úgy a várak csupán az okleveleken vagy tipológián alapuló kutatása, mint az erősségek komplex, történeti–régészeti megközelítésű vizsgálata jelentős kihívással találta magát szemben.

Bár a középkori váraink modern történeti kutatását az 1970-es években született munkáival megalapozó Fügedi Erik még lebecsülte egykori szerepüket³ – sem a védelem, sem a lakhatóság szempontjából nem tartotta egyenrangúnak őket az oklevelekben castrum megnevezéssel illetett várakkal –, már csak jelentős számuk miatt sem lehetett sokáig figyelmen kívül hagyni ezeket az erődítményeket. Mindez elsősorban az Árpád-kor várépítészetének megítélésére vonatkozott, mivel méretük, jellegük, elhelyezkedésük általában azonosnak bizonyult a XIII. század írott forrásaiban főként magánvárként megjelenő erősségekével, s egyre több helyen kerültek elő régészeti leletek is ebből az időszakból. Mennyiségüket már korán az oklevelekből ismert erősségek közel kétszeresére becsülte a kutatás.⁴

Kezetben még maguk a felfedezők is úgy vélték, hogy itt várépítészetünk egy különleges, netán korai csoportjára bukkantak – ezt jelzik az általuk használt megnevezések is. A „korai feudális vár” fogalmát⁵ később felváltotta a „történelem nélküli vár” nem kevésbé vitatható terminus technicus.⁶ Emellett sokáig mint „földvárak” vagy „sáncvárak” jelentek meg ezek az építmények

¹ Sándorfi 1990.

² Legfontosabb közleményeik felsorolása: Feld 2014. 351. o. 4. jegyz. Itt kell ugyanakkor megemlíteni, hogy Patay Pál Nógrád megyében már az 1950-es években számos hasonló erődítményt kutatott, eredményei azonban csak részben kerültek közzétételre. Lásd erre: Feld István: A középkori várak kutatása Nógrád megyében. In: „Régről kell kezdenünk”. Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére. Szerk. Guba Szilvia – Tamkó Károly. Szécsény, 2010. 219–220. o.

³ Fügedi 1986. 32–35. o., lásd továbbá: Kubinyi 1990. 291. o.

⁴ Lásd erre Sándorfi György első, de igen vegyes adatsorokat tartalmazó tanulmányát: Sándorfi 1979. A szerző később az általa vizsgált középkori Borsod vármegye területéről 11 okleveles említéssel rendelkező várral szemben további 21 erősséget ismert: Sándorfi 1990. 39. o. Lásd továbbá: Feld István: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: Várak a 13. században. (Castrum Bene 1989.) Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 17. o., 36. jegyz., majd legutóbb: Feld 2015. 368. o.

⁵ Nováki – Sándorfi – Miklós 1979. 90–97. o.

⁶ Sándorfi 1990. 38. o.; Kubinyi 1990. 291–293. o.

az egyes munkákban⁷, s ennek következtében gyakran össze is keverték őket a jóval nagyobb kiterjedésű ispánsági várakkal, melyek hatalmas fa-föld szerkezeteit itt azonban hiába keressük. Ma már egyre szélesebb körben elfogadott Bóna István álláspontja,⁸ mely szerint a „földvár” fogalmat csak a különböző korú – így akár őskori – elpusztult erősségek esetében ajánlatos használni – azaz kifejezett földvárakat sohasem építettek! Leghosszabb életűnek a „kisvár” megnevezés bizonyult,⁹ bár hamarosan kiderült, hogy ezek az erősségek egyáltalában nem voltak kisebbek, mint az írott forrásokból is ismert hasonló várak – pontosabban azok legkorábbi formái.

Napjainkban már nagyrészt általánosnak tekinthető a vélemény, hogy a legtöbbször mindkét esetben ugyanazon erősségtípusról, a „hosszú” – tehát az 1100-as évek végétől az 1320-as évekig terjedő – XIII. század magánváraitól van szó.¹⁰ Korán megfogalmazódott a kutatásban az is, hogy a tárgyalt építmények egy részének esetében inkább udvarházzról, mint kifejezett erődítményről kellene beszélnünk – akár a kortársak feltételezhető megítélését, akár a mai történeti értékelést nézzük. Nem véletlen, hogy Miklós Zsuzsa egy ideig az Árpád-kor prédiurnak nevezett földesúri magángazdaságaival igyekezett kapcsolatba hozni őket,¹¹ s az sem, hogy ő Terei Györggyel együtt már külön is elemezte a településekhez való viszonyukat, az általuk kutatott Tolna, Fejér és Pest megyék – akkor még koránt sem teljes – adatsoraira támaszkodva.¹²

Az utóbbi évtizedek kutatásai¹³ alapján az is egyértelművé vált, hogy csupán tipológiai módszerek alkalmazásával aligha juthatunk biztos eredményekhez, s így a megoldást csak a további régészeti feltárásoktól várhatjuk. Mivel azonban a közeljövőben aligha számolhatunk az ilyen vizsgálatok számának rohamos bővülésével, érdemes jelenlegi ismereteink alapján ismét áttekinteni, hogy valóban az egykori történeti valóságnak megfelelő, azaz kellőképp differenciált-e az előzőekben tömören megfogalmazott összkép. Hasznos lehet ennek érdekében egy nagyobb régió vonatkozásában görcső alá venni, hogy tényleg ilyen jelentős, egyharmad-kétharmad-e az írott forrásokban feltűnő s az azokból hiányzó erősségek aránya.

Minderre jó lehetőséget nyújt, hogy a *Magyarország várainak topográfája* sorozat 2007 óta megjelent kötetei¹⁴ alapján már ismerjük Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyék a terepen jelenleg fellelhető összes, erődítésnek tartható építményét, köztük az Árpád-kor vélt vagy valós erősségeit is. Mivel ezek Miklós Zsuzsa közleményeinek¹⁵ segítségével kiegészíthetők Pest

⁷ Miklós 1982. 41. o.; Engel 1987. 9. o.

⁸ Bóna István: Az Árpádok korai várairól. (Második, bővített kiadás.) Debrecen, 1998. 22–23. o.

⁹ Dénes József: Az Árpád-kori kisvárok kérdései. Vas, Sopron és Moson megye várjai. *Vasi Szemle*, LIV. (2000) 1. sz. 55–64. o.; Miklós 2007. 431–435. o.

¹⁰ Engel 1987. 14. o.; Feld István: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II. Szerk. Benkő Elek és Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 502–505. o.; Feld 2014. 358. o.

¹¹ Nováki – Sándorfi – Miklós 1979. 93–94. o.; Miklós 1982. 76–81. o. Lásd erre továbbá: Feld István: Megjegyzések az Árpád-kori, ún. kisvárok kérdéséhez. *Műemlékvédelem*, 31. (1987) 1–8. o.

¹² Terei György: XII–XIV. századi várak Fejér megyében. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 533–554. o.; Miklós Zsuzsa – Terei György: A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát”. Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi és Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 203–226. o. Itt a szerzők nem tárgyalták külön az írott forrásokban szereplő és az azokból hiányzó építményeket, igaz, érdeklődésük előterében alapvetően az utóbbiak álltak.

¹³ Itt főként Baráz Csaba, Dénes József, Sárközy Sebestyén és Szörényi Gábor András munkássága említendő meg, lásd ezekre: Feld 2014. 351. o., 4. jegyz. és 352. o., 6. jegyz.

¹⁴ Nováki et al. 2007.; Nováki et al. 2009.; Nováki et al. 2017.

¹⁵ Nováki – Sándorfi – Miklós 1979.; Miklós 1982.; Miklós 1997.; Miklós 1998.; Torma 1993.; Torma 2012. vonatkozó szócikkei.

megye északi része hasonló erődítményeivel, elkészíthető a teljes mai Északkelet-Magyarország egyes korszakokra vonatkozó „vártérképe”. Ez természetesen korántsem felel meg a középkori topográfiai viszonyoknak, hiszen a terület egykori vármegyéinek több mint a fele átnyúlik a mai Szlovákia területére, ahol ilyen mélységű kutatásokra még nem került sor.¹⁶ Az azonban aligha tagadható, hogy az ábrázolható több mint száz, nagy valószínűséggel az Árpád-korra helyezhető várépítmény statisztikailag értékelhető, reprezentatív mintavételnek tekinthető. Biztosak vagyunk benne, hogy hamarosan jelentősen bővülni fog a vizsgálható terület, hiszen Pest megye vártopográfiáján most dolgozik az utóbb említett kutatónő hagyatékát gondozó kutatócsoport, s néhány éven belül a mai Komárom-Esztergom megye feldolgozása is elkészül. Mivel Tolna és Fejér topográfiája már ugyancsak rendelkezésünkre áll,¹⁷ eredményeinket majd kiegészítheti és pontosíthatja az ország középső, nem csupán hegyvidékként jellemezhető részének elemzése.

Az északkelet-magyarországi régió várai első térképes feldolgozásának közzétételére először a Zrínyi Kiadó magyar hadtörténeti monográfia-sorozata első kötetében volt lehetőségünk.¹⁸ Itt a feltevéseink szerint az Árpád-kor végén, 1300 körül létezett erődített helyek két csoportját tüntettük fel, az okleveles forrásokkal is, valamint a csak régészeti adatokkal igazolható helyszíneket. Ha ezek arányát nézzük, úgy az egyes megyéket, mint a teljes régiót tekintve az utóbbiak valóban az előbbieket kétszeresét teszik ki. A térkép tervezése során azonban nyilvánvalóvá vált számunkra, hogy szükséges az adatok további pontosítása, és ennek érdekében elkerülhetetlen az egyes kategóriák kisebb egységekre bontása.

A jelen dolgozat térképei ennek a munkának az eredményeit jelenítik meg. Az első az írott forrásokban szereplő, a második a csak a terepen azonosítható erősségek négy-négy csoportját ábrázolja. Ami az okleveles adatokkal rendelkező Árpád-kori várakat illeti, már Fügedi Erik is vállalkozott kartográfiai megjelenítésükre, utoljára az 1986-ban kiadott könyvében,¹⁹ s az 1300 előtt emelt erősségeket ábrázoló térképét számos szakmunka és tudományos népszerűsítő kiadvány is átvette.²⁰ Míg azonban ott az általunk vizsgált területen csak 22 objektummal találkozunk,²¹ mi már ennek közel a duplájával számolhattunk, s ezek számát gyarapítja a második térkép írott említéseket nélkülöző, mintegy 60 építménye.

Mielőtt azonban kitérnénk az egyes kategóriák ismertetésére, arról is szólnunk kell, hogy miért nem vettünk figyelembe számos várat a térképek összeállításakor. Egyrészt elhagytuk azt a néhány erősséget, melyek pontosabb lokalizálása a terepen mindeddig nem volt lehetséges – az abaúji Sárvár, a zempléni Tokaj korai erőssége és a nógrádi Iliny tornya tartozik ide.²² Másrészt az általában jelentősebb méretű és a tárgyalt erősségek többségétől egyértelműen eltérő szerepet

¹⁶ Vö.: *Michal Slivka – Adrián Vallašek: Hradý a hrádky na východnom Slovensku.* Košice, 1991.; *Miroslav Plaček – Martin Bóna: Encyklopédia slovenských hradov.* Bratislava, 2007. E két munka még korántsem a teljesség igényével dolgozta fel Kelet-Szlovákia, illetve az egész egykori Felvidék erősségeit.

¹⁷ *Miklós 2007.; Terei György – Nováki Gyula – Mráv Zsolt – Feld István – Sárközy Sebestyén: Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig.* Magyarország várainak topográfiája 3. Budapest, 2011.

¹⁸ *Feld István: Várak és erődítmények a középkori Magyarországon.* In: Magyarország hadtörténete 1. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Veszprémy László.* Budapest, 2017. 379. o.

¹⁹ *Fügedi 1986.* 70. o. – Sándorfi György 1979-ben már közzétett egy térképet a mai országterület X–XIV. századi várairól, ez azonban jellege miatt kevésbé használható: *Sándorfi 1979.* 244. o.

²⁰ Így többek között: *Zsoldos 1999.* 74. o.

²¹ Itt az általunk is tárgyalt várak mellett Vác, Tokaj, Szádvár, Patak és – bizonyára tévedésből – Ónod is szerepel. Utóbbi már nem találjuk *Zsoldos 1999.* 74. o. térképén. Megemlítendő ugyanakkor, hogy Kristó Gyula Erdély vonatkozásában már háromszor annyi várral számol, mint Fügedi. *Kristó Gyula: A korai Erdély (895–1324).* (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 18.) Budapest, 2002. 221. o.

²² Lásd ezekre: *Nováki et al. 2007.* 149., 133. o.; *Nováki et al. 2017.* 117–118. o.

betöltő várakat sem szerepeltettük, így a püspöki székhelyeket (Eger, Vác), a vármegyeközpon-
tokat (Borsod, Abaújvár, Hont, Nógrád) illetve az utóbbiak sánccszerkezetéhez hasonló védőmű-
vekkal rendelkező Sály-Őrsúrvárat, Gyöngyöspata-Várhegyet, Gyöngyös-Muzslatetőt, Poroszló-
Földvárat, Bernecebarátit, vagy az újonnan felfedezett Felsőtárkány-Kő-köz erősségét,²³ melyek
mai ismereteink szerint nagyrészt még a XIII. század előtt felhagyásra kerülhettek. Nem találha-
tók meg a térképen Felsőtárkány-Várhegy és Mátraszentimre-Óvár őskori sáncok felhasználásával
kialakított, nagy kiterjedésű, vastag kőfallal övezett várai sem, melyek talán királyi erdőispán-
ságok erődítéseiként működtek a XII–XIII. század folyamán, azaz hasonló szerepet játszhattak,
mint a korai újkorig továbbélő, Sátoraljaújhely felett emelkedő egykori pataki vár és a Szögliget
mellett fekvő Szádvár egyelőre még ismeretlen korai építményei. Utóbbiak ugyancsak nem kerül-
tek feltüntetésre.²⁴

Az egyértelmű kategorizálás nehézségét jelzi emellett az említett Nógrád esete. Ez az erősség
ugyanis a XIII. század második felében funkciót váltott, ispáni székhelyből „püspöki magánvár”
lett – utóbbi megnevezés alatt azokat az erősségeket értjük, amelyek a világi birtokosok erőssé-
geihez hasonlóan az egyes püspökségek hatalmát szolgálták az egyházmegye székhelyén kívül.
Ezek közé tartozott Szarvaskő, bizonyára Bükkzserc-Füzérkő, talán Cserépfalu-Ódorvár, s eset-
leg Nógrádsáp-Tatarka is.²⁵ Végük kihagytuk a középkori várak közül a máig rejtélyes Miskolc-
Leányvárat és Kisgyőr-Halomvárat is, mivel formájuk erősen eltér az Árpád-kori leletekkel is
keltezett többi erősségtől.²⁶

Az első térképen feltüntetett várak legnagyobb csoportját az Árpád-korból származó írott for-
rásokban szereplő erősségek alkotják. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy az ide sorolt 16 erő-
dítmény esetében nem mindig teljesen biztos az okleveles említés és a terepen található erősség
azonosítása. Füzérkő csak egy várépítési engedélyben szerepel, így itt a ma is élő földrajzi név
játsszik döntő szerepet. Ugyanakkor Sajóvelezd és Szarvaskő először név nélkül tűnik fel, hasonló-
an a Salgótarján melletti Baglyaskőhöz. Míg azonban az első kettő esetében birtoklástörténeti és
topográfiai adatok valószínűsítik, hogy valóban a mai várakról lehet szó, utóbbi vonatkozásában a
kutatás egy része inkább már Hollókőre gondol.²⁷

De a nógrádi Jenő vára sem azonosítható feltétlenül csak a diósjenői Csehvárral, nem kizárt,
hogy az okleveles említések a közeli Kámorra vonatkoznak. Ugyanígy a – bár csupán XIV. századi
forrásokban szereplő –, Szilvásvárad melletti Éleskő esetében is elképzelhető, hogy nem itt, ha-

²³ Az utóbbiakra: *Nováki et al.* 2007. 100. o.; *Nováki et al.* 2009. 33–35., 31–32., 55. o.; *Nováki – Sándorfi – Miklós* 1979.; *Baráz Csaba – Holló Sándor – Nováki Gyula*: Felsőtárkány-Kő-köz vára. *Castrum*, 17. (2014) 1–2. sz. 5–9. o. – Ezen erősségek közelebbi értékelése ma még aligha lehetséges, de minden bizonnyal az uralkodói hatalomhoz köthető központi szerepet tölthettek be.

²⁴ Az egyes várakra: *Nováki et al.* 2009. 48., 26–27. o., ill. *Nováki et al.* 2007. 106–107., 118–120. o. Az erdő-
ispánságok váraira átfogóan: *Feld István*: Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon. In: *Arcana*
tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél.
Budapest–Debrecen, 2014. 369–390. o.

²⁵ Nógrádra: *Nováki et al.* 2017. 52–57. o. Az egri püspökséghez köthető várakra: *Nováki et al.* 2009. 59–60. o.;
Nováki et al. 2007. 27–28., 30. o. A váci püspökség által birtokolt Nógrádsápra: *Nováki et al.* 2017. 59–60. o. –
Kérdéses, hogy a bizonytalan erődítések közé sorolható Sajómercse-Várhegy köthető-e a bélháromkúti cisztercita
apátságához. Lásd erre: *Szörényi Gábor András*: Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak funkciójához és ter-
minológiájához a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán. *Castrum*, 13. (2011) 1. sz. 33. o. A „püspöki
magánvárak” kérdéséhez: *Feld* 2015. 360–361. o.

²⁶ Ezekre legutóbb: *Feld István*: A motték kérdése Magyarországon. *Savaria*, 31. (2007) 2. sz. 221–222. o.

²⁷ Az egyes várakra: *Nováki et al.* 2007. 27–29., 97–98. o.; *Nováki et al.* 2009. 59–60. o.; *Nováki et al.* 2017. 66–67.,
ill. 38. o. – Itt kell még utalnunk Boldogkőre is, melynek esetében ugyancsak vitatott legkorábbi említésének
megítélése. Lásd erre: *Jakab Zsuzsa*: Ki építette Boldogkő várát? *Castrum*, 7. (2008) 1. sz. 5–15. o.

nem a szomszédos Gerennaváron kell keresnünk a korai erősséget.²⁸ Mindezt csak jövőbeni régészeti kutatások tisztázhatják. Enélkül az is csak egy igen valószínű feltevés marad, hogy a nógrádi Szügyiék 1290 után említett tornya valóban Szügy-Leányhegyen állt. Ugyanis a toronyépítmények egy része akár udvarházként is értelmezhető, s így nem kizárt, hogy még Balassagyarmat először ugyanígy megnevezett település-közeli, korai földesúri épülete sem számított kezdetben várnak.²⁹ Korai régészeti lelet e csoport várait tekintve viszonylag kevés helyről ismert, de ez természetesen összefügg kutatásuk korlátozott mértékével is.

Figyelemre méltó, hogy az első okleveles említések döntő többsége a XIII. század utolsó néhány évtizedéből származik. Ebből a szempontból feltétlenül utalni kell arra, hogy nem mindegy, miképp határozzuk meg az Árpád-kor végét! Ha ugyanis a hagyományos kronológiát követve szigorúan az 1301. évet tekintjük a korszakhatárnak – s mi így jártunk el –, akkor talán indokolatlanul mereven elváltatjuk az első csoportba sorolt erősségeket az először a XIV. század első évtizedeiben említett váraktól. Közismert ugyanis, hogy országshozzá számos erődítmény csak I. Károly és az oligarchák harcainak kapcsán jelenik meg a forrásokban, miközben azok többsége akár jóval korábban is épülhetett – akár ugyanazon várépítési hullám során, amelyben aligha jelentett szünetet III. András halála és az új trónkövetelők megjelenése. Itt kell visszaalununk a korábban említett „hosszú XIII. század” fogalmára, amelyet sajnos a kategóriák meghatározása során nem használhattunk, hiszen igencsak önkényesnek tűnt volna azt az Anjou-uralkodó valamelyik koronázásával vagy oligarchia-ellenes hadjáratával lezárni.

A második és harmadik csoportba ezért a XIV. századi forrásokban feltűnő várak kerültek, számuk közel megegyezik az első kategória objektumainak mennyiségével. Ezen erősségek mintegy felét említik oklevelek az 1310–20-as években, a többiekről csak a század közepén, ritkábban a második felében értesülünk, néhány esetben (Kelemér-Mohosvár, Egerszalók-Maklyánvár) már felhagyott építményként, *locus castris* megnevezéssel.³⁰ Megkülönböztetésük alapja, hogy többségük Árpád-kori eredetét régészeti leletek is bizonyítják – ezek tartoznak a második kategóriába –, melyek szerencsés módon nagyrészt modern ásatásokból származnak. Természetesen itt nem szabad figyelmen kívül hagyni az ezek jellegéből adódó tág keltezési lehetőséget.³¹

A harmadik csoport objektumait érthetően főként olyan várak alkotják, ahol még nem kerül sor régészeti kutatásokra, de talán meglepő módon Hollókő és Sirok is itt található, ugyanis innen sem ismerünk Árpád-kori leleteket. Ez valószínűleg a sziklacsúcson emelt erősségek a kora újkorig követhető továbbélésével magyarázható, mivel – néhány szerencsés esetet leszámítva³² – más, hasonló erősségekben sem bővelkedünk korai leletanyagban. Ez bizonyára majd egykor a várhegyek oldalában kerül feltárássra, hiszen törvényszerűnek tűnik, hogy elsősorban az egyes erősségek életének utolsó szakaszából, főként pusztulásának idejéből származik a feltárások kerámia- és fémanyagának zöme. Ismert építészeti formáik, topográfiai elhelyezkedésük ugyanakkor egyértelműen a két előbbi csoporthoz kapcsolja az ide sorolt erősségeket is.³³

További bizonyíték néhány, csak a XIV. század közepe okleveleiben feltűnő vár Árpád-kori eredetére azok névadása is. Az egerszalóki Maklyánvár neve bizonyára építetője, az 1286–89

²⁸ *Nováki et al.* 2017. 25–28. o.; *Nováki et al.* 2009. 63–65. o.

²⁹ *Nováki et al.* 2017. 88., 97–98. o.

³⁰ A *locus castris* értelmezésére: *Fügedi* 1986. 35. o., újabban: *Feld* 2014. 369. o., 105. jegyz. Az egyes várakra: *Nováki et al.* 2007. 64. o.; *Nováki et al.* 2009. 25. o.

³¹ Bővebben: *Feld* 2014. 355–356. o.

³² Erre példa a Salgótarján feletti Salgó esete, ahol az építési feltöltésből került elő kerámia: *Feld István*: Jelentés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásáról. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 10. (1984) 228–229. o.

³³ Ugyanakkor úgy Hollókő, mint Sirok már megjelenik a XIV. század eleje írott forrásaiban is: *Nováki et al.* 2017. 38. o.; *Nováki et al.* 2009. 57. o.

között nádori tisztséget betöltő Aba nembeli III. Makján emlékét őrizte meg, ahogy a Szuhogy feletti Csorbakő megnevezése is korábbi birtokosára, az 1289–1311 között ismert Ládi Pós fia „Csorba” Miklósról utalhat.³⁴ S hogy ez nem tekinthető kivételnek, azt jelzi az abauji Amadévár is – itt azonban a névadó oligarcha váráról 1288-ból írásos forrással is rendelkezünk.³⁵ A várnevek vonatkozásában érdemes megemlíteni a hevesi Oroszlánvár esetét is, ahol az annak helyet adó „Oroszlánhegy” 1289-ben történt birtokosváltása kapcsán felmerült, hogy talán már ekkor számolhatunk egy itt álló erősséggel.³⁶

Végül, a térképen feltüntetett várak utolsó csoportja csak XV. századi oklevelekből ismert, s csupán azért tudjuk őket az Árpád-korból eredeztetni, mivel az eddigi kisebb-nagyobb feltárásoknak köszönhetően mindegyikből kerültek elő ezt bizonyító régészeti leletek. Egy részük a huszita bratrík működése kapcsán tűnik fel a század közepének forrásaiban, de néhány más esetben is számolnunk kell azzal, hogy egy korábbi, felhagyott erősséget építettek újjá a késő középkorban.³⁷ Számuk közel egyötöde az összes itt számba vett „okleveles” várnak, ami jól jelzi a középkori írott források fennmaradásának rendkívül esetleges voltát.

Meg kell jegyeznünk, hogy az eddig tárgyalt több mint 40 erősség többsége kőből épült várfalakkal, de legalább kőtoronnyal rendelkezett – de ez csak az újkorig tovább élő várak esetében általánosítható. Ugyanakkor számos olyan esetben, amikor már a XIV–XV. században felhagyták az erősséget – a keleméri Mohosvár és a mátrai Bene vára példa erre³⁸ – az ásatások előtt legfeljebb csak sejteni lehetett a terepen a kőépítmények meglétét.

Az utóbbi megállapítás különösen fontos a második térképen feltüntetett, korabeli írott forrásokkal nélkülözhető erősségek szempontjából. Itt tehát több mint 60 olyan erődítmény szerepel, melyek formai, topográfiai ismérvei – az adott földrajzi adottságok között a terepből markánsan kiemelkedő, sokszor árkokkal és azok külső oldalán egyszerű földfeltöltés alkotta sáncokkal övezett hegycsúcson vagy dombon emelkednek, területük általában mintegy 20×40 méteres kiterjedésű – alapvetően megegyeznek az előzőekben áttekintett várakéval. Viszonylag kevés olyan építmény található közöttük, melyek esetében inkább udvarházra gondolhatunk – Felsőzsolca-Várdomb mellett talán Szécsény-Strázsapart és Galgagyörk-Templomdomb sorolható ide a mellettük létezett településekkel bizonyított szorosabb kapcsolatuk miatt.³⁹

Tizenöt esetben jelentős kőfalakat (tornyokat, várfalakat) találunk, vagy azok nyomait figyelhetjük meg – netán ilyenek kerültek elő az ásatások során – s ez bizonyítja, hogy korántsem épült ezen erődítmények többsége egyszerűbb, csupán faszerkezetű védelmi berendezésekkel vagy épületekkel. Utóbbiakat egyébként csupán négy erősség régészeti feltárása során lehetett eddig megfi-

³⁴ *Nováki et al.* 2009. 25. o.; *Nováki* 2007. 121. o. – Az utóbbi vár először 1351-ben szerepel oklevélben, de ebből nem derül ki, hogy ekkor használták-e még az 1403 után újjáépített erősséget: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, DL 71 888. – Az adatért Simon Zoltánnak tartozunk köszönettel.

³⁵ *Nováki et al.* 2007. 47. o.

³⁶ *Nováki et al.* 2009. 20. o.

³⁷ A husziták által újrahasznosított Árpád-kori eredetű várak közül a Sajó-völgy erősségeire: *Szörényi* 2015. Sámsonháza-Fejérvölgy és Salgótarján-Zagyvafőre: *Nováki et al.* 2017. 70–72. o. Cserépvár korábbi eredetére: *Szörényi Gábor András*: Cserépvár kutatásának eredményei. *Castrum*, 7. (2008) 1. sz. 137–154. o. Kérdéses, hogy az először 1459-ben említett Csővár esetében egy korábban felhagyott vár huszita megszállásáról van-e szó. Vö.: *Feld István – Jakus Lajos – László Csaba*: Csővár. *Studia Comitatensia*, 7. (1979) 7–62. o. A hasznosi Cserteri vár besorolása ugyanakkor vitatható, mivel a várból nem ismerünk még leleteket, de az erősség 1416-ból származó első közvetlen említése előtt, 1348-ban birtokosát már „hasznosi” előnévvel említik: *Nováki et al.* 2017. 63. o.

³⁸ *Nováki et al.* 2007. 63–65. o.; *Nováki et al.* 2009. 28–29. o.

³⁹ *Nováki et al.* 2007. 45–46. o.; *Nováki et al.* 2017. 77–78. o.; *Miklós* 1982. 43. o.; *Torma* 2012. 159–163. o.

gyelni.⁴⁰ Néha ugyanakkor arra lehet következtetni, hogy félbemaradt várépítkezésekről lehet szó, erre példa Gyöngyössolymos-Óvár, Szokolya-Paphegy vagy Szokolya-Királyrét.⁴¹

Természetesen ezen erősségek Árpád-kori eredete csak akkor bizonyítható, ha ebből a korszakból régészeti leleteket is ismerünk. Erre a második térképen feltüntetett várak több mint fele esetében rendelkezünk adatokkal – igaz, a főként kerámiatöredékek jelentős része nem rendszeres ásatásból származik, s nem is került még közzétételre. Ezek alkotják az „oklevél nélküli” erődítmények első csoportját. Csak formai alapon tartható velük egykorúnak a második csoport négy olyan építménye, ahol az azonos topográfiai jegyek mellett jelentősebb kőfalak is utalnak az Árpád-korra. Még bizonytalanabb a több mint egy tucat erősség alkotta harmadik csoport értékelése, hiszen ezek esetében nem csupán korhatározó leletek, de kőépítmények sem ismertek – természetesen itt nem is került sor mindaddig régészeti kutatásokra. Emiatt számolnunk kell azzal, hogy egy részük esetleg később, a vidék késő középkori huszita megszállása során is épülhetett – mint ezt Sajóivánka erőssége esetében az ásatások során bizonyítani is lehetett.⁴²

Ugyanakkor itt is – mind a három csoportban! – találunk olyan várneveket, amelyek az építmények Árpád-kori eredetéről árulkodnak. Itt nem annyira Arló-Várhegy „Rátold vára” megnevezésére kell utalnunk – bár a közeli település a XIV. század elején valóban a Rátót-nemzetség egyik családjának birtokában volt. Sokkal fontosabb Parád-Marhádvár, Mátraverebély-Hencsevár és Bükkszék-Pósvár esete. Aba nembeli Marhard 1251 és 1271 között, a Verebi-család két Henche nevű tagja 1227 és 1332 között szerepel az írott forrásokban, de Alsoki Pous is a XIII. században élhetett.⁴³ Egyébként mintegy két tucat vár esetben feltételezhető az ismert birtoktörténeti adatok alapján, hogy valamelyik úri nemzetség tagja, helyi földesúr lehetett az építetője és birtokosa. Néhol kifejezetten egy kis területen sűrűsödnek az erősségek – Kisgyőr, Sály, Parád, Gyöngyössolymos szűkebb környéke említendő meg – itt bizonyára ugyanannak a nemzetségnek egyes ágai vagy családjai építkeztek.⁴⁴

Végül az utolsó, negyedik csoportban azt a mintegy tizenöt erődítményt találjuk, melyek esetében még bizonytalanabbnak tűnik a kor és az egykori funkció meghatározása. Révleányvár-Várdomb jelentősebb mérete és korai leletei alapján nehezen vehető össze az itt tárgyalt többi erősséggel. Dorogháza-Kastélytető – mint erre a neve és fekvése is utalhat – talán inkább késő középkori. Az extrém, 837 méteres magasságban emelt mátrai Galyavár formáját tekintve még akkor sem illeszthető be könnyen a többi építmény közé, ha területéről ismerünk is Árpád-kori leleteket. Itt csak további ásatások után láthatunk tisztábban, ahogy Galgamácsa-Ecskend esetében is, ahol

⁴⁰ A közel 20 erődítés felsorolása helyett itt utalunk a 14. és 15. jegyzetben említett munkák vonatkozó szócikkeire!

⁴¹ *Nováki et al.* 2009. 38–39. o.; *Miklós* 1997. 14–15. o.

⁴² *Szörényi* 2015. – Az ásatások nélküli téves értékelésre jó példa Ipolydamásd-Zuvár esete: *Nováki – Sándorfi – Miklós* 1979. 313. o. – A térképen feltüntetett Rakaca-Klastromtetőre vonatkozó adatokért Szörényi Gábornak tartozunk köszönettel!

⁴³ *Nováki et al.* 2007. 17–18. o.; *Nováki et al.* 2009. 50., 17. o.; *Nováki et al.* 2017. 50. o. – Neve alapján Uppony-Dedevár esetében Simon Zoltán feltevése szerint nem zárható ki, hogy részben erre vonatkoznak az eddig Dédessel kapcsolatba hozott korai adatok.

⁴⁴ Míg az első esetben csak feltételesen számolhatunk az Ákos-nemzetséggel, mint építetővel, Sály környéke esetében az Örsúr-nemzetség szerepe sokkal valószínűbb, s a Mátra vidékén szinte biztosra vehető az Aba-nemzetség egyes ágainak várépítése. Lásd erre *Nováki et al.* 2007. 64–67., 98–102., 128–129. o.; *Nováki et al.* 2009. 35–40., 46., 50–52. o. A Kacsics-nemzetség nógrádi váraira: *Pálmány Béla*: A Kacsics-nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvései Nógrádban a 13–14. század fordulóján. In: *Várak a 13. században.* (Castrum Bene 1989.) Szerk. *Horváth László*. Gyöngyös, 1990. 22–36. o.

inkább a falu plébániatemplomának erősítését látjuk biztosabbnak, mint az utóbbi beépítését egy korábbi erősségbe.⁴⁵

De ide soroltuk többek között Füzér-Őrhegyet és Szögliget-Óvárat, melyek eddigi ásatási eredményei és leletei még nem győztek meg bennünket arról, hogy ne csak a mögöttük emelkedő füzéri vár, illetve Szádvár „előretolt védőműveiként” értékeljük őket. De a mátrai Marhádvár esetében sem látjuk biztosnak azt, hogy két önálló erősség emelkedett ugyanazon gerinc két végén.⁴⁶ Ezzel kapcsolatban érdemes utalni arra, hogy viszonylag kevés a többrészes várak száma,⁴⁷ s ezek döntő többsége nem szerepel az oklevelekben.⁴⁸

Összefoglalóan megállapítható, hogy az elvégzett vizsgálat térképeken is feltüntetett eredményei egyértelműen bizonyítják, hogy a közvetlen írott forrásokban szereplő erősségeknél jóval több vár létezett az Árpád-korban az északkelet-magyarországi régióban. Bár még nem támasztják alá megbízható régészeti források azt a feltevést, hogy az írásos említést nélkülöző építmények száma a kétszerese lett volna az oklevelekben is feltűnőknek, ugyanakkor az eddigi ásatásoknak köszönhetően számos, csak a késő középkortól ismert vár esetében is lehetett igazolni azok korábbi eredetét. Így 1300 körül legalább 80, számos vonatkozásban azonos formai jellegzetességgel rendelkező erősséggel számolhatunk e vidéken, amelyek legnagyobb része nagy valószínűséggel nemesi magánvárakként biztosította és szimbólumként hirdette ura hatalmát a magyarországi várépítéssel egyik fénykorában. Ezek természetesen nem feltétlenül működtek ugyanabban az időben, de építésük és többségük felhagyásának okát és pontosabb időrendjét csak a további kutatások tisztázhatják. Ugyancsak további vizsgálatok szükségesek annak közelebbi meghatározásához is, hogy mikor és milyen mértékben szolgáltak ezek az erősségek lakóhelyként illetve katonai objektumként, s – ami a történész számára talán a legfontosabb – miként tükrözték a hatalom megoszlását a késő Árpád-kor Magyar Királyságában.⁴⁹

⁴⁵ *Nováki et al.* 2007. 92–93. o.; *Nováki et al.* 2017. 29., 87. o.; *Miklós* 1998. 99–106. o.; *Torma* 2012. 214–216. o.

⁴⁶ *Nováki et al.* 2007. 49–50., 118. o. – Szögliget-Óvár újabb terepbejárási leletei még nem kerültek közzétételre. Parád-Marhádvárra lásd a 43. jegyzetet!

⁴⁷ Közülük kiemelkedik Komlóska-Pusztavár, ahol minden bizonnyal két, egyenrangú várrészt emelt az építető Tolcsva-nemzetség két ága, ill. családja. Lásd erre *Gál-Mlakár Viktor*: Komlóska-Pusztavár régészeti feltárásának eredményei. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XLVI. (2007) 87–113. o.

⁴⁸ Így Kazincbarcika-Várhegy, Mátraderecske-Kanázsvár, Gyöngyöstarján-Világosvár, Szarvaskő, Legénd-Békavár és talán Szilasgöngy-Kiskő. *Nováki et al.* 2007. 60–61. o.; *Nováki et al.* 2009. 46., 39–40., 39. o.; *Nováki et al.* 2017. 45., 85–86. o. Régészeti adatok hiányában itt a külső várrészek funkciója (elővár?) még nem tisztázott.

⁴⁹ Mindezen kérdésekre lásd legutóbb: *Feld* 2014.

MELLÉKLET

Árpád-kori magánvárak a mai Északkelet-Magyarországon⁵⁰

A mai Északkelet-Magyarország írott forrásokból ismert Árpád-kori magánvárai

<i>Árpád-kori írott forrásokban említett várak</i>	Boldogkő, Bükkzsérc-Füzérkő, Dédes, Fony-Amadévár, Füzér, Hangony-Birinyivár, Sajóvezsd-Vártető, Mátrafüred-Benevár, Mátraszentimre-Ágasvár, Szarvaskő, Balassagyarmat, Diósjenő-Csehvár, Drégely, Mátraszőlős-Kisvár, Salgótarján-Baglyaskő, Szügy-Leány-hegy
<i>XIV. századi írott forrásokban említett várak Árpád-kori régészeti leletekkel</i>	Kelemér-Mohosvár, Komlóska-Pusztavár/Solymos, Diósgyőr, Mogyoróska-Regéc, Szuhogy-Csorbakő, Domoszló-Oroszlánvár, Ecseg-Ilona-vár, Nógrádsipek-Sztrahora, Salgótarján-Salgó, Szanda
<i>XIV. századi írott forrásokban említett várak Árpád-kori építészeti formákkal</i>	Cserépfalu-Ódorvár, Szilvásvár-Éleskővár, Egerszalók-Maklyánvár, Sirok, Buják, Hollókő, Perőcsény-Salgó
<i>XV. századi írott forrásokban említett várak Árpád-kori régészeti leletekkel</i>	Cserépváralja-Cserépvár, Sajógalgóc-Várhegy, Sajónémeti-Várhegy, Vadna-Vártető, Hasznos-Cserteri vár, Sámsonháza-Fejérkő, Salgótarján-Zagyvafő, Csóvár

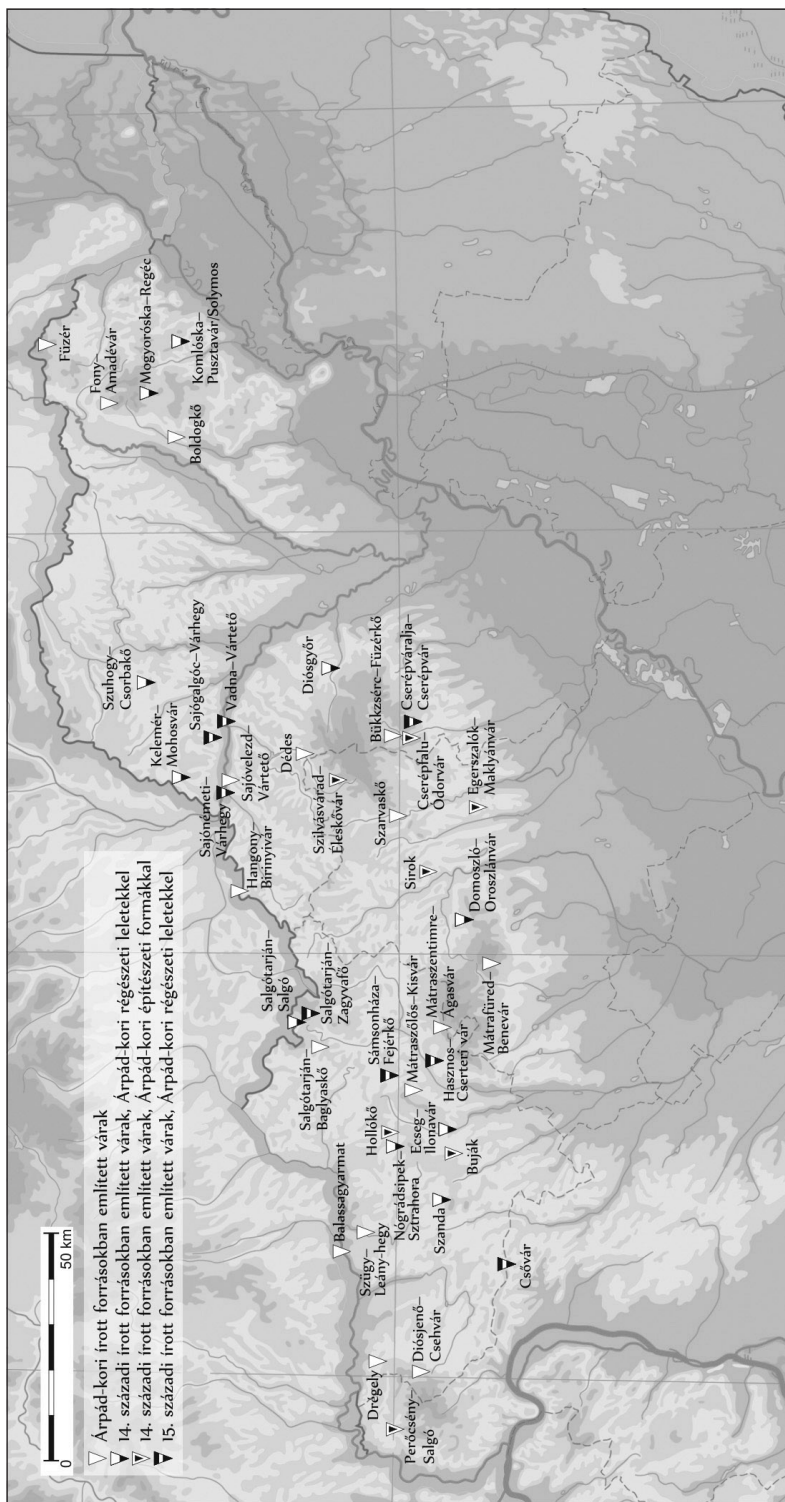
A mai Északkelet-Magyarország írott forrásokban nem szereplő Árpád-kori magánvárai

<i>Középkori forrásokban nem említett várak Árpád-kori régészeti leletekkel</i>	Felsőzsolca-Várdomb, Irota-Várdomb, Kazincbarcika-Várhegy, Sály-Latorvár, Szendrőlád-Vártető, Tibolddaróc-Kácsi vár, Gyöngyössolymos-Dezsővár, Gyöngyössolymos-Nyesettvár, Markaz, Mátraderecske-Kanászvár, Parád-Marhádvár, Parád-Veresvár, Pétervársára-Remete tető, Recsk-Szederjés tető, Alsópetény-Földvár, Lucfalva-Pogányvár, Nagylóc-Vár domb, Nógrádmarcál-Kerekdomb, Nógrádmegyer-Dobovár, Nógrádsáp-Tatarka, Nógrádszakál-Kastélydomb, Szécsény-Strázsadomb, Szécsény-Benczurfalva-Dubinka, Szuha-Várbérc, Vanyarc-Haraszti, Szokolya-Királyrét, Ipolydamásd-Zuvár, Márianosztra-Bibervár, Galgagyörk-Templomdomb, Váchartyán-Várhegy, Felsőgöd-Várdomb, Kemenec-Tamásvár
<i>Középkori forrásokban nem említett várak Árpád-kori építészeti formákkal és topográfiai jegyekkel</i>	Kisgyőr-Alsó-Kecskevár, Uppony-Dedevár, Uppony-Földvár, Mátraverebély-Hencsevár
<i>Középkori forrásokban nem említett várak Árpád-korra utaló topográfiai jegyekkel</i>	Arló-Várhegy, Bodrogkisfalud-Várhegy, Erdőbénye-Várhegy, Imola-Bakbányavár, Kisgyőr-Majorvár, Rakaca-Klastromtető, Sajószentpéter-Töm-lóc-tető, Bükkszik-Pósvár, Gyöngyöstarján-Világosvár, Nagybatony-Orosz Mátyás vára, Cserháthaláp-Rézpart, Legénd-Békavár, Mátramindszent-Iványpusztá, Rétság-Jásztelek-Várdomb, Szilaspogony-Kiskő, Tereske-Kurucdomb
<i>Középkori forrásokban nem említett erősségek, bizonytalan Árpád-kori keltezéssel illetve várjelleggel</i>	Füzér-Őrhegy, Kissikátor-Vár hegyese, Meszes-Várhegy, Monok-Ingvár, Révleányvár-Várdomb, Sajómercse-Várhegy, Sály-Léleklyuk tető, Szögliget-Óvár, Gyöngyössolymos-Óvár, Verpelét-Földvár, Tarnalesz-Köbölvár, Diósjenő-Kámor, Dorogháza-Kastélytető, Szuha-Mátraalmás-Galyavár, Szokolya-Paphegy, Galgamácsa-Ecskend-Templomhegy

⁵⁰ Az egyes várakra lásd: *Nováki et al.* 2007.; *Nováki et al.* 2009.; *Nováki et al.* 2017.; *Torma* 1993.; *Torma* 2012. megfelelő szócikkeit!

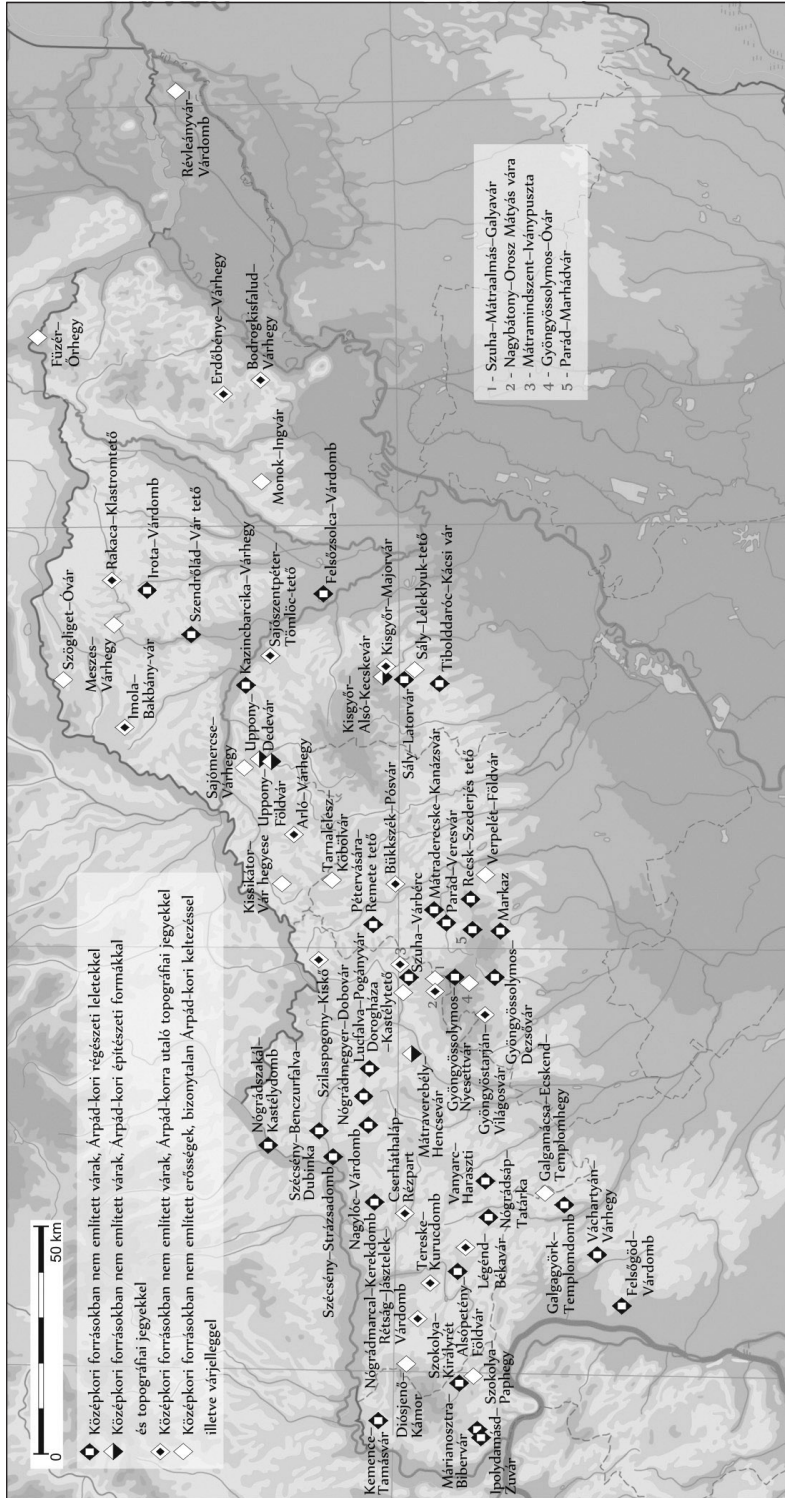
RÖVIDÍTÉSEK

- Engel* 1987. *Engel Pál*: Töprengések az Árpád-kori sáncvárok problémájáról. *Műemlékvédelem*, 31. (1987) 9–14. o.
- Feld* 2014. *Feld István*: A magánvárok építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében. I. *Századok*, 148. (2014) 2. sz. 351–386. o.
- Feld* 2015. *Feld István*: A magánvárok építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében. II. *Századok*, 149. (2015) 2. sz. 333–381. o.
- Fügedi* 1986. *Erik Fügedi*: *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*. Budapest, 1986.
- Kubinyi* 1990. *Kubinyi András*: Árpád-kori váraink kérdése. In: *Várak a 13. században*. (Castrum Bene 1989.) Szerk. *Horváth László*. Gyöngyös, 1990. 290–301. o.
- Miklós* 1982. *Miklós Zsuzsa*: A Gödöllői dombvidék várai. Aszód, 1982.
- Miklós* 1997. *Miklós Zsuzsa*: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. *Váci Könyvek*, 8. (1997) 7–153. o.
- Miklós* 1998. *Miklós Zsuzsa*: A Galga-völgyi földvárkutatás újabb eredményei. In: *Egy múzeum szolgálatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére*. Aszód, 1998. 93–111. o.
- Miklós* 2007. *Miklós Zsuzsa*: Tolna megye várai. (Varia Archaeologica Hungarica XXII.) Budapest, 2007.
- Nováki – Sándorfi – Miklós* 1979. *Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa*: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. (Fontes Archaeologici Hungariae.) Budapest, 1979.
- Nováki et al.* 2007. *Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István*: Borsod-Abauj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország várainak topográfiaja 1.) Budapest–Miskolc, 2007.
- Nováki et al.* 2009. *Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén*: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország várainak topográfiaja 2.) Budapest–Eger, 2011.
- Nováki et al.* 2017. *Nováki Gyula – Feld István – Guba Szilvia – Mordovin Maxim – Sárközy Sebestyén*: Nógrád megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország várainak topográfiaja 4.) Budapest, 2017.
- Sándorfi* 1979. *Sándorfi György*: A magyar várépítészet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepjárások alapján. *Archaeologiai Értesítő*, 106. (1979) 2. sz. 244–254. o.
- Sándorfi* 1990. *Sándorfi György*: Várak a történeti forrásokban, várak a terepen (tekintettel a történeti Borsod vármegyére). In: *Várak a 13. században*. (Castrum Bene 1989.) Szerk. *Horváth László*. Gyöngyös, 1990. 37–41. o.
- Szörényi* 2015. *Szörényi Gábor András*: Sajó-völgyi huszita várak régészeti kutatása. (Doktori disszertáció, kézirat.) Budapest, 2015.
- Torma* 1993. Pest megye régészeti topográfiaja. A szobi és a váci járás. (Magyarország régészeti topográfiaja 9.) Szerk. *Torma István*. Budapest, 1993.
- Torma* 2012. Pest megye régészeti topográfiaja. Az aszódi és gödöllői járás. (Magyarország régészeti topográfiaja 11.) Szerk. *Torma István*. Budapest, 2012.
- Zsoldos* 1999. *Zsoldos Attila*: A tatárjáras kora. In: *Magyar kódex 1. Az Árpádok világa*. Szerk. *Stemmler Gyula*. Budapest, 1999. 65–76. o.

A mai Északkelet-Magyarországi írott forrásokból ismert Árpád-kori magánvárak (Tervezte Feld István, kiadta Zimédia Kiadó)

A mai Északkelet-Magyarország írott forrásokban nem szereplő Árpád-kori magánvárai (Tervezte Feld István, kiadta Zimédia Kiadó)

A Gaznavida Birodalom hadszervezete

A Gaznavida Birodalom (977–1185) a széthulló Abbászida kalifátus (750–1258) peremvidékén, a mai Afganisztánban található Gazna városából kiindulva jött létre és későbbi területi veszteségei ellenére több mint kétszáz évig meghatározó tényező maradt Közép-Ázsia és Észak-India történelmében. A birodalmat egy, a Számánidák¹ szolgálatában álló korábbi rabszolga, a türk Alptigin (ur. 961–963) alapította, véget vetve ezzel a térségben a perzsa dominanciának. Szebüktigin (977–997) és Mahmud (998–1030) regnálása alatt uralmuk alá hajtották Horászánt, Hvárezmet, Szisztánt és a Pandzsábot. I. Maszúd (1030–1041) idején azonban már elszakadt Hvárezm, Horászánt pedig elfoglalták az oguz törzsszövetségbe tartozó Szeldzsukok.² A Pandzsábban viszont tovább tartotta magát a dinasztia, amely türk származása dacára a perzsa kultúra továbbélését biztosította és megalapozta az iszlám jelenlétét a mai Pakisztán és Észak-India területén. Jelentősége ellenére azonban viszonylag kevés történész foglalkozott ezzel a birodalommal.³ (Lásd a térképvázlatot.)

A Gaznavida Birodalom kifejezetten militarista állam volt – Bosworth szavaival élve, nem a birodalomnak volt hadserege, hanem a hadseregnek birodalma.⁴ A hadszervezet felépítésének mintáit a régi perzsa, számánida és bujida⁵ seregek szolgáltatták, ezeket formázták át soknemzetiségű haderejük egyedi képére.⁶ A hadsereg fővezére a szultán volt, a hadügyeket intéző hivatal, a *Díváni arđ* vezetője (árid) az államigazgatást ellátó *vezír* után a második legfontosabb állami tisztséget töltötte be. Az alsóbb szinteken dolgozó áridok és *kathudák* (adjutánsok) perzsa hivatalnokok voltak. Szászánida múltra tekinthetnek vissza az évente megtartott seregmustrák (*arđ*) Sábahár mezején. A Számánidák által rendszeresített *al-dzsarida asz-szaudá* („fekete jegyzék”) szolgáltatta a mintát azokhoz a névsorokhoz (*dzsarídaji arđ*), amelyek tartalmazták minden harcos nevét, családfáját, külső leírását és egyéb adatait; ebből egy példány az árid birtokában volt, egy pedig a *Díváne riszálta*⁷ került. A seregmustra menetét az Ádáb al-mulúk va *kifáját*

¹ Az írás a *Középkori muszlim utódállamok Közép-Ázsiában, különös tekintettel a Gaznavida államra* című szakdolgozat (2012) egyik fejezetének átdolgozott változata. A Számánidák perzsa dinasztíája (819–1005) gyakorlatilag teljesen függetlenítette magát a tényleges hatalmat már alig gyakoroló, saját türk testőrségének kiszolgáltatót kalifáktól.

² A Nagyszeldzsuk Birodalom 1038–1194 között állt fenn, fénykorában Közép-Ázsiától Anatóliáig uralta a muszlim területeket.

³ A Gaznavidák történetéhez rendelkezésre álló forrásanyag eddigi legalaposabb feldolgozását a brit történész-orientalista, Clifford Edmund Bosworth (1928–2015) végezte el, így írásom elsősorban az ő munkásságára épül. Magyar nyelven még nem született átfogó publikáció a témában.

⁴ *Bosworth* 1963. 98. o.

⁵ Síta perzsa dinasztia, 930–1062 között uralkodott Iránban és Irakban.

⁶ *Bosworth* 1960. 37. o.

⁷ Kancelláriai és hírszerzői tevékenységeket végző hivatal.

*al-mamlúk*⁸ így írja le: az árid egy magaslaton állt a sereggel szemben, és balról jobbra haladva ellenőrizte a neveket és a fegyverzetet, majd a dokumentumokat a hadsereg *nakibjának*⁹ adta át. A tiszteket kor szerint, a legidősebbekkel kezdve írták össze, majd jelentést küldtek a szultánnak. Az *ard*hoz az ősi türk szokásoknak megfelelően mindig nagyszabású ünnepély kapcsolódott, lakomával, zenészek és költők előadásaival. A harcosokat évente négy alkalommal (az *ard* volt az egyik ilyen) fizették ki, lehetőség szerint a hadjáratokat megelőzően, hogy fel tudjanak szerelkezni. Hadiállapot esetén azonban gyakran szükségessé vált, hogy a helyi kincstárakból fizessék a katonákat. Szebüktigin úgy vélte: a katonák harcoljanak, ne földet műveljenek; ennek megfelelően pénzben kapták fizetségüket, élethosszig szóló föladományokról nincsenek adatok. A korai gaznavida uralkodók Horászán és India gazdagságának köszönhetően el tudták kerülni, hogy a sereg ellátásához szükséges javakat közvetlenül a lakosságtól kelljen elkobozni. A hadizsákmány ötöde minden esetben a szultánt illette, valamint az összes nemesfém, fegyver és harci elefánt; a zsákmány többi részét rang szerint osztották el a seregben. Olyan kiemelkedően bátor tettekért, mint egy ellenséges elefánt vagy lobogó megszerzése, különleges jutalom járt (*szilát*).¹⁰

A gaznavida hadsereg fő erejét a rabszolgacsapatok (*gulám*, többes számban *gilmán*, másképp *mamálík*) adták. Ez szembeötlő különbség a korábbi iráni seregekhez képest, az Akhaimenidáknál (Kr. e. VI. sz. – Kr. u. IV. sz.) és a Szászánidáknál (224–651) ezt a szerepet ugyanis a főnemesekből (*vuzurgán*) és köznemesekből (ázádán) álló lovasság töltötte be. A gyerekként, messziről hozott rabszolgákat kizárólag harcra és hűségre nevelték, nem voltak helyi kötődéseik, és nem érdekelte őket a vagyonhalmozás sem. Túlnyomórészt türk törzsekből kerültek ki, de akadtak köztük örmények és görögök is. A X-XI. századi muszlim hadseregekre általában jellemző volt a rabszolgák katonai alkalmazása. Az Abbászidák először csak csökkentették a szabad arab csapatok (*mukátíla*) fizetését, aztán be se hívták őket, majd a nyugdíjukra szánt pénzből türk rabszolgákra cserélték őket. Hasonlóan használtak rabszolgacsapatokat a Szaffáridák¹¹ és a Karahánidák¹² is. A Számánidák a Szir-darján túli vidékekről azzal a céllal is alkalmazták türköket a hadseregben, hogy ellenerőt hozzanak létre a földbirtokos *dihkán* osztállyal szemben, amely egyre inkább szembeszegült a centralizációs törekvésekkel. Ez azonban nem csekély veszélyt is rejtett magában: így Ahmad ibn Iszmáil számánida emírt (907–914) saját gulámjai gyilkolták meg.¹³

A gulámok parancsnoka a *szálári gulámán* volt, aki a főparancsnok (*bádzsibi buzurg*) alárendeltje volt. Külön egységet alkotott a szultán testőrsége (*gulámáni szultáni*). A gaznavida rabszolgacsapatokban előfordultak tádzsikok és indiaiak is, de a parancsnoki tisztségeket mind türkök töltötték be. A gulámokat hadjáratok során vagy Transzoxánia piacain szerezték be, de a különböző dinasztiai uralkodói sokszor ajándékként is küldtek egymásnak rabszolgákat. Új szultán trónra lépése esetében általában a gulámokat is lecserélték. Egy rabszolga ára 2 és 10 dirhem között mozgott.¹⁴

⁸ Az *ádáb al-mulúk* műfaja a királytükör megfelelője az iszlám világban. A szóban forgó, perzsa nyelvű mű szerzője Fahri Mudabbir Mubáraksáh (XII. sz. második fele–XIII. sz. eleje). Vö.: *Siddiqui, Iqtidar Husain*: Indo-Persian Historiography up to the Thirteenth Century. New Delhi, 2010. <https://books.google.hu/books?id=DJb mTL8svpWC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (A letöltés időpontja: 2017. 10. 27.) 17–28. o.

⁹ Magas rangú vezető.

¹⁰ *Bosworth* 1963. 122–126. o.

¹¹ Szisztáni eredetű dinasztia, 861–1003 között uralták Horászánt, Afganisztánt és Beludzsisztánt.

¹² Transzoxániát és Belső-Ázsiát uraló türk dinasztia, 950 k.–1213.

¹³ *Bosworth* 1960. 40–43. o.; *Bosworth* 1963. 98–100. o.

¹⁴ *Bosworth* 1960. 44–45. o.; *Bosworth* 1963. 101–102. o.

A *Szijasatnáme*¹⁵ szerint a Számánidák idején a katonákat hét évig képezték ki, ami azonban túlságosan hosszú időnek látszik, és mivel máshol nincs ennek nyoma, lehetséges, hogy a kiképzés nagy része inkább a harcmezőn folyhatott, éles helyzetben. Az udvarban „tűszként” tartózkodó, más dinasztiaiból származó ifjak számára jó lehetőségek nyíltak azzal, hogy az uralkodó fiaival együtt nevelkedtek és bekerülhettek a szultáni testőrségbe is.¹⁶

A hadseregen belüli rendfokozatok pontos felépítése nem tisztázott. A források egybevetése alapján a következő tisztségeket lehet feltételezni: *szarhang* (500 lovas parancsnoka), *káid*, alárendeltje a *hail* (100 lovas), és a *hailtás* (10 lovas).¹⁷ Csatában a sereg legütőképesebb erejét adó gulámok a centrumban helyezkedtek el, az utasításokat saját parancsnokaiktól (*hádzsib*) kapták, az igazgatást és koordinációt a *mihtari szarái* végezte. Ezen kívül saját, oroszlános standarddal rendelkeztek, ünnepeken pedig díszes ruhát és drágakövekkel kirakott, arany fegyvereket viseltek: rövid lándzsát (*firád*, *mitrád*), buzogányt (*gurz*, *amúd*) és íjat. A gulámok számtalan fontos funkciót töltek be. Így közülük került ki a *dzsáma-dár*, aki a szultáni ruhatárát őrizte (a ruhatárnak kiemelt szimbolikus értéke volt, semmiképp se vesztetett el csatában), a fegyverhordozó (*szilab-dár*), a zászlóvivő (*alam-dár*) és a ceremóniális, nagy napernyő hordozója (*csatr-dár*). Minden gulámnak volt egy személyes szolgája is (*hádím*). Létszámuk több ezerre tehető, Baihaki¹⁸ feljegyzései szerint 1037-ben 4000, 1039-ben 6000 gulám szolgált a seregben.¹⁹

A kormányzóknak a szultán biztosított gulámokat, a kémrendszer azonban gondoskodott arról, hogy ne történhessen meg az, mint a Számánidák idején, amikor a kormányzók saját kis magánhadseregeket hoztak létre, veszélyeztetve ezzel a központi hatalmat. Ilyen esetben a gulámok új főnöküknek tartoztak hűséggel, de természetesen sokszor ki is kémezték azokat az uralkodó megbízásából, így derült fény például arra, amikor Ahmad Inaltigin²⁰ titokban megkísérelt 70 gulámot beszervezni a felkeléséhez. Ibráhim szultán (1059–1099) maga gondoskodott annak a 400 gulámnak a fizetéséről, amelyeket főminiszterének, Saríf Abul-Faradzs Sziddikinek bocsátott rendelkezésre, így biztosítva további hűségüket az uralkodóhoz. A szultánok arra is ügyeltek, hogy ne alakuljon ki túl szoros kötődés a gulámok és parancsnokaik között, egy parancsnok elmozdítása vagy bebörtönzése után ezért feloszlatták alakulatát is. Szolgálati idejük után a gulámok a szultáni udvar körül vagy hivatalokban találhattak megélhetést.²¹

A szultánok elsősorban nem saját törzsükből vagy népükből építették fel seregüket, velük ugyanis türk szokás szerint mindenben osztozkodniuk kellett volna; továbbá, egy etnikailag széttagolt haderő jóval kisebb eséllyel lázadt fel uralkodója ellen. Az etnikai sokszínűségnek más

¹⁵ „Az államművészet könyve”, Nizám al-Mulk (1018–1092), a Nagyszeldzsuk birodalom vezírjének perzsa nyelvű műve.

¹⁶ Bosworth 1963. 102–103. o.

¹⁷ Jaffar 1940. 247. o. Más feltételezések szerint ezek nem rangok, hanem funkciók voltak: Bosworth 1960. 46. o.

¹⁸ Abul-Fazl Baihaki (995–1077) Mahmud udvarában szolgált, krónikája (*Tárihi al-Baihaki*) a Gaznavidák történelmének egyik legfontosabb forrása. *Yūsufi, Ğ.-H.*: „Bayhaqī, Abu’l-Fazl.” In: *Encyclopædia Iranica*. III/8. k. Ed. *Ehsan Yarshater*. London, 1988. 889–894. o. <http://www.iranicaonline.org/articles/bayhaqi-abul-fazl-mohammad-b> (A letöltés időpontja: 2017.10. 27.)

¹⁹ Bosworth 1960. 49–50. o.; Bosworth 1963. 102–105. o.

²⁰ Az Indiában állomásozó gaznavida erők főparancsnoka, 1033-ban sikertelen felkelést robbantott ki Maszúd ellen. Bosworth, Clifford Edmund: „Ahmad Inaltigin.” In: *Encyclopædia Iranica*. I/6. k. Ed. *Ehsan Yarshater*. London, 1984. 647. o. <http://www.iranicaonline.org/articles/ahmad-inaltigin-in-the-sources-usually-spelt-yenal-tigin-or-erroneously-nialtegin-turkish-commander-and-rebel-under-> (A letöltés időpontja: 2017.10. 27.)

²¹ Bosworth 1963. 105–106. o.

előnyei is voltak: így a *Kábusznáme*²² egyik feljegyzésében az olvasható, hogy Mahmud a hindu palotaőröket a türkökkel félemlítette meg, a türköket pedig a hindukkal, így mindkét csoport úgy érezhette, biztonsága egyedül a szultán kezgyétől függ. Egy azonos törzsből vagy népből verbuvált testőrségnek maga az uralkodó is könnyen foglyává válhatott. Nizám al-Mulk szerint a sereg etnikumai külön is vertek táborot, és azt tanácsolja, hogy az udvarban mindig legyen 2000 dailamita,²³ horászáni, sabánkairai²⁴ és grúz harcos. További előny volt, hogy a különböző népek más-más fegyvertípusokhoz és harcmodorokhoz értettek. Az uralkodó törzséből került ki a főparancsnokok nagy része, a türkök a hadseregben, a perzsák az államigazgatásban és a hivatalokban voltak meghatározóak.²⁵

Az birodalom északi határát folyamatos nyomás alatt türk oguzok és kipcsakok közül számosan léptek zsoldosokként a Gaznavidák szolgálatába. Sok esetben a kormányzók önhatalmúlag is toboroztak harcosokat közülük.²⁶ A különböző türk törzsnevek több kortárs versben is szerepelnek, így például Farruhi Szisztáni (980–1037/38), Manúcsihri (?–1040/41) vagy Szanáí (1080–1131/1141) költeményeiben a *karluk*, *jagma*, *tuhszi*, *csigil*, *hotan*, *tatár* és *kirgiz* nevekkal találkozhatunk.²⁷ Egy korabeli anekdotából az derül ki, hogy Ibráhim serege tíz etnikumból állt. A XI. század második felére már megszűnt a közvetlen kapcsolat a közép-ázsiai steppével, de a türk elemek továbbra is jelen voltak. Szanáí egyik versében arról ír, hogy türk katonák jogtalanul elragadnak földeket, ugyanakkor sok dicsőítő ének is született hősiességükről. Maszúdi Szádi Szalmán (1046–1121) úgy ír róluk, mint „a birodalom gerince és jobb karja” vagy „a bozotos oroszánjai, a hegyek párdúcai”. A katonai vezetésben viszont ekkorra már feltűnően kevés a türk név, inkább perzsa és „általános” muszlim nevek a jellemzőek. Ez vagy azt jelenti, hogy sok türk parancsnok idegen nevet vett fel, vagy ténylegesen csökkent az arányuk az afgánok, tádzsikok, perzsák és indiaiak javára.²⁸

Az indiai harcosok parancsnoka a *szipahszálári hindúján* volt, Gaznában saját negyeddal rendelkeztek, és általában megbízhatóbbnak számítottak a türköknél. 1030-ban ők voltak azok, akik egyedülként kitarítottak Muhammad (ur. 1031, majd 1041) mellett, amikor testvére, I. Maszúd a hadsereg jelentős részét maga mellé állítva megfosztotta a tróntól. Rendkívül jó katonáknak tekintették őket, a vallási különbségek semmiféle gondot nem jelentettek.²⁹

A dailimiták gyalogos harcosok voltak, jellegzetes fegyverük a *zhúpín*, egy kétágú rövid hajító lándzsa. Egy 50–60 fős elit alakulatuk, díszes pajzsokkal felszerelve, mindig jelen volt a szultán szertartásain.³⁰

²² A Kaszpi-tenger déli partjai mentén fekvő Tabarisztánt uraló Kaikáusz (1050 k.–1087) perzsa nyelvű királytükre. *de Bruijn, J.T.P.*: „Kaykāvus b. Eskandar.” In: *Encyclopædia Iranica*, online edition. Ed. *Elton Daniel*. New York, 2010. <http://www.iranicaonline.org/articles/kaykavus-onsor-maali> (A letöltés időpontja: 2017. 10. 20).

²³ A Kaszpi-tenger déli partján élő perzsa hegyi nép, a X. században nagy számban vándoroltak el a környező vidékekre.

²⁴ Dél-iráni kurd népcsoport.

²⁵ *Bosworth* 1963. 107–108. o.; *Jaffar* 1940. 246. o.

²⁶ *Bosworth* 1960. 54. o.

²⁷ *Bosworth* 1963. 109. o.

²⁸ *Bosworth, Clifford Edmund*: *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay*. New York, 1977. 54–61. o.

²⁹ *Bosworth* 1963. 110. o. A gaznavida uralkodók meglehetősen engedékenyek voltak alattvalóik vallását illetően, az indiai hindu szentélyek kifosztását is inkább a zsákmányszerzés és erődemonstráció motiválhatta, mintsem a vallásos buzgalom. *Jaffar* 1940. 239–240. o.

³⁰ *Bosworth* 1960. 54–55. o.

A kurd pásztorok a Szászánidák idején Horászán északkeleti területén láttak el határőrfeladatokat. Számos muszlim seregben, így a Gaznavidáknál is feltűntek, parancsnokaik a későbbiekben nem egyszer önálló dinasztikiákat is alapítottak.³¹

Az arabok kiváló lovasok hírében álltak, *dívsvóarán* („vakmerő lovasok”) néven a sereg egyik legkiválóbb alakulatát adták. Horászánba és még keletebbre³² már a VII–VIII. században eljutottak, egy részük letelepedett, mások folytatták nomád életmódjukat. A *Hudúd al-álam*³³ tudósítása szerint az észak-afganisztáni Gúzgán régióban is mintegy 20 000 arab élt. A leírás alapján mindegyikük két lóval rendelkezett, amelyek közül az egyik a felszerelést szállította. A lovak a Gaznavidáknál is kiemelt szerepet játszottak, a királyi istállókat az áhur-szálár vagy *amíri áhur* felügyelte. A legnevesebb lótenyésztő vidékek, mint az afganisztáni Szuleimán-hegység, Gúzgán és Toharisztán is a kezükre kerültek, és békeidőkben az oguzok is szolgáltatottak állatokat a szultánnak. Tevéket a Gaznavidák eleinte csak málhásállatoknak használtak, az 1040-es években a lóállomány nagymértékű pusztulása miatt azonban a gulámok kénytelenek voltak tevéken hadba vonulni, ami erősen csökkentette katonai hatékonyságukat. A gaznavida gyalogságot (*pijádagani dargáhi*) elsősorban dailamiták és indiaiak alkották.³⁴

Az etnikai egységek mellett fontos szerepet töltöttek be az önkéntes harcosok, a *gázik*, akik általában zsákmányszerzés reményében csatlakoztak hadjáratokhoz – többek között ők duzzasztották fel a birodalomalapító Alptigin eleinte kis seregét mintegy 20 000 főre. Támaszpontjukat a pandzsábi Lahorban alakították ki, biztosítva ezzel a nyugtalan India feletti ellenőrzést. Ezek a harcosok nem szerepeltek a *Díváni ard* nyilvántartásában, felügyeletükre Maszúd idején hozták létre a *szálári gáziján* tisztségét.³⁵

Fegyverzet terén a Gaznavidák az iráni hagyományokat követték. A gyalogosok felszerelése: íj, buzogány, rövid kard, lándzsa, pajzs; a lovasoké: íj, buzogány, csatabárd, dárda, szablya, *kalácsúr*.³⁶ Az íj, mint ősi nomád fegyver használata szinte magától értetődő egy türk eredetű dinasztia esetében. A buzogány kiemelt jelentősége a perzsa kultúrkörben gyökeredzik, amelyben a királyok és hősök fegyverének számított. A források azt is feljegyezték, melyik szultán milyen fegyverrel bánt különösen jól: így például Szebüktigin az íjjal, lándzsával és a *kalácsúrral*, Mahmud az íjjal és a lándzsával, Maszúd a buzogánnyal, Farruhzád (1052–1059) a csatabárddal. Az indiai acélművesek termékei és az erős hvárezmi íjak messze földön híresek voltak. A fegyverkészítők egyik központja az afganisztáni Gúr volt, ahonnan Maszúd ostromszakértőket is hozatott. A hadászati taktikákban ugyancsak követték a helyi hagyományokat: így Mahmud hadjáratai során mérges kigyókat hajítottatott az ostromlott erődökbe.³⁷

A gaznavida hadsereg harci elefántokat is használt, ami azért figyelemre méltó, mert a dinasztia alapító türkök kifejezetten idegenkedtek ezektől az állatoktól.³⁸ Indiában szimbolikus jelentőségük volt, egy uralkodó hatalmát jelezte, hogy mennyi elefánttal rendelkezett, de a szászánida

³¹ Bosworth 1963. 111. o.

³² Az arab hódítók a VIII. század elején a pandzsábi Multán városát is elfoglalták.

³³ „A világ határai”, perzsa nyelvű földrajzi mű a X. század végéről, szerzője ismeretlen.

³⁴ Bosworth 1963. 111–114. o.

³⁵ Bosworth 1960. 60. o.

³⁶ Hosszú, görbe kard, tipikus türk fegyver, amelyet Karahánidák is használtak.

³⁷ Bosworth 1963. 119–122. o.

³⁸ A közép-ázsiai türk és mongol népek az ilyen állatokkal rendelkező uralkodókra a *Jagantigin* („elefántherceg”) jelzőt használták. Bosworth 1963. 115. o.

és bujida hadseregben is használták őket.³⁹ Egy csatatéren a puszta megjelenésük is rendkívül nagy hatást tudott kifejteni. A források szerint Mahmud 400 elefántot vetett be Ahmad Inaltigin ellen, az állatokat a csata előtt dobdübürgéssel bősztették fel. Elefántok indiai uralkodók ajándékként vagy hadizsákmányként kerültek a gaznavida seregbe. Egy feljegyzés szerint 1031-ben a Gaznavidák 1670 elefánttal rendelkeztek, ami rendkívül magas szám. Az állatok gondozását hinduk végezték, a *mukaddami pilbánán* irányítása alatt. Egy harci elefánt értéke 100 000 dirhem volt. „Királyi” állatoknak számítottak, melyeket saját jogon senki sem tarthatott, kizárólag a szultántól kaphatták ajándékba kiemelkedő katonai teljesítményért. Különböző birodalmak uralkodói is szívesen adtak ajándékba egymásnak elefántokat; 1023-ban a maga az abbászida kalifa részesülhetett ilyen adományban a Gaznavidák részéről. Fontos szerepet kaptak a nagy pompával megrendezett ünnepeken is, demonstrálva az uralkodó hatalmát. Míg a lovakat továbbra se szerelték fel páncélzattal, az elefántok fejére előszeretettel helyeztek díszes fémmaszkokat (ájijnaji píl), amely a védelmen túl még ijesztőbb külsőt kölcsönzött az állatoknak. Maszúd vadászni is szívesen járt elefánton, az udvarában pedig mindig készenlétben állt egy erre a célra; a szeldzsuk Csagri Bég (990 k.–1060) nagy dicsőséget szerzett magának, amikor sikerült eltulajdonítania ezt az állatot. Elefántok vontatták a nehéz ostromgépeket, és rendkívül hasznosak voltak a sűrű növényzetben való áttöréshez is.⁴⁰

A gaznavida hadseregnek különösen nagy nehézséget okozott az afganisztáni és indiai körörodök bevétele. Ilyenkor mindig tartottak a sereggel mérnökök, utászok és árkászok, hogy fát vágjanak, ostromgépeket, utakat építsenek, várfalakat aláássanak. Gúrban ugyan szinte egyáltalán nem voltak városok, viszont minden falu erődített volt. A sereggel minden esetben együtt vonultak a *dívánok* – teljes személyzettel és irattárral –, a szultáni kincstár, a ruhatár, a hárem, asztrológusok, fizikusok és nem utolsósorban a kereskedők (*bázári laskar*). Mindez rengeteg sátrat igényelt, Gardízi (?–1061) perzsa történétíró szerint volt olyan is, amely 10 000 fő befogadására volt képes. A magukkal vitt élelem általában nem volt elegendő, ezért sokszor a helyi lakosságnak kellett a seveget ellátnia, ami némileg kellemetlen volt a szultán tekintélyére nézve. A kíséret nagy méreteinél fogva rendkívül lassú volt, és jó támadási célpontot nyújtott a mozgékony lovas támadók számára.⁴¹

Végül, a gaznavida hadsereg létszáma nehezen állapítható meg, tekintettel arra, hogy a muszlim történétírók hajlanak az erős túlzásokra. Így egyes források szerint Mahmud serege békeidőben is 100 000 fős volt, ami túlságosan soknak tűnik. Gardízi szerint az 1023-as seregmustrán 54 000 lovas és 1300 elefánt sorakozott fel Sábahár mezején. Maszúdnál már jóval alacsonyabb számokkal találkozunk, így az 1034-es, Bujidák elleni vesztes hadjáratnál 4000 lovas, 2500 gyalogost és 5 elefántot említenek, a következő évben a türkmének egy 15 000 lovasból és 2000 gyalomból álló sereget vertek meg. Baihaki az 1038-as seregmustrán 40 000 harcost jegyzett fel. Az 1030-as években tehát nagyjából 30–40 000 fő lehetett a gaznavida hadsereg állandó létszáma.⁴²

³⁹ Az elefántok élettere a korai időkben jóval tágasabb volt, mint napjaikban, így az ókorban a Közel-Keleten is honosak voltak. *de Blois, François*: „Elephant I. In the Near East.” In: *Encyclopædia Iranica*, VIII/4. Ed. *Ehsan Yarshater*. London, 1998. 360. o. <http://www.iranicaonline.org/articles/elephant-> (a letöltés időpontja: 2017.11.03).

⁴⁰ *Bosworth* 1960. 61–65. o.; *Bosworth* 1963. 115–118. o.

⁴¹ *Bosworth* 1963. 118–119. o.

⁴² *Bosworth* 1963. 126–128. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- Bosworth* 1960. *Bosworth, Clifford Edmund*: Ghaznevid Military Organisation. In: *Der Islam. Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients*, 36. (1960) 1–2. sz. 37–77. o.
- Bosworth* 1963. *Bosworth, Clifford Edmund*: The Ghaznavids. Their Empire in Iran and Eastern Afghanistan. Edinburgh, 1963.
- Jaffar* 1940. *Jaffar, S. M.*: Mediaeval India under Muslim Kings, Vol. II.: The Rise and Fall of the Ghaznavids. Peshawar, 1940. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.536008> (A letöltés időpontja: 2017. 10. 20.)

Magyar katonai segítségnyújtás az arab országoknak az 1973-as Jom Kippur háború idején

A negyedik arab–izraeli háború (közkeletű nevén az úgynevezett Jom Kippur-háború, amely a legnagyobb zsidó ünnepen, az engesztelés napján indított arab támadással vette kezdetét) eseményeit a hazai szakirodalom ezidáig főként az alkalmazott harcászati módszerek és az elektronikai hadviselés szempontjából vizsgálta.¹ Ugyanakkor Békés Csaba, Nagy J. László és Vékony Dániel 2015-ös tanulmánya és dokumentumösszeállítása nemcsak tágabb összefüggéseiben elemezte a háború történéseit, hanem elhelyezte azt a magyar–közel-keleti kapcsolatok rendszerében is. Sőt, elsőként említették, hogy Magyarország haditechnikai eszközökkel is segítette a harcoló arab csapatokat.² Az alábbi rövid tanulmányban a magyar szállítások hátterét, jellegét és részleteit szeretném megvilágítani.

Fegyverszállítások az 1967-es hatnapos háborút követően

A hazai hadiipar a második világháború után első ízben 1958-ban exportált a szovjet blokkon kívülre, amikor Magyarország 9 mm-es Tokagypt pisztolyokat adott el az Egyesült Arab Köztársaságnak (Egyiptomnak).³ A katonai kapcsolatokban aztán gyökeres fordulatot hozott az 1967. június 5–10-i hatnapos háború, amelyben Egyiptom, Jordánia és Szíria megsemmisítő vereséget szenvedett a preventív csapással előnyt szerző Izraeltól.⁴ A korábbi évek szovjet fegyverszállításairól a háború ötödik napján értesülhettek a szocialista országok képviselői. Június 9-én a szovjet blokk országainak és Jugoszláviának a titkos moszkvai csúcstalálkozóján hangzott el, hogy a Szovjetunió – mondhatni diszkontáron – 1,6 milliárd rubel értékű hadianyagot szállított Egyiptomnak, Szíria pedig mintegy 700 millió rubel értékű haditechnikát kapott a szovjetektől

¹ A háború általános leírását lásd: *Hegyí Gergely*: A Yom Kippur-háború. 1–2. *Belvedere Meridionale*, 10. (1998) 3–4. sz. 117–122. o. és 5–6. sz. 88–98. o. Az izraeli (légi)harcászat elemzéséről lásd: *Kis J. Ervin*: Az 1973-as arab–izraeli, más néven Yom Kippur-i háborúban alkalmazott harcászati módszerek. *Repüléstudományi Közlemények*, 23. (2011) 2. sz. 209–216. o. Az elektronikai hadviselésről: *Berki Gábor*: Elektronikai hadviselés a Yom Kippur háborúban. *Hadmérnök*, 6. (2011) 2. sz. 136–147. o.

² Lásd: *Csaba Békés – László J. Nagy – Dániel Vékony*: Bittersweet Friendships. Relations between Hungary and the Middle East, 1953–1988. Nov 5 2015. CWIHP e-Dossier №. 67. <https://www.wilsoncenter.org/publication/bittersweet-friendships-relations-between-hungary-and-the-middle-east-1953-1988> (A letöltés időpontja: 2017. 12. 16.)

³ *Germuska Pál*: A magyar közgépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között. Budapest, 2014. 293. o.

⁴ A háború sokoldalú elemzését lásd: *The 1967 Arab–Israeli War. Origins and Consequences*. Eds. *Wm. Roger Louis – Avi Shlaim*. Cambridge, 2012.

az előző esztendőkből.⁵ A rapid vereséget követően a Szovjetunió a lehető leggyorsabban megkísérelte helyreállítani közel-keleti szövetségesei haderejét: 1967 őszére az egyiptomi repülőgépek és harckocsi veszteségeket 80%-ban pótolta.⁶

Lehetőségei szerint Magyarország is kivette részét a segélyprogramból. 1967. július 20-án a kormány 3227/1967. sz. határozatával jóváhagyta az Egyesült Arab Köztársaságnak (EAK) és a Szíriai Arab Köztársaságnak nyújtandó segélyt. Budapest térítés nélküli haditechnikai szállítást vállalt: Egyiptomnak 100 millió Ft, Szíriának pedig 50 millió Ft keretösszegben.⁷ Hamarosan több kisebb volumenű kontraktus is létrejött az arab országokkal. 1968-ban Szíria vásárolt harckocsi elleni aknákat 130 ezer USD értékben, majd rádiórelé állomásokat (R-401M és R-403M), illetve gépkocsis rádióállomásokat (R-125) 787 ezer USD értékben. Utóbbira már 80%-ban hitelt nyújtott a magyar fél. Feltehetően 1968 végén került sor egy 5,4 millió USD értékű szerződésre: Magyarország újraindította az Sz-60-as légvédelmi lövegek gyártását, és 1969–71. évi átadásal 100 db löveg, 18 készlet E-2BD löelemképző és DJa-6 távmérő, valamint aggregátorok és kiegészítő felszerelések szállítását vállalta. Ezt 6 éves futamidejű, 2,5%-os kamatozású állami hitellel finanszírozták meg. Az EAK ugyancsak igényelt volna légvédelmi lövegeket, de ott 20%-kal magasabb árat kellett volna elérni a magyar gyártó ráfizetésének elkerüléséhez, így a konkrét tárgyalások elakadtak.⁸

1969. áprilistól ugyan újraindultak a megbeszélések, de a magyar katonai és gazdasági vezetés nem látott lehetőséget az egyiptomi igények teljesítésére. Végül az arab ország erőteljes nyomásgyakorlására december 2–8. között megállapodás született a légvédelmi eszközök szállításáról. Eszerint Magyarország vállalta 1969-ben 4 db komplett Sz-60-as üteg; 1970. évben 6 komplett üteg; 1971. évben pedig 12 komplett üteg leszállítását – a hozzá való löszerekkel együtt. Az eszközök és szolgáltatások árát 6 millió angol fontban állapították meg. Az 1 millió font értékű löszereket a szállítást követő 6 hónapon belül kellett kifizetni, a légvédelmi ütegek ellenértékének 17%-át kellett megfizetni a részszállítások alkalmával, a többire pedig hitelt biztosított Magyarország az 1966. február 7-én aláírt Gazdasági Együttműködési Megállapodás alapján.⁹ 1970. december közepén a Külkereskedelmi Minisztérium jelentésben számolt be a fejlődő országokkal létrejött haditechnikai szerződésekről. Eszerint Szíria számára 1971 és 1973 között további 25 üteg 57 mm-es légvédelmi löveg szállítását vállalta Magyarország (lokátorok nélkül), valamint gépkarabélyok és löszerek kivitelét mindösszesen 10,2 millió USD értékben. Az új szerződésnél sikerült némileg feltornáznia az eladott ütegek árát, miközben a szovjetek 40%-os „politikai engedményt” adtak az ilyen eszközök eladásakor. A szállítások 80%-ára Budapest 6 éves futamidejű hitelt nyújtott. A jelentés ugyanakkor arra is kitért, hogy mind a Szíriával, mind Egyiptommal kötött civil

⁵ Külügyminisztériumi emlékeztető Kádár János elvtársnak. 1967. június 12. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-J-1-u Erdélyi Károly 16. d. 3. o. A közel-keleti és a hatnapos háború idején folytatott magyar külpolitikáról lásd részletesen: *Szabó Csaba*: Izrael hatnapos háborúja és a magyar külpolitika. *Történelmi Szemle*, 50. (2008) 2. sz. 225–250. o.

⁶ *Odd Arne Westad*: The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our Times. Cambridge, 2005. 198–199. o.

⁷ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány határozata az Egyesült Arab Köztársaságnak és a Szíriai Arab Köztársaságnak nyújtandó segélyről. 1967. július 20. MNL OL XIX-A-83-b 428. d.

⁸ Jelentés a fejlődő országokkal bonyolított speciális exporttevékenységről. május 20. MNL OL XIX-A-98 93. d. 121.; a Honvédelmi Bizottság (HB) 6/203/1969. sz. határozata. 1969. május 22. MNL OL XIX-A-16-aa 115. d.

⁹ MNL OL XIX-G-3-ae 35. d.

és katonai szállítási szerződések megtérülésénél komoly feszültségek adódtak, lemaradások voltak teljesítéseikben.¹⁰

1971. december 12. és 24. között Fehér Lajos, a Minisztertanács elnökhelyettese látogatást tett Egyiptomban, Irakban és Szíriában. Kairóban tárgyalópartnere, Hafez Ismail külügyminiszter a társadalmi fejlődés biztosítása mellett országa legfontosabb feladatának „az agresszió felszámolását” és az „elfoglalt területek visszaszerzését” nevezte. Rámutatott, hogy „Egyiptom az izraeli agresszióval szemben a Szovjetunióban és a szocialista, valamint haladó országokban találta meg természetes szövetségeseit. Egyiptom és a többi arab ország csak ezeknek az erőknek a segítségével állhatja az imperialista és izraeli kihívást” – fejtegette. A tárgyalásokon Egyiptom újabb hitelt kért a katonai szállításokra, Irakban aláírtak egy 12 millió USD-s hadianyagszállítási szerződést, Szíria pedig ugyancsak újabb hitelt kért gazdaságfejlesztési terveinek kivitelezéséhez és védelmi erejének fokozásához. Damaszkuszban a magyar küldöttség kinyilvánította készségét, hogy Budapest hosszú lejáratú kormányhitelt nyújtson katonai termékek vásárlására. A jelentés nyomán 1972. január 13-án kiadott 3011/1972. sz. kormányhatározat ezért előírta, hogy Egyiptom és Szíria vonatkozásában az érdekelt minisztériumok dolgozzák ki az együttműködés reális módzatait.¹¹ Szíriával végül 1972 augusztusában, Damaszkuszban írta alá Magyarország a speciális Gazdasági Együttműködési Megállapodást. Ezzel 4 millió font sterlinges hitelkeretet nyitottak Szíriának haditechnikai eszközök vásárlására. A felek egyúttal megállapodtak 531 ezer font értékben 7 db löelemképző, távmérők, aggregátorok, inframűszerek és rádiótelefonok szállítására.¹² A tetemes közel-keleti megrendeléseknek köszönhetően a fejlődő országokba irányuló szállítások a teljes hazai haditechnikai export 15%-át közelítették ezekben az években.¹³

A Jom Kippur háború és a magyar gyorssegély

Noha az arab országok régóta készültek a visszavágásra, az 1973. október 6-án indított Izrael elleni támadásuk meglepte a világot.¹⁴ Talán a Szovjetunióknak lehettek valamilyen előzetes értesülései, mert október 4-én megkezdték a szovjet civilek (köztük a katonai tanácsadók családtagjainak) evakuálását Egyiptomból és Szíriából.¹⁵

¹⁰ Jelentés a fejlődő országok felé irányuló haditechnikai exporttevékenységről. 1970. december 10. MNL OL XIX-A-98 95. d. 135.; a HB 6/217/1970. sz. határozata. MNL OL XIX-A-16-aa 117. d.

¹¹ Jelentés Fehér Lajos elvtárs tanzániai, egyiptomi, iraki és szíriai látogatásáról. 1972. január 5.; A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3011/1972. sz. határozata a Fehér Lajosnak, a Minisztertanács elnökhelyettesének közel-keleti látogatása után megteendő intézkedésekre. 1972. január 13. MNL OL XIX-A-83-b 582. d.

¹² A HB 4/233/1972. sz. határozata; Jelentés Szíriai Arab Köztársaság és a Magyar Népköztársaság Kormánya között aláírt haditechnikai szállításokra vonatkozó megállapodásról. MNL OL XIX-A-16-aa 120. d.

¹³ Lásd a 3. jegyzetben idézett munkát, 573. o.

¹⁴ A titkosszolgálatok számára, beleértve a CIA-t is, a legnagyobb kudarcok közé tartozott az októberi háború – ugyanis számukra, és így a világ vezető politikusai számára is váratlanul tört ki az összecsapás. Lásd: President Nixon and the Role of Intelligence in the 1973 Arab-Israeli War. 30 January 2013. Richard Nixon Presidential Library and Museum, Yorba Linda, CA.

¹⁵ *Isabella Ginor – Gideon Bernez: The Middle Eastern Test of Détente. The Direct Role of the USSR in the Yom Kippur War, 1973.* In: *Détente in Cold War Europe. Politics and Diplomacy in the Mediterranean and the Middle East.* Eds. *Elena Calandri – Daniele Caviglia – Antonio Varsori.* London, 2016. 125–140. o. 125. o. A szerzők meglehetősen furcsának találják, hogy két szovjet teherhajó (fedélzetén egyenként 92–92 páncélozott járművel) már október 7-én kifutott a fekete-tengeri kikötőből, alig 24 órával az első lövések eldördülése után. Véleményük szerint ennyi jármű berakodásához és útnak indításához előzetes információkkal kellett rendelkezni még a harci cselekmények kirobbanása előtt. Uo. 137. o.

A magyar katonai felderítés valós idejű információinak megállapításához egyelőre nem rendelkezünk megfelelő forrásokkal. A viszonylag széles körhöz eljutó, vélhetően főként sajtóanyagokból készült *Katonapolitikai felderítő jelentés* 1973. október 8-i, majd október 22-i száma általános híreket közölt csak a konfliktusról.¹⁶ A Magyar Néphadsereg rádiófelderítőinek negyedéves összefoglalójából is mindössze annyi tudható meg, hogy a háború időszakában napi 30-35 jelentést adtak eredményeikről a szokásos 10-15 helyett. Továbbá nyomon követték a földközi-tengeri amerikai hadiflotta csapásmérő erőinek manővereit, a 6. flotta hajóállományát, csoportosítását és mozgásait.¹⁷

A magyar politikai vezetés reakcióit Pullai Árpád külügyi kb-titkár 1973. október 9-i, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Politikai Bizottsága (PB) számára összeállított tájékoztatóból ismerhetjük meg. Eszerint október 5-én, pénteken 14.30-kor Kádár János szovjet forrásból bizalmas úton értesítést kapott arról, hogy a Közel-Keleten rövidesen jelentős katonai cselekmények várhatók; ami miatt a még ott tartózkodó szovjet katonai tanácsadókat is kivonják. A hír hallatán Fock Jenő miniszterelnök részvételével azonnal összeült az MSZMP Központi Bizottságának Titkársága, és ügyeletet szerveztek: pártvonalon Óvári Miklós kb-titkár, állami vonalon Benkei András belügyminiszter, Puja Frigyes (a külügyminiszter első helyettese) és Oláh István vezérőrnagy (a honvéd vezérkar főnöke) álltak készen. Október 6-án 13 órakor a hírügynökségek közölték a fegyveres konfliktus kirobbanásának hírért. 16 órakor Óvári Miklós fogadta J. V. Pavlov budapesti szovjet nagykövetet, aki ismertette a szovjet pártvezetés üzenetét: kormánynyilatkozat kiadására készülnek, amelyben a felelősséget a helyzetért Izraelre hárítják. A hasonló szellemben megfogalmazott magyar kormánynyilatkozatot 8-án, hétfőn véglegesítették és adták közre. Még aznap délután Egyiptom, Szíria és Irak budapesti nagyköveteivel is tárgyalt Puja, illetve Pullai. Október 9-én a PB jóváhagyta az eseményekkel kapcsolatban tett addigi intézkedéseket.¹⁸

A Honvédelmi Minisztérium Katonai Tanácsa 1973. október 22-i ülésén utalás történik egy rendkívüli ülésre, amelyen – valamikor október közepén – tárgyalt a testület az arab országoknak nyújtandó katonai segélyről,¹⁹ azonban a rendkívüli tanácskozás jegyzőkönyve eddig nem került elő.

Október 23-án az MSZMP PB ülésén Kádár János első titkár szóban adott tájékoztatást a közel-keleti eseményekről és a magyar segítségnyújtásról. Az ülésről nem hozzáférhető szó szerinti jegyzőkönyv, és nincs mellékelve előterjesztés, így részletek nem tudhatók. A határozat szerint a PB támogatta a szovjet intézkedéseket. A magyar részről eszközölt sürgős haditechnikai szállításokkal egyetértett; megbízta az illetékeset, hogy a Magyar Néphadsereg harckésztségét nem érintő mértékben folytassák a szállításokat; a Szíriával és Irakkal fennálló haditechnikai egyezmények szerint szállítandó eszközöket minél hamarabb szállítsák ki; valamint soron kívüli tárgyalást kezdenek Egyiptommal haditechnikai szállítási egyezmény megkötéséről.²⁰

A Minisztertanács védelmi ügyekben illetékes szűkebb kabinetje, a Honvédelmi Bizottság csak egy hónappal később, 1973. november 30-án foglalkozott a segélyszállítással. Napirend után Jávor Ervin vezérőrnagy, az Országos Tervhivatal katonai elnökhelyettese jelentette, hogy a konfliktust követően Irak, Szíria és Egyiptom honvédelmi minisztériumai különféle haditechnikai eszközök szállítását kérték Magyarországtól. A HB jóváhagyta, hogy Irak hitelkeretét (ame-

¹⁶ Lásd Hadtörténelmi Levéltár (HL) Magyar Néphadsereg (MN) katonapolitikai felderítő jelentések. 8. d.

¹⁷ A 3. önálló RÁF-RTF ezredparancsnok beszámolója 1973. július 31-től 1974. október 31-ig terjedő időszakról. HL MN 1979/T 2132. d.

¹⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/621. ő. e. 15–20. o.

¹⁹ HL MN 1979/T 1164. d.

²⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/622. ő. e. 2. o.

lyet az 1971. október 8-i Gazdasági Együtműködési Megállapodás rögzített) 5 millió angol fonttal emeljék meg, így a speciális szállításokra 15 millió fontos kerete állt rendelkezésre. Szíriával az 1972. június 21-én aláírt Gazdasági Együtműködési Megállapodásban rögzített keret terhére lehetett újabb szállításokat eszközölni. Egyiptom esetében hasonló hitelmegállapodást kívántak tető alá hozni, addig csak szabad devizában lehetett számára haditechnikát eladni.²¹

A tényleges magyar szállítások részleteiről egyelőre csak egy 1974. februári HB ülés alapján van részleges információ. Eszerint a háború napjaiban szovjet kezdeményezés alapján 90 db T-54/A közepes harckocsi (eredeti beszerzési ára 8,4 millió rubel), 12 db MiG-21 F-13 vadászpilóta nélküli repülőgép (6,2 millió rubel), valamint 3 millió rubel értékű új fegyver és lőszer kiszállítására került sor.²² Használt értéken az átadott eszközök 12,7 millió rubelt értek, akkori árfolyamon körülbelül félmilliárd Ft-ot. Visszapótlásukra ugyanakkor lényegesen többet kellett költeni: 90 db T-55/A harckocsi 10,4 millió rubelbe, a 12 db MiG-21 BISZ vadászpilóta nélküli repülőgép 16,2 millió rubelbe, a fegyverek és lőszer pedig 5 millió rubelbe kerültek. A Honvédelmi Bizottságban (HB) vita bontakozott ki arról, hogy a szír félnek Magyarország milyen mértékű kedvezményt adjon az elszámolás során. (A Szovjet Vezérkartól kapott információk szerint a Szovjetunió 50%-os áron, 10 éves hitelre, 2%-os kamattal számolta el az általa szállított eszközöket.) A bizottság végül határozatban utasította a Külügyminisztériumot a tárgyalások megkezdésére, az átadott eszközök reális műszaki értékének megtérítésére – úgy, hogy az engedmény maximum 20% lehet. A HB hozzájárult az 1972-es szír hitelmegállapodás keretének felemeléséhez – az eszközök értékének erejéig.²³

A gyorssegély elszámolása és kifizetése meglehetősen sokáig húzódott. A szíriai honvédelmi miniszter 1974 novemberében levélben kérte a hitelkeret igénybevétele határidejének meghosszabbítását. Az 1973. októberi szállítások rendezéséről még további tárgyalások folytak, azt – mivel az 1972-es speciális hitelkeret nem fedezte – az 1974. márciusi új (25 millió dolláros) hitelkeret terhére kívánták rendezni. Ezért aztán a HB 1975. február 1-jén jóváhagyta a speciális hitel felhasználhatóságának meghosszabbítását, valamint, hogy a háborús segélyszállítmányt az 1972-es hitel keretében, vagy ha az nem elegendő, akkor az 1974-es hitelkeret igénybevételeivel rendezzék Szíriával.²⁴ A gyorssegély árának végleges rendezéséről nincs további információ, ugyanakkor további nagyszabású ügyletek megkötését nem akadályozta, így a fejlődő országokba irányuló magyar haditechnikai export dinamikus növekedett az 1970-es évek második felében is.

²¹ Jegyzőkönyv a Honvédelmi Bizottság 1973. november 30-án megtartott 244. üléséről. HL HB iratok 6. d., illetve a HB 12/244/1973. sz. határozata, MNL OL XIX-A-16-aa 122. d.

²² Az arányok érzékeltetése szempontjából érdemes megjegyezni, hogy a Magyar Néphadsereg 1970-ben 752 db T-54/55-össel rendelkezett, MiG-21 F-13-ból pedig 53 db-bal. (Jelentés az MSZMP PB 1968. november 26-i határozata végrehajtásának helyzetéről és az MN ötödik ötéves tervének koncepciójáról, valamint a realizálás feltételeiről. 1974. október 17. MNL OL XIX-A-98 101. d. 170.) Tehát a néphadsereg korszerű harckocsiinak több mint 10%-át, modern vadászpilóta nélküli repülőgépeinek 23%-át adta át.

²³ Jegyzőkönyv a Honvédelmi Bizottság 1974. február 28-án megtartott 246. üléséről. HL HB iratok 6. d.; a HB 7/246/1974. sz. határozata – A Szíriai Arab Köztársaságnak 1973. októberében kiszállított haditechnikai eszközök értékének elszámolásáról és visszapótlásukról. MNL OL XIX-A-16-aa 123. d.

²⁴ A HB 1/255/1974. sz. határozata – Az MNK és a Szíriai Arab Köztársaság Kormánya között 1972. június 21-én aláírt Gazdasági Együtműködési Megállapodás meghosszabbításáról, valamint az Szíriai Arab Köztársaságnak 1973 októberében kiszállított haditechnikai eszközök értékének elszámolásáról. 1975. február 1. MOL XIX-A-16-aa 125. d.

Chronica Polonorum as One of the Basic Sources of the Hungarian–Polish Chronicle

In September 1988, I consulted my Master, Professor Brygida Kürbis, about a subject of my PhD dissertation. She suggested an analysis of the *Hungarian–Polish Chronicle (HPC)*, an enigmatic narrative known only from some Polish manuscripts but devoted mainly to Hungarian history and Hungarian–Polish relations.¹ Some years later, Professor Jan Piskorski when asked by Professor János M. Bak to find a Polish student, proposed me to study for one year in Budapest, namely in the Medieval Department of the Central European University. It was a good opportunity for me to study the Hungarian literature about the medieval chronicles. It made it possible for me to discover that the *HPC* belonged to the chronicle family of the lost *Gesta Ungarorum*, if we use the conventional name proposed by Bálint Hóman.² I concentrated my attention on connections of the *HPC* with Hungary. Naturally, I did not neglect the Polish traces, but I analyzed them only from the point of view of tradition transmission. I perceived the *HPC* as the main medium of the transmission of the Hungarian tradition to the Polish late medieval sources, from which the story of Adelaide, the alleged sister of Mieszko I, as well as the narration on the Polish–Hungarian rivalry were derived. My study, published afterwards, had therefore the following subtitle: Study on the history of the Polish–Hungarian cultural relationship in the Middle Ages.³

During my Hungarian studies I met Dr. László Veszprémy, whose name I had known earlier from his co-edition of *Gesta Hungarorum* by Anonymous Notary.⁴ He taught me Latin paleography, he was also my opponent during the defense of my Budapest MA thesis, which was devoted to the Hungarian roots of the *HPC*. Our contacts have become more and more intensive. I proposed him cooperation in the edition of the anthology of excerpts from Polish medieval narratives about Hungary. The *HPC* had to be the main source. We started our project in 2002, and in 2004 the first Hungarian translation of the Chronicle was published. However, it is a popular edition without richer commentaries; according to my Hungarian colleague its language is also far from

---

¹ SSS Tom. 2. p. 522, where one can find the best resume of opinions about the nature of the Chronicle as well as the time (11th–14th century) and place (Hungary, Poland) of its origins.

² Hóman, Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1925.

³ Grzesik 1999.

⁴ Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Unter Mitarbeit von László Veszprémy hrsg. von Gabriel Silagi. Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1991. I used the copy made from the book dedicated by G. Silagi to B. Kürbis, with his dedication: “Jedem sein Anonymus”.

perfection.⁵ Unfortunately, the anthology, which is now ready for print, is still waiting for publication.⁶

During our cooperation a new idea has born – we intend to publish anew the Legends of St. Stephen. It resulted from my observation that the text of *Legenda Hartvici* described by the *HPC* is similar to the text of the manuscript of former Carthusian monastery in Lövöld, afterwards translated to the Carthusian monastery in Seitz (now in University Library in Graz, Cod. Lat. 1239.) from the 14th century.⁷ One can define both as the shorter version of *Legenda Hartvici*.⁸ I started to compare the manuscripts of the Legends based on the critical apparatus of the canonical, Emma Bartoniek's edition.⁹ Finally, I discovered that two main manuscripts of *Legenda Hartvici*, *Codex Reunensis* and *Codex Budapestiensis*, OSzK 17. only together give us the best text of this Legend and both should be a basis for all future editions. We worked for some years with a collection of manuscripts and literature as well as text comparisons. We invited Professor Anna Kotłowska to translate the ready text into Polish. However, due to a lack of time, we finished recently our formal cooperation, but we are still in informal touch.

I also started to reflect on the source basis of the *Hungarian–Polish Chronicle* again. It has the title *Incipit Cronica Vngarorum iuncta et mixta cum cronicis polonorum et uita sancti stephani* in the oldest manuscript, Codex of the Zamoyski family (Warsaw, The National Library, BOZ 28) from the end of the 14th century.¹⁰ The title suggests clearly that it should be a Polish written source used together with the Hungarian *Gesta Ungarorum* and the *Legenda Hartviciana*.¹¹ Below I will try to analyze two fragments of the *HPC*, which could be derived from the Polish written tradition.¹²

⁵ *Tóth Péter*: Lengyel–magyar vegyes krónika. In: *Krónikáink magyarul*. 3. k. Ed. by *Kőszeghy Péter*. Sel. and transl. by *Kulcsár Péter*. Balassi Kiadó, Budapest, 2008.

⁶ We divided tasks: I chose excerpts in Latin and prepared commentaries in Polish, László Veszprémy was to translate these excerpts from Latin into Hungarian. We invited Prof. Dániel Bagi, and then Dr. László Tapolcai to translate my Polish commentaries into Hungarian.

⁷ *Szelestei N. László*: 'A seitz legendárium Szent István-legendája'. *Magyar Könyvszemle*, 1991. pp. 1–19.; *Grzesik, Ryszard*: 'Tradycja tekstowa i rękopiśmienna Legend św. Stefana'. *Nasza Przyszłość*, 125. (2016) pp. 127–145.

⁸ I referred this topic in the 2nd Oxford–Cambridge International Chronicle Symposium in Oxford, July 2012 however, my paper probably was not published.

⁹ 'Legenda sancti Stephani regis maior et minor atque Legenda ab Hartvico episcopo conscripta'. Ed. by *Emma Bartoniek*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. by *Emericus Szentpétery*. Vol. 2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1938. pp. 363–440.

¹⁰ Chron. p. 9. Extensive description of the Codex: *Drelicharz, Wojciech*: *Annalistyka małopolska XIII–XV wieku*. Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych. Polska Akademia Umiejętności, Cracow, 2003. pp. 24–43.: manuscript prepared for John of Radliczyce, Bishop of Cracow in 1382–1392, earlier (from 1376) the medical of King Louis Anjou and Chancellor of the Polish Kingdom. Facsimile of Gallus Anonymus' Chronicle from this manuscript: *Krzyżanowski, Julian*: *Galli Anonymi Chronicon. Codicis Saeculi XIV. Zamoscianus appellati reproductio paleographica*. Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Warsaw, 1948. Facsimile of the *HPC*: *Homza, Martin*: *Uhorsko–polská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*. Libri Historiae. Post Scriptum, Bratislava, 2008. Table 1–16 between pp. 112–113.

¹¹ I analyzed some *HPC* motifs as the Hungarian version of Polish oral tradition in my monograph of the *HPC* (e. g. *Grzesik* 1999. pp. 176–177. – analysis of Bolesław's image). However, *Drelicharz* 2013. p. 101. is totally right, when he mentioned: „In hitherto research on the *HPC* the participation of elements of oral tradition is overestimated” („W dotychczasowych badaniach nad Kroniką węgiersko-polską przecenia się bowiem udział elementów tradycji ustnej”).

¹² I base further on two published articles on this topic: *Grzesik, Ryszard*: 'Some New Remarks on the Hungarian–Polish Chronicle'. *The Medieval Chronicle*, 9. (2014) pp. 189–203.; *Grzesik* 2016. pp. 67–76.

The story of Adelaide, the Princess of Cracow, the (alleged) sister of the Polish Prince Mieszko and the wife of Géza was according to me a literary creation of the Hungarian tradition, where the commemoration of the Polish Princess was alive, as a mother of a Hungarian saint ruler. I excluded the possibility that it could be Beleknegini or Sarolta, noted as the wife of Géza and mother of St. Stephan by other sources, because both images contradict this supposition. Beleknegini, mentioned by the Bishop of Merseburg Thietmar, was a typical steppe woman, who rode, drunk and even killed a man in anger. Her characteristics in *Vita II Sancti Adalberti* by Bruno of Querfurt is similar: she was a bad Christian and so vigorous that she ruled over her husband, Prince Géza.¹³ And what was Adelaide like? A very subtle woman, full of Holy Spirit, who converted her husband thanks to her piety and education.¹⁴ She reflected the topos of *mulieres suadentes* analyzed recently by Martin Homza.¹⁵ I thought at first that she was in reality a mother of St. Ladislav, i.e. the Polish wife of Béla I commemorated in Hungary. The Hungarian tradition had to be transmitted to Poland and maybe in Cracow it reworked in spirit of Mendicant asceticism and was connected to the most important city of Poland.¹⁶ However, now I believe that a whole story of Adelaide reflected the (South-)Polish point of view – the tradition of the Polish court and was transmitted to Hungary. It was the first element of *Chronica Polonorum* readable in the *HPC*.

Further, we read there an extensive story of the Polish–Hungarian rivalry for the crown. It is based without any doubt on the Hungarian tradition noted by Bishop Hartvich, but is much more detailed, as in *Legenda Hartviciana*. Prince Stephan sent Bishop Astrich-Anastasius for a crown and blessing. The same was a purpose of the Polish legacy, sent by Prince Mieszko and led by Bishop of Cracow Lambert. Pope Leo made a crown for the Poles, but he had a dream in which the angel had ordered him to give the crown to the envoys of the unknown barbarians (by the way, a very ‘pleasant’ definition of the Hungarians). But the reason was unfavourable for the Poles. Nevertheless, there was a promise that the Poles will get the crown in some generations. Therefore the Pope gave the crown with his blessing to the Hungarians and created the Hungarian–Polish alliance.¹⁷

According to Dániel Bagi and Wojciech Drelicharz, the Hartvich’s story was created to explain why Hungary was a Kingdom for a long time, while Poland who played so great role in the Hungarian history was only a Princedom.¹⁸ I say in my monograph that this Hungarian story was more extensive and noted in a more extensive form by the *HPC* based on some Polish information known to the Hungarian chronicler.¹⁹ The stories of Hartvich and of the *HPC* happened in the time of St. Stephen and Bolesław the Brave; the latter was, according to the Czech and Hungarian

¹³ All quotations cf. Grzesik 1999. pp. 133–134.

¹⁴ Chron., ch. 3, pp. 21–22.

¹⁵ Homza, Martin: *Mulieres suadentes. Presviedčajúce ženy*. Lúč, Bratislava, 2002. pp. 110–143. Earlier this chapter was published as: Homza, Martin: ‘Pokus o interpretáciu úlohy kňažnej Adelajdy v Uhorsko–poľskej kronike’. *Historický časopis*, 47. (1999) №. 3. pp. 357–382. and in English: *Idem*: ‘The Role of Saint Ludmila, Doubravka, Saint Olga and Adelaide in the Conversions of Their Countries’. In: *Early Christianity in Central and East Europe*. Ed. by Urbańczyk, Przemysław. Wydawnictwo Naukowe Semper, Warsaw, 1997. pp. 187–202. Prof. Homza advocates the identification of Adelaide with St. Stephan’s mother.

¹⁶ Grzesik 1999. p. 135.

¹⁷ Chron., ch. 6, pp. 30–39.

¹⁸ Bagi, Dániel: ‘Papiesskie przysłanie korony dla św. Stefana w legendzie św. Stefana pióra biskupa Hartwika’. In: *Gnieźnieńskie koronacje królewskie i ich środkowoeuropejskie konteksty*. Ed. by Józef Dobosz, Marzena Matla and Leszek Wetesko. Urząd Miejski w Gnieźnie, Instytut Kultury Europejskiej UAM, Instytut Historii UAM, Gniezno, 2011. pp. 175–186.; Drelicharz 201. pp. 93–99.

¹⁹ Grzesik 1999. pp. 136–163.

tradition, called Mieszko.²⁰ Therefore all researchers placed the (real or alleged) rivalry about the year 1000.²¹

It generates some problems with the names of the Cracow Bishop and the Pope. The late medieval annals from Lesser Poland noted the ordination of Lambert for the Bishop of Cracow in 995 or 996 and his legacy to Rome in 1000.²² However, the Annals of Cracow Chapter, which originated about 1266, but contained the older version known in historiography as *Annales Regni Poloniae deperditi* (*ARPd*), did not know this Lambert. It noted only a Bishop Lambert who died together with Bishop Roman in 1030, but the identification of both hierarchs is now impossible.²³ However, the Annals of Cracow Chapter know the bishop of Cracow Lambert with the Polish name Suła. He was a Bishop in 1061 and after his death in 1071, St. Stanislas was his successor. We know also the date of his ordination to the priest: 1037. It shows that probably he personally wrote this part of *ARPd*. It is very probable that his name was doubled and transmitted to an earlier period by a later tradition.²⁴

Nobody could explain who Pope Leo was. In the time of the (alleged) rivalry it was Sylvester II, who sat on Papal throne. It was obvious for the late medieval Polish annalists, who changed the Papal name for Sylvester in the story derived from the *HPC*. Only Vincent of Kielcza repeated the name Leo. The greater number of researchers thought that the chronicle writer made a mistake. Jerzy Dowiat thought that the legacy went to Rome in the time of Leo VIII (963–965), and József Deér connected this name to the Attila cycle, where Pope Leo the Great met the Hun leader and negotiated his retreat from Italy. I tried to explain the appearance of this name in the same way, as mechanical interpolation based on the promise of the crown to his generation, which Attila received in a dream close to Aquileia.²⁵ Nobody has tried to connect this name with Pope Leo IX, who ruled in the years 1049–1054. This period implies the hypothesis that it was in the mid-11th century, when the Polish legacy went to Rome with request for a crown. Former insignia were taken by Rycheza, who escaped to Rhineland during the rebel against her husband Mieszko II and his dynasty. Her son, Casimir the Restorer, unified the state, finishing this process in 1047. It was a good opportunity to reconstitute the monarchy. One can good imagine that one of the most educated priests from the Casimir's circle, Suła, could be sent. We will never know why his legacy was not successful, but probably it was noted in the Polish historiographical tradition. Maybe the echoes of this legacy reached Hungary and gave origins to a story of the Polish–Hungarian rivalry.

²⁰ *Labuda, Gerard*: 'Twórczość hagiograficzna i historiograficzna Wincentego z Kielc'. *Studia Źródłoznawcze*, 16. (1971) p. 121.; *Labuda, Gerard*: *Studia nad początkami państwa polskiego*. Vol. 2. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań, 1988. pp. 286–287. (Mieszko instead Boleslaw the Brave in the Chronicle of Cosmas.)

²¹ *Grzesik* 1999. pp. 136–140. (status causae et controversiae); *Drelicharz* 2013. pp. 93–99.

²² 'Rocznik Traski'. Ed. *August Bielowski*. In: MPH Vol. 2, pp. 829–995.; *Lampertus episcopus Cracovie efficitur tercius*. 'Rocznik małopolski'. Ed. *August Bielowski*. In: MPH Vol. 3, pp. 142–143. As W. Drelicharz shown (*Drelicharz, Wojciech*: *Annalistyka małopolska*, passim) there was a complex of four separate annals from the same Lesser Polish family, which were edited as one source by August Bielowski.

²³ MXXX Romanus et Lambertus episcopi obierunt. *Annales Cracovienses priores cum Calendario*. Ed. by *Zofia Kozłowska-Budkowa*. In: MPH, series nova, pp. 46–47. and №. 113.

²⁴ This is an opinion of modern historiography, cf. *Wędzki, Andrzej*: 'Lambert [I]'. In: SSS. Vol. 3, 1967–1968. p. 13.; *Wędzki, Andrzej*: 'Lambert [II] Suła'. *Ib.* pp. 13–14.; The first Bishop of Cracow was according to Thietmar Poppo, and his Bishopric originated in 1000. *Kronika Thietmara*. Ed. by *Marian Zygmunt Jedlicki*. Instytut Zachodni, Poznań, 1953. Lib. IV, ch. 45, pp. 208–209. This name is confirmed by the I Catalogue of the Cracow Bishops: *Annales Cracovienses priores*, p. 218.

²⁵ *Grzesik* 1999. pp. 154–155. (With status causae et controversiae.)

The analyzed stories of Adelaide and of the Polish–Hungarian rivalry could suggest that the written *Chronica Polonorum* told about the Polish–Hungarian relationship in the second half of the 11th century. The description of the Polish–Hungarian border²⁶ and an extensive story of Prince Bolesław, the son of Dąbrówka (damborouca),²⁷ who made so many interventions in Hungary, support this hypothesis. But the very fact that Bolesław was Dąbrówka’s son shows us a kind of manipulation, which was very successful. We must remember that *Chronica Polonorum* was written for Salomea, a young wife of Coloman, the son of Andrew II, about 1214. The foreign policy was led by the Awdaniec and Odrowąż families as well as by Bishop of Cracow and famous chronicler, Vincent Kadłubek. They represented general Polish attitude, strongly connected to Cracow as a capital of whole Poland and developed the cult of Bishop Stanislas, killed by Bolesław II the Audacious (1058–1079). The treatment of a Bishop as a positive hero resulted in origins of a ‘black’ legend of Bolesław.²⁸ It was not ‘political correctly’ to connect any successes of Poland with him. And it generated a problem because probably the ready narrative existed, which described the Polish–Hungarian relationship in the 11th century, but Bolesław the Audacious was a positive hero. I propose to define this narrative as *Gesta Boleslai Audacis*. It could tell with proud attitude about the dynastical relationship between Poland and Hungary – Pole Adelaide was a mother of a further Hungarian King; about the legacy of Lambert-Suła for a crown for Casimir, the father of Bolesław, about many Polish interventions in Hungary and even that the connections of the Hungarian juniors with Poland were so strong, that their Nitra domain was treated as a part of Poland. This hypothetical narrative could be written probably in the time of Bolesław the Audacious, and before his coronation in 1076, because he is constantly treated as Prince. If this hypothesis is probable, our hypothetical *Gesta* would be the oldest Polish narrative, about 50 years older than the *Gesta by Gallus Anonymus*.

The main task of those who prepared the *Chronica Polonorum* for Salomea was to minimize the memory of Bolesław the Audacious.²⁹ I think that is why the *Chronica* was turned back into the time of Bolesław the Brave. Therefore the ruler, who applied for a crown, took the name Mieszko and Bolesław was a son of Dąbrówka. Maybe the suggestions of the connections with the first Hungarian King, St. Stephen, were added. Nevertheless, the Hungarian chronicler, who worked on the Slavonian court of Coloman, had no trouble to connect the *Chronica Polonorum* with the *Gesta Ungarorum* and *Legenda Hartviciana*. Medieval Polish authors also had no doubt that the story told about the turn of the second Millenary. Also modern historiography followed the traces of ‘historical politics’ of the Cracow court at the beginning of the 13th century. Only due to some recent research such lost narratives and falsifications can be discovered, and thus for us, historians, they demonstrate useful source values.

*(Language correction by Jacek Serwański, PhD,
Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences)*

²⁶ Grzesik, Ryszard: ‘Bolesław Chrobry a ziemie naddunajskie w oczach Galla’. In: *Nobis operique favete. Studia nad Gallem Anonimem*. Ed. by Andrzej Dąbrówka, Edward Skibiński and Witold Wojtowicz. Warsaw, 2017. pp. 119–130. Further I use the arguments from my article: Grzesik 2016. (passim)

²⁷ Chron., ch. 12, p. 66.

²⁸ Banaszkiewicz, Jacek: ‘Czarna i biała legenda Bolesława Śmiałego’. *Kwartalnik Historyczny*, 88. (1980) №. 2. pp. 353–390., reprint in: *Idem: Takie sobie średniowieczne bajeczki*. Introd. by Michał Tomaszek. AVALON, Cracow, 2012. pp. 27–100.

²⁹ Maybe these tendencies were vivid just at the turn of the 12th century and explain, why Bishop Hartvich placed his story in the time of St. Stephan and “Mieszko” (i. e. Bolesław the Brave).

ABBREVIATIONS

- Chron. *Chronica Hungaro–Polonica*, pars 1 (textus cum varietate lectionum). Ed. by *Béla Karácsonyi*. Universitas Szegedensis de Attila József nominate, Szeged, 1969.
- Drelicharz* 2013. *Drelicharz, Wojciech*: Idea zjednoczenia królestwa w średniowiecznym dziejopisarstwie polskim. Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, Cracow, 2013.
- Grzesik* 1999. *Grzesik, Ryszard*: Kronika węgiersko–polska. Z dziejów polsko–węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu. Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, 1999.
- Grzesik* 2016. 'Jedna lub dwie zaginione kroniki polskie z wczesnego średniowiecza'. In: *Stilo et animo. Prace historyczne ofiarowane Profesorowi Tomaszowi Jasińskiemu w 65. rocznicę urodzin*. Ed. by *Maciej Dorna, Marzena Matla, Miłosz Sosnowski, Ewa Syska and Wojciech Baran-Kozłowski*. Instytut Historii UAM, Poznań, 2016. pp. 67–76.
- MPH *Monumenta Poloniae historica*. Vol. 1. Nakładem własnym, Lwów, 1872.; Vol. 2. W komisie księgarni Gubrynowicza i Schmidta, Lwów, 1878.; Series nova. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warsaw, 1978.
- SSS *Kürbisówna, Brygida*: 'Kronika węgiersko–polska'. In: *Słownik starożytności słowiańskich*. Tom. 2. Zakład Narodowy im Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964–1966.

„Melákok”

Egy francia család a késő középkori Magyarországon*

Amikor II. Ulászló 1502-ben feleségül vette Foix-i Anna francia grófnőt, a királyné kíséretének és udvartartásának tagjaként számos francia került Magyarországra. Legtöbbjükéről szinte semmit nem tudunk a nevükön kívül. Egyikük azonban kivétel ez alól: Jean de Gozon – akit a hazai források birtokai után leginkább csak Melák Jánosnak neveznek – több alkalommal is felbukkan a diplomáciai iratokban és az oklevelekben. Bár a róla szóló adatok így is csak szórványosoknak tekinthetők, arra talán alkalmasak, hogy megpróbáljuk rekonstruálni egy francia nemesúr magyarországi életét és tevékenységének megismerhető részleteit.

Anna királyné udvartartásának személyi állományát legrészletesebben eddig Főgel József vizsgálta száz évvel korábban, amelyhez nemrégiben jómagam próbáltam néhány újabb adatot hozzárendelni.¹ Mindezek alapján úgy tűnik, hogy – természetes módon – a királyné körül kialakuló udvar legfontosabb személyiségei franciák voltak. Pierre Choque francia krónikástól, aki Anna 1502-es magyarországi utazását megörökítette, tudjuk, hogy udvarmestere Dizien de la Forest volt (grant maistre de ladite dame), kamarása pedig Desiderius Landeresius.² *Két udvarhölgyének* Tiberiának, illetve Angelicának a nevét is ismerjük, utóbbi magyar férjet választott magának Bethlen Balázs királyi kamarás személyében.³ Amikor Jean de Gozon 1506 februárjában elhunyt, végrendeletét Bernard de Saint Geniès csepeli ispán vitte el Franciaországba.⁴

A királyné nem tudott jól latinul, ezt számos forrás is megerősíti,⁵ ezért kezdetben tolmácsa Szatmári Ferenc győri püspök volt, majd magyar származású, de franciául tudó titkárai révén kommunikált a hazai közegben. Közülük az első Polner/Polnar *János* váradi kanonok, választott nyitrai püspök, aki 1502–1504 között, haláláig töltötte be ezt a tisztséget.⁶ A velencei Marino Sanuto naplója révén tudjuk, hogy nem pusztán titkára, de tolmácsa is volt a királynénak.⁷ A fran-

* A tanulmány megírását támogatta az MTA–DE „Magyarország a középkori Európában” Lendület Kutatócsoport, LP 2014–13/2014. programja.

¹ Főgel 1913.; Györkös 2016. 82–88. o.

² Róla van egy 1510-es magyarországi adat: „Desiderius Landeresius, Allobrox, ex cubiculi familiaribus qui cum regina demortua e Gallia in Ungariam venerat.” Regni Hungarici Historia a *Nicolao Isthvanffio*. Colonia, 1724. 37. o.

³ Főgel 1913. 39. o.

⁴ *Lartigaut* 1984. 15. o.

⁵ 1502 szeptemberében, amikor Fehérváron találkozott Ulászlóval, a győri püspöknek kellett franciáról fordítania ünnepi köszöntőjét. (Response faite par ladite dame de tout leur dire et donna a entendre par l’evesque de Javerine.) *Györkös* 2016. 137. o.

⁶ *C. Tóth – Horváth – Neumann – Pálosfalvi* 2016. 161. o. Először 1503. január 2-án szignált oklevelet: MNL OL DL 84 019. Anna királyné 1504. október 21-én már halálát említi: MNL OL DF 245 605.

⁷ „...domino Joanne Pulner, secretario et interprete di la rezina.” Sanuto bejegyzését idézi: *C. Tóth Norbert*: Az egri káptalan archontológiája, 1387–1526. *Turul*, 2015. 2. sz. 48. o.

cia nyelv ismerete szintén kimutatható utódjánál, Gosztonyi Jánosnál, a későbbi váci, majd győri és erdélyi püspöknél, humanista klerikusnál.⁸ Keveset tudunk harmadik titkáráról (Szalaházi) Szalai Tamásról,⁹ akinek csak későbbi karrierje ismertebb II. Lajos titkáraként és egri püspök-ként.¹⁰ Negyedik titkáráról, Losonci Zsigmond óbudai prépostról még gyérebbek az információink. 1505. március 23-án került be a királynéi udvartartásba,¹¹ de egy évvel később, 1506. március 19-én Ulászló már Gosztonyinak adta prebendáját, mivel Losonci lemondott préposti címéről.¹² Nem tudjuk, megtartotta-e titkári funkcióit, de az általunk ismert királynéi dokumentumok közül Losonci egyet sem jegyzett.

Annát magyarországi útjára elkísérte féltestvére, François de Foix,¹³ róla azonban nem maradt fenn további adatunk. Másik (édes)testvéréről viszont igen. A magyar szakirodalomban Fuxo-i Jánosként (Jean de Foix) ismeretes klerikust 1501-ben Bordeaux érsekévé választották,¹⁴ néhány évvel később viszont az erdélyi püspökség kapcsán bukkan fel személye. Három hazai vonatkozó-sú dokumentum is említi: elsőként 1506. május 2-án a pápai fizetési kötelezvények között találjuk a nevét, mint az egyházmegye adminisztrátorát.¹⁵ Másodsor ismeretlen dátummal, de még 1513 előtt találunk hozzá köthető oklevelet a magyar levéltári anyagban.¹⁶ Várdai Ferenc erdélyi püspök pedig 1513. június 12-én átvállalta azt a 2000 forintnyi adósságot, mellyel elődje, Perényi Ferenc 1512. szeptember elsejéig visszamenőleg tartozott Jean de Foix-nak, s az összeget vagy Jánosnak, vagy emberének, Jean Le Blanc-nak adja át. C. Tóth Norbert arra az álláspontra jutott, hogy a tartozás a bordeaux-i érsek ki nem fizetett adminisztrátori jövedelméből keletkezett.¹⁷ Logikusnak tűnhet, hogy Anna királyné egyik testvére magyar stallumot kapjon, és a fent említett adatok is összevágna János karrierjével: 1506-ban a királyné közbenjárására elfoglalta az erdélyi püspökség adminisztrátori pozícióját, majd hat évvel később, amikor ténylegesen is bordeaux-i érsekké szentelték, feladta ezt, de behajtotta követeléseit. Ugyanakkor nem tudunk semmi többet hazai tevékenységéről.

Ennél szerencsésebbek vagyunk Gozon-Melák János karrierjét illetően. A Gozon-família történetét Jean Lartigaut francia helytörténész dolgozta fel több tanulmányában is az 1960–1980-as években.¹⁸ Ezek alapján tudjuk, hogy a délkelet-franciaországi, Mélac, Gozon Ayres, Auriac várait birtokló család a XIII. században tűnik fel, mint Rouergue tartomány (a mai Aveyron megye, Franciaország) egyik középnemesi famíliája. A Gozonok közül a középkor során többen is johan-nita lovagok lettek. Egyikük, Dieudonné (Deodatus) a rend nagymestere is volt 1346–1353 között,

⁸ *Gábrriel Asztrik*: Gosztonyi püspök és párizsi mestere. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 60. (1936) 15–27. o. Első titkári említése: 1505. január 10. MNL OL DF 278 757.

⁹ Három oklevélben fordul elő a neve: MNL OL DF 278 757., 248 058. és Jean de Gozon testamentumában. Archives départementales du Lot, 13 J. I. B. 1/3. Fonds de la famille Gozon, Buda, 1502. február 1. Digitális változata: MH 23 150–23 151. sz.

¹⁰ *C. Tóth – Horváth – Neumann – Pálosfalvi* 2016. 162. o.

¹¹ Bánffy okl. II. 401–403. o.

¹² Bánffy okl. II. 408–410. o.

¹³ Györkös 2016. 94. o.

¹⁴ Mivel fiatalon választották érsekké, a bourges-i Pragmatica Sanctio értelmében 27 éves koráig nem szentelheték fel, így ténylegesen csak 1512-től látta el feladatait, s 1529-ben hunyt el. *Gabriel Loirette*: La première application à Bordeaux du concordat de 1516: Gabriel et Charles de Grammont (1529–1530). *Annales du Midi*, 68. (1956) 319–320. o.

¹⁵ *Cameralia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae* (1297–1536). Tom. I. Kiad. *Lukács József – Tusor Péter – Fedeles Tamás*. Budapest–Róma, 2014. 326. sz., 190. o.

¹⁶ MNL OL DL 82 939.

¹⁷ MNL OL DL 82 364.; *C. Tóth* 2016. 23. o.

¹⁸ *Lartigaut* 1965.; *Lartigaut* 1969.; *Lartigaut* 1984.

nevéhez fűződik a rodoszi sárkány legyőzésének népszerű mítosza.¹⁹ Jean de Gozon, a „Magyar” – ahogyan Lartigaut nevezi²⁰ – valamikor a XV. század közepén születhetett, s II. Gaston de Foix-Candale gróf (1448–1500) szolgálatában kezdte pályáját, így lett lányának, a jövődöbéli magyar királynénak, Annának a kíséretében is meghatározó személyiség. Felesége a hazánkban Erzsébetnek is nevezett navarrai származású Isabelle d’Olhet, vagy Oglieta.²¹

Jean de Gozon első említése hazai összefüggésben Pierre Choque-tól származik, aki mint Anna királyné hivatalos „történetírója” két levélben is megörökítette a grófnő és kísérete utazását Franciaországból Itálián keresztül Magyarországra. 1502. július 13-án, amikor a leendő magyar királyné a velencei birtokon található Cremába érkezett, kíséretében ott található „le seigneur de Meslac, chevalier d’honneur d’icelle dame”.²² A chevalier d’honneur címet dísz- vagy tiszteletbeli lovagnak lehetne fordítani, ami Franciaországban az uralkodók bizalmasát jelölte, afféle belső kamarást.

A későbbi velencei és magyar források Gozont a királyné jövedelemkezelőjeként említik, de nem tudni mikortól töltötte be ezt a feladatot. II. Ulászló 1503. november 23-i levelében, amelyt a francia királynénak írt Anna szülés utáni egészségi állapotáról, a báróknak járó megnevezéssel ugyan, de tisztség nélkül említi magnificus Joannes de Mylakot, mint Anna bizalmasát.²³ Befolyására utal Estei Hippolit egri püspök számadáskönyvének egy évi, szeptember 7-i bejegyzése is, amely szerint a főpap valamilyen ismeretlen ügyben úgy kívánt Annánál pártfogót szerezni (ut possem habere aliquam protectorem apud reginalem maiestatem), hogy Melák úr (továbbra is tisztség nélkül említve) csecsemő leánykájának egy drágakövekkel díszített arany Agnus Dei szobrocskát ajándékozott nyolc forint értékben.²⁴ A velencei Marino Sanuto bejegyzései szerint 1504 júniusában viszont már governorator di sua maestà, azaz királynéi jövedelemkezelő volt,²⁵ s a későbbiekben a magyar dokumentumok is hasonlóképpen említik (lásd alább).

Gozon kevés alkalommal jelenik meg a hazai oklevelekben, ezért valóságos tevékenységéről alig tudunk meg valamit. Az egyik ilyen ügy éppen az Annának hitbérként járó birtokok ügyének rendezése volt. A királyné házassági szerződése egyebek mellett Annának adta a körmöci kamarát és a hozzá tartozó zólyomi uradalmat,²⁶ de ezeket már korábban, 1496-ban Ulászló elzalogosította Thurzó Jánosnak. Az uralkodó úgy próbálta orvosolni az ügyet, hogy 1504 júniusában Annának adományozta a szebeni kamarát, az erdélyi huszadvámot és a kassai harmincadot, hogy ezek jövedelméből vissza tudja szerezni a neki királynéi jogon járó birtokokat.²⁷ A következő esztendő ja-

¹⁹ Frederick William Hasluck: Dieudonné de Gozon and the Dragon of Rhodes. *The Annual of the British School at Athens*, 20. (1913–1914) 70. o.

²⁰ Lartigaut 1969. 128. o.

²¹ Elisabeth d’Oglieta de Navarra. MH 23 150–23 151. sz. A név másik változatáról lásd: Lartigaut 1984. 14. o.

²² Györkös 2016. 94. o.

²³ Archives départementales Loire et Atlantique, Nantes, E 127. № 7. Lásd: MH 23 112–23 113. sz.

²⁴ „Item alio die [7 septembris 1503] quando fui Budae pro consilio multorum pro honore domini reverendissimi et ad necessitates futuras pro ista ecclesia, ut possem habere aliquam protectorem apud reginalem maiestatem, donavi unum parvum Agnus Dei de auro et lapidibus preciosis domino de Melak collateralis sue maiestatis pro filia sua, quem emi fl. octo.” Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei, 1500–1508. Közzéteszi E. Kovács Péter. Eger, 1992. 196. o.

²⁵ I diarii di Marino Sanuto. Pubblicati per cura di Rinaldo Fulin – Federico Stefani – Niccolò Barozzi – Guglielmo Berchet – Marco Allegri. Tom. IV. Venezia, 1879–1881. 767. o. 1504. június 11.

²⁶ Anna házassági szerződése. Archives départementales Loire et Atlantique, Nantes, E 125, № 6. 1502. március 23. Lásd: MH 23 109–23 110. sz.

²⁷ Draskóczy István: A királyi jövedelmek a 16. század elején Magyarországon. Szempontok bányászatunk és külkereskedelmünk történetéhez. In: *Historia critica*. Szerk. Manbercz Orsolya. Budapest, 2014. 85. o.

nuár 20-án²⁸ magnificus dominus Joannes Melak, mint contorollus (sic!), névtelen társával együtt próbálta átnézni a kifizetéseket és úgy tűnik, hogy egy 6000 forintos tételt nem is tartott elfogadhatónak.²⁹ A hosszú Thurzó uralom alatt élő Zólyom és a kamarai városok láthatóan vonakodtak elismerni a királyné birtokjogait, ezért Ulászlónak 1505. május 3-án erre figyelmeztetni kellett őket.³⁰ A városokat augusztusban Anna nevében ismét felkereste Melakh de Gozono, aki ekkor mint gubernatore curie nostre hűségesküt követelt tőlük – a Thurzók zálogjogának elismerése mellett.³¹

Kapcsolatrendszeréről, családi és anyagi viszonyairól jóval többet tudunk meg végrendeletének vizsgálata alapján. Jean de Gozon 1506. február 1-jén foglaltatta írásba testamentumát. A dokumentumot számos magyar munka idézi, elsősorban Kubinyi András, aki az 1960-as években az emigrációban élő Vajay Szabolcs révén másolatban olvasta az oklevelet.³² Az eredeti digitalizált másolatát sikerült megszerezni, s az hozzáférhető a Memoria Hungariae adatbázisban.³³

Közeli halálát érezvén (tíz nappal később már elhunytként emlékeznek meg róla),³⁴ Gozon rendelkezett magyar és franciaországi vagyonáról. Mivel két kisebbik fia, Pierre és Jean nem követték őt Magyarországra, otthoni, rouergue-i birtokait rájuk hagyta. Hazánkban szerzett javait viszont itteni gyermekei és szolgálói között osztotta szét. Ez a vagyon pedig nem is volt csekély, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Gozon alig több mint három esztendő telt Magyarországon, egy, a szakirodalom által hagyományosan szegénynek beállított királyi udvarban.

Legidősebb fiára, Gilibert fehérvári prépostra 2000 dukátot hagyott, azzal, hogy gondoskodjon magyarországi testvéreiről is. Anna lánya ugyanis már itt született 1503-ban, felesége pedig a végrendelet pillanatában éppen várandós volt Imre fiukkal. A végrendelet alapján háztartásának egyéb tagjai is többnyire franciák voltak. Unokaöccsére, Louis de Gozonra 100 dukátot és két lovat hagyományozott. Érezhetően bizalmasai lehettek Janot (Gianotto néven az olasz származású jegyző által írott szövegben) és François nevű szolgálói, akik ugyanennyit, 100-100 dukátot kaptak, az előbbi pedig még egy lovat is. Georgius lovásza hat, magyar származású Ilona (Helene) szolgálólánya tíz dukáttal lett gazdagabb.³⁵ Gozon arról is rendelkezett, hogy hitelezőit (akinek személyét és a tartozás összegét nem részletezi a dokumentum) alapos vizsgálat után fizessék ki. Emberei, akik a feladatot elvégezni voltak hivatottak, mind idegen származásúak: az általunk ismeretlen Luca Ventus és Agnanus Cagli (véltetően itáliaiak), valamint Johannes Album, akit azonosítani lehet azzal a Jean Le Blanc-nal, akit néhány évvel később Jean de Foix embereként látunk újra.

Kapcsolati hálójának meghatározásakor adósainak listája sem érdektelen. A már említett, ismeretlen Cagli 545 dukáttal tartozott neki, de a többi debitor jobban azonosítható: Felice de Stagio

²⁸ Simon Zsolt ezt január 21-re teszi, de az oklevélben megadott datálás miatt (in die sanctorum Sebastiani et Fabiani) ezt egy nappal korábbra kell helyezni. *Simon* 2016. 350. o.

²⁹ *Simon* 2016. 350. o.

³⁰ Magyar Történelmi Okmánytár, a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Kiad. *Hatvani (Horváth) Mihály*. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria I.) I. k. Pest, 1857. 20. o.

³¹ MNL OL DF 268 830., 276 257., 286 232. Buda, augusztus 22. Mindhárom irat egy elveszett, eredeti oklevél különböző korokból fennmaradt másolata. A DF-adatbázisban a 276 257. számú dokumentum tévesen augusztus 23-ra van datálva.

³² *Kubinyi* 1970. 75. o.

³³ MH 23 150–23 151. sz.

³⁴ Kubinyi László udvarbíró levele Rozgonyi Istvánhoz: „proxime elapsis diebus vita finitus est quondam dominus Melaak”. 1506. február 10. MNL OL DL 25 449.

³⁵ Isabelle de Gozon 1506. augusztus 14-i végrendelete Illone-ként említi, innen tudjuk, hogy magyar volt.

Budán élő firenzei kereskedő³⁶ (dominum Felicem Florentinum mercatorem) 400 dukáttal, Kanczlyr János budai polgár (dominum Johannem Canciler, civem Budensem) 800 dukáttal,³⁷ Kotta Ferenc spanyol pénzember (Francischum Cottam Hispanum)³⁸ 80 dukáttal maradt adósa. Sajnos a testamentumból nem deríthető ki, hogy Gozonnak miként tartozhattak ennyi pénzzel Buda legjelentősebb kereskedői. A végrendeletet jegyzőként Giulio Antonio Cheregonio itáliai származású zágrábi kanonok szignálta (Iulius Antonius Cheregonius, Italus, de Monteflori).³⁹ Tanúi között találjuk az ismeretlen Johannes Amori domonkos szerzetest,⁴⁰ a királyné gyóntatóját, a már említett Luca Ventust és Jean Le Blanc-t, valamint Leone Heremitát, a királyné orvosát.⁴¹ Ugyanígy az ismeretlen feladatkörű Bernard Cantarel francia személyt, továbbá (Szalaházi) Szalai Tamás királynéi titkárt, akinél az itáliai származású jegyző, a fenti vegyes nemzetiségű csoportot figyelembe véve, fontosnak tartotta megjegyezni, hogy magyar (domino Thoma Salai, Ungaro, secretarum).

Jean de Gozon feleségének és a család pártfogójának, Anna királynénak későbbi sorsa azonosan alakult. Mindketten gyermekágyi lázban haltak meg 1506-ban, néhány hét különbséggel. Anna július 26-án hunyt el, Isabelle de Gozon pedig szeptember 15. előtt.

Isabelle augusztus 14-én végrendelezett. Ez a dokumentum sajnos nem áll rendelkezésünkre, így Lartigaut tanulmányának adataira vagyunk kénytelenek hivatkozni. Az özvegy halálos ágyán gyermekeinek nevelését a királyra és Bakóc Tamás esztergomi érsekre hagyta. Temetkezési helyéül a budai „Német” Nagyboldogasszony templomot jelölte meg, ahová Jean de Gozont is temették, s 2000 dukátot hagyott egy kápolna létrehozására, valamint arra, hogy mindennap misét mondjanak lelki üdvéért. Anna lányára szintén 2000 dukátot, továbbá értékes nyakláncokat, gyűrűket hagyott, valamint egy aranyláncot, a király ajándékát. Nemrég született Imre fia felnevelésére évi 500 dukát járadékot állapított meg. A gyermeket Bornemissza János kincstartó és Temeshelyi Dési Imre asztalnokmester⁴² feleségeire, valamint fiára, Gilibert de Gozonra hagyta. A testamentum jegyzője ugyanaz a Cheregonius volt, aki férjének fél évvel korábbi végrendeletét is megfogalmazta.⁴³

A család egyik, fentebb már többször említett tagja Gilibert, aki hazánkban egyházi pályát futott be, fehérvári prépost és apostoli protonotárius lett,⁴⁴ Köblös József jogos meglátása szerint „közvetlen királyi kegy” révén.⁴⁵ C. Tóth Norbert felveti, hogy Gilibert valamikor 1505 júniusában elvesztette préposti címét és azt Beriszló Péter kapta meg.⁴⁶ Valóban, a rá vonatkozó utolsó magyar okleveles adat ezen év május 18-i keltezésű. Ugyanakkor nem pusztán arról van szó, hogy apjának 1506.

³⁶ Kubinyi András: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló korban. *Budapest régiségei*, 19. (1959) 111. o., 35. jegyz.

³⁷ Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények*, 37. (1966) 1. sz. 259. o.

³⁸ Kubinyi András: A Kotta család. Spanyol zsidók a középkori Budán. In: *Uő: Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. II. k. Budapest, 2009. 783. o.

³⁹ Erdélyi Gabriella: A körmendi kolostorper jegyzőkönyve. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán. Budapest–Róma, 2005. 22. o.

⁴⁰ Lehet itáliai, de akár magyar származású is. Vajay Szabolcs Hámori Jánosnak értelmezte (*Lartigaut* 1984. 17. o.), de sem így, sem úgy nem sikerült azonosítanunk.

⁴¹ Kubinyi 1970. 64. o.

⁴² Azonosításukra lásd: C. Tóth – Horváth – Neumann – Pálosfalvi 2016. 116., 132. o.

⁴³ Lartigaut 1965. 385. o.

⁴⁴ Gilberto preposito, apostolico prothonotario. MNL OL DL 21 240., 21 242 1504. január 18-án kiállított oklevelek. Később: Gylberto de Gozono, preposito domino et prelado nostro. MNL OL DL 49 523. 1505. május 18.

⁴⁵ Köblös József: Külföldi javadalmak a középkor végi magyar egyházi társadalom középrétegében. *Történelmi Szemle*, 32. (1990) 1–2. sz. 57–58. o.

⁴⁶ C. Tóth 2016. 21. o.

február 1-jei, és anyjának augusztusi testamentumában is prépostként szerepel (reverendo domino Giliberto preposito Albe Regalis in Ungaria), hanem Isabelle végakaratóban arra is utalás történik, hogy ha Gilibert megtartja tisztségét, akkor az örökségből kizárják, ha viszont elveszíti, akkor a család többi tagjával egyenlő módon részesül a vagyonból. Mindez arra utal, hogy 1506 késő nyarán még birtokolta a préposti címet, de már érezhető volt, hogy pártfogói, apja és a királyné halála után pozíciója meggyengült az udvarban, ami Beriszló 1507 eleji kinevezéséhez vezetett. A francia nem hagyta annyiban: Lartigaut – sajnos nem jegyzetelt – megjegyzése szerint Gilibert unokatestvére, Louis de Gozon később Rómában próbálta visszaszerezni rokona stallumát – sikertelenül.⁴⁷

Ritka lehetőség egy középkori külföldi származású család magyarországi történetét megismereni. A Melákok a királynéi udvar tagjaiként kerültek hazánkba és csináltak itthon karriert. Sorsukat furcsa párhuzamba állíthatjuk Anna királyné életével: 1502-ben érkeztek Magyarországra, idegenként, királyi kegyből ugyan, de megtalálták a helyüket, majd úrnőjükkel egy évben, 1506-ban haláloztak el. Egy rövid életű francia kolónia születésének és elmúlásának lehetünk tanúi e néhány év alatt.

RÖVIDÍTÉSEK

- Bánffy okl. II. Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez, 1458–1526. Szerk. *Iványi Béla*. II. k. Budapest, 1928.
- C. Tóth 2016. *C. Tóth Norbert*: Várdai Ferenc pályája az erdélyi püspöki szék elfoglalásáig. *Erdélyi Múzeum*, 78. (2016) 1. sz. 13–25. o.
- C. Tóth – Horváth – Neumann – Pálosfalvi 2016. *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás*: Magyarország világi archontológiája, 1458–1526. I. k. Főpapok és bárók. Budapest, 2016.
- Fógel 1913. *Fógel József*: II. Ulászló udvartartása. Budapest, 1913.
- Györkös 2016. *Györkös Attila*: Reneszánsz utazás. Anna királyné 1502-es fogadtatásának ünnepségei Észak-Itáliában és Magyarországon. Gödöllő–Máriabesnyő, 2016.
- Kubinyi 1970. *Kubinyi András*: Az egészségügyi foglalkozásuk társadalmi és gazdasági helyzete Budán a XV–XVI. század fordulóján. *Orvostörténeti Közlemények*, 54. (1970) 63–81. o.
- Lartigaut 1965. *Jean Lartigaut*: La succession de Jean de Gozon, grand maître de la maison de Hongrie. *Revue du Rouergue*, 19. (octobre-décembre 1965) 369–397. o.
- Lartigaut 1969. *Jean Lartigaut*: Une famille du Rouergue, les Gozon aux XIVe et XVe siècles. *Revue du Rouergue*, 23. (avril-juin 1969) 113–142. o.
- Lartigaut 1984. *Jean Lartigaut*: Un Français du Midi à la cour de Bude au temps de Vladislas II. *Bulletin de la Société des Études du Lot*, 105. (janvier-mars 1984) 1. sz. 14–22. o.
- MH Memoria Hungariae, a Lendület „Magyarország a középkori Európában” projekt adatbázisában: <http://lendulet.memhung.unideb.hu> (A letöltés időpontja: 2018. 01. 28.)
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- DF Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL Diplomatikai Levéltár
- Simon 2016. *Simon Zsolt*: Az erdélyi huszadvámok igazgatása a késő középkorban. In: Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2016. Szerk. *Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka*. Budapest, 2016. 333–358. o.

⁴⁷ *Lartigaut* 1984. 18. o.

Pallas Reckheimben – Theodoor Amand Caenen Rákóczi Juliannához szóló üdvözlő verse (Maastricht, 1706)

Rákóczi Julianna Borbála (1672. szeptember–Bécs, 1717. május 19.?) a Rákóczi család leginkább rejtőzködő tagja, még születésének helye és dátuma sem ismert, pedig nem lenne érdektelen, hogy mint fejedelmek, hadurak, hadvezérek unokája, gyermeke, testvére és felesége, sőt mint egy katonai szerepre is kényszerült anya leánya hogyan felelt meg a vele szemben támasztott sokféle követelménynek. A XVII. század végi és XVIII. század eleji Magyar Királyság egyik legnagyobb birtokosa volt, hiszen a Rákóczi-vagyonból, illetve örökségből majdnem ugyanynyi jutott neki, mint fivérének, II. Rákóczi Ferencnek, tekintve, hogy a „Rákóczi-árvák”, azaz I. Rákóczi Ferenc örökösei voltak, mégsem ismert egyetlen neki és róla szóló magyarországi nyomtatvány, pa-negirisz sem. Maastrichtban azonban 1706-ban megjelent egy Rákóczi Juliannát mint fejedelmet köszöntő röplap, amelyet eddig nem méltatott figyelemre kutatás, pedig, ha a műfaj megkövetelte túlzásoktól eltekintünk, Rákóczi Julianna új, eddig általunk nem ismert attitűddel tűnik fel benne.

Kassa, Munkács

Rákóczi Julianna személyiségének „megfejtéséhez” az a két kép sem visz közelebb, amelyet egy évszázaddal ezelőtt ismert meg a közvélemény. Az egyik, az eredetileg az ónodi kastélyban őrzött barokk festmény gyönyörű fiatal nőként, a vadászat istennőjének imágójában,¹ Dianaként ábrázolja, a másik – nőknél szokatlan ikonográfiával – páncélos viseletben, mintegy hadvezéri szerepben, ugyanakkor kivehető fejedelmi rangjára utaló hermelinpalástja is.² Utóbbi ábrázolást Bellonaként, azaz a háború istennőjeként is felfoghatjuk, és a közvélekedés szerint ez talán jobban illik a hercegnőhöz, aki a rendi háborúk, majd a fivére nevével összenőtt szabadságharc alatt élte arisztokrata életét, nagyobb részt egy császári generális oldalán.

¹ Rákóczi Julianna mint Diana. Egykorú vízfestmény Erdődy grófné ónodi kastélyában. Az eredetiről másolta Cserna Károly. *A magyar nemzet története* 1–10. Főszerk. *Szilágyi Sándor*. Budapest, 1894–1898. 7. k. (1898) illusztrációja.

² Rákóczi Julianna portréja a kassai Rákóczi ereklye-kiállításról a gróf Erdődy György birtokában levő olajfestmény után. *Vasárnapi Ujság*, 50. (1903) 31. sz. 509. o.

Rákóczi Julianna mint Diana³

Rákóczi Julianna portréja
a kassai Rákóczi ereklye-kiállításról⁴

Rákóczi Julianna Borbála, a Rákóczi-ház többi tagjával ellentétben, a korszak kegyességi és egyéb nyomtatványaiában is alig bukkan fel, pedig gyermekként neve már megjelenik ezekben, hiszen nagyanyja, Báthori Zsófia, anyja, Zrínyi Ilona és apja, I. Rákóczi Ferenc (1645–1676) is nevezetes volt vallásosságáról, katolikus kegyességéről, nevük többször szerepel a kor dévóciós szövegeiben. Korán elhunyt apjuknak az 1677. augusztus 17-én a Rákóczi-ház által építtetett jezsuita templomban tartott temetési szertartásán, illetve a szertartásról kiadott *Umbræ parentales* (*Az ősök halotti árnyai*) című elogiumgyűjteményben a jezsuiták az ötéves hercegnőt és öccsét, apjuk örököseként, fejedelmecskéknek tekintették (*vita... Principillorum Francisci et Julianaë*), I. Rákóczi Ferenc György és Zrínyi Ilona Franciska másodszültött gyermekét, Juliannát pedig maga *Gratia*, a báj istennője formálta olyan szeretetreméltóvá, hogy mindenkinek tessék és környezete szemefénye legyen (*fructum... secundum: JULIANAM. Quam ipsa formavit Gratia, ut omnibus placeret, amorum amorculum, omnium oculorum ocellum*).⁵

Hogy Rákóczi Julianna Borbála, családtagjaival ellentétben, nem került be a vallásos nyomtatványokba, természetesen a Rákóczi család tragikus sorsa is szerepet játszott, hiszen fiatal lányként az ostromlott Munkácson nevelődik, majd 1687-től Bécsben a Habsburg-kormányzat quasi államfogyaként egy kolostorban él, így kevés az esély, hogy a kor szerzői megemlékezzenek róla. Irodalmi megjelenésének kivételes emléke egy 1686-ban Munkácson keletkezett kézirat,⁶ mely-

³ MNT 7. k. (1898) illusztrációja.

⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1903/31. alapján.

⁵ *Umbræ Parentales Serenissimæ, Eminentissimæ, Celsissimæ, Excellentissimæ, Illustrissimæ &c. &c. Parentali Honori Avitæ Virtutis & Gloriæ Bathorio-Rakoczianæ Celsissimi Principis ac Domini Domini Francisci Georgii Rákóczi De Felső Vadasz Principis Transylvaniae Partium Regni Hungariæ Domini & Siculorum Comitibus &c. &c. Funerari Elogio Illustratæ Ab Academico Societatis Jesu Collegio Cassoviensi Anno Regis Sæculorum Mortali M.DC.LXXVII. Leutschoviae, Typis Samuelis Brewæ, 1677. A₃, K₁ (RMK II. 1406.)*

⁶ A kézirat eredetileg a kassai Királyi Jogakadémia könyvtárának gyűjteményét gazdagította, vö.: *Rössler István: Adalékok a kassai királyi jogakadémia könyvtárához. Felsőmagyarországi Múzeum-Egylet évkönyve*, 4. (1882) 1–34. o., Itt: 26. o. A kézirat később Kolozsvárra került, ma a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca) kéziratára őrzi, másolata megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Mikrofilmtárában (640/II.). RMKT XVII/11. 860. o.

nek másolata az eredetileg Zrínyi Ilona káplánja, illetve Rákóczi „Ferde” és Julianna nevelője, Bárkányi János (†1708 után) ferences szerzetes, korábban a homonnai ferencesek gvárdiánja által 1685-ben írt versnek.⁷ A hosszú, 612 négy-, illetve háromsoros strófát számláló vers címe szerint – *Tövissek közt nyíló szép rózsza, azaz szűz Szent Mátyr Juliana élete, mely Magyarország szép virág-szálának kedvéért most ujjonnan kibocsáttatott és versekké csináltatott, midőn Rákóci Juliána várván várná végvirágzását hazájának, Anno 1685* – Nikomédiai Szent Julianna ókeresztény vértanú szűz életének és vértanúságának epikus leírása, amelyet költője Rákóczi Juliannának ajánl, aki „várván várja” hazája, Magyarország sorsának felvirágzását. A címbe rejtett kronogramma az 1686-os évszámot adja ki, a költemény I–V. részének versszakai pedig, mint akrosztichonok, a szerző nevét és az ajánlást tartalmazzák.⁸ A sorkezdő betűkből összeálló szöveg, mai átírással, az alábbi:

*RÁKÓCZI JULIANA
ÉLJ ISTENEDNEK, RÉGI SZENT HITEDNEK,
VIRÁGOZZ SZÜLÉDNEK S ÉDES NEMZETEDNEK!
NEKEM IS, KICSINDED HÍVED(NEK) ÉS TISZTELŐDNEK,*

*BARKANI JÁNOSNAK JÓ SZERENCSEJÉRE.
TARTSON MEG AZ ISTEN HAZÁNK ÖRÖMIRE,
HOGY ÁLTALAD JUSSON A SZÉP BÉKES[S]ÍGRE,
RÉGI KÍVÁNT BOLDOG NAGY DÜCSÓSÍGIRE.*

*FÁRADSÁGOM BÉRÉT AKKORON BŐVÍTI,
MIDŐN KIS ÍRÁSOM PRÉS ALÁ VETTETI,
VILÁGRA SZŰZ ÉLTÉT, HA KIERESZTETI,
ISTEN NEVÉT EZZEL HÍRESÍTI.*

A hosszú vers minden bizonnyal alkalmi költemény, amellyel szerzője a vértanú szűz passiójának elbeszélésével Julianna-apon, 1685. vagy 1686. február 16-án köszöntette Rákóczi Juliannát, ahogyan 13 éves korában, öccsével együtt, Rákóczi Julianna is verssel ajándékozta meg Zrínyi Ilonát névnapján, 1686. május 22-én.⁹ A 9 éves Rákóczi Ferenc Pallas istennő közvetítésével köszönti anyját (*Pallas, bölcsességnek szép istenasszonya, / Téged követőknek igaz oktatója, / Nyelvünk kerekinek, kérünk, megoldója*), Rákóczi Julianna köszöntőjének (mai helyesírással közlendő) részletéből pedig kitűnik, hogy a keresztnev bizonyosan a védőszent kultuszára is kötelezte viselőjét:

*Éltének folyamja, mint tengernek, legyen,
Földnek bü zsírjával itt a földön legyen,
Semmi szerencséje bal útra ne térjen,
Szent patronájával egyben bő részt tegyen,*

⁷ TÖVISSEK KÖZT NYÍLO SZEP ROSA, AZ AZ SZŰZ SZENT MARTYR JULIANA ELETE, mely Mágvár ország szép virág szálának kedvéért, most ujjonnan ki bocsáttátot, es vérsékré csináltatot, MIDÖn RákóCI IVLIána VárVán Várná Végh VIragzasat háza Ianak. Anno 1685. Kiadva: RMKT XVII/11. 187. sz. (542–613.)

⁸ RMKT XVII/11. 860–861. o.

⁹ RMKT XVII/11. 188. sz. (614–616.)

*Szent Ilona napját számosan érbessen,
Fiúi készséget soká szemlélhessen,
Isten szent áldását mindenben vehessen,
Szép nemzetünk hírét égis emelbessen.*

A névnap i köszöntések mind az előkelő családokban, mind a familiárisok, kliensek patrónusuknak adresszált nyomtatványában, akár önálló köszöntéssel, akár egy mű ajánlásával egyre népszerűbbek a kora újkorban. A február 16-iki Julianna- napon köszöntötte a Boldogságos Szűz-officiuma¹⁰ magyar fordításának ajánlásában Draskovich (III.) János (1603–1648) horvát bán, illetve a könyvnyomtató is Esterházy Miklós nádor kislányát, Esterházy Anna Juliannát (1630–1669) 1643. február 16-án Pozsonyban.¹¹ Hogy nemcsak környezete tisztelte a grófnő, később Nádasdy Ferenc országbíró felesége védőszentjét, hanem ő maga is, igazolja, hogy a pozsonyi Szent Márton-templomnak Szent Anna és Szent Julianna ezüstsobrát adományozta.¹² Ennek ellenére 1669. évi halotti prédikációjában Sennyey István püspök Esterházy Anna Julianna védőszentjének Szent Anna mellett Szent Borbálát nevezte meg.¹³

Bárkányi János Julianna-névnap i köszöntőverse azonban nem a szokásos alkalmi klapancia, hiszen hosszú epikus költeményt nyújtott át ajándékként tanítványának és kisasszony úrnőjének, amelyet az akrosztichonba rejtett ajánlás tanúsága szerint nyomtatásra szánt, ráadásul éppen a felköszöntött 13 éves kisasszonytól várja, köszöntésének „béreként”, hogy támogassa műve napvilágra kerülését (*kis írásom prés alá vetteti*). A mártír szűz életének megismertetésével különben Rákóczi Julianna Istent is dicsőítheti (*Isten nevét ezzel híresíti*). Bárkányi Szent Julianna-passiójának forrása ismeretlen, de a történetet minden bizonnyal a jezsuiták 1643-ban indult nagy hagiográfiai vállalkozása, az *Acta Sanctorum* latin nyelvű szövege (is) ihlette, a Február-kötetek ugyanis már 1658-ban megjelentek Antwerpenben, a február 16-án ünnepelt Nikodémiai Szent Julianna aktáival.¹⁴ Szent Julianna magyar nyelvű verses *vitájának* végén Bárkányi János strófái átfordulnak a szenthez intézett könyörgésbe, és a szerző Rákóczi Juliannának, a mártír szűz veszedelmek között forgó hívének kér a szenttől támogatást (mai helyesírással):

¹⁰ Officium B. M. Virg.: az-az asszonyunk Szűz Marianak három külömb időre- valo szolosmaja. Melly ki-bochattatott Ötödik Pius és Nyólczadik Urban papa parancholattyából... Lippai György esztergami ersek vrunk engedelmeből. Posenban, [typ. Societatis Jesu], 1643. RMK I. 745. (RMNy 2016.)

¹¹ A nemzetes és Nagyságos GROF ESZTERHAZI JULIANA KIS-Aszszonyinak, A Tekintetes és nagyságos GROF ESZTERHAZY MIKLOS MAGYAR-ORszagi Nador-Ispán uram ő Nagysága kedves leányának, nekem jó akaro Aszszonyomnak... Posenban, Sz. Juliana Szűz és Martyr napján, (melly Böjt-elő Hónak 16. napján esik) 1643. esztendőben. – Nagyságodnak Alázatos Szolgája – A Posonyi Könyv-nyomtató. (RMNy. 2016.)

¹² *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története. Fő tekintettel az egyházi intézetekre, vagyis a nevezetes városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökségek szerint rendezve I–III. kötet. Pest, 1870–1876. I. k. 62. o. Rupp Jakab, tévesen, Szent Anna helyett Szent Endrét(!) ír. Viskolcz Noéminek köszönöm, hogy a pozsonyi adatra felhívta figyelmemet.

¹³ Esterhas Anna Iulia Aszony... betegségidben való fájdalmidat pedig a Boldogságos Szűz Máriára, s a Te kiváltképpen való szószóló Patronaidra, Szent Annára és Szent Borbálya Szűzre bíztad. *Sennyey István*: Keserves Dichérete az Néhai Méltóságos Groff Esterhas Anna Julia Aszonnak Méltóságos Groff Nadasdi Ferencz Ország Biráinak kedves Házás Társának. Melliet Teste Feöleött Az Tekéntetes es Nagijságos Sennyei Istvan Weszpremi Püspök, Lekan Szent Miklos Szentegyhazaban. Hacque, Bécs, 1669. E. (RMNy. 3609.)

¹⁴ *Acta sanctorum V.* (Februarius), 1–2., Société des Bollandistes. Ed. *J. Bollandus* – *G. Henschenius*. Antwerpen, 1658. 2. k. 868–885. o.

*Siess ez szép rózsza virág oltalmára,
Vigyázz, Szűz Julia, szűz Julianára,
Az Rákóczi háznak fényes csillagára,
Temérdek homálybul hozd világosságra.
(...)
Legyen nemzetünknek megvigasztalója
Árva magyar névnek felmagasztalója,
Zöld olajfaággal ékesült galambja,
Régi siralminknak örömmre hozója...*

A kézirat másolója K. G. névbetűvel nevezte meg magát és külön is köszöntötte a méltóságos és kegyelmes kisasszonyt,¹⁵ s feltehetően tőle származik az 1686. évre utaló kronogramma is,¹⁶ amely szerint 1686 augusztusában másolta a Julianna-legendát, amikor a munkácsi vár védői megszabadultak a várat ostromló Caraffa főserégétől, igaz, nem véglegesen.¹⁷ A monogram a Rákóczi-ház hűséges szolgálattevőjét, Kőrösi (Kőrössi/Kőrössy) Györgyöt rejtheti, aki nemcsak a gyermek Rákóczi kamarásaként, majd a Rákóczi-jóságok kormányzójaként volt ismert, hanem a katolikus egyháznak is elhivatott patrónusa volt, 1698-ban ezüstkeresztet adományozott a sárospataki jezsuita templomban elhelyezett pócsi kegyképnek,¹⁸ majd 1711-ben ugyancsak különleges adományban részesítette kedves pataki jezsuitáit azzal a csodatévő Mária-kegyképpel, amelyet egykor Sárospatakon őriztek a Rákócziak. A festményt Zrínyi Ilona különös tiszteletben tartotta, mindenhová magával vitte, így Bécsbe, majd törökországi száműzetésébe is. Felesége halála után Thököly Imre a kegyképet hazaküldte Magyarországra mostohafiának, amikor azonban Rákóczi Lengyelországba menekült, Munkácson felejtette, és onnan Kőrösi a szatmári békét követően elhozta Sárospatakra a jezsuitákhoz, akik elhelyezték templomukban.¹⁹

Bécs

Nem Rákóczi Juliannán, de nem is Páter Bárkányin, sőt még Kőrösi Györgyön sem múlt, hogy a Szent Julianna-passió nem jelent meg nyomtatásban, és így nemcsak a Szent Julianna-kultusz²⁰ – egyébként meglehetősen gyér – magyarországi kora újkori irodalma nem gazdagodott egy magyar Julianna-legendával, hanem Rákóczi Julianna Borbála sem kerülhetett be védőszentjével a kegyességi irodalom címzettjei közé rövid Magyarországon töltött életszakasza alatt. Hogy I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona leányának mégis olvasható neve a korabeli katolikus vallásos irodalomban, ez nem a Rákóczi családtól örökölt kegyességének, hanem egy nagyon is világias

¹⁵ Méltóságos két féjédelmi dücsöseges, Rakoci es Zérinyi verbül szarmazot szep szüz virag szalnak, meltosagos Rakoci Juliana kegyelmes ki aszszonyom eő nagysaganak hoszszu örvendetes boldog eletet kivan edgyik alazatos leg kisseb szolgálja K. G. RMKT XVII/11. 187. sz. (542.)

¹⁶ Irattatot MVkaCS Varaban az szabaDVLas Utan aUGUstUsban. RMKT XVII/11. 187. sz. (613. o., 17. kép.)

¹⁷ RMKT XVII/11. 860. sz.

¹⁸ *Gyulai Éva*: Rákóczi és a sárospataki jezsuiták. In: II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulójára. Szerk. *Tamás Edit*. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 53.) Sárospatak, 2008. 322. o.

¹⁹ *Gyulai Éva*: A jezsuiták visszatepedése Sárospatakra 1711-ben / Resettlement of the Jesuits to Sárospatak in 1711. *Történelem és Muzeológia – Miskolci Internetes Folyóirat / History & Museology: Online Journal of Miskolc, Hungary*, 3. (2016) 2. sz. 126. o.

²⁰ A Szent Julianna- legenda magyar nyelven szerepel az 1526 körül keletkezett Érdy-kódexbe: *Szűz Szent Juliána Asszonnak Inneperöl*. OSzK MNy. 9 ff. 112^v–113^r

oknak köszönhető, jelesül: az anyjával a bécsi orsolyiták zárdájába került Julianna kényszerűségből választott új hazájában eladósorba került, s hatalmas vagyona miatt a bécsi arisztokrata társaságból többen is pályáztak a kezére. Ezért kerül be a neve a XVII. század egyik legnépszerűbb kegyességi nyomtatványába, igaz, nem a szerző, Pázmány Péter ajánlásába, hiszen az érsek már régen halott, amikor nevezetes *Imádságos könyvének* 8., 1689. évi nagyszombati kiadását²¹ a nyomdász (és megbízója) „a méltóságos Rákóczi Julianna fejedelem kisasszonynak” dedikálja. A nagyon is világias szellemben és stílusban írt ajánlásról²² Köpeczi Béla mutatta ki, hogy gróf Batthyány (II.) Ádám (1662–1703) – ekkor már a Kanizsával szembeni végek főkapitánya – udvarlása rejlik az imakönyv dedikációja mögött, amelyet egyébként Batthyány és egyben a bécsi kolostorban élő Zrínyi Ilona és Rákóczi Julianna bizalmasa: Kecskeméti János jezsuita páter, a Pázmáneum igazgatója írt Batthyány Ádám nevében és megbízásából.²³

Tudjuk, sem Batthyány Ádám, sem a Rákóczi Julianna körül Bécsben legyeskedő többi magyar arisztokrata nem lett a hercegkisasszony férje, hiszen a a 19 éves örököső és anyja választása egy másik hadvezérre, Aspremont-Lynden Ferdinánd Gobert grófra (1743–1708), Reckheim és Dun grófjára, és egyéb birtokok urára esett, aki a bécsi udvari körökhöz tartozott Bécsben élő előkelő nővéreivel együtt. Ráadásul családja birtoka, a reckheimi uradalom 1620-ban a birodalmi grófság rangjára emelkedett, így Reckheim Grófság elsőszülött birtokosa egyben a császárság egyik szuverénje lett,²⁴ és a – Miksa császár által 1500-ban létrehozott – Alsó-Rajna–Vesztfália Birodalmi Körzethez (*Niederrheinisch-Westfälischer Reichskreis*) tartozott, ura pedig tagja lett a vesztfáliai birodalmi grófok kollégiumának (*westfälisches Reichsgrafenkollégium*). 1665-től, Ferdinand Lynden-Reckheim gróf halálát követően, egészen 1703-ban bekövetkezett haláláig különben Maximilian Gobert Franz Aspremont-Reckheim (1649–1703) gróf, kölni, salzburgi, lüttichi, strassburgi kanonok, aacheni prépost és missziós püspök számított az örökösnek, egy Boroszlóban megjelent genealógia 1699-ben öt nevezi meg Európa uralkodói között,²⁵ minden bizonnyal az elsőszülöttség jogán. A legtöbb korabeli genealógiai és archontológiai kézikönyv azonban, így például egy Frankfurtban 1688-ban megjelent nyomtatvány,²⁶ illetve a Samuel Heinrich Schmid-Theodor

²¹ *Pázmány 1689.* (RMK I. 1381a.)

²² [h]íres BÉCS VÁROSA... nemcsak mint régi őstül vett FEJEDELMi vérnek, méltóságos nemzetnek, hanem inkább ritkább üdö előtt megért okos, szép elmének, nagy okosságú szűznek véle együtt nevelkedő istenes ritka szép erkölcsét, anyagi ártatlansággal tündöklő életét, szem kívánó, szív hódító, tekéntetes maga viselését, lelket élesztő kegyes nyájas beszédét... ritkán látott s ha[l]lott lelki buzgó ájtatosságát álmétkodva csudálja... naponkint szemmel látott istenes szép ájtatosságát, természete tulajdonságát... *Pázmány Péter: Imádságos könyv*, melyet írt Pazmany Peter, a boldog emlekezetü cardinal es esztergami érsek. Academia, Nagyszombat, 1689.⁷ (RMK I. 1381a). f. 2^{r-v}.

²³ *Köpeczi Béla: Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya. Magyar Könyvszemle*, 98. (1982) 1. sz. 1–8. o.

²⁴ Reckheim Grófság privilégiumait közli: *Lünig Johann Christian: Spicilegium Seulare Des Teutsche Reichs-Archivs* 1–2. F. (Das teutsche Reichs-Archiv, 22–23.). Lanckischens Erben, Leipzig, 1719. 885–900. o.; *Wolters J. M.: Notice historique sur l’ancien comté imperial de Reckheim dans la province actuelle de Limbourg*. Gyselynck, Gand (= Gent), 1848 175–223. o.; *Chestret de Haneffe* 1873. 89–94. o.

²⁵ *Bressler und Aschenburg*, Ferdinand Ludwig von: Die Heutigen Christlichen Souverainen von Europa, Das ist: Ein kurtzer Genealogischer und Politischer Abriß: Darinnen des Heil. Röm. Reiches, aller Königreiche, Staaten und Souverainen Fürsten von Europa Historische Haupt-Periodi; die jetzt allda lebenden Potentaten und Regenten mit ihren Angehörigen; die... vornehmsten Ertz- und Bistümer; wie auch gar viele... Beamten; Nebst Jeden Landes angehängten berühmten Familien, Ritter-Orden, Societäten und hin und wieder subsistirenden Gesandten nach geographischer Ordnung vorgestellt werden. Steck, Breßlau, 1699. 1045–1046. o.

²⁶ *Zech, Bernard von: Der Europäische Herold: welcher in Vier Haupt-Handlungen Alle Käyserthum, Königreiche Freye Staaten und Freye Fürstenthümer so viel deren... blühen... nach ihren materialischen*

Berger-féle sorozat 1699. évi évkönyve²⁷ szerint a másodszülött Ferdinánd Gobertet tekintették Reckheim és Aspremont uralkodói joggal felruházott grófjának, akire 1676-ban Aspremont és Dun grófságát is átruházták rokonai. Ferdinánd Gobertnek 1699-ben már a második feleségétől született két örököse – az 1692. december 8-án Bécsben született Ludwig Carl Gobert Frantz Dominicus Innocentius Maria, illetve az 1694. február 2-án világrajött Josephus Gobert – is szerepel az európai uralkodói listán.²⁸ Úgy tűnik, az Aspremont-házban kissé felborult az öröklés jogszokásának rendje, s a 16 (!) gyermekes családban mintha az első- és másodszülött között valamiféle különleges hatalmi megosztást gyakoroltak volna. Miksa Gobert kanonok és öccse, Ferdinánd Gobert generális ugyanis az 1680-as években közösen irányították a grófságot, még közös pénzt is verettek, de a szuverén az elsőszülött maradt, annak ellenére, hogy krudélis nagyúr hírében állt, a középkori eredetű reckheimi premontrei kanonissza kolostortól is megvonta privilégiumait, még a kolostor közösségét is elűzte, végül 1703-ban egyházi előjárói exkommunikálták a számos címmel és javadalommal rendelkező főpapot, aki 1703 végén halt meg Kölnben. Így öccse, Rákóczi Julianna férje átvehette a grófságok és birtokok teljes körű irányítását, és Bécsből haza is költözött Reckheimbe, és itteni kastélyában hunyt el.²⁹

Ismeretlen művész: Ferdinand Gobert von Aspremont generális (rézmetszet, 1680 k.)

Beschaffenheiten, Lagen, Gräntzen... Fürnemlich aber nach... Monarchen und Regenten Respective Stamm- und Verwandtschaften... mittheilet. Johann Hoffmann, Frankfurt-Leipzig etc., 1688. 364. o.

²⁷ Schmid – Berger 1699.

²⁸ Schmid – Berger 1699. 640–641. o.

²⁹ Chestret de Haneffe 1873. 67–69.

³⁰ Boethius, *Christoph*: Ruhm-Belorberter Triumph-leuchtender, und Glantz-erhöhetter Kriegs-Helm Dero Röm. Kaiserl. auch zu Hungarn und Böhmen Königl. Maj. und Dero samtlichen Hohen Bunds-Verwandten, Wider den Blut-besprengten Türkischen Tulband: Das ist: Warhafftiger Historischer Grund-Bericht aller derer Gott-gesegneten Kriegs-Actionen, 1–6. Lochner, Nürnberg, 1686. 6. k. 462. o. alapján.

A generális és a Rákóczi-örökös nő házassági históriája jól ismert volt már a korban is, a korabeli „sajtó” így „kommunikálta” az ügyet: bár Aspremont grófnak császári engedélye volt a Rákóczi Juliannával való házasságra, de az 1690-ben kezdett hadjárat befejezéséig az udvar nem engedte meg az esküvőt, a gróf ennek ellenére sűrűn látogatta jövendőbelijét a kolostorban, és gyors házasságot akart, ki tudja, szerelmi vágytól hajtva, vagy jegyese vagyona okán. Végül egyszer, amikor Bécs püspöke a kolostorban vizitált 1691. június 24-én, megkérték a házasság megkötésére, még tanúkat is kerítettek, a püspök azonban, engedély híján elhárította kérését. Ekkor a gróf és jegyese legalább papi áldását kérte magukra, amit a jegyesek elégnak ítélték a házassághoz, és a menyasszony hitveséhez költözött három hétre. Az udvar rossz néven vette az esetet, és 1691. augusztus 29-én a völegényt Brünne szállította, fogságba, a menyasszonyt pedig a tullni zárdába. Az év végére azonban Aspremont gróf újra visszatérhetett Bécsbe.³¹

A „különös házasság” történetének megmaradtak a bécsi udvari levéltárban,³² és ezek alapján írta meg Lukinich Imre 1932-ben a házasság történetét.³³ Az esküvőn jelenlévő két tanú, Zacharias Sigl és Arnold Roland írásos nyilatkozata szerint a jegyespár esketését, illetve megáldását Trautson Ernő (1633–172) gróf bécsi püspök végezte, aki 1691. június 24-én egyrészt Szent János eva ngélista ünnepe miatt volt az orsolyanővérek templomában, ahol ünnepi misét pontifikált az alkalomhoz méltó viseletben, másrészt három szerzetesnővér beiktatását is elvégezte, majd a kolostor parlatoriumában a gróf és jegyese emlékeztette, hogy már egy éve kérték írásban a püspököt és az egyházi előjáróságot házassági szándékuk elfogadására, és ezt most szóban is kinyilvánítják, azzal együtt, hogy sehol máshol és senki mással nincsenek elkötelezve. Ugyanakkor az egyház színe és a püspök előtt fennhangon egymás után kijelentik, hogy egymást

³¹ „1691. den 29. August ward der Graf Aspremont von Wien ab nach dem Spiegelberg bey Brünn in Mähren gefänglich weggeführt: dieser hatte vor ungefehr zwey Jahrren von Jhr. Käyserlichen Majest. Erlaubnüß erhalten sich mit der Princessin Ragozi des Töckeli Gemahlin Tochter erster Ehe, so bißher zu Wien in einem Kloster war bewahret worden zu vermählen, doch solte die Ehe nicht ehender als nach geendigtem Feldzuge des Jahres 90. vollenzogen werden. Weiln dann in demselben unter andern der unglückliche Verlust von Belgrad sich begeben, und dieser dem Graffen von Aspremont wolte beygemessen werden, er auch deßhalben bey dem Käyserlichem Hofe nicht wohl angesehen ward, als ward ihm untersaget, mit der Heyraht fortzufahren. Dieser aber, entweder aus sonderbarer Liebe zu der Princessin, oder auch wegen der grossen Mittel, so er aus dieser Vermählung zu erwarten hatte, verharrete nichts destoweniger bey seinem Vornehmen, und besuchte sie zu dem Ende, zu unterschiedenen mahlen in dem Ursuliner Closter allwo sie nebst ihrer Mutter bißher war verschlossen gewesen wie dann auch solches der Princessin nicht unangenehm war. Als nun der mahl eins der Bischoff von Wien das Kloster visitirte, so praesentirte sich der Graf mit der Princessin, und bathen, nachdem sie beyderseits darzu genöhtiger wären, in Gegenwart unterschiedener verhandenen Zeugen sie zu copuliren; der Bischoff aber weigerte sich dessen, vorgebende, daß er solches ohne speciale Permission des Käyserlichen Hofes nicht thun könnte, war auch durch kein Bitten dar, zu zu bewegen. Weil sie dann sahen, daß sie nichts auff diese Weise ausrichten konten so bathen sie, daß er ihnen zum wenigsten seinen Priesterlichen Seegen geben wolte, welches dieser vermeynte, daß ers ihnen nicht abschlagen könnte; Die Verlobte aber hielten solches zu Vollenziehung ihrer Ehe genug zu seyn, und der ehelich zu leben: Gieng also die Princessin heimlich aus dem Kloster, und begab sich in ihres vermeinten Bräutigams Hauß, blieb auch bey 3. Wochen mit ihm zusammen; Als aber der Käyserliche Hof solches erfahren, soward befohlen, diese neue Eheleute in Hafft zu nehmen, die sich zwar auf erhaltene Nachricht heimlich aus Wien fortmachten, wurden aber bald ausgeforschet, und zurückgebracht und darauß der Graf, wie gedacht, mit einer guten Convoy nach Spiegelberg in Mähren, die Braut aber nach Tullen 4. Meilen von Wien in ein Kloster gebracht. Allwo sie sich eine Zeitlang gedulden musten und ward endlich der Graf kurz vor Endigung des Jahres seines Arrests wiederentschlagen, welchem nach er sich wiederum nach Wien begeben.” *Theatrum Europaeum* (1691–1695). 14. k. (1702) 95. o.

³² *Buzási János*: Az Österreichische Geiheime Saatsregistratur magyar vonatkozású iratai. *Levéltári Közlemények*, 44/45. (1974) 127. o.

³³ *Lukinich Imre*: Rákóczi Julianna házassága. *Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve*, 1. (1932) 112–127. o.

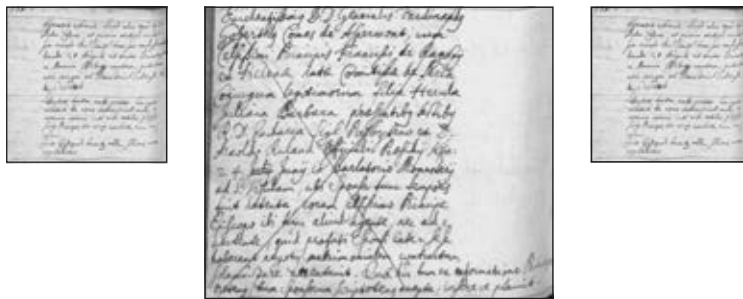
házasfeleknek ismerik el, és örökre hűséggel meg is maradnak a házassági kötelékben. Házassági hűségük jeleként megfogják egymás kezét, és a tanúk, Zrínyi Ilona, a kolostor helyettes priorisszája (*Subprior*), Schönkirchen grófnő és mások jelenlétében kérik esküvőjük megáldását a püspöktől, aki, mivel az egyházi konzisztórium már törvényesnek ismerte el a házasságot, megáldotta a jegyespárt. Mivel a bécsi udvar egyelőre ellene volt a vizsgálati fogság alatt lévő generális és a zárda foglyaként őrzött hercegnő házassága megkötésének, az ifjú pár titokban tartotta az eseményt, Rákóczi Julianna azonban 1691. augusztus elsején végül kiszökött a kolostorból és férjéhez költözött. A továbbiakban a kormányzat döntött a sorsukról, és pár hónap múlva végleg elkezdhették közös életüket a császárvárosban.

A kalandos esküvő körülményeinek azonban nemcsak a bécsi kormányzati iratokban maradt nyoma, hanem az egyháznál is, mégpedig a Szt. István-plébánia mint a bécsi püspök egyháza esketési anyakönyvében is. Igaz, nem 1691. június 24-én jegyezték be a gyanús körülmények között végzett ceremóniát, hanem a házassági anyakönyv 1691. évi júliusi bejegyzéseinek végére írták be a házasságról szóló feljegyzést, amely szerint Zacharias Sigl pap és Arnold Ruland, a bécsi őrség tisztviselője mint tanúk előtt 1691. június 24-én a Szt. Orsolya-zárda társalgójában Aspremont Ferdinánd Gobert gróf generális arra merészkedett (*attentavit*), hogy a fejedelmi rangú püspök jelenlétében megtartsa esküvőjét az ott bezárva tartott Rákóczi Julianna Borbálával. A bejegyzést egyrészt a püspök fejedelem elmondása, másrészt a jegyesek írásos vallomása alapján írták be az anyakönyvbe.³⁴ A bejegyzés furcsaságát csak erősíti, hogy a szöveg szerint a bécsi püspök, aki egyébként szóban elismerte a ceremónia megtörténtét, egészen más ügyben járt a zárdában, és csak „mellékesen”, a jegyesek mesterkedésére valójában oda sem figyelve (*Principe Episcopo ibi tunc aliud agente, nec advertente, quid praefati Sponsi inter sese haberent negotii*) áldotta meg a házasságkötést. A bejegyzést később áthúzták, és a következő oldalra került a „különös házasság” történetének folytatása: 1691. július 20-án doktor Passarini (=Anton Passerini) közjegyző³⁵ vitt be a plébániára egy iratot, és kérte, hogy jegyzőkönyvezzék. Az irat szerint Zacharias Sigl pap és Arnold Ruland, a bécsi katonai őrség tisztviselője esküvel erősítik meg, hogy Aspremont Ferdinánd gróf Rákóczi Ferenc fejedelem és Zrínyi Ilona grófnő lányával, Julianna Borbála kisasszonnyal az elmúlt [június] hó 24-én házasságot kötött a Szent Orsolya-monostor társalgójában a bécsi püspök fejedelem előtt és jelenlétében, ugyancsak jelen volt a két tanú is. A bemutatott igazolást egyébként a házasfelek által elhált éjszakáról szóló tanúsítások és egyéb jelentések között őrzik, teszi hozzá a bejegyzés, amelyet egyébként az áthúzott korábbi feljegyzés helyett a püspök kérésére kellett hivatalosan beírni az anyakönyvbe.³⁶

³⁴ „Excellentissimus D(ominus) D(ominus) Generalis Ferdinandus Gobertus Comes de Aspremont, cum Celsissimi Principis Francisci de Ragozy et Helenae natae Comitissae de Serin Coniugum legitimorum filia Herula Juliana Barbara praesentibus testibus R(everendo) D(omino) Zacharia Sigl Presbytero et D(omino) Arnoldo Ruland Officiali Praesidii Vie(nnensis) 24 Junii in Parlitorio Monasterii ad S(anctam) Ursulam, ubi Sponsa tunc temporis fuit detenta, coram Celsissimo Principe Episcopo ibi tunc aliud agente, nec advertente, quid praefati Sponsi inter sese haberent negotii, matrimonialem contractum solemnizare attentavit. Quae hic tum ex informatione Principis oretenus, tum Sponsorum scriptotenus accepta, inserere placuit.” Wien St. Stephan, Trauungsbuch 1689–1691 (Juli), p. 518.

³⁵ Antonius Passerini J.U.D. Advocat, und geschworer Kayserlicher Notarius Publicus in Wienn (1706). Deß Hoch-Fürstlichen *Stiffis Kempten* gründliche Widerlegung des von der Statt eiusdem nominis vor demselben sich anmassenden ältern Herkommens, mit außführlichem Beweiß, was massen hochgedachter Stiffst dasige Statt auß ihrem Nihilo nach und nach herauß gezogen, und per Secula in solcher Qualität. [h. n.], 1737. 52. o.

³⁶ 1691. 20. Julii attulit ad me Dominus Doctor Passarini Notarius Publicus instrumentum, quod petiit protocollari. Nimirum: quod R(everen)du(s) D(ominus) Zacharias Sigl presbyter et D(ominus) Arnoldus Ruland officialis praesidii Viennensis iura(men)to assecurarunt ab Excellentissimo D(omi)no D(omino) Ferdinando

Rákóczi Julianna eskövőjének bejegyzése a bécsi Szt. István-plébánia anyakönyvében³⁷

Az utolsó bejegyzés a történet végkifejletét tartalmazza: néhány nappal az eset után, amikor Aspremont gróf hallotta, hogy a házasságot kérdésesnek tartja a közvélemény, további bünt követett el azzal, hogy egy bérkocsival megszöktette vélt feleségét (*suam putatam coniugem*) a kolostorból és lakására vitte. Mindezt igencsak nehezményezte a császári udvar, ezért előbb saját házában tartották őrizet alatt a gróft, majd augusztus 20-án a morvaországi Brünn Spilberg nevű várába szállították, a feleségének tartott nőt pedig a tullni kolostorba vitették el. Végül a házasfelek mindketten visszatérhettek, és újból megkötötték – ezúttal már valódi – házasságukat, mindezt a püspök fejedelem nyilatkozta, és kérésére a jegyző beírta az anyakönyvbé.³⁸

A férj, Aspremont gróf családi befolyását jelzi, hogy a különös körülmények között létrejött házasság főpapi szereplői az Aspremontok rokonai voltak. Gróf kollegradi Kollonich Lipót (Kolonics/*Kollonitsch*, 1631–1707), a házasság idején kalocsai és bácsi érsek,³⁹ egyébként a Rákóczi-árvák gyámja, akinek 1686-ban Buda visszafoglalásának napján küldte el a bíbort XI. Ince pápa, éppen távollétével lehetett az események egyik mozzgója, hiszen ekkor éppen Rómában tartózkodott a konklávé, így nem tudta megakadályozni gyámleánya és rokona egybekelését. Kolonics Lipót apja, a katolikus vallásra áttért Ernst von Kollonitsch (†1639, második felesége: Anna Elisabeth von Kuffstein bárónő) császári ezredes, komáromi parancsnok, a Kolonicsok fiatalabb, ausztriai ágának megalapítója és Aspremont gróf sógorának, Johann Georg von Kollonichnak (1644–1706 k.) a nagyapja: Johann Georg (†1636, felesége: Ludmilla Wissa von Vresovic bárónő),

Comite ab Aspremont cum Filia Celsissimorum Coniugum D(omini) D(omini) Francisci Principis de Ragotzy et Helenae natae Comitissae de Serin, Herula Juliana Barbara matrimoniale contractum in Parlatorio Monasterii Virginum ad S(anctam) Ursulam coram Celsissimo ac Reverendissimo Principe Episcopo Viennensi et in praesentia sua, veluti duorum testium, 24 praeteriti mensis Junii esse solemnizatum. Uti constabit in ipso instrumento, quod in fasciculo attestationum de nocte coniugum et denuntiationibus anni 1691 asservatur. Sic mutavi iudicio R(everendissimi) D(omini) Officiolariter(?). Wien St. Stephan, Trauungsbuch 1689–1691 (Juli 1691), p. 519.

³⁷ A bécsi Szt. István rk. plébánia anyakönyvei, Trauungsbuch, 1691.

³⁸ Aliquot diebus elapsis ab hoc attentato, cum videret et audiret matrimonium hoc disputari, [-...] suam putatam coniugem ex Monasterio per Rotam versatilem eductam et domum ductam Comes de Aspremont vitavit. Quod adeo aegre tulit Aulea Caesarea, ut primum arctiori custodia sive aresto illum Comitem domi suae concluderunt, deinde 20. Augusti ad arcem Brunensem in Moravia Spilberg vocatam, putatam vero Coniugem ad Monasterium Tullense abduci cura(ver)unt. Libertati tandem ambo praefati Coniuges restituti de novo contraxerunt matrimonium verum, uti mihi retulit Celsissimus Princeps, de cuius mandato haec annotavi. / Curiae Episcopali tenentur adhuc solvere iura copulationis. Wien St. Stephan, Trauungsbuch 1689–1691 (Juli 1691), pp. 519–520.

³⁹ Kolonics győri püspököt a császár 1688-ban nevezte ki kalocsai érsekké, majd a pápa 1690. március 6-iki dátummal erősítette meg érseki méltóságában. *Katona István*: A kalocsai érseki egyház története I–II. Ford. *Takács József*, a fordítást ellenőrizte, sajtó alá rendezte, az előszót és a kiegészítő jegyzeteket írta *Thoroczky Gábor* – *Tóth Gergely*. Kalocsa, 2001–2003. II. k. 89. o., 447. jegyz.

a Kolonicsok idősebb ágából, testvérek voltak. A sógor, Johann Georg von Kollonich gróf császári kamarás – felesége: Maria Theresa Ernestine d'Aspremont (†1732) – apja, Heinrich Karl Kolonich (Kollonitsch, 1616–1676) egyébként szintén Magyarországon szolgáló császári lovas tábornok volt.

A jegyespárt eskető bécsi püspök és a vőlegény rokonsága a Hohenzollern családhoz megy vissza, Aspremont gróf nagyanyja: Anna Maria Hohenzollern (†1653) grófnő – férje: Fürstenberg-Heiligenberg Egon gróf (†1655) – és Ernst von Trautson püspök anyja: Maximiliana Walburga Hohenzollern (†1639) grófnő – férje: Johann Franz von Trautson gróf alsó-ausztriai helytartó (†1663) – testvérek voltak.

Rákóczi Julianna Borbálát az Aspremontok felvették saját genealógiájukba is, amelyet először 1678-ban készített el Johann Holtacker (†1680. október 1.), a wormsí Miasszonyunk-káptalan dékánja, és ezt 1680-ban német nyelven ki is nyomtatta.⁴⁰ Könyvét Aspremont Gobert Ferdinánd generális első feleségének, Elisabeth Charlotte von Nassau Dillenburg (1643–1686) hercegnőnek ajánlotta, aki August (Ágoston) liegnitzi herceg özvegyeként 1679-ben ment férjhez a török háborúban aktívan harcoló császári hadvezérhez, és Érsekújváron (más források szerint Győrött) halt meg 1686. március 2-án, nem sokkal azután, hogy életet adott Charlotte Maria Gobertina d'Aspremont grófnőnek (1686–1702), aki a münsterbilteni (ma: Musterbilzen, Belgium), VII. században alapított, birodalmi szabadsággal rendelkező, előkelő hölgyeknek fenntartott kanonissza apátságba kerül és ott hal meg alapítványi kisasszonyként (*Stiftsfräulein*). A genealógia francia fordítása és kiegészítése 1693-ban jelent meg Bécsben,⁴¹ amikor Aspremont birodalmi gróf már négy éve Rákóczi hercegnő férje volt, első felesége pedig már közel hét éve pihent a reckheimi (ma: Rekem, Belgium) norbertinus apácakolostor Aspremont-kriptájában, ráadásul a szerző, Holtacker is 13 éve nyugodott a wormsí káptalani templom sírboltjában. Különösen érdekes, hogy a bécsi francia nyelvű kiadás címlapján még mindig az előző feleség, Nassau-Dillenburg Charlotte (Karolina) Erzsébet hercegnő neve szerepel, igaz, a genealógia végére már bevezették Rákóczi Julianna Borbálát és családját is. Még érdekesebb, hogy a latin verzió, amely ugyancsak Bécsben jelent meg 1704-ben,⁴² nem sokkal Reckheim elsőszülött örököse, a papi pályát választott Maximilian Gobert Franz gróf 1703 legvégén bekövetkezett halála után, szintén címlapján közli a szerző egykori, Nassau Charlotte hercegnőnek szóló ajánlását, igaz, itt már szerepel, hogy a dedikáció Ferdinánd Gobert gróf *első* feleségének (LECTISSIMAE CONJUGI PRIMAE) szól.

A Bécsben megjelent francia és latin genealógia részletesen bemutatja Rákóczi hercegnő családját, fejedelmi őseivel együtt, megemlítve Habsburg Mária Krisztiánát és ifj. Rákóczi Zsigmond hitvesét, Henrietta pfálzi hercegnőt is. Az 1704-ben Bécsben kiadott latin nyelvű Aspremont-nemzetségkönyv Rákóczi Julianna őseit még nagyobb magasságokba emeli, a Rátold-nemből származó serkei Lorántffy Zsuzsanna „grófnő” apjának, Lorántffy Mihálynak a leszármazását Moldva és Vörös-Oroszország fejedelmeitől vezeti le, a Zeleméri Kamarás család őseit pedig a bizánci Palaiologosz császári dinasztiából származtatja.⁴³

⁴⁰ Holtacker, Johannes: Compendium Historicum Genealogicum, Das ist: Kurtze Genealogische Beschreibung Dess Uhrältesten, Erlauchten und Vornembsten Aspremontischen Hauses: Welches Hauß, wie auß unterschiedlichen glaubwürdigen Authoren und warhafften Documenten erwiesen wird, auß dem Fürstlichen Hauß von Esten, Imgleichen die jetzige Hertzogen von Modena in Italien, als auch die Hertzogen von Braunschweig und Lüneburg in Teutschlandt, entsprossen seynd; Dediciret Der Durchleuchtigen und Hochgebornen Fürstin und Frawn, Frawn Charlottae, Vermählten Gräfin von Aspremont und Reckheim: Gebornen Fürstin zu Nassaw, Gräfin zu Catzenellenbogen, Vianden, und Dietz, &c. [S.1.], 1680.

⁴¹ Holtacker 1693.

⁴² Holtacker – Stross 1704.

⁴³ „George... Prince de Rakoczzy et Transilvanie... avoit espousé une riche Heritiere, qui se nommoit Susanne Comtesse de Loranfy, derniere de cette Illustre Famille...” Holtacker 1693. 43. o. –, „Patre haec Princeps Celsissima

Az Aspremont-genealógiák címlapja, 1680, 1693, 1704.

A genealógia hangsúlyozza, hogy Aspremont gróf második felesége kivételesen vagyonos, hiszen a Rákóczi–Báthori-örökségben *egyenlően* osztozik fiatal öcsével, Ferenc birodalmi herceggel, így a hatalmas vagyon *fele* őt illeti (hozzátesszük: a szokásos kiházásítási örökség helyett).⁴⁴ Igaz, a testvérek osztozkodása nem ment végbe későbbi családi per nélkül (amely 1699-ben megegyezéssel ért véget), tény azonban, hogy Julianna és Ferenc „testvériesen” osztozott meg a vagyonon 1693. március 10-én Bécsben,⁴⁵ még II. Rákóczi Ferenc nagykorúsága előtt, közvetlenül megelőzve az ifjú Ferenc egy éves *Kavalier-Tourját* (a Rákóczi-birtokok egy része egyébként, a Rákóczi Zsigmond-féle örökség nagynénjüket, Erdődyne Rákóczi Erzsébetet is illette.) A megállapodás értelmében törzsbirtokukon, Sárospatak mezővárosán 1693. december 4-én, amikor II. Rákóczi Ferenc még Rómában tartózkodott, osztották el a mezőváros tanácsának képviselői Syrer Mihály sárospataki házában a város jobbágytelkeit.⁴⁶ A vagyon kettéosztása a két különböző nemű örökös

JULIANA BARBARA... Susannâ Comitissâ de Ratolt Dominâ in Loranfi & Scherckes, secundum Patrem Michaellem ex Principibus Moldaviae & Russiae Rubrae, per Matrem vero Barbaram, Dominam de Komarach & Zelemir recto tramite à Paleologis Imperatoribus Constantinopolitanis descendente, unicâ superstitie ac multorum Dominorum Haerede progenitus, habuit Avum Paternum Sigismundum, electum Transylvaniae Principem... et fratrem Sigismundum uxoratum cum Henrieta, Principissa Electorali Palatina...” *Holtacker – Stross* 1704. 61. o.

⁴⁴ „Princesse JULIANAE est Soeur unique du Jeune Prince Rakoczy, qui n’a point de Frere, & partage esgalement tous les biens avec saditte Soeur. Tout ces biens viennent de leur Pere, qui se nommoit aussi François Prince de Rakoczy, & Transilvanie.” *Holtacker* 1693. 43. o. – „Cum hac altera Conjuge Celsissima Principissa de Rakoczi de universis Rakoczianis Bonis, quae a Patre relicta, cum Fratre germano ejus unico Francisco, dicto juniore, S. Rom Imp. Principe de Rakoczi aequaliter dividebantur, pro dimidio in dotem obtinuit.” *Holtacker – Stross* 1704. 61. o.

⁴⁵ *Lehoczky Tivadar*: Beregvármegye monographiája I–III. Pollacsek Miksa, Ungvár, 1881. III. k. 591. o.; *Lehoczky Tivadar*: Kolonich-alapítvány a Rákóczyak korából. *Századok*, 30. (1896) 5. sz. 443. o.

⁴⁶ Anno 1693 Die 4-ta Decembris dividaltatot[t] Saros patak városa az néhai méltóságos Rakoczi Ferencz Fejedelem méltóságos árvái, Rakoczi Julana és Méltóságos Rakoczi Ferencz fejedelem öngagságok között[t] két felé... az jobbágy és taxás helyeket osztották két felé az városon... Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltár, Egyházi anyakönyvek (forrás: <http://data.matricula-online.eu/>, a letöl-

között a korabeli Bécsben feltűnést keltett, és még jobb színben tüntethette fel Aspremont generális feleségét. Az Aspremontok és a Rákócziak szoros családi kapcsolatait mutatja, hogy főúri utazásán Rákóczit sógorának legkisebb fivére, Friedrich Gobert máltai lovag (a Máltai Nagykereszt perjele, Tobel és Münster kormányzója), császári kamarás és tábornok kísérte el.⁴⁷

Az esküvő nem mindennapi körülményeiről az Aspremont-genealógiában is megemlékeztek. A házasságot követő második évben megjelent francia változatban hangsúlyozzák, hogy I. Lipót császár már korábban beleegyezett a házasságba, és megemlíti az esküvő körüli bécsi intrikákat is, amelyeket főként Rákóczi Julianna kivételes gazdagsága táplál. Az 1704-ben kiadott latin verzió szerint Aspremont gróftól felső-magyarországi katonai parancsnokként kezdte a házasság ügye foglalkoztatni, majd Bécsbe visszatérve, 1691-ben ehhez a császár engedélyét is megszerezte, így özvegye ötödik évében, Szent János ünnepén menyasszonya anyjának jelenlétében, rokona, a bécsi püspök közreműködésével jegyet váltott és egyben házasságot kötött Rákóczi hercegnővel. Ahogyan első házasságának vége fájdalommal telt, úgy mostani házasságának kezdete is telve volt nehézséggel és gáncsoskodással, végül azonban „a tövisek rózsát teremtek”, minden jóra fordult.⁴⁸

Rákóczi Julianna bécsi éveiről keveset tudunk, pedig hét gyermeke született itt, és a halál is itt érte, 1717. május 29-én az akkor épülő trinitárius templom (ma: *Alserkirche*) kriptájába temették.⁴⁹ Temetését a Szent István-plébánia halotti anyakönyvébe jegyezték be. Hogy miért a trinitáriusok sírboltja lett a végső nyughelye? Szinte bizonyosan azért, mert 1696. április 4-én szintén a trinitárius atyák templomába temették el Vilmos Frigyes Gobert Mária József Domokos nevű 11 napos kisfiát, akit 1696. március 26-án otthonában keresztelt meg a Szent Mihály-plébánia papja. A csecsemő április 3-án halt meg, és másnap temették a trinitáriusoknál.⁵⁰

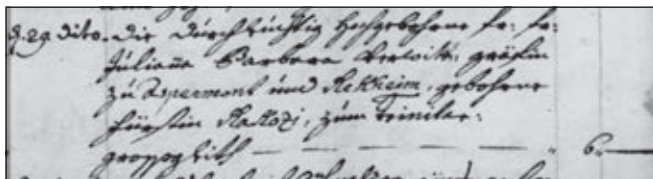
tés időpontja: 2018. 01. 28.) SV-III-1 Senatusi jegyzőkönyvek 1579–1786., 1–6. k. (SD. I. 4./TJ. 4.) Tom. 1. Protocollum Judicis Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak. 1579–1754. p. 366. Péter Katalinnak köszönöm, hogy erre az adatra felhívta a figyelmemet.

⁴⁷ Friedrich Gobert von Aspremont máltai lovag és kormányzó, császári ezredes Kölnben halt meg 1706. április 24-én. Grosses vollständiges Universal Lexicon aller Wissenschaften und Künste, 1–64. Hrsg. *Johann Heinrich Zedler – Carl Günther Ludovici*. Halle–Leipzig, 1732–1754. 30. k. (1741) 1540. o.

⁴⁸ „Le Comte FERDINAND GOBERT fut fait Gouverneur General de toutte la Haute, & d’une partie de la Basse Hongrie l’an 1689, où il negocia son second Mariage avec la Princesse JULIANE de RAKOCZY, & l’année 1690 ledit Comte FERDINAND GOBERT revint à Vienne, & negocia si adroitement son Mariage, qu’il se promist avec consentement de Sa Majesté l’Empereur Leopold I. avec laditte Princesse JULIANA de RAKOCZY, l’année 1691, le jour de la Feste de la Saint Jean; laquelle il espousa ensuite en presence de Madame sa Mere & de Monsieur le Prince & Evêque de Vienne Comte de Trautson, Cousin dudit Comte FERDINAND GOBERT. Ce Mariage pourtant causa beaucoup d’intrigues aux deux Mariez, comme l’on verra dans la suite & au Livre Historique, et Continuation des Annees de la Maison d’ASPREMONT LYNDEN & RECKHEIM du Pere Butkens, où la vie entiere dudit comte FERDINAND GOBERT sera deduite. Les richesses & biens, que luy apporta laditte Princesse de RAKOCZY en mariage, furent cause de toutes les suidits intrigues. *Holtacker* 1693. 43. o. – „Secundas tractandi nuptias in Hungaria ubi anno 1689. Superiori Regno et parti Inferioris datus est Generalis Commendans, anno post uno muneris sui cum Ragoczia Principissa JULIANA BARBARA dextere negotium caepit, ac reversus Viennam obtentoque ad id Augustissimi Imperatoris Leopoldi I. consensu, anno 1691. (qui erat quintus viduitatis suae) in Festo S. Ioannis cum ea Sponsalia ac demum ipsum Matrimonium in praesentia Matris ejus & Principis Episcopi Viennensis ex comitibus Trautson, Cognati sui, contraxit. Sed ut primi Conjugii finis fuit dolorosus, ita initium hujus alterius fastidio & molestia plenum ac labore. Sed fuerit quidquid, forti animo est superatum: & tandem Spinae suo tempore etiam dedere rosas, quas uti canitur Horatio: „Et benigno nomine Jupiter defencit & curae sagaces” ad votum sibi plene comparavit.” *Holtacker – Stross* 1704. 61. o.

⁴⁹ *Merényi-Metzger Gábor*: Rákóczi Julianna halála és temetése. *Honismeret*, 43. (2015) 2. sz. 31–33. o.

⁵⁰ A bécsi Szt. Mihály rk. plébánia anyakönyvei, Taufbuch 1687–1701. p. 344.; Sterbebuch 1631–1699. p. 413.

Rákóczi Julianna temetésének bejegyzése a Szt. István-plébánia anyakönyvében⁵¹

Aspremont-Rákóczi Julianna Bécsben ismert személyiség volt, nemcsak férje, hanem „saját jogán” is, főként a Rákóczi-szabadságharc kitörése után. Casimir Freschot (1640?–1720) francia történész 1705-ben franciául, majd németül is megjelent, Bécsset és a császári udvart bemutató könyvében úgy emlékezik meg Aspremont grófnéről, mint a bécsi társasági élet ismert alakjáról. Igaz, előbb a Habsburgokkal háborúban álló II. Rákóczi Ferenc fejedelem ekkor már kényszerűségből Bécsben élő feleségét, „Rákóczi hercegnőt” említi a bécsi „celebritásokat” sorolva, aki híres szépségéről, eleganciájáról, előkelő kíséretéről. Sokan csodálkoznak, hogy a császár miért ad olyan nagy szabadságot a lázadók vezére feleségének, írja, de a császár úgy gondolja, a hercegnőt nem lehet férje hibája miatt büntetni. Sógornője, Aspremont grófné hasonlóan szabadon jár-kel Bécsben, hercegnőnek hívhatja magát, csodálói is így szólítják, mert tudják, hogy ezzel hízelegnek neki. A császár is mindig kedves hozzá, mint komaasszonyához (*bellesoeur*), és a legnagyobb türelemmel bánik vele.⁵² A francia utazó jól tudta, hogy I. József császár és az Aspremont házaspár keresztkomaságban voltak, hiszen 1694-ben második fiuk, József Gobert Lipót Domokos keresztapja I. József (akkor még csak) római király, keresztanyja a bécsi udvarban élő, kétszeresen özvegy Habsburg Eleonóra (1653–1697) lengyel királyné és lotharingiai hercegné volt.⁵³

⁵¹ Wien, St. Stephan Sterbebuch, 1715–1723. (29 Mai 1717) p. 191.

⁵² „Il y a d'autres sujets de l'Empereur à Vienne, qui attirent les yeux du public par la singularité de leurs aventures... La Princesse Ragozzi, Femme du Prince de ce nom, se distingue aussi par sa beauté, par sa galanterie, & par sa suite de la Noblesse qui lui fait la Cour. On a voulu persuader à l'Empereur qu'il n'étoit pas trop sûr de laisser tant de liberté à une Dame si étroitement conjointe au Chef des Mécontents, qui sont une si cruelle guerre à Sa Majesté Imperiale, a répondu qu'il ne lui paroissoit pas juste d'emprisonner in Dame qu'elle croit n'avoir aucune part dans la faute de son Mary & que de l'éloigner simplement de la Cour, pour la releguer dans un Fauxbourg de la Ville, cela pourroit donner occasion à des visites, & à des commerces plus libres & plus cachés & qu'en toute manière il trouvoit plus à propos qu'elle vécût à la Ville, & aux yeux de la Cour. La Comtesse d'Aspremont, soeur du même Ragozzi, marche aussi librement & aussi sièrement par la Ville que la precedente. Elle retient le titre de Princesse, que tous les adorateurs de sa beauté lui donnent, d'autant plus volontiers, qu'ils sçavent la flatter plus agréablement par là: & l'Empereur aussi indulgent à elle qu'à sa bellesoeur voit le tout avec la plus grande patience du monde.” *Freschot* 1705. 315–317. o. – „Die Gräfin von Aspermont, so des Ragozzy Schwester, gehet ebenso viel frechheit und freyheit in der stadt herum als die vorige. Sie läst sich den titul Fürstin geben, welchen ihr auch alle anbeter desto williger ertheilen, ie mehr si wissen, daß ihr dadurch ein gefallen geschicht. Der Käiser verstatet ihr auch eben si viele freyheit als ihrer schwägerin, und siehet alles mit der grösten gedult der welt an.” *Freschot* 1705. Relation. 181. o.

⁵³ A keresztelési anyakönyvi bejegyzése a Hofburg-plébánia keresztelési anyakönyvébe: „Anno 1694 die prima Februarii Josephus Gobertus Leopoldus Dominicus filius legitimus et naturalis Excellentissimi Domini Ferdinandi Goberti Comitis de Aspermond et Reckhain et Excellentissimae Dominae Barbarae Julianae eius uxoris baptizatus fuit a me Joanne Casparo Gorizatti Ecclesiae Caesariae parocho die 1ma Februarii anno 1694. Compatre Sacra Regia Romanorum Maiestate Josepho Comatre Serenissima Eleonora Regina Poloniae, Lotharingiae Ducissa Vidua.” A bécsi Hofburg rk. plébánia anyakönyvei, Taufbuch 1673–1712. p. 209. Az Aspremont-nemzetségeknyv Aspremont József születési idejét tévesen adja meg: 1693. február 2. *Holtacker – Stross* 1704. 62. o.

Rákóczi Julianna Borbála bécsi kisasszony – a generális és birodalmi szuverén feleségeként – bécsi nagyszasszony lett, de német férje oldalán, a bécsi udvari körökkel szoros kapcsolatot tartva sem feledkezett meg hazájáról, arról, amire a munkácsi névnapi ajándék figyelmeztette. Birtokainak nemcsak a jövedelmét élvezte, nemcsak birtokosi minőségben használta őket, hanem rezidenciaként, sőt otthonként is, ezt igazolja kegyességének több emléke. Mérhetetlen vagyona mellett katolikus kegyességét is örökölte a Báthori–Rákóczi-háztól, és vallásosos áhítatát magyarországi birtokain (is) gyakorolta, hiszen a család egyik fontos rezidenciájának számító Zborón 1700 körül kápolnát alapít,⁵⁴ ráadásul nem a Rákóczi-kastélyal összeépült, Báthori Zsófia által épített vártemplom, hanem a Szent Margit-plébániaegyház mellett, igaz, nem Szent Julianna, hanem – ekkor már többgyermekes anyaként – Szent Anna tiszteletére. A hatszögletű kápolna, benne a Máriát olvasni tanító Szent Annát ábrázoló egykori oltárképpel, ma is áll Zborón (ma: Zborov, Szlovákia). Az Aspremontok Zborót a XVIII. században is családjuk fontos rezidenciájának tekintették, hiszen három Aspremont gróf maradványait is elhelyezték a kastély melletti Szent Jánosról (egykor Szent Zsófiáról) elnevezett Rákóczi-templomban. A Szt. Anna-kápolnát is a halotti reprezentáció és emlékezés helyszínének tartotta a család, hiszen még a XX. század elején is évenként alapítványi emlékező szentmisét mondtak, Báthori Zsófiáért június 14-én, Rákóczi Ferencért július 8-án, Rákóczi Juliannáért pedig május 19-én.⁵⁵ Talán ez a misealapítvány adhatja meg Aspremont grófné halálának pontos időpontját, hiszen a bécsi halotti anyakönyv csak a temetés dátumát (május 29.) közli.

A zborói (Zborov, Szlovákia) Szt. Anna-kápolna és oltárképe, 1700 k.⁵⁶

A zborói plébániának ezüst monstranciát adományozott,⁵⁷ és az ő nevéhez, sőt kezéhez kötik azt a díszes zborói pluviálét mint kegyes adományt, amelyet a Rákóczi-ereklyék között állítottak ki az ezredéves kiállításon.⁵⁸

⁵⁴ Tóth Sándor: Sáros vármegye monografiája I–III. Budapest, 1909–1912. II. k. 276. o.

⁵⁵ Vasárnapi Ujság, 53. (1906) 48. sz. 783. o.

⁵⁶ Forrás: <http://www.pamiatkynaslovensku.sk> (a letöltés időpontja: 2018. 01. 26.)

⁵⁷ A „szentek fuvarosa” – Divald Kornél Felső-Magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. Szerk. Bardoly István – Cs. Planck Ibolya. Budapest, 1999.

⁵⁸ Czobor Béla – Szalay Imre: Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon I–II. Budapest–Bécs, 1901–1903. II. k. 314. o., XLVIII tábla.; Magyarország műemlékei II. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Szerk. Forster Gyula báró, összeállította Dr. Gerecze Péter. Budapest, 1906. 718. o.

Bécsben élő hercegnőként sem feledkezett meg magyarországi őseiről, sőt közrendű rokona-
iról sem, így rokona és névrokona, csicseri Orosz Pálné⁵⁹ Rákóczi Borbála 1693. évi, kéziratban
maradt halotti búcsúztatójában előkelő rokonától is versben búcsúzik.⁶⁰ A vers szerint a hercegné-
grófné nem bánt fensőbbiséggel a köznemesi rokonnal, talán még személyesen is ismerték egymást,
Rákóczi Borbála az Abauj vármegyei Mikóházán álló kúriájukban élhetett (halhatott?). A férjek
bizonyosan találkoztak, hiszen csicseri Orosz Pál császári tisztként 1689 őszén Aspremont tábor-
nok kíséretében van.⁶¹

[Csicseri Orosz Pálné Rákóczi Borbála búcsúzik]
Méltóságos Aspermontné Asszonytul
Rakoczi Juliától, húgátul
[1693]

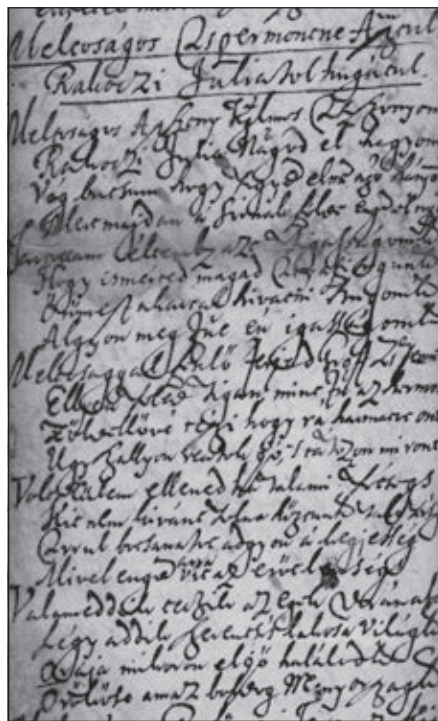
Méltóságos Asszony, Kegyelmes Asszonyom,
Rakoczi Julia, Nagyságod elhagyom,
Végbúcsúm, hogy vegyed, elmém azon hányom
Mert majdan a sírnak földje engem elnyom.

Tartottam éltemben azt vigasságomnak,
Hogy ismérted Magad Atyafiságunknak,
Örömet akartál hívatni húgomnak.
Álgyon meg Istene én igasságomnak.

Méltossággal fénlő Férjed, Groff Aspermont,
Eljen veled vígan; mint Isten az Hermont,⁶²
Zöldellővé tészí, hogy rá harmatot ont,
Úgy szálljon reátok jó, s távozzon, mi ront.

Volt tülem ellened, ha valami vétség
Kit nem kívánt volna köztünk való vérség(?),
Arrul bocsánatot adjon a kegyesség,
Mivel engem arra vitt az erőtlenség,

Valameddig tetszik az egek Urának,
Légy addig szerencsés lakosa világnak,
Órája mikoron eljő haláloednak,
Örököse amaz boldog Men[n]yországának.

OSzK Kt. Fol. Hung. 127.⁶³

⁵⁹ Csicseri Orosz Pálról bővebben: *Oláh* 2010. 238. o.

⁶⁰ *Epicedia declamata super obitu... Borbalaie Rakoczi.* OSzK Kt. Fol. Hung. 127. A kézirat forrást ismerteti és a Rákóczi Juliannához szóló vers első két szakaszát közli: *Köblös Zoltán: Rákóczi Borbála. Genealógiai Füzetek*, 3. (1905). 49–51. o. Rákóczi Borbáláról bővebben: *Mészáros Kálmán: A Bogát-Radvány nembeli Rákóczi család nemesi ágának történetéhez: 1. rész. Turul*, 80. (2007) 4. sz. 126–131. o.

⁶¹ *Oláh* 2010. 238. o.

⁶² Hermón: örök hó borította hármass hegy (hegycsúcs) az Ószövetségben, vízben, harmatban igen gazdag, a Jordán folyó mindhárom ága a hegy lábánál ered.

⁶³ OSzK-felvétel.

Reckheim

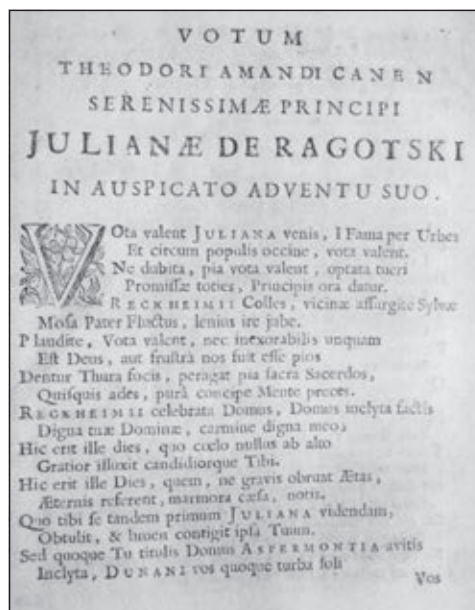
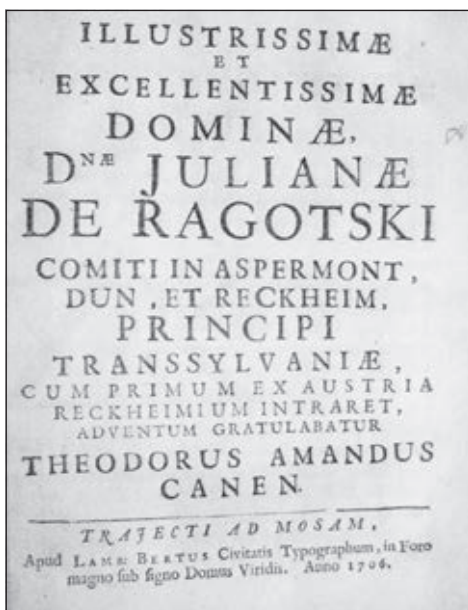
Rákóczi Julianna Borbála rejtélyességét növeli az utókor emlékezésében, hogy többen úgy vélték és vélik: férjével Reckheimbe költözött, hogy az apró, pár falut magában foglaló, de birodalmi kiváltsággal rendelkező grófság „uralkodói” rezidenciájában, a reneszánsz reckheimi Aspremont-kastélyban éljenek. Úgy tűnik, még a gróf is csak az elsőszülött Maximilián Ferenc Gobert 1703 decemberében bekövetkezett halála után foglalta el véglegesen kis „országát” és a kastélyt, ahol 1708. február 1-jére virradóan meg is halt 64 éves korában. Hogy felesége követte-e férjét, egyáltalán élt-e, járt-e valamikor a Maastrichthoz közeli Reckheimben, ezt csak újabb, főként levéltári kutatással lehetne eldönteni. Tény azonban, hogy 1706-ban készült Reckheimbe, erről ugyanis egy kivételes nyomtatvány tanúskodik:

ILLUSTRISSIMAE ET EXCELLENTISSIMAE DOMINAE DOMINAE JULIANAE
DE RAGOTSKI COMITI IN ASPERMONT, DUN ET RECKHEIM, PRINCIPI
TRANSYLVANIAE, CUM PRIMUM EX AUSTRIA RECKHEIMIUM INTRARET,
ADVENTUM GRATULABATUR
THEODORUS AMANDUS CANEN.

TRAJECTI AD MOSAM,

apud LAMB. BERTUS Civitatis Typographum, in Foro magno sub signo Domus Viridis.

Anno 1706⁶⁴

T. A. Canen nyomtatványának címlapja és versének első oldala (Maastricht, 1706)

⁶⁴ *Hubay Ilona*: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban, 1480–1718. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 28.) Budapest, 1948. 1139. sz. (234.) Példány: OSzK RNyT Röpl. 1139.

A nyomtatványnak elég a címlapját elolvasni, hogy a fenti kérdésre válaszoljunk: Rákóczi Julianna először 1706-ban készült Reckheimbe elmenni, esetleg el is ment, hiszen a címlap fordítása – Méltóságos és felséges Ragotski Julianna úrnő, Aspremont, Dun és Reckheim grófja, Erdély fejedelme érkezését, amikor először Ausztriából Reckheimbe lépne, örvendezve köszönti Theodorus Amandus Canen. A Meuse/Maas melletti Trajectumban [Maastricht], 1706-ban – egyértelművé teszi, hogy a reckheimi gróf felesége korábban nem járt a grófságban. A 6 lapos negyedret nyomtatványt Maastrichtban készítette Lambertus Bertus (†1738/1743?) nyomdász és könyvkereskedő, aki számos korabeli munkát adott ki és árusított, ezek között sok jezsuita kiadványt.⁶⁵ Üzlete Masstricht piacán a *Zöld Ház* cégére alatt árulta nyomdája termékeit.

A kis füzet két részből áll, a szerző prózában írt bevezetőjéből (*Allocutio phrosphonetica*, B1^r–B2^v) és a 4 és egynegyed oldalra nyomtatott üdvözlőversből (*Votum... in auspiciato adventu suo*). A bevezető szöveg műfaját a címe adja meg, amelynek jelentése: hazatérés alkalmával mondott köszöntés. A *prosphonetikon* (*prosphoneticus*), és nem *phorosphonetica*, ahogyan a gyakorlatlan, a görögben láthatóan kevésbé járatos szerző tévesen írta, már önmagában is az utazásból megtértek üdvözlésének műfaja. A bevezető címe látszólag ellentmond a röplap főcímének, hiszen Rákóczi Julianna először lép Reckheim földjére, de a titulusa szerint ő maga Aspremont, Reckheim és a többi entitás grófja (*Comes*), vagyis a saját országába tér haza. Uralkodónők titulusanál gyakran méltóságuk hímnemű alakja szerepel, ami hangsúlyozza szuverenitásukat, különben a másik cím: *Princeps Transylvaniae* (*Erdély fejedelme*) is a masculinumban van.

A nyomtatvány szerzője latinul nevezi meg magát: *Theodorus Amandus Canen*, és az *Allocutió*ból kiderül, hogy személyesen ismeri a hercegnőt, 11 hónappal korábban találkozott, de nem árulja el, hogy hol és milyen körülmények között. Canen néhány nappal korábban értesült a grófné érkezéséről, éppen a Reckheimhez közeli Aachenben, ahol írásbeli munkáit javígtatta (talán diákként?), de ekkor még nem gondolta, hogy személye méltó lenne arra, hogy a nemesek és mágnások alkotta üdvözlők közé bekerüljön, ám apja, Petrus Canen és a grófnő fenséges férje is arra biztatta, hogy ő is üdvözlje az érkező úrnőt.

A szerző önvallomásából kitűnik, hogy ő és apja is Ferdinánd Gobert gróf belső köréhez tartozott, sőt bizalmasai voltak uruknak, hiszen 1706 elején vagy 1705 végén az ifjú Canen személyesen is találkozott ura feleségével, feltehetően Bécsben, ahová a gróf megbízásából utazhatott el. Ez a momentum is azt igazolja, hogy 1704-től valószínűleg külön élt a házaspár a gróf belgiumi⁶⁶ birtokán, a hercegnő pedig Bécsben. Az apa, a reckheimi Petrus Canen 1665-ben iratkozott be a leuveni egyetemre,⁶⁷ 1680-ban a jogi licenciatussal rendelkező Peter Caenen egyike a reckheimi karmeliták adományozóinak.⁶⁸ A Canen/Caenen család Reckheim ismert értelmiségi familiája a kora újkorban, amely szoros kapcsolatban állt az uralkodó és birtokos Aspremont családdal, köztük többen egyházi (szerzetesi) karriert futottak be a XVII. század második és a XVIII. század első felében.⁶⁹ A család tagja volt a XVIII. század első felében a kor neves festője, Theodorus Amandus Antonius Caenen, aki Theodorus Caenen (1711/1721?–†1765/1785) néven arisztok-

⁶⁵ *Begbeyn Paul SJ: Jesuit Books in the Dutch Republic and its Generality Lands 1567–1773. A Bibliography.* (Library of the Written Word, 35; The Handpress World, 26.) Leiden–Boston, 2014. passim (406.)

⁶⁶ Belgium ekkor történeti földrajzi fogalom, Németalföld déli részét jelenti több apró állammal.

⁶⁷ Petrus Canen Rechemiensis (1665). Matricule de l'Université de Louvain, Université de Louvain (1425–1797), 1–12. Ed. *Reusens, Edmond Henri Joseph et. al.* Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique–Kiessling, 1903–1994. Vol. 6. 230. o.

⁶⁸ *Quix, Christian: Geschichte des Karmeliten-Klosters, der Villa Harna, der Gelehrtenschulen in Aachen vor Einführung des Jesuiten-Gymnasiums der vormaligen Herrschaft Eilendorf.* Magánkiadás, 1835. 31. o.

⁶⁹ A reckheimi Canen/Caenen családról bővebben: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, 45–46. (1909) 51–55. o.

raták ismert portréfestője lett, a Liège-i hercegérsek szolgálatában is állt, Aspremont-Lynden Károly Gobertről (1703–1749, Rákóczi Julianna fia) 1754-ben készült lovas portréja a hollandiai Nederhemert-kastélyban függött, de 1944-ben megsemmisült. A festő feltehetően a fia a nyomtatvány szerzőjének, aki hasonló néven (mindkét név a katolikus vallásosság kifejezője, a VII. században élt Szt. Amandus a belgák térítője és védőszentje) 1690 körül születhetett, és 1706-ban még olyan fiatal volt, hogy apjának kellett biztatnia a verses *prophonetikon* megírására.

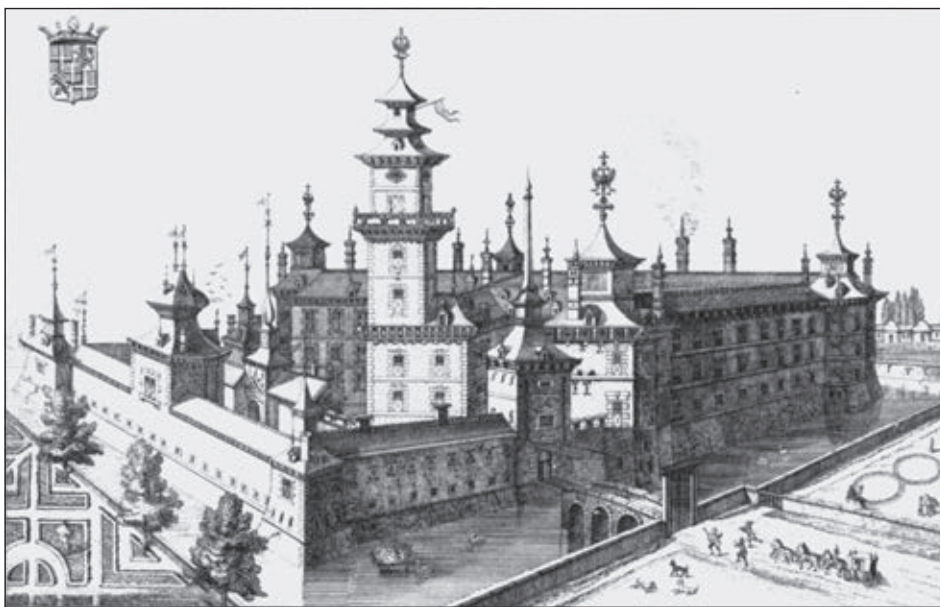
Az üdvözlő a napkelet felől, a reckheimi vár címerében lévő sasokra sugarait szóró Ausztriai Ház fényéből (!) érkező Rákóczi Juliannának szól, akit ezen a vidéken már régóta várnak, hogy keletről eljőjön végre (*Te, quam a longe et ex Oriente dumtaxat suspeximus, inter festivas omnium voces palam in Meridiano nostro*). A köszöntő szavakból sajátos „történelmi geográfia”, sőt nézőpont tűnik ki: Rákóczit mint a Habsburgok követét várja a szerző messze keletről (ahol egyébként már lassan négy éve folyik a Rákóczi-szabadságharc). Theodorus Amandus Canen már prózai bevezetőjében kivételes asszonyként, a műsák iránt elkötelezett személyiséget köszönti Rákóczi Juliannát. Ritka, írja Canen, hogy a műsák ellátogassanak a fejedelmekhez, még ritkább, hogy a fejedelmek tisztelnék a műsákat, de Rákóczi Juliannára mindkettő igaz. Bár Hieron (szirakuzai) királyhoz nehéz volt a műsáknak közel kerülni (*ad Hieronem regem difficiles Musis aditus*),⁷⁰ a hercegnőhöz még az is elérkezik, aki a műsákat kíséri (azaz Apollón), és ebben, azaz a művészetek és tudományok támogatásában Rákóczi Julianna nemét meghazudtolva (*supra sexus tui conditionem*) követi fejedelmi őseit. Canen egyenesen a világhódító Nagy Sándorhoz tartja méltónak a hercegnőt, aki azzal tűnt ki, hogy többre becsülte a tudományt, mint a hatalmat, sőt magát Iulius Caesart is követi *Juliana*, akihez már nevében is hasonlít, Caesar ugyanis azt mondogatta: nem sokat ér az ellenség legyőzése és az így elért diadalmenet, ha nem értekezhet róluk. Rákóczi Julianna már kora gyermekkorától a nagyságok elveit szívta magába, hiszen udvari fényűzése közepette is a tudományoknak szentelte magát (*inter Aulae luxum totam te litteris consecrasti*). Jól tudja, hogy a Helikon forrásainál, az illatos borostyánliget árnyékában, a költők édes gyönyörűségei közepette lelke sokkal jobban felüdül, mint az élvezetekkel. Ezért, szólítja meg a szerző a hercegnőt, „hozzád, ó Pallas növendéke, hozzád szívesebben jönnek a műsáim (*libentius, O PALLADIS ALUMNA, ad te veniunt Musae meae*)”, mert ismerős nekik az út, amikor a Parnasszusról hoznak valamit magukkal. Canen az Aspremontok birtokai nevében is köszönti a szülei erényeiről nevezetes hercegnőt, mint az ősiségről híres Reckheim grófját (*Comitem*), mint az Aspremont-ház úrnőjét, de Dun⁷¹ (várkerület) lakossága (*DUNANA Familia*) is elismeri uralkodójának (*Dominatricem Dunana familia libens agnoscit*), kész neki szolgálni és alávetni magát. Canen magát is Pallas neveltjének (*PALLADIS alumna*), amikor az üdvözlő végén versét ajánlja a hercegnőnek.

A disztichonokból álló vers címe – VOTUM THEODORI AMANDI CANEN SERENISSIMAE PEINCIPI JULIANAE DE RAGOTSKI IN AUSPICIO ADVENTUO SUO – szerint Theodorus Amandus Canen fogadalmi ajándéka Rákóczi Julianna (uralkodó) hercegnek szerencsés megérkezése alkalmával, s a vers valóban ajándék, hiszen végig a címzetthez szól, egyes szám második személyben. A vers a hasonló alkalmi versek eszközeivel és modorában köszönti a hercegnőt, akinek jöveteléről már a városokon át terjed a hír, és így beteljesül sokak régi óhajta. Reckheim dombjai, a környező erdők, és Maas mint a folyók atyja (*Mosa Pater Fluctus*) is várják, hogy végre, első ízben láthassák Juliannát, akinek jövetelén a neves Aspremont-ház ugyanúgy örvend, mint Dun földjének lakossága. A hír először Maastricht (*Trajecti*) lucskos utcáit tölti

⁷⁰ Hivatkozás Theokritosz XVI. századi idilljére (*A Kháriszok*), amelyben II. Hieron szirakuzai király elutasítja a műsák (a tudomány és a művészetek) támogatását.

⁷¹ Az Aspremontok a Bar Hercegségben, ill. Lotaringiában, a Maas/Meuse partján fekvő Dun (an der Maas, ma: Dun-sur-Meuse, Franciaország) várkerület (*Vogtei*) urai és birtokosai is voltak.

be, majd a többi helységbe is elér, a derűs idő, a föld és ég is Juliannának kedvez. Nemesek tömege siet az úrnő elé, de mindenki más is első akar lenni a fogadásán. A költő emlékezteti úrnőjét hazája – tudniillik Ausztria – háborús viszonyaira: „Eleget láttál már az Ausztriai Ház háborújának zajos és veszélyekkel teli csatáiból, hadvezérei fegyvereiből (Sat dudum lituis Bellique immixta periclis / Spectasti AUSTRIADUM Proelia, et Arma Ducum)”, szeme bizonyára már eltelt az osztrák diadalmenetek látványával. De Reckheimben majd a Helikon istennői hozzák neki ajándékaikat, Phoebus szólítja majd erdejébe és zöld ligeteibe, a Kasztália vizeire és a borostyános berekbe. A reckheimi kastély a múzsák otthona, ligeteivel, dombjaival, forrásaival, madaraival a Parnasszust idézi.

A reckheimi kastély a XVIII. század első felében⁷²

A vers utolsó részében a műfaj megkövetelte dicséretekkel, sőt dicsőítéssel, egyben jókívánságokkal halmozza el az ifjú költő a várva várt úrnőt, végül egy utolsó jókívánságot szerkeszt: Ámor írja fel a mirtuszbokor kérgére: Reckheim sokáig dicsekedjen fejedelmével, akinek végre örülhet, és akitől igen sokat remél, de még annál is többet hozzon.

*Quod precor in Myrthi Cortice scribat Amor,
RECKHEIMIUM longum, qua gaudet, Principe jactet,
Et per quam sperat plurima, plura ferat.*

A vers végén az évszámot rejtő felirat (CHRONICON) ugyancsak a vers és a nyomtatvány ajándék jellegét hangsúlyozza: reCkheIMII Donata prInCIpI = Reckheimben ajándékozták a fejedelemnek.

⁷² *Butkens Christophe: Annales généalogiques de la maison de Lynden, divisées en XV livres. Johan Cnobbaert, Antwerpen, 1626. 286. o. alapján.*

Nem tudjuk, Rákóczi Julianna „fejedelem”, akit Pallas istennő utóadaként, mint kivételes műveltségéről, a tudományok és a művészetek iránti elkötelezettségéről nevezetes hercegnőt vártak, eljutott-e reckheimi alattvalóihoz. Theodoor Amand Canen nyomtatványát azonban bizonyosan olvasta, és elgondolkozhatott azon, hogy hazájában, hatalmas birtokain, családjá rezidenciáján sehol sem várták ilyen uralkodókhoz méltó köszöntéssel. Tény, hogy Reckheim nem lett második hazája, hiszen ezt a helyet Bécs töltötte be, ahol végül eltemetik, gyermekei, unokái, dédunokái azonban a Magyar Királyság főuraiként megtették, megtehették mindazt, amit ősanyjuktól megvont a sors: Pozsonyban, az ország politikai fővárosában palotát építenek, sőt a zborói Rákóczi-templomba temetkeznek.

RÖVIDÍTÉSEK

- Chestret de Haneffe* 1873. *Chestret de Haneffe, J.*: Histoire de la seigneurie impériale de Reckheim. *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg à Maestricht*, X. (1873) 1–96. o.
- Freschot* 1705. *Freschot, Casimir*: Mémoires de la Cour de Vienne: Contenant les Remarques d'un Voyageur sur l'état present de cette Cour, & sur ses intérêts. Guillaume Etienne, 1705.
- Freschot* 1705. *Relation* *Freschot, Casimir*: Relation von dem Käyserlichen Hofe zu Wien: Worinnen I Die Beschreibung der Stadt Wien. II Der ieszige Staat des Hofes mit einigen Anmerkungen über des Käysers Leben für seine Person an sich selbst. III Anmerkungen über das Leben des Käysers in Ansehung der Regierung. IV Das interesse des Käyserlichen Hofes in Betrachtung des ieszigen Kriegs. V Der ieszige Zustand der Käyserlichen Familie. Stephan Fritsch, Cölln [i.e. Leipzig], 1705.
- Holtacker* 1693. *Holtacker, Johannes*: Abbrege historique et genealogique de la tres-illustre... maison D'Aspremont, de laquelle est issue la maison des comtes de Lynden et Reckheim. Jean Van Ghelen, Vienne, 1693.
- Holtacker – Stross* 1704. *Holtacker, Johannes*: Synopsis historico-genealogica celeberrimae ac antiquissimae, de regali sanguine ortae Asperimontanae familiae. [Latinra ford. *Ferdinandus Stross*]. Joannes van Ghelen, Wien, 1704.
- Oláh* 2010. *Oláh Tamás*: Csicseri Orosz Pál útja a kuruc generális-főstrázsamesterségig. In: Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára. Szerk. *Papp Imre, Angi János, Pallai László*. Debrecen, 2010. 229–250. o.
- OSzK Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
- Kt. Kézirattár
- RNyT Régi Nyomtatványok Tára
- RMKT XVII/11. Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686). Szerk. *Stoll Béla – Varga Imre*. (Régi magyar költők tára: XVII. század 11.) Budapest, 1986.
- Schmid – Berger* 1699. *Schmid, Samuel Heinrich – Berger, Theodor*: Die Durchläuchtige Welt, Oder Kurtzgefaßte Genealogische, Historische und Politische Beschreibung, meist aller jetzlebenden Durchläuchtigen Hohen Personen, sonderlich in Europa : Als Käyser, Könige, Chur- und Fürsten, Ertz-Bischöfe, Bischöfe ... nebst den vornehmsten und bekandtesten Regenten im übrigen Theilen der Welt. In Vorstellung Dero Nahmen, Geburts-Zeit, Regierung... und den Im Anhange Einer kurtzen Beschreibung der fürnehmsten Ritter-Orden in Europa. Schiller, Hamburg, 1699.

Fejérváry Géza jelentése kiküldetéséről a Nordarmee-hoz a königgrätzi vereség után

I. Ferenc József császár a königgrätzi vereség másnapján, 1866. július negyedikén kiküldte Alexander Mensdorff-Pouilly altábornagy, külügyminisztert a Nordarmee parancsnokságához a helyzet tisztázására. Mellé adta kísérőül szárnysegédét, Fejérváry Géza őrnagyot. A kaotikus viszonyok között Fejérváry feladata volt a szükséges közreműködés mellett a miniszter személyi biztosítása is. Július 17-én a császár újra kiküldte Fejérváryt hasonló megbízatással. Fejérváry 1866 novemberében 40 oldalas összefoglaló jelentést készített mindkét missziójáról.¹ Alább ennek kivonatát közlöm, az idézeteket magyar fordításban.² Már 4-én délután elindultak Bécsből – azt sem tudták, hogy pontosan hol keressék Benedek Lajos tábornagyot, a Nordarmee parancsnokát. Amíg lehetett, vonattal mentek, azután tengelyen. 5-én reggel érték el a hadsereg alakulatait, nagy rendetlenségben. „Már itt észrevehettem, hogy a kiadott parancsnak csak kivont karddal lehetett súlyt szerezni.”

Mikor végre Leitomischl-be értek, „...ami már az első pillanatban kibontakozott szemünk előtt, olyan depresszív volt, hogy akaratlanul is a teljes felbomlás szimptomáit láttuk magunk előtt, az egész város annyira járhatatlanná változott a trén járműveitől, élelem- és muníciószállító oszlopoktól, hogy még egyetlen ember is csak nagyon nehezen tudta gyalog átvágni magát; majd minden ezred legénysége tarka összevisszaságban, a nagy megpróbáltatástól valósággal eltompulva, kiéhezve, tiszték nélkül – akik a házakba szaladtak szét, amely példát természetesen a legénység nagyrésze is követte, elszabadult trén-lovak stb. stb. – röviden: a legszörnyűbb zűrzavar, és emellett sehol egy ember, akinek tekintélye és elszántsága lett volna ebben a káoszban valamelyes rendet teremteni, az elakadt kocsioszlopokat mozgásba hozni.”

„Végül akadt egy tüzérsízt, aki vállalkozott arra, hogy Zwittau felé lovagolva az utcákon álldogáló kocsikat mozgásba hozza, majd néhány tisztet, akiket a fogadóknak találtam, rá tudtam venni arra, hogy a szétszórva lézengő katonákat valamelyest összegyűjtsék és a városon kívül, a földeken ezredenként táboroztassák.” Magasabb rangú tiszttel egészen hetedikéig nem találkozott. Szerinte a tüzérség volt az egyetlen fegyvernem, ahol bizonyos rend uralkodott. Aránylag rendben volt a trén és a 2. lovas hadosztály. Szídták viszont a 3. nehézlovas hadosztályt, amely visszavonulásával az egész hadtestet magával rántotta. „In Armee-Hauptquartiere herrschte eine Ratlosigkeit”, és teljes tájékozatlanság a csapatok holléte felől. Leginkább Krizmanić ismerte ki magát, de őt már elsején leváltották.

Fejérváry két tényezőt emel ki a vereség okai közül: a főparancsnokság tehetetlenségét és a porosz hátultöltő fegyver okozta pánikot. Ő próbálta rávenni Mensdorff altábornagyot, hogy ren-

¹ Eredetije a bécsi Hadilevéltárban: Kriegsarchiv, Wien, MKSM Sep. Karton 22., № 10.

² Fejérváry königgrätzi misszióját röviden ismertettem Fejérváry-életrajzomban: *Hajdu Tibor: Fejérváry Géza karrierje avagy miképp lehetett egy magyar Ferenc József kedvence. Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004) 1. sz. 3–59. o. Az oda egyidejűleg kiküldött Friedrich Beck későbbi vezérkari főnök életrajzai ugyancsak kitérnek Fejérváry szerepére.

delje el az azonnali visszavonulást, illetve táviratilag engedélyt kérjen, hogy azonnal átvehesse a főparancsnokságot, de erre Mensdorff nem volt hajlandó. Hatodikán Fejérváry a következő táviratot küldte Ludwig Crenneville-nek, az uralkodó főhadsegédének: „A hadsereg morálja a még át sem tekinthető veszteségek és a gyújtótűs fegyverek eredményességének hatása alatt olymértben visszaesett, hogy pillanatnyilag még egy gyengébb ellenséggel szemben sem lenne képes komoly ellenállást tanúsítani. Már csak a 2. lovashadosztály és az egész trén maradt intakt... A főhadiszálláson teljes tanácstalanság és 'Dispositionsunfähigkeit' uralkodik.” A visszavonulás rendetlenül és ösztönösen folyik. Abban reménykednek, hogy Olmützből vonattal Bécsbe lehet jutni. A lovasságot Brünnebe irányították. A továbbiakban Mensdorff tárgyalt Benedekkel és Gablenzzel, de oda őt nem hívták, tehát nem ismeri a tárgyaláson elhangzottakat. Közli, hogy a tisztek véleménye szerint Eduard Clam Gallas hadtestparancsnok leváltása Benedek részéről indokolatlan volt. Ezzel szemben dicsérik Leopold Edelsheimet, aki „tevékeny és energikus”. Részletesen leírja Fejérváry Gablenz nehéz misszióját a porosz parancsnoksághoz, ahol egy alkalommal Gablenz kísérője volt.

Július kilencedike körül Fejérváry azt a feladatot kapta Benedektől: jelentse a császárnak, hogy ő, ha erre parancsot kap, kész hadseregét Bécsbe, illetve a Duna jobb partjára vezényelni. Saját személyét illetően Benedek azt üzenté: már kérte haditörvényszék elé állítását, de most, hogy a helyzet még veszélyesebbé vált, ezt nem tartja aktuálisnak. Ha új hadsereg szerveződik, boldogan megelégszik egy hadtest-parancsnoksággal. Fejérváry július tizedikén érkezett vissza Bécsbe, ahol személyesen referált a császárnak. Miután július kilencedikén úgy látszott, hogy a poroszok el akarják foglalni Bécset, az olasz front viszont részben felszabadult, Ferenc József kinevezte az addig az olaszországi hadsereg élén álló Albrecht főherceget az egész haderő főparancsnokának. Albrecht főherceg rögtön parancsot adott Benedeknek, hogy a rendelkezésére álló csapatokat vezesse a Duna jobbpartjára. Benedek elfogadta a Friedrich Beck alezredes által kidolgozott visszavonulási tervet, de ennek gyors végrehajtását részben a poroszok előnyomulása, részben Benedek késlekedése megátolta. Benedeket elválták Bécstől, július 16-án már jelentés sem érkezett tőle, ezért Ferenc József újfent Benedek táborába küldte Fejérváryt július 16-án este a helyzet tisztázására.

Az uralkodó külön megbízta Fejérváryt: szólítsa fel nevében Benedeket, hogy a csapatok mozgásáról, helyzetéről küldjön naponta kétszer jelentést, ha lehet kurírral, ha nem, akár távirati úton. Tudja meg Benedektől: miért nem kezdte meg terv szerint azonnal 13-án a visszavonulást, és miért nem próbálta visszaverni az újtát veszélyeztető porosz egységeket, miért nem próbálta biztosítani a Marschtal vonalát? Fejérváry első jelentése 17-én hajnali háromkor érkezett Neudorfból; 18-án reggel ért Pozsonyon keresztül Nagyszombatba. 18-án délben Vágújhelyről táviratozott Crenneville-nek. A 2. hadtestet nagyon jó állapotban találta, ezért javasolta őket Pozsony védelmére állítani. Július 18-án este találta meg Benedeket Nemsón, aki a császár kérdéseire azt válaszolta: ő azonnal elindította a 6. hadtestet a megfelelő irányba, a lassú végrehajtást a szász hadtest igen lassú bevagonírozása okozta. Fejérváry szerint – akinek nincs egy jó szava sem egykori atyai jóakarójára, a császár hangulatának megfelelően³ – Benedek általában leszólta a szászokat és igyekezett a felelősség nagy részét rájuk hárítani. Benedek arra is hivatkozott, hogy saját csapatai sem voltak olyan állapotban, hogy az ellenség közelében vonulhatott volna vissza, ezért tért ki a Vág völgye felé. Fejérváry az uralkodó utasításának megfelelően rávette Benedeket, hogy Albrecht főherceg parancsa ellenére Pozsony védelmére vonja össze erőit. Ugyanakkor a blumenauai csatában, 22-én már sikerrel szálltak szembe csapatai a poroszokkal. Ez volt az utolsó csata, a fegyverszünet megkötése napján.

Fejérváry már 19-én visszaért Nagyszombatba, hogy másnap ismét személyesen referálhasson a császárnak küldetésének eredményéről.

³ Benedek apológétája, Lónyay Károly őrnagy ezért élesen bírálja Fejérváryt. *Carl Graf Lónyay*: Ich will Rechenschaft ablegen! Die unbewusste Selbstbiographie des Generals Benedek. Leipzig–Wien, 1937.

Egy hiányzó fejezet – Kazinczy Lajos hadosztályparancsnoki tevékenysége 1849 februárjában¹

Kazinczy Lajos, a 15. aradi vértanú életrajzát először a kiváló egri nyelvészprofesszor, Pásztor Emil írta meg 1979-ben, majd Pribelszki János dolgozta fel 1992-ben.² Azóta két újabb életrajzi vázlat jelent meg róla.³ Ezek az életrajzok jelentős terjedelemben foglalkoznak Kazinczy önálló hadosztályparancsnoki tevékenységével, de viszonylag csekély mértékben mutatják be Kazinczy honvédségi pályafutásának kezdetét.

Pedig az ifjú honvédtiszt 1848 őszén és telén komoly szerepet játszott a honvéd utászkar megteremtésében, 1849 telén pedig előbb dandár-, majd hadosztályparancsnokként működött a Közép-, majd a Felső-Tiszánál. Az utászkar szervezésével kapcsolatos tevékenysége hosszabb tanulmányt érdemelne. 1849. január 1. és 28. közötti dandár- és hadosztályparancsnoki tevékenységéről a Perczel Mór vezérőrnagy 1849. januári hadjárata bemutató kötetében bővebben szoltam.⁴ Jelen tanulmányomban azt a kététhes időszakot mutatom be, amikor Kazinczy a Középponti Mozgó Seregből Henryk Dembiński altábornagy által kiszakított, majd a felső-tiszai (később I.) hadtestbe besztott hadosztály parancsnoka volt.

Perczel Mór vezérőrnagy 1849. január 22-én az általa vezetett Középponti Mozgó Hadsereggel visszafoglalta Szolnokot, s a várost megszálló, Franz Ottinger vezérőrnagy vezette cs. kir. lovasdandárt Ceglédig űzte vissza. Január 25-én pedig Ceglédet is elfoglalta, amivel komoly zavart keltett a budai cs. kir. főhadiszálláson.

Perczel táborához még a szolnoki ütközet után csatlakozott Henryk Dembiński altábornagy, aki néhány napja érkezett Párizsból, s akit Kossuth Lajos, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke Perczel hadtestének megszemlélésére küldött a táborba, azzal a távlati szándékkal, hogy

¹ A korábbi szakirodalom hosszú időn át Dembiński emlékiratainak Alfons Danzer-féle kiadása alapján tárgyalta az 1849. februári hadieseményeket. Dembinski Magyarországon. A vezér hátrahagyott kézírataiból összeállítá *Danzer F. Alfonsz.* Budapest, 1874. E munka adatainak megbízhatatlanságára már a kortársi kritika felhívta a figyelmet. Lásd erre: *Demár János [Görgei Artúr]:* Dembinszki emlékiratairól. I. rész. *Budapesti Szemle*, VII. (1875) 225–237. o.; II. és III. rész. *Uo.*, VIII. (1875) 16–41. és 349–378. o. Borus József tisztázta, hogy a Danzer-féle közlés nem hiteles, ugyanis Danzer olyan dolgokat írt bele a szövegbe, amelyek nem szerepelnek az eredeti kéziratban; illetve kihúzott belőle, úgy, hogy a megjelent munka inkább tekinthető Danzer, mint Dembiński szövegének. *Borus* 1975. 33–39. o. Borus kutatásai ellenére a korszakkal foglalkozó történészek jelentős része még mindig hiteles szöveggként kezeli a Danzer-féle közlést, ami elszomorító példája annak, hogy egy több mint négy évtizede megjelent monográfia eredményei milyen lassan épülnek be a szakirodalomba. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy Dembiński eredeti emlékiratainak eredeti szövege is tele van téves dátumokkal, költöttek tűnő történetekkel és párbeszédekkel. MNL OL Dembiński-ir. 1. k.; MNL OL Filmtár, 38 553. doboz. A hadműveletekre lásd még: *Borus* 1975. 129–131. o.; *Pribelszki* 1992. 131. o.; *Hermann* 1992a. 146–147. o.

² *Pásztor* 1979.; *Pribelszki* 1992.

³ *Nagy* 1999. 40–49. o.; *Pelyach István:* Kazinczy Lajos. In: *Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854.* Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, 2007. 269–272. o.

⁴ *Hermann* 2015. 143–244 o.

Dembińskit nevezi ki a honvéd főszereg vezérévé. Perczel a szolnoki és ceglédi sikerek után folytatni akarta előnyomulását, de január 26-i jelentésében már arról számolt be, hogy visszavonja seregét Szolnokra „a felső vidékről Debrecennek irányzandó ellenség mozdulatai közelebről szemléltetése, a szegedi tábor feljövételének megvárása végett, miként ezt a hadminisztérium kívánná”.⁵

A hadügyminisztérium ugyanis két, később tévesnek bizonyult jelentés alapján január 24-én arra utasította Perczelt, hogy hadtestéből egy 3000 főnyi hadosztályt küldjön a tiszafüredi hidat fenyegető 4-5000 főnyi ellenség megállítására.⁶ Január 25-én ment ki az újabb utasítás arról, hogy a Perczel seregéből kiszakítandó hadosztályt további 1000 fővel erősítsék meg.⁷ A hírek valótlansága bebizonyosodván, Perczel folytatni akarta előnyomulását, de az említett hadosztály vezérletével megbízott Dembiński továbbra is ragaszkodott annak kikülönítéséhez. Erre aztán január 27-én a két tábornok csúnyán összeveszett, és Perczel lemondott.⁸

Miután Dembiński átvette a Középponti Mozgó Sereg parancsnokságát, intézkedett a hadügyminisztériumi utasításban említett hadosztály kiszakításáról is. A Kazinczy Lajos alezredes parancsnoksága alá adott hadosztály két dandárra oszlott, az egyiket Jenik Mór, a másikat Gyika Jenő őrnagy vezette, s ezekhez csatlakozott még Albrich Károly őrnagy különítménye. A hadosztály összlétszáma 5700 fő és 14 löveg volt, azaz Dembiński az eredeti utasításban szereplőnél mintegy másfélszer nagyobb erőt indított útnak január 28-án kora reggel Törökszentmiklósról.⁹

Maga Dembiński Perczel hadtestét ideiglenesen Hertelendy Miklós alezredesnek adta át, s utasította, hogy vonuljon vissza Törökszentmiklórsra.¹⁰ A hadtest tehát január 27-én elhagyta Szolnokot is, és – szintén Dembiński utasítására – felgyújtotta maga mögött az ottani Tisza-hidat, Kossuth nem kis bánatára.¹¹

Az altábornagy ezt azzal magyarázta, hogy a Kazinczy-hadosztály kiszakítása után jónak látta a szerinte rendezetlen hadtestet visszavonni, s „...nem maradt egyéb hátra a törökszentmiklósi hadtestnélí ügyes vezetőnek hiányában, mint a természet általi akadályokat használni.”¹² Hertelendytől február 1-jén Répásy Mihály vette át a hadtest parancsnokságát.¹³

⁵ Perczel Mór levele az OHB-nak, Abony, 1849. január 26. MNL OL OHB 1849:1195.

⁶ Lásd erre: Kossuth levele Szemerének, Debrecen, 1849. január 24. Közli: Kossuth Lajos összes munkái. XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. k. S. a. r. *Barta István*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1953. 209–211. o. és Dembiński emlékirata, 40. o. Szerinte a parancs január 23-i vagy 24-i dátumú volt, s eleve Tokajba kellett volna vonulnia vele, hogy Klapkát megerősítse.

⁷ *Hunfáky Pál*: Napló 1848–1849. S. a. r. *Urbán Aladár*. Magyar Ritkaságok. Budapest, 1986. 175–176. o. Tudósítás a képviselőház január 2-i zárt üléséről.

⁸ A részletekre lásd: *Hermann* 2015. 231–234. o.

⁹ Az indulásra lásd: Dembiński levele az OHB-nak, Törökszentmiklós, 1849. január 29. MNL OL OHB 1849:1234. A létszámra lásd a táblázatot. A hadosztály összetételére lásd még: *Hermann* 1995. 126–127. o. Lásd: még *Hermann* 1992a. 146–147. o.; *Nagy* 1999. 44–45 o.

¹⁰ Hertelendy levele Kossuthnak, Törökszentmiklós, 1849. január 30. MNL OL OHB 1849:1310.

¹¹ Lásd erre: *Borus* 1975. 105–108. és 112–113. o.; *Hermann* 1995. 124–127. o. Kossuth felháborodását mutatja Klapka György ezredeshez írott január 29-i levele, közli: *Hermann* 1992b. 144–145. o. és *Dér–Hajagos–Hermann* 2004. 227–228. o.

¹² Kossuth január 28-án egy – jelenleg ismeretlen – levélben Dembińskitől magyarázatot is kért erre az intézkedésre, aki azt válaszolta, hogy az okokat a hadügyminisztériumnak küldött (szintén ismeretlen) jelentésében már kifejtette; majd a fentebb idézettekkel magyarázta a döntést. Dembiński levele Kossuthnak, Polgár, 1849. február 1. Magyar fordítás. MNL OL OHB 66. doboz. Iktatatlan iratok.

¹³ A hadügyminisztérium január 31-én utasította Répásyt a cibakházi átkelő megerősítésére. Közli: Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49. Bearb. von *Róbert Hermann*, *Thomas Kleťečka*, *Elisabeth Gmoser* und *Ferenc Lenkefi*. Hrsg. von *Christoph Tepperberg* und *Jolán Szijj*. Wien–Budapest, 2005. 196–197. o. Magyar ford.: *Böhm–Farkas–Csikány* 1998. 70–71. o. és *Csikány* 2003. 56. o.

A cs. kir. csapatok január 26-án értesültek a magyar visszavonulás megkezdéséről, s január 28-án ismét megszállták Szolnokot. Ezt követően Szolnok térségében egy bő hónapig szüneteltek a hadműveletek.

A Dembiński által Perczel hadtestéből kiszakított és Kazinczy parancsnoksága alá adott hadosztály a következő erőkből állott:¹⁴

Alakulat	Gyalog-század	Lovas-század	Létszám	Löveg
<i>Gyika Jenő őrnagy dandárja</i>				
16. (Zanini) gyalogezred 1-2. zászlóalj	8		980	
47. honvédszászlóalj	6		1180	
44. honvédszászlóalj	6		1000	
Vadász	1		180	
2. utászszászlóalj	6		650	
Fél hatfontos gyalogüteg				4
2. fél tizenkét fontos üteg ¹⁵				4
Összesen			3990	8
<i>Jenik Mór őrnagy dandárja</i>				
1. (Császár) huszárezred		5	530	
13. (Hunyadi) huszárezred		1	140	
14. (Lehel) huszárezred		1	140	
Fél hatfontos gyalogüteg				4
Összesen			810	4
<i>Albrich Károly őrnagy különítménye</i>				
34. (Porosz herceg) gyalogezred 1. zászlóalj	6		800	
1. (Császár) huszárezred		1	100	
Lovas löveg				2
Összesen			900	2
Összesen			5700	14

A hadosztály Szolnokról visszatért Törökszentmiklóásra, a Tisza bal partján vonult felfelé; a gyalogság a Kunhegyes–Kunmadaras–Tiszaörs–Egyek–Tiszacsege–Polgár (február 1–2.)¹⁶–Tiszabüd–Tiszalök (február 5.)–Tardos útvonalon vonult Szerencsre.¹⁷ A lovasságot Dembiński előreküldte,

Az intézkedést február 1-jén még Hertelendy hajtotta végre. Hertelendy levele Vécseynek, Törökszentmiklós, 1849. február 1. HL 1848–49. 11/360. Hertelendy aznapi jelentése szerint Répásyt február 1-jén estére várták Törökszentmiklórra. Hertelendy levele Dembińskinek, Törökszentmiklós, 1849. február 1. MNL OL Dembiński-ir. 3. k., №. 5. Répásy a parancsnokság átvételét február 2-i napiparancsában közölte a hadtesttel. MNL OL R 306 Katonai iratok. 18. csomó. Az 56. honvédszászlóalj parancskönyve. Másolata: HL 1848–49. 9/388.

¹⁴ A Dembiński parancsnokság alatti erők harcrendje, Miskolc, 1849. február 10. MNL OL Dembiński-ir. 3. kötet. №. 8/c.

¹⁵ Garzó 1978. 66–67. o. 2. tizenkét fontos ütegnek nevezi, s a hadrendekben is így szerepel. Ugyanakkor Garzó leírásából kiderül, hogy korábban a december 28-i bábolnai ütközetben részt vett ütegben szolgált, amely viszont az 1. tizenkét fontos üteg volt. Valószínűleg az történt, hogy a kettéválasztott üteg másik felét a 2. tizenkét fontos üteg felével egyesítették, s az egyesített üteg kapta az 1., míg a Perczelhez küldött félüteg a 2. sorszámot.

¹⁶ Kazinczy levele a HM-nak, Polgár, 1849. február 2. MNL OL HM Ált. 1849:2389

¹⁷ Szabó 2010. 144. o.; Garzó 1978. 67. o.

erről csupán annyit tudunk, hogy január 31-én érkezett Polgárra,¹⁸ február 1-jén Dadán, 2-án Szentmihályon,¹⁹ 4-én Tiszalökön állomásozott.²⁰

A Dembiński lengyel- és magyarországi működését összevető Kovács István értékelése szerint áruklodó dolog, hogy az altábornagy magyarországi működését egy visszavonulással kezdte, tudniillik nemcsak visszarendelte Perczel hadtestét a Tisza bal partjára, de még a szolnoki hidat is felgújtatta. Az altábornagy február 2-án Polgáron értesült arról, hogy az OHB őt bízta meg a főerők vezényletével. Ekkor már tudta, hogy Klapka György ezredes, a felső-tiszai hadteste január 31-én Tokajnál megállította Schlik hadtestét. Arról is értesült, hogy Schlik Kassa felé vonult vissza, s magával vitte Miskolcon található utóvédjét is. Szemere Bertalan felső-magyarországi teljhatalmú országos biztos jelentéséből tudta azt is, hogy Görgei csapatai valahol Eperjes környékén állomásoznak. Ennek ellenére úgy határozott, hogy a Perczel-hadtestből kiszakított hadosztállyal egyelőre nem folytatja útját Tokaj felé, hanem megáll vele Polgáron, s itt koncentrálja csapatait. Egyedül a lovasságot küldte tovább Szentmihály felé, hogy Klapkával felvegye a kapcsolatot. Egyben meghívta Klapkát és Szemerét, hogy másnap Tiszalökön találkozzanak.

Február 4-én – egy időközben beérkezett hadügyminiszteri utasítás alapján – Dembiński Klapka hadtestébe osztotta a Kazinczy vezette hadosztályt.²¹ Február 5-én pedig Rakamazról visszatért Tiszalökre. Kazinczy február 5-én Lökről írt Klapkának, s Dembiński egyetértésével 20 000 nagy lőkupakot kért kiutalni csapatainak.²² Löknél hidat veretett, s itt kelt át Dembiński parancsára február 6-án reggel 6 órakor a Tiszán csapataival.²³

Dembiński február 5-én reggel 7 órakor Tiszalökről értesítette Klapkát, hogy a Kazinczy-hadosztállyal Tiszalöknél átkelni készül. Amint az átkelés az ágyúk számára is lehetséges lesz, a gyalogsággal, a 12 löveggel és négy huszárszázaddal átkel a Tiszán, s Miskolc felé vonul, ahová 6-án meg akar érkezni a csapatokkal.²⁴

Klapka – aki az átkelésről még mit sem tudott – közben utasította Kazinczyt, hogy gyalogságot Tiszadobon és Dadán szállásolja be. Dembiński visszatartotta a parancsot, és február 5-én közölte

¹⁸ Dembiński levele a Hadügyminisztériumnak, Szentimre, 1849. január 30. MNL OL HM Ált. 163. doboz. Iktatatlan iratok. Dátum szerint. Dembiński január 30-án Egyekről írt Klapkának, hogy másnap délelőtt szándékozik Polgárra érni. Közli: *Dér – Hajagos – Hermann* 2004. 239. o. Az altábornagy január 30-ai, polgári keltezéssel adta ki a hadsereghez intézett kiáltványát, de elképzelhető, hogy a nyomtatásnál dátumtévesztés történt. Közli *Pap Dénes*: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849. II. k. Pest, 1869. 344–346. o.; *Gracza* é. n. IV. k. 59–510. o. A kiáltvány német szövegét február 1-jén Polgárról küldte meg Kossuthnak, s kérte, hogy intézkedjék a magyarra fordításról és 500–500 magyar és német nyelvű példány kinyomtatásáról. MNL OL OHB 1849:1358,

¹⁹ Lásd erre Dembiński február 1-jén és 2-án Polgárról Klapkához intézett átiratait. Közli: *Dér – Hajagos – Hermann* 2004. 266. és 276. o.

²⁰ Jenik Mór levele a felső-tiszai hadtest parancsnokságának, Lök, 1849. február 4. Eszerint reggel 7-kor érkeztek a településre. HL 1848–49. 12/185.

²¹ Dembiński levele Klapkának, Rakamaz, 1849. február 4. MNL OL Klapka-ir. 1. csomó, 3. tétel, 1849. februári fasc.

²² HL 1848–49. 12/265. Az irat hátán a következő feljegyzés olvasható: „bemutatt. február 6-án. – Herr Hauptmann Bydeskuthy hat für die Armeedivision Kazinczy – im Fall es noch nicht geschehen wäre – 20.000 St. großen Kapseln noch heute Nachmittag zu übersenden nach Szerencs – seid keine vorhanden, so ist dieß anzuzeigen. – Sig. wie oben. A[uf] B[efehl] – Frank Hptm, K[orps]adj[utant]. – Visszaküldendő.”

²³ Lásd erre: MNL OL Dembiński igazoló ir. 2. o.; Dembiński emlékirata (február 6.); Kazinczy 1849. október 1-jei haditörvényszéki vallomását (amely nem tartalmazza a pontos dátumot); valamint *Klapka* 1851. I. k. (február 5-ét ír); *Garzó* 1978. 67. o.

²⁴ Dembiński levele Klapkának, Tiszalök, 1849. február 5., reggel 7 órakor. MNL OL Klapka-ir. 1. csomó, 3. tétel, 1849. februári fasc.

Klapkával, hogy ő maga is a Kazinczy-hadosztályhoz csatlakozik, azzal a továbbiakban közvetlenül rendelkezik, s február 7-én mindenáron el akarja érni vele Miskolcot. Egyben tudatta, hogy a Kazinczy-hadosztály aznap kel át a Tiszán, s másnap este Szerencsre érkezik.²⁵

Mint láttuk, Franz Schlik cs. kir. altábornagy az 1849. január 31-i tokaji ütközet után csapatait a Bodrog vonalára vonta vissza. Miután arról értesült, hogy Görgei Artúr vezérőrnagy feldunai hadteste a Szepességen át Eperjes felé közeledik, egy részüket megindította Kassára, majd február 4–5-én egész seregével visszavonult oda. Klapka György ezredes, a felső-tiszai hadtest parancsnoka – tekintve, hogy Schlik még mindig túlerőben volt vele szemben – egészen február 4-éig Rakamazon maradt. Itt várta be ugyanis Kazinczy hadosztályát. Ezzel a felső-tiszai hadtest közel 12 000 főre növekedett, 41 löveggel. Ennek az erőnek a feladata – Klapka és Szemere Bertalan felső-magyarországi teljhatalmú országos biztos szerint – Schlik mielőbbi üldözése lett volna.

Dembiński azonban feleslegesnek tartotta Schlik üldözését, mondván, a háborúban az idő minden, s Schlik az elmúlt napokban már akkora előnyt szerzett, amit lehetetlen behozni. Ezért már február 5-én délután 3 órakor utasította Klapkát, hogy egész hadtestével Miskolc felé vonuljon. Dembiński úgy vélte, hogy Schlik Görgeitől fenyegetve, Miskolc felé fog hátrálni, s attól is tartott, hogy a szolnoki és pesti cs. kir. erők esetleg erősítést küldenek a szorongatott cs. kir. hadtestnek.²⁶

Klapka tiltakozott a terv ellen, mert ebben a feldunai hadtest feláldozását látta, amely így Schlik és Schulzig, illetve az őt üldöző cs. kir. csapatok szorításába kerülhet. Dembiński ennek ellenére ragaszkodott eredeti utasításához. Február 6-án este Szerencsen találkozott Dembiński, Klapka és Szemere Bertalan felső-magyarországi teljhatalmú országos biztos. Klapka ismét követelte Schlik üldözését és Görgei megsegítését, amire Dembiński megint nem mutatott hajlandóságot. A vitában azonban a Dembiński zsenialitása iránt hódoló tisztelettel viseltető Szemere is Klapka mellé állt. Szemere véleményét, mint felső-magyarországi teljes hatalmú országos biztosét, s az Országos Honvédelmi Bizottmány tagját, nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Dembiński tehát kijelentette: tudja, hogy hibát követ el, de engedélyezi, hogy Klapka a Jerzy Bulharyn ezredes vezette hadosztállyal Schlik után induljon. A másik két, a Máriássy János és Kazinczy Lajos alezredes vezette hadosztállyal Dembiński Miskolc felé indult, ahová másnap, február 7-én délután – Szemere társaságában – diadalmenetben vonult be.²⁷

Máriássy János emlékirata szerint Dembiński még február 3-án Rakamazon azzal bízta meg őt, hogy vegye át Kazinczy hadosztályát. Ezt állítólag a Polgárról Büdszentmihályra való menet közben érte, s át is vette a parancsnokságot az ezen igencsak megütődött Kazinczytól. Innen Rakamazra, majd 7-én Szerencsre, 8-án Gesztelyre vonult. Máriássy azonban bizonyosan rosszul emlékezett a történetekre, ugyanis nem Kazinczy hadosztályát, hanem a Sulcz Bódog és Nyeregjártó János őrnagy dandárjaiból újonnan alakított hadosztály parancsnokságát kapta.²⁸ Klapka február 7-én arról írt Sulcz Bódog őrnagynak, hogy a Miskolc környékén Dembiński parancsnoksága alatt összpontosuló Máriássy-hadosztály jobbszárnyát Sulcz dandárja fogja al-

²⁵ Dembiński levele Klapkának, Tiszalök, 1849. február 5., [délután] három órakor. MNL OL Klapka-ir. 1. csomó, 3. tétel, 1849. februári fasc.

²⁶ Uo.

²⁷ *Szücs* 245. o.

²⁸ *Máriássy* 1999. 77–81. o.

kotni.²⁹ Az aznap Farkassányi Sámuel kormánybiztoshoz írott levelében Máriássy hadosztályánál pedig csupa olyan egység szerepel, amelyek korábban is a felső-tiszai hadtestben szolgáltak.³⁰

Dembiński február 8-án este 8 órakor Klapkának írott utasításában közölte, hogy azért küldött Klapkának egy zászlóaljából, egy század huszárból és két lövegéből álló erősítést, hogy az minél inkább előnyomulhasson. Tudatta, hogy útnak indította Máriássy János alezredes hadosztályát is Gesztelyen át Meggyaszóra, s Klapka azzal is rendelkezhet.³¹

A Kazinczy vezette hadosztály február 12-éig Miskolcon maradt, s csak ekkor mozdult ki³² előbb Edelény felé, hogy végre üldözőbe vegye a Kassáról szerencsésen kimenekült, Franz Schlik altábornagy vezette cs. kir. hadtestet. Dembiński abban reménykedett, hogy onnan Szendrőn át oldalba kaphatja az ellenséget. Egyben parancsot küldött a Máriássy-hadosztálynak, hogy kövesse a Kazinczy-hadosztályt. A Sajószentpéter felé tartó menet közben értesült arról, hogy Schlik Tornalja felé tart. Putnokon február 13-án arról értesült, hogy a Schlik-hadtest zöme Tornalján állomásozik, mire megindult a köz-ség irányába. Az altábornagy attól tartott, hogy Schlik Tornaljáról Rozsnyón át akar egyesülni a Görgei feldunai hadtestét üldöző Jablonowski-dandárral.

Dembiński – állítólag – három futárt küldött az ekkor Szénnél állomásozó Piller János ezredeshez, Görgei feldunai hadtestének egyik hadosztályparancsnokához, akinek csapatai emellett Jósmafőt és Petrit tartották megszállva, hogy működjön közre Schlik megtámadásában.³³ Görgei korábban arra utasította két hadosztályparancsnokát, Piller János, illetve Guyon Richárd ezredest, hogy Tornától kétnapi menetnyi távolságra üldözzék Schliket, de utána térjenek vissza Kassára. Egyben arra is utasította őket, hogy futár útján lépjenek kapcsolatba Dembińskivel.³⁴

Ugyanakkor Görgei február 14-én Szemere Bertalan felső-magyarországi teljhatalmú országos biztos február 13-án Miskolcra írott leveléből arról értesült, hogy Dembiński 14-én elhagyja Putnokot,³⁵ sőt, maga Dembiński is arról tudósította Putnokról (nem tudni, hogy még 13-án vagy már 14-én), hogy szándéka visszatérni Miskolcra. Görgei ezért február 14-én arra utasította Pillert és Guyont, hogy tekintve exponált állásukat, térjenek vissza Tornára, illetve Szepsire.³⁶ Ez az utasítás azonban már nem befolyásolta az eseményeket, mert Piller csak 15-én kapta meg és hajtotta végre azt.³⁷

Piller február 14-én Szénről tudatta Görgeivel, hogy Dembiński felszólította, miszerint működjön együtt hadtestével Schlik üldözésében.³⁸ A magyar fővezér ugyanis végre elszánta magát a támadásra, s a Sajóközéről útban lévő, Máriássy János alezredes vezette hadosztálynak meghagyta,

²⁹ Klapka levele Sulcz Bódognak, Mád, 1849. február 7. HL 1848–49. 12/396. Közli: *Böhm – Farkas – Csikány* 1998. 72. o.

³⁰ Klapka levele Farkassányi Sámuelnek, Mád, 1849. február 7. HL 1848–49. 12/399. Közli: *Böhm – Farkas – Csikány* 1998. 73. o.

³¹ Dembiński levele Klapkának, Miskolc, 1849. február 8. este 8. MNL OL Klapka-ir. 1. csomó, 3. tétel. d. sz. és Uo. 2. csomó, 5. tétel. d. sz. Idézi: *Klapka* 1851. I. k. 229. o. Magyar ford.: *Görgey* 1885. I. k. 209–210. o.

³² *Szűcs* 2003. 245. o.

³³ A parancs eredetije nem ismert, utal rá Piller Görgeihez intézett február 14-i jelentésének kivonata, MNL OL Görgey-lt. Iktatóköny. №. 538.; valamint MNL OL Dembiński igazoló ir.; Dembiński emlékirata.

³⁴ Görgey levele Dembińskinek, Kassa, 1849. február 13. Közli: *Hermann* 1998. 45. o. Vö.: *Görgey* 1885. I. k. 220. o.

³⁵ MNL OL Görgey-lt. Iktatókönyv. №. 524.

³⁶ Mindkettőt közli: *Hermann* 1998. 48–49. o. Dembiński levelének eredetije nem ismert.

³⁷ MNL OL Görgey-lt. Iktatóköny. №. 540.; *Steier Lajos*: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezedes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és tót mozgalomról. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Emlékiratok.) Budapest, 1924. 263–264. o.; *Görgey* 1885. I. k. 218–222. o.; *Borus* 1975. 137–138. o.

³⁸ MNL OL Görgey-lt. Iktatóköny. №. 538.

hogy Putnokra érve tartalékként álljon meg. Nem tudni, hogy Piller mikor kapta meg Dembiński utasítását; úgy tűnik, csak 14-én este 5–6 óra között, amikor már eleve késő lett volna az indulás.³⁹ Közben azonban elreppent a jó alkalom.

Schlik ugyanis február 14-én Rimaszombat felé indította csapatait. Az utóvédül kirendelt, két határőrzászlóaljából álló Kriegerndandár délután fél egy tájban éppen átvonuló félben volt Tornalján, amikor Dembiński a Kazinczy-hadosztállyal váratlanul megjelent a bal oldalában, s tüzérével lövetni kezdte. A támadásban a hadosztály egyharmada vett csak részt, kétharmadát Dembiński hátrébb, egy pusztán rejtett állásban állította fel.⁴⁰

Dembiński emlékirata szerint az ütközet kezdetén ő maga 50 huszárral az ellenség felderítésére indult, majd miután ezáltal felriasztotta az ellenség egy-két könnyűlovas vagy vértés századát, s a cs. kir. gyalogság egy része csatárláncban megindult ellene, a többi lovassággal s két löveggel szembeszállt velük. Az ellenség erre visszavonult a köz-ségbe, azonban Dembiński balszárnyán viszonylag fedve gyalogságával előrenyomult. Kazinczy ez ellen a vadászokat küldte, s ugyanakkor Dembiński rendelkezésére bocsátott egy soredi zászlóaljat; ez valószínűleg a 16. gyalogezred nyolc százada volt. Dembiński csapatai benyomultak Tornaljára, s ott szétugrasztottak néhány gyalogszázadot.

A támadás hírére Schlik nyomban két üteget küldött Kriegern segítségére, s a már elvonult, Franz Deym vezérőrnagy vezette dandárt is visszarendelte. Ezzel az erővel Dembiński balszárnyát támadta meg. Az osztrák ütegek keresztűzbe fogták Dembiński balszárnyát, mire az a közelben fekvő erdőbe húzódott vissza. A visszavonulókat négy század vértés és két röppentyű üldözte. Közben az altábornagy utasította Kazinczyt, hogy támadja meg az ellenség jobbszárnyát. Amint a cs. kir. csapatok elérték azt a pusztát, ahol a magyar hadosztály kétharmada állomásozott, a magyarok visszaverték, sőt, Dembiński szerint mindkét oldalról átkarolták az üldözőket. Dembiński szerint Kazinczy különösen kitüntette magát e harcban. Az ütközet a továbbiakban kölcsönös ágyúzásra korlátozódott: Dembiński nem támadott, Schlik pedig megelégedett azzal, hogy folytassa visszavonulását Rimaszombat felé.⁴¹

A császáriak vesztesége egy halott, néhány sebesült, négy ló, valamint egy megrongált löveg volt; a magyar veszteség egy forrás szerint két halott és öt sebesült volt, egy másik szerint egy halott és négy sebesült volt. Az egyik résztvevő egy megrongált tizenkét fontos löveget említ.⁴² A források nem egyértelműek abban a tekintetben, hogy a Máriássy-hadosztály az ütközet végére megérkezett-e. Dembiński február 17-én azt írta Klapkának, hogy az összecsapást egyedül a

³⁹ MNL OL Dembiński igazoló ir., 4. o.

⁴⁰ MNL OL Dembiński igazoló ir., 4. o. szerint a támadásra déli 12 óraker, Szabó Samu naplója szerint délután 3–4 óra között került sor. *Szabó* 2010. 144–145. o.

⁴¹ Az ütközetre lásd: *Franz Kociczka*: Die Winter-Campagne des Grafen Schlik'schen Armeekorps 1848–49. Olmütz, 1850. 207–210. o.; *Borus* 1975. 137–138. o.; *Novák* 1906. 236. o. (Kerkapoly Tivadar visszaemlékezése); *Pribelszki* 1992. 131. o.

⁴² *Szabó* 2010. 144 o.; *Garzó* 1978. 67. o. A veszteségre lásd: Almásy Sándor főszolgabíró levele Klapkának, Eger, 1849. február 16. HL 1848–49. 13/600. Az ütközetre lásd még: Schaffner János városi főbíró levele Repetzky Ferenc kormánybiztosnak, Eger, 1849. február 16. HL 1848–49. 13/578. MNL OL Dembiński igazoló ir., 5. o. szerint a cs. kir. veszteség több halott, valamint 40 fogoly volt. „A tegnap délutáni ágyúzás Tornallya vidékén eredménytelen volt, Schlik erős állomást von magának, Dembiński csatába ereszkedni nem látta jónak, csak távolról ágyúztak egymásra” – írta naplójában egy miskolci polgár. *Szűcs* 2003. 245. o.

Kazinczy-hadosztály vívta.⁴³ Karsa Ferenc emlékirata szerint azonban a Máriássy-hadosztályhoz tartozó 52. honvédszászlóalj megérkezett az ütközet végére.⁴⁴

Az ütközet után Dembiński a pusztán táborozott le, a cs. kir. csapatokról úgy látta, hogy azok két kisebb táborot hoztak létre, egyet az ő balszárnyával szemben, egyet pedig a Tornaljáról Rimaszombat felé vezető úton. Február 14-ről 15-ére virradó éjjel érkezett meg Piller futára, aki-től Dembiński megtudta, hogy az ezredes csak aznap este 5–6 óra között kapta meg az ő üzeneteit, s az ütközetről az ágyúdörgésből értesült. Emellett a hírszerzők azt a hírt hozták, hogy Rimaszombatról Tornalja felé ellenséges csapatok mozognak. Dembiński erre utasította Máriássyt, hogy hadosztályával hajnali 4 órára érjen Putnokra, s az ő csapataitól egy órányi (körülbelül 4-5 kilométernyi) távolságra álljon meg. Február 15-én reggel 8 órakor dobszót hallott az ellenséges táborból, majd ellenséges járőrök keltek át a Sajón, s indultak meg Dembiński tábora felé. Az altábornagy attól tartott, hogy az ellenség támadni akar, de – hogy az ellenségnek imponáljon – nem zavartatta magát, hanem a Kazinczy-hadosztályt a táborban hagyta, a Máriássy-hadosztályt pedig utasította, hogy csatarendben nyomuljon előre az ő balszárnya mögé. Reggel 9 órakor az ellenség visszavonult, Dembiński azonban nem üldözte, mert attól tartott, hogy a Rimaszombatra vezető szűk úton az ellenség könnyedén feltartóztathatja, illetve, a Rimaszécsen lévő Colloredo-dandár oldalba támadhatja. 10 órakor riadóztatta a Kazinczy-hadosztályt, s Putnok felé vonult vissza, ahová 15-én délután 5 órakor érkezett meg.⁴⁵

Kazinczy hadosztálya a tornaljai ütközet után február 17-éig Putnokon maradt, aznap Sajószentpéterre vonult, majd 18-án onnan Miskolcra át Harsányra menetelt.⁴⁶ Kazinczy Dembiński közvetítésével kérte Klapkát, hogy az 1. huszárezred két, január óta a felső-tiszai hadtestben szolgáló századát küldje át hadosztályához, hogy az ezred végre egyesüljön.⁴⁷ Klapka ezt február 19-én kelt válaszában visszautasította, mondván, a saját közvetlen parancsnoksága alatt csupán ez az egyetlen régi lovas alakulat található.⁴⁸ Ütközben Kazinczy megbetegedett, s a hadosztály parancsnokságát 19-én Máriássy János alezredesnek adta át.⁴⁹

E három hét krónikája alapján nehéz véleményt mondani Kazinczy hadosztályparancsnoki képességeiről. Önmagában az a kérdés is érdekes, hogy Dembiński miért éppen őra bízta a Perczel-hadtestből kiszakított hadosztályt, s miért nem a másik két hadosztályparancsnok vala-

⁴³ Dembiński levele Klapkának, Miskolc, 1849. február 17. reggel fél 9 órakor. MNL OL Klapka-ir. 1. csomó, 3. tétel, 1849. februári fasc.

⁴⁴ *Karsa Ferenc*: Szabadságharcos napló. „A körültem és velem 1848. és 1849. évben történt események”. S. a. r. *Bona Gábor*. Budapest, 1993. 117–118. o.

⁴⁵ Almásy Sándor főszolgabíró levele Klapkának, Eger, 1849. február 16. HL 1848–49. 13/600.; Kósa György – Keglevich Gyula gróf, h. n., 1849. február 16. HL 1848–49. 13/603.

⁴⁶ Dembiński levele Klapkának, Miskolc, 1849. február 17. reggel fél 9 órakor. MNL OL Klapka-ir. 1. csomó, 3. tétel, 1849. februári fasc.; *Szabó* 2010. 145. o. Kazinczytól ezekből a napokból egyetlen iratot ismerünk, Albrich őrnagynak, a 34. (Porosz herceg) gyalogezred 1. zászlóalja parancsnokának egy február 15-én Kerepecen kelt jelentését láttamozta. HL 1848–49. 13/528.

⁴⁷ Dembiński levele Klapkának, Miskolc, 1849. február 17. MNL OL Klapka-ir. 1. csomó, 3. tétel, 1849. februári fasc.

⁴⁸ Klapka levele Kazinczynak, Mezőkövesd, 1849. február 19. Fogalmazvány. HL 1848–49. 14/136. Az irat érdekessége, hogy a címzésben eredetileg Kazinczy, mint az 1. hadosztály parancsnoka szerepel, azonban Kazinczy nevét kihúzták belőle, s csupán „Az 1. hadosztályparancsnokságnak” küldték el.

⁴⁹ Máriássy levele Klapkának, Mezőkeresztes, 1849. február 19. este 8 óra. HL 1848–49. 14/161. Máriássy a saját, a borsodi önkéntesek távozása miatt dandárra leolvadt hadosztályát Sulcz Bódog őrnagynak adta át. – Dembiński február 19-én arról írt Klapkának, hogy tartsa magát és „a Máriássy- (korábban Kazinczy)-hadosztályt” menetkészen, hogy az első parancsra Miskolcra vonulhasson. Dembiński levele Klapkának, Miskolc, 1849. február 19. este 6 óra. MNL OL Klapka-ir. 1. csomó, 3. tétel, 1849. februári fasc.

melyikét, azaz Hertelendy Miklóst vagy Szekulits Istvánt bízta meg ezzel a feladattal. Szekulits ugyan hosszabb hadosztályparancsnoki tapasztalattal rendelkezett, de a harctéren e minőségében még nem bizonyított, hiszen sem a szolnoki, sem ceglédi ütközetben nem vett részt. Hertelendy már hosszabb ideje vezényelte a 6. huszárezredet, 1849 januárjában pedig a Perczel-hadtestben előbb dandár-, majd hadosztályparancsnokként szerepelt, s Szolnoknál és Ceglédnél is bizonyított. Kazinczy maga is ott volt Szolnoknál, s szakmai képzettség tekintetében mind Hertelendyt, mind Szekulitsot felülmúlta, hiszen mind a lovassági, mind a műszaki szolgálat rejtjelmeit ismerte. Dembiński nyilván a gazdagabb harctéri tapasztalat miatt választotta Hertelendyt a hadtest ideiglenes parancsnoki posztjára, Kazinczy kiválasztását pedig talán ez a komplexebb képzettség indokolta.

Az ifjú alezredes kétségkívül megbízható hadosztályparancsnoknak bizonyult – a rosszat mindenkiről szívesen mondó Dembiński is elismerően nyilatkozott róla. Igaz, Kazinczynak az altábornagy mellett nem sok önálló tér jutott. Betegsége miatt kimaradt a kápolnai csatából, s legközelebb csak a tavaszi hadjárat folyamán mutathatta meg, valóban képes-e önálló parancsnoki tevékenységre.

RÖVIDÍTÉSEK

- Borus* 1975. *Borus József*: Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Budapest, 1975.
- Böhm – Farkas – Csikány* 1998. Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerk. *Farkas Gyöngyi*. Az iratokat vál., a német nyelvű iratokat ford. *Böhm Jakab*. A bev. tanulmányt írta *Csikány Tamás*. Budapest, 1998.
- Dér – Hajagos – Hermann* 2004. Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai II. (A januári újjászervezés és az első sikek). A bev. tanulmányt írta, az iratokat vál. és s. a. r. *Dér Dezső, Hajagos József és Hermann Róbert*. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 10.) Eger, 2004.
- Garzó* 1978. *Garzó Imre*: Életem és abból merített gondolatok. Az emlékirat szövegét s. a. r. és jegyz. ellátta *Blazovitch László és Varsányi Péter István*. Az előszót írta *Varsányi Péter István*. Budapest, 1978.
- Görgey* 1885. I. *Görgey István*: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I. k. Budapest, 1885.
- Gracza* é. n. IV. k. *Gracza György*: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története. IV. k. Budapest, 1894.
- Hermann* 1992a. *Hermann Róbert*: A 47. honvédszászlóalj története. In: A szabadságharc zalai honvédei 1848–1849. Szerk. *Molnár András*. (Zalai Gyűjtemény 33.) Zalaegerszeg, 1992. 115–192. o.
- Hermann* 1992b. *Hermann Róbert*: Kossuth Lajos, az Országos Honvédelmi Bizottmány és a kormányzóelnöki iroda kiadatlan iratai 1849-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 105. (1992) 3. sz. 137–162. o.
- Hermann* 1995. *Hermann Róbert*: Perczel Mór első honmentő hadjárata. (Zalai Gyűjtemény 36/II.) Zalaegerszeg, 1995.
- Hermann* 1998. *Hermann Róbert*: Görgei és Dembiński. Egy ellentét dokumentumai. *Levéltári Közlemények*, 69. (1998) 1–2. sz. 33–83. o.
- Hermann* 2015. *Hermann Róbert*: A honvesztéstől a honmentésig. Perczel Mór téli hadjárata, 1848. december 14. – 1849. január 27. (48-as Könyvtár.) Budapest, 2015.
- HL 1848–49. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai

- Klapka* 1851. I. k. *Georg Klapka: Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. I. Bd. Leipzig, 1851.*
- Máriássy* 1999. *Máriássy János: Visszaemlékezések az 1848–49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra. S. a. r. Sugár István. – Máriássy János olmtüzi visszaemlékezései az 1849 nyári harcokra. S. a. r. Hermann Róbert. Budapest, 1999.*
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
- Dembiński emlékirata Dembiński-ir. Mémoires. 1. k.; Filmtár 38 553. doboz.
- Dembiński igazoló ir. Henryk Dembiński beadványa Kossuth Lajoshoz, Debrecen, 1849. márc. 12–16. Weitere Notizen. 1849. márc. 24. In: R 23 Henryk Dembiński iratai. 2. k. №. 30.
- Dembiński-ir. R 23 Henryk Dembiński iratai
- Görgey-lt. P 295 A Görgey-család levéltára
- Iktatókönyv Görgey-lt. b/31. fasc. Az 1848/9. magyar feldunai, utóbb VII-ik hadtest (Móga, Görgei Artúr, Gáspár, Pöltenberg tábornokok) eredeti iktatókönyve [sic!]
- HM Ált. H 75 Hadügyminisztérium. Általános iratok
- Klapka-ir. R 295 Klapka György iratai
- OHB H 2 Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai
- Nagy* 1999. *Nagy Ferenc: Kazinczy Lajos. A Társadalom és Honvédelem tematikus különszáma. A magyar katonai felsőoktatás 150 éve (1848–1998). Budapest, 1999. 40–49. o.*
- Novák* 1906. *Novák Mihály: Zalavármegye az 1848–49. évi szabadságharcban. Zalaegerszeg, 1906. (2., bőv. kiad.)*
- Pásztor* 1979. *Pásztor Emil: A tizenötödik aradi vértanú. Budapest, 1979.*
- Pribelszki* 1992. *Pribelszki János: Kazinczy Lajos a szabadságharcban. Hadtörténelmi Közlemények, 105. (1992) 2. sz. 124–148. o.*
- Szabó* 2010. *Hermann Róbert: Szabó Samu honvédszázados emlékirata a 47. honvédzászlóalj történetéről. In: Egerszegi történeti tanulmányok 2010. Szerk. Molnár András. (Zalaegerszegi Füzetek 11.) Zalaegerszeg, 2010. 131–173. o.*
- Szűcs* 2003. *Szűcs Sámuel naplói (1835–1864). S. a. r. Kilián István. Miskolc, 2003.*

Kazinczy Lajos

Dembiński Henrik

Báthory István apródjai

A krakkói királyi udvarban szolgáló nemesek legfiatalabb csoportját a Báthory István körüli teendőket ellátó ifjak alkották.¹ A számadáskönyvekben átfogóan a *pueri* vagy *clientes*, illetve a lengyel *pachole* megnevezéssel szerepeltek.² A gondosabb számadóknak és írnokoknak köszönhetően az életkor és a feladatkör alapján további belső rétegződés is kimutatható, melynek alapján az udvari ifjakat három jól elkülönülő csoportba sorolhatjuk. A hierarchia alján a puerek álltak, akik még valóban gyermekek voltak, hat és tízéves koruk közt léptek szolgálatba. Csáky István például nyolc, Bekes Gáspár László nevű fia pedig tíz éves kora előtt lépett az apródok közé.³ A következő csoportba az *adolescens* gyűjtőnéven bejegyzett tizenkét-tizenhat éves fiúkat sorolhatjuk. A legfelső szint már átmeneti fázisnak tekinthető az apródok és az udvari tisztségviselők között: ide a két lóval szolgálók tartoztak, akik már maguk is tarthattak szolgálókat (*Iuvenes, qui ex pueris Mtis Regiae ad equos 2 sunt assignati*). Azok az fiatalok, akik végigjárták a ranglétrát, általában tizenkilenc-húsz évesen léptek ki az apród-udvari ifjú státuszából, de néhány kivételtől eltekintve, a további pályájuk következő állomását is a király jelölte ki.

Az apródok névsorát, feladatkörét, életkörülményeit a királyi számadáskönyvekből, fizetési- és utasítás- és névsor-töredékekből ismerhetjük meg. Részletes udvari rendtartás, amely az apródok feladatkörét is pontosan rögzítette volna, nem maradt fent, csak egy rájuk vonatkozó utasítás tömör kivonata ismert, amelyet még Báthory uralkodásának elején rögzítettek az egyik fizetési jegyzékben. Udvarkatalógus sincs, csupán egyetlen, három héttel a király halála előtt készült, a többinél jóval alaposabb és részletesebb fizetési listára támaszkodhatunk. Az udvar struktúrájáról, benne az apródok és ifjak arányáról ez adja a legpontosabb képet.⁴ Sajnos minden feljegyzés csak egy pillanatkép, többnyire csak azok szerepelnek benne, akik éppen az udvarban tartózkodtak, ezért az udvar dinamikája és az apródok mobilitása pontosan nem rekonstruálható.

Az apródok létszámát 1576 nyarán huszonnégyben határozták meg. Ez viszonylag magas szám, ha azt nézzük, hogy például a bécsi udvarban, ahol korábban Báthory is apródoskodott, csak tizenketten lehettek ebben a státuszban. Ott azonban az uralkodó mellett a főhercegeknek is megvolt a maguk kisebb udvartartása, így valójában bőven harminc fölött volt az apródok száma.⁵ Krakkóban sem maradt állandó a huszonnégyes keret, a fizetési listák alapján többször volt olyan

¹ A tanulmány az ÚNKP 108 477. számú pályázat keretében valósult meg.

² Veress 1918. 1–6. o.

³ Politika és házasság. Menyegzőre hívogató levelek a 16. századi Erdélyből. Szerk. Horn Ildikó, Kreutzer Andrea, Szabó András Péter. Budapest, 2005. 74–75. o.; *Dívékny Adorján*: A Békés-család szerepe Lengyelországban. (A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának kiadványai IX. k., 2. füzet.) Debrecen, 1944. 12–16. o.

⁴ A Báthory udvarra vonatkozó források és művek: Veress 1918.; Dobrowolska 1934.; Ferenc 1998.; Chłapowski 2004.; Kadzik 2016.

⁵ *Fazekas István*: Négy levél Bocskai István bécsi és prágai tartózkodásához (1572, 1576). *Lymbus, Magyarságtudományi Forrásközlések*, 2003. 19–25. o.

időszak, amikor harmincnál is többen voltak. Mivel sokféle szempontot és érdeket kellett figyelembe venni a fiatalok összeválogatásánál, ez a létszám növekedését vonta maga után. Ugyanakkor maga Báthory is annyi feladattal terhelte apródjait, hogy azok ellátására a huszonnégyes keret nem volt elegendő.

Az udvar összetétele a király jogara alá tartozó területeket tükrözte, ennek megfelelően az udvari ifjak etnikailag igen heterogén körből kerültek ki. A lengyel és litván fiatalok mellett a magyarok voltak nagyobb számban, de német, olasz, sőt egy orosz fiú is bekerült a puerek közé.⁶ Adatok hiányában a pontos etnikai arányokat, illetve ezek változásait sem ismerjük pontosan. Mivel az ifjak rendszeresen teljesítettek futárszolgálatot, intéztek a király számára kisebb vásárlásokat, így a számadáskönyvek nem a teljes névsort, hanem csak egy-egy pillanatképet rögzítettek, csupán azokat említve, akik akkor éppen az udvarban tartózkodtak. Köztük mindig találunk legalább egy magyart, de a létszám jellemzően hat és tíz fő között mozgott. Az 1586-os év során például a számadáskönyvek szerint nyolcan szolgáltak, a novemberben felvett fizetésjegyzék harminchárom apródjából viszont már csak öt volt magyar.⁷ A 24-30 fős összlétszámhoz viszonyítva a magyarok aránya magasnak mondható, ami jól mutatja, hogy Báthory fontosnak tartotta jelenlétüket a lengyel királyi udvarban. A létszám hullámzása az apródok pályájának alakulását követte: néhányan meghaltak a szolgálat közben, másokat elbocsátottak, esetleg családi okok miatt kellett elhagyniuk az udvart. Az esetek többségében viszont vagy az életkoruk vagy a rátermettségük alapján előreléptek és más fontos udvari, illetve katonai megbízást kaptak. A kilépők helyét nem feltétlenül azonos etnikumú fiatalokkal töltötték fel, hanem az éppen aktuális érdekek szerint választottak a különböző lehetőségek közül.

A fiúk társadalmilag jól elkülöníthető csoportokból származtak. Jelentős részük az elithez tartozó családokból érkezett. A lengyeleknél Báthory azoknak a politikusoknak a családtagjait részesítette előnyben, akik már a választás előtt támogatták, vagy részt vettek a koronázó országgyűlésen. Így kerültek be az udvarba például a Krasinski, Sieniecki, Konarski, Sobieski család megfelelő korú tagjai.⁸ Ez esetben jól láthatóan a jutalmazás és megerősítés volt a fő szempont, a Habsburg pártiak megnyerésére alkalmazott eszközök közé az apróddá fogadás nem került be. Ezzel szemben a litvánoknál egy új elit tudatos kiépítésének és integrálásának szándéka mutatható ki. Elsősorban azoknak a nemeseknek a gyermekei kerültek az apródok közé, akik mindvégig részt vettek Báthory livóniai háborúiban, ebből a csoportból a Sapieha család emelkedett ki.⁹

A magyar apródok névsorán végigtekintve még határozottabb válogatási elvek bontakoznak ki. A Báthory tízéves uralkodása alatt szolgáló harminchárom apród közel negyede érkezett a Magyar Királyságból, a többiek a Partiumból és Erdélyből. A királyságbeliek magas számát indokolhatnánk azzal a közhelyes megállapítással, hogy Báthory István Magyarország trónjára törekedett és előre gondolkodó, megfontolt politikája köszönt vissza az apródválasztásban. Valóban személyi politikai döntésekről volt szó és a magyar királyi tervek sem zárhatóak ki, de a magyar területekről érkező fiúk esetében azt kell kiemelni, hogy mindannyian a Báthory család szűkebb-tágabb rokonságához tartoztak. Ugyanez a válogatási elv érvényesült a fejedelemségből érkezőknél is. Összességében az apródok harmadát fűzték családi szálak a királyhoz.

Mivel Báthory mind fejedelmként, mind lengyel királyként a döntéshozó, kormányzó és katonai elit kialakításakor erőteljesen épített rokonságára, érthető, hogy ezt a rokoni kört már a legkisebektől kezdve igyekezett erősíteni és helyzetbe hozni. Hosszú távon, saját dinasztiát

⁶ Dobrowolska 1934. 323–325. o.; Chłapowski 2004. 76–79. o.

⁷ Kadzik 2016. 203–204. o.

⁸ Dobrowolska 1934. 323. o.; Chłapowski 2004. 90. o.

⁹ Mirosław Nagielski: Sapieha Paweł Stefan. Warszawa–Kraków, 1994. 133–138. o.

alapítva szeretett volna berendezkedni a Lengyel-Litván Köztársaságban, és ehhez szüksége volt egy minden körülmények közt szilárd és hozzá feltétlenül lojális pártra. Ebben a törekvésében az általa felemelt néhány lengyel nemes mellett leginkább a litvánokra számíthatott. Ezért közējük igyekezett integrálni magyar híveit, akiknek kisebb litván birtokokat adományozott, sőt házasságok közvetítésével is próbálta közelebb hozni egymáshoz litván és magyar embereit. Ebben a gondolatrendszerben érthetjük meg igazán a rokonok feltűnését: ha kialakul egy olyan csoport, melynek tagjai tizenéves koruk óta az udvarban szolgálnak, lengyelül, litvánul jól beszélnek, széles körben ismertek és megbecsültek, esetleg már ott házasodnak, rájuk Báthory már valóban komolyan építhetett volna. A példa adott volt, János Zsigmond udvarában is sok ifjú lengyel nemes szolgált, és bár ők nem álltak rokoni kapcsolatban az uralkodóval, így is jelentős hatalmi tényezővé nőttek ki magukat.¹⁰ Báthory nem élt elég sokáig ahhoz, hogy apródjai ilyen pályát fussanak be, de a korban és rangban közvetlenül fölöttük levő udvari csoportok, a kamarások, fiatal lovas tisztek közül többen is elindultak ezen az úton, példaként említhető Wesselényi Ferenc, Báthory Boldizsár, Bekes László.

Az udvarba kerülő rokon gyerekek nagyobb része Báthory nővéreinek unokái, illetve unokaöccseinek és unokahúgainak gyermekei voltak, mint például Bánffy István, Dóczy Gábor, Csáky István, ifjabb Majláth Gábor. A lazább rokoni szálakkal kötődők közül Forgách Ferencet és Györgyöt, valamint Perneszy Gábort érdemes megemlíteni. A rokon gyerekek egy része nem tartozott az elithez, ugyanis a Báthory család somlyói ága is csak a XVI. század elején vált jelentős politikai tényezővé, és korábban szívesen házasodott régi, jó nevű köznemesi famíliák tagjaival. Ennek köszönhetően a partiumi és felső-magyarországi köznemességen belül is sűrű dinasztikus hálóval rendelkezett, akik közül az Irinyi, Bezerédi, Hanvay és Csanádi család ifjú képviselői érkeztek a krakkói udvarba.

A második kört Báthory megbízható, kipróbált politikusainak gyermekei alkották: Bekes Gáspár idősebb fia, László, Kemény István portai követ rokonságából Kemény Boldizsár, a későbbi fejedelem apja, továbbá Haller István, aki Haller Péter kincstartó és Kemény Kata házasságából származott. Az apródok közé került továbbá Báthory régi harcostársának, Káthay Györgynek a rokona, Káthay Mihály is, aki később Bocskai kancellárja lett. A legkülső kört sokszor olyan alacsony társadalmi státuszú, teljes árvaságra jutott fiatalok alkották, akiket valamilyen oknál fogva egy-egy főúr pártfogásába vett és az uralkodói udvarba ajánlott. A számadáskönyvekben Raczko Hungarus, Hungarus Peti stb. néven szerepelnek, emiatt azonosításuk, illetve további sorsuk nehezen meghatározható. Kivételt képez Jósika István, aki Báthory Kristóf bizalmasának, Thornyi Tamás karánsebesi bánnak a pártfogoltjaként lehetett apród, s végül kancellárként halt meg.¹¹

Báthory István gyermek- és ifjúkorában négy udvarban apródoskodott. Tízéves kora körül került rokona, Várday Pál esztergomi érsek udvarába, az ő ajánlásával jutott el Bécsbe, I. Ferdinánd apródjai közé. Ismereteink szerint négy-öt évet töltött el itt, majd 1548–49-ben a mantovai udvarban szolgált Ferdinánd lánya, az oda férjhez menő Habsburg Katalin kíséretében. Emellett természetesen jól ismerte János Zsigmond udvarát is. Saját uralkodói környezete kialakításakor ezeket a személyes tapasztalatokat kellett összegyűrnia a Jagelló udvarok hagyományaival.

Ami az apródokat illeti, a végeredmény megfelelt a korabeli „sztenderdnek.” Uruk szolgálata mellett az apródi intézmény legfontosabb funkciója a fiatalok szellemi és fizikális képzése, a rájuk váró összetett társadalmi szerepre való felkészítés volt. Függetlenül attól, hogy a belső felosztás melyik csoportjához tartoztak, a huszonnégy királyi apródból négynek, egymást váltva, éjjel-nap-

¹⁰ Jan Gruszczyński: Powinności dobrego towarzystwa. Kraków, 1581. Varsó, Biblioteka Narodowa, sygn. 839. mf. 481.; Ferenc 1998. 172–196. o.

¹¹ Veress 1918. 86., 121., 171–173., 184., 216., 221. o.

pal a király mellett kellett tartózkodnia. Akik éppen nem az uralkodó körüli szolgálatot látták el, azok szervezett kiképzésben vettek részt, tapasztalt oktatók tanították nekik a bajvívás alapjait, majd fortélyait. Báthory különösen nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy az ifjak a „lovass tudományokban” minél jobban elmélyedjenek. Ha a király elhagyta Krakkót, nyolc kiválasztott apród vele tartott, míg a többiek a palotában maradván, folytatták tanulmányaikat.¹²

Amikor még Báthory volt apród I. Ferdinánd udvarában, akkortájt alakult ki Bécsben az a rendszer, hogy naponta kétszer, délelőtt és délután általában két-három órát töltöttek tanulással. A latin és német nyelv gyakorlása mellett erkölcsnemesítő műveket és a Habsburg család történetével kapcsolatos könyveket olvastak. Emellett lovagló-, vívó-, ének- és táncleckéket vettek.¹³ Modernebb megközelítéssel, kifejezetten iskolai keretek között működtetve szervezte meg Christoph von Württemberg, majd fia, Ludwig herceg a később állami szolgálatba lépő nemes ifjak képzését. Az 1559-ben alapított tübingeni *Collegium Illustre* az udvari iskolához hasonlóan két, egyformán fontosnak tartott területre összpontosított: a testi, illetve fegyveres képzés mellett egy speciális, nemesekre szabott műveltséget igyekezett kialakítani. Ennek megfelelően a nemes ifjak elmélyedtek a lovaglás és a voltizálás művészetében, emellett lövő-, vívó- és táncleckéket is kaptak. A szellemi tananyag történelmi, politikatudományi olvasmányokból és alapvető jogi ismeretekből állt össze. A nagy újítást az jelentette, hogy elkezdődött a természettudományok és a modern nyelvek, valamint az várépítés elméletének iskolai oktatása is. Mindehhez korszerű épületeket, könyvtárat és gyakorlóteret építettek.¹⁴

A krakkói udvari képzés, a maga archaikus vonásaival sokkal inkább a bécsihez hasonlított, azzal a lényeges különbséggel, hogy Báthory maga is személyesen figyelemmel kísérte apródjai fejlődését és egyénre szabott olvasmányokat, illetve feladatokat jelölt ki számukra. A latin nyelvben való elmélyedés mellett, Báthory preferenciáinak megfelelően, elsősorban történelemmel kellett foglalkozniuk. Bár az olvasmánylistákról nincsenek adataink, de igen jellemző, hogy Báthory a dolgozószobájába vitetett olyan könyveket – *Libri Rerum Polonicarum*, *Rerum Livonicarum*, *Rerum Transilvaniae*, egy török krónika, s más meg nem nevezett művek –, amelyeket a mellette éppen szolgálatban levő fiataloknak olvasgatniuk kellett.¹⁵

A fiúk emellett természetesen rendszeres humanista oktatásban és alapos zenei képzésben is részesültek, külön tanítók, kántorok, zenetanárok foglalkoztak velük, de erről nincsenek részletes ismereteink, csak a név szerint nem említett mesterek kifizetéséről vannak adataink.¹⁶ Egyes apródjait – megtartva udvari státuszukat és továbbra is folyósítva járandóságaikat – Báthory jezsuita kollégiumokban taníttatott. Így került például Bekes Gáspár elárvult fia, a tíz éves korára négy nyelven folyékonyan beszélő Bekes László Pułtuskba, ahol a király unokaöccse, Báthory András is tanult. Losonczi Bánffy István pedig a pár évvel korábban alapított poznań-i gimnáziumban, annak a Jakub Wujeknek a keze alatt pallérozódott, aki pár év múlva már a kolozsvári jezsuita kollégium egyik megszervezője és Báthory Zsigmond nevelője lett.¹⁷ Külön kategóriának számít Forgách Ferenc esete, aki a klasszikus apródi szerepkörben csak nagyon kevés időt töltött, mert

¹² Veress 1918. 4. o.

¹³ Fazekas István: Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveire. *Studia Caroliensia*, (2006) 1. sz. 76. o.

¹⁴ Illustrissimi Wirtembergici Ducali Novi Collegii Quod Tubingae qua situm qua studia qua exercitia Accurata Delineato / Ludwig Ditzinger. - [Online-Ausg.]. - [S.l.], [1626] <http://diglib.hab.de/drucke/57-1-pol-3s/start.htm> (A letöltés időpontja: 2018. 01. 25.)

¹⁵ Veress 1918. 28. o.

¹⁶ Veress 1918. 175. o.

¹⁷ Bekes Gáspár végrendelete. Közli: Barabás Samu. *Történelmi Tár*, 1891. 145–148. o.

Báthory eleve azzal a szándékkal hívta maga mellé, hogy unokaöccse, Báthory András kíséretében Rómába utazzon és ott királyi költségen elmélyült tanulmányokat folytasson.¹⁸

A legkisebbek a tanulás mellett a király körüli legegyszerűbb teendőket látták el, önálló megbízásokat még nem kaptak és veszélyes szituációkba sem engedték őket. Az ő feladatuk volt az éjjeli edények tisztántartása, a királyi ruhatár gondozása, az öltözködésben való segédkezés. Ha Báthory dolgozott, ők hozták-vitték a könyveket és iratokat a dolgozószoza és a könyvtár között. A palotán belül ők kézbesítették az üzeneteket is. A feladatok közti holtidőben a király dolgozószobájában vagy az előtérben kellett várakozniuk és a Báthory által nekik kijelölt könyveket kellett olvasniuk. Lovagló tudományuk fejlesztésére már ebben az életkorban különösen nagy gondot fordítottak. Erre azért is szükség volt, mert részt vehettek a királyi vadászatokon és az udvari katonai reprezentációban. Utóbbihoz Báthory maga rendelte el, hogy a kicsik számára a kincstárból gyermekméretű aranyozott páncélinget és mellvértet keressenek és hozassanak ki.¹⁹

A legkisebbek képzésében a superintendens és a tanítók mellett az idősebb apródok is részt vettek: egy-egy feladatnál, annak nehézségéhez mérten, az adolescens vagy a két lovas ifjak kategóriájába tartozó fiatalember köré szervezték a puereket. Ő tanította be a kisebbeket és az ő feladata volt, hogy a kijelölt munkát rendszeren és időben elvégezzék. A legkisebbek más szempontból is speciális bánásmódban részesültek. Az udvartartás egészét nézve, az összes apródnak külön főztek, de a legfiatalabbaknak ezen belül is saját szakácsaik voltak. Sajnos arra nem maradt fent adat, hogy ez az elkülönítés milyen étrendbeli eltérést jelentett, csak annyi ismert, hogy az ő asztalukra bort még nem adtak.²⁰

A középső csoportba tartozóknak már igen sokrétű kihívásoknak kellett megfelelniük. A kisebbek tanítása és a saját tanulmányaik végzése mellett egyre nagyobb szerepet kaptak a fizikális képzések. A különböző lovas gyakorlatok mellett a fegyverforgatásra helyezték a legnagyobb hangsúlyt. A király körüli szolgálat újabb elemekkel bővült, ők tisztogatták és tartották rendben Báthory személyes tárgyait, különösen páncélját és a fegyvereit. Időről-időre a király lovainak és kutyáinak gondozói mellé is beosztották őket, hogy az állatok körüli teendőket elsajátíthassák. Emellett rendszeresen, meghatározott beosztás szerint felszolgáltak a királyi asztalnál, étekhordói és pohártöltői feladatokat ellátva. Ebben a státuszban jelentek meg az udvaron kívüli önálló megbízások. Ez elsősorban bizalmas levelek vitelét és hozatalát jelentette, de gyakran találkozunk azzal is, hogy az apródnak kisebb-nagyobb pénzösszegeket kellett elszállítania egy-egy csapat-egységhez. Gyakran intézték a király személyes vásárlásait is.²¹

Rangtól, ráteremtségtől és életkortól függően követségekben és egyéb, külföldi utakon is részt kellett venniük. Belföldön Litvániától Pomerániáig mindenfele jártak, a külföldi utak elsősorban az orosz területeket, Moldvát és az Erdélyi Fejedelemséget fedték le, de többen – Csáky István, Dóczy Gábor, Jósika István – Itáliában is jártak.²² A legnépszerűbb útirányt kétségkívül Erdély jelentette, mert ilyenkor lehetőség nyílt az otthoniakkal való találkozásra. Ebben az életkorban Báthory már megkövetelte, hogy az apródok a hadjáratokba is elkísérjék. Harci feladatokban továbbra sem vettek részt, de a sereggel való fáradtságos utazás, a különböző csapatrészek közti üzenetek szállítása így is komoly veszélyekkel járt. Haller István a táborozás során szerzett beteg-

¹⁸ Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce. Stanisłai Rescii Diarium 1583–1589. Ed. Jan Czubek. Krakó, 1915. 19., 43., 125.; Veress 1918. 175. o.

¹⁹ Veress 1918. 28. o.

²⁰ Veress 1918. 6., 11., 14., 37., 52., 135., 224. o.

²¹ Az apródok kötelezettségeit a Veress Endre által kiadott királyi számadáskönyvek adatai alapján lehet rekonstruálni.

²² Czubek 1915. 19., 43., 72., 109., 224. o.

ségben hunyt el, a csak Raczkó néven emlegetett apród pedig Wieljkie Łuki ostrománál a harctéren esett el.²³ Nyilván ez is közrejátszott abban, hogy a még csak tizenéves apródok megpróbálták kibújni a hadjáratokban való részvétel alól. Ez azonban odáig fajult, hogy Báthorynak parancsot kellett adnia, hogy összeírják a távolmaradókat és ellenőrizzék az indokaikat.²⁴ Életkori sajátoságból kifolyólag egyébként is ennél a korosztálynál adódott a legtöbb fegyelmezési probléma. Az italozás mellett főleg engedély nélküli kimaradás, elcsavargás miatt kellett büntetéseket kiróni.

Már ebben a korban eldőlt, hogy a fiatalok képzése és szolgálata milyen irányban haladt tovább. Az utolsó státusz, a két lóval szolgáló ifjú, csak átmeneti állapot volt, általában fél-, maximum egy évig tartott. Az udvari szolgálat az ifjabbak tanítása és vezetése mellett egyre inkább reprezentatív, illetve katonai jellegű volt. Az udvari bálokon betanult táncokat, egyéb ünnepi eseményeken bonyolult lovas koreográfiákat adtak elő. Ők kísérték a királyt a veszélyesebb szituációkban, például bivaly- vagy medvevadászaton és természetesen a hadjáratokban is, amelyekben már harci feladatokat is kaptak. A próbaidőnek tekinthető átmeneti állapot után gyorsan döntöttek a sorsukról. Ritka volt az elbocsátás, illetve az önkéntes távozás. A fiatalok kisebb része az udvarban maradt, többen kamarási megbízást kaptak, ami vagy az uralkodó személye melletti közvetlen szolgálatot jelentette, vagy valamilyen gazdasági feladatot takart. A többség a hadseregbe került alacsonyabb tiszti rangban, de arra is volt példa, hogy egy frissen visszaszerzett livóniai várba kapott beosztást.

A király halála után az apródok, illetve volt apródok többsége hazatért, de ezek az évek, a Báthory-hatás megalapozta további pályafutásukat. Életszemléletük és tapasztalataik révén az országos vagy helyi politizálás meghatározó alakjaivá váltak, illetve a század végi háborúban kamatoztathatták katonai erőnyeiket.

RÖVIDÍTÉSEK

- Chłapowski* 2004. *Krzysztof Chłapowski: Ordynacja dworu Zygmunta III z roku 1589. Warszawa, 2004.*
- Dobrowolska* 1934. *Wanda Dobrowolska: Do dziejów dworu królewskiego w Polsce. Kwartalnik Historyczny, 1934. 319–336. o.*
- Ferenc* 1998. *Marek Ferenc: Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie. Krakko, 1998.*
- Kadzik* 2016. *Dominik Kadzik: Spis dworzan zmarłego króla polskiego Stefana Batorego. Krakko, 2016. <http://www.ejournals.eu/Prace-Historyczne/2016/Numer-1/art/7104/> (A letöltés időpontja: 2018. 01. 26.)*
- Veress* 1918. *Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai (1576–1586). S. a. r. Veress Endre. Budapest, 1918.*

²³ *Veress* 1918. 4., 86. o.; Haller Gábor (1550–1608) és Haller István (1591–1657) családi feljegyzései. Közli: *Lukinich Imre. Erdélyi Múzeum, 1903. 533–536. o.*

²⁴ *Veress* 1918. 10. o.

Adalékok a Kádár-csoport 1956–1957-es legitimitásának és a formálódó hatalom jellegének értékeléséhez*

Az újabb szovjet támadás politikai előkészítése, az ellen-bábkormány megalakítása

A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának (SZKP KB) Elnöksége november 2-án Kádár János, az új/régi pártvezetés, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Ideiglenes Intéző Bizottságának (IIB) elnöke Münnich Ferenc (október 27-től Belügyminiszter) részvételével kibővített ülést tartott.¹

Kádár már útban volt Moszkvába, amikor a rádióban elhangzott – a november 2-i lapok által is idézett – felhívása a magyar néphez. „Népünk vérével bizonyította, hogy rendületlenül támogatja a kormánynak a szovjet erők teljes kivonására irányuló követelését: Nem akarunk további függőséget! Nem akarjuk, hogy hadszíntérré váljon az ország! Minden becsületes hazafihoz szólunk! Fogjunk össze a magyar függetlenség, a magyar szabadság diadaláért!”² – mondta Kádár János beszédének befejező részében.

Az SZKP Elnökség ülésén lefolytatott „eszmecserén” – V. Ny. Malin feljegyzései szerint³ – a Kádár János, aki ekkor még nem ismerte az Elnökség október 31-i, az újabb támadást elrendelő döntését, úgy vélte: ha a szovjet csapatokat két-három hónapon belül kivonják Magyarországról, a kommunista párt „...és a többi párt fel tudná venni a harcot az ellenforradalom ellen...”, majd a pártharcok kimenetelének esélyeit latolgatva „reális veszélyként” megfogalmazta: „...az ellenforradalom netán elsöpri ezeket a koalíciós pártokat”.⁴

„Véleményem szerint – mondta Kádár – van más út. Katonai erővel megtartani Magyarországot. De akkor fegyveres összetűzések lesznek. A fegyveres erővel való szétzúzás vérontást jelent.

Mi lesz azután? A kommunisták erkölcsi pozíciója a nullával lesz egyenlő. A szocialista országoknak kárt fog okozni. Van-e biztosíték arra, hogy ebben az esetben más országokban nem alakul ki ilyen helyzet?

Az ellenforradalmi erők nem csekélyek. De ez harc kérdése. Ha a rend helyreállítása fegyveres erővel történik: a szocialista országok tekintélye [károsodik]...”⁵

Münnich Ferenc Kádár értékelését többek között azzal egészítette ki, hogy a szocialista rendszer Magyarországon „...csakis a Szovjetunió támogatásával létezik és tud fennmaradni”.

* A tanulmány a szerző Biszku Béla ellen 2015-ben lezárult *büntetőügyben* készült szakvéleményének a felhasználásával készült.

¹ Kádár János november 1-jén a késő esti órákban hagyta el a Parlamentet és Münnich Ferenchez távozott, majd engedve Andropov kérésének, repülőgépen Moszkvába szállították őket.

² A forradalom hangja, 371. o.

³ A szovjet pártelnökség üléseiről szabályos jegyzőkönyvek nem készültek, de Vlagyimir Nyikiforovics Malin, a KB osztályvezetője feljegyzéseket készített az ott elhangzottakról. Ezek a feljegyzések, valamint az azokkal összefüggő dokumentumok egy része és nem utolsósorban Rainer M. János „Kísérlet a feljegyzések értelmezésére” címmel megírt tanulmánya olvasható: Döntés a Kremlben.

⁴ Döntés a Kremlben, 80. o.

Kijelentette: „Nincs több erőnk... Nemigen lehet bízni abban, hogy politikai harc útján sikerül megbirkózni az eseményekkel”⁶

Az SZKP KB Elnökségének Kádár és Münnich részvételével november 3-án megtartott kibővített ülésén újból megtárgyalták a szovjet vezetés által felállításra kerülő magyar „ellenkormány” összetételét. Ekkor Mikojan – a jugoszláv vezetéssel történt konzultáció alapján az október 31-i határozattal ellentétben – nem Münnich Ferencet, hanem Kádár Jánost javasolta a kormány élére. Hozzászólásában Kádár János az önmagának feltett kérdésre: „Mi a teendő?”, a következő választ adta: „Nem szabad átengedni egy szocialista országot az ellenforradalomnak. Egyetértünk önökkel. A helyes lépések – forradalmi kormányt kell alakítani”,⁷ majd kérte, hogy a szovjet vezetés döntése és instrukciói alapján megalakuló kormány ne legyen „bábkormány”.⁸

„A kormány élére: Kádár”⁹ – hangzott az Elnökség egyhangú határozata. A szovjet vezetés által kiválasztott és megbízott csoport tagjai – ahogy azt kommunikálták a november 4-én Szolnokon alakult „Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt kormány” tagjai: ugyancsak szovjet döntésre vagy/és jóváhagyással – Kádár János, Münnich Ferenc, Marosán György, Horváth Imre, Kossa István, Apró Antal, Dögei Imre és Rónai Sándor lettek.

Az ekkor született forgatókönyv szerint a Kádár-csoport a Moszkvában összeállított programjának 14. pontjában kinyilvánítja egyetértését az október 31-én megszületett újabb szovjet támadásra vonatkozó döntéssel.¹⁰

Így jelent meg Magyarországon a Moszkvában létrehozott – és később önként jelentkező és együttműködésre felkért személyekkel egyre bővülő, így egyre népesebb – hatalmi csoportosulás, amely magát a nyilvánosság előtt Forradalmi Munkás-Paraszt kormányként, vagy/és az MSZMP ideiglenesnek feltüntetett vezető testületként, Intéző Bizottságként, Központi Bizottságként jelenítette meg.

A kollaboráns hatalmi csoportosulás által támogatott, november 4-én hajnalban megindított „Vihr”, azaz „Forgószél” hadművelet alatt és következtében – a jogi köntösbe öltöztetett kegyetlen megtorlás, leszámolás, gyilkosságsorozat áldozatait (225-229 főt) nem számolva – nem végleges adatok szerint a forradalom és szabadságharc során elszenvedett teljes magyar veszteség 55%-a, kb. 1300 fő november 4-ét követően halt meg.¹¹ Ebből körülbelül 80 fő¹² a decemberi és januári fegyverhasználatok miatt, sortüzekben vesztette az életét.

A „Kádár-korszak” nem november 4-én kezdődött. Kádár János 1956. október 25-én – akkor is szovjet döntésre – vette át az állampárt (Magyar Dolgozók Pártja, MDP) vezetését, de a veszteség adatokból is kikövetkeztethető, hogy az október 23-tól november 3-ig tartó és a november 4-ével, a második szovjet támadás megindításával kezdődő időszak közé nem húzható éles határvonal.

A politikai eszközökkel és részben kisebb fegyveres akciók formájában folytatott kommunista, így értelemszerűen szovjetellenes ellenállásnak voltak előzményei 1944 és 1956 között. Ez az ellenállás 1956. október 23-án a hatalom erőszakos fellépése – sortűz Debrecenben és Budapesten a Rádió épületénél – miatt felkelésbe torkollott. A szovjet csapatok október 23-án megindított,

⁶ Döntés a Kremlben, 81. o.

⁷ Döntés a Kremlben, 98. o.

⁸ Döntés a Kremlben, 90. o.

⁹ Uo.

¹⁰ 1956. plakátjai és röplapjai. Összeállította és szerk. *Izsák Lajos, Szabó József és Szabó Róbert*. Budapest, 1991. 274., 276–277. o.

¹¹ *Tulipán Éva*: Az 1956-os forradalom és szabadságharc során elszenvedett veszteségek vizsgálata In: *Horváth Miklós – Tulipán Éva*: In memoriam 1956. Budapest, 2006. 57–58. o.

¹² *Horváth Miklós*: A polgári lakosság ellen végrehajtott fegyverhasználatok, sortüzek bekövetkezésének általános jellemzői. In: uo., 51–52. o.

október 24-én a hajnali órákban Budapesten ténylegesen megkezdett harcával a szabadságért folytatott küzdelem – értelmezésem szerint nemzetközi fegyveres összetűzés – a Szovjetunió és Magyarország közötti háborúként folytatódott.¹³

A vizsgált időszakban a szovjet alárendeltség, az alkalmazott módszerek és nem utolsó sorban a következményeket tekintve sincs érdemi különbség a november 4-ig terjedő és az azt követő időszak között. Véleményem szerint egyértelmű, hogy a Szovjetunió mindenkori politikai vezetéseinek döntései alapján vezetőfunkcióba helyezett – a szovjet vezetés Magyarországgal kapcsolatos politikai elhatározásait feltétel nélkül megvalósító – magyar vezetők az így szerzett, „megszolgált” hatalmuk megvédése érdekében a következményekkel nem számolva szinte reflexszerűen fordultak a Szovjetunióhoz segítségért.

Fontos kihangsúlyozni, hogy a szovjet csapatok október 23-i bevetésével függetlenül attól, hogy azt kérték, vagy a bevetés tényét tudomásul vették, a magyar politikai vezetés meghatározó része egyetértett. A szovjet vezetők válság kezelésével kapcsolatban adott „tanácsait” elfogadták és azok végrehajtását magukra nézve kötelezőnek tartották. Bizonyítható, hogy a szovjet vezetők által kijelölt, majd az események hatására többször módosított mozgáster határait október 23-a és 28-a között, majd november 4-ét követően a magyar vezetés egyetlen lényeges kérdésben sem lépte át.

A szovjet vezetés a Kádár János vezette párt- és – a valójában formálisan nem létező, Nagy Imre nevével fémjelzett – állami vezetést a kialakult válság szovjet érdekeknek megfelelő kezelésére alkalmasnak tartotta.

A fentiekkel összefüggésben nem kerülhető meg annak kimondása sem, hogy a politikai vezetés a válság kezelésével kapcsolatos alapkérdések meghozatalában egységes volt, így úgy vélem, egységes a történelmi felelősségük is mindazokért a következményekért, amelyek ezeknek a döntéseknek a hatására Magyarországon bekövetkeztek.

Az egypártrendszerű diktatúra negyvenes évek végére, ötvenes évek elejére kialakult rendszere, az állampárt – hívják azt MDP-nek vagy MSZMP-nek – társadalom egészét irányító és ellenőrző mechanizmusai, a kizárólagos hatalom megszerzése, majd megtartása érdekében alkalmazott módszerei annak birtoklásában az október 31-ét követően bekövetkezett pár napos szünet után a szovjet hadsereg november 4-én újra kezdett hadműveletei és megtorló intézkedéseivel párhuzamosan fokozatosan újraéledtek.

A forradalom időszakában, majd azt követően végrehajtott megtorlást célzó intézkedések cél- és eszközrendszerükben, illetve megvalósításuk formáiban az 1956. október 23-át megelőző időszakban alkalmazott erőszak folytatását, annak szerves részét képezték.

Az elrettentés, visszatartás és a megtorlás 1956-ot megelőzően tapasztalt formái és jegyei fedezhetőek fel az október 23-a és november 4-e között hozott politikai döntésekben és az ezek végrehajtását célzó intézkedésekben is. Fő formái – a szovjet és magyar csapatok, utóbbiak közül elsősorban a Belső Karhatalom erőinek bevetésén, a statárium bevezetésén túl, illetve ezekkel összefüggésben – a védtelen, fegyvertelen lakosság ellen irányuló megtorló sortűzek, lefegyvertett felkelők, polgári lakosok elfogása, helyszínen történő kivégzése, a céltalan, kellő előkészítés nélkül végrehajtott pusztító erejű támadások voltak.

A rendszer ellen fellépő, fellépni szándékozó, illetve a hatalom értékelése szerint ennek potenciális lehetőségét magában hordozó személyek, társadalmi rétegek, csoportok, tömegek elnyomá-

¹³ Szabadság: „...egy állam külső függetlenségét és egyenjogúságát jelenti (szuverenitás), valamint a nép jogát arra, hogy maga döntsön államiségéről (önrendelkezés); az állampolgároknak azt a jogát, hogy részt vehessenek az államhatalom gyakorlásában (demokrácia); az egyén bizonyos jogainak a gyakorlását”. *Barabás Éva – Bárány Lászlóné*: Akadémiai kislexikon L–Z. Szerk. *Élesztős László, Szelle Béla, Beck Mihály*. Budapest, 1990. 2. k. 641. o.

sa, megfélemezése, megfélemlítése, a kommunista hatalomra a legcsekélyebb mértékben is veszélyt jelentő kezdeményezéseik visszaszorítása, megtorlása a politikai elit gondolkodásának és tevékenységének központi elemét képezte.

A Kádár-csoport legitimitásáról – ahogy ezt a kiválasztottak belülről látták

A Kádár-csoport tagjai tudatában voltak annak, hogy mint párttestület vagy mint kormány legális felhatalmazással nem rendelkeznek. Ezt Kádár is tudatosította az Ideiglenes Központi Bizottság november 11-i ülésén, amikor beismerte, hogy a testületet „...teljesen a párt alkotmánytól függetlenül hoztuk [a szovjetek jóváhagyó döntései szerint – kiegészítés tőlem: H. M.] össze”.

Kádár a semmilyen felhatalmazással nem rendelkező Ideiglenes Központi Bizottságot (IKB) arra kéri, hogy „erősítsék meg” funkciójukban az „összehozott”, Ideiglenes Intéző Bizottság tagjait.¹⁴ „Kérem, erősítsék meg és adjanak [utólag – H. M.] felhatalmazást arra a munkára, amit – őszintén meg kell mondanom –, hogy felhatalmazás nélkül vittünk... Mi összetoboroztunk egy ideiglenes vezetőséget, azzal, hogy bizonyos időszakokban üljön össze, vitassa meg a fontos kérdéseket... Összesen 21 tagú ideiglenes vezetőségre tettünk pozíciót [sic!]. 21 ember közül 15 az MDP Központi Vezetőségének a tagja volt és 6 olyan, akiket mi gondoltunk bevonni...¹⁵ Itt, ami a szavazást illeti, azt gondolom, úgy kell feltenni a kérdést, hogy az elvtársak készek-e dolgozni ilyen központi vezetőséggel.”

Ekkor Kádár a csoporthoz való csatlakozás legfőbb kritériumának a szovjet katonai beavatkozással való egyetértést tartotta. „Az alapvető kérdés az, hogy egyetértünk-e azzal a bizonyos vonallal, hogy az ellenforradalmat leverő szovjet csapatok segítségével a néphatalmat megtartsuk.”¹⁶

Friss István fontosnak tartotta, hogy a testület határozatban foglaljon állást „...a szovjet csapat[ok] első [október 23-i – kiegészítés tőlem: H. M.] beavatkozásával kapcsolatban is. Meg kell mondani, hogy az első beavatkozás is indokolt volt.”¹⁷

Az ülésen résztvevők többsége a szovjet csapatok támadását hallgatólagosan jogosnak elfogadta. Biszku Béla Kádár véleményét erősítve érvelt a szovjet csapatok bevetésének szükségessége mellett: „...illúzió volt és még ma is az egyes elvtársak részéről, akik azt mondják, hogy ha még 2-3 napig vártunk volna a szovjet csapatok bevonulásával, akkor sikerült volna a honvédségnek, a rendőrségnek, a nemzetőrségnek rendet teremteni... Az illúzió, hogy meg tudtuk volna akadályozni ezt a fejlődést politikai eszközökkel”¹⁸

Biszku is tökéletesen tisztában volt Magyarország alávett helyzetével. Ezt bizonyítja az is, hogy ekkor még valamiféle garanciát szeretett volna kapni az egyoldalú viszony megszüntetésére: „Lehetetlen, hogy pl. a párt vezetőit [a szovjetek – kiegészítés tőlem: H. M.] nevezzék ki”¹⁹ – jelentette ki 1956. november 11-én, de elfogadva a szovjet kinevezést ő is a testület tagja maradt.

A hatalmi csoportosulás tagjai helyesen mérték fel a helyzetüket. A továbbiakban ismertetem a véleményüket. A hatalom megszerzésének lehetőségét Moszkvából kapták, s a magyar társadalom jelentős ellenállásával kell számolniuk. A „...munkásosztály [helyesebben a pártvezetés – kiegészítés]

¹⁴ A tagok: Apró Antal, Biszku Béla, Fehér Lajos, Kádár János, Kállai Gyula, Kiss Károly és Marosán György.

¹⁵ Az IIB hét „összehozott” tagja mellett az „összetoborozottak” között voltak: Aczél György, Dögei Imre, Friss István, Földes László, Gáspár Sándor, Gyenes Antal, Horváth Imre, Kiss Árpád, Kőből József, Münnich Ferenc, Rónai Sándor, Sándor József, Somogyi Miklós, Uszta Gyula.

¹⁶ MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k. 39. o.

¹⁷ MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k. 191. o.

¹⁸ MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k. 37. o. A Kádár-csoport által is indokoltnak, jogosnak tartott szovjet támadás, majd a szovjetek közreműködésével is történt megtorlásban kb. 3000 magyar állampolgár vesztette életét.

¹⁹ MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k. 38. o.

szítés tőlem: H. M.] hatalma nem találkozik a munkásosztály többségével, vagy talán úgy mondom, hogy a kormány és a megalakuló párt a munkásosztály kisebbségére támaszkodik, továbbá épít bizonyos fegyverekre”²⁰ [szovjet csapatokra és a szerveződő karhatalomra – H. M.] – jelentette ki november 11-én Kőből József.

Aczél György a párt helyzetével összefüggésben Kádárt is bírálva ugyanekkor megállapította: „Kicsit hiányos a kép, amit Kádár elvtárs festett, hogyan nézik a kormányt? ... Muszkavezetőnek hívják őket és lényegében a kormánynak és a pártnak tömegbázisa nincs... nagyon szűk réteg vagyunk, paranccsal, szuronyra támaszkodva tudunk csak dolgozni... nekem továbbra is az a véleményem, hogy kard és szuronyok segítségével szűk kisebbségként próbáljuk terrorizálni a munkásosztályt és a dolgozó népet csak azért, hogy a mi általunk helyesnek tartott programot kieroszakoljuk...”²¹

„Ha azt mondanánk, hogy mi a tömegekre támaszkodunk, önmagunkat csapjuk be, álltatnánk”²² – mondta Somogyi Miklós a Kádár csoport támogatótságáról.

„Kire támaszkodik a kormány és a párt a szovjet csapatok fegyver erején túl?” – tette fel a kérdést november 11-én Friss István. „Ez [a szovjet csapatok – H. M.] nem lehet bázis, ebben valamennyien egyetértünk. De a jelenlegi helyzet olyan, hogy ha kimennek a szovjet csapatok holnap reggelre, elsöprik a kormányt és a pártot.”²³

Kádár János tömör megfogalmazása szerint: „Megtudták csinálni azt, amit még a történelemben soha, hogy harcba vitték a tömegeket saját rendszerük ellen.”²⁴

Kádár ebben az időszakban gyakran szólt a diktatúra szükségességéről. A mi rendszerünk lényege – mondta az IIB november 16-i ülésén – „...demokrácia nép felé és diktatúra az ellenforradalom felé. A diktatúrának az ellenforradalom felé mindig és rendszeresen érvényesülnie kell. Most, a jelenlegi helyzetben a diktatúrán van a hangsúly. Ha nem leszünk kíméletlenek, elsodornak bennünket.”²⁵

A határozott, kemény fellépésre vonatkozó elhatározás már jó egy hete érlelődött Kádárban. A kormány november 15-i ülésén is felvetődött, hogy „megfelelő időpontban” a gyűlések és felvonulások korlátozását kimondó rendeletet kell kiadni. Ez az időpont 1956. december 12-én jött el.²⁶ December 6-i ülésén a kormány kimondta, hogy a fegyveres erők minisztere a következő kormányülésre készítsen előterjesztést „...az ellenforradalmi tevékenységben, terrorcselekményekben résztvevők felelősségre vonásának meggyorsítására.” A rögtönbíráskodás bevezetésére azonban már a kormány következő ülése (december 13.) előtt sor került.²⁷ 1956. december 13-án pedig bevezették a közbiztonsági őrizetbe vételt, vagyis az internálást.²⁸ Történtek ezek a lépések nem meglepő módon úgy, hogy az Elnöki Tanács ebben az időszakban egyszer sem ülésezett.

A Kádár csoport a hataloméért folytatott harcában a diktatórikus eszközöket részesítette előnyben. „A kádári vezetés az addigi hezitálással és fontolgtatással e szakaszban szakítva, nyíltan vállalta a diktatúrát és a régi politikai rendszer fenntartása mellett döntött... Míg 1956 novembere a

²⁰ MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k. 35. o.

²¹ MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k. 42. o.

²² MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k. 44. o.

²³ MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k. 46. o.

²⁴ MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k. 126. o.

²⁵ MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k. 62. o.

²⁶ Az Elnöki Tanács 1956. évi 30. sz. törvényerejű rendelete. *Magyar Közlöny*, 102. (1956. december 12.)

²⁷ Az Elnöki Tanács 1956. évi 28. sz. törvényerejű rendelete. *Magyar Közlöny*, 100. (1956. december 11.)

²⁸ Az Elnöki Tanács 1956. évi 31. sz. törvényerejű rendelete. *Magyar Közlöny*, 102. (1956. december 13.); MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k. 8. jegyzet, 116. o.

szokatlanul nyílt viták hónapja volt – írja Sipos Levente –, a decemberi határozat után kötelezővé vált annak elfogadása, képvisellete.”²⁹

A diktatúra működtetésének mechanizmusai – „öntörvényei” alapján a Kádár János vezette hatalmi csoportosulás Moszkva által meghatározott és kontrolált tevékenysége a helyi történések hatását sem figyelmen kívül hagyva egyes esetekben biztosította, illetve minden konkrét parancs nélkül is lehetővé tette a karhatalom hatalom által elvárt, kiváltani szándékozott fellépését.

Álláspontom szerint – és talán ez általánosságban is elfogadható – a vezető, a vezetés, legyen az törvényes, vagy mint esetünkben törvénytlen, szolgáljon nemzeti- vagy/és idegenhatalom által meghatározott célokat, nemcsak azért felelős, amit megtett, hanem azért is, amit megtenni elmulasztott.

A november 4-én hatalomra segített – a moszkvai értékelés szerint az egypártrendszerű diktatúra helyreállítására alkalmasnak vélt – csoportosulás, amint ez 1956. október 23-án is történt, úgy látott hozzá a saját céljait közvetlenül szolgáló fegyveres erő – ez esetben karhatalom – megszervezéséhez, hogy szükséges és elvárható alapossággal és részletességgel többek között elmulasztotta meghatározni az alárendeltségi viszonyokat és a legfontosabbat: a tűzparancs kiadásának rendjét. A hatalmi csoportosulás nem utolsó sorban elmulasztotta rögzíteni a szerveződő és akcióba lépő fegyveres erő működését meghatározó szabályokat. A karhatalmi utasítás 1957. január végére, február elejére készült el, de vannak alegységek ahová a szabályzat május közepéig sem jutott el.

Történt ez a november 4-ét megelőző időszakhoz hasonlóan. 1956. október 23-án az elsőként Debrecenben történt fegyverhasználatról az információs csatornákon, illetve a fegyveres erők és testületek ügyeleti szervein keresztül a politikai vezetők értesültek. A magyar politikai vezetés ettől a halálos áldozatokkal is járó erőszakos cselekménytől – mint az december 6-án is történt – semmilyen formában nem határolta el magát, a fegyverhasználat szabályzatokban rögzített lehetőségét és kötelezettségét a Debrecenben és a Fővárosban történeteket követően az erőszakos szervezetek felé kiadott intézkedéseik során nem módosították.

Ennek következtében a tüntetők ellen Budapesten a Rádiónál, illetve később más helyeken bevetett fegyveres alegységek parancsnokai a tűzmegnyitás kérdésében az általános szabályoknak megfelelően szabadon dönthettek. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az adott helyszínen lévő legmagasabb rendfokozatú vagy beosztású parancsnok a helyzetet értékelve a fegyverhasználatról saját hatáskörben minden korlátozástól menetesen dönthetett. Különösen fontos kérdés – bűnös mulasztás – ez abban az esetben, ha az így létrejövő fegyveres erő személyi állományának egy jelentős része – Salgótarjában a karhatalmisták túlnyomó többsége – katonai vagy/és rendőri alapképzettséggel, de ami ennél is fontosabb: a karhatalmi alkalmazás, s ennek fontos részterületként a fegyverhasználat szabályainak ismeretével sem rendelkezett.

Kádár Jánosnak az önmagának feltett kérdésre – A „karhatalmisták... nincsenek kiképezve?” – adott válasza – „Majd a hatodik bevetésnél tudni fogják, hogy mi a feladatuk. Ezek tulajdonképpen a legmegbízhatóbbak...”³⁰ – is bizonyítja, hogy a hatalom nem tartotta elsődleges szempontnak az általa szovjet közreműködéssel szervezett fegyveres erő minden részletében kontrolált működése feltételeinek a megteremtését.

Kádár Jánosnak az IIB 1957. január 14-én ülésén elmondott értékelése szerint – „Ha visszamenőleg bírálni akarnám a karhatalom tevékenységét, azt kellene mondani, hogy nem alkal-

²⁹ *Sipos Levente*: Bevezetés. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületének jegyzőkönyvei*. 1. k. 1956. november 11–1957. január 14. Szerk. és a jegyzeteket készítette *Némethné Vágyi Karola, Sipos Levente*. Intera Rt., Budapest, 1993. 16. o.

³⁰ MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k. 305–307. o.

maztunk megtorlást... Ha nem eszközlünk megtorlást, annyi mintha megengednénk ezeket a támadásokat³¹ – a karhatalomnak még több helyen megtorló akciókat kellett volna végrehajtania.

A szovjetek teljes bizalmát élvező Münnich Ferenc – Hruscsov Münnichet akarta kinevezni miniszterelnöknek! – legalább két alkalommal hangoztatott véleményét kötelező érvényű szabálylá tették: „...ha győzni akarunk, lőni kell még akkor is, ha a békés tömegek fedezik az ellenforradalmat, mert utána ezek a békés tömegek már az utcára nem mennek ki.”³²

Ezt a törekvést – utasítás formájában – erősítette a karhatalmi szabályzat tartalma: „Ha fegyvert kell használni, a parancsnok minden befolyástól mentesen, csak a saját felelőssége tudatában cselekedjék. Ha az alkalmazás nyílt ellenforradalmi mozgalom elfojtására [irányul, az] erély, amely, ha kell, a kíméletlenségig fokozható... de ilyen alkalommal sohasem szabad vaktöltényt használni vagy a levegőbe lőni.”³³

A fentiek alapján e rövid munka keretében is következtetésként levonható: a Kádár nevével fémjelzett hatalmi csoportosulás a kizárólagos hatalom ismételt megszerzése érdekében szerveződő fegyveres csoportoknak, alakulatoknak – összefoglaló néven a karhatalomnak – szabadkezet adott.

Bár megtehették volna, de mint testületek az MSZMP IIB és az IKB, vagy a szovjet és magyar párt döntéseket az állami hatalom „köntösébe öltöztető” „kormány”, a vizsgált időszakban testületként nem funkcionáló Elnöki Tanács nem adtak nyilvánosan és nyíltan a tűzparancsot.

Nem érezték ennek szükségét, mivel a formálódó hatalom képviselésében született döntések – hívják ezeket párthatározatoknak, kormány-rendeleteknek, vagy az Elnöki Tanács nevében meghozott törvényerejű rendeleteknek, miniszteri intézkedéseknek, a fegyveres erők tekintetében parancsnoknak – és a hasonlóképpen törvényes hatalommal nem rendelkező, „teljhatalommal” felruházott kormány megbízottak által kiadott intézkedések tartalma jelentette a társadalom számára azt a mozgásteret – a hatalom szerinti „törvényes rendet” –, amely „rend” létjogosultságának vitatása, elutasítása a szovjet csapatok és a szovjet szuronyok védelmét élvező illegitim hatalom fegyveres erőinek erőszakos fellépését vonta maga után.

Kerül, amibe kerül, Kádár és csapata bizonyítani akarta: a szovjet Pártelnökség helyesen döntött, amikor a kommunista párt megszervezésének és kizárólagos hatalma megteremtésének feladatát rájuk bízta.

RÖVIDÍTÉSEK

A forradalom hangja	A forradalom hangja – Századvég füzetek 3. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9. Szerk. <i>Fellegi Tamás László, Gyekiczki András, Kövér László, Kövér Szilárd, Máté János, Orbán Viktor, Stumpf István, Varga Tamás, Weber Attila.</i> Budapest, 1989.
Döntés a Kremlben	Döntés a Kremlben, 1956. – A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. <i>Hege-dűs B. András, Kende Péter, Litván György, Rainer M. János.</i> Budapest, 1996.
MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k.	A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I. kötet. 1956. november 11. – 1957. január 14. Sorozatszerk. <i>Balogh Sándor</i> , szerk. és jegyz. <i>Némethné Vágyi Karola</i> és <i>Sipos Levente.</i> Budapest, 1993.

³¹ MSZMP-jegyzőkönyvek, 1. k. 306. o.

³² Politikatörténeti Intézet Levéltára (ma in: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), 288. fol. 5/44. ő. e. 1. k. 57. o.

³³ Utasítás a karhatalmi szolgálat ellátására, 5–8. o. In: A Budapesti Nyomozó Ügyészség – 375/2012 számú, Biszku Béla ügyében folytatott nyomozás iratai. 1. k. [Budapest], é. n. 646–649. o. (Másolat, a szerző tulajdonában.)

Törésvonalak: a johannita magyar–szlávón rendtartomány a szkizma idején

2004 tavaszán védtem meg doktori disszertációm a johanniták hazai történetéről az 1150–1387 közötti időszakban,¹ és a sors úgy hozta, hogy a dolgozat „házi” védésén Veszprémy László volt az egyik opponensem, aki sokat segített az opus végső csiszolásában. Eredetileg a feldolgozás záró pontja a konstanzi zsinat lett volna, végül a kronológiai határok mégis szűkültek, s ez – reményeim szerint – a dolgozat javára vált, hiszen Zsigmond uralkodásának kezdetével lezárult egy korszak a lovagok hazai történetében. Ugyanakkor némi hiányérzet is maradt bennem, mert az egyházszakadás idején roppant izgalmas változásokkal nézett szembe a Rend. Nem hallgatom el, hogy annak idején a kép nem állt teljesen össze. Nem láttam kellő alaposággal a gyakori perjelváltások okát, hátterét, összefüggéseit. Nemrég újra nekifogtam a puzzle-darabok összerakásának, s most úgy tűnik, sikerült rálelni a kohézió alapelemeire.

Bevezetesként egyrészt azt szeretném előrevetíteni, hogy bár Európa-szerte többnyire a konstanzi zsinat vezetett el az egyházszakadás felszámolásához,² a johanniták az 1409-es pisai zsinat után, azaz V. Sándor pápa megválasztását követően,³ összehívtak egy generális káptalant Aix-en-Provence-ba, és véget vetettek a Rend megosztottságának.⁴ Ennek ellenére 1409 és 1420 között a nagymester, Philibert de Naillac továbbra sem tartózkodott Ródoszon.⁵ Másrészt, a szkizma idején történtek megértéséhez érdemes röviden felidézni a magyar–szlávón perjelség „politikai” helyzetét a szakadás előestéjén. Egy 1373-as megállapodás szerint a perjelség élén történő üreSEDés esetén a nagymester joga volt kinevezni a soron következő perjelt, majd ettől kezdve felváltva kerültek kinevezésre az itáliai, illetve a provence-i nyelvből (*lingua*).⁶ I. Lajos magyar király 1373-ban erre a megállapodásra hivatkozva szerette volna a magyar–szlávón perjelség élén látni a

¹ Kiadása: *Hunyadi* 2010.

² Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capitae et membris: tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából. Szerk. *Pósán László – Bárány Attila*. Debrecen, 2014.

³ V. Sándor pápát a nagymester, Philibert de Naillac elismerte. Vö.: *Anthony Luttrell: The Contribution to Rhodes of the Hospitaller Priory of Venice: 1410–1415*. In: *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII–XV. secolo)*. Ed. *Chryssa A. Maltézou és Peter Schreiner*. Venezia, 2002. 67–68. o.

⁴ *Tipton* 1967. 91. o.; *Tipton* 1970. 33–43. o.; *Luttrell* 1975. 305. o.; *Charles Tipton: Gli Ospitalieri di San Giovanni di Gerusalemme dal continente alle isole*. In: *Acri 1291: La Fine della Presenza degli Ordini Militari in Terra Santa i Nuovi Orientamenti nel XIV secolo*. Ed. *Francesco Tommasi*. Perugia, 1996. 75–91. o. A magyar perjelségről lásd: *Hunyadi Zsolt: The Western Schism and Hungary: from Louis I to Sigismund of Luxembourg. Chronica: Annual of the Institute of History, University of Szeged*, 13. (2017) 45–53. o.

⁵ *Luttrell* 1975. 310. o.; *Anthony Luttrell: The Hospitallers of Rhodes: Confront the Turks: 1306–1421*. In: *Christians, Jews and Other Worlds: Patterns of Conflict and Accommodation*. Ed. *P. F. Callagher*. Lanham, 1988. 96. o.

⁶ 1373. november 22. (A. 1427.) AOM 347. fol. 51^{r-v}. Kiadása: *Hunyadi* 2010. Appendix B, № 49.

provençe-i Raymond de Beaumont a még hivatalban Baudoin Cornuti utódjaként.⁷ XI. Gergely pápa ugyanakkor egy másik provanszál johannitát akart a perjelség élére kinevezni: a befolyásos Bertrand Flottét.⁸ A vita elmérgesedni látszott, s végül a nagymester a velencei perjelnek, Giovanni Rivarának akarta adni a méltóságot.⁹ A végkifejletből annyi bizonyos, hogy Raymond de Beaumont 1374 szeptemberében elfoglalta a magyar–szlavón perjeli méltóságot, és tartományi káptalant tartott Csurgón, ahol már egy ideje preceptor volt.¹⁰ Egy szigorúan egykorú forrás azonban üresedésben lévőnek mondta a perjelséget¹¹ és a pápa sem békélt meg a helyzettel. Még ez év decemberében levelet küldött Lajosnak, amelyben tiltakozott a magyar király beavatkozása ellen a rend belügyeibe és fenntartotta, hogy a kinevezés joga őt, illetve a johannita nagymestert illeti meg. Ennek fényében Raymondot mind a perjelség, mind pedig a korábbi perjel, Baudoin személyes javai bitorlójának tekintette; ez utóbbira, azaz a *spoliára*¹² a király tette rá a kezét.¹³ A pápa nyomásgyakorlása nem enyhült, és 1375 nyarán arra is fény derült, hogy Lajos miért nem fogadta el Róma jelöltjét. Azt vélelmezte, hogy Giovanni Rivara velencei származású, s ennek okán bizalmatlanságot táplált irányában. Bár XI. Gergely sietett tisztázni, hogy jelöltje Piemontból való, Lajos megmakacsolta magát.¹⁴ Vélhetően a pápa figyelme a szervezés alatt álló törökellenes hadjáratra terelődött,¹⁵ mert Raymond mégis hivatalában maradhatott egészen 1381-ig,¹⁶ sőt, 1384 novemberében még vissza is tért egy kis időre.¹⁷ Távolléte idején helytartója Arnold de Beaumont volt, aki egyben a csurgói és újudvari preceptoratusok vezetését is átvette Raymondtól 1375 má-

⁷ CD IX/4. k. 523–524. o. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia ab Augustino Theiner. I–II. k. 1216–1526. Romae, 1859. Itt: II. k. 197. o.; Luttrell 2001. 275. o.; MNL OL DL 6203–6204.; CD IX/7. k. 347–356. o. Lásd még: Anthony Luttrell – Stanley Fiorini: The Italian Hospitallers at Rhodes: 1437–1462. *Revue Mabillon*, 7. (1996) 214. o.; Anthony Luttrell – Stanley Fiorini: Change and Conflict within the Hospitaller Province of Italy after 1291. In: *Mendicants, Military Orders and Regionalism in Medieval Europe*. Ed. Jürgen Sarnowsky. Aldershot, 1999. 198. o.*

⁸ Bertrand Flotte 1374 decemberéig nápolyi preceptor volt; 1375. május 6-án a ródoszi Konvent nagypreceptora lett. Anthony Luttrell: *The Hospitallers' Western Accounts, 1373/4 and 1374/5. Camden Miscellany*, 30. (1990) 15. o.; Luttrell 1999. 198. o.

⁹ Theiner 1860. II. k. 153–154. o. *Joseph Delaville Le Roulx* 1913. 174., 197. o. Vö.: Luttrell 1999. 198. o.; Luttrell 2001. 274–275. o. Lásd még: Francesco Bonazzi: *Elenco dei Cavalieri del S. M. Ordine di S. Giovanni di Gerusalemme ricevuti nella veneranda lingua d'Italia dalla fondazione dell'Ordine ai nostri giorni. I–II. k. Napoli, 1894–1904. Itt: I. k. 117. o. Hasonló pápai beavatkozásra lásd: Jiří Mitáček: Ziemovit Těšínský – generální převor řádu johannitů a slezský kníže. *Studia Historica Brunensia*, 46. (1999) 21–23. o.*

¹⁰ CD IX/4. k. 614–616. o.; Ivan Kukuljević: *Priorat vranski sa vitezi templari hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj. Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*, 81–82. (1886) 60–61. o.

¹¹ 1374. szeptember 8. MNL OL DL 6235. Vö.: *Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban: 1371–80. Somogy megye múltjából*, 30. (1999) 21. o. A tartományi káptalan után Raymond távozott a perjelségből. MNL OL DL 6237., 6238.; *Borsa* 1999. 25. o. Ebben önmagában nem számított rendkívüli helyzetnek: a perjelek több-kevesebb rendszerességgel vizitálták a tartományukat, de jellemzően nem voltak rezidensek.

¹² Vö.: James E. Nisbet: *Treasury Records of the Knights of St. John in Rhodes. Melita Historica*, 2. (1957) 96–97. o.

¹³ Theiner 1860. II. k. 153–154. o.; Luttrell 2001. 274–275. o.

¹⁴ Theiner 1860. II. k. 197. o.; *Delaville Le Roulx* 1913. 197. o.; Luttrell 2001. 275. o.

¹⁵ Theiner 1860. II. k. 155–156. o. *Delaville Le Roulx* 1913. 188. o.; *Reiszig Ede: A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon. I–II. k. Budapest, 1925–1928. Itt: I. k. 120. o.*

¹⁶ Vö.: *Hunyadi Zsolt: ...contra Dei adversarios et hostes crucis Christi... A johanniták katonai tevékenysége a XIII–XIV. századi Magyarországon. Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 3. sz. 842. o.

¹⁷ CD XI/2. k. 179. o. (MNL OL DL 7111.) Lásd még: *Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. 136. o.*

jusában.¹⁸ Nevük alapján arra következtethetünk, hogy a megállapodás az 1373-as írásba foglalás előtt is érvényben volt, és a Gragnana-klán, illetve a Cornutik¹⁹ után a Beaumont-ok játszottak vezető szerepet a magyar–szlávón perjelség életében.

Az egyházszakadás első éveire azonban feltétlenül hatással volt Raymond távolléte. Palizsnai János, az első hazai származású perjel vélhetően ezt a helyzetet használta ki 1379-ben. A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi oklevele már ekkor perjelnek címezte,²⁰ bár a Rend szkizma előtt kinevezett, székhelyét Avignonban tartó nagymestere, Juan Fernández de Heredia (1377–1396) csak 1382. július 14-én nevezte ki hivatalosan.²¹ Egészen addig gyakorlatilag „önjelölt” perjel volt, amit a rendi szabályzat nem ismert (el), és ezzel is magyarázható, hogy miért viselte Raymond a perjeli címet egészen 1381-ig. Ezt a meggyőződést erősítheti az a tény is, hogy az 1380. február 1-jére Valence-sur-Rhône-ba összehívott generális káptalanra nem ment el Palizsnai. Ugyanakkor az „ex lex” állapot kialakulásában az is szerepet játszhatott, hogy Heredia 1378-tól 1379 nyaráig török fogságban volt, ezért Palizsnai nem várt a hivatalos kinevezésre.²² Az sem zárható ki, hogy Palizsnai I. Lajos 1378-ban indult velencei háborúja során került „helyzetbe”. Bizonyos, hogy Mária királynő 1383 őszén megfosztotta Palizsnait vránai perjeli címétől,²³ jöllehet a rendi autonómia az ilyen jellegű uralkodói beavatkozást sem ismerte el. Bizonyosnak tűnik az is, hogy a rendi adók beszédésének lehetőségétől megfosztották a lázadók oldalára álló perjelt, mert november 25-én már Horváti Pál zágrábi püspök volt a perjelség javainak *gubernatora*.²⁴

A fenti helyzetet tovább bonyolította, hogy a nemzetközi szintéren is komoly változások zajlottak. VI. Orbán pápa 1382. december 15-én „letette” méltóságából a Rend nagymesterét, Juan Fernandez de Herediát és 1383 márciusában a korábbi capuai perjelt,²⁵ Riccardo Caracciolót (1383–1395) nevezte ki a Rend előljárójává – bár a rendi nómenklatúrában pusztán ellen-mesterként szerepel. Caracciolo nem ment sem Ródoszra, sem Avignonba. Itáliában maradt, s a „Rómapártiak” számára generális káptalanokat hívott össze, ezek között a legfontosabbat Nápolyba

¹⁸ MNL OL DL 6274.; *Borsa* 1999. 24–25. o. A Raymond távozása utáni időszakra lásd pl.: CD IX/5. k. 68–69. o., IX/7. k. 374–376. o.; MNL OL DL 6299.; *Borsa* 1999. 25. o.; MNL OL DL 6363.; MNL OL DF 233 327.

¹⁹ A szkizma idején egy harmadik Cornuti, egy bizonyos Gérard is fontos szerepet kapott a magyar–szlávón perjelségben 1384–1386 között: Gora és Dubica preceptora volt, majd 1386-ban a perjelség „Orbán-párti” *procurator*a let. AOM 281. fol. 92^v, 93^v.

²⁰ MNL OL DL 7550.; *Hunyadi* 2010. 62. o.

²¹ AOM 322. fol. 251^r. Kiadása: *Lelja Dobronić: Viteški redovi: Templari i Ivanovci u Hrvatskoj*. (Analecta Croatica Christiana 18.) Zagreb, 1984. 171–172. o.; *Hunyadi* 2010. 325–326. o.

²² *Anthony Luttrell: Intrigue, Schism, and Violence among the Hospitallers of Rhodes: 1377–1384. Speculum*, 41. (1966) 32–33. o.; *Tipton* 1967. 95. o.

²³ Palizsnai politikai szerepvállalásáról lásd: *Neven Budak: Ivan od Paližne, prior vranski, vitez sv. Ivana. Historijski zbornik*, 42. (1989) 1. sz. 57–70. o.; *Neven Budak: John of Palisna, the Hospitaller Prior of Vrana*. In: *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, Ed. *Hunyadi Zsolt – Laszlovszky József*. (CEU Medievalia 1.) Budapest, 2001. 283–290. o.; *Süttő Szilárd: Anjou-Magyarország alkonya: Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával*. (Belvedere-monográfiák 2.) Szeged, 2003. 45–48. o.; *Hrvoje Gračanin: Ivan Paližna u povijesnim vrelima i historiografiji. Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 4. (2011) 237–267. o.

²⁴ MNL OL DL 35 269. (A. 1384.); *Mályusz Elemér: A szlávóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. Levéltári Közlemények*, 8. (1930) 66. o.

²⁵ A helyzet pikantériája, hogy Caracciolót Heredia nevezte ki capuai perjellé 1381-ben. *Luttrell* 1966. 41. o.; *Anthony Luttrell: „Sugar and Schism: The Hospitallers in Cyprus from 1378 to 1386”*. In: *The Sweet Land of Cyprus. Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham, March 1991. Ed. *A. Bryer, G. Georghallides*. Nicosia, 1993. 157–166. o.; *Anthony T. Luttrell: „Gli Ospitalieri di San Giovanni di Gerusalemme dal continente alle isole”*. In: *Acri 1291: La Fine della Presenza degli Ordini Militari in Terra Santa i Nuovi Orientamenti nel XIV secolo*. Ed. *Francesco Tommasi*. Perugia, 1996. 86. o.

1384-ben.²⁶ A rendi gyűlésen itáliaiak, németek, flamandok, gascon-iak és angolok bizonyosan megjelentek. A káptalanon fontos döntések születtek, és nyilvánvaló, hogy Caracciolo adminisztrációja sokkal elnézőbb volt a *responsiót* nem fizető tartományokkal szemben, mint az avignoni székhelyű Heredia.²⁷

Palizsnai János magyar–szlávón perjel 1383-es „letételéről” értesülvén, Raymond de Bellomonte vélhetően a nemrég kinevezett ellen-mesterhez, az „Orbán-párti” Riccardo Caracciolóhoz fordult, aki 1384 áprilisában több más kinevezéssel együtt vélhetően újra a perjeli méltóságba emelte Raymondot.²⁸ Szemmel láthatóan mindkét oldalon nagy volt a zűrzavar: voltak olyan johanniták, akik mindkét oldalról megerősítést kértek hivatalukhoz, de akadtak olyanok is, aki egyik helyre sem fizették a *responsiót*. Raymond 1384 novemberében már Magyarországon tartózkodott, de ittléte rövidnek bizonyult, mert vagy meghalt, vagy pusztán helytartót keresett távolléte idejére. Bizonyos, hogy a következő év tavaszán, 1385 áprilisában már Hédervári János – korábban locsmáncsi főesperes – viselte a perjeli címet, de meglehetősen rövid ideig, mert 1386 nyarán már győri püspökként említik a források.²⁹ Ráadásul időközben, 1385 júliusában a budafelhévízi stefanita mester lett a vránai perjelség javainak kormányzója,³⁰ ami valószínűtlenné teszi, hogy Hédervári egészen győri püspöki hivatalának elfoglalásáig viselte volna a perjeli méltóságot.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy Caracciolo, a történekről értesülvén, Ranforsatus de Castellánát nevezte ki 1385 szeptemberében a perjelség élére, aki azonban vélhetően nem jött Magyarországra, amiről viszont Palisnai szerzett tudomást és 1386 májusától újra viselte a vránai perjeli/gubernatori címet. Ezzel azonban Caracciolo nem békelt meg, válaszlépés gyanánt 1386 nyarán a provanszál Gérard Cornutit nevezte ki *procurator*nak, *actornak*, *factornak*, aki már 1384-től – szintén Caracciolo jóvoltából – Gora-i és Dubica-i preceptor volt. Gérard bizonyára köthető az I. Lajos uralkodása alatt szolgáló Peyre és Baudon Cornutihoz.

A fordulat vélhetően Zsigmonddal következett be: 1387. október 10-én Losonci Albert *prior electus*-ként szerepelt, bár cím a johannitáknál nem volt használatban: létezett azonban a titulás perjeli cím, s nagyon úgy tűnik, ettől az időszaktól kezdve ezzel számolnunk kell. Albert egyébként 1389. április 11-ig viselte a perjeli címet. Fontos rámutatni, hogy Palisnai is viselte a perjeli címet 1389-ig, sőt, vélhetően egészen 1392-ben bekövetkező (vagy ezt valamivel megelőző) haláláig,³¹ mert jól tudta: ahogyan Mária általi letétele, úgy a Zsigmond elrendelte eltávolítása sem elfogadható a Rend gyakorlatában. Ahogyan persze a korábbi székesfehérvári preceptor, Bebek Imre 1392-es kinevezése³² is sértette a rend szuverenitását. Érdekes ugyanakkor, hogy Bebek méltóságviselése idején (1392–1403) a Konvent nem nevezett ki *titularis* perjelt, és

²⁶ Luttrell 1975. 305. o.

²⁷ Luttrell 1966. 42. o.

²⁸ MNL OL DL 71 223.; CD X/2. k. 179. o. (MNL OL DL 7111.); *Házi* 1939. 136. o.

²⁹ MNL OL DL 34 650.

³⁰ *Süttő Szilárd*: Adalékok a 14–15. századi magyar világi archontológiához, különösen az 1384–1387. évekhez. *Levéltári Szemle*, 52. (2002) 4. sz. 32. o.

³¹ Engel Pál szerint Palizsnai 1391-ig viselte a perjeli címet. Budak ugyanakkor megjegyzi, hogy Lučić szerint Palizsnai 1392-ben még élt, s egészen addig viselte a perjeli címet. MNL OL DF 261 160.; *Giovanni Lucio*: *Memorie storiche di Trau*. Povijesna svjedočanstva o Trogiru. Split, 1979. 352. o.; *Tadija Smičiklas – Marko Kostrenčić*: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae*. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. I–XVIII. k. Zagrabiae, 1904–1998. Itt: XVII. k. 432. o.

³² Bebek Imrét először 1392. november 13-án említik vránai perjelként. MNL OL DL 7811. Bebekről legutóbb lásd: *Ribi András*: *Karrier, tisztségek, létszám. A fehérvári keresztes konvent személyi összetétele (1390–1450)*. In: *Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. (Micae mediaevales VI.) Szerk. *Fabián Laura et al.* Budapest, 2017. 203., 207. o.

letételét sem Ródoszról kezdeményezték: a király elleni lázadás/összeesküvés miatt Zsigmond még 1403 májusa előtt³³ megfosztotta méltóságától – jóllehet szigorúan johannita szempontból ezzel Zsigmond (is) durván beavatkozott a Rend belügyeibe.

1395 tavaszán meghalt Riccardo Caracciolo,³⁴ és IX. Bonifác nem nevezett ki új ellen-mestert, pusztán egy „római” helytartót: a nápolyi származású római perjelt, Bartholomeo Caraffát.³⁵ Ezzel a döntéssel egyidejűleg Caracciolo korábbi kinevezéseit gyakorlatilag annullálták.³⁶ Nem sokkal később, 1396 tavaszán Heredia is meghalt, és helyét az őszi nikápolyi csatát követően, az addig a johannita nagyreceptor méltóságot viselő, azaz a rend második emberének számító Philibert de Naillac vette át. A helyzet érdekessége, hogy mind a hivatalban lévő perjel (Bebek Imre), mind pedig egy későbbi tartományi vezető, az Ung megyei Nagymihályi Albert is jelen voltak a nikápolyi ütközetben, így akár személyesen is találkozhattak Naillac-kal.

Nem ismeretes, hogy Bartholomeo Caraffa pontosan meddig működött helytartóként,³⁷ de a Rend XVII. századi történetírója, Giacomo Bosio szerint IX. Bonifác pápa csak Riccardo Carracciolo halála, azaz 1395 után nevezte ki; az pedig bizonyos, hogy 1404-ben magyar–szlávón perjeli címet is viselt, vélhetően 1405-ben bekövetkező haláláig.³⁸ Ezt a helyzetet szintén a szkizma alatti konfliktus megnyilvánulásának tekinthetjük, mert Bebek Zsigmond általi kinevezését Philibert de Naillac legalábbis tűrte, majd Bebek letétele után egy bizonyos Johannes de Varrasio lett a perjelségi javak kormányzója.³⁹ A magyar perjeli címet sem viselte, mert 1405 novemberére Philibert de Naillac egy bizonyos Michele Ferrandit nevezett ki magyar–szlávón johannita perjelnek,⁴⁰ és tulajdonképpen 1417-ig viselte a címet. Az eredendően bolognai preceptor 1406-ban Ródoszon tartózkodott, és nincs nyoma, hogy valaha is a magyar–szlávón perjelségben tartózkodott. Reiszig Ede, a johanniták hazai monográfusa szerint Zsigmond már 1408-ban Nagymihályi Albertnak adta a perjeli címet, de Michele Ferrandi 1409 januárjában még bizonyosan viselte a perjeli méltóságot.⁴¹ – A magyar vita csak a konstanzi zsinaton jutott nyugvópontra. Az azonban végérvényessé vált, hogy a magyar uralkodók beleszólást követeltek a tartományi előljáró kiválasztásába. Ez a törésvonal soha nem tűnt el nyomtalanul.

³³ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája: 1301–1457. (História könyvtár Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996. 82. o.; Mályusz Elemér: Zsigmondkori oklevéltár II. (1400–1410): Első rész (1400–1406). (Magyar Országos Levéltár kiadványai. Forráskiadványok, II/3.) Budapest, 1956. 286. o. (Nr. 2424).

³⁴ Anthony Luttrell: The Hospitallers in Cyprus after 1386. In: Cyprus and the Crusades. Ed. Nicholas S. Coureas, Jonathan Riley-Smith. Nicosia, 1995. 7. o.

³⁵ AOM 1129, fol. 154^{r-v}. Vö.: Tipton 1967. 114. o.

³⁶ Tipton 1967. 114. o. Caracciolo kinevezéseinek eltörlése, úgy tűnik, IX. Bonifác pápa megegyezésre hajlását jelzi, de Tipton szerint ez csak a látszat, mert a kinevezések hatálytalanításával a Ródoszhoz hű perjelek, illetve preceptorok kinevezéseit is hatályon kívül helyezték.

³⁷ VII. Ince 1406-ban Niccolo Orsinit nevezte ki az ellen-mester helytartójának.

³⁸ Lásd: Iacomo Bosio: Dell’istoria della sacra religione, et Illustrissima Militia di San Giovanni Gierosolomitano e dell’ordine militare. Parte seconda (a. 1291–1522). Di nuovo ristampata, e dal medesimo aut ore ampliata, et illustrata. N. p., 1629. 150. o.; Theiner Augustin: Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia. Romae, 1863. I. k. 344–345. o.; Gustavo Valente: Il sovrano Militare Ordine di Malta e la Calabria. Calabria, 1996. 84. o.

³⁹ MNL OL DF 253 849.; Zala vármegye története. Oklevéltár, 1024–1490. I–II. k. Szerk. Nagy Imre et al. Budapest, 1886. Itt: II. k. 208. o.

⁴⁰ AOM 333. fol. 93^v.

⁴¹ AOM 337. fol. 130^v.

RÖVIDÍTÉSEK

- AOM Archives of the Order of Malta, National Library, Valletta
- Borsa 1999. *Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban: 1371–1380. Somogy Megye Múltjából*, 30. (1999) 7–54. o.
- CD Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tom. I–XI. Ed. *Georgius Fejér*. Budae, 1829–1844.
- Delaville Le Roulx* 1913. *Delaville Le Roulx, Joseph: Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac (1310–1421)*. Paris, 1913.
- Hunyadi* 2010. *Hunyadi Zsolt: The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary, c. 1150–1387*. (MÉTEM Könyvek 70. CEU Medievalia 13.) Budapest, 2010.
- Luttrell* 1966. *Luttrell, Anthony: Intrigue, Schism, and Violence among the Hospitallers of Rhodes: 1377–1384. Speculum*, 41. (1966) 30–48. o.
- Luttrell* 1975. *Anthony Luttrell: The Hospitallers at Rhodes, 1306–1421*. In: *A History of the Crusades*. Ed. *Kenneth M. Setton*. Vol. 3. Madison, 1975. 278–313. o.
- Luttrell* 1999. *Luttrell, Anthony: Change and Conflict within the Hospitaller Province of Italy after 1291*. In: *Mendicants, Military Orders and Regionalism in Medieval Europe*. Ed. *Jürgen Sarnowsky*. Aldershot, 1999. 185–199. o.
- Luttrell* 2001. *Anthony Luttrell: The Hospitallers in Hungary before 1418: Problems and Sources*. In: *The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. (CEU Medievalia 1.) Ed. *Hunyadi Zsolt – Laszlovszky József*. Budapest, 2001. 269–282. o.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- DF Diplomatikai Fényképtár
- DL Diplomatikai Levéltár
- Theiner* 1859–1860. *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia – maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner*. Vol. I: Ab Honorio PP. III. usque ad Clementem PP. VI.: 1216–1352 Vol. II: Ab Innocentio PP. VI. usque ad Clementem PP. VII.: 1352–1526. Romae, 1859–1860.
- Tipton* 1967. *Tipton, Charles: The English Hospitallers during the Great Schism. Studies in Medieval and Renaissance History*, 4. (1967) 91–124. o.
- Tipton* 1970. *Tipton, Charles: The Irish Hospitallers during the Great Schism. Proceedings of the Royal Irish Academy: Archaeology, Culture, History, Literature*, 69. (1970) 33–43. o.

A pesti XVIII. századi katonai építkezések régészeti kutatása

A pesti középkori városfal újjáépítése

Buda török alóli felszabadítása után, feltehetően már 1686 őszén, Pesten is elkezdték a romok eltávolítását. Minden ásatási helyszínen megtaláltuk az 1686 utáni tereprendezés nyomait. 1688-ban újjáalakult a pesti tanács, és hatáskörébe vette a város és a városfal újjáépítését.

A hadműveletek befejezése után a XV. századi városfal kijavítható állapotban maradt. Feltehetően már 1688-ban elrendelték a városfal kijavítását, és rövidesen megtörtént a városfal utolsó teljes felújítása (1. kép). A műemlékvédelmi helyreállításokat megelőző falkutatások és a régészeti feltárások adatai szerint a kaputornyok és a városfal külső tornyai pusztultak el a legnagyobb mértékben. A városfal déli felén, a Hatvani kapu (Astoria) és a Duna-part között több, Múzeuméter körüti, Magyar utcai és Bástya utcai ház udvarán fennmaradt a városfal pártázata is, a belső oldalon a gyilokjárókat és a városfal belső oldalát azonban a XVIII–XIX. században mindenhol lebontották.

Az újjáépítés nyomai végig fennmaradtak a városfalon. Látszott, hogy a hiányzó, középkori falmag kváder borítását nem pótolták, hanem vastag vakolat rétegekkel alakították ki az egyenletes falfelületeket. Az egész falat bevakolták és sárgás szürkére befestették, a kapuk belső falait lemeszelték. A városfal továbbra is védelmezte Pestet. 1772-ben még érintetlenül fennállt.¹

A XVII. századvégi helyreállítás során az 1684-es Hallart–Wening városképi metszetrajzokat használták, amelyeken a pesti városkapuk egyformák (2. kép).² A városkapuk továbbra is a középkori alapokon álltak, és a falak nagy része is középkori volt. Erre lehet következtetni a városkapukat egyformának feltüntető, XVIII. századi városrendezési alaprajzokból és Chiméter Mihály telekkönyvi hivatalnok 1772-es felméréseiből.³

A XVIII. század végi városkapuk közül csak a Kecskeméti kapuról (V. Kecskeméti utca 17–19. előtt, úttest) maradt fenn hiteles XVIII. századi felmérés (3. kép). A kapu lebontása előtti, a kapu belső homlokzatát megőrkítő rajzon jól szétválaszthatók a középkori és a XVIII. századi részletek.⁴ A XVIII. századi egymeletes, gúlatetős torony földszintje és a torony sarkához épített támpillérek XV. századiak, a kétablakos emeleti helyiség külső homlokzata és talán az oldalfalak egy része, valamint a teljes tetőszerkezet XVIII. századi. Az újjáépített toronyban 7 méter magas és 6 méter széles kapunyílást alakítottak ki. A kapu belső oldalán, az ÉNy-i támpillér mellett egy kisebb, kétszintes épület volt. Mellette lépcső vezetett az emeletre. Középkori alapokon álltak, és hozzátartoztak a középkori kapuhoz. Az 1809-ben lebontott Hatvani kapu (V. Kossuth Lajos

¹ A városfal mindkét oldalán beépítetlen volt. A belső, beépítetlen oldal felparcellázásáról nincs adatunk. A külső, beépítetlen oldal telkekre osztása 1772-ben kezdődött el.

² *M. Wening – L. N. Hallart*: Buda ostroma keletről, 1684. (Részlet.); *Rózsa* 1995. 35., 156. o.

³ A Hatvani és a Kecskeméti kapu közötti városfalszakasz külső oldalának rendezési terve. 1772. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Pesti kamarai adminisztráció, 296. csomó, 386. sz.; *Gárdonyi* 1929. 3. o.

⁴ Budapesti Történeti Múzeum, Fővárosi Képtár.

utca 17–19. előtt, úttest) maradványait, a kaputorony város felőli belső homlokzatát Varschág Jakab olajfestménye örökítette meg. Időközben elveszett, de több, különféle technikákkal készült XIX. századi másolat készült a festményről (4. kép). A Váci kaput (V. Váci utca 1–3. előtt, úttest) elsőként, 1780-ban bontották le. A városfal ÉNy-i sarkának beépítettségéről Rómer Flóris közölt egy helyszínrajzot: a „Váci kapu környéke 1799-ben”. A budai vezérkari iroda rajzai „nyomán” állították össze. Feltehetően a kaputorony újjáépítése után, a belső délnyugati saroktámpillérhez hozzáépítették egy három helyiségből álló épületet, amely a „császári erődítés őrháza” volt.⁵ Az épület maradványait a Váci kapu nyugati falával együtt a Váci utca 4. alatti bérház építése előtt elbontották.⁶ A török elleni ostromok idején (1602, 1684, 1686) a törökök a budai várból folyamatosan lövették a pesti Duna-partot, s eközben az Északi nagy rondella romossá vált. A XVII. század végén valamennyire kijavították. A XVIII. század elején kádárműhely volt benne, de 1730-ban a városi tanács megszüntette a műhelyt, és Pilart főhadi biztos megkapta a rondellát. Nem tudjuk, mire használta és meddig maradt a birtokában.⁷

A városfal XVIII. századi története nyomon követhető a levéltári adatokból és a XVIII. századi helyszínrajzokból, rendezési tervekéből, térképekből. Az 1703. szeptember 1-jén tartott tanácsülés jegyzőkönyvében maradt fenn a városfal első újkori említése. A tanács az esetleges kuruc támadás (Rákóczi-szabadságharc) ellen őrséget rendelt ki a városfal egyes részeire, a Felsővízi rondellába (obere Wasser Rondell – Apáczai Csere János utca 7. előtt, úttest), a Kernhofer ház melletti meghasadt rondellába (Sütő utca északi vége) és a Boszorkány rondellába (Hexen Rondell), ez utóbbi nem lehet azonosítani. A városfal egyes részeinek középkori elnevezése a török hódoltság idején feledésbe merült, a XVIII. századi elnevezéseket a pesti telekkönyvek és a tanácsülési jegyzőkönyvek őrizték meg.⁸ A pesti tanács a XVIII. század közepéig nagy gondot fordított a városfal „erőd jellegének” megőrzésére és nem engedélyezte, hogy a városfal külső oldalára építkezzenek.⁹

A sáncárkok

Az erőd-jelleg megőrzését szolgálta a városfal mindkét oldalán kiásott török sáncárkok felújítása. Az 1684-es, Pestet ábrázoló városképi metszeteken láthatók a sáncárkok, de ezek részleteit csak 1996–1997-ben, a Károly körút 28–30. telken (a Városháza északi udvarán) lehetett feltárni (5. kép). A törökök a városfal belső oldalán, a faltól körülbelül 2,-2,3 méterre kiástak egy 6 méter széles és 4-5 méter mély árkot. Ezt az árkot 1686 után, a romeltakarítás során, az árokpartra kidobált földdel visszatemették. Néhány év múlva azonban új, hasonló méretű árkot ástak, amelynek a külső szélét beleásták a korábban betemetett török árok belső oldalába. Az újkori árok 4 méter széles és 40 méter mély volt. Az árkoknak nagy szerepet szántak a járványok megelőzésében is. Lehetséges, hogy a belső árkot az 1710–1711-es pesti kolera járvány idején ásták ki. A Károly körút 28–30. telken 1996-ban feltárt árokszakaszt 1717 körül, az Invalidus ház építése kezdetén betemették.¹⁰

A városfal külső oldalán, 1686 után a XVII. századi török árkot kiszélesítették és lemélyítették. Az árok a betemetés szintjén 8 méter széles és 6 méter mély volt. 1737-ben Bél Mátyás Pesten jár-

⁵ Rómer 1873. 159. o.

⁶ Irásné Melis 2014. 213. o., 44. kép.

⁷ Rómer 1873. 155. o.; Gárdonyi 1929. 6. o.

⁸ Rómer 1873. 158–159. o.

⁹ 1754-ben a tanács elutasította Gebauter Simon kérését, hogy a Váci kapu elé pincét építtessen, mert a városfal erőd-jellegét csökkentette volna. Gárdonyi 1929. 2. o.

¹⁰ Irásné Melis 2002. 559–561., 577. o., 18. kép., 584. o., 35–36. kép.

va megtekintette a városfalat. Feljegyezte, hogy a falak jó állapotban vannak, bár szilárdan állva övezik a várost, katonai jelentőségük nincs. Ekkor még a városfal külső oldalán az 1686 után kibővített nagy árok is látható volt.¹¹ A pesti külső-belső árkok betöltése feltehetően nem egyszerre történt. Összefüggött a városfalak beépítetlen külső-belső oldalának „városgazdálkodási okokból” történő felparcellázásával. Balla Antal 1785-es pesti térképén már nyomuk sincs a városfal melletti árkoknak.¹²

A Városi Polgári Lövölde

Pest város tanácsa I. Lipót 1701-es rendelete alapján kötelezte a pesti céhtagokat, hogy vasárnap és az ünnepnapok délelőttjén eljárjanak a Hatvani kapu melletti, fából épült céllövöldébe. A lövölde hátsó részén golyófogó kőfalat kellett építeni.¹³ A XVIII. század közepén a fabarakkot lebontották és kőépületet építettek. A városi tanács 1772-ben megbízta Chim Mihály telekhivatali segédet, hogy vizsgálja meg a városfal állapotát és a városfal külső oldalán kialakult helyzetet. Chim Mihály többek között leírta, hogy a Hatvani kapu másik (déli) oldalán 80 ölnyi területen a Városi Polgári Lövölde helyezkedett el.¹⁴ Deszkakerítés választotta el az Országúttól, a mai Múzeuméter körüttől. Pontos elhelyezkedését és méreteit egy 1772-es helyszínrajz mutatja, amely a Polgári Lövölde és a Kecskeméti kapu közötti falszakasz külső oldalának 18 telekre való felosztási tervezete volt (6. kép). A 152 méter hosszú és körülbelül 20 méter széles, keskeny téglalap alaprajzú lövölde területét még nem osztották fel.¹⁵

A Hatvani kaput és a lövöldét Binder János Fülöp is lerajzolta (8. kép).¹⁶ A művész többek között, pesti-budai látképekkel díszített céhleveleket készített. Fennmaradt egy, a pesti serfőző céh által 1797-ben kiállított bizonyítvány, amelyen a díszítő látkép Pest és a pesti városfal keleti oldalát mutatja. Binder az 1772-es állapotoknak megfelelően részletesen megrajzolta a Lövöldét és a Hatvani kaput. A kapu déli oldalához épített kis házban volt a bejárat. Két épen felrobbant lövedék mutatja a lövölde déli oldalán álló golyófogó kőfalat, amely a valóságban a mai Múzeuméter körút 7. számú ház helyére tehető.¹⁷ A lövölde melletti, 1772-ben kimért telkek rövid idő alatt elkelték, és felépültek a házak is. Pest legforgalmasabb városkapuja mellett a lövölde különösen értékes területet foglalt el. Ezért 1783-ban a városi tanács elhatározta, hogy a lövölde területét is telkekre osztják és a Városi Polgári Lövöldét áthelyezik a Kecskeméti kapu nyugati oldalára. A lövölde megközelítésére a városfalon kijáratot nyitnatnak. A kijárat melletti toronyban Mayer Mihály horvát suszter lakott, ezért a helytartó tanács elrendelte, hogy a lövészegyesület vásárolja meg Mayer Mihály horvát suszter lebontandó házát, azaz az akkor még lakható tornyot. A Hatvani kapu melletti lövöldét 1784-ben lebontották, és 1786-ban elkészült az új lövölde. Alaprajzát és a kaput az 1785-ös Balla térkép mutatja (7. kép).¹⁸ A városfal melletti lövölde körülbelül 25 méter széles, keskeny téglalap alaprajzú terület, a Vámház körút 16. telken álló, Czélos bátyának nevezett torony és a Fővám téri Déli rondella (V. Fővám tér 5–6. előtt, úttest) között helyezkedett el.

¹¹ *Bél Mátyás*: Notitia Hungariae novae historico-geographica. Tom. 3. Viennae, 1737. 108. o.; *Gárdonyi* 1929. 2–4. o.

¹² *Írásné Melis* 2002. 559., 583. o., 30–32. kép., 584. o., 37. kép.; *Írásné Melis* 2014. 234. o., 89. kép.; *Balla* 1785.

¹³ *Gárdonyi* 1929. 3. o.

¹⁴ Uo.; Pest-városi levéltár. Imtim. a. a. 4852.

¹⁵ Lásd a 3. jegyzetet.

¹⁶ *Rózsa* 1955. 66. kép., 79. o.

¹⁷ A Múzeuméter körút 7–9. házak pincéjében még nem volt régészeti kutatás. Lehetséges, hogy a városfalon megmaradt a lövölde déli falának a helye.

¹⁸ *Balla* 1785.; *Rómer* 1873. 158. o., *Térképmelléklet*; *Gárdonyi* 1929. 3–4 o.

Ezen a területen korábban pestistemető volt, ezért az épületeket nem a kellő mértékben alapozták. Ezért a lőház megroggyant és a XIX. század elején le kellett bontani. Az új épület az 1838-as árvízben elpusztult. Az utolsó pesti lövölde lebontásáig (1890) a mai Lövölde tér DK-i sarkán állt.¹⁹

Az Invalidus ház, majd Gránátos kaszárnya

A pesti katonai kórházat Pest ritkán beépült ÉK-i sarkában építették fel. A városi tanács nem engedélyezte a városfal lebontását, ezért csak a városfal belső oldalára tervezett épületszárnyak készültek el.²⁰ Az 1716-ben kezdődő építkezést nagy tereprendezés előzte meg, majd a kórházépület északi szárnya és a helyreállított városfal közötti udvaron az építkezéshez szükséges műhelyeket és két irodaépületet létesítettek.²¹ A városfal közelében feltártuk egy kovácsműhely tűzhelyét, egy mészégető maradványait. Távolabb egy téglaegető kemence együttes nyomai látszottak. Több meszes és malteros gödör helye is előkerült. A városi tanács engedélyezte, hogy a kórház gazdasági épületeit pincékkel a városfalhoz építsék (9–10. kép). Ezek változatlan formában a XIX. század elejéig fennmaradtak.²²

II. József 1783-ban a pesti invalidusokat Nagyszombatra költöztette és a pesti épületet 1783. július 10-én a gránátos katonaságnak adományozta. Az épületet kaszárnyává alakították, számos tanulmány készült a munkálatokról.²³ Arról azonban, hogy az udvaron egy lovardát építettek, nem történt említés.

Az 1966. évi ásátás során elsőként előkerültek az 52 méter hosszú, 26 méter széles lovarda 1 méter széles, 1,5 méter mély alapfalmaradványai (11–12. kép). Külső oldalán 4 méterenként 2 méter hosszú és 1 méter széles, a sarkokon kettős falpillérek voltak. A lovardában a keleti fal előtt egy 4 méter széles belső helyiség volt, ennek is csak az alapfala maradt meg. A belső térben, a déli faltól 4,5 méterre 7 belső oszlop volt, feltártuk az alapfal 1,4×1,4 méter, 1,7 méter mély maradványait. A lovardát a XIX–XX. század fordulóján beontották le, amikor a gránátos kaszárnyát városházzá alakították. Az épülettörmelékben sok faragott, csiszolt vörös márvány kötőredék – főként lépcsők és vályúk töredékei – került elő. A lovarda ráépült a középkori Pest északkeleti városrészének úttest- és házmaradványaira.²⁴

¹⁹ *Cifka Péterné*: Lövöldék. In: Budapest Enciklopédia. Budapest, 1981. 204. o.

²⁰ *Schoen* 1930. (Több helyen.); *Nagy Lajos*: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. (Budapest története 3.) Budapest, 1975. 49–54. o.; *Déry* 2005. (Több helyen.)

²¹ *Irásné* 2014. 216. o., 50. kép.

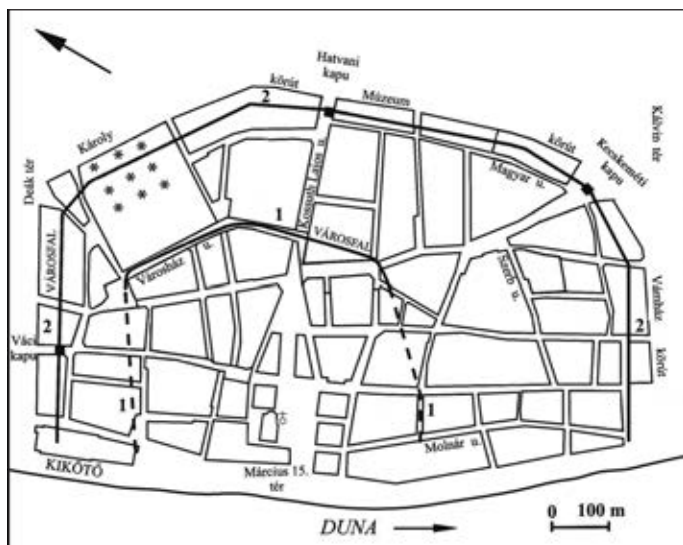
²² *Martinelli* alaprajza, 1738. In: *Schoen* 1930. 35. o., 15. kép.; *Hild János* alaprajza, 1810 körül. Fővárosi Levéltár, PB 68.

²³ *Schoen* 1930. 45. o.; *Déry* 2005. 45. o.

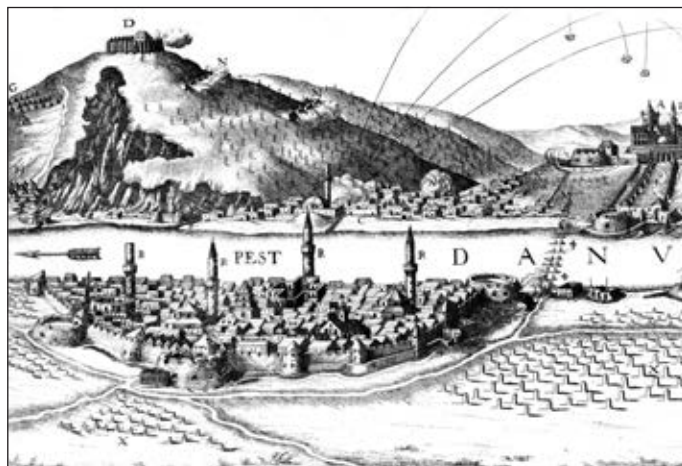
²⁴ *Irásné Melis Katalin* ásátása, 1996–1997.

RÖVIDÍTÉSEK

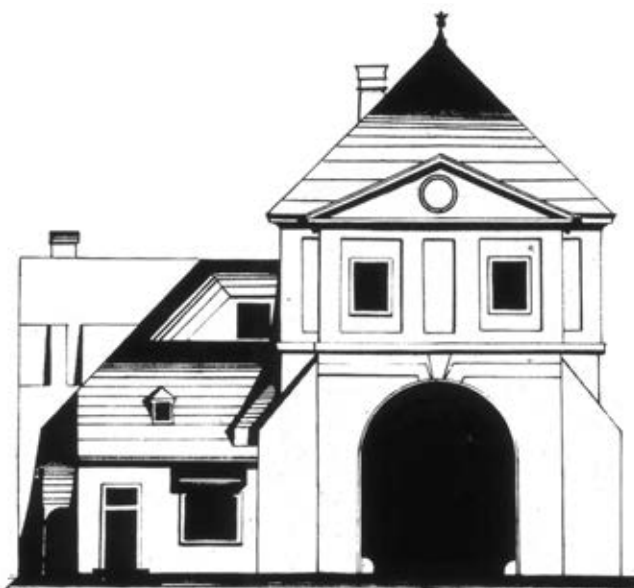
- Balla* 1785. *Balla Antal*: Mappa Specialis Intravillani Interioris Urbis. Pest, 1785. Budapest Fővárosi Levéltár, 16. b. 221/1: Belváros.
- Déry* 2005. *Déry Attila*: Pesti története és művészete. Budapest építészeti topográfiája. 2. k. Belváros Lipótváros. V. kerület. Vác, 2005.
- Gárdonyi* 1929. *Gárdonyi Albert*: A pesti városfal. *Historia. Pest-Budai emléklapok*, 2. (1929) 45. sz. 1–8. o.
- Írásné Melis* 2002. *Írásné Melis Katalin*: Régészeti kutatások a 15. századi pesti városfal Károly körüti szakaszán (Budapest V. Károly körút 28–30.) *Budapest Régiségei*, 35. (2002) 549–585. o.
- Írásné Melis* 2014. *Írásné Melis Katalin*: Pest kialakulása és a középkori város építési periódusai. *Budapest Régiségei*, 47. (2014) 135–238. o.
- Rómer* 1873. *Rómer Flóris*: A régi Pest. Budapest, 1873.
- Rózsa* 1995. *Rózsa György*: Budapest legszebb látképei. HG és Társa Kiadó, Budapest, 1995.
- Schoen* 1930. *Schoen Arnold*: A budapesti központi városháza. Budapest, 1930.

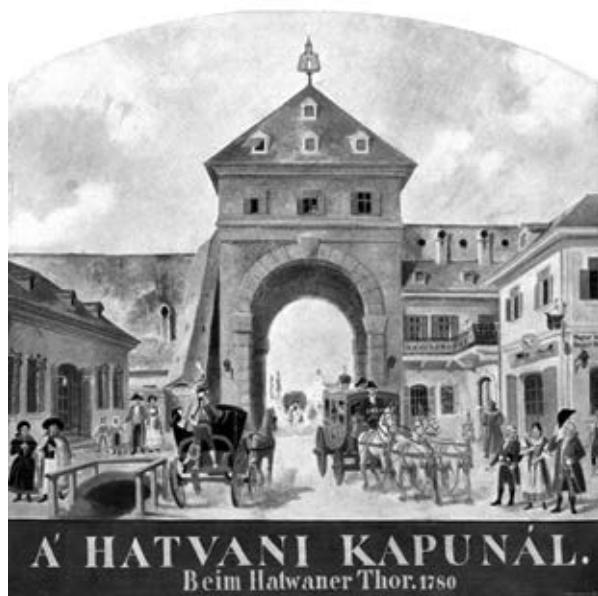
1. kép. Budapest V., Belváros. Középkori Pest. 1. városfal, XIII. század; 2. városfal, XV. század; *: V. Károly körút 28–30. Feltárt terület, 1996–1997 (Kuczogi Zsuzsanna)

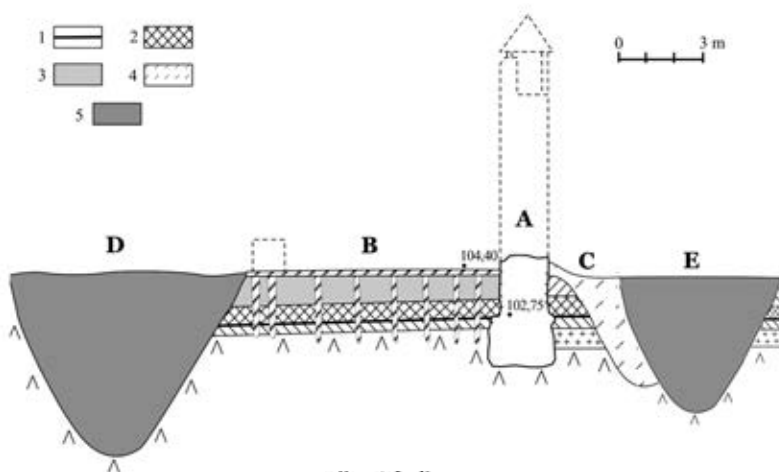
2. kép. Pest keletről. M. Wening – L. N. Hallart: Buda ostroma keletről, 1684. Részlet (Tihanyi Bence)

3. kép. A Kecskeméti kapu belső oldala, 1780-as évek
(Fotó: Molnár János)

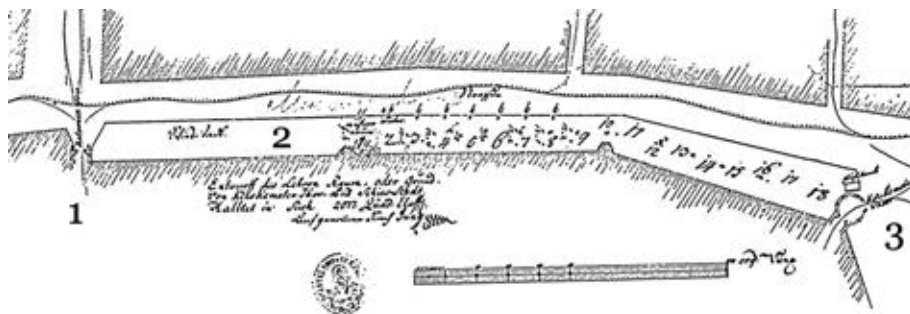

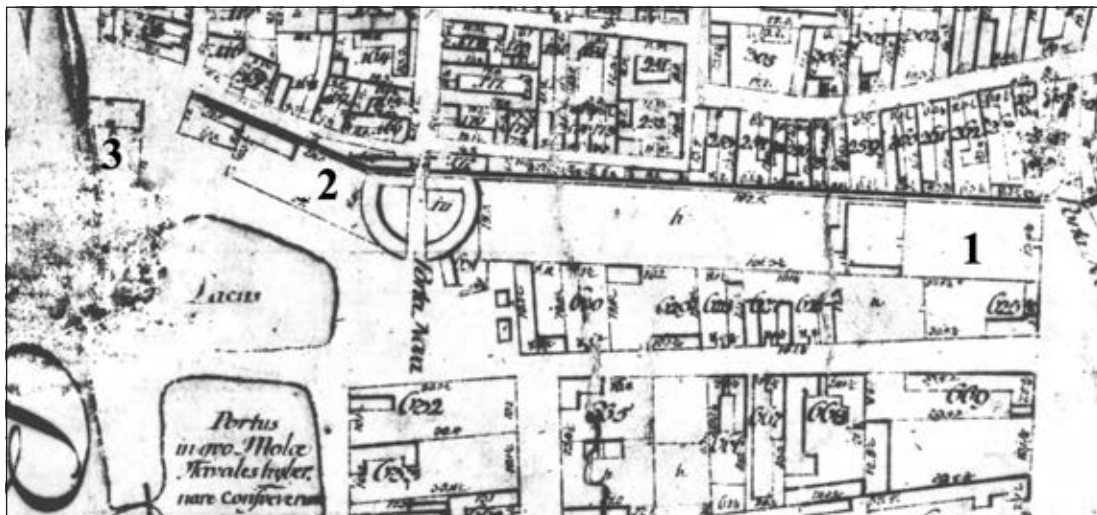
4. kép. Varságh Jakab: Hatvani kapu belső oldala, 1809.
(Fáryné Szalatnyay Judit)

5. kép.
Budapest V., Károly körút 28–30.
A. városfal 1480; B. külső ágyúállás;
C. árok 1610 körül;
D. árok 1688 körül;
E. árok 1710 körül;
1. járószint 1480;
2. feltöltés 1480–1610;
3. szürke agyag gerendákkal;
4. árok 1610;
5. árok 1688–1710.
(Írásné Melis Katalin)

6. kép.
Budapest V.,
Múzeuméter körút.
A városfal külső oldalának
rendezési terve, 1772.
1. Hatvani kapu;
2. Városi Polgári Lövölde;
3. Kecskeméti kapu
(Molnár János)

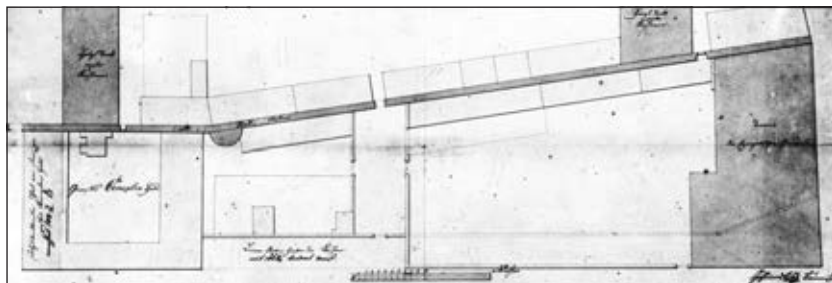

7. kép. Budapest V., Vámbáz körút. Balla Antal: Pest térképe. 1785. Részlet. 1. Városi Polgári Lövölde; 2. bőrfeldolgozó műhely; 3. mészárszék (Molnár János)

8. kép.
A Hatvani kapu és a Városi Polgári Lövölde.
Binder János Fülöp:
A pesti serfőző céh bizonyítványa, 1797.
Részlet (Molnár János)

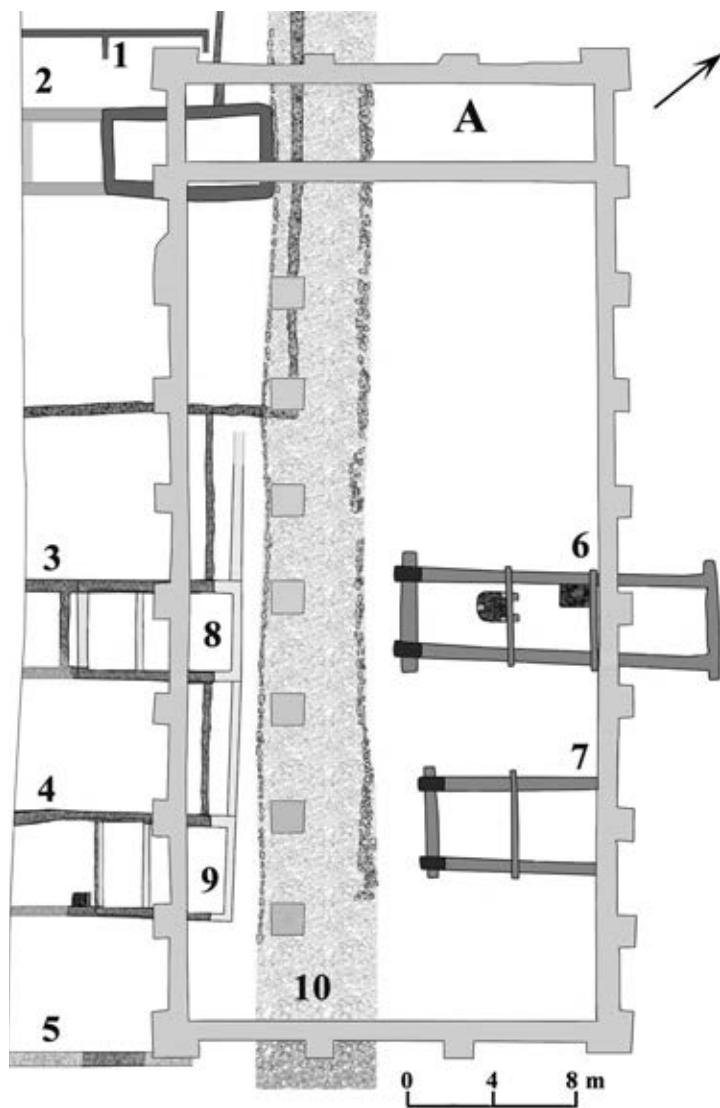
9. kép. Budapest V., Károly körút 28–30. A középkori városfalhoz épített XVIII. századi épületek.
Hild János, 1810 körül (Molnár János)

10. kép. Budapest V., Károly körút 28–30. Pinceablak a középkori városfalban, 1741. (Bakos Margit)

11. kép. Budapest V., Károly körút 28–30. 1–6. Útrétegek szegélykövei, 1480–1688; T. téglapor gödör, 1717–1741; A. Gránátos Kaszárnya, lovarda, ÉNy-i sarok, XVIII. század vége (Bakos Margit)

12. kép.
Budapest V., Károly körút 28–30. 1–7. lakóbázak;
10. úttest, 1480–1604; 8–9. házak, 1717–1741.;
A. lovarda, XVIII. század vége (Irásné Melis Katalin)

A kétszer elfogott cs. kir. lovasüteg

Jelentések, visszaemlékezések és kitüntetési javaslatok az 1849. március 5-i szolnoki ütközet emblematikus fegyverténye kapcsán

A XIX. század háborúiban – így az 1848–1849. évi magyar szabadságharcban is – az egyik legnagyobb dicsőségnek számított, ha ágyúkat sikerült zsákmányolnia az egyik félnek, ami majdnem mindig az összecsapás megnyerését is jelentette. Ez a magyar honvédseregnek is többször sikerült a háború folyamán, elsősorban a másodvonalbeli szerb–horvát határőri, illetve népfelkelő erőkkel szemben, mivel a cs. kir. reguláris csapatok – kis túlzással élve – a szemük fényénél is jobban vigyáztak lövegeikre. Ezért is emelkedett ki a főhadszíntéren vívott összecsapások közül az 1849. március 5-én vívott második szolnoki ütközet, ahol a cs. kir. I. hadtest Karger–dandárjától Damjanich János honvéd tábornok március 6-án kelt végleges jelentése szerint összesen 11 löveget sikerült zsákmányolni. Sőt, a hírek szerint ezek között volt egy teljes cs. kir. lovasüteg is, amely a kor legmozgékonyabb tábori, ugyanakkor nagy tűzerővel is rendelkező ütegtípusának számított. Nem csoda, hogy az ágyúk, főképp pedig az utóbbi üteg megszerzésének részletei kezdettől érdekelték a kortárs közönséget, majd az utókort is.¹

Az ütközetről részletes jelentés magyar oldalon nem jelent meg, az események után két évvel kiadott, hivatalos osztrák összefoglaló pedig érthetően igencsak röviden és homályosan foglalkozott az összecsapással, ezért a magyar közönség jobb híján a korábbi újsághírekből és különböző szóbeszédéből igyekezett képet formálni a történetekről. Erre az igényre elsőként Jókai Mór reflektált, aki maga is érdeklődött az ütközet történései iránt. Már 1849-ben az általa szerkesztett, debreceni megjelenésű *Esti Lapok*ban cikket szentelt a témának, majd az 1850-ben megjelenő, *A két mennyasszony* című novellában romantikus köntösbe bújtatva lényegében megírta az összecsapás történetét. Mivel pedig már 1849-ben olyan információ birtokába jutott, hogy az ágyúkat a „szegedi kaszások” foglalták el, ezt a részt így jelenítette meg a műben: „Leghamarabb jut ellenével össze a szegedi zászlóalj. Sietniök kellett, kaszáikat csak elleneikkel szemtől szemben használhatják. Kezeiket arcuk elé tartva rohantak a pályafő (ti. a szolnoki vasúti pályaudvar) ágyútelepeire, hogy ne lássák azoknak emésztő tüzelését. Egy golyó tizenegyet söpör le közülök egyszerre, az utánok jövők átlélik a holttesteket s még sebesebben rohannak. Még egy pillanat... Valamennyi ágyú egyszerre megdördül, az eloszló füstben százak hevernek megcsonkított testtel a mezőkön, de társaik éljenordítása hirdeti, hogy az ágyúkat elérték. Az ágyúkat fedező csapatok egy perc alatt szét vannak szórva. Kardot rántva állnak ki a tűzerek ekkor ágyúik védelmére, s küzdve az utolsó emberig, az utolsó leheletig, vitézül hullanak el telepeik előtt.” Noha 1854-ben Jókai újra foglalkozott a szolnoki ütközettel, az ágyúk elfoglalásáról akkor már csak általánosságban szolt.²

¹ Damjanich március 6-án, Szolnokon az OHB-hoz írt jelentésére lásd: MNL OL OHB 1849:3629. Megjelent: *Közlöny*, 1849. március 8. A lovasüteg zsákmányolására lásd Büttner Emil, a 9. honvédszászlóalj őrzetőjének Szolnokról március 7-én édesanyjának írott levelét. In: *Kaposvári* 1975. I. k. 99–100. o.

² Az ütközetről még két hivatalos tudósítás jelent meg a *Közlöny*ben március 7-én, de a részletekbe nagyon ezek sem bocsátkoztak: egy rövid összefoglaló, ill. Vécsey Károly tábornok március 5-én írott jelentése. Utóbbira lásd:

Az 1860-as évektől kezdve, ahogy a cs. kir. abszolutizmus gyengült, és a cenzúra is egyre engedékenyebb lett, kezdtek megjelenni nyomtatásban a honvédseregben szolgálók egyéni sorsukra, illetve saját alakulatuk tevékenységére vonatkozó visszaemlékezései. Az 1861-ben több kötetben kiadott *Honvédek könyve* egyik visszaemlékezése rögtön eligazodási pontként szolgált a fenti kérdésben. Baltazár Lajos, a 3. (szegedi) honvédszászlóalj főhadnagya ugyanis saját emlékei alapján megírta alakulata történetének rövid vázlatát, amelyben zászlóaljának tulajdonította a szolnoki ütközetben a fenti fegyvertényt. Az erre közvetlenül vonatkozó leírás így hangzik: „Erre Bóbits János a 3-ik zászlóalj őrnagya végső csapásra gyűjté össze zászlóalját, s rohamot vezényelt az ágyúk s ezek földözeten levő vasasokra. A vakmerő honvédek elszánt rohammal, kartácsolás sűrű záporában megtámadták az ellenfél tüzeireit, őket egy pillanat alatt leszurdalván, örömrivalgások között ugráltak a tüzes ágyúkra, s azokat lőkészületükkel hatalmukba keríték. Az ágyú földözeten levő megfutamlott vasasokkal pedig emberül elbántak a lengyel dzsidások.” Vagyis szemlélatomást tényleg egy szegedi zászlóalj szerezte meg az ágyúkat, noha az sem újonc, sem csupán kaszákkal felszerelt nem volt, mint az Jókai „írói túlzásokkal” teletűzdelt leírásában szerepelt.³

A századfordulóhoz közeledve már annyi visszaemlékezés jelent meg a tárgyban, hogy azokat összevetve lehetőség nyílt a fenti kérdés véglegesnek tűnő tisztázására. Annál is inkább, mivel legkésőbb 1897-ben fény derült a „kaszás szegedi újonczászlóalj” kilétére is. Ez nem volt más, mint a 65. honvédszászlóalj, amely a korábbi jászkun önkéntes nemzetőr zászlóalj tisztikarából és továbbszolgáló legénységéből alakult meg 1849 januárjában Szegeden. Itt az alakulatot nagyszámú újonc besorozásával töltötték fel hadilétszámra, és zömüknek valóban nem jutott más fegyver kezdetben, mint a hadikasza. Azt azonban még a zászlóalj emlékirója, Lengyel Sándor hadnagya sem állította visszaemlékezésében, hogy az egység hajtottá volna végre a híres rohamot, csak annyit, hogy a városon belül maga is részese volt bajtársaival és más zászlóaljbeli honvédekkel együtt két ágyú elfogásának.⁴

Így minden érdeklődés a híres „fehértollas” 3. honvédszászlóalj felé fordult, amelynek a zászlóalj története 1898-ban jelent meg a kor jelentős publicistája, Hegyesi Márton tollából. Hegyesi a zászlóalj még élő katonáival való levelezésekre, az összegyűjtött visszaemlékezésekre és egyéb, a korban elérhető forrásokra támaszkodva alkotta meg művét, amelyből lelkiismeretesen igyekezett minden túlzást, illetve nem megalapozott állítást kigyomlálni. Ő egyértelműen a 3. honvédszászlóaljnak tulajdonította a híres fegyvertényt, amelynek a műben jelentős részt szentelt. „A 3-ik zászlóalj is közeledett ezen parancs folytán a vasúti indóház felé, melynek jobb oldalán, éppen ezen zászlóaljjal szemben, egy 6 fontos lovasüteg volt felállítva. Amint ehhez közelebb-közelebb hatolt a zászlóalj, mindenki előtt feltűnt, hogy 700–800 lépésre bevárták őket a tüzerek, anélkül, hogy lőttek volna. Már-már azt hitték, talán megadásra gondolnak az osztrákok, s Nichold, a segédtszt előre lovagol. Nagyon is előre ment, oly közel az ágyúüteget fedező osztrák vadászokhoz, hogy egy vadász golyója éppen homlokon találta, s ezen kiáltással: »Éljen a haza!« lebukott a lováról, s a kis sárga üres nyereggel futott vissza a zászlóaljhoz. Nichold volt a nap első áldozata.

MNL OL OHB 1849:2954. A cs. kir. hivatalos összefoglaló vonatkozó részére lásd: *Nobili* 1851. 344–353. o. Jókai újságcikkére: A szolnoki csata. *Esti Lapok*, 1849. március 12. In: *Jókai Mór: Cikkek a forradalom évéből*. <http://mek.niif.hu/00800/00802/html/jokai132.htm>. (Letöltés: 2017. október 7.) A novellára: *Jókai* 1989. 53–81. o. A szegedi kaszásokra vonatkozó információra: *Jókai* 1980. 105–106. o. A szolnoki ütközet újrafeldolgozására lásd: *Jókai Mór: A szolnoki ütközet*. In: *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. I–II. k. Pest, 1854. Forrás: <http://mek.oszk.hu/00800/00840/html/jokai223.htm>. (Letöltés: 2017. október 7.) A kérdésre összefoglalóan lásd: *Hajagos* 2017. 94–105. o.

³ A fenti leírásra lásd: *Baltazár* 1861. 135–138. o. Baltazár: *Bona* 1998–1999. I. k. 81. o. Bobich Jánosra: *Bona* 2000. 257–258. o.

⁴ *Lengyel* 1897. 1–7. o. A szolnoki ütközetre: uo. 8–14. o. Lengyelre: *Bona* 1998–1999. II. k. 383. o.

A csatárlánc eközben mindinkább közeledik az ágyúüteg felé, melyet, mint most említém, vadászok, s ezeken kívül vasasok fedeznek, a dob pereg, s a honvédek rendes lépésben haladnak az osztrákok felé. Az osztrák tüzérek csudálatos nyugalommal várják közeledtünket; mintha csak előre kipécézték volna, hogy hol fognak először a támadókra lőni. Egyszerre aztán megvillan mind a 6 ágyú, s annak minden golyója a 3-ik zászlóaljba csap. Az ágyúgolyók nyomában mindenütt utca támad, halottakból, sebesültekből. Ekkor sebesült meg Novobáczky százados, ki azonban csak könnyű sebet kapott, s abból hamar kiépült, továbbá Gosztonyi István százados és Menszáros Dani, kiknek karját vitte el a golyó; Gosztonyinak megvalósult az előérzete, az első ágyúgolyó őt találta. Ennek a 6 ágyúnak ezen egy lövésére 52 ember dőlt ki a zászlóaljából. Várady mellett 3 bajtársat ütött ki a sorból, ezeknek egyikét fejen érte a golyó, s abból az agyvelő odafreccsent a Várady köpenyegére. Az ellen újra tölt, s az öreg Bobich, hogy zászlóalját lehetőleg kímélje, azt parancsolja a dobosnak, hogy jobbra vonulást doboljon, egy arra eső kunhalmot akarván védecszközül a zászlóalj részére fölhasználni. Az öreg Brassován azonban, kivel már Táborfalvánál is találkoztunk, ki születésére nézve oláh volt, s mint dobos, már 20 évig szolgált a Turszkyaknál (ti. a cs. kir. 62. sorsyalegerezdnél), s aki most is szokás szerint be volt pálinkázva, odaszólt Gorovénak, ki most mint százados az első század balszárnyán állott, annak közepén Jankó főhadnagy, jobb szárnyán pedig Farkas János alhadnagy menetelvén: »Áhá, kapitány uram, fűjnek retirádát, én nem retirálok, én verem sturmot«, és csakugyan rohamra dobolt. S a dicsőségszomjas zászlóalj most inkább hallgatott a bepálinkázott Brassován dobolására, mint őrnagya vezényszavára, Gorove előre suhintott kardjával, megadta a jelt Jankónak, ez pedig Farkasnak, s a század, mellette aztán a második és így tovább, de azt hiszem nem mind, mert Várady, aki a 4-ik században volt, egy szót sem szól az ágyúk megrohanásáról, egy eget rázó riadalomban tört ki: »Rajta, fiuk, éljen a magyar!« s gyors léptekkel megrohanta az ágyúkat. Az osztrák tüzérek még egyszer lőhettek, a fiuk látták, midőn a kanócat a tüzér az ágyúlyukra illeszti, s elkiáltották magukat: „Fiuk, kartács!” És csakugyan kartács volt, a fiuk ledobták magukat a földre, s midőn a kartács csapkodva tovarepült felettük, folytatták a rohamot az ágyúkra, s mielőtt még a második lövés füstje elszórt volna, ott állottak a meglepetésükben megmerevedett tüzérek előtt, kiknek nem hogy több lövésre, de még felmozdonyozásra sem volt idejük. Aki nem adta meg magát, azt irgalmatlanul leszúrták. Nagyobb része fogoly lett az ütegarancsnokkal együtt. Az ágyúfedezeten volt vadászok és vasasok látva ezt a rettenthetetlen elszántságot, futásban kerestek menedéket. A hős fiuk örömrivalgások közt ugráltak az ágyúkra s azokat lőkészletükkel együtt hatalmukba vették.” – Noha maga Hegyesi is megjegyezte, hogy jó néhány korabeli munkában nem említik ezt az akciót, mégis számos hitelesnek tekinthető szemtanú egybevágó visszaemlékezése alapján lezárnak tekintette a kérdést, és az ő nyomán a kortársak is. A majd fél évszázados vita ezzel eldőlni látszott.⁵

Ugyanakkor már az 1860-as években felmerült, hogy a március 5-i szolnoki ütközetben a huszárság a gyalogságéhoz hasonló fegyvertényt hajtott végre; vagyis elfogott egy ellenséges (esetleg lovas-) üteget. Ennek eredője alighanem Zámory Emil, a 3. (Ferdinánd-) huszárezred őrnagyának 1861-ben megjelent visszaemlékezése volt. Ő az ütközet idején alszázadosként az ezred Damjanich János tábornok seregéhez vezényelt, Krain János őrnagy vezette 2. őrnagyi osztályához tartozott, amellyel végigharcolta az összecsapást. Az ezredről írt összefoglalójában ezt így örökítette meg: „A 2-ik [Hannover-] huszárezreddel és gróf Voronyeczky lengyel légióbeli dzsidás osztályával egye-

⁵ Erre lásd: *Hegyesi* 1898. passim. A szolnoki ütközetre: uo. 104–120. o.; az idézetre: 109–110. o., a kétségekre: 111. o. Gorove Antal századosra: *Bona* 2000. 358. o. Gosztonyi István és Novobáczky József századosokra, Jankó Mihály főhadnagyrá és Farkas János (György) alhadnagyrá: *Bona* 2008–2009. I. k. 396. o., II. k. 154–155. o., ill. I. k. 495. o., valamint 330. o. Nichold Pál főhadnagyrá, Menszáros Dániel őrmesterre és Várady Lajos tizedesre: *Bona* 1998–1999. II. k. 578. o., II. k. 471. o., ill. III. k. 418. o.

sülve [osztályunk] s a szolnoki vaspálya előtt állást foglalván, a császáriak tüzéségét erélyesen megtámadta, s minden ágyúját, lökészletét, pénzét és társzekereit hatalmába keríté, s az ellenhad nehéz és könnyű lovasságát tökéletesen szétverte... Melczer főhadnagy szakaszával ágyúfödözeten állván; midőn észrevette, hogy mi a császári tüzéséget megrohanjuk, nem állhatta meg, hogy szakaszát szintén ne vezesse rohamba, s az ellentől elszánt bátorsággal két ágyút foglalt el.”⁶

Az esetet aztán a 3. honvédszászlóalj visszaemlékezői alapján Hegyesi is megerősítette fentebb említett munkájában. Ő így írt erről: „A városból [Szolnokból] kiérve honvédeink, ők is Damjanich és a Ferdinánd-huszárok közelében vettek állást. A [Szent Anna] kápolna irányában még mindig erősen folyt az ágyúzás, a kápolna dombján egy német üteg volt felállítva s ez zavartalanul szórta a golyóit a mieinkre, amit Damjanich meglátván, oda szólott először a 3-ik zászlóaljhoz: »Fiuk, ti most pihenjete, eleget tettetek«; azután pedig Krainhoz, a Ferdinánd-huszárok vitéz őrnagyához, s a következőket mondá neki: »No, huszárok! Láttátok, mit tettek az én fiaim, a 3-ik zászlóaljbeliak? Nézzétek, a kápolnánál az az üteg még mindig erősen lövi a mieinket, menjete, kergesséte el onnan.« Krain élére áll huszárainak, s elvágta velük. Kevés idő múlva hozzák a huszárok az egész üteget, egy ágyú híján, az valahogy elmenekült, az embereivel, löszereivel együtt. Szerencsésen bekerítették s elfogták mindenestől.” A korabeli érdeklődők megnyugodhattak: ezek szerint Szolnoknál nemcsak a 3. honvédszászlóalj, hanem a 3-as huszárok is kitétek magukért.⁷

Ugyanakkor lengyel barátaink is szinte azonnal bejelentkeztek a fenti dicsőségért. A magyarországi lengyel légió katonáinak levelei alapján az akkor a Porosz Királysághoz tartozó Poznań városában kiadott *Wielkopolanin* című lengyel lap 1849. augusztus 1-jén megjelenő cikke kifejezetten a lengyel légió 1. ulánus századának, illetve a 2. (Hannover-) huszárezred Mukits Aurél kapitány vezette századának tulajdonította a fenti sikert. Józef Wysocki vezérőrnagy, a magyarországi lengyel légió főparancsnoka, aki a szolnoki ütközetben dandárparancsnokként vett részt, még határozottabban fogalmazott. 1849. augusztus 17-én, Orsován kelt kitüntetési előterjesztésében így írt az esetről: „Poninski László (Władysław Poniński) alezredes és az I. dzsidásezred parancsnoka. A szolnoki ütközetben f. é. márc. 5-én osztályának élén merész támadással széjjel vert egy dragonyososztályt és 5 ágyút vett el attól, amiért a III. oszt. renddel díszítetett fel.” Az 1849-es év végén írott emlékirataiban pedig leszögezte: „Miközben a jobb szárnyon mindez végbement, Poniński kapitány a maga egy század ulánusával (120 lovas) rohamot intézett az osztrák lovasság (ti. a cs. kir. 3. (Ferenc József-) dragonyosezred) két osztálya ellen; szétverte őket, és 5 ágyút zsákmányolt. A diadalmas roham érdeme teljes egészében Ponińskié. Ő kérte a lovasság parancsnokának a hozzájárulását, és elsőként rontott az ellenségre; a magyarok a lengyelek után indultak rohamra. Igaz, sokba került nekünk az attackirozás; az elesetteken kívül (köztük volt egy vitéz fiatal tiszt, Rzepecki főhadnagy is) 33 emberünk sebesült meg. De az ifjú ulánusok méltónak bizonyultak a hajdani lengyel ulánusok hírnevéhez.” Mivel az előbb említett kitüntetési előterjesztés 1871-ben nyomtatásban is megjelent Pesten, a szélesebb magyar közvélemény is megismerhette a történekről alkotott lengyel véleményt.⁸

⁶ Zámory 1861. 74–75. o. Zámoryra és Krainra még lásd: *Bona* 2000. 724–725. o., ill. 463. o.; Melczer János főhadnagya: *Bona* 2008–2009. II. k. 90. o.

⁷ *Hegyesi* 1898. 113. o.

⁸ A fenti újságcikket idézi: *Kovács* 1998. 271–272. o. A kitüntetési felterjesztésre lásd: Magyar Nemzeti Múzeum, Újkori Dokumentum Gyűjtemény, 1966. 13.2.12. Közli: *Wysocki* 1993. 209. o. Korábbi megjelenése: Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez. Az Asbóth-család irataiból. Pest, 1871. 24. o. Az emlékiratból vett idézetre lásd: *Wysocki* 1993. 46. o. Wysockira, Ponińskira, és Mukitsra: *Bona* 2000. 192–193., 577–578. o., ill. 529. o. Józef Rzepeckire: *Bona* 1998–1999. III. k. 75. o.

1902-ben Krakkóban aztán az események lengyel főszereplőjének, Władysław Ponińskinak is megjelent nyomtatásban az emlékirata, *Levelek fiaimhoz. Visszaemlékezések az elmúlt évekre* címmel. Ebben a szerző így örökítette meg a híres rohamot: „Előbb ügetve mentünk, majd vágta csapunk át. Mindvégig az ellenséget figyeltem, hogy mozdulatait felfedve, kihasználjam a legkedvezőbb pillanatot. Az ellenség látva, hogy ulánusszázadommal feljűk tartok, ágyúival beszüntette a tüzelést és két századát felsorakoztatta az üteg előtt. Lassan megindult felénk. Ezt látva azt gondoltam, hogy miután kellőképpen megközelítettek, azzal lepnek meg bennünket, hogy hirtelen kettéválnak jobbra és balra, s az így szabaddá vált üteg belénk kartácsol. Azonnal rohamot vezényeltem, s a lehető legnagyobb lendülettel törtem az ellenség felé. De mekkora volt döbbenetem, amikor a két osztrák század ahelyett, hogy az ágyúk torkát megnyitva jobbról-balról átkarolt volna, szemtől szembe rohamra indult ellenünk. De az én lendütem hevesebb volt, olyannyira, hogy szétzilálta a nagy rendben attackírozó ellenséges svadronokat. A dzsida, az armes blanches (ti. szálfegyverek) királynője, legyőzte a kardot... Győzelmünk olyan nagy volt, hogy a holtakon és sebesülteken kívül több mint száz foglyot ejtettünk. A két ellenséges század alezredes parancsnoka is sebesülten esett fogságba. Felfedezvén őt, hozzá ugrattam és saját kendőmet nyújtottam neki, hogy sebtét bekötözze, majd a legközelebbi orvoshoz kísértettem. Meglátván engem szemrehányóan mondta: »Das war nicht Courage, aber Wahnsinne.« (Ez nem bátorság volt, hanem őrültség.) Erre német mondással feleltem neki: »Probieren geht über Studieren.« (Jobb a gyakorlat, mint az elmélet.) (...) A győzelem teljes volt. A szétvert ellenséges lovasság sok embere és lova veszett bele a mocsárba. Őt ágyút, rengeteg lőszert és poggyászszekeket zsákmányoltunk.” Itt el is jutottunk a másik véglethez: Poniński leírásában már említés sem történik a magyar huszárok részvételéről a támadásban.⁹

Ezzel a XX. század elején mégis elülni látszott a vita a löveg-, illetve az ütegszákmányolásokról. Elvégre „lengyel–magyar két jó barát”, illetve 6+5 szerzett löveg az éppen 11, amennyi Damjanich jelentésében is szerepelt. Noha magyar oldalon a második esetben inkább a közös magyar–lengyel akciót hangsúlyozták, a történet valóságtartalmát senki sem vonta komolyan kétségbe. Ugyan a Nobili által közreadott munkában, illetve az arra támaszkodó magyar összefoglalókban csak 5 zsákmányolt cs. kir. löveg szerepelt, ám mivel a cs. kir. fél a fenti műben általában igyekezett „bagatellizálni” a saját veszteségeit, valamint a magyar eredményeket, ezt az eltérést igazából senki sem vette vizsgálat alá. Annak ellenére sem, hogy 1918, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése után a 1920-as évektől Magyarországra került, addig a bécsi Kriegsarchívban őrzött, zsákmányolt magyar 1848–1849-es miniszteriális, illetve hadművelleti iratanyag, valamint maga a korabeli cs. kir. irategyüttes kutathatóvá vált.¹⁰

Ám a 2000-es évek elején a Hadtörténelmi Levéltár és a Bécsi Kirendeltség, valamint a Kriegsarchív egy közös kiadvány elkészítésébe kezdett, amely az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc vonatkozásában a legfontosabb magyar, illetve cs. kir. katonai forrásanyagot adta közre német nyelven. Ennek folyományaként a 2005-ben megjelent munka tartalmazta Leopold Edler von Karger cs. kir. vezérőrnagynak az 1849. március 5-i szolnoki ütközetről írott hivatalos hadijelentését is, amelyből nemcsak az derült ki, hogy a cs. kir. fél tényleg csak 5 löveget veszített. Hanem az is, hogy a cs. kir. dandár valójában csak egy, mégpedig a cs. kir. 1. lovasü-

⁹ Ponińskire és a visszaemlékezésére lásd: *Kovács* 2015. 551–553. o. A fenti idézetre: *Kovács* 2008. 145–146. o.; az esetre: *Kovács* 1998. 267–271. o.

¹⁰ Az ütközetről, illetve a lövegszerzésről kialakuló álláspontra lásd példaként: *Bona* 1998. 207. o.; *Hermann* 2004. 186–190. o. A lengyel szempontokra: *Kovács* 1998. 258–277. o. Az osztrák hivatalos álláspontra: *Nobili* 1851. 344–353. o.; ennek nyomán *Rüstow* 1866. I. k. 263–268. o. A század végén: *Breit* 1897–1898. I. k. 283–289. o.; *Gelich* é. n. II. k. 475–484. o.

teggel rendelkezett csupán, amely mind a vasúti pályaudvarnál, mind a Szent Anna kápolnánál vívott harcokban főszerepet játszott. Vagyis a magyar–lengyel visszaemlékezések szerint kétszer semmisült meg: egyszer a pályaudvar előtt a 3. honvédszászlóalj, másodszer pedig a kápolnánál a lengyel, illetve a magyar lovasság záskmánya lett.¹¹

Az események további bonyolítása helyett célszerű most a fent említett cs. kir. 1. lovasüteg parancsnokának, gróf Arthur Bylandt-Rheidt főhadnagynak a Pesten, 1849. március 12-én kelt, a cs. kir. Tábori Tüzérgazgatóságnak írt ütközetjelentését elolvasni, amely így hangzik:

„Folyó év március 5-én fél 8 órakor a Várkony felé kiküldött járőr jelentette, hogy az ellenség a cibakházi átkelőponttól előrenyomulóban van.

Karger vezérőrnagy úr dandárának egy része a Tisza-hídfőt szállta meg. Az 1. lovasüteg a pályaudvar túloldalára küldetett, ahová nemsokára az iderendelt lovasság (két gyenge osztály a Ferenc József császár dragonyosoktól, illetve banderiális huszárok), valamint két zászlóalj gyalogság is megérkezett, és a pályaudvar elé nyomulva a Tisza, valamint a vasúti töltés között állást foglalt.

Az ellenség máris felfejlődött, és az egész vonalat a Tisza, valamint a vasúti töltés, illetve a Szolnokról Abonyba vezető út között megszállta, és ezzel minket máris túlszárnyalt.

Az 5. gyalogüteg parancsnokságát Sirowatka hadnagy úrnak kellett átvennie a szolgálatilag távol lévő Schrinner főhadnagy úrtól. Ez az üteg pozíciós ütegeként egyrészt a Tiszán túl [ti. a hídfőben], illetve a Zagyván túl [ti. a vár területén] állomásozott.

Az ellenség nagy fölénye egyre növekedett, ezért alázatos alulírott Karger vezérőrnagy úr ütegeiből az összes löveget három kivételével, amelyek a hídfő védelmére a valószínűleg csupán lát-szattámadás ellen elegendőnek tűntek, magához vonta. Ezek – a Sirowatka hadnagy úr parancsnoksága alatt lévő négy löveg, illetve az 1.12 fontos üteg két lövege – még a harc kezdete előtt a balszárnyunkra beérkeztek.

Az ellenség ereje a fenti állásban a Nap által jól meg volt világítva, és elég pontosan kivehető volt; körülbelül 10 zászlóalj gyalogság, 8 osztály lovasság és 40 löveg lehetett.

Ez a látvány elcsüggesztőleg hatott alázatos alulírott legénységére, így ő, valamint az üteghöz beosztott Gerlich hadnagy úr ugyanúgy buzdította őket, hogy jól és kapkodás nélkül szolgálják ki a lövegeket, és állhatatosan tartsanak ki, hogy ez által az Abonyban és Cegléden állomásozó csapatok időt nyerjenek az ellenség hátába kerülni, és akkor a mi egyesült erőink a győzelmet biztosan kivívják.

Az ellenség szokásaitól eltérően nem nagy távolságból nyitott tüzérségi tüzet, hanem mindig a saját (lövegei) kaliberének megfelelő leghatásosabb lőtávolságra nyomult előre.

Az 1. lovasüteg egy nagy mocsaras mélyedés széléig vonult előre, és az ellenséges jobbszárnyon lévő ütegek hosszantozása [ti. oldalazása] ellen egy domb által fedezve volt. Ezek a vasúti töltéssel párhuzamosan nyitottak tüzet; a tüzérség védelme alatt a lovasság előrenyomult, átvágott a töltésen és a hátunkat veszélyeztette, mialatt szemből az ellenséges csatárok arcvonala már puskalőtávolságra megközelítette az üteget.

A lovasüteg ezután felvette a második állását a vasúti töltés mögött, amelyet mellvédnek használt, azért, hogy a saját csapatok visszavonulását fedezze.

Mialatt az alázatos alulírott által buzdított üteg tüzelt, a gyalogüteg egyik lőszerkocsija a töltésen maradt, és a vontató lovas a rudas lóval elmenekült. Alázatos alulírott ennek az embernek elvágta az útját, és mivel szóval nem ért célt, erőszakkal kényszerítette a visszafordulásra, és az élénk ellenséges tűzben a kocsihoz hajtotta, amit aztán sikerült elvontatni.

¹¹ A fenti kiadványra lásd: Von der Revolution (passim). Karger hadijelentésére: KA AFA Karton 1826. HA. u. W-G. 1849-3-44c. Közli: Von der Revolution 256–258. o.

Ezt a második állást az ütegnek el kellett hagynia, mivel a vasúti töltés mögött lerakott, felhasználott farakás csak kevés kilátást engedett, és mert az ellenség nagyszámú lovassággal és tüzérséggel egyre jobban balra húzódva a mi jobbszárnyunkat újra megkerülte. Az üteg a további visszavonulás során a Karger vezérőrnagy úr által meghatározott irányzási ponthoz, a Szolnoknál lévő, kis dombon álló [Szent Anna] kápolnához tartott.

Ez a visszavonulás épphogy csak megkezdődött, amikor az ellenséges gyalogság a pályaudvarba benyomult, és előretört az ellenséges lovasság is. Ekkor alázatos alulírott a terep nehézségei miatt [az üteggel] elegendő távolságra, balra húzódott, majd visszakanyarodott jobbra. Ebből a valamennyire fedező pozícióból az üteg tüzet nyitott, és elérte, hogy az ellenség ismét előrenyomuló néhány lovasa a további előretöréstől visszatartoztatott, majd balra húzódva eltűnt.

Az üteg még kétszer foglalt állást, amíg a kápolna mögé vonult; ez alatt állásait csak akkor hagyta el, amikor a gyaloglövegek mögötte már tüzelőállást foglaltak, és akkor velük azonos magasságra hátrált, és lőtte az ellenséges ütegeket, amelyek más csapatok fedezete alatt álltak. A tüzérségünk védelme alatt eközben a gyalogság a Zagyvaig¹² húzódott vissza.

Bár alázatos alulírott üteget a folyamatos hátráló mozgás közben balra irányította, végül csaknem teljesen sikerült visszatérnie a kezdeti megadott irányhoz. A Zagyva kanyarulatát azonban nem sikerült teljesen elkerülnie. A Zagyva, egy mély, mocsaras vízfolyás, a mi állásunk hátában volt – a lovasság a lovasüteggel a jobbszárnyon állt.

A kiürítéshez egyetlen visszavonulási vonal állt rendelkezésre mindenki számára balra (az üteg irányából nézve), amelyen egyúttal számos poggyászkocsi és vezetőkló is vonult, amelyek – mivel a Zagyva túloldalán az utat a felkelő parasztok és a honvéd gyalogosok elvágták – ismét visszafordultak és a csapatok védelme alá futottak úgy, mint egy csordányi ökör és disznó.

Ebben a veszélyes időpontban 4 osztály huszár egy osztály lengyel ulánussal együtt hirtelen megrohanta a mi lovasságunkat, áttört, és előbbiekkal összekeveredve az ütegre vetette magát. A tüzérek fogságba estek, vagy lekaszabolták őket, míg a szekerész legénységet a lovaikról levágták. Gerlich hadnagy úr több huszártól üldözve csak úgy tudott megmenekülni, hogy a vízbe ugrott, és azt átúszva elérte a túlsó partot. Alázatos alulírottra 3 huszár támadt az egykori Hannover huszárezredből, amikor 2 dragonyos hozzá csatlakozott, és vele maradva előbbieket pisztolyaikkal és karabélyukkal tüzelve visszaűzték.

Sajnos a mi lovasságunk nem tudott gyorsan újra rendeződni, és [az üteg] mellé fedezetként adott banderiális huszárszakasz csak a zavart növelte, így az üteg legénységének bátorságára és kitarására lett bízva a lövegek megmentése, amely három esetben sikerült is. A lőszerkocsik, amelyek az ellenség kezére kerültek, majdnem teljesen kifogytak a lőszerből.

Az ellenség nagyon jól lőtt, aminek következtében az első állásban egy ágyúnk egyedül öt lovat veszített. Összesen 12 lovunkat lőtték el, és két kereket leszereltek, egy [tüzérnek] a 6. számú [lövegnél] a vállát vitte el, míg az 1. számú [lövegnél] egynek a hurkán ülve a háta közepébe csapódott egy ágyúgolyó. A golyók az egyik ágyúcső elé helyezett törlőt [valószínűleg vizesvödört] és törlőfát is elvitték, és egy tüzérnek a kalapját is átlőtték úgy, hogy mindkét oldalon nagy lyuk keletkezett rajta, de ez utóbbi [esetek] a legénységet csak vidámságra hangolták. Az ellenséges

¹² A cs. kir. jelentésekben a Szolnoktól északra lévő vízfolyást tévesen a Zagyva folyóval vagy annak egy patakjával („Zagyva-Bach”) azonosítják. Valójában itt a város sűrűn lakott területeit övező belvízlevezető árokról („Büge”), illetve az attól észak-északnyugatra lévő mocsaras területről („Tófenék”), valamint vízfolyásairól együttesen van szó. A település földrajzi viszonyaira lásd a városról 1860-ban készült II. katonai felmérés térképszelvényét. Másolata: HM HIM Hadtörténeti Térképtár. II. katonai felmérés 53/XXXVII. szelvény, ill. Szolnok könyve 83–85. o.

gránát- és srappnellövedékek egy jelentős része [magasan] a fejünk felett pattant szét, és így teljesen hatástalannak bizonyult.

A kezelő [tüzér] legénység ebben a három órán keresztül tartó harcban az igen nagy túlerejű tüzérséggel szemben vitézül és férfiasan kitartott, és egyénekenként megelégedtek az ütegparancsnokuk legcsekélyebb szavával is, amely mindig új bátorságot és energiát öntött beléjük. Sajnos azonban alázatos alulírottak a legnagyobb megerőltetésbe került, hogy a szekeresz legénységet a kezében tudja tartani; különösen a 190. löszertartalék-fogatosztályból újonnan beosztott állományt, illetve a málhalovak vezetőit volt nehéz kordában tartani. Az üteg minden egyes visszavonulásnál lépésben hátrált; alázatos alulírott az üteg mögött lovagolva, és állandóan a hangját hallatva elérte, hogy egészen az utolsó pillanatig sikerült elkerülni a zűrzavart [az ütegnél], és abban a biztos reményben, hogy Abonyból számunkra segítség jön, az ütközet három teljes órája alatt, illetve csaknem az utolsó töltésig kitartottunk.

Azokról a személyekről, akik különösen kitüntették magukat, úgymint Fischer tizedes (sebesülten a csatamezőn hátra maradt), Löw tizedes, Hollub főagyús, Gärtner alagyús, és Badura rúdlovasszekerész közlegény, a pontosabban kiderített tényállást alázatos alulírott ütegparancsnok a legrövidebb határidőn belül részletes jelentésben pótolja, és az ő kiváló magatartásukat a tisztelt cs. kir. Tábori Tüzérigazgatóság tetszésére bízva, és a legnagyobb alázattal kéri, hogy ezt [a jelentést] egy kegyes támogató előirattal a magas Hadsereg-Főparancsnokságnak át küldeni szíveskedjék.” Ez a jelentés tehát, noha a cs. kir. lovasüteg szemléletét csak 3 löveget veszített, a második változatot (a magyar–lengyel lovasság támadását a kápolnánál) igazolja.¹³

Ugyanezt a változatot erősíti meg ugyanakkor Damjanich fennmaradt kitüntetési javaslata is, amely Törökszentmiklóson, 1849. március 11-én íródott. Ebben a tábornok minden egyes lövegszerzésről megemlékezett; az említett esetről, és az abban résztvevő személyekről így írt: „Meltzer főhadnagy a 3. huszárezredtől azzal vívta ki a megelégedést, hogy amikor a huszárok a támadásra még nem készültek fel, Papp alezredeshez (a 2. huszárezredtől) azzal a kéréssel fordult, hogy adjon parancsot a rohamra; utóbbi pedig mondta: »Ha már most kedve van hozzá, csináljon egy rohamot oszlopban.« Meltzer főhadnagynak sem kellett ezt kétszer mondani, a szárnya [ti. félszázada] élén, amelyet vezetett, rohamra indult, és a Ferenc József dragonyosok 1. osztályát szétverte, és az ellenségtől a lengyel ulánusokkal és Mukics kapitány századával együtt több löveget zsákmányolt... Gróf Poniński kapitány a lengyel ulánusoktól abban a pillanatban, amikor a rohamra parancsot kapott, Meltzer főhadnaggal együtt rögtön az ellenségre vetette magát; ulánusai annyira előrehantak, hogy Rzepetzki főhadnagy ebből a századból elesett, 33 fő pedig megsebesült... Mukics kapitány a 2. huszárezredtől Poniński kapitánnyal együtt kezdte meg a rohamot a Ferenc József dragonyosokra; ő századával egy ellenséges osztályra vetette magát, és maga szolgált mintául huszárainak e bravúrnál.” – Damjanich mindhármukat a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályára terjesztette fel. Vagyis a fenti lövegszerzésben az említett három parancsnok vezette, összesen 2,5 századnyi lovasság vett részt: ezek rohanták le a dragonyosok szétverése után végül a cs. kir. 1. lovasüteget, és szerezték meg három löveget és több lőszerkocsiját.¹⁴

¹³ A fent említett jelentés: KA AFA Karton 1956. I. AK. u. J. 1849-3-42.

¹⁴ Damjanichnak a HM-hoz írott kitüntetési javaslata: MNL OL H 75. 1849:6842. Megjegyzendő, hogy a fenti egységek a cs. kir. 3. dragonyosezrednek csak az alezredesi osztályával kerültek szembe; az őrnagyi osztályt a 2. huszárezred Teodor Rudzinsky kapitány vezette 1. őrnagyi osztálya, illetve az 1. lovasüteg felének együttműködése szórta szét. Noha ezeknek a huszároknak nem sikerült löveget szerezniük, több lőszerkocsit zsákmányoltak, és tevékenységéért Rudzinsky kapitány is megkapta a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályát. Erre lásd a kitüntetési javaslatot. Rudzinskyre még: *Bona* 2000. 605. o. A lovasság összecsapására összefoglalóan: *Kemény* 2017. 102–120. o.

A még hiányzó zsákmánylövegekre nézve is eligazít a fenti kitüntetési javaslat. Damjanich gróf Leiningen-Westerburg Károly alezredesnek a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályára való felterjesztésénél így fogalmazott: nevezett „egy félelem és gáncs nélküli férfi, egyszerre bátor és merész, aki eddig még minden ütközetben egyszerre vonta magára az alacsonyabb és magasabb rendfokozatúak figyelmét; a jobbszárny szélén rohamozva [zászlóaljával] egy ellenséges 12 fontos ütegre vetette magát, azon keresztültört, majd kevés ember kíséretében ezekkel a szavakkal: »Jöjjetek, mi együtt már elegen vagyunk» az ellenségtől 2 ágyút elfoglalt, és azok torkát a menekülők ellen fordította.« Leiningen ekkor a 19. (Schwarzenberg-) sorgyalozezred 3. zászlóalját vezette, és a fenti esetre korabeli naplója szerint a Szolnokból északnyugatra haladó útnak a Zagyván (valójában a vízlevezető árkon) átívelő kőhídjánál került sor. Ezt megerősíti mind Lengyel Sándor említett visszaemlékezése, mind a cs. kir. 5. gyalogüteg jelentése. Ezzel együtt tehát a Karger-jelentésben szereplő, mind az 5 elvesztett cs. kir. löveg megszerzésének körülményei tisztázottnak tekinthetők.¹⁵

Ugyanakkor a 3. honvédszászlóalj esetében egyetlen korabeli forrás sem említ lövegzsákmányolást. Damjanich Bobich János őrnagy kitüntetési felterjesztésében csak általánosságban szólt kedvelt zászlóalja vitézségéről, és az őrnagy számára Debrecenben, 1849. március 19-én kiállított kitüntetési okiratban sem szerepel ilyesmi. A valóságot alighanem Leiningen fogalmazta meg a legjobban korabeli naplójában: „De a 3. zászlóalj a vitéz Bobich őrnagy alatt egyenesen nekiment az ütegeknek, és a legborzasztóbb kartácsolás ellenére elkergette, és benyomult a városba.” – Más kérdés, hogy zászlóalj résztvevőinek többsége szemlátomást egy idő után már csak e valóban bátor rohamnak tudta be az ütközet megnyerését, és minden eredményét; így az összesen 5 zsákmányolt löveget is. Innen meg már tényleg csak egy lépés (meg további eltelt idő kérdése) volt, hogy a lovasüteg elfogását is maguknak tulajdonítsák, megtévesztve ezzel aztán a jó Hegyesi Mártont és az utókat.¹⁶

A Damjanich-féle jelentésében szereplő téves, 11 zsákmányolt lövegre utaló szám nélkül a fenti „cúsztatás” aligha lett volna ilyen hosszú életű. Am ennek okát alighanem a tábornok habitusában kell keresnünk. Az ütközetben közreműködő tábornoktárs, gróf Vécsey Károly már 1849. március 5-én délután jelentést írt az összezapásról a kormánynak, és ebben négy löveg zsákmányolását jelentette. Mivel a Vécsey által közvetlenül irányított csapatok egy löveget sem szereztek, a vezérőrnagy itt alighanem a hadosztályából korábban Damjanichnak erősítésül „kölcsonadott” alakulatok eredményeire gondolhatott. Mégpedig mind a 3. huszárezred 2. őrnagyosi osztálya (Melczer főhadnagy – Zámory szerint – két löveg), mind a 19. sorgyalozezred 3. zászlóalja, illetve a 65. honvédszászlóalj (Leiningen őrnagy – két löveg) egyaránt a Vécsey vezette 6. hadosztály állományába tartozott. Damjanich „saját” csapatainak tehát így egy löveg maradt volna a „dicsőségéből”. A tábornok pedig feldühödve azon, hogy Vécsey el akarja tulajdonítani tőle a sikert, alighanem mindenáron „túl akarta licitálni” riválisát. Így valószínűleg minden alakulatától bekérte az általa zsákmányolt lövegek számát, és azt ellenőrzés nélkül másnap összesítve jelentett le. Márpedig a már korábban megszerzett, de az ütközet közben az üldözés miatt hátrahagyott, gazdátlan ellenséges lövegeket annyi alakulat jelenthette aztán saját zsákmányként, ahány csak elhaladt mellette...

¹⁵ Damjanich kitüntetési felterjesztését lásd fentebb; Leiningen naplójára: *Katona* é. n. 73–118. o.; az esetre: uo. 88–89. o.; *Lengyel* 1897. 11–12. o.; valamint a cs. kir. 5. gyalogüteg Kecskeméten, 1849. március 14-én kelt jelentését. KA AFA Karton 1956. I. AK. u. J. 1849-3-43. (Ez alapján a hídnál a fenti gyalogüteg egyik hatfontos ágyúja, valamint az 1.12 fontos üteg egyik 12 fontos ágyúja veszett oda.) Leiningenre: *Bona* 2000. 174–175. o.

¹⁶ Damjanich kitüntetési felterjesztésére lásd fentebb; Bobich kitüntetési okiratára: HL 1848–49. 17/500.; Leiningen naplódízetére: *Katona* é. n. 88. o.

A téves szám aztán megjelent a *Közlönyben* is; korrigálására pedig már nem került sor a szabadságharc folyamán.¹⁷

A cs. kir. 1. lovasüteg azonban végül nem semmisült meg az ütközetben. Noha valóban súlyos veszteségeket szenvedett (három lövegét, öt lőszerkocsiját és két szerkocsiját, valamint kezelőállományának jó kétharmadát elvesztette), maradéka végül sikeresen elmenekült. Az üteget Budán, alighanem a korábbi magyar zsákmányanyagból egészítették ki, és az újjászervezés után a cs. kir. főserég tűzértartalékához került, ahol a szabadságharc leveréséig szolgált. Bylandt főhadnagy karrierjét sem törte ketté az eset: miután szerencsésen elkerülte a fogságba esést (ezért sem tudta lefolytatni azt az egyébként remekül megírt párbeszédet Damjanichcsal az ütközet után, amely Hegyesi munkájában olyan szépen meg van örökítve...), a cs. kir. táborkarhoz került, és a hadjárat végére szolgálataiért megkapta a Katonai Érdemkeresztet. Pályája csúcán pedig az Osztrák-Magyar Monarchia közös hadügyminisztere és tábornagya lett.¹⁸

A tanulság? Talán csak annyi, hogy a nagy események egykori résztvevői, legyenek bár egy egyébként igen kiváló alakulat többszörösen kitüntetett katonái, vagy elismert parancsnokok, egy idő után hajlamosak egyre „színesebben” látni a történeteket és benne a maguk szerepét, ezért visszaemlékezéseik csak a korabeli, más egyéb (lehetőleg mindkét oldali) forrásokkal való összevetés után hasznosíthatók jól. Különben könnyen elkeveredhet az események szövedékében az egyszerű történész, és akár több évtizedre (vagy akár egy évszázadra) ható tévedésekkel „gazdagíthatja” hazája történetírását...

BIBLIOGRÁFIA

- Baltazár* 1861. *Baltazár Lajos*: A 3-ik önkéntes honvédszászlóalj az 1848/9-ik évi szabadságharcban 43 csatábani hősi magaviseletének rövid vázolata. In: Honvédek könyve. Történelmi Adat-tár. Az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratból. Szerk. *Vabot Imre*. III. k. Pest, 1861. 135–138. o.
- Bona* 1998. A szabadságharc katonai története. Pákozdtól Világosig 1848–1849. Szerk. *Bona Gábor*. Budapest, 1998.
- Bona* 1998–1999. *Bona Gábor*: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–III. k. Budapest, 1998–1999.
- Bona* 2000. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2000.³
- Bona* 2008–2009. *Bona Gábor*: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–II. k. Budapest, 2008–2009.
- Breit* 1897–1898. *Breit József*: Magyarország 1848–49-ik évi függetlenségi harcának katonai története. I–III. k. Budapest, 1897–1898.
- Gelich* é. n. *Gelich Rikbárd*: Magyarország függetlenségi harca 1848-49-ben. I–III. k. Budapest, é. n. [1882–1889.]

¹⁷ Vécsey 1849. március 5-én délután 5 órakor Szolnokon kelt jelentését lásd: MNL OL OHB 1849:2954.; Damjanich március 6-án kelt jelentése: uo. 1849:3629. Utóbbi megjelent: *Közlöny*, 1849. március 8. A 6. hadosztály Törökszentmiklóson, 1849. február 23-án kelt hadrendjére lásd: HL 1848–49. 14/447.

¹⁸ A cs. kir. 1. lovasüteg veszteségeire lásd a cs. kir. I. hadtest Budán, 1849. március 22-én a szolnoki ütközetről készült veszteségi jelentését és mellékleteit. KA AFA Karton 1826. HA. u. W-G. 1849-3-44d-e. Újjászervezésére és beosztására a cs. kir. főserég március végi hadrendjét: KA AFA Karton 1827. HA. u. W-G. 1849-3-380. Bylandt további pályafutására: K. u. k. Militär Schematismus für Österreichischen Armee. Wien, 1850. 492. o.; Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. Wien, 1957. Bd. 1. 131. o. A Damjanichcsal képzelt párbeszédre: *Hegyesi* 1898. 116–117. o.

- Hajagos* 2017. *Hajagos József*: A tavaszi hadjárat eseményei Jókai Mór műveiben. *Aetas*, 32. (2017) 2. sz. 94–105. o.
- Hegyesi* 1898. *Hegyesi Márton*: Az 1848–49-iki harmadik honvédszászlóalj története. Budapest, 1898.
- Hermann* 2004. *Hermann Róbert*: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. (Nagy csaták.) Budapest, 2004.
- Jókai* 1980. *Jókai Mór*: Emléksorok. Napló 1848–49-ből. S. a. r. *Nemeskéri Erika*. Budapest, 1980.
- Jókai* 1989. *Jókai Mór*: A két menyasszony. In: Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből. (Jókai Mór Összes Művei. 2/A. k.) Szerk. *Lengyel Dénes* és *Nagy Miklós*. Budapest, 1989.
- Kaposvári* 1975. *Kaposvári Gyula*: Szolnok város története. I–II. k. Szolnok, 1975.
- Kemény* 2017. *Kemény Krisztián*: Hannoverek, Ferdinándok, és a „vörös sapkás” lovastüzérek. Szolnok, 1849. március 5. – Komárom–Ószőny, 1849. július 2. *Aetas*, 32. (2017) 1. sz. 102–120. o.
- Katona* é. n. *Katona Tamás*: Az aradi vértanúk. Budapest, é. n. [2003.] (Negyedik, átdolg. kiad.)
- Kovács* 1998. *Kovács István*: „...Mindvégig veletek voltunk.” Lengyelek a magyar szabadságharcban. Budapest, 1998.
- Kovács* 2008. *Kovács István*: „Egy a lengyel a magyarral.” A szabadságharc ismeretlen lengyel hősei. Történelmi esszék. Budapest, 2008.
- Kovács* 2015. *Kovács István*: Honvédek, hírszerzők, légionisták. A szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzi lexikona 1848–1849. Budapest, 2015.
- Lengyel* 1897. *Lengyel Sándor*: Az 1848–49-iki évben Szolnoktól fel Pozsonyig, onnan le Világosig történt csatákról és egyebekről. Erzsébetfalva, 1897.
- Nobili* 1851. [*Johann Nobili*]: Der Winter–Feldzug 1848–1849 in Ungarn unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch–Grätz. Wien, 1851.
- Rüstow* 1866. *Wilhelm Rüstow*: Az 1848–1849-diki magyar hadjárat története. Ford. *Vértesi Arnold*. I–II. k. Pest, 1866.
- Szolnok könyve Szerk. *M. Román Béla*, *Dr. Pókász Endre*, *Szutorisz–Szügyi Csongor*, *Tapasztó Ildikó*, *V. Szász József*. Szolnok, 2010.
- Von der Revolution Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49. Bearb. von *Róbert Hermann*, *Thomas Kleička*, *Elisabeth Gmoser* und *Ferenc Lenkefi*. Hrsg. von *Christoph Tepperberg* und *Jolán Szijj*. Budapest–Wien, 2005.
- Wysocki* 1993. *József Wysocki*: Együtt a szabadságért 1848–1849. S. a. r. *Kovács István*. Budapest, 1993.
- Zámbory* 1861. *Zámbory Emil*: Adatok a 3-ik számú (Ferdinánd-) huszár-ezred 1849-iki hadjáratának történetéhez. In: Honvédek könyve. Történelmi adat-tár az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratból. Szerk. *Vabot Imre*. I. k. Pest, 1861. 74–81. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- HL 1848–49. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Hadtörténelmi Levéltár. VII. 203. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- H 75. H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok
- OHB H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, és a Kormányzóelnökség iratai, 1848–1849
- KA AFA Kriegsarchiv Alte Feldakten
- HA. u. W-G. Hauptarmee unter Windisch-Grätz
- I. Ak. u. J. I. Armeekorps unter Jellačić

A forradalom fogalmának értelmezése a polgári gondolkodásban az 1910-es években a Nyugat című folyóirat publicisztikájának kiragadott példái alapján (vázlat)*

„A magyarországi szocializmus épp úgy, mint hordozója, az ipari munkásság, kapitalizmusunkkal együtt kései fejlemény... politikai és gazdasági rendszerét készen kapta fejlettebb kapitalista országoktól. Belső fejlődése nincsen... a magyar szocializmus a marxizmusnak egyszerű fióklerakata, amint ez a rendszer Németországban... kialakult és alkalmazást talált. A marxizmus történeti jelentőségét nehéz volna meghatározni, de eszmei tartalma iránt a tudomány már többé-kevésbé megállapodott, ítéletre jutott. A szocializmus a meglévő gazdasági rendszert erőszakosan, a munkásság felülkerekedése által akarja megszüntetni s vele együtt a politikai és kulturális, sőt erkölcsi és vallási viszonyokat is gyökeresen átalakítani. A munkásosztály szellemi és anyagi elmaradottságán egy csapással óhajtván segíteni, szerves munkára, a nép művelésére sem ideje, sem kedve... Elhanyagolt műveltségű tömegekről lévén szó, ezek lelke csak anyagi eszközökkel nyerhető meg, amint ez a marxizmus példátlanul durva materialista, szellemi erőket kereken tagadó felfogásnak is megfelel.” – A konzervatív történetíró, szellemtörténész Szekfű Gyula sorait idéztem a *Három nemzedék* című, első ízben 1920-ban megjelent könyvének utolsó, *A végkifejlés felé* címet viselő fejezetéből,¹ melyen levelezésének tanúsága szerint 1920 tavaszán kezdett el dolgozni.² Az idézetben ugyan Szekfű nem írja le a forradalom szót, de gyakorlatilag azt a szocializmus (marxizmus)³ lényegi tartalmának tekinti: eszerint a forradalom egy olyan történeti jelenség, melynek során az arra még „éretlen”, tehát szellemileg és erkölcsileg méltatlan és alkalmatlan társadalmi réteg(ek), csoport(ok) a meglévő gazdasági és társadalmi rendszert erőszakosan, egy csapásra kívánják megváltoztatni, s a hatalmat megragadni.⁴ Ráadásul a magyar történeti fejlődésben a szocialista forradalom kialakulása előzmények nélküli, idegen, a németországi minta mechanikus átvétele.

* A Veszprémi László tiszteletére készült rövid tanulmányt a közös historiográfiai érdeklődés motiválta.

¹ *Szekfű Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Budapest, 1920. Jelen tanulmány megírásához az 1989-es kiadást használtam: *Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik.* Előszó: *Glatz Ferenc.* Budapest, 1989. 355356. o.

² Szekfű Gyula levele Angyal Dávidnak. [Bécs, 1919.] július 7. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms 805. Angyal Dávid levelezése, 11. sz. (Sajátkezű.)

³ Fogalmi bizonytalanság, pontatlanság figyelhető meg: a marxizmust a szocializmus szinonimájaként használja.

⁴ Szekfű Gyula forradalom-értelmezése és magyarországi viszonylatának elemzése 1930 előtt született történeti munkák, publicisztikája és levelezése, valamint olvasmányai alapján bővebb tanulmányt igényel, mely megjelenés előtt áll. Lásd: *Kincses Katalin Mária: „Forradalmi attitűd”, marxista terminológiák és reflexiók az 1917-es orosz forradalomra Szekfű Gyula történetírásának korai szakaszában.* Konferencia előadás. Elhangzott: „Ex oriente lux??” – Az 1917-es oroszországi forradalmak hatásai az első világháború Magyarországon. Budapest, Magyarország, 2017. 09. 28. – 2017. 09. 29. (HM HIM, MTA BTK). (Az előadás alapján megjelenő tanulmány. (S. a.)

E rövid írásban azt vizsgálom, hogy ez a tanácsuralom magyarországi hónapjait követően papírra vetett szekfűi forradalom-értelmezés⁵ mennyiben tér el attól és miben azonos a széles értelmiségi körökben ismert, kortárs polgári gondolkodók felfogásával. A *Nyugat* című folyóirat szellemi közegéből kiragadott példákon keresztül vázolom a korban haladónak tekinthető, a politikai életben is szerepet vállaló, az oroszországi eseményekre reflektáló publicisták, írók, közírók, irodalomtörténészek forradalom-értelmezését: ki mit értett a forradalom fogalmán?

A forradalom mint történeti jelenség kutatásának, továbbá szellemi, kulturális, filozófiai vetületének könyvtárnyi szakirodalmá van. E helyen el kell tekintenünk ennek bemutatásától, ugyanígy a fogalom történetének összefoglalásától és a fogalom értelmezésének történetétől (attól függően, hogy a történeti fejlődés ciklikus vagy egyenes irányú felfogásáról van-e szó egy-egy szerzőnél), a polgári és szocialista forradalmak közötti különbségtételtől is.⁶

Az 1910-es években (1918 előtt) a magyar szellemi életben akkor, ha valaki általában és/vagy elvontan forradalmat emlegetett, a fogalmon gyakorlatilag a francia forradalmat értette. A forradalom definíciója, általános jelentése a közgondolkodásban ekkor a francia forradalmi eszmét jelentette,⁷ nem például az angol polgári forradalmat, vagy az amerikai forradalmat, de nem is a '48-as forradalmakat Európában és Magyarországon, esetleg az 1905-ös oroszországi forradalmat – ha a szerzők ezekről írtak, akkor konkrétan meg is nevezték azokat. A marxi, engelsi definíció (lásd alább) közvetlen átvétele a két ideológustól nem mutatható ki. Továbbá elmondható, hogy a felsorolt forradalmak közül vizsgált korszakunkban a francia forradalomról jelent meg a legtöbb összegző monográfia és tanulmány – ebbe az 1848-as magyarországi forradalom is bele tartozik, amit a kortársak ekkor magyar forradalomnak neveztek.⁸

⁵ Szekfű Gyula egzisztenciális, gyakorlati, eszmei és nem utolsó sorban politikai viszonya a Magyarországi Tanácsköztársasághoz, illetve a tanácsuralomhoz gyakran előforduló téma a magyar historiográfiában, de alapjában véve minden részletében feltáratlan. Szekfű életútjának 1918–1919-re eső eseményeit, illetve a hivatali pályáját meghatározó történéseket legutóbb Rész Imre foglalta össze. Lásd: *Rész Imre: Szekfű Gyula, a levéltárnok 1918–1919-ben*. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. *Ujváry Gábor*, a szerk. munkatársa *Nagy József Zsigmond*. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai 2.) Budapest, 2011. 76–97. o. Ezt átvette, további levelek idézésével alátámasztotta: *Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony, 2015. 192. skk. o. A közvetlen reflexiókról szóló máig legteljesebb elemzés: *Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Szekfű, Stier, Thim és Miskolczi nemzetről és államról*. Budapest, 1980. 214–220. o.

⁶ Ennek teljes körű megértéséhez összefoglalóan lásd pl.: *Maróti Andor: Sokszemzőgöböl a kultúráról. Irányzatok a kultúra elméletében és a filozófiában*. H. n., [Budapest,] 2005. – Ugyanakkor a forradalom (1918 előtti) definíciójáról mindez már nem mondható el.

⁷ Ennek oka többek között a francia forradalom glorifikálásában keresendő, amivel a kortársak is tisztában voltak a XX. század első felében. A kérdés összetett, a jelenség markáns megfogalmazásához vö.: *Miskolczi Ágost: Szemben a forradalom arcvonalával*. Budapest, 1932. (A kötet a budapesti főügyész antibolsevista írásainak gyűjteménye.) és ennek ismertetését *Mérey Ferenc*től: *Napkelet*, 10. (1932) 9. sz. 662–663. o. Az 1848-as forradalomról szóló terminológiai változatosságról, a forradalom szó használatától való tartózkodásról, ennek okairól, ill. arról, hogy a szónak – a többi országhoz képest – Franciaországban kevésbé volt negatív tartalma legutóbb összefoglalóan: *Hermann Róbert: 1848 forradalom és/vagy szabadságharc? Rubicon*, 2017/10. Változó terminológia című fejezet. 26–28. o. Az 1848-as forradalmat követő időszak forradalom értelmezéséhez vö. Kossuth forradalom-definícióját, értelmezését, melyet Szabad György ismertetett: „...Kossuth csak felszabadító háborúval összehangolt s egykorú szóhasználatban »forradalomnak« nevezett fegyveres felkelés útján látta biztosítotttnak. Élesen megkülönböztette ezt a társadalmi forradalomtól vagy a pusztán a »kormányforma« megváltoztatására irányuló küzdelemtől.” *Szabad György: Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Budapest, 1967. 129–130. o. Az adatra Hermann Róbert hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök. (A kérdés bővebb feltárást igényel.)

⁸ Nagymonográfiák: pl.: *Carlyle, Thomas: A francia forradalom története*. Ford. *Baráth Ferencz*, bev. *Pogány József*. I–III. k. (Világkönyvtár, 12–14.) Budapest, 1913. Recenziója: *Századok*, 47. (1913) 3. sz. 216. o.; *Farkas Pál:*

Egészen 1917-ig így volt ez, amikor az oroszországi események híre Magyarországra is elérkezett. Ekkor elsősorban nem az orosz birodalom belső jelenségének tekintette a magyar értelmiségi elit az ott végbement forradalmi változásokat, hanem nemzetközi viszonyrendszerben próbálta meg azokat értékelni. A gyökereket illetően pedig már nem kizárólag a francia forradalmi eszmék beteljesüléseként értelmezték a jelenséget (eltérően például az 1848-as forradalmaktól), hanem aktuálisan az első világháború politikai és katonai eseményeinek viszonyrendszerében, elsősorban külpolitikai okokat, hátteret, külföldi hatalmi beavatkozást látva mögötte.⁹

Áttekintve a témába vágó korabeli magyar sajtót és a publicisztikát, azt látom, hogy az információkat az 1917-es eseményekről nem közvetlenül Oroszországból szerezték be a tudósítók, szerzők, hanem közvetett módon, a nyugat-európai lapok, folyóiratok tudósításain keresztül jutottak hírekhez, adatokhoz, információkhoz, különös tekintettel az angol és a német politikára, tehát azokon keresztül, az információkat az adott külföldi szaklap, publicisztikai írás vagy sajtóorgánium irányultságától függően, átszűrve. Eszerint itthon úgy látták, hogy az angol külpolitika, 1917 őszén reálisan látva a helyzetet, már nem a fennálló cári rendszer konszolidációjában, megmaradásában volt érdekelt, mert az oroszországi októberi/novemberi forradalom kapcsán elsősorban az 1915-ös londoni egyezményt¹⁰ látta veszélyeztetve. Az egyezményt a fennálló orosz rendszer az angol álláspont szerint már nem tudta garantálni az orosz forradalmi megmozdulások miatt, melyek első markáns és figyelmeztető jelei az orosz városokban zajló éhségzundulások voltak. Továbbá attól tartott Anglia, hogy az aktuális cári hatalom a forradalom ürügyét különbékére használja föl, s ezzel szétesik az antant szövetségi rendszer is. Az orosz forradalmi megmozdulások következményeinek latolgatásakor alkotmányos színezetű, „kormányozható” oroszországi forradalomban reménykedtek – melynek során demokratikus erők jutnak hatalomra, melyek vannak olyan erősek, hogy a megállapodásokat be tudják tartani, a szövetségi viszonyt meg tudják őrizni, mert képesek megakadályozni az orosz birodalom széthullását. Ez Anglia alapvető érdeke volt, ezért ennek előkészítésében részt is vett – a cárizmus helyett egy demokratikus imperialista rendszert szorgalmazva. Eszerint a forradalom – köszönhetően elsősorban az angol politikai propagandának és az azt tolmácsoló sajtónak – egyfelől a politikai változás és a demokratizálódás szinonimája volt 1917 őszén, legalább is az oroszországi változásokat tekintve, ugyanakkor az angolok „mesterkedésének” következményei is a központi hatalmak ellenében, akiknek, s így Magyarországnak is, emiatt – legalább is Gellért Oszkár, a *Nyugat* publicistája szerint – „föltétlenül el kell ismernie az új Oroszországot.”¹¹

A francia forradalom. I–II. k. H. n., é. n. [Budapest, 1914.] Recenziója: *Századok*, 48. (1914) 2. sz. 128–131. o. (A két kötet együtt több mint 400 oldalt tesz ki.)

Az 1848-as forradalom magyar forradalomként való elnevezéséhez lásd: *Király György*: A 48-as forradalom legendája. *Nyugat*, 1922. 1. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00308/09348.htm> (lapszám nélkül; a letöltés ideje: 2017. 09. 14.). Szekfű Gyula lesújtó véleményt fogalmazott meg kritikájában az 1848-as magyarországi forradalom tanulmányozásához rendelkezésre álló szűkös és színvonalatlan munkákról: Negyvennyolcas történetünk mai állása. *Napkelet*, 2. (1924) 8. sz. 243–253. o.

⁹ Az oroszországi események korabeli megnevezéséhez (és megítéléséhez) a tanácsköztársasággal összefüggően legutóbb összefoglalóan lásd: *Révész Tamás*: 1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság kérdőjelei. *Rubicon*, 2017/10. sz. 444–46. o. A kérdésfelvetést lényegre törően fogalmazza meg a fejezet címe: Forradalom vagy puccs? A Magyarországi Tanácsköztársaságot az orosz forradalomhoz való hasonlításban a Horthy-korszakban „hivatatosan” a politikai puccs kategóriájába sorolták. Uo. 44. o.

¹⁰ Szerződés az Olasz Királyság és az antant hatalmak, az Egyesült Királyság, Franciaország és az Orosz Birodalom között, amelyet Londonban írtak alá 1915. április 26-án, s melyre Anglia (kontinentális háborús) külpolitikáját építette.

¹¹ *Gellért Oszkár*: A politika mögül. Forradalom és diplomácia. *Nyugat*, 10. (1917) 7. sz. (lapszám nélkül) <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00219/06659.htm> (A letöltés ideje: 2017. 07. 26.)

A forradalom meghatározása, újabb értelmezése, jelensége a magyar sajtóban, publicisztikában, közéletben azonban nem az 1917-es oroszországi események következtében közvetlenül, hanem az 1918-as magyarországi őszirozsás forradalom miatt, azzal egyidejűleg, tehát közvetetten vált aktuálissá.

Az angol mellett, mint említettem, köztudottan a német forrásokat használó orientáció volt jellemző – és domináns – a magyar sajtóban. Maradva a *Nyugat* című lapnál, annak 1921. évi számában Zsadányi Henrik közíró, publicista *Forradalom és forradalom* című írásában, megemlékezve a Németországban lezajlott 1918 őszi eseményekről ezt írja: a „...forradalmon rendszerint – elég hibásan – erőszakos és hirtelen bekövetkezett változást értenek”.¹² A cikk szerint a német birodalomban a monarchikus államforma hirtelen és erőszakosan változott meg, ugyanakkor utóregzései Zsadányi szerint még 1921-ben is érezhetőek voltak. Az államforma ugyan gyökeresen megváltozott, de úgy véli, hogy a különböző társadalmi csoportok élete nem változott meg, tehát a németországi forradalomban társadalmi változások nem következtek be. Ez a forradalom-értelmezés tehát szintén elvetette a társadalmi változások bekövetkeztenek szükségességét, illetve törvényszerűségét: „E pár ezer ember életváltozása a különböző összeütközések alkalmával, a követének maradt pár száz halott – lényegében körülbelül ez volt tehát a német forradalom” – állapítja meg.

Visszatérve a kezdetekhez, Schöpflin Aladár (1872–1950) 1918-ban a *Nyugat*-ban megjelent írásában, melyben a magyar értelmiség szerepéről írt a Magyarországi Tanácsköztársaság idején, forradalom alatt a radikális eszmék hirtelen érvényesülését értette, új intézmények létrejöttének útján – de oly módon, hogy a társadalmi rétegek – köztük is elsősorban az értelmiség – szerepvállalása változatlan marad.¹³ Vagyis a forradalom Schöpflin Aladár értelmezésében nem eredményez társadalmi változásokat, csak a politikai berendezkedés néminemű megváltozását (tisztlását) hozza, s azt is oly módon, hogy az államberendezkedés szereplői a helyükön maradnak. – A forradalomnak 1917 után ez a „lágy” értelmezése volt a legelterjedtebb a magyar közéletben, publicisztikában, sajtóban. Ehhez járult ugyanakkor a történelemben bármilyen lezajlott forradalom megítélésének negatív töltete is, hiszen annak kultúrája – Babits Mihály szavaival – mindenkor csak „sivár és szegényes” lehet.¹⁴

Vámbéry Ruzstem (1872–1948) jogász, polgári radikális publicista, aki az őszirozsás forradalom győzelmét követően a Nemzeti Tanács tagja is volt, a *Jogtudományi Közlöny* szerkesztőjeként saját folyóiratában tett közzé 1918. november 10-én egy rövid, de tartalmas programadó írást *Forradalom* címmel,¹⁵ melyben definiálta a forradalom fogalmát, majd a jogalkotás és a jogászok feladatait határozta meg az új politikai szituációban. Bevezető soraiban Sieyès-t idézi, s így mondja ő is a francia forradalmi szituációból indul ki, amikor a népakaratot mint legfőbb törvényt emlegeti, vagyis a magyarországi proletárforradalmat is – nem az oroszországi hatásra vezeti vissza, hanem – a francia forradalmi eszmékre alapozza. A forradalom Vámbéry meghatározásában az előbb említetteknel sokkal radikálisabb. Egy fennálló jogrendet elsöprő esemény, ami a természeti törvényben gyökereztetett népakarat mint legfőbb törvény érvényesüléseként következik be. Ennek során megváltozik az államforma és/vagy annak kormányzói köre, alapvetően átalakulnak

¹² Zsadányi Henrik: Forradalom és forradalom. *Nyugat*, 13. (1921) (lapszám nélkül) epa.oszk.hu/00000/00022/00296/09025.htm (A letöltés ideje: 2017. 07. 26.)

¹³ Schöpflin Aladár: A forradalom és a magyar lateiner osztály. *Nyugat*, 11. (1918) 21–22. sz. (lapszám nélkül) <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00257/07622.htm> (a letöltés ideje: 2017. 07. 26.)

¹⁴ Idézi: Imre László: A magyar szellemtörténet válaszútjai, feltételei és következményei. Barta János pályája és a szellemtörténet. (Pannónia könyvek, Thienemann-előadások. Sorozatszerk. Nagy Imre.) 91. o. H. n., é. n. [Pécs, 2011.]

¹⁵ Dr. Vámbéry Ruzstem: Forradalom. *Jogtudományi közlöny*, 53. (1918. november 10.) 44–45. sz. 1–2. o.

a jog intézményei. A jogrendnek általában, így a jogászoknak is az a feladata a forradalmi szituációban, hogy rögzítsék a nép akaratát, megtartva az egyensúlyt a hatalmon lévők és a hatalomra törekvők között, nehogy a (még) fennálló rendszer megsemmisüljön. A forradalom szerinte ugyan egy heves, ám nem gyökeres¹⁶ – és főleg nem társadalmi – változás. Akkor beszélhetünk Vámbéry értelmezésében forradalomról, ha valamilyen változásnak a fennálló hatalmi rendszer útját állja, nem engedi, hogy a folyamatos fejlődés következtében megváltozzon a jogrendszer: „...a forradalmi jogalkotás valójában a visszaszorított fejlődés kitörése” – írja.¹⁷ Akkor következik be tehát a forradalom, ha ez a fejlődés radikálisan mégis utat tör magának, de nem a fennálló hatalmi berendezkedés, hanem a jogrendszer átalakulását eredményezve.

Földi Mihály (1894–1943) író, újságíró, publicista azon kevesek közé tartozott, aki (nemcsak 1918 után,¹⁸ hanem már 1918 előtt) rendszeresen kezdett írni a magyar sajtóban az oroszokról az ottani forradalmi események miatt. Figyelme nem Oroszország történelmére, aktuálpolitikájára, társadalmi problémáira, gazdaságának zilált voltára stb. irányult, hanem annak szépirodalmára. Főleg Tolsztojra és Dosztojevszkijre, akiknek a teljesítményéhez méri a kortárs orosz szerzőket (beleértve az úgynevezett forradalikat) is. Ezért Földi Mihályt azok közé sorolhatjuk, akik a magyar szellemi életben figyelmet szenteltek az orosz kulturális, ezen keresztül pedig a politikai eseményeknek. Többek között neki köszönhető, hogy 1918 után, illetve a Magyarországi Tanácsköztársaság bukása után az ez iránt érdeklődők információkhoz juthattak az orosz kultúráról, irodalomról. Földi Mihály általában a magyar sajtóhoz hasonlóan áttételesen, nem az Oroszországból származó publicisztikából, sajtóorgánumból, irodalmi alkotásokból merített, hanem a nyugati országok orgánumaiból, közvetett módon. A *Nyugat* körének tagjaként, majd a *Pesti Napló* szerkesztőjeként egy, a zürichi *Internationale Rundschau*-ban megjelenő Dosztojevszkij-elemzés kapcsán – melyben német esszéírók orosz irodalomról szóló munkáiból szemezgetett – tudatosította a magyar olvasókban, hogy a nyugati értelmiség intenzíven érdeklődik az oroszok iránt. A *Nyugat*-ban eme 1918-ban megjelent írásában Földi Mihály az 1917-es orosz forradalomról tett közzé elemzést.¹⁹

Eszerint Dosztojevszkij vetette föl többek között a forradalom, közelebbről az orosz forradalom kérdését az orosz irodalomban, ami a nyugati gondolkodásban is ismertté vált. Dosztojevszkij számára az orosz intellektuel és az orosz forradalmár „körülbelül egyet jelent”. Az orosz értelmiség már egy évszázad óta egy radikális átalakulás forradalmi eszméiből él. „Ezekre a forradalmi eszmékre jellemző, hogy sohasem egy politikai rendszer eltörlését követelték, hanem mindig arra törekedtek, hogy az egész emberiséget szédítő ugrással, egyszerre ragadják át a sötétség országából a ragyogó világosság hazájába. Az orosz forradalom, ha ateisták is készítették elő, mindig misztikus és egyetemes volt. Még a dekabristák is, az első orosz forradalmárok, kik még ragaszkodtak a nemzeti eszmékhez, nem mint dinasztiaellenes összeesküvők, hanem mint a világeszmék és világproblémák apostolai léptek fel” – írja Földi Mihály. – Ennek alapján az orosz forradalom két legjelentősebb specifikuma a következő. Mivel azt az értelmiségi elit készíti elő, nem egyfajta gazdasági, társadalmi kényszer okozta jelenség, melyhez a politikai berendezkedés elégtelensége

¹⁶ Vö.: „Fejedelmek és földesurak sohasem haboztak, hogy rendi jogaikat forradalmi úton vívják ki.” Uo. 1. o.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Lásd: *Kalina Katalin*: Orosz irodalom a Nyugat recepciójában. (Kézirat, PhD-disszertáció, ELTE BTK.) Budapest, 2010. 130–131. o.

¹⁹ *Földi Mihály*: Dosztojevszkij és az orosz forradalom. *Nyugat*, 24. (1918) (lapszám nélkül) <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00259/07683.htm> (A letöltés ideje: 2017. 09. 26.) Földi Mihályt azok közé sorolhatjuk, akik a magyar szellemi életben kiemelt figyelmet szenteltek az orosz kulturális, ezen keresztül pedig a politikai eseményeknek.

társul, hanem intellektuális, eszmei okok idézik azt elő: tehát egy eszmetörténeti jelenséggel van dolgunk. A másik specifikum: Oroszországban kezdettől fogva a forradalomnak az adott politikai berendezkedés megváltoztatásán túl egyetemes céljai vannak, számolni kell azzal, hogy az más országokra is áterjed. Vagyis a nyugati gondolkodás számot vetett az orosz hatalmi rendszer megváltozásának következményeivel: azzal, hogy az orosz forradalom Európa más országaira is tovaterjedhet. A forradalmi eszme tovaterjedésének, sikerének oka Földi szerint – Dosztojevszkij nyomán Nyugaton – nem az európai államok rugalmatlan politikájában, gazdasági, társadalmi problémáiban – melyet a háború kiélezett –, hanem egyfajta morális lezüllöttségben keresendő.²⁰ Az orosz forradalmi eszmék sajátossága továbbá – s terjesztésének ez adja létjogosultságát és mutatja realitását –, hogy azok európaiak, hiszen az orosz értelmiség, akinek ez a forradalom végül is köszönhető, Európában tanult, az európai eszméken nevelkedett.²¹ Végül, az orosz forradalom dinamizmusát a nyugati gondolkodás Dosztojevszkij nyomán ugyancsak annak eszmeiségében látta, ami a forradalom szellemtörténeti megközelítéséről árulkodik: „Oroszországban a hagyományok, a múlt, az emberek és vezetők tisztelete nem számít... csak az elvek, az eszmék érvényesülhetnek” – írta Földi Mihály a *Nyugatban* 1918 második felében.²²

*

A forradalom definíciója Magyarországon már a XIX. század második felétől kettős. Egyfelől a gyökeres átalakulásokat, ugrásszerű folyamatokat értették alatta, ami a korabeli lineáris fejlődélméletből (a természet- és társadalomtudományokban, így a történettudományban egyaránt) természetszerűleg következik, másfelől a fegyveres hatalomátvételt, amelynek során a politikai-gazdasági hatalomból kiszorított társadalmi csoportok vagy osztályok megszerzik az irányítást – az utóbbi értelmezés adja az alapját a marxista fogalomtárnak.²³ A fogalom alatt Marx és

²⁰ „Európa elaludt, elhájásodott nyárspolgár lett... Oroszországnak kell őt felráznia, Oroszországnak kell elkezdnie a munkát, a többiek majd mennek utána. Uo. *A Karamazov testvérek* elemzése kapcsán. – A forradalom exportjának (marxi) téziséit az orosz forradalomban maximalizmusaként emlegeti.

²¹ „Az orosz eszmék európai eszmék, csak hogy mialatt Európában unatkoztak velük az emberek s meg se mozdultak, Oroszország kínozza magát, égett és szenvedett értük. Így történt, hogy ezek az eszmék meghonosodtak Oroszországban s az orosz értelmiség lassanként annyi értéket és becsét látott bennük, hogy külföldi eredetükről megfeledkezett.” Uo.

²² Uo.

²³ Áttekintve Marx munkáit, benne a proletárforradalomról szóló alapvető programot, a *Kommunista kiáltványt*, olyan részt, ahol a forradalom kifejezés konkrét definícióját kaphatnánk, nem találtam. Ez nem is róható föl, hiszen Marx kifejezetten történeti művet nem alkotott. Ugyanez mondható el Engels műveiről is, aki számtalan helyen írt le munkáiban társadalomtörténeti folyamatokat, s a forradalom szerepéről is értekezett, de a fogalmat tudomásom szerint ő sem definiálta. Az a folyamat, melynek során – a mozgás által létrejövő fejlődés értelmében – a mennyiségi változások átcsapnak minőségi változásba, illetve a minőségi változások, mennyiségi változásokat váltanak ki, továbbá az, hogy a fokozatos mennyiségi változások felhalmozódása, szükségszerűen lényeges, gyökeres minőségi változásokhoz vezet, amelynek során a régi minőség, ugrásszerűen egy új minőségbe csap át, *nem* a forradalom definíciója, hanem a dialektika fogalmának marxista értelmezése. Az ennek alapján a létrejövő minőségi ugrást nevezi a marxizmus – de nem Marx – revolúciónak, azaz forradalomnak.

Indokolt röviden a forradalom marxi értelmezését is áttekinteni. A forradalmat a marxista eszmerendszer mindenekelőtt a társadalmi változások területén értelmezi. Eszerint „a társadalmi forradalom az osztályharc legmagasabb formája, az osztálytársadalom fejlődésében törvényszerűen bekövetkező szakasz, amelyben a fejlettebb, magasabb rendű társadalmi-gazdasági alakulat (fegyveres vagy békés eszközökkel) felváltja az elavult társadalmi rendszert, a hatalom a régi reakciós osztály kezéből a haladó osztály kezébe megy át, s ily módon megnyitja a társadalom továbbfejlődésének útját... Lásd: Marxista fogalomlexikon F–I. „Forradalom” címszó. Interneten hozzáférhető: a Marxista.hu portálon. (Lapszám nélkül.) <http://marxista.gportal.hu/gindex.php?pg=18174286> (a letöltés ideje: 2017. 09. 11.). A forradalom legfőbb kérdése a hatalom: első lépésben szétzúzza a régi államhatalmat, és új politikai hatalmat hoz létre.

Engels ugyanazt értették, és ők is mindkét, említett értelemben használták – keverve, vegyesen.²⁴ Összegzésül, megállapítható a kiragadott példák alapján, hogy a haladó magyar polgári gondolkodás a múlt század első évtizedeiben bár nem hivatkozott a marxi és engelsi forradalom-értelmezésekre, ugyanakkor hozzájuk hasonlóan – a nyugati gondolkodással párhuzamosan – nem tért el a forradalom alapvetően kettős, illetve vagylagos értelmezésétől. A bevezetőben idézett, kiragadott szekfűi értelmezés pedig, amely a forradalmat mindenkor radikálisan negatív jelenséggként értékeli,²⁵ ráadásul (nem orosz), hanem német „exportnak” tekinti a magyar történelemben a múlt század második évtizedének a végén, a továbbiakban alaposabb elemzést érdemel.

Az eredeti marxi felfogás a forradalom jelenségét *az újkorra teszi* (ezek szerint a feudalizmus idején, például a középkorban – a XX. századi kései marxista utódok abszurd felfogásától eltérően Marx szerint – nem voltak forradalmak): megkülönböztet polgári forradalmakat (a burzsoázia hatalomra juttatása), ezen belül a polgári demokratikus forradalmakat (azon polgári forradalmakat, amelyekben széles néptömegek vesznek részt és önálló követelésekkel lépnek fel), illetve mindennek a legkövetkezetesebb válfaját, melyben nem a burzsoáziáé, hanem a munkásosztályé a vezető szerep. Ilyen volt az 1905–1907-es, de ilyen volt az 1917-es februári oroszországi forradalom is. Az a forradalom, ahol szokásos burzsoá hatalom helyett munkás-paraszt demokratikus diktatúra vagy ahhoz hasonló hatalom jön létre, a szocialista forradalom – a történelemben elsőként az oroszországi októberi forradalom volt ilyen. „A szocialista forradalom jellegében alapvetően különbözik a többi forradalomtól, megdönti a régi uralkodó osztály hatalmát, létrehozza a proletárdiktatúrát, megszünteti a magántulajdon uralmát és a kizsákmányolás valamennyi formáját, az osztály nélküli társadalomba való átmenet kezdetét jelenti. Vezető és legfőbb ereje a munkásosztály. Mozgatóerői a vele szövetségben levő dolgozó és kizsákmányolt tömegek.” Uo. – A marxista értelmezés szerint a szocialista forradalom a történelmi feltételektől függően különböző formákban mehet végbe, azaz békés úton vagy fegyveresen.

²⁴ A *Kommunista kiáltványban* a fogalom szövegkörnyezete alapján megalkothatjuk a forradalom marxi definícióját. A *Kommunista kiáltvány* egyik legtöbbször leírt fogalma a proletárforradalom, de az I. fejezetben olvashatunk nyílt forradalomról (ezek szerint nem nyílt, burkolt vagy titkos forradalom is létezik?), a munkások forradalmi egyesüléséről, ami egyfelől jelentheti a hatalomátvételt magát, s annak módját (pl. ugrásszerű), de magában hordozza már a munkások hatalomátvételt is. A szintén az első fejezetben leírt „forradalmi vihar” a hatalomátvételt jelenti. Ugyanakkor az „ipari termelés forradalmasítása”, a „termelési, érintkezési módban végbement forradalmi átalakulások” megfogalmazások a gyökeres átalakulás értelmezéshez kapcsolhatók. *Karl Marx & Frederick Engels: A Kommunista Párt kiáltványa.* (1848) Ford. *Nyilas Vera.* I. fejezet: Burzsoák és proletárok. <https://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/>; (a letöltés ideje: 2017. 09. 14.; lapszám megjelölése nélkül). Ugyanitt és a következő (II. Proletárok és kommunisták) fejezetben forradalmi elemeket, forradalmi osztályt (a konzervatív osztály ellentétéként), forradalmi burzsoáziát, forradalmi proletariátust említ a kiáltvány. Nemcsak a proletariátusnak, hanem a polgári forradalmakban a burzsoáziának is forradalmi szerepet tulajdonít, továbbá a társadalom forradalmi átalakulásában kiemeli a „forradalmi elemek” (értsd a forradalmat véghez vivők) szerepét („... a burzsoáziának a történelemben forradalmi szere volt...”) A II. és III. (Szocialista és kommunista irodalom) fejezetben felsorolnak forradalmakat, melyek különböző történeti jelenségek: a francia forradalmat, az 1830-as júliusi forradalmat, szólnak modern forradalomról, munkásforradalomról, polgári forradalomról, proletárforradalomról (melyek „forradalmi úton” mentek végbe). Sorolhatnánk a példákat tovább, de mindezek szerint tehát a forradalom alapvetően a békés úton végbemenő változás ellentéte. A másik jellemző pedig, amit észben kell tartanunk, hogy a forradalmak között is különbséget tesz radikalizmusukat illetően, amikor a II. fejezetben azt írja, hogy a kommunista forradalom a leggyökeresebb szakítás a hagyományos tulajdonviszonyokkal, mert a polgári termelési viszonyok eltörlése csak forradalmi úton mehet végbe (III. fejezet).

²⁵ Ennek gyökerei az 1848–49-es forradalom és szabadságharc utáni megtorló időszakot követő, a kiegyezést előkészítő konszolidációs törekvések (1860-tól) időszakáig nyúlnak vissza. (A kérdés feltárása bővebb tanulmányt igényel.) A forradalom radikális elítélésére, elhárítására a fegyveres harc szinonimájaként hoz szemléletes példákat *Szabad György* 7. jegyzetben említett könyvében, 506. o.

Nemi betegségek és az osztrák–magyar haderő az I. világháborúban

Az I. világháború során a különféle járványos megbetegedések mellett az osztrák–magyar katonai egészségügy számára alighanem a legnagyobb kihívást a haderő kötelékében szolgálók körében a világháború során folyamatosan jelen lévő nemi betegek hatalmas száma jelentette. A különféle nemi betegségek terjedésének gyorsasága gyakorta járványos formát öltött.

Katonák ezrei hozták-vitték a hátszág és a front között ezeket a fertőző, napjainkban is előforduló betegségeket, amelyek csak abban hasonlítanak egymáshoz, hogy terjedésük főleg nemi úton történik. Amíg a húgycsőkankó (gonorrhoea) szinte kizárólag egyes nyálkahártyákat támad meg, addig a vérbaj (szifilisz) az emberi test összes szervét megfertőzheti.

Ez a két jellemző nemi betegség már az I. világháborút megelőző időszakban is gyakran járványos formát öltött. Az 1870/71-es porosz–francia háború során 33 568 porosz katonát gyötört valamilyen nemi betegség.¹ 1879-ben Boszniában szifiliszjárvány söpört végig. A XX. század hajnalán minden 100 vak ember közül Bécsben 31, Budapesten pedig 47 a kankó szövődményeként veszítette el látását.² A cs. és kir. haderő egészségügyi intézményei naponta 1800 új nemi beteg felvételével számolhattak, ami azt jelentette, hogy a világháború előestéjén eleve a haderő 5,6%-a szenvedett valamely nemi betegségben.

A riasztó adatok magukért beszéltek. Ennek ellenére a háború kitörésekor az állami, illetve katonai intézmények semmiféle, a nemi bajok terjedését gátló óvintézkedést nem tettek, rendkívüli egészségügyi rendszabályokat nem vezettek be, remélve a háború gyors befejezését. 1915 tavaszára azonban kialakult az állóháború, a gyors befejezés reménye végleg szertefoszlott, a nemi betegek száma pedig soha nem tapasztalt méreteket öltött. A csapatkórházakban ápoltak fele – nem számolva a harctéri sérülés következtében kezelteteket – nemi betegség miatt szorult gyógyításra.³ Az eltelt hónapok alatt a beteg katonák száma több mint kétszeresére nőtt, meghaladta a 12 %-ot. Ez legkevesebb 700 000 esetet jelentett évente. Az esetek többségében a bevonulók már hozták magukkal a betegségeket. A statisztika szerint a fertőzött katonák 60–80%-ának betegsége a hátszágából származott.⁴ Ez – mondhatni – egyenesen következett abból a tényből is, hogy a hátszágban 1000 nemi beteg férfiből már 68 fő 18 éves korában megfertőződött. A nőknél az arány még rosszabb volt, náluk ezer betegből 91 szinte gyermekfejjel vált beteggé.⁵ A kialakult helyzet orvoslására 1915 nyarán a cs. és kir. Hadügyminisztérium segédközegeként létrehozta egy, a táborig borbélyok hálózatát megszervezendő részleget, amely a prostitúció szabályozását és ellenőrzését lett hivatott felvállalni. (A probléma súlyos-

¹ *Moritz Oppenheim*: *Krieg und Geschlechtskrankheiten*. Wien, 1915. 4. o.

² *Ernst Finger*: *Der Krieg und die Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten*. Wien, 1916. 8. o.

³ KA Chef des Militärärztlichen Offizierkorps, 1. d.

⁴ KA KM 14. Abt. 43/17-19-1916. sz.

⁵ *Brigitte Bivwald*: *Von Krüppeln und Helden 2. Teil*. Wien, 2002. 571. o. Megjegyzendő, hogy Bécsben 1907-től – Európában elsőként – széleskörű felvilágosító tevékenységet kifejtő szexuál-higiéniai egyesület működött.

ságát mutatja, hogy mindenkori vezetője udvari tanácsosi címet viselt.) Magyarországon a belügyminiszter rendeletére létrehozták a nemi betegségek elleni harc kormánybiztosságát. A kormánybiztosi kinevezést dr. Nékám Lajos egyetemi tanár, bőrgyógyász és a nemi bajok szakértője kapta, aki 1915. december 5-én arra kérte a honvédelmi minisztert, hogy a továbbiakban rendszeresen felkereshesse a hadszíntéren működő egészségügyi intézményeket, ahol a nemi betegségekről ismeretterjesztő előadásokat tartana.⁶ Kérvényét Hazai Samu honvédelmi miniszter jóváhagyás végett megküldte Alexander Krobotin cs. és kir. hadügyminiszternek. A kérés engedélyezését illetően azonban nincs adatunk.

A polgári hatóságok további rendeletekkel és szigorú ellenőrzésekkel igyekeztek gátat szabni a nemi betegségek rohamos terjedésének. A polgári orvosoknak azonnal jelenteniük kellett a nemi bajjal hozzájuk fordulók adatait. A bejelentés elmulasztása felelősségre vonással járt.⁷

Az 1915. december 29-én kiadott belügyminiszteri rendelet pontos előírást közölt a „kéjnök” számára.⁸ Minden kéjnök köteles volt a szobájában állandó és megfelelő óvszerkészletet tartani, amit hatósági áron bocsátott a vendégek részére. Emellett fertőtlenítő szereket, bőrvazelint és szappant is be kellett szerezni.⁹ Az előírások betartását időszakosan végrehajtott rendőrségi vizsgálatok alkalmával ellenőrizték. „Iparúzési engedélyt” csak rendszeresen vezetett bárcakönyvvel rendelkező hölgy kapott, amelyben a személyi adatokon kívül a rendszeres orvosi vizsgálat eredményeit is feltüntették.

A katonai hatóságokkal történő együttműködés keretében a rendőrség a bordélyokba látogató katonák között a nemi betegségekkel szembeni védekezést ismertető kiadványokat terjesztett. 1916 januárjától azonban egyre többen igyekeztek szándékosan nemi bajt szerezni, ezzel is kísérletet tettek a bevonulásukat. Persze az esetek többségében az efféle cselekedetre fény derült. Így járt például Temesváron Szabó Elemér és Hajnal János honvéd is, akik az egyik menetzászlóalj kötelékében éppen a harctérre indulásra vártak, amikor mentő ötletként meglátogatták a Móra utcai bordélyházat, ahol állításuk szerint mindketten megfertőződtek. A fertőzést okozó hölgy nevét persze elfelejtették. A városi rendőrség az esetet kivizsgálta, a bordélyház tulajdonosát, Kocsis Rózsát, valamint Simon Juliska, Sarcsevics Juliska, Molnár Margit és Schneider Anna kéjnöket kihallgatta, majd szembesítésre is került. Végül a hatóság megállapította, hogy a bordélyházban minden a szabályok szerint történt. Az orvosi vizsgálatot a városi orvos hetente kétszer, kedden és pénteken végzi, a kéjnöket pedig egyenként tetőtől-talpig módszeresen átvizsgálta és mindegyiküket egészségesnek találta. Tehát az említett honvédek kétség kívül egy ellenőrizetlen, titkos bordélyt kerestek fel, ahol szándékosan szereztek a fertőzést. A fent nevezett kéjnök egyike eskü alatt vallotta, hogy a katonák 5 korona jutalmat ígértek neki, amennyiben segít nekik fertőző hölgyet találni, de ő erre nem volt hajlandó. A honvédek büntetésére vonatkozóan nem maradt fenn feljegyzés.¹⁰

A nemi betegségek elleni küzdelem szükségességét sürgette dr. Gaál Jenő, az Egyesületközi Fajegészségügyi Bizottság elnökhelyettese is, aki Hazai honvédelmi miniszterhez, 1916. január 4-én írt levelében megállapítja, hogy „Nemzeti létérdekünk alapja függ e kérdések gyors és gyökeres megoldásától. A következő nemzedékek hosszú sora van most veszélyeztetve.”¹¹

A tábori bordélyok szervezeti utasítása alapján a nyilvános házakat a hadosztályok hadtápkörzeteiben szervezték. Feladatuk a tisztí és legénységi állomány szexuális igényeinek kielégítése, szexuális felvilágosítása, valamint a homoszexuális hajlam kialakulásának korlátozása volt. Bár

⁶ KA KM 14. Abt. 43/17-13-1916. sz.

⁷ KA KM 14. Abt. 14-17/9-3. sz.

⁸ 106.009/VII-d/1915. sz. B.M. rendelet, 1915. december 29.

⁹ „A nemi érintkezés előtt bőrvazelint, az érintkezés után pedig meleg vizet és szappant kell használnia.” KA KM 14. Abt. 43/17-4-1916. sz.

¹⁰ KA KM 14. Abt. 43/17-4-1916. sz.

¹¹ KA KM 14. Abt. 43/17-13-1916. sz.

nehezen hihető, de az itt dolgozó hölgyeket katonai hierarchia szerint három csoportba osztották. Az első csoportba a tisztek kegyeit leső, a másik kettőbe pedig a legénységet kiszolgáló I., illetve II. osztályú kurtizánok tartoztak. Természetesen lehetőség szerint egyenruhát is kaptak, amely hasonló szabású, csukaszürke volt, mint az ápolónőké. Sőt, tartós alsóneműt is rendszeresítettek számukra.¹² A bordélyok szervezése azonban nehezen haladt. 1916 novemberében még mindig kevés intézmény működött, ennek oka a munkára jelentkezők hiányában keresendő. No nem azért, mert olyan kevesen űzték az ősi mesterséget, hanem mert a bordélyokban a következő katonai regulát kellett betartani:

- belépéskor mindenki fényképes egészségügyi könyvet kapott,
- alkohol fogyasztása tilos volt,
- a katonai hatóság bármikor ellenőrizhette őket,
- havonta egyszer orvosi vizsgálaton kellett részt venni, ami a test teljes bőrfelületének, a toroknak és a szájüregnek az átvizsgálásából állt,
- megelőző szereket és eszközöket kellett beszerezni (bórvazelin, szappan, hipermangán, egy saját használatú bidé).

A m. kir. 40. honvéd gyaloghadosztály parancsnoksága által ellenőrzött bordélyban például még a fentieknél is szigorúbb szabályok éltek. Sőt, a hadosztály elhelyezési körletében az összes kurtizánt begyűjtötték. Ha nem vállalt „szolgálatot”, és maradt a „magánpraxisnál”, hetente kétszer kellett orvosi vizsgálatra jelentkeznie. Amennyiben ennek nem tett eleget, kitiltották a hadosztály körzetéből.¹³

Hasonló szigorúságra számíthattak a Monarchia katonai hatóságai által igazgatott, megszállt területeken „dolgozó hölgyek” is. Az 1916 januárjában létrehozott cs. és kir. Szerbiai Katonai Kormányzóság egészségügyi szervei heti három alkalommal, kedden, csütörtökön és szombaton ellenőrizték a bordélyokat. A kéjnéket igazolvánnyal látták el. Sőt fényképes névjegyzéket vezettek róluk. A fotók mellé ujjlenyomatot vettek tőlük.¹⁴ A megszállt Belgrádban négy bordélyház működött, egy a tisztek, kettő a legénységi állomány, míg egy a polgári személyek számára. Egy bordélyház átlag 8-10 hölgyet foglalkoztatott. A legénységi állomány és a polgári személyek számára fenntartott bordélyok este 9 óráig tarthattak nyitva, a tisztai bordély pedig korlátozás nélkül, a nap minden szakában várta a látogatókat. Az árak minden esetben szabottak voltak. A bevételről minden bordély számlakönyvet vezetett, amit szintén ellenőriztek. Persze mindezek mellett sok „egyéni vállalkozót” is nyilvántartottak. Őket azonban még szigorúbban ellenőrizték. A lakhelyüket is csak engedéllyel változtathatták meg.¹⁵

A hatóságok a prostituáltak köréből minden esetben kizárták a 18 év alattiakat, a gyenge testalkatúakat, valamint a házastársi kapcsolatban élőket.¹⁶ Így sokan, a várható szankciók ellenére inkább az illegálisan létező bordélyokat választották. E miatt a létrejött bordélyok teljes kapacitással dolgoztak. A nagy igénybevétel miatt azonban gyakorta a kurtizánok pszichikailag összeomlottak és az alkoholban kerestek menedéket.¹⁷

¹² KA KM 14. Abt. 43/17-13-1916. sz. „Normalwäsche mit verlängerter Tragdauer System Prof. Dr. Jäger Kategorie a.”

¹³ KA K. u. k. XXVI. Korps 3606. d., 989. sz.

¹⁴ KA AOK San. Chef 2318. d. Dr. Karl Lochbikler főtörzsorvos visszaemlékezése, 68. o.

¹⁵ Uo. 69. o.

¹⁶ KA K. u. k. 8. Infanteriedivision 488. d., 1915 november, sz. n.

¹⁷ KA AOK San. Chef 2312. d.

Az orvosi vizsgálaton betegnek bizonyult kurtizánokat rendőri kísérettel a Monarchia nagyvárosaiban a számukra fenntartott kórházakba küldték.¹⁸ Lehetőség szerint ugyancsak külön kórházakba kerültek a beteg katonák is. 1916 áprilisában számunkra a hátszói cs. és kir. katonai parancsnokságok összesen 32 499 férőhelyet biztosítottak. A gyógyító munkát 95 szakorvos segítette.¹⁹

A szifiliszben szenvedők hosszabb kezelésre, súlyos, illetve későn felismert esetben évekig tartó szenvedésre számíthattak. A kankó kórokozóját hordozók rövidebb gyógyulási idővel számíthattak. Bár ők is – csakúgy, mint a többi nemi beteg katona – személyi lapjukon örökké megbélyegzettek maradtak, további rendszeres orvosi felügyelet mellett.

A védőintézkedések közt szerepelt a nemi betegséget szándékosan szerzők, valamint betegsüket eltitkolók megbüntetése. A nemi betegséget szándékosan szerzők mindig a kevésbé veszélyes és teljes biztonsággal gyógyítható kankó kórokozóját²⁰ választották, amivel néhány hétre megszabadulhattak a frontszolgálatától. Sokan még a szinte biztos lebukás veszélyét is vállalva, a nemi betegségek gyakori tüneteként jelentkező gennyes vizelet mesterséges előidézését választották. Ehhez egy irritáló anyagnak a húgycsőbe történő befecskendezésére volt szükség. Mások a bőrük alá paraffint injekciótak, amivel a szifiliszre jellemző fekélyeket okoztak maguknak. Persze az előbbi kategóriákba nem tartozó felgyógyultakat is legkevesebb, kimenő megvonással sújtották.²¹ Később azokat is büntették, akik a „fertőzési forrás kikutatása céljából megfelelő adatokat adni nem tudtak.”²² A legénység orvosi vizsgálatát egyébként szigorú rendszerességgel végezték a hátszói országban és az arcvonalban is.²³ Sőt, az orvosi vizsgálatok már-már kizárólag a nemi betegségek felismerésére korlátozódtak, nem törődve az egyéb betegségekkel. Nem csoda, hogy a legénység körében az orvosi vizsgálatot csupán „farokparádénak” tekintették.²⁴

Mindezen intézkedések mellett fontos szerep jutott a parancsnokok felvilágosító munkájának, a kiosztott óvszereknek és kenőcsöknek. Sok szállodában és vasúti állomáson úgynevezett megelőző állomásokat létesítettek, ahol szórólapok segítségével hívták fel a katonák figyelmét a betegségek veszélyeire. A világháború alatt 9 nyelven kiadott ismertető sok százezernyi példány került a katonákhoz. 1916 tavaszán a cs. és kir. Hadügyminisztérium 14. egészségügyi osztálya 138 500 darab szórólapot rendelt, darabját 4 fillérért, amelyből 41 ezer német, 24 ezer pedig magyar nyelvű volt.²⁵ Az ismertetőben felhívták a katonák figyelmét a bordélyházi szolgáltatások higgadt, körültekintő igénybevételére. Ezeken mindkét nem képviselői részletes tájékoztatást olvashattak az aktus előtti és utáni megelőző teendőkről is. Természetesen nemcsak a katonai, hanem a polgári hatóságok is részt vettek a nemi betegségek elleni harcban. Ők a nyilvános helyeket, különösen a vasúti pályaudvarok környékét ellenőrizték. A vasúti pályaudvaroknak az adta a jelen-

¹⁸ Megjegyzendő, hogy Budapesten anyagi okok miatt ilyen jellegű kórház nem épült. Az egyik legnagyobb magyarországi női nemi betegkórház Miskolcon működött 270 férőhellyel. KA Chef des Ersatzwesens, 45-9/2.-1917. sz.

¹⁹ KA KM 14. Abt. 43-17/20.-1916. sz.

²⁰ A szifiliszben szenvedők hosszas kezelésre és szenvedésre számíthattak. Korszakunkban szinte kizárólag az úgynevezett kénesős gyógymódot választották, amely higanykúrát jelentett. A higanyt leggyakrabban injekcióval juttatták a szervezetbe.

²¹ HL HM 5701/eln. 5.-1916. sz. Egy a Pótlásügyi Főnök irattárában lévő javaslat (KA Chef des Ersatzwesens, 45-1917. sz.) minden nemi beteget – függetlenül attól, hogy szándékosan vagy óvatlanságból szerezte betegsüget – szigorúan büntetne. Ezt a javaslatot persze nem fogadták el.

²² HL HM 18929/eln. 5.-1917. sz.

²³ HL HM 292818/eln. 5.-1915. sz.

²⁴ KA K. u. k. XXVI. Korps 3648. d., San. Res. 68. sz.

²⁵ KA KM 14. Abt. 43/17-17-3.-1916. sz.

tőségét, hogy a katonavonatok – a vasúthálózat leterheltsége miatt – a frontvonalba indulás előtt gyakorta több napos veszteglésre kényszerültek, rajtuk az unatkozó katonákkal. Ezt kihasználva megjelentek a titkos prostitúciót űző hölgyek is, akiknek megfelelő ellenőrzése lehetetlen volt. Így távoltartásuk alapvető célként szerepelt a polgári hatóságok előtt.

1916 tavaszán a m. kir. belügyminiszter rendeletére²⁶ az érdeklődő orvosok számára Budapesten, a bőr- és bujakórtani klinikán 5 napos szaktanfolyam indult. A tanfolyam olyan sikeres volt, hogy az év végéig a tervezett 5 helyett 7 tanfolyamot tartottak. A tárgyalt intézkedések 1916 nyarára érzékelhető eredményeket hoztak. (Eddig 72 000 tisztet és 2 640 000 legénységi állományút kezeltek.) Az 1915-ben még 12,2 %-ot elérő nemi betegek aránya 6,4%-ra csökkent.²⁷ 1916 áprilisában a harcokban szolgálok között ezer katonára már csak átlag 2,6 nemi beteg jutott.²⁸ A világháború végéig ezeket az eredményeket sikerült megtartani. A rendelkezésre álló utolsó statisztika szerint 1914 és 1917 között 1 millió 280 ezer katonát kezeltek a Monarchia katonai egészségügyi intézményei, akiknek 41%-a egyébként házas társi kapcsolatban élt.²⁹

RÖVIDÍTÉSEK

HL	Hadtörténelmi Levéltár
HM	Honvédelmi Minisztérium
KA	Kriegsarchiv, Wien
KM	Kriegsministerium
AOK San. Chef.	Armeeoberkommando, Sanitätschef

²⁶ BM 58993/1916. sz. rendelet, 1916. április 27.

²⁷ Lásd az 5. jegyzetben idézett művet, 572. o.

²⁸ KA KM 14. Abt. 43/17-19-2.-1916. sz.

²⁹ *Franz Géza*: Háborúk és járványok. *Magyar Katonai Szemle*, 1939. 8. sz. 1916. o.

Kuno pápai legátus és Magyarország az elbeszélő források tükrében

Ma már közhelynek hat az elbeszélő források jelentősége a múlt megismerésében, amelyre számtalan példát lehet felhozni akár magyar, akár európai vonatkozásban. Mindez azonban talán nem mondható ilyen egyértelműnek a pápai képviselet esetében. A közfelfogás ugyanis itt a dekrétális forrásokat részesítené előnyben, mondván, azok egyértelmű pontossággal adják meg egy-egy pápai megbízott feladatát, jogait, működési területét, és magáról a ténykedésről is leginkább okleveles, törvényi források adhatnak hiteles képet. Azonban a vizsgálat tárgyául választott időszakban – a XI–XII. század fordulóján – még e források sem mindig kellően pontosak, különösen a megbízottak jogállását illetően sok a bizonytalanság. A legtöbb esetben több forrástípus együttes hasznosításával rekonstruálható egy-egy pápai megbízott tevékenysége, pályafutása.¹ E problémára világít rá Kuno esete, akinek magyarországi tevékenységével kapcsolatban többféle vélemény is megfogalmazódott, és amint majd láthatjuk, ebben nem kis szerepe volt az elbeszélő forrásoknak.

Míg abban egyetértés van a szakirodalomban, hogy Kuno 1111–1112 fordulóján járt Magyarországon, addig itteni tevékenységével kapcsolatban többféle változat is ismert. Egyesek szerint legátusi zsinatot tartott, mások szerint részt vett az úgynevezett II. Esztergomi Zsinaton, illetve akad példa e kettő összeolvasztására is oly módon, hogy Kuno a mondott időpontban Magyarországon zsinatot hívott össze Esztergomban.²

Ez utóbbira valószínűleg az adhatott lehetőséget, hogy a XVIII. században Péterffy Károly úgy vélte, hogy 1111-ben Kuno elnökletével tartatott zsinat Esztergomban Kálmán uralkodása

¹ A tanulmány alapjául szolgáló feldolgozás megtalálható a DeLegatOnline adatbázisban: www.delegatonline.pt.hu/search/persondatasheet/id/164 (a letöltés ideje: 2017. 11. 09.). A szerző az NKFIH NN 109 690 (2014–2016) és az NKFIH NN 124 763 (2017–2021) kutatási projektek vezetője, az „MTA-DE Lendület Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport tagja. A jelen tanulmány e projektek keretében készült.

¹ Erre a problémakörre lásd rövid összefoglalásként: *Kiss Gergely*: Pápai legátusok a XI–XIII. századi Magyarországon (diplomácia, egyházkormányzat és egyházjog). In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. *Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György*. Szeged, 2010. 195–196. o.

² Lothar Waldmüller különválasztotta a II. Esztergomi Zsinatot és Kunó-féle legátusi zsinatot, és az ő felfogását vette át Szovák Kornél is. *Waldmüller* 1987. 125–139. o., különösen 137–138. o.; *Szovák Kornél*: Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. *Zombori István*. Budapest, 1996. 29–30. o. Ezzel szemben Szuromi Szabolcs Anzelm szerint a II. Esztergomi Zsinat Kuno részvételével zajlott és hozott a gregorián reformnak megfelelő intézkedéseket. *Szuromi Szabolcs Anzelm*: Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században. *Magyar Könyvszemle*, 115. (1999) 4. sz. 396–397. o.; *Szuromi Szabolcs Anzelm*: Zsinati fegyelem és a Szentszék és Magyarország közötti diplomáciai kapcsolat a XII. században. *Vigília*, 67. (2002) 512–515. o. Lásd még: *Balics Lajos*: A római katolikus egyház története Magyarországon. I–II/1–2. k. Budapest. 1888–1890. II/1. k. 75. o.; *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal. I. k. 1000–1417. Budapest, 1901. 31. o.

és Lőrinc esztergomi érseksége idején.³ Röviden kitért a legátus személyére, akit egy bizonyos *Trecenburgensis*-ből (Troyes?) származó német remetének tartott, akit II. Paszkál emelt a bíborosok közé, és amikor a pápa szorongatott helyzetéről értesült Jeruzsálemben, visszaindult Itáliába, Görög-, Német-, Magyar- és Franciaországban öt zsinatot hívott össze és azokon kiközösítette a császárt, V. Henriket.⁴ Tekintettel arra, hogy Péterffy megfogalmazása nyilvánvaló hatással volt a későbbi szakirodalomra, amely annak forrásbázisát is részben feltárta, de Kuno személyével behatóbban egyáltalán nem foglalkozott, érdemes tüzetesen is szemügyre venni, mit tudunk személyéről és ezáltal magyarországi tevékenységének hátteréről.

Péterffy rövid személyleírásának kútforra minden bizonnyal valamilyen korábbi összefoglaló munka lehetett. Ciaconiusnak a pápai legátusokról írt munkájában szinte teljesen azonos megállapítás olvasható. Eltérés csak abban tapasztalható, hogy az öt zsinat helyszíne kissé eltérő: Graecia, Pannonia, Saxonia, Lotharingia és Gallia.⁵ Az Ughelli-féle monumentális itáliai egyháztörténeti munkában megint mást olvashatunk. A lényegi eltérés az, hogy szerinte Kuno arrouaise-i Ágoston-rendi kanonok volt, ám a zsinatok helyszíne és sorrendje azonos azzal, amit a másik munkában olvashatunk.⁶ Sajnos, azonban egyik munka sem adja meg állításának forrását, így az sem dönthető el egyértelműen, hogy Péterffy melyiküktől vette át az adatot, miért változtatott a zsinatok helyszínén. Az, hogy Saxonia helyett Germaniát ad meg, még érthető, ő nyilván egymásnak megfeleltethető politikai földrajzi fogalomként kezelte azokat, az azonban már furcsa, miért hagyta el Lotharingiát.

Lothar Waldmüller már jelezte, hogy Kuno tevékenységéről elbeszélő forrás is beszámol, nevezetesen Ekkehard von Aura krónikája.⁷ Itt az olvasható, hogy Kuno, miután a jeruzsálemi zsinaton kiátkozta Henrik császárt, azt Görögországban, Magyarországon, Szászországban, Lotaringiában és Franciaországban öt zsinaton megerősítette.⁸ Ez a megfogalmazás a Ciaconius–Ughelli-féle változatokhoz állnak a legközelebb, így feltehető, hogy azok talán Ekkehard nyomán hozták ebben a sorrendben, kisebb eltéréssel. *Gallia* helyett *Francia* szerepel a krónikás munkájában, ami a két említett szerző számára kézenfekvő azonosításra adott alkalmat, jóllehet a Francia kifejezés minden bizonnyal egy szűkebb területet ölelt fel, a Kapetingek uralta ile-de-france-i vidékét, nem pedig egész Franciaországot. Mindezek ismeretében után tekintsük át röviden, mit is tudunk Kuno személyéről.

Neve több alakban is ismert: Kuno, Cunon, Conon, Conus. Származását illetően hallgatnak a források, de egyházi karrierjének kezdete alapján nagy valószínűséggel a mai francia–belga határ vidékéről származhatott.⁹ Első alkalommal mint az Ágoston-rendi kanonokok arrouaise-i monostorának vezetője tűnik fel 1098-ban.¹⁰ A XII. század első éveiben még itt működött, nevéhez

³ Péterffy 1741. I. k. 51. o.

⁴ Péterffy 1741. I. k. 51–52. o.

⁵ Ciaconius 1677. I. k. 866. o., 9. sz. Érdekeség, hogy Ciaconius munkájának az Oldoinus által javított kiadása hivatkozik Ughelli munkájára és az abban olvasható eltérő származtatásra.

⁶ Italia sacra sive de episcopis Italiae ... auctore D. Ferdinando Ughello ... editio secunda, aucta & emendata, cura et studio Nicolai Coleti. I–IX. k. Venezia, 1717–1722. I. k. 198. o., 27. sz.

⁷ Waldmüller 1987. 137. o.

⁸ Ekkehardus Uraugiensis, 251. o.

⁹ Schöne 1857. 1–4. o.; Schumann 1912. 94. o. és 1. jegyz. A szerzők szerint sváb származású volt. Ezt vette át részben – forrás nélkül – Eva Obermayer-Marnach is, megemlítve, hogy Ciaconius szerint (Ciaconius 1677. I. k. 866. o., 9. sz.) Urach-Achalm vidékéről származott, ami azonban lehet, hogy a jóval később működött legátus-bíboros, Konrad von Urach személye miatt alakult ki. Obermayer-Marnach 1948. 60. o. és 1. jegyz. Az említett lokalizálás azonban Ciaconiusnál nem szerepel.

¹⁰ Schöne 1857. 7–8. o.

kötődik a templom felépítése, amelyet 1106-ban szenteltek fel.¹¹ Nemsokára elhagyta az apátságot és Rómába utazott II. Paszkál pápához, akivel az ezt megelőző évtizedben került kapcsolatba a monostor jogállása körül kialakult vita miatt. 1107-ben már a pápát képviselte a troyes-i zsinaton, azaz pápai szolgálatba lépett.¹²

Ennek köszönhetően nyerte el a prenestei püspök-bíborosi kinevezést, valószínűleg 1107–1108 fordulóján.¹³ A rá következő évtől 1112-ig, egy hosszabb megszakítással, a Szentföldön tartózkodott II. Paszkál követeként. 1111-ben visszatért Európába, 1112-ben Rómában tartózkodott a pápai zsinaton, aki ezután ismét Jeruzsálembé küldte. Ennek pontos időtartamát nehéz meghatározni, annyi bizonyos, hogy 1113-ban szerepel a római zsinat aláírói között.¹⁴

Ezt követően 1114-ben a pápa Franciaországba küldte, ahol 1115-ig több zsinatot is tartott Reims, Bourges és Sens érsekeivel együtt, ami azt jelenti, hogy e három érseki tartomány közös legátusi zsinatairól volt szó, alapvetően e három érseki provinciára terjedt ki Kuno a legátusi megbízása.¹⁵ Beauvais-ban (1114. december 6.) kiátkozta a császárt, Burchard münsteri püspököt és Hermann, winzenburgi grófit, illetve elítélt egy bizonyos Thomas von Marle nevű lovagot.¹⁶ A konkrét lépések mellett a zsinat általánosságban is igyekezett véghezvinni a reformokat (laikus investitúra tiltása, privilegium fori védelme).¹⁷ 1115. január 6-án Soissons-ban VI. Lajos francia királlyal és számos püspökkel tárgyalt.¹⁸ Tanúként szerepelt a párizsi székeskáptalan egyik ügyében (villa S. Maria, Viriacus) és intézkedett egy apátság ügyében is.¹⁹

1115. március 28-án Reimsben tartott zsinatot, amely ismét kiátkozta a császárt, illetve Hugues de Buryt, fellépett Gottfried amiens-i püspökkel szemben, valamint kisebb regionális egyházi ügyekben intézkedett.²⁰

A császár elleni fellépés fontosságát mutatja, hogy április közepén Kuno Kölnbe utazott és az ottani Szt. Gereon-egyház védelmében lépett fel,²¹ majd visszatért Franciaországba, ahol Châlons-sur-Marne-ban újabb zsinatot tartott 1115. július 6–12. között.²²

A császár immár „menetrendszerű” kiátkozása mellett ekkor került a látóterébe a normandiai egyház ügye, amely igen kényes természetű volt, mivel a politikai viszonyok folytán ez „angol”

¹¹ *Obermayer-Marnach* 1948. 61. o. szerint 1097-ben ő nagyobbította meg a helyi templomot, ellenben ezt 1106-ra teszi a *Fundatio monasterii Arroasiensis*. Erre lásd: FMA 1120. o.

¹² *Schöne* 1857. 8–10. o.; *Obermayer-Marnach* 1948. 61. o.

¹³ *Schöne* 1857. 10–11. o. Elődje, Bernhard 1107-ben halt meg. Vö.: *Obermayer-Marnach* 1948. 61. o. Vö.: *Cristofori* 1888. 19. o., aki feltételeesen egy 1111-es dátumot is feltüntet.

¹⁴ LP II. 371. o. Vö.: *Schumann* 1912. 95. o.; *Schieffer* 1935. 198. o. Vö.: *Obermayer-Marnach* 1948. 61. o.

¹⁵ *Schöne* 1857. 15–37. o.; *Weiß* 1995. 61–62. o. és 129–134. jegyz.; *Schieffer* 1935. 198–203. o.

¹⁶ *Mansi* 1758–1798. XXI. k. 121–124. o.; *Schieffer* 1935. 199. o. Az eseményről több forrás is említést tesz: Goffridus vendôme-i apát levele a legátushoz (*Bouquet – Delisle* 1840–1904. XV. k. 293–294. o.); Clarius de Sens (*Clarius de Sens*, 33. o.); *Chronicon Turonense* (*Bouquet – Delisle* 1840–1904. XX. k. 469. o.); *Albericus Trium Fontium* (*Albericus*, 820–821. o.), *Sigebertus Gembluacensis* (SGC 445., 448., 459. o.); *Fundatio monasterii Arroasiensis* (FMA 1120–1121. o.).

¹⁷ *Mansi* 1758–1798. XXI. k. 124–126. o.; *Schieffer* 1935. 199–200. o.

¹⁸ *Schieffer* 1935. 200. o.; Vita S. Godefridi (*Bouquet – Delisle* 1840–1904. XIV. k. 180. o.)

¹⁹ Cartulaire de l'église de Notre-Dame de Paris. I–IV. k. Éd. *Benjamin Guérard – Hercule-Joseph-Pierre-François Gérard – Jules Marion – Augustin Deloye*. Paris, 1850. I. k. 309. o.; *Schieffer* 1935. 200. o. és 12–13. jegyz.

²⁰ *Schumann* 1912. 95. o. Részletesen: *Schieffer* 1935. 200–201. o.; Vita S. Godefridi (*Bouquet – Delisle* 1840–1904. XIV. 180. i.); *Mansi* 1758–1798. XXI. k. 131–137. o.; Papsturkunden in den Nederlanden. Ed. *Johannes Ramackers*. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-Hist. Klasse, 3. Folge, 9.) Göttingen, 1942. №. 12.; JL №. 6041.

²¹ *Schumann* 1912. 95., 192. o.

²² *Schieffer* 1935. 201. o.; *Mansi* 1758–1798. XXI. k. 137–138. o.

területnek számított. Éppen ezért marasztalta el a normandiai püspököket a reformzsinatokról való távolmaradásuk, illetve a hozzájuk küldött legátusok semmibe vétele miatt. Az áttörés elérése érdekében a korszak egyik legjelentősebb kánonjogászát, Chartres-i Ivót küldte el a bayeux-i püspökhöz. Megbízottja amúgy is tevékenyen bizonyult különböző Chartres-ral és Flandriával kapcsolatos ügyekben, ezeknek Kuno legátusi tekintélyével adott nagyobb nyomatókat.²³ A zsinat keretében ismét intézkedett kisebb helyi intézmények ügyeiben is.²⁴

1115 végén tért vissza Itáliába, 1116 januárjában már oltárt szentelt Prenesteben, majd innen a lateráni zsinatra ment.²⁵ Utoljára 1117. április 20-án szerepelt a pápa környezetében,²⁶ így ebben az időszakban itáliai jelenléte biztosnak tekinthető.²⁷ Ezt követően, feltehetően 1117 végén indult el újabb pápai megbízással a francia–német területre.

Ennek oka az volt, hogy a metzi püspökség betöltéséről a császár maga kívánt intézkedni. Kuno Reimsben zsinatot tartott: Adalbero metzi esperest utasította arra, hogy a székeskáptalan válasszon új püspököt, továbbá több püspököt felfüggesztett.²⁸

II. Paschalis 1118 januárjában bekövetkezett halála után a helyébe lépő II. Gelasius megerősítette az ekkor még Compiègne-ben időző Kuno legátusi megbízását.²⁹ Ezután kísérletet tett arra, hogy immár a birodalom területén is keresztülvigye a reformokat és erre a császárt rászorítsa, melyhez 1118. április 13-án újabb pápai felhatalmazást kapott.³⁰

1118. május 20–22-én Kuno Kölnben zsinatot akart összehívni, de az megghiúsult a helyi főpapok ellenállása miatt,³¹ ezért a legátus Fritzlarba ment, majd innen valószínűleg Wormsba, ahol sikerült zsinatot összehívnia.³² Innen ismét Kölnbe ment, ahol 1118. július 28-án végre összeülhetett a zsinat, amelyen ismét kiközösítette a császárt. Ugyanitt adta át a pápa által küldött *palliumot* Adalbert mainzi érseknek.³³ A császár hívei azonban megzavarták a zsinat további munkáját,³⁴

²³ Schieffer 1935. 202–203. o. Legátusi megbízásáról Ekkehard krónikája is beszámol, igaz az 1116-os lateráni zsinatról szóló híradásba illesztve a történetet: *Ekkehardus Uraugiensis*, 251. o.

²⁴ Schieffer 1935. 202. o.; *Mansi* 1758–1798. XXI. k. 137. o.; PUF (NF) I. k. 194. o.

²⁵ Obermayer–Marnach 1948. 61. o.

²⁶ Obermayer–Marnach 1948. 61. o. szerint 1116. december 22.

²⁷ Weiß 1995. 62–63. o.

²⁸ Schieffer 1935. 203–204. o.; Italia Pontificia. Congessit Paul Friedrich Kebr. VI. k. Liguria sive Provincia Mediolanensis. 1. Lombardia. Berlin, 1913. 2. Pademontium, Liguria maritima. Berlin, 1914. VI/2. k. 133. o., 6. sz. Vö.: Schumann 1912. 95–96. o.; BHME V. 314. o.: „dominus apostolicus... negavit, quod Chuononem in Colonia, vel Saxoniam... miserit”. Weiß 1995. 63. o., 8., 11–12. sz.); Schieffer 1935. 204. o. A metziek Dietgert, a St. Georgen-kolostor apátját választották meg, akit Adalbero erősített meg, az erről szóló oklevelére Kuno pecsétjét függesztette rá. 1118 elején Kuno és Adalbero Compiègne-ben találkoztak. Az új püspök felszentelését Guido vienne-i érsekre bízták. A Theogeri-féle Vita részletesen beszámol erről: VT 467–472. o. Vö.: Schumann 1912. 100. o.

²⁹ JL №. 6633., 6642.; Schumann 1912. 101. o.; Schieffer 1935. 204–205. o.; VT 470. o.; APATH 135. o.

³⁰ Schieffer 1935. 205. o.; JL №. 6642.

³¹ Schumann 1912. 102., 192. o. A kölni zsinatra lásd még: VT 472. o.; *Ekkehardus Uraugiensis*, 254. o. (1119!); SGC (Continuatio Valcellensis) 459 o. (1119!); CPEM 162. o.; BHME V. 323–324. o.; APATH 135. o.

³² Schumann szerint Kölnből Koblenzbe (1118. május vége–június eleje) ment, majd innét tért vissza Kölnbe. Schumann 1912. 102., 193. o., VT 473–474. o. alapján.

³³ Schumann 1912. 103., 192. o. Vö.: VT 470–473. o.; *Watterich* 1862. II. k. 126–127. o.

³⁴ *Schöne* 1857. 38–56. o.

ezért Kuno Koblenz, Corbie,³⁵ Fritzlar (július 28.),³⁶ Cluny (1119. január 29. előtt)³⁷ és Lyon érin-tésével Vienne-be ment, ahol 1119. február 9-én részt vett II. Callixtus pápa megválasztásában.³⁸

Innen előbb északra utazott, hogy értesítse a francia királyt a pápaválasztásról.³⁹ Útközben helyi ügyeket intézett el Autunben és Vézelay-ben,⁴⁰ illetve Arrasban,⁴¹ majd visszatért a pápához Toulouse-ba (vagy Vienne-be),⁴² ahol a pápa zsinatot tartott (1119 július).⁴³

A császár elleni fellépés jegyében Kuno ezután ismét Reimsbe utazott, hogy egy követke-ző zsinat összehívását előkészítse.⁴⁴ Eközben hol Sens-ben,⁴⁵ hol Morigny-ban intézkedett helyi ügyekben,⁴⁶ majd miután Reimsben csatlakozott hozzá a pápa, aki sikertelen tárgyalásokat foly-tatott a császárral, 1119 októberében a zsinat ismét kiátkozta V. Henriket.⁴⁷

Ezután a többi bíborossal együtt elkísérte a pápát franciaországi körútján: 1119. november kö-zepén Beauvais-ban, 1120 januárjában a pápa kíséretében Clunyban, február végén Valence-ban, március 11-én Gapban találjuk.⁴⁸ Ezt követően az év hátralevő részét Franciaországban töltötte,⁴⁹

³⁵ Itt szentelte metzi püspökké Theogerust Konrád salzburgi, Adalgot magdeburgi érsek és két másik püspök jelenlétében. *Schumann* 1912. 104., 193. o.; VT 474. o.; *Gesta archiepiscoporum Salizburgensium*. Ed. *Wilhelm Wattenbach*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum in folio 11.) Hannover, 1854. 42. o.; *Ekkehardus Uraugiensis*, 256. o.

³⁶ Schumann szerint Kuno itt zsinatot akart tartani, de arra nem került sor. *Schumann* 1912. 104. o.; BHME V. 323–324. o.; *Uodalscalcus*: De Eginone et de Herimanno. Ed. *Philippus Jaffé*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum in folio 12.) Hannover, 1856. 429–447., 441–442. o. alapján. Vö.: BHME V. 325–328. o.; *Ekkehardus Uraugiensis*, 254. o.; APATH 135. o.; *Gesta abbatum Trudonensium*. Ed. *Rudolf Koepke*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum in folio 10.) Hannover, 1852. 298–299. o.; *Vita Norberti archiepiscopi Magdeburgensis*. Ed. *Rogerus Wilmans*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum in folio 12.) Hannover, 1856. 673. o.; CPEM 162. o. Felmerült annak a lehetősége, hogy Kuno járt Gandersheimben, Bruning hildesheimi püspökké választásának megerősítése végett, ill. az is, hogy Gernrode apátnőjét, Hadewidist is ő benedíkalta. *Schumann* 1912. 104–105., 192. o., BHME III. 389–391. o. alapján.

³⁷ Jelen volt II. Gelasius Cluny-ben ezen a napon bekövetkezett halálakor. *Schumann* 1912. 106. o.

³⁸ *Schieffer* 1935. 205. o.; *Watterich* 1862. II. k. 121. o. A *Liber pontificalis* nem említi a bíboros-püspököket. LP II. 312–313., 319. o., 11. jegyz. Ulysse szerint három bíborosnak volt szerepe II. Callixtus (Guy de Bourgogne) megválasztásában: Lambert ostiai, Kuno prenestei és Jean de Crème tusculanumi püspök-bíborosnak. *Ulysse* 1891b. I. k. 43., 49. o.

³⁹ *Schieffer* 1935. 206. o.

⁴⁰ Uo.; *Bouquet – Delisle* 1840–1904. XIV. k. 197–198. o.

⁴¹ *Schieffer* 1935. 206. o.

⁴² Ennek ellentmond, hogy szerepel II. Callixtus 1119. június 18-án Saint-Gilles du Gard-ból keltezett okleveleiben. *Ulysse* 1891a. I. k. №. 19. Toulouse mellett szól az, hogy II. Callixtus 1119. július 14. és 17. között folyamatosan innét keltezett.

⁴³ *Weiß* 1995. 64–65. o. *Schieffer* 1935. 206. o. szerint a zsinat Toulousban volt! *Mansi* 1758–1798. XXI. k. 225–226. o. és *Hefele – Leclercq* 1907–1921. V/1. k. 570–571. o. alapján. Kuno szerepel a pápa 1119. július 14-i és 15-i okleveleiben: *Ulysse* 1891a. I. k. №. 31., 35.

⁴⁴ *Schieffer* 1935. 207. o. Vö.: *Ulysse* 1891a. I. k. №. 32.

⁴⁵ *Schieffer* 1935. 207. o. Vö.: JL nr- 6792. Ez az intézkedés fennmaradt a párizsi Saint-Victor apátságban: Bibliothèque Nationale de France, MS Latin 14 367, 100. o. Vö.: *Chronique de Saint-Pierrel-le-Vif de Sens, dite de Clarius*. Ed. *Robert-Henri Bautier – Monique Gilles*. Paris, 1979. 168–170., 180. o.; PUF (NF) 8. 129. o.

⁴⁶ *Schieffer* 1935. 207. o.

⁴⁷ Uo.; *Mansi* 1758–1798. XXI. k. 233–234. o.; *Hefele – Leclercq* 1907–1921. V/1. k. 576–577. o.; *Ulysse* 1891a. I. k. 67–68. o. Vö.: *Obermayer-Marnach* 1948. 62. o.

⁴⁸ *Schieffer* 1935. 207. o.; JL №. 6804., 6831; *Schöne* 1857. 56–62. o.; *Ulysse* 1891a. I. k. №. 126., 154. o.

⁴⁹ *Weiß* 1995. 65–66. o. *Schieffer* 1935. 207. o. is említi, hogy az a híradás, mely szerint II. Callixtus-szal visszatért Itáliába, nem valós, mert egy 1120. március 19-én kelt hamis oklevélen alapul. JL №. 6834; *Ulysse* 1891a. I. k. №. 158.

Rouen, Sens és Reims érseki tartományokra kapott legátusi felhatalmazást.⁵⁰ E mellett fontos szerep hárult rá I. Henrik angol uralkodó és Thurstan yorki érsek, illetve az angol–francia konfliktusának rendezésében.

1120. április elején Soissons-ban találkozott király által eltávolított Thurstan yorki érsekkel és tárgyalt a visszahelyezéséről, majd a Húsvétot (április 18.) Senlis-ben töltötte, ahol találkozott VI. Lajos francia királlyal és fiával, Fülöppel, és részt vett a király által tartott gyűlésen,⁵¹ illetve a Saint-Denis-apátságban tartott ünnepélyes ceremóniákon, valamint búcsúengedélyt adott a párizsi székesegyháznak. Ezután Thurstannal Dammartinbe ment, innét lépett kapcsolatba I. Henrikkel, aki 1120. május 30-án Vernonban fogadta Kunót, beleegyezett Thurstan visszahelyezésébe és megkötésre került a francia–angol béke is.⁵²

Valószínűleg még október 5. előtt újabb találkozóra került sor az angol királlyal, ezúttal Gisors-ban, Thurstan visszahelyezése ügyében. Innét Morigny-ba ment, és intézkedett az apátság egyházai és tizedei ügyében, az apátság történeti hagyománya szerint jelen volt az apátsági templom felszentelésénél (1120. október 5.).⁵³ 1120. október 28-án újabb zsinat következett Beauvais-ban.⁵⁴ Talán még 1120-ban zsinatot tartott St. Germain-des-Prés apátságában, legalábbis erre utal Kunónak az apátság egy meaux-i egyházának ügyében kelt oklevele. Ennek keretében rendelkezett el egy új egyházi ünnepet Párizsban a Szt. Kereszt-ereklye átvitelének emlékére.⁵⁵ Itteni tartózkodása idején adott ki egy oklevelet a chartres-i St. Jean-en-Vallée számára.⁵⁶ 1121 március–április folyamán Soissons-ban tartott zsinatot. Ennek érdekessége, hogy éppen Kuno szabott ki egyházi fenytíket Abélardra a Szentháromságra vonatkozó tanai miatt.⁵⁷ Ezen kívül intézkedett a helyi St. Jean-des-Vignes-egyház birtokai felől is.⁵⁸ Kuno további itinerariuma bizonytalan, azonban

⁵⁰ Schieffer 1935. 207. o.; *Clarius de Sens*, 34. o.

⁵¹ *Ulysse* 1891a. II. k. 398. o.

⁵² *Tillmann* 1926. 26–26. o.; *Schieffer* 1935. 208–209. o.; Gallia christiana in provincias ecclesiasticas distributa; qua series et historia archiepiscoporum, episcoporum et abbatum Franciae vicinarumque ditionum ab origine Ecclesiarum ad nostra tempora deducitur et probatur ex authenticis instrumentis ad calcem appositis. Ed. *Jean Cheneu – Denis de Sainte-Marthe – Jean Thiroux – Félix Hodin – Joseph Duclou – Antoine-François Prévost-l'Exiles – Jean-Barthélémy Hauréau – Léon-Paul Pioli*. I–XVI. k. Paris, 1715–1865. X. k. Instrumenta, 209–210. o., №. 13.; JL №. 7065.

⁵³ *Tillmann* 1926. 26. o.; *Schieffer* 1935. 210. o.; Ex historia Mauriniacensis monasterii. Hrsg. *Georg Waitz*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum in folio 26.) Hannover, 1882. 39. o. A címzés szerint legátusi megbízása Francia- és Németországra is kiterjedt.

⁵⁴ *Schieffer* 1935. 209–210. o. A zsinaton a normandiai püspökök újfent nem jelentek meg, így Thurstand ismét kiátkozta őket. Ugyanekkor került sor Arnulf soissons-i püspök megerősítésére is. Tárgyalta a zsinat Arnulf elődje (?), Arnoul de Pamèle püspök szentté avatását. *Ulysse* 1891b. I. k. 110–111. o. Szintén a zsinathoz kötődik Gauthier beavais-i püspök által alkalmazott kiközösítő rendelkezések megerősítése. *Ulysse* 1891a. II. k. №. 472bis. Vö.: *Ulysse* 1891b. I. k. 110. o.

⁵⁵ *Schieffer* 1935. 211. o.

⁵⁶ Uo.; Cartulaire de Saint-Jean-en-Vallée de Chartres. Éd. *René Merlet*. Chartres, 1906. 11. o.

⁵⁷ *Ulysse* 1891a. I. k. 118–119. o.

⁵⁸ *Karl Ruess*: Die rechtliche Stellung der päpstlichen Legaten bis Bonifaz VIII. (Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im katholischen Deutschland. Sektion für Rechts- und Sozialwissenschaft 13. Heft.) Paderborn, 1912. 68. o. Lásd még: *Schöne* 1857. 63–74. o.; *Schieffer* 1935. 211. o.; PUF (NF) IV. 81–82. o., №. 13.

legkésőbb 1122 elején visszatért Rómába,⁵⁹ majd augusztus 9-én Prenestében távozott az élők sorából.⁶⁰

Térjünk vissza mindezek után Kuno magyarországi szereplésének kérdésére! Ezzel összefüggésben először is fontos leszögezni, hogy a személyével kapcsolatba hozott II. Esztergomi Zsinat szövege nem említi a legátus nevét és a törvény bevezetésében olvasható *Ex auctoritate apostoli* kitétel sem értelmezhetjük valamiféle utalásnak,⁶¹ ez sokkal inkább illeszkedik a Kálmán-kori uralkodói hatalomfelfogáshoz, amely a *Hartvik-legendán* keresztül éppenséggel a király apostoli mivoltát hangsúlyozta.⁶² Azaz, másképpen megfogalmazva, Kuno esetében nincs olyan magyarországi forrás, amely itteni tevékenységét említene, ennél fogva a külhoni – jórészt elbeszélő – források jelentősége még nagyobb.

Ezzel azonban el is érkeztünk a probléma lényegéhez, hiszen Kuno magyarországi tevékenységéről csak Ekkehard⁶³ és az Annalista Saxo⁶⁴ számol be, mégpedig azonos szövegezésben. Az is közös elem, hogy mindketten az 1116. év eseményeinél említik meg a legátus magyarországi ténykedését. Ennek azonban egyfelől ellentmond az, hogy Kuno ekkor, mint láttuk, Itáliában volt, másfelől az is, hogy az azt megelőző és követő évben is Franciaországban találjuk legátusként, és az események sűrűsége miatt aligha hihető, hogy egy több hónapos, a Szentföldről Franciaországig tartó út beilleszthető lett volna amúgy is sűrű programjába.

⁵⁹ Schieffer szerint aláírása szerepel 1121. április 17. és május 25. között. JL №. 69 041., 6907.; *Ulysse* 1891a. I. k. №. 227., 233. o.; *Schieffer* 1935. 212. o. Ez valószínűleg tévedés, 1122 helyett, 1121. október 12-én ugyanis még VI. Lajos környezetében volt Párizsban. Uo. és 96. jegyz. Az biztos, hogy 1122. április 15-én és 16-án pápai okleveleket ír alá. Uo.; JL №. 6966.; *Ulysse* 1891a. II. k. №. 292., 301.

⁶⁰ *Schieffer* 1935. 212. o.; *Obermayer-Marnach* 1948. 62. o.; *Cristofori* 1888. 19. o. szerint 1123-ig volt bíboros, de már 1122-ben meghalt. Ulysse forráskiadványában is szerepel még 1123-as oklevelekben: *Ulysse* 1891a. II. k. №. 367. (1123. március 31.), 415. (1123. november 1.). Egy 1123. április 15-én kelt pápai oklevélben azonban már múlt időben beszél róla, mint aki eljárt a laoni püspökség és székeskáptalan ügyében („legatus noster pie recodationis, Cono Prenestrinus episcopus vestris in partibus pro ecclesie servicio moraretur,”). Ez az ügy 1120-ra tehető, amikor Kuno Laonban időzött. *Ulysse* 1891a. II. k. №. 398. Egy Ulysse szerint 1122–1124. november 19. közé datálható oklevélben hasonlóképpen (*bone memorie*) szerepel. Valójában itt a beauvais-i zsinatról (1120. október 18.) van szó. *Ulysse* 1891a. II. k. №. 472bis. Ulysse II. Callixtusról szóló művében a két általa kiadott 1123-as forrás ellenére 1122. augusztus 9-re teszi Kuno halálát. *Ulysse* 1891b. I. k. 144. o.

⁶¹ *Závodszy* 1904. 207. o. Az esztergomi zsinat szövegét lásd legújabbban: Az ún. II. esztergomi zsinat határozatai. Ford., jegyz. *Nótári Tamás*. In: Írott források az 1050–1106 közötti magyar történelemről. Szerk. *Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor*. Szeged, 2006. 248–251. o.

⁶² A Hartvik-legenda tekintélyes irodalmából a teljesség igény nélkül: *Tóth Zoltán*: A Hartvik-legenda kritikájához. (A Szent Korona eredetkérdése). Budapest, 1942.; *Gericz József*: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. *Magyar Könyvszemle*, 97. (1981) 175–188. o.; *Thoroczkay Gábor*: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda dotálásának kérdéséhez. In: „Magyaroknak eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. *Piti Ferenc*. Szeged, 2000. 569–591. o.

⁶³ „Et domnus Prenestinus... pro huiusmodi facinoribus, aecclesiae Hierosolimitanae consilio, zelo Dei animatus, excommunicationis sententiam in regem dictavit; et eandem in Grecia, Ungaria, Saxonia, Lotharingia, Francia in quinque conciliis consilio predictarum ecclesiarum renovando confirmavit”. *Ekkehardus Uraugiensis*, 251. o. A szerzőre lásd: *Joachim Leuschner*: Ekkehart. *Neue Deutsche Biographie*, 4. (1959) 431–432. o.

⁶⁴ Annalista Saxo ugyancsak 1116-ra teszi magyarországi legációját: „Et domnus Prenestinus... pro huiusmodi facinoribus, ecclesie Hierosolimitane consilio, zelo Dei animatus, excommunicationis sententiam dictavit, et eandem in Grecia, Ungaria, Saxonia, Lotharingia, Francia in 5 conciliis consilio predictarum ecclesiarum renovando confirmavit”. *Annalista Saxo*: Chronica. Hrsg. *Georg Waitz*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores in folio 6.) Hannover, 1844. 753. sz. A szerzőre lásd: *Joachim Leuschner*: Arnold. *Neue Deutsche Biographie*, 1. (1953) 379–380. o.

Ezzel azonban természetesen egy újabb kérdés is keletkezik: a két szerző által elbeszélte események mikorra tehetőek és mennyire tekinthetőek reálisnak? A legvalószínűbb az, hogy több időben különböző eseménysor olvadt egybe a krónikások tollán: az 1111–1112-es szentföldi út, az 1114–1115-ös franciaországi, illetve az 1117–1119. évi francia–német legáció történései. Az első alapján kézenfekvőnek tűnhetett a krónikások számára Kunót a Szentföldről Bizáncon (*Grecia*), Magyarországon (*Ungaria*), német földön (*Saxonia*) át Lotaringia érintésével Franciaországba (*Gallia*) utaztatni, míg a későbbi éveket valósággal egybeforrasztotta a császár sorozatos kiátkozása, ami immár elválaszthatatlan lett Kuno személyétől. Éppen ezért tűzdelték tele az útvonalat zsinatokkal. Az bizonyos, hogy nem is tévedtek nagyot a zsinatok számát illetően, hiszen Beauvaisban 1114-ben, Reimsben 1115-ben és 1119-ben, Châlons-sur-Marne-ban 1115-ben és Kölnben 1118-ban a legátus valóban tartott zsinatokat, és ezek mindegyikén ki is átkozta V. Henriket. Ez a lista azonban csak részben felel meg a krónikás előadásnak, *Grecia* és *Ungaria* éppenséggel nem egyeztethetőek össze ezekkel az eseményekkel. A többi helyszín, amelyet Kuno tevékenységéből megismerhettünk, viszont illeszkedni látszik a krónikások által rajzolt útvonalhoz. Mindez összecseng azzal, hogy a magyarországi forrás, a II. Esztergomi Zsinat *nem* említi a pápai megbízottat. A zsinat rendelkezéseit illetően nyilván van közös metszet az egyház reformját, a laikus investitúra felszámolását célzó pápai legátus tevékenységével, azonban arra a kérdésre, hogy erre Magyarországon éppen Kuno jelenlétében, netán kezdeményezésére került volna sor, amint azt például Péterffynél is olvashatjuk, nehéz lenne határozott igenlő választ adni.

RÖVIDÍTÉSEK

- Albericus Trium Fontium* *Alberici monachi Triumfontium: Chronicon.* Hrsg. *Paul Scheffer-Boichorst.* (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores in folio 23.) Hannover, 1874. 631–950. o.
- APATH *Annales Patherbrunnenses: eine verlorene Quellenschrift des zwölften Jahrhunderts aus Bruchstücken wiederhergestellt.* Hrsg. *Paul Scheffer-Boichorst.* Innsbruck, 1870.
- BHME *Bibliotheca historica Medii Aevi. Wegweiser durch die geschichtswerke des europäischen mittelalters bis 1500. Vollständiges inhaltsverzeichnis zu 'Acta sanctorum' Boll.–Bouquet–Migne–Monum. germ. hist.–Muratori–Rerum britann. scriptores etc.* Ed. *August Pottthast.* I–IV. Bd. Berlin, 1896.
- Bouquet – Delisle* 1840–1904. *Rerum Gallicarum et Francicarum scriptores. Recueil des historiens des Gaules et de la France.* I–XXII. k. Éd. *Martin Bouquet – Léopold Delisle.* Paris, 1840–1904. (Nouvelle édition.)
- Ciaconius* 1677. *Vitae et res gestae S Pontificum et S.R.E. cardinalium... Alphonsi Ciaconii... descriptae ... ab Augustino Oldoino... recognitae.* I–II. k. Roma, 1677.
- Clarius de Sens *Ex Clari Chronico S. Petri Vivi Senonensi.* Hrsg. *Georg Waitz.* (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores in folio 26.) Hannover, 1882. 30–34. o.
- CPEM *Cronica s. Petri Erfordensis moderna.* Ed. *Oswald Holder-Egger.* (Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 42.) Hannover–Leipzig, 1899. 117–369. o.
- Cristofori* 1888. *Francesco Cristofori: Cronotassi dei cardinali di santa romana Chiesa nelle loro sedi suburbicarie titoli presbiteriali e diaconie dal secolo V all' anno del Signore MDCCCLXXXVIII, compilata sui manoscritti originali et autentici esistenti nella biblioteca e negli archivi vaticani e su molteplici altre fonti storiche edite et inedite antiche e moderne.* Roma, 1888.
- Ekkehardus Uraugiensis* *Ekkehardus Uraugiensis: Chronica.* Hrsg. *Georg Waitz.* (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores in folio 6.) Hannover, 1864. 1–267. o.

- FMA Fundatio monasterii Arroasiensis auctore Galtero abbat cum continuatione Roberti ab-
batis. Hrsg. *Oswald Holder-Egger*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum in folio
15/2.) Hannover, 1888. 1117–1125.o.
- Hefele – Leclercq* 1907–1921. *Charles Joseph Hefele – Henri Leclercq*: Histoire des conciles d’après les documents origin-
aux. I–VIII/2. k. Paris, 1907–1921.
- JL Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum
MCXCVIII. Ed. *Philippus Jaffé – Georgius Wattenbach – Samuelis Loewenfeld – Ferdinan-
dus Kaltenbrunner – Paulus Ewald*. I–II. k. Lipsiae, 1885–1888.
- LP *Liber pontificalis*. I–II. k. Ed. *Louis Duchesne*. Paris, 1886–1892.
- Mansi* 1758–1798. Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio. I–XXXI. k. Ed. *Giovanni Domenico
Mansi*. Florence–Venice, 1758–1798.
- Obermayer–Marnach* 1948. *Eva Obermayer–Marnach*: Das Kardinalkollegium in der Zeit von 1070 bis 1130. Ein Bei-
trag zur Geschichte des Kardinalates im Mittelalter. Wien, 1948. (Dissertation.)
- Péterffy* 1741. Sacra concilia ecclesiae Romano–Catholicae in Regno Hungariae celebratae ab anno
Christi MXVI usque ad annum MDCCXV. ... eruit, collegit, illustravit *P. Carolus Pé-
terffy*... Pars prima in qua concilia & constitutiones ab anno Christi MXVI usque ad
annum MDXLIV prodeunt. Viennae, 1741.
- PUF (NF) Papsturkunden in Frankreich. Neue Folge. I. Bd. Champagne und Lothringen. Ed.
Hermann Meinert. (Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.
Phil.–Hist. Klasse, 3. Folge, 3–4.) Berlin, 1932–1933.; II. Bd. Normandie. Ed. *Johannes
Ramackers*. (Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.–
Hist. Klasse, 3. Folge, 21.) Göttingen, 1937.; III. Bd. Artois. Ed. *Johannes Ramackers*.
(Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.–Hist. Klasse,
3. Folge, 23.) Göttingen, 1940.; IV. Bd. Picardie. Ed. *Johannes Ramackers*. (Abhandlun-
gen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.–Hist. Klasse, 3. Folge, 27.)
Göttingen, 1942.; V. Bd. Touraine, Anjou, Maine und Bretagne. Ed. *Johannes Ramackers*.
(Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.–Hist. Klasse, 3.
Folge, 35.) Göttingen, 1956.; VI. Bd. Orléanais. Ed. *Johannes Ramackers*. (Abhandlungen
der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.–Hist. Klasse, 3. Folge, 41.) Göt-
tingen, 1958.; VII. Bd. Nördliche Ile–de–France und Vermandois. Ed. *Dietrich Lohrmann*.
(Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.–Hist. Klasse, 3.
Folge, 95.) Göttingen, 1976.; VIII. Bd. Diözese Paris I. Urkunden und Briefsammlungen
der Abteien Sainte–Geneviève und Saint–Victor. Ed. *Dietrich Lohrmann*. (Abhandlungen
der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.–Hist. Klasse, 3. Folge, 174.) Göt-
tingen, 1989.; IX. Bd. Diözese Paris II. Abtei Saint Denis. Ed. *Rolf Grosse*. (Abhandlun-
gen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.–Hist. Klasse, 3. Folge, 225.)
Göttingen, 1998.
- Schieffer* 1935. *Theodor Schieffer*: Die päpstlichen Legaten in Frankreich von 870 bis zum 1130. (Histori-
sche Studien 263.) Berlin, 1935.
- Schöne* 1857. *Gustav Schöne*: Kardinallegat Kuno, Bischof von Praeneste. Weimar, 1857.
- Schumann* 1912. *Otto Schumann*: Die päpstlichen Legaten in Deutschland zur Zeit Heinrichs IV. und Heinrichs
V. (1056–1125). Marburg, 1912.
- SGC *Sigeberti Gemblacensis* monachi: Chronicon. Hrsg. *Ludwig Bethmann*. (Monumenta Ger-
maniae Historica, Scriptorum in folio 6.) Hannover, 1844. 268–474. o.
- Tillmann* 1926. *Helene Tillmann*: Die päpstliche Legaten in England bis zur Beendigung der Legation
Gualas (1218). Bonn, 1926.
- Ulysse* 1891a. *Robert Ulysse*: Bullaire du pape Calixte II. I–II. k. Paris, 1891.
- Ulysse* 1891b. *Robert Ulysse*: Histoire du pape Callixte II. I–II. k. Paris, 1891.

- VT Vita *Theogeri* abbatis S. Georgii et episcopi Mettensi. Ed. *Philippus Jaffé*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores in folio 12.) Hannover, 1856. 449–479. o.
- Waldmüller* 1987. *Lothar Waldmüller*: Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn: Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311). (Konziliengeschichte, Reihe A. Darstellungen.) Paderborn–München–Wien–Zürich, 1987.
- Watterich* 1862. *Pontificum romanorum qui fuerunt inde ab exeunte saeculo IX usque ad finem saeculi XIII vitae ab aequalibus conscriptae*. I–II. k. Ed. *Johann Baptist Mathias Watterich*. Lipsiae, 1862.
- Weiß* 1995. *Stefan Weiß*: Die Urkunden der päpstlichen Legaten von Leo IX. bis Coelestin III. 1049–1198. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters 13.) Köln–Wien, 1995.
- Závodszy* 1904. *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege). Budapest, 1904.

A kora újkori Szabolcs és Szatmár vármegyei boszorkánypercek a számok tükrében

A boszorkányság történeti kategóriaként értelmezendő. A boszorkány olyan – az emberi személy és a természetfeletti hatalom között álló – lény, akinek tevékenysége a mágia köré csoportosul. Az ókorban még pozitív a megítélése, a kereszténység elterjedésével alakult ki a negatív jelentéstartalom. Ezt a szerepkört azokra ruházták, akik testi vagy szellemi adottságaik, illetve gazdasági, társadalmi helyzetük révén eltértek a közösséget alkotó átlagtól, illetve akiből hiányzott az alkalmazkodás képessége.¹ A boszorkányság fontos szerepet töltött be a kora újkori közösségek mindennapi életében. A helyi varázslót, vagy látót különböző képességekkel ruházták fel: gyógyítással, jóslással, időjárás szabályozásával, érintkezéssel a túlvilággal. A varázslókat övező hiedelem, amely szerint alteregókkal rendelkeznek, hívta életre a boszorkányhiedelmeket.²

A boszorkányok megítélése az ókorban még pozitív volt, a kereszténység elterjedésével alakult ki a negatív jelentéstartalom. Az üldözések és kivégzések a reneszánsz korszakára sokasodtak. Magyarországon a XVI. század során kezdett rendszeresebbé és tömegesebbé válni,³ lokális és mindenekelőtt városi jelenség volt.⁴ A boszorkányvadás leginkább abból a helyi környezetből érthető meg, amelyben születtek, és amely a legközelebb, legsajátabb társadalmi szocializálódásukra utal. Az esetek jelentős számában, különösen a helyi, kisebb közösségi, városi vagy falusi boszorkányüldözések esetében a boszorkányvadás más vétkekhez köthető (paráznaság, házasságtörés). A gyógyítással és bábaság gyakorlásával elkövetett hibákhoz kapcsolódva jelentek meg a vádask.⁵ Elmondható, hogy a boszorkány-gyanúsítások, boszorkányvadások az egész XVI–XVIII. századi társadalmat érintették.

A boszorkányság napjainkban is a népszerű témák közé tartozik. Hazánkban már a XIX. századtól a tudományos érdeklődés középpontjába került a téma. Jelen írás terjedelme nem engedi meg, hogy a kutatástörténetet a teljesség igényével mutassam be, mégis szükséges utalnom arra, hogy a kutatók között a történészek és néprajzkutatók mellett szép számban találhatóak vallástörténészek, pszichológusok és kultúrtörténészek. Az elmúlt években a jogtörténészek körében is nagyobb figyelem hárult a témára, többen is jogtörténeti szemszögből láttak neki a boszorkánypercek áttekintésének. A boszorkánypercek elemzése ugyanis összetett, többoldalú megközelítést igényel, így elengedhetetlen a diszciplínák együttes alkalmazása.

¹ Jenei Zsuzsa: Bárki lehet boszorkány... *Korunk*, 2005. 5. sz. 11. o.

² Pócs Éva: Élők és holtak, boszorkányok és varázslók a kora újkori hiedelmekben. *Ethnographia*, 1995. 1. sz. 1–15. o.

³ Klaniczay Gábor: Boszorkányhit, boszorkányvadás, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia*, 1986. 2–4. sz. 284. o.

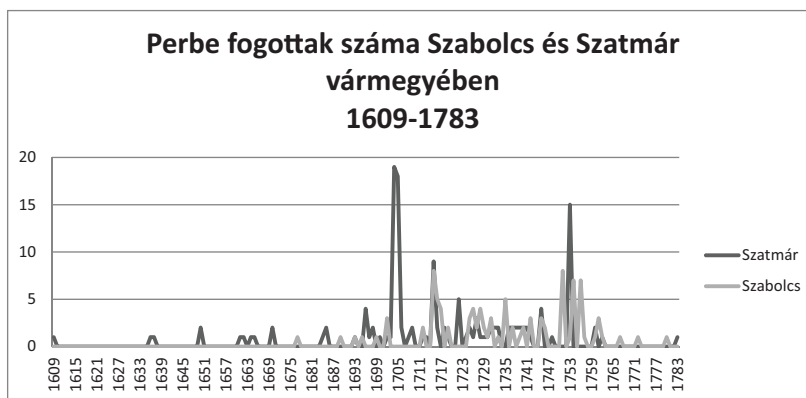
⁴ Kulcsár Zsuzsanna: A tömeges boszorkányüldözések magyarzatai és okai. *Századok*, 1964. 1–2. sz. 158–175. o.

⁵ Pócs Éva: Gondolatok a magyarországi boszorkánypercek néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia*, 1983. 1. sz. 141–142. o.

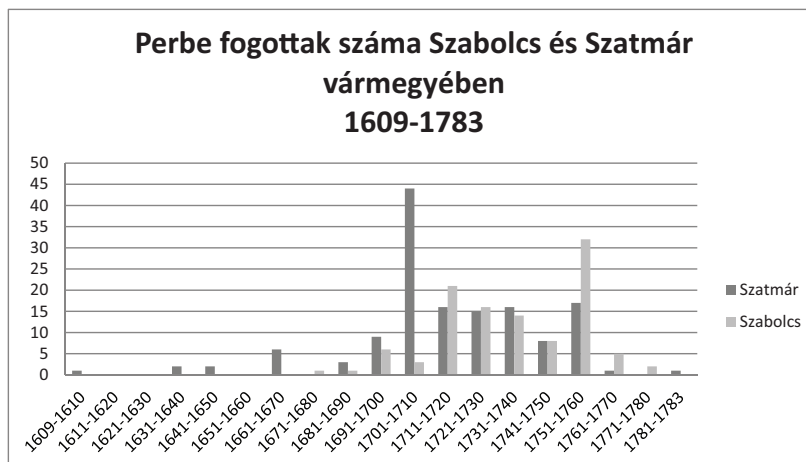

Jelen tanulmány a Szatmár és Szabolcs megyei boszorkányságot vizsgálja. A kutatás elsődleges célja Szatmár vármegye boszorkánypereinek statisztikai feldolgozása, melyhez kontrollpéldaként Szabolcs vármegye iratanyaga szolgált. A Szatmár megyei peres anyag nagy része nagybányai illetőségű, míg a szabolcsi a kisvárdai megyei törvényszék elé került. A vizsgált időszak az 1609 és 1783 közötti évek.

Két grafikonnal igyekszem szemléltetni azt, hogyan alakultak a perek Szabolcs és Szatmár vármegyékben a tárgyalt időszakban. Az első a teljes időszakot folyamatában jeleníti meg, míg a másodikban évtizedekre bontva jelennek meg az adatok. A második grafikonon szembevetendő a két vármegye közötti különbség a perek számának alakulására, illetve az időbeli eloszlásra vonatkozóan. Nagyon fontos megjegyezni azt, ami egyébként a grafikon alapján elsőre szembevetődik, hogy a perek elsöprő többsége XVII. század vége és a XVIII. század közepe között zajlott. Ez a tendencia az országos átlaggal megegyező képet mutat.

1. ábra

2. ábra

Országos viszonylatban ismertek már korábbról is perek, de ezek száma 1604-től kezdett növekedni. Szatmár vármegye területén 1609-ben fordult elő az első eset, a vádlottat máglyahalálra ítélték. Ezt követően közel 30 éves szünet után 1636-ban jelent meg egy újabb büntetőper, ebben

az esetben szintén máglyahalál lett az ítélet. 1636 után mindössze két per folyt egészen 1650-ig. Az 1610-es évektől 1636-ig terjedő időszakban valószínűleg nem indultak perek, vagy ha mégis, akkor az erre vonatkozó források eltűntek vagy megsemmisültek.

A következő öt évtizedből 19 perbe fogott személy ismert, ebből tíz esetben valószínűleg nem született ítélet, hat esetben halálbüntetést, egy alkalommal testi fenyítést szabtak ki, egy-egy esetben pedig felmentés, illetve száműzetés szerepelt az ítéletben.⁶ A csúcspont az 1700-as évek első évtizedére esett. A grafikonon jól látható az 1700–1707 közötti szakaszban az emelkedés. 1704–1705-ös években megközelítőleg öt per folyt, ezek többsége mindkét évet érintette, tehát a háborús viszony miatti elhúzódó perekről van szó, továbbá jellemzően több személyt is érintett volt egyszerre. A 16 perbe fogottból két személyt ítétek halálra, egyet felmentettek, míg 13 esetben hiányzik az ítélet. Átmeneti csökkenést követően még két kiemelkedő szakasz olvasható le a grafikonról, ezek az 1714–1721 közötti és az 1749–1756 közötti évek. 1714–1721 között 20 személy ellen folyt vizsgálat, az 1715-ös évben kilenc személyből egy esetben született halálbüntetés ítélet, hatan pénzbüntetést kaptak, egy fő esetében testi fenyítést alkalmaztak, míg szintén egy fő esetében az ítélet ismeretlen. Az említett testi fenyítés Hegedűs Márton felsőbányai lakost érintette, aki a felesége ellen hozott korábbi ítéletet vitatta, melynek során feleségét máglyára küldték. A bíróság becsmérése miatt nyelvének kivágásával büntették.⁷

1716-ban két bábát fogtak perbe, mindkettjük bűnösnek találtatott, büntetésük máglyahalál volt. 1718-ban kettő, míg 1719-ben egy személy ellen folyt per, ítéletük ismeretlen. 1749–1756 között 15 személy ellen indítottak pert ugyanabban az évben (1753-ban), ezek közül egy esetben ismert az ítélet, amely testi fenyítés volt. 1756–1783 között mindössze négy személy került vizsgálat alá, 1760-ban egy házaspár, Kolozsvári Mihály és felesége ellen indult büntetőper tiltott pálinkafőzés miatt,⁸ 1762-ben Deák Mihályné Berkesz Sára ellen, ügyét a későbbiekben részletesebben tárgyalom. Az utolsó ismert általános bűnvizsgálat 1783-ban indult egy nyírátó ellen boszorkányság vádjá miatt, akit végül felmentettek.⁹

Szabolcs vármegye esetében Szatmárhoz képest egy megkésett kezdés figyelhető meg, a szabolcsi perek tendenciája rövidebb átmeneti szünetekkel tarkított. Itt az első per 1677-ben bukkant fel, majd az 1689-es, 1693-as, 1695-ös és 1699-es évben egy-egy perre került sor. 1699-ben egy Fekete Anna nevű asszony ellen indult eljárás boszorkányság és rontás vádjá miatt, ismert az ítélet is, amely tuskével telt gödörben élve eltemetés volt.¹⁰ 1702-ben egyszerre három nőszemély ellen indult vizsgálat, az ítélet hiányzik. 1712-ben két vádlott került bíróság elé, az 1714-et követő időszakban érte el a vádlottak száma a csúcspontot, amit átmeneti csökkenés követett. 1715-ben nyolc személy került a vádlottak padjára. Az általam feldolgozott 1715-ös perekből egy esetben volt halálos ítélet, máglyahalált szabtak ki büntetésül. 1716–1717-ben hét főből hármat felmentettek, szintén három esetben az ítélet hiányzik, egy vádlott nemesasszony, Krucsay Jánosné ítélete pallos általi halál volt. Krucsayné ügyére a későbbiekben visszatérek. 1719-ben két külön perben boszorkányság és férjgyilkosság kísérlete miatt indult vizsgálat, a büntetőper ítéletének értelmében mindkét vádlottat szabadon bocsátották. 1726-ban egy házaspár, Kelemen György és felesége, valamint két további személy ellen indult per. A vádlottak közül a házaspár ítélete hiányzik, egy főt testi fenyítéssel és városból való kiűzéssel sújtottak, míg a

⁶ *Komáromy Andor*: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Budapest, 1910. 226. o.

⁷ *Klaniczay Gábor – Kristóf Ildikó – Pócs Éva*: Magyarországi boszorkányperek. Kiseb forráskiadványok gyűjteménye. I–II. k. Budapest, 1989. II. k. 676–678. o.

⁸ *Balogh* 2003. 319–322. o.

⁹ *Kállay István*: Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században. Budapest, 1985. 198. o.

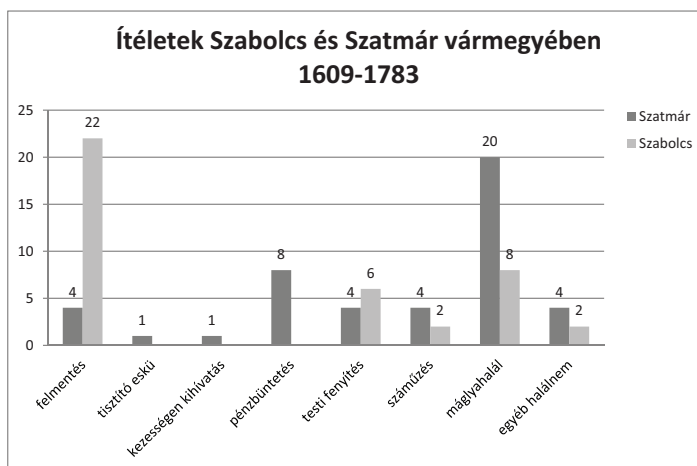
¹⁰ *Schram* 1970–1982. II. k. 303. o.; *Bessenyei József*: A magyarországi boszorkányság forrásai I–III. k. Budapest, 1997. II. k. 504–505. o.

negyedik büntetése máglyahalál volt. 1727-ben újabb két asszonyt vádoltak meg, egyikük büntetési tétele máglyahalál.

Az 1728–1750 közötti időszakra vonatkozóan az adatok igen szórtaak. 29 személy került vád alá, a 20 vádlott közül hármat ítélték máglyahalálra, 11-et felmentettek, egy-egy testi fenyítést és száműzést kapott, egy másik esetben a testi fenyítés és száműzés együttes büntetesként járt, továbbá egy tortúra 3. fokára ítélet szerepelt. Egy különleges példa is felmerült, ekkor a *Praxis Criminalis* 60. cikkelyére hivatkozva tortúra utáni égetést kértek. Ennek jelentőségére a későbbiekben visszatérek. Egy vádlott esetében pedig hiányzik az ítélet. A perbe fogottak száma az 1750-et követő években ismét kimagasló számot mutat, ez a szakasz 1761-ig tartott. Ekkor hét felmentés, kettő testi fenyítés, egy tortúrára ítélet és kettő máglyahalál ítélet született. 1780-ra Szabolcs vármegyében teljesen megszűntek a perek. Összehasonlítva a két megyére vonatkozó adatokat elmondható, hogy Szatmárban éppen a Rákóczi-szabadságharc idején ugrik meg igen látványosan a perek száma. Szabolcsban 1751–1760 között a legmagasabb a perbe fogottak száma (a későbbiekben részletebben tárgyalom).

A vizsgált időszakban (1609–1783) Szatmár vármegyében 100 különböző személy ellen folyt eljárás, 46 esetben ismerjük az ítéletet, míg a fennmaradóknál valószínűleg nem született semmilyen döntés. Ezt a megállapítást azzal tudom alátámasztani, hogy iratpusztulás következtében nem hiányozhat az esetek több mint felénél az ítélet. A perbe fogottak nemi összetételét tekintve a női vádlottak száma százalékos arányban 94%-ot tesz ki. Ezzel szemben Szabolcs vármegyében az 57 személy esetében mindössze egy férfi szerepel, tehát százalékos arányban kifejezve a nők 98% feletti értéket képviselnek. A vádlottak több mint 90%-át kitevő nők, Európa más országaihoz hasonlóan, hazánkban is nagy eséllyel számíthattak súlyosabb ítéletekre.

Vizsgálódásunk következő eleme az ítéletek összetétele az említett két vármegyében, amelyet az alábbi grafikonnal lehet szemléltetni.

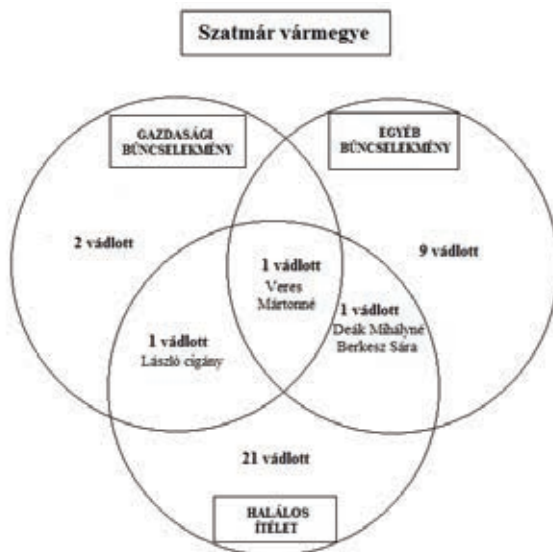
3. ábra

A grafikonról leolvasható, hogy a Szatmárból ismert 46 ítélet több mint fele (52%) halálos ítélet volt, ebből a máglyahalál 43%-ot, míg az egyéb halálmegváltás (pállos, akasztás) megközelítőleg elérte a 9%-ot. Ezt követik az enyhébb ítéleti tételek, a testi fenyítés, a száműzés, a pénzbüntetés, a tisztító eskü, illetve a felmentés és kezeségen kihívás. Az alább felsorolt enyhébb tételek összesített aránya 48%.

Összehasonlítva a szabolcsi anyaggal, szembetűnő a különbség. A 44 ismert ítélet felénél (50%) felmentés született, további 10 esetben halálbüntetés (21%), amiből nyolc máglya általi (18%), egy pallossal végrehajtható, egy pedig tuskével telt gödörbe való élve eltemetés volt. Négy esetben alkalmaztak testi fenytést, két személynél a testi fenytés és a száműzés egyszerre szerepelt, egy esetben pedig csak száműzés. Két alkalommal a tortúra következő lépcsőjének elvégzése volt az ítélet, egy esetben a *Praxis Criminalis* 60. cikkelyére hivatkozva tortúra utáni égetést kértek. A *Praxis Criminalis* a felső-magyarországi boszorkányperekben mint törvénykönyvet alkalmazták, és a korabeli jogtudósok gyakran hivatkoztak a 60. cikkre.¹¹ Ennek ellenére Szabolcs és Szatmár vármegyék esetében egyetlen esetben fordult elő az erre a cikkelyre való hivatkozás. Továbbá két szabadon bocsátás is szerepelt az ítéletek között.

Értékelve a két vármegyére vonatkozó adatokat megállapítható, hogy az ítéletek jellegében és arányában jelentős eltérés figyelhető meg. Szatmár vármegyében nem találgottunk olyan ítélettel, ami a *Praxis Criminalis*ra hivatkozna, illetve tortúrára ítélet sem szerepelt. Érdemes kiemelni továbbá, hogy míg Szatmár megyében az ítéletek több mint fele halálos ítélet, addig Szabolcsban ennek aránya 21%-ra tehető. Fontos azonban megjegyezni, hogy az ítéletek szempontjából vizsgált Szabolcs megyei anyag nem teljes, mennyiségét tekintve körülbelül fele a szatmárinak. A teljes anyag vizsgálata időbeli korlátok miatt nem teljesülhetett, illetve megisméltendő, hogy a dolgozat célja alapvetően a szatmári helyzet bemutatása, amelyhez a szabolcsi peres anyagot kontrollforrásként emeltük be. A választást a földrajzi elhelyezkedés mellett a perek számának hasonlóságával és a politikai-társadalmi viszony egyezőségével lehet indokolni. (Feltehetően az egész Szabolcs vármegyéhez tartozó anyag módosítaná a kialakult képet, következő lépésként erre a feladatra szükséges majd koncentrálni.)

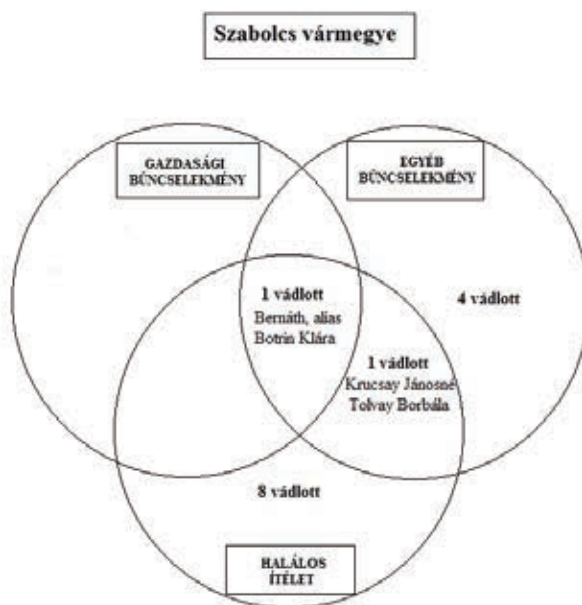
A peres anyagokat vizsgálva feltűnt, hogy a boszorkányság vádja mellett több más vád is megjelenhetett. Megvizsgálva az egyéb vádak összetételét, arra lettem figyelmes, hogy a gazdasági és egyéb eredetű bűncselekmények jelenléte nagyon hangsúlyos. A probléma érzékeltetésére készítettem egy halmazábrát, amely a halálos ítéletek és a boszorkányságon kívül felmerült egyéb vádaknak az összefüggését vizsgálja.

4. ábra

¹¹ *Koncz Ibolya*: Osztrák büntetőtörvény a magyar boszorkányperekben. *Korunk*, 16. (2005) 5. sz. 53. o.

Az ábra alapján jól látható, hogy Szatmár vármegyében a korábban említett 24 halálos ítéletből 21 fő esetében ténylegesen a boszorkányság vádja miatt szerepel halálos ítélet. A fennmaradó három főnél egyéb vádak (csalás, paráznság stb.) is érvényesültek. László cigány¹² esetében a boszorkányság vádja mellé csalás, Deákné Berkesz Sáránál pedig gyújtogatás került. Mindketten pallos általi halálbüntetést kaptak. Veres Mártonné esete a vizsgált anyagok közül az egyetlen, ahol a boszorkányság mellett gazdasági és más jellegű vád is érvényesült. Halmazati bűncselekményei (paráznság és orgazdaság) okán az ellene hozott ítélet az akasztás volt. Külön kiemelendő Deák Mihályné Berkesz Sára abból a szempontból, hogy Magyarországon ő volt az utolsó, akit boszorkányság vádjával kivégeztek. Az ítéletet Nagybánya város ítélőszéke hozta és hajtotta végre 1762-ben.¹³

5. ábra

Az ábra jól szemlélteti, hogy Szabolcs vármegyében a halálbüntetéssel sújtott 10 személy közül nyolc került ténylegesen boszorkányság vádja miatt kivégzésre. Szatmár vármegyéhez hasonlóan egy esetben járult a boszorkánysághoz egyszerre gazdasági és egyéb bűncselekmény vádja is. Bernáth, alias Botrin Klárát kurvasággal és lopással vádolták, büntetése máglyahalál lett.¹⁴ Egyéb, nem gazdasági bűncselekmény miatt Krucsay Jánosné Tolvay Borbálát pallos általi halálra ítélték, ennek különlegessége, hogy a nemesasszonyt sógora paráznsággal vádolta, állította bíróság elé és kérte kivégzését.¹⁵ Négy főt boszorkányság mellett házasságtöréssel, szülő elleni erőszakkal és férjgyilkosság kísérletével vádoltak. Érdemes kiemelni, hogy a vádlottak mindegyike nő volt, egy kivétellel.

¹² Balogh 2003. 63. o.

¹³ Balogh 2003. 323–324. o.

¹⁴ Schram 1970–1982. II. k. 329–333. o.

¹⁵ Krucsayné Tolvay Borbála esetével Szoboszlai György foglalkozott. Lásd: *Szoboszlai György: Egy magyar passiójáték: Krucsay Jánosné Tolvay Borbála két házasságtörési pere, 1711–1728.* Pécs, 2002.

Mint már korábban említettem, a női perbe fogottak száma kiemelkedő. A női társadalmi szerepvállalás tárgyköre a nők perbefogásával párhuzamba állítható. A háborús időszakokban a férfiak pozíciójában a nőknek kellett helytállni, azok otthoni feladatait, teendőiket (gazdaság vezetése, különböző hivatalos ügyek bonyolítása) a nőknek kellett ellátni, végrehajtani. A megváltozott társadalmi szerep, a nemek közti éles ellentét halványulásának megkerülhetetlen eredménye volt a női szerepkör kiszélesedése és a társadalomban elfoglalt helyük átalakulása. Vajon van-e összefüggés a női szerep hangsúlyossá válása és a boszorkányüldözés nők irányába való eltolódása között? Véleményem szerint igen, ugyanis a szatmári perek esetében jól látható, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején nőtt meg látványosan a perek, illetve a perbe fogottak száma. A harcok övezte térségben a férfi munkaerő-hiány következtében az asszonyok pozíciója megerősödött. A figyelem középpontjába került férjes asszonyok és özvegyek könnyen eshettek a boszorkányvád gyanúja alá. Szembetűnő, hogy a vádpontok jelentős része a paráznságra irányult, ugyanis a protestáns szemlélet szerint a parázna viselkedés együtt jár a boszorkánysággal is. A vádak a közösségen belüli személyek között kialakult ellentéteket fejezték ki, így a perekben a rosszindulat által keltett pletyka és vád is tükröződött.¹⁶

Jól látható, hogy az egyéb bűncselekményként szereplő paráznság Szatmár vármegyében is jelen volt. A kiszabott büntetési tételek pedig az enyhének minősülő száműzéstől egészen a halálbüntetésig terjedtek. Szabolcs megyében csupán két férfi ellen indult eljárás, ebből csak az egyik esetben lehet tényleges boszorkányvádról beszélni. Vajas Márton esetében a boszorkányság miatt bebörtönzött Bunda Borkával szemben tanúsított erőszakosság a vád, vagy ahogyan a vádiratban szerepel „Bunda Borkát megparáznította”. A szabolcsi gyakorlat a Szatmár vármegyeihez hasonlókat mutat, itt is előfordult testi fenyegetés, illetve volt, akit halálra ítélték paráznsága miatt. Néhány esetben az ítélet hiányzik, továbbá volt példa a vád alóli felmentésre is. A szabolcsi perek 1751–1760 közötti magas száma összefüggésben állhat a térség nemzetiségi összetételével.

A török kiűzése után a háborúk sújtotta, jelentősen elnéptelenedett térségekbe uralkodói intézkedéssel betelepítés indult meg. A betelepítési akciók során német, szlovák, rutén, román és más nemzetiségek érkeztek az ország területére. Szabolcs vármegyében a XVIII. század derekán román diaszpórák jelentek meg, a Kállay család is közreműködött a letelepítésükben. Kislétára 1735-ben, Nyíradonyba 1736-ban települtek be. Emellett szintén a század első évtizedeiben 13 szabolcsi helységben említenek ruténeket. Ilyen település volt Nyírtass, Ajak. 1753-ban került sor Nyíregyháza újratelepítésére, melynek során evangélikus tótok és svábok érkeztek a városba és környékére. A tárgyalta időszakban, tehát 1751–1760 között az alábbi szabolcsi településeket érintették a perek: Gégeny, Dada, Szabolcs, Tiszaeszlár, Székely, Mád, Nyírmada, Tas, Tiszacsege, Kemece, Balkány, Nyírmihálydi, Kenéz, Nyírgyulaj és Kisléta. A felsorolt helységek zöme Kisvárdra környékén található, de akad közöttük olyan is, amelyik a Nyíregyháza és Nagykovács közti vonzáskörzetében helyezkedik el. Tehát megállapítható, hogy nem közvetlenül egymás melletti településekről van szó, szinte a megye egész területét érinti.¹⁷ A betelepített nemzetiségek a felsorolt helységekben jelen voltak, a vádlottak között is előfordult közülük néhány, számuk azonban nem jelentős, mindössze három fő.

¹⁶ A pletyka hatásáról, szerepéről Szoboszlay György számol be doktori értekezésében, lásd a 17. jegyzetet!

¹⁷ Horváth Zita: A paraszti társadalom Magyarországon a 18. században és a Biblia. *Egyháztörténeti szemle*, 2009. 2. sz. 103–113. o.

Össességében tehát elmondható, hogy a vizsgált anyagokból kirajzolódik az az általános tendencia, mely szerint a társadalmi konfliktusok, konfrontációk meghatározó szerepet töltek be a Szabolcs és Szatmár vármegyei boszorkányperek alakulásában is. Ebben vitathatatlan szerepe volt a pletykának, ugyanis a tanúvallomások döntő többségében a szóbeszéd által terjesztett történetek szerepeltek.¹⁸

Úgy vélem, hogy a boszorkányperek mögött egy komolyabb társadalomtörténeti probléma keresendő, amit a többi társadalmi tényező, többek között a férfiközpontúság, illetve a betelepített nemzetiségek és a magyarság közti ellentét hívott életre. Mindezen felvetett kérdések alaposabb vizsgálta szükséges ahhoz, hogy közelebbről megismerhessük a boszorkányüldözések valódi okát.

RÖVIDÍTÉSEK

Balogh 2003.

Balogh Béla: Nagybányai boszorkányperek. Budapest, 2003.

Schram 1970–1982.

Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek, 1529–1768. I–III. k. Budapest, 1970–1982.

---

¹⁸ *Szoboszlay György*: A közösség egyén feletti kontrollja a kora újkori Szabolcs vármegye falvaiban, mezővárosokban. (Egyetemi doktori disszertáció.) Budapest, 2010. 43–47. o. Forrás: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/szoboszlaygyorgy/diss.pdf> (Utolsó megtekintés: 2017. 04. 18.)

XI. századi uralkodóink idegennyelv-ismeretéről

Középkori uralkodóink idegennyelv-tudásának vizsgálatát saját okán kívül más megfontolások is indokolják. Az eddigiekben a kutatás többnyire csak érintőlegesen foglalkozott ezzel a kérdéssel. A témakör tanulmányozása azonban, tekintve, hogy több tudományterület – például a művelődés- és politikatörténet, nyelvtörténet stb. – határain is átnyúlik, ismereteink többirányú gyarapítására is lehetőséget kínál. A terjedelmi korlátok miatt az alábbiakban csak a XI. századi királyokra fordítjuk a figyelmünket. Nem pusztán azért, mert ők voltak az első európai értelemben vett keresztény uralkodóink, hanem azért is, mert a Magyar Királyság történetének első százada bővelkedik bel- és külharcokban, váratlan fordulatokban. Ennek következtében a nyelvismeret létének vagy hiányának a (sokszor feltételes) megállapításán túl mód nyílik annak a kérdésnek a megválaszolására is, hogy koronás főink miért és milyen körülmények közepette tettek szert idegennyelv-ismeretre. Másképpen fogalmazva: milyen kapcsolat volt a nyelvismeret és az egyéni sors alakulása között? Arra is próbálunk választ keresni, hogy ekkoriban részét képezte-e a trónörökös, illetve a királyi hercegek nevelésének, felkészítésének az idegen nyelv (elsősorban a latin) elsajátítása.

Az esemény-, illetve politikatörténet fordulataira csak annyiban utalunk, amennyiben ez szorosan kapcsolódik témánkhoz. A XI. század történetére nézve számos kiváló – régebbi és újabb – munka áll rendelkezésre.¹ Végezetül annyit szeretnénk még megjegyezni, hogy idegen nyelv alatt természetesen a magyartól eltérő idiómákat értjük, legyen az a latin vagy valamelyik népnyelv.

*

Magától értetődik, hogy a sort államalapítóként tisztelt, szentté avatott királyunk, I. István (1000/1–1038) nyitja. Ő volt az első keresztény uralkodónk, s úgy tűnik, hogy erre a szerepre az apja, Géza fejedelem tudatosan készítette fel. Ezt támasztja alá az is, hogy a kezdeményezésére létesült házassági kapcsolat István és Civaodó Henrik bajor herceg leánya, Gizella között. A leánykérésre és a frigy megkötésére nem sokkal Civaodó Henrik 995-ben bekövetkezett halála után került sor, amikor már Gizella bátyja, a békésebb természetű IV. Henrik volt a herceg (1002–1024 között német-római királyként, majd császárként uralkodott). A házasságkötésnek komoly politikai következményei voltak, hiszen a bajor szövetség megerősítette a latin rítusú térítést a magyar

¹ Jelen tanulmány egy hosszabb, kéziratban levő munka részletének az átírása és kibővítése. Az alapul szolgáló dolgozat az „NFA KA 5/2014. számú támogatási szerződés – szakképzési és felnőttképzési kutatások támogatása” szerződés keretén belül készült.

¹ A XI. század történetére kikerülhetetlen alapmunka: *Pauler I.* 1899. 16–225. o. Az újabb feldolgozások közül néhány: *Kristó* 1998. 82–161. o.; *Kristó Gyula: A tizenegyedik század története.* Budapest, 1999.; *Kristó – Barta – Gergely* 2002. 37–58. o. Az Árpádok házasságára, családi viszonyaira ma is alapvető mű: *Wertner* 1892. Újabb: *Kristó – Makk* 1996. Az Árpád-kori királynéi intézményről és királynékról átfogó jelleggel: *Zsoltos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában.* Budapest, 2005.

területeken, illetve fellendítette azokat a politikai folyamatokat, amelyek eredményeként István a pápa által küldött koronával keresztény uralkodóvá emelték. Gizella kíséretében nagyszámú bajor lovag és egyházi személy érkezett férje környezetébe.²

A tudatos felkészítésre utal István (pogány nevén Vajk) neveltetése is. Erről Szent István kisebbik legendája egyebek mellett azt írja, hogy „...már kisgyermekként teljesen belemerítkezett a grammatika tudományának (*grammaticae artis*) tanulmányozásába.”³ Ez a latin nyelv megismerését, egyúttal az írás-olvasásban való jártasságot jelentette. A kutatás azonban nem egyformán értékeltette e forráshelyet. Míg Györffy György hitelt érdemlőnek fogadta el a kisebbik legenda állítását, addig Kristó Gyula erősen kétségesnek tartotta, arra való hivatkozással, hogy István nevelése „sokkal inkább testi nevelést (vadászatot, harci cselekményekben való részvételt) jelentett, semmint szellemi pallérozást”.⁴ Magunk úgy véljük, hogy ha fel is merülhetnek kétségek István latin tudását illetően, ezek inkább a mértékére, semmint a meglétére vonatkoznak. István ugyanis szemmel láthatólag rendelkezett bizonyos fokú fogékonysággal a szellemi dolgok iránt. Erre utal a nevében (nyilván az egyetértésével) írott *Intelmek*, amely fiát, a trónörökös Imre herceget kívánta bevezetni az uralkodás rejtelmeibe (ebben található a híres, sokszor idézett mondat is: „az egy nyelvű és egy szokás szerint élő királyság gyenge és törékeny”).⁵ Ugyanerre a fogékonyságra utalhatnak azok a – szintén a király nevében fogalmazott – törvénycikkelyek, amelyek az indoklásban bizonyos történelmi ismeretekre támaszkodnak (például a régi és az új – értsd: a római és a német-római – császárok példájának a követésére hivatkoznak). Mindent összevetve valószínűnek tartjuk, hogy Szent István neveltetése folytán rendelkezett bizonyos – lehet, hogy nem igazán magas – szintű latin ismerettel és tudott írni-olvasni.⁶

Felmerül a lehetősége annak, hogy a latin mellett egy másik nyelvet is megismert István – de ezt már nem neveltetése révén, hanem a körülmények hatására. Ez a nyelv pedig a német lehetett. Igaz, források nem erősítik meg direkt módon a feltevést, de bizonyos megfontolások alapján nem szabad kizárnunk ezt a lehetőséget sem. István már gyermekkorában, apja udvarában találkozott olyan egyházi vagy világi emberekkel, akik német származásúak voltak. Házasságkötésével ez a hatás a korábbinál sokkal intenzívebbé vált, mivel felesége és annak rokonsága német anyanyelvű volt; maga az esküvői ceremónia is német földön zajlott le. A Gizellával Magyarországra érkező nagyszámú egyházi és világi kíséret pedig, mint fentebb utaltunk rá, komoly szerepet játszott az egyházi-, állami- és a katonai élet számos területén. Mivel a nyelvi hatás évtizedeken keresztül érvényesült az udvarban – hol nagyobb, hol kisebb erővel –, nem alaptalan arra gondolnunk, hogy a király szert tehetett bizonyos szintű nyelvismeretre.

Első királyunkról tehát azt mondhatjuk el az idegennyelv-ismeret szempontjából, hogy latin tudásra neveltetése révén, a feltételezett német nyelvismeretre pedig a körülmények hatására tett szert.

A következő uralkodó, Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046) Szent István húgának és Orseolo Ottó velencei dogének a házasságából született. Velencében nevelkedett, nyilván a helyzetének megfelelő, kiváló körülmények között. Ekkor természetesen még szó sem volt arról, hogy valaha is magyar király lesz belőle, neveltetése arra irányult, hogy apját kövesse Velence élén. 1026 körül Péter és a húga az elmérgesedő német–velencei viszony miatt Magyarországra, Istvánhoz menekült. A király szívesen fogadta unkaöccsét és már ekkor politikai tisztségekbe emelte.

² István házasságára és ennek politikai következményeire: *Kristó* 2000. 39–42. o.

³ SRH II. 394. o. Magyar ford.: ÁKÍF 303. o.

⁴ *Györffy* 1977. 132. o.; *Kristó Gyula*: Szent István király. Budapest, 2001. 34–35. o.

⁵ SRH II. 625. o. Magyar ford.: ÁKÍF 136. o.

⁶ Valószínűnek tartja a latin tudást többek között Lenkey Zoltán is: *Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila*: Szent István és III. András. Budapest, 2003. 22. o.

A nagy fordulat azonban, mint ismeretes, 1031-ben következett be, amikor vadászbalesetben meghalt Imre herceg, István fia, a hivatalos trónörökös. Az idős uralkodó, más gyermek híján, arra kényszerült, hogy a rokonságból jelölje ki utódját. Választása Péterre esett, ami nagy felháborodást váltott ki a magyar előkelők egy részéből. István fiági unokatestvére, a trónöröklésből kizárt Vazul merényletet kísérelt meg ura ellen, ez azonban nem járt sikerrel, így őt megvakíttatta és megsüketíttette a király, fiait pedig, Leventét, Andrást és Bélát száműzte az országból.⁷

Orseolo Pétert tehát megkoronázták, uralkodása azonban nem hozott népszerűséget számára, sőt 1041-ben a magyarok elűzték a trónról, s helyébe ezúttal Aba Sámuel, István sógorát, másik hűgának a férjét emelték (1041–1044). Személyében tehát megint egy olyan ember lett a király, akit eredetileg soha sem szántak erre a méltóságra, s csak a körülmények folytán emelkedett hatalomra. Péter eközben III. Henrik német-római császárhoz menekült, akinek segítségével 1044-ben legyőzte Abát, akit nem sokkal az ütközet után meggyilkoltak. Mivel az újra trónra jutott király igazi zsarnoki uralmat vezetett be, több oldalról is szervezkedés indult ellene, amelynek következtében hazahívták a száműzetésből Vazul fiait: Leventét és Andrást. Másrészt kitört a Vata-féle pogányfelkelés, Pétert pedig elűzték és megölték. A fordulatokban és tragikus elemekben bővelkedő események eredményeként I. András (1046–1060) került a trónra.⁸

Szemponktunkból Orseolo Péter és Aba Sámuel sorsában a legfontosabb közös vonás az, hogy egyiküket sem szánták eredetileg Magyarország királyának, erre a magas méltóságra – mint már utaltunk rá – csak a körülmények folytán kerültek. Bár mind a ketten előkelő származásúak voltak, neveltetésük eltérő volt. Péter, akit eredetileg Velence élére szántak, jó nevelést kapott, melynek valószínűleg része lehetett a nyelvtanulás is. Más kérdés, hogy ez a latin vagy esetleg a görög volt – lévén ekkor Velence bizánci hűbér. Az biztosra vehető, hogy Péter, aki magyar anyától született Velencében, a magyart és az olaszt is jól ismerte. Lehetséges, hogy az előbbi nyelvben kezdetben nem volt annyira járatos, mint az olaszban, de legkésőbb a Magyarországra való menekülését követően ennek a tökéletesítésére is sor került. Felmerül még annak a lehetősége, hogy egy másik nyelvet is beszélt valamilyen szinten, mégpedig a németet. Családja jó viszonyt ápolt II. Henrik német-római császárral, igaz, ennek halála után a viszony megromlott. Péter azonban első trónfosztása után mégis III. Henrik német uralkodóhoz menekült, akinek az udvarában két évig tartózkodott (később is találkoztak személyesen). Húga a bajor örgróf felesége, hitvese szintén német származású volt.⁹ Megerősíteni látszik feltevésünket a XIV. századi magyar krónikakompozíció azon megjegyzése is, miszerint az ország javait „vadállat módjára üvöltő teutonokkal meg a csacsogó fecskék módjára fecsegő latinokkal” élte fel, az erősségeket és a várakat is „a teutonok és a latinok őrizetére bízta”.¹⁰ Vagyis a király az olaszok mellett nagyszámú német nyelvet beszélő emberrel vette magát körül, akiknek tisztségeket és birtokokat adományozott. Ráadásul a német hűbér velejárójaként bevezette a bajor jogot is az országban. Mindezek alapján egyáltalán nem tűnik elképzelhetetlennek, hogy Péter, főleg a körülmények hatására, német nyelvtudásra is szert tett.

Más volt a helyzet Aba Sámuellel. Mint már jeleztük, ő is előkelő származásúnak számított, a még évtizedekkel a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozott kabarok fejedelmi családjának a leszármazottja volt.¹¹ Rangja azonban legfeljebb a (volt) magyar törzsfőkéhez hasonlítható,

⁷ István uralkodásának ezt a szakaszát, benne Péter szerepét a kutatás eltérőképpen mutatja be. Lásd például: Györffy 1977. 374–383. o.; Kristó – Makk 1996. 53–55. o.; Kristó 2000. 45. o.

⁸ Az eseményekre: Pauler I. 1899. 78–94. o.; Kristó 1998. 115–119. o.

⁹ Kristó – Makk 1996. 53., 57. o.

¹⁰ SRH I. 323. o. Magyar ford.: Képes Krónika, 94. o.

¹¹ Korai Magyar Történelmi Lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994. 592–593 o. (Szegefű László); Kristó – Makk 1996. 61–63. o.

semmiképpen sem a nagyfejedelmi családból eredő és keresztény uralkodónak szánt Istvánéhoz. Ennek megfelelően neveltetését sem lehet „királyinak” gondolni, hiszen hosszú ideig esélye sem lett volna a hatalom megszerzésére. E különbséget példázza az az eset is, amelyből egyértelműen kiderül, hogy Istvánnal ellentétben ő például nem tudott latinul. Ugyanis Szent Gellért nagy legendájából kiderül, hogy a püspök húsvéti prédikációját (amelyben egyébként a jelen levő királyt ostromozta súlyos bűneiért) tolmács fordította, aki a kényes részeket vonakodott magyarra átültetni. Gellért azonban ráparancsolt, hogy fordítson le mindent. „Végül is a tolmács (*interpretes*) kénytelen-kelletlen előadta a pásztor szavait, s ezek a királyban nem kis félelmet keltettek”.¹² Aba Sámuel tehát olyan család tagja volt, amely „osztozott a magyar előkelők sorsában, de török nyelvét és zsidó vallását egészen a XI. század elejéig megtarthatta” (a kazár vezető réteg a VIII–IX. században hivatalosan felvette a zsidó hitet).¹³ Ha ez a feltevés helytálló, akkor ez azt jelenti, hogy Aba Sámuel tudhatott törökül. Csakhogy ennek ellentmondani látszik Bíborbanszületett Konstantín bizánci császár 950 körül keletkezett tudósítása, amelyben azt írja a magyarokhoz csatlakozott kabarokról, hogy „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket [magyarokat], de tudják a türkök másik nyelvét is”.¹⁴ Vagyis a X. század közepére a kabarok már kétnyelvűek voltak, s mivel a steppei török nyelvű „utánpótlás” jórészt már megszűnt, a XI. század elejére minden bizonynal végleg elmagyarosodtak. Nem valószínű, hogy ez alól a folyamat alól a fejedelmi család ki tudta (vagy akarta) volna vonni magát, hiszen a magyar nyelvű, törzsi eredetű arisztokráciától való ilyen jellegű elhatárolódás nem állt az érdekében. Mindezek alapján tehát kevésbé tűnik valószínűnek Aba Sámuel török nyelvűsége. Inkább arra gondolhatunk, hogy a csak magyarul tudó, egynyelvű uralkodók közé tartozott.

Visszatérve I. Andrásról, róla már említettük, hogy az István ellen sikertelen merényletet megkísérlő Vazul fia volt, akit bátyjával, Leventével és öccsével, Bélával együtt száműzött az országból az uralkodó. A három testvér először rövid csehországi tartózkodás után Lengyelországba ment, ahol néhány évet együtt töltöttek, később azonban elváltak útjaik. Levente és András Oroszországba, azaz Kijevbe ment, ahol Bölcs Jaroszláv nagyfejedelem vendégszeretetét élvezték. Ez odáig terjedt, hogy András feleségül vette a fejedelem leányát, Anasztáziát, s egyes feltevések szerint itt vette fel a kereszténységet is. A testvérek körülbelül nyolc esztendő telt el az orosz földön, míg nem a Péter ellen mozgolódó előkelők hívására 1046-ban visszatértek Magyarországra.¹⁵ Mindezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a hosszas oroszországi tartózkodás, valamint az orosz házasság eredményeként András megtanulta a nyelvet olyan szinten, hogy tolmács nélkül is elboldoguljon a számára menedéket nyújtó országban és feleségével is kezdettől fogva szót tudjon érteni.¹⁶ I. András esetében megint csak a körülményekre lehet hivatkozni, mint a nyelvtudás okára, hiszen erre nem a neveltetése folytán, hanem a politikai helyzet alakulása révén tett szert.

Hasonló volt a helyzet András öccsével, Bélával is. A krónika az ő sorsáról is beszámol, bár erős a gyanú, hogy a mesés, de legalábbis kiszínezett elemek innen sem hiányoznak. A testvérek, mint már szó esett róla, együtt mentek 1032 körül Lengyelországba. Béla itt elég hamar

¹² SRH II 500. o. Magyar ford.: Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk. *Érszegi Géza*. Budapest, 1983. 89. o.

¹³ *Kristó – Makk* 1996. 62. o.

¹⁴ *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984. 46. o.

¹⁵ *Kristó – Makk* 1996. 70. o. A XIV. századi krónikakompozíció némileg kiszínezett formában számol be az oroszországi tartózkodásról: SRH I. 336–337. o.

¹⁶ Érdekes adalékkal szolgál Anonymus a királyi pár Oroszországhoz fűződő viszonyáról, amikor arról ír, hogy I. András azért szerzett meg egy kelet-magyarországi földet, „mert felesége szeretett az ország ama részén időzni, hogy közelebb lehessen szülőföldjéhez, minthogy az orosz fejedelem leánya volt, a király pedig attól félt, hogy a német császár Péter király véreinek megbosszulására Magyarországra jön”. SRH I. 56. o. Magyar ford.: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. *Kristó Gyula*. Szeged, 1995. 300–301. o.

megtalálta a szerencsését, mivel II. Mieszko szolgálatába állva a pomeránok elleni hadjárat során párviadalban legyőzött egy ellenséges vitézt, s így megnyerte a háborút. Az uralkodó hálából feleségül adta hozzá Richeza (más verzió szerint Adelhaid) nevű leányát jelentős birtokokkal és jövedelmekkel együtt.¹⁷ Érthető, ha ezek után nem tartott Leventével és Andrással orosz földre, hanem Lengyelországban maradt, ahol fontos szerepet játszott a politikában, s itt születtek első gyerekei is, a későbbi I. Géza (1074–1077) és I. (Szent) László (1077–1095) király. Béla hosszú ideig élt Lengyelországban, mivel csak 1048-ban, I. András hívására tért vissza Magyarországra. A közöttük létrejött megegyezés fontos eleme volt, hogy András halála után öccsére, Bélára száll a korona.¹⁸

Rátérve Béla nyelvismeretére, az elmondottakból világosan kitűnik, hogy ő is az élet- és politikai körülmények alakulása révén tett erre szert. Ez a nyelv természetesen a lengyel volt. Bár a krónika szerint a pomerán vitézzel vívott párbajra jelentkezéskor tolmács segítségével (*per verbum interpretis*) ajánlotta fel segítségét Mieszkonak,¹⁹ egyértelmű, hogy a későbbiekben erre már nem volt szüksége. Több mint másfél évtizedig tartózkodott lengyel földön, felesége is lengyel volt, ráadásul a felső politikai körök aktív szereplőjeként élte itteni életét. Mindezek alapján biztosra vehetjük, hogy kellő szinten megtanulta a nyelvet és használni is tudta a mindennapi életben. Hogy más idegen nyelvet ismert-e, erre vonatkozóan nincsenek adataink. Arról viszont a magyar krónikából értesülünk, hogy latinul nem tudott. I. András a német–magyar ellenségeskedések lezárásaképpen fiát, az akkor öt éves Salamont össze kívánta házasítani III. Henrik leányával, Judittal. Ennek viszont az volt a feltétele, hogy Salamon legyen a trónörökös. András hajlandó is volt ennek a feltételnek a teljesítésére, ami viszont ellentmondott a korábban öccsével kötött egyezségnek. 1057–1058 körül királlyá kenette fel kisfiát. Béla az ünnepélyes szertartáson jött rá, hogy mi is történik valójában. A krónika így számol be erről: „Amikor pedig Salamon koronázásán ezt énekelték: «Légy ura testvéreidnek» és Béla herceg tolmács segítségével (*per interpretem*) megértette ebből, hogy a gyermek Salamont az ő urául rendelték, hevesen méltatlankodott”.²⁰ A testvérek között harc tört ki, melynek következtében András meghalt és I. Béla (1060–1063) lett a király.

A kiújuló dinasztikus belharcok azonban nem értek véget, mert I. András fia német segítséggel kívánta megszerezni a trónt. Törekvése IV. Henrik támogatásának köszönhetően, valamint I. Béla halálos balesetének a következtében sikerrel járt, így magyar királlyá koronázták. Salamon (1063–1074) élete és uralkodása bővelkedett drámai fordulatokban, halála kapcsán pedig legendák kaptak szárnyra.²¹ Mindezeket a körülményeket természetesen egyáltalán nem lehet figyelmen kívül hagyni, amikor a kalandos sorsú uralkodó idegennyelv-ismeretét próbáljuk felderíteni. Ezen a téren közvetlen adatok híján csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. A viszonylag későn (1052-ben, más felfogás szerint 1053-ban) született Salamont I. András minden bizonnyal kezdettől fogva királyi herceget, illetve trónörököst megillető nevelésben kívánta részesíteni. Az események azonban úgy alakultak, hogy az öt éves gyermeket 1057-ben lényegében társuralkodóvá koronázták. Az aktust szinte rögtön követte a belső harcok kitörése, ami azt eredményezte, hogy Salamonnak családjával együtt német földre kellett menekülnie. Innen három év elteltével, 1063-ban tért vissza, amikor is ténylegesen királlyá koronázták. Ekkor még mindig csak tíz éves volt. A viharos

¹⁷ SRH I. 336–337. o.

¹⁸ Az eseményekre – az 1. sz. jegyzetben felsorolt összefoglaló munkákon kívül – lásd: Kristó 1998. 119–123. o.

¹⁹ SRH I. 344–345. o.; Pauler I. 96–97. o.; Kristó 1998. 120. o.

²⁰ SRH I. 352–353. o. Magyar ford.: Képes Krónika, 119–120. o.

²¹ Salamon életére és uralkodására: Wertner 1892. 128–130. o.; Kristó – Makk 1996. 86–106. o.; Kristó 1998. 123–125. o.

körülmények nyilván nem igazán kedveztek egy többoldalú, elmélyült felkészítésnek. Több mint kérdéses, hogy e rövid, zaklatott időszak lehetővé tette-e a latin, mint legfőbb idegen nyelv elsajátítását és az ehhez kapcsolódó írni-olvasni tudás, valamint a műveltségi alapok megszerzését. Úgy gondoljuk, hogy Salamon esetében nem számolhatunk e tudásanyaggal. Idegennyelv-ismeret terén esetleg arra gondolhatunk, hogy orosz származású anyjától, Anasztáziától megtanulhatta valamennyire ezt a nyelvet, de ha arra gondolunk, hogy a királyné és a vele jött kísérete eddigre már megtanult magyarul, s a kisfiút körülvevő dadák és nevelők is ezt a nyelvet beszélték, akkor a feltevést el kell vetnünk. Nagyobb joggal gondolhatunk egy másik idióma, a német elsajátítására. Ha figyelembe vesszük, hogy felesége, Judit német anyanyelvű volt, s hogy Salamon gyermekként éveket töltött ebben a közegben, és szoros német kapcsolatai majdnem élete végéig megmaradtak, akkor joggal feltételezhetjük, hogy ezt a nyelvet beszéd szinten elsajátította és használta.

Salamont tehát olyan királynak tekinthetjük, akinek kezdetben megadatott a lehetőség, hogy megfelelő (valamelyes latin ismeretet is magában foglaló) nevelésben részesüljön, a körülmények alakulása azonban úgy hozta, hogy a katonai erények gyakorlására kellett fordítania a figyelmét, s idegen nyelvként valószínűleg csak a német megismerésére futotta a lehetőségeiből.

Salamon uralkodásának I. Béla fiai, Géza és László vetettek véget 1074-ben. A trónt I. Géza (1074–1077) foglalta el. Mellőzve most az uralkodásával kapcsolatban felmerülő egyéb kérdéseket, figyelmünket csak alapvető témákra, a nyelvtudásra fordítjuk.²² Mint fentebb már szó esett róla, Géza öccsével, Lászlóval együtt Lengyelországban született, a legvalószínűbb feltevés szerint 1040 körül. Neveltetésével kapcsolatban megfogalmazódott olyan álláspont, miszerint „mint fiúgyermeket főleg vadászatra, fegyverforgatásra és imádkozásra tanították. A betűvetést, ami akkor a latin írást jelentette, nyilván nem ismertették meg vele, hiszen ez abban az időben az egyházi emberek tudománya volt.”²³ A feltételezés első részével egyetértünk, az indoklással azonban nem. Valószínű, hogy Géza neveltetése nem terjedt ki a latin és a betűvetés elsajátítására, de véleményünk szerint nem azért, mert ez egyfajta egyházi kiváltság volt, hanem sokkal inkább azért, mert őt nem szánták uralkodónak (több ok miatt nem is szánhatták annak), így a királyi sarjához méltó nevelés helyett az arisztokrácia köreiből elterjedt tudnivalókat gyakoroltatták vele. Mint láttuk, Szent István esetében legalábbis valószínűsíthető, hogy a latin valamelyes elsajátítása is hozzátartozott a neveltetéséhez (a későbbiekben még visszatérünk arra, hogy evvel nem volt egyedül), annak ellenére, hogy nem papnak szánták. Géza esetében az idegen nyelvet (ha nagyon pontosak akarunk lenni, az anyanyelvet) a lengyel jelentette. Lengyel anyától született Lengyelországban, ahol több évet töltött el gyermekként, s ahová később is visszatért, s széleskörű kapcsolatot ápolt a szó szoros értelmében vett szülőföldjével. Gyermekként tehát a lengyelt és a magyart is elsajátította, mely utóbbi hazatérése után természetesen a fő nyelvévé vált.

I. Géza esetében tehát azt mondhatjuk, hogy eredetileg ő sem királyfinak született, abban viszont, hogy végül mégis magyar király lett, a sors fordulatai mellett fontos szerepe volt a kitartó harcnak is, amelyet már apja, Béla elkezdett a korona megszerzéséért, s amit ő és László sikerrel folytattak tovább.

Gézát öccse, második szent királyunk, I. László (1077–1095) követte a trónon. Születésének időpontja körül némi vita tapasztalható; van olyan vélemény, amely szerint „1046 táján”, más álláspont szerint „1040 körül született”.²⁴ Véleményünk szerint az utóbbi felfogás (főleg a későbbi

²² Géza életére és uralkodására: *Wertner* 1892. 176–180. o.; *Pauler* I. 1899. 128–135. o.; *Kristó – Makk* 1996. 98–106. o.

²³ *Kristó – Makk* 1996. 98. o.

²⁴ Magyarország története I/2. Főszerk. *Székely György*. Budapest, 1984. 894. o.; *Kristó – Makk* 1996. 107. o. Szent László uralkodásával és életével temérdek munka foglalkozott, a két előbbi mellett ezek közül csak néhányra uta-

történesek tükrében) megalapozottabb. Amennyiben ez fedi a valóságot, akkor László neveltetéséről, sorsáról és nyelvtudásáról lényegében ugyanazt mondhatjuk el, mint Gézáéről. Arról, hogy a lengyelen kívül más idegen nyelvet ismert-e, nincsen adatunk, így ebből a szempontból Gézával „egy kategóriába” vehetjük őt is.

Szent Lászlónak nem volt fiúgyermek, öccse, Lampert is meghalt még az ő életében, így az uralkodónak unokaöccsei, Géza fiai, Kálmán és Álmos közül kellett kiválasztania az utódot. A kutatásban nincs egyetértés arra vonatkozólag, hogy kire (és miért) esett László választása: a fiatalabb Álmosra vagy az idősebb, de korábban már pappá szentelt Kálmánra. Továbbra sincs arra lehetőségünk, hogy az álláspontok közötti eltéréseket részletesen taglaljuk, de szempontunkból ez nem is elsődrendű fontosságú.²⁵ Akárhogyan rendelkezett ugyanis László, halála után a két testvér között csaknem egy évig tartó harc tört ki a hataloméért, amelynek a győztese Kálmán lett. Könyves Kálmán (1096–1116) trónra kerülésében a kül- és a belpolitikai helyzet (pápaság és a császárság harca, főúri csoportok közötti erőviszonyok stb.) alakulása mellett nagy szerepe volt Kálmán tehetségének és egyéni képességeinek is. Kimagasló tehetségéről és párját ritkító műveltségéről egyértelműen vallanak a korabeli források. Kálmán neveltetése folytán tett szert idegennyelv-ismeretre (a latinra és az azzal járó tudásanyagra), annak az elvárásnak a jegyében, hogy egyházi pályát fusson be, magas rangú főpap váljék belőle. Hogy végül mégis a világi hatalom birtokosa lett, az, mint láttuk, jelentős részben tehetségének volt köszönhető. Azt is mondhatnánk, hogy a helyzet némileg paradox, mert Kálmán kimagasló ismeretei ellenére lett király, ugyanakkor ezek az ismeretek mégis csak hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar középkor egyik legnagyobb uralkodójává váljon.

*

Végére érve a XI. századi magyar uralkodók idegennyelv-ismeretével kapcsolatos vizsgálódásainknak, elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy ilyen jellegű ismeretre több oknál fogva is szert tehettek uralkodóink. E téren fontos szerepe volt a neveltetésnek, a királyi feladatok ellátására való felkészítésnek. Ezt már Szent István esetében is láthattuk, de még jobban megvilágítja a helyzetet Szent Imre története, akiről tudjuk, hogy apja utódjának szánták, s ennek megfelelő nevelést kapott. Ebben többek között részt vett maga Szent Gellért is,²⁶ ami megerősíti azt a sejtésünket, hogy a felkészítésnek a latin tanítása is része volt. Tovább erősíti ezt az elképzelést a fentebb említett *Intelmek* elkészíttetése. Vagyis nem állják meg a helyüket azok a fentebb már idézett vélemények, miszerint a XI. században nem volt helye (legalábbis Magyarországon) a „tervszerű trónörökös neveltetésnek, felkészítésnek, illetve, hogy ebbe nem tartozott bele valamilyen fokon a latin és a hozzá fűződő művelődésbeli dolgokba való bevezetés.

Az idegennyelv-ismeret megszerzésének másik módja a már többször emlegetett „véletlen”, azaz a politikai és egyéb körülmények alakulása, előre nem látható változása. Ez a helyzet például a Vazul-fiakkal, I. Andrással és I. Bélával. Más esetben a „véletlen” a trón megszerzésére vonatkozik, a nyelvtudás hozottnak tekinthető. Ezt látjuk Orseolo Péter és Könyves Kálmán esetében. A legkevésbé megfogható ok az anya (vagy annak környezete) révén való nyelvismeret megszer-

lunk: *Pauler* I. 1899. 136–177. o.; László emlékezete, *Kristó* 1998. 129–137. o.

²⁵ Így például Györffy György arra gondolt, hogy László halála előtt, amikor „Kálmán és Álmos között kellett választania, Kálmán mellett döntött, annak ellenére, hogy Kálmán felszentelt püspök volt, és szembe fordult vele a legfontosabb egyházpolitikai kérdésben”. Ezzel szemben Kristó Gyula úgy látta, hogy „László halála előtt úgy rendelkezett, hogy utána Álmos uralkodjék”. László emlékezete, 20. o.; *Kristó – Barta – Gergely* 2002. 54. o. Hasonlóképpen *Kristó – Makk* 1996. 129–130. o.

²⁶ *Kristó – Makk* 1996. 45. o.

zése. Ez a legnagyobb valószínűséggel a Lengyelországban, lengyel anyától született Béla-fiak esetében tételezhető fel.

Bármilyen okból is tett valaki szert idegennyelv-ismeretre, elmondható, hogy XI. századi uralkodóink többsége rendelkezett valamilyen idegennyelv-tudással. Az általunk felhozott példák közül egyedül Aba Sámuel esetében gondolhatunk arra, hogy a magyaron kívül más nyelven nem tudott. Rövidre fogva: úgy látjuk, hogy már első királyunk óta tetten érhető az a törekvés, hogy a trónöröklést a neveltetés révén is biztosítsák; ennek pedig, „normál” körülmények között része volt a latin felkészítés is. Hogy ezt az elképzelést mikor, milyen események írták felül, már sokszor nem az uralkodókon vagy szüleiken múltott, hanem a (szinte már misztifikált) „körülmények alakulásán”.

MELLÉKLET

XI. századi királyaink idegennyelv-tudása²⁷

Név	Uralkodás	Nyelvtudás
I. (Szent) István	1000/1001–1038	latin, német (?)
Orseolo Péter	1038–1041; 1044–1046	olasz, latin (?), görög (?), német (?)
Aba Sámuel	1041–1044	török (??)
I. András	1046–1060	orosz
I. Béla	1060–1063	lengyel
Salamon	1063–1074	német (?)
I. Géza	1074–1077	lengyel
I. (Szent) László	1077–1095	lengyel
Könyves Kálmán	(1096–1116)	latin

RÖVIDÍTÉSEK

ÁKÍF	Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. <i>Kristó Gyula</i> . Szeged, 1999.
<i>Györffy</i> 1977.	<i>Györffy György</i> : István király és műve, Budapest, 1977.
Képes Krónika	Képes Krónika. Szerk. <i>Kristó Gyula</i> . Budapest, 1986.
<i>Kristó</i> 1998.	<i>Kristó Gyula</i> : Magyarország története 895–1301. Budapest, 1998.
<i>Kristó</i> 2000.	<i>Kristó Gyula</i> : Írások Szent István királyról és koráról. Szeged, 2000. 39–42. o.
<i>Kristó – Barta – Gergely</i> 2002.	<i>Kristó Gyula – Barta János – Gergely Jenő</i> : Magyarország története. Előidőktől 2000-ig. Budapest, 2002.
<i>Kristó – Makk</i> 1996.	<i>Kristó Gyula – Makk Ferenc</i> : Az Árpád-ház uralkodói, Budapest, 1996.
László emlékezete	László király emlékezete. Szerk. <i>Katona Tamás</i> . Budapest, 1977.
<i>Pauler</i> I. 1899.	<i>Pauler Gyula</i> : A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Budapest, 1899.
SRH I–II.	<i>Emericus Szentpétery</i> : <i>Scriptores rerum Hungaricarum</i> I–II. Budapestini, 1937–1938.
<i>Wertner</i> 1892.	<i>Wertner Mór</i> : Az Árpádok családi története. Nagy-Becskerek, 1892.

²⁷ A táblázatban (?) jelöli azokat a nyelveket, amelyek ismeretére pusztán feltételezés alapján gondolhatunk, a (??) kevésbé valószínű feltevésre utal. Szent Imrét, mivel trónörökös volt ugyan, de meghalt mielőtt király lehetett volna, nem vettük fel a táblázatba.

A magyar haderő felszerelésének lehetőségei a bledi egyezmény (1938)¹ előtt

Magyarország 1930-as évekbeli katonai erejét vizsgálva talán az az egyik legszembetűnőbb jelenség, hogy milyen széles volt az a terület, amelyet a magyar vállalatok hadicikkeikkel le tudtak fedni annak érdekében, hogy a haderő sikerrel vehesse föl a harcot a szomszédos kis-antant országokkal, Csehszlovákiával, Romániával, vagy Jugoszláviával. A magyar politikai vezetés tudta, hogy az első világháborút lezáró trianoni békediktátum magában hordozza a következő háború lehetőségét, amelynek során a területi revízió napirendre kerülhet. Ebben az esetben pedig a haderőnek képesnek kell lennie az egykori magyar területek visszaszerzésére. Az alapelgondolás szerint elsősorban a hazai hadiipar volt hivatva, hogy a fegyvereket és a katonai felszereléseket biztosítsa a katonák számára, mert az 1920-as évektől a békediktátum határozatai miatt nem volt lehetőség fegyverek és haditechnikai eszközök importjára, még akkor sem, ha arra rendelkezésre állt volna elegendő anyagi forrás.

A haderőre és a hadiiparra súlyos béklyót rakó „szerződés” a magyar hadsereg létszámát 35 000 főben maximálta. A szerződés aláírásától számított három hónapon belül a meghatározott fegyverzetten és lőszereken felüli raktári készleteket a szövetséges hatalmak részére át kellett adni. A hadiipart legerősebben sújtó határozatként előírták:

- fegyvert, lőszert és bármilyen más hadianyagot csak egy – állami tulajdonban lévő – gyár állíthat elő.
- A három hónapot meghaladva minden más hadianyag előállítására, raktározására, tanulmányozására szolgáló telepet meg kellett szüntetni vagy kizárólag polgári, kereskedelmi célra átalakítani.
- A főlegessé vált szakképzett dolgozókat el kellett bocsátani. A hadiüzemek gépeit meg kellett semmisíteni vagy a polgári termelés céljaira átalakítani.
- A szerződés a magyar hadvezetés számára minden fegyverre, lőszerre és más hadianyagra vonatkozó export és import tevékenységet megtiltott.
- Szintén szigorúan megtiltották a – nemzetközi szerződések által egyébként is korlátozott – fojtó, mérgező gázok előállítását, illetve külföldről történő beszerzését.
- Korlátozták a harckocsik, repülőgépek és egyéb harci járművek gyártását, illetve behozatalát is.²

A Nagy Háború győztesei a magyar haderőt és a mögötte álló hadiipart darabokra törték, de nem érték el céljukat: a teljesen ellenőrzött, komoly beavatkozásra évtizedekig képtelen véd-erőt. A szerződés életbelépésekor az egykori antant részéről senki sem gondolta 1938-ban, amikor

¹ Az egyezményben a kisantant elismerte Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, ennek az volt az ára, hogy Magyarország lemondott a trianoni békediktátumban elcsatolt területek visszafoglalásáról. Aláírására 1938. augusztus 29-én került sor.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Z 402. 11. 705–710. o.

Darányi Kálmán³ bejelentette a Győri programot – amelynek keretében öt év alatt egymilliárd pengőt akartak a haderő közvetlen és infrastrukturális fejlesztésére fordítani – miszerint nem kell a nulláról indulnia a magyar hadigazdaságnak! A magyar politikai és katonai vezetés dacolva békediktátummal és az 1927-ig, katonai megbízottai révén személyesen is jelen levő antant akaratával, mindent megtett annak érdekében, hogy folyamatosan kijátssza a határozványokat, s ezzel életben tartsa a haderőt és a hadiipar meghatározó vállalatait.

A forradalmak és az 1919-es román megszállás súlyos károkat okozott a hazai iparnak. Az 1920-ban aláírt trianoni békediktátum hosszú időre korlátozta a hadsereg ellátásának lehetőségét. A terület-elcsatolások jelentős nyersanyagbázisokat vettek el az országtól. Az ipari központok és a képzett munkásság egy része a szomszédos országokhoz került, mint ahogyan a szállítás szempontjából fontos út- és vasúthálózati gócpontok is.

A békeszerződés a katonai határozványok helyszíni ellenőrzésére létrehozta a Szövetségi Katonai Ellenőrző Bizottságot (SZKEB), hogy a magyar kormánytól a lőszerkészletek és raktárak elhelyezésére, a fegyver-, lőszer- és hadianyag műhelyek, gyárak elhelyezésére és működésére vonatkozó adatokat, valamint a kiszolgáltatott fegyvert, lőszert, hadianyagot, a hadiipar céljait szolgáló szerszámokat ellenőrizze, s a nem engedélyezett készleteket átvegye.⁴

Mindezek az intézkedések szinte elviselhetetlen helyzetbe hozták a magyar ipart, a hadiipart pedig újjá kellett építeni. A háború főbb hadiszállítói közül néhány tönkrement vagy profilját teljesen – a polgári termelés irányába – sikerült megváltoztatnia. A hadiipar újjászervezését, az 1922-ben létrehozott magyar királyi Állami Hadianyaggyár vette kézbe, de a négy alapvető bázis erre az időre már kialakult.

A csepeli Weiss Manfréd (WM) lőszergyár, a Fegyver- és Gépgyár Rt., mint régi, nagy tradíciókkal rendelkező hadiüzem, vállalta a hadsereg békeellátását is. A hadilőpor és tüzérségi löveg gyártásának – a háború utáni helyzetben – megszűntek a hazai lehetőségei, ezért ezeket újra kellett teremteni.

A lőporgyártásra létrehozott Lőporgyárüzemi Rt. Magyaróváron, majd Fűzfőn, az új telepen kezdte meg működését. A lövegüzemet – a román megszálló csapatok által kirabolt győri ágyúgyár helyett – az állami kézben lévő diósgyőri vasgyár mellett alakították ki. A négy üzemet szerződésekkkel kötötték a Hadianyaggyárhoz, ehhez társultak még a Vadásztölténygyárral és a Danuviaival aláírt megállapodások.

A Honvédelmi Minisztérium (HM) – a magániparral szembeni – kiszolgáltatott helyzetében a gyárakkal kötött szerződések meglehetősen előnytelennek bizonyultak. A WM Rt., a Lőporgyárüzemi Rt., illetve a Vadásztölténygyár Rt. aránytalanul nagy anyagi áldozatot követelt a rejtett kapacitások fenntartásáért, de a Fegyver- és Gépgyár vagy a lövegüzem foglalkoztatása is jelentős terheket rótt a HM-re.

Egyes gyárak, mint a Lipták és Társa óriásvállalat, vagy a három magyarországi repülőgépgyár, az albertfalvai UFAG (*Ungarische Flugzeugfabrik Aktion Gesellschaft*) az aszói Magyar Lloyd Repülőgép- és Motorgyár, illetve a Magyar Általános Gépgyár (MÁG) csődbe ment.

³ Pusztaszentgyörgyi és tetéleni Darányi Kálmán (Budapest, 1886. március 22. – Budapest, 1939. november 1.) politikus, miniszterelnök. Nevéhez fűződik az egymilliárd pengős hadseregfejlesztési program, amelyet 1938. március 5-én Győrött a kormányzópart, a Nemzeti Egység Pártja nagygyűlésén jelentett be. A program kidolgozója Imrédy Béla volt.

⁴ A SZKEB-ben olasz, angol, japán és francia delegátusok voltak, a bizottság elnöke 1927-ig – annak távozásáig – olasz tiszt (ezredes) volt. A légügyi szakértő és a létszámenőrző albizottság vezetője egyaránt francia, az anyagi eszközöket ellenőrző albizottság vezetője pedig olasz volt. A japán delegátus 1923-ig tartózkodott Magyarországon.

Akadtak azonban új vállalatok, amelyek magántőkével, vagy éppen állami pénzből a háború utáni időszakban jelentek meg és váltak meghatározó erővé, mint a Danuvia Rt., amely 1920-ban még nem fegyvergyártó céggént alakult meg, de 1924-től a két kiváló fegyverkonstruktor, Gebauer Ferenc,⁵ majd Király Pál⁶ produktumaira építve egyre nagyobb részt vállaltak a hadsereg – főleg a légierő – felszerelésében. Tipikus példa az állami tulajdonú hadiipari üzem kialakítására a MÁVAG diósgyőri lövegüzeme, amely 1920 előtt csak lövegalkatrészeket gyártott, és kényszerűségből – Győri Ágyúgyár megszűnése után – költségvetési pénzből tették alkalmassá löveggyártásra.⁷

Az iparban tapasztalt inflációs konjunktúra kedvező hatással volt a hadiiparra is, de a HM-nek 1925-től újabb, ezúttal hosszabb távú, nehezen kezelhető pénzügyi problémái merültek fel. Az 1920-as évek végétől a politikai szorításból némileg kiszabaduló hadvezetés előtt a gyors hadseregfejlesztés érdekében hazai vagy külföldi fegyverbeszerzési lehetőségek álltak rendelkezésre. A hazai tervezésű, magyar hadiipar által előállított fegyverrendszerek alkalmazása a hazai ipar fejlesztését, a magyar munkaerő felhasználását hozta magával, amelynek alapja az Osztrák–Magyar Monarchiából származó fegyverek modernizálása volt. A külföldi forrásból származó fegyverzet és felszerelés beszerzése, teljes fegyverrendszerek, gyártási eljárások vásárlásával. Közös gyártási projektek megvalósítása és ennek segítségével korszerű technológia meghonosítása a magyar hadiiparban. – A későbbiek bizonyosága szerint a vizsgált időszakban mindhárom megoldás létjogosultságot kapott. Utóbbi két esetben jórészt el lehetett tekinteni a költségigényes és hosszadalmas K+F folyamatától.

Elsőként a semleges svéddek...

A külföldi beszerzéseket főként az tette indokolttá, hogy a magyar hadiipar nem rendelkezett gyártási eljárással és tapasztalatokkal olyan kiemelten fontos területeken, mint a páncélfélmű- és harckocsigyártás, korszerű tüzérségi és gyalogsági fegyverek. A hazai kutatás-fejlesztés közel sem volt az elvárható szinten a vegyi harcanyag, a gépjárművek és a repülőgépek gyártása terén sem.

A hadvezetés potenciális beszerzési forrásai 1927 után elsősorban a semleges, fejlett technológiával rendelkező országok voltak. Különböző katonai szakértői bizottságok jártak Európa több országában azzal a céllal, hogy a magyar hadsereg korszerű fegyverzetre tegyen szert. Svédország

⁵ Gebauer, Ferenc (Szilézia, 1888–?): osztrák (sziléziai) származású, felsőfokú szakiskolai végzettségű fegyverkonstruktor. Az első világháború alatt 1914. augusztus 21-től (futár, tábori, berepülő pilóta) katonai szolgálatot teljesített. Első kényszerhajtású géppuskáját 1917-ben szabadalmaztatta, amelyet 1918 M-ként rendszeresítettek. A Monarchia megszűnését követően (születési helye alapján) Csehszlovák állampolgár lett, majd áttelepült Magyarországra, és 1920-tól a Danuvia Ipari és Kereskedelmi Részvénytársaság meghatározó egyénisége volt. Tevékenységét 27 hazai szabadalom fémjelzi. Az 1930-as évek közepétől a Gebauer által tervezett repülőgép, harckocsi és harcjármű géppuskák egész sorát rendszeresítette a hadvezetés.

⁶ Király Pál (1880–195?) magyar gépészmérnök. Végig harcolta az első világháborút, majd századosként 1921-ben tartalékállományba került. A német mellett angolul és franciául is jól beszélő mérnök első löfegyver szabadalmát 1910. november 24-én jelentette be. Király Pál löfegyver-konstruktori munkásságának első sikerei a svájci Schweizerische Industrie-Gesellschaft (SIG) gyárhoz köthetők, ahol úgy önálló, majd a gyár igazgatójával közös löfegyverszerkezetek születtek. Hazánkban Király Pál és a Honvédelmi Minisztérium kapcsolata 1924-re datálható. A nagy sikert a Király-féle 1939 M, 1943 M 9 mm-es géppisztolyok hozták meg. A háborút követően a Király Pál előbb Svájcba, majd Dominikába emigrált, ahol megtervezte a Cristobal-gépkarabély családot. A dominikai Trujillo-rezsim bukása után Király Pál ismeretlen időpontban (danuviás konstruktor társához, Gebauer Ferenchez hasonlóan) nyomtalanul eltűnt.

⁷ A löveg gyűjtőfogalom, ebbe a kategóriába tartozik valamennyi szárazföldi-, haditengerészeti és légvédelmi ágyú, tábori tarackok, mozsarak, sőt a harckocsi ágyúcsövek, a rohamlövegek csövei is.

és Svájc az elsők között jött képbe, hiszen az 1920-as évektől a német fegyvertervező mérnökök és a kísérleti intézetek ezekbe az országokba tették át a fejlesztés terepét a Németországot is sújtó békeszerződés korlátai miatt.

Részben ennek is köszönhető, hogy a svéd Bofors AB és az AB Landsverk cég az évtized végén korszerű tüzérségi lövegekkel és páncéljárművekkel rendelkezett, amelyeket azután sikeresen értékesítettek a világ számos országában.

A Magyarország revíziós elképzeléseit támogató országok –Németország és Olaszország – is hajlandóak voltak Magyarországgal együttműködni a magyar haderő felfegyverzésének érdekében. A magyar kormány Olaszországgal – amely 1927-ig aktív tagja volt a Magyarországon működő antant által felügyelt Szövetségi Katonai Ellenőrző Bizottságnak – még abban az évben megkötötte az örök barátsági szerződést, amely kiváló alapot nyújtott a katonai együttműködéshez. A felek létrehozták a közös fegyverzeti bizottságot. Az ennek keretei között dolgozó szakmai albizottságok feladata volt a magyar fegyverigények olasz forrásból való kielégítése.

A német eredetű fegyverek beszerzése ennél bonyolultabb volt, tekintve, hogy németek többnyire nem adták át a legkorszerűbb fegyvereket és gyártási eljárásokat. Ennek ellenére nagyon fontos, meghatározó forrást jelentettek a magyar haderő számára az 1930-as évek közepétől, még inkább a második világháború időszakában. Jelentős volt a Németország által megszállt országok (Belgium, Csehszlovákia, Lengyelország) haderejéből származó zsákmányanyag átadása a magyar hadsereg számára.

A Koronatanács 1927. december 23-án hozta meg határozatát egy 1928–1930 között végrehajtandó hadseregfejlesztésről, mely alapját képezhetné a további fejlesztésnek. Úgy döntöttek, hogy a szükséges állományt „K” toborzás (sorozás) útján vonultatja be. A honvédség létszámát az engedélyezett szemben az 1930-ig elérendő 62 500 főben határozták meg.

A rejtett állományt a rendőrség, csendőrség és vámőrség alakulatainál, az anyagi hátteret pedig az illetékes minisztériumoknál helyezték el. Elhatározták addig tiltott fegyvernemek, páncéljárműves csapatok és légierő kísérleti jellegű kiképző szervezeteinek a létrehozását. A hadsereg készülségi fokának emelésére szolgáló hároméves terv a hazai ipar foglalkoztatásával számolt. A program teljes költségvetése 405,5 millió pengő volt, évenként egyenlő arányban elosztva.⁸ Ez az összeg kizárólag a hazai gyártású hadiipari cikkek beszerzését feltételezte.

A politikai vezetés szándékai mögött azonban nem álltak olyan jelentős források, amelyek akár csak megközelítették volna a kívánt összeget. Az 1929–33-as gazdasági válság pedig egy ideig levette a napirendről az ilyen léptékű terveket, így a korlátozott gazdasági körülmények között a katonai vezetés sem a létszám (57 648 fő), sem pedig a fegyverzet terén nem volt képes elérni a kitűzött célt.

Ugyanakkor a fejlesztés eredményeket is hozott, főleg a tüzérség tekintetében. A vegyesdandárok tüzér szervezeteit megduplázták. Fővezérség-közvetlenként létrehoztak három gépvontatású légvédelmi tüzérosztályt és egy gépvontatású nehéz tüzérosztályt. A négy önálló huszárezredet lovastüzér-osztállyal egészítették ki. Hadrendbe állt hét repülőszázad is, mely inkább keret volt, mivel használható gépekből csak néhány darab állott rendelkezésre. A RUIISK volt a páncéljárműves osztály fedőszerve, ez alkotta a páncélos fegyvernem alapját.

A Honvédelmi Minisztérium a magyar királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak diósgyőri lövegüzemének modernizációját egybekötötte a tüzérség löveganyagának halaszthatatlan korszerűsítésével. Az üzem 1928-ban a magyar királyi Hadianyaggyár kebelében maradván, a svéd Bofors AB gyár technológiájával kezdte el a lövegyártást. A gyár építésében, annak beindításában svéd tanácsadók vettek részt, de a műszaki vezetők és a munkások nagy részét a régi üzemből vették

⁸ Hadtörténelmi Levéltár, VKF I. o. 1928. (Sz. n.) Emlékirat az 1928-as anyagi helyzetről.

át.⁹ Az új löveggyár felépítését egy svéd–magyar szerződés alapozta meg. A MÁVAG egy 8 cm-es légvédelmi ágyú és két, azonos fejlesztésű lövegtalpon elhelyezett 10,5, illetve 15 cm-es űrméretű táborigyártási jogát és dokumentációját vásárolta meg. Az üzlet során egyik félnek sem volt különösebb fenntartása a tekintetben, hogy átlépi a Magyarországra még mindig érvényes hadiipari import tilalmat, a gyártási eljárások és a mintadarabok átadása nem okozott nemzetközi bonyodalmat. A magyar politikai vezetés ezzel az üggyel is jelentős rést ütött az országot Európától némiképpen elszigetelő falon.

A Magyar Állami Vas-és Gépgyárak (MÁVAG) diósgyőri lövegüzeme a nagyarányú fejlesztések hatására lekötetlen kapacitásokkal rendelkezett. Az ott folyó komoly fejlesztő munkát mérnökök és a m. kir. Haditechnikai Intézet szakemberei biztosították. A MÁVAG a magyar királyi Honvédelmi Minisztérium közreműködésével 1935-ben kötött újabb szerződést az Bofors AB gyárral, a magyar nevével 1936 M 4 cm-es könnyű légvédelmi gépágyú és lőszer licencének megvásárlásáról.

A szerződés a MÁVAG-ra több szempontból is pozitív hatással volt, lekötötte az addig – magyar megrendelés hiányában – pangó gyártási kapacitásait, az exporttevékenység jelentős bevételt hozott, a korszerű gyártási technológia pedig fejlesztette a gyár szakembereinek munkaminőségét, nem utolsósorban pedig megteremtette a magyar kivonuló csapatlégvédelem technikai hátterét.

Annak érdekében, hogy a Bofors AB kiváló minőségű lőszerrel tudja szállítani a gépágyúkat, svéd technológiával komplett tüzérségi lőszer-összeszerelő üzemet építettek a diósgyőri úgynevezett Mexikó-völgyben, amely természetesen sokat javított a magyar haderő háborús felkészültségének színvonalán is.

A löveggyár 1936–37-ben hármas konstrukcióban exportra készítette a légvédelmi gépágyúkat. A vevő a Bofors AB cégtől rendelte meg a lövegeket, melyeket azután Magyarországon gyártottak és innen szállítottak a megrendelőnek. Ezekben az években Finnország 52 db, az Egyesült Királyság legkevesebb 30 db gépágyút kapott Magyarországról, de a MÁVAG komoly tételeket szállított Hollandiába, Kínába, Egyiptomba, Norvégiába és Litvániába is.¹⁰

Az 1939-es év nagy megrendelésekkel kecsegtetett, a MÁVAG bejelentette, hogy Győrben, az egykori ágyúgyár helyén havi 25 db gépágyú előállítására alkalmas korszerű lövegüzemet hoznak létre. A háború kitörése azonban felülírta ezt a tervet. A nyugati szállítások egy csapásra lecsökkentek, de nem szűntek meg, az export Finnországra és Németországra korlátozódott.

Műtrágya és papír vagy lőpor és robbanóanyag?

Az 1930-as évek elejére a hadivegyipar is kialakította a bázisait. A magyaróvári Lőporgyárüzemi Rt. a trianoni határok miatt túlságosan közel került az akkor nem éppen baráti Csehszlovákiához, ezért a lőporgyárat át kellett telepíteni az ország belsejébe, Fűzfőre.

Az új gyár 1927 decemberében megkezdte a próbaüzemet. Kapacitása ekkor évente 375 tonna gyalogsági vagy 600 tonna tüzérségi lőpor, párhuzamos gyártás esetén 450 tonna lőpor volt.¹¹ A gyártáshoz különösen fontos salétromsav beszerzésének megoldására a Nitrokémia Ipartelepek

⁹ Balla Tibor – Csikány Tamás – Gulyás Géza – Horváth Csaba – Kovács Vilmos: A magyar tüzérség 100 éve. Zrínyi Kiadó, [Budapest,] 2014. 162. o.

¹⁰ Dombbrády Lóránd – Germuska Pál – Kovács Vilmos – Kovács Géza Péter: A magyar hadiipar története. Zrínyi Kiadó, [Budapest,] 2016. (A magyar hadiipar.) 117. o.

¹¹ MNL OL. Z. 1432. A Nitrokémia története 1924–1939.

Rt.¹² szakemberei kidolgoztak egy európai szinten is sikeresnek mondható tervet, a várpalotai lignit hasznosítására épülő úgynevezett légsalétrom előállítását, melynek megvalósítására megépítették a Péti Nitrogénművek Rt. péti „A” és „B” gyártelepét. Az „A” üzemet nitrogénalapú műtrágya előállítására, a „B” üzemet a további feldolgozás során robbanóanyag és lőpor alapanyagok előállítására hozták létre. A „B” üzem a kincstár tulajdonában hadiüzemként a fűzfői lőpor- és robbanóanyaggyár kiszolgálását végezte. Az üzemek teljes átadására 1932-ben került sor.¹³ Ezzel létrejöttek a várpalotai iparmedence hadiipart kiszolgáló egységei, méghozzá úgy, hogy a hadiipari termelés nagy része rejtve történhetett, hiszen a gyár ammónium-nitrát, vagyis pétisó formájában ontotta a mezőgazdaság műtrágya szükségletét, miközben kiszolgált a lőpor- és robbanóanyag gyártást is.

Egy lőporgyárat békében önmagában üzemeltetni nem igazán gazdaságos tevékenység, ezért a kincstár olyan hasonló profilú ipari üzemet keresett, amellyel megoszthatná a költségeket. Így esett a választás az Első Magyar Papíripar Rt.-re, mely több szempontból is megfelelt a célnak. A fűzfői lőporgyár évi egy-két hónapos munkáját meghaladó energiafelesleget fel tudta venni, illetve a cellulóz feldolgozása miatt a hadiüzem nitrocellulóz üzemével rokon tevékenységet folytatott, amely szükség esetén a lőporüzem kapacitásnövelését is elősegíthette. Nem utolsó sorban jó szolgálatot tett a rejtés szempontjából, mint olyan üzem, amely korlátozás alá eső tevékenységet nem folytatott.

A Honvédelmi Minisztérium engedélyezte, hogy a papírgyár, a lőporgyár üzemeit, felszerelését és személyzetét papírgyártás céljára igénybe vehessék, amíg a lőporgyártás szünetel. Ezt követően 1927. december 19-én megalakult a Hazai Papírgyár Rt., és megkezdték a gyár építési munkálatait. Ez a gyár – ellentétben a lőporgyárral – napjainkban is üzemel.

Csepel: járművek a szárazföldön, repülők levegőben

A csepeli Weiss Manfréd Acél és Féművei Rt. repülő- és járműgyártásban szerzett tapasztalataira építve a Honvédelmi Minisztérium, illetve a rejtett légierő fedőszerve, a Légügyi Hivatal a kedvező körülményeket kihasználva 1927-ben újra indította a magyarországi repülőgépgyártást. A Weiss Manfréd Rt. a repülőgépüzlet beindítására szerződést kötött a warnemündei Heinkel céggel a HD-22 repülőgépsárkány gyártási jogának átvételéről, ugyanakkor a motorokat a WM cég a francia Société des Moteurs Gnome et Rhone szabadalma alapján gyártotta. Az első WM repülőgépek tulajdonképpen katonai célokat szolgáltak, de a rejtés miatt a HD-22 repülőgép postagépként épült.¹⁴

A Weiss Manfréd konzern kebelén belül, egy évvel később megalakult a Weiss Manfréd Repülőgép- és Motorgyár Rt. Az új cég tevékenysége repülőgépek, gépkocsik, motorok, traktorok és általában mindenféle géperezű jármű, vontató eszközök, illetve ezek alkatrészgyártása volt. Az új cég lett a későbbi katonai jármű- és harckocsigyártás bázisa. A gyár – a már élő Heinkel szerződés mellé – 1928–30 között több új gyártási eljárást vásárolt különféle repülőgépgyártó cégektől, a holland Fokker gyárral állapotok meg a Fokker C.V. típusú felderítő, a Bayerische Flugzeugwerke A. G. céggel UDET-FLAMINGO típusú iskola-repülőgép, majd az olasz Caproni céggel bombázó gépek gyártási jogáról.¹⁵

¹² A Magyar Lőporgyárüzemi Rt. 1928. június 30-i közgyűlésén – mivel újabb cikkek gyártását is tervezte – a cég nevét Nitrokémia Ipartelep Rt.-re változtatta.

¹³ A magyar hadiipar, 119. o.

¹⁴ A Magyar hadiipar, 100. o.

¹⁵ A Magyar hadiipar, 103–104. o.

A katonai járműgyártás

Az 1920-as évek elején a hazai járműgyártás centruma a győri Magyar Waggon és Gépgyár volt, amely speciális – katonai rendeltetésű – járművek gyártására is készen állt. A győri vállalaton kívül a Magyar Általános Gépgyár, illetve a Magyar Fiat Rt. tett ajánlatot a HM részére katonai járműgyártásra, mégis a tőkeerős és kiváló politikai kapcsolatokkal rendelkező WM Repülőgép- és Motorgyár szerződött a HM-el speciális gépjárművek csepeli gyártására. A szerződés szerint a gyár kiegészítő **tevékenységként felvette a speciális tábortűz sütőkemencék és mozgókonnyhák gyártását** is, valamint magára vállalta a gyártás kialakításának teljes költségét és kötelezettséget vállalt a honi beszállítók alkalmazására.

A Weiss Manfréd Repülőgép- és Motorgyár Rt. az olasz Fiat licencére alapozva 1930-tól rendezkedett be több mint 300 darab Pavesi P4-100 (magyar jele: 28 M) tüzérségi vontató előállítására.¹⁶

Az 1932-es haderő fejlesztési elképzeléseknek megfelelően megindult a gyorsan mozgó alakulatok kialakítása, kerékpáros alegységek megszervezése, így a hadvezetés ismét a Weiss Manfrédhoz fordult és 2000 katonai, 1932 M kerékpárt rendelt a gyártól.¹⁷ A Weiss Manfréd Acél- és Fémgyár Rt. a hadvezetés legfontosabb szállítója maradt, sőt tüzérségi- és gyalogsági **lőszergyártás területén továbbra is a legnagyobb kapacitással rendelkezett. A WM - az igényeknek megfelelően - úgy alakította ki struktúráját, hogy üzleti számításait megtalálja egy későbbi, sokkal nagyobb haderőfejlesztés koncepciójában.** A hadi megrendelések mellett a cégcsoport továbbra is megtartotta a polgári cikkek – hadi megrendeléseket meghaladó mérvű – gyártását. Nagy mennyiségben állított elő **vaskályhákat, varrógépeket, lakatokat, permetező gépeket,** gyakorlatilag minden fémcikket. De jelentős termelés folyt az 1920-ban – részben Weiss Manfréd által alapított – Magyar Posztógyár részvénytársaságnál is.

A Legfelső **Honvédelmi Tanács 1932-ben elfogadta a honvédség további perspektivikus fejlesztésének tervét,** amelynek üteme a kritikus gazdasági helyzetben és a kisantant állandó nyomása alatt csak lassú lehetett. Ezért a 21 gyaloghadosztály felállítása helyett csak hét kereteit hozták létre.

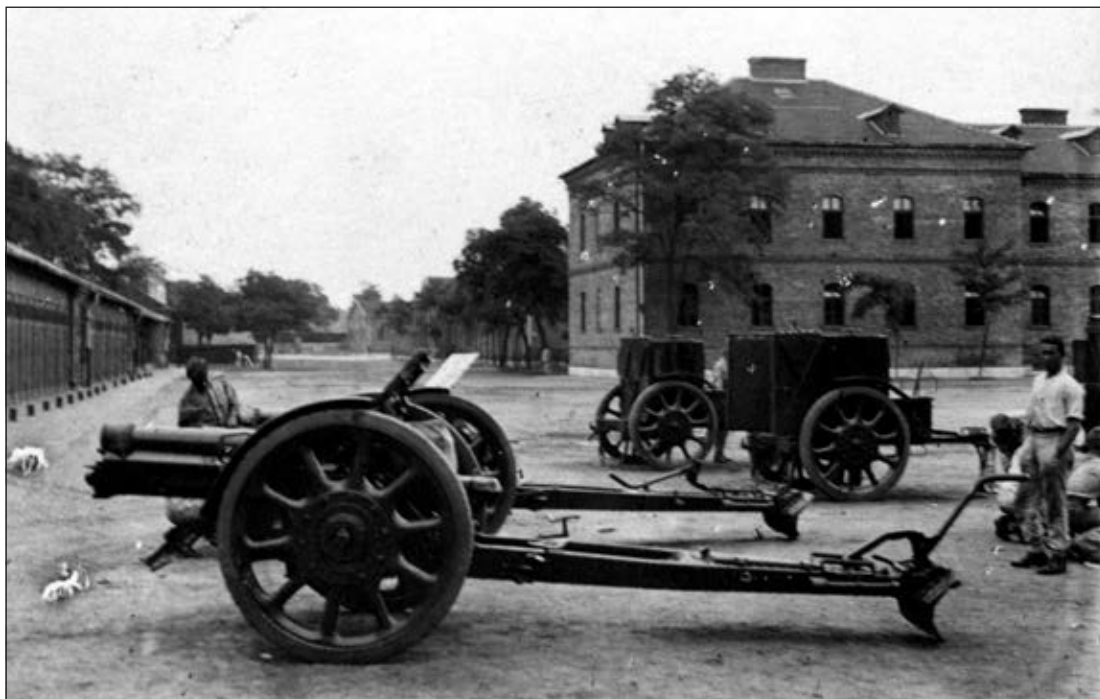
A **Vámőrséget 1932–33 folyamán határőrséggé szervezték. A hét volt vámőrkerület állományából 156 határőr őrsöt és hét határőrezredet hoztak létre,** amelyek a vegyesdandárok rejtett, harmadik gyalogezredei voltak.

A fennálló tiltás ellenére 1932-ben bevezették az általános hadkötelezettséget. Ettől kezdve minden év október 1-jén vonultak be az újoncok. A 12 hónapos szolgálati idővel igyekeztek elérni, hogy a hadkötelesek egyre jelentősebb arányát képezzék ki, akik azután – tartalékállományban – jelentős humán erőforrást jelentettek. Bár így sem volt lehetséges valamennyi sorköteles behívása és kiképzése.

A haderő létszáma 1935 közötti időszakban 67 900 főre nőtt, amely már kétszerese volt a trianoni diktátum által engedélyezettnek. A haderő felszerelésének hadiipari háttere az 1930-as évek közepére – nagyon komoly állami erőfeszítések hatására – kialakult, és jó alapot adott arra, hogy az évtized végére elsősorban a Győri Program hatására a hadiiparban a fellendülés hátterévé váljon. A legfontosabb hagyományos hadiipari ágazatok: a fegyver- és lőszergyártás, a háttérükben álló lőpor- és robbanóanyag gyártás, a tüzérségi lövegek előállításával, a repülőgép- és katonai járműgyártás is kész volt magasabb sebességi fokozatba kapcsolni!

¹⁶ A Magyar hadiipar, 105. o.

¹⁷ A Magyar hadiipar, 124. o.

Korszerűsített 1914 M 10 cm-es könnyű tarack

Pavesi tüzérségi vontató és a korszerűsített 1914 M 10 cm-es könnyű tarack vontatási gyakorlata, 1932. május 2., Szomolya puszta

Korszerűsített 1915/31 M 7,5 cm-es hegyi ágyú

Pavesi tüzérségi vontató és WM H-2 vontató próbaúton Románd térségében 1933 januárjában

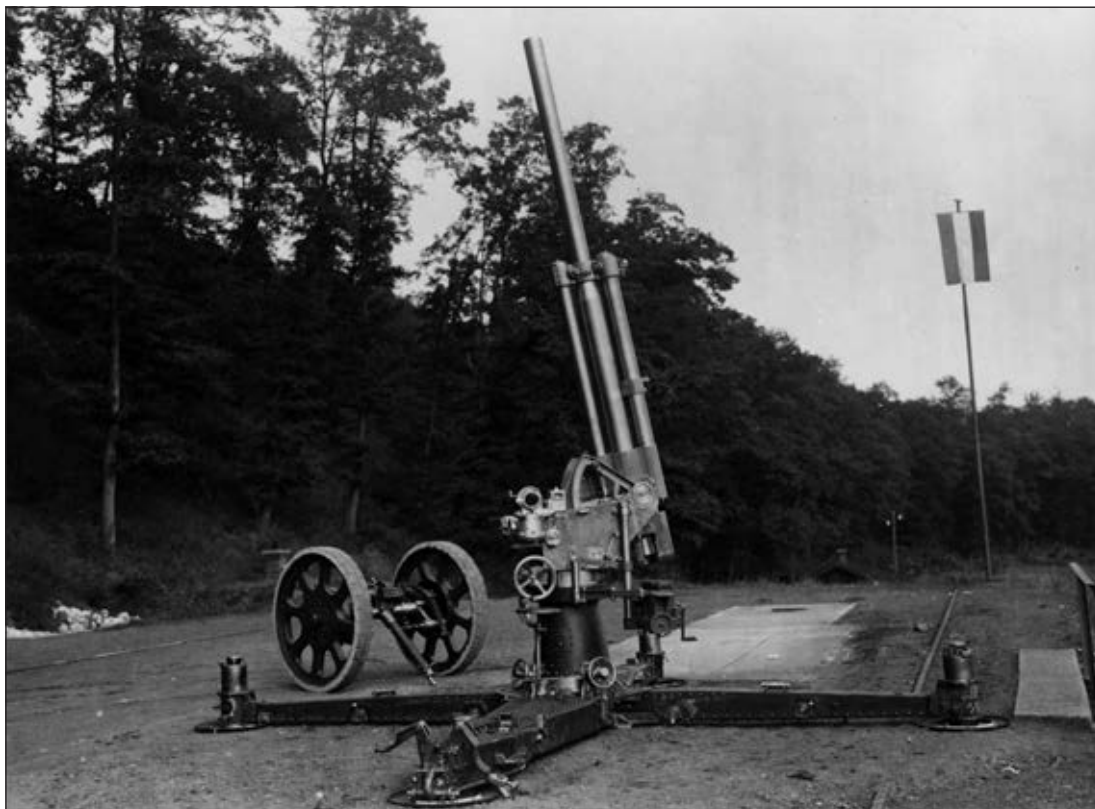

Fokker D. V. D. F. felderítő repülőgép Gebauer-géppuskával, Székesfehérvár-Sóstó, 1932.

Magyar gyártású Heinkel HD-22 gyakorlógépek és Fokker D V. felderítő repülő 1932-ben

Az elsőként elkészült 1929 M 8 cm-es légvédelmi ágyú a diósgyőri lövegüzem lőterén

A svéd minta alapján készült 1931 M 15 cm-es gépvontatású közepes tarack

Fegyver-és Gépgyár Részvénytársaság

GYÁRTMÁNYAINK:

Szabatos szerszámgépek:
esztergpadok, gyalú-, véső-, harántgyalú-, maró-,
fűrő-, esiszológépek, maró- és fűrőművek, sajtók, nyíró-
és lyukasztógépek, gőzpörtyök, hullópörtyök stb., faeszterga-
padok, másoló marógépek fa megmunkálására stb. stb.

Legtökéletesebb közlőművek:
különleges szerkezet, kényszer-
mozgású kenőgyűrűkkel

Dieselmotorok: 12–500 lóerőig, csaknem minden
nagyságban **azonnal** szállíthatók

**Háztartási mérlegek, rajzeszközök és körzők, Frommer-
rendszerű kétsövű sörétes vadászpuskák, kiskaliberű
céllovó- és vadászfegyverek, valamint ismétlőpisztolyok**

Felvilágosítással és ajánlattal készségesen szolgálunk

Fegyvergyári reklám, zömmel nem fegyverekről (Műszaki Szemle, 1926.)

*Az 1920–30-as években a Fegyvergyár részvénytársaságnál gyártott Frommer rendszerű maroklófegyverek
(a Hadtörténeti Múzeum műtárgyai)*

1936 M 4 cm-es légvédelmi géppágyú földi célok elleni lövészet

„Midőn télidőben a németek elpusztításának szándékával útra kelt”

Szent László király állítólagos 1079-i német hadjáratáról
és Guden oklevelének keltezéséről

A magyar középkorkutatásban régóta elfogadott tételnek számít, hogy 1079 telén Szent László király katonai támadást vezetett német területre. Szakirodalmunk többnyire annak ellenére sem kérdőjelezi meg ezt a vélekedést, hogy azt egyfelől semmiféle közvetlen forrásadat nem támasztja alá – hiszen nincsen olyan kútfő, amely valóban említene egy efféle hadjáratot a mondott évben –, másfelől napjaink külföldi és főképpen német történetírása sem számol magyar agresszióval ebben az időszakban. Az állítólagos támadással kapcsolatban idehaza közvetett bizonyítékokra szokás hivatkozni: részint az *Augsburgi Évkönyv* egyik vitatható értelmezésű 1079-i híradására,¹ részint pedig Guden vitéz keltezetlen oklevelének azon megjegyzésére, amely szerint „...ennek a dolognak [Guden végakarátának] az elrendezésére szabad döntést engedett nekem a király... midőn télidőben a németek elpusztításának szándékával útra kelt.”² Cseppet sem mellékesen az utóbbi forrást – amely egyszerűs mind a legkorábbi teljes és pontos szöveggel ránk maradt magyarországi magánoklevél is³ – éppen ezen állítólagos hadjárat valószínűsített évszámából kiindulva keltezik általában 1079-re.⁴ De vajon csakugyan háborút kezdeményezett volna ekkor László király az ország nagy erejű nyugati szomszédja ellen? Rövid dolgozatom célja az, hogy erre a kérdésre filológiai és politikatörténeti érvek bevonásával megkíséreljek választ adni.

Szent László állítólagos 1079-i német hadjáratának tétele a XIX. század utolsó éveiben jelent meg a hazai történetírásban. Fejérpataky László vetette fel elsőként, hogy a lovagszent valamikor 1079 elején (talán februárban) támadást intézhetett IV. Henrik német uralkodó (király 1050–1084, császár 1084–1106) ellen, mégpedig I. Welf bajor herceg (1070–1101) és II. Lipót osztrák őrgróf (1075–1095) előző esztendőben kirobbant lázadását kihasználva. A betörés nem járt komolyabb eredménnyel, Henrik király pedig alig néhány hónappal később, 1079 tavaszán magyarországi bosszúhadjárattal torolta meg az agressziót.⁵ Lényegében hasonló álláspontra helyezkedett Pauler Gyula is.⁶ Győrffy György már ennél is merészebben következtetett: véleménye szerint ugyanis Szent László nemcsak a németek, de hazai vetélytársa, Salamon területeit is megtámadta

¹ „...rex Ungarie fines invasit...” *Annales Augustani*. Ed. *Georg Heinrich Pertz*. In: MGH SS. III. k. 129. o.

² „...huius cause liberum arbitrium mihi ordinandi rex concessit... dum Teuthonicos in hiemali tempore devastaturus pergeret...” DHA I. k. 226. o.

³ *Kumorovitz* 1963. 3. o.

⁴ *Fejérpataky* 1895. 6. o.; *Pauler* 1899. I. k. 145., 442. o., 292. jegyz.; *Janzsó Tibamér*: Szent László király oklevelei. Szombathely, 1917. 14. o.; *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.) Budapest, 1930. 48. o.; *Kumorovitz* 1963. 3. o. – Karácsonyi János ellenben önkényesen 1082-re helyezte Guden oklevelének valószínű keltét. *Karácsonyi János*: Szent László meghódítja a régi Szlavóniát. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/2.) Budapest, 1916. 18. o. Mindenféle forrásos megalapozottságot nélkülöző véleménye teljesen elszigeteltnek számít a kutatásban.

⁵ *Fejérpataky* 1895. 6. o.

⁶ *Pauler* 1899. I. k. 145. o.

a mondott évben. Mint ismeretes, a Béla-fiak: I. Géza és maga László azt követően jutottak hatalomra, hogy 1074-ben lényegében lázadás útján megdöntötték a törvényesen megkoronázott magyar király, Salamon hatalmát. Politikai ellenfelük azonban sógora, IV. Henrik német király támogatásának köszönhetően továbbra is meg tudta tartani Pozsony és Moson megyét az ország nyugati végein.⁷ Korszakunkban a német területekre vezető hadiút éppen Mosonvár mellett húzódott,⁸ Györffy tehát valószínűleg úgy vélte, hogy Szent László német hadjáratra induló seregének a felvonulási útvonal biztosításához szükségképpen el kellett foglalnia ezt az erősséget és annak megyéjét.⁹ Minderre azonban éppen úgy nincsen történeti forrásadat, ahogy magára a németek elleni hadjáratra sem. Makk Ferenc szerint ellenben László király – élve az alkalommal, hogy II. Lipót fentebb emlegetett ausztriai lázadása a nyugati végeket tökéletesen elszigetelte IV. Henrik birodalmától – csupán Salamon mosoni territóriumára ellen intézett támadást, és az ennek központjául szolgáló mosoni várat foglalta el valamikor 1078/1079 fordulóján, a német uralkodó 1079 pünkösdjé táján bekövetkezett (és egykorú forrásadattal igazolható) támadása pedig ezért a Salamonnal esett sérelemért vett elégtételt.¹⁰ Az alábbiakban magam sem zárnám majd ki, hogy a pozsonyi és a mosoni területeket Szent László esetleg valóban megpróbálta uralma alá hajtani a birodalmi belviszály idején – még ha ennek az akciónak a kimeneteléről források híján nem is tudhatunk semmi konkrétumot. Azt azonban több szempontból is igen valószínűtlennek gondolom, hogy 1079 elején a külügyekben amúgy Salamon 1087-i haláláig rendkívül óvatosnak mutakozó Szent László vakmerő módon közvetlenül is megtámadta volna országának legveszedelmesebb és leghatalmasabb szomszédját, a Német-római Birodalmat.

Nézzük tehát először is azt az egyetlen forrásadatot, amelyből több kiváló történész – mindezekelőtt Fejérpataky László és Pauler Gyula, később Györffy György is¹¹ – arra következtetett, hogy 1079-ben Szent László király hadjáratot vezetett német területre: az *Augsburgi Évkönyv* egyik szűkszavú passzusát. A bajorországi püspöki város székeskáptalanjában keletkezett kútfő ősszességében a 973–1104 közötti évek eseményeiről tartalmaz történeti feljegyzéseket, ám 1050-ig elsősorban Reichenau Hermann krónikáját kivonatolja, önálló fogalmazatú részei pedig csak 1065-től kezdődően válnak bőbeszédűbbé. 1092-ig terjedő anyaga valószínűleg egyazon szerző keze nyomát viseli magán, mégpedig egy olyan névtelen augsburgi kanonokét, aki az az *imperium* és a *sacerdotium* küzdelmének időszakát IV. Henrik német király mellett elfogultan, erősen pártos szellemben mutatta be. A német medievisztika éppen ezekre az évekre, az első investitúraharc idejére tekinti különösen becses forrásnak az általunk is vizsgált évkönyvet, amely eredetinek tekintett kéziratban maradt fenn: ezt jelenleg a müncheni Bajor Állami Könyvtár (Bayerische Staatsbibliothek) egyik XII. századi latin kódexébe kötve őrzik.¹²

1079-nél – még hozzá rögtön az első helyen az adott évhez tett bejegyzések között – egyebek mellett a következő rövid latin mondatot olvashatjuk az *Augsburgi Évkönyv*ben: „*Rex Ungarie fines*

⁷ Pauler 1899. I. k. 121–131., 145–147. o.; Makk Ferenc: Salamon és I. Géza viszálya. In: *Uő: A turulmadártól a kettős keresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről.* Szeged, 1998. 143–162. o.

⁸ Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. I. *Századok*, 63–64. (1929–1930) 146. o.

⁹ Györffy 1977. 535. o.; Györffy 1998. 167. o. – Györffy György sajnos sehol nem fejtette ki, pontosan milyen logikai úton jutott arra a Szent László mosoni foglalását feltételező következtetésre: a fentiekben tehát a műveiben szereplő egyéb utalások alapján magam próbáltam meg rekonstruálni a gondolatmenetét.

¹⁰ Makk 1996. 116–117. o.

¹¹ Fejérpataky 1895. 5–6. o.; Pauler 1899. I. k. 145., 442. o., 292. jegyz.; Györffy 1977. 535. o.; Györffy György, in: DHA I. k. 225. o., 1. jegyz.

¹² Bayerische Staatsbibliothek (München), Clm. 2. – Hans Loewe: Die Annales Augustani. Eine quellenkritische Untersuchung. München, 1903. 1–132. o.; Wilhelm Wattenbach – Robert Holtzmann – Franz-Josef Schmale: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Bd. I–III. Darmstadt, 1967–1971. II. k. 535–536. o.

invasit.” Pauler Gyula és Györffy György sajnos nem bocsátkozott a forrás szövegének részletesebb elemzésébe, az iménti passzus értelmezése során azonban a genitivusos *Ungarie* szót minden jel szerint a közvetlenül előtte álló *rex* főnév birtokos jelzőjének vették, a szövegnek ugyanis csakis effajta értelmezése vezethette őket arra a következtetésre, hogy éppen az *Augsburgi Évkönyvre* hivatkozva egy 1079-i magyar támadást valószínűsítsenek a birodalmi területek ellen. Szerintük tehát nagyjából ekképpen hangozhatott a szóban forgó részlet magyar fordítása: „Magyarország királya lerohanta a végeket.” Ez az értelmezés azonban mind filológiai, mind pedig politikatörténeti oldalról támadható. Filológiai szempontból elsősorban két ok miatt. Egyrészt azért, mert ha az *Ungarie* szót a *rex* mellé fordítjuk, akkor a közvetlenül utána álló *fines* főnév birtokos jelző nélkül marad, és így nehezen értelmezhetővé válik: kinek vagy minek a határait vagy végeit támadta meg Magyarország királya? Másrészt pedig azért is kifogásolható a fenti fordítás, mert az *Augsburgi Évkönyv* anyagának 1065–1084 közötti bejegyzései – vagyis azok a passzusok, amelyek kútfőnk szövegében már a bővebb szövegezésű, önálló részhez tartoznak, ám még IV. Henrik császári koronázása előtt készülhettek – igen gyakran minden bővítmény nélkül, egyszerűen a *rex* szóval utalnak a német uralkodóra.¹³ Mivel a kritikai irodalom fentebb általam is idézett megállapítása szerint az *Augsburgi Évkönyv* anyagának 1065–1092 közötti részét valószínűleg mindvégig egyazon szerző fogalmazta, könnyen elképzelhetőnek tűnik, hogy a *rex* főnév a témánk szempontjából érdekes bejegyzésben is IV. Henrikre vonatkozik, az *Ungarie* birtokosjelző pedig a *fines* mellé értendő. A vizsgált mondat helyes fordítása így viszont már egészen másképpen fest: „A király [IV. Henrik] lerohanta Magyarország végeit.”¹⁴ Kútfőnk egyébként részben hasonló szerkezetű és szóhasználatú mondatokkal számol be a német uralkodó 1074-i magyarországi, 1078-i svábföldi és 1083-i római hadjáratairól is.¹⁵ Az *Augsburgi Évkönyv* vonatkozó megjegyzése tehát valószínűleg nem a magyar király által német földre, hanem a német által magyar földre vezetett hadjáratot említ, és minden bizonnyal IV. Henrik seregeinek fentebb már emlegetett, 1079-i támadásáról számol be.

A politikatörténeti megfontolások mellett önmagukban is rendkívül nehezen hihetővé teszik, hogy 1079 telén a magyar uralkodó megtámadta volna a német határvidéket. Ahogy ugyanis arról már szintén szó esett, 1078 derekán a Magyarországgal közvetlenül szomszédos birodalmi területeken II. Lipót osztrák őrgrof I. Welf bajor herceggel szövetségben pártot ütött IV. Henrikkel szemben, és lázadását a német uralkodó csak 1079 pünkösdjé táján tudta letörni.¹⁶ Szent László politikai mozgásterét ekkoriban alapvetően meghatározta az az állandó fenyegetés, amelyet a pozsonyi és mosoni végekre visszaszorult, ám IV. Henrik támogatását élvező Salamon király tró-

¹³ 1070: rex... Auguste moratur; 1071: rex Auguste moratur; 1073: coniuratio Saxonum... oritur contra regem; 1074: rex Ungariam ingressus vastat; 1075: rex... Auguste moratur; Saxonica gens... a rege... prosternitur. MGH SS III. k. 128. o.; 1076: discordia fedissima inter papam et regem; legati regis... male tractantur; colloquium regis et ducum; 1077: rege in Italia morante; 1078: rex... Alemanniam invasit; 1079: rege... ad Fritizla cum exercitu veniente; Saxones perfidi regem... fallentes. MGH SS III. k. 129. o.; 1080: rex expeditionem in Saxoniam faciens; interim rege... absente; 1082: rege adhuc morante in Italia; 1083: rege in Italia morante; rex... Romam invadit; rex Romam ingressus. MGH SS III. k. 130. o.

¹⁴ Hasonlóképpen fordítja a szöveget Thoroczky Gábor is. *Thoroczky Gábor: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk. Makk Ferenc – Thoroczky Gábor. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged, 2006. 213. o.

¹⁵ 1074: rex Ungariam ingressus vastat. MGH SS III. k. 128. o.; 1078: rex autem Saxonibus victis et trucidatis Alemanniam invasit (uo. 129.); 1083: rex biennio solis induciisque protractus Romam invadit. MGH SS III. k. 130. o.

¹⁶ Bertholdi Annales. Ed. Georg Heinrich Pertz. In: MGH SS V. k. 319. o.

nigénye jelentett.¹⁷ Amennyiben mármost László király 1079 elején támadást intézett volna az országával szomszédos, uralkodójuk ellen felkelt ausztriai német területek ellen, azzal éppen az ellenfelét, Salamont támogató IV. Henriknek kedvezett volna – ha pedig a bajor herceg és az osztrák örgróf lázadását támogatta volna fegyveres erővel a birodalmi küzdőtéren, annak alighanem nyoma maradt volna az eseményekről nagy részletességgel beszámoló korabeli birodalmi forrásokban, mindenekelőtt Konstanzi Bernold műveiben.¹⁸

Egy teljesen feleslegesnek tűnő német hadjárat ötlete ráadásul sehogyan sem illeszthető bele abba az egyébként tökéletesen egységes képbe, amely uralkodásának első idejében – vagyis Salamon pozsonyi és mosoni hatalmának 1081-i felszámolásáig, de még inkább 1087-ben bekövetkezett haláláig – Szent Lászlónak a közép-európai politikai erőterében végzett, rendkívül óvatos mozgásairól körvonalazódik. A lovagszent ekkoriban semmiféle nemzetközi konfliktust nem vállalt, még olyan esetekben sem, amikor rokonai és szövetségesei vagy akár korábbi támogatója szorult volna segítségre.¹⁹ A magyar uralkodó ismereteink szerint sohasem avatkozott be fegyveresen az 1077-től kibontakozó birodalmi belviszályba, hiába volt Rudolf ellenkirály a sógora.²⁰ Még ennél is beszédesebb tény azonban, hogy éppen 1079-ben még az országából előzött II. Boleszló lengyel király is hiába kért segítséget Lászlótól. A trónfosztott uralkodó – akinek politikai ellenfelét, Władysław Hermant éppen úgy IV. Henrik pártfogolta, amint Salamont is – nemcsak unokabátyja volt a magyar királynak, de egy lengyel kútfő szerint arra hivatkozva folyamodott hozzá támogatásért, hogy 1063-ban maga is menedéket nyújtott az apjuk halála után hazájukból elmenekülő kényszerülő magyar hercegeknek, vagyis magának Lászlónak és két fivérének: Gézának és Lampertnek.²¹ Szent László ugyan az udvarába fogadta Boleszlót, ám fegyvert nem fogott az érdekében.²² Igencsak elgondolkodtató, hogy a korszak óvatos magyar külpolitikájában az egyetlen házárdőr lépést éppen egy olyan német háború jelentené, amelyet forrásos bizonyítékok nélkül feltételez a hazai történeti kutatás. Magam tehát mindennek alapján – filológiai és politikatörténeti érveket is figyelembe véve – egészen bizonyosnak gondolom, hogy Szent László éppen 1079 elején semmiféle katonai agresszióra nem vállalkozhatott a Német-Római Birodalom keleti határvidéke ellen, az *Augsburgi Évkönyv* vitás értelmezésű passzusa pedig IV. Henrik vélhetően 1079 tavaszán vagy kora nyarán bekövetkezett magyarországi hadjáratának emlékét őrzi.

Forrásainkban annak sincsen semmi nyoma, hogy Szent László ugyanebben az évben állítólag Salamont is megtámadta volna,²³ ám jómagam ezt a lehetőséget egyáltalán nem vetném el. Abban persze a fentiek nyomán cseppet sem lehetünk bizonyosak, hogy a lovagszent elfoglalta (vagy akár csak megostromolta) volna a mosoni várat – hiszen ezt korábban sem kútfők közlése nyomán gyanította Györffy György, hanem valószínűleg Szent László általa is feltételezett 1079-i hadjáratának lehetséges útvonalából kiindulva.²⁴ Amennyiben igazam van azzal kapcsolatban, hogy erre a támadásra a német területek ellen sosem került sor, úgy természetesen elesik az egyetlen olyan

¹⁷ *Pauler* 1899. I. k. 145–147. o.; *Györffy* 1977. 534–535.; *Makk* 1996. 111–114., 116–119. o.

¹⁸ MGH SS V. k. 315–324. o.

¹⁹ *Györffy* 1977. 555. o.; *Makk* 1996. 115. o.

²⁰ *Gábor Varga*: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation. (Studia Hungarica 49.) München, 2003. 145. o.

²¹ *Gesta principum Polonorum*. Ed. *Paul W. Knoll – Frank Schaer*. (Central European Medieval Texts 3.) Budapest–New York, 2003. 98–100. o.

²² *Makk* 1996. 115–116. o.; *Bagi Dániel*: Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történetiszemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében. (Irodalomtörténeti füzetek 157.) Budapest 2005. 133–137. o.

²³ *Györffy* 1977. 535. o.; *Makk* 1996. 116. o.

²⁴ *Györffy* 1977. 535. o.; *Györffy* 1998. 167. o.

argumentum is, melynek alapján Moson bevételét kellene feltételeznünk. Halvány nyomok azonban arra utalnak, hogy 1078/1079 fordulóján László és Salamon között valóban kirobbanhatott valamilyen konfliktus, vagy legalábbis fennállt ennek a lehetősége. Ezzel kapcsolatban egyfelől azt érdemes tekintetbe vennünk, hogy 1078 végén a birodalmi belviszály és Salamon ebből adódó elszigeteltsége miatt minden körülmény kedvezett Lászlónak, ha esetleg valóban meg akarta támadni legveszedelmesebb (sőt valójában egyetlen veszedelmes) politikai ellenfelét. Másfelől azal is számolnunk kell, hogy a német érdekeket (amelyek magyar területen ekkoriban leginkább Salamon támogatásához fűződtek) kevésbé az 1079 pünkösdjé után Magyarország elleni indított, büntetőexpedíció-jellegűnek tűnő támadást megelőzően alighanem komoly sérelem érthette László részéről. Mindennek alapján nézetem szerint tényleg ésszerűnek tűnik azt feltételeznünk, hogy Szent László király 1079-ben valóban megtámadhatta Salamont. Olyan forrásadat azonban, amely ezt egyértelműen és kétséget kizáróan bizonyítaná, nem áll rendelkezésünkre.

Guden oklevelének dolgozatomban bevezetőjében is idézett megjegyzését a télidőben tervezett hadműveletről mindezek után kétféleképpen értelmezhetjük. Egyfelől nem gondolom lehetetlennek, hogy az irat valójában egy más forrásokban nem említett, Salamon elleni támadásra utaló vi rágnyelven, amikor a németek által támogatott király elleni csapást nem a legitim módon megkoronázott uralkodó, hanem inkább holmi németekkel szemben indított háborúnak nevezi.²⁵ Ebben az esetben az oklevél 1079-i keltezése valóban tartható (még ha kevésbé biztos lábakon áll is, mint azt korábban hittük), hiszen I. Welf bajor herceg és II. Lipót osztrák őrgróf pártütése Salamon pozsonyi és mosoni territóriumát éppen ekkoriban elszigetelte a birodalmi területektől, így László viszonylag kockázatmentesen csaphatott le ellenlábására. Amennyiben erre a támadásra valóban a külpolitikai körülmények szerencsés pillanatnyi együttállása nyújtott kedvező alkalmat, akkor adott esetben a Guden-oklevélben említett hadjárat szokatlan, téli időpontja is rögtön érthetővé válik. Másfelől elvileg az is elképzelhető, hogy Guden oklevele valóban egy birodalmi területek felé tervezett akció emlékét őrizte meg, azonban ha csakugyan így volt, akkor ennek lehetséges időpontja nézetem szerint sokkal inkább 1079/1080 fordulójára lenne tehető: válaszcsepítés lehetett volna az 1079 tavaszán vagy nyár elején Magyarországot ért német támadásra. Azt ugyanis még érthetnénk, hogy a királyságát ért agresszióra Szent László miért válaszolt katonai eszközökkel – arra viszont nehezen találhatnánk magyarázatot, hogy szabad akaratóból miért akasztott volna tengelyt a sokkal nagyobb haderővel rendelkező és Magyarországot amúgy is az érdekszférájába vonni kívánó IV. Henrik német királlyal. Magam az első megoldást (hogy tudniillik Guden oklevele egy Salamon elleni támadásra utal) gondolom hihetőbbnek, mivel a német kútfőkben semmi

²⁵ A Salamon és a Béla-fiak küzdelmének a XIV. századi magyar krónikakompozícióban fennmaradt részletes és ideológiai szempontból is roppant összetett bemutatása (Sriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Tom. I–II. Ed. *Emericus Szentpétery*. Budapest, 1937–1938. I. k. 378–394., 397–403., 407–411. o.) a legjobb bizonyíték arra, hogy a királyi udvart erősen foglalkoztatták a legitimitással összefüggő kérdések (*Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. [Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.] Budapest, 1961. 88–112. o.; *Kristó Gyula*: Legitimitás és idoneitás. Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz. *Századok*, 108. [1974] 585–621. o.). Mindez témánk szempontjából azért is érdekes, mert a kutatás lényegében soha nem cáfolta meg azt a Hóman Bálint által kidolgozott elméletet, amely szerint a Krónikakompozíció alapját képező ún. ősgesta eredeti szövege Szent László korában is keletkeztetett (*Hóman Bálint*: A Szent László-kori gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Budapest, 1925. 94–97., 102–107. o.), sőt, nemrég ez a lehetőség más vonatkozásban ismét felvetődött (*Körmendi Tamás*: Szent László király horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata. *Századok*, 149. [2015] 452. o., 32. jegyz.; *Thoroczkay Gábor*: A magyarországi legendairódalom és történetírás a 14. század közepéig. Áttekintés. In: Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. I–II. k. Szerk. *Horn Ildikó et al.* Budapest, 2016. I. k. 37. o., 20. jegyz.

nyoma sincsen a birodalmi területeket sújtó magyar agresszióknak ezekben az években. Ha pedig mindezeket illetően nem tévedek nagyot, úgy Guden oklevelének megbízhatóbb keltezése: 1077–1087 között, ahol a legkorábbi lehetséges évszámot nyilván az irat szövegében királyként említett László trónra léptének időpontja, a legkésőbbit pedig Salamon halála – és így a német–magyar kapcsolatok lassú javulásának kezdete²⁶ – jelöli ki. E tágabb évkörön belül pedig igen halvány nyomok alapján a legvalószínűbbnek tényleg az 1079-i keltezés látszik, ám nem azért, mert Szent László ebben az évben hadjáratot vezetett volna német földre, hanem mert talán ekkor kerülhetett sor a IV. Henrik által támogatott Salamon territóriumára elleni katonai akcióra, amelyre Guden oklevele ebben az esetben némi eufémizmussal a németekkel szembeni támadásként utalna.

RÖVIDÍTÉSEK

- DHA   Diplomata Hungariae antiquissima. I. k. Ed. *Georgius Györffy*. Budapest, 1992.
- Fejérpataky* 1895.   *Fejérpataky László*: Oklevelek II. István király korából. (Értekezések a történeti tudományok köréből XVI/4.) Budapest, 1895.
- Györffy* 1977.   *Györffy György*: A „lovagszent” uralkodása (1077–1095). *Történelmi Szemle*, 20. (1977) 533–564. o.
- Györffy* 1998.   *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. k. Budapest, 1998.
- Kumorovitz* 1963.   *Kumorovitz L[ajos] Bernát*: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XII. század). *Századok*, 97. (1963) 1–31. o.
- Makk* 1996.   *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). (Szegedi középkortörténeti könyvtár 2.) Szeged, 1996.²
- MGH SS   Monumenta Germaniae historica. Scriptorum
- Pauler* 1899.   *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. k. Budapest, 1899.²

²⁶ *Györffy* 1977. 560. o.; *Makk* 1996. 86–87. o. Vö.: *Pauler* 1899. I. k. 173. o.

Korai Oszmán rablótámadások

Eddig keveset vizsgált kérdésnek számított a magyar–Oszmán harcok történetében, hogy valójában az Oszmán portyázó csapatok milyen mélyre is juthattak a Magyar Királyság területén. A témában Milleker Bódog 1914-ben kiadott *A törököknek első betörései Dél-Magyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében és Keve és Krassó vármegyék megszűnése* című munkáját találjuk. Azóta természetesen többen is foglalkoztak az Oszmán elleni harcok kezdeti időszakával, de a kérdés megválaszolását egyik munka sem tűzte ki céljává.

A rigómezei csatát – 1389. június 15-ét – követően az Oszmánok magyar határ menti jelenléte még nem fenyegette a királyság területi integritását, sokkal inkább annak déli vármegyéit, amely ekkoriban az ország egyik legvirágzóbb régiója volt. Így kiváló célpontot jelentett a gazdag zsákmányra éhes irreguláris Oszmán csapatok és a hozzájuk csatlakozó szláv elemek számára.

A kutatás eszközei között olyan forrásokat kell felsorakoztatni, amelyek az Oszmán betörések okozta pusztításokról vagy éppen ellenük vívott sikeres ütközetekről tanúskodnak. Előbbi esetben a különböző – ferences és pálos – rendtartományú kolostorokat ért támadásokat kell számba venni, kiegészítve olyan okleveles anyaggal, amely az Oszmán betörés miatti birtokpusztulásról, annak kényszerű elhagyásról beszél. Utóbbiak esetében pedig elsősorban az adománylevelek narratívái hordozhatnak értékes információkat a betörések irányáról, helyszíneiről.

Az Oszmán rablócsapatok

A vizsgálat megindítása előtt szükséges tisztázni, kik is voltak a betöréseket végrehajtók. A mindenkori Oszmán birodalmi elit nem a török etnikummal, hanem az Oszmán-házzal azonosult, mindenkori kiváltságos társadalmi helyét innen eredeztette. A „törököket” lenézték, hiszen az ő szóhasználatukban ez nem jelentett mást, mint „tudatlan (anatóliai) parasztokat”, akiket kulturálisan és társadalmilag egy szakadék választott el a formálódó birodalom felső társadalmi rétegétől.¹ Szükséges továbbá tisztázni azt is, hogy a magyar területek elleni támadásokat nem csupán az irreguláris Oszmán csapatok, hanem a gazdag zsákmány reményében hozzájuk csatlakozott balkáni szlávok (szerbek/rácok, bolgárok, havasalföldiek, bosnyákok stb.) követték el. Ezért a későbbiekben, amikor betörések vonatkozásában Oszmánokról beszélünk, akkor abba szláv népelemeket is szükséges beleérteni.

A támadó Oszmán és szláv csapatok útvonalát nagyban meghatározhatta, meghatározta a térség domborzati és vízrajzi viszonya. Ez a katonai hadműveletek tervezésének mindig fontos pontja volt. Különösen az irreguláris, elsősorban rablásra, fosztogatásra sok esetben ad hoc jelleggel összeállt könnyűlovas alakulásoknak. Esetükben nem volt meg az a professzionalizmus, ami az

¹ *Ágoston Gábor*: Európa és az Oszmán hódítás. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára. Sorozatszerk. *Veszprémi László*.) Budapest, 2014. 256. o.

Oszmán reguláris erőket már ekkor jellemezte. Igaz, irreguláris mivoltuk ellenére az Oszmán haderő szerves részét alkották, létük fontos elemét képezte az Oszmán expanziós politikának. Elhelyezkedésüket tekintve a mindenkori birodalom határ menti területein települtek le feladatuk ellátása végett, ami elsősorban a szomszédos államalakulatok területeinek fosztogatása, dúlása, ezzel együtt módszeres felderítése volt. Mind a két tevékenységnek fontos szerepe volt az Oszmán hadi gépezetben. Előbbi megoldotta az ezeket a csapatokat alkotó katonáknak a fizetségét. A rabló hadjáratok alkalmával szerzett zsákmány ugyanis a zsoldjuk volt. Ezzel a tevékenységükkel folyamatosan demoralizálták a lakosságot és az adott államalakulat vezetését.

Az adott térség ismerete, illetve nem ismerete döntően befolyásolta egy-egy ilyen Oszmán akció sikerét. Mielőtt azt feltételeznénk, hogy a csapatokat alkotó katonák a legkevésbé voltak feladatukra alkalmasak, érdemes egy tényezőt megfontolni. Az irreguláris csapatok fő bevételi forrását és egyben megélhetését az összerabolt zsákmány jelentette, így annak megszerzése létfontosságú volt számukra. Ez pedig megkövetelte az adott térség földrajzi adottságainak, úgymint vízrajzának és domborzatának ismeretét. A bejárt útvonalak, az ezáltal szerzett terepismeret nem csupán ezeknek a rablócsapatoknak, hanem a későbbi Magyar Királyság ellen felvonuló Oszmán főerőknek is hasznos tudásul szolgált. Miről is rendelkezhetek információkkal/tapasztalatokkal ezek a rablócsapatok a Magyar Királyság déli területeinek vonatkozásában?

A rablótámadásokat befolyásoló tényezők

Domborzat

A fő kérdés: az adott viszonyok mennyire alkalmasak akár kisebb, akár nagyobb kötelékek vonulására, legyen szó előnyomulásról, vagy visszavonulásról. A nevezett térségben alapvetően három tereptípust lehet számba venni.

A Szerbiával határos vármegyéket (Szerémség, Temesköz), illetve a magyar–boszniai határt képző Száva folyótól északra fekvő területek többnyire síkságok voltak. A sík terep előnyei: előnyomulásra a legalkalmasabb, messze belátható az ilyen terület, ami lehetővé tette az Oszmán rablócsapatoknak, hogy az esetleges túlerőben lévő magyar erők elől kitérjenek vagy visszavonuljanak. Hátránya: ha mocsaras, erős aljnövényzettel, vagy sűrű erdővel borított az adott terepszakasz.

Dombosság: a magyar határszél boszniai szakaszának a Száva folyó völgyét elhagyva jelentősebb dombosság tagolja a területet, ami a szerbiai határszakaszon is megfigyelhető, de itt a kiterjedt síkságok megkerülhetővé teszik ezeket. Előnye: kisebb csapatok rejtőzködésére, vonulás szempontjából ezek még jelentős akadályt nem képeznek, de hátrányuk: leküzdésük növeli a menetidőt.

Hegység: a Magyar Királyság és Havasalföld között természetes határként a Déli-Kárpátok néhol 2000 méter tengerszint feletti vonulatai magasodtak. Előnyei a hegységnek az Oszmán rablócsapatok tekintetében nincsenek. Hátránya: járhatóság szempontjából a magas és meredek hegyek miatt csupán a folyóvölgyekre szűkülnek a vonulási lehetőségek. Továbbá, míg a Szerbiával és Boszniával szemben fekvő magyar területeken zsákmányul szinte rögtön gazdag területekkel szolgáltak, addig Havasalföld felől hosszú és kockázatos út vezetett egy-egy településhez.

A déli határszakaszon a legkedvezőbb domborzati viszonyokkal, a Szerbiával és Bosznia Száva menti részeivel határos szakaszok voltak. A kiterjedt síkságok gyors mozgást tettek lehetővé, illetve az itt található kisebb, nagyobb dombok kikerülhető akadályokat jelentettek a rabló csapatok számára. Havasalföld felől minden szempontból kedvezőtlen viszonyok fogadták az Oszmán támadókat.

Vízrajz. A legfontosabb kérdés, hogy miként lehet a folyami és álló vízi akadályokat leküzdni, hiszen a Magyar Királyság déli területeit ez időben az erős sodrású Duna, Dráva és Száva

mellett számos kisebb folyó is szabdalta, bármely déli határszakaszt is nézzük. További kihívást jelentettek az állandó vagy időszakosan vízzel borított ártéri és mocsaras területek. Fontos ismerni a folyókon való átkelés lehetőségeket (például gázlókat, esetleg hidakat), valamint a folyami akadályokkal tagolt terepszakaszok adottságait (például visszavonulási útvonalakat). Számolni kellett továbbá az évszakosan, illetve tartósan víz alatt lévő területekkel és mocsarakkal, amelyek hol előnyt (például visszavonulás, rejtőzködés), hol hátrányt (például korlátozott visszavonulási vonalak, csapda lehetősége) jelentettek.

Egyéb tényezők

Növényzet. A királyság déli területein – köszönhetően a vízben való gazdagsága miatt – megtalálható volt a folyó és álló vizek melletti sűrű növényzet, az aljnövényzet és erdők. Ezek alkalmas helyet biztosítottak a rejtésre (például visszavonulás közben, táborozás), vagy rajtaütésre.

Településszerkezet. Az Oszmán csapatok alapvetően könnyűlovasokból álltak, műszaki képességük vagy csekély volt, vagy egyáltalán nem volt. Ezért komolyabb védelemmel rendelkező – fallal, esetleg fegyverekkel megerősített – települések ostromára nem is vállalkoztak. Ezeket és a várakat elkerülték és a könnyebb célpontot jelentő településeket – falvakat, mezővárosokat stb. – támadták meg és fosztották ki.

A támadó fél reakciója. Ebben az esetben a magyar hadszervezet reagálását és reakcióját is megtapasztalhatták az Oszmánok. Honnan, milyen erővel és milyen gyorsan lépett fel a Magyar Királyság a támadásokkal szemben? Ennek ismeretében az útvonalban és a csapat összetételében (létszámának növelése, csökkentése) szükséges módosításokat is végrehajthattak.

A fenti tényezők tehát alapvetően határozták meg, hogy egy-egy Oszmán rablócsapat milyen messzire merészkedhetett a Magyar Királyság területén belül. Számításba kellett venniük, hogy nem csupán az oda, de a visszautat is meg kell tenniük számukra ellenséges földön. Utóbbi esetben ráadásul mindezt már zsákmánnyal megrakodva. Ezt jelentősen lassíthatta a lábön, esetleg kocsin hajtott rabszolgák elhurcolt foglyok, valamint zsákmányolt élőállatok és egyéb javak tömegének nagysága. A lassúság magával hozta a csapatok kiszolgáltatottságát egy esetleges magyar támadással szemben. Nagyobb távolságokra aligha vállalkozhattak, ha csak a kényszer rá nem vitte őket a kockázatosabb, távoli célok felé.

A támadások mélységének kérdése

Az Oszmán betörések célpontjai a királyság déli határ menti vármegyei voltak, ezeknek is a közelebb eső területei. Elsődlegesen a Szerbiával, valamint Boszniával szomszédos részek, valamint annak szűkebb környezete, a Száva folyó bal oldalán található síkság. Milyen adataink is vannak e csapatok tevékenységéről, és ami a legfontosabb kérdés, milyen mélyen juthattak be a magyar területekre?

A pusztításokat követve

Az egyes településeken álló kolostorokat ért támadások jól mutatják, hogy meddig is juthattak el az Oszmán rablócsapatok. A rendelkezésre álló adatok szerint a ferencesek hat, míg a pálosok három rendházát érte atrocitás. Ezeket a könnyebb áttekinthetőség érdekében az alábbi összefoglalásban közlöm:

Ferences rendi kolostorok	
Nagyolaszi (Szerém vármegye)	A szerb–magyar határtól, a Száva folyótól légvonalban 15 km-re északra feküdt, Valkó vármegyéhez közel. 1391-ben Oszmán támadás miatt kiürült. ²
Szávaszentdemeter (Szerém vármegye)	Közvetlenül a szerb–magyar határ mellett, a Száva folyó bal oldalán feküdt. A kolostor 1391-ben az Oszmán támadás miatt vált elhagyottá. ³
Szenternye (Szerém vármegye)	Közvetlenül a szerb–magyar határon, Szávaszentdemeterrel szemben, a Száva túlsó, jobb oldalán feküdt. 1391-ben érte Oszmán támadás. ⁴
Eng (Valkó vármegye)	Nagyolaszitól nyugatra légvonalban körülbelül 30 km-re fekszik. Oszmán támadás hatására 1392-ben elpusztult és nem épült fel többé. ⁵
Tadva (Szerém vármegye?)	Fekvése ismeretlen, valamikor 1390 és 1396 között elpusztult ⁶
Zimony (Szerém vármegye)	A szerb–magyar határ mellett, a Száva és a Duna folyó összefolyásánál fekszik, valamikor 1390 és 1396 között elpusztult. ⁷
Pálos rendi kolostorok	
Boldogkő (Keve v. Temes vármegye?)	Fekvése ismeretlen, annyi tudható, hogy a Temes folyón túl feküdt. 1393-ban már az elpusztított monostorok között van. ⁸
Dubica (Dubica vármegye)	Az Una folyóhoz közel, annak jobb oldalán terült el. 1393-ban már ez elpusztított monostorok között volt. ⁹
Gatal (Keve v. Temes vármegye?)	Fekvése ismeretlen, annyi tudható, hogy a Temes folyón túl feküdt. 1393-ban már ez elpusztított monostorok között van. ¹⁰
Szalánkemén (Szerém vármegye)	A Duna jobb partján feküdt, a magyar–szerb határtól légvonalba körülbelül 55 km-re. 1393-ban már ez elpusztított monostorok között volt. ¹¹

A felsorolásban szereplő kolostorok pusztulását, kifosztását elsősorban az okozta, hogy a települések szélén helyezkedtek el. A komolyabb védelmi funkcióval nem rendelkező rendházak élelmi-szerraktárai és jószágaik miatt ideális célpontot jelentettek a betörő csapatok számára. Ezért joggal feltételezhető, hogy egy-egy kolostor pusztulását nem egy, hanem több rablótámadás okozhatta.

A kérdésre, hogy milyen messze is juthattak az Oszmán rablócsapatok a magyar területeken, nem csupán a fent nevezett kolostorokat ért támadásokból lehet következtetni. Számba kell venni azon okleveleket, amelyek birtokpusztulásokról vagy azok kirablásáról szólnak. Zsigmond 1392. július 13-án kelt oklevelének tanúsága szerint Kükei Somráknak az Oszmánok által – 1392 tavaszán – feldúlt szerémi birtokaiért a király kárpótlásul a macsói bánságba fekvő Padina birtokot adományozta. A pontos színhely valahol a Martinci és Morović közötti vidéken volt (a sértett birtokai ott terültek el).¹² A következő adat szerint Himfi Benedek lányát, Margitot valamikor az

² Karácsonyi II. 205. o.

³ Karácsonyi II. 270. o.

⁴ Karácsonyi II. 280. o.

⁵ Karácsonyi II. 161. o.

⁶ Karácsonyi II. 49–50. o.

⁷ Karácsonyi II. 49–50. o.

⁸ Paulinorum I. 20. o.

⁹ Paulinorum III. 299. o.

¹⁰ Paulinorum I. 159. o.

¹¹ Paulinorum III. 299. o.

¹² Engel 1998. 567. o.

1390-es évek elején egy Oszmán betörés alkalmával a Temes vármegyei Egerszegről rabolták el.¹³ Továbbá, Zsigmond 1399. augusztus 17-én kelt oklevele az Oszmán támadások miatt elnéptelenedett Temesköz benépesítése ügyében intézkedik.¹⁴ Másik adat: Szentpéteri László fia, Péter a Valkó vármegyei Szentpéter nevű birtokát Oszmánok pusztították és néptelenítették el.¹⁵ Végül, Zsigmond 1401. április 14-én kelt leveléből ismert, hogy Zrínyi Pál azért kapott kárpótlást, mert a Zágráb vármegyei Zríny várhoz tartozó birtokait Oszmánok és bosnyákok pusztították el.¹⁶

Himfi Margit elrablása

Az Oszmán rablótámadások valamelyikének eshetett áldozatul a volt bolgár bán, Himfi Benedek (1366–1369)¹⁷ lánya, Margit, akit a Temes vármegyei Egerszegről hurcoltak el. Ismeretlen körülmények között Kréta szigetére került, majd 1408-ban Marcali Miklós segítségével tért vissza Magyarországra.¹⁸ Az elrablás pontosabb időpontjának meghatározására már többen is vállalkoztak. Elsőként Kumorovitz L. Bernát, aki 1375-höz I. (Nagy) Lajos havasalföldi hadjáratához kapcsolta az eseményt.¹⁹ Ezt a feltételezést Engel Pál pontosította és valamely 1391-ben, vagy 1392-ben történt török betöréssel kapcsolta össze az elrablást.²⁰ A témával legutóbb E. Kovács Péter foglalkozott, aki Engel Pál eredményét fogadta el és erősítette meg. Azzal a kiegészítéssel, hogy véleménye szerint „nem kell és nem is lehet hadjáratához kötni az elrablást, mert egy betörő martalóc csapat bármikor elrabolhatta hadjáraton kívül is”.²¹

E. Kovács Péter utóbbi meghatározását a következők miatt is tartom elfogadhatónak. Az Oszmán jelenléttel összefüggésbe hozható rablótámadásokért felelős csapatok összetételéről a rendelkezésre álló források semmilyen érdemleges információval nem szolgálnak. Így az sem tudható, hogy a Magyar Királyság déli területeit érő rablótámadások összességét csakis irreguláris vagy esetleg ennél szervezettebb fél-, illetve reguláris csapatoknak tulajdoníthatjuk. Egyúttal könnyelműség lenne azt feltételezni, hogy a rendelkezésre álló források az összes megtörtént Oszmán rablótámadást megörökítették volna. Ezért azzal is számolni kell, hogy több támadásról nem is tudunk, lehet soha nem is fogunk. Talán egy ilyen támadáshoz köthető Margit elrablása is.

Az előbbiek ismerete és mérlegelése után Margit elrablásának időpontját célszerű némiképp körüljárni. Az Engel szerinti 1391-es, vagy 1392-es év meghatározás kicsit szűkösnek tűnhet. Nem hiábavaló a már említésre került felvetés, miszerint több olyan támadás is érhetne – és érte is – a déli területeket, melyeket a forráshiány miatt rekonstruálni jelenleg lehetetlen. Érdemes példaként említeni azt a két, 1395-ben történt forrásokkal bizonyítható betörést, melyek egyik pusztítási körzete éppen Temes vármegye volt.²² Margitot az ebben a megyében található Egerszegről hurcolják el. Ezért némiképpen meginog az 1391-es és az 1392-es év. Jogosan merül fel a gyanú, hogy akár az említett 1395-ös portyák alkalmával, vagy az azt megelőző, illetve követő évek egyikében, számunkra ismeretlen betörés is eredményezhette Margit elrablását. Az újabb kutatások

¹³ E. Kovács 2009. 105–123. o., 1408. november 10. ZsO II/II. 181. o., 6407. sz.

¹⁴ 1399. augusztus 17. ZsO I. 668. o., 6025. sz.

¹⁵ 1408. június 28. ZsO II/II. 146. o., 6184. sz.

¹⁶ 1401. április 14. ZsO II/I. 121. o., 995. sz.

¹⁷ Engel 1996. II. k. 100. o.

¹⁸ E. Kovács 2009. 105–123. o.

¹⁹ Kumorovitz L. Bernát: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török”) háborúja. *Századok*, 117. (1983) 977. o.

²⁰ Engel 1998. 561. o.

²¹ E. Kovács 2009. 106–107. o.

²² Temes, 263–266. o., 154. sz.

sem tudták érdemben meghatározni Margit Kréta szigetére kerülésének időpontját, ami jelentősen segítené a szóban forgó évek számának csökkentését. A biztos információk szerint 1405-ben, amikor Marcali Miklós rátalál, két kisgyermek anyja volt – a gyerekek már Krétán születtek. Az Oszmán betörések az 1402-es év környékén mérséklődtek; ha ezt a késői dátumot vesszük alapul, akkor is szülhetett három év alatt két gyermeket. A két kislány életkora némi támpontot nyújthatott volna Margit krétai tartózkodására, de ezzel kapcsolatban semmilyen érdemi információ nem áll rendelkezésre, csupán annyi tudható, hogy 1408-ban is még kislányokként vannak említve.²³ Jelen esetben az 1402-es enyhén túlzó évszámmal arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy az 1396-ot követő évek eseményei között is meglapulhat Margit elrablásának időpontja. A rendelkezésre álló adatok csupán feltételezéseket engednek meg, de lehet, érdekesebb az 1390 és az 1396 közötti években gondolkodni Himfi Margit elrablását illetően. Bár, amíg ez megerősítést nem nyer, addig az ezt követő 1402-vel záródó időszakot sem szabad teljesen elvetni.

Margit esete nem számított egyedinek, rajta kívül még számos gyermeket, nőt és férfit hurcoltak rabságba a betörő Oszmán–szláv rablócsapatok. Különbség csak a miéértben mutatkozott meg. Legtöbbször rabszolgaként adtak tovább a foglyokon, de ez leginkább a gyerekekre és a nőkre vonatkozatható, a férfiak esetében inkább a remélt váltságdíj volt a motiváció. Ilyen volt Kállói Lökös fia, Miklós esete, akit valamikor 1389 és 1393 között kerülhetett Oszmán fogságba. Elrablásának körülményei – harc közben, vagy egyszerű elrablás – pontosan nem ismertek, annyi tudható, hogy fivére, Kállói Lökös fia, István váltott ki a rabságból.²⁴

A harci cselekményeket követve

Arra, hogy meddig is juthattak a királyság területére törő Oszmán–szláv csapatok, nem csupán a forrásokban fennmaradt pusztításaikból szerezhetünk információkat. A kérdéskör fontos forráscsoportja az egyes személyek részére kiállított adománylevelekben utolérhető hőstettek leírása. A királyság déli, különösen a magyar–szerb határral szomszédos vármegyéit az Oszmán fenyegetés kezdetétől, 1389-től igyekeztek megvédelmezni. Itt most elsősorban nem Zsigmond részvételével lezajló mozgósításon alapuló királyi hadjáratokat kell értenünk, hanem a térséget uraló, irányító bánok és ispánok fegyveres tevékenységét. Ezek közös jellemzője, hogy előre nem tervezett, de gyors hadműveletek voltak az Oszmán–szláv portyázó csapatok semlegesítésére. Hol is történhetett ez meg?

Az első esetet Zsigmond 1390. november 22-én Losonci István macsói bán részére keltezett adománylevele örökítette meg. A bán csapatával Csütörtökhely falu közelében, Maróttól délnyugatra, a Száva szigetén táborozott, amikor a hűtlenségbe esett Kazta fia, László fia, Demeter (lázaszó Horváti-párt egyik tagja lehetett) Oszmánokkal és rácokkal együtt rájuk támadt. A rajtaütést Losonci és csapata sikeresen verte vissza, majd a végek védelmére faerődöt épített a szigeten.²⁵

Az előbbi esettel ellentétben 1391-ben Perényi Miklós szörényi bánnak Oszmán–szláv csapatot vagy csapatokat kellett megfékeznie a Temesközben.²⁶ Perényi Miklós küzdelmeivel párhuz-

²³ E. Kovács 2009. 106. o.

²⁴ 1393. október 2. ZsO I. 345. o., 3120. sz.

²⁵ Engel 1998. 566. o.

²⁶ Temesköz: tájegység az Alföld délkeleti részén. A Maros, a Tisza és a Duna által közrezárt síkság (Arad, Csongrád déli része, Keve, Krassó, Temes és Torontál vármegye), amelyen a Temes folyó folyik keresztül. Az elnevezés először az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékben fordul elő először, mint a temesi főesperesség egyik kerületének elnevezéseként. KMTL 669. o.

zamosan a Zsigmond vezette királyi had a szerémségi területeken²⁷ harcolt minden valószínűség szerint szintén Oszmán csapatok ellen. Engel Pál szerint egy királyi seregről van szó, amelyik megosztva harcolt, egyik része a Szerémségben, másik része a Temesközben. Zsigmond előzetes tervét figyelembe véve, amely Bosznia megtámadása volt, érdekes kérdés, hogyan, mit is keresett a Szerémségben. Engel Pál ennek okát egyértelműen az erre a területre betörő Oszmán–szláv csapatokban látta, ami el is fogadható a szörényi bán temesközi harcainak indokaként is.²⁸

Marcali Miklós temesi ispánnak 1395-ben és 1396-ban a Temesközbe jutott ellenséggel kellett többször harcba bocsátkoznia. Erről Zsigmond 1396. augusztus 13-án és 1417. szeptember 29-én kelt adománylevele tudósít. Előbbi szerint Szent Mihály arkangyal imént elmúlt ünnepe táján, 1395. szeptember 29. körül a Temes vármegyei Csák település mellett az éj leple alatt Marcali Miklós kíséreléssel és más híveinkkel együtt (*nacum suis asseclis, et ceteris nostris fidelibus*) rajtaütött a Temesközt fosztogató Oszmán–szláv rablócsapaton. A győzelem jeleként a zsákmányolt zászlókat, illetve lobogókat a király elküldte. A másik összecsapásra Szent Margit szűz vértanú ünnepe táján, 1396. július 13. körül került sor. A Temesközben fosztogató Oszmán–tatár–rác csapat Temesvár környékét is elérte, az innen délnyugatra fekvő Újbécs települését pedig felgyújtotta, megállításukra és felszámolásukra Marcali Miklós testvérével, Dénessel, valamint más kíséreléssel és hívével vonult. A támadókat Füzesoroszi és Maráz település között érte utol a temesi ispán és csapata, ahol fényes győzelmet arattak. Ennek jeleként, ahogy az előbbi esetben is, a zsákmányolt zászlókat és lobogókat a király elé küldték megszemlélésre.²⁹

Marcali Miklós számára kiállított 1417. szeptember 29-ei privilégium már bővebben szól a határ menti harcokról.³⁰ A fent ismerté vált események előtt, amennyiben azt feltételezzük, hogy az oklevél narratívája tartja a kronológiai sorrendet, további két összecsapással számolhatunk. azt olvashatjuk, hogy az első alkalommal Temesvár körzetében szállt szembe Marcali az Oszmán rablócsapatokkal. első győzelmét egy Somlyó nevű város (ez a Krassó vármegyében fekvő Érdsomlyóval, vagy az ugyanitt fekvő Mezősomlyóval azonosítható) előtt aratta. A második tágabb, a Nyárad (ma, Néra) folyó melletti helyszínt határozza meg. A folyó a Krassó–Szörényi-érchegységben ered, majd 126 km-et megtéve Karánsebestől 30 km-re délnyugatra a Déli-Kárpátokban, és Fehértemplomtól 10 km-re délnyugatra ömlik a Dunába. A pontos hely híján a harci cselekményre a folyó bármely szakaszán sor kerülhetett. Az oklevélben szereplő következő két ütközet Csák és Maráz település mellett zajlott le, ezek az 1396. augusztus 13-án kelt privilégiumba foglaltakkal lehetnek azonosak. A Somlyó település mellett és a Nyárad folyó melletti harcselekményeket tehát valamikor Marcali Miklós temesi ispáni tisztségbe kerülése, 1394. és 1395. szeptember 29-e közé szükséges helyezni.³¹ Az sem kizárható, hogy a nevezett események szorosan egymás után zajlottak le.

Kétségtelen, hogy Temesközt, így a déli területeket Szerbia felől 1395-ben és a keresztes hadjárat évében, 1396-ban is folyamatosan rablótámadások érték. A fentiek mellett ezt erősíti Armannis Pál mantovai követ – aki ekkor Budán tartózkodott és értesüléseit itt szerezte – 1395. december 10-én Mantovába küldött jelentése, melyben leírja, hogy Temesvár környékéről újabb Oszmán betörésről érkezett hír.³²

²⁷ A Szerémség: tájegység a Duna–Száva köze keleti részén (Szerém és Valkó vármegye), a középkorban szerémi szigetként is említik. KMTL 642–643. o.

²⁸ Engel 1998. 571–573. o.

²⁹ 1396. augusztus 13. Középkori történelem, 223–224. o., 164. sz., Temes, 263–265. o., 154. sz.

³⁰ ZsO VI. 285. o., 965. sz.

³¹ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Budapest, 1996. I. k. 204. o.

³² 1395. december 10. *Thallóczy Lajos*: Mantovai követjárás Budán 1395. Budapest, 1905. 108–112. o., VIII. sz.

A temesközi eseményekkel párhuzamosan Oszmán és valószínűleg havasalföldi elemekkel ki-egészült csapatok törtek a Barcaságra.³³ A térséget ért támadásokat igazolja IX. Bonifác pápa feloldozó levele, amelyet Brassói János esztergomi egyházmegyei clericusa kért és kapott, miután Brassó vidékét pusztító Oszmánok ellen harcolva egy támadót megölt.³⁴

Maróti Jánosnak 1403. november 5-én kiadott adománylevele is beszámol egy jelentősebb Oszmán–bosnyák betörésről, ami a királyságot Bosznia felől érte. A támadók hajók segítségével átkeltek a Száván és Pozsega vármegyét kezdetek fosztogatni. Maróti János az oklevél tanulsága szerint saját erőivel, vélhetően bandériuma, vagy annak egy részével sikeresen számolta fel a rablócsapatot.³⁵ Tekintettel arra, hogy a privilégiumban az események a kronológiai sorrendet tartják, a betörés időpontját valamikor 1397 és 1401 közé datálhatjuk.

Az okleveles anyagot követően érdemes megnézni, mit találunk Thuróczy János krónikájában az Oszmán kérdés vonatkozásában: „...hatalmas török [Oszmán] csapatokat hozott be [csáktornyai Lackfi István] a Száva és a Dráva folyók között fekvő magyar területekre, s hogy ezekkel súlyos pusztítást vitt ott véghez.” A fentiek tekintetében Thuróczy állítása meg is állná a helyét, hiszen az Oszmán betörések egyik legjobban sújtott térsége a Temesköz volt. A krónikás azon állítása, hogy „Ezelőtt a törökök még nem keresték fel a magyar földet” és „Ez volt a törökök első bevonulása Magyarországra...” téves, hiszen 1390-es évek legelejétől érte támadás a déli határ menti területeket.³⁶ Sőt, 1392-ben Bajazid szultán az Oszmán főerőkkel Kevéig nyomult, kisebb-nagyobb egységei a Temesközbe, de akár a Szerémségbe is eljuthattak.³⁷

Összegzés

A rablótámadásokat végrehajtó Oszmán–szláv csapatok műszaki képessége korlátozott volt. Jelentősebb folyami, illetve vízi akadályok leküzdésére, valamint komolyabb védelemmel ellátott városok, vagy várak ostromához, bevételehez se eszközük, se idejük nem volt. Ezen „hiányosságok” mellett meghatározó szerepe volt a térség földrajzi adottságának. A rendelkezésre álló források alapján Szerbia és Bosznia felől érkező támadások döntő része az alábbi területekre terjedhetett ki: a Száva és a Dráva folyók közé, a szerémi, illetve; a Duna, Tisza és Maros folyók által közrezárt temesközi síkságra.

Az 1390-es évek elején Szerém és Valkó vármegyei területeken mutatható ki az Oszmán csapatok ellenséges aktivitása. (Egyetlen pálos kolostor pusztulásáról tudunk csak, ami nem a jelölt térségben volt, hanem a Dubica vármegyei Dubica városában.) Később, az 1390-es évek közepén már Temesközbe, Temesvár körzetébe, sőt a Barcaságba is eljutottak az Oszmán csapatok. Az egyik alkalmas dunai átkelőtől, Kevétől Temesvár (légvonalban) körülbelül 130 km-re található – példánk, tudjuk, elnagyolt, hiszen nem tudjuk, hogy az ellenséges csapat hol és mikor léphetett magyar földre.

A fosztogató céllal érkező betörések pontos számáról nincsenek információink. A rendelkezésre álló források alapján azonban kijelenthető, hogy a földrajzi tényezők nagyban befolyásolták ezeknek a csapatoknak a mozgását és azok működési területét. Feltételezhető, hogy az Oszmán akciók hatósugara – a térség adottságainak függvényében – valahol Temesvárig terjedt ki.

³³ *Jakó Zsigmond*: „Három erdélyi vajda Zsigmond király korában.” In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc*. Budapest, 1984. 205. o.

³⁴ 1402. szeptember 23. *ZsO* II/I. 228. o., 1925. sz.

³⁵ 1403. november 5. *Középkori történelem*, 243–248. o., 168. sz.

³⁶ *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. Ford. *Bellus Ibolya, Kristó Gyula*. Budapest, 2001. 249–250. o.

³⁷ *Engel* 1998. 575. o.

BIBLIOGRÁFIA

- E. Kovács* 2009. *E. Kovács Péter: Egy rabszolganő Krétán a 15. században.* In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Szerk. *Neumann Tibor* és *Rácz György.* Budapest, 2009.
- Engel* 1998. *Engel Pál: A török–magyar háborúk első éve, 1389–1392.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 3. sz. 561–577.
- Karácsonyi* I–II. *Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig.* I–II. k. Budapest, 1922–1924.
- KMTL *Korai Magyar Történelmi Lexikon (9–14. század).* Főszerk. *Kristó Gyula*, szerk. *Engel Pál, Makk Ferenc.* Budapest, 1994.
- Középkori história *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410).* Szerk. *Kristó Gyula.* Szeged, 1992. (Szegedi Középkor–történelmi Könyvtár 1.)
- Paulinorum *Documenta artis Paulinorum I–III. A magyar rendtartomány kolostora.* 3. füzetben. Szerk. *Tóth Melinda.* Budapest, 1975–1978.
- Temes *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez.* I. k. 1183–1430. Másolta és gyűjtötte *Pesty Frigyes.* *A Magyar Tudományos Akadémia tört. bizottságának rendeltéből* s. a. r. *Órtvay Tivadar.* (Temesvármegye és Temesvár város története IV.) Pozsony, 1896.
- ZsO *Zsigmondkori oklevéltár I–IX.* Összeállította és szerk. *Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert.* (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. sorozat.) Budapest, 1956–2004.

A karakttól a sorhajóig

A tengeri hadviselés átalakulása, 1490–1670

A tengeri hadviselés (dokumentált) története több mint háromezer évre nyúlik vissza. Némi sarkítással azt mondhatjuk, hogy évezredekken keresztül a tengeri hadviselés a szárazföldi hadviselés vízén való meghosszabbítása volt. A hajók sok esetben csak a hordozójármű szerepét töltötték be, a küzdelmet pedig a fedélzetükön folyó kézitusája döntötte el. A hajókon ugyanakkor már az ókorban megjelentek a távolba ható, a kéziéknél nehezebb fegyverek (katapultok, balliszták). Az igazán gyökeres és mélyreható változást azonban csak a tűzfegyverek, a tüzérség hajókon való megjelenése hozta meg. E változás nem ment egyik napról a másikra: több mint háromszáz esztendő telt el az első hajófedélzeti ágyúktól, míg a csatadöntő tényező szerepét végleg átvette a tüzérség a kézitusától. Az 1650-es évektől az 1850-es évekig tartott az ágyú első nagy korszaka a tengereken, amikor nagyszámú, öntött, simacsövű előltöltő ágyúval felszerelt vitorlások alkották a flották gerincét. Az ágyú második nagy korszaka a géphajtás bevezetését követően a páncélzat és a fém hajótest megjelenésével, a nagyméretű, huzagolt csövű, hátultöltő, forgatható lövegtornyokban elhelyezett lövegek kialakulásával vette kezdetét az 1860–70-es években. Az ágyútól a csatadöntő fegyver szerepét a tengereken a második világháború során átvette a repülőgép-hordozókról üzemeltetett repülőgép. A lövegek jelentősége később tovább csökkent az irányított rakéták megjelenésével. E rövid írásban az első hajófedélzeti nehézágyú megjelenésétől a hajótüzérség (szinte) kizárólagos csatadöntő tényezővé válásáig terjedő időszakot tekintjük át.

Mielőtt a hajótüzérségre és annak a tengeri hadviselésre gyakorolt hatásaira rátérnénk, szükséges áttekinteni a két nagy régió, a mediterrán illetve az atlanti¹ közti tengeri hadviselésbeli különbségeket a XV. században. A más hajótípusoktól elkülönülő, kifejezetten hadicélokot szolgáló hajók, vagyis a valódi hadihajók valamikor az Kr. e. XV–XIV. században alakultak ki a Földközi-tengeren. Ezek az alapelvükben évezredekken át nem változó, evezővel és vitorlával hajtott hajók uralták a mediterrán tengeri hadviselést egészen a XVI. század végéig. A XIII–XVI. században a XIII. század során kialakult „modern” gálya volt a Földközi-tenger meghatározó hajótípusa. Az északi vizeken a XIV–XV. században a hadihajók szerepében az evezős hajókat kiszorították a kizárólag vitorlával hajtott hajók. Ezt az átállást a két régió időjárásbeli különbségei és a vitorlások fejlődése okozta. A viharosabb, illetve gyakran erősen hullámzó vizeken az alacsony oldalmagasságú, instabilabb gályák csak korlátozottan, főleg a part mentén voltak alkalmazhatók. A vitorlás hajók komoly fejlődésen mentek keresztül az 1200-as évektől kezdődően. Az első nagy találmány a kormánylapát volt, mely megteremtette a lehetőségét az oldalszélben, sőt bizonyos szögben a szembeszélben való haladásnak. Az Ibériai-félszigeten a XIV–XV. században tökéletesítették a karvel-palánkozással való hajóépítés módszerét. Ez a metódus ugyan relatíve nehezebb hajótestet eredményezett, de a sokkal robusztusabb és szilárdabb belső váz lehetővé tette a hajó méretéhez képest nagyobb felületű vitorlázat alkalmazását.

¹ Természetesen nem szabad megfeledkezni arról, hogy a tengeri hadviselés jelen volt az Indiai- és a Csendes-óceánon is. E rövid írás keretében azonban csak az európai folyamatok bemutatására tudunk szorítkozni.

A XV. században megjelentek a háromárbocos hajók, majd az egy árbocon a több vitorla, és a század végére kialakult a kereszt- és hosszvitorlázattal is rendelkező teljes vitorlázatú, a nagy óceáni utakra is alkalmas hajó. A fegyverzet szempontjából is fontos volt a karvel építési mód: e palánkozás tette lehetővé a hajó oldalába vágott ágyúnyílások egyszerű kivitelezését,² valamint a robusztus belső váz a nagy tömegű ágyúk elhelyezését.

A tüzérség megjelenéséről a tengeren az első adatunk 1338-ból való. Az angolok és a franciák között vívott arnemuideni csatában az angol zászlóshajó, a *Christopher* fedélzetén négy ágyú volt.³ Ettől kezdve egyre inkább a hajók standard fegyvereivé váltak az ágyúk. A következő száz évben ez jellemzően az első és a hátsó felépítményeken elhelyezett kisméretű ágyúkat jelentett. Az 1450-es évektől jelentek meg valamivel nagyobb ágyúk a hajóderékban, melyek a mellvédeken keresztül vagy azok fölött tüzeltek. Az ágyúk szerepe ebben az időszakban az ellenfél összezavarására, füsttel való megvakítására, a fedélzet megrohanásának előkészítésére szolgált. Az ágyú érdemben nem módosította a vitorlás hadihajók taktikáját, illetve felépítését az 1530-as évekig.⁴

Az első olyan ágyúkat, amelyek képesek voltak súlyos károkat okozni egy hajó szerkezetében, nem vitorlásokon, hanem gályákon helyezték el. A velenceiek voltak az elsők, akik gályáik orrába, a hossz tengelyben egy-egy nehéz ágyút raktak. Ezek kezdetben hátultöltő vaságyúk voltak, de az 1500-as évek elején áttértek a 30–60 fontos lövedéket kilövő elöltöltő öntött bronzágyúkra. Ez a lépés egy időre a gályák reneszánszát hozta. Az angolok 1513-ban tapasztalták meg a nehéz ágyúkkal felfegyverzett gályák jelentette fenyegetést, amikor áprilisban kétszer is vereséget szenvedtek Brestnél a Földközi-tengerről érkezett francia gályáktól.⁵

Az északi vizek államainak súlyos fejtörést okozott, hogyan védekezzenek az új fenyegetés, a nehéz ágyúval felfegyverzett gálya ellen. Az egyik út a saját gályaépítő program megindítása volt, amit meg is tettek. Ez azonban csak félmegoldás volt, tekintetbe véve a gályák igen korlátozott hatótávolságát és tengerállóságát. Amire a hajótervezők törekedtek, az a gálya fegyverzetének lemásolása volt, azaz megpróbálták a vitorlások orrában minél erősebb fegyverzetet elhelyezni. A vitorlások hossz tengelyében tüzelő első nehéz ágyúk nem elől, hanem a hajó tatjában voltak elhelyezve, mivel a korabeli nagy hajók, a karakkok orrkiképzése ezt nem tette lehetővé. A tatban lévő ágyúk helye az angolban a „gunroom” elnevezést kapta, mely évszázadokig fennmaradt.⁶ Az első itt elhelyezett ágyúk 1500–1510 körül jelentek meg. A hajó oldalába vágott, fatáblával lezárható ágyúablakok, melyeket valamikor 1490–1500 körül találtak fel, kezdetben szintén a tatrészen, a „gunroom” oldalában voltak, ezekben viszont a hossz tengelyben lévő ágyúkhöz képest jóval könnyebb lövegeket lehetett elhelyezni a helyszűke miatt. Az idő során előrefelé haladva egyre több ágyúablakot vágtak, és valamikor 1540-re kialakult a hajó teljes hosszán végighúzó oldallütegsor. Az áhított cél azonban nem ez volt, hanem a menetirányú tüzérő növelése. Erre a megoldást az 1540-es években kialakított új hajótípus, a gallion hozta. E típusnál gyakorlatilag a gályák orrát hozzáillesztették a vitorlások testéhez, így az orrban 2–4 előrefelé tüzelő, nehéz ágyút

² Az északon sokáig meghatározó klinker építési mód, ahol a palánkok részben átfedték egymást, és az így létrejövő héjszerkezet, amit csak könnyű belső váz támasztott, s amely maga volt a fő teherviselő, nem tette lehetővé a hajó oldalába vágott ágyúablak-sorok kialakítását. A klinker-héjzatba sorba bevágott nyílások ugyanis végzetesen meggyengítették volna a szerkezetet.

³ *Castex, Jean-Claude*: Dictionnaire des batailles navales franco-anglaises. Les Presses de L'Université Laval, Saint-Nicolas, 2004. 19–21. o.

⁴ *Rodger* 1996. 302. o.

⁵ *Rodger* 1996. 303. o.

⁶ Az angolok a sorhajókon gunroomnak nevezték hagyománytiszteletből az alsó ütegfedélzet hátsó részét. Az ez alatt lévő kétszersültraktár lejárátát általában egy idős tengerész őrizte, őt a hajósnyelv „lady of the gunroom”-nak nevezték.

lehetett elhelyezni. A hajóépítők nem csak ennyit tettek, megváltoztatták a korábbi vitorlásokra jellemző hosszúság-szélesség arányt is. Az új típus hosszát a szélességhez képest megnövelték, így gyorsabb lett. A gallionok fő fegyverzete a kortársak véleménye szerint az orrban lévő két-négy, valamint a tatban lévő kettő-hat ágyú volt. Mindez tükröződik a fennmaradt fegyverzetlistákból is, melyek első helyen ezeket az ágyúkat említik. Az oldalt elhelyezett, ekkor már a hajó teljes hosszában végighúzódo egy, a legnagyobb hajók esetében két ütegsorban lévő ágyúkra mint kiegészítő fegyverzetre tekintettek.

A XVI. század közepén a vitorlás hadihajók fegyverzete meglehetősen vegyes képet mutatott, ráadásul ezt gyakran változtatták, variálták. Egy nagyobb hajón nyolc-tízféle típusú, kaliberű ágyú volt, még hozzá öntött bronz elöltöltők és kovácsoltvas hátultöltők vegyesen.⁷ Meg kell jegyezni, hogy a fegyverzet terén a konzekvens szabványosítás és egységesítés csak a XVIII. században valósult meg teljesen. A legnagyobb, leghosszabb ágyúkat a hajó orrában és tatjában helyezték el, a hajó oldalában lévő ágyúk kisebbek voltak, már csak a rendelkezésre álló hely mérete miatt is. Miután a gallion a gályával ellentétben nem csak az orrában, hanem a tatjában, valamint az oldalain is hordozott a hajótestben károkat okozni képes ágyúkat („shipsmasher”, a kortársak ennek alsó határát 9 fontban húzták meg),⁸ így adta magát egy új, a gályakétől eltérő taktika. Hamar rájöttek, hogy megfelelően manőverező hajóval a teljes fegyverzet bevethető. Az új taktika a következőképp nézett ki: a támadó megközelítve ellenfelét, először kilötte az orrban lévő ágyúit, majd párhuzamosan fordulva az egyik oldalán lévőket, ezután elfordulva tőle a tat ágyúit, végül az ellenkező irányban haladva a másik oldal ágyúit. Az ágyúkat ezután az ellenfél lőtávolán kívül újratöltötték, és újra lehetett kezdeni a ciklust. Egy ilyen ciklus végrehajtása jellemzően egy órát vett igénybe. Ez a módszer nemzetközileg bevett taktika volt a XVI. század második felében, ugyanekkor a végső döntés eszközének továbbra is az ellenfél megrohanását és hajójának kézítésében való elfoglalását tekintették.⁹

A gallion továbbfejlesztésében az angolok jártak az élen. A Sir John Hawkins és Matthew Baker nevéhez köthető hajóépítő program az 1570-es években vette kezdetét. Az új, úgynevezett „race built”¹⁰ dizájn szerint készülő hajók építése, illetve egyes régebbi egységek átépítése 1573-ban kezdődött. Az új dizájn eredményeképp az angol hadigallionok alacsonyabb felépítményekkel (főként elől), valamint karcsúbb, letisztultabb vonalakkal épültek. Ez két előnnyel is járt. Az új építésmód gyorsabb és jobban manőverező hajókat eredményezett. A kisebb felépítmények, illetve az arányaiban hosszabb hajótestek, így hosszabb ütegfedélzetek következtében pedig a fegyverzet összetételében jelentős eltolódás következett be a kisebb kézi ágyúk és a nehezebb, lafettás lövegek arányában az utóbbiak javára. Ez együtt járt azzal, hogy a fegyverzet 100 tonna

⁷ Lásd pl.: Parker 1996. 287–288. o. A csúcstechnológiát ekkoriban az öntött bronzágyúk képviselték. A bronzágyúk magas ára miatt próbálkoztak öntöttvas ágyúk készítésével is. Az első használható vaságyúkat Angliában öntötték az 1540-es években. A hadihajókon még sokáig a bronzágyúkat preferálták, a flottákban az öntöttvas ágyúk csak a XVII. század második felében terjedtek el tömegesen. Cipolla, Carlo M.: Guns, Sails and Empires. New York, 1965. 40–42. o.

⁸ A korabeli nagyobb öntött ágyúk az alábbiak voltak: *cannon* 42 font, *demi-cannon* 32 font, *culverin* 18 font, *demi-culverin* 9 font. Az 1570–1590-es évek nagyobb hadihajóinak fegyverzetét a darabszám tekintetében túlnyomórészt *culverinek* és *demi-culverinek* alkották.

⁹ Rodger 1996. 307. o.

¹⁰ Jelentése nem a mai race (verseny) szóhoz, hanem a razor (leborotválni) szóhoz kapcsolódik. Ez azt jelenti, hogy a korábban jellemző igen magas, többszintes első és hátsó felépítményeket, különösen az elsőt, mintegy „leborotválták”. Ez jelentősen javította a hajók vitorlázási tulajdonságait.

vízkiészítésre vetített tömegaránya a régi építésű hajókra jellemző 3%-ról a század végére fokozatosan 6% fölé nőtt.¹¹

Az angolok újfajta gallionjaikkal az 1570-es és 1580-as években a legtöbb tapasztalatot a korszakodás (privaatering) során szerezték. Miután itt a cél az ellenséges (főként spanyol) kereskedelmi hajók elfogása és kifosztása volt, így az utolsó gondolatuk volt távolról szétlőni a kiszemelt hajót. Mindez viszont továbbra is konzerválta azt a nézetet, hogy a végső döntés eszköze csakis az ellenfél megrohanása és kézitusában való elfoglalása lehet. 1588-ban azonban a spanyol Armada ellen a Royal Navy vezetői élükön Lord Howard of Effinghammal érthető módon nem ezt a taktikát választották. Kihasználva hajóik nagyobb sebességét, jobb manőverező-képességét, valamint nehezebb fegyverzetét, a fentebb már leírt ciklusos taktikát alkalmazták. Először egy-egy hajó önállóan működött, de később Lord Howard rajokba szervezte egységeit. Így az angolok ekkor már kisebb csoportokban támadtak, nyomdokvonalban, miután az egyik kilőtte ágyúit és visszavonult újratölteni, követte a másik. A raj egységei így kör vagy nyolcas alakban manőverezve szinte folyamatosan tűz alatt tarthatták a kiszemelt célpontot. Innentől kezdve ez vált a standard angol taktikává a következő évtizedekre.¹²

A jellemző tűzgyorsaság általában óránként egy lövés volt, a negyven percenkénti egy lövés már igen gyorsnak számított. A napóleoni háborúkban elért 1,5-2 percenkénti egy lövés brit tűzgyorsasághoz képest ez csigalassúságúnak tűnik, pedig alapvetően nem sok különbség volt az 1580-as évek és az 1790–1800-as évek négykerekű lafettákra helyezett, öntött, simacsövű előltöltő ágyúi között. Az Armada elleni küzdelem idején a nagyobb, előltöltő ágyúk töltésére háromféle bevett módszer volt. Az első, a hadihajókon később szinte kizárólagossá váló klasszikus módszer, amikor az ágyút hátragurult állapotban az ágyúablak mögött, belül töltötték meg, majd csigaáttételekkel tüzelési pozícióba húzták, elsütéskor pedig az ágyú visszagurult töltési pozícióba. Tudjuk, hogy 1588-ban az angol hadihajók rendelkeztek az ehhez szükséges fékkötelekkel és csigasorokkal.¹³ A második módszer szerint a fékkötéllel szorosan rögzítették a megtöltött ágyút a tüzelési pozícióban, így az elsütéskor nem gurult vissza. Ezután szintén csigasor segítségével visszahúzták töltési pozícióba, megtöltötték, tüzelési pozícióba tolták és ismét rögzítették. A harmadik esetén az ágyúkat végig szorosan tüzelési pozícióba kihúzva rögzítették, és kívülről, vagy az ágyúcsövön ülve, vagy a dörzsfákon¹⁴ állva töltötték újra. Ezt jellemzően a hajó szél felőli oldalán lehetett végrehajtani, ahol a hajótest nem a víz felé, hanem az ellenkező irányba dőlt. A hajótesten kívülről való töltést azonban inkább kereskedelmi, mintsem hadihajókon alkalmazták.¹⁵

A tűzgyorsaság növelését több tényező korlátozta. Ami talán a legfontosabb, a XVI. század végén az ágyúkezelők száma messze nem volt elegendő egy oldal ágyúinak egyszerre való megtöltéséhez. A későbbi standardokhoz képest mindössze negyed-ötöd annyi ember állt rendelkezésre az ágyúk mellett. Így nagy valószínűség szerint egyszerre csak néhány ágyút tudtak megtölteni, és így haladtak sorban, míg valamennyi kilőtt ágyúra sor került. Az árbocoknál szolgálatot teljesítő tengerészek közül persze át lehetett valamennyit vezényelni az ágyúkhoz, de mivel az ekkori, fentebb leírt taktika szerint a hajók folyamatosan és intenzíven manővereztek a harc közben, a vitorlák kezelésétől nem lehetett sok embert elvonni. A XVII. század első évtizedei során a hadihajók személyzetében a tengerészek aránya folyamatosan nőtt a katonák rovására, illetve a tüzérek száma is ágyúnként egyről kettő-háromra emelkedett, de sokan ezt is elégtelennek találták. Korlátot jelentett továbbá az ágyúnként 20-25

¹¹ Parker 1996. 271–272. o.

¹² Rodger 1996. 308–310. o.

¹³ Caruana, Adrian B.: The History of English Sea Ordnance 1523–1875. Vol. I. Jean Boudriot, 1994. 25–26. o.

¹⁴ Dörzsfá (wale) vastagabb palánk, mely kiáll a palánkozás síkjából, bizonyos védelmet nyújtva a hajótestnek.

¹⁵ Rodger 1996. 311. o.

lövésre elegendő lövedék- és lőporkészlet. A bronzból öntött ágyúk emellett egy elméleti korlátot is állítottak a „gyorstüzelés” elé. A bronz ugyanis jóval gyorsabban átmelegedett, mint az öntöttvas, és hajlamos volt emiatt eldeformálódni. E tulajdonságuk miatt a nagyobb bronzágyúkkal nem lehetett túllépni az óránkénti 2,5-3 lövéses tűzgyorsaságot.¹⁶

A XVII. század első felében számos fontos változás ment végbe, míg a haditengerészeti új módszerévé a csatasor vált. 1601–1602-ben még Angliában és Hollandiában lezajlott egy utolsó, pánikszerű gályaépítési program, reakcióként egy spanyol gálya-kötelék sikereire a flamand partoknál. Ezzel egyidejűleg a hajóépítésben fontos változások következtek be. Az 1600-as évek legelején megjelentek a gallionoknál jóval nagyobb, három ütegsoros hadihajók, a későbbi első osztályú sorhajók ősei. E hajók elsősorban presztízscélokat szolgáltak, de igen komoly tüzérvél rendelkeztek, melynek kihasználása újféle módszereket követelt. Az egyik első ilyen hajó a dán *Tre Cronor* volt 1603-ból. Állítólag e hajó angliai látogatása inspirálta az első angol három ütegsoros hajó, a Phineas Pett által tervezett *Prince Royal* építését. Régebben hagyományos ezt az 1610-ben épült hajót tekintették az első sorhajónak. A konzervatívok között számos kritikusként volt e nagy hajóknak, melyekkel nem lehetett alkalmazni a bevett régebbi – kilóni az egyik oldal ágyúit, majd gyorsan megfordulva kilóni a másik oldalait – taktikát. A hajóépítés trendje is a presztízshajók mellett a nagyobb, nehezebb hajók irányába mozgott. A hátsó felépítmények ezzel együtt még alacsonyabbak lettek, az 1610-es években pedig eltűnt a negyedik árboc, viszont a harmadik árboc vagy tatárbc magasabb lett, és a latinitorla felett még egy keresztitorlát kapott. A korábban a gályákéra hasonlító csőrös hajóorr is fokozatosan átalakult, az orrtőke hosszú, előrenyúló része egyre rövidebb lett és egyre inkább felfelé kunkorodott. A felkunkorodó részt pedig kétoldalt egy-egy rácsos, kosárszerű szerkezet kötötte össze a hajótest elejével. Ez az orrkiképzés már kevésbé volt alkalmas előre tüzelő nehézágyúk elhelyezésére, ami jelzi, hogy a fő fegyverzetnek egyre inkább a hajó oldalán elhelyezett ágyúkat tekintették. Ezt diktálta a logika is, hiszen az egyre nagyobb hajók, különösen a három ütegsorosak esetében az orrban elhelyezett fegyverzet aránya egyre csökkent az oldalütegsorokban lévőkéhez képest.

A tüzéség esetében is több változás következett be. Mint már említettük, az 1600-as évek első évtizedeiben megnőtt az ágyúk kiszolgáló személyzetének a száma. Az angol haditengerészetben az 1630-as években az ágyúk töltésének elsődleges módszerévé a hátragurulás után a hajó belsejében való töltés vált.¹⁷ A merev töltőrúd mellett megjelent az igen vastag kötélrúdra rögzített töltőfej, illetve szivacs, az úgynevezett „worm”, mely lehetővé tette a becsukott ágyúablakok mögött is az ágyúk tisztítását, illetve töltését.¹⁸ Megjelent továbbá az ágyútalp hátsó részéhez rögzített csigasor (train tackle), mellyel az ágyút hátra lehetett húzni, illetve a hátragurult ágyút töltési helyzetben egyszerűen és biztonságosan rögzíteni. Az egy ágyúhoz tartozó lőszerjavadalmazás is megnőtt, a korábbi 20-25-ről 40-re.

Mindezen változások mellett, illetve ellenére a XVII. század első felében a tengeri összecsapások során meglehetősen taktikai zűrzavar uralkodott. Hol az orrban elhelyezett ágyúkat alkalmazták fő fegyverzetként, hol az oldalban elhelyezettek, egymás mellett élt a régi, körben manőverező taktika, miközben mások valami új dologgal kísérleteztek. A később standard módszerré váló csatasort, ami egymás mögött egysoros vonalban haladó, oldalt elhelyezett ágyúkból tüzelő hajókból állt, állítólag a holland Maarten Tromp alkalmazta először a spanyolok ellen 1639-ben. Mindemellett az első angol-holland háború idején 1652-ben George Ayscue még mindig a régi taktikát alkalmazta.

¹⁶ Domokos György szíves szóbeli közlése. Ezúton is szeretném neki köszönetemet kifejezni a bronzágyúkról elmondott információkért.

¹⁷ Rodger 1996. 312. o.

¹⁸ *Lavery, Brian: The Arming and Fitting of English Ships of War, 1600–1850.* London, 1987. 18–25. o.

Mindenesetre a régi taktika napjai meg voltak számlálva, és ebben jelentős szerepe volt Trompnaak, illetve 1639-ben Downsnál a spanyolok felett aratott döntő győzelmének. A spanyol tengeri hatalom megrendült, és a tengereken hamarosan az angol–holland rivalizálás vált meghatározóvá. Az eddigi fő ellenfél ellen mind az angolok, mind a hollandok eredményesen alkalmazhatták a régi taktikát, az ügyetlenül manőverező, nehézkes spanyol hajók ellen ez hatásos lehetett – tegyük hozzá, nem mindig. Az új, kitűnően hajózó és manőverező ellenfelek ellen azonban előbb-utóbb új taktika kellett. A vitorlás hadihajók felépítésének logikája is ebbe az irányba hatott kényszerítően. A vitorlás hajók oldalában jóval több ágyút lehetett elhelyezni, mint az orrában vagy a tatjában. Ezt felismerve a XVII. század elejétől kezdve egyre többen a hajó fő fegyverzetének az oldalüteg-sorokban lévő ágyúkat kezdték tekinteni, szemben a régi, a fő fegyverzetnek az orrban elhelyezett ágyúkat annak tekintő szemlélettel. Ennek megfelelően új taktikát kellett kialakítani a frontális támadás helyett. Az egyik legfontosabb, amit az újítók felismertek, hogy a hajókat egységes, együttesen manőverező kötelékbe kell szervezni, ami ebben az időben számos konzervatív szemében valóságos eretnekségként hatott. El kellett kerülni, hogy a saját hajók összekeveredjenek, akadályozva egymást a szabad kilövésben. Az oldalt elhelyezett fegyverzet logikája azt diktálta, hogy a tüzéző maximális kihasználása a hajók egysoros vonalban való felállításával lehetséges, így minden hajó akadálytalanul löheti az ellenséget. Ezt nevezték el csatasornak (line of battle).

Az új taktika az első angol–holland háborúban (1652–1654) kezdte meg karrierjét. Az angol *Commonwealth* legeredményesebb tengeri hadvezére, Robert Blake 1652-ben a goodwin sands-i csatában kísérletezett vele. Ő adta ki az első olyan taktikai utasítást (*Fighting Instructions*) 1653 márciusában, mely először írta le a csatasort. A csatasor segítségével az angolok nagy győzelmet arattak a hollandok felett 1653 júniusában a gabbard banki csatában.

A csatasornak több fontos következménye volt. Az egyik legfontosabb, hogy be kellett vezetni a „folyamatos tüzelést”, azaz a hajó az ágyúk újratöltése közben nem vonhatta ki magát a küzdelemből. Ez parancsolóan a tűzgyorsaság növelése felé hatott. A tűzgyorsaság valóban növekedett, de különböző okokból, mint az ágyúszemélyzetek továbbra sem elegendő száma, a bronzágyúk fizikai korlátai, avagy a limitált lőszerkészlet, továbbra is messze elmaradt a XVIII. második felében elért tűzgyorsaságtól.¹⁹ A második angol–holland háború (1665–1667) idején az 1666 júniusában megvívott négynapos csatában az angol hajók naponta ágyúként átlagosan 10 lövést adtak le, ami nagyjából duplája az 1588-as Armada elleni harcok napi 5 lövésének.²⁰ A másik fontos következmény a standardizáció kényszere lett. Az első angol–holland háború idején mindkét fél hajói mind méret, mind fegyverzet tekintetében igen vegyes képet mutattak, bár az angol hajók már ekkor is nagyobbak voltak a hollandoknál. A csatasor megkövetelte, hogy az azt alkotó hajók lehetőleg minél egyformábbak legyenek, hasonló manőverezési képességgel és lehetőleg minél hasonlóbb sebességgel, hogy egyben tartható legyen a csatasor. Emellett persze kívánatos volt a minél nagyobb tüzéző, valamint, mivel folyamatosan állni kellett az ellenfél tüzét, a minél robusztusabb felépítés. Jól mutatja mindezt, hogy míg az 1650-es elején 30 ágyúban húzták meg a csatasorba való beoszthatóság alsó határát, ez 1670-re, mikorra csatasor minden nagyobb haditengerészetben a szabvány taktika rangjára emelkedett, ez a határ 50 ágyúra nőtt. Ebben az időszakban alakultak ki a hadihajók osztályozásának is az alapjai, valamint ekkor kapták a csatasorba beosztható hajók a sorhajó nevet.

¹⁹ A tűzgyorsaság további jelentős növelését a megbízható vaságyúk (melyek az 1670-es évektől terjedtek el a hadihajókon), az ágyúk számához képest a hajók méretének és személyzetének növekedése, valamint a professzionális állandó tisztikar kialakulása tette lehetővé.

²⁰ *Rodger* 1996.

A csatasor, illetve annak ortodox és rugalmatlan válfajának problémái a XVIII. században az angolok és a franciák között vívott tengeri háborúk során derültek ki. A század második felében számos angol tengernagy szakított az ortodox csatasorral, és olyan módszerekkel, mint az ellenfél csatasorának átvágása, vagy az erőkoncentráció értek el jelentős győzelmeket. Hozzá kell tenni, ezek a módszerek nem voltak teljesen újak, már a XVII. század második felének tengeri háborúiban is alkalmazták. A vitorlás korszak végével a csatasor nem halt ki, alkalmazták például 1905-ben a csuzimai, vagy 1916-ban a jütlandi csatában is.

RÖVIDÍTÉSEK

- Parker* 1996. *Parker, Geoffrey*: The *Dreadnought* Revolution of Tudor England. *The Mariner's Mirror*, August 1996.
- Rodger* 1996. *Rodger, N. A. M.*: The development of Broadside Gunnery, 1450–1650. *The Mariner's Mirror*, August 1996.

Szolgalati panasz 1755-ből

A XVIII. század császár-királyi hadseregeinek életében az éves tavaszi mustrák nemcsak az egyes alakulatok létszámának és állapotának felmérését szolgálták, hanem alkalmat nyújtottak a tisztek számára a különféle panaszok és sérelmek benyújtására. Az előjáróval szembeni „árulkodás” azonban minden egyes, természeténél fogva szigorú hierarchiára épülő hadseregben mindig ingoványos terület. Nem volt ez másképp 1755-ben sem, amikor a Csehországban állomásozó Esterházy József-féle magyar gyalogezred (később cs. kir. majd cs. és kir. 37.) tisztikara (vagy csak a tisztikar nevében néhány, esetleg egyetlen vakmerő tiszt) nyújtott be panasziratot (1. forrás) törzstisztjei ellen. A beadvány hitelét valószínűleg nagyban rontotta, hogy egy „komoly névtelen feljelentésről” (ha nem is géppel írva...) volt szó, így az iratot a Főhadbiztosságnak továbbító mustramester teljes joggal minősíthette a panaszokat komolytalannak (2. forrás). Az ebben foglalt némely vád igazságtartalmát azonban maga is kénytelen volt elismerni, már csak azért is, mert a saját maga által írt mustrajelentés¹ is megerősített ezek közül néhányat. Mindazonáltal a derék hivatalnok igyekezett az ügyet némileg elkenni, és jelentésében tett néhány hajmeresztő kijelentést, melyek értelmében szerinte a magasabb rangú tiszt alárendeltjeivel szemben lényegében olyan hangot üt meg, amit csak akar, és tetszése szerint büntetheti őket.

Mielőtt bárkinek az a gondolata támad, hogy ebben az ezredben esetleg a „németek” vagy a „csehek” basáskodtak a magyar tisztek felett, idézzük fel hogy az ezred tulajdonosa ekkortájt gróf galántai Esterházy József (1714–1762) vezérőrnagy volt, parancsnoka Szentiványi László ezredes (1717–1756), másodezredese gróf Károlyi Antal ezredes² (1732–1791), alezredese Újházy Ferdinánd volt. A törzstisztek közül egyedül az őrnagy, Franz von Öhring nem volt magyar nemesember.

Kettőszázötven év távlatából már természetesen nem lehet igazságot tenni ebben az ügyben sem, de a forrás talán a korabeli katonaelet és tiszt hivatás néhány elfelejtett, ha nem is a legde-rűsebb oldalára is rávilágít.

A forrásokat magyar fordításban közlöm, a rövidítések feloldásával.

¹ Az 1755. évi mustráról készült jelentés például a tiszt panasszal összhangban felrója az ezrednek, hogy az ezredtulajdonos nyomására a katonáknak „szükségtelen kacatokot” kell vásárolniuk. Österreichisches Statsarchiv, Kriegsarchiv, Wien (KA), Alte Feldakten (AFA), HKR 1755-8-1. (Kart. 589) A szöveges mustrajelentés mintegy véletlenül maradt fent a Régi Tábort Akták gyűjteményes fondjában, a legtöbb mustráról csak a táblázatok maradtak fent a Kriegsarchiv Musterlisten und Standestabellen fondjában.

² Legmagasabb katonai rangja végül tábornagy.

FORRÁSKÖZLÉS

1.

Nagyságos és Kegyelmes, Különösen Nagyrabecsült Főhadbiztos Úr!³

A legsürgetőbb gond vezetett arra minket, hogy Kegyelmességednek alázatos panaszunkat benyújtsuk, hogy mi, az Esterházy József ezred valamennyi tisztjei a mi törzstiszt uraink által mi módon vagyunk kezelve és a rossz bánásmódtól, gyötrésektől és szidalmaktól a tekintetes regimentből elüldözve, így ezek mértékét könnyű elképzelni: a címzetes tábornok úr⁴ parancsnoksága alatt mostanság 70 tisztet üldöztek el.

Panaszaink a következők:

1. A törzstiszt urak minden különösebb ok nélkül, pusztán szeszélyeik, szenvedélyeik és elfogultságuk vagy egyszerűen ellenszenv miatt kipécézett tiszteket a jelentéstétel⁵ alkalmával nyilvánosság előtt tiszti rangjuknak nem teljesen megfelelő feladatok és határidők okán leckéztetik, és velük szemben egyénileg és általánosan olyan szavakat használnak, ami becsületükben sérti őket.

2. Ezek a tisztek az ezred legénysége előtt nyilvánosan összezavarják, megalázzák. 1754-ben Plaunál⁷ az egész ezred előtt egyetlen századnak kellett egyedül gyakorlatoznia, hogy a hibáikat nyilvánosan közszemlére állítsák.

3. Ezeket a tiszteket pusztá kedvtelésből, semmilyen vagy egészen csekély ok miatt minden vizsgálat nélkül, egyoldalú információk vagy éppen a képzelet alapján nyomban ezeket a tiszteket a profoszhoz küldik és akár 4-5 héten át keresztvasra verve tartják, megszegve így a katonai törvényeket és szokásokat, amivel az illető renoméját rombolják, és súlyos költségeket okoznak neki..

4. Ezen kívül őket a tiszti előjogokkal és becsületet lealacsonyító módon vasra is verik.

5. Nem kevésbé fájó, hogy tiszteket ok nélkül a bármelyik pillanatban az ezredtől a Magyarországon állomásozó zászlóaljhoz⁸ majd ismét vissza helyezik, akiket a költségtérítés nélküli utazási kiadások a legnagyobb nyomorba döntenek, miként a felesleges egyenruhák és egyéb kiadások anyagilag annyira megviselték őket, hogy mostanság a legfelsőbb szolgálatba hívó ellenséges táborozás⁹ alkalmával nincsenek abban a helyzetben, hogy [a táborba/csapatösszevonásra] kivonuljanak, mivel az egész tisztikar 10 dukátnál többet nem tud felmutatni.

6. A legrosszabb, hogy olyan visszataszító módon vagyunk kezelve, elnyomva és üldözve törzstisztjeink által mintha nem is királyi [sic, császári nélkül!] tisztek, hanem saját lakájaik és rabszolgáik lennének. Emiatt őket már valósággal imádni kell és csak azokat értékelik, akikkel szimpatizálnak, de nem azért, mert azok tiszti ranghoz méltó magatartást tanúsítanak. *Az embert magyarázkodásra és mentegetőzésre készítetik állandó elégedetlenségük miatt, a katonai dolgokról való társalgást, (ami a legszükségesebb a tisztek okulásához) kritizálásnak nevezik, ha bármit kérdezzünk kémkedésnek tartják. A világon bármit tesz az ember, hogy nekik tessenék, még ha dúskál az érdemekben is, bajkeverőnek bélyegzik.*¹⁰ Amint az a legutóbb történt, hogy miután a Nagytekintetű Udvari Haditanács leiratot intézet a tekintetes regimenthez, melyben elrendelte, hogy a tisztek attól kezdve nem kötelesek az ezredzenekar¹¹ fenntartásához hozzájárulni, de nekünk azt javasolták, hogy mivel a tábornok úr szívesen venné, ha a zenekar megmaradna az ezrednél, ezért a véleményünket kéri, hogy miként lehetne ezt a továbbra is fenntartani. Ebbe¹² mindenkinek bele kellett egeznie, ha nem akarta magát a fent említett üldöztetéseknek kitenni.

³ Lelőhelye: KA AFA HKR 1755-8-1m.

⁴ Gróf Esterházy József vezérőrnagy, ezredtulajdonosra gondol a panaszirat szerzője, még ha esetében a parancsnoklás nem is pontos, hiszen az ezred vezérlő ezredese Szentiványi László ezredes volt.

⁵ A szövegben: Rapport.

⁶ Mit seinem Charakter nicht wohl anständig.

⁷ Azonosíthatatlan, valószínűleg csehországi település.

⁸ Az Esterházy-ezred két táborig zászlóalj Csehországban, a harmadik zászlóalj Nagyrádon állomásozott.

⁹ Vagyis a porosz felvonulás 1755 nyarán.

¹⁰ A kurzívált szöveg homályos értelmű: „...dan will sich einer entschuldigen, und verantworten, heißt permordie resonirn, thut einer von militari sachen discouriren, was doch höchst nötig ist, dan dadurch werden die offiziers in allem und jeden illuminiert, heißt kritisieren, thut einer sich um etwas fragen heißt die Stabs Officiers brobiren, thut einer alles in der weltchen zu gefallen mit, auch mit seiner Ruhm heißt Disharmonie Urhebers...”

¹¹ Banda.

¹² Vagyis a hozzájárulás további fizetésébe.

Így tehát mi, az egész az tisztikar nevében, alázatosan kérjük Nagyságodat, kegyeskedjék minket nem csak meghallgatni, hanem a fent említett önkényeskedések megszüntetése ügyében intézkedni, az ezredzenekart a haditanácsi határozat időpontjáról kezdve feloszlítani, a tisztí büntetésekre vonatkozó szabályokat hatályon kívül helyezni, nehogy arra kényszerüljünk, hogy a Tekintetes Udvari Haditanácsnak adjuk elő panaszunkat. Sartori hadbiztos úrnak már jelentést tettünk az ügyben, de sajnos hatás nélkül, ezért mi, a teljes tisztikar nevében alázatosan kegyelmébe ajánljuk magunkat és Nagyságod a legfelsőbb szolgálat iránti lankadatlan figyelme és gondoskodása miatt nagy reményekkel várakozva maradunk.

Nagyságos Uram alázatos szolgálói:
az Esterházy József ezred tisztjei

[Hely, dátum és aláírás nélkül.]

2.

Nagyságos Különösen Nagyrabecsült Kamarai tanácsos és parancsnokló Főhadbiztos!¹³

Nagy tisztelettel küldöm vissza e hónap 11-én kelt és hozzám beérkezett az Esterházy József-ezred ellátási, továbbá előfogati és elszállásolási számvetését¹⁴ a magyarázatokkal és mellékletekkel; ami egyébként a Nagyságodnak címzett tisztí panaszt illeti, arról szó sincsen, amit a végén említenek, hogy én ezt a panaszlevelet ugyanezzel a tartalommal még mustra előtt kézhez kaptam volna. Ezért nem is tudtam mást tenni, mint a szemle után minden állomáshelyen¹⁵ az összes tisztet, törzstisztjeiktől és egyéb személyektől külön összehívtam és megkérdeztem, hogy vajon van-e valami panaszuk, amiről beszámolnának, de erre nem kaptam választ így jó okom volt tudtukra adni, hogy ahol nincs panaszos, ott bíraskodni sem lehet. Írásbeli panaszkodásra¹⁶ (különösen, ha a panasztevő ismeretlen és vele az ember személyesen nem tud szót váltani, hogy a körülményeket alaposan megvilágítsa), nem lehet érdemi jelentést tenni. Már csak azért sem, mert az első tájékoztatáskérésre egyetlen szó sem hangzott el, ezért már ez a hallgatás magáért beszél, de a névtelen irományok osztogatása, illetve a többi tiszt (akik az egészről nem akarnak tudni) nevével való visszaélés a panaszok igazi okát¹⁷ és azok szerzőjének (akit ámbár mind törzstisztjei, mind én jól ismerek) karakterét jól megmutatják. Ha eddig a tüzet nem sikerült eloltani, akkor az eljárás már el is indult ellene és az illető kicsapása sem várat sokáig magára, immáron annál is biztosabban, mivel ugyanőt terheli a felelősség több derék tiszttel megesett szerencsétlenség miatt, melyet az ő intrikái [?]¹⁸ okoztak.

Hogy most már az ide csatolt panaszirat pontjainak tartalmáról is essen szó, ezek a beérkező hírek fényében teljességgel elvesztik súlyukat, miután az elején emlegetett 70 tiszt esetében, ami valamelyest fedi a valóságot, de hamis kijelentés, minthogy a nevezett tisztek maguktól távoztak, ha meggondoljuk, hogy a legtöbb közülük rangját pénzért eladta. Szerény véleményem szerint a szerző sokkal nagyobb joggal szólalhatott volna fel a gyakori mulasztások [?]¹⁹ és a tisztí rangok örökös kótyavetyélése ellen, mint ami káros a legszükségesebb és nyomatékosan megparancsolt fejelemre.

Az első és második pont szemére veti a törzstiszteknek a durva hangnemet, de azért még sem férhet kétség hozzá, hogy az alárendeltek kijavítása megengedett, miként még adott esetben kemény szidalmak által felelősségre vonásuk és jobb belátásra térítésük sem különösebben jogtalan, és ha ez történetesen a nyugtalan, rosszululatú és romlott erkölcsű embereket „becsületükben sérti”, akkor nem értenek semmit, és ezek a szavak többször is maguk igazolják a félrevezetést.²⁰

A hármas és a négyes pontban említett profoszt és láncra verést illetően, az némelykor egy kifejezetten csekély büntetés egy olyan vétség ellen, amit a minap éppen a panaszos követett el, amikor azt állította, hogy

¹³ Lelőhelye: KA AFA 1755-8-1n. – A megszólítás: Repraesentations, und Kammerrath und gebittender Herr Ober Kriegs Commissarius. Ekkor Franz von Salburg gróf, lovassági tábornok.

¹⁴ Verpfleg- dann Vorspannes und Schlaff Xrs [Kreuzer] Berechnung. Az utóbbi a beszállásolási költséget fedező „hálókrajcár”.

¹⁵ In jeglicher Station.

¹⁶ Schriftliche Querellen.

¹⁷ Homályos szöveg: die Grunde Köste der Klage.

¹⁸ Durch seinen Wacklerei. Esetleg vakmerősége.

¹⁹ Praeterirung.

²⁰ Valószínűleg az panasztevő félrevezetési szándékára gondol a szerző.

Magyarországon egy havi zsolddal kevesebbet kapott. Amikor ez ügyben az ott parancsnokló alezredes urat kérdőre vonták, akkor ő megküldte a panaszos által saját kezűleg aláírt nyugtákat, melyeket azután a panaszos elé tártak, aki úgy vélte magát kihúzni a hurokból, hogy szégyentelenül azt állította, hogy kényszerítették a nyugták aláírására, de a pénzt nem kapta meg. Na mármint a tisztek nem oly ostobák, hogy hagynák magukat ilyesmire kényszeríteni, mindamellett az a logikus feltevés is a törzstiszt mellett szólt, hogy aligha akarna nyereszkeskedni egyetlen tiszt havi zsoldján, tehát ilyenformán a láncra verés akár még csekély elégtételnek is nevezhető az alezredes úr számára.

Az ötös pont az egyetlen, melynek némi alapja van, mivel mostanság az ezredtől a magyarországi zászlóaljhoz való oda-vissza áthelyezés valóban nagyon felkapott²¹ olykor előléptetés miatt, de olykor akár anélkül, de leggyakrabban soron kívül és ok nélkül, amivel az érintett tiszteknek nem csekély kárt okoznak, amikor az ezrednél erre rákérdeztem, úgy védekeztek, hogy kénytelenek a főkolomposokat és a már rühes birkákat²² [sic!] a dolgok természete szerint elválasztani a jóktól, nehogy előbbieket megfertőzzék az utóbbiakat.

Végül a zenekar fenntartásán akadt fenn a panaszos, de ez egy olyan ügy, melyet a tábornok és ezredtulajdonos úr a legutóbbi haditanácsi leirat nyomán a teljes tisztikarra bízott és azt a magyarázatot fűzte hozzá, hogy ő ennek fenntartását szívesen venné, de erre senkit sem kötelez, és mindenki annyival járulna hozzá, amennyivel csak akar és kijelentette, hogy aki nem ad semmit annak sem kell tartania semmitől, szabadon megteheti. Ő maga [ti. az ezredtulajdonos] is kész volt a hozzájárulása mellett a fennmaradó részt fedezni, ezért nyugodtan nevezhetjük egy merész követelésnek, hogy bár az egész tisztikar egyetértett ebben és a zenekar fenntartása mellett döntött, egyetlen keményfejű miatt hagyják a kezüket megkötni, annál is inkább mivel ez a havi negyven egynéhány krajcár, ami egy főhadnagyrá (a panaszos is közéjük tartozik) semmiképpen sem egy olyan csapás, ami bárkit is romba döntene.

A többi teljesen általános üres okoskodás és másképp nem lehet ítélni ezekről [a vádakról] csak az egyes esetek ismeretében. Valószínű, hogy egyik vagy másik tiszttel néha túl keményen bántak, többnyire azonban jó okkal-joggal jártak el, így ezek az ilyesféle nyughatatlan alakok jobban tennék, ha megfontoltabban járnának el, mintsem hogy másokat felesleges eljárásokkal felzaklassanak és szándékosan ennyi gyűlölködést keltsenek. [...]²³

Legalázatosabb nagyrabecsléssel maradok továbbá Méltóságodnak:

Éger,²⁴ 1755. június 23.

Josef Sartory von Ehrenbichl

Éger, den 23ten Juni. 1755

Gantz Gehorsamster Josef Sartory von Ehrenbichl

²¹ Sehr stark im Schwung gehet.

²² Raudige Schaffe.

²³ Az utolsó néhány sorban a mustramester más alakulatok apró-cseprő ügyeivel foglalkozik.

²⁴ Ma Cheb, Csehország.

A szovjet Déli/Dél Hadseregcsoporthoz tartozó tevékenységének főbb elemei a „Duna” gyakorlat/hadművelet során az 1968. április 8. – november 15. közötti időszakban*

*Ebben az évben van Veszprémi Laci születésének 60.,
Csehszlovákia VSZ-megszállásának 50. évfordulója.
Lacikám, TE GYŐZTÉL!*

Az úgynevezett Provalov-jelentésből¹ tudjuk, hogy Andrej Grecsko² marsall, védelmi miniszter 1968. április 8-án adta ki a GOU/1/87 657. számú direktíváját, ami meghatározta a Déli Hadseregcsoporthoz tartozó tevékenységének fő feladatait.

Ennek megfelelően – a legnagyobb titokban, alig néhány „legbeavatottabb” részvételével – megindult a Déli Hadseregcsoporthoz is a „gyakorlat” tervének a kidolgozása, de az idő előrehaladtával – mintegy koncentrikus köröket képezve – mind több személy kapcsolódott be a részletek kimunkálásába. Ugyanis „A »Duna« hadművelet³ előkészítésének egyik sajátossága volt a rejtettség és az összes előkészítő rendszabályok szigorú titokban tartása, vagyis a csapatok tevékenysége megtervezésében igen korlátozott személy vett részt, köztük: K. I. Provalov vez[érezre]d[e]s. hadseregcsoporthoz parancsnok, P. M. Petrenko vezérőrnagy a Haditanács tagja, F.K. Maruscák altábornagy törzsfőnök, Sz. I. Harlamov altábornagy a 36. légi hadsereg parancsnoka, P. D. Budakovszkij vezérezredes törzsfőnök-helyettes, B. I. Aljosin vezérőrnagy hadműveleti csoportfőnök. A hadművelet végrehajtása időpontjának közeledtével a bevont személyek száma a szükséges mértékben kiszélesedett, de csak olyan mértékben, amennyire ezt a különleges kérdések megoldása megkövetelte. A fentiekhez hasonló jellegű tervező munka folyt hadosztály és ezred szinten is... Ez a tervezési módszer teljes egészében helyesnek bizonyult, és mint a hadművelet tapasztalatai megmutatták, biztosította a csapatok tevékenysége előkészítésének rejtettségét és titkosságát.”⁴

Az időközben fellépő szovjet sietség oka az volt – mint utólag kiderült –, hogy július 23-án Grecsko marsall vezetésével, a hadseregcsoporthoz parancsnokok és törzsfőnökeik, valamint a haditanácsok tagjainak részvételével Moszkvában pontosították⁵ a „Duna”-hadműveletet, azaz Csehszlovákia lerohanásának tervét. A résztvevők „Különös figyelmet fordítottak BRATYISZLAVA /: CS+1,5

* A tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, *A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés* elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

¹ HL MN ZALA – 1968. 09. 22. 1. o.

² Andrej Antonovics Grecsko (1903–1976) a Szovjetunió marsallja, a Szovjetunió kétszeres Hőse. 1957-től a védelmi miniszter első helyettese, a szárazföldi csapatok főparancsnoka; 1960–1967-ig a védelmi miniszter első helyettese, az Egyesített Fegyveres Erők (EFE) főparancsnoka. 1967–1976-ig védelmi miniszter. B3C 213–214. o.

³ Következésképpen alkalmazott terminológia.

⁴ HL MN ZALA – 1968. 09. 22. 3–4. o. Itt és a továbbiakban a forrásrészleteket eredeti írásmódjukkal idéztem. Szögletes zárójelben a rövidítéseket oldottam fel.

⁵ Inkább *véglegesítették*.

óra:/ és BRNO /: CS+10 óra:/ [Az adott helységeknek a megindulási vonal átlépését követő időn belüli elfoglalása – Sz. M.] városok gyors birtokbavételére.”⁶

A fent jelzett szigorú titoktartás érdekében, a kezdetben rendkívül szűk „beavatotti kört” csak a szükséges mértékben és fokozatosan bővítették. Ezért az előkészítésbe július 25-én bekapcsolódó magyar hadműveleti csoport, illetve a teljes harcckészültség elrendelését (július 29.) követően a – már! – Dél Hadseregcsoport (DHDSCS) harcálláspontjára delegált, Szűcs Ferenc vezérőrnagy, vezérkarifőnök-helyettes vezette összekötő törzs is csak fokozatosan jutott a tényleges tények birtokába, amit azonban – részben – ellensúlyozni tudtak a korábbra datálható baráti kapcsolatok.⁷

A Dél HDSCS „rendelkezésre álló” és „bevetett erői” a hadművelet kezdetén a következő képet mutatták:⁸

Megnevezés	A DHDSCS állománya	
	összesen (fő)	a CszK területén bevonásra került (fő)
Személyi állomány	64.548	48.055
Ebből tábornok és tiszt	7.226	5.382
Polgári alkalmazott	585	213
Harcászati rakéta indító állvány	9	6
Harcocsi	1.085	840
Löveg és aknavető	606	419
Páncéltörő irányítható lövedék (rakéta)	185	126
Légvédelmi ágyú	131	103
BTR és BRDM	934	684
Gépjármű	10.370	7.253
Repülőgép és helikopter	285	177
Rádió és rádiórelé állomás	2.702	2.665

A július 25-én kidolgozott,⁹ a Dél Hadseregcsoport csapatainak szóló harcparancsot a hadosztályparancsnokok személyesen vehették át. Ezt tehetette Lakatos Béla¹⁰ vezérőrnagy is a magyar magasbégységre vonatkozóan.¹¹ Az egységek harcparancsát, térképeit lezárt borítékokban adták át, melyek tartalmazták a csehszlovák városok térképeit, illetve az ezekről készített vázlatokat *szakaszparancsnoki szinttel bezárólag*.

A magyar 8. gépkocsizó lövészadosztállyal szorosan együttműködő szovjet 254. gépkocsizó lövész-, a 13. gárda-harcocsi- és a 93. gárda-gépkocsizó-lövészadosztálynak a július 27-éről 28-ára és a 28-áról 29-ére virradó éjszaka rejtve végrehajtott 100 km-es előrevonásukat követően, különleges feladatra is fel kellett készülniük: a komárom-komarnói, a medvei (Medved’ov) és a Pozsony környéki hidak birtokba vételére – melyekre a határhoz 2-3 km-re előrevont „elfogó”¹² osztagokat/csoportokat hoztak létre több zászlóaljnyi/századnyi erőben, sőt, be is gyakoroltat-

⁶ HL MN ZALA – 1968. 1. o.

⁷ Pataky 1996. 23. o.

⁸ Pataky 1996. 22. o., valamint HL MN Zala – 1968.1968. 09. 22. 3. o.

⁹ Itt jelezni kell, hogy vagy az eredeti szovjet jelentésben, vagy a fordításban elírás történhetett, ugyanis nem valószínű, hogy „A Déli Hadseregcsoport parancsnokának elhatározása... 7.30-án jelentve lett a Szovjetunió honvédelmi miniszterének... Ennek az elhatározásnak az alapján 1968. 7. 25-én kidolgozásra került [kiemelés tőlem – Sz. M.] a... harcparancs.” HL Zala – 1968. 1968. 09. 22. 7. o. – Amennyiben nem elírás, akkor ez csak az idő sürgetésével magyarázható, valamint azzal, hogy a többszöri pontosítást követően már csak formalitás volt a 30-i jóváhagyás.

¹⁰ Lakatos Béla (1923–1976) vezérőrnagy, főcsoportfőnök, hadosztály-, majd hadtestparancsnok, a VSZ EFE törzsfőnökének magyar helyettese. file:///E:/Zala-68/Lakatos%20B%C3%A9la.pdf (A letöltés időpontja: 2017. 02. 07.)

¹¹ HL MN Zala – 1968. 1968. 07. 25.

¹² Talán inkább *elfoglaló*.

ták erre azokat –, illetve pontonhidak létesítésére. Ezen erők minél rejtettebb, ugyanakkor gyors bevetése érdekében felhasználták a komáromi, a győri, a mosonmagyaróvári szovjet és a rétsági magyar laktanyát, valamint a nagyoroszi légvédelmi lőteret.¹³

Konsztantyin Provalov¹⁴ vezérezredesnek a Zaharov¹⁵ marsall számára összeállított szeptember 22-i jelentéséből kitűnik, hogy: „Nagy munkát fektettünk a csapatok harcbiztosításának és tűztámogatásának megtervezésére, arra az esetre, ha a szemben álló fél fegyveres ellenállást tanúsítana. Azonban a fegyveres ellenállás elmaradása miatt ezeknek az intézkedéseknek a megvalósítására gyakorlatilag nem került sor.”¹⁶(Szenvtelen „katonás” tényközlés, semmi megkönnyebbülés!) Mindezeket követően, a Déli HDSCS csapatait július 29-én teljes harckészültségbe helyezték.¹⁷

Provalov vezérezredes augusztus 9-én jóváhagyta az „1968. 8. 11–20. között térképen végrehajtandó közös gyakorlat levezetésének NAPTÁRI TERVÉ”-t.¹⁸Igaz, a tervben a „Dunai Front” (de a Dél HDSCS Csehszlovákiába tervezett) csapatai tevékenységéről van szó, s itt a szembenálló fél nem a Csehszlovák Néphadsereg, hanem a „Nyugatiak” 10. páncélgránátos-hadosztálya, az olasz „Centauró” páncélosadosztály és a 3. hadtest.

Grecksó marsall, az augusztus 19-én kelt GOU/2/85930. számú direktívájában augusztus 21-én 02 órában rögzítette a Dél HSCS határátlépésének („CS”) idejét. Ezt követően Provalov vezérezredes magához rendelte a hadosztályparancsnokokat, -politikai helyetteseket és -törzs-főnököket az időpont kihirdetésére, a feladatok végleges tisztázására, s ismertette a csapatok tevékenységi rendjét Csehszlovákia területén. Ezt követően, már szóban juttatták el azokat 20-án 15 órakor az ezred-, 17 órakor a zászlóalj-, míg 18 órakor a századparancsnoki szintekre. A személyi állomány eligazítására az államhatárra való előrevonást megelőzően 1-1,5 órával került sor, majd kiosztották a löszert is.¹⁹

A fent említett „törzsvezetési gyakorlat” végső mozzanataként a Dél HDSCS első lépcsőjét képező alakulatok augusztus 20-án 22 és 24 óra között²⁰ – a határtól való távolságuk függvényében – kezdték meg az előrevonást úgy, hogy 21-én 01.30-ra elérjék a megindulási pontjaikat, ami a 8. gépkocsizó lövészadosztállyal esetében a határ magyar oldalán, 3-5 km-es mélységben volt kijelölve, míg a két szovjet hadosztályé 0,5-3 km-esben. Mivel Grecksó marsall augusztus 21-én 0 óra 10-perckor megparancsolta az előrevonás meggyorsítását – talán félve a hadmozdulat csehszlovák részről történő felderítésétől? –, a szovjet 13. gárda-harckocsi- és 254., illetve a magyar 8. gépkocsizó lövészadosztályok menetből, nagy sebességgel átlépték az államhatárt, ez utóbbi

¹³ HL MN Zala – 1968. 1968. 09. 22. 4–6. o.

¹⁴ Konsztantyin Ivanovics Provalov(1906–1981) vezérezredes, a Szovjetunió Hőse, a Magyarországon diszlokált szovjet Déli Hadseregcsoport parancsnoka (1962–1968). https://wiki2.org/en/Konstantin_Provalov; (A letöltés időpontja: 2017. 07. 01.)

¹⁵ Matvej Vasziljevics Zaharov(1898–1972) a Szovjetunió marsallja, a Szovjetunió kétszeres Hőse, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Hőse. 1943–1945-ben a 2. Ukrán Front törzsfőnöke, majd az 1945–1949. és 1963–1964. években a Vezérkari Akadémia parancsnoka; vezérkarifőnök-helyettes (1949–1952). 1952-től a Szovjet Hadsereg főszemlélője, a Leningrádi Katonai Körzet parancsnoka, a németországi szovjet hadseregcsoport főparancsnoka. 1960–1963 és 1964–1971 között vezérkari főnök, a védelmi miniszter első helyettese. B3C270. o.

¹⁶ HL MN Zala – 1968. 1968. 09. 22. 3. o.

¹⁷ HL MN Zala – 1968. 1968. 08. 09. Kiemelés az eredetiben. – Ez még tényleg térképen zajlott, de mint a 21-i csehszlovákiai *megszállásra való közvetlen felkészülés*. Ennek konkrét tényeit a hadseregcsoport-parancsnok által Zaharov marsallhoz szeptember 22-én felterjesztett jelentéséből bőségesen idéztük.

¹⁸ HL MN Zala – 1968. 1968. 09. 22. 8. o.

¹⁹ Fontos tudnivaló: ezen időpontok alatt – majd a magyar csapatok esetében is – „moszkvai időt”, tehát +2 órát kell érteni.

²⁰ HL MN Zala – 1968. 1968. 09. 22. 11–13., 24. o.

magasabbegység 02.00-kor a Balassagyarmat, Homok és Szalka körzetekben. A szovjet légierő 01.50-kor kezdte meg a légi felderítést.²¹

Még előzőleg, július 22-én a szovjet fél kérte a magyar illetékesek hozzájárulását ahhoz, hogy egy hadosztály átvonulhasson Magyarországon.²²A másnapi pozitív válasz birtokában, közel egy hónappal később – augusztus 20-án 16.10-kor a 48. gépkocsizó lövészhadosztály Munkács–Beregszász térségéből átlépte a szovjet–magyar határt, 22-én 02:00-ra Várpalota–Eplény–Márkó–Hajmáskér körzetében összpontosult, pontosan 24 órával később befejezte előrevonását Komárom–Kisbér–Tatabánya–Tata közelébe, ahonnan előnyomulva 24-én 21:00-kor átlépte a magyar–csehszlovák határt.²³

A Provalov-jelentésből²⁴ tudjuk, hogy „Fegyveres ellenállás a CSCZSZK. határőrsége és a CSNH.²⁵ alakulatai részéről az államhatár átlépésekor és az ország belseje felé való előrenyomulás során nem volt. Ehhez nem kis mértékben járult hozzá csapataink váratlan és lendületes tevékenysége.” – Valóban, a szárazföldi erők 30-50 km/órás menetsebessége magasnak mondható, de a légideszantok sem tétlenkedtek: augusztus 21-én 05:00-kor a szovjet 13. légideszant-hadosztály – Brno elfoglalásának céljával – megkezdte deszantolását Turzsony és Namesty repülőtereken, illetve 07:20-kor a nyolc Mi-6-os és 12 Mi-4-es helikopteren szállított két gépkocsizó lövészszázad erejű harcászati deszant elfoglalta Pozsony repülőterét a 36. légi hadsereg 396. önálló helikopterezrede számára.

Ha a csehszlovák fegyveres testületek nem is, a civilek az első pillanattól kifejezésre juttatták ellenállásukat. Provalov vezérezredes ugyanis arról panaszkodott augusztus 21–22-i jelentésében vezérkari főnökének, hogy „...a határon történt átlépés után a városokban és a falvakban a menetvonalakon huligán elemekből álló tömegek kezdtek megjelenni, akik minden eszközzel igyekeztek egységeink előrevonulását megzavarni. Barrikádokat (sic!) építettek helyi közlekedési eszközökből, az elhaladó harckocsikra és gépkocsikra köveket és gyúlékony anyagot tartalmazó palackokat dobáltak, lefeküdtek az utakra, bevonva ebbe nőket és gyermekeket is, egyes helyeken pedig kézfegyverekből lövéseket adtak le csapatainkra... Mindezen tevékenységek következtében 2 katonánk elesett és 14 megsebesült. 819 gépkocsi vezetőfülkéjének ablakát betörték, 449 gépkocsi fényszórót (sic!) és 476 kereső fényszórót összetörttek, összetéptek 71 ponyvát, megsérült 20 autóműtő, 24 harckocsin és 4 BTR-en megsérült a járművek külsején elhelyezett kiegészítő berendezés.”²⁶

²¹ HL MN Zala – 1968.1968. 07. 22.

²² HL MN Zala – 1968. 1968. 09. 22. 18. o.

²³ HL MN Zala – 1968. 1968. 09. 22. 14. és 16. o.

²⁴ Csehszlovák Szocialista Köztársaság, illetve Csehszlovák Néphadsereg.

²⁵ HL MN Zala – 1968.1968. 09. 22. 15. o. (Ritkítással szedett kiemelés az eredetiben.) https://www.google.hu/search?q=pr%C3%A1gai+tavasza+1968&biw=1040&bih=832&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&sqi=2&ved=0ahUKEwi69qi7vJvSAhXjCcAKHTu_Dx0QsAQIOA, valamint http://skrl1968.blogspot.hu/2010/08/normal-0-21-false-false-false_16.html A fényképeket Košúthová Helena, a levicei/lévai Barsi Múzeum fényképésze készítette. (A Lévai Állami Levéltár gyűjteménye). A letöltés időpontja: 2017. 02. 19.)

²⁶ HL MN Zala – 1968. 1968. 09. 22. 20. o.

Természetesen nem csak Csehszlovákiában, de világszerte is elítélték a Varsói Szerződés agresszióját. Így – többek között – Helsinkiben is utcára vonultak az emberek.

A szovjet védelmi miniszter augusztus 29-én kelt direktívája alapján, a Dél HDSCS törzse és Politikai Csoportfőnöksége, az alárendelt parancsnokok és politikai helyetteseik „...intézkedéseket tettek a CSNH. parancsnokságaival, a csehszlovák párt- és állami szervezetekkel és helyi hatóságokkal a megfelelő szinten való kapcsolatos (sic!) felvételére. Megkezdődött és kiszélesedett mindenütt a baráti találkozás katonáink és a helyi lakosság és a CSNH. katonái között.”²⁷ (Gondolom, hogy a *forró* „drúzsba” légkörében *hidegtálakat* és *jegesteát* szolgáltak fel!)

Bár a Magyarországról Szlovákiába betört 254. gépkocsizó lövész- és 13. gárda-harcokosztiad-osztály parancsnokai – a Szovjetunió Határőr Főparancsnóságának képviselőjével közösen – még augusztus 21-én felvették a kapcsolatot a csehszlovák 11. és 4. határőrdandár parancsnokságával „...és feltűnés nélkül ellenőrizték ezek munkáját”, megerősítették az csehszlovák–osztrák államhatár őrzését. Szeptember 5-étől a személyi okmányok és a szállítóeszközök ellenőrzését a külön e célra kijelölt szovjet csoportok és a csehszlovák határőrök közösen végezték. Így például a pozsonyi határátkelőhelyen augusztus 21. és szeptember 10. között 8223 fő (köztük 323 nyugati útlevéllel) lépett be az országba és 11 270-en (ebből 3170 fő „kapitalista országbeli”) távozott Ausztriába. Ugyanebben az időintervallumban a fent említett határőrdandár felügyelete alatti területeken 90, illetve 142 határsértőt/szökést megkísérlőt fogtak el közös erővel.²⁸

A szovjet repülőkötelékek katonáinak napjai is „sűrűek” voltak e hetekben Csehszlovákiában. Így például a 36. Légi Hadseregtől a megszállásban részvételre kikülönített 195 harci (111 vadász, 31 vadászbombázó, 30 bombázó és 23 felderítő) repülőgép és 38 helikopter személyi állománya szintén keményen dolgozott, hiszen augusztus 21. és 31. között 460 repülő-, valamint 732 helikopter-bevetést hajtottak végre, majd szeptember 1-je s 15. között további 1235-öt, illetve 1079-et.²⁹

Nem csak az előző bekezdésben, hanem korábban is gyakran idéztünk a Provalov vezéreztetés és Maruscsak altábornagy által Zaharov marsallhoz szeptember 22-én felterjesztett 45 oldalas jelentéséből³⁰ a DHDSCS április 8.–augusztus 22. közötti tevékenységéről. A mindebből levonható következtetéseket és javaslatokat mintegy nyolc oldalon foglalták össze, melynek lényege az alábbiakban foglalható össze.

– A Dél Hadseregcsoport csapatai nagy gyakorlatra tettek szert a nagyfokú manőverező tevékenység előkészítése és végrehajtása során;

– „a kapott feladatot a DHDSCS. egész állománya felelősséggel, internacionalista kötelességeinek tudatában, a Magyar Néphadsereg katonáival közösen és szoros együttműködésben hajtották végre”;

²⁷ HL MN Zala – 1968. 22–23. o.

²⁸ HL MN Zala – 1968. 25. o.

²⁹ HL MN Zala – 1968. 37., 39. és 41–42. o.

³⁰ HL MN Zala – 1968. 1968. 10. 13.

– bizonyítást nyert, hogy a különböző fegyvernemi kötelékek szervezete és technikai ellátottsága teljes mértékben megfelel a korszerű követelményeknek, bár harci lehetőségeinek fokozása további korszerűsítést igényel;

– a csapatok menettulajdonosságának javítása érdekében – a hadosztályok 30 km/ó-s közepes sebessége ellenére – a harckocsik és lánctalpas járművek vezetőinek képzésében nagyobb figyelmet kell fordítani az oszlopban, maximális sebességgel, *szilárd burkolatú úton*, éjjel és nappal végrehajtott vezetésre;

– a harckocsiezredek gépkocsizó-lövészszázadait gl. zászlóaljakká kell fejleszteni;

– bár a légi felderítést és a saját csapatok mozgásának figyelemmel kísérését – *harctevékenységek hiányában!* – a két-két Mi-1 és -4 helikopter ellátta, de „éles” helyzetben ez nem várható el, ezért a légi hadsereg kötelékében célszerű lenne rendszeresíteni egy harcászati légi felderítőszázadot, MiG-15R BISZ típusokkal.” Ezzel párhuzamosan a „Duna”-hadművelet tapasztalatai „megerősítik a gl. és hk. hadosztályok hadsereg légierővel /: helikopterekkel /: történő ellátásának szükségességét. Ennek érdekében a hadosztály állományába célszerű felvenni egy helikopter rajt /: 2 db MI-1, 2 db. MI-4 /: a megfelelő irányító, biztosító és kiszolgáló szerveikkel együtt”;

– szemben az eddigi állománytábla-csökkentési törekvésekkel, technikai eszközök elvonásával, az egységek, magasbégységek és seregtestek törzsei számára nem egységes törzsbuszokat kell biztosítani, hanem specializáltakat, meghatározott céllal az adott törzs számára készítetteteket;”

– meglepően szókimondó formában fogalmazódott meg az a tapasztalat, miszerint „A csapatok technikai ellátottságának állandó növekedése természetesen növeli a személyi állomány szükségleteit és igényeit. Mint a gyakorlat mutatja, ezek a kérdések harci körülmények között *primitív módszerekkel* [Kiemelés tőlem: Sz. M.] oldódnak meg a harci egységek rovására, ami nem tekinthető normális helyzetnek.”

Emellett, még egy sor tapasztalatot jelzett a híradással, őrzés-védelemmel, technikai állapotokkal stb. kapcsolatban, amit a specialistáknak érdemes lehet ebben a jelentésben alaposabban tanulmányozni.

Az őszi hetekre már inkább a lassú konszolidáció vált jellemzővé. Így október 12-én Zaharov marsall arra adott parancsot³¹ Provalov vezérezredesnek, hogy legyenek készenlétben a CSSZK területéről az állandó diszlokációs helyeikre való bevonulásra az október 15. és november 6. közötti időszakban. Az első ütemben a 103. légvédelmi deszant- és a 13. harckocsihadosztály, valamint az 515. vadászrepülő- és az 1. vadászbombázórepülő-ezred, míg a másodikban a 254. és a 8. gépkocsizó lövészadosztály, az 5. vadászrepülő-ezred, valamint a 36. Légi hadsereg hátramaradó részei vonulnak ki. A harckocsik vasúton, a kerekes járművek „lábon” távoznak. A harckocsiszállításra a csehszlovák fél kilenc szerelvényt köteles biztosítani, a többiét a MÁV végzi. A nehéztechnika szállításához szükséges 66 szerelvényről a magyar Vezérkarral kell tárgyalni. A csapatkivonás külön döntés szerint történik.

Október 16-án a felek Prágában aláírták a Csehszlovákiában maradó szovjet csapatok összetételére vonatkozó jegyzőkönyvet (ezt nem publikálták), valamint az ezzel kapcsolatos szerződést, amit a szovjet sajtó 19-én tett közzé. Nem sikerült megnyugtatóan megoldani a maradó szovjet csapatok diszlokációját, nagy részben még az ezredek sem tudják egy helyőrségben elhelyezni, ezért a hadosztályok nagy területen kénytelenek települni. Az épületek sem biztosítanak normális elhelyezést. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy nem tudnak lakást biztosítani a tisztek és családtagjaik részére.³²

³¹ HL MN Zala – 1968. 1968. 10. 18.

³² Uo.

Grecksco marsall kezdeményezésére 1968. október 18-án ismét találkozott az öt honvédelmi miniszter, ezúttal Moszkvában.³³ A tárgyaláson – egyebek mellett – a szovjet védelmi miniszter ismertette, hogy a csapatkivonást október 20. és november 15. között tervezik végrehajtani, mint ahogy az erre vonatkozó és 17-én kiadott parancsban szerepel.

Ezzel – lényegében – a szovjet Észak Hadseregcsoport mellett, a Dél HDSCS hadműveletei is befejeződtek Csehszlovákia területén, ahol csak a kijelölt szovjet csapatok maradtak.

Egy 2008. augusztus 7-i MTI-hír arról tudósított, hogy a 2008-ban megalakult Cseh Nemzeti Emlékezet Intézete által az az évben közreadott kutatás szerint a VSZ tagállamai összesen 108 főt veszítettek,³⁴ míg a „másik oldalon” a legfiatalabb áldozat egy szlovákiai kétéves kisfiú volt, akit egy üzemanyag-szállító gépkocsi ütött el, a legidősebb pedig egy 82 éves cseh asszony.³⁵

Azonban, egy 2017. augusztus 20-án kelt hír arról számolt be,³⁶ hogy az *Okupace 1968 a jejíjeběti (Az 1968-as megszállás és áldozatai)* című, Prágában megjelent kiadvány szerint 1968 végéig 137 csehszlovák állampolgár halt meg a nagyszabású katonai akció következtében. Korábban – például az 1990-es években 108 áldozatról tudtak –, majd később 135 áldozatról szóltak a történészek *A szovjet megszállás fekete könyve* című tanulmányukban. A cseh történészek megpróbálták a katonai akció szovjet áldozatainak számát is felkutatni és ellenőrizni. A különféle szovjet és orosz tanulmányokban, visszaemlékezésekben 102 áldozatról írnak. Ebből 12 katonát állítólag csehszlovák állampolgárok gyilkoltak meg. „Több nevet valóban megtaláltunk a csehszlovák levéltárakban is, de gyilkosságról egyetlen esetben sincs szó. Döntően balesetekben, zavaros lövöldözésekkel, italozás következtében meghalt katonákról van szó” – mutatott rá az egyik szerző. Hozzátette: az ügyeket az akkori csehszlovák állambiztonság vizsgálta ki nagyon alaposan, és ha gyilkosságokról lett volna szó, akkor azt bizonyára nem hallgatják el, hiszen ez bizonyítékul szolgálhatott volna arra, hogy Csehszlovákiában valóban a szocialista rendszert veszélyeztető „ellenforradalom” volt, ahogy ezt Moszkva állította. A történészek szerint egyetlen olyan eset – Nikolaj Cvetkov Nikolov bolgár katonáé – ismeretes, amikor egy megszálló katonát valóban csehszlovák civilek öltek meg. A bolgár katona megpróbált elmenekülni egységétől, és útközben egy civil személyautót állított meg. Az autóban utazó férfiak megijedtek a fegyveres katonától, később megtámadták, majd megölték.

Míg a Varsói Szerződés többi tagállamainak katonái az akció után rövidesen visszatértek hazájukba, mintegy 80 ezer szovjet katona 1990 közepéig maradt Csehszlovákiában. A szovjet megszállók tevékenysége következtében a több mint két évtized alatt mintegy 400 csehszlovák állampolgár vesztette életét a hetvenes és a nyolcvanas években, azonban a halálesetek okai már leggyakrabban olyan balesetek voltak, amelyeket a katonai járművek okoztak...

RÖVIDÍTÉSEK

BЭС	Военный Энциклопедический Словарь. Москва, 1983.
HL MN ZALA – 1968.	Hadtörténeti Levéltár, Budapest, Magyar Néphadsereg, Zala – 1968. 8. doboz, 16. őrzési egység
<i>Pataky</i> 1966.	<i>Pataky Iván</i> : A vonakodó szövetséges. Budapest, 1996.

³³ Ebből valószínűleg kettő volt magyar.

³⁴ http://mult-kor.hu/20080807_108_aldozata_volt_csehszlovakia_1968as_megszallasanak (A letöltés időpontja: 2017. 01. 07.)

³⁵ <http://www.hirek.sk/multunk/20170820081438/Pontositottak-a-Varsoi-Szerzodes-1968-as-csehszlovakiai-bevonulasa-aldozatainak-szamat.html> (A letöltés időpontja: 2017. 09. 20.)

Az esztergomi palotakápolna figurális oszlopfője

A romanika magyarországi emlékeit tárgyaló, máig nélkülözhetetlen és pótolhatatlan összefoglaló munkájában az 1938-ban először, friss leletként ismertetett esztergomi királyi palota ismertetésének keretében Gerevich Tibor kivételesen részletes leírást szentelt a palotakápolna figurális díszítésének.¹ A kápolna hajójának északi falát tagoló kettős ülőfülke két férfifejét két kőfaragó önarcképének tekintette, s fiziognómiájuk, az őket kísérő ornamentika és építészeti tagozatok különbségeiben egy francia és egy magyar kőfaragó tudatos reprezentációjának sajátosságait vélte felfedezni. A leírás utolérhetetlenül pontos és plasztikus, a következtetés, amilyen fantasztikus, ugyanolyan elhibázott: nem a középkori ábrázolásra vonatkozott, hanem arra, amit – a maga tudományos meggyőződése szellemében – Gerevich elvárt tőle a mesterek eredetének, nemzeti habitusának és pszichikai konstitúciójának stiláris tanúságaként. A kápolna harmadik szobrászati részletét, a déli ajtónyílás nyugat felőli bélletoszlopának fejezetét a magyar kőfaragó műveként határozta meg. Ez azt jelenti, hogy a kápolna nyugati kapujának s a belső tagolásnak azon részleteivel hozta kapcsolatba, amelyek – szokatlan és két, egyébként nem fokozható jelző középfokban való alkalmazásával meglepő – megfogalmazása szerint „[e]gészen mások, kevésbé tiszták, *kevésbé korintusiak*, de viszont eredetiek és *románabbak*... mint a délfrancia műgyakorlatban mélyebben gyökerező s a francia kőfaragó műveinek feltételezett korintusi oszlopfők a kápolna belsejében és az úgynevezett Szent István-teremben.”² Az oszlopfő helye „[a] kápolnát a palotával összekötő díszajtó”, amelynek „harcos jelenete[i] szemközti oldalán két alak nyílharcat, a két keskeny oldalon pedig Sámson viaskodását az oroszlánnal és egy széttárt szárnyú sast, az erények és bűnök psychomachiának nevezett s a középkorban igen kedvelt szimbólumait ábrázolják.”

Gerevich Tibor – nagyon helyesen, némi distanciát jelezve az általános szóhasználatától – „psychomachiának nevezett” szimbólumokról (helyesebb lenne e perszifikációk kapcsán: allegóriákról) szólt. Erre a távolságtartásra azért van szükség, mert az erények és bűnök harcának középkori ábrázolásai közül csak a kisebb hányad tekinthető Prudentius tankölteménye illusztrációjának.³ A témának azokon a „kisugárzásain” kívül, amelyeket a *Lexikon für christliche Ikonographie* igen körültekintő és szisztematikus osztályozással számba vett, az eposz címén alapuló megjelölést olykor mintegy műfajmeghatározásként találjuk mindenféle harc-ábrázolásnak (emberek emberekkel vagy állatokkal) megjelölésére. Közülük keveset lehet olyan bizonyosan Prudentius *Psychomachiá*jára visszavezetni, mint például a Clermont-Ferrand-i Notre Dame du Port szentély-

¹ Gerevich 1938. 91–93. o.

² Gerevich 1938. 93. o.

³ *Katzenellenbogen* 1964. 1–13. o.; Tugenden und Laster. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 4. Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1972. Sp. 380–390. (M. Evans.)

körüljárójának egyik fejezetét, ahol feliratok nevezik meg a felfegyverkezett Largetast, Charitast és az általuk legyőzött Avaritiát.⁴

Az utalás arra, hogy a fejezet tematikájának allegorikus, pontosnak mondható, s ha eltekintünk a francia és a magyar kőfaragó fent említett megkülönböztetésétől a kápolna déli ikerfülkéjének díszében, a figurális szobrászati dísz stiláris összefüggése is nyilvánvaló. Gerevich „magyar kőfaragója” ezen túl abba a tágabb körbe tartozik, amelynek legnagyobb szabású emléke a *Porta speciosa* oszlophordozó oroslánja, s mint ezen, egy kosfigurán, valamint egy kopasz fejű, hegyes füle alapján szatírnak tartható férfifejen is a hajtincsek stilizálása árulja el a műhelykapcsolatot.⁵

Gerevich alapvetően hagyományhű („románabb”) stiláris helyzetben láttatta magyar mesterét, míg az állítólagos francia modernségét inkább provençe-i mint korai gótikus párhuzamokkal jellemezte. A distinkciót hangsúlyozó retorikája értelmében és a mester magyar mivoltának hangsúlyozására figyelmen kívül hagyta a kápolna déli ajtajának fejezetén látható legfranciásabb elemet, az abakusz alatt lefüggő ívpárral alakított és két-két sor vakablakkal tagolt baldachint, amelynek kronológiai és stílustörténeti helyzete legegyszerűbben a chartres-i nyugati kapuzatokra való utalással jelezhető.⁶ Elterjedése a Rhône vidékén (Vienne, St-Maurice székesegyház, amelynek datálásához fontos támpont ugyanott, a St-André le Bas egyik, hasonló stílusú pilaszterének 1152-es szignatúrája. A názáreti Annuntiatio-bazilika hasonló stílusú fejezeteit talán azért nem használták fel, mert őket valószínűleg közvetlenül Saladin 1187-es ostroma előtt rejtették el.⁷ A XII. század közepe előtt megalkotott forma a század végén, Esztergomban még újnak hathatott. Az utóbbi idő művészettörténeti kutatásában erős hangsúlyt kapott az itáliai, Po-vidéki, úgynevezett „Antelami-kör” mintakép-szerepe Esztergom számára. A franciaországi korai gótika stílusának közvetítése szempontjából jelentősek e kör provençe-i és Rhône-völgyi kapcsolatai.⁸

Az esztergomi kápolna déli oldalán nyíló, zezugos pálcataggal díszített félköríves kaput Gerevich Tibor „a kápolnát a palotával összekötő díszajtóknak” nevezte, máshol „egymással szemben nyíló, a szentségkápolnába, illetve a sekrestyébe vezető ajtók[ról]” ír.⁹ A zavar oka a kápolnaalaprajz aszimmetriája: északon kápolnával, de annak déli megfelelőjét nehéz sekrestyének elképzelni. Valószínűleg helytállóbb az ajtónyílást a kápolnát a lakótoronnyal összekötő, mind a torony alsó szintjére, mind az emelet(ek) lépcsőházához vezető folyosó ajtajaként tekinteni. Ennek a palota többi részéhez vezető bejárat-szerepének felelhetett meg figurális fejezetdísz, amelyből a valószínűsíthető keleti mindenestre hiányzik. Az északi ajtónyílás betétszlopai nem figurálisak: a kápolna díszítése e tekintetben is aszimmetrikus. Továbbá, a hajónak is csak északi fülkéi hordoznak figurális díszet. Még egy aszimmetriát, a két fej fölötti abakuszprofilok különbségét (ebben is a mesterek stíluskülönbségének jeleit kutatva) Gerevich kimutatta, de elhallgatva, hogy a nyugati (a „francia” fölötti), a fedőlemez alatt vájatolt profilú fejezet csak abban különbözik a keletitől (alatta van a „magyar” arc), hogy az utóbbin a gúla alakban kereszteződő pálcák mintegy a vájatot elfedő rácsot alkotnak.¹⁰

⁴ Ruprecht 1975. Fig. 126. Vö.: Katzenellenbogen 1964. 8. o., 1. jegyz. és 17. o., 2. jegyz.

⁵ Marosi 1984. 49–50. o.

⁶ Sauerländer, Willibald: Gothic Sculpture in France 1140–1270. [1970] London, 1972. 15. o. Chartres, nyugati középkapuzat, Pl. 12.; Etampes, Notre-Dame, nyugati kapu, Pl. 31.; Plaimpied, féloszlopfő: Krisztus megkísértése. Ruprecht 1975. Fig. 207. Názáret, Annuntiatio-templom, Jézus vízen jár, Jézus és apostolok.

⁷ Vö.: Marosi Ernő: A középkor művészete I. 1000–1250. Budapest, 1997. 125–126. o.

⁸ Raffay Endre: Esztergom, Vértesszentkereszt. Újvidék, 2006. 7–15. o.; Uő: Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház és a magyarországi gótika kezdetei. In: Ars perennis, fiatal művészettörténészek konferenciája, Budapest, 2009. Tanulmányok. Szerk. Tüskés Anna. Budapest, 2010. 23–29. o.; Tóth 2010. 42–43. o.; Marosi 2017. 77–78. o.

⁹ Gerevich 1938. 88. o.

¹⁰ Gerevich 1938. CVII., CVIII. tábla.

A jelenetes fejezet (*chapiteau historié*) főoldala kelet, a nyílás belseje felé néz. Itt két, meglehetősen egyforma alak párharca látható. Mindkét férfi övvel összefogott, kámszaszerű ruhát visel, nyírott hajuk is mintha szintén klerikusokra vallana. Igaz azonban, hogy hasonló a „magyar” fej frizurája, míg a „francia” fürtjei két sorba rendeződnek. A jobb kéz felőli figura nyíllal támad a másikra, az a baljában tartott (törött, eredetileg valószínűleg kerek) pajzzsal védekezik, és magasra emelt jobbáiban a fejezet baloldalára átnyúló, rövid karddal támad. Az íj hasonló ahhoz, amilyent a bényi templom északi falpillér-fejezetén az egyik vadász használ. A párharcnak a magyar emléktárgyban ismertebbek egymás szakállának eső vénembereket ábrázoló példái (Karcván, Vértesszentkeresztről Szárszenden).¹¹ Az esztergomi példa párhuzamai fegyveresek párharcai (lovások: Conques, Ste-Foi, gyalogosok: Vézelay, Ste-Madeleine), minél inkább antikizáló fegyverzettel (itt: kerek pajzs), annál inkább Prudentius *Psychomachiá*jának ábrázolási hagyományából (vö.: például Paris, Bibliothèque nationale, ms. latin 808., London, British Library, Cotton MS Cleopatra CVIII.). A baloldali figura mögött sast látunk, szokatlan helyzetben, mintegy a földön lépdelve. Mintha felszállni készülne, úgy terjeszti ki szárnyait; a bal szárny mintha a karddal küzdő figurát védelmezné. Az íjász mögött az oroszlánt megölő Sámson alakja látható. A fejezet két oldalának ábrázolásai közül a sas párhuzamok hiányában nehezen értelmezhető. Egy, a pécsi székesegyház szentélyének déli diadalívpilléréről való fejezeten egy figura valamilyen tárggyal a (másféle helyzetben, a sasos fejezetek szokásos módján, a sarkon ábrázolt) madár szárnyát érinti: ezt általában támadásként szokták értelmezni. Ennél a nehezen értelmezhető, de biztosan harcot jelentő ábrázolásnál sokkal egyértelműbb Sámson harca, amelynek szép számmal találhatók is emlékei. Az esztergomi sajátos helyet foglal el ezek sorában. A jelenetet általában mozgalmassabban fogták fel; Esztergomban ennek nyoma sincs: a hős szinte háttal állatként üli meg a látszólag nyugodtan kocogó oroszlánt.

Az ábrázolástípus mozgalmassága más példákon jobban érvényesül. Pécsen a székesegyház déli kriptalejárataiban a ciklus kezdetét alkotó jeleneten kívül a dómúzeumban más, eltérő kompozíciójú, felirattal is ellátott kisméretű relief is található. Somogyvárról az oroszlánt hátulról támadó figurával alkotott kompozíció legerőteljesebb példája származik, s ugyanennek a kompozíció-típusnak körébe tartozik a jáki nyugati kapuzat mellett befalazott magasrelief is. Pécsen, ahol Sámson küzdelme a részletes, és a bibliai narrációba a maguk nemében sajátos hangsúlyokat bevezető ciklusnak is része, hihető, hogy a Sámson-ábrázolás annak az ikonológiai felfogásnak felelt meg, amelyben Sámson mint a világi hatalommal harcba szálló egyházi reform szellemiségére utaló perszonalifikáció kapott helyet.¹² Ugyanezt joggal lehet feltételezni a bencés Somogyvár esetében, ahol Sámson győzelme kétségkívül szintén valamilyen ciklikus – ismeretlen, de bizonyosan nem narratív kontextust alkotó összefüggésbe tartozott. Az ábrázolás stílusában sem független Pécsről. A jáki portálrízalit falába eredetileg másfajta elhelyezésre szánt reliefet foglaltak – egy pendant-ként alkalmazott, hasonló sorsú Madonna-relieffel együtt. Itt eldönthetetlen, mi lett volna az eredetileg tervezett kontextusa, s az is, vajon feltételezhető-e még a XIII. század második negyedében is a Sámson-ábrázolásoknak az investitúra-harcok csúcán elnyert jelentése.¹³

¹¹ *Révohelyi, Elemér*: L'église de Vértesszentkereszt et ses rapports avec l'architecture hongroise de l'époque arpadienne. *Acta Historiae Artium*, V. (1958) 41–70. o., itt: 53–55. o.

¹² *Marosi Ernő*: A pécsi román kori székesegyház narratív reliefjeiről. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. *Bubryák Orsolya*. Budapest, 2010. 549–564. o., itt: 558–559. o. Az értelmezés irodalmához lásd a tanulmány 51. jegyzetét!

¹³ A Sámson-téma mint az egyházi reformküzdelem allegóriája: *Verzár, Christine*: Die romanischen Skulpturen der Abtei Sagra di San Michele, Studien zu Meister Nicolaus und zur 'Scuola di Piacenza'. *Basler Studien zur Kunstgeschichte* Neue Folge X. Bern, 1968.; *Verzár Bronstein, Christine*: Portals and Politics in the Early Italian City State: The Sculpture of Nicholas in Context. Parma, 1988.; *Gillian Born, Elliot*: Regnum et sacerdotium.

Ez az itt „eredetinek” feltételezett jelentés tette a Sámson küzdelme az oroszlánal témát a román kori szobrászat egyik legfontosabb és leggyakoribb ábrázolási tárgyává a monumentális szobrászat kezdeteitől, Modenától vagy Cremonától, Sagra di San Michelétől kezdve Cluny körének hasonló jelenségeiig. Kérdés, hogy az esztergomi kápolnából a palotába vezető ajtónyílás – és éppen a kápolnabelső felé fordított felületén lévő – reliefje is ebben az „eredeti” értelemben vagy inkább már sztereotippá vált díszként fogható-e fel. Csak óvatos hipotézisekre van lehetőségünk, hiszen például az itt tárgyalt fejezetnek feltételezhető párdarabja sem maradt meg a déli nyílás keleti felén. Az investitúra-kérdés – és lényegében a hatalomgyakorlás kérdése – az esztergomi palotaépítkezés kezdeteihez közeli időben erősen kiéleződött, s 1169-ben, III. István király és tárgyaló partnerei, Péter és Manfréd kardinális-legátusok megegyezésében rendeződött. A tárgyalások legfontosabb témáját a királyi egyházak kiváltságai jelentették.¹⁴ Mivel III. Béla uralkodásának utolsó évtizedében, Jób érseksége idején – ellentétben mind a Lukács érsekségét, mind az Imre királyságát jellemző állapotokkal – a király és az érsek egyetértése feltételezhető, az egyház szabadságának követelését hangsúlyozó ábrázolásnak inkább Imre alatt lehetett aktualitása, amikor a király az általa palotaként elkezdett és még befejezetlen együtttest „az ellenségeskedés elkerülése érdekében” (*pro discordia vitanda*) átengedte az érseknek.¹⁵ Az 1198-as adománylevélben szereplő, a palota befejezetlenségéről szóló rövid passzust a művészettörténeti szakirodalom a leggyakrabban a palota stílustörténetileg legfiatalabb részére, a kápolnára vonatkoztatja. Kétségtelen, hogy a palota régebbi és legkésőbbi részei rövid időközrel követik egymást. Amikor feltételezzük annak lehetőségét, hogy az itt tárgyalt oszlopfejezet a palota érseki birtoklásának kezdetén készült, egyben emlékeztetnünk kell arra is, hogy semmiképpen sem a kápolnán fellelhető legmodernebb stílust képviselte.

Nemcsak a figurastílus, hanem a világban uralkodó általános harc – a jó és a rossz kibékíthetetlen ellentéte: Imre 1198-as oklevelének szóhasználatával *discordia* – megjelenítése is régies volt, kevésbé a gótika kezdetére, inkább a romanika szobrászatának XII. század eleji korai szakaszára jellemző. Hasonló szerkezetű az a féloszlop-fejezet, amelynek eredetijét a XIX. századi restaurálás során a pécsi székesegyház déli diadalívpilléréről vették le. A féloszlop fő a mellékhajó hevederívét hordozta; ennek a hevedernek másik indítását a déli falon egy kettős halfarkú szirént ábrázoló konzol hordozta.¹⁶ A pécsi pilaszterfejezeten három kéz is megfigyelhető annak jeleként, hogy valaha nemcsak egyalakos volt. Készítése aligha korábbi a XII. század közepénél; nem a XI. századi székesegyházat elpusztító 1064-es tűzvész kontextusában szemlélendő, hanem azzal az építkezéssel kapcsolatban, amelynek során a szentély nyugati homlokzata gazdag díszítést kapott. A sarkain madáralakokkal díszített, tipikus sasos oszlop fő homloknézetének közepét meztelen, csak egy övet viselő, jobb kezével a sasra támadó, baljában valamilyen kerek tárgyat tartó figura foglalja el. Ennek a figurának értelmezése az 1970-es években heves vitát váltott ki.¹⁷ Ami az

Alsatian Romanesque sculpture: Hohenstaufen Politics in the Aftermath of the Investiture Controversy (1130–1235). University of Texas, Austin, 2005.

¹⁴ Vö.: Marosi 1984. 86–87. o.

¹⁵ Marosi 1984. 88. o.

¹⁶ Építéstörténeti összefüggéséhez és datálásához vö. irodalommal: Marosi Ernő: A pécsi székesegyház és a magyarországi romanika művészete. In: Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról Tóth Melinda emlékére. Szerk. Heidl György, Raffay Endre, Tüskés Anna. Pécs é. n. [2016.] 121–150. o., itt: 138–139. o.

¹⁷ Az ábrázolás műfaját a régebbi irodalom (Gerecze Péter, Gerevich Tibor) narratívként, témáját bünbeesésnek határozta meg, ebből kiindulva, de András-Zoerard legendáján alapuló ábrázolást tételezett fel Tompos Erzsébet. A más ábrázolások híján az analógia támaszát nélkülöző hipotézishez hozzájárult, hogy azt a szerző az 1064-es tűzvész utáni időre, a Benedek és Zoerard legendáját író Mór püspök életére datálta: Tompos Erzsébet: A pécsi székesegyház kőtárának kentaurus oszlopfejezete és szirénes gyámköve. Adalék a XI. századi magyar épületplasztika ikonográfiájához. *Művészettörténeti Értesítő*, XII.(1963) 113–120. o. A publikációval párhuzamosan a

akkor nyilvánított véleményekben közös volt: a fejezet archaikus vonásainak hatására korának tetemes túlbecsülése. Ugyanígy, valamilyen feltételezett rejtélyes jelentés feltevése is túlzott igényt támaszt az építészeti ornamentika egy sem allegorikus, sem narratív szándékkal kapcsolatba nem hozható elemével szemben. A szakirodalmat foglalkozó emberalak figurális környezete a pilaszterfő jobb oldalán kígyóból, az emberalaktól jobbra pedig a sasra baltát emelő nőstény kentaurból áll. Hozzá lehet számítani az ugyanazon szerkezethez tartozó konzol szirénjét¹⁸ is.

Mind a három kísérő ábrázolás a kísértés és a bűn szférájához tartozik; építészeti szerepük a legyőzött és az épület hordozására befogott ellenséges erőket idézi. Tóth Sándor, miközben „a gonosz hatalmaktól fenyegetett emberben” látta meg az ábrázolás témáját, hangoztatta a stiláris és az ikonográfiai értelmezés közti szigorú különbségtétel követelményét. Mivel vitapartnere, Pap Gábor a közép-franciaországi Rozier-Côtes d’Aurec oszlopfőinek ikonográfiai párhuzamával is érvelt, kritikája kiterjedt az ő forrására is, ami Olivier Beigbeder-nek a *La Pierre-qui-Vire* sorozatában megjelent *Forez-Velay roman* kötetében található képanyag és az ahhoz fűzött értelmezés volt. Ez a misztikus értelmezés a *Zodiaque* románkori kötetei által képviselt lelkiségnek felel meg, amely (szükség esetén erőltetett imterpretációk útján is) a romanika művészetének középpontjába az ember tökéletesedése és felemelkedése ideálját állította. Ezt az elvet képviseli Beigbeder 1969-es könyve, a *Zodiaque* sorozatban publikált *Lexique des symboles* is. Az értelmezésben fontos szerepet játszó műfaji kérdésekhez tartozik, hogy az ábrázolásoknak ebben a körében szimbólumokról nem, csak allegóriákról lehet szó.

Ugyanennek az épületikonográfiának, amelyben nemcsak a sasos fejezetek¹⁹ játszanak fontos szerepet, hanem az oszlopok és pillérek funkciójában atlaszok és kariatidák is, a XII. század elején Esztergom fontos képviselője. Úgy tűnik, 1100 táján Álmos herceg dömösi prépostság-építkezése volt a kiindulópontja annak az építészeti ikonográfiának és stílusnak, amelynek észak-itáliai (lombardiai illetve comaszk) eredete és esetleg németországi (mindenekelőtt Rajna-vidéki) közvetítése valószínű. Esztergomban bizonyára már a XII. század elején elkezdődött és valószínűleg 1156 tájáig tartott ennek a stílusnak a meghonosodása. 1156-ban szentelték fel a székesegyház főszentélye előtt emelt és Martirius érsek által adományokkal ellátott Mária-oltárt, amelynek használatba vétele egyben a Szent Adalbert-székesegyház II. épületének építkezései során a főszentélyhez csatlakozó hosszháznak legalábbis részleges felépítését feltételezi. Minden bizonnyal az esztergomi székesegyház romjaiból származik egy (24 cm átmérőjű) háromnegyed-oszlophoz tartozó féloszlop-fejezet, amelynek a korinthoszi szkémát követő homloknézetét két, kétfelé hajló, nyakánál összekötött oroszlánfej és köztük az abakuszrozetta helyén kerek maszk alkotja. A fejezet oldalnézeteiben az oroszlántestek jelennek meg; a bal oldali fölött egy sisakot és pajzsot viselő, töredékessége miatt nehezen értelmezhető harcos látható valamilyen fegyverrel, talán bárdal a

jó és rossz illetve a kereszténység és pogányság harcának (a „psychomachiának”) allegóriája mellett érvelt Zádor Mihály: A pécsi székesegyház ún. Ádám és Éva oszlopfőjéről. *Archaeologiai Értesítő*, 90. (1963) 195–204. o. – A kérdéskörnek a művészettörténet-írás céljának és szigorú metodikai megalapozottságának példjaként való tárgyalása: Tóth Sándor: Változatok a műértelmezés témájára. (Válasz Pap Gábornak.) *Művészettörténeti Értesítő*, XXV. (1976) 127–138 o., itt: 129–131. o. A vitát a Művészet folyóiratban három szerző, Kátay Mihály, Bosnyák Sándor és az őket támogató művészettörténész, Pap Gábor által írott, 1973–1975 közötti publikációk váltották ki, amelyeknek jellemzője volt a szerzők dilettantizmusa, és mind földrajzi, mind kronológiai értelemben igen széles körből merített ismeretanyaggal való érvelése. A kiindulópontot jelentő, provinciális bronz feszületet misztifikáló szerzők mellett Pap Gábor a pécsi fejezettel is érvelt, stiláris rokonságot tételezve fel közöttük.

¹⁸ *Leclercq-Marx, Jacqueline*: La sirène dans la pensée et dans l’art de l’antiquité et du moyen âge. Du mythe païen au symbole chrétien. Bruxelles, 1997. Recenziója: *Bousquet, Jacques*: ~. *Cahiers de civilisation médiévale*, 167. (1999) 42. sz. 297–301. o.

¹⁹ Vö.: Adkerkapittel (Karl Nothnagel). *Lexikon zur Deutschen Kunstgeschichte* I. 1933. Sp. 180–187.

kezében, jobbra pedig egy kettős halfarkú szirén alakja.²⁰ Az esztergomi, a Szent Adalbert székesegyház épületéről származó, illetve a palotakápolnában található fejezetek a pécsi székesegyház figurális építészeti részleteivel együtt a legjelentősebb magyarországi épületek építészeti ikonográfiájáról adnak fogalmat.²¹

Esztergomban a korai gótikus palotakápolnában a fentiekben tárgyalt figurális fejezet igen konzervatív módon idézi a XII. század korábbi épületdíszítő szobrászatának világát. Ma már triálisanak tűnik az esztergomi építkezéseken: a Szent Adalbert székesegyházon és később III. Béla palotáján is a műhelykontinuitás megállapítása. Ennek számtalan megnyilvánulását találjuk: régi-es, klasszicizáló vagy lapos, palmettás frízdíszítést mutató faragványok a palota legkésőbbi részein is. A műhelykontinuitásról a kápolna figurális fejezete is tanúskodik. A székesegyházon a XII. század első felének klasszicizáló (és olykor figurális elemekkel kombinált) korinthoszi ornamentikáját a királyi palotán a gótikus leveles-bimbós fejezettípus elemeivel kombinált lapos faragású, csipkés kontúrú levéldísz váltja fel. Ennek válogatott gyűjteményét a királyi vár Fehér toronynak nevezett lakótornyához épített kétszintes toldalék és különösen annak földszintje, az úgynevezett Szent István terem őrzi. Az újabb kutatás a „Szent István terem” állat- (bárány-) protomés fejezetének itáliai, a modenai dóm harangtornyán, a Ghirlandinán *in situ* található példányok alapján alakította ki azt a tézist, hogy a franciaországi, Párizs környéki korai gótikus építészeti és épületszobrászati típus közvetítésében a Po-vidék fontos szerepet játszott.²² Ez a hipotézis alátámasztja és árnyalja azt a stílusösszefüggést, amelyre Benedetto Antelami páрмаi művei és a nem sokkal későbbi esztergomi faragványok között már a régebbi szakirodalom felfigyelt. De a modenai-esztergomi (és még egy, a New York-i The Cloisters gyűjteményében található dél-itáliai fejezet tartozik ide) összefüggés, amely még egy zágrábi (a korábbi feltevéssel ellentétben nem medvevári, hanem talán Zágrábból származó), szabadon álló oszlopfőre is kiterjed,²³ szintén rendelkezik előzménnyel az esztergomi műhelytevékenységben is. A csak Esztergomból (Óbudáról nem) ismert bárányprotomé-fejezetek előképei olyan, oroszlanos korinthizáló fejezetek lehetnek, mint az, amely másodlagos alkalmazásból, a „Szent István terem” alapfalából került elő, tehát egy korábbi, a XII. század első felében épített épületrészről származik.²⁴ Az oroszlan-protoméról a bárányalakra történt váltás igazolja, hogy ezek a figurális elemek nem rendelkeztek valódi ikonográfiai jelentőséggel. A fejezettípus ismerős lehetett az építők számára, akik a maguk formakészletéből egy hasonló típust választottak ki. Mindenesetre nem tanultak művészettörténetet, nem a XIX. században és azóta kialakult tudományos igények szellemében jártak el, hanem építkeztek és épületeiket díszítették.

RÖVIDÍTÉSEK

<i>Gerevich</i> 1938.	<i>Gerevich Tibor</i> : Magyarország románkori emlékei. Budapest 1938.
<i>Katzenellenbogen</i> 1964.	<i>Katzenellenbogen, Adolf</i> : Allegories of the Virtues and Vices in Mediaeval Art, from Early Christian Times to the Thirteenth Century. New York, 1964.
<i>Marosi</i> 1984.	<i>Marosi, Ernő</i> : Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom und die Kunst des 12.–13. Jahrhunderts. Budapest, 1984.

²⁰ *Marosi* 1984. 21. o., Kat. 16. sz., 195. o., Abb. 59–61. Vö.: *Marosi* 2017.

²¹ Összefoglalóan, mindenekelőtt ikonográfiai szempontból lásd a „Szirén és hal” című fejezetet: *Tóth* 2010. 45–48. o.

²² Vö.: 8. jegyz.

²³ *Marosi* 1984. 136–137. o.

²⁴ *Marosi* 1984. Kat. 27. sz., 197. o.

Marosi 2017.

Marosi Ernő: „Esztergom II.” A 12. századi Szent Adalbert-székesegyház a művészettörténetben. In: *Metropolis Hungariae. Strigonium Antiquum VIII.* Szerk. Hegedűs András. Esztergom, 2017. 70–95. o

Ruprecht 1975.

Ruprecht, Bernhard: *Romanische Skulptur in Frankreich.* München, 1975.

Tóth 2010.

Tóth Sándor: *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria régi magyar gyűjteményében.* Budapest, 2010.

Esztergom, palotakápolna, a déli oldal nyílásának nyugati fejezete

Krisztus és Tamás. Názáret, Annuntiatio temploma, féloszlop-fejezet

*Féloszlop fejezete a székesegyház déli diadalív-pilléréről,
Pécs, Székesegyházi Kőtár*

Féloszlop fejezete a Szent Adalbert székesegyházból, Esztergom, Vármúzeum

*Oroszlánfejés fejezet
a „Szent István-terem” alapfalából,
Esztergom, Vármúzeum*

*Protoméfejezet
a „Szent István-teremben”,
Esztergom, Vár*

Három lakodalom a Rákóczi-szabadságharc idején

Források Ráday Pál és Kajali Klára, Ráthonyi János és Nagyidai Anna, valamint Korláthkeőy László és Ottlyk Julianna házasságkötéséhez*

A közép- és kora újkori házasságkötések részleteiről viszonylag kevés forrással rendelkezünk, s egy-egy házasságkötés pontos dátumának meghatározása – már csak az eltérő szokásokon alapuló vallási, jogi, vagyoni, praktikus és egyéb szempontok által meghatározott rítusok összetett volta miatt is – meglehetősen nehéz. Heckenast Gusztáv erre a tényre már Rákóczi-kori adattárának összeállításában közösen rámutatott, s midőn felvállaltuk a megkezdett munka befejezését, magunk is szembesültünk a problémával.¹ Ritka szerencse, ha a XVII/XVIII. század fordulóján már anyakönyvi adat áll rendelkezésünkre az esküvő tényét illetően. Így állunk például a neves kuruc generális, Bottyán János másodízben történt nősülésével, amelyet a ma is leghitelesebbnek elismert módon, anyakönyvi bejegyzéssel dokumentálhatunk.²

Természetesen fontos és hiteles tudósításnak tekinthetjük az önéletrajzokban, naplókban rögzített adatokat is. Ezekből kiderül, hogy a móringlevél kiállítására, az eljegyzés, az esküvő, a lakodalom és a házasság elhálásának időpontja olykor egymástól teljesen különböző időpontokra esett, máskor pedig ezen aktusok gyors egymásutánban történtéről értesülhetünk.³ Főúri esküvők

* Előadásként elhangzott 2013. szeptember 16-án a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság megalakulásának 130., újjáalakulásának 30. évfordulója alkalmából a Magyar Nemzeti Múzeumban megrendezett konferencián. Nyomatásban először jelenik meg kibővített formában.

¹ A problémára lásd az említett mű általunk írt bevezetőjét. *Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár.* S. a. r., kiegészítette és az előszót írta: *Mészáros Kálmán.* (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 8.) Budapest, 2005. 11–12. o.

² Lásd: *Mészáros Kálmán: A kuruc kor szereplői Pápán.* Adatok a város anyakönyveiből. In: Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Szerk. *Mészáros Kálmán.* Budapest, 2002. 156–157., 172. o. (62. sz.)

³ Bercsenyi Miklós pl. 1694. október 9-én állította ki a móringlevelet jövődöbéli második felesége, Csáky Krisztina számára, 1695 farsangját követően, a böjti időszakban történt meg az eljegyzés (gyűrűváltás), az esküvő és a házasság elhálásának idejét pedig ugyanez év június 11-ére tehetjük. Lásd: *Rittling László: Mikor volt Bercsenyi Miklós második házassága?* <http://ujkor.hu/content/mikor-volt-bercsenyi-miklos-masodik-hazassaga> (a letöltés időpontja: 2017. 12. 07.). – Az 1689-ben nősült Szirmay András ezzel szemben egyetlen személyes találkozás (a február 20-i háztűznéző) után, egyugyanazon napon (július 3-án) átesett a gyűrűváltás és az esküvő szertartásán, s a lakodalom is kimerült az örömapa által ugyanakkor tartott szerény ebédben, amelyet a házasság elhálása követett. Szirmay András feljegyzései 1680–1713. Első kötet: 1680–1704. S. a. r., a jegyzeteket és a mutatókat készítette: *Kincses Katalin Mária.* (Folia Rákócziána, 9/1.) Vaja, 2004. 59. o.

alkalmából gyakran irodalmi alkotások (verses köszöntők,⁴ sőt elbeszélő költemények⁵) születtek, amelyek a társadalmi reprezentáció eszközei is voltak. Az esküvői meghívók (egyszerű levélben vagy ugyancsak a főúri reprezentáció igényével készült formában⁶) szintén alapvető forrásai a témának. S természetesen e dokumentumtípusok mindegyike számot tarthat a genealógusok, a művelődés- és kultúrtörténet kutatói, a történeti néprajz művelői és a társadalomtörténet hétköznapi vetületeit vizsgálók érdeklődésére. Az alábbiakban hat misszilis levelet adunk közre, melyek házasságkötéssel (esküvővel, lakodalommal) kapcsolatos témájuk alapján állíthatók párhuzamba, s amelyekkel Veszprémy László előtt szeretnénk tisztelni jubileumi születésnapja alkalmából.

*

Az első levélben az öreg Fáy István murányi várkapitány kér engedélyt II. Rákóczi Ferentől, hogy részt vehessen unokája lakodalmán. Itt tehát egy fontos beosztást ellátó katonatiszt családi okokból történő szabadságolási kérelmével állunk szemben, s ez már önmagában is érdekessé teszi forrásunkat. Érdeklődésünk csak fokozódik, ha tudjuk (s ez a levélből is kiderül), hogy Fáy István unokája Kajali Klára volt, aki Ráday Pálnak, a szabadságharc publicistájának, Rákóczi későbbi kancellárjának nyújtotta kezét.

Ráday 1703-ban jegyezte el az akkor 13 éves Kajali Klárát, s azonnal meg is esküdtek,⁷ ám a menyasszony fiatal kora miatt ekkor még a szülői házban maradt. A lakodalmat csak 1705. január 13–16. között tartották meg Gács várában.⁸ Érdekes, ahogyan a nagypapa fogalmaz levelében: január 13-ra tűzték ki a menyasszony „haza való adássának napját”, s ez nem mást jelent, minthogy a szülők csak ekkor adták ki Rádaynak, aki jog szerint már másfél éve a lányuk férje volt, azaz ekkor járultak hozzá a házasság elhálásához. A lakodalomra egyébként maga Rákóczi is hivatalos volt, ő azonban az országos ügyek intézése miatt személyesen nem vehetett részt „kedvelt híve” örömteli családi ünnepén, s ezért a kor szokásainak megfelelően képviselőt küldött maga helyett udvari főkapitánya, Vay Ádám személyében.⁹ (Forrásadat híján nem tudjuk, de joggal feltételezhetjük, hogy Fáy István megkapta az engedélyt, és részt vehetett a menyegzőn.)

*

Következő forrásunk már közvetlenül a fejedelemnek szóló lakodalmi meghívó, amelyben maga a vőlegény, Ráthonyi János invitálja Rákóczit Nagyidai Annával tartandó esküvőjére. Az ő nevük már jóval kevésbé ismert, mint a Ráday–Kajali házaspáré, de azért nem is teljesen az ismeretlenség homályából bukkannak elő: Ráthonyi az udvari palotás ezred vitéz kapitányaként Görgény várának

⁴ Ráday Pál alább érintendő menyegzőjére Debreczeni Ember Pál református prédikátor magánlevélben írt latin nyelvű üdvözlő verset a vőlegénynek mint barátjának és komájának: Ráday Pál iratai. I. k. 1703–1706. S. a. r.: *Benda Kálmán – Esze Tamás – Maksay Ferenc – Pap László*. Budapest, 1955. 213–214. o. – Lásd még a Teleki László és Vay Anna lakodalmára írt üdvözlő verseket: Régi magyar költők tára. XVII. század. 14. Énekek és versek (1686–1700). S. a. r. *Jankovics József*. Budapest, 1991. 222–223., 812. o.

⁵ Két jellemző, ismert példa: *Gyöngyösi István*: Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta *Jankovics József–Nyerges Judit*. Utószó: *Jankovics József*. (Régi Magyar Könyvtár. Források, 11.) Budapest, 2000. és Kőszeghy Pál költeménye Bercsényi Miklós Csáky Krisztinával kötött második házasságáról: Régi magyar költők tára. XVII. század. 16. Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petróczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei. S. a. r. *Komlós Tibor – S. Sárdi Margit*. Budapest, 2000. 439–530. o. és jegyz.: 673–686. o.

⁶ Az előbbire lásd a jelen közlemény dokumentumait, utóbbira pedig *Radvánszky Béla* közleményét: Nyomatott házassági jelentés 1676. évből. [Teleki Anna – Apafi Miklós, 1676. szeptember 9.] *Turul*, 7. (1889) 168–169. o.

⁷ Az eljegyzés és az előzetes esküvő egyidejű megtartására lásd: *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Az 1896-os kiad. modernizált, illusztrált reprintje: Budapest, 1986. 144. o.

⁸ Lásd erről magának Rádaynak rövid önéletírását: Ráday Pál iratai. I. k. 1703–1706. S. a. r.: *Benda Kálmán – Esze Tamás – Maksay Ferenc, Pap László*. Budapest, 1955. 39–40. o.

⁹ Lásd Rákóczi 1705. január 2-án Léván kelt levelét Rádayhoz: Uo. 209–210. o.

Cserei Mihály által is megörökített védelmével és hősi halálával írta be nevét a hadtörténelembé,¹⁰ Nagyidai Annát pedig sokáig a Mikes Kelemen leveleiben szereplő *őbesternével* azonosította irodalomtörténet-írásunk, s csak nemrégiben sikerült tisztáznunk az ezzel kapcsolatos tévedést.¹¹ Ráthonyi és Nagyidai Anna két bátyja a fejedelmi udvarban szolgált: az előbbi étékfogóként, majd a palotások kompániás kapitányaként, Nagyidai Ferenc Rákóczi főkonyhamestereként, Nagyidai Sámuel pedig mint a kapcsos palotások (másként deliások)¹² hadnagya. Ráthonyi már 1705 nyarán kérőként lépett fel, s Nagyidai Ferenc és Sámuel a kishúguk további sorsa iránti felelősségtől vezérelve őt támogatták vetélytársával, Újhelyi Ferencsel szemben, többek között azért, mert az utóbbinak rossz hírű, házsártos, Ráthonyinak pedig „igen emberséges, jó asszony” volt az anyja. (Lám, még a jövődöbeli anyós természetének megítélése is praktikus szempont lehetett egy-egy házasságkötés mérlegelésekor!¹³) Ráthonyi végül 1705. október 16-án jegyezte el Nagyidai Annát, s pontosan 4 hónappal később, 1706. február 16-ára tűzték ki a lakodalmat.¹⁴ Sajnos, nem tudjuk, képviselte-e valaki a szertartáson az akkor Miskolcon időző fejedelmet.

*

Harmadik, negyedik, ötödik és hatodik forrásunk szintén egy-egy meghívólevél, amelyekben Rákóczi főudvarmestere, Ottlyk György mint örömapa hívja meg sógorát, Radvánszky Jánost, Bártfa város elöljáróságát és fejedelmi urát egyetlen leánya, Ottlyk Julianna és Korláthkeőy László menyegzőjére. Ottlyk 1709. január 2-án Radvánszkyknak szóló levelében úgy fogalmaz, hogy Korláthkeőy az elmúlt napokban jegyezte el leányát, a lakodalmat pedig február 3-ára tűzték ki, s ez alkalomból várják címzettet nejével és gyermekeivel együtt Nagysárosra, a jelzett napon délelti 3 órakor vacsorára, másnap pedig „egy kis felestököm”-re.¹⁵ Ugyanaznap kelt, csekély eltéréssel alapszöveggel és távolságtartóbb udvariassági formákkal a Bártfa város bírójához és szenátoraihoz szóló meghívólevél.

A Rákóczinak szóló, három nappal későbbi keltezésű levél már nem csupán stílusában és formális jegyeiben tér el a Radvánszkyknak és Bártfa városának címzettől, hanem tartalmában is. Ottlyk szavai alapján pontosíthatjuk a házasságkötés menetét, a frigyet ugyanis „szent copulával” már confirmálták is, vagyis az eljegyzéssel együtt az esküvő is megtörtént, s csupán a „lakodalmi solennitást” halasztották későbbre. A helyszín és időpont viszont némileg eltér a korábbiétől: Ottlyk ugyanis február 5–6-ára, eperjesi házához invitálta a fejedelmet. A dátumbeli

¹⁰ *Cserei Mihály*: Erdély története. [1661–1711.] S. a. r., a bevezetőt és a jegyzeteket írta: *Bánkúti Imre*. (Bibliotheca Historica.) Budapest, 1983. 399–402. o.

¹¹ *Mészáros Kálmán*: A Nagyidai család II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. *Fons*, 3. (1996) 236–240. o. és *Új*: Az asszonyi szépség dicsérete. Mikes és az „őbesterné”. In: Író a száműzetésben: Mikes Kelemen. Szerk. *Tüskés Gábor*. Munkatársak: *Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla – Lengyel Réka*. (Historia Litteraria, 28.) Budapest, 2012. 42–47. o.

¹² Ez utóbbira lásd közleményünket: Egy reprezentatív testőrszázad II. Rákóczi Ferenc udvarában. A kapcsos palotások névjegyzékai (1706. május–szeptember). In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Szerk. *Hausner Gábor*. A szerkesztésben közreműködött: *Csákváry Ferenc – Kincses Katalin Mária – Mészáros Kálmán – Tóth Ferenc*. [Budapest,] 2005. 469–477. o.

¹³ Lásd ímént említett közleményünket a Nagyidai családról, 236., 243. o.

¹⁴ Miután a feleségétől legkésőbb 1707 kora őszén eltávozó Ráthonyinak árvái maradtak, két gyermek születésével számolva ímént idézett munkánkban 1705-re tettük az esküvő időpontját. Heckenast Gusztáv szintén idézett adattárában Ráthonyi életrajzában már a most közölt forrás dátumai (1705. október 16./1706. február 16.) szerepelnek.

¹⁵ Erre a levélre Ottlyk biográfusa, *Kónya Péter* hívta fel a figyelmemet, segítségét ez úton is köszönöm. (A szerző szlovák nyelvű életrajzi monográfiája: *Za Boha, vlast' a slobodu! Pohnuté osudy kuruckého generála Juraja Ottlyka*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity. Prešov, 2009. A levél tartalmát idézi: uo. 228. o.)

eltérést nyilván azzal magyarázhatjuk, hogy január 2. és 5. között két nappal későbbre (február 3-áról 5-ére) halasztották a lagzit, a két helyszín (Eperjes és a szomszédos Nagysáros) közelsége pedig szintén megengedi a rövid időn belüli változtatás lehetőségét. Ottlyk egyébként ekkor már Trencsén vármegyei birtokaitól távol, bujdosóként szolgálta Rákóczit, s a levelében erre tett célzásból a vendéglátás szerény körülményeit (5-én vacsora, másnap pedig ebéd), illetve az emiatt való szabadkozást is kiolvashatjuk. Bár a levél keltekor Ottlyk és Rákóczi is Munkácson tartózkodott, úgy tűnik, a szóbeli invitálás helyett (vagy talán *mellett*, hiszen az udvarmesternek bizonyára erre is nyílt alkalma) már e korban is illett írott meghívót fogalmazni.

Különös véletlen folytán még egy meghívó fennmaradt január 20-i dátummal, immár Eperjesről. A bártfiaiaknak szóló újabb meghívó a lakodalom napjának ismételt áthelyezéséről tudósít: Ottlyk bizonyos hírek miatt előrehozott időpontra, január 27-ére, s Eperjes helyett mégiscsak az elsőként kijelölt helyszínre, a nagysárosi kastélyba invitálta a város bíróját és tanácsosait. (A négy meghívó három eltérő időpontja arra is figyelmeztet bennünket, hogy a hasonló forrásoknál mennyire ügyelni kell a módosítás lehetőségére.)

A vőlegény idősebb Labsánszky János árvai uradalmi igazgatónak¹⁶ volt a fia, aki I. Lipót 1688. január 4-i oklevelében nyert felhatalmazással változtatta nevét Korláthkeőyre.¹⁷ A legújabb genealógiai irodalom 1709. február 15-i dátummal és Nagysáros helyszínnel adatolja az esküvő tényét, Ottlyk Júlia születését pedig 1690. október 16-ára teszi, eszerint 18 évesen ment férjhez.¹⁸

Ottlyk január 14-én hagyta el az udvart, ahová csak február 9-én tért vissza,¹⁹ a fejedelem azonban ez alkalommal sem vehetett részt a lakodalmon. Ottlyknak talán amiatt kellett előbbre hozni az időpontot, hogy mielőbb visszatérhessen az udvarhoz. Munkácson ugyanis január 30-ától lázas készülődéssel várták Sieniawskiné²⁰ érkezését, akit Rákóczi február 6-án este a szentmiklósi kastélyban látott vendégül népes kíséretével együtt. Az ekkor rendezett mulatságról Beniczky Gáspár udvari titkár feljegyezte, hogy még a közlengyeleket is a hegyaljai borok javából itatták, akik attól

¹⁶ A szenátusi kancellária hasonnevű igazgatójának unokabátyja volt, a két Labsánszky Jánosra lásd: Dézsmabérlet, hadellátás, katonaállítás. A Rákóczi-szabadságharc hétköznapijai a „tót Impériumban”. (Egy magángyűjtemény dokumentumai: 1692, 1704–1706.) Közreadja és a bevezetőt írta *Bánkúti Imre*. (Lymbus kötetek 2.) Budapest, 2007. 9–10., 38–39. o.

¹⁷ Az erre utaló irodalmat lásd: uo. 10. o. 6. jegyz.

¹⁸ Mind a labsai Korlátkeőy, mind pedig az ozori és kohanóci Ottlik család nemzedékrendjén ezek az adatok olvashatók. Lásd: *Szluha Márton*: Nyitra vármegye nemes családjai. I. k. Budapest, 2003. 635. o. és *Uő*: Felvidéki nemes családok I. Árva, Trencsén, Zólyom vármegye nemes családjai. Budapest, 2006. 471. o. – A lakodalom helyszínéként a Radvánszkyknak és Bártfának szóló levelekben említett Nagysáros köszön vissza, de a február 15-i dátum egyik általunk közölt forrással sem vág egybe, s mindenképp hibás (esetleg csak elírás 5-e helyett). Egyébként különös, hogy a buzgó lutheránus Ottlyk katolikus nemesúrhoz adta a lányát, és az is figyelemre méltó, hogy az újdonsült férj nejével együtt hamarosan visszatért a császáriak által megszállt birtokaira, erre vall legalábbis, hogy Szluha Márton szerint első gyermekük, Júlia 1710. április 3-án, majd az őt követő Éva is 1711. március 29-én Korlátkön született. – Márpedig Korlátkő vára és a hozzá tartozó Korlátfalva (utóbbi ma Cerová része Szlovákiában, a Nagyszombati kerület Szenicei járásában) Nyitra vármegyéhez tartozott, amelyet már 1708-ban megszálltak a császáriak. (Megjegyzendő, hogy Ottlyk fiaival együtt csak a szatmári békével hódolt meg a császáriak előtt.)

¹⁹ 1709. január 14.: „Mai nap nemzeti vitézlő Otlík György hopmester őfelsége engedelmeiből Eperies felé ment.” Február 9.: „Mai nap ... Otlík György hopmester is az udvarhoz” érkezett. II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja. Beniczky Gáspár fejedelmi titkár diáriuma 1707. május 24 – 1710. február 28. S. a. r., az előszót és a jegyzeteket írta *Bánkúti Imre*. (Rákóczi Források.) Budapest, 2005. 197., 202. o.

²⁰ Helena Elżbieta Lubomirska hercegnő (1669–1729), Adam Mikołaj Sieniawski herceg, betzi vajda és nagyhetman felesége, Rákóczi kedvese és befolyásos támogatója.

„megrészegeedvén, magok között is vagdalkoztak”.²¹ Ottlyk Julianna nagysárosi lakodalmáról ad-
digra már eltávoztak a kétségkívül jóval szerényebb lakoma vendégei, s csak találgathatjuk, hogy
ki képviselhette közöttük a fejedelem személyét.

*

Az alábbiakban közöljük a fentebb már említett forrásokat. A szövegek átírásánál a modern he-
lyesírást és központozást tartottuk szem előtt, de megőriztük az egykorú kiejtésre utaló formákat,
a rövidítések feloldását pedig dőlt betűkkel jelöltük. Az Országos Levéltárban őrzött dokumen-
tumoknál a papírosok vízjeleit Pelbárt Jenő filigranológus azonosítása nyomán adjuk meg, akinek
szíves segítségét ez úton is köszönjük. A két bártfai levelet Oláh Tamás tárta fel és engedte át
közlésre, önzetlenségéért szintén köszönettel tartozunk.

FORRÁSKÖZLÉS

1. id. Fáy István levele II. Rákóczi Ferenchez. Murány, 1704. december 23.²²

Engedélyt kér, hogy részt vehessen unokája, Kajali Klára és Ráday Pál 1705. január 13-ára kitűzött lakodalmán.

[*Külső címzés:*] Az én érdemem felett való nagy *Kegyelmes Uramnak*, Méltóságos Erdélyi Fejedelem
Felsővadászi Rákóczý Ferencz *Uramnak* ó *Nagyságának* nagy alázatossan íram.

Érdemem felett való nagy *Kegyelmes Uram*, Méltóságos Fejedelmem!

Az Unokáskámot, Nemzetes Kajali Pál Fiam Uram Leányát Nemzetes Ráday Pál Uram örökös házastársúl
eljedgyezvén magának, minthogy haza való adássának napját egyenlő akaratból elrendelték in diem 13. affu-
turi mensis Januarii, az édes gyermekim reménkedvén,²³ *Nagyságodat* nagy alázatossan kérném, oda való me-
netelemet *kegyelmessen* megengedni méltóztatnék. Mely *Nagyságod* *kegyelmességét* alázatossan megiszolgálom.
Kegyelmes válaszát várván, kívánom, alázatos írássom találja *Nagyságodat* friss jó egészségben!

Murány, die 23. Xbris 1704.

Nagyságodnak, érdemem felett való
nagy *kegyelmes uramnak*

Szeginy, alázatos szolgálója,
Idősbik Fáy István m. p.

---

²¹ Beniczky idézett diáriuma, 201. o.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) G 19. Rákóczi-szabadságharc lt. II. 2. e/A. 1704. pag. 203–204. Eredeti, zárlatlan fekete viaszba nyomott, 1,5×1,8 cm átmérőjű, ovális alakú, töredezett gyűrűs-pecséttel; a papíron BM-monogramos (= Matavovszky Benedek) teplici vízjellel. Csak a búcsúformula és az aláírás autográf. Kívül egykorú 1704-es évszám. A lapszálon a kancellária kivonata: „Nemzetes Ráday Páll Uram ó *Kegyelme* lakodalmára kéredzik.”

²³ Értsd: *rimánkodván (kérvén, esdekelvén)*.

2. Rátonyi János levele II. Rákóczi Ferenchez. Huszt vára, 1706. január 22.²⁴

1705. október 16-án eljegyezte Nagyidai István leányát, Annát, akivel február 16-án Huszton tartandó lakodalmára invitálja a fejedelmet.

[Külső címzés:] Serenissimo Dei gratia confirmato statu Regni Hungariae confoederatorum nec non electo Regni Transylvaniae Principi ac Domino Domino Francisco Rakoczi de Felső Vadász. Comiti de Sáros, Duci Munkacsieni et Makovicziensi, haereditario Domino in Sáros Patak, Tokaj, Regécz, Ecsed, Somjo, [!] Lednicze, Szerencs, Ónad etc. Domino clementissimo benignissimo.

Miskocz. [!]

Méltóságos Fejedelem, érdemem felett való jó Kegyelmes Uram!

Alázatosan akartam Nagyságod fejedelmi méltóságát méltatlan levelem által megtalálnom. Kire is adott anynyi bizodalmot Kegyelmes jó Uramhoz, Nagyságodhoz való szolgálai kötelességem. Minthogy Isten ő Felsege bölcs rendelkezésből jóakaró uraim s atyámfiainak tetszésekből az elmúlt esztendőbeli Octobernek 16. napján jegyeztem vala el magamnak jövődéli örökös társul Nemzetes és Vitézlő Nagyidai István Uram ő kegyelme hajadon leányát, Nemzetes Nagyidai Annát, kivel való lakodalmi alkalmatosságomat jóakaró uraim s atyámfiainak consensusából Huszton meglenni ez jövő Február 16. napján determináltam, melly terminusra alázatos szolgáljához való fej[e]delmi kegyelmességéből Nagyságod méltóztatván júni, csekély alkalmatosságomhoz képest Nagyságodat alázatos szívvel várom. Melly alázatos szolgáljához való Nagyságod fejedelmi kegyelmességét igaz hűségemmel éltem fogytáig alázatosan megszolgálni igyekezem. Kérvánván, Isten Nagyságodat hazánk szerencséjére éltesse, s uralkodásának boldog állapotjára vezérelje!

Kegyelmes Uramnak, Nagyságodnak

In Arce Husztiensi,
die 22. Januarii anno 1706.

alázatos szolgálja,
Rátonyi János m. p.

3. Ottlyk György levele Radvánszky Jánoshoz. Munkács, 1709. január 2.²⁵

Korlátbkeőy László eljegyezte leányát, Juliannát, s a február 3–4-én Nagysároson tartandó lakodalomra (vacsorára és reggelire) invitálja Radvánszkyt és családját.

[Külső címzés:] Tekéntetes Nemzetes is²⁶ Vitézlő Radvani Radvánszki János Uramnak, Kegyelmes Urunk ő Fölsége is confederált magyarországi statusok thesaurariusának is Tekéntetes Oeconomicum Consilium assessoranak (Titulus), kedves Sógor Uramnak ő Kegyelmének.

Lőcse
Kezmark

Mint kedves, jóakaró Sógor Uramnak,

²⁴ MNL OL G 19. II. 2. e/A. 1706. jan. pag. 94–95. Eredeti, zárlatán vörös viaszba nyomott, 1,2×1,9 cm átmérőjű, ovális alakú, kissé töredezett gyűrűspeccéttel. Az utóbbin S P [?!] monogram, a címerpajzsban és sisakdíszként pedig könyöklő, szablyát markoló kar vehető ki. A papíron olublói címeres vízjel látható SL-monogrammal (= Stephan Lubomirski). A levél a külcímmel együtt, végig egy kéz írása. Kívül egykorú 1706-os évszám. A lapszálon a kancellária kivonata: „Lakodalmára invitálja Nagyságodat.”

²⁵ MNL OL P 566. Radvánszky család radványi lt. III. oszt.: Levelezések és Radvánszky II. János kuruckori politikai iratai. XXII. cs. 139. sz. Eredeti, csak az aláírás autográf. Zárlatán papírba nyomott, 1,8×2,2 cm átmérőjű, ovális alakú címeres gyűrűspeccét; a sisakdísz két oldalán lévő feliratból csak a (heraldikai) bal oldali (a család nemesi prédikátumát rövidítő) betűk vehetők ki: DEFO ETK (= de Felső-Ozoróc et Kohanóc). A papíron Gross Ullersdorf-i (Velké Losiny, Morvaország) vízjel látható. Az írnok lapalji jegyzete: „Radvánszki János Úrnak.”

²⁶ Az és kötőszó itt és alább végig is formában szerepel.

Ajánlom igaz, köteles szolgálatomat *kegyelmednek*! Minthogy Isten ő Szent Fölsége rendelléséből is keresztényi anyaszentegyháznak bevett szokássá szerént az elmúlt napokban Tekéntetes Nemzetes Vitézlő Korlattkéői László Uram ő *Kegyelme* egyetlen egy hajadon Juliana nevű leányomat örökös házastársól magának eljedzette, kinek is lakadalmi solenitássának szolgáltatásának²⁷ Nagy SÁÁrost rendeltem diem 3ium affuturi mensis Februarii anno 1709. Mivel pedig az ollyatin tisztességes lakadalmi solenitások becsülletes atyafiak jelenlétekben szoktanak végben vitetődni, *Kegyelmedet* azirt, mint kedves Sógor *Uramat*, böcsülettel kérem, megírt helyre is napra Asszonyommal ő *Kegyelmivel*²⁸ és szerelmes gyermekivel magát megalázni, is aznap déllyesti három órakor vacsorára, másnap pedig egy kis felestökömrre megmaradni s az által maga kívánt atyafiúi *praesentiájával* azon lakadalmi actust felkészíteni méltóztassék, mely hozzám mutatandó atyafiúságos jóakarattját, Isten éltetvén, az ennyémekkel edgyütt meg igyekezem szolgálni. Kívánatos válaszát várván, maradok

Kegyelmednek

Kötelessen szolgáló sógora,
Ottlyk György

Munkács, die 2. Januarii
Anno 1709.

4. Ottlyk György levele Bártfa város elöljáróihoz. Munkács, 1709. január 2.²⁹

Korlatkheőy László eljegyezte leányát, Juliannát, s a február 3–4-én Nagysároson tartandó lakodalomra (vacsorára és reggelire) invitálja a város bíróját és szenátorait.

[*Külső címzés:*] Generosis Dominis N. N. judici et senatoribus liberae regiaeque civitatis Barttfensis (titulus) Dominis et vicinis observandissimis.
Barttffae.

Generosi Domini et vicini mihi observandissimi.

Salutem et servitorum commendationem. Minthogy Isten ő Szent Fölsége rendelléséből és keresztény anyaszentegyháznak bevett szokássá szerint ez elmúlt napokban Tekéntetes Nemzetes s Vitézlő Korlatkheőy László Uram ő *Kegyelme* egyetlen egy hajadon Julianna leányomat örökös kedves házastársul magának eljedzette, kinek is lakadalmi solennitátsnak szolgáltatásul Nagy SÁÁrost rendeltem diem tertium affuturi mensis Februarii anni 1709. Mivel pedig az ollyatin tisztességes lakadalmi solennitássok böcsületes emberek jelenlétiben szoktanak végben vitetődni, *Kegyelme*teket azért, mint jóakaró Szomszéd *Uraimé*ket, böcsülettel kérem, megírt helyre és napra magokat megalázni, és aznap déllesdi[!] három órakkor egy vacsorára, s másnap egy kis fölöstökemre megmaradni s az által magak kívánatos *praesentiájával* azon lakadalmi actust felékesséteni ne terheltelessék. Melly *Kegyelme*tek hozzám mutatandó jóakarattját, Isten éltetvén, meg igyekezem szolgálni. Kívánatos válaszát várván, maradok in reliquo

Praetitulatarum Dominationum Vestrarum

Ad serviendi parratissimus
Georgius Ottlik

Munkács, 2. Januarii anno 1709.

²⁷ A szó olvasata (a végén eszközölt javítás miatt) kissé bizonytalan.

²⁸ Ti. Radvánszkyné Szent-Ivány Anna-Máriával.

²⁹ Štátný Archív v Prešove pobočka Bardejov (Eperjesi Állami Levéltár Bártfai Fióklevéltára), Magistrát mesta Bardejova. Korešpondencia, 1709. Fasc. 2. №. 1. Eredeti, csak az aláírás autográf. Zárlatán papírba nyomott, ovális alakú címeres gyűrűspecsét. Az írnok lapalji jegyzete: „Nemes Bártffa várossának.” Kívül, a címzés túloldalán az irat tárgya és a kihirdetés dátuma: „1709. Litterae Perillustris ac Generosi Domini Georgii Ottlik, ad nuptias filiae suae Nagy Saaros pro die 3. affuturi mensis Februarii invitoriae. Publicatae die 11. Januarii.” Az iraton kitöltetlen bélyegző BÁRTFA SZAB. KIR. VÁROS LEVÉLTÁRA ... SZ. felirattal és a város angyalos címerével.

5. Ottlyk György levele II. Rákóczi Ferenchez. Munkács, 1709. január 5.³⁰

Leányát, Juliannát férjhez adta Korlátbkeőy Lászlóhoz, s a február 5–6-án Eperjesen tartandó lakodalomra (vacsorára és ebédre) invitálja a fejedelmet.

[*Külső címzés:*] Felséges Erdélyi és Magyar Országi Vezérlő Fejedelem, Felső Vadászi Rákóczi Ferencz Nagy Jó Kegyelmes Uramnak ő Felségének alázatosan adassék.

Felséges Fejedelem, nagy jó Kegyelmes Uram!

Az Úr Isten minden üdvességes jókkal és Hazánk bódogulásával áldjon meg³¹ Felségedet, szévből kívánom. Minthogy Istennek bülsz rendeléséből és keresztény anyaszentegyház bővett szokásából egyetlen leányomat, Juliannát Tekéntetes Nemzetes és Vitézlő Korlatkői László Uramnak jövendő örök házastársul elégérvén, szent copulával confirmáltattam. Ennek lakadalmi solennitását (mostani exulansi állapotomhoz képest) *pro die 5. affuturi mensis Februarii* Eperiesen megszolgáltattnom rendelvén, Felségedet mint Kegyelmes Uramat igaz szolgálai alázatossággal kérem, fejedelmi distractiójának kedviért hozzám, legkissebb alázatos szolgálójához kegyelmességét mutatván, megnevezett helyen és napon eperiesi szálláson egy vacsorán, másnap penig ebédén kegyelmessen jelen lenni méltóztassék. Mely Felséged hozzám mutatandó kegyelmességét gyermekeimmel edgyütt alázatos hévséggel és igaz szolgálai költölességgel alázatosan megszolgáltattnom el *nem* mulatom. Felséged kegyelmes választát alázatosan várván, maradok

Felségednek

koporsóm zártáig alázatos szolgálója,
Ottlyk György m. p.

Munkács, 5. Januarii 1709.

6. Ottlyk György újabb levele Bártfa város elöljáróihoz. Eperjes, 1709. január 20.³²

Leánya lakodalmát előre kellett hoznia január 27-ére, a helyszíne pedig a sárosi kastély lesz, abová a mondott napon 12 órára és másnapra is ebédre várja a város bíróját és szenátorait.

[*Külső címzés:*] Generosis Dominis N. N. judici et senatoribus liberae regiaeque civitatis Barttfensis, Dominis mihi observandissimis.

Barttfae.

Generosi Domini mihi observandissimi.

Minthogy ezen változó hírekre nézve kedves leányom lakodalmát kellett anticipálnom, nem pro 3. affuturi mensis Februarii, hanem pro 27. praesentis Januarii, nem is <Sárosi> Eperiest, hanem sárosi kastélyban akarván megszolgáltattnom. *Kegyelmeteket* azért, mint jóakaró Uramékat, kérem, *praespecificált* napra, tizenkét óraker ebédre, másnap is ebédre magokat megalázni ne terheltessék. Melly *Kegyelmetek* hozzám mutatandó jóakaróját meg igyekezem szolgálai. Kívánatos választ várván, maradok

Kegyelmeteknek

szolgáló jóakarója,
Ottlyk György

Eperjes, die 20. Januarii 1709.

³⁰ MNL OL G 19. II. 2. e/A. 1709. jan. pag. 8–9. Eredeti, zárlatán vörös viaszba nyomott, 1x1,2 cm átmérőjű, kissé töredezett, GO-monogramos címeres gyűrűspecsttel. Csak a záróformula autográf. Az iraton körbélyegző magyar királyi országos levéltár felirattal és a koronás államcímerrel. Egy ceruzás feljegyzés szerint valószínűleg a korábbi Missiles-sorozatból került át jelenlegi őrzési helyére.

³¹ Így! Az alanyi és tárgyas ragozás eltévesztése tipikusan a nem magyar ajkúakra jellemző hiba, esetünkben valószínűleg szlovák anyanyelvű volt az Ottlyk környezetéhez tartozó írnok.

³² Lelőhelye és jelzete megegyezik a 4. számúval. Eredeti, talán végig autográf. Zárlatán vörös viaszba nyomott gyűrűspecst nyomai. Az írnok lapalji jegyzete: „Nemes Bártffa városának.” Kívül, a címzés túldoldalán érkezteségi feljegyzés: „Anno 1709. die 21. Januarii post meridium presentatae Otlicj Juriij[?] Eperieschino.” Uo. a lapszélén későbbi írással az irat tárgya: „1709. Otlíkianae Litterae invitoriae ad nuptias.” A belső, üres oldalon a 4. sz. alatt jelzett, kitöltetlen levéltári bélyegző, alul pedig a levéltári jelzet: „Fasciculo 2da № 1ma”.

A középkori üvegtárgy készítés fémeszközei*

A középkori üvegművesség megismeréséhez elsősorban az üvegtárgyak elemzésén és az egykori technológiára utaló nyomok vizsgálatán keresztül vezet az út. A mesterséggel kapcsolatos régészeti szakirodalom is többnyire ezzel a két kérdéssel foglalkozik. Fontos ugyanakkor látni, hogy az üvegműhely feltárásoknál a számtalan üvegtárgy-töredék és a kemencemaradványok mellett jelentősek a különböző anyagból készült eszközök: a fémszerszámok, a kerámia-, vagy a ritkábban megmaradó faeszközök. Ezek a tárgyak ugyanúgy részét képezik a mesterség és a technológia ismeretének. A magyarországi középkori üvegtárgyakkal és üvegtárgy készítésével foglalkozó szakirodalmat többnyire két kérdéskör jellemzi: az üveg leletanyag és az üvegműhelyek megismerése, kiegészítve az újkori üvegművességre utaló adatokkal. Az üvegtárgyakat ismertető leletkatalógusok elsősorban Gyürky Katalin munkásságán és az ő módszerein, ismeretein alapuló közlések jelentik Budavár, Visegrád területén, illetve más, egyedi lelőhelyeken.¹ Az üvegek zöme – mai ismereteink szerint – importtárgy. Ennek oka az is lehet, hogy a magyarországi készítmények, tehát az eddig ismert műhelyekben készített tárgyak feldolgozása, anyagösszetételük vizsgálata még csak a kezdetén tart. A publikációk másik része az üvegműhely-feltárások ismertetése, amelyek a technológia kérdéskörét vizsgálva elsősorban a kemencemaradványokra koncentrálnak. Egyelőre csupán néhány középkori üvegműhelyt ismerünk (Pásztó, Visegrád, Diósjenő, Budapest, Pomáz), teljes körű feldolgozásuk – Pásztó kivételével² – még nem történt meg.

Az üvegtárgy készítésével kapcsolatos szerszám- és eszközhasználatról az egykorú forrásokban a technológia leírásakor olvashatunk. Kiemelt helyet kapnak az olvasztótégelyek, elkészítésük nagy odafigyelést igényelt, gyakran maguk az üvegműves mesterek, vagy hozzáértő fazekasok készítettek őket. Az olvasztótégelyeknek a mai régészeti szakirodalomban is nagy figyelmet szentelnek, hiszen töredékeik többnyire nagy számban maradtak meg a műhely és a kemence környezetében. Ugyanakkor a többi leletről (kerámia-, fém-, fatárgyak) általában kevés szó esik.

Miért jelentősek az eszközök között a fémtárgyak? Fémből a mesterek legfontosabb szerszámjai készültek, mint az üvegfúvócső, kanalak, keverőpálcák, öntőformák. A korabeli források alapján egy-egy tárgy valószínűleg sokáig lehetett használatban, mestereik számára értéket képviseltek. A XV. század végi firenzei Parigini mester szerint azok a mesterek, akiknek nem volt többé szükségük rá, el is adhatták szerszámaikat. A szerszámok intenzív használatát jól mutatja, hogy javításuk, készítésük a műhelyek számára dolgozó kovácsoknak napi szinten adott munkát.³

Sok műhelyfeltárásnál fémszerszám alig-alig vagy egyáltalán nem került elő, a fellelt darabokról pedig a publikációk többnyire csak igen szűkszavúan szólnak. A kevés üvegműves szerszám

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/00110/11/2).

¹ A teljesség igénye nélkül: Gyürky 1986.; Gyürky 1991.; Mester 1997.

² Valter 2015.

³ Mészáros 2005–2006. 227–228. o.

jelenléte több tényezővel magyarázható. A mesterek szerszámaikat magukkal vihették egy-egy műhely felhagyásakor – különösen igaz lehet ez a rövidebb ideig fennálló erdei hutákra. Más esetben a szerszámokat sokáig javíthatták, vagy egy műhely felszámolásakor az ingóságokat eladták. Számolni kell a szerszámok torzulásával, pusztulásával is: a tárgyak könnyen elveszítik eredeti, jellegzetes formáikat, és a földből való előkerülésük után akár már felismerhetetlenné is válhatnak. Előfordulhat, hogy egy-egy tárgyat a régészek nem szerszámként értelmeznek, hanem a mindennapi élet használati tárgyaként, mert speciális vonásai már nem felismerhetők.

Írásunk célja ezért az, hogy az üvegművesség során használatos fémeszközöket megpróbálja összefoglalni, hogy az ásatásokon előkerülő fémtárgyak azonosításában némi segítséget nyújtson.

Forrásadottságok

A szerszámok összegyűjtéséhez többféle forrás áll rendelkezésünkre: 1. a korabeli írott források és ábrázolások; 2. XIX–XX. századi, hagyományos módszerekkel dolgozó mesterek leírásai, eszközei, mesterség szótárak; 3. Régészeti ásatásokból származó leletanyag. A hagyományos üvegekészítésről fennmaradt források alapvetően kétfélek: a műhelyekről, mesterekről szóló gazdasági, kereskedelmi, társadalmi jellegű források, illetve a mesterség technikai, művészeti jellegét taglaló leírások. A középkor korai századaiból rövidebb szövegek, műhelyekről szóló feljegyzések, egy-egy kemenceábrázolás maradt, majd a XII. századtól indultak a részletesebb leírások Theophilus presbyter nyomán.⁴ A XV–XVI. századból több traktátus maradt fenn, amelyek részletesen leírták az üvegekészítés technikáját rajzokkal illusztrálva. Legfontosabb közülük Vannoccio Biringuccio és a magyar nyelven is olvasható Georgius Agricola munkája.⁵ A XVII–XVIII. században gyarapodott a hasonló szövegek száma, gyakran a korábbi évszázadok leírásait fordították le saját tapasztalattal, vagy új technikai tudással kiegészítve. A XVIII. század végi francia Enciklopédiában csúcsonyult ki az üvegművesség technikai leírása.⁶

A fémeszerszámok szempontjából olasz és német nyelvterületen is jelentős forrásokat ismerünk. Az egyik legjelentősebb a firenzei Guasparre di Simone Parigini 1481 körül írt munkája, egy üvegműhely alapítására vonatkozó tervezet. A szerző a műhelyépületet, berendezését és szerszámaikat ismerteti költségeivel együtt, a mesterek munkájának és készítményeinek értékét, végül a terméshozamot, a munka és a jövedelem arányát. Leírásában pontosan megelevenedik egy műhely, amelyben a szerszámoknak is gondos figyelmet szentel. Értékeléséhez fontos adalék, hogy az adatokat 8 mesterre és 3 legényre szabja meg. Parigini munkája magyar fordításban is olvasható.⁷ A Parigininél felsoroltak pontos értelmezéséhez az inventáriumok és a képi ábrázolások adnak támpontot. Az üvegekészítés eszközeiről és elnevezésükről a Velence–Murano környéki írott forrásanyag jól feldolgozott.⁸ Az elnevezések között azonban sok az eltérés Itálián belül.

A XV. század első feléből négy észak-itáliai forrás maradt fenn: három inventárium és egy üvegaru árlista. Az olasz–latin nyelvű dokumentumok helyi mesterek, illetve egy velencei mester bérelt műhelyéről és üzletéről számolnak be nagyon röviden, a műhely felszereltségéről, a kész tárgyakról, ritkán az alapanyagokról. (Milano 1408, Verona 1409, Mantova 1424, Como 1454.)⁹ A XVI–XVII. századi Toscanából három jelentős inventárium maradt fenn (1546, 1547, 1602).

⁴ *Theophilus* 1986. Az üvegekészítésről fennmaradt középkori források összefoglalása: *Stiaffini* 1999. 17–21. o.

⁵ *V. Biringuccio: De la pirotechnia* (1540) – *Biringuccio* 1540.; *G. Agricola: De re metallica* (1556) – *Agricola* 1985.

⁶ Rövid áttekintés: *Mészáros* 2005–2006. 232–233. o.

⁷ *Mészáros* 2005–2006.

⁸ Elsősorban Zecchin munkái: *Zecchin* 1980.; *Zecchin* 1987.; *Zecchin* 1989.

⁹ *Nepoti* 1991.

Két firenzei és egy pisai mester műhelyének s boltjának leltárjában elsősorban a műhelyekben készült üvegtárgyak olvashatók, de a készítéshez használt eszközök is: a kemencék és tartozékaik, szerszámok, építőanyag, valamint lakóházaik berendezési tárgyai is pénzbeli értékükkel együtt.¹⁰

A XVI–XVII. század fordulóján a firenzei pap, Antonio Neri közreadta *Arte vetraria distincta in libri sette (Üvegművészet hét könyvben)* című munkáját (1612).¹¹ A nagy tapasztalatú mester műve nemcsak a technikai leírások miatt jelentős, de az első volt, amelyik üveg- és kristálykészítő recepteket adott közre Murano területén kívül. 1661-től több nyelvre lefordították és újranyomták. A fordítások legjelentősebbike az 1668-ban Amszterdamban kiadott latin nyelvű fordítás, amely Merrett átdolgozott angol fordításából készült. Több kiváló illusztráció egészíti ki a leírtakat, legjelentősebbike az *Instrumenta et fornax (Szerszámok és kemence)* című táblák, alapos magyarázattal ellátva.¹² Később a francia *Encyclopédie* is gazdag anyagot vonultat fel. Az illusztrációk között szintén nagyon jól használható az ausztriai Reichenau üvegműhely- és szerszámábrázolása 1649-ből.¹³

Az üvegműhelyekkel és leletanyagokkal foglalkozó régészeti szakirodalom áttekintésében nem törekedhetünk teljességre, a következőkben a hazai mellett elsősorban az elmúlt néhány évtized közép-európai (német, osztrák, cseh) és olaszországi szakirodalmára támaszkodunk.

Üvegművészetre használt fémszerszámok

Üvegfúvócső / Üvegfúvó pipa / Pipa (Pfeife, felle, pipe, canna da soffio/canna di ferro). (1. ábra: A; 2. ábra: F; 3. ábra: A.) Hosszú vascső, amely az egyik végén kissé összeszűkül szájníylást formálva, másik végén kiszélesedik a folyékony üveg felvétele céljából. Az üvegfúvócsöveket minden olyan műhelyábrázoláson feltüntetik, ahol a műhelyt és a kemencét munka közben ábrázolják. Többnyire a mester épp a kemencenyíláson benyúlva a tégelyből emel ki csövével a folyékony üvegmasszából egy darabot, vagy a kemence melletti erre szolgáló kövön vagy fán (márvány / hempergő, Marbel, marbre, marmore) (1. ábra: C) formálja. Egyes források szerint a cső fúvásra alkalmas vége nem keskenyedek el, hanem fa pipa illeszkedik bele, amit a mester a szájához illeszthet.¹⁴ A műhely- és kemenceábrázolásokon szereplő fúvócsövek egy hosszú tagból álltak, hogy a mesterek megfelelő biztonsággal közelíthessék meg a magas hőfokon izzó kemencét és az ott álló olvasztótégelyeket. A részletgazdag, kifejezetten szerszámokat ábrázoló illusztrációk azonban gyakran több tagból álló fúvócsöveket mutatnak, s nem is feltétlenül hosszúakat. Vannuccio Biringuccio, majd az őt csupán 16 esztendővel követő Georgius Agricola szerint a csövek átlagban 80–100 cm hosszúságúak voltak.¹⁵ Az Agricola kemenceábrázolásainál megjelenő fúvócső két tagból áll, vastagabb végét fogta a mester, vékonyabb végét helyezte a forró üvegbe.¹⁶ Antonio Neri és Neri–Merrett szerszámillusztrációin a csövek szintén két tagból álltak: egy vastagabb és egy vékonyabb rész volt egymásba illesztve.¹⁷ Az 1656. évi ausztriai Reichenau település ábrázolásán egyre kifinomultabb fúvócső ábrázolást láthatunk.¹⁸ Az itt szereplő két különböző méretű cső vastagabb felének végén kicsi, szájba illeszthető fúvóka látható, míg másik, keskenyebb felének vége

¹⁰ Közreadta és feldolgozta: *Cantini Guidotti* 1983.

¹¹ *Neri* 2001.

¹² *Neri – Merrett* 1668.

¹³ *Knittler* 2003. 157., 159. o.: 2–3. ábra. Ennek nyomán: *Mester* 2010. 646. o.: 3. ábra.

¹⁴ *Frecskay* 1877. 249. o.

¹⁵ *Mészáros* 2005–2006. 240. o.

¹⁶ *Agricola* 1985. 579. o.: 292. ábra.

¹⁷ *Mészáros* 2005–2006. 243. o.: 9. ábra.

¹⁸ *Mester* 2010. 646. o.: 3. ábra.

kissé kiszélesedik, amire egy lapos, kissé ovális, belül nyitott kis fogantyút szereltek. Ennek segítségével könnyebben ki lehetett emelni az üvegmasszát, könnyebben odatapadt a csőhöz. A műhelyekben számos fúvócsőre volt szükség: Parigininél a fémeszközök között legnagyobb számban a fúvócső szerepel: 20 darabra volt szükség.¹⁹ Az 1408. évi milánói műhelyinventáriumában szintén első helyen említik a szerszámok között, bár csak egy darabot.²⁰ A műhelyfeltárásokon előkerülő csövek könnyen azonosíthatók. A vasból kovácsolt fúvócsövek kerek átmetszetű, hengeres falú, hosszabb-rövidebb csövek voltak, egyik végük szűkebb, mint a másik. Visegrád, Rév u. 5. lelőhelyen két rövid fúvócső darab került elő: az egyik fúvócső a déli helyiségben, az olvasztókemencét körülölelő cölöplyuk sor egyikében, a másik, jobb állapotú cső a középső helyiségek egyikében maradt meg. Az utóbbi 5,5 cm hosszúságú cső valószínűleg letört darabja lehetett egy hosszabb fúvócsőnek.²¹ A dél-németországi Spessart vidékén előkerült fúvócsövek hosszú vascsövek voltak, a tégelybe mártott végükön kissé tölcérszerűen kiszélesedtek, míg másik végükön, nyelüknél nagyobb átmérőjűek voltak és faborítást kaptak (Spessartmuseum kiállítása, Lohr am Main).²² A Rajna-völgyével szomszédos Taunus-hegységben, Glashütten–Dornsweg lelőhelyen feltárt erdei műhelyben számos 5–8 cm hosszúságú fúvócsődarab került elő. A csövek vége rücskös, egyenetlen felületű volt, ásatójuk szerint végét a folyamatos elhasználódás során levágták, így valamilyen rövidebb csövet nyerve újra és újra tovább tudták használni.²³ Ugyancsak a Taunus-hegységben, Oberems lelőhelyen mintegy 12,5 cm-es fúvócső darabot és a cső U alakú támasztójának töredékét találták.²⁴ Spirálformához hasonló fúvócső tartót találtak a XV. századi Diósjenő lelőhelyen, a III. huta maradványainál is.²⁵ A fúvócsövek többféle mérete nem csak hosszukat, de átmérőjüket is jellemezte. A svájci, Bernhez közeli műhely lelőhelyen (Court-Chaluet bei Moutier) több, különböző átmérőjű fúvócsövet találtak.²⁶

Vaspálca / Ragadó / Ragadóvas / Köldökvas (Hefteisen, pontil, punty, puntello). (3. ábra: B.) Tömör, vékony vaspálca, az izzó üvegttest megfogására szolgál. Miután formára fújták az edényt, a ragadóvas végére kis adag üvegolvadékot tettek, azzal a vasat a kifújt edény fenekéhez ragasztották. Ezáltal a pálca az edényhez tapadva fogantyút képezett. Majd leválasztották az edény másik végéről (szájrészéről) az üvegfúvócsövet, s a ragadóval tartották tovább. Segítségével vissza lehetett tenni az edényt a tűzbe, hogy a fúvócső helyén a lepattintás által keletkezett éles szájszéltek kerekre olvasszák. Ugyancsak a ragadó segítségével vitték át az edényeket a hűtőkemencébe. Legvégül egy kis ütéssel lepattintották az edény fenekéről a ragadót, ezért látható itt egy érdes, éles „köldök”. A ragadóvas innen kapta köldökvas nevét.²⁷ A műhelyek gyakori kelléke, a fúvócsövekhez hasonlóan nagy számban tartottak belőlük. Parigini javaslata szerint a fúvócsövek után legnagyobb számban ragadóvasat tartott a mester: 14 különböző fajtájú vaspalcát említ. Külön megemlíti a horgokat, melyekre a palcákat felakasztották, két-három darab fért el egy horgon.²⁸ A XVI–XVII. századi toszkán inventáriumok szintén a legfontosabb szerszámok között említik a ragadóvasakat, ami jó, ha nagy mennyiségben van készleten.²⁹ Toscanában, Germagnana (Gambassi–Firenze)

¹⁹ Mészáros 2005–2006. 227. o.

²⁰ Nepoti 1991. 132. o.

²¹ Kováts – Mészáros 2015. 653–654. o.: 11. ábra.

²² Kováts – Mészáros 2015. 654. o.: 12. ábra.

²³ Steppuhn – Berg 2006. 84–85. o. Az egyik ábra: Kováts – Mészáros 2015. 654. o.: 13. ábra.

²⁴ Steppuhn 2014. 100. o.: 6. ábra.

²⁵ Mester 2010. 663. o.: 22. ábra.

²⁶ Gerber 2003. 69. o.

²⁷ Freckay 1877. 250. o.

²⁸ Mészáros 2005–2006. 227. o.

²⁹ Cantini Guidotti 1983. 79–80. o.

lelőhelyen két vaseszközt találtak, amelyet ragadóként és csipeszként értelmeztek. A ragadó kerek átmetszetű rúd töredéke, ívben enyhén meghajlott, de ez csak romlásnak tudható be. A csipeszként azonosított tárgy lapos, enyhén ívelt kovácsolt lemez, egyik vége kiszélesedik, másik hegyben végződik. Mérete pontosan nem határozható meg.³⁰

Csipeszek; fogók. (1. ábra: D és kemencefalon; 2. ábra: C, D, E; 3. ábra: D, E, F.) U vagy V alakúra hajlított, rugalmas szárú csípővasak. Lemezes szárúk hegyben vagy lapos, széles pofában végződik. Más esetben szárvégük kés éléhez hasonlóan ellaposodik és vágásra is alkalmas. Az edények formálására használták őket. A mester a fúvócsövön forgatja az edényt, ő vagy segédje a csípővassal körbefogja, és finoman összenyomva vagy kiengedve az edény forgástestét igazítja, nyakát, talpát szűkíti, oldalát formálja, vagy szájnylását szélesíti. A szerszámok több fajtája megjelenik az illusztrációkon Agricolától Neriig. A kemence oldalára látjuk felakasztva. Parigininél a harmadik legfontosabb szerszám, javaslata szerint 12 pár különböző fogót kell tartani a poharak és kancsók számára.³¹ A műhelyfeltárások között Visegrád, Rév u. 5. lelőhelyen előkerült egy csipesz töredéke. A 8 cm hosszú darab az épület déli részén, az üvegfúvókemence helyiségében került elő. Szárai laposra kovácsolt, rugalmas lapok, megegyeznek az ábrázolásokon látható csipeszekkel.³²

Ollók, csípőollók. (2. ábra: A; 3. ábra: C; 4. ábra: R.) Az üvegfúvás további elengedhetetlen kellékei a vágóeszközök. Ezekkel is levághatták a kész tárgyat az üvegfúvócsőről, kiigazították a lepattintott részeket. Az ábrázolásokon a csípővasakhoz hasonlóan mindig megjelennek. Többféle méretben, de megegyező formában láthatók: hosszabb szár és rövid vágófelület jellemzi őket. A rövid vágófelülettel az ollók egyes szerszámok voltak, az edény díszítését is végezheték velük. Az üvegre szánt rátétdíszeket, üvegfonatokat az edény állandó forgatása közben a mester vagy segédje vezette rá az edényre, majd a felesleget lecsippentette. Parigini három pár vágóeszközt sorol fel közvetlenül a fogók után, amelyek az edényszájak vágására, kiigazítására alkalmasak. Bár nem ollót ír, az, hogy a vágóeszköz párban van, ollóra enged következtetni.³³ A már említett svájci lelőhelyen az üvegfúvó csövek mellett ollók, huzalok, hajtogatókések is előkerültek.³⁴

Csiszoló, reszelők. Az üveg levágásakor, lepattintásakor keletkező élek csiszolására használták. Parigini írása alapján a reszelők kerek átmetszetű rudak voltak. A szerző számba vesz két kisebb rudat az üveg csiszolására, valamint egy hosszabb, mintegy másfél méter hosszúságú rudat vas hegyvel, amit borotvának nevez. A borotva többbe kerül (5 líra), mint a két kisebb reszelő együtvéve (4 líra).³⁵

Rudak. A vasrudak szokványos tartozékai lehettek az üvegműhelynek. Méretüktől függően az olvasztótégelyben az üveg keverésére szolgáltak, vagy az üveg megformálására használták őket. Parigini több rudat említ, két rúd a csiszolórudakhoz hasonlóan 4 lírába került, ez alapján talán azonos méretűek lehettek; egy másik, mintegy 130 cm körüli rúd azonban olcsóbb, mint a hosszú borotvának nevezett csiszoló (2,5 líra), nyilván kisebb, egyszerűbb volt.

Kések, simítókések. Az üvegedény felületének egyengetésére szolgáltak. Diósjenő III. hutájánál találtak egy nagyobb simítókést és egy kisebb kést.³⁶

Öntőformák. (1. ábra: E.) Amikor az olvasztótégelyből kiemelt lágy anyagot nem, vagy csak kevésbé fűjták fel, majd üreges formába engedték, az üveg ennek alakját vette fel. Így olyan öblös

³⁰ A közölt képen méretarány nincs. *Stiaffini* 1999. 80. o.: 69. ábra.

³¹ *Mészáros* 2005–2006. 227. o.

³² *Kováts – Mészáros* 2015. 654. o.: 14. ábra.

³³ *Mészáros* 2005–2006. 227. o.

³⁴ *Gerber* 2003. 69. o.

³⁵ *Mészáros* 2005–2006. 227. o.

³⁶ *Mester* 2010. 663. o.: 22. ábra.

edényt állítottak elő, amely kívül bordákkal, élékkal díszített. A minták gyakran fából készültek; a fémből – bronzból vagy sárgarézből – készült formák a nagyon szabatos edényformák elkészítésére szolgáltak, de léteztek agyagból készültek és kőből faragottak is. Egyes szerzők az öntőformák használatát a XIV. századtól említették Itáliában (Murano, Toscana), elsősorban a poharak és folyadéktárolók készítésére. A formák használata felgyorsította a készítés folyamatát, a díszítésre sem kellett külön gondot fordítani, ezért nagyon kedvelté váltak. Az öntőformák nyitottak vagy zártak lehettek, több részből álltak.³⁷ Frecskay János XIX. század végi művében egyszer vagy többször használatosként csoportosította őket; a többszörösen használható formák kinyithatók voltak, részei pöckökkel, csatokkal, rugókkal voltak összefogva.³⁸ Parigini a nagyobb mennyiségben készleten lévő tárgyak közé sorolta: 12 darab bronzformát tartson a mester a kancsók, poharak, sótartók megformálására. Áruk nem túl magas: egyenként 3 líra volt.³⁹ A középkor végi, kora újkori forrásokban szintén gyakran említették az öntőformákat. Muranóból, Észak-Itáliából, Toscanából számos ilyen inventáriumot ismerünk. A formákat a velük készíthető tárgytipusok szerint sorolták fel (például angastare üveg, palack, pohár, vagy firenzei típus, gambassi típus stb.); Muranóban a kialakított minta szerint is megnevezték őket: háromszög mintás, damaszkuszi mintás, delfin-, oroszánmintás formák.⁴⁰ Az öntőformákat azok az illusztrációk ábrázolták, amelyeken a műhelyt és a mestereket munka közben láthatjuk. A kemence előtt a földön többféle öntőforma hevert szerszámok és törött üvegek mellett.

Fogók, tűzfogóvas. A fogók az edények megemelésére, szállítására szolgáltak. Parigini munkájában a fúvócső, a ragadóvas és az öntőforma mellett a negyedik szerszám, amelyet a szerző nagy mennyiségben (12 db) javasol tartani. Meglehetősen olcsók, fél lírába kerültek. Szintén Parigininél szerepel egy nagyívű tűzfogóvas. Feltehetően az olvasztótégelyek mozgatására szolgált, vagy az előolvasztó kemencében a *fritta* összeolvasztásánál használhatták.⁴¹

Lapátok, öntőkanalak, szűrőlapátok. (2. ábra: B; 3. ábra: G, H, J, K; 4. ábra: I, H, K.) Parigini hét lapát tartását javasolja, amelyek egyenként mintegy 6 lírába kerültek (az üvegfúvócsővel összehasonlítva drágább, az csak 1,10 líra volt).⁴² A lapátokat a *fritta* és az üvegolvadék olvasztókemencébe (*fornace*) történő behelyezésére használhatták. A XV. század végi németországi Glashütten–Dornsweg lelőhelyen több kanalat találtak. Rövid nyelük téglalap vagy kerek átmetszetű, lapjuk trapéz formájú, egyenes alj és enyhén ívelő alacsony oldalfal jellemzi.⁴³ Neri–Merrett illusztrációján szerepel ez a típus. Ugyancsak itt látható két öblös kanál is, egy kisebb és egy nagyobb. Ezeket már feltehetően az üvegfúvó kemencében használták, az itt álló olvasztótégelyeket folyamatosan töltötték új üvegolvadékkal.

Gereblye / kaparó (eredeti toszkán: rattavello / rataveglío). (3. ábra: M.) A toszkán szövegekben, úgy Parigininél, mint az inventáriumokban megjelent a *rattavello*. Parigini pontosan leírja a szerepét: az új üveg összeállítására és a parázs kihúzására használták. Egy kisebb és egy nagyobb gereblyét javasolt a műhelyben, mindkettő ugyanazt a célt szolgálta. A Lorenzo d’Orlando firenzei üvegműves (pohárkészítő) halála után, fia számára készült 1546. évi inventáriumban szintén szerepelt a *rataveglío*. A leltár elsősorban az üvegtárgyakat, készítéshez szükséges hozzávalókat, néhány kemenceépítéshez, javításhoz szükséges anyagot vette sorra, a szerszámokat csak pár szó-

³⁷ Stiaffini 1999. 79–80. o.

³⁸ Frecskay 1877. 251. o.

³⁹ Mészáros 2005–2006. 227. o.

⁴⁰ Stiaffini 1999. 80. o.; Cantini Guidotti 1983. 74–78. o.

⁴¹ Mészáros 2005–2006. 227. o.

⁴² Uo.

⁴³ Steppuhn – Berg 2006. 85., 109. o.

ban említette: lapátokat, több *ratavegliót* és egyéb fémeszközöket.⁴⁴ A kifejezés ma már nincs használatban, olasz mesterség szótárak üvegműhelyek fém szerszámai (például Ravenna) alapján a következőképp definiálják: gereblyefajta, amellyel a folyékony üvegmasszát, a *frittát* keverik. Az üvegműves traktátusok illusztrációin szereplő hosszú nyelű, egyenes élű, nem fogazott fejű gereblyével azonosítható, amelyre Neri–Merrett a következő magyarázatot adja: szénvonó, ami a szén és a hamu kihúzására szolgál.⁴⁵ Az eszköz az olvasztókemencében az üveg alapanyagainak összeállítására szolgálhatott: a kiterítésre, összekeverésre, majd a *fritta* elkészülte után a kihúzásra. A francia *Encyclopédie* ábrázolásán szintén szerepel a szerszám: az előolvasztó kemencéből húzza ki a gereblye segítségével a kész üvegtörmelékét a mester.⁴⁶

Kalapács. Az elsődleges üveget, a *frittát*, elkészülte után kalapáccsal ütik szét,⁴⁷ majd az olvasztótégelybe téve újra forralják, tisztítják. Agricola illusztrációján szerepel a művelet: a mester kezében egy közepes nyélhosszúságú, szimmetrikus, kétoldalas kalapács van, amelynek egyik végén tompa, széles fejű ütőtag látható, másik vége hegyben végződik.⁴⁸ A XIV–XV. századi Germagnana (Gambassi–Firenze) lelőhelyén az épület „E” kemencéjéből került elő kalapács. Eltér az Agricola-féle ábrázolásról: aszimmetrikus, egyoldali kalapácsról van szó. 9,6 cm hosszúságú, trapéz átmetszetű kalapácsfej, szélesebbik részébe illeszkedik a fanyél, melynek nyomai megmaradtak, keskenyebbik fele ütőtagban végződik. A lelőhely feldolgozója, Mendera szerint formája megegyezik Diderot *Encyclopédie* tábláján ábrázolt üvegmegmunkáló kalapáccsal. A kalapácsot nem csak a *fritta* széttörésére használták – a használaton kívül került olvasztótégelyekbe beleragadt üvegolvadékot is ezzel a kalapáccsal ütötték ki, hogy újrahasznosítsák.⁴⁹ Ugyanakkor Glashütten–Dornsweg lelőhelyen több különböző méretű szimmetrikus kalapács is előkerült, egyik végük tompa ütőtagban, másik hegyben végződik.⁵⁰

A műhely fém felszerelése komoly beruházás volt. Parigini adatai szerint az eszközök ára körülbelül 160 lírát tett ki, ami összehasonlításként megegyezett a műhely 11 fős személyzetének kéthavi fizetésével vagy másfél havi étkeztetésével. Ehhez adódott hozzá a szerszámok javításának költsége.

Megjegyzendő továbbá, hogy az inventáriumokban (elsősorban a muranóiakban és esetleg a német nyelvterületről származókban) előfordulhat, hogy az ismertett tárgyakon kívül mást is említenek. A legfontosabb szerszámoknak mégis ezek tekinthetők. Érdekes adalék lehet majd teljes közlése után a XIX. századi gyertyányvölgyi műhelyfeltárás, ahol jó állapotban lévő szerszámkészlet került elő.⁵¹ Az üvegművességre használt szerszámok ugyanis nem sokat változtak az évszázadok alatt, a középkortól kezdve a XIX. századig hasonló formákkal és típusokkal számolhatunk.

⁴⁴ Cantini Guidotti 1983. 80., 116. o. (420. sz.)

⁴⁵ Mészáros 2005–2006. 243. o.; Cantini Guidotti 1983. 80. o.

⁴⁶ Mészáros 2005–2006., 233. o.: 2. ábra.

⁴⁷ Agricola 1985. 574. o.

⁴⁸ Mészáros 2005–2006. 232. o.: 1. ábra.; Agricola 1985. 574. o.

⁴⁹ Stiaffini 1999. 45. o.: 12. ábra.

⁵⁰ Steppuhn – Berg 2006. 109. o.

⁵¹ Mester 2010. 670. o.: 29. ábra.

RÖVIDÍTÉSEK

- Agricola* 1985. *Agricola, Georgius*: De re metallica libri XII. Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról. Ford., szerk. *Becht Rezső, Molnár László, Gazda István*, Budapest, é. n. [1985.]
- Biringuccio* 1540. *Biringuccio, Vannoccio*: De la Pirotechnia 1540. Cur. Carugo, Adriano. Milano, 1977.
- Cantini Guidotti* 1983. *Cantini Guidotti: Gabriella*, Tre inventari di bicchierai toscani fra Cinque e Seicento. Firenze, 1983.
- Frecskay* 1877. *Frecskay János*: Találmányok könyve II. Budapest, 1877.
- Gerber* 2003. *Gerber, Christophe*: Court-Chaluet bei Moutier (Berner Jura, Schweiz): eine Scharzwälder Glashütte? In: Glashütten in Gespräch. Berichte und Materialien vom 2. Internationalen Symposium zur archäologischen Erforschung mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Glashütten Europas. Hrsg. *Steppuhn, Peter*. Lübeck, 2003. 63–70. o.
- Gyürky* 1986. *Gyürky Katalin*: Az üveg. Katalógus. Budapest, 1986.
- Gyürky* 1991. *Gyürky Katalin*: Üveg a középkori Magyarországon. Budapest, 1991.
- Knittler* 2003. *Knittler, Herbert*, Frühneuzeitliche Betriebsabrechnungen Niederösterreichischer Glashütten: Reischenau – Gföhlerwald – Schwarza. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 19. (2003) 157–164. o.
- Kováts – Mészáros* 2015. *Kováts István – Mészáros Orsolya*: Válogatás a késő középkori Visegrád város leletanyagából. In: In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”. Szerk. *Benkő Elek – Orosz Krisztina*. Budapest, 2015. 647–665. o.
- Mendera* 1989. *Mendera, Marja*: La produzione di vetro nella Toscana bassomedievale. Lo scavo della vetreria di Germagnana in Valdelsa. Firenze, 1989.
- Mendera* 1991. *Mendera, Marja*: Produrre vetro in Valdelsa: l’officina vetraria di Germagnana (Gambassi-FI) (secc. XIII–XIV). In: Archeologia e storia della produzione del vetro preindustriale. Ed. *Mendera, Marja*. Firenze, 1991. 15–51. o.
- Mester* 1997. *Mester Edit*: Középkori üvegek. (Visegrád régészeti monográfiái 2.) Visegrád, 1997.
- Mester* 2010. *Mester Edit*: Üvegművéség a középkorban és a kora újkorban. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Szerk. *Benkő Elek – Kovács Gyöngyi*. Budapest, 2010. 643–675. o.
- Mészáros* 2005–2006. *Mészáros Orsolya*: Egy 15. századi toszkán üvegműhely. *Folia Archeologica*, 52. (2005–2006) 221–250. o.
- Mészáros – Szőke* 2008. *Mészáros Orsolya – Szőke Mátyás*: A visegrádi 15. századi városi üvegműhely. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. *Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végő András*. Budapest, 2008. 345–347. o.
- Mészáros* 2010. *Mészáros Orsolya*: 15. századi városi üvegműhely és környezete Visegrádon. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Szerk. *Benkő Elek – Kovács Gyöngyi*. Budapest, 2010. 675–691. o.
- Nepoti* 1991. *Nepoti, Sergio*: Dati sulla produzione medievale del vetro nell’area padana centrale. In: Archeologia e storia della produzione del vetro preindustriale. Ed. *Mendera, Marja*. Firenze, 1991. 117–139. o.
- Neri* 2001. *Neri, Antonio*: L’Arte vetraria. Cur. *Abbri, Ferdinando*. Firenze, 2001.
- Neri – Merrett* 1668. *Antonio Neri* florentini de Arte Vetraria Libri Septem et in eosdem *Christophori Merretti* Med. D. et Societ. Regiae Socii Observationes et notae. In quibus omne gemmarum artificialium, encaustorum et laccarum artificium explicatur. Amstelodami, 1668

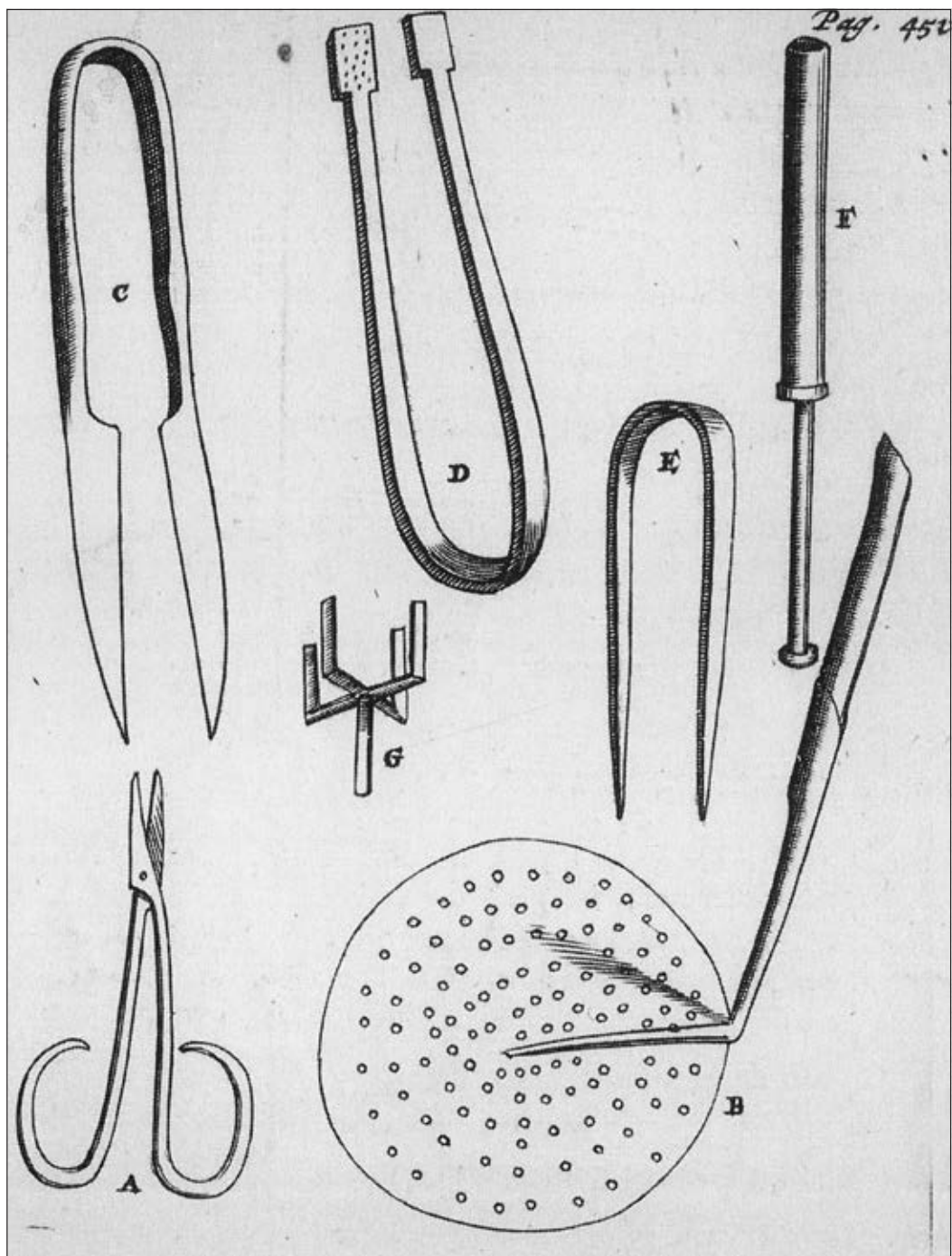

- Redi* 1994. *Redi, Fabio*, L'arte vetraria a Pisa. Dallo scavo di una vetreria rinascimentale. Ospedaletto (Pisa), 1994.
- Steppuhn* 2014. *Steppuhn, Peter*: Produktions-Verzeichnis und archäologische Funde der Jahre 1617 und 1618 von „...der glaßhütten bey Obernems“ im Hochtaunus. In: Glasarchäologie in Europa. Regionen – Produkte – Analysen. Hrsg. Černa, Eva – Steppuhn, Peter. Most, 2014. 97–115. o.
- Steppuhn – Berg* 2006. *Steppuhn, Peter – Berg, Ingrid*: Waldglashütten im Taunus. Geschichte – Archäologie – Produkte. Neu-Anspach, 2006.
- Stiaffini* 1999. *Stiaffini, Daniela*: Il vetro nel medioevo. Tecniche, strutture, manufatti. Roma, 1999.
- Theophilus* 1986. *Theophilus presbyter*: A különféle művességekről. Budapest, 1986
- Valter* 2015. *Valter Ilona*: Árpád-kori (11–13. századi) üveghuta és kovácsműhely a pásztói monostorban. *Archaeologiai Értesítő*, 140. (2015) 195–227. o.
- Zecchin* 1980. *Zecchin, Luigi*: Materie prime e mezzi d'opera dei vetrai nei documenti veneziani dal 1233 al 1347. *Rivista della Stazione Sperimentale del Vetro*, X. (1980) 171–176. o.
- Zecchin* 1987. *Zecchin, Luigi*: Vetro e vetrai di Murano. Studi sulla storia del vetro, I. Venezia, 1987.
- Zecchin* 1989. *Zecchin, Luigi*: Vetro e vetrai di Murano. Studi sulla storia del vetro, II. Venezia, 1989.

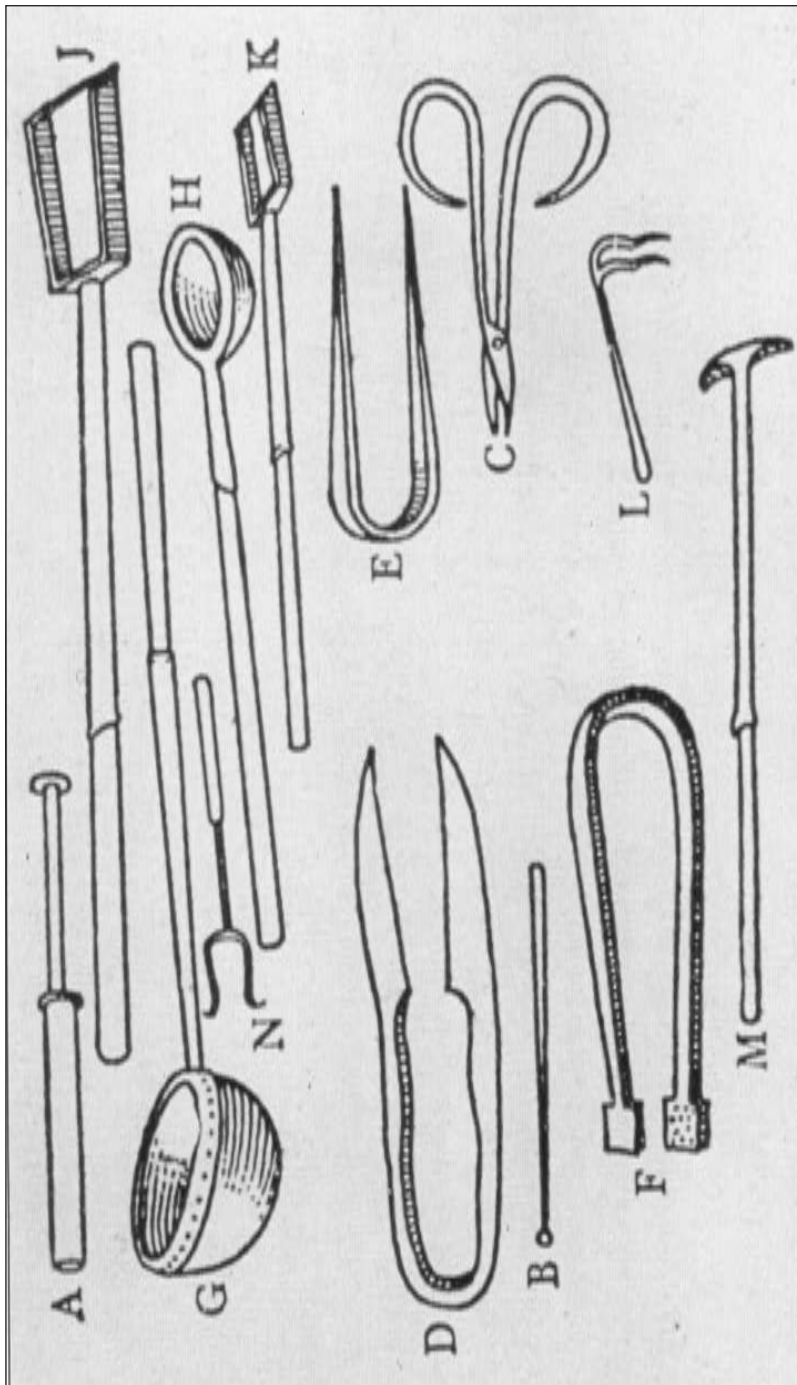
Üvegfüvő kemence munka közben⁵²

⁵² Forrás: Neri – Merrett 1668. – Cantini Guidotti 1983. 65. o.

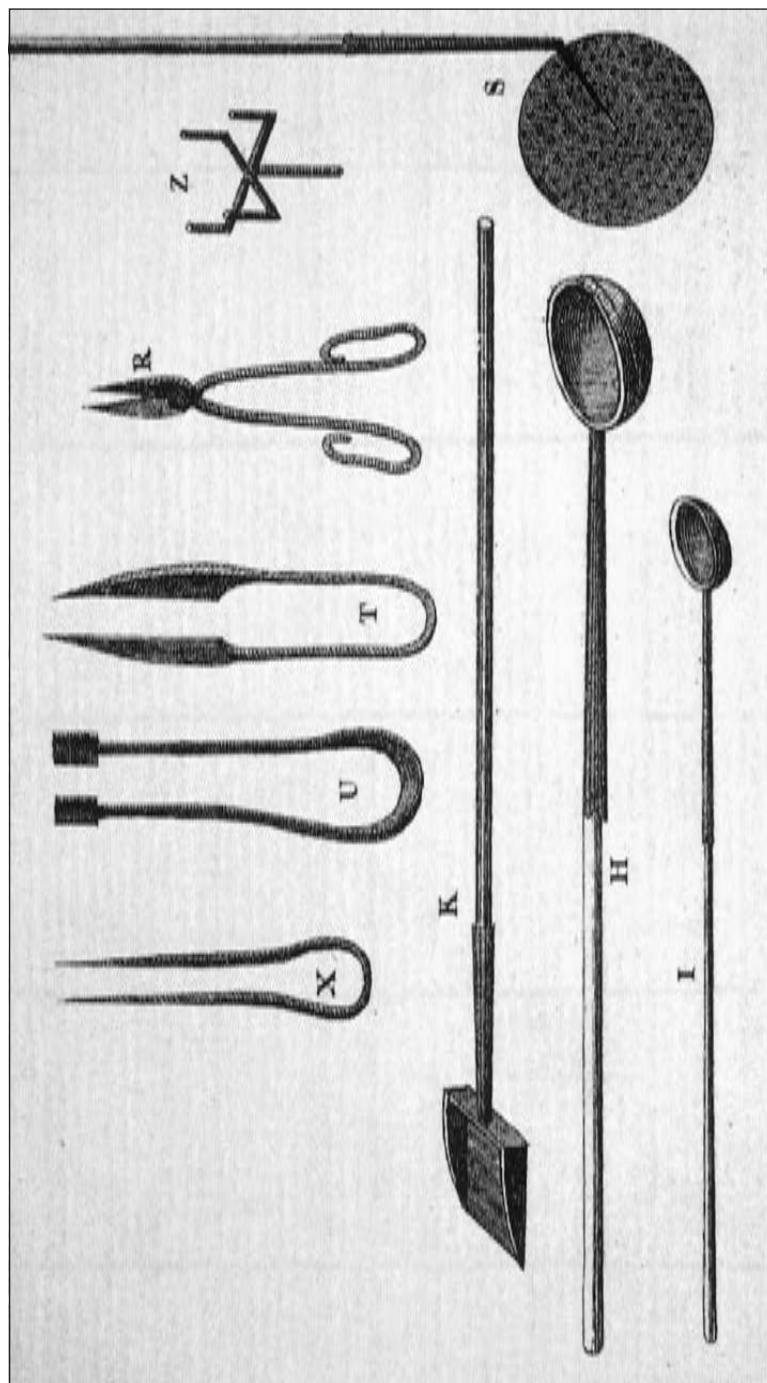
Üvegmegmunkáló eszközök⁵³

⁵³ Forrás: Neri – Merrett 1668. – Stiaffini 1999. 78. o.

Üvegmegmunkáló eszközök⁵⁴

⁵⁴ Forrás: Neri – Merrett 1668. – Staffini 1999. 79. o.

Üvegmegmunkáló eszközök, Amszterdam, *Art de la Verrerie* 1752, *ta. IV.*⁵⁵

⁵⁵ Forrás: *Stiaffini* 1999. 79. o.

Quadripartitum-problémák

Új és régi eredmények a Négyeskönyv-kutatásban

E tanulmány elkészítésére mindenekelőtt az adott alkalmat, hogy a *Négyeskönyvről* 2015-ben Máthé Gábor professzor szerkesztésében terjedelmes kiadvány látott napvilágot, amelyhez Béli Gábor és Bónis Péter készítettek szaktanulmányokat.¹ Jómagam az elmúlt tíz évben számos tanulmányt írtam a középkori és kora újkori törvényalkotásunkról, az országgyűlésekről, a *Corpus Juris Hungariciról*,² illetve külön foglalkoztam a *Hármaskönyv* megszületésével is.³ A *Quadripartitum*hoz kapcsolódó problémákban nem mélyedtem el, mivel azonban tanulmányaim jelentős részének fontos forrásbázisát alkották a *Corpus Juris* 1584. évi megjelenését megelőzően készült kéziratok törvénygyűjtemények, amennyiben különböző könyv- vagy levéltárakban kutatva egy *Négyeskönyv*-kézirat is a kezembe került, általában azokról is készítettem hosszabb-rövidebb jegyzeteket. Az említett szerzők könyve, amelyben egy eddig ismeretlen, magángyűjteményben fellelhető kézirat *Quadripartitum*ról adtak hírt, és – részben – fel is dolgozták azt, érthető módon keltette fel tehát a figyelmemet. Kíváncsiságomat tovább fokozta, hogy a felfedezést Máthé Gábor „alkotmánytörténeti jelentőségűnek” értékelte a kötethez írt előszavában. Jóllehet Bónis Péter 2014-ben, különböző Werbőczy-konferenciákat ismertetvén, finoman szólva is szkeptikus hangvétellel emlegette azokat a történészeket, akik jogtörténeti témával (is) foglalkoznak,⁴ és magam is, úgy látszik, épp ebbe a kategóriába tartozom, mégis, a kötet áttanulmányozása után úgy döntöttem, nem lenne haszontalan a *Négyeskönyv* kéziratáról írnom. Annál is inkább, mert Béli és Bónis nagy súlyt helyeztek a filológiai jellegű érvelésre is, ez pedig egy egyszerű történésznek éppúgy szakterülete kell, hogy legyen, mint egy „jogtörténésznek”.

A *Négyeskönyv* kutatásának történetét már csak hely hiányában sem tudom részletezni, de erre az új kiadványnak köszönhetően nincs is szükség.⁵ A legnagyobb érdem vitathatatlanul Illés Józsefé. Ő volt az, aki *A Quadripartitum közjogi interpolációi* címet viselő, 1931-ben megjelent alapvető munkájában megállapította, hogy a *Négyeskönyv*nek két szövegváltozata van: az egyiket a Werbőczy-féle *Tripartitum* kijavítására felkért jogtudósokból álló bizottság állította össze, a másik pedig ennek több helyütt történt megváltoztatásával, az uralkodóház érdekeinek jobban megfelelő interpolációk eredményeként született meg. A bizottsági változat 1553-ra bizonyosan készen volt, az interpolált változatot ezt követően ismeretlen időpontban, legvalószínűbben az 1553-at követő néhány évben, de mindenképpen Ferdinánd király életében állították össze. Az általa megtalált kódexeket átvizsgálván Illés arról is megbizonyosodott, hogy egyik változatnak sincs meg az

¹ *Máthé* 2015.

² 2014-ig végzett kutatásaim összegzését és a korábbi tanulmányaim bibliográfiai adatait lásd: *Mikó* 2014.

³ *Mikó Gábor*: Ismeretlen országgyűlési emlék a Jagelló-korból. Adatok az 1507 és 1514 közötti országgyűlések történetéhez, valamint Werbőczy Hármaskönyvének elkészültéhez. *Történelmi Szemle*, 56. (2014) 1–26. o.

⁴ *Bónis* 2014. 144. o.

⁵ Lásd legújabban Béli Gábor historiográfiai áttekintését: *Béli* 2015. 297–301. o.

eredeti kézírata (sem fogalmazványa, sem tisztázata), de mindkettőből találni vélt XVI. századi másolato(ka)t. E régi és az általa ismert összes újabb másolat közti kapcsolatokat is lehetőség szerint feltárta.⁶ Eredményeit különböző jogi részterületeken tanítványai: Viczián István és Degré Alajos fejlesztették tovább; az utóbbi a közjogi interpolációk keletkezését – lényegében Illéssel megegyezően – 1553 és 1563 közé tette.⁷

Illés megállapítása szerint a bizottsági változat legrégebb és legmegbízhatóbb szöveget megőrző kézírata a Nemzeti Múzeum könyvtárának (ma Országos Széchényi Könyvtár) kézírattárában Fol. Lat. 512. jelzeten található, amely 1556 után, de mindenképp a XVI. században íródott és Jankovich Miklós gyűjteményéből került jelenlegi lelőhelyére. A XVI–XVII. század fordulóján keletkezhetett az a kézirat, amelyet a bécsi Nationalbibliothekban forgatott Cod. 8465. jelzet alatt, és amelyik szintén a bizottsági variánst tartotta fenn. A két kézirat közti nagy eltérések miatt a kapcsolatot kizárta. A Nemzeti Múzeum könyvtárában talált további, egyfelől Fol. Lat. 1765., másfelől Quart. Lat. 895.⁸ jelzeteken őrzött *Quadripartitum*-példányokról viszont meg tudta állapítani, hogy szövegükben a bécsi kódexet követik. Az interpolált változatot két kéziratban lelte fel. Ezek közül az egyiket a budapesti Egyetemi Könyvtár Hevenesi-gyűjteménye, a másikat pedig a Nemzeti Múzeum könyvtára őrizte. Az utóbbi, Fol. Lat. 525. jelzetet viselő,⁹ 1783-ban készült példánynak azért van jelentősége, mert ez csak a közjogi interpolációkat tartalmazta, míg a Hevenesi-féle, XVII–XVIII. század fordulójáról való kötet a közjogiak mellett magán- és perjogi változtatásokat is tartalmazott. Egy évvel később két újabb, köz- és perjogilag egyaránt interpolált *Négyeskönyv*-kézirat vált ismertté. Holub József ugyanis Illés könyvét kritika alá véve szintén a Nemzeti Múzeum könyvtárában bukkant kéziratokra, az egyikre Fol. Lat. 3647,¹⁰ a másikra Fol. Lat. 1756. jelzeten. Az előbbi 1583-ban, utóbbi a XVII. század közepén készült másolat.

A Béli-Bónis szerzőpáros által bemutatott, elemzett és kis részben kiadott *Quadripartitum*-példány a XVII. század végéről vagy a XVIII. század elejéről való másolat.¹¹ Egy bejegyzés alapján azonban feltehetően egy 1573-ban készült *Négyeskönyv*-kópia szövegét őrzi – ennél fogva tíz évvel korábban fogalmazott textust tartott fenn, mint a Holub által felfedezett Fol. Lat. 3647. jelzetű kézirat. A kéziratot a kötet szerkesztői „NK Iv. 1573.” címmel illeték,¹² magam azonban a könyvben tulajdonosként hivatkozott Lázár Tibor hungarika-gyűjtőre utalva Lázár-féle példánynak nevezem. Ennek oka a tanulmány függelékéből fog kiderülni. Sajnos a szerkesztők a *Négyeskönyv* kéziratbeli szövegét nem közölték, csupán a hozzá készült tartalommutatót, illetve egy, a kézirat használatát elősegítő tárgyrendszerű mutatót. Ennél fogva a magát a szöveget részletesen vizsgálni nem volt módom, ám a kötetben közölt részletek bizonyos következtetések levonását már így is megengedték.

A kézirat szövegének az Illés által felfedezett *Négyeskönyv*-példányokhoz képest az a legnagyobb újdonsága, hogy míg az I. rész első cikkelye pontosan megfelel az interpolált verzióknak, addig a második kapitulum titulusa ugyan megegyezik azzal, amelyeket az interpolált változatot

⁶ Illés 1931.

⁷ (Ifj. dr.) Viczián István: A Quadripartitum eltérései a Tripartitumtól a nemesi magánjogban. (Az Illés Szeminárium Kiadványai 2.) Cegléd, 1935., ismertetését Döry Ferenctől lásd: *Századok*, 72. (1938) 115–117. o.; Degré 1935., ismertetését Murarik Antal tollából lásd: *Századok*, 70. (1936) 442–445. o.; Degré Alajos: A Négyeskönyv büntetőjogi elvei. (Az Angyal Szeminárium Kiadványai 34.) Budapest, 1936., recenziója Párdányi Miklóstól: *Századok*, 70. (1936) 456–457. o.

⁸ A kézirat 1802-ben már Széchényi Ferenc tulajdonában volt.

⁹ A kézirat 1802-ben már Széchényi Ferenc tulajdonában volt.

¹⁰ Provenienciájára és más kéziratokkal való kapcsolatára lásd: *Fülep* 1984. 247–254. o.

¹¹ Béli Gábor megállapítása. *Béli* 2015. 306. o.

¹² Feloldása: N(égyes)K(önyv) I(nterpolált) v(áltozat) 1573.

fenntartó kéziratokból ismerünk, ám maga a szöveg az eredeti bizottsági változat első és második cikkelyét (egy kapitulummá olvasztva) követi. Éppígy az I. rész 18. cikkelye: a cím itt is az interpolált változaténak felel meg, ám magának a fejezetnek a szövege ismét csak a szerkesztőbizottság által megállapított eredeti textust követi. Az Illés által kiemelt harmadik jelentős közjogi interpoláció, a nádori cikkelyek esetében viszont a Lázár-féle példány az interpolált szöveget tartotta fenn.

Mindebből Béli Gábor legfontosabb következtetése az volt, hogy a közjogi interpolációk „egy-egy tárgyat érintettek a *Quadripartitum* eredetijében, és ezek az interpolált szövegelemek összegződtek utóbb újabb változatokban, ami azt feltételezi, hogy az eddig azonosítottak mellett a *Négyeskönyv*nek több és többféle változata jöhetett létre – másolatok és átiratok eredményeképpen – a XVI. század végéig, a XVII. század elejéig.”¹³ Mindennek alátámasztására – Illés nyomán – az OSzKK Fol. Lat. 525. jelzetű kéziratát is felhasználta, tudván, hogy ez az interpolált változat egyvalamiben eltért a többi, Illés által ismertetett kézirattól: a nádori cikkelyeket ugyanis nem interpolált formában, hanem a bizottsági változatnak megfelelő szöveggel hozta. Valójában a Fol. Lat. 525. az interpolációkat illetően még közelebb áll a Lázár-féle példányhoz, mint Béli Gábor Illés írása nyomán gondolta. Nemcsak arról van ugyanis szó, hogy az utóbbi az I. rész 2. és 18. cikkelyében, míg az OSzK-ban őrzött kézirat a nádori cikkelyek esetében tartotta fenn az eredetihez közel álló szöveget. A Fol. Lat. 525. eredetijének vizsgálata során kiderült ugyanis, hogy ez a kézirat az I. rész 2. cikkelyében is átvett mind az interpolált, mind az eredeti szövegből részeket.¹⁴ Mindebből egyértelmű, hogy a Fol. Lat. 525. jelzetű kézirat által fenntartott szövegben valójában éppúgy keverednek a bizottsági és az interpolált változatok, mint a Lázár-féle példányban. Mindkét kézirat egyaránt bizonyíték arra, hogy az Illés által elkülönített két *Quadripartitum*-változat mellett a kettő között álló, közjogilag csak „részben” interpolált példányokkal is számolni kell.¹⁵ De mit is tudunk a közjogi interpolációk keletkezéséről? Illés, Degré és Béli – egymással egyébként nagyrészt egyező – álláspontját¹⁶ már ismertettem. Régtől fogva létezik azonban egy ettől markánsan eltérő vélemény is, amelynek nyomát azonban sajnos hiába kerestem az új kiadványban. Az 1945-ben elhunyt neves jogász-jogtörténész, Baranyai Béla egy hosszabb tanulmányáról van szó: ebben egyfelől számos újabb *Quadripartitum*-kéziratról adott hírt – ezekről majd még szó esik –, másfelől archontológiai és korábban ismeretlen okleveles adatok alapján arra jutott, hogy a szerkesztőbizottság által megállapított eredeti szöveg, illetve az interpolált variáns csaknem egy időben keletkezett és 1553-ra már *mindkettő* készen volt.¹⁷

Mindezek ismeretében adódik a kérdés, hogy miként lehetne – vagy, lehet-e egyáltalán – az eltérő álláspontok között dönteni. A probléma nem elbátellizálható, hiszen a *Négyeskönyv* megszületésének nem kellően ismert folyamatát lehetne így módon tisztázni. Nekem a kérdésre jelen pillanatban nincs válaszom, viszont a továbbiakban arra szeretnék ötleteket adni, hogy a *Quadripartitum*-kutatás milyen irányban haladva juthatna újabb eredményekre.

¹³ Béli 2015. 326. o. Vö. még: 347. o. is, ahol az 1563. évi törvénykönyvből kiindulva egyes interpolációk keletkezését erre az időszakra teszi.

¹⁴ Illés 1931. 35. o. A szerző tévesen írta azt, hogy az interpolált szövegek mindegyikéből hiányzik az Aranybulla szövege, ugyanis a Fol. Lat. 525-ben teljes terjedelmében megvan.

¹⁵ Ez a Fol. Lat. 525. alapján Illés számára is feltehetően kiderült. A fő mondandója – ti. a két szövegváltozat elkülönítése – mellett azonban erre a részkérdésre nyilván nem óhajtott kitérni. Degrének szintén feltűnt a probléma (Degré 1935. 24–25. o.), de nem írt róla bővebben.

¹⁶ Ti., hogy az interpolációk 1553 után, de még Ferdinánd uralkodása alatt készültek, és feltehetően több szerzőhöz köthetők.

¹⁷ Baranyai 1942.

Módszertani problémák és új lehetőségek a Négyeskönyv-kutatásában

Bónis Péter a már említett konferencia-beszámolójában így fogalmazott: „A középkori jogtörténetet sokan hajlandók úgy tekinteni, hogy az nem szakma, ahhoz bárki bárhogyan hozzászólhat. Latinul nem feltétlenül kell tudni... nem kell levéltári kutatásokat végezni, mert az felesleges stb. Ennek az igénytelen attitűdnek aztán megvan az az eredménye, hogy különféle téves mítoszok alakulnak ki, és meghatározzák a tudományos közvélekedést is.”¹⁸ A kritikával vitán felül egyetértek, kár azonban, hogy ezeket az elveket épp egy új Négyeskönyv-kézirat feldolgozása során nem tartották szükségesnek. Alapelv ugyanis a forráskiadásban, hogy amennyiben bármilyen, már ismert és kiadott munkából (legyen az irodalmi, jogi, történelmi mű) új kézirat kerül egy kutató kezébe, annak értékét csak akkor tudja kellő biztonsággal megítélni, ha a mű többi kéziratával összehasonlítja. Amennyiben az adott műből rendelkezésre áll kritikai kiadás, a feladat egyszerűbb. A *Négyeskönyv* esetében azonban nem ez a helyzet, így egy mindeddig ismeretlen kézirat bemutatásakor elkerülhetetlen legalább a már a szakirodalomban szereplő példányok alapos ismerete. Az elsődleges segítséget ehhez Baranyai Béla már említett tanulmánya adja. Okkal tehető fel azonban, hogy az általa ismert példányok sora tovább bővíthető, hiszen cikkének 1942. évi megjelenése óta számos könyvtár katalógusa látott nyomtatásban is napvilágot, így többek közt például feldolgozták sok jelentős hazai egyházi könyvtár kéziratok állományát is.¹⁹

A szakirodalomban szereplő példányok pontos ismerete már csak azért sem haszontalan, mert így elkerülhetőek például az esetleges könyvtári átjelzésekkel fakadó félreértések.²⁰ Csak az eredeti példányok tanulmányozása teszi továbbá lehetővé a filológiailag értékelhető szövegösszevetéseket. Illésnek a bizottsági és interpolált szövegek párhuzamba állításakor természetesen nem ez volt a célja, hanem a figyelem felhívása a két verzió közti különbségekre. Amikor azonban bármelyik változat szövegét egyéb forrással vetjük össze, legalábbis merészség az Illés-féle szöveget alapul venni, hiszen ő az „eredeti” textus alatt valószínűleg a Fol. Lat. 512. jelzetű kéziratét értette, ám nem tudjuk, hogy a többi kódex szövege attól mennyiben tér el.²¹

A *Quadripartitum*-kutatásban a legtöbb új eredményt – véleményem szerint – csak a szisztematikus forrásfeltárás hozhatja. Ennek lehetséges sémája a következőképp vázolható fel.

¹⁸ Bónis 2014. 144. o.

¹⁹ A sorozat a „Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai” címet viseli. Szelestei Nagy László főszerkesztésével 1979 és 2000 között tizenhárom kötet jelent meg.

²⁰ Ilyenbe sajnos az új Négyeskönyv-kötet szerkesztői is belefutottak. Többször szerepel a könyvben a *Quadripartitum* bécsi, Österreichische Nationalbibliothekban őrzött kézirata: *Máthé* 2015. 12., 303., 357 o. Ott azonban már több mint hetven (!) éve nincs ilyen példány, hiszen azt 1934-ben átadták Magyarországnak. Jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi a Fol. Lat. 4024. jelzet alatt.

²¹ Pl. a „nádori cikkelyek” esetében: *Béli* 2015. 323–325., 334–345., 375–383. o. A „nádori cikkelyek” vizsgálata különösen problémás. Egyfelől nincs „eredeti” példányuk, hanem csak olyan kéziratokban maradt ránk, amelyek – az egyetlen, 1544-ben részben elkészült Ilosvay-kódexet leszámítva – a *Quadripartitum* megszületése után keletkeztek. Ezekről bővebben lásd: *Mikó* 2014. A hazai történészek közül C. Tóth Norbert 2009 óta vizsgálja a nádori és helytartói intézmény középkori és kora újkori fejlődését. Kutatásai egyik állomásaként 2013-ban publikálta először azt az elképzelését, hogy a „nádori cikkelyek” néven ismert forrás 1526 után keletkezett utólagos kompiláció. *C. Tóth Norbert: A nádori cikkelyek keletkezése*. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Szerk. *Dobszay Tamás* et al. Budapest, 2013. 36–45. o. Legbővebben a 2016-ban benyújtott és 2017-ben megvédett akadémiai doktori értekezésében írt róla: *C. Tóth Norbert: A Magyar Királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története. (1342–1562)*. (Akadémiai doktori értekezés.) Budapest, 2017. Elméletét mind a hazai középporral, mind a kora újkorral foglalkozó kutatók elfogadták. Korábban egyébként már Kovachich Márton György és Fraknoi Vilmos is kételkedtek a cikkelyek hitelében.

1. Elsősorban fel kell kutatni a mű mindkét változatának fennmaradt kéziratait. Ennek során mindazon példányokra tekintettel kell lenni, amelyek az 1798-as Novoszel-féle kiadást megelőzően készültek el. Mindehhez Baranyai Béla alapvető tanulmánya, továbbá a rendelkezésünkre álló könyvtári katalógusok és levéltári repertóriumok jó kiindulópontot nyújtanak. Jelenlegi tudomásom szerint az Országos Széchényi Könyvtárban az Illés és Holub által ismertetett hat köteten kívül további öt Négyeskönyv-példányt őriznek, amelyek közül két régi, XVI. századi példány is található.²² Budapesten az Egyetemi Könyvtár az Illés által használt Hevenesi-féle kéziraton kívül három további *Quadripartitumot* őriz, amelyek közül a legrégebbit a XVII. század elején másolták.²³ A pécsi Klimó-gyűjteményben szintén van egy XVII. században készült kötet.²⁴ Az esztergomi Batthyány-gyűjteményben egy írása és vízjelei alapján nagyon régi, XVI. századból való kéziratot találtam.²⁵ Az egykori egri Lyceum könyvtárában egy szintén a XVI. századra visszavezethető kéziratot láttam.²⁶ Könyvtári katalógus alapján tudok arról, hogy a sárospataki Református Kollégium könyvtára is őriz egy, a XVII. század közepéről való *Négyeskönyv*-példányt.²⁷ Mivel a felsorolt kéziratok száma bőven meghaladja az eddig részletesebben vizsgált kötetek számát és a lista nyilvánvalóan így sem teljes,²⁸ aligha kell a forráskutatás perspektíváit bővebben részleteznem.

2. Ezt követően lehetne az interpolációk szövegével foglalkozni. Nem elég azonban az Illés által kiemelt helyekre koncentrálni, hiszen épp ő hívta fel arra a figyelmet, hogy további rövidebb közjogi változtatások is történtek az eredeti bizottsági szövegben. Ezeket külön tanulmányban

²² A XVI. századi kéziratok jelzete: Fol. Lat. 4102. (bővebben lásd a Függelékét); Fol. Lat. 4512. (bővebb ismeretét és a Holub által megtalált Fol. Lat. 3647. jelzetű kézirattal való összevetését lásd: *Fülep* 1984. 247–254. o.). További kéziratok: Fol. Lat. 4354. (1680-ban készült másolat, bővebben lásd a 31. jegyzetet); Fol. Lat. 4619. (másolat a XVIII. sz. elejéről; Skublics Imre exlibrisével); Quart. Lat. 3328. (korábban a keszthelyi Festetics-könyvtárban).

²³ E kézirat jelzete: B4 (bővebben lásd a Függelékét). A két másik kézirat jelzete: B1 (bővebben lásd a 32. jegyzetet) és B5 (XVII. vagy XVIII. századi másolat, csak az I. és a II. könyv szövegét tartalmazza).

²⁴ Említése: *Baranyai* 1942. 85. o. Jelenleg is megvan a pécsi egyetem könyvtárában, lásd: *Móro Mária Anna: A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa. I. A könyvek szerzői betűrendes katalógusa.* Budapest, 2001. 503. o.; katalógusadat alapján az egykori bécsi példány másolata lehet.

²⁵ Jelzete: Cat. VI., Tit. II. a. Vö.: *Beke Margit: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa.* (Magyarországi Egyházi Könyvtárak Kéziratkatalógusai 9.) Budapest, 1991. 58. o. – Ez a példány 1638-ban a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárába került, miként a fol. 1v-n olvasható possessor-bejegyzés tanúsítja: „Collegio Tyrnaviensi datus liber hic ad conservandum e[t] possiden[dum].” A bejegyzést utóbb részben áthúzták. Alatta a papír szakadása miatt csak két szám olvasható: „16”. Az évszám azonban a kötet gerincén álló 1638-as évszám alapján kiegészíthető.

²⁶ Bővebben lásd a Függelékét. Említést tett róla már Baranyai Béla is: *Baranyai* 1942. 84. o.

²⁷ *Börzsönyi József: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa.* (Magyarországi Egyházi Könyvtárak Kéziratkatalógusai 4.) Budapest, 1986. 363. o.

²⁸ Baranyai Béla több további kéziratot is megemlített, amelyeknek magam egyelőre nem tudtam a nyomára akadni. Kovachich nyomán szólt egy, az Esterházy-hercegek „gyűjteményében” őrzött kötetéről. Ezt az Országos Levéltárban őrzött hercegi levéltárban nem találtam meg, ám lehetséges, hogy az Esterházyak könyvtárában volt és a Kovachich korában szintén az ő birtokukban lévő két, XVI. századi kézirat törvénygyűjteményhez hasonlóan lappang. Ezekre lásd: *Mikó* 2014. 82–92. o. Másfelől a gyulafehérvári „Batthyaneum” kéziratáról, amelyet azonban annak kéziratkatalógusában nem találtam meg: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae.* Ed. Robertus Szentiványi. Szeged, 1958. Végül egy, egykoron a Kukuljevics-gyűjteménybe került kéziratról. – Egy helyütt tizenegy további Négyeskönyv-kéziratról írt *Baranyai* 1942. 85. o. – A példányok nagy számán egyébként felesleges lenne csodálkozni, hiszen nyilván a szerkesztőbizottság összes tagjának volt példánya, amelyekről utóbb másolatok készültek.

kívánta feldolgozni,²⁹ ami azonban utóbb elmaradt – ezeket az interpolációkat tudtommal azóta sem gyűjtötték össze. A perjogi interpolációk esete szintén nem tisztázott. Illés és Degré egyaránt úgy vélték, hogy ezek a változtatások függetlenek a közjogiaktól és minden bizonnyal több szerző munkái.³⁰ Ugyanakkor egyszerűen „perjogilag interpolált” kéziratokról beszélnek, és nem tették világossá, hogy ezek minden kéziratban egységesen ugyanott jelennek-e meg vagy éppen ellenkezőleg, nem egy időben készültek, és jelentős különbségek vannak a kötetek között. Ezek elemzése nyilvánvalóan sokat segítene a kéziratok közötti kapcsolatok feltárása során is.

3. Mindezeket követően érdemes a figyelmet a közjogilag „részben” interpolált kéziratokra fordítani. Jelenleg kettő ilyen ismerünk: a Lázár-féle példányt, illetve az OSzKFol. Lat. 525. jelzetű kéziratát. Ezek jelentősége a bővebb közjogi interpolációk keletkezése szempontjából vitán felül jelentős, hiszen amennyiben be lehet bizonyítani vagy épp meg lehet cáfolni, hogy ezek a szövegváltoztatások egy időben készültek, az döntene Illés József, Degré Alajos, Béli Gábor, illetve Baranyai Béla erről leírt, egymással ellentétes álláspontjai között. Önmagában a két kézirat tanúsága nem perdöntő, ugyanis mindkét esetben XVIII. századi, tisztázat jellegű másolatokról van szó. Márpedig ekkor már láthatólag tudtak a két eltérő változatról,³¹ amelyre a legjobb példát a budapesti Egyetemi Könyvtár B1 jelzetű kézírata szolgáltatja. Ezt egy közjogilag interpolált változatról másolták le 1733-ban, utóbb azonban egy korrektor például a nádori cikkelyek szövegét a bizottsági variáns alapján kisatírozások, a sorok közé és margóra írt beszúrások révén részben kijavította.³² Amennyiben erről a példányról utóbb készült másolat, az már értelemszerűen „keverten” tartalmazta a bizottsági és interpolált variánsokat. Amíg tehát efféle, részben eredeti bizottsági, részben köz- (és perjogilag?) interpolált szövegeket fenntartó kéziratból nem kerül elő XVI. századi, lehetőleg azon belül is időben 1553-hoz viszonylag közel eső példány, az évszázadokkal későbbi másolatok tanúságát érdemes kellő óvatossággal kezelni.

4. Végül, ám nem utolsósorban, a kéziratok mellett a levéltári kutatások fontosságára is utalnom kell. Jóllehet az I. Ferdinánd-kori országgyűlések emlékanyagát Fraknoi Vilmos szerkesztésében már a XIX. század végén kiadták,³³ napjaink összehasonlíthatatlanul jobb kutatási lehetőségei e korábbi kiadványok kiegészítését is lehetővé teszik. Nekem is sikerült nemrégiben egy olyan új forrást találnom, amelyik még értelmezésre vár a *Quadripartitum* korai történetében.³⁴ Ez azonban csupán egy példája azoknak az eredményeknek, amelyeket egyes levéltári fondok szisztematikus áttanulmányozásától várhatunk.³⁵

*

²⁹ Illés 1931. 28. o.

³⁰ Illés 1931. 28–29. o.; Degré 1935. 26. o.

³¹ Példa erre az a kézirat, amelyet Johannes Lefskocz másolt le 1680-ban egy bizottsági változatot fenntartó kötet nyomán. Utóbb, a XVIII. században az „előszó” és az első könyv közé befűzték az első két cikkely interpolált változatát is. Így jelenleg az I. könyv első és második cikkelye kétszer szerepel a kötetben: előbb az interpolált változat a 12. és 13. lapon, majd ezt követően a bizottsági variáns. – A kézirat ismeretlen időpontban a keszthelyi Festetics-könyvtárba, onnét pedig 1953-ban az OSzK-ba jutott (száma a Növedéki Naplóban: 1953/89.). Jelzete: Fol. Lat. 4354.

³² A quarto-alakú kézirat 1762-ben került a nagyszombati jezsuita kollégium tulajdonába. 1733 és 1762 közti története éppúgy ismeretlen, mint a megrendelője és másolóinak személye.

³³ Az 1874-ben indult Magyar Országgyűlési Emlékek című sorozat első négy kötetében.

³⁴ Az 1554. évi pozsonyi országgyűlés királyi előterjesztéséről van szó, amelyben Ferdinánd király ismét felvetette a *Quadripartitum* ügyét. Kiadását lásd: Mikó Gábor: A Magyar és az Erdélyi Országgyűlési Emlékek bővítésének lehetőségeiről. *Lymbus*, 2017. 47–87. o.

³⁵ E helyütt kell utalnom pl. a Magyar Országos Levéltárban jelenleg is folyó nagyszabású digitalizálási munkálatokra, amellyel az 1526-ig már online elérhető oklevél adatbázist az 1570-es évekig bővítik – tehát az a *Négyeskönyv* kutatásában legérdekesebb évek anyagát tartalmazni fogja.

Összefoglalóan, az mindenképp a további kutatások hasznára válik, hogy Béli Gábor és Bónis Péter hírt adtak egy eddig ismeretlen, ráadásul magántulajdonban lévő *Négyeskönyv*-kéziratról. Sajnálatos azonban, hogy a felfedezett kötetet sem a szakirodalomban már korábban ismertett kéziratokkal nem vetették össze alaposabban, sem új köteteket nem kutattak fel – így aztán az új kézirat helye és jelentősége a többi *Quadripartitum*-példány között egyelőre pontosan nem határozható meg. Remélhetőleg még e rövid írással is sikerült felhívnom a figyelmet arra, hogy a *Quadripartitum*-problémák megoldásában lényegi előrelépés csak új kéziratok és levéltári források feltárása, értelmezése, majd egy ezek eredményeképp elkészült modern kritikai kiadás segítségével képzelhető el. Meggyőződésem, hogy mindebben a jogászok és történészek egyaránt fontos szerepet tölthetnek be, ám a jogtudományi területen való jártasság és a történelmi–filológiai képzettség nem helyettesíthető egymással.

FÜGGELÉK

E helyütt írom le röviden, mindenekelőtt figyelemfelkeltő cézzel a *Quadripartitum* mindazon példányait, amelyek az 1573. évben készültek, vagy egy 1573-ban másolt szövegváltozaton alapulnak. Ezek alapján aligha szerencsés a „N(égyes)K(önyv) I(nterpolált) v(áltozat) 1573.” jelzet további használata a Lázár-féle példányra, hiszen az alábbiak ismeretében már nem lenne egyértelmű, melyik kéziraatra vonatkozik. A későbbi kutatás számára egyértelműbb lenne, ha a kötetet a tulajdonos, Lázár Tibor neve alatt tartanánk nyilván.

1. A nádasdladányi Nádasdy-könyvtár *Quadripartitum*-példánya³⁶

A 337 lapból folió alakú kötetet jelenleg az OSZK Kézirattárában őrzik Fol. Lat. 4102. jelzet alatt,³⁷ a második világháborúig a Nádasdy család nádasdladányi kastélyában volt megtalálható. Korábbi lelőhelye ismeretlen. Másolását 1573-ban fejezte be egy magát a mű utolsó cikkelye után J. C. I. monogrammal megnevező írók. A szöveg teljes egészét ő másolta le, más kezek nyoma csupán a marginális jegyzetekben azonosítható. Kétségteljesen egykorú példányról van szó, amelyet nem csupán az írásképp igazol, hanem a lapok vízjele is: a harántpólyás, két csillagos pajzs Kaufbeuren város címerét mutatja fel, és a korban az egyik legelterjedtebb vízjeltypusnak számít Magyarországon.³⁸ Jó néhány, a XVI. század közepén, második felében összeállított kézirat törvénygyűjteményben is megtalálható.³⁹ A kézirat külön címlap nélkül az első lap rektóján az „Invictissimo ac potentissimo principi...” előszóval kezdődik, a kötet végén pedig a „Hoc opus decreti...” kezdetű, két részből álló „utószó” áll. Tartalomjegyzék nincs a kéziratban. Szövege az Illés által kiemelt helyek mindegyikén az interpolált szöveget adja. A további, rövidebb terjedelmű közjogi interpolációk, valamint a perjogi rész a további, részletes vizsgálatok tárgya. Mivel az egyik legkorábbi, eredeti formájában fennmaradt *Négyeskönyv*-kéziratról van szó, kiemelt figyelmet érdemel.

2. A nagyszombati jezsuita kollégium *Quadripartitum*-példánya⁴⁰

A 461 lapból álló, folió alakú kötet – a jezsuita kollégium egykori kéziratai nagy részéhez hasonlóan – a budapesti Egyetemi Könyvtárban található; jelzete B4. A fehér bőrkötésben lévő kézirat gerincén aranyozott betűkkel a „QUADRIPARTITUM JURIS Consuetudinarii REGNI HUNGARIAE” felirat olvasható. Az első lap rektóján olvasható possessor-bejegyzésből tudjuk, hogy a kódex 1733-ban került a nagyszombati kollégium tulajdonába. Korábbi története ismeretlen. A *Quadripartitum* az első 331 lapot foglalja el, ezt követően két üresen hagyott lap után a 334. laptól kezdve egészen az utolsó, 406. lapig különböző országgyűlések törvénykönyveit

³⁶ Első rövid említését lásd: *Fülep* 1984. 247. o.

³⁷ Száma a növedéki naplóban: 1951/57.

³⁸ *Pelbárt Jenő*: Levéltári vízjeltitkok. Budapest–Nagykovácsi, 2010. 31. o.

³⁹ Felsorolásukat lásd: *Mikó Gábor*: Szent István törvényeinek 16. századi kézirata Lőcse város levéltárában. *Fons*, 18. (2011) 128. o., 65. jegyz.

⁴⁰ Első említése: *Catalogus librorum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis R. Scientiarum Budapestinensis. Pars I. Ed. Alexander Szilágyi*. Budapest, 1889. 87. o., utóbb: *Baranyai* 1942. 84. o.

másolták a kötetbe.⁴¹ A *Négyeskönyv* elejéről hiányzik a Ferdinánd királyhoz címzett előszó, az első lap tetején álló „[IURIS] CONSVETUDINARIJ REGNI HUNGARIAE LIBER PRIMUS” címnek megfelelően a szöveg az első közjogi jellegű interpolációval, a „De religione Christiana...” titulust viselő cikkelyvel kezdődik.⁴² Az Illés által kiadott további interpolált passzusok mindegyike megtalálható a szövegben – tehát ez esetben is egy interpolált példányról van szó.

Mikor készülhetett ez a kézirat? A *Négyeskönyv* szövegét három írnok másolta, akik egymást többször felváltva írták a szöveget. A törvénytámasolatokat e kettőtől teljesen elkülönülő kezek készítették. A *Quadripartitum* végén feltűnő 1573-as évszám és a J. C. I. monogram bizonyossá teszi, hogy a kötet valamilyen kapcsolatban áll az előbb bemutatott nádasdladányi kézirattal. Míg azonban az előbbiben a monogram egyedileg rajzolt formában – A J-betűbe írt C, majd annak „öblében” elhelyezett I – áll, addig a most bemutatott példányban a monogram betűi egymás mögött, „feloldott” formában szerepelnek, amelyeket a kézirat korrekora illesztett a szövegbe. Mindez eleve arra utal, hogy a nádasdladányi kódex volt e másolat mintája, e feltevéshez pedig a kézirat vízjele további megerősítésül szolgál. A vízjel egy koronát tartó kétféjű sast ábrázol, melynek közepében egy pajzs, abban pedig egy K-betű látható, a sas pedig egy címerpajzson áll, amelyben a HS betűk olvashatók. A mérvadó vízjelkatalógusok szerint ez a vízjel legkorábban a XVI. század legvégén, de nagyobb számban csak a XVII. század első évtizedeitől kezdve mutatható ki.⁴³ Ennek alapján ez a kézirat a XVII. század elején készülhetett, legvalószínűbben közvetlenül a nádasdladányi példány, esetleg annak egy másolata alapján. Mindezt alapos szövegszintű összevetések révén lehet majd megállapítani.

3. Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár *Quadripartitum*-példánya

A folió-alakú, nagyméretű kéziratot CC. II. 33. jelzet alatt őrzi az Egri Főegyházmegyei Könyvtár.⁴⁴ Összesen 219 lapból áll, ám a kötetben nem ezeket, hanem az egyes oldalakat számozták. Az első tíz lapon oldalszámozás sincsen, itt található a *Négyeskönyv* „előszava”, továbbá egy, a mű struktúráját követő tartalommutató. Az ezt követő 411 számozott oldalon olvasható a *Quadripartitum* szövege, ezután pedig a mű sorsáról olvasható egy érdekes, a hazai szakirodalomban tudomásom szerint még nem idézett beszámoló.⁴⁵

A *Négyeskönyv* szövege az Illés által kiemelt helyeken az eredeti bizottsági változatét követi. Valamilyen módon kapcsolatban áll a Jankovich-, illetve az esztergomi Batthyány-gyűjteményben lévő példányokkal, ugyanis a IV. könyv 40–44. címeit azokhoz hasonlóan nem tartalmazza, csupán utal a címeket elavulttá tevő 1556. évi országgyűlés határozataira. A kötet keletkezésére nézve két adat található a lapokon. Az első a 70. oldalon található: az ismeretlen másoló az alábbi megjegyzést tüntette fel az oldal alján: „Finis huius Libripriimi per me Petrum Szentiványi m. p. 1573.” A 351. oldalon pedig az alábbi olvasható: „5ta 8bris 1780.” A kéziratot tehát 1780-ban másolták le egy olyan példány alapján, amelyet 1573-ban készített Szentiványi Péter.⁴⁶ Megrendelője ismeretlen, ám lehetséges, hogy az maga Eszterházy Károly püspök volt. A lapokat forgatva csak annyi állapítható meg, hogy a művet a gyakorlatban – a másolás dátumából kiindulva mondhatni értelemszerűen – már nem használták, inkább egy reprezentatív példány elkészítése lehetett a cél.

⁴¹ Az 1588-tól 1622-ig terjedő időszakból.

⁴² Lehetséges azonban, mivel a kézirat eleje sérült, hogy egykoron az előbeszéd is megvolt. A kollégiumba kerüléskor azonban már biztosan hiányzott, mert a possessor-bejegyzés a jelenlegi első oldalon van.

⁴³ C. M. Briquet: Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusq' en 1600. Genève, 1907. 285. sz.; Varga Nándor Lajos: Vízjegyek kézzel merített magyar vagy külföldi magyar vonatkozású papirosokon 1330-tól 1896-ig. (Művészi kézirat). Budapest, 1970–1975. (Hasonmás kiadása 1995-ben jelent meg a Balassi Kiadónál.) I. k. 307. sz. A motívumon belül a Piccard-katalógusban idézett, 1614-ből adatolt forma egyezik legjobban a kéziratban lévővel: <https://www.piccard-online.de/detailansicht.php?klassi=025.010.008.002&ordnr=28591&sprache> (A lekérdezés ideje 2017. 11. 12.)

⁴⁴ Iványi Sándor: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. (Magyarországi Egyházi Könyvtárak Kéziratkatalógusai 5.) Budapest, 1986. 70. o.

⁴⁵ Daniele Farlati: Illyricum sacrum. V. Ecclesia Jadertina cum suffraganeis et ecclesia Zagrabensis. Venetiis, 1775. 535. o. Farlati a zágrábi püspökség történetét a főpapok sorrendjében tárgyalván Gregoriánczi Pálnál írt a Négyeskönyvről, és jóval a Novoszel-féle kiadás előtt tudott arról, hogy milyen okokból maradt el annak szentesítése, továbbá idézte az egyes kéziratok végén olvasható „Hoc opus decreti...” kezdetű záró megjegyzést is. Bár hivatkozik egy kézíratra, sajnos nem ír róla bővebben.

⁴⁶ Természetesen az is lehet, hogy valamilyen 1573 és 1780 között készült másolatból, mindenesetre az egykori eredeti példányban meglévő, 1573-ra utaló bejegyzés öröklődött.

RÖVIDÍTÉSEK

- Baranyai* 1942. *Baranyai Béla*: Némi adalékok jog- és egyháztörténetünkhöz. I. Vizsgálódások a Quadripartitum körül. In: Emlékkönyv Dr. Viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára. Szerk. *Eckhart Ferenc–Degré Alajos*. Budapest, 1942. 41–85. o.
- Béli* 2015. *Béli Gábor*: A Négyeskönyv 1573. évi interpolált változata és közjogi megoldásai. In: Quadripartitum kézirat azonosítása. NK Iv. 1573. Szerk. *Máthé Gábor*. A tanulmányok szerzői: *Béli Gábor – Bónis Péter*. Budapest, 2015. 297–383. o.
- Bónis* 2014. *Bónis Péter*: Négy jogtörténeti konferencia margójára. *Jogelméleti Szemle*, 2014. 4. sz. 144–146. o.
- Degré* 1935. *Degré Alajos*: A Négyeskönyv perjogi anyaga. (Az Illés Szeminárium Kiadványai 3.) Budapest, 1935.
- Fülep* 1984. *Fülep Katalin*: A feketehalmi oklevél. Diplomatikai és forrástani vizsgálat. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve [1982–1983]. Budapest, 1984. 241–295. o.
- Illés* 1931. *Illés József*: A Quadripartitum közjogi interpolációi. (Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből 4.) Budapest, 1931.
- Máthé* 2015. Quadripartitum kézirat azonosítása. NK Iv. 1573. Szerk. *Máthé Gábor*. A tanulmányok szerzői: *Béli Gábor – Bónis Péter*. Budapest, 2015.
- Mikó* 2014. *Mikó Gábor*: Középkori törvényeink és a Corpus Juris Hungarici. (Bölcsészdoktori értekezés.) Budapest, 2014.

Uralkodói évfordulók és kutatástörténet: Luxemburgi IV. Károly az újabb történeti irodalomban

A történeti évfordulók szokás szerint alkalmat jelenthetnek az új történeti összegzések megszületésére, egy-egy történeti személy fókuszba állítására, a korábbi kutatások összefoglalására, reprezentatív kiadványok megjelentetésére, vagy éppen látványos kiállítások megszervezésére. Luxemburgi IV. Károly személye több okból is a figyelem homlokterébe került az elmúlt évtizedek kutatásában, a hozzá kapcsolódó évfordulók pedig elősegítették, hogy a közfigyelem és a tudományos érdeklődés is felé forduljon.

A XIX. század második felétől a jubileumokhoz kapcsolódva számos fontos munka született a XIV. század derekának meghatározó jelentőségű uralkodójáról. Bár Emil Werunskynak (1850–1942), a prágai egyetem tanárának, Károly biográfusának a háromkötetes nagy műve csak 1880–1892 között jelent meg, de a szerzőnek a IV. Károlyról szóló két alapvető könyve is olvasható volt már 1878-ban, az uralkodó halálának 500. évfordulóján.¹ Werunsky munkái máig használatos kiindulópontot jelentenek Károly életének és korának kutatásában. Bár nem konkrétan az évforduló évében jelentek meg, de az azt megelőző és követő évek tudományos teljesítményéhez tartoznak a *Fontes Rerum Bohemicarum* sorozatának az 1870–80-as évekhez megjelent első kötetei, amelyek számos IV. Károly korára vonatkozó elbeszélő forrás máig is mérvadó kritikai kiadását közölték.²

A XX. század első fele nem bővelkedett a IV. Károlyval kapcsolatos kutatásokról tanúskodó művekben. Károly alakja és kora folyamatosan jelen volt mind a német, mind a cseh kutatásban, de a rá vonatkozó önálló művek kisebb számban születtek ebben az időszakban. A náci Németország történetírásában természetesen megjelentek a kor szellemiségének megfelelő, IV. Károly szerepét a Harmadik Birodalom felfogása szerint átértelmező munkák is.³

1978-ban IV. Károly halálának 600. évfordulója szolgáltatót ismét alkalmat több hozzá kapcsolódó fontos mű kiadására. A megemlékezéshez kötődő rendezvények és publikációk érintették mindazokat az országokat, melyek történeti okból sajátjuknak érezték IV. Károly személyét, így az 1978-as állapotoknak megfelelően Csehszlovákiát, Nyugat- és Kelet-Németországot egyaránt.⁴ A németországi kutatás egyik fő eredménye Ferdinand Seibt (1927–2003) biográfiájának, illetve

¹ *Emil Werunsky*: Italienische Politik: Papst Innocenz VI. und König Karl IV. in den Jahren 1353–1354. Wien, 1878.; *Emil Werunsky*: Der erste Römerzug Kaiser Karl IV (1354–1355). Innsbruck, 1878.; *Emil Werunsky*: Geschichte Kaiser Karls IV. und seiner Zeit. Bd. I–III. Innsbruck, 1880–1892.

² *Fontes rerum Bohemicarum*, I–IV. Ed. *Josef Emler*. Praha, 1873–1884.; *Spisové císaře Karla IV. na oslavu pětistýleté památky jeho*. Ed. *Josef Emler*. Praha, 1878.

³ *Erich Maschke*: Karl IV., Wesen und Werk. *Deutsche Kultur im Leben der Völker*, 3. (1940) 371–393. o.

⁴ Az 1978-as évfordulós megemlékezésekről és kiadványokról összefoglalóan lásd: *František Graus*: Kaiser Karl IV. Betrachtungen zur Literatur eines Jubiläumsjahres (1378/1978). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 28. (1980) 71–88. o.

az általa szerkesztett tanulmánykötetnek a megjelenése volt.⁵ A Münchenben működő, a cseh történelemre koncentrááló intézet, a Collegium Carolinum élén álló Seibt már korábban is több tanulmányt szentelt a IV. Károly-kori cseh és német történelemnek.⁶ A Seibt által kiadott tanulmánykötet egyik fő érdeme, hogy minden bizonnyal ez volt az első olyan többszemponútú, multidiszciplináris munka, amely a Károly uralkodása által érintett országok, köztük Magyarország szempontjából is összefoglalta a megjelenés idejében naprakésznek számító eredményeket.⁷

Seibt műve mellett a német történeti kutatás egy másik impozáns tanulmánykötettel is megemlékezett IV. Károly halálának évfordulójáról. A Hans Patze (1919–1995) által kiadott kötetben a középkorral foglalkozó korabeli német kutatás számos kiválósága képviseltette magát egy-egy tanulmánnyal.⁸ A csehszlovákiai történetírás az 1978-as évfordulóra Jiří Spěváček (1923–1996) életrajzával emlékezett meg, amit németül is kiadtak.⁹ Már az ekkori csehszlovákiai kiadványoknál is megjelent az igény, hogy összekapcsolják IV. Károly uralkodói alakját a korszak művészeti alkotásainak a bemutatásával. Ennek a példája Karel Neubert és Karel Stejskal kötete.¹⁰ Az jubileumi megemlékezésekhez hozzátartozott a megfelelő és méltó kiállítások rendezése. Minden bizonnyal a legjelentősebb ilyen rendezvény a nürnbergi várban megnyílt nagyszabású tárlat volt.¹¹ Ugyan az évforduló után egy évvel jelent meg, de kétségtelenül ahhoz kapcsolódik Eugen Hillenbrand munkája, IV. Károly önéletrajzáának máig használatos latin–német kétnyelvű kiadása is.¹²

Természetesen a keleti német állam, a Német Demokratikus Köztársaság történetírása se hagyta figyelmen kívül az évfordulót és IV. Károly szerepének saját szempontú értékelését. IV. Károlyról kialakított képük jellemző összefoglalását adja a (kelet-)berlini Humboldt egyetem tanára, Eckhard Müller-Mertens (1923–2015) tanulmánya, mely a korabeli kelet-német történelemfelfogást tükrözi.¹³

Érdemes megemlékezni röviden a IV. Károlyról Csehországon és Németországon kívül született művekről is. A nemzetközi történeti irodalom meglehetősen sokáig mostohán bánt Károllyal, az 1970–80-as évekig szinte alig jelent meg róla szóló tanulmány. Kivételnek számít Bede Jarrett (1881–1934) biográfiája az 1930-as évek közepéről. Az angol domonkos rendi szerző poszthumusz megjelent műve, amely Károly önéletrajzáának angol nyelvű részfordítását is adja, Jarrett munkásságában előzmények nélkülinek számít, nem ismeretes más írása, amely a Luxemburgi uralkodóról szólna.¹⁴

⁵ *Ferdinand Seibt*: Karl IV. : Ein Kaiser in Europa, 1346–1378. München, 1978.; *Kaiser Karl IV.: Staatsmann und Mäzen*. Hg. *Ferdinand Seibt*. München, 1978.; *Karl IV. und sein Kreis*. Hg. *Ferdinand Seibt*. München, 1978.

⁶ *Ferdinand Seibt*: Die Zeit der Luxemburger und der hussitischen Revolution. In: *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder*. Hg. *Karl Bosl*. Bd. 1. Stuttgart, 1967. 349–568. o.

⁷ *Karl Nebrung*: Ungarn. In: *Kaiser Karl IV.: Staatsmann und Mäzen*. Hg. *Ferdinand Seibt*. München, 1978. 183–185. o. 455. o.

⁸ *Kaiser Karl IV, 1316–1378: Forschungen über Kaiser und Reich*. (Blätter für deutsche Landesgeschichte 114.) Hg. *Hans Patze*. Neustadt/Aisch, 1978. Az tanulmányok szerzői többek között Eugen Hillenbrand, Reinhard Schneider, Klaus Militzer, Alfred Haverkamp, Peter Johaneck voltak.

⁹ *Jiří Spěváček*: Karel IV, život a dílo, 1316–1378. Praha, 1979.; *Jiří Spěváček*: Karl IV.: sein Leben und seine staatsmännische Leistung. Praha, 1979.

¹⁰ *Karel Neubert – Karel Stejskal*: Karl IV. und die Kultur und Kunst seiner Zeit. Hanau, 1978.

¹¹ *Johanna Herzogenberg*: Kaiser Karl IV.: 1316–1378: Führer durch die Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums München auf der Kaiserburg Nürnberg. München, 1978.

¹² *Eugen Hillenbrand*: Vita Caroli quarti. Die Autobiographie Karls IV. Stuttgart, 1979.

¹³ *Eckhard Müller-Mertens*: Kaiser Karl IV., 1346–1378. Herausforderung zur Wertung einer geschichtlichen Persönlichkeit. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 27. (1979) 340–356. o.

¹⁴ *Bede Jarrett*: The Emperor Charles IV. London, 1935.

A IV. Károllyal és a Luxemburgi dinasztiával kapcsolatos publikációk között kiemelkedő jelentőségűek azok a kiállítások, valamint kapcsolódó katalógusai, tanulmányköteteik, melyek nem csupán a tudományos kutatás, hanem a nagyközönség érdeklődését is szem előtt tartva születtek. A kölni Schnütgen Múzeumban 1978–1979-ben megrendezett úttörő jellegű kiállítás, a *Die Parler und der Schöne Stil* című tárlat jelentőségét az adja, hogy az elsők között hívta fel a figyelmet a közép-európai térség XIV. századi művészetére. Ahogy a kiállítás, valamint a katalógus- és tanulmánykötet igazolta, a Kölnből származó, majd Schwäbisch Gmündbe került Parlerék, különösképpen a Csehországban is aktív Peter Parler, illetve fiai, Vencel és János, valamint Henrik Parler meghatározó hatást gyakoroltak a prágai Szent Vitus székesegyház és más korabeli csehországi egyházi épületek tervezésére és kivitelezésére. A kölni kiállítás és az ahhoz kapcsolódó kiadványok a címben is szereplő Schöne Stil, a szép, avagy lágy stílus és az internacionális gótika részletes bemutatásával az elsők között vállalták a XIV. század második felében Prágából kisugárzó művészeti kezdeményezések európai hatásának átfogó vizsgálatát.¹⁵ A fenti kiállításához kapcsolódó ötkötetes kiadványsorozat további fontos vonása, hogy abban az országokon átívelő régió számos kutatójának írásait sikerült összegyűjteni. A magyarországi kutatást Eisler János, Kolba Judit, Kubinyi András, Marosi Ernő, Prokopp Mária és Vizkelety András tanulmánya képviselte a kötetekben. A kiállítást, illetve a köteteket Marosi Ernő tette később részletes elemzés és kritika tárgyává.¹⁶

A közép-kelet-európai országokban lezajlott rendszerváltások sorozata és a Csehország, illetve a cseh történelem iránt megélénkülő érdeklődés számos olyan nagy nemzetközi kiállítás létrejöttét segítette elő, amelyek kétségtelenül sok új eredményt hoztak és ismét az érdeklődés homlokterébe állították a régió középkori művészetét és történelmét. A teljesség igénye nélkül érdemes megemlíteni az 1997-ben a prágai Nemzeti Galériában Jiří Fajt által megrendezett, Magister Theodoricus munkásságnak szentelt kiállítást.¹⁷ Theodoric mester a Prága közelében lévő Karlštejn várának Szent Kereszt kápolnája számára készítette el IV. Károly megbízása alapján a 129 táblaképből álló, szenteket, prófétákat és angyalokat ábrázoló sorozatát. A kiállítás és a tanulmánykötet IV. Károly személyes „panteonjával” ismerteti meg az olvasót. Szintén a fenti kiállításához kapcsolódott a prágai Nemzeti Galéria 1998-ban Jiří Fajt által szervezett konferenciája az udvari kápolnák szerepéről. Bár a konferencia fókuszában alapvetően a művészettörténeti vonatkozások álltak, a kötet számos új információt közöl Károly ereklyetiszteletéről és személyes vallásosságáról is, ami a Karlštejni Szent Kereszt kápolna jellegében és IV. Károlynak ahhoz fűződő különleges kapcsolatában érhető tetten.¹⁸

¹⁵ *Die Parler und der schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle. Bd. I–III.* Hg. Anton Legner. Köln, 1978.; *Die Parler und der schöne Stil, 1350–1400: europäische Kunst unter den Luxemburgern : das internationale Kolloquium vom 5. bis zum 12. März 1979 anlässlich der Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln.* Hg. Anton Legner. Köln, 1980.; *Die Parler und der schöne Stil, 1350–1400: europäische Kunst unter den Luxemburgern. Resultatband zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln.* Hg. Anton Legner. Köln, 1980.

¹⁶ *Marosi Ernő: A Parlerék és a „szép stílus”, 1350–1400, európai művészet a Luxemburgok idején: késői megjegyzések a kölni Schnütgen-Museum 1978–79-es kiállításához. Tanulmányok Budapest múltjából, 22.* (1988) 319–336. o.

¹⁷ *Magister Theodoricus, dvorní malíř Císaře Karla IV.: umělecká výzdoba posvátných prostor hradu Karlšteina.* Ed. Jiří Fajt. Praha, 1997.; *Magister Theodoricus: Court Painter of Emperor Charles IV. The Pictorial Decoration of the Shrines at Karlštejn Castle.* Ed. Jiří Fajt. Prague, 1998.

¹⁸ *Court Chapels of the High and Late Middle Ages and their Artistic Decoration. Dvorské kaple vrcholného a pozdního středověku a jejich umělecká výzdoba.* Ed. Jiří Fajt. Praha, 2003.

A New York-i Metropolitan Museum által 2005-ben rendezett *Prague, The Crown of Bohemia, 1347–1437* című kiállítás, illetve annak prágai bemutatása ismertette meg feltehetően a legtöbb érdeklődővel a IV. Károly trónra lépésétől fia, Zsigmond haláig tartó szűk évszázad csehországi változásaira vonatkozó újabb tudományos eredményeket.¹⁹ Ez a kiállítás, illetve a hozzá kapcsolódó kötet, bár nem hagyta figyelmen kívül a művészet megújulását a tárgyalt időszakban, mégsem kizárólag művészettörténeti orientációjú volt, hanem figyelt a korszak politikai vetületére, ezen túlmenően többek között a városfejlődésre, Prága uralkodói rezidenciaként való formálódására, illetve a Luxemburgi uralkodóknak Prága fejlesztése érdekében tett lépéseire.²⁰ A Luxemburgok közép-európai szerepéről nem csak az érintett országok történetírása, hanem természetesen Luxemburg Nagyhercegség is a saját történetét érintő fejezetként emlékezett meg.²¹

A Luxemburgi dinasztia tagjai közül nemcsak Károly, hanem a korábbi és későbbi generációk tagjai is méltán keltették fel az utókor érdeklődését. Így például Károly apja, Luxemburgi János, illetve két trónra került fia, Vencel és Zsigmond alakja is önálló kiállítások, illetve tanulmánykötetek fókuszába került. Luxemburgi János uralkodási időszakának művészeti alkotásairól, illetve Jánosnak a Přemysl Erzsébettel 1310-ben kötött házassága évfordulójára külön kiállítások szerveztek, illetve tanulmánykötetek jelentek meg.²²

IV. Károly fia, Zsigmond, értelemszerűen mindig is a magyarországi kutatás homlokerében állt. Az évfordulókhoz kapcsolódóan a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett *Zsigmond és kora a művészetben, 1387–1437* című kiállítás 1987-ben, Zsigmond trónralépésének 600. évfordulóján, vagy a 2006-ban a budapesti Szépművészeti Múzeumban bemutatott *Sigismundus rex et imperator: művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában* című másik kiállítás alkalmat adtak arra, hogy a hazai és nemzetközi kutatás újabb eredményei a nagyközönség számára is elérhető formában megjelenjenek.²³ A rendezvényekhez kapcsolódó tanulmánykötetek magától értetődően nem csak Zsigmond időszakára vonatkozólag hoztak új következtetéseket, hanem a megelőző generáció korára is, hiszen Zsigmond köztudomásúlag sokat merített apja uralkodási mintájából is.²⁴

Az újabb kiállítások és publikációk kimondottan nagy hangsúlyt helyeznek arra, hogy a Luxemburgok Csehországát a XIV. század nemzetközi politikai rendszerének kontextusában mutassák be, az ország uralkodói székvárosát, Prágát pedig a birodalom egyik székvárosaként vizsgálják, természetes összehasonlításban Nürnberggel. A 2009-ben megjelent *Kunst als Herrschaftsinstrument* című kötet az uralkodói művészetpártolást kifejezetten a hatalom reprezentációjának eszközeként értelmezi.²⁵

¹⁹ Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden: Kunst und Repräsentation des Hauses Luxemburg 1310–1437. Hg. *Jiří Fajt*. München, 2006.

²⁰ Prague: The Crown of Bohemia, 1347–1437. Ed. *Barbara Drake Boehm – Jiří Fajt*. New York, New Haven, 2005.

²¹ Die Erbtöchter, der fremde Fürst und das Land: die Ehe Johannes des Blinden und Elisabeths von Böhmen in vergleichender europäischer Perspektive. Hg. *Michel Pauly*. Luxembourg, 2013.

²² *Johann der Blinde: Graf von Luxemburg, König von Böhmen, 1296–1346*. Tagungsband der 9es Journées Lotharingiennes, 22–26 Oktober 1996, Centre Universitaire de Luxembourg = [Jean l’aveugle, Comte de Luxembourg, roi de Bohême, 1296–1346]. Hg. *Michel Pauly*. Luxembourg, 1997.; King John of Luxembourg (1296–1346) and the Art of His Era: Proceedings of the International Conference, Prague, September 16–20, 1996. Ed. *Klára Benešová*. Prague, 1998.; A Royal Marriage: Elisabeth Premyslid and John of Luxembourg, 1310. Ed. *Klára Benešová*. Prague, 2011.

²³ Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437. Szerk. *Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde*. Budapest, 1987.; *Sigismundus rex et imperator: művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában: 1387–1437: kiállítási katalógus*. Szerk. *Takács Imre*. Budapest, 2006.

²⁴ *Sigismundus von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa*. Hg. *Michel Pauly – François Reinert*. Mainz, 2006.

²⁵ *Kunst als Herrschaftsinstrument: Böhmen und das Heilige Römische Reich unter den Luxemburgern im europäischen Kontext*. Hg. *Jiří Fajt – Andreas Langer*. München, 2009.

Az elmúlt két évtizedben kétségtelenül megélenkült és összetettebbé, plasztikusabbá vált a IV. Károly alakjával és korával foglalkozó történeti irodalom. Új, különböző megközelítéseket tükröző tanulmányok sora foglalkozott Károssal, ezek közül említhetők például Martin Bauch tanulmányai, melyek részben Károly személyes istenhitének, illetve szentkultuszának formálódását elemzik.²⁶ Bauch monográfiája, amely a Darmstadtban megvédett doktori disszertációján alapul, a Károly tulajdonában állott ereklyék teljes katalógusát adva vizsgálja a vallásosság és ereklyekultusz uralkodói legitimációra tett hatását.²⁷ Szintén a fiatalabb történészgenerációba tartozik Robert Antonín, az Ostravai Egyetem oktatója, aki elsősorban a politikai gondolkodás alakulása irányából közelített a középkori cseh uralkodókhoz, így IV. Károlyhoz is. Ő foglalkozott például IV. Károly uralkodói bevonulásaival, köztük a párizsi adventusával.²⁸ Számos tanulmányban elemezte az ideális uralkodó középkori képét, illetve ennek cseh forrásokban mutatkozó tükröződését.²⁹ 2013-ban megjelent monográfiájában IV. Károly példáján keresztül is részletesen vizsgálta az ideális uralkodóval kapcsolatos ókori és bibliai hagyományok továbbélését, a cseh uralkodói ceremóniák és rituálék szerepét, illetve Károly irodalmi munkásságának politikai gondolkodással kapcsolatos vetületét.³⁰

A Luxemburgok kora és azon belül is IV. Károly uralkodásának időszaka hagyományosan kitüntetett területe a cseh, német és szélesebb értelemben véve a közép-európai középkorkutatásnak. Szinte lehetetlen áttekinteni akár csak az újabb publikációkat is ezen a téren. Ezzel a korszakkal foglalkozva érdemes arra is felfigyelni, hogy a korábbiaktól eltérően az Angliában, vagy az Egyesült Államokban élő, angolul publikáló középkorkutatók között egyre erőteljesebben jelentkezik a XIV. századi Közép-Európa iránti érdeklődés, és számos fontos új tanulmány fűződik e szerzők nevéhez. Közöttük a viszonylag idősebb generáció képviselője Paul Crossley, a londoni Courtauld Institute emeritus professzora. Ő korai munkájában a III. Kázmér-kori kislengyelországi építészetet kutatta, de természetesen is foglalkozott a korabeli csehországi folyamatokkal is.³¹ Az erre vonatkozó munkái közül a legfontosabb a IV. Károly kori építészeti politikai reprezentációban betöltött szerepét vizsgálja.³² Paul Crossley tanítványa Zoë Opacic a Courtauld

²⁶ *Martin Bauch*: Der Kaiser und die Stadtpatrone: Karl IV. und die Schutzheiligen der Städte im Reich. In: *Städtische Kulte im Mittelalter*. Hg. *Susanne Ehrlich – Jörg Oberste*. Regensburg, 2010. 169–188. o.; *Martin Bauch*: Einbinden – Belohnen – Stärken: über echte und vermeintliche Reliquienschenkungen Kaiser Karls IV. In: *Soziale Bindungen und gesellschaftliche Strukturen im späten Mittelalter (14.–16. Jahrhundert)*. Hg. *Eva Schlottheuber – Hubertus Seibert*. Göttingen, 2013. 79–111. o.; *Martin Bauch*: Nicht heilig, aber auserwählt: Spezifik und Dynamik eines sakralen Herrschaftsstils Kaiser Karls IV. In: *Sakralität und Devianz. Konstruktionen, Normen, Praxis*. Hg. *Herbers Herbers Klaus – Larissa Düchting*. Stuttgart, 2015. 85–104. o.

²⁷ *Martin Bauch*: *Divina favente clemencia: Auserwählung, Frömmigkeit und Heilungsvermittlung in der Herrschaftspraxis Kaiser Karls IV.* Köln, 2015.

²⁸ *Robert Antonín – Tomáš Borovský*: Vjezd středověkého panovníka do města – mezi ideálem a realitou. *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis*, 2. (2009) 39–59. o.

²⁹ *Robert Antonín*: Ideál panovnícké moci v narativních pramenech českého středověku. In: *Dvory a rezidence ve středověku*. Ed. *Dana Dvůráčková-Malá – Jan Zelenka*. Tom. 2. Praha, 2008. 401–417. o.

³⁰ *Robert Antonín*: Ideální panovník českého středověku: kulturně-historická skica z dějin středověkého myšlení. Praha, 2013. 165–214., 291–382. o. Ennek angol fordítását lásd: *Robert Antonín*: *The Ideal Ruler in Medieval Bohemia*. Leiden–Boston, 2017.

³¹ *Paul Crossley*: *Gothic Architecture in the Reign of Kasimir the Great. Church Architecture in Lesser Poland, 1320–1380*. Kraków, 1985.

³² *Paul Crossley*: *The Politics of Presentation: The Architecture of Charles IV of Bohemia*. In: *Courts and Regions in Medieval Europe*. Ed. *Sarah Rees Jones – Richard Marks – A. J. Minnis*. York, 2000. 99–172. o.; *Paul Crossley*: *Bohemia Sacra: Liturgy and History in Prague Cathedral*. In: *Pierre, lumière, couleur: études d'histoire de l'art du Moyen Âge en l'honneur d'Anne Prache*. Éd. *Fabienne Joubert – Dany Sandron*. Paris, 1999. 341–365. o.; *Paul*

Institute-ban védte meg máig kiadatlan disszertációját, melyben a prágai Emmaus kolostor példáját elemezve írt a szláv hagyományok és a császári ideológia összefüggéseiről.³³ Opacic azóta is számos tanulmányban foglalkozott a IV. Károly-kori Prágával,³⁴ vagy épp a középkori Prága szakrális topográfiájával.³⁵

Szintén egy Londonban született doktori disszertáció keretében vizsgálta Jana Gajdosová a prágai Károly-híd építészettörténetét, melynek során foglalkozott a hídnak a Károly-kori Prága uralkodói reprezentációjában betöltött szerepével,³⁶ Richard Némec pedig, aki Freiburg im Breisgau egyetemén doktorált, IV. Károly cseh korona területén lévő uralkodói rezidenciáinak összehasonlító elemzését végezte el.³⁷ A korszakkal foglalkozó újabb doktori értekezések közé tartozik még Eleanor Janega munkája, amely a IV. Károly uralkodása második felében aktív, Jan Hus előfutárának is tekintett prágai prédikátor, Jan Milíč pályáját elemezte.³⁸

A korábban említett Zoe Opacichoz hasonlóan a szláv hatás vizsgálatán keresztül jutott el IV. Károly korához a University of Pennsylvania tanára, Julia Verkholantsev is, de ő nem művészet-történészként közelített a korszakhoz, hanem a szláv liturgia csehországi használatának nyomait követte.³⁹ Hozzá hasonlóan az Egyesült Államokban dolgozik David Mengel, aki a disszertációjában a IV. Károly-kori Prága egyházi topográfiájával, az uralkodói reprezentáció és városi térhasználat kérdéseivel foglalkozott,⁴⁰ majd újabb tanulmányaiban a szentkultusz és a városi valósággyakorlat viszonyát vizsgálta.⁴¹

Jelenleg Iva Rosario kötete a legalaposabb, gazdagon illusztrált, viszonylag naprakész angol nyelvű munka IV. Károly művészetpártoló szerepéről, az általa követett szentkultuszról és ural-

Crossley – Zoë Opacic: Prague as a New Capital. In: Prague. The Crown of Bohemia 1347–1437. Ed. Barbara Drake Boehm – Jiří Fajt. New York, 2005. 59–74. o.

³³ *Zorana Opacic*: Charles IV and the Emmaus Monastery: Slavonic Tradition and Imperial Ideology in Fourteenth-Century Prague. London, 2003.

³⁴ *Zoë Opacic*: Karolus Magnus and Karolus Quartus: Imperial Role Models in Ingelheim, Aachen and Prague. In: Mainz and the Middle Rhine Valley. Medieval art. Architecture and Archaeology. Ed. Ute Engel. Leeds, 2007. 221–246. o.

³⁵ *Zoë Opacic*: The Sacred Topography of Medieval Prague. In: Sacred Sites and Holy Places. Exploring the Sacralization of Landscape through Time and Space. Ed. Sebjörg Walaker Nordeide – Stefan Brink. Turnhout, 2012. 253–281. o.

³⁶ *Jana Gajdosová*: The Charles Bridge: Ceremony and Propaganda in Medieval Prague. London, 2015.

³⁷ *Richard Némec*: Architektura – vláda – země: rezidence Karla IV. v Praze a zemích Koruny české. Dolní Břežany, 2015.; *Richard Némec*: Architektur – Herrschaft – Land: die Residenzen Karls IV. in Prag und den Ländern der Böhmischen Krone. Petersberg, 2015.

³⁸ *Eleanor Janega*: Jan Milíč of Kroměříž and Emperor Charles IV. Preaching, Power, and the Church of Prague. London, 2015.

³⁹ *Julia Verkholantsev*: St. Jerome, Apostle to the Slavs, and the Roman Slavonic Rite. *Speculum*, 87. (2012) 37–63. o.; *Julia Verkholantsev*: St. Jerome As a Slavic Apostle in Luxemburg Bohemia. *Viator*, 44. (2013) 251–286. o.; *Julia Verkholantsev*: The Slavic Letters of St. Jerome. The History of the Legend and its Legacy, Or, How the Translator of the Vulgate Became an Apostle of the Slavs. DeKalb, Ill., 2014.

⁴⁰ *David C. Mengel*: Bones, Stones, and Brothels: Religion and Topography in Prague under Emperor Charles IV (1346–78). Notre Dame, 2003.

⁴¹ *David Charles Mengel*: A Holy and Faithful Fellowship: Royal Saints in Fourteenth-century Prague. In: Evropa a Cechy na konci stredoveku: Sborník příspěvků venovaných Františku Šmahelovi. Ed. Eva Doležalová – Robert Novotný – Pavel Soukup. Praha, 2004. 145–158. o.; *David Charles Mengel*: Remembering Bohemia's Forgotten Patron Saint. In: The Bohemian Reformation and Religious Practice. Vol. 6. Ed. Zdeněk V. David – David Ralph Holton. Prague, 2007. 17–32. o.; *David Charles Mengel*: Emperor Charles IV (1346–1378) as the Architect of Local Religion in Prague. *Austrian History Yearbook*, 41. (2010) 15–29. o.

kodásának legitimitációjáról.⁴² Ez a könyv a szerző egyetlen ezzel a témával foglalkozó tudományos publikációja, ami Melbourne-i Egyetemen megvédett doktori disszertációján alapul.

A francia történetírásnak a IV. Károllyal kapcsolatos legfontosabb, viszonylag új eredménye Károly önéletrajzához kötődik. Pierre Monnet és Jean-Claude Schmitt szervezésében a Párizsban működő Groupe d'Anthropologie Historique de l'Occident Médiéval (GAHOM) keretén belül 2005 és 2010 között folyt az a program, amely az uralkodói önéletrajásokat vette vizsgálat alá. A kutatás eredményeit egy gyűjteményes kötetben tették közzé, melyben a 2008-ban tartott konferencia anyagát összegezték és a középkori uralkodói önéletrajzok új szempontú, összehasonlító áttekintését adták.⁴³ Pierre Monnet és Jean-Claude Schmitt 2010-ben jelentette meg a program egyik leglényegesebb eredményét, IV. Károly önéletrajzának kétnyelvű, latin–francia kiadását.⁴⁴

Lehetetlen végigtekinteni, hogy az utóbbi néhány évtized cseh történetírásában hányan és milyen szempontból foglalkoztak IV. Károly alakjával és korával. A Regesta Imperii bibliográfia távolról sem teljes adatbázisa több mint hétszáz olyan IV. Károllyal foglalkozó publikációt regisztrált, amely az 1978-as jubileumi év óta jelent meg, és ezek közül több mint kétszáz cseh nyelvű.⁴⁵ Ebben az adatgyűjtésben minden bizonnyal még nincs benne az összes, a 2016-os jubileumra, Károly születésének 700. évfordulójára megjelent új munka, így természetesen az áttekintő válogatás is csak esetleges lehet.

Néhány kutató neve és ide kapcsolódó munkájuk megemlézése azonban ízelítőt adhat, hogy milyen bőséges, gazdag és sokirányú a IV. Károllyal foglalkozó újabb cseh történeti irodalom. František Kavka, Károly egyik jól ismert biográfusa írt Károly udvaráról,⁴⁶ illetve megírta Károly életrajzát. Marie Bláhová foglalkozott a IV. Károly uralkodói legitimitációja szempontjából kulcsfontosságú kérdéssel, a Szent Vencel kultusz továbbélésével és alkalmazásával, illetve például Nagy Károly tiszteletének Károly uralkodói reprezentációjára gyakorolt hatásával.⁴⁷ Klára Benešová Luxemburgi Jánostól kezdve és Zsigmonddal bezárólag minden Luxemburgi dinasztiaiból származó cseh király uralmának művészettörténeti vetületével foglalkozott, írt az Emmaus kolostor építéstörténetéről⁴⁸ és a Parlerék csehországi építészeti hatásáról is.⁴⁹ A szintén művészettörténész Kateřina Kubínová Károly Rómában tett látogatásairól, valamint azok közvetlen és áttételes hatásairól írt.⁵⁰

⁴² *Iva Rosario*: Art and Propaganda: Charles IV of Bohemia, 1346–1378. Woodbridge, 2000.

⁴³ *Autobiographies souveraines*: Fondation Singer-Polignac. <https://www.singer-polignac.org/en/missions/lettres-et-arts/colloques/505-autobiographies-souveraines> (A megtekintés időpontja: 2017. 12. 01.); *Pierre Monnet – Jean-Claude Schmitt*: *Autobiographies souveraines*. Paris, 2012.

⁴⁴ *Vie de Charles IV de Luxembourg*. Éd. *Pierre Monnet – Jean-Claude Schmitt*. Paris, 2010.

⁴⁵ [opac.regesta-imperii.de/lang_en/suche.php?qs=&thes=Karl+<Römisch-Deutsches+Reich%2C+Kaiser%2C+IV.>+\(1346-1378\)&ts=&ps=&tags=&sprache=&objektart=alle&pagesize=20&sortierung=d&ejahr=1978-](http://opac.regesta-imperii.de/lang_en/suche.php?qs=&thes=Karl+<Römisch-Deutsches+Reich%2C+Kaiser%2C+IV.>+(1346-1378)&ts=&ps=&tags=&sprache=&objektart=alle&pagesize=20&sortierung=d&ejahr=1978-) (A megtekintés időpontja: 2017. 12. 01.)

⁴⁶ *František Kavka*: *Am Hofe Karls IV*. Leipzig, 1989.; *František Kavka*: *Život na dvoře Karla IV*. Praha, 1993.

⁴⁷ *Marie Bláhová*: *Der Kult des Heiligen Wenzel in der Ideologie Karls IV*. In: *Fonctions sociales et politiques du culte des saints dans les sociétés de rite grec et latin au Moyen Age et à l'époque moderne. Approche comparative*, Ed. *Derwich, Marek – Michel Dmitrev*. Wrocław, 1999. 227–236. o.; *Marie Bláhová*: *Nachleben Karls des Großen in der Propaganda Karls IV*. *Das Mittelalter*, 4. (1999) 11–25. o.

⁴⁸ *Emauzy: benediktinský klášter Na Slovanech v srdci Prahy: soubor statí věnovaných znovuotevření chrámu Panny Marie a sv. Jeronýma benediktinského kláštera na Slovanech*, Opatství Emauzy 21. 4. 2003. Ed. *Klára Benešová – Kateřina Kubínová*. Praha, 2007.

⁴⁹ *Klára Benešová*: *D'artistes exogènes en artistes établis: l'exemple des Parler en Bohême (1356–1420)*. In: *Les transferts artistiques dans l'Europe gothique*, Ed. *Jacques Dubois – Jean-Marie Guillouët – Benoît Van den Bossche*. Paris, 2014. 189–208. o.

⁵⁰ *Kateřina Kubínová*: *Imitatio Romae – Karel IV. a Řím*. Praha, 2006.

Mindenképpen meg kell említeni František Šmahelnak, a cseh középkortudomány megkerülhetetlen hatású képviselőjének a 2006-ban cseh nyelven, majd 2014-ben angol fordításban is megjelent könyvét.⁵¹ Šmahel alapvetően a IV. Károly utáni korszak kutatója, fő munkái a prágai egyetem középkori történetéről és a huszitizmusról szólnak, de időskori nagy munkájában az öreg IV. Károly 1377–1378-as utolsó hosszabb útjával, az V. Károly francia király udvarában tett párizsi látogatásával foglalkozik. Šmahel a *Grandes Chroniques de France* szöveges és képi anyagát feldolgozva elemezte IV. Károly visszatérését ifjúsága és tanulmányai színhelyére, ahol bő fél évszázaddal korábban, IV. (Szép) Károly francia király udvarában élt.

2016-ban IV. Károly születésének 700. évfordulója új kiadványok megjelenésére, több konferencia és kiállítás megszervezésére adott alkalmat. Ekkor jelent meg Jiří Kuthan és Jan Royt munkája, a több mint ezer oldalas történelmi portré IV. Károlyról.⁵² Ez a kötet az uralkodót erős jövőképpel rendelkező királyként mutatja be, politikai szerepét, a művészetre gyakorolt hatását és művészetpártolását egyenrangú jelentőségű tényezőként elemezve.

Az évforduló minden bizonnyal egyik legfontosabb teljesítménye a *Císař Karel IV. 1316–2016 / Kaiser Karl IV. 1316–2016* című Prágában és Nürnbergben megrendezett kiállítás volt. A több mint hétszáz oldalas, reprezentatív, gazdagon illusztrált katalógus hosszú időre alapvető tájékoztató és hivatkozási pontja lesz a IV. Károlyval kapcsolatos kutatásoknak.⁵³ Ez a kötet értelemszerűen sokkal bővebb, összetettebb képet tükröz Károlyról, mint amit a prágai, vagy nürnbergi kiállítás ténylegesen be tudott mutatni. A kötet cseh és német szerzői széles panorámában mutatják be az uralkodó korát. A politika- és eseménytörténeti háttér mellett az olvasó megismerheti Károly sokszínű személyiségét, írói munkásságát, építkezéseit és művészetre gyakorolt hatását, a legitímációra vonatkozó koncepcióját és az uralkodói reprezentáció eszközeinek sokrétű használatát. A szentkultusz és az ereklyék gyűjtése is fontos helyet kap az áttekintésben, ami Károly utóéletének és hatásának vizsgálatával zárul.

***

A fenti áttekintés természetesen nem lehetett teljes, de IV. Károly életének és korának részben épp az évfordulókhöz kapcsolódóan megszületett gazdag tudományos – és nem csupán tudományos – recepciója mutatja, hogy a XIV. század derekának meghatározó jelentőségű cseh és német uralkodója iránt milyen mértékben nőtt meg az érdeklődés az elmúlt néhány évtizedben. Hatása és sokrétű tevékenysége minden bizonnyal a továbbiakban is alkalmat fog adni arra, hogy új megközelítésű munkák szülessenek róla.

⁵¹ *František Šmahel: Cesta Karla IV. do Francie, 1377–1378. Praha, 2006.; František Šmahel: The Parisian Summit, 1377–78: Emperor Charles IV and King Charles V of France, 2014. Prague, 2014.*

⁵² *Jiří Kuthan – Jan Royt: Karel IV.: císař a český král – vizionář a zakladatel. Praha, 2016.*

⁵³ *Kaiser Karl IV. 1316–2016. Ausstellungskatalog Erste Bayerisch-Tschechische Landesausstellung. (Nationalgalerie Prag/Germanisches Nationalmuseum Nürnberg). Hg. Jiří Fajt – Markus Hörsch. Praha, 2016.*

Der Seekrieg in der Adria 1866

Österreich und „seine“ Kriegsmarine

Obwohl bereits im XIV. Jahrhundert erste Küstenlandstriche der Adria in habsburgischen Besitz gelangten und damit die Basis für die Entwicklung einer eigenständigen Seefahrt gelegt schien, blieb der sich nur langsam entwickelnde Seehandel vor allem auf die Eigeninitiative der Küstenbewohner beschränkt. Der Schutz der Handelsfahrzeuge insbesondere gegen türkische und maurische Freibeuter oblag gleichfalls der Zivilbevölkerung und kam über die Bildung einer Küstenmiliz und die Bewaffnung einiger Handelsschiffe nicht hinaus. Während des XVI. Jahrhunderts scheiterten maritime Bestrebungen dann auch aufgrund der Dominanz der Republiken Venedig und Ragusa, die nur allzu genau darauf achteten, daß ihnen aus den habsburgischen Küstenlandstrichen keine kommerzielle bzw. militärische Konkurrenz entstehen würde. Lediglich für die Abwehr von Seeräubern wurden gemeinsame Schiffskontingente gebildet, wobei Venedig das schwimmende Material, das erbländische Küstengebiet die Besatzungen zu stellen hatte.¹ Anfang des XVII. Jahrhunderts sollte es dann trotzdem zum offenen Konflikt mit der Lagunenrepublik kommen, zumal vor allem aus dem osmanischen Reichsgebiet an die kroatische Küste geflüchtete Christen („Uskokken“) sich durch Übergriffe auf die Handelsschiffahrt eine Lebensgrundlage zu schaffen suchten. Die Beeinträchtigung des Seehandels betraf insbesondere venezianische Kauffahrer, welche durch die in und um Zengg (heute Senj) siedelnden Uskokken ständig bedroht wurden. Nachdem eine von Venedig gewünschte Absiedelung der Uskokken seitens des Kaisers abgelehnt wurde, kam es 1615 sogar zum Krieg, der letztlich aufgrund der Ereignisse in Mitteleuropa im Jahre 1618 im Rahmen eines Verhandlungsfriedens – die Uskokken wurden an die Karlstädter Militärgrenze abgesiedelt – beendet wurde.²

Während des Dreißigjährigen Krieges findet sich im Jahre 1628 eine Bestallung des Herzogs von Friedland (Wallenstein) als „General-Capitain des oceanischen und baltischen Meeres und der aufhabenden Armada“, welche auf das Vorhandensein einer katholischen Kriegsmarine hindeutet.³ Schiffe und Mannschaften dürften weitgehend von norddeutschen Küsten gestellt worden sein, eine stärkere Inanspruchnahme der Habsburgischen Erblande ist eher unwahrscheinlich. Über das tatsächliche Schicksal bzw. die Stärke dieser kaiserlichen Flotte in der Ostsee ist jedoch nur wenig bekannt, doch gilt als gesichert, daß es wiederholt zu Gefechten mit schwedischen Schiffen gekommen ist.

An der Gründung einer ständigen eigenen Kriegsmarine waren das Reich und die in kontinentalen Maßstäben denkende Habsburgerdynastie nach Ende des Dreißigjährigen Krieges jedoch vorerst nicht interessiert, umso mehr, als das politische und militärische Schwergewicht

¹ *Josef Ritter Rechberger von Rechcron*: Geschichte der k.k. Kriegsmarine. I. Theil. Österreichs Seewesen in dem Zeitraume von 1500–1797. Wien, 1882. S. 2–4.

² Ebda. S. 9.

³ Ebda. S. 9.

der Habsburger Ende des 17. und Anfang des 18. Jahrhunderts aufgrund der immer wieder aufbrechenden Konflikte mit dem Osmanischen Reich vor allem auf Ost- und Südosteuropa ausgerichtet war. Daß man allerdings bereit war, die Schifffahrt – sofern sie für militärische Landoperationen nützlich schien – zu fördern, manifestierte sich in der Schaffung einer beachtlichen, vorerst nach ungarischem („Nassadisten“), dann nach türkischem Vorbild entwickelten Donauflotte. Diese aus Tschaiken und Kanonenbarken bestehende Flotte hatte ihre Existenz vor allem dem Vorhandensein einer osmanischen Flußstreitmacht zu verdanken, der ein kaiserliches Gegengewicht entgegengestellt werden sollte. Die durchaus positiven militärischen Erfahrungen wurden jedoch von den hohen Anschaffungs- und Folgekosten – neben dem Bau gestaltete sich vor allem die Instandhaltung als überaus kostenintensiv – überdeckt, sodaß der entscheidende Impuls, dem Landheer zusätzlich auch eine kaiserliche Hochseemarine zur Seite zu stellen, nicht erfolgte.

Erst mit der Gründung der „Privilegierten Orientalischen Compagnie“ und der „k.k. Ostendischen Handelsgesellschaft“ zur geregelten Abwicklung des Handels mit der Levante, Indien, Afrika und China war von Kaiser Karl VI. auch die Aufstellung einer eigenen „k.k. Kriegsflotte“ vorgesehen worden. Ihre Aufgabe bestand bzw. hätte im Schutz der Handelsschifffahrt bestanden, doch blieb ihre Stärke aufgrund finanzieller Schwierigkeiten auf wenige bewaffnete Kauffahrer beschränkt, welche die an sie gestellten Erwartungen nicht erfüllen konnten. Mit der Auflösung der beiden Handelsgesellschaften verschwand die ohnehin nur symbolisch existierende k.k. Kriegsflotte auch von der Adria.

Mit dem Regierungsantritt Kaiser Josephs II. wurde dem Monarchen seitens des Grafen Kaunitz empfohlen, zum Schutz der k.k. Handelsschifffahrt im Mittelmeer eine eigene Kriegsmarine vorzusehen. Die entstehenden Kosten sollten durch den erhöhten Gewinn des Seehandels kompensiert werden. Doch der Kaiser zweifelte sowohl an der Einbringung der notwendigen Finanzmittel als auch an der grundsätzlichen Sinnhaftigkeit einer eigenen Kriegsflotte. Dennoch sollten sich k.k. Kriegsschiffe bereits wenige Jahre später als absolut notwendig erweisen. Als Holland österreichischen Handelsschiffen die Benützung der Schelde verwehrte, sollten zwei angekaufte Kutter, *LE JUSTE* und *LE FERME* (je 20 Kanonen) die Blockade öffnen. 1784 kam es jedoch zu einem raschen Friedensschluß, so daß die beiden Kutter vor Ort nicht mehr benötigt wurden und nach Triest segeln konnten.⁴ Sie bildeten schließlich den Kern des von Kaiser Joseph II. ab dem Jahr 1786 angestrebten Vorhabens, eine eigenständige maritime Komponente innerhalb der Streitkräfte aufzubauen. Dieses Vorhaben litt neuerlich an chronischen finanziellen Problemen, teilweise durch den kostspieligen Türkenkrieg von 1788/89 ausgelöst, obwohl durch die Einbindung des Triestiner Marinearsenals zumindest eine leistungsfähige logistische Basis für den Bau bzw. die Ausrüstung und Armierung von Kriegsschiffen (v.a. Kanonenbooten) zur Verfügung stand.

Infolge der Beendigung des Krieges mit dem Osmanischen Reich trat aber ein gegenteiliger Effekt ein, zumal – so die Argumentation des für die Aufbringung der finanziellen Mittel verantwortlichen Triestiner Gouvernements – dadurch auch die Gefährdung durch türkische „Barbaresken“ bedeutend gesunken und der Bedarf an teuren Kriegsschiffen nicht mehr gegeben wäre. Der neue Kaiser, Leopold II., schloß sich entgegen der Einschätzung des Hofkriegsrates dieser Meinung an und ordnete die Verkleinerung der Flotte an, denen vor allem die beiden Kutter zum Opfer fielen; sie wurden weit unter Wert verkauft.⁵

Diese oftmals auch als „Triestiner Marine“ bezeichnete erheblich verkleinerte Flotte spielte, trotz nachmaliger Verstärkung durch bewaffnete Handelsschiffe, in den Kriegen gegen Frankreich

⁴ Ebda. S. 160 f.

⁵ Ebda. S. 222 f.

keine herausragende Rolle. Erst durch den Frieden von Campo Formio 1797 ergaben sich für den Ausbau der Flotte größere Möglichkeiten, da im Rahmen des vereinbarten Gebietsabtausches Venetien und Dalmatien in den Besitz der Habsburger gelangten. Ein positiver Nebeneffekt der Eingliederung Venetiens manifestierte sich in der Übernahme zahlreicher ausgerüsteter bzw. in Bau befindlicher venezianischer Kriegsschiffe. Diese Einheiten bildeten schließlich die „österreichisch-venezianische Kriegsmarine“. Obwohl ihre Stärke im Vergleich zu den Flotten Englands und Frankreichs bescheiden wirken mußte, stellte sie, insbesondere in der Adria, einen nicht zu unterschätzenden militärischen Faktor dar.

Die Niederlagen Österreichs in den Kriegen von 1805 und 1809 bedeuteten nicht nur den Verlust der eben erst erworbenen Küstenländer, sondern auch der ursprünglichen im Besitz der Habsburger befindlichen Küstengebiete. Ohne Meereszugang war auch das Schicksal der österreichischen Kriegsmarine vorgegeben. Das Gros der Einheiten fiel an Frankreich.

Der Wiener Kongreß von 1815, der für Österreich im Groben die Wiederherstellung des „Status quo ante“ inklusive der Erwerbungen von 1797 bedeutete, machte das junge Kaisertum endgültig zu einem Mittelmeerstaat. Damit stellte sich auch die Frage nach einer Neugründung bzw. Wiederherstellung einer eigenen Kriegsmarine. Der erste Schritt schien mit der Übernahme zahlreicher Beutefahrzeuge bereits getan – mehr noch, die beachtliche Anzahl ausgerüsteter Kriegsschiffe verschaffte Österreich sogar die maritime Vormachtstellung im Mittelmeer. Die finanzielle Krise des Staates, die eine Kürzung des Militäretats zur Folge hatte, mußte die Flotte umso härter treffen, als das Landheer, im Mittelpunkt jeglicher militärischer Überlegungen stehend, bevorzugt mit den ohnehin nur geringen Mitteln beteuert wurde. Ein Großteil der Flotte konnte nicht erhalten werden und wurde daher zum Abbruch verkauft oder verrottete in den Häfen. Die wenigen in Dienst gestellten Einheiten fanden im militärischen Nachschubsdienst in Dalmatien oder bei der Bekämpfung von Seeräubern in der Adria und Levante Verwendung.

Die nationale Identität der Flotte orientierte sich begrifflicherweise an den eingeschifften Mannschaften, die mit Masse den italienischsprachigen Küstenlandstrichen der Monarchie entstammten. Daher von einer „österreichischen Marine“ zu sprechen, wäre kaum zutreffend, vielmehr entsprach sie in Bezug auf ihre Tradition und Reglements einer venezianischen und hinsichtlich ihrer Nationalität einer italienischen Flotte. Daß sich dieser Umstand als problematisch erweisen konnte, zeigte sich in den Revolutionskämpfen von 1848/49, als sich die Hälfte der Marine auf die Seite des aufständischen Venedigs stellte. Nach der Niederschlagung der Erhebungen, in deren Verlauf es auch zu zahlreichen Seegefechten zwischen den loyal gebliebenen und aufständischen Flottenteilen kam, erfolgte eine starke Reduzierung des italienischen Elements, in deren Vordergrund die nationale Durchmischung der Besatzungen stand, welche aber auch Symbolwirkung hatte; die bis dahin gebräuchlichen italienischen Schiffsnamen wurden ins Deutsche übersetzt. Erst ab diesem Zeitpunkt kann auch de facto von einer österreichischen Kriegsmarine gesprochen werden. Von der sich nunmehr langsam entwickelnden österreichischen maritimen Identität blieb man in Wiener Militärkreisen dennoch unbeeindruckt. Die zugewiesenen Geldmittel reichten gerade für die Erhaltung der bestehenden Einheiten, an einen weiteren Ausbau war nicht zu denken. Der militärische Nutzen, den man sich vom Besitz der Flotte erhoffte, wurde lediglich in Verbindung mit militärischen Operationen der Landarmee gesehen. Insbesondere galt es, zum Schutz der rückwärtigen Verbindungen einer möglicherweise in Oberitalien stehenden kaiserlichen Armee, die Küsten Venetiens, Triests und Istriens gegen feindliche Anlandungen zu schützen – eine Funktion, welche die Flotte im Krieg gegen Sardinien und Frankreich 1859 mit nur drei Fregatten und zwei Korvetten vollkommen erfüllte. Dennoch blieb die Frage des Küstenschutzes in Venetien und Dalmatien besonders virulent. Das Marineoberkommando wurde seit 1854 von Erzherzog Ferdinand Max, einem Bruder des

Kaisers, wahrgenommen. Unter seiner Ägide war 1862 das k.k. Marineministerium gegründet worden, das man schließlich 1865 als Marinesektion in das Kriegsministerium eingliederte. Während der aktiven Dienstzeit ERZHERZOG FERDINAND MAX wurde, um eine Schwämmerung seines Kompetenzbereiches zu verhindern, keine Veränderung an der Spitzengliederung von Heer und Flotte vorgenommen, doch wurde nach dem Ausscheiden des Erzherzogs durch Annahme der mexikanischen Kaiserwürde im Jahre 1864 insbesondere durch den Generalstabschef und Kommandanten der in Italien stehenden k.k. 2. Armee, Feldzeugmeister Ludwig von Benedek und seinem Nachfolger Feldmarschall-Leutnant Henikstein, die Vormachtstellung des Heeres über die Flotte in operativ-militärischen Angelegenheiten deutlich gemacht. Die Flotte hätte sich demnach vor allem dem Küsten- und Flankenschutz gegen etwaige feindliche Anlandungen zu widmen und somit sich also ausschließlich defensiv zu verhalten gehabt.⁶ Erst der deutsch-dänische Krieg von 1864, als zur Verstärkung der schwachen preußischen Seestreitkräfte österreichische Kriegsschiffe in die Nordsee entsandt wurden, brachte den ersten selbständigen Einsatz einer k.k. Eskader und zeigte die operativen Möglichkeiten einer schlagkräftigen Flotte auf.

Der Krieg Österreichs gegen Preußen und Italien

Der Krieg von 1866 stellte Österreich in militärischer Hinsicht nicht nur vor das Dilemma eines Zweifrontenkrieges, sondern hatte auch in seiner politischen Vorgeschichte zwei unterschiedliche Ansatzpunkte. Zum einen ging es im Konflikt mit Preußen um die endgültige Klärung der deutschen Frage, zum anderen blickte das junge Königreich Italien nur allzu begierig auf die noch verbliebenen italienischsprachigen Gebiete der Habsburgermonarchie. Insbesondere die Erwerbung Venetiens stand im Mittelpunkt der italienischen Aspirationen.

Die unterschiedlichen Ansichten hinsichtlich der künftigen Stellung der im Krieg von 1864 gemeinsam „befreiten“ Herzogtümer Schleswig und Holstein⁷ entzündete letztlich den Krieg mit Preußen. Durch den vom preußischen Ministerpräsidenten Bismarck erreichten Bündnisvertrag mit Italien vom 8. April, in dem sich Preußen verpflichtete, binnen drei Monaten den Krieg gegen Österreich bei sonstiger Sistierung jeglicher Verbindlichkeiten zu beginnen, wurde die österreichische Armeeführung mit der Tatsache konfrontiert, auf zwei unabhängigen Kriegsschauplätzen kämpfen zu müssen. Der Nordarmee oblag es in einer Stärke von sieben Korps und fünf Kavalleriedivisionen den Krieg gegen Preußen zu führen – sie bildete damit das militärische Schwergewicht. Dagegen hatte die kaiserliche Südarmee – lediglich drei Korps stark – unter Erzherzog Albrecht gemeinsam mit der Flotte defensiv zu bleiben. Gestützt auf das Festungsviereck Verona–Mantua–Legnago–Peschiera sollte Venetien verteidigt werden.⁸

Der Kriegsverlauf entwickelte sich bekanntlich im Norden sehr unglücklich und mündete schließlich in die Katastrophe von Königgrätz. Der Südarmee hingegen gelang es, durch geschicktes Manövrieren gegenüber dem quantitativ weit überlegenen Gegner die eigene

⁶ *Oskar Regels*: Feldzeugmeister Benedek. Der Weg nach Königgrätz. Wien, 1960. S. 217–222.

⁷ Im Frieden von Wien im Oktober 1864 trat Dänemark die Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg an Preußen und Österreich ab; die Verwaltung des Kondominiums führt bereits 1865 zu erheblichen Spannungen, die im Vertrag von Gastein (1865) vorerst beigelegt werden konnten.

⁸ Das Schicksal Venetiens, das in den militärischen Dispositionen beider Seiten aufgrund der politischen Vorgaben eine eminente Rolle zu spielen hatte, wurde letztlich doch auf dem Verhandlungstisch entschieden. Um ein Eingreifen Frankreichs nach der Niederlage der Nordarmee bei Königgrätz zu verhindern, sollte Venetien, noch bevor die endgültige militärische Entscheidung im Süden herbeigeführt worden war, an Napoleon III. abgetreten werden. Die Kriegsmarine kämpfte daher zu einem Zeitpunkt, zu dem die politische Entscheidung bereits definitiv vorlag.

Operationsfähigkeit zu erhalten und ihm in der Feldschlacht bei Custoz(z)a am 24. Juni sogar eine Niederlage beizubringen. Die letztlich auf dem nördlichen Kriegsschauplatz einsetzende Krise nötigte die Armeeführung jedoch, Truppen zugunsten der Nordarmee abzuziehen, sodaß ab dem 9. Juli Venetien geräumt werden mußte. Damit hatten sich die strategischen Vorgaben, unter deren Berücksichtigung der Einsatz der Flotte geplant worden war, nämlich Deckung des Rückens der in Italien stehenden Armee, vollkommen gewandelt. Das gemeinsame Wirksamwerden von Land- und Marinestreitkräften war spätestens ab Mitte Juli 1866 nicht mehr möglich.

Die österreichische Kriegsmarine bei Kriegsbeginn

Am 18. April ergingen im Rahmen einer „Allerhöchsten Entschließung“ die ersten Direktiven hinsichtlich der beabsichtigten Verwendung der k.k. Kriegsmarine im bevorstehenden Krieg mit Italien.⁹

Dies bedeutete nunmehr definitiv, daß innerhalb der Armeeführung der militärische Einsatz der Flotte für wahrscheinlich gehalten wurde, und schuf endgültige Klarheit hinsichtlich der einzuleitenden Vorbereitungsmaßnahmen. Im Grunde folgten die Direktiven aus Wien den Vorschlägen der Marinetruppen- und Flotteninspektion, kamen jedoch im Vergleich zu der bereits überall spürbaren Kriegsstimmung relativ spät. Sie enthielten organisatorische Anweisungen, vor allem welche Einheiten der Kriegsmarine in die operative Eskader eingereiht werden sollten: An Panzerschiffen die Fregatten „DON JUAN D'AUSTRIA, KAISER MAX, PRINZ EUGEN, DRACHE und SALAMANDER, daneben die Holzschraubenfregatten NOVARA, SCHWARZENBERG, RADETZKY, DONAU und ADRIA, die Schraubenkorvette ERZHERZOG FRIEDRICH und die Schraubenkanonenboote DALMAT, HUM, VELEBICH, REKA, STREITER, SEEHUND und WALL sowie die Raddampfer ELISABETH, GREIF, LUCIA, ANDREAS HOFER und TRIEST. Für den Kundschafts- und Verbindungsdienst wurden neben den oben erwähnten Raddampfern noch zusätzliche Zivildampfer angemietet, meist schnell laufende Dampfer, die als AVISOS der Flotte zur Verfügung stehen sollten.¹⁰ In dieser Flottenliste fehlten jedoch die größten vorhandenen Einheiten, die Panzerfregatten ERZHERZOG FERDINAND MAX und HABSBURG sowie das Linienschiff KAISER, welche im abgerüsteten Zustand bzw. noch nicht fertiggestellt in den Häfen von Triest und Pola lagen. Ersteren waren gerade die Maschinenanlagen und Teile der Panzerung montiert worden; Bemastung und Takelage, vor allem jedoch die Bewaffnung – die bestellten Kruppgeschütze waren, nicht wie meist in der österreichischen Marineliteratur dargestellt, aus politischen, sondern technisch-konstruktiven Gründen¹¹ (noch) nicht ausgeliefert worden –, fehlten noch.¹² KAISER, das einzige Linienschiff der Flotte (zwei Batteriedecks, 92 Kanonen) war erst kürzlich für seeuntüchtig erklärt worden und erwartete seinen Umbau zum Blockschiff oder Wohnhulk.¹³ Obwohl die Tatsache, daß die Marinesektion innerhalb des Kriegsministeriums trotz der sich bereits abzeichnenden politischen Krise offensichtlich kein gesteigertes Interesse an der Indienststellung bzw. Vollendung dieser Einheiten gezeigt hatte, schon allein verwunderlich stimmen mußte, konnte auch die durch eine „Allerhöchste Entschließung“ als operative Eskader bezeichnete Flotte keinesfalls als solche genannt werden. Ein Großteil der Einheiten war in die

---

⁹ *Atlmayer* 1896. S. 23.

¹⁰ *Angelo Filipuzzi*: *La Campagna del 1866 nei Documenti Militari Austriaci. Le Operazioni Navali*. Padova, 1966. S. 20.

¹¹ *Peter Schupita*: *Die Waffen der k.(u.)k. Kriegsmarine 1860–1918 im Bild*. Wien, 2006. S. 19 f.

¹² *Atlmayer* 1896. S. 3.

¹³ *Wladimir Aichelburg*: *Register der k.(u.)k. Kriegsschiffe. Von Abbondanza bis Zriny*. Wien, 2002. S. 247 f.

erste oder zweite Reserve versetzt und noch nicht ausgerüstet, viele Einheiten befanden sich fernab heimischer Gewässer und mußten erst zurückgerufen werden.

Die k.k. Kriegsmarine entsprach im Frühjahr 1866 dem Bild einer typischen Friedensflotte, die mit sparsamsten Mitteln den Friedensdienst aufrechtzuerhalten suchte. Konteradmiral Tegetthoff, der Kommandant der Friedenseskader, wurde am 18. April zum Kommandanten der Flotte ernannt. Er kommentierte den Zustand der Flotte im März 1866 folgendermaßen: „...und ich traf in Pola ein, um trotz des Kriegsgeschreies aller in- und ausländischen Blätter das Hafen-Admiralat und das Arsenal in einem gemüthlichen Friedensschlummer wiederzufinden, den zu stören einige von Wien eingetroffene Weisungen von halb verschwommener kriegerischer Färbung nicht vermocht hatten.“¹⁴

Tegetthoff sah sich nun mit einer Vielzahl von Problemen konfrontiert. Die Überlegung, seine quantitative Unterlegenheit durch eine raschere Operationsbereitschaft auszugleichen, blieb illusorisch, nachdem die triste materielle Situation nicht einmal die rechtzeitige Indienststellung aller Einheiten garantierte. Andererseits schlossen die teilweise sehr weiten Rückwege der telegraphisch zurückbeordneten Schiffe ohnehin eine rasche Konzentrierung aus. Weiters traten noch organisatorische Schwierigkeiten hinzu, welche wiederum auf das maritime Unverständnis der Armeeführung zurückzuführen waren. Entgegen den Vorschlägen der Flotteninspektion gestand man Tegetthoff nicht die Selbständigkeit eines Armeekommandanten zu, sondern unterstellte seine Eskader unter das Kommando der Südarmee, ein Umstand, der den flexiblen Einsatz der Marine von vornherein stark beeinträchtigte und entgegen den Erfahrungen des Jahres 1864 noch die Konzeption des klassischen Küstenschutzes zum Ausdruck brachte. Obwohl mit der Bestellung des kriegserfahrenen Tegetthoff zum Eskaderkommandanten die negativen Auswirkungen stark abgeschwächt wurden, machte man damit mehr als deutlich, daß die Adria lediglich als Nebenkriegsschauplatz betrachtet wurde.¹⁵ Dennoch gelang es vorerst, von dieser Situation sogar zu profitieren, nachdem die am 21. April angeordnete Versetzung der Südarmee auf den Kriegstand auch die Kriegsmarine miteinschloß, die ihre Stände somit rechtzeitig zu den Ausrüstungsarbeiten der Schiffe durch die Einberufung der Reservisten und Beurlaubten komplettieren konnte. Es darf bezweifelt werden, ob dies auch erreicht worden wäre, wenn dafür eine separate Weisung der Marinesektion notwendig gewesen wäre.

Als Operationsbasis und Sammelpunkt der nach und nach eintreffenden bzw. ausgerüsteten Kriegsschiffe wurde der nördlich von Pola gelegene Kanal von Fasana festgelegt. Die Wahl dieser Lokation entsprach den militärischen Vorgaben der Südarmee am besten, da im Falle eines italienischen Flottenvorstoßes auf die venezianische Küste, Triest oder Istrien, die k.k. Eskader den Angreifer stets im Rücken bedrohte.¹⁶ Der Gegner mußte also, um an den erwähnten Küstenabschnitten tätig zu werden, die vor Fasana liegende Flotte unter allen Umständen unschädlich machen. Der Schutz der Küste Dalmatiens wurde hingegen vernachlässigt und blieb auf die wenigen befestigten Punkte Budua, Cattaro, Castelnuovo, Ragusa, Sebenico, Clissa, Knin, Zara, Lissa, Porto Re und Zengg¹⁷ beschränkt. Das rechtzeitige Eintreffen der Flotte für den Fall eines italienischen Anlandungsversuches schien aufgrund der weiten Distanzen nicht gewährleistet. Die dem Kanal von Fasana im Westen vorgelagerte Insel Brioni schützte die vor Anker liegende Flotte gegen Feindeinsicht, gleichzeitig stellten die Geschütze des dort angelegten Forts

¹⁴ Aus Wilhem von Tegetthoffs Nachlaß. Hrsg. von *Adolf Beer*. Wien, 1882. S. 43.

¹⁵ *Attlmayer* 1896. S. 23.

¹⁶ Ebd. S. 32.

¹⁷ *Erich Gabriel*: Der Seekrieg in der Adria. In: Gedenkschrift herausgegeben aus Anlaß einer Sonderausstellung über den Krieg vor hundert Jahren. Wien, 1966. S. 57.

zumindest einen gewissen Schutz dar, der aufgrund des veralteten Artilleriematerials aber eher als moralischer bewertet werden mußte. Die Eskader hatte sich vor allem selbst zu schützen, indem die Panzerfregatten der nördlichen Einfahrt am nächsten ankerten und so jeden vermeintlichen Eindringling sofort unter zusammengefaßtes Feuer nehmen konnten.

Den schweren Panzerfregatten sollte in der kommenden Auseinandersetzung ohnehin die Hauptlast des Kampfes zufallen, waren sie doch als einzige in der Lage, durch schwere Panzerplatten geschützt, auch schwerem Artilleriefeuer zu widerstehen. Die modernen „Panzer“ waren ein Ergebnis der Erfahrungen des Krimkrieges, während dessen Verlauf auf französischer Seite sogenannte „schwimmende Batterien“ zum Einsatz kamen. Im Grunde wurden die Elemente Artillerie, Panzerschutz und Bewegungsfähigkeit vereinigt, um im Kampf gegen Küstenforts die größtmögliche Feuerkraft zum Einsatz zu bringen. Die ersten beiden als gepanzerte Hochseekriegsschiffe konzipierten Einheiten waren die französische *GLOIRE*¹⁸ und der englische *WARRIOR*, welche beide 1860 vom Stapel liefen und endgültig das Ende der Holzkriegsschiffära einleiteten.¹⁹ Obwohl sich die neuen Konstruktionen nicht immer als besonders seetüchtig erwiesen, galten sie als das effektivste Kampfmittel der modernen Seeschlacht. Diesem Trend entsprechend, war auch in Österreich und Italien daran gegangen worden, die alten Holzkriegsschiffe nach und nach durch neue Panzerfregatten zu ersetzen. Die beiden ersten, vom Obersten Schiffsbauingenieur Joseph von Romako entworfenen, österreichischen Panzerfregatten (*DRACHE* und *SALAMANDER*) waren noch sehr einfach konstruiert und verkörperten im Grunde mit Eisenplatten verstärkte Holzfregatten. Die gleichfalls 1861 auf Kiel gelegten Panzerfregatten II. Klasse entsprachen einer vergrößerten Version des ersten Typs, erwiesen sich aber als extrem seeuntüchtig, sodaß sie nach Kriegsende (1867) bereits umgebaut werden mußten (*KAISER MAX*, *PRINZ EUGEN*, *DON JUAN D'AUSTRICA*). Erst die gleichfalls von Romako entworfenen Panzerfregatten III. Klasse (*ERZHERZOG FERDINAND MAX* und *HABSBURG*) genügten hinsichtlich ihrer Armierung und Bewaffung dem europäischen Standard.²⁰

Aber gerade diese modernsten Einheiten lagen noch unfertig in Pola und mußten nun unter Zuhilfenahme zahlreicher Improvisationen notdürftig ausgerüstet werden. Am 10. Mai, rund zwei Monate vor dem Aufeinandertreffen der beiden Flotten vor Lissa, entschied Tegetthoff, daß er weder auf die beiden *PANZER* noch auf das Linienschiff *KAISER* verzichten werde können, und beantragte deren Indienststellung. Notfalls sollten die beiden *PANZER* als *RAMMEN* zum Einsatz kommen. Die Fertigstellung der Panzerung gelang in der Rekordzeit von nur wenigen Wochen – anstatt der nicht gelieferten Krupp-Geschütze wurden österreichische 48 pfündige Kanonen montiert –, sodaß *FERDINAND MAX* am 21. Juni und *HABSBURG* am 27. Juni vollkommen seeklar auf der Reede von Fasana eintreffen konnten. Gleichzeitig erwirkte Tegetthoff von der Marinesektion im Kriegsministerium die improvisierte Verstärkung der Holzkriegsschiffe. Dazu wurden zwischen den Stückpforten des Batteriedecks Ankerketten und um die Kesselräume Eisenschienen montiert, die zwar lediglich gegen schräg aufschlagende Projektile einen gewissen Schutz bieten konnten, jedoch von großem moralischen Wert waren.

Am 23. Juni, dem Tag des Beginns der Feindseligkeiten auf dem südlichen Kriegsschauplatz, lag die k.k. Eskader bis auf die Panzerfregatte *HABSBURG*, das Linienschiff *KAISER*, die Schraubenfregatte *NOVARA* und vier kleinere Einheiten auf der Reede von Fasana vollständig versammelt. Die eintreffenden Einheiten begannen unverzüglich mit der intensiven Ausbildung der Mannschaften, wobei dem Artilleriedienst das größte Augenmerk zugewendet wurde. Die

---

¹⁸ P. Dislere: Die Panzerschiffe. Wien, 1874. S. 23.

¹⁹ Atlmayer 1884. S. 123 ff.

²⁰ Chesnau – Kolesnik 1985. S. 156 ff.

Erfahrungen des Seegefechtes bei Helgoland 1864 hatten gezeigt, daß die Konzentrierung des BatteriefeuERS auf nahe Distanzen weitaus größeren Schaden anrichtete als das sonst gebräuchliche parallele (Einzel-)Feuer, das von den einzelnen Geschützvorameistern individuell geführt wurde. Vor allem wenn man es mit Panzerfregatten zu tun hatte, stellte sich die konzentrierte Feuerart als die effektivste heraus und konnte eine etwaige Unterlegenheit in Quantität und Kaliber ausgleichen. Die Marinesektion, die bei den Ausrüstungsvorhaben der einzelnen Einheiten durch übertriebene Sparmaßnahmen die Indienstellung der Flotte stark verlangsamt hatte, entsprach in diesem Fall überraschender Weise den Anträgen Tegetthoffs und genehmigte für die Übungen eine zusätzliche Munitionsdotation.²¹

Der Gegner

Die italienische Kriegsmarine von 1866 war aus der Vereinigung der sardischen mit der neapolitanischen Flotte 1859 entstanden und galt als Prestigeobjekt des jungen Königreiches. Die Geldmittel flossen reichlich, doch konnte die italienische Industrie mangels entsprechender Produktionsanlagen noch keine Eisenschiffe herstellen. Die Flotte, die nun in den Jahren 1860 bis 1866 förmlich aus dem Boden gestampft wurde, entstand in den renommiertesten Werften Englands, Frankreichs und in den USA. Die große Anzahl der nach den neuesten Erkenntnissen gefertigten Kriegsschiffe sollte den politischen Anspruch Italiens, die dominierende Macht in der Adria, später sogar des gesamten Mittelmeeres zu werden, militärisch untermauern. Diese Rüstungen konnten im Grunde genommen nur gegen Österreich gerichtet sein, welches die strategisch wichtigen Küstenlandstriche Venedigs, Triests und Istriens zu seinem Staatsgebiet zählte.

Dem Kommandanten der für den Krieg gegen Österreich bestimmten Operationsflotte, Admiral Conte di Persano, standen im Juli 1866 durch diese Rüstungsanstrengungen zwölf Panzer-, und dreizehn Holzfregatten sowie fünf Aviso- und drei Transportschiffe zur Verfügung. Darunter befand sich auch das auf einer englischen Werft nach den Erfahrungen des amerikanischen Bürgerkriegs gebaute erste Hochseeturmschiff, der *AFFONDATORE* (*VERSENKER*). Ursprünglich als sogenannter *WIDDER* mit einem neun Meter langen Sporn konstruiert, wurde die Bewaffnung durch zwei, jeweils in einem drehbaren Panzerturm gelagerte, 300 pfündige (22,8 cm) Armstrong-Kanonen ergänzt. Nach seiner Endausrüstung in Cherbourg verlegte der *AFFONDATORE* ab 20. Juni in die Adria und traf gerade noch rechtzeitig zur Seeschlacht vor Lissa bei der italienischen Flotte ein.²² Die Erwartungen in diesen auch als „Sporn-Monitor“ bezeichneten Schiffstyp lagen derartig hoch, daß er für fähig gehalten wurde, die österreichische Marine, welche in europäischen Marinekreisen als technisch rückständig eingeschätzt wurde, im Alleingang niederkämpfen zu können.²³ Aber auch die übrigen Panzerschiffe brauchten den Vergleich mit englischen und französischen Kriegsschiffen nicht zu scheuen. Die Bewaffnung umfaßte als Standardgeschütz gezogene 16 cm-Kanonen, die – wie etwa auf der *RÈ D'ITALIA* – noch durch zusätzliche 20 cm-Geschütze verstärkt wurden.²⁴ Zu diesen in der Operationsflotte vereinigten Kriegsschiffen traten noch zusätzliche Einheiten, die in der Adria oder im Mittelmeer kreuzten und für einen späteren Einsatz bereitgehalten wurden. Somit unterstanden der Kriegsmarine insgesamt 38 Kriegsschiffe (inklusive Avisios) und 23 Transportschiffe (davon sieben armiert), wobei ihr Gesamtdeplacement 107 000 Tonnen betrug. Die Gesamtzahl der Geschütze belief sich auf

²¹ *Attlmayer* 1866. S. 41.

²² *Chesneau – Kolesnik* 1985. S. 110.

²³ Die Seeschlacht bei Lissa nach Berichten und Urtheilen der englischen Presse. Wien, 1867. S. 173.

²⁴ *Attlmayer* 1866. Anhang.

750, die Gesamtmaschinenleistung auf fast 18 000 PS. Die österreichische Eskader hingegen vereinigte unter Miteinbeziehung aller Avisos und angemieteter Hilfsdampfer lediglich 60 000 Tonnen Displacement, 11 000 PS Maschinenleistung und 544 Rohre. Letztere waren jedoch zu 80% veraltete Glattrohrkanonen im Kaliber von 30 und 48 Pfund, welche sich aufgrund ihrer schlechteren ballistischen Eigenschaften vor allem hinsichtlich Reichweite und Wirkung den italienischen Geschützen unterlegen zeigten. Die italienischen Kriegsschiffe verfügten daher über den Vorteil, bereits auf große Distanzen den Feuerkampf eröffnen zu können.

Die maßgeblichen italienischen Weisungen für die Gliederung der Operationsflotte ergingen am 3. Mai und sahen die Bildung dreier Geschwader vor. Als Versammlungspunkt wurde der Flotte Ancona zugewiesen, welches aufgrund seiner leistungsfähigen Hafenanlagen und bereits aufgefüllten Materialdepots eine derartig große Anzahl von Schiffen auch versorgen konnte; als Zufluchtshäfen standen Manfredonia und Brindisi zur Verfügung. Zur Erhaltung der Operationsfähigkeit wurden allein in Ancona 27 000 Tonnen, in den beiden Zufluchthäfen jeweils 5000 Tonnen Kohle bereitgestellt. Sollte sich der Bedarf erhöhen, waren in den Depots zu Bari, Messina, Neapel und Genua ausreichende Reservebestände vorhanden.²⁵ Auch in dieser Hinsicht zeigte sich die italienische Marine der österreichischen überlegen. Tegetthoff wurden am 19. Mai rund 31 000 Tonnen englische und 7000 Tonnen inländische Kohle, verteilt auf die Häfen Pola, Venedig, Zara, Kumbor, Lissa und Kleck, in Aussicht gestellt. Der errechnete Gesamtbedarf der Flotte lag bei Fahrten mit voller Kraft bei 1100 Tonnen pro Tag. Da nach Eröffnung der Feindseligkeiten mit einer weiteren Zufuhr englischer Kohle nicht mehr gerechnet werden konnte, sollten zumindest 30 000 Tonnen tatsächlich verfügbar sein. Eine Schätzung der vorhandenen Bestände am 9. Juni ergab lediglich 13 000 Tonnen englische Kohle. Die Marinesektion hielt diese Menge dennoch für ausreichend und wies auf die negativen ökonomischen Auswirkungen angekaufter und dann doch nicht benötigter Kohle hin. Sollte sich der Bedarf dennoch erhöhen, müsste qualitativ schlechtere inländische Kohle angekauft werden.²⁶ Tegetthoff hatte, da die Marinesektion von dieser Haltung nicht abzubringen war, die entsprechenden Konsequenzen zu ziehen. Einzelkreuzungen, sofern sie nicht der Sicherung der Flotte dienten, hatten in Zukunft zu unterbleiben. Auch die taktischen Manöver, bei denen ständig Formationswechsel und Angriffsabläufe im Flottenverband geübt wurden (für alle Schiffe nach ihrem Eintreffen vor Fasana obligatorisch), litten unter der Kohlelimitierung und durften daher nur mehr mit halber Geschwindigkeit durchgeführt werden.

Der Angriff auf Lissa

Am 20. Juni erfolgte die Kriegserklärung Italiens, der Beginn der Feindseligkeiten wurde mit dem 23. Juni festgesetzt. Eine Rekognoszierung des gemieteten Dampfers STADIUM hatte noch keine feindlichen Flottenaktivitäten gemeldet, sodaß Tegetthoff annehmen konnte, das Gros der gegnerischen Flotte hätte seine Operationsbasis noch nicht erreicht. Um den taktischen Vorteil, bei einem etwaigen Vorstoß noch auf kleinere feindliche Abteilungen zu treffen, auszunutzen, ansonsten aber zumindest ein persönliches Bild der Lage zu bekommen, überlegte Tegetthoff eine „scharfe“ Erkundung des Gegners. Da ihm mit Erlaß vom 15. Mai²⁷ bereits entsprechende Direktiven hinsichtlich des Verhaltens der Flotte für den bevorstehenden Krieg zugewandten waren, die davor warnten, eine Unternehmung zu beginnen, welche die Existenz der Flotte aufs

---

²⁵ Ebda S. 82.

²⁶ Ebda S. 44.

²⁷ ÖStA KA Erlaß der Marinesektion Nr.794 von 1866 (n. v.).

Spiel setzen könnte, bedurfte es für diese Aktion einer Genehmigung seitens des Kommandos der Südmee. Dabei kam der Flotte der erfolgreiche Verlauf der ersten Operationen der Südmee – Siege österreichischer Truppen bei Verona und Custoz(z)a – zugute. Der k.k. Eskader wurde mit der Einschränkung, die Küste Venedigs „im Auge zu behalten“, freie Hand gewährt.²⁸ Tegetthoff faßte sechs Panzerfregatten, vier Kanonenboote und zwei Raddampfer für diese Unternehmung zusammen, die nunmehr eine endgültige Klärung der Feindlage vor Ancona bringen sollte. Am 27. Juni traf der Flottenverband vor der Reede von Ancona ein und hielt zweieinhalb Seemeilen vor der Küste Position. Im Hafen von Ancona konstatierte Tegetthoff elf feindliche Panzerschiffe, vier Schraubenfregatten und zwei Avisodampfer, Rauchsäulen hinter den Hafenumauerungen verrieten das Vorhandensein weiterer Einheiten. Die italienische Flotte wurde vom plötzlichen Auftauchen Tegetthoffs vollkommen überrascht, zumal die quantitative und qualitative Unterlegenheit der Österreicher ja allgemein bekannt war. Insgesamt befanden sich 25 italienische Schiffe vor Ancona, wobei jedoch noch nicht alle ihre volle Einsatzbereitschaft erreicht hatten. Die PANZER, PRINCIPE DI CARIGNANO, TERRIBILE und FORMIDABILE waren gerade dabei, Geschütze zu tauschen und neu zu montieren, auf RÈ DI PORTOGALLO hatte sich ein Teil der eingeschifften Kohle selbst entzündet und beschäftigte die Mannschaft mit Löscharbeiten, der Rest lag teilweise dampfklar vertäut. Erst nach und nach setzten sich die ersten Einheiten in Bewegung, wobei es aufgrund des Gedränges zu einer Havarie zwischen SAN MARTINO und MARIA PIA kam. Persano ließ Kiellinie formieren, erkannte jedoch, daß sich die k.k. Eskader augenscheinlich Richtung Norden zurückzog, und ließ von einer Verfolgung ab. Diese Begebenheit sollte, obwohl es zu keinen Gefechts-handlungen gekommen war, massive Auswirkungen auf den weiteren Verlauf des Krieges zur See haben. Das unbehelligte Agieren der feindlichen Flotte vor der eigenen Operationsbasis wurde von der italienischen Bevölkerung, aber auch von der Flotte selbst als eine moralische Niederlage empfunden. Die Erklärung Persanos, einige seine Schiffe wären nicht gefechtsklar gewesen, konnte die öffentliche Erregung kaum beruhigen. Noch dazu bekam man am 5. Juli von den österreichisch-französischen Geheimverhandlungen Kenntnis, deren Inhalt den öffentlichen Druck auf die Flotte und ihren Befehlshaber noch zusätzlich verstärkte – Österreich trug Frankreich für seine neutrale Stellung in diesem Krieg die Abtretung Venetiens an.²⁹ Nachdem auch noch die Gefahr eines separaten Waffenstillstands zwischen Österreich und Preußen gegeben war, und die italienischen Truppen bis dato ihre militärischen Ziele nicht erreicht hatten, sollte die Flotte die „Kastanien aus dem Feuer holen“. Marineminister Depretis ordnete nach Abschluß der Ausrüstungsarbeiten das unverzügliche Auslaufen der Flotte an, um sich nach der Ausschaltung der österreichischen Eskader an einem geeigneten Punkt der österreichischen Küste festzusetzen. Entsprechend dieser Ordre stach Persano am 8. Juli in See, kreuzte in der Mitte der Adria, hielt sich aber bewußt von der österreichischen Küste fern. Warum der Admiral trotz seiner quantitativen Übermacht nicht tätig werden wollte, kann nur so erklärt werden, daß ihm seine Überlegenheit um vier Panzerschiffe zu niedrig erschien, um Tegetthoff zu einer Entscheidungsschlacht an der österreichischen Küste herausfordern zu können. Vielleicht sollte aber auch nur das Eintreffen des AFFONDATEORE abgewartet werden. Dennoch, am 13. Juli ankerte die Flotte wieder vor Ancona. Am 14. Juli fand nahe Ferrara unter dem Vorsitz des Königs ein Ministerrat unter Miteinbeziehung der höchsten militärischen Führungsebenen statt, die Persano für den Fall weiterer Untätigkeit die Enthebung vom Flottenkommando androhte.³⁰ Die darauffolgende Besprechung zwischen Depretis und der Flottenführung am 15. Juli führte schließlich zu dem Entschluß, die am wei-

²⁸ *Attlmayer* 1896. S. 53.

²⁹ *Ebda* S. 89.

³⁰ *Ebda* S. 95.

testen gegen Südwesten vorgeschobene Insel Dalmatiens – Lissa – anzugreifen, um sie entweder einzunehmen oder die österreichische Flotte zum Auslaufen zu zwingen.

Die Insel Lissa war während der Franzosenkriege von den Engländern besetzt und zu einer Flottenstation ausgebaut worden. Zum Schutz der Haupthäfen San Giorgio (Nordseite) und Comisa (Westseite) hatte man zahlreiche Befestigungen errichtet, die nach der Übernahme durch Österreich 1815 verstärkt und erweitert wurden. Insgesamt waren 1866 zwölf Werke bzw. ausgebaute Batterien vorhanden, deren artilleristische Bewaffnung aus 88 veralteten Geschützen bestand, die nur zu einem geringen Teil gegen moderne Panzerschiffe erfolgversprechend eingesetzt werden konnten.³¹ Zur Bedienung der Geschütze und Abwehr infanteristischer Anlandungsversuche standen dem Festungs- und Inselkommandanten, Oberst Urs de Margina, lediglich 1833 Mann zur Verfügung. Als Verbindungsmittel mit der dalmatinischen Küste diente ein Untersee-Telegraphenkabel über Lesina nach Zara. Der Besitz der Insel konnte für die italienische Marine einen strategischen Vorteil, insbesondere für weitere allfällige Operationen, bedeuten. Am 16. Juli stach die Flotte in einer Stärke von 19 Schiffen, darunter elf „Panzer“, in See und erschien nach der Erkundung der Insel durch einen Avisodampfer am 18. Juli vor der Insel. Die Absicht, mit dem Gros der Schiffe bei S. Giorgio tätig zu werden und gleichzeitig bei Comisa Truppen anzulanden, war aufgrund der Verteidigung Comisas nicht möglich. Stattdessen wurden drei Gruppen gebildet: Eine hatte unter dem Kommando des Konteradmirals Vacca die Befestigungen von Comisa anzugreifen und nach Ausschaltung der Küstenbatterien eine Landung vorzubereiten, die zweite sollte unter dem Kommando des Vizeadmirals Albini den kleinen Hafen von Manego unter Feuer nehmen, um danach Truppen auszuschiffen – Persano selbst kommandierte das Gros der Flotte vor S. Giorgio. Die Dispositionen wurden am Vormittag des 18. Juli eingenommen. Die Feuereröffnung der ersten beiden Gruppen erfolgte zwischen zehn und elf Uhr, dabei zeigte sich jedoch, daß die teilweise sehr hoch in den Felsen angelegten Batterien von den Schiffsgeschützen nicht erreicht werden konnten, so daß das Feuer eingestellt wurde. Albini versuchte nun die Landung in der Bucht von Karober. Vacca hatte sich auf Befehl Persanos an der Beschießung S. Giorgios zu beteiligen. Die in ihrer Reichweite und Schußwirkung weit unterlegenen Küstenbatterien erlitten während des fast sechsständigen Bombardements schwere Beschädigungen, doch konnten die Versuche, mit Panzerschiffen die Hafeneinfahrt zu forcieren, verhindert werden. Um acht Uhr abends wurde das Feuer eingestellt und die Schiffe zogen sich aus dem Feuerbereich der Küstenbatterien zurück. Die Festungsartilleristen setzten über Nacht die meisten havarierten Geschütze wieder in Stand, so daß die Abwehrfähigkeit der Österreicher für den nächsten Tag weitgehend wiederhergestellt war.

Unterdessen waren italienischen Kanonenboote nach Lesina kommandiert worden, um die Telegraphenleitung nach Lissa zu unterbrechen. Dieses Vorhaben gelang zwar, doch konnte der Telegraphist unter Mitnahme des Apparates flüchten und meldete, an anderer Stelle wieder mit dem Kabel verbunden, seine Beobachtungen ständig nach Zara weiter.³²

Für den 19. Juli änderte Persano seine Dispositionen. Da inzwischen weitere Verstärkungen eingetroffen waren, hatte sich die Stärke des Landungskorps auf 2600 Mann erhöht. Albini sollte nun mit den Holzkriegsschiffen die Landung bei Karober durchsetzen, die beiden Panzerschiffe TERRIBILE und VARESE hatten Comisa weiter zu beschießen, um die dortigen Batteriebesatzungen zu binden, die verbleibenden PANZER in den Hafen von S. Giorgio einzudringen und die dortigen Batterien auszuschalten. Letzteres gelang, indem sich insgesamt vier Panzerschiffe vor die Hafengebatterien legten und diese unter konzentriertes Feuer nahmen. Unverständlicherweise zo-

---

³¹ *Knobloch* 1896. S. 7 ff.

³² *Attlmayer* 1884. S. 423 ff.

gen sich jedoch plötzlich drei PANZER wieder zurück, der vierte mußte, von allen noch verfügbaren Geschützen der Österreicher unter Feuer genommen, folgen.

Albinis Versuche, die Landungstruppen auszuschiffen, waren unterdessen gleichfalls gescheitert, weniger aufgrund der ohnehin nur schwachen Gegenwehr, sondern mangels entsprechender Entschlußfreudigkeit des Kommandanten. Persano befand sich am Abend des 19. Juli somit in einer peinlichen Lage, da er einerseits trotz augenscheinlicher Überlegenheit und entsprechender Zusagen an das Marineministerium Lissa immer noch nicht eingenommen hatte, andererseits mehrere Schiffe beschädigt worden waren und die Kohle- bzw. Munitionsvorräte ergänzt werden sollten. Wilhelm Knobloch schreibt in seiner Relation über die Kämpfe von Lissa,³³ die Italiener hätten zwischen 35-40 000 Projektile auf die Befestigungsanlagen abgefeuert. Wenn diese Zahl auch etwas zu hoch gegriffen erscheint, so lag sie jedoch sicherlich um ein Vielfaches über den von österreichischer Seite abgegebenen 2667 Schüssen. Entschied sich der Admiral für die Rückkehr nach Ancona, würde er mit dem Vorwurf der Unfähigkeit konfrontiert werden, blieb er vor Lissa, war die Möglichkeit eines Eingreifens der k.k. Eskader sehr wahrscheinlich. Nachdem am Morgen des 20. Juli ein Dampfer mit zusätzlichen Landungstruppen eingetroffen war, entschied sich Persano, Lissa erneut anzugreifen und alles auf eine Karte zu setzen. Als um acht Uhr früh die einzelnen Einheiten ihre befohlenen Positionen um die noch ganz in Nebel gehüllte Insel Lissa eingenommen hatten, meldete der vorgeschobene Aviso ESPLORATORE eine Anzahl verdächtiger Schiffe – die k.k. Eskader war zum Entsatz von Lissa angetreten.³⁴

Die Schlacht

Nach der Rückkehr der k.k. Eskader von ihrer Unternehmung gegen Ancona stieß das letzte noch verbleibende Panzerschiff, die Fregatte HABSBURG, zur Flotte. Sofort wurden die taktischen Übungen und Manöver, die mit Genehmigung des Kommandos der Südmee sogar bis auf die Sichtweite von Ancona ausgedehnt wurden, wieder aufgenommen. Dabei übte die Flotte, in drei taktische Divisionen aufgeteilt, neben Formationsänderungen und Gegenmarsch einzelner Gruppen vor allem den gleichzeitigen Kurswechsel aller Schiffe. Am 10. Juli war schließlich auch das letzte zur Operationsflotte bestimmte Schiff, der Raddampfer VULCAN, auf der Reede von Fasana eingetroffen. Der Gegner schien, so die Meldungen einzelner Küstenbeobachtungsstationen, mit ähnlichen Übungen beschäftigt zu sein, sonst gab es keinerlei Hinweise auf eine in Vorbereitung befindliche Aktion.

Da trafen ab dem 17/18. Juli plötzlich telegraphische Depeschen vom Inselkommando Lissa über das Erscheinen feindlicher Schiffe ein, die sich offensichtlich anschickten, einen Angriff auf die Insel einzuleiten. Die Meldungen wurden von Tegetthoff dahingehend interpretiert, daß der Gegner wohl durch Demonstration vor Lissa die k.k. Eskader vom eigentlichen Angriffsziel wegzulocken beabsichtigte. Die Hauptmacht würde, so vermutete der Flaggenstab, nachdem Venetien von den kaiserlichen Truppen bereits geräumt worden war und sich italienische Truppen im stetigen Vormarsch Richtung Isonzo befanden, vor der Küste Istriens oder Triests tätig werden. Das Kommando der Südmee teilte diese Ansicht und wies in einer Depesche besonders auf den Schutz dieser beiden Küstenabschnitte hin.³⁵ Die strategische Ausgangssituation veränderte sich jedoch, als am Morgen des 19. Juli die Stärke des vor Lissa versammelten Geschwaders mit 22 Kriegsschiffen angegeben wurde, die darüber hinaus Landungstruppen mit sich führten. Ein

³³ Knobloch 1896. S. 52 ff.

³⁴ Attlmayer 1884. S. 427.

³⁵ Attlmayer 1896. S. 76.

Vergleich mit der von der italienischen Presse leichtsinniger Weise bereits vorzeitig veröffentlichten „Ordre de bataille“ der Operationsflotte ergab, daß die Italiener offensichtlich das Gros ihrer Schiffe bei Lissa zusammengezogen hatten. Tegetthoff ordnete daraufhin das sofortige Auslaufen der kaiserlichen Eskader an und teilte seinen Entschluß dem Hafenedmiralats Pola mit. Ein großer Teil der Schiffe hatte die Reede von Fasana bereits verlassen, als vom Kommando der Südmaree die nachträgliche Genehmigung „Auf Allerhöchsten Befehl ganz nach eigenem Ermessen handeln, wegen Demonstration gegen Lissa nicht auslaufen“ eintraf;³⁶ eine weitere Depesche, die nochmals auf die Sicherung Istriens und Triests hinwies, erreichte die Flotte nicht mehr.

Die k.k. Eskader dampfte in drei aufeinanderfolgenden Keillinien, voraus die Division der Panzerschiffe (Kommandant: Konteradmiral Wilhelm von Tegetthoff), dahinter die Holzkriegsschiffe (Kommandant: Kommodore Linienschiffskapitän Anton von Petz) und in dritter Linie die Kanonenboote (Kommandant: Fregattenkapitän Ludwig Eberle), Richtung Südosten und traf am Morgen des 20. Juli vor Lissa ein. Der anzuwendende Kampfplan war vom Flottenstab während des nächtlichen Anmarsches erörtert worden. Um den Italienern keine Gelegenheit zu geben, ihre quantitative Überlegenheit voll zur Geltung zu bringen, sollte die Schlachtordnung des Gegners vorerst durcheinandergebracht und dann in den Nahkampf, das sogenannte MELÈE, übergegangen werden. Tegetthoff beabsichtigte, mit seiner „Panzer“-Division mitten in die sich eben in Kielwasserlinie – Marschrichtung Nordost – formierende italienische Flotte hineinzustoßen. Von seinem Flaggschiff ERZHERZOG FERDINAND MAX ließ er das Signal „Den Feind anlaufen, um ihn zum Sinken zu bringen“ setzen und lief an der Spitze seiner Division auf die feindlichen Schiffe zu.

Inzwischen war es auf Seiten der Italiener zu einigen Mißverständnissen und Unklarheiten gekommen: Die immer noch mit der Landung beschäftigten Holzkriegsschiffe waren aufgrund ihrer entfernten Position vorerst nicht in der Lage, unmittelbar einzugreifen, verblieben mangels Eigeninitiative Albinis jedoch sogar während der Einzelgefechte abseits der Kampfhandlungen. Da die beiden Panzerschiffe FORMIDABILE und TERRIBILE gleichfalls außer Schußweite blieben, reduzierte sich Persanos Kampfkraft um rund 400 Geschütze und kostete ihn seine quantitative artilleristische Überlegenheit. Er selbst entschied sich, von seinem bisherigen Flaggschiff RÈ D'ITALIA auf den AFFONDATORE überzusetzen, der jedoch mangels einer Admirals- lediglich eine Vizeadmiralsflagge setzen konnte. Der für den Schiffwechsel Persanos notwendige Halt des RÈ D'ITALIA in der Kielwasserlinie vergrößerte dabei den Abstand zum weiterlaufenden Vorderschiff erheblich, dagegen hatte der dahinter laufende PALESTRO seine zugewiesene Position noch gar nicht erreicht, so daß die anbefohlene Kielwasserlinie nur an der Spitze geschlossen, nach hinten jedoch weit auseinandergezogen wurde. Tegetthoff brach mit seinen Schiffen genau zwischen der Vorhut und dem RÈ D'ITALIA in die feindliche Linie ein und zersplitterte damit die italienische Schlachtaufstellung. Was sich in den darauffolgenden eineinhalb Stunden schließlich ereignete, ging als erste Seeschlacht moderner Panzerflotten in die Marinegeschichte ein, lief aber nicht in jener Weise ab, wie es internationale Marinetheoretiker vorhergesagt hatten. Statt des Aufeinandertreffens in Divisions- und Gruppenverbänden lösten sich diese auf oder bestanden nur mehr lose – die Schlacht selbst spielte sich als Summe unzähliger Einzelkämpfe ab, die durch die starke Rauchentwicklung der Schloße und Geschütze noch unübersichtlicher, ja geradezu chaotisch wirkten.

Die österreichischen Holzkriegsschiffe hatten nach Tegetthoffs Durchbruch Kielwasserlinie formiert, um die im Südwesten liegenden italienischen Holzschiffe anzugreifen, gerieten dabei aber in den Feuerbereich der am Ende der italienischen Schlachtlinie herandampfenden Panzerschiffe, die ihrerseits Kurs auf die Österreicher nahmen. AFFONDATORE suchte das vermeintliche österreichische Flottenflaggschiff KAISER zu rammen und brachte, nachdem dies

---

³⁶ ÖStA KA Marine Fasz. VI, Rubrik 7, Depesche Nr. 1350.

mißlungen war, seine schwere Artillerie zum Einsatz. Nach mehreren Treffern entwickelte sich die Lage für den KAISER zunehmend ungünstiger, bis es den nachfolgenden österreichischen Schiffen gelang, den AFFONDATORE abzudrängen. Kaum war diese Situation bewältigt, wurde Kommodore Petz mit dem auf Rammkurs heranlaufenden RÈ DE PORTOGALLO konfrontiert. Er wendete, ließ den KAISER auf Gegenkurs gehen und stieß mit voller Wucht, allerdings in sehr spitzem Winkel, gegen den Gegner. Dabei wurden beide Schiffe beschädigt – der Schaden auf dem KAISER erwies sich jedoch als weitaus schwerwiegender. Bugspriet und Fockmast waren gebrochen, der Schlot zertrümmert und auf Deck ein Brand ausgebrochen. Petz entschied sich, nachdem er von einem weiteren PANZER angegriffen wurde und schon einige Treffer abbekommen hatte, das Schlachtfeld zu verlassen und San Giorgio auf Lissa anzulaufen.

Die „Panzer“-Division Tegetthoffs befand sich zum Zeitpunkt des Rückzuges des KAISER im dichten MELÈE mit den italienischen Panzerschiffen. Obwohl die Schiffsbatterien beider Seiten aus allen Rohren feuerten, blieb das Artilleriefeuer erstaunlicherweise ineffektiv. Die Italiener schossen zwar in rascher Folge, konnten aber ihre Geschütze auf nahe Distanzen nicht richtig handhaben und trafen nur sehr schlecht. Die österreichischen Geschütze hingegen feuerten in konzentrierten Lagen, erzielten dabei viele Treffer, doch zeigten die veralteten Rohre gegenüber der italienischen Panzerung die befürchtete geringe Wirkung.

ERZHERZOG FERDINAND MAX versuchte mehrmals, feindliche Schiffe zu rammen, traf jedoch immer wieder in zu spitzem Winkel auf, so daß es beim Gegner zu keinen nennenswerten Schäden kam. Bei einem dieser Versuche wurde PALESTRO am Heck gestreift und die Takelage beschädigt. Die an der Besangaffel am Heck gehißte italienische Nationalflagge fiel mit Tauwerk und Teilen der Gaffel auf das Deck des ERZHERZOG FERDINAND MAX. Steuermann Karkovich befestigte – auf einen diesbezüglichen Zuruf Tegetthoffs hin – die immer noch mit dem PALESTRO verbundene Flagge an einem Belegklampen, so daß sie, als sich die beiden Schiffe wieder trennten, auf dem ERZHERZOG FERDINAND MAX zurückblieb.

Mitten im Gefecht erkannte Sterneck plötzlich ein von dichtem Rauch umgebenes feindliches Panzerschiff vor sich, welches ihn im allgemeinen Chaos offensichtlich zu spät bemerkte. Sofort ließ er den ERZHERZOG FERDINAND MAX auf volle Fahrt beschleunigen und rammte den Gegner frontal mittschiffs. Mit einer Geschwindigkeit von zehn bis elf Knoten bohrte sich der Rammbug tief in den feindlichen Schiffskörper – die Wucht war so enorm, daß der Gerammte in Stoßrichtung überkrängte. Sterneck ließ die Maschinen rückwärts laufen und löste sich von seinem Opfer. Durch die nun frei gewordene gewaltige Bresche strömten die Wassermassen in das Schiffsinne und zogen das Panzerschiff innerhalb von drei Minuten in die Tiefe – der RÈ D'ITALIA war mit 391 Offizieren und Mannschaften gesunken.³⁷

Der Eindruck des sinkenden Schiffes wirkte auf die Augenzeugen, sowohl Italiener als auch Österreicher, geradezu lähmend, so daß für einen Moment fast Totenstille herrschte. Erst nach wenigen Augenblicken der Fassungslosigkeit realisierten die Österreicher ihren Erfolg und jubelten die Versenkung. Es wurde sofort der Befehl gegeben, die noch verwendungsfähigen Boote zu Wasser zu bringen, um die an der Sinkstelle treibenden Schiffbrüchigen aufzunehmen, doch wurde der ERZHERZOG FERDINAND MAX plötzlich selbst zum Gejagten. Einem auf Rammkurs herandampfenden PANZER konnte durch eine abrupte Kursänderung gerade noch ausgewichen werden, wobei beide Schiffe derartig knapp aneinander vorbei glitten, daß die Bedienungsmannschaften ihre Setzer nicht in die Geschützöffnungen einführen konnten. Das feindliche Schiff zündete in diesem Augenblick eine Breitseite, und es schien, als würde das österreichische Flaggenschiff das Schicksal des RÈ D'ITALIA teilen, doch statt brisanter Granaten

³⁷ *Attlmayer* 1896. S. 158.

drang nur Rauch durch die Stückpforten – der Gegner hatte offensichtlich seinen Ladevorgang nicht mehr beenden können und nur „blind“ geschossen.³⁸

Inzwischen begleiteten die österreichischen Holzkriegsschiffe den KAISER bis San Giorgio und liefen dabei parallel zu den Holzschiffen Albinis, der sich in Kielwasserlinie Richtung Südost befand. Auf die Signale Persanos, der vom AFFONDATORE aus Albini zum Angriff gegen die österreichische Holzdivision aufforderte, glaubte dieser nicht reagieren zu müssen, da ihm der Schiffwechsel des Kommandierenden nicht bekannt war und AFFONDATORE ja keine Admiralsflagge gehißt hatte. Außerdem befanden sich Teile der österreichischen „Panzer“-Division im Anmarsch, wodurch ein Angriff auf die österreichischen Holzschiffe zu gefährlich erschien und er sich wieder zurückzog. Die italienischen Panzerschiffe hatten sich unterdessen im Norden gesammelt und stießen zur Unterstützung der Gruppe Albini Richtung Süden vor. Tegetthoff sammelte daraufhin gleichfalls seine Einheiten, versuchte, die bedrohten Schiffe gegen Nordwest abzuschirmen, und formierte nördlich des Hafens San Giorgio Kielwasserlinie Richtung Nordost, dahinter sollten in zweiter und dritter Linie die Holzkriegsschiffe und Kanonenboote Aufstellung nehmen. In einer Entfernung von ca. fünf Seemeilen hatte Persano gleichfalls drei Linien formiert, die parallel zu den Österreichern lagen. Genau dazwischen steuerte der während der Kämpfe in Brand geratene PALESTRO südwärts und versuchte, in die Nähe der italienischen „Panzer“-Linie zu gelangen. Persano näherte sich dem brennenden Schiff und signalisierte an die Flotte, hinter dem AFFONDATORE Kielwasserlinie zu formieren und den Gegner anzugreifen. Zu diesem Zeitpunkt explodierten einige im Zwischendeck des PALESTRO bereitgestellte Granaten und zündeten das unter Wasser gesetzte Munitionsmagazin – der PANZER flog mit einem gewaltigen Knall in die Luft; von den 228 Mann Besatzung konnten nur 26 gerettet werden.

Die Entscheidung war damit endgültig gefallen und Persano entschied sich gegen die Empfehlungen seines Stabes zur Rückkehr nach Ancona. Von den zwölf Panzerschiffen der italienischen Flotte waren zwei versenkt worden, ein drittes bereits gefechtsunfähig nach Ancona abgegangen, zwei weitere meldeten Maschinenprobleme. Die quantitative Überlegenheit der Panzerschiffe war geschwunden, zumal auch der AFFONDATORE keineswegs den in ihn gesetzten Erwartungen entsprochen hatte. Die Flotte nahm Kurs auf Ancona und traf dort im Verlauf des 21. Juli ein. Tegetthoff nahm den Abzug der Italiener verwundert zur Kenntnis und ordnete seinerseits den Rückzug nach San Giorgio an – die Schlacht war gewonnen.

Am 21. Juli beschriebte der Kaiser nach Erhalt der Siegesnachricht an Tegetthoff: „Ich erkenne Sie zum Vize-Admiral. Den Offizieren und Mannschaften Meiner tapferen Flotte Meinen Dank. Ich erwarte Ihre Auszeichnungs-Anträge.“³⁹

ABKÜRZUNGEN

<i>Attlmayer</i> 1884.	<i>Ferdinand Ritter von Attlmayer</i> : Über maritime Kriegführung. Wien, 1884.
<i>Attlmayer</i> 1896.	<i>Ferdinand Ritter von Attlmayer</i> : Der Krieg Österreichs in der Adria im Jahre 1866. (See- kriegsgeschichtliche Studie.) Pola, 1896.
<i>Attlmayer</i> 1884.	<i>Ferdinand Ritter von Attlmayer</i> : Über maritime Kriegführung. Wien, 1884.
<i>Chesnau – Kolesnik</i> 1985.	<i>Roger Chesnau – Eugene M. Kolesnik</i> : Kriegsschiffe der Welt 1860–1905. Bd. 3: Frankreich, Italien, Österreich-Ungarn und übrige Marinen. Koblenz, 1985.
<i>Knobloch</i> 1896.	<i>Wilhelm Knobloch</i> : Die Kanoniere von Lissa. Zur Erinnerung an die heldenmüthige Ver- theidigung der Insel Lissa durch die österreichische Artillerie am 18., 19. Und 20. Juli 1866. Pola, 1896.
ÖStA KA	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

---

³⁸ *Attlmayer* 1884. S. 438 ff.

³⁹ *Attlmayer* 1896. S. 179.

Temesváriak a középkori Borsod megyében: Mihály miskolci plébános és testvére, Miklós

A jelen tanulmányban a középkori temesvári diaszpóra egy kevésbé ismert tagjára és annak testvéreére kívánom felhívni a figyelmet. Előljáróban le kell szögezni: a szóban forgó téma, pontosabban a középkori Temesvár városából elszármazott személyek életpályájának, kutatása számos nehézségbe ütközik. Alapvető probléma, hogy az 1552, vagyis a város török kézre kerülése előtti időszakban élt temesvári polgárok közül csak néhány tucatnak ismert a neve.¹ Ráadásul az is kérdéses, hogy a XVI. század közepe előtt a Magyar Királyság bizonyos részein felbukkanó, Temesvárinak nevezett személyek valóban a Bega-parti város szülöttei vagy lakói voltak-e. A középkori névadásban ugyanis bevett gyakorlatnak számított, hogy a jelentéktelenebb, kevésbé ismert helyről való személyeket, a tényleges származási helyük közelében fekvő fontosabb és ismertebb településről nevezték el. S miként ezt Temesvári Bodó Lőrinc budai kanonok esete mutatja, előfordult az is, hogy az eredeti származási helyre utaló nevet – jelen esetben a Temesvárit – a források egyszerűen elhagyták.² Arról sem feledkezhetünk el, hogy Temes megyében a XV. század végén egy Temesvári nevű nemesi család is élt.

A temesvári diaszpóra

Világiak

A felmerülő nehézségek ellenére sincs okunk kételkedni abban, hogy a Temesvárról elszármazott, világi pályát választott polgárok közül a legfényesebb karriert Temesvári Bodó Mihály futotta be. 1472-ben a bécsi egyetemen tanult, majd hazatérése után Szapolyai Imre nádor szolgálatába állt. 1490-ben Szapolyai István budai provizora volt. 1503-ban Szapolyai János officialisaként és budai kúriájának provizoraként említi egy oklevél, vagyis ekkor már csaknem másfél évtizede szolgálta töretlenül a Szapolyai családot. 1496-ban Pest és Külső-Szolnok vármegyében szerzett birtokot. 1497-ben nemesi címre tett szert, s pesti polgárként említették. 1503-ban házat és mészárszéket vásárolt Pesten. 1510-ben kelt saját kezű végrendelete szerint bornagykereskedő volt, s élete jelentős részét pesti polgárként élte le. Testvére, Temesvári Bodó Péter szintén Pesten lelt otthonra,

¹ Temesváron a késő középkorban hozzávetőleg 4000 fő élhetett. Az ismert temesvári polgárok név szerinti felsorolását lásd: *Petrovics* 2008. 54–57. o.

² A szóban forgó személy neve a forrásokban háromféleképpen szerepel: Temesvári Bodó Lőrinc, Temesvári Lőrinc, illetve Bodó Lőrinc. Vö.: *Köblös* 1994. 321–322. o.

s 1503–1514 között fordul elő a forrásokban.³ Hasonlóan gazdag ember lehetett az ugyancsak Pesten letelepedett Temesvári Márton, aki 1512-ben esküdt polgárként bukkan fel a Duna-parti városban.⁴ Sajnos, róla többet nem tudni, így vagyoniának hozzávetőleges nagysága sem ismert.

Egyháziak

Több adat maradt fenn azokról a temesvári személyekről, akik egyházi pályára léptek, s valamely kolostor vagy káptalan tagjaként, esetleg egy település plébánosaként tevékenykedtek. Közülük a legnagyobb hírnévre Temesvári Pelbárt obszerváns ferences hitszónok tett szert. Pelbárt 1463-ban szerzett baccalaureusi fokozatot a krakkói egyetemen. Az 1479–1481 között tomboló pestisjárványban ő is megbetegedett, csodálatos gyógyulásáért 1483-ban *Stellarium coronae Beatae Mariae Virginis* címmel Máriát dicsőítő prédikációciklust állított össze. Felváltva élt és tanított a budai Szent János-kolostorban és az esztergomi rendházban, ahol házfőnök is volt. Az egész egyházi évet átfogó prédikációit *Pomerium* gyűjtőcímen három kötetbe foglalta össze, az utolsót halála után Laskai Osvát fejezte be. 1504. január 22-én hunyt el Budán. A középkori magyar irodalom egyetlen olyan alakja, akinek műveit külföldön is jól ismerték.⁵

Temesvári Miklós – feltehetőleg az óbudai *studium generalén* eltöltött rövid idő után –1411-ben iratkozott be a bécsi egyetem artes fakultására, ahol borostyánkoszorúsi fokozatot szerzett. Később ugyanitt jogi tanulmányokat folytatott, melyeket 1422-ben kánonjogi doktorátussal zárt. 1424 elején Pálóci György esztergomi érsek ügyvédjeként Rómában tartózkodott. Ugyanezen év áprilisában esztergomi olvasókanonokként tűnik fel. 1428 közepétől 1447 áprilisának végéig érseki helynökként (vikárius) tevékenykedett, közben a bázeli zsinat ügyhallgatója (1433–1436) volt. 1452 őszén és 1453 tavasza között éneklőkanonoki javadalmát az esztergom-szentistváni préposti címre cserélte. E minőségében hunyt el 1457. július (vagy június) 1-jén.⁶

Temesvári Bodó Lőrinc 1451-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, ahol négy évvel később baccalaureusi fokozatot szerzett. Hazatérése után 1465 és 1480 között mesterkanonok volt a budai (vagyis az óbudai) káptalanban. Ugyanitt 1469-ben dékánként említik.⁷

Temesvári László (Ladislauš Zacalus de Themeswar) szintén a bécsi egyetemen tanult. 1468-ban szerzett baccalaureusi fokozatot. Később Itáliába ment, s 1475-ben Ferrarában artium doctor lett. Ferrarában egy rövid ideig kánonjogi tanulmányokat is folytatott. 1509-ben egri kanonokként találkozunk vele.⁸ Az egri káptalanban még egy temesvári származású személy mutatható ki. Temesvári András fia Miklósról van szó, aki 1398 és 1402 között bukkan fel az írott kútfőkben.⁹

Temesvári András egyetemi tanulmányairól nem maradt fenn információ, s azt sem tudni, miként szerezte kanonoki stallumát. Tény viszont, hogy 1440–1446 között a székesfehérvári Szűz Mária prépostság kanonokjaként szerepel a forrásokban. 1447 és 1457 között a budai külvárosban

³ Tüskés 2008. 235. o. 4659. sz.; Kubinyi András: Tanulmányok Budapest középkori történetéről I–II. Szerk. Kenyeres István – Kis Péter – Sasfi Csaba. Budapest, 2009. II. 550–552.

⁴ MNL OL DL 105 885. Vö.: Petrovics István: Városi elit a középkori Dél-Magyarországon. Pécs, Szeged és Temesvár esete. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv, III. 49. o.; Petrovics 2008. 112. o.

⁵ Szilády Áron: Temesvári Pelbárt élete és munkái. Budapest, 1880.; V. Kovács Sándor: Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Budapest, 1982.; Harasztli – Kelényi – Szögi 2016–2017. 145. o., 1124. sz.

⁶ Tüskés 2008. 83. o. 894. sz.; C. Tóth Norbert: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész. A kanonoki testület és az egyetemjárás. Budapest, 2015. 51–57. o.

⁷ Köblös 1994. 257. o.; Tüskés 2008. 187. o. 3554. sz.

⁸ Tüskés 2008. 219. o. 4306. sz.; C. Tóth 2015. 67. o.

⁹ C. Tóth 2015. 68. o.; Vö.: Petrovics István: A középkori Temesvár egyházi viszonyai. In: Emlékkötet Koszta László tiszteletére. Szerk.: Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt. (Megjelenés alatt.)

álló Szt. Miklós társaskáptalan prépostja volt. 1458-tól 1468-ig olvasókanonokként tevékenykedett. 1460-ban arra kérte a pápát, hogy egyesítse az olvasókanonokságot a fehérvári Szent László-oltár javadalmával, melynek ő volt az igazgatója.¹⁰

Temesvári Mátyásról szintén kevés adat őrződött meg, ráadásul a származása is bizonytalan. Annyit tudni róla, hogy 1440 és 1460 között Pozsonyban viselt kanonikátust, amihez ismeretlen módon jutott. Kétségtelen, hogy akkoriban Pozsonyban élt, s az ottani prépostság kiküldöttjeként szerepelt. 1461-ben viszont már a budai káptalanban tűnik fel, s 1461–1465 között itteni kanonokként említik a kútfők. Pozsonyból elköltözött, s a budai káptalanban is kiküldöttként tevékenykedett.¹¹

Váradon (ma Oradea, Románia) több temesvári származású kanonokkal is találkozunk. Közülük a legkorábban, 1373-ban, Temesvári István fia: Péter tűnik fel.¹² A XV. század közepén, pontosabban 1446 és 1448 között szerepel Temesvári András örkanonok, majd az 1500-as évek elején Temesvári Miklós. A váradi püspökség középkori történetét a XIX. század végén feldolgozó Bunyitay Vincének nincs tudomása Temesvári Miklósról, Kristóf Ilona 2014-ben megjelent könyvében viszont megemlékezik róla. Kanonokságát 1507 és 1511 közé teszi.¹³ A fent említett kanonokok valamennyien a váradi székeskáptalan tagjai voltak. Rajtuk kívül egy személy ismert még, aki a váradhegyfoki, Szent-István protomártír oltalma alatt álló társaskáptalan tagja volt. Őt Temesvári Bálintnak hívták, s 1500-ban történik róla említés.¹⁴

A Bega-parti városhoz legközelebb eső püspöki székhelyen, Csanádon szintén több temesvári származású klerikus mutatható ki. Érdekes, hogy – Szegeddel ellentétben – a Temesvárról Csanádra került és ott egyházi személyként tevékenykedők között nem találunk sem püspököt, sem prépostot, de még jelentősebb méltóságot viselő kanonokot sem. Mindössze a főesperesek között találkozunk velük: Temesvári Miklós krassói (1483–1487), Temesvári János pedig maroselvi archidiakónus (1528) volt.¹⁵ Megemlékendő még Temesvári István alesperes is, aki Kerolti Albert temesi archidiakónus helyetteseként 1435-ben bukkan fel a kútfőkben.¹⁶ Két olyan temesvári származású csanádi klerikusról is maradt fenn adat, akik a Maros-parti városból kerültek az aradi (Temesvári Jakab, 1394), illetve a váradi (Temesvári Péter, 1373) káptalanba.¹⁷

Az újabb kutatások révén még két további temesvári származású klerikusról van tudomásunk. Az egyik, Temesvári Gergely, aki 1493 és 1499 között címzetes árkádiai püspök és bácsi éneklőkanonok, továbbá kalocsa-bácsi segédpüspök (1494–1499) volt,¹⁸ a másik, Temesvári Balázs, vidini tituláris püspökként (1470–1488), valamint erdélyi (1476) és győri segédpüspökként (1481–1488) szerepel a forrásokban.¹⁹

¹⁰ Érdekes, hogy Váradon 1446–1448 között szintén kimutatható egy Temesvári András nevű kanonok. Nem zárható ki, hogy a két személy azonos. Vö.: *Köblös* 1994. 369. o.

¹¹ *Köblös* 1994. 322. o.

¹² *Bunyitai* 1883–1884. II. k. 106. o.

¹³ *Kristóf* 2014. 252. o. Kristóf Ilona nem említi, hogy a Temesvári Miklós által a kassai városi tanácshoz intézett 1511. évi oklevelet (MNL OL DF 271 570.) Békefi Remig kiadta. *Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig.* Budapest, 1906. 369–370. o.

¹⁴ *Bunyitay* 1883–1884. II. k. 217. o.; *Kristóf* 2014. 253. o. A szóban forgó kanonokot Bunyitay Vince Temesvári Bálintnak, Kristóf Ilona viszont Temesvári Pálnak nevezi.

¹⁵ *Borovszky* 1896. 413., 421. o.

¹⁶ *Borovszky* 1896. 112., 407. o.

¹⁷ *Borovszky* 1896. 430. o.

¹⁸ *C. Tóth* 2017. 36. o.

¹⁹ *C. Tóth* 2017. 61., 71., 122. o.

A fent említett szerzeteseken, illetve világi papokon kívül még három olyan temesvári származású klerikus neve ismert a szakirodalomban, akik plébánosok voltak. Az egyik Temesvári Demeter, aki 1471-ben tűnt fel a krakkói egyetemen, ahol még ugyanebben az évben baccalaureusi fokozatot szerzett. Őt – egy 1479. évi adat alapján – Salánk (ma Salanki, Ukrajna) település plébánosaként tartja számon a kutatás.²⁰ A másik a fentebb említett Temesvári István temesi alesperes, aki 1435-ben temesvári plébánosként bukkan fel.²¹ A harmadik Temesvári Mihály miskolci plébános, akire e tanulmány révén külön felhívjuk a figyelmet.

Temesvári Mihály miskolci plébános

Temesvári Mihály személye nem ismeretlen a szakirodalomban. Borsod megye, illetve Miskolc város történetének monografikus igényű első feldolgozói, Borovszky Samu és Szendrei János is felfigyeltek már rá.²² Alakja és tevékenysége azonban csak a XX. század második felében, a Miskolc története monográfia középkorral foglalkozó kötetének készítése során nyerte el a megérdemelt figyelmet.²³ Magam a középkori Temesvár históriájára vonatkozó kútfők gyűjtése során akadtam korábban néhány olyan oklevélre, amelyek Temesvári Mihállal kapcsolatosak, majd legutóbb a temesvári és „bánsági” diákok középkori egyetemjárását vizsgálva, jutottam el ismét Mihály plébános személyéhez.²⁴

Mielőtt Temesvári Mihály pályafutását és tevékenységét ismertetném, röviden ki kell térnem a középkori Miskolc fejlődésének néhány jellegzetességére. Miskolcot a XIV. századig a Miskolc nemzetség birtokolta. A genus birtokközpontjának pontos helye ismeretlen, de minden bizonnyal Miskolcon lehetett. I. Károly király 1312-ben a Miskolc nemzetség tagjaitól hűtlenség miatt elkobozta birtokaikat, melyeket Szécsi Miklós fiainak adományozott.²⁵ Bár a Miskolcok hosszú ideig pereskedtek a jogaikért, a Szécsieknek – királyi segítséggel – sikerült megszilárdítani Miskolc felett a fennhatóságukat, s egészen 1364-ig birtokolták azt.²⁶ I. Lajos ebben az évben a – korábban a kezére került – diósgyőri várhoz csatolta Miskolcot több Borsod megyei birtokkal együtt, a Szécsieket pedig máshol fekvő jószágokkal kárpótolta. Miskolc ezzel a diósgyőri vár tartozéka lett, s az is maradt egészen 1702-ig. A királyi birtoklás lényeges fordulópontot eredményezett Miskolc históriájában, amely egyébként már 1360-ban *villa maiorként* bukkan fel, s piacvám-mal is rendelkezett.²⁷ Miskolc a középkorban két városrészből állt: az Óvárosból, amely az Avas lejtőjén a Szent István-templom körül terült el, valamint az Újvárosból, amely a Boldogasszony-templom körül alakult ki. Az utóbbi I. (Nagy) Lajos király korában jött létre, s lakói ide telepített *hospesek* (vendégek) voltak. Kubinyi András hívta fel a figyelmet arra, hogy az uralkodó ekkor nem egységes várost akart alapítani, hanem inkább autonóm mezővárosokat teremtett. A városi kiadványok is egyértelműen bizonyítják, hogy hosszú ideig nem beszélhetünk egységes településről, hiszen rendre szerepelnek bennük az *antiqua civitas*, illetve *nova civitas* kifejezések. Ezek a dokumentumok egyben azt is bizonyítják, hogy a miskolciak makacsul ragaszkodtak te-

²⁰ Harasztai – Kelényi – Szögi 2016–2017. 195. o., 1720. sz.

²¹ MNL OL DL 12 738.; Borovszky 1896. 407. o.

²² Borovszky 1909.; Szendrei 1886–1911.

²³ Gyulai 1996a. 228. o.; Gyulai 1996b. 271. o.; Tóth 1996c. 402–403. o. Itt szeretnék köszönetet mondani Tóth Péter címzetes egyetemi tanárnak (Miskolci Egyetem) a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött, Temesvári Mihállal kapcsolatos oklevelek azonosításához nyújtott segítségével.

²⁴ Petrovics 2008.; Petrovics 2017.

²⁵ Draskóczy 1996a. 81–99. o.

²⁶ Draskóczy 1996a. 100. o.

²⁷ Tóth 1996a. 340–341. o.; Kubinyi 2000. 133. o.

lepülésük *civitas* minősítéséhez, amit néhány esetben az uralkodó által kibocsátott oklevelek is elősegítettek.²⁸ Luxemburgi Zsigmond például 1411-ben kiadott, szabad plébánosválasztást engedélyező kiváltságlevelében *civitas*nak nevezte Miskolc Ó- és Újvárosát (*civitas nova et antiqua Miskolc*).²⁹ 1395-ben viszont, amikor pallosjogot engedélyezett a városnak, *oppidum*nak minősített Miskolcot.³⁰ Tény továbbá, hogy az uralkodók általában *oppidum*nak tekintették Miskolcot, s az 1460-as évektől maguk a miskolci polgárok is kénytelenek voltak tudomásul venni ezt a helyzetet. Ettől fogva a miskolciak is egyre gyakrabban illették városukat az *oppidum* címmel. A topográfiai széttagoltságból és a jogi helyzetből adódóan a középkori Miskolc igazgatása is meglehetősen bonyolult volt.³¹

A fentebb vázolt problémák ellenére Miskolc erőteljes gazdasági fejlődésen ment keresztül a késő középkorban. Ebben meghatározó szerepe volt a város földrajzi elhelyezkedésének. Egy olyan tájegységen belül feküdt ugyanis, amely egyetlen jelentősebb város piackörzetéhez sem tartozott, s *oppidum* létére Miskolc ezen a piackörzeten belül fontos városi szerepet tudott játszani. A gazdasági fejlődést segítette az is, hogy Miskolc eltérő földrajzi adottságú tájegységek találkozási vonalán alakult ki. Beletartozott a sűrűn lakott, dombvidékes, szőlőművelésre alkalmas észak-borsodi tájba, s ugyanakkor az alföldi jellegű, az állattenyésztéssel szoros kapcsolatban levő dél-borsodi vidék is a közvetlen közelében terült el. A közlekedés szempontjából Miskolc a Buda–Kassa útvonal mellett feküdt, de elérhető volt innen a tiszalúci vámon keresztül az erdélyi útvonal és a híres vásártartó hely, Nagyvárad is. Miskolcon két hetipiacot tartottak a középkorban: egyet az Óvárosban (szerda), egyet pedig az Újvárosban (hétfő). Sokadalomra viszont csak közvetett bizonyíték maradt fenn.³² Jótékony hatással volt Miskolc gazdasági fejlődésére az a helyzet is, hogy I. Lajos – és több későbbi uralkodó – gyakran tartózkodott népes kíséretével a kies fekvésű Diósgyőr várában, akár csak a királynék, akik általában jegyajándék címén jutottak a diósgyőri erősséghez.³³ Miskolc a XV. század második felére a diósgyőri uradalom leggazdagabb mezővárosa lett. Nem véletlen, hogy a XV. század második felében már Miskolcon, s nem Sajószentpéteren tartották Borsod megye közgyűléseit és törvényszékeit. Jóllehet a diósgyőri uradalomhoz más mezővárosok is tartoztak (Keresztes, Kövesd, Muhi), aminek következtében Miskolc nem élvezhette az uradalom centrális helyének előnyeit, vitathatatlan, hogy a XV. század második felére Miskolc jelentős gazdasági–politikai központ lett.³⁴

Ezt a fejlődést és gyarapodást tükrözi Miskolc – majd később csupán az Óváros – Szent István-plébániatemplomának átépítése. A szóban forgó Árpád-kori eredetű egyházat a XV. századig fokozatosan bővítették, majd 1470 és 1489 között háromhajós gótikus csarnoktemplommá alakították át. Az új, monumentális templomot lényegében a régi körül húzták fel. Méretei impozánsak: külső szélessége 19, hossza 42,3 m volt. A Szent István-plébániatemplom közelében egy temetőkápolna állt, amely Szent Mihály oltalmát élvezte.³⁵ A plébánia felett, az Avas hegy tetején találjuk a másik kápolnát. Ennek Szent György volt a patrónusa. Pontos helyét nem ismerjük, s az írott forrásokban való felbukkanása is meglehetősen késői.³⁶ Miskolc másik plébániaegyháza

²⁸ Gyulai 1996a. 248–252. o.; Tóth 1996a.; Kubinyi 2000. 131–144. o.

²⁹ Szendrei 1886–1911. III. k. 493–494. o.

³⁰ Szendrei 1886–1911. III. k. 71. o.

³¹ Tóth 1996b.; Tóth 2013.

³² Kubinyi 1996. 423–424., 431. o.

³³ Borovszky 1909. 54. o.

³⁴ Kubinyi 1996. 426. o.; Kubinyi 2000. 143. o.

³⁵ K. Kovács 1972. 57. o.; Gyulai 1996a. 223., 225–226., 228., 231–232., 240., 248–249., Tóth 1996c. 401. o.; Kubinyi 2000. 134., 143. o.

³⁶ Szendrei 1886–1911. III. k. 149–150. o.; Gyulai 1996a. 240. o.

a Boldogasszony templom volt. Ez az Újvárosban állt, s valamikor 1411 és 1445 között épült.³⁷ A városban ispotály is működött, kápolnájának titulusa Mindenszentek volt.³⁸ A város gazdagságát, polgárainak jólétét az egyházi intézmények is hűen tükrözik. Ezek között azonban, meglepő módon, nem találunk koldulórendi kolostorokat.

Temesvári Mihály személye a Szent István-plébániatemplomhoz kötődik. Mihály plébánosként 1469-ben tűnik fel Miskolcon, amikor fivérével, Domokossal együtt 50 aranyforintért zálogba vette a Szirma határában található Szilas nevű rétet.³⁹ Igen nagy értékű kaszálóról van szó, amivel kapcsolatban joggal vetődik fel, hogy az állattartás vagy esetleg a szénakereskedelem fontos szerepet játszott a miskolci plébános vagy magának a plébánia egyháznak a gazdálkodásában. Forrásaink szerint Mihály már 1469 előtt is Miskolcon élt. Egy 1453-ban kelt városi kiadvány tesz említést róla, amely Jakab tapolcai apát végrendelkezésével kapcsolatosan született. Ebben Temesvári Mihály *arcium facultatis baccalaureus* miskolci iskolamesterként (*rector scole*) szerepel. A hivatkozott 1453. évi oklevél nemcsak Temesvári Mihály személye miatt fontos, hanem azért is, mert egyértelműen bizonyítja: Miskolcon a XV. század közepén már iskola működött, amelynek egyetemi fokozattal rendelkező mestere volt. Az iskola fenntartása eredetileg – s talán a későbbiekben is – az egyház feladata volt, de a plébánosi és az iskolamesteri tevékenység Miskolcon a XV. század második felére már elvált egymástól. Miskolcon még egy iskolamesterről maradt fenn adat, az 1522-ben feltűnő Pál *baccalaureus*ról, aki minden bizonnyal a krakkói egyetem diákja volt.⁴⁰ A középkori iskola elhelyezkedése ismeretlen, lokalizálásában a XVI–XVII. századi református iskola épülete segíthet, ami bizonyára a hajdani középkori oktatási intézmény helyén működött tovább. Kérdés az is, hol állhatott a plébános háza a középkorban. Gyulai Éva úgy véli, s véleményével magunk is egyetértünk, hogy a plébános háza az iskolával együtt az avasi Szent István-templom körüli egyházi városrészben helyezkedett el.⁴¹

Az 1453-ban iskolamesterként tevékenykedő Temesvári Mihályt a város – élvén a Luxemburgi Zsigmond által adományozott plébánosválasztási joggal – később plébánosnak választotta. Mivel Mihály egyetemi fokozattal rendelkezett és tevékenységével a miskolciak elégedettek lehettek, ennek nem volt akadálya. Azt nem tudni, hogy megválasztására pontosan melyik évben került sor, de 1469-ben már biztosan ő volt a Szent István-templom plébánosa. Egy évtizeddel később még mindig ő volt a plébános, amit Borsod megye hatóságának 1480. október 5-én kelt oklevele bizonyít. Ebből kiderül, hogy Mihály plébános egy malom építése és a hozzá szükséges árok kiásása miatt összetűzésbe került Miskolc egyik prominens lakójával, csabai Kovács Istvánval, Mátyás király rotamesterével (*magister rotarum peditum nostrorum*).⁴² A konfliktus meglehetősen súlyos volt, hiszen a plébános a Hejő folyóból árkot vezetett a malmához, s a tulajdonost kizárta az igénybe vett föld birtokából, amivel 100 aranyforint kárt okozott csabai Kovács Istvánnak.⁴³ Mihály plébános ráadásul a Kovács Istvántól elfoglalt földet sem volt hajlandó visszaadni. Az ügy kivizsgálására parancsot kapott Mátyás királytól mind az egi káptalan, mind Borsod vármegye hatósága.⁴⁴ Az egi káptalan 1487. február 24-én kelt oklevele szerint a káptalan emberének és Borsod megye egy kiküldött nemesének jelenlétében visszavezették a Hejő folyót eredeti medrébe,

³⁷ Gyulai 1996a. 248. o.

³⁸ Gyulai 1996a. 237–239. o.; Tóth 1996c. 407. o.

³⁹ MNL OL DL 67 445. Vö. Draskóczy 1996b. 172. o.; Gyulai 1996a. 271. o.; Tóth 1996c. 402. o.

⁴⁰ Tóth 1996c. 409. o.

⁴¹ Gyulai 1996a. 236–237. o.

⁴² MNL OL DL 83 861. Csabai Kovács Istvánra lásd: Draskóczy 1996b. 169–170. o.; Gyulai 1996a. 212–213., 217., 227–229., 232. o.; Gyulai 1996b. 265., 297., 301., 307., 309., 324–325. o.; Tóth 1996c. 403. o.

⁴³ MNL OL DL 83 891.

⁴⁴ MNL OL DL 83 891., 83 892.

és csabai Kovács Istvánt pedig visszahelyezték a vitás föld birtokába, dacára annak, hogy a tanúk egy része szerint a szóban forgó föld a miskolci Mindenszentek-kápolnához tartozott.⁴⁵ Ez a dokumentum Temesvári Mihályt néhainak mondja, s benne miskolci plébánosként már az a János szerepel, aki 1486-ban került a miskolci egyház élére.⁴⁶

Temesvári Mihály plébános legjelentősebb cselekedete a miskolci Szent István-plébániatemplom átépíttetése lehetett. A Miskolc bírása és esküdt polgárai által 1489. június 26-án kiadott oklevél szerint Mihály plébános a templomot alapjaitól kezdte felhúzni és megépíteni a város polgáraival együtt. Ugyancsak Mihály plébános és a miskolci polgárok voltak azok, akik egy, a templomhoz illeszkedő kápolnát is elkezdtek építeni. A Boldogságos Szűz Mária Menybemenetelének tiszteletére emelt kápolna, amely a Szent István-templom északi falához illeszkedett, végül a fent említett csabai Kovács István alapítványa révén készült el.⁴⁷ A szóban forgó alapító okiratból az is kiderül, hogy Kovács István rendkívül gazdag adományokban részesítette a Szűz Mária Menybemenetele-kápolnát, aminek kegyuraságát is elnyerte a város jóvoltából – és bizonyára Mihály plébános hozzájárulásával.⁴⁸ Temesvári Mihály plébános azonban nem érthette meg az újjáépített Szent István-templom és az ahhoz illeszkedő Szűz Mária Menybemenetele-kápolna felszentelését, mert nem sokkal előtte meghalt.⁴⁹

Temesvári Mihály személyében egy jól képzett iskolamestert és plébánost ismertünk meg, aki igen tehetős ember lehetett. Vagyonának gyarapítása érdekében jogtalanságok elkövetésétől sem rettent vissza, de javaiból bizonyára sokat áldozott a Szent István-templom újjáépítésére. Jóval békésebb ember volt, mint a másik jól ismert helybéli klerikus, Miskolci János, aki makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy plébánosként maga nevezze ki a kápolna- és oltárigazgatókat, megsértve ezzel a város polgárainak kegyúri jogát.⁵⁰ Temesvári Mihály Miskolcra kerülésében szerepet játszhattak a Temesvár és Nagyvárad között szövődött kapcsolatok, esetleg a temesváriak krakkói egyetemjárása. Csábítónak tűnik feltételezni, hogy Mihály egyetemi fokozatát a krakkói *studium generalén* szerezte, ám ennek nem találtam nyomát. Ezzel szemben komoly valószínűsége van annak, hogy a miskolci plébános azonos azzal a Temesvári Mihálllyal, aki 1451-ben iratkozott be a bécsi egyetemre.⁵¹ Az egyetemi forrásanyag egyértelműen dokumentálja Mihály tanulmányait, fokozatszerzésére vonatkozó bizonyítéknak a középkori bécsi *studium generale* dokumentumaiban azonban eddig nem akadtam a nyomára. Erről csak a Miskolccal kapcsolatos oklevelek tájékoztatnak.

RÖVIDÍTÉSEK

- Borovszky* 1896.   *Borovszky Samu*: Csanád vármegye története 1715-ig. I. k. Budapest, 1896.
Borovszky 1909.   *Borovszky Samu*: Borsod vármegye története a legrégibb időktől a jelenkorig. I. k. Budapest, 1909.
Bunyitay 1883–84.   *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I–III. k. Nagyvárad, 1883–1884.
C. Tóth 2015.   *C. Tóth Norbert*: Az egri káptalan archontológiája 1387–1526. *Turul*, 88. (2015) 2. füzet. 48–71. o.

⁴⁵ MNL OL DL 83 932., 83 891., 83 902. Vö. *Tóth* 1996c. 402. o.

⁴⁶ *Tóth* 1996c. 403. o.

⁴⁷ *Gyulai* 1996a. 228. o.

⁴⁸ MNL OL DL 83 949. Az oklevél latin szövege és magyar fordítása kiadva: *K. Kovács* 1972. 56–58. o. Vö. *Tóth* 1996b. 378. o.

⁴⁹ *Tóth* 1996c. 402. o.

⁵⁰ *Tóth* 1996c. 403–404. o.; *Tóth* 2013. 224. o.

⁵¹ *Tüskés* 2008. 187. o. 3568. sz.; *Petrovics* 2017. 118. o.

- C. Tóth* 2017. *C. Tóth Norbert*: Magyarország késő-középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, segédpüspökök, vikáriusaik, valamint jövedelemkezelőik. Győr, 2017.
- Draskóczy* 1996a. *Draskóczy István*: Miskolc birtoktörténete a középkorban. In: Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Tóth Péter – Kubinyi András*. Miskolc, 1996. 81–156. o.
- Draskóczy* 1996b. *Draskóczy István*: A Miskolchoz csatolt települések középkori története. In: Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Tóth Péter – Kubinyi András*. Miskolc, 1996. 157–173. o.
- Gyulai* 1996a. *Gyulai Éva*: Miskolc középkori topográfiája. In: Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Tóth Péter – Kubinyi András*. Miskolc, 1996. 175–254. o.
- Gyulai* 1996b. *Gyulai Éva*: Termelés és kereskedelem a középkori Miskolcon. In: Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Tóth Péter – Kubinyi András*. Miskolc, 1996. 255–336. o.
- Haraszti – Kelényi – Szögi* 2016–2017. *Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László*: Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken 1348–1525. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 2.) I–II. k. Budapest, 2016–2017.
- K. Kovács* 1972. *K. Kovács László*: Adatok a miskolci avasi templom történetéhez. *A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, XI. (1972) 55–68. o.
- Köblös* 1994. *Köblös József*: Az egyházi középrteg a Mátyás és a Jagellók korában. A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával. Budapest, 1994.
- Kristóf* 2014. *Kristóf Ilona*: Egyházi középrteg a késő középkori Váradon (1440–1526). Pécs, 2014.
- Kubinyi* 1996. *Kubinyi András*: Miskolc helye az ország középkori településhálózatában. In: Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Tóth Péter – Kubinyi András*. Miskolc, 1996. 415–432. o.
- Kubinyi* 2000. *Kubinyi András*: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. (Dél-alföldi Évszázadok 14.) Szeged, 2000.
- Miskolc* 1996. Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Tóth Péter – Kubinyi András*. Miskolc, 1996.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
DF Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL Diplomatikai Levéltár
- Petrovics* 2008. *Petrovics István*: A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből. (Capitulum IV.) Szeged, 2008.
- Petrovics* 2017. *Petrovics István*: Temesvári és „bánsági” diákok a középkori európai egyetemeken. *Per Aspera ad Astra*, 4. (2017) 1–2. sz. 103–133. o.
- Szendrei* 1886–1911. *Szendrei János*: Miskolcz város története és egyetemes leírása. I–V. Miskolc, 1886–1911.
- Tóth* 1996a. *Tóth Péter*: Miskolc mezővárossá válása. In: Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Tóth Péter – Kubinyi András*. Miskolc, 1996. 337–364. o.
- Tóth* 1996b. *Tóth Péter*: Városigazgatás a középkori Miskolcon. In: Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Tóth Péter – Kubinyi András*. Miskolc, 1996. 365–382. o.
- Tóth* 1996c. *Tóth Péter*: Társadalom, egyház, művelődés. In: Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Tóth Péter – Kubinyi András*. Miskolc, 1996. 383–414. o.
- Tóth* 2013. *Tóth Péter*: Az önkormányzat és a városigazgatás jogi háttere a középkori Miskolcon. *A Hermann Ottó Múzeum évkönyve*, LII. (2013) 221–225. o.
- Tüskés* 2008. *Tüskés Anna*: Magyarországi diákok a Bécsi egyetemen 1365–1526. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1.) Budapest, 2008.

Anonymus műve a szlovák történetírásban a XIX. és XX. században

A XIII. század első feléből származik az az átirat, mely Anonymus *Gesta Hungarorum*a című munkáját őrzi. Első nyomdai megjelenése 1746-ban történt Schwandtner *Scriptores rerum Hungaricarum* című sorozatában. A szlovák(nak is tekintett) történetírók is elgondolkodtak azon, mikor keletkezhetett a mű – Kollár Ádám úgy gondolta, hogy IV. Béla idején írták.¹ Bél Mátyás és Kollár Ádám is hiteles forrásnak ismerték el Anonymus művét. Az első ismeretes vita, amely hitelességét megkérdőjelezte, a pozsonyi katolikus gimnázium szlovák tanára, Sklenár György és a magyar felvilágosodás-kori történetíró, Katona István közt zajlott. Sklenár egy önálló munkát szentelt annak a kérdésnek, miszerint a magyar történetírók úgynevezett leigázó elméletet dolgoztak ki, ami Anonymus leírásán alapszik, aki a leírja, mely területeket és népeket foglaltak el a magyarok bejövetelük során. Sklenár ennek alapján nem fogadta el, hogy Anonymus munkája a hiteles források közé tartozik, és önálló koncepciót dolgozott ki, mely szerint a magyarok nem igázták le a szlovákokat, hanem azok önként csatlakoztak hozzájuk. Tehát kidolgozta úgynevezett védekező elméletét.²

A szlovák történetírásban a XIX. században igen negatív kép alakult ki Anonymus művéről. František Vítazoslav Sasínek, aki papi pályája mellett foglalkozott történetírással, azt kifogásolja, hogy Anonymus nem foglalkozik a szlovákok történetével, s a magyar történetírók elfogadják „meséit”, mert a magyarok tetteit helyezi előtérbe. Ezt írja: „Akkor lépett be a legnagyobb sötétség Magyarország történetébe, amikor Anonymus Belae regis notarius lett az egyetlen forrás Magyarország korai történetéhez, akinek meséi látszólag szemben állnak egyéb hiteles történeti forrásokkal; de a magyar történetírók elismerik ezt a vak és a jeles történészek által elutasított forrást csak azért, mert a nemzeti tudatnak és a magyar hegemonia ideáljainak hízeleg. Nem csoda tehát, hogy az Anonymus meséi alapján összeállított történelem buta és üres tartalmú; de ha eltekintünk ettől, mindjárt világosság lép a 907 és 1009 közti történelembe.”³ Sasínek ugyanakkor saját maga sem kerülte el munkáiban Anonymus művének felhasználását. A szerző nem ismerteti, melyik „jeles történészekre” gondol, akik elutasítják Anonymus munkáját, de feltételezhető, hogy ismerte August Ludwig von Schlözer német történész munkáit, illetve kritikus megjegyzéseit Anonymus művére.

¹ Anonymus *Gesta Hungarorum*. Ed. Múcska, Vincent. Bratislava, 2000. 19. o.

² Uo. 23–24. o. Vö.: Tibenský, Ján: Juraj Sklenár a jeho spor s Katonom o rozlohe Velkej Moravy. *Historický sborník (Časopis Historického odboru Matice slovenskej)*, (1947) 5. sz. 350–373. o.; Sklenár, Juraj: Vetustissimus Magnae Moraviae situ set primus in eam Hungarorum ingressus et incursus. Posenii, 1784.

³ Sasínek, František Vítazoslav: Dejiny počiatkov Uhorska – sošit prvý. Skalica, 1868. 51–52. o. Vö.: Sasínek, František Vítazoslav: Anonymus Belae regis notarius. *Slovenský letopis pre historiu, topografiu, archeologiu a ethnografiu*, 1877. 2. sz. 2. o.

Hasonló volt a hozzáállása az irodalomban is jeleskedő plébánosnak, Jonás Záborskýnak, aki Anonymust „mesemondónak” nevezi, Kézai Simont új „találgató krónikásnak”, Thuróczyt pedig „minden krónikás ügyvédjének”. Egyetért Sklenárral, aki leszögezte, hogy a „...Névtelen ügyvéd munkáját nem tekinthetjük hiteles történeti forrásnak... És ennek ellenére minden iskola és tanszék a hazugságait terjeszti, a Névtelen szelleme tovább kísért”.⁴ A XX. század elején Július Botto ügyvéd, aki történelemmel is foglalkozott, kijelentette, hogy a szlovákok története Magna Moravia megszűnésével véget ér és csak az 1848/49-es eseményekkel folytatódik.⁵ Ez hosszú időre azt eredményezte, hogy igen ritkán foglalkoztak a szlovák történészek a magyar történelemmel, így Anonymus munkáját sem vizsgálták. 1964-ben fordított le Anonymusból néhány fejezetet Peter Ratkoš, aki szerint „...Anonymus műve egy regény, melyben a főhősök kitalált győzedelmeket vívnak a szlovákok és bolgárok, illetve orosz lakosság felett, illetve a kárpátaljai területeken és ezzel hitelesíti a magyar elem fölényét Magyarországon a 13. században...” Végül 2000-ben Múcska Vince fordította le a teljes krónikát. Elfogadta azt a nézetet, mely szerint Anonymus műve nem a politikatörténet fontos forrása, hanem az onomasztikáé és a topográfiaé, valamint a hasznos a XIII. század ideológiájának megismeréséhez. Továbbra is fenntartja azt az állítást, hogy Anonymus munkája elsősorban a magyarok hőstetteit szeretné bemutatni. Múcska szerint a magyarok Anonymus általi pozitív bemutatása azok jó hírének elterjedéséhez járult hozzá Nyugat-Európában.⁶

Az írásmű a magyarok bejövételét mutatja be, tehát Anonymus saját népéről alkot képet. A szerző számára csak csekély írásos előzmény állott rendelkezésre (az ősgeszta). Ugyanakkor elmondható, hogy munkájához iránymutató írásokat használt fel: a Bibliát, az antik írók munkáit, illetve kora középkori történeti munkákat historiográfiai előképként. A szerző nem olyan időponttal indítja beszámolóját, amelyről írott forrásokkal vagy egyéb megbízható információval rendelkezünk, hanem ellenőrizhetetlen kezdetek elmesélésével. Az első fejezetet őstörténetinek is nevezhető, melyben Anonymus a nép eredetét és viszonyát a letelepedési területhez mutatja be. A magyar nép eredetét egy ősi néptől származtatja. Viszonyuk a letelepedési területhez: a magyar nép idegen, nem őslakó. Földfoglalásuk törvényességét úgy mutatja be, hogy a földet megvásárolták.⁷

Az már régóta tudott, hogy Anonymus forrásként használta Regino munkáját, továbbá Justinusnak az *Exordia Scythica* című, szkítákról szóló művét, a korabeli Artilla-, Nagy Sándor- és Trója-mondakör elemeit. Az antik világból, elsősorban Herodotos munkái nyomán terjedt el a nézet, miszerint minden etnikum, amely a Dontól keletre élt, szkíta eredetű volt, vagy a szkíták utóda. Ezek az elemek Anonymusnál is jelen vannak.⁸

Az utóbbi években Norbert Kersken mutatott rá arra, hogy Anonymus műve a népnek letelepedési helyéhez fűződő viszonyát magyarázó szövegben az indítékok tekintetében szembeötlő párhuzamosságot mutat Widukind *A szászok története* című munkájával, melyben a szászok ara-

⁴ Záborský, Jonás: Kedy bolo slúčené Slovensko s Uhorskom? *Letopis Matice slovenskej*, 3–4. (1867) 2. sz. 39. o. Vö.: Záborský Jonás: Dejiny kráľovstva uhorského od počiatku do časov Žigmundových. 1875. Megjelent: Bratislava, 2012. 53–56. o.

⁵ Botto, Július: Slováci – vývin ich národného povedomia. Bratislava, 1971. 36–37. o.

⁶ Lásd az 1. jegyzetben hivatkozott munkát, 26–27. o.

⁷ Kersken, Norbert: A nemzeti történetírás kezdetei az érett középkorban: corveyi Widukind, Gallus Anonymus, prágai Cosmas, a Gesta Hungarorum. In: Európa közepe 1000 körül. Szerk. Wiczorek, Alfred és Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000. 544–548. o.

⁸ Vásáry István: Középkori elméletek a magyar őshazáról. *Életünk*, 1997. 35. sz. 1129. o.

nyért vásároltak földet a türingiaiaktól, akiket szétszórtak, ily módon jutva saját településükhöz.⁹ Vagyis a magyar történet, mely szerint a magyarok Árpád vezetésével Szvatopluktól értékes ajándékok fejében szereztek földet, fűvet és vizet, ami feljogosította őket a letelepedésre, egy hasonló történet, csak más megfogalmazásban.

Anonymus terve nem a nemzetiségi izgalmak gerjesztése volt, hanem olvasott személyként igyekezett felhasználni azokat a korabeli példákat, amelyek rendelkezésére álltak. A célja nem a magyarok őstörténetének meghosszabbítása volt. Hasonló példák – olyanok, melyeket másként látott a középkori krónikás és másként a történetírók – néhány évszázaddal később, Európa egyéb népeinél is előfordultak.

Az írásunkban említett történészek munkáira erős hatása volt a nacionalizmusnak és az ezzel járó politikának és propagandának. És bár a szlovák történészek munkáiból fokozatosan eltűnt Anonymus írásművének negatív megítélése, a szlovák történészek továbbra is keresik a Névtelen művében a szlovákok történetének kezdeteit.

---

⁹ *Kersken, Norbert: Geschichtsschreibung im Europa der „nationes”. Böhlau, 1995. 714. o. Vö.: Widukind z Corvey: Dějiny Sasů. Praha, 2016. 32. o.*

Árpád-házi uralkodók oklevelei XIII–XIV. századi okiratokban

Az *Anjou-kori Oklevéltár*-sorozat (Anjou-oklt.) kötetének készítése közben (vagy azzal összefüggésben) a kutató néha, de még mindig találkozhat az Árpád-ház tagjai által kibocsátott olyan oklevelekkel, amik nem szerepelnek a vonatkozó kritikai gyűjteményben (RA), avagy újraközlésük indokolt lehet. Jelen dolgozatban néhány ilyen szerepel latin szöveggel.

1215. II. András király birtokokat adományoz Miklós comesnek

In nomine sancte trinitatis et individue unitatis. Andreas dei gratia Hungarie Dalmacie Croacie Rame Seruieque rex in perpetuum. Cum regie celsitudinis munificentia nullis terminis coarce-
tur, sed optima in principe donandi mensura inmensitas iudicetur precipua, tamen est erga bene
meritos circumspectio adhibenda, ne quis apud illum sui laboris premio defraudetur qui sue libe-
ralitatis beneficia ad extraneos usque protendit. Inde est, quod Nicolao comiti, cuius fidelitatem
eximiam quam circa nos in Ruscia pro nobis viriliter decertando exhibuit, duas terras quarum una
est in Sumgyensi parochya Jutun nomine et alia in comitatu de Baranya que wlgo Ewetes dicitur,
in sui recompensationem servitii contulimus tam per eum quam per suam posteritatem pacifice
et perpetuo possidendam, in quarum terrarum possessionem eundem per pristaldos nostros fe-
cimus introduci, nam in terram Jutun per Bes filium Georgii et in terram Ewetes per Jacobum
Bogus filium [!] introivit. Pr ma quidem meta prioris terre versus orientem incipit inter duas vias
et conterminatur ville Grunt, deinde iuxta viam magnam transit per nemora et venit ad predi-
um Wesprimiensis ecclesie Ker nomine, deinde vadit versus meridiem iuxta arundinetum Fyzeg
dictum, cuius sinistra pars est Stephani filii Haca..., pars vero dextra cedit eidem comiti Nicolao,
exinde procedens iuxta magnam viam pervenit ad predium Albensis prepositi quod Buduga nun-
cupatur, unde procedens transit per nemora versus septemtrionem et tenet metas cum villa Anduch
et ibi est meta iuxta pirum, de qua inter duas vias revertitur ad priorem metam ad villam Grunt.
Terra vero Ewetes tenet metas cum villa Waradiensi ecclesie pertinente versus meridiem, ex parte
occidentali tenet metas cum Keled et ab orientali est terra quam antea eidem N. contuleramus,
item terram unius ville que wlgo Musluny Puruod dicitur ipsi condonavimus, item quodam ioba-
gione castri Albensis Geba nomine sine herede de medio sublato et possessionibus suis ad manus
nostras iuxta terre consuetudinem devolutis terram que prefati [kipontozva: Johannis] hominis
fuerat iuxta dictum castrum iacentem et ad duo aratra sufficientem cum curia ibidem existente
et quatuor vineis quarum due in Bacharzt et due in Sumugio site sunt ipsi N., qui utpote vir
emeritus et eximie fidelitatis nobis inpendit servitia que lingua non sufficeret explicare, contulimus,
item terram quandam Zala nomine quam Michaeli comiti pro eo dilectum ac venerabilem cog-
natum nostrum Betholdum [!] Colocensem archyepiscopum ausu temerario stimulatus ymo ma-
ligno spiritu inflammatus capere non expavit abstulimus plerumque nominato N. donavimus, sed
processu temporum cum idem Mychael pro comisso scelere supplex veniam postularet, nos illud

attendentes quod dominus Jhesus Christus cum pro salute humani generis in cruce mortis supplicium pateretur latroni qui ei illuserat licet seropenitenti veniam indulisset, ipsi M. terram iam dictam reddidimus, Nicolao comiti pro commutatione huius terre terram Irk nomine in Albensi constitutam parochya conferentes, cuius terre meta a parte occidentali conterminatur ville Muth, inde versus orientem procedit ad villam Gunezth, deinde versus meridiem progreditur ad villam Stephani et inde procedens per viam pervenit ad villam ecclesie Dymisiensis que Golchar wlgari nomine nuncupatur, unde metam remeat ad priorem et in huius terre novissime possessionem eum per pristaldum nostrum Reynaldum de villa Buztech iussimus introduci. Quoniam autem depravatas nature vitio mentes hominum enervare solet oblivio et factis preteritorum plerumque posterius novercantur volentes et auctoritate regia decernentes ut hec nostra donatio nullis unquam temporibus aliquo dolo vel invidia stimulo Nicolao comiti vel suis posteris calumpniam machinante valeat irritari, presentis scripti serie sigilli presentis munimine roborati deduci fecimus in notitiam posterorum. Datum per manus Thome Albensis prepositi regie aule cancellarii, anno ab incarnatione domini millesimo ducentesimo quintodecimo, venerabilibus Johanne Strigoniensi, Bertholdo Colocensi archyepiscopibus existentibus, Calano Quinqueecclesiensi, Cathapano Agriensi, Petro Geuriensi, Symone Waradiensi, Desiderio Chanadiensi, Wilhelmo Vltrasilvano, Roberto Wesprimiensi, Jacobo Wacyensi, Stephano electo Zagrabiensi ecclesias feliciter gubernantibus, Julia palatino et comite Supruniensi, Johanne bano, Symone woyuoda, Othus Bachiensis, Nicolao Bodrogiensi, Mycha Bychoriensi, Smaragdo Psoniensi comitatus tenentibus, regni nostri anno decimo.

Átirata (Á.): Kont Miklós nádor, 1363. október 7. (DF. 200 962.) Helyenként fakult.

1250. október 7. IV. Béla király birtokokat adományoz a szepesi egyháznak¹

Bela dei gratia Hungarie Dalmacie Croacie Rame Seruie Gallicie Lodomerie Comanieque rex omnibus presentes litteras inspecturis salutem in omnium salvatore. Ad universorum notitiam tenore presentium volumus pervenire, quod cum nos in Scypus iuxta fluvium Harnad super terra castrum nostri quoddam castrum edificari fecissemus, quod castrum a nomine Marcelli qui primo ipsam terram coluerat wlgariter vocabatur ac in ipso castro cessatum fuerit ab opere multis annis et incomsumptum remanserit ac vacuum et sine aliquibus custodibus derelictum, nec provinciales aliqui ad communionem [!]² et exortationem regiam ipsum castrum consummandum assumpserint et servandum, ymmo penitus reclamaverint se non posse sufficere ad ipsius castrum edificia et onera subportanda, considerationis nostre fuerat dictum castrum funditus demoliri, ne forte latronculi vel aliqui qui eidem provincie nocere possent se conferant ad idem castrum in ipsius provincie exterminium et gravamen, ob hoc meliori habita deliberatione dictum castrum cum terris duarum villarum castrum Scypusiensis Heymuth videlicet et Leton nuncupatis cum omnibus suis utilitatibus terragiis et victualibus, que singulis annis comiti seu castellano de Scypus dare et solvere tenebantur omnino eximentes a castro de Scypus³ dedimus contulimus et tradidimus ecclesie sancti Martini de Scypus et preposito eiusdem ecclesie pro remedio anime karissimi fratris nostri regis Colomani clare memorie habendum tenendum et perpetuo possidendum, assumptamente preposito dicte ecclesie sancti Martini quod ipsum castrum nomine iamdicte

¹ RA 933. sz. ugyan tartalmazza ezen oklevelet, de csak újkori másolatokat felhasználó korábbi kiadások (ezeket lásd ott) alapján. Ezért a szöveg XIV. századi átiratokból való újraközlését nem véltem haszontalannak. Lásd még a 14. sz. jegyzetet.

² Á. 2.: commonitionem.

³ Á. 2.: Scepus.

ecclesie sancti Martini tamquam in ius proprium ipsius ecclesie edificiis debitis consumparet et fideliter conservaret. Mete vero circumferentiales predicti castri ac predictarum duarum villarum ab aliis possessionibus nostris et aliorum hoc ordine distinguntur, prima videlicet meta incipit a parte occidentali ab illo loco ubi Belapataka cadit in fluvium Harnad et transeundo ipsum currit ad partem septemtrionalem et pervenit ad unam metam terream, deinde transeundo quoddam parvum pratum circa unam viam pervenit iterum ad unam metam terream et transeundo ipsam viam ascendendo ad unum Berch⁴ pervenit ad unam foveam lutosam in superiori parte eiusdem et inde descendendo directe pervenit ad unam metam terream, post hec transeundo quendam rivulum⁵ pervenit iterum ad aliam metam terream [[et abhinc transeundo versus quandam viam pervenit iterum ad unam metam terream circa eandem viam existentem et tandem transeundo ipsam viam currendo supra totum versus septemtrionem pervenit iterum ad aliam metam terream]]⁶ et ibi reflectitur versus plagam orientalem et descendendo transit quendam rivulum Scekpataka vocatum et pervenit tandem in quodam Berch ad unam metam terream et inde descendendo per eundem Ber[ch quasi] versus meridiem pervenit iterum ad aliam metam terream et postea inferius descendendo circa unum pratum pervenit iterum ad unam metam terream et inde cadit in Mortonp[ataka⁷ et transe]undo in eodem per modicum spatium directe exeundo versus orientem pervenit tandem ad unam metam terream circa magnam viam existentem et inde reflectitur versus meridiem et currit infra ad unum pratum et circa eundem pratum a parte orientali eiusdem prati currendo per bonum spatium pervenit ad illum locum ubi Mortonpataka⁸ cadit in Letonpataka et ibi transeundo ipsum Letonpataka pervenit tandem ad unam siccam vallem et per eandem vallem transeundo supra directe tamen versus meridiem pervenit postmodum ad unam metam terream circa unam viam existentem de hinc descendit per bonum spatium ad quendam fontem et deinde currendo directe per magnum spatium transit fluvium Harnad et postea pervenit ad quendam lapidem Kapuku⁹ vocatum et inde directe per montem transeundo cadit ad alium Belapataka et ibi reflectitur ad plagam occidentalem currendo supra per eundem Belapataka usque ad caput seu originem eiusdem et tandem ascendendo per unum montem pervenit ad unum magnum lapidem et ibi reflectitur ad partem septemtrionalem et descendendo directe per unum Berch cadit ad priorem metam et ibi predictae mete termiantur [!].¹⁰ In cuius rei memoriam et perpetuam firmitatem presentes concessimus litteras privilegiales dupplicis sigilli nostri munimine roboratas. Datum per manus magistri Achyllis¹¹ aule nostre vicecancellarii dilecti et fidelis nostri, anno domini millesimo ducentesimo quinquagesimo, Nonis Octobris, regni autem nostri anno quindecimo.¹²

Á. 1.: Jászói konvent, 1363. augusztus 31. (DF. 264 194.)¹³ Á. 2.: I. Lajos király, 1364. október 13. (DF. 272 393.)

⁴ Á. 2.: berch (a további esetekben is).

⁵ Á. 2.: rywlum.

⁶ A [[ ]] közötti részt Á. 1. kihagyta, csak Á. 2.-ben szerepel (a további kiegészítések is onnan valók).

⁷ Á. 2.: Mortunpataka.

⁸ Á. 2.: Martunpataka.

⁹ Á. 2.: Kapukw.

¹⁰ Á. 2.: terminantur.

¹¹ Á. 2.: Acillis.

¹² Á. 2.: quintodecimo.

¹³ Az oklevél e jelzet alatt a középkori magyarországi okleveleket tartalmazó digitális adatbázisban – <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/> – 1249. szeptember 19-i dátummal szerepel.

1262. április 4. István királyfi, erdélyi herceg birtokot cserél a szerencsi Szt. Péter-egyházzal

Nos Stephanus dei gratia rex primogenitus illustris regis Hungarie, dux Transsilvanus significamus universis presentium per tenorem, quod in concambium terre Kouachy, quam ab ecclesia Sancti Petri de Zerench recepimus, quendam terram Wyeur vocatam sitam in comitatu de Zemplen eidem ecclesie concambius de plenitudine nostre gratie perpetualiter possidendam. Datum in Patak, feria tertia post dominicam Ramispalmarum, anno domini millesimo ducentesimo sexagesimo secundo.

Á.: I. Lajos király, 1364. május 13. > Szécsi Miklós nádor, 1385. október 21. (DF. 265 526.)

1269. IV. Béla király birtokokat adományoz a szepesi egyháznak¹⁴

Bela dei gratia Hungarie Dalmacie Croacie Rame Seruie Gallicie Lodomerie Cumanieque rex omnibus presentes litteras inspecturis salutem in omnium salvatore. Ad universorum notitiam tenore presentium volumus pervenire, quod cum nos in Scepus iuxta fluvium Harnad super terra castri nostri quoddam castrum edifidari [!] fecissemus, quod castrum a nomine Marcelli qui primo ipsam terram coluerat vulgariter vocabatur ac in ipso castro cessatum fuerit ab opere multis annis et incomsumatum remanserit ac vacuum et sine aliquibus custodibus derelictum, nec provinciales aliqui ad communionem [!] et exortationem regiam ipsum castrum consumpmandum assumerint et servandum, ymmo penitus reclamaverint se non posse sufficere ad ipsius castri edificia et honera subportanda, considerationis nostre fuerat dictum castrum fuditus [!] demoliri, ne forte latrunculi vel aliqui qui eidem provincie nocere possent se conferant ad idem castrum in ipsius provincie exterminium et gravamen, ob hoc meliori habita deliberatione dictum castrum cum terris duarum villarum castri Scepusiensis Heymeth videlicet et Leton nuncupatis cum omnibus suis utilitatibus terragiis et victualibus que singulis annis comiti seu castellano de Scepus dare et solvere tenebantur omnino exhimentes [!] a castro de Scepus dedimus contulimus et tradidimus ecclesie sancti Martini de Scepus et preposito eiusdem ecclesie pro remedio anime karissimi fratris nostri regis Colomani clare memorie habendum tenendum et perpetuo possidendum, assumptamente preposito dicte ecclesie sancti Martini quod ipsum castrum nomine iamdicte ecclesie sancti Martini tanquam in ius proprium ipsius ecclesie edificiis debitis consumaret et fideliter conservaret. In cuius rei memoriam et perpetuam firmitatem presentes concessimus litteras dupplicis sigilli nostri munimine roboratas. Datum per manus magistri Demetrii prepositi Albensis, aule nostre vicecancellarii dilecti et fidelis nostri, anno domini millesimo ducentesimo sexagesimo nono, regni autem nostri anno tricesimo quarto.

Á.: IV. László király, 1278. > III. András király, 1291. (DF. 272 389.)

1272. V. István király birtokot adományoz Abe fia Abának

..in litteris vero privilegialibus domini Stephani regis in anno domini millesimo ducentesimo septuagesimo secundo emanatis inter cetera expresse habebatur, quod idem dominus Stephanus rex possessionem Galgouch vocatam Abe filio Abe pro suis meritoriis servitiis dedisset perpetuo possidendam et eadem possessio cum suis pertinentiis eidem Abe per hominem ipsius domini Stephani regis presente testimonio capituli ecclesie Nitriensis nullo contradictore apparente statuta extitisset sub hiis metis et cursibus metarum qui in ipso privilegio lucide et expresse continerentur.

Tartalmi átirata: Bebek István országbíró, 1364. március 10. (DL. 5165.)

¹⁴ RA az 1649–1650. számok közötti *petit* kivonatban, továbbá a 2903. sz. alatt ezen oklevelet tévesen azonosnak tekinti a király fentebbi, 1250. október 7-i oklevelével.

*1274. március 19. IV. László király hadi érdemei miatt hercegi szakácsjobbágyokat
a királyi szerviensek közé emel*

Nos Ladizlaus dei gratia rex Hungarie significamus tenore presentium universis, quod cum Meyth, Petrus, Mora et Aladar filii iobagionum cocorum ducalium de villa Toti oriundi in diversis expeditionibus regni nostri fidelia servitia inpendissent, specialiter tamen in Teotonia sub castro Voltyr nuncupato, ad quod expugnandum iidem unacum magistro Johanne comite Supruniensi de nostro mandato accesserant, contra Teotonicos in eodem castro existentes viriliter dimicarunt, ubi prefatus Meyth fidelitatis inpendens servitia extitit interhemtus [!], ceterum sub alio castro Scenleurench apellato ibidem in Teothonia memoratus Petrus extremum similiter diem clausit presente magistro Johanne prenotato qui ipsum castrum obsidebat, preterea cum in Styriam idem magister Johannes causa vastum faciendi accessisset, prenominatus Mora se eidem associans magnos vastos exercuit vulnera letalia perferendo ibique postmodum in captivitatem Teotonicorum incidit eorundem, de qua vix mortem evadendo pro sue persone redemptione solutis viginti duabus marcis et uno dextrario valde bono liberari potuit domino concedente, porro prefatus Aladar in conflictu quem nominatus magister Johannes in confinio prope Bobuth contra Teotonicos habuit, quendam strenuum militem nimia sanguinis sui ..... coram nostris barronibus [!] presentavit, aliasque virtutes innumerabiles iidem fideliter exercuerunt que ad presens propter sui multitudinem nequunt per singula enarrari, cum itaque pro huiusmodi meritoriis servitiis et effusione sanguinis eorundem ipsos omnimoda regie celsitudinis munificentia attollere merito debito debuissimus, quia tamen ipsorum similiter placuit voluntati, ut eosdem de ipso iobagionatu cocorum eximendo in numerum regalium servientium transferremus, nos votis ipsorum huiusmodi liberalitate regia occurrentes eosdem Mora et Aladarium superstites et per ipsos quosdam propinquos cognatos eorum Andronicum videlicet filium Endre, Marcellum filium Nicolai, Petrum filium Macha, Bartholomeum filium Farcasi, Posam filium Pauli, Buzam Zoth Zuch filios Krachini, similiter iobagiones cocorum ducalium de eadem villa Touti cum terris et aliis possessionibus eorum de iure ipsos contingentibus de eodem iobagionatu pure et simpliciter eximendo in numerum cetum et consortium servientium nostrorum nobilium duximus transferendos, volentes ut de cetero sine nota conditionis alicuius inter nobiles servientes regales computentur fruituri cum suis heredibus heredumque successoribus aurea libertate. In cuius rei memoriam firmitatemque presentes concessimus [lit]teris dupplicis sigilli nostri munimine roboratas. Datum per manus magistri Benedicti sancte Strigoniensis ecclesie electi, Budensis ecclesie prep[ositi], aule nostre vicecancellarii dilecti et fidelis nostri, anno domini millesimo ducentesimo septuagesimo quarto, indictione secunda, quartodecimo Kalendas Aprilis, regni autem nostri anno secundo.

Á.: Pok nembeli Tamás, a hercegi asztalnokok ispánja, 1274. [március 19. után] DL. 108 343. Helyenként foltos és hiányos.

RÖVIDÍTÉSEK

- Anjou-oklt. Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV. k. (1301–1331), XVII. (1333), XIX–XXXIV. k. (1335–1350), XXXVIII. k. (1354), XL. k. (1356), XLVI. k. (1362) Szerk. *Almási Tibor – Blazovich László – Géczy Lajos – B. Halász Éva – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Sebők Ferenc – Teisler Éva – Tóth Ildikó.* Budapest–Szeged, 1990–.
- DF. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
- RA *Szentpétery Imre – Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I–II. k. Budapest, 1923–1987.

Az 1526. évi mohácsi csata régészete és a kutatás újabb perspektívái

Bevezetés

Számos várostrom és csata kiemelt hellyel rendelkezik a nemzeti és az egyetemes (had)történeti múlttal kapcsolatos emlékezetben.¹ Magyarországon napjainkig három 1711 előtti összecsapás, a mohácsi, a harsány-hegyi és a romhányi csata (1526, 1687, 1710) esetében került sor régészeti módszereken alapuló, fémkereső műszeres terepbejárást is magában foglaló csatatérkutatásra.² Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az 1526. évi mohácsi összecsapás a magyar hadtörténetírás egyik legjobban kutatott középkori eseménye.³ A régészeti módszertan már a munkálatok kezdeti

¹ A csataterek kulturális örökségi vonatkozásaihoz lásd: *John Carman – Patricia Carman: Bloody Meadows. Investigating Landscapes of Battle.* Thrupp / Stroud, 2006. 26–29. o.; *Mark Piekarz: It's Just a Bloody Field! Approaches, Opportunities and Dilemmas of Interpreting English Battlefields.* In: *Battlefield Tourism. History, Place and Interpretation.* Ed. *Chris Ryan.* Oxford, 2007. 29–47. o.

² *Négyesi* 1994. 75–78. o.; *Szabó – Bertók – Gáti– Szajcsán* 2016. 4. o.; *Polgár Balázs: Újabb terepkutatás az 1687. évi Harsány-hegyi csata helyszínén.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 129. (2016) 2. sz. 393–414. o.; *Négyesi Lajos: Az 1710. évi romhányi csata a terepkutatások tükrében.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 4. sz. 862–875. o. – A nemzetközi csatatérrégészet a középkor és a kora újkor vonatkozásában különösen a skót függetlenségi háborúk, a rózsák háborújának, a harmincéves háború, az angol „polgári forradalom”, a lengyel–kozák háború, a jakobita háborúk és az amerikai függetlenségi háború összecsapásainak kutatása során ért el jelentős eredményeket. A nemzetközi hadtörténeti régészet historiográfiai áttekintéséhez lásd: *Négyesi* 2008. 162–178. o.

³ A „Mohács-kérdés” historiográfiai áttekintéséhez lásd: *Kápolnai Pauer István: A mohácsi hadjárat 1526-ban.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. (1889) 177–208., 440–462. o.; *Szurmay Sándor: A mohácsi hadjárat 1526-ban.* Budapest, 1901.; *Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csatatéren* (1924, 1925). In: *Mohács emlékkönyv. 1926.* Szerk. *Lukinich Imre.* Budapest, 1926. 349–360. o.; *Gyalóky Jenő: A mohácsi csata* In: *Uo.* 1926. Szerk. *Lukinich Imre.* Budapest, 1926. 193–276. o.; *Halmay* 1926.; *Doberdói Breit József: A magyar nemzet hadtörténelme.* III. k. Budapest, 1929. 167–282. o.; *Papp* 1961.; *Papp László: A mohácsi csata halottai.* *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, 24. (1962) 33–51. o.; *Papp* 1963.; *Papp* 1966.; *Bende Lajos: A mohácsi csata.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 13. (1966) 3. sz. 532–567. o.; *Parádi Nándor: Két XVI. századi török miniatúra a mohácsi csata jelenetével.* *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1967. [1968.] 175–181. o.; *Maráz* 1976.; *Marosi Endre: A mohácsi csatatér helymeghatározásához.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 23. (1976) 4. sz. 631–652. o.; *Mohács emlékezete.* Szerk. *Katona Tamás* Budapest, 1976.; *Perjés Géza: A mohácsi csata (1526. augusztus 29.)* *Hadtörténelmi Közlemények*, 23. (1976) 3. sz. 427–468. o.; *Nemes Imre: Hozzászólás Perjés Géza: A mohácsi csata című tanulmányához.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 24. (1977) 1. sz. 105–116. o.; *Marosi* 1977.; *Perjés Géza: Mohács.* Budapest, 1979.; *Kiss* 1978.; *Marosi Endre: Mohács-komplexus.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 27. (1980) 1. sz. 142–160. o.; *Szakály Ferenc: A mohácsi csata.* Budapest, 1981.; *K. Zoffmann* 1982.; *Marosi* 1986.; *Maráz* 1993.; *Négyesi* 1994.; *Domokos György: A mohácsi csata (1526. augusztus 29.)* In: *Fegyvert s vitézt ... A magyar hadtörténet nagy csatái.* Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, 2003. 81–95. o.; *B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. I. rész.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004) 2. sz. 443–480. o.; *B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. II. rész.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 118. (2005) 3. sz. 573–633. o.; *B. Szabó János: A mohácsi csata.* Budapest, 2006.¹; *Mohács.* Szerk. *B. Szabó János.* (Nemzet és Emlékezet.) Budapest, 2006.; *B. Szabó – Tóth* 2009.; *Bertók – Polgár* 2011.; *Bertók* 2014.; *Romsics Ignác: Mohács emlékezete.* *Rubicon*, 25. (2014) 10. sz. 70–81. o.; *B. Szabó* 2015.; „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetési. Szerk.

szakaszában helyet kapott a kutatásban, bár a terepi ásatásokat hosszú ideig eredménytelenség jellemezte.⁴ A csataterkutatás első valódi, régészeti eredményét a sátorhelyi tömegsírok megtalálása hozta meg (1. kép), majd pedig a vizsgálatok a Majs környéki kutatásokkal nyertek újabb lendületet. A mohácsi csatával közvetve vagy közvetlenül összeköthető régészeti emlékeket öt fő csoportba rendezhetjük: az 1526. évi török hadjáratral összefüggésbe hozható kincsleletek, Földvár faluhely, az összecsapás tömegsírai, a csatater tárgyi emlékei, a csata török emlékhelye.

Az 1526. évi török hadjáratral összefüggésbe hozható kincsleletek

Az 1526. évi magyarországi török hadjáratral Baranya megyéből hat (publikált) éremkincslet hozható összefüggésbe. Az éremkincsek közül három Mohácson, egy Siklóson, egy Szalántán és egy Szederkényen került elő. A változatos összetételű és darabszámú kincsek közül a mohácsi Kálvária-dombon, két kerámiakorsóban eltemetett, 34 195 denárból álló együttes áll a legtöbb darabból.⁵ Meg kell még említenünk a mo-hácsi csatával hipotetikusan összefüggésbe hozható, a Tolna megyei Kölesdnél (a Sió-parton) talált ezüstkincset. Az eredetileg negyven ivóedényből álló együttes hét darabját Jankovich Miklós (1772–1846) vásárolta meg és adományozta 1832-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Már Jankovich is összekapcsolta a kincsleletet az 1526. évi mohácsi csatával: latin nyelvű leltárkönyvében megemlékezett róla, hogy információi szerint a ládában elásott poharakat és serlegeket a mohácsi magyar táborból származtatják. A Magyar Nemzeti Múzeumba került hét ivóedényből F. Vattai Erzsébet hat darabot, öt gótikus poharat és egy gótikus serleget tudott azonosítani. A reprezentatív asztali ivóedénykészlet elemei a XV. század második felére, illetve a XVI. század első felére datálhatóak, és egyes ötvöstárgyakon a mohácsi csatában elesett Ákosházi Sárkány Ambrus (ispán, illetve országbíró)⁶ és felesége, Zablah Zsófia személyére utaló felirat olvasható.⁷

Földvár faluhely

Földvár falu a mohácsi csata egyik legnagyobb jelentőséggel rendelkező topográfiai tereppontja. A faluhelyről az összecsapásban részt vevő Brodarics István a következőket írta: „Velünk szemben színházi nézőtér formájára hosszan elnyúló domb húzódott, melyen túl a törökök császára ütötte fel táborát, a dombról kis falucska ereszkedett alá egy templommal, ennek Földvár a neve, ott

Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Budapest, 2016.; *Gáti – Nagy – Torbágyi – Tóth* 2016. 35–37. o.; *Szabó – Bertók – Gáti – Szajcsán* 2016.

⁴ A Török-dombnál 1924-ben meginduló feltárásokról a következőképpen számolt be a pécsi sajtó: „A Hadtörténelmi Múzeum próbaásatások megejtése céljából leküldte Mohácsra Gergely Imre [sic!] főhadnagyot, hadtörténelmi szakíró, a sátorhelyi ásatások bevezetése céljából. Gergely főhadnagy tíz munkással hozzáfogott a Török-domb föltárásához és egy római pénzre, valamint római téglahalmazra bukkantak. A csárdán aluli próba csatornánál pedig, a Csele-pataki ős-földlakásokhoz hasonló neolitik-korabeli cserepekre, tűzhelyekre akadtak. Az uradalmi istálló körüli ásatásoknál már korábban találtak sarkantyúdarabokat s egyéb fegyvereket, de azok[at] Főherceglakra szállították le...” Ásatások. (Szerző nélkül.) *Pécsi Lapok*, 1924. október 26. 5. o. – A csatater régészeti kutatásának kritikai ismertetéséhez lásd: *Marosi* 1977. 46–47. o.; *Marosi* 1986. 349–354. o.; *B. Szabó* 2015. 131–132. o.

⁵ *Gáti – Nagy – Torbágyi – Tóth* 2016. 35–37. o.

⁶ *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás:* Magyarország világi archontológiája. 1458–1526. I. k. Főpapok és bárók. Budapest, 2016. 91., 127. o.

⁷ *F. Vattai Erzsébet:* A kölesdi ezüstkincs. *Folia Archaeologica*, 12. (1960) 242–248. o.; *Geregyes Ibolya:* Kincslet Kölesdről. In: Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Szerk. *Mikó Árpád.* Budapest, 2002. 125–127. o.

helyezkedtek el az ellenséges lövegek.”⁸ A településre vonatkozó középkori okleveles forrásokat Györffy György gyűjtötte össze.⁹ A faluhely kutatásához értékes forrásként tartható számon egy 1338-ban és egy 1413-ban, Visegrádon kelt oklevél, amelyek alapján Földvár („Ipolthloka”, „feuldwar”, „Felduar”) faluhoz az alábbi megállapításokat tehetjük: a Majs és Földvár közti út a Borza völgyében („vallem Barza”) futott; „terra Moysa” és „terra Felduar” egymás szomszédságában feküdt; Földvárhoz egy időben jelentős, a Dunáig kiterjedő birtoktest tartozott.¹⁰

Fontos megemlítenünk, hogy a Brodarics által megnevezett település az 1526. évi török hadjárat során nem pusztult el végleg. Káldy-Nagy Gyula, Velics Endre és Németh Béla forráskutatásai alapján adathozható, hogy a település a XVI. században még létezett: az 1554. évből tizenegy, az 1583. esztendőből kilenc falusi házhelyet említettek a defterek.¹¹ A Majs melletti középkori faluhelyre vonatkozó történeti hagyományról elsők között Gergely Endre emlékezett meg: „Van olyan hagyomány, mely szerint a Majstól közvetlenül keletre eső lejtőn falu lett volna.”¹² Később Szűcs József helytörténész folytatott Majs közelében terepbejárásokat (2. kép), melyek során jelentős számú régészeti leletet, köztük edénytöredékeket, paticsdarabokat, vas szerszámokat, pénzérméket, lószerszámokat és fegyvermaradványokat gyűjtött össze.¹³ Négyesi Lajos a majsi domborsótól keletre mintegy 100 000 m²-nyi területet kutatott át fémkereső műszeres terepbejárás révén 1992 és 1993 között.¹⁴ A faluhely komplex, non-destruktív kutatási módszerekkel való vizsgálata 2009-ben vette kezdetét a pécsi Janus Pannonius Múzeum vezetésével. A magnetométeres felmérések és terepbejárások eredményeképpen sikerült több, a település főutcájára merőleges irányítású lakóház, illetve egyéb objektum, köztük gödrök és árkok helyét azonosítani.¹⁵ A legújabb terepbejárások eredményei alapján pedig bizonyítható, hogy a település egy periódusa a Majstól keletről határoló dombor keleti oldalára is kiterjedt.¹⁶ A faluhely területén 2016 márciusában, majd 2017 decemberében a Janus Pannonius Múzeum, a Baranya Megyei Kormányhivatal Pécsi Járási Hivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály, valamint a Pécsi Tudományegyetem BTK TTI Régészeti Tanszék vezetésével zajlott fémkereső műszeres terepbejárás („fémkereső műszeres szakmai nap”).¹⁷

A faluhely kutatásának egyik fontos jövőbeli iránya lehet a középkori plébániatemplom lokalizációja. A földvári plébániatemplom helyére több írásos forrás is utalhat. Bohus Imre kanonok 1721-ben a következőket írta a majsi templomdombon található, 1752-ben épített, Borromeoi Szent Károly plébániatemplom helyére vonatkozóan: „A falun kívül egy dombon áll egy ősrégi

⁸ Brodarics 2011. 119–120. o.; Brodericus 1985. 51. o. Brodarics munkájának újabb vizsgálatához lásd: Kasza Péter: „Mert látom [...] néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...” Megjegyzések Brodarics István *Histora verissimájának* keletkezéstörténetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 111. (2007) 323–342. o.

⁹ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. k. Budapest, 1987. 302–303. o.

¹⁰ (507.) 1338. Visegrád. Pál országbíró előtt Ipolthloka más néven Földvár birtokot, Becsei Tötös és Vesszős a szekszárdi apát birtokába bocsátják. Lásd: A zichi és a vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I. k. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső. Pest, 1871. 524–530. o.; (159.) 1413. Visegrád, május 2. Garai Miklós nádor, abban a perben, mely Báthmonostori László, Bolyi Gergely és István között Kerekgyház és Körtvélyes nevű birtok határai iránt folyt, a feleket a pécsváradi konvent által újabb határnapra idézteti meg. In: A zichi és a vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. VI. k. Szerk. Nagy Imre. Budapest, 1894. 242–245. o.

¹¹ Papp 1963. 210–211. o.

¹² Gergely 1926. 359. o.

¹³ Kiss 1978. 10., 17. o.

¹⁴ Négyesi 1994. 75. o.

¹⁵ Bertók – Polgár 2011. 923–928. o.; Bertók 2014.

¹⁶ Vö.: Brodarics 2011. 119–120. o.

¹⁷ A 2016. évi terepkutatáshoz lásd: Szabó – Bertók – Gáti – Szajcsán 2016. 1–4. o.

templom...¹⁸ A Bohus-féle híradás szerint a templom szentélye ekkor már beomlott, falai közül csupán a nyugati szakasz állt. (A XVIII. században emelt templomot először az 1860-as években bővítették észak felől, majd 1936-ban újabb munkálatok következtében a templom alapterülete jelentős mértékben megnövekedett.)¹⁹ Halmay Béla 1926-ban megjelent munkája további értékes közlést hozott a középkori templom épületének pusztulásához: „Még vannak, még ma is élnek emberek Majson, kik földjük művelése, azaz szőlőföld forgatása közben az 1870-es években a régi Földvár templom tégláit és alapköveit kiszedték és házukba beépítették. Még akad, ki a domboldalon fekvő szőlőjében csontvázakat tud...”²⁰ A templomdomb régészeti jelentőségére Gergely Endre is felhívta a kutatás figyelmét: „A majsi róm. kath. templom... dombja ma gyeses térség, amelyen régi alapfalak nyomai láthatóak. Állítólag ez a domb volt a bevándorolt svábok első temetője. A domb oldalában találhatóak is csontvázak, de ezek – legalább részben – a sváb bevándorlás idejénél sokkal korábbiak.”²¹ A Janus Pannonius Múzeum munkatársai a Borromeoi Szent Károly-plébániatemplomtól észak-északkeletre, a majsi dombor keleti lejtőjén több sírhelyet tártak fel leletmentés alkalmával 2013 őszén. A régészek a sírokat rétegtani megfigyelések és a numizmatikai leletek (egy 1627 és egy 1628-ban vert körmöcbányai ezüst denár) segítségével a XVII. századra keltezték, valamint a női sírokból talált jellegzetes bronz hajtűk alapján azokat a Baranyában megtelepedő délszláv lakossághoz kötötték.²² A 2013. évi leletmentés eredményei alapján feltételezhető, hogy a mai Majs területén megjelenő délszláv lakosság még használhatta a Borromeoi Szent Károly-templom helyén, illetve annak térségében álló korábbi templom temetőjét.

Az összecsapás tömegsírhajjai

A mohácsi csata helyszínén már a csatát követően sor került halottak temetésére, az oszmán-török sereg által elvégzett temetésről maga a szultáni napló informál: „A ruméliai defterdár parancsot kapott, hogy az elesett gyaurok holttesteit szedesse össze és egy helyen temettesse el... A pasa, a kethuda és a defterdár elment összeszedni a hullákat. 20 000 ezer gyalogos 4000 páncélos magyart temettek el.”²³ Feltételezhető, hogy a török sereg csak a csatát egy részén, valószínűleg saját táborának térségében temetett halottakat. A török had elvonulását követően írásos forrásokkal is adatolhatóan újabb temetésekre került sor. Kanizsai Dorottya (Perényi Imre nádor özvegye) kegyes cselekedetének hagyományát Istvánffy Miklós (1538–1615) a *Historiarum de rebus Ungaricis libri...* című munkájában örökítette meg (3. kép). Istvánffy híradása szerint Kanizsai Dorottya 400 jobbágyával temettetett, „nagy öreg vermekbe” („scrobibus”) helyezve a csata halottjainak maradványait.²⁴ Az elesettek temetési helyeihez értékes hagyományt örökített meg idősebb Stephan Gerlach (1546–1612) Ungnád Dávid konstantinápolyi követ 1573. évi utazásának leírásakor: „Mivel volt még elég időnk, nagyságos uram egy jó fél mérföldes úton kocsival arra a

¹⁸ Bauboffer 2000. 13. o.

¹⁹ Bauboffer 2000. 13–14., 20. o.

²⁰ Halmay 1926. 61. o.

²¹ Gergely 1926. 359. o.

²² Gaál Erika: A Dombóvár – békatói 16–17. századi temető. In: A Hódoltság régészeti kutatása. In: *Opuscula Hungarica III.* Szerk. *Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi.* Budapest, 2002. 213., 215. o.; *Wicker Erika:* Bácsalmás – Óalmás, Homokbánya 16–17. századi rác temetője. A Hódoltság régészeti kutatása. In: *uo.* 226., 228–230. o.

²³ Szulejmán szultán naplója. Ford. *Thúry József.* In: Mohács emlékezete. Szerk. *Katona Tamás.* Budapest, 1976. 166. o.

²⁴ *Istvánffy Miklós:* *Historia regni Hungariae...* Viennae / Pragae / Tergesti, 1758. 83. o. *Istvánffy Miklós:* Magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. k. 1–12. S. a. r. *Benits Péter.* Budapest, 2009. 229. o.

helyre hajtattott, ahol az utolsó magyar király harmincötezer emberével háromszázezer törökkel megütközött. A csatát elveszítette és meghalt. Ez a hely most részben puszta, részben szántóföld. Amikor ott jártunk, telt kalászkok nőttek rajta. Még látni az árkokat, ahol az ágyúk álltak és ahová a halottakat eltemették.”²⁵

Az írásos történeti hagyomány alapján nem zárható ki, hogy már a XIX. században került elő a csatához köthető (?) tömegsír. Halmay Barna részletesen írt 1926-ban kiadott munkájában egy, a „Neuer Stall” épületeinél talált, elpusztult sírhelyről: „A legfontosabb a mai Neuer Stall épületei között 1890-es években lehordott, (nem kiásott) tömegsír... egy kb. 4 m széles és ugyanolyan hosszú helyen kb. 2-3 m magasan igen sok embercsont és több szúró és vágó fegyvert szedtek ki. A kiszedett csontokat több szekér szállította a sátorhelyi temetőbe. Ma is ott fekszenek egy közös sírban.”²⁶ Az első két, biztosan a mohácsi csatához köthető tömegsírt Papp László régész lokalizálta Sátorhelynél 1960-ban.²⁷ Az általa talált sírhelyeknél létesített Mohácsi Történelmi Emlékhely régészeti megelőző feltárása során 1975-ben és 1976-ban Maráz Borbála további három tömegsírt talált.²⁸ A kutatás mai álláspontja szerint a megfigyelt tömegsírok a magyar tábor területéhez vagy annak közvetlen topográfiai környezetéhez tartozhattak, valamint azok a magyar táborban megölt vagy a csata után kivégzett 800-1000 katona földi maradványait rejtették.²⁹

A csatatér tárgyi emlékei

„A kiszáritott földeken az első megmunkálás sok avatag, évszázadok óta beiszapolt tárgyleletet vetett föl, s a cselédség nagy buzgalommal emelt ki minden holmit, keresve iderejtett régi kincseket” – írta Solymossy Sándor az 1926-ban megjelent Mohács-életrajzban az összecsapás tárgyi emlékeinek vonatkozásában.³⁰ A csata kutatói gyakran kritikai szemlélet nélkül kapcsolták össze a Mohács térségében talált késő középkori szórvány fegyverleleteket az 1526. évi történésekkel. Szemléletes példa erre a zombori Magyar Királyi Folyammérnökség által Mohácsnál a Dunakotrás során felszínre hozott fegyverleletek (sisak, mellvért, szablyák, páncélszúró kardok, buzogány, alabárdok, pallosok, lándzsafejek)³¹ értelmezési kísérlete a XIX. század második feléből: „Mindezen emlékek a mohácsi csatából menekülő s a Csele-patakba vagy a Dunába fúlt harcosok fegyverzetéhez tartozhattak, különben aligha kerülhettek volna abba a mélységbe, melyből most a Duna medrét tisztító gépek emelték ki.”³²

A mohácsi csatatér esetében is a lelőhelyen több történeti korszak és több történeti esemény emlékei keveredtek egymással. A lelőhely egyszerre faluhely, csatatér és táborozási helyszín is.³³ A csatatérről származó, közgyűjteményekben fennmaradt tárgyak értelmezésében nem egyszer az okoz nehézséget, hogy azok a mezőgazdasági művelés során, szórvány leletként, vagy pedig „kincskeresés” következtében kerültek napvilágra, majd múzeumba.³⁴ A csatával összefüggésbe

²⁵ *Az idősebb Stephan Gerlach naplója...* In: Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Ford. és bev. Kovács József László. Szerk. Szalai Anna. (Magyar Ritkaságok.) Budapest, 1986. 121. o.

²⁶ Halmay 1926. 62. o.

²⁷ Papp 1961. 237–249. o.; Papp 1966. 100. o.

²⁸ Maráz 1976. 24–25. o.; Maráz 1993. 51–55. o.

²⁹ Maráz 1976. 24–25. o.; K. Zoffmann 1982.; Maráz 1993. 55. o.

³⁰ Solymossy Sándor: Mohács emléke a néphagyományban. In: Mohács emlékkönyv. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1926. 336. o.

³¹ Dudás 2006. 239. o.

³² Dudás 2006. 239–240. o.

³³ Négyesi 1994. 76. o.; Bertók – Polgár 2011. 921., 923. o.

³⁴ B. Szabó 2015. 131. o.

hozható leletek elkülönítését tovább nehezíti az a tény, hogy egyes tárgytipusok (például lópatkók és egyes nyílhegytípusok) eleve nehezen keltezhetőek a formai állandóság miatt. A csataterék tárgyi emlékeit négy főbb csoportba sorolhatjuk: numizmatikai leletek, felszerelési tárgyak, ruházati emlékek, fegyverleletek.³⁵

A mohácsi csatateréről valamennyi főbb tárgytipus ismert. A falunyom kutatása során talált pénzérmék széles kronológiai sort mutatnak: a római kortól a modern korig vezetnek. A csata eseményeinek terepi kivetítése szempontjából a legnagyobb jelentőséggel a lópatkó-, sarkantyú-, illetve a fegyverleletek (köztük tűzfegyver-lövedékek, nyílhegyek, sújtó-, szűrő és szálfegyverleletek) rendelkeznek.³⁶ A leletek és a leletmintázat régészeti értelmezésekor fontos szempont, hogy a mohácsi csatater is folyamatosan pusztuló lelőhely-mivolttal rendelkezik. A csatater pusztulásában a történeti táj átformálódása és a tájhasznosítási metódusok (hidegháborús erődítési munkálatok, mezőgazdasági művelés) mellett az illegális fémkereső műszeres „kincskeresés” is szerepet játszik.

A csata török emlékhelye

Az 1526. évi mohácsi csatának két Mohács városi római katolikus templom, a kálváriadombi „Csatateri emlékkápolna” és a belvárosi „Csatateri emléktemplom” (Fogadalmi templom), valamint a sátorhelyi Mohácsi Történelmi Emlékhely is emléket állít.³⁷ Kevésbé ismert viszont, hogy az összecsapásnak volt egy, már a csatát követően kialakított török emlékhelye is. Evliya Çelebi (1611–1679) török utazó a zarándokhelyről a következőket írta 1663. évi magyarországi útja kapcsán: „Ebben az ütközetben vértanúvá lett mohamedán népet Szulejmán khán a fennebbi halom³⁸ körül eltemettette, s az most búcsújáráhely. E búcsújáráhely fölött magas pavillon áll, melyben kút van, s a jövő-menők ott isznak. E zarándoklasi helynek négy oldalán árok van, melyet a kegyes budai vezír, Hasszán pasa ásatott, mondván: »Az itt eltemetett vértanúkat állatok ne rágják össze.«³⁹ Később Sir Paul Rycout (1629–1700) angol utazó és diplomata a *The History of the Turks...* című munkájában emlékezett meg a zarándokhelyről az 1687. évi Harsány-hegyi („második mohácsi”) csata kapcsán: „...ezt a győzelmet azon a helyen aratták, ahol Lajos, az utolsó magyar király elpusztult és ahol a serege legyőzetett Nagy Szulejmán szultán által, aki ennek emlékére fából emelt zarándokhelyet alapított [ott], és azt ellátta évi nyolcszáz korona jövedelemmel, hogy a dervisek – akik a török szerzetesek egy csoportja – napi áhítataikat és imáikat végezzék azon a helyen.”⁴⁰ A fa felépítménnyel és kúttal rendelkező, árokkal övezett emlékhely pusztulására az 1687. évi törökellenes magyarországi hadjárat alatt kerülhetett sor.⁴¹

³⁵ Sutherland – Holst 2005. 24–26. o.

³⁶ Marosi 1977. 44. o.; Négyesi 1994. 76–78. o.; Bertók – Polgár 2011. 924. o.; Szabó – Bertók – Gáti – Szajcsán 2016. 4. o.

³⁷ A mohácsi emléktemplom. (Szerző nélkül.) *Új Ember*, 1955. augusztus 28. 3. o.; Rózsás József: A mohácsi Fogadalmi emléktemplom. Mohács 1995.; *A Mohácsi Történelmi Emlékhely*. Szerk. nélkül. Pécs, 1982.

³⁸ Utalás a „Khunkiár tepeszi” („Császár dombja”) helyére. *Evliya Cselebi* 1985. 223–224. o.

³⁹ *Evliya Cselebi* 1985. 225. o.

⁴⁰ *Sir Paul Rycout: The History of the Turks Beginning with the Year 1679... until the end of the Year 1698, and 1699.* London, 1700. 245. o.

⁴¹ *Evliya Cselebi* 1985. 223. o.

Összegző kitekintés

Az angolszász hadtörténeti régészet az amerikai Little Bighorne-i összecsapás (Montana, 1876) helyszínének az 1980-as években megkezdett terepi kutatását tartja a tudományos igényű militaria-gyűjtést⁴² meghaladó, modern értelemben vett csatatérrégészet szimbolikus kezdetének.⁴³ A hadtörténeti régészetnek a hadtudományi terepelemzésre, a „klasszikus” régészetre, a tájrégészetre és az igazságügyi régészetre egyaránt épülő interdiszciplináris módszertana az 1980–1990-es évek folyamán teljes mértékben kiformalódott és alkalmazhatóvá vált.⁴⁴ A tematikus csataterkutatás általánosságban négy fő fázissal rendelkezik: elsődleges, illetve másodlagos írásos és képi források gyűjtése, a csatater lokalizációja, a történeti táj rekonstrukciója és a történések terepi kivetítése, a csatater hitelesítő régészeti vizsgálata.⁴⁵

A mohácsi összecsapás kutatásának valamennyi szegmense jelentős előzményekkel és eredményekkel rendelkezik már napjainkban. A csatater helyszínének a legrészletesebb (a magyar hadrend irányából való) leírása Brodarics István kancellártól származik: „A hely, ahol a had fősorakozott, Mohácstól egy, az ott folyó Dunától fél mérföldre volt. Ezen a helyen – mint imént írtuk – nagy és széles mezőség (loco ingens et lata) húzódott, melyet erdő, cserjés, víz, domb sehol sem szakított meg, mindössze balra, az említett hely és a Duna között volt egy mocsaras és iszapos víz (aqua palustris et limosa), sűrű náddal benöve, ahol később sokan odavesztek. Velünk szemben színházi nézőtér formájára hosszan elnyúló domb húzódott... (collis erat in longum protensus), a dombról kis falucska (pagus modicus) ereszkedett alá egy templommal, ennek Földvár a neve...”⁴⁶ A kelet felől mocsarak, délnyugat felől hosszú dombor (4. kép) által közrefogott csatater jól megfeleltethető a Majs–Sátorhely–Udvar településekkel határolt területtel,⁴⁷ az összecsapás történéseinek a modern kori terepre való kivetítését pedig fix topográfiai pontok (sátorhelyi tömegsírok, Földvár falnyom) is segítik. Az oszmán-török sereg Mohács előterében való megállítására épülő magyar haditerv és az aktív védekezés elvén alapuló magyar hadrend rekonstruálásával kapcsolatos elméletek a korabeli harceljárások vizsgálata mellett a történeti táj (a korabeli vízrajz, település- és úthálózat, illetve domborzati viszonyok) rekonstruálásával nyerne, illetve nyerhetnek bizonyí-

⁴² Howard R. Crouch: Relic Hunter. The Field Account of Civil War Sites, Artifacts and Hunting. Falls Church, 1978. 1. sz. 184–193. o.; John Laffin: Battlefield Archaeology. London, 1987. 10. o.

⁴³ Douglas D. Scott – Richard A. Fox – Jr. Melissa A. Connor – Dick Harmon: Archaeological Perspectives on the Battle of the Little Bighorn. Norman, 1989. – Az amerikai csataterkutatás 1950-es és 1970-es évekbeli kezdeteihez lásd még: Melissa Connor – Douglas D. Scott: Metal Detector Use in Archaeology: An Introduction. Society for Historical Archaeology, 32. (1998) 4. sz. 76. o.

⁴⁴ Sutherland – Holst 2005. 20–23. o.; Négyesi 2008. 160–161., 179–181. o.; Négyesi Lajos: Csata néma tanú. Budapest, 2010. 31–35. o.; Peter Bleed – Douglas D. Scott: Contexts for Conflict: Conceptual Tools for Interpreting Archaeological Reflections of Warfare. Journal of Conflict Archaeology, 6. (2011) 1. sz. 47–53. o.; John Carman: Archaeologies of Conflict. Debates in Archaeology. London, New Delhi, New York, 2013. 13–16. o.; Susa Éva – Molnos Mária: Az igazságügyi antropológia szerepe a jeltelen eltemetések (1945–1962) kutatásában. In: Hőseink nyomában. Tanulmánykötet a hadisírok kutatásáról. Szerk. Tóth Zsolt. Budapest, 2013. 305–306. o. – A csataterkutatás módszertanához összefoglalóan lásd: Tim Lynch – John Cooksey: Battlefield Archaeology. Chalford, 2007. 143–156. o.; G. Michael Pratt: How Do You Know it's a Battlefield? In: Fields of Conflict. Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War. Ed. Douglas Scott – Lawrence Babits – Charles Haecker. Washington D.C., 2009. 5–38. o.

⁴⁵ Sutherland – Holst 2005. 20–24. o.; Glenn Foard – Richard Morris: The Archaeology of English Battlefields. Conflict in the Pre-Industrial Landscape. York, 2012. 1–3., 7–36. o.

⁴⁶ Brodarics 2011. 119–120. o.; Brodericus 1985. 51. o.

⁴⁷ B. Szabó – Tóth 2009. 109. o.

tást.⁴⁸ A csataterkutató további irányának a fémkereső műszeres terepbejárások és a tájrégészeti munkálatok kiterjesztését, Földvár faluhely ásatását, újabb hadisírok lokalizációját, valamint a mohácsi csatával kapcsolatba hozható, közgyűjteményekben fennmaradt (fegyver)leletek teljességre törekvő feldolgozását tartjuk.⁴⁹

RÖVIDÍTÉSEK

- B. Szabó – Tóth* 2009. *János B. Szabó – Ferenc Tóth: Mohács (1526). Soliman de Magnifique prend pied en Europe centrale.* Paris, 2009.
- B. Szabó* 2015. *B. Szabó János: Régi kérdések, új válaszok.* Budapest, 2015.
- Bauhoffer* 2000. *A majsi katolikus templom. Összeállította Bauhoffer József. (Majsi Füzetek, 1.) Mohács, 2000.*
- Bertók – Polgár* 2011. *Bertók Gábor – Polgár Balázs: A mohácsi csatater és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. Hadtörténelmi Közlemények, 124. (2011) 3. sz. 919–928. o.*
- Bertók* 2014. *Bertók Gábor: Nekünk Majs kell? A mohácsi csatater kutatása. In: Régi idők – új módszerek. Szerk. Bertók Gábor – Gáti Csilla. Budapest–Pécs, 2014. 161–170. o.*
- Brodarics* 2011. *Brodarics István: Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről. Ford. és a jegyz. Kulcsár Péter. In: Bordarics-emlékkönyv. Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után. Szerk. Kenyő Ildikó. Budapest, 2011. 100–125. o.*
- Brodericus* 1985. *Stephanus Brodericus: De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz historia veris-sima. Ed. Petrus Kulcsár. Budapest, 1985.*
- Dudás* 2006. *Dudás Gyula: Mohácsi emlékekről, 1896. In: Mohács. Nemzet és Emlékezet. Szerk. B. Szabó János. Budapest, 2006. 239–240. o.*
- Evlia Cselebi* 1985. *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford. Karácson Imre, az előszót és a jegyz. átdolg. Fodor Pál. Budapest, 1985.²*
- Gáti – Nagy – Torbágyi – Tóth* 2016. *Gáti Csilla – Nagy Balázs – Torbágyi Melinda – Tóth Zsolt: Érem- és kincsleletek Baranya megyében. Pécs, 2016.*
- Gergely* 1926. *Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csataterén (1924, 1925). In: Mohács emlékkönyv. 1926. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1926. 349–360. o.*
- Halmay* 1926. *Halmay Barna: Az 1526-iki mohácsi csata és igazi helye. Debrecen, 1926.*
- K. Zoffmann* 1982. *K. Zoffmann Zsuzsanna: Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírhajainak embertani vizsgálata. Biológiai Tanulmányok, 9. (1982).*
- Kiss* 1978. *Kiss Béla: A mohácsi csata. Legújabb kutatások. Mohács, 1978.*
- Maráz* 1976. *Maráz Borbála: A mohácsi csatater régészeti leletei. Honismeret, 4. (1976) 4. sz. 23–25. o.*
- Maráz* 1993. *Maráz Borbála: A mohácsi csata régészeti emlékei. In: Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára. Szerk. Ódor Imre. Mohács, 1993. 49–74. o.*

⁴⁸ *Négyesi Lajos: Hol volt Mohács? Élet és Tudomány, 59. (2004) 35. sz. 1101. o.; B. Szabó 2015. 85–86., 96. o.*

⁴⁹ *Érdeemes továbbá hangsúlyoznunk a csata írásos forráskutatásának jelentőségét is: Antonín Kalous és Péterfi Bence újabb levéltári kutatásai jelzik, hogy a csata írásos emlékeinek feltárása még koránt sem tekinthető befejezettnek. Antonín Kalous: Elfeledett források a mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténelmi jelentősége. Hadtörténelmi Közlemények, 120. (2007) 2. sz. 603–621. o.; Péterfi Bence: A Magyar Királyság és a bajor Hercegség diplomáciai-politikai kapcsolatai a 15–16. században. Világtörténet, 37. (2015) 1. sz. 113–115., 118., 132–140. o.*

- Marosi* 1977. *Marosi Endre*: A mohácsi csatatér további kutatásának lehetőségéről. *Honismeret*, 4. (1977) 2–3. sz. 43–47. o.
- Marosi* 1986. *Marosi Endre*: A mohácsi csatatér régészeti kutatásairól. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. *Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc*. Budapest, 1986. 337–354. o.
- Négyesi* 1994. *Négyesi Lajos*: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. (1994) 4. sz. 62–79. o.
- Négyesi* 2008. *Négyesi Lajos*: Hadirégészet. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. (2008) 1. sz. 160–181. o.
- Papp* 1961. *Papp László*: A mohácsi csatatér kutatása. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1960. [1961.] 197–253. o.
- Papp* 1963. *Papp László*: Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1962. [1963.] 199–221. o.
- Papp* 1966. *Papp László*: A mohácsi csatatér. *Műemlékvédelem*, 10. (1966.) 96–103. o.
- Sutherland – Holst* 2005. *Timothy Sutherland – Malin Holst*: **Battlefield Archaeology – a Guide to the Archaeology of Conflict**. *British Archaeological Jobs Resource*, 2005. (<http://www.bajr.org/documents/bajrbattleguide.pdf>, a letöltés időpontja: 2017. 12. 18.)
- Szabó – Bertók – Gáti – Szajcsán* 2016. *Szabó Máté – Bertók Gábor – Gáti Csilla – Szajcsán Éva*: A mohácsi csatatér kutatása – az első országos fémkeresős szakmai hétvége és tanulságai. *Magyar Régészet*, 2016. nyár. 1–7. o. (http://files.archaeolingua.hu/2016NY/Szabo_et_al_H16NY.pdf, a letöltés időpontja: 2017. 12. 18.)

*A csata egyik tömegsírjának feltárása a sátorhelyi Mohácsi Történelmi Emlékhely területén
(Forrás: A Mohácsi Történelmi Emlékhely 1982. Szerk. és oldalszám megadása nélkül)*

Majs („Mais”, „Majes”) az első katonai felmérés térképszelvényén (HIM Térképtár)

*Kánizsai Dorottya halottakat temettet a mohácsi csatatéren
(HIM, Képzőművészeti gyűjtemény, fotó: Szikits Péter)*

*A majsi dombosor északkeleti irányból (A: hidegháború korabeli harckocsi-árok,
B: a Borromeoi Szent Károly-plébániatemplom, C: a majsi dombosor)*

A dolovai csata

Tulajdonképpen helyesebb volna a fenti címben szereplő jelzős szerkezetet idézőjelek közé tenni, valahogy így: „*A dolovai csata*”, esetleg *A dolovai „csata*”, mintegy előre jelezve az olvasónak, hogy ezzel a hadművelettel valami nincs rendjén. Tapasztalataim szerint azonban a szerkesztők általában nem szeretik a címben a macskakörmöket. Mindenesetre én már jó előre szólok, hogy a dolovai csata az első világháború legkülönösebb hadieseményei közé tartozik: tudniillik azok közé, amelyek valójában nem is történtek meg...

A rendszeres újságolvasók általában jól teszik, ha minél előbb megtanulják, hogy ami a hírlapok hasábjain megjelenik, az *nem feltétlenül igaz*. Ez a hasznos ismeret nem csupán a mai médiafogyasztóknak kötelező, de az volt már a száz évvel ezelőtti elődeink számára is. Ráadásul az akkor zajló háború miatt a korabeli *cejtungsreiberek* jóval könnyebben érezték magukat felmentve a valósággal többé-kevésbé legalább köszönő viszonyban álló hírek közlésének kényszere alól, mivel a hadviselés érdekére való hivatkozás ezt a felmentést rendszerint megadta. Így a saját sikerek mértéktelen felnagyításán és a saját kudarcok menetrendszerű eljelentéktelenítésén kívül (ami persze az ellenség győzelmei vagy vereségei esetében fordítva működött) akár a minden alapot nélkülöző koholmányok közlése is bocsánatos bűnnek számított.

Hogy a világháború kitörése körüli hasonló esetek közül talán a leghíresebbnek (vagy inkább leghírhedtebbnek) tekinthető Temes Kubin-i – magyarul kevevárai – „ütközet” teljes egészében kitaláción alapult, vagy volt ugyan valóságmagva, de azt alaposan felfújták, arra nézve a történet-tudomány nem képvisel egységes felfogást. A kortárs osztrák hadtörténetírás talán legismertebb képviselője, Manfred Rauchensteiner határozottan az előbbi álláspont híve. Véleménye szerint az 1914. július 26-i állítólagos incidens, melynek során egy dunai szerb gőzösről lövéseket adtak le az északi parton lévő osztrák–magyar katonákra, akik azt viszonozták és a kialakuló tűzharcnak ismeretlen (de feltehetőleg jelentős) számú áldozata volt, valójában nem is történt meg. Csupán azt a célt szolgálta, hogy Ferenc József császár–királyt rávegyék a Szerbiának szóló hadüzenet aláírására, mondván: a szerbek az igazi agresszorok, hiszen már tulajdonképpen meg is kezdték a háborút azzal, hogy rátámadtak a Monarchia katonáira.¹ Mint ismeretes, az osztrák–magyar külügyminiszter az erre vonatkozó konkrét utalást bele is foglalta a hadüzenet szövegébe, amit azután az uralkodói aláírást követően kihúzott a dokumentumból, mivel már nem volt rá szükség és egyébként sem lehetett a megtörténtét bizonyítani. Az osztrák történész összeesküvés-elméletét azonban nem mindenki osztja. Én magam azon az állásponton vagyok, hogy a felfokozott háborús hisztéria körülményei között a Monarchia katonai illetékesei valamely jelentéktelen lövöldözést (ilyenre a sarajevói merényletet követő hetekben gyakorta került sor osztrák–magyar

¹ *Manfried Rauchensteiner: Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg.* Styria, Graz–Wien–Köln, 1993. 92–99. o.; *Manfried Rauchensteiner: Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918.* Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2013. 129–138. o.

illetve szerb katonák vagy civilek között a közös határ mentén) félreérthető módon jelentettek a budapesti majd a bécsi illetékes hatóságoknak, s ezt az osztrák–magyar külügyminiszter alkalmasnak találta arra, hogy vele a nagyvilág előtt is demonstrálja: a Monarchia az áldozat és Szerbia az agresszor. (Az erről szóló jelentést a sajtó és a külföldi diplomáciai képviselők révén a lehető leggyorsabban a nemzetközi közvélemény tudomására is hozták.)²

A dolovai „csatáról” szóló híradás azonban bizonyosan minden alapot nélkülözött. Dolova az első világháború kitörésekor mintegy hétezer főnyi, főleg szerb lakosságú bánági település, amely Pancsovától alig 15 kilométerre keletre található. Az itt lezajlott „csata” említése még a leg részletesebb hadtörténeti kézikönyvekben sem szerepel. Ellenben a nagyközönségnek szánt *A világháború képes krónikája*,³ illetve a Tolnai féle *A világháború története*⁴ viszonylag részletesen említi. Beszámol róla továbbá az egykorú Monarchia-beli sajtó, ám – jellemző módon – az állítólagos hadműveletről jó két héttel előbb jelentek meg beszámolók a bécsi, majd különféle ausztriai lapokban, mint a magyarországiakban. Utóbbiak közül a földrajzilag legközelebb megjelenő szegedi *Délmagyarország* 1914. október 1-jén írt az esetről, imígyen:

„A szerbek bánági veresége. Hogyan vertünk szét 8000 főnyi csapatot. (Saját tudósítónktól.) A szerbek bánági betöréséről eddig csak rövid hivatalos közlések jelentek meg, amelyek azt jelentették, hogy seregeink átengedték a Dunán a szerbeket, hogy aztán itt megsemmisítsék. *A szerb hadsereg veresége rettenetes volt.* A mieink Dolovánál kényszerítették harcra a szerbeket, akik mind elestek vagy a mi fogságunkba kerültek. A dolovai csatáról a következő tudósítást kaptuk:

Velikoszelő környékén rendkívül élénk volt a szerb Dunapart. Folytonosan szerb csapatok érkeztek oda, amelyekről természetesen a mieink rögtön tudomást szereztek. A mi csapataink parancsot kaptak a lassú visszavonulásra. Egészen az *előre elkészített* és katonasággal megerősített állásunkig kellett visszavonulnunk. Rövid, *markírozott ellenállás után* a megfigyelő csapatok elvonultak, s ezzel *lehetővé tették, hogy a szerb csapatok nyugodtan átkelhessenek a Dunán.*

Az átkelés körülbelül két óra hosszat tartott. Ez alatt az idő alatt 7–8000 szerb katona jött a magyar partra. A csapatok a hozzájuk beosztott könnyű tüzérséggel együtt Pancsova felé vonultak. A sorkatonaság mellé – amint ez a szerbeknél szokás – *komitácsi bandákat* osztottak be, s ezek voltak a fölvonulás elővédje. Pancsova előtt a szerb csapatok kettéváltak; a csapatok zöme Dolova felé tartott.

Dolova környékén várták őket a mi csapataink. A harc hamarosan meg is kezdődött. A szerbeket, akiknek a *terep teljesen idegen és szokatlan volt, nyílt csatára kényszerítettük.* Itt aztán csakhamar kiderült, hogy a szerb csapatok minőségében messze mögöttünk vannak a mieinknek. Rövid tüzérharc után *szuronyrohamunk valóságos halomra döntötte a szerbeket, akiknek elszánt támadó kísérletei véresen omlottak össze.*

Csapataink teljességgel tönkrevérték a szerbeket. Csapatokat tettek hadifoglyokká, és hadiszákmányunkban ott volt a *teljes tüzérségi felszerelésük* is. A tönkrevert csapatok egy-egy töredéke a Duna felé szaladt, de ez a menekülés is százak életébe került.

A Duna partjaihoz érve, *ott várta őket egyik monitorunk,* amely erős tűz alá vette a menekülőket és elpusztította a Pancsovával szemben felállított szerb ütegeket is. Bátran elmondhatjuk, hogy a

² Pollmann Ferenc: A „temes-kubini ütközet” és a levéltári források. *Hadtörténelmi Közlemények*, 13. (2010) 1015–1022. o.

³ A világháború képes krónikája. 18. füzet, 1915. február 7., 158. o.

⁴ A világháború története 1914–1918. III. k. Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Rt. kiadása, Budapest, é. n.² 222. o.

nyolcezer főből álló szerb seregből *alig néhány szál embernek sikerült elmenekülnie.*” (Kiemelések az eredetiben.)⁵

Mint látható, a *saját tudóstó* a hatalmas diadalról szóló beszámoló lelkes hangulatában teljesen megfélekedezett a nevezetes esemény időpontjának megadásáról, ami legalább is figyelemre méltó.

Másnap, október 2-án a *Pesti Napló* a fenti cikkel szinte szó szerint megegyező tudósítást közölt, ám Velikoszelo nevét feltűnően elrontotta és Velikoszkónak írta. A fővárosi lap ráadásul a nyilvánvaló szövegátvétel ellenére a jelentés forrását elhallgatja olvasói elől.⁶

Fentebb már volt szó arról, hogy a Monarchia ausztriai felén a híradások jóval korábban beszámoltak a nagy győzelemről. A bécsi *Neues Wiener Journal* és a *Neue Freie Presse*, valamint a prágai *Prager Tagblatt* esti kiadása már szeptember 17-én közölt egy, a *Délmagyarország* cikkével teljesen megegyező – természetesen német nyelvű – jelentést a dolovai diadalról és a szerb haderő megsemmisítő vereségéről. Mindhárom említett lap hírforrásként a Südslavische Korrespondenz nevű hírügynökség Eszékről keltezett jelentését adta meg. (A prágai lap szerkesztői a *Pesti Napló*hoz hasonló módon szintén alaposan elbántak Velikoszelo település nevével: a végeredmény ezúttal Dilliko Selo lett...) Ugyanakkor ez a három beszámoló a magyarországi lapokban megjelent tudósítást több lényeges információval kiegészítve közli. Kiderül belőlük, hogy a nevezetes hadműveletre szeptember 12-én került sor: délután egy órakor a szerbek több nehézütegből löni kezdték Pancsova *nyílt várost* azzal a céllal, hogy a tüzérségi akció leple alatt átkeljenek a Dunán. A lövés két óra hosszat tartott és néhány épületet felgyújtott a városban. A beszámolók többi eleme – a rövid, színlelt ellenállás utáni visszavonulás, a 7-8000 főnyi szerb invázió, akiket komitácik kísérték, a támadó csapatok kettéválása Pancsova illetve Dolova felé, a terepviszonyokkal nem ismerős szerbek, a rövid tüzérségi összecsapás utáni szuronyroham, a szerbek tömeges pusztulása, a partig menekülők találkozása az osztrák–magyar monitorral – hiánytalanul olvasható a *Délmagyarország* cikkében is. Ennek alapján megállapítható, hogy az említett korabeli újságcikkek feltehetően ugyanazon szövegből származnak, akár feltűntették a forrásukat, akár nem, közös forrásuk pedig a Südslavische (vagy Südslawische) Korrespondenz jelentése volt.⁷

Az állítólagos sikertelen szerb támadás időpontjának ismeretében már lehetséges, hogy az eseményeket (had)történeti kontextusba helyezzük. A dolovai csata megtörténtének cáfolatához ugyanis nyilvánvalóan szükséges annak bemutatása, mi történt *valójában* az adott térségben és időben. Mint ismeretes, a Monarchia Szerbia elleni első offenzívája 1914 augusztusában kudarcra végződött. A balkáni osztrák–magyar csapatok főparancsnoka, Oskar Potiorek tábornok vezette a csorbát kiköszörülendő – nyomban hozzáfogott egy második hadjárat előkészítéséhez. A szerb hadvezetés azonban megelőzte őt, és szeptember 6-án korlátozott erővel támadást intézett a Száván át dél-magyarországi területek ellen. A betörő szerb erőket (köztük a Timok I. hadosztályt) azután néhány nap alatt sikerült megsemmisíteni. Ugyanebben az időben a szerb főparancsnokság a dunai határ mentén is aktivizálta csapatait, ám – elegendő erő híján – ezen a frontszakaszon nem gondolhatott offenzív fellépésre. Ezért meg kellett elégednie azzal, hogy élénk tüzeléssel és kisebb csapategységek átkelésével folyamatosan nyugtalanítsa az osztrák–magyar védőket, igyekező elhíttetni velük, hogy a Dunán át is küszöbön áll egy nagyszabású támadó hadművelet. Ez a demonstráció olyan jól sikerült, hogy szeptember 10-ére a pancsovai helyőrség parancsnoka, Keill Emil alezredes váratlanul elrendelte a település katonai kiürítését. A parancsnok idegei addigra ugyanis felmondták a szolgálatot, és annak ellenére magára hagyta csapataival a gondjaira bízott

⁵ *Délmagyarország*, 1914. október 1., 4. o.

⁶ *Pesti Napló*, 1914. október 2., 3. o.

⁷ *Neues Wiener Journal* 1914. szeptember 17., 12. o.; *Neue Freie Presse*, 1914. szeptember 17., 20. o.; *Prager Tagblatt*, 1914. szeptember 17., Morgen Ausgabe, 1. o.

védőszakaszt, hogy még egyetlen szerb katona sem tette be a lábát Pancsova városába. A katonák elvonulását látva természetesen a polgári hatóságok is megkezdték a szervezett evakuációt, a lakosság pedig pánikba esve menekülni kezdett. A szeptember 10-i *pancsovai pánik* nem kevés tanulsággal szolgált a későbbiekben: mind a katonai, mind a polgári hatóságok szigorú vizsgálatot folytattak ez ügyben. Mivel Keill a Dunán átkelő jelentős szerb erőket vizionált, ezért közvetlen felettese, a Zimonytól Orsováig terjedő határszakasz védelméért felelős 107. népfelkelő gyalogdandár akkor parancsnoka, Breit József vezérőrnagy „megkongatta a vészharangokat”. Ennek hatására erősítések indultak útba Budapestről és Temesvárról, Breit tábornok pedig visszavonta dandárját és készült az ellentámadásra. Időközben azonban kiderült, hogy a szerb átkelésről szóló hírek teljesen alaptalanok és csak néhány századnyi szerb katona léphette át a Dunát Pancsovától *nyugatra*. Ezek azután keresztül-kasul portyázták a Temes torkolata és Zimony közötti sávot, majd ellenállást tapasztalva visszavonultak szerb területre. A zűrzavar megszűntével szeptember 12-én megkezdődött a kiürített Pancsova megszállása, az osztrák–magyar egységek pedig újra elfoglalták pozícióikat a Duna mentén.⁸

A dolovai csata nyilván a pancsovai eseményekhez kapcsolódott volna – már ha egyáltalán megtörténik... A sajtó egy részében közölt beszámoló egyetlen olyan elemet tartalmaz, amelyet a hadtörténeti szakirodalomban (és mint majd látni fogjuk: a korabeli hadtörténeti forrásokban) megtalálunk: hogy a szerb tüzérség lőtte Pancsovát. Ez azonban nem köthető szeptember 12-éhez és főleg nem köthető 7-8000 főnyi szerb csapat átkeléséhez a Dunán... Ilyen jelentős erő – tulajdonképpen egy teljes hadilétszámú gyaloghadosztály fele – megfelelő tüzérséggel történő átkelése rengeteg műszaki problémát vetett volna fel. Hogy a szerb hadvezetés miért nem vállalkozott a végrehajtására, annak magyarázatául a számos kínálkozó ok közül egy is elegendő: egyszerűen nem állt a rendelkezésére ekkora szabadon felhasználható kontingens. Mivel az átkelésre nem került sor, nyilván a történet többi része is elesik: nem volt színlelt visszavonulás, nem volt tüzérségi párbaj, sem szuronyroham. Nem volt katasztrofális szerb vereség, à la Timok divízió. Nem volt dolovai csata.

Nyilván nem véletlen tehát, hogy a szakirodalom nem ír a nemlétező diadalról. Hogy a szerb hivatalos első világháborús hadtörténeti könyvsorozatban⁹ hiába keressük a bánási szerb betörés csúfos kudarcáról a beszámolót, az még érthető lenne: nyilván azért hallgatják el, mert rettentő kínos a számukra. Ennek persze ellentmond, hogy akkor a szerémségi kudarcról sem írnának, pedig az nagyságrendileg hasonló volt, mint az állítólagos dolovai. De nem találunk említést sem a budapesti Hadtörténelmi Levéltár által kiadott magyar világháborús könyvsorozat vonatkozó kötetében,¹⁰ sem az osztrákok hasonló szakmunkájában.¹¹ Vajon miért hallgatnak a „diadalról” az egykori győztesek történetírói?

És ha még ez sem volna elég bizonyosság a „dolovai csata” koholmány voltáról, álljon itt egy hiteles korabeli levéltári forrás: a már említett 107. népfelkelő gyalogdandár parancsnokságának a naplója.¹² Mint fentebb már említés történt róla, ez a dandár volt a felelős a dunai határszakasz védelméért a kritikus szeptemberi napokban. A naplóban hiába keressük Dolova nevét: nincs nyoma

⁸ Pollmann Ferenc: Az 1914. szeptemberi szerb betörés (A pancsovai pánik). *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 3. sz. 709–719. o.

⁹ Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca. I–XXXI. Beograd, 1924–1939.

¹⁰ A világháború 1914–1918, különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. Szerk. és kiadja a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár. IV. k. Budapest, 1929.

¹¹ Österreich–Ungarns Letzter Krieg 1914–1918. Erster Band: das Kriegsjahr 1914. Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Wien, 1931.

¹² Hadtörténelmi Levéltár, Budapest. A 107. népf. gyalogdandár naplója.

természetesen az ottani csatának sem. A naplóbejegyzések ugyanakkor jól tükrözik a korabeli katonai parancsnokságok zavarodottságát, ami alapvetően a szükséges információk hiányára vezethető vissza. A felderítés teljes csődje miatt a parancsnokok nem voltak tisztában a velük szemben álló egységek helyével és erejével, sőt, sok esetben a saját csapataikéval sem... Ez alaposan megkönnyítette a Dunán átkelt és ellenséges területen portyázó szerb egységek dolgát. Keill alezredes bizonyítottan beteg volt, ám parancsnoktársai sem álltak messze a pániktól. A dandárparancsnokság naplója szerint a Keill helyére állított Józsa tábornok is szinte minden irányból közeledő szerbeket észlelt és – a többi alárendelt parancsnoktársához hasonlóan – folyton erősítésért könyörgött, mivel a rendelkezésére álló erővel képtelen megvédeni a gondjaira bízott védőszakaszt. Ez akár igaz is lehetett volna, amennyiben valóban jelentős szerb erők fenyegették volna ezeket a védőzónákat. Ám a valóságban nem így volt. A naplóban ez áll: „A pancsovai szakaszparancsnokságtól beérkezett jelentés szerint IX/12-én az ellenség Ovčánál csekélyebb erővel, Stara Borčánál pedig mintegy 4 század észleltetett, ez utóbbi egész Glogon tájkáig portyázott, 13-án hajnalban visszavonult.” Józsa tábornok egy bejegyzés szerint ugyan úgy tudja, hogy Sándoregyházán az innenső parton szerbek vannak, ám mindösszesen ez az egyetlen olyan információ, amely összhangba lenne hozható a sajtójelentésekben szereplő állítólagos nagyszabású szerb hadművelettel. A jelek szerint azonban sem Józsa tábornokot, sem feletteseit nem nagyon izgatták a sándoregyházi parton lévő szerbek, mivel másnapra nagyszabású akciót terveztek nyugati irányban, a Szerémségből visszavonulóban lévő szerb erők oldalba támadásának színlelése céljából. Egy szó, mint száz: a nevezett naplóban nincs nyoma a dolovai „csatának”. Ez pedig csakis egyet jelenthet: hogy a sajtóban szereplő beszámoló szintisza koholmány.

Felmerül a kérdés: mi lehetett a célja a kitalált győzelemről szóló cikkek közlésének? A háborús propaganda általános céljain kívül, melyekre a jelen közlemény elején már utaltam, itt alighanem a kínos pancsovai pánik utóhatásainak elfedése volt a szándék. A szeptember 10-i pancsovai események híre ugyanis egészen a magyar miniszterelnökig és az osztrák–magyar hadsereg-főparancsnokságig eljutott. Tisza gróf jogosnak vélt felháborodásában a felelősök megbüntetését követelte, így a szigorú vizsgálat nem maradhatott el. Felelőst azonban végül is csupán egyet találtak: Keill Emil alezredest, akinek katonai karrierjébe került az eset. Igaz, a hátszágban azért még neki is jutott feladat...¹³

¹³ Keill alezredessel szemben az eljárást egészségi állapotára való tekintettel megszüntették. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, 4-1/239-3. Az alezredes a világháború folyamán a későbbiekben a debreceni pótzászlóalj parancsnokaként tevékenykedett.

A Német Lovagrend részvétele János Albert lengyel király 1497. évi moldvai hadjáratában

II. Mehmed idején az Oszmán Birodalom folyamatosan növelte politikai befolyását és hatalmát a Fekete-tengertől északra elterülő térségben. A Krími Kánság ura, Hádzsi-Girej 1465-ben csak a törökök támogatásával tudta megtartani hatalmát a Nagy Hordával szemben. Halála (1466) után fiai között hatalmi harc tört ki, amelyből a török támogatását élvező Mengli-Girej került ki győztesen, aki a szultán vazallusa lett (1478).¹ Ezt a viszonyt dinasztikus házasságkötéssel erősítették meg: Mengli-Girej lányát feleségül vette II. Mehmed fia, a trónörökös Bajazid.² A Porta parancsára a krími tatárok 1482-ben a lengyel–litván állam podóliai és ukrainai határvidékeit támadták.³ A török hatalom azonban nem csak a vazallus krími tatárok mozgósításával növelte súlyát a Fekete-tenger északi partvidékén, hanem ő maga is vezetett hadjáratokat. 1475-ben elfoglalta a genovaiaktól a Krím-félszigeten lévő Kaffát és környékét, és ezzel Kaffa egész kereskedelme is az Oszmánok kezére került. 1484-ben a törökök meghódították a Dnyeszter torkolatánál Akkerman (Cetatea Albă, Belgorod-Dnyisztovszkij), és a Duna torkolatánál Kilia (Chilia, Kilija) moldvai kikötővárosokat.⁴ Ezzel a Fekete-tenger és a Levante-kereskedelem fontos kikötői török fennhatóság alá kerültek.⁵ Lengyelország és Magyarország számára Kilia és Akkerman jelentette a fő kapcsolódást a fekete-tengeri kereskedelemhez. Különösen Lemberg, de Krakkó gazdasága is megszínylette, hogy ezeket a kikötőket elfoglalták a törökök.⁶ A Duna és a Dnyeszter torkolatvidékének megszerzésével az Oszmán hatalom komoly hídfőállásokra tett szert, melyek fenyegetést jelentettek a szomszédos keresztény államokra.⁷ Nagy István moldvai fejedelem már 1478-ban azt írta egyik levelében, hogy országa a jövőben „Magyarország és Lengyelország védőfala” lesz („un

¹ Spuler 1940. 338–343. o.; Jan Kusber: Ende und Auswirkungen der Mongolenherrschaft in Rußland. In: Die Mongolen in Asien und Europa. Hg. Stephan Conermann – Jan Kusber. (Kieler Werkstücke. Reihe F: Beiträge zur osteuropäischen Geschichte 4.) Frankfurt am Main, 1997. 207–229. o., itt: 207–229. o.; Kolanowski 1935. 290–291. o.; Vásáry 1986. 154–155. o.

² Nowakowska 2004. 128. o.

³ Spuler 1940. 349. o.; Alan W. Fischer: The Crimean Tatars. Stanford, 1987. 11–17. o.

⁴ Vásáry 1986. 156. o.; Svitlana Biliáieva – Irina Karashevich: The Place of Akkerman in the Trade relations of the Commonwealth and the Ottoman Empire in the 15th–18th Centuries. In: Remarks on Turkish Studies. Eds. Marzena Godzińska – Ash Cevgin Uysal – Władysław Chilman. Warsaw, 2015. 91–100. o. Itt: 92. o.; Srodecki 2015. 230. o.; Beldiceanu 1964. 36–90. o.

⁵ Johann Nistor: Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert. Gotha, 1911.

⁶ Łucja Charewiczowa: Handel Lwowa z Mołdawją i Multanami w wiekach średnich. *Kwartalnik Historyczny*, 38. (1924) 37–67. o., itt: 60–61. o.; Górka 1932. 2–3. o.; Francis W. Carter: Trade and Urban Development in Poland. An Economic Geography of Cracow, from its Origins to 1795. (Cambridge Studies in Historical Geography 20.) Cambridge–New York, 1994. 173–180. o.

⁷ Nowakowska 2004. 129. o.

muro del Hungaria et Polonia)⁸. A török előretörése miatt Gniezno érseke, Zbigniew Oleśnicki 1485 márciusában, a Királyi Poroszország rendi gyűlésén Toruńban aggodalmának adott hangot.⁹ Ez az aggodalom nem volt alaptalan, mert a török alig egy évtizeddel korábban, 1475 januárjában előbb Moldvába, majd nyáron már a lengyel korona földjére is betört és Podólia széles déli sávját feldúlta.¹⁰ Az ermlandi püspökség körüli viszály, valamint a Mátyás magyar királlyal a cseh koronáért vívott háború miatt¹¹ azonban a lengyel korona csak később, amikor az Oszmánok elfoglalták a moldvai kikötőket, vállalkozott katonai fellépésre. 1485 nyarán IV. Kázmér király és fia, János Albert 20000 főnyi hadsereggel vonult fel a lengyel–moldvai határra a kereskedelmi utak biztosítására.¹² Nagy István moldvai vajda 1485 szeptemberében hódolatot és hűségesküt tett a Jagelló uralkodó előtt, aki viszont ígéretet tett Moldva megvédelmezésére és az elveszített kikötők visszaszerzésére.¹³ A lengyel sereg azonban nem lépte át a moldvai fejedelemség határát. A király Jan Karnkowski hetman vezetésével mintegy 3000 főnyi kontingenst küldött a moldvai fejedelem megsegítésére, akinek komoly szerepe volt még ebben az évben a Cătlăbuga-tó melletti csatában az Oszmánok felett aratott győzelemben. A fekete-tengeri kikötővárosok visszafoglalására tett kísérletek azonban kudarcot vallottak.¹⁴ Kilia és Akkerman visszaszerzésének kérdése a következő évtizedekben a lengyel külpolitika fókuszában maradt. Kázmér király európai támogatást próbált szerezni a törökkel szembeni újabb háborúhoz. Az első küldöttség Filippo Buonaccorsi és Rafał Jarosławski vezetésével III. frigyos császárt és Velencét kereste fel. A másik delegáció, amelyet Jan Targowski, Chełm püspöke vezetett, a Szentszékhez ment. Az első küldöttség csak ígéreteket kapott a császártól és Velencétől, illetve mindkettő felajánlotta közvetítő szerepét, hogy Krakkó és Konstantinápoly békét kössön. A másik delegáció sikeresebbnek bizonyult, mert VIII. Ince pápa (1484–1492) 1486. július 5-én török elleni kereszties hadjáratra szólította fel Lengyelország keresztény szomszédjait. Ezek a hírek a Porta előtt sem maradtak titokban, ezért fokozta a nyomást Moldvára, amely gyors segítséget nem remélhetett Krakkótól, s 1486 őszén István moldvai fejedelem behódolt II. Bajezid szultán előtt, és évi adó fizetése ellenében Oszmán vazallus lett.¹⁵ Moldva felől így nyitva állt az út a török előtt a lengyel koronához tartozó Podólia felé, és a Porta parancsára a krími kán be is tört a tartományba. A következő év nyarán János Albert vezetésével hadjárta indult délre, s 1487. szeptember 8-án a Szeret-folyó közelében, Kopicincinél súlyos vereséget mért a tatárookra.¹⁶ A győzelem után azonban nem vonult tovább Moldva felé a török ellen, hanem seregével a lengyel királyság délkeleti határánál maradt, hogy megakadályozza a tatárok újabb betörését.¹⁷ 1489 őszén a litván nagyfejedelemségre támadó tatárok ellen vezetett hadat, majd 1490-ben Hunyadi Mátyás magyar király halála után kísérletet tett a magyar korona

⁸ Documentele II. 154. sz.

⁹ Akta Stanów Prus królewskich I–VIII. Eds. *Karol Górski – Marian Biskup – Irena Janosz-Biskupowa*. Toruń, 1955–1986. Itt: I. k. 200. sz.; *Marceli Kosman*: Poczet prymasów Polski. Warszawa, 1997. 106–111. o.

¹⁰ *Krzysztof Baczkowski*: Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370–1506). Kraków, 1999. 239–240. o.

¹¹ *László Pósán*: Matthias Corvinus und der Deutsche Orden. In: Matthias and his legacy. Cultural and Political Encounters between East and West. Eds. *Attila Bárány – Attila Györkös*. Debrecen, 2009. 437–444. o., itt: 441–444. o.

¹² *Nowakowska* 2004. 130. o.

¹³ *Liviu Pilat*: The 1487 Crusade: A Turning Point in the Moldavian – Polish Relations. *Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe*, 2. (2010) 123–136. o., itt: 127. o.

¹⁴ *Papée* 1949. 19. o.

¹⁵ *Smolucha* 1999. 36–38. o.

¹⁶ *Nowakowska* 2004. 130. o.

¹⁷ *Papée* 1949. 19. o.

megszerzésére.¹⁸ IV. Kázmér lengyel király halálát követően 1492-ben János Albert ült a trónra, de még mindig nem gondolhatott a török elleni háborúra, mert a Litvánia és Moszkva közötti korábbi határviszályok komoly konfliktussá szélesedtek, így öccsétől, Sándor litván nagyfejedelemtől nem remélhetett érdemi támogatást a törökkel szemben.¹⁹ Csak azt követően, hogy 1494 elején a moszkvai és a litván fejedelem békét kötött egymással – amit házasságkötéssel erősítettek meg (Sándor fejedelem feleségül vette III. Iván legidősebb lányát, Elenát)²⁰ – számolhatott János Albert a törökkel szembeni terveiben testvére támogatására. Ugyanakkor a törökkel kapcsolatos lépéseit másik testvérel, Ulászló magyar–cseh királlyal is egyeztetnie kellett, mert Magyarország több szempontból is érintett volt az ügyben. Egyrészt tisztázni kellett Moldva hovatarozásának kérdését, mert azt a magyar korona éppúgy befolyási övezetének tekintette, mint Lengyelország, másrészt pedig a töröktől Magyarországon is komolyan tartottak. Már 1491 nyarán olyan hírek érkeztek, hogy a törökök óriási hadsereggel készülnek Erdélyre támadni, és a következő évben ugyancsak a szultáni haderő inváziójától tartottak.²¹ II. Ulászló erejét azonban számos külső és belső ügy kötötte le, így a törökkel kapcsolatban elsősorban a status quo fenntartását szorgalmazta, támadó hadjáratra nem kívánt vállalkozni, nem akarta országát egy Oszmán offenzíva célpontjává tenni.²² 1494 áprilisában Magyarországon, Lőcse városában személyesen találkozott Ulászló és János Albert, amelyen a többi Jagelló testvérnek is meg kellett volna jelennie, de csak Zsigmond és Frigyes jött el, Sándor litván fejedelem nem. Eljött viszont egyik sógoruk, Frigyes brandenburgi örgróf. A három hétig tartó megbeszélések titkosak voltak, írásba foglalt határozatok, döntések nem születtek. Antonio Bonfini beszámolója szerint „...az uralkodók gyakran öt teljes órát is tanúk nélkül tanácskoztak mindenki előtt olyan titokban, hogy legfeljebb csak találgatni lehetett, mit főznek megbeszéléseik során.”²³ Az oklevelek hiánya miatt sokféle feltételezés, vélemény született a találkozó célját illetően. Az eseményről később néhány krónika beszámolt, de annak tartalmáról nem közölt megbízható információkat. A már említett Bonfini szerint a lőcsei találkozó a Jagelló-dinasztia hatalmi demonstrációja volt.²⁴ A lengyel humanista történetíró, Maciej Miechowa 1519-ben írta meg *Chronica Polonorum* című művét, mely szerint Lőcsén a törökkel és Moldvával kapcsolatosan folytattak tárgyalásokat, és a törökkel szemben családi szövetséget hoztak létre. Ez azonban nem jelentett közös lengyel–magyar hadjáratot, hanem csak annyit, hogy Ulászló király hozzájárult János Albert tervezett hadjáratához.²⁵ A lőcsei találkozó tehát lehetőséget teremtett arra, hogy a lengyel király megszerezze Ulászló beleegyezését az eredetileg Moldvához tartozó Akkerman és Kilia elfoglalásához.²⁶ Egy harmadik, térben kissé távolabbi, de mondhatni, kortárs forrás, a Német Lovagrend nagymesteri kancelláriájának titkára, Liborius Naker azt írta, hogy a lengyel király tervezett török elleni hadjárata azt a célt is szolgálta, hogy

¹⁸ Kubinyi András: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *Történelmi Szemle*, 33 (1991) 1–54. o., itt: 34–36. o.; *Kulcsár* 1981. 48., 56–57., 61–62. o.

¹⁹ Henryk Łowmiański: *Polityka Jagiellonów*. Poznań, 2006. 401–407. o.

²⁰ Maïke Sach: *Hochmeister und Großfürst: die Beziehungen zwischen dem Deutschen Orden in Preußen und dem Moskauer Staat um die Wende zur Neuzeit*. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 62.) Stuttgart, 2002. 85. o.

²¹ Horváth – Neumann 2012. 108., 114. o.

²² Niemczyk 2015. 102–103. o.

²³ Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995. 652. o.

²⁴ Uo.

²⁵ Maciej Miechowa: *Chronica Polonorum. Supplementum*. In: *Scriptores Rerum Polonicarum*. Tom. I–II. Ed. Józef Szujski. Kraków, 1874. Itt: Tom. II. 33–285. és 259–260. o.

²⁶ Górká 1932. 69. o.

öccse, Zsigmond számára megszerezze Moldvát.²⁷ Az a körülmény, hogy a lőcsei megbeszéléseket titok övezte, arra enged következtetni, hogy Liborius Naker értesülései nem voltak alaptalanok, s ott valószínűleg Zsigmond herceg sorsáról és Moldva jövőjéről is vitatkoztak, de egyezségre, közös álláspontra nem jutottak. II. Ulászló minden bizonnyal csak ahhoz adta beleegyezését, hogy János Albert saját fennhatósága alá vegye Kiliát és Akkermant, de arról hallani sem akart, hogy a moldvai fejedelem ellen hadat vezessen. Azt kérte a testvérétől, hogy a fekete-tengeri kikötővárosok ügyében minden lépését egyeztesse Nagy István fejedelemmel.²⁸ A magyar történeti irodalom többnyire a német lovagrendi titkár által leírtak alapján úgy véli, hogy a tervezett török elleni hadjárat valódi célja Moldva elfoglalása és Zsigmond hercegnek saját uralmi terület megteremtése volt.²⁹ A lengyel történetírás inkább úgy véli, hogy János Albert alapvetően a török ellen akart háborúzni, s vitatja, hogy Moldva meghódítása lett volna a fő cél.³⁰ Akárhogyan is volt, azt nagy biztonsággal mindenképpen mondhatjuk, hogy a török elleni fellépéssel összefüggésben Lőcsén biztosan szóba került Moldva, hiszen Magyarország és Lengyelország egyaránt jogot formált a fejedelemség feletti befolyásra. Jóllehet a megbeszéléseket titoktartás övezte, Nagy István moldvai fejedelem azokról mégis tudomást szerzett. Minden bizonnyal a román származású erdélyi vajda, Drágfi Bertalan tájékoztathatta, akinek a nagyapja, Drágos Moldva első uralkodója volt.³¹ A lőcsei megbeszélésekről hallottak nyugtalansággal tölthették el, mert a kortárs Lucovicus Cervarius Tubero raguzai bencés apát (1458–1527)³² beszámolója szerint a Jagellók fenyegetése miatt a szultán segítségét kérte.³³

A lőcsei találkozót követően János Albert hozzálátott a török elleni háború előkészületeihez. Filippo Buonaccorsis vezetésével követeket küldött öccséhez, a litván nagyfejedelemhez Vilniusba, hogy támogassa a török elleni hadjáratot. A litván fejedelem azonban a Moszkvával vívott háború után nem volt abban a helyzetben, hogy azonnal egy új háborúra gondolhasson, ezért csak 1496-ban jelezte készségét a török hadjáratban való részvételre.³⁴ János Albert a lengyel korona minden vazallus tartományát, így a Német Lovagrendet és Moldvát is értesítette arról, hogy hadat fog indítani a török ellen, és a hadjáratához állítsanak ki csapatokat. A Lovagrend nagymestere, Johann von Tiefen 1495. január 26-án arról tájékoztatta Wolter von Plettenberg livóniai tartományi mestert, hogy a lengyel király hamarosan hadba szólíthatja a török ellen, de hogy mikor, azt még nem tudja.³⁵ A Német Lovagrend a porosz rendekkel és Lengyelországgal 1454–1466 között vívott hosszú háborút lezáró 1466. évi II. toruńi békében kényszerült elismerni, hogy a területi veszteségek után megmaradt lovagrendi uralmi terület, a Königsberg központú Kelet-Poroszország a lengyel korona vazallus tartománya, és a lengyel király felszólítására köteles Lengyelország oldalán

²⁷ Nakers Tagebuch 312. o.

²⁸ *Fryderyk Papée: Zagadnienia Olbrachtowej wyprawy z 1497 r. Kwartalnik Historyczny*, 47. (1933) 1. sz. 17–30. o., itt: 19–20. o.; *Zdzisław Spieralski: Die Jagiellonische Verbundenheit bis zum Ende des 15. Jahrhundert. Acta Poloniae Historica*, 41. (1980) 51–83. o., itt: 80. o.

²⁹ *Kulcsár* 1981. 88. o.; *B. Szabó* 2017. 322. o.

³⁰ *Niemczyk* 2016. 80. o.; *Smolucha* 1999. 63. o.; *Plewczyński* 2002. 131. o.; *Anatol Lewicki: Król Jan Olbracht. O kleśce bukowińskiej 1497 r. Kwartalnik Historyczny*, 7. (1893) 1–15. o.; *Katodziejczyk* 2011. 27. o.

³¹ *Niemczyk* 2015. 107. o. A Drágfi-család moldvai eredtéről lásd: *Horváth – Neumann* 2012. 168. o.

³² *Piotr Wróbel: Dubrownici benedyktyń Ludwik Tuberon di Crieva (Crijević) i jego zarys dziejów turcji w pamiętniku politycznym commentarii de temporibus suis. Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, XXI. (2014) 51–62. o.

³³ *Ludovici Cervarii Tuberonis: Commentarii de temporibus suis. In: Scriptorum Rerum Polonicarum. Scriptoribus Hungaricus II. Ed. Józef Szujki. Kraków, 1874. 316–340. o., itt: 333–334. o.*

³⁴ *Codex Epistolaris Saeculi Decimi Quinti. Tom. III. Ed. Józef Szujki – Anatol Lewicki. Cracoviae, 1894. 421. sz.*

³⁵ LUB II/1. 135. sz.

hadba vonulni.³⁶ Ez azt jelentette, hogy a háborús költségeket a Lovagrendnek kellett finanszíroznia. 1495 februárjától megszaporoztak azok az oklevelek, amelyek arról tanúskodtak, hogy a hadi előkészületekre a nagymester kénytelen volt kölcsönöket felvenni.³⁷ 1496. augusztus elején Piotr Myszkowsky és Mats Rabe személyében lengyel követek érkeztek Königsbergbe, akik a király hadba hívó felszólítását hozták. Egy 1496. augusztus 20-án kelt oklevél tanúsága szerint a nagymester összehívta Kelet-Poroszország rendjeit, és velük tanácskozott a török elleni hadjáratban való részvételről, különösen annak pénzügyi vonatkozásairól. Johann von Tiefen azt válaszolta a követeknek, hogy kész eleget tenni a király felszólításának, de a Lovagrend nehéz politikai helyzete, a Livóniát fenyegető orosz veszély miatt ennek csak később tudna eleget tenni.³⁸ Tény, hogy ez a fenyegetés nagyon is reális volt, mert III. Iván a livóniai–orosz határon, a Narva városánál lévő lovagrendi várral szemben, a folyó túlsó oldalán felépítette Ivangorod erődjét.³⁹ 1496. augusztus 29-én a nagymester azt válaszolta a lengyel követeknek, hogy csak a Lovagrend livóniai területeit fenyegető orosz veszély megszűnése esetén tud hadba vonulni délre, a török ellen.⁴⁰ Az oroszok viszont 1495-től a svédekkel háborúztak karélia és a finn területek birtoklásáért. 1496. augusztus végén Sten Sture, Svédország régense elfoglalta a Narva-folyó jobb oldalán álló Ivangorod várát,⁴¹ így megszűnt Livónia orosz fenyegetettsége. Erről a lovagrend livóniai tartományi mestere 1496. szeptember 23-án írt levelében tájékoztatta a nagymestert.⁴² Johann von Tiefen ezután már nem hivatkozhatott egy esetleges orosz támadás veszélyére, s kénytelen volt folytatni a háborús előkészületeket. 1496 végén 500 aranyforint kölcsönt vett fel Hans von Hohenstein gróftól.⁴³ 1497 áprilisában Zygmunt Targowicki vezetésével lengyel küldöttség érkezett Königsbergbe János Albert királynak azzal a határozott parancsával, hogy a nagymester és a Lovagrend vegyen részt a török elleni hadjáratban.⁴⁴

A költségek előteremtésére Johann von Tiefen 1497. május 26-án 1740 aranyforint kölcsönért 18 évre zálogba adott két falut.⁴⁵ Július 5-én 1882, július 29-én pedig 1000 aranyforint kölcsönt vett fel.⁴⁶ De a Német Lovagrend hadba vonulása szempontjából a legfontosabb az volt, hogy 1497. július 26-án a kelet-poroszországi rendek megszavazták, hogy minden 1 márka jövedelem után 1 Vierdung (= ¼ márka, azaz 25%) összegű különadót („von itzlicher mark 1 firdung”) fizetnek a török elleni hadjárat céljára.⁴⁷ A különböző ingatlanokra különadót vetettek ki: a nagyvárosnak számító Königsbergben a házak után 2 márkát, a pincék után 1 rajnai guldent, a kamrák után

³⁶ A háborúról és a békekötésről lásd: *Roman Czaja: A lengyel–litván állam és a Német Lovagrend közötti tizenhárom éves háború (1454–1466)*. In: *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Szerk. *Pósán László – Veszprémy László*. Budapest, 2016. 113–126. o.; *Marian Biskup: Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*. Warszawa, 1967.; *Maksymilian Grzegorz: Analiza dyplomatyczno-sfragistyczna dokumentów traktatu toruńskiego 1466 r.* Toruń, 1970.; *Pósán László: A Német Lovagrend államának széthullása – a 13 éves háború*. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Szerk. *Kovács Zoltán – Püski Levente*. Debrecen, 2010. 271–286. o.

³⁷ *Regesta I/2*. 17 833., 17 835., 17 838., 17 840., 17 848–17 849., 17 851. sz.

³⁸ *ASP V*. 145. sz.

³⁹ *Thumser* 2000. 159. o.

⁴⁰ *Regesta I/2*. 17 926. sz.

⁴¹ *Pósán László: Skandinávia a középkorban*. Debrecen, 2012. 169. o.

⁴² *Regesta I/2*. 17 932. sz.

⁴³ *Regesta I/2*. 17 948. sz.

⁴⁴ *Thumser* 2000. 160. o.

⁴⁵ *Regesta II*. 3742. sz.

⁴⁶ *Regesta II*. 3745., 3747. sz.

⁴⁷ *ASP V*. 147. sz.

pedig ½ márkát kellett fizetni. A kisebb városokban a házakra 1 márka, a pincékre ½ márka, a kamrákra pedig 8 Scot (= ½ márka) volt a kivetett adó.⁴⁸

A török elleni háború finanszírozására Lengyelországban már 1496 májusában megemelték az adókat.⁴⁹ János Albert a lengyel egyháztól is kapott pénzügyi támogatást, mert testvére, Frigyes, aki 1493-tól Gniezno érseke volt, több alkalommal *subsidiium charitativum*ra szólította fel a klérust, arra, hogy az egyházi jövedelmek 25%-át ajánlják fel a török elleni hadjáratra („contra Thurcos et Tartaros pro defensione regni”).⁵⁰ Krzeslaw z Kurozwęk, a Moldvába küldött lengyel követ viszont azt jelentette, hogy Nagy István nem állt ki egyértelműen és határozottan a török elleni háború mellett, így nem sok esélye van annak, hogy Moldva hadereje felsorakozik János Albert zászlaja alá.⁵¹ A hadba lépés nem teljesítése a vazallusi státus megtagadását jelentette, így okot szolgáltatott a lengyel koronának ahhoz, hogy uralmát ténylegesen kiterjessze Moldvára.⁵² Ettől a moldvai fejedelem is tarthatott, mert a szultánhoz fordult és tájékoztatta arról, hogy Lengyelország háborúra készül, s kötelezte magát, hogy a Porta oldalán fog harcolni.⁵³ A háborús előkészületekkel párhuzamosan a lengyel király Mikolaj Strzyzowski személyében egy követet küldött Isztambulba, és arra szólította fel a szultánt, hogy vonja ki Akkerman vidékéről katonáit, adja vissza önként a várost a keresztényeknek. Tekintettel e követelés irrealitására, a borítékolható török elutasítás egyértelműen ürügyként szolgált, *cassus bellinek* kellett.⁵⁴

Az 1497. évi hadjáratról kortárs szemtanúként egyedül Liborius Naker, a Német Lovagrend kancelláriájának titkára tudósított, de csak a lovagrendi csapatok felvonulásáról és tevékenységéről rendelkezett ismeretekkel, a lengyel had manővereiről, csapatmozgásairól csak hallomásból és esetlegesen szerzett információk alapján tett említést. János Albert 1497 júliusában indult el a déli határok és Moldva felé. A XV. század végén igen nagy számú, mintegy 80 000 főnyi sereggel kelt útra.⁵⁵ A lovagrendi csapatok részvételéről a török elleni hadjáratban Liborius Naker naplószerű feljegyzéseket készített. A nagymester 1497. június 1-jén indult el Königsbergből. A lovagrendi kontingens 1500 lovasból és 400 főnyi kiegészítő személyzetből állt („*XVe man und pferde*”; „*summa in all gut und bösz IIIIe mit reisziige und waynpferde*”).⁵⁶ A nagymester két hét alatt, június 14-én ért a plocki püspök birtokán, a Visztula mellett fekvő Poltoffsky nevű településre, ahol a püspök vendégül látta a Lovagrend vezetőjét, s a hadjáratban résztvevő komturokat. A nagymester köszönetképpen rajnai bort ajándékozott a püspöknek („*eine loge reinischen weyn geschanckt*”).⁵⁷

A lovagrendi egységek június 17-én Varsó mellett vertek tábort, majd két nap múlva a Varsótól délkeletre fekvő Kurowba, június 26-án pedig Lublinba érkeztek. A lengyel korona hadereje itt

⁴⁸ ASP V. 148. sz. Kelet-Poroszország XV. század végi pénzrendszeréről lásd: Pósán László: A pénzrendszer és az árak változása Poroszországban a 15. század első felében. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerk. Angi János – Barta János. Debrecen, 2000. 11–30. o., itt: 17–18. o.

⁴⁹ Srodecki 2015. 246. o.

⁵⁰ Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta. Tom. I. Ed. *Bolesław Ulanowski*. Cracoviae, 1894. 2441., 2482., 2487., 2566. sz.

⁵¹ *Witold Kujawski*: Krzeslaw z Kurozwęk jako wielki kanclerz koronny i biskup włocławski. *Studia z Kościoła w Polsce*, 8. (1987) 26–43. o., itt: 43. o.

⁵² *Plewczyński* 2002. 131. o.

⁵³ Historical documents 1. sz.

⁵⁴ *Niemczyk* 2016. 80. o.

⁵⁵ *Janusz Smolucha*: Kilka uwag na temat wyprawy czarnomorskiej Jana Olbrachta w 1497 r. *Studia Historyczne*, 3. (1997) 413–442. o., itt: 417. o.

⁵⁶ Nakers Tagebuch, 291. o.

⁵⁷ Uo.

a délkelet-lengyelországi területeken gyülekezett, s július elején megindult a török ellen. Hogy a lengyel király csapatai pontosan milyen útvonalon haladtak, nem tudjuk, mert Liborius Naker kizárólag a lovagrendi kontingens felvonulásáról számolt be és egyetlen szóval sem tett említést arról, hogy más csapattekkel egyesült volna. János Albert mindig levélben adta ki parancsait a nagymesternek, illetve indokolta döntéseit. Ezeket a leveleket Liborius Naker többnyire idézte is naplójában. A lengyel haderő elindulásakor, július 1-jén a király azt írta, hogy a délre vonuló nagy hadsereg célja az egész kereszténység védelme („*defensionem totus christianitatis*”).⁵⁸ A lovagrendi hadtest Lublinból július 7-én ért a Galicia földjén fekvő Belz-be, ahol a nagymester egy domonkos kolostorban szállt meg.⁵⁹ Egynapi pihenő után indult tovább. A lovagrendi egységek július 9-én 4 mérföldet tettek meg, és estére egy Brucke nevű, elhagyatott, lakatlan faluban álltak meg. A következő napon Thurnycko falu ortodox pópája arról számolt be, hogy egy nappal korábban ott egy átvonuló lengyel csapat megölt három halászt.⁶⁰ A lengyelek minden bizonnyal élelmet rekviráltak, a halászok pedig vélhetően igyekeztek megvédeni javaikat. Ebből a bejegyzésből arra következtethetünk, hogy a lengyel hadak a lovagrend előtt jártak. A nagymester július 13-án ért Lembergbe (Lvov), ahol három nap pihenőt tartott.⁶¹ Ezt követően a lovagrendi sereg haladási sebessége napi 2-3 mérföldre csökkent, és július 22-én érkezett meg a Dnyeszter mellett fekvő Halics városához, ahol a lengyel király utasítása szerint várakoznia kellett a további parancsra. A nagymester a folyó mellett táborozott le és szekérvárat emelt, a lengyel had pedig tőle 12 mérföldnyi távolságban délkeletre ütött tábor. A következő napon a Lovagrend arról kapott jelentést, hogy a keresztény sereggel szemben jelentős török erők vonultak fel.⁶²

A lengyel király minden bizonnyal azt parancsolhatta a nagymesternek, hogy a lovagrendi erők építsenek hidat a Dnyeszteren, mert Liborius Naker feljegyzései szerint július 24-én egy bizonyos Sirwille lovag vezetésével hozzákezdték egy 142 lépés hosszú és 10 láb széles pontonhíd építéséhez, hogy a keresztény sereg át tudjon kelni a folyó bal partjára.⁶³ A források szerint a Német Lovagrendnek hosszú időre visszanyúló tapasztalata és tudása volt pontonhidak, illetve stabil, állandó szerkezetű hidak építésében egyaránt. 1422. június 17-én például a thorni (Toruń) Hauskomtur arról tájékoztatta a nagymestert, hogy Thorn városánál hajóhidat építettek a Visztulán.⁶⁴ 1422. szeptember 7-én Schwetz (Świecie) komturja ugyanilyen eseményről számolt be saját igazgatási körzetéből.⁶⁵ 1428. október 9-én Zsigmond magyar király, amikor felajánlotta a lovagrendnek a Szörénységet, hogy királysága déli határait védelmezze a törökkel szemben, együttal azt kérte, hogy a nagymester küldje el Magyarországra a hídverésekhez kiválóan ért Hans von Ratibor lovagot, mert tudására nagy szükség lesz a későbbiekben, amikor a keresztény hadak a Duna török parti oldalát akarják majd megtámadni.⁶⁶ Sirwille lovag és emberei egy hét alatt komoly előrehaladást értek el a hídépítésben, s a lengyel király 1100 gyalogost küldött a közel 2000 főnyi lovagrendi kontingens mellé a majdnem kész híd védelmének megerősítésére, és egy hordó sört ajándékozott a hídverésben résztvevőknek.⁶⁷ A híd azonban végül mégsem készült el.

⁵⁸ Nakers Tagebuch, 292. o.

⁵⁹ Nakers Tagebuch, 293. o.

⁶⁰ Nakers Tagebuch, 294. o.

⁶¹ Nakers Tagebuch, 295. o.

⁶² Nakers Tagebuch, 296. o.

⁶³ Nakers Tagebuch, 297. o.

⁶⁴ OBA 3770. sz.

⁶⁵ OBA 3911. sz.

⁶⁶ RI XI 2. 7132. sz.

⁶⁷ Nakers Tagebuch, 298. o.

Augusztus 1-jén nagy eső esett, és a hirtelen megáradt Dnyeszter előbb három, majd öt részre szakította a hajóhidat, és nagy részét el is sodorta.⁶⁸

Liborius Naker beszámolt arról, hogy augusztus 5-én Sándor litván nagyfejedelem hadereje 15 000 főnyi tatár sereget győzött le. Ugyanakkor a folyó bal partján, Halicstól alig 10 mérföldnyire török csapatok gyülekeztek. Sirwille lovag és emberei a napokig tartó esőzés után augusztus 5-én próbálták meg helyreállítani a hidat, de ez a megáradt folyón lehetetlennek bizonyult. Négy nappal később újabb kísérletet tettek, de most is kudarcot vallottak.⁶⁹ Ugyanezen a napon, augusztus 9-én egy 700 főnyi lengyel hadtestnek csónakokkal sikerült átkelnie a Dnyeszteren, de a kétszeres túlerőben lévő török sereggel vívott csatában szinte az utolsó emberig megsemmisült. Liborius Naker szerint ennek hírére még aznap este a lovagrenden belül szóba került a hazatérés gondolata, mert az egyre súlyosabb ellátási gondok mellett járvány (valószínűleg tífusz) ütötte fel a fejét, és maga a nagymester is megbetegedett. A helyi lakosok arról panaszkodtak a lovagoknak, hogy még a török és a tatár sem pusztított olyan mértékben, mint ahogyan János Albert serege rekvirált.⁷⁰ Úgy tűnik, hogy a kudarcot vallott hídverés, a Dnyeszteren való átkelés meghiúsulása a lengyel király eredeti tervét, a Fekete-tenger partvidékére történő előrenyomulását és Akkerman visszafoglalását is lehetetlenné tette. A keresztény sereg vesztéglésre kényszerült a megáradt Dnyeszternél, de ennek a nagy haderőnek az ellátása, utánpótlásának biztosítása egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, így a királynak döntenie kellett arról, hogyan tovább. Augusztus 16-án János Albert haditanácsot tartott, amelyen betegsége miatta nagymester már nem ment el.⁷¹ A döntés csak két nappal később született meg. Liborius Naker ekkor jegyezte fel azt, hogy a hadjárat nemcsak a török ellen irányult, hanem a moldvai fejedelem elűzésére is („...hat disz uncellige folk nicht alleyn widd den Turken, suder den wallachisschen woiwoden zcu vertreiben”).⁷² Ez minden bizonnyal összefüggésben volt azzal, hogy Nagy István fejedelem nemhogy támogatta volna a lengyel király hadjáratát, hanem egyértelműen meg is tiltotta, hogy a lengyel had belépjen országába. A sereg ellátása szempontjából azonban János Albertnek égető szüksége volt élelmiszerre, amit a közeli Moldvából remélhetett. Egy oszmán krónika szerint a román fejedelem a kezdetektől a törökkel működött együtt, és a katonai segítségnyújtásra vonatkozó kérésére a Porta azonnal 800 lovas vezényelt Moldvába. Ez azonban nem jelentett érdemi katonai támogatást, amivel István fejedelem sikerrel tudott volna szembe szállnia a lengyelekkel.⁷³

Mindeközben a Német Lovagrend táborában rosszabbra fordult a nagymester állapota, ezért úgy döntött, hogy szűkebb környezetével visszatér Lembergbe, a lovagrendi csapatokat pedig az osterodei (Ostróda) komtur parancsnoksága alatt a lengyel király táborába küldte. A nagymester 1497. augusztus 26-án meghalt Lembergben.⁷⁴ Liborius Naker naplója szerint János Albert 1497. augusztus 28-án haderejével benyomult Moldvába. Együttal követeket küldött testvéréhez, Ulászló magyar királyhoz, hogy tájékoztassa a fejleményekről.⁷⁵ A lengyel király együttműködésre akarta kényszeríteni a moldvai fejedelmet, és 1497 szeptemberében megtámadta annak szék-

⁶⁸ Nakers Tagebuch, 299. o.

⁶⁹ Nakers Tagebuch, 300. o.

⁷⁰ Nakers Tagebuch, 302–303. o.

⁷¹ Nakers Tagebuch, 305. o.

⁷² Nakers Tagebuch, 306. o.

⁷³ *Richard Franz Kreutel*: Der fromme Sultan Bayezid. Die Geschichte seiner Herrschaft (1481–1512) nach dem altosmanischen Chroniken des Oruc und des Anonymus Hanivaldanus. (Osmanische Geschichtsschreiber 9.) Graz–Wien–Köln, 1978. 212–216. o.

⁷⁴ Nakers Tagebuch, 312. o.

⁷⁵ Nakers Tagebuch, 313. o.

helyét, Suceava városát.⁷⁶ Suceava elfoglalása kudarcot vallott, de nagyon kiélezte a viszonyt a lengyel és a magyar király között. Amikor II. Ulászló értesült a moldvai főváros elleni támadásról, azonnal követelte, hogy a lengyel had vonuljon ki Moldvából és testvére tartsa be a lőcsei megállapodást. Ulászló egyértelműen kiállt amellett, hogy Nagy István az ő vazallusa és szövetségese, ezért erre való tekintettel nem segíthet János Albertnek a török elleni háborújában.⁷⁷ Ugyanakkor a szórványos forrásadatokból arra következtethetünk, hogy a magyar kormányzat már a hadjárat kezdetétől számított arra, hogy az események ehhez hasonló fordulatot vesznek. Drágfi Bertalan erdélyi vajda például már 1497. június 19-én arról értesítette a szászokat, hogy hamarosan külhonba vonul hadakozni, tehát így lássák el élelemmel és hadiszekerekkel az általuk kiállított katonákat.⁷⁸ Ulászló király azzal adott nyomatékot követelésének, hogy csapatokat mozgósított Moldva megvédésére. A szakirodalomban nagyságrendi különbségekről olvashatunk a Drágfi Bertalan vajda vezetésével Moldvába vonult magyar sereg létszámát illetően. Az egyik vélemény szerint csak mintegy 2000 főnyi, döntően székelyekből álló kontingensről volt szó,⁷⁹ míg más vélemények jóval komolyabb, 12 000 főnyi hadsereg sorakozott fel a moldvai fejedelem oldalán.⁸⁰ Az erdélyi vajda 1497. szeptember 13-án lépett Moldva területére. János Albert, miután kudarcot vallott Suceava elfoglalásával és Ulászló csapatai is megjelentek, s egyre súlyosabb ellátási nehézségekkel küszködött, 1497. október 18-án kénytelen volt fegyverszünetet kötni Nagy Istvánnal. Ebből a körülményből arra következtethetünk, hogy a Moldvába küldött magyar had aligha lehetett csak jelképes, 2000 fő körüli, hanem sokkal nagyobb erőt kellett képviselnie, így a 12 000 főnyi létszámot inkább tartjuk reálisnak.

A fegyverszüneti megállapodásban János Albert kötelezte magát, hogy azonnal megkezdi csapatai kivonását Moldvából, István fejedelem pedig ígéretet tett, hogy nem fogja megtámadni a kivonuló lengyel sereget. Ugyanakkor igyekezett megoltalmazni országát a hadseregek további prédálásától, ezért arra szólította fel a lengyel királyt, hogy ugyanazon az úton vonuljon haza, amerről jött. Ezen az útvonalon azonban a lengyel sereg már szinte sehol sem talált volna élelmet, ezért János Albert a bukovinai hegyek s erdők között vezető legrövidebb északi irányú utat választotta, mert azokat a területeket még nem dúlták fel a hadak.⁸¹ A korban a hadseregek ellátásához Európában mindenhol hozzátartozott a rekvirálás, az adott területen élők javainak kisajátítása, s ez alól többnyire még saját országaik lakói sem voltak kivételek. Ezt bizonyítja II. Ulászló 1497. október 16-án kelt egyik oklevele is, amelyben arra utasította Drágfi Bertalan erdélyi vajdát és Tarczai János sókamarai ispánt, hogy a királyi hadakat, amelyek Moldvába menetelük alkalmával sok kárt okoztak a szászoknak, visszafelé jövetelükkor ne a szászok földjén, hanem a székelyek vagy a nemesek birtokain át vezessék.⁸² A sereg ellátása láthatóan itt is gondot okozott, és hazafelé ugyanazon az útvonalon már nem lehetett biztosítani a szükséges készleteket. János Albert döntését, hogy Bukovinán keresztül tér haza, István fejedelem, a török és a magyar fél is a fegyverszünet megsértéseként értelmezte, így csapataik 1497. október 26-án Kozmin közelében, a Szeret és a

⁷⁶ Niemczyk 2015. 111. o.; Niemczyk 2016. 80. o.; Srodecki 2015. 246. o.; Thumser 2000. 167. o.

⁷⁷ Niemczyk 2015. 111. o.

⁷⁸ Neumann 2012. 231. o.

⁷⁹ B. Szabó 2017. 322. o.; Kulcsár 1981. 88. o.

⁸⁰ Kubinyi András: Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban. In: Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Szerk. Zombori István. Budapest, 2004. 117–145. o., itt: 135. o.; Marius Diaconescu: Mobilizarea oastei maghiare în 1497 „in subsidium et tutelam wayvode Moldaviensis”. *Analele Putnei*, XII. (2016) 2. sz. 35–52. o. 50. o.

⁸¹ Papée 1949. 146. o.

⁸² Székely oklevéltár III. 1270–1571. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár, 1890. 506. sz.

Prut folyók közötti erdővidéken nagy győzelmet arattak a lengyelek fölött.⁸³ A csatában a német lovagrendi hadtest is súlyos veszteségeket szenvedett.⁸⁴ A menekülő lengyel csapatokat követve 1497 novemberében a törökök is betörték a lengyel korona területeire, és Halics felé nyomultak előre, de a korán beköszöntött kemény tél visszafordulásra kényszerítette őket.⁸⁵ 1498-ban a krími tatárok támadtak Lengyelországra, és egészen Lembergig pusztítottak.⁸⁶

A következő évben, 1498-ban Lengyelország, Magyarország és Moldva békét kötött. János Albert tudomásul vette, hogy Nagy István és utódai maradnak Moldva fejedelmei. A felek vállalták, hogy egymás tudta és beleegyezése nélkül nem kötnek békét a törökkel, és oszmán támadás esetén kölcsönösen segítik egymást. II. Ulászló vállalta, hogy abban az esetben, ha török portyázók törnének be Podóliába, csapatokat küld Erdélyből testvére megsegítésére. Ha Erdélyt vagy Moldvát érné ilyen támadás, a lengyel király köteles segítséget nyújtani. Ha a szultáni had vonulna fel a lengyel korona valamelyik területének elfoglalására, a magyar király teljes hadseregével lép fel ellene. Fordítva is ugyanez volt: ha a szultán a magyar határokat támadná, a lengyel király vonultatja fel teljes haderejét a törökkel szemben. A moldvai fejedelem vállalta, hogy értesíti a két másik felet, ha a török országnak keresztül támadná meg Magyarországot vagy Lengyelországot.⁸⁷ Ez a szerződés azonban a valóságban soha nem realizálódott, sőt, nagyon hamar egy Pokucia nevű határterület Lengyelország és Moldva között újabb nehézségeket okozott. Ezt a Podóliához tartozó határvidéket még 1388-ban I. Ulászló lengyel-litván uralkodó adta zálogba a moldvai vajdának, hogy legyen pénze a Német Lovagrend elleni háborúhoz.⁸⁸ A kölcsönpénzt a lengyel korona soha nem fizette vissza, de a XV. században folyamatosan jogot formált Pokutien földjére is, és azt uralma alatt tartotta.⁸⁹ 1499-ben azonban Nagy István – a törökkel kötött vazallusi szerződés után – elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy visszakövetelje Lengyelországtól a szóban forgó határvidéket.⁹⁰ Ez egyúttal az egy évvel korábbi békeszerződés felrúgását is jelentette.

⁸³ Kronika czasów Stefana Wielkiego Mołdawskiego (1457–1499). Ed. *Olgierd Górka*. Kraków, 1931. 116. o.; *Emil Fischer*: Koźmin, ein Beitrag zur Geschichte des polnisch-moldauischen Konflikte 1497. Berlin, 1903. 14–15. o.; *Papée* 1949. 147–148. o.; *Lucjan Fac*: Południowo-wschodni teatr działań wojennych w latach 1497–1509: działania wojenne i zagrożenia ndla Rusi Czerownej na przełomie XV i XVI wieku (1497–1509). *Rocznik Przemyski*, 43. (2007) 1. sz. 53–86. o., itt: 62. o.; *Hans-Joachim Kissling*: Die anonyme altosmanische Chronik über Sultan Bajezid II. Dissertationes orientales et balcanicae collectae 2. Beiträge zur Kenntnis Südosteuropa und Nahen Osten. II. Sultan Bajezid und der Westen. Hg. *Brigitte Moser-Weithmann*. München, 1988. 163–195. o., itt: 185–186. o.

⁸⁴ *Willi Kosiul*: Die Bukowina und ihre Bukowinadeutschen. Bd. I. Oberding, 2011. 69. o.

⁸⁵ *Nicolae Jorga*: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. II.: bis 1538. Gotha, 1908. 274. o.

⁸⁶ *Katarzyna Niemczyk*: Red Ruthenia and the risk of Moldovan and Tatar attack at the breakthrough of the 15th and 16th century. In: *Dialogul civilizatiilor. Interferente istorice se culturale / Dialogue of civilisations. Historical and cultural interferences*. Ed. *Lilia Zabolotnaja*. Chisinau, 2015. 94–100. o.

⁸⁷ *Jan Dąbrowski*: Dzieje Polski od r. 1333 do r. 1506. In: *Roman Gródecki – Stanisław Zachorowski – Jan Dąbrowski*: Dzieje Polski średniowiecznej. Kraków 2011. 437–864. o., itt: 850–851. o.; *Kulcsár* 1981. 88. o.

⁸⁸ *Ilona Czamańska*: Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. Poznań, 1996. 57., 145. o.; *Katarzyna Niemczyk*: Problem Pokucia, spornego terytorium Polsko-Mołdawskiego w końcu XV i początku XVI wieku. *Studia Historyczne*, LVII. (2014) 2. sz. 155–175. o., itt: 155–156. o.; *Materiały*, 3. sz.

⁸⁹ *Materiały*, 13., 22. sz.

⁹⁰ *Sprawy wołoskie za Jagiellonów: akta i listy*. Ed. *Aleksander Walerian Jabłonowski*. Warszawa, 1878. 23. sz.

RÖVIDÍTÉSEK

- ASP V. Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Bd. V. (1458–1525). Hg. *Max Toeppen*. Leipzig, 1886.
- B. Szabó* 2017. *B. Szabó János*: Az újkor hajnalán. Magyarország hadügye a Jagelló-királyok alatt (1490–1526). In: Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk. *Hermann Róbert*. Budapest, 2017. 315–365. o.
- Górka* 1932. *Olgiard Górka*: Białogród i Kilija a wyprawa r 1497. Warszawa, 1932.
- Horváth–Neumann* 2012. *Horváth Richárd – Neumann Tibor*: Ecsedi Bátori István. egy katonabáró életpályája (1458–1493). Budapest, 2012.
- Kulcsár* 1981. *Kulcsár Péter*: A Jagelló-kor. Budapest, 1981.
- Materiały Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486–1516. (Kodeks Zagrzebski) Ed. *Józef Garbacik*. Wrocław–Warszawa Kraków, 1966.
- Nakers Tagebuch Liborius Nakers Tagebuch über den Kriegszug des Hochmeister Johann von Tiefen gegen die Türken im Jahre 1497. In: *Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*. Bd. V. Hg. *Theodor Hirsch – Max Toeppen – Ernst Streblke*. Leipzig, 1874. 289–314. o.
- Neumann* 2012. *Neumann Tibor*: Drágyi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején. In: A Szilágyiság és a Wesselényi család (14–17. század). Szerk. *Hegyi Géza – W. Kovács András*. (Erdélyi tudományos füzetek 277.) Kolozsvár, 2012. 213–236. o.
- Niemczyk* 2015. *Katarzyna Niemczyk*: Moldau in polnischen und ungarischen Politik. Das Treffen in Levoča 1494. *Codrul Cosminului*, XXI. (2015) 1. sz. 101–114. o.
- Niemczyk* 2016. *Katarzyna Niemczyk*: Ein Paar Bemerkungen zur moldauischen Politik der Jagiellonen an der Wende des 15. und 16. Jahrhunderts. In: *The Jagiellonians in Europe. Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*. Ed. *Attila Bárány*. (Memoriae Hungariae 2.) Debrecen, 2016. 77–90. o.
- Norwakowska* 2004. *Natalia Norwakowska*: Poland and the Crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492–1501. In: *Crusading in the Fifteenth Century. Message and Impact*. Hg. *Norman Housley*. New York, 2004. 128–147. o.
- OBA Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. XX. Hauptabteilung, Historisches Staatsarchiv, Ordensbriefarchiv
- Papée* 1949. *Fryderyk Papée*: Jan Olbracht. Kraków, 1949.
- Plewczyński* 2002. *Marek Plewczyński*: Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku. Siedlce, 2002.
- Regesta I/2. Regesta Historico-Diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525. Pars I.: Index Tabularii Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Regesten zum Ordensbriefarchiv. Vol. 2. (1455–1510). Hg. *Joachim Erich – Walther Hubatsch*. Göttingen, 1950.
- Regesta II. Regesta Historico-Diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525. Pars II.: Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang: Papst- und Konzilsurkunden. Hg. *Joachim Erich – Walther Hubatsch*. Göttingen, 1949.
- Smolucha* 1999. *Janusz Smolucha*: Papieństwo a Polska w latach 1484 – 1526. Kontakty dyplomatyczne na tle zagrożenia tureckiego. Kraków, 1999.
- Spuler* 1940. *Bertold Spuler*: Die Aussenpolitik der Goldenen Horde als Großmacht in Osteuropa und Vorderasien. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 5. (1940) 1–2. sz. 1–75. o. és 3–4. sz. 279–365. o.
- Srodecki* 2015. *Paul Srodecki*: Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerkrethorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit. (Historische Studien 508.) Husum, 2015.
- Thumser* 2000. *Matthias Thumser*: Eine neue Aufgabe im Heidenkampf? Pläne mit dem Deutschen Orden als Vorposten gegen die Türken. In: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Hg. *Bodo Guttmüller – Wilhelm Küblmann*. (Frühe Neuzeit 54.) Tübingen, 2000. 139–176. o.

Fremde im eigenen Land. Flüchtlinge in Österreich-Ungarns letztem Krieg

László Veszprémy gewidmet

Jener Krieg, der von Österreich-Ungarn 1914 entfesselt worden war, entwickelte sich nicht nur militärisch anders als erwartet. Im Osten und Süden der Monarchie zogen endlose Kolonnen von Menschen dahin, die den Krieg flohen oder zur Flucht gezwungen wurden. Da zogen dann die polnischen Galizianer, Ruthenen, Huzulen, Kolpaken und Lipowaner dahin. Juden kamen in hellen Scharen. Alle hatten ihre persönliche Geschichte, waren Wochen und Monate unterwegs gewesen und waren bald am Ende ihrer Kräfte. Und die meisten sahen ungemein fremd aus. Doch Sie erwarteten Hilfe, und sie hatten ein Anrecht darauf, denn sie waren zwar Fremde, doch im eigenen Land.

Schon im August 1914 nahmen Flucht und Vertreibung ihren Anfang. Sie setzten in den an Serbien und Montenegro angrenzenden Gebiete der Habsburgermonarchie ein, wo in Syrmien, der Batschka, dem Banat und in Bosnien-Herzegowina die zur Flucht gezwungene Zivilbevölkerung, immerhin rund 10 000 Menschen, meist nicht sehr weit von ihrer Heimat untergebracht werden konnten. Im Osten aber, in Galizien, setzte eine Völkerwanderung in das Innere der Monarchie ein. Zunächst schien das alles noch überschaubar und hatte seine in der Kriegführung begründete Logik. Zivilpersonen sollten – wie es in einer kaiserlichen Verordnung hieß – „zu Zwecken der Kriegführung aus ihren Aufenthaltsorten zwangsweise entfernt“ werden.¹ Es sollte ja auch zu ihrem eigenen Schutz geschehen.

Galizien wurde entvölkert, um dem Krieg Platz zu machen.² Dafür standen knapp zwei Wochen zur Verfügung. Flüchtlingstrecks setzten sich in Bewegung. Also hieß es für die Ministerien des Innern in der österreichischen wie in der ungarischen Reichshälfte der Doppelmonarchie, die Flüchtlingsfürsorge zu organisieren und zu finanzieren. Flüchtlingsströme mussten kanalisiert und in die zur Aufnahme bestimmten Kronländer dirigiert werden. Den ersten erzwungenen Halt gab es meist schon bei den Perlustrierungsstationen, die eingerichtet worden waren, um eine Selektion vorzunehmen. Kam jemand ohne Hab und Gut und vor allem ohne finanzielle Mittel an, dann wurde er einem Flüchtlingstransport zugeordnet. Verfügte man über die nötigen Geldmittel, konnte man seine Flucht auf eigene Kosten fortsetzen. Man brauchte keine Schlepper. Jeder wusste, wo Wien war. Weiter ging es, zunächst noch mit fahrplanmäßig verkehrenden Zügen, die allerdings in Oderberg (Bohumín), Teschen (Cieszyn), Marchegg, Bruck a. d. Leitha (Lajtabruck) und Uherský Brod angehalten wurden, um die aus dem Nordosten der Monarchie zurückflutenden Massen abermals zu kontrollieren, und wo streng darauf geachtet wurde, dass sich die Flüchtlinge nicht einfach auf Länder und Städte verteilen.

¹ Kaiserliche Verordnung 6. August 1914, Reichsgesetzblatt (RGBl) 1914, Nr. 213.

² Eine Überblicksdarstellung der Flüchtlingsprobleme im Ersten Weltkrieg findet sich in *Manfried Rauchensteiner: Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása*. Budapest, 2017. (Rauchensteiner 2017.) 26. fejezet. S. 653–684.

200 000 bis 300 000 Ruthenen und Polen Galiziens verließen im Verlauf der ersten großen Fluchtwelle ihr Land oder wurden evakuiert. Der Großteil der Flüchtlinge nahm den kürzesten Weg nach dem Westen oder über die Karpaten und landete in Ungarn. Sie wurden weitergeschickt. Die ungarische Regierung vertrat den Standpunkt, sie sei lediglich für die aus den Grenzgebieten zu Serbien kommenden Flüchtlinge zuständig und verfügte daher die Ausweisung der nach Oberungarn geflohenen Bewohner Galiziens. Vor allem wehrte man sich mit Händen und Füßen gegen die Unterbringung von jüdischen Flüchtlingen. Aber auch andere Transporte wurden regelrecht bedroht. Als Anfang Oktober 1914 in Kaschau (Košice, Kassa) ein Flüchtlingstransport ankam, stürmte die Bevölkerung zum Bahnhof, um die Auswaggonierung der Flüchtlinge zu verhindern.³ Die Frage der Erfassung und Unterbringung der Flüchtlinge überforderte freilich auch die an einen friedlichen Normalbetrieb gewohnten staatlichen und Landesbehörden Österreichs zunächst ganz gewaltig. Und sie konnten niemanden zurück- oder auch nur weiterschicken. Galizien und die Bukowina waren Teil der österreichischen Reichshälfte. Folglich musste man schauen, wie man Quartiere für eine noch nicht abzusehende Flut von Menschen fand. Da man sie möglichst weit ins Hinterland bringen wollte, wurde der größte Teil in einige wenige Länder im Inneren Österreichs sowie nach Böhmen und Mähren gebracht.

Nicht überall waren sie willkommen. Dabei waren das nur die ersten Vorböten der Völkerwanderung. Die Masse der Geflohenen und Zwangsevakuiereten hatte Wochen gebraucht, um in den Aufnahmegebieten einzutreffen. Und vom anfänglichen Verständnis für ihr Schicksal war bald nichts mehr zu merken. Die galizischen Flüchtlinge kamen mit einigen wenigen Habseligkeiten an. Sie wurden wie die Soldaten, die an die Front abgingen, in Güterwaggons transportiert, die die für Militärtransporte übliche Aufschrift trugen: „40 Mann oder 6 Pferde“. Jene, die über ein eigenes Einkommen verfügten, wurden in Privatquartiere eingewiesen. Die mittellosen Flüchtlinge aber sollten in Lagern untergebracht werden, die meist von kriegsgefangenen Russen und Privatfirmen errichtet wurden.

Die Galizianer suchten selbstverständlich auch den Weg in die großen Städte. In Wien zählte man schon im November 1914 rund 140 000 Flüchtlinge aus Galizien und der Bukowina, und in Prag, Brünn und Graz weitere 100 000 mittellose Flüchtlinge. In Wien gab es im November 1914 Tage, an denen an die 3 000 Flüchtlinge eintrafen. Ein großer Teil von ihnen waren Juden. Am 10. Dezember wurde der Zuzug nach Wien gestoppt. Prag, Brünn und Graz folgten mit ähnlichen Maßnahmen. Zur Jahreswende zählte man dennoch in Wien an die 200 000 Flüchtlinge, von denen rund 150 000 mittellos waren.⁴

Der ersten folgte eine zweite Flüchtlingswelle. Wieder musste ein großer Teil der Menschen in Niederösterreich, Oberösterreich, der Steiermark, Böhmen und Mähren untergebracht werden. Man wies sie in leer stehenden Gebäude und Scheunen ein und stellte Zelte auf. Dann wurden die ersten Barackenlager fertig und boten einen notdürftigen Schutz. In Wagna bei Leibnitz, um eines der großen Lager herauszugreifen, trafen die ersten polnischen Flüchtlingstransporte Ende November 1914 ein. Einen Monat später wies das Lager bereits einen Belag von rund 14 500 Flüchtlingen auf. Gerade dieses Lager machte alle Probleme derartiger Notquartiere deutlich. Es fehlte an sanitären Einrichtungen, Wasch- und Desinfektionsmöglichkeiten. Von Schulen und Arbeitsstätten war noch keine Rede. Es galt zunächst nur die Menschen unterzubringen. Im Dezember trat Flecktyphus auf. Im Jänner 1915 gab es bereits eine Typhusepidemie. Es mangelte an Ärzten, denn die waren häufig eingerückt, und die Ärzte, die mit ihren Landsleuten aus

³ *Rauchensteiner*, S. 657.

⁴ *Hermann W. Kuprian*: Flüchtlinge, Evakuierte und die staatliche Fürsorge. In: *Klaus Eisterer – Rolf Steininger*: Tirol und der erste Weltkrieg. (Innsbrucker Forschungen zur Zeitgeschichte 12.) Innsbruck, 1995. S. 285 f.

Galizien geflohen waren, galten nicht als mittellos und entgingen daher der Unterbringung in einem Lager. Folglich mussten auch hier Notmaßnahmen herhalten. Erst nach einem halben Jahr wurde man der Typhusepidemie Herr.

Das österreichische Ministerium des Innern tat sicherlich sein Möglichstes, um eine Katastrophe abzuwenden. Dabei standen wohl zwei Aspekte im Vordergrund: Der humanitäre ebenso wie der sicherheitspolitische. Jedenfalls setzte das Innenministerium alles daran, die Flüchtlingslawine nicht in Chaos und Gewalttätigkeit münden zu lassen. Die Beamten des Ministeriums stießen aber immer wieder auf heftigen Widerstand von Bezirks- und Landesbehörden, aber auch der Gemeindevertretung von Wien. Appelle, das Leiden der Flüchtlinge zu begreifen und ihnen ihr Dasein als Fremde in der Heimat zu erleichtern, wurden oft nicht verstanden. Schon bald hieß es: „Das Boot ist voll“.

Kaum aber war die Unterbringung der Ostflüchtlinge geregelt, kam die nächste Welle. Der Krieg gegen Italien zwang auch dort zu Flucht und Vertreibung. Und im Mai 1915 begannen sich die Bilder im Trientinischen und im Gebiet des mittleren und oberen Isonzo an jene schon bekannten Bilder aus dem Osten der Monarchie anzugleichen: Die Bevölkerung in den grenznahen Ortschaften und Einzelgehöften wurde aufgefordert, ihre Häuser zu verlassen. Wer nicht freiwillig ging, wurde zwangsweise evakuiert. Es wurden aber wieder keine nahe gelegenen Gebiete ausgesucht, um die Flüchtlinge und Evakuierten aufzunehmen, sondern abermals die weit im Inneren der Monarchie gelegenen Städte und Ortschaften – und Lager. Wo es hinging, erfuhren die Quasi-Deportierten erst zuletzt. Die Durchführung der Aktionen war wie im Osten der Monarchie Sache des Innenministeriums. Diesmal war das Ministerium nicht überrascht worden. Im Mai 1915 wurde eine Zentraltransportleitung eingerichtet. Die Verteilungsstationen waren Salzburg und Leibnitz. Dort gab es auch eigene Perlustrierungsstationen, die wie an den Kronlandsgrenzen im Osten nach dem Aschenputtel-Prinzip verfahren. Verfügten die Flüchtlinge über finanzielle Mittel, wurden sie vorher festgelegten Flüchtlingsgemeinden zugeteilt. Waren sie mittellos, kamen sie in Lager. Doch dabei sollte es nicht sein Bewenden haben, denn wurde jemand verdächtigt, Spion oder zumindest unzuverlässig zu sein, kam er in ein Internierungslager.

Und wieder rollte Transport auf Transport. Sofern die Evakuierten in Lager eingewiesen wurden, mussten sie meist die schon bestehenden beziehen, die vorher für polnische und ruthenische Flüchtlinge errichtet worden waren, die jetzt „umgelagert“ oder heimgeschickt wurden. Wo das nicht ging, wurden neue Barackenlager gebaut. Eine Art Grobschätzung ergab, dass aus den an Italien angrenzenden Gebieten der Monarchie 150 000 Menschen unterzubringen waren. Damit schwoll die Gesamtzahl der mittellosen

Flüchtlinge kurzfristig auf 550 000 an, zu denen noch jene kamen, die mit einer gewissen

Barschaft ausgestattet, aber jedenfalls Entwurzelte waren und weitere 300 000 bis 400 000 Menschen zählten. Alles in allem ergab das die runde Zahl von einer Million Menschen.⁵ Um ihnen die wichtigsten sozialen Kontakte zu ermöglichen, die sprachlichen Barrieren niedrig zu halten und die konfessionellen Bedürfnisse zu stillen, wurden die Lager nach nationalen, sprachlichen und religiösen Gruppen getrennt. Und so waren denn in Braunau am Inn Südtiroler italienischer Nationalität, in Bruck a. d. Leitha Slowenen, in Enzersdorf im Thale in Niederösterreich Rumänen und Ruthenen aus der Bukowina, in Gmünd in Niederösterreich Ruthenen, in Pottendorf-Landegg küstenländische Bewohner italienischer

Nationalität, in Mitterndorf bei Grammatneusiedl italienische Südtiroler, in Oberhollabrunn Rumänen und Ruthenen aus der Bukowina, in Reisenberg Polen, Kroaten und Slowenen, in Unterwaltersdorf Polen, in Wagna bei Leibnitz zunächst Polen, dann küstenländische Bewohner

---

⁵ Staatliche Flüchtlingsfürsorge im Kriege 1914/15. Hrsg. Ministerium des Innern. Wien, 1915. 29 ff.

italienischer und slowenischer Nationalität und in Wolfsberg Ruthenen.⁶ Im Flüchtlingslager Braunau fanden beispielsweise in 129 Baracken rund 12 000 Menschen Unterkunft, dreimal so viel wie Braunau Einwohner hatte. In Wagna bei Leibnitz zählte man an die 30 000 Menschen.

Doch das waren nur die Hauptlager. Dazu kamen unzählige Ortschaften, in denen nur wenige Dutzend Flüchtlinge Quartier fanden. Es war unabdingbar geworden, die Flüchtlinge immer mehr aufzuteilen und die Lasten zu verteilen. Salzburg kam dazu und der Bezirk Eferding. Für den Zuzug gesperrt blieben freilich Wien, Graz, Brünn und Prag. Dazu kam noch Linz.

Kaum war am 22. Juni 1915 Lemberg rückerobert worden, begann das Ministerium des Innern auch schon damit, die galizischen Flüchtlinge heimzuschicken. Es schien zunächst ein reiner Verwaltungsakt zu sein. Natürlich drängten jene, die ihr Hab und Gut zurückgelassen hatten und vielleicht Grundbesitz besaßen zurück. Doch unendlich vieles war zerstört worden, nachdem die Front zweimal durchgezogen war und besonders dort, wo Hunderttausende Soldaten wochen- und monatelang im Krieg verharrten. Ganze Dörfer waren ausradiert worden. Nur einfach heimzufahren ging nicht, und natürlich fragten sich die Rückkehrwilligen, ob sie ein auch nur einigermaßen menschenwürdiges Auskommen haben würden. Sie erhielten die Zusage, dass die staatlichen Unterstützungszahlungen, die sie während ihres erzwungenen Aufenthalts in anderen Kronländern bekommen hatten, fortgesetzt würden. Doch wie so häufig gab es Verzögerungen und Schwierigkeiten. Und Hunderttausende blieben in den Lagern.

Vor allem in den ländlichen Aufnahmegebieten nahmen die Spannungen zu, wurde geargert, dass es den Flüchtlingen besser ginge als den Einheimischen, und vor allem erregte Neid, dass die Flüchtlinge mit einem Fixum an Geld und vor allem mit Lebensmitteln versorgt wurden (ohne sich anstellen zu müssen), während die Ortsansässigen nicht mit Nahrung, kostenloser Kleidung, Schuhwerk, Wäsche, Strohsäcken, Decken und Medikamenten rechnen konnten.

In den kleineren Orten und in den ländlichen Gemeinden erregte zudem das fremdartige Aussehen vor allem der Ostflüchtlinge immer wieder Aufsehen. Man stieß sich an der ungewohnten Kleidung, den bis dahin kaum gehörten Sprachen und mokierte sich über Sitten und Gebräuche. Juden im Kaftan, mit Schläfenlocken und langem Bart, wurden argwöhnisch gemustert. Ablehnung und Unmut wuchsen, als die Flüchtlingsströme nicht enden wollten.

Doch es bildeten sich Hilfskomitees in großer Zahl und übten auch einigen Druck auf die Landesbehörden aus, um eine bessere Fürsorge zu erzwingen. Da ging es darum, für die Flüchtlinge Beschäftigungen zu finden, die Kinder zu unterrichten, die Unterbringungsmöglichkeiten zu verbessern und den aufkeimenden Spannungen zwischen den Flüchtlingen und den Einheimischen, aber auch den Flüchtlingen untereinander entgegenzuwirken. Das schien am leichtesten in Lagern zu bewerkstelligen. Die Einweisung in Lager, so problematisch und folgeschwer sie sein mochte, lag bis zu einem gewissen Grad auch im Interesse der Flüchtlinge und Zwangsevakuierten. Das mussten vor allem jene zur Kenntnis nehmen, die noch in Galizien oder aber irgendwo auf ihrer Flucht vor dem Krieg unterzutauchen gesucht hatten, denn sie konnten natürlich keinen Anspruch auf Unterhalt geltend machen. Ideal war nichts.

Die Baracken beherbergten jeweils 400 Flüchtlinge. Zeitweilig wurden in die hallenartigen Bauten freilich 600 Menschen hineingestopft. Die Räume wurden in größere Einheiten unterteilt, diese wieder in Abteile für einzelne Familien. Herde in den Mittelgängen, Bäder, Aborte ergänzten die sehr einfachen Unterkünfte. Betten waren meist die eisernen Militärbetten, auf

---

⁶ Rauchensteiner 2017. S. 662.

die Strohsäcke gelegt wurden. Kästen gab es keine. Die Habseligkeiten wurden in Koffern und Körben aufgehoben oder an die Balken gehängt.⁷

Die Unzukömmlichkeiten glichen sich meist. Die Baracken wurden schäbig, die sanitären Verhältnisse ließen zu wünschen übrig und waren mitunter katastrophal, die Verständigung war ein Problem und bereitete schon dort Schwierigkeiten, wo die Lagerleiter die Sprache der Insassen nicht verstanden (und umgekehrt). Es gab zwar einen Grundschulunterricht, doch keinen darauf aufbauenden Unterricht. Nur für die in den großen Städten lebenden Flüchtlinge wurden meist aufgrund von Eigeninitiativen aufbauende Schulen eingerichtet, in denen man auch maturieren konnte. Dann freilich galt es für die jungen Männer einzurücken.

Schlechte Unterbringungsverhältnisse schufen eine explosive Stimmung. Und wie das halt so üblich war, wurde Militär als Assistenz angefordert.

Immer wieder wurden neue Kategorien geschaffen und für Flüchtlinge auch neue Aufenthaltsorte gesucht. Mittlerweile war zur Kenntnis zu nehmen gewesen, dass die Menschen nicht nur notdürftig untergebracht und versorgt werden mussten, sondern enorme seelische Probleme hatten. Doch sie hatten auch eine Hoffnung: So bald wie möglich zurückkehren zu können. Im Sommer 1916, schnellten die Flüchtlingszahlen nochmals in die Höhe. Abermals mussten rund 200 000 Bewohner Galiziens und der Bukowina alles zurücklassen und das eben Aufgebaute wieder der Vernichtung preisgeben. Diesmal verpflichtete sich auch Ungarn, kurzzeitig 25 000 Flüchtlinge aufzunehmen.⁸

Ab 1917 wurde immer öfter versucht, jene, die sich einer freiwilligen Rückkehr widersetzen, zwangsweise zu repatriieren. Nicht sehr erfolgreich, da sich die Gesamtzahl der Flüchtlinge in einem ganzen Jahr nur um rund 100 000 Menschen senken ließ. Und letztlich setzte sich ein schon lange schwelender Konflikt fort: Die Statthaltereien, Gemeinden und Bürgermeister versuchten immer wieder den zwangsweisen Abschub. Sie standen nicht zuletzt unter einem zunehmenden Druck der jeweils einheimischen Bevölkerung, die nicht müde wurde, ihre Ablehnung zu artikulieren. Flüchtlinge seien »Schmarotzer«. Sie seien schuld an »unhygienischen Verhältnissen« und daher für den Ausbruch ansteckender Krankheiten verantwortlich. Sie und vor allem die Juden unter ihnen würden die Preise in die Höhe treiben und den Schwarzmarkt beliefern. Sie galten als arbeitsscheu, sollten aber andererseits das beispielsweise in Wien geltende Arbeitsverbot beachten. Hier hatten sich unter anderem die etablierten Rechtsanwälte erfolgreich dagegen gewehrt, die jüdische Kollegenschaft als Anwälte zuzulassen, da man ganz schlicht die Konkurrenz fürchtete. Der antisemitischen Rhetorik waren Tür und Tor geöffnet. Doch es gab auch andere Adressaten.

Als es im österreichischen Abgeordnetenhaus am 22. Juli 1917 darum ging, ein Gesetz »betreffend den Schutz der Kriegsflüchtlinge« zu verabschieden, war es der Berichterstatter, Dr. Janez Evangelist Krek, der sicherlich polemisch meinte: »Ich wundere mich, dass nicht alle Flüchtlinge Verbrecher geworden sind. Ich bewundere ihren passiven Heldenmut im Ertragen der Mühsale. Ich bewundere, dass sie nicht vollständig an allem verzweifelt haben [sic!], denn tatsächlich... sind diese Leute scheu geworden am Staate, am Recht, am Gesetz, an der Ordnung, an der Welt, an Gott.«⁹ Das Abgeordnetenhaus nahm die Gesetzesvorlage an. Bis der parlamentarische

---

⁷ *Marion Eichta*: Braunau–Katzenau–Mitterndorf 1915–1918. Erinnerungen an die Flüchtlinge und Internierten. Cremona, 1999. S. 131.

⁸ *Beatrix Hoffmann-Holter*: „Abreisendmachung“. Jüdische Kriegsflüchtlinge in Wien 1914–1923. Wien–Köln–Weimar, 1995. S. 57.

⁹ Stenographische Protokolle Abgeordnetenhaus des Österreichischen Reichsrats, XXII. Session, 18. Sitzung, 12. Juli 1917. S. 923.

Prozess beendet war und das Gesetz zum Schutz der Kriegsflüchtlinge auch tatsächlich in Kraft treten konnte, verging freilich noch ein halbes Jahr.

An dem Bemühen, die Flüchtlinge loszuwerden, änderte auch das Gesetz nichts.

Sollten doch die Galizianer und vor allem die Juden dorthin zurückkehren, wo sie herkommen! Die Mittel, mit denen man sie zur Rückkehr bewegen wollte, pendelten zwischen der Anwendung erlassmäßiger Bestimmungen, Zusagen, finanziellen Zuwendungen, Streichung der Unterstützung, Delogierung und blankem Hass. Vom anfänglichen Mitleid und von Verständnis war keine Rede mehr. Und wenn es so etwas wie ein Gemeinschaftserlebnis gab, dann war es auf die engste Gruppe der Schicksalsgenossen und Leidensgefährten beschränkt. Gefühle der Dankbarkeit kamen da keine auf.

Dennoch meinte der Reichsratsabgeordnete Alcide Degasperi 1917, dass zumindest seitens des Ministeriums des Innern für die Flüchtlinge wohl das Möglichste geschehen sei und aus „Verbannten“ letztlich „Staatsbürger“ geworden seien. Es sei ihnen auch viel Liebe entgegen gebracht worden, und zwar gleichermaßen in Böhmen, Mähren, Oberösterreich, Niederösterreich und der Steiermark. Doch letztlich seien die Flüchtlinge wie Gegenstände und nicht wie Menschen behandelt worden. „Sie wurden evakuiert, instradiert, perlustriert, approvisioniert, kaserniert, als ob sie keinen eigenen Willen, als ob sie kein Recht gehabt hätten“.¹⁰

Der Rücktransport der Flüchtlinge mutete dann mindestens ebenso dramatisch an wie die Zwangsevakuierung. Allein im Osten der Habsburgermonarchie waren rund 70 000 Quadratkilometer im Krieg verwüstet worden. Sieben Millionen Menschen waren von den Verheerungen betroffen, ein Teil von ihnen stand ohne jegliche Habe da. Doch offensichtlich sah man darin keinen Hinderungsgrund, die Rückführungen zu beginnen. Galizien musste wieder aufgebaut werden, koste es, was es wolle. Viele drängten tatsächlich nach Hause. Ebenso viele aber waren skeptisch, dass sie überhaupt noch etwas vorfinden würden, um sich wieder eine Existenz aufbauen zu können. Doch sie hofften es. Und als Meldungen eintrafen, die besagten, dass in Ostgalizien von den repatriierten Flüchtlingen täglich Hunderte starben, wurde das entweder nicht geglaubt oder es ließ kalt. So viele starben in diesem Krieg.

---

¹⁰ Ebda. S. 890–920.

A XX. századi világháború első hősi halottja

Az elsőség elsőse minden témakörben és mindig foglalkoztatja a kutatót és az érdeklődő olvasót egyaránt. Igaz ez még kisebb horderejű történetek esetében is, hát még egy világháború kitörésének vonatkozásában. Ki mozgósított elsőként? Hol, mikor és kik között történt az első összecsapás? Kik adták le az első lövést? Megannyi kérdés. Netán ki volt az első, aki a Hadak Útjára költözött?

Néhány kérdésre ismerjük a választ, néhányra nem. Az utolsót pedig megkíséreljük megközeleíteni annak tudatában, hogy a történész-szakmában ezt van, aki vitatja. Nem baj, a tudományt – többek között – az viszi előre, hogy aki nem ért egyet kollégája megállapításaival, gőzerővel veti bele magát a kutatásba, s új eredményekkel rúkkol elő (feltéve, ha talál új, addig fel nem tárt forrásokat). A „zászló áll”, a „pálya mindenkié”, hátha egyszer végleges bizonyosságot szerzünk, talán épp eme írás segítségével.

A levéltári adatok

A Hadtörténelmi Levéltár adatai szerint – amelyeket kifejezetten erre a kérdésre irányulóan a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum korábbi munkatársa, Udovecz György kutatót ki elsőként – a császári és királyi 68. jászkun gyalogezred a belgrádi szerb helyőrséggel szemben, Zimonyban állomásozott 1912 óta. Feladata a megerősített határvédelem volt. Az 1914. június 28-i szarajevói merénylet után alig egy hónappal kitört a háború. Nem sokkal a hadüzenetet követően, július 29-ére virradóra a szerbek felrobbantották az országhatárt képező Száván átvezető vasúti híd déli pillérét Belgrád és Zimony között. A szolnoki 68. gyalogezred katonái a híd zimonyi oldalánál őrséget állva, megpróbálták a robbantást megakadályozni – sikertelenül. A szerbek ágyúval és kézfegyverekkel támadták a hídőrséget. A kirobbant tűzharcban, amelynek lefolyását a különböző források némileg eltérő módon írják le, életét veszítette három 68-as katona: Kovács Pál gyalogos, Bíró Gábor gyalogos és Veres Imre gyalogos. Szerb oldalon – úgy tudjuk – nem voltak halottak. A következő harccselekményre július 31-én került sor, a Monarchia és Oroszország között pedig csak augusztus 5-én állt be a hadiállapot, tehát – jelenlegi ismereteink szerint – ők voltak a Nagy Háború első hősi halottjai.

Róluk, sajnos, csupán annyit tudunk, amennyit a halotti anyakönyvben találtunk: Kovács Pál gyalogos, 68. gyalogezred 11. század, született: Abádszalók, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye, 1892, a halál oka: „...az ellenségnek a »Burma« őrség elleni támadása alkalmával elesett...”, eltemetés ideje és helye: a harcmezőn.¹ A „Burma” a zimonyi hídőrség fedőneve volt.

Az abádszalóki helytörténész, Szivák Ilona kutatásaiból ismert, hogy Kovács Pál felcseperedvén dohányoslegényként dolgozott Tiszaburán. 1913. október 1-jén vonult be sorkatonai szolgál-

¹ HL VI. 36. Katonai egyházi szervezetek anyakönyvei, 264. A k. u. k. 68. gyalogezred halotti anyakönyve, 73/a k.

latra a szolnoki cs. és kir. 68. gyalogezredhez. Mivel a császári és királyi közös Hadsereg (k. u. k. Heer) és nem a Magyar Királyi Honvédség katonája lett, a rendfokozat nélküli baka hivatalos megnevezése gyalogos (Infanterist) és nem honvéd volt.

Valószínűleg a későbbi években valaki megpróbálta a halotti anyakönyvekben talált adatokat feldolgozni, mert jól láthatóan, teljesen más kézírással és tollal Kovács Pál neve fölé írta: „A világháború legelső hősi halottja”. A megjegyzés-rovatban szerepel is egy 1934-ből származó (folyó-? iktató-?) szám, igaz, ez is más kézírással.² Azt azonban nem tudjuk, hogy ki, s főleg nem, hogy milyen forrás alapján tette megállapítását, miként azt sem, hogy miért pont Kovács s nem Bíró vagy Veres gyalogost jelölte az elsőség elsőségével. Ez pedig – jelenleg – alapvető hiányosságnak tűnik, s bizonytalanná tesz mindent a dátum, a helyszín és a történetes kivételével.

A második bejegyzés a halotti anyakönyvben: Bíró Gábor gyalogos, 68. gyalogezred 11. század, született: Mezőtúr, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye, 1891, a halál oka és az eltemetés módja ugyanaz, mint Kovács Pálé. A harmadik bejegyzés: Veres Imre gyalogos, 68. gyalogezred 14. század, született: Mezőtúr, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye, 1891, a halál oka: „a Zimony–Belgrádi vasúti hídnál az ütközetben elesett”, eltemetés ideje és helye: a harcmezőn.³ – Ezt tudjuk biztosan a halotti anyakönyvekből.

A problémák

Az 1920-as, 1930-as években a legtöbb (de nem mindegyik) ezred történetét megírták. Alakulatunk e téren az elsőik közé sorolható: még tartott a háború, amidőn könyvet adtak ki a cs. és kir. 68. gyalogezred harci útjáról.⁴ A könyv, ellentétben címével, szabályos ezredtörténet, nem pedig fényképes album. Az általunk vizsgált kérdésről a 17. oldalon esik szó: „Föl kell még jegyeznünk, hogy a világháború első halottja Tóth András volt, első sebesült tisztje pedig Knerler János kapitány, mindkettő ezredünk harcosa.” Ennyi és nem több, még dátum és helyszín sem szerepel mellette, nemhogy az esemény leírása.

Négy nevünk van tehát, s mind a négy 68-as baka (nem írhatunk gyalogost, mert Tóth András neve mellett nem szerepel rendfokozat). A könyv szerkesztői, maguk is az ezred tisztjei, nyilván nem hasukra ütte írták le Tóth András nevét, miként az ezred halotti anyakönyvébe sem „csak úgy” került be az előző három gyalogos neve. Az azért elgondolkodtató, hogy e négy katona közül egyedül Kovács Pál kapott posztumusz kitüntetést, Bronz Vitézségi Érmét.⁵ Ezzel együtt is, egyelőre csak bizonytalanságunk nőtt; kutassunk hát tovább!

A háború második évében jelent meg *A Nagy Háború írásban és képen* első kötete a budapesti Athenaeum gondozásában. A *Határvédelem – első harcok* című fejezetet dr. Szilágyi Lajos vezérkari testülethez beosztott százados írta, s akkoriban még nem sok katona szerzett tudományos fokozatot. Okunk van feltételezni, hogy Szilágyi százados alapos munkát végzett (s ez tanulmányán látszik is), ráadásul csupán egyetlen esztendő múlt el a vizsgált esemény óta. Írásában egy harmadik verzióval találkozhatunk: nem a szerbek támadták meg a hídőrséget, hanem mi támadtunk a hídon át, s nincs szó hősi halottakról:

² HL VI. 36. Katonai egyházi szervezetek anyakönyvei, 264. A k. u. k. 68. gyalogezred halotti anyakönyve, 73/a k.

³ Uo.

⁴ A 68-as jász-kún gyalog-ezred háborús albuma. Szerk. Reschner Róbert – Sebestyén József. H. n., 1917. (Interneten elérhető: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MEVH_AlakulatTort_083/?pg=0&layout=s; a letöltés ideje: 2017. 12. 13.)

⁵ Uo. Legénységi állományú kitüntetettek listája: 201–229. o. (Kovács Pál: 220. o.)

„Július 28-án éjjel... egyidejűleg irtózatosszerű detonáció jelezte, hogy a szerbek a belgrád–zimonyi vasúti hidat fel akarták robbantani. Ez azonban csak részben sikerült... Ez fegyveres beavatkozást követelt... a Zimonyban állomásozó szolnoki 68-ik gyalogezred egyik zászlóalja parancsot kapott, hogy a szerbeknek a híd lerombolására irányuló kísérleteit a hídra való előnyomulással hiúsítsa meg. A zászlóalj Pedtetti őrnagy vezetése alatt rohammal hatolt a hídra egészen addig a pontig – a hídnak mintegy kétharmadát –, ahonnan a hídra vezető utcákat fegyverünk tüzevel megtisztította az ellenséges katonáktól és minden további közeledést az éjjel megakadályozhatott. Ez a harc reggel félőtig tartott el.”⁶ Szilágyi a következő nap, július 29. eseményeinél sem ír hősi halottokról: „...a zimony–belgrádi hidat most újból fel akarták robbantani. Nagyobb kárt azonban most sem tettek benne. Ettől kezdve a szerbek kétségbeesett támadása naponta megismétlődött, amelyeket azonban véresen visszavertünk, anélkül hogy veszteségek értek volna bennünket.”⁷

Szakmai szempontból igen komoly munkának számít a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár *A világháború 1914–1918* című könyvsorozata, amelynek IV. kötete dolgozza fel a Szerbia elleni első hadjáratot. Elkészítéséhez – akkor – forrásértékű iratok bőségesen rendelkezésre álltak. E monográfia alapján azonban legfeljebb magát az eseményt tudjuk megerősíteni, az első hősi halott kérdésében nem találunk semmit: „Az ellenségeskedések sorát a szerbek kezdték, amennyiben július 29-én hajnalban a zimony–belgrádi vasúti híd délperti pillérét felrobbantották és Belgrádról a túlsáron mutatkozó hajókra, sőt július 31-én még a vöröskereszt védelme alatt álló Zimonyról Pancsovára igyekvő kórházi hajókra is tüzeltek.”⁸

A tisztázási kísérletek

Húsz évvel a háború kitörése után, a *Szolnoki Újság* 1934. június 10-i számában egy cikk jelent meg az első hősi halottal kapcsolatban. Ennek, illetve a Szolnok Megyei Levéltárban folytatott kutatásai alapján, Cseh Géza levéltáros 60 esztendővel később hosszabb lélegzetű cikket jelentet meg, amelyben alaposan körbejárta a kérdést, kísérletet téve annak tisztázására. Ő is azonban csupán arra a megállapításra juthatott, hogy „A történelmi szakirodalom és a levéltári források nem bizonyítják egyértelműen, hogy valóban Kovács Pál lett volna az I. világháború első halottja.”⁹

Valószínűsíti, hogy 1934-ben választották ki személyét, ám nem tudományos alapon, hanem azért, mert Gömbös Gyula miniszterelnök az Abádszalókot is magába foglaló választókerület országgyűlési képviselője volt, „...aki néhány hónappal a választások előtt a magyar nép kegyeleti érzését is igyekezett saját céljaira felhasználni.”¹⁰

A gondolatmenet mindenképpen figyelemre méltó, ám van egy apró bökkenő: akkoriban a kormánypárt hivatalban lévő miniszterelnökének nem volt szüksége ilyen „trükkökre”, hogy voksokat nyerjen. Az érvényben lévő választójogi törvény, az 1925:XXVI. törvénycikk alapján a 245 képviselőből 46 titkos szavazás alapján, lajstromon került be a Képviselőházba. Bár az is kétségtelen, mint Sipos Péter professzor írja, hogy „Gömbös nemzeti retorikája és reformígéretei visszhangra találtak a parasztságban... A kormánypárt a legtöbb lajstromos, titkos kerületben kisebbségben maradt...”¹¹ Mint ahogy az is kétségtelen, hogy az új kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja

⁶ *Lándor* 1915. 57. o.

⁷ *Lándor* 1915. 58. o.

⁸ *A világháború 1914–1918*. IV. k. Szerk. M. kir. Hadtörténelmi Levéltár. Budapest, 1929. 63. o.

⁹ *Cseh* 1994.

¹⁰ Uo.

¹¹ *Sipos Péter: Őrségváltás szavazócédulákkal – 1935*. In: *Parlamentari választások Magyarországon 1920–1938*. Budapest, 1999.² 171., 174. o.

hivatalos zászlóbontására 1933. november 12-én került sor, majd az 1934-es esztendőt a párt-szervezésre és a tömegbázis megteremtésére szánták. 1934 nyarán maga Gömbös is „országjárást” tartott,¹² ebbe pedig „bőven belefért” a vidéki lakosság bármilyen eszközzel történő megnyerése.

S akkor most nézzük meg újra az eredeti halotti anyakönyvön az 1934-es keltezésű számot, miközben jusson eszünkbe, hogy Gömbös korábban honvédelmi államtitkár volt, majd honvédelmi miniszterre avanszált, amit megtartott miniszterelnöki kinevezését követően is, a veszteségi listákat pedig a Honvédelmi Minisztériumban kezelték. Igazságot tenni – jelenlegi ismereteink szerint – e kérdésben sem lehet.

Az időről-időre olvasható, lényegileg ismétléseket tartalmazó írásokat figyelmen kívül hagyva, a korszak történetét összefoglaló közel ezer oldalas szakmunka¹³ 718. oldalán található szócikkében Pollmann Ferenc hadtörténész tömör, de annál tartalmasabb összefoglalásában megemlíti, hogy 1934-ben a *Magyarország* című lap országos akciót indított Kovács Pál hamvainak hazazozatalára, ám az sikertelen maradt, mivel sírját már nem találták meg. Azonban azt is írja, hogy 1914. július 30-án a zimony-franzthali temetőben helyezték örök nyugalomra, s nem a harctéren, mint ahogy a halotti anyakönyvben szerepel. Ez persze relatív, attól függ, hogy mit tekintünk harctérnek. Az első vonal a zimonyi Száva-parton húzódott, de a temető is Zimony határához tartozott, és Zimony egésze pedig az úgynevezett hadművelati záróvonaltól, amely elválasztotta a hadművelati területet a hátszázgtól, az arcvonal irányába esett. S Pollmantól tudjuk azt is, hogy Kovács halálos sebének egy szerb csónakból leadott lövés okozta. Ez pedig egyaránt lehetséges akkor is, ha a szerbek támadták meg a hídőrséget, s akkor is, ha a 68-asok támadtak át a hídon. Pollmann megállapítása hasonló Cseh következtetéséhez: „A levéltári források nem támasztják alá egyértelműen Kovács »elsőségét«.”

A Gömbös-érában egy másik sajtótermék is Kovács Pált említi első hősi halottként. A Nagy Háború kitörésének 20. évfordulójára a Magyarság képes összeállítást tett közzé.¹⁴ Az egyik fényképről maga Kovács Pál néz az olvasóra, csizmában, zakóban, mellényben, nyakkendő nélküli, felgombolt fehér ingben, kalapban; a másikon a zimonyi vasúti hidat látjuk, az előtérben osztrák-magyar katonákkal. A szerkesztő a fotók alá az alábbi képaláírásokat illesztette: „Kovács Pál, a világháború első hősi halottja 1913-ban, amikor sor alá állott”; illetve „A 68-ik gyalogezred 11-ik századának egy szakasza a mozgósítás előtti napon, őrségen, a Száva-hídnál. Az első sorban a hetedik Kovács Pál, a világháború első hősi halottja. A kép jobboldalán látszó vasúti őrház telefonja mellett érte szerb golyó a háború első napján Knerler János főhadnagyot, a világháború első sebesültjét. A híd közepén, fehér zubbonyban szerb katona áll őrt.”

Aztán van egy újabb „kósza adat”, ami mindenben segít, csupán az elsőség elsőségének megállapításában nem. *A jugoszláviai I. világháborús magyar katonai temetők iratanyaga 1923–1943*¹⁵ egyik csatolt fotójának tanúsága szerint a Nagy Háborúban Balogh István ontotta elsőként vérének.

A közvélemény számára egy sírkő (fotója) persze sokkal kézzelfoghatóbb egy megsárgult levéltári dokumentumnál. A Magyar Távirati Iroda aznapi híre szerint „Megemlékezést tartottak az Osztrák–Magyar Monarchia katonáinak síremlékénél a belgrádi Újtemető elkülönített parcellájában kedden. Nikowitz Oszkár, Magyarország belgrádi nagykövete azt mondta, hogy »az egykori ellenségek most barátok, az a cél, hogy a jelen eszközeivel elkerüljük azt, hogy a háborús konfliktus visszatérjen Európába«. Clemens Kojá, Ausztria belgrádi nagykövete magyar kollégájához hasonlóan hangsúlyozta, hogy a háború és a történelem értékelése, valamint az egykori

¹² Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Budapest, 2001. 254–259., 263. o.

¹³ Pollmann Ferenc szócikke. In: Lexikon A–Zs. 2000. 718. o.

¹⁴ *Magyarság*, 1934. július 29.

¹⁵ HL VI. fondfőcsoport, 37. Humanitárius iratok. 19. doboz.

ellenség elesett katonáinak tisztelete egymástól független. Nikowitz Oszkár kiemelte, hogy több nemzet katonái nyugszanak a belgrádi sírban, akik az Osztrák–Magyar Monarchiáért harcoltak. Balogh István magyar gyalogos elsőként esett el Belgrádban az első világháborúban, sírját, illetve a világháború idején Belgrádban elesett katonák síremlékét a magyar, az osztrák, a cseh, a szlovák, a szlovén és a horvát nagykövet, valamint katonai attasék, illetve a szerb vezérkar és a kormány képviselői koszorúzták meg a halottak napja alkalmából.¹⁶

Ez – elvonatkoztatva most már a konkrét személytől, ez esetben Balogh Istvántól – így helyes a magyar–szerb megbékélés és barátság, nemkülönben az európai egységesülési folyamat jegyében. Más lapra tartozik, hogy a „vérét ontja” szókapcsolat nem feltétlen takarja a hősi halál kategóriáját, hiszen egy sebesült is vérét ontja, így Balogh Istvánt ezen az alapon nem feltétlen lehet(ne) automatikusan az első hősi halottá kikiáltani, ami nem Balogh István emberi kitartását és katonai erejét érintő pontosítás. A hősi halál – MTI-tudósításban megadott – helyszíne sem segít a tisztázásban, ugyanis a Belgrád 1914. december 2-i elfoglalását eredményező második Potiorek-offenzíva szeptember 7-én vette kezdetét, Zimonymál viszont már július 28-ról 29-re fordulóra megkezdődtek a harci cselekmények.¹⁷

Kísérletet tettek a kérdés tisztázására Abádszalók helytörténészei is. Dömötör Sándor, saját kutatásain túl, felhasználva még Antal Károly, Czicze József, Dömötör Ákos és Szokoly Endre gyűjtéseit, a község monográfiájában¹⁸ a hősi halál körülményeit illetően egy harmadik változatot leírva foglal végül (merthogy az elején még ő is bizonytalan) állást a falu szülöttjének elsősége mellett: „A szóhagyományok szerint a világháború első halottja abádszalóki ember volt: Kovács Pálnak hívták. A 68. gyalogezred Zimonymán volt, amikor a trónörökösöt meggyilkolták. Az első ladikkal mentek át a Száván, és hárman haltak meg, amikor kiszálltak a ladikból...

Szokoly Endre kutatásai szerint az első világháború első veszteséglistáján három halott és négy sebesült szerepelt. A 68. gyalogezred katonái 1914. július 28-án indultak el a zimonyi kaszárnyából Burmára, a Száva partjára. Ott feküdtek egész nap az előre elkészített lövészárokból. A napnyugta még békés volt, azonban hajnali fél egykor óriási robbanás hallatszott: felrobbant a két országot összekötő híd, és nyomban megkezdődött az ellenségeskedés. A Kalimegdánról szerb lövészek heves puskatűz alá vették a Száva balpartját, ahol a 68-asok III. zlj-ából a 11. század 2. szakasza tartott őrséget.

Reggel felé – már június 29-én [nyilvánvaló betűelírás az eredetiben, ez csak július lehet – RI] – fogytán volt a muníció. Az őrs parancsnoka Kovács Pál és Bíró Gábor közlegényeket a közeli finánc-órházhoz küldte, hogy hozzanak egy láda töltényt az árokba. A két katona golyózáporban futva hozta el a nehéz láda töltényt. Bíró Gábor beugrott az árokba, hogy majd beemelje, a másik katona pedig abban a pillanatban végigzuhant a láda mellett. Kovács Pál közlegényt, ki 1892-ben Abádszalókon született, pontosan a homloka közepén érte és azonnal megölte a golyó. Erre Bíró Gábor kiugrott az árokból, behajította a ládát és utána vetette magát, közben azonban egy golyó átfúrta a tüdejét és egy óra múlva meghalt. Kétségtelen tehát, hogy az első világháborús halott Kovács Pál volt, mert sem nálunk, sem a szerbeknél nem volt más halott azon a reggelen.¹⁹

¹⁶ Az MTI 2013. november 5., keddi tudósítása. Kiemelés az eredetiben.

¹⁷ *Pollmann* Ferenc szócikke. In: *Lexikon A–Zs.* 2000. 551–552. o.

¹⁸ *Dömötör* 1961.

¹⁹ Uo.

Dömötör Sándor révén ismerjük meg kicsit jobban Kovács Pál rövidre mért földi pályafutását is: „Kovács Pál apja dohánykertész kukás volt Szapáry grófnál, a réti tanyán, majd bejöttek lakni a faluba. Lovászhátról vonult be Kovács Pál, mert Lovászháton laktak akkor a szülei.”²⁰

Csakhogy szaporodjon a bizonytalan tényezők száma, a halotti anyakönyvvel és az Abádszalók helytörténeti monográfiájában leírtakkal szemben, miszerint Bíró Gábor gyalogos hősi halált halt, Cseh Géza azt írja, hogy felépült sebesüléséből (1994-ben megjelent írásában szó szerint idézve a lent következő, 1934-es újságból beillesztett utolsó mondatot).²¹

Évfordulós eposz

Noha nem sikerült (eddig) egyértelműen igazolni Kovács Pál gyalogos elsőségét, az egykori cs. és kir. 68. gyalogezred névadó városában, Szolnokon megjelent írás²² idézése két okból sem érdektelen. Egyfelől emléket állít A Kötelességét Teljesítő Egyszerű Katonának (sic!, nagy kezdőbetűkkel, még akkor is, ha esetleg nem ő volt a világháború első hősi halottja), másfelől pedig korrajznak sem utolsó az 1930-as évek közepének Magyarországról.

„A világháború közelgő húszéves évfordulója alkalmával érdekes és bennünket, szolnokiakat közlő érintő akciót indított a Magyarország című lap: Hozzuk haza annak a katonának a tetemét, aki elsőnek áldozta életét Szent István birodalmának ezeréves határai védelmében.

A világháború első hősi halottja Kovács Pál abádszalóki születésű, tiszaburai lakos, dohányoslegény volt – tehát megyebeli –, és ezenfelül közlegénye a cs. és kir. 68. gyalogezrednek, a békeidők szolnoki háziezredének. Minden ok megvan tehát arra, hogy a Kovács Pál tetemének hazahozatalára irányuló akció támogatásban részesüljön, és mielőbb megvalósuljon.

Kovács Pál 1913. október 1-jén rukkolt be a 68-asok zimonyi zászlóaljához és tíz hónapja volt katona, amikor kitört a világháború. 1914. július 29-én a zimony–belgrádi vasúti híd őrzésére rendelték ki többedmagával Infanterist Kovács Pált és ott kapták a szerb tüzekek ágyútüzét, és ugyanakkor egy csolnakon közelegő szerb katonák gyilkos lövéseit. Pár pillanat múlva két hangos jelszó jelezte, hogy a hídőrző katonák közül kettőt eltaláltak a lövések. Az első jajszó Bíró Gábor közlegényé volt (ő felépült sérüléséből), a másik jajszó, egyben az utolsó szava volt Kovács Pálnak; ő ott a helyszínen kiszenvedett.”²³

Ne feledjük: az ezred autentikus forrásnak számító halotti anyakönyve szerint Bíró Gábor gyalogos is hősi halált halt aznap – újabb, jelenlegi ismereteink birtokában feloldhatatlan ellentmondás. De folytassuk merülésünket a '30-as évek közepének tengerében, hogy egy újabb ellentmondásba ússzunk bele: a halotti anyakönyv bejegyzése a harctéren történt eltemetést tartalmazza. S ne feledjük: július 30-án Zimonyban már igencsak repkedtek a szerb gránátok és golyók – de a díszelgőket elkerülve? A helyi lap ugyanis Kovács Pál temetéséről is tudósított: „Július 30-án temették el Kovács Pált, a világháború első hősi halottját a zimonyi ún. franzhali temetőben teljes katonai pompával. Volt díszkivonulás, sok koszorú, búcsúbeszéd, sortűz: parádésan temették el Infanterist Kovács Pált, aki elsőnek esett el a világháborúban annyi száz és százezer magyar és más nemzetiségű sorstársa előtt.”²⁴

²⁰ *Dömötör* 1961.

²¹ *Cseh* 1994.

²² *Szolnoki Újság*, 1934. június 10.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

A '30-as évek közepén a szolnokiak szorgalmazták: „Hozzuk haza ezt az egyet, ezt a legelső hősi halottunkat a magyar anyák vigasztalására, akik éppen így vesztették el fiaikat, hadd lássa mindenki, hogy a magyar nemzet megbecsüli hőseit... Megérdemli az akció, hogy segítségére siessen minden hatóság és minden érző szívű, emlékező magyar!”²⁵

Noha Szolnokon már a helyet is kijelölték a Tisza partján – a Tisza Szálló és a közúti híd között –, ahová Kovács Pál földi maradványait elhelyezik és föléje díszes emlékművet állítanak, a nagy felbuzdulás nem hozta meg a várt eredményt. Miért? Molnár Tibor zentai hadtörténésztől tudjuk, hogy a háború után létrejött Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (a későbbi Jugoszlávia) időközben felszámolta az elszórt katonasírokat. Ám mielőtt bárki „rosszra gondol”: a katonákat – sajátot és ellenfelet egyaránt – exhumáltak és nagyobb temetőekben kialakított katonai parcellákba temették át. A zimony-franzthali polgári temetőben nyugvó valamennyi katonát a belgrádi új temetőben egy közös tömegsírba temették át, amely fölé emlékkápolnát emeltek. Minden valószínűség szerint Kovács Pál földi maradványait is Belgrádba vitték, ám akkoriban még nem létezett az a fajta genetikai vizsgálat, amelynek segítségével ki lehetett volna választani egy bizonyos katona földi maradványait bajtársai közül.

Végezetül, anélkül, hogy „ex cathedra” tisztázottan nyilvánítanánk az elsőség elsőségét, illetve azzal, hogy megkíséreltük összefoglalni az ismert adatokat és a felmerülő kérdéseket; az ismereteket egy újabb utalással véljük gyarapítani. Az Abádszalókon felállított hősi emlékmű, amelyet Kemény Simon szobrászművész alkotott és 1924-ben lepleztek le, „...zászlóra vigyázó honvédet ábrázol. A honvéd arca Kovács Pál fényképe alapján készült: rokonaihoz is hasonlítanak a szobor arcvonásai.”²⁶ Cseh Géza szerint így a világháború első hősi halottjának arcvonásait örökíti meg...²⁷

Újabb évfordulás eposz

A Tisza-tó mellett fekvő, csodálatos szépségű kisvárosban, Abádszalókon 2007. július 29-én katonai tiszteletadással újraavatásra került a felújított Nagy Háborús emlékmű.

Miként az 1914-es zimonyi, a 2007-es abádszalóki ünnepség is katonai tiszteletadással zajlott. Egyszerre avatták újjá a felújított emlékművet és temették újra jelképesen a 115 éve született Kovács Pál gyalogost. Fél négytől a debreceni katonazenekar adott térzenét. Pontban négykor harangzúgás közepette bevonult a szolnoki helyőrség díszszakasza, a cs. és kir. 68. gyalogezred korabeli „csukaszurke” egyenruhába öltözött hagyományörző járőre az ezred egykori csapatzászlajával, valamint a történelmi zászlósor, a katonai díszőrség és a Vitézi Rend országos, illetve Szolnok megyei zászlaja. A hagyományörző járőr a Magyar Királyi „Szolnok” Honvéd Hagyományörző Egyesület és a nagykáti Honvédtüzér Hagyományörző Csapat tagjaiból tevődött össze.

A Himnuszt követően elhangzott Gyóni Géza: *Csak egy éjszakára* című verse, ezt követően felcsendült a cs. és kir. „Prinz Eugen” induló. A megható ünnepi beszédek után a Történelmi Vitézi Rend főkapitánya bejelentette, hogy Kovács Pál gyalogost a Vitézi Szék posztumusz vitézzé ültette. A nemzeti szalag átvágását követően elhangzott Abádszalók 202 hősi halottjának neve, mialatt a helyi iskolás gyermekek egy-egy szál virágot helyeztek az emlékmű talapzatára minden hősi halott emlékére.

²⁵ *Szolnoki Újság*, 1934. június 10.

²⁶ *Dömötör* 1961.

²⁷ *Cseh* 1994.

Következett az ökumenikus egyházi szertartás, majd háromszoros dízsörtüzet lőtt a szolnoki helyőrség díszszakasza, s – korabeli Mannlicher puskákkal – a hagyományörző járőr. A koszorúzás után a helybeliek és a hősi halottak hozzátartozói elhelyezték a kegyelet virágait a felújított emlékmű talapzatán, végül a mai és a régi katonák díszmenetben vonultak el a Nagy Háborús emlékmű, alias Kovács Pál gyalogos szobra előtt. Az ünnepséget a Szózat, majd a Magyar Takarodó kürtszava zárta.

RÖVIDÍTÉSEK

<i>Cseh</i> 1994.	<i>Cseh Géza</i> : A nagy háború első halottja. <i>Jászkun Krónika</i> , 1994. június 21.
<i>Dömötör</i> 1961.	Abádszalók földje, népe, kultúrája. Szerk. <i>Dömötör Sándor</i> . Szolnok, 1961.
HL	Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
<i>Lándor</i> 1915.	A Nagy Háború írásban és képen. I. k. Szerk. <i>Lándor Tivadar</i> . Budapest, 1915.
Lexikon A–Zs. 2000.	Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Szerk. <i>Ravasz István – Szijj Jolán</i> . Budapest, 2000.

Az újkori harcmezőők lovagjai – vértések a Habsburg-haderőben

A vérteszerekek fénykorukban, a XVIII. század második felében és a XIX. század elején, a császári-királyi hadsereg legerősebb és legrégebbi lovas alakulatainak számítottak. Genezisük, korai történetük ugyanakkor más csapatnemekéhez hasonlóan alig ismert és teljes pontossággal nehezen rekonstruálható.

A tűzfegyverek megjelenése és elterjedése, valamint a gyalogság fő fegyvernemmé válása következtében ugyanis a nyugat-európai lovasság XVI. századi fejlődéstörténete egyértelműen az útkeresés jegyében telt. Alkalmazásukat meglehetősen bizonytalanság jellemezte. Számos, zsákutcának bizonyuló, rövid életű, gyakran egymáshoz meglehetősen hasonló, átmenetinek bizonyuló csapatnem jelent meg. Majd csak a század végén, illetve a következő század első felében kezdtek a későbbiekben is meghatározó, alapvető csapatnemek állandó formát ölteni felszerelés, fegyverzet és harcászati alkalmazás tekintetében.

Mindezek tükrében, a vértések létrejötte és fejlődése kapcsán a következők tűnnek többé-kevésbé biztosnak. A vértés megnevezéssel a XV. század végén találkozunk első ízben. I. Miksa német király¹ és osztrák főherceg ugyanis 1498. május 28-án keltezett pátensében, melyet az alsó-ausztriai rendekhez intézett, száz *Kyrissere*nek nevezett lovaskatona felállításáról rendelkezett.² A kizárólag nemesekből álló *Kyrissere*ket a lovagok mintájára lovaikkal együtt tetőtől talpig páncél borította.

Ennek kapcsán meg kell jegyezni, hogy a német *Kürass* kifejezés valószínűleg a francia *cuirass* (bőrpáncél) szóból származik és kezdetben a testet beborító páncélzat egészére utalt, később azonban már csak a tulajdonképpeni vértre vonatkozott, mely két részből, a mell- és a hátvértből állt. A *Kürassier*, magyarul vértés kifejezés pedig a *Kürasst* viselő katona megnevezéseként jött létre.³ Páncélos, nehézlovas mivoltuknak megfelelően a lököerőre alapozott erőteljes roham és a hidegfegyverekkel való harc volt alapvető rendeltetésük.

A *Kyriss* megnevezés azonban rendkívül rövid idő alatt, már az 1500-as évek elején eltűnt az ismert forrásokból, és helyette a német mintára felszerelt vagy röviden német lovasság elnevezés jelent meg, amely azonban továbbra is hasonló szervezeti formát takart. Az e névvel illetett lovasok teljes páncélzattal, két puskával, törrel és a XVI. század végéig lándzsával rendelkeztek.⁴

A klasszikus vértés csapatnem azonban valószínűleg az előbbiektől függetlenül fejlődött ki, mégpedig Németalföldön, a spanyolok ellen folytatott szabadságharc során, Nassau Vilmos orá-

¹ 1508-tól császár.

² *Wrede* 1901. 3. o.

³ A magyar népnyelv ugyanakkor a későbbiekben vasas német, illetve vasas névvel illetve a csapatnem hazánkban gyakran állomásozó katonáit.

⁴ *Wrede* 1901. 3–4. o.

niai herceg katonai reformjainak köszönhetően.⁵ A németalföldi mintára felszerelt és vértésnek nevezett lovasok a császári haderőben is hamarosan megjelentek. Így már Esztergom 1595-ös ostromában 1000 vallon vértés vett részt.⁶

A lőfegyverek jelentőségének növekedésével együtt már a XVI. század első harmadában kifejlődött a lovasított lövészek típusa is, akiket szintén önálló egységekbe formáltak.⁷ A páncélozott, de kézi lőfegyverrel ellátott nehézlovasokat fő fegyverük, a muskétánál jóval könnyebb és rövidebb, keréklakatos szerkezetű arkebúz nyomán eleinte főként arkebúzosoknak hívták.⁸

A lőfegyverek használata és a gyalogság szerepének meghatározóvá válása a lovasság harcászatiának is jelentős módosulását hozta. Alkalmazásukat gyakorlatilag alárendelték a gyalogságnak, és a szálfegyverrel végrehajtott, klasszikus roham helyett, immár az úgynevezett karakol vált körükben általánossá.⁹

A több, rendszerint öt sorban felsorakozott lovasság ezen harcászati mozgása azt jelentette, hogy a lovasok lassú jármódban, lőfegyverük hatótávolságán belülre megközelítették az ellenséget, majd mindkét pisztolyukkal, illetve arkebúzukkal az ellenségre lőttek, ezt követően pedig egy teljes jobb- vagy balfordulattal visszatértek az egység leghátsó sorába tölteni. Ezzel egyúttal szabaddá tették a helyet a következő sornak a tüzeléshez. E nagyszabású, de nem túl eredményes körforgás a csaták során a nehézlovasságnak szinte kizárólagos alkalmazási módjává vált. A kard használata ezzel összefüggően háttérbe szorult. Előbbiek révén egyúttal a lovasság legfőbb erőit, a gyorsaságot és a lendületet is egy időre elvesztette.¹⁰

A harmincéves háború legkiválóbb hadvezére, Gusztáv Adolf svéd király felismerte ezt, és könnyített felszerelésű vértéseit újfent a lendületes lovasrohamokra, a karddal vívott harcra képezte ki, amivel számos sikert értek el a háborúban. A későbbiekben azonban ismét a lóról folytatott tűzharc került előtérbe.¹¹

Hadszervezeti szempontból jelentős mérföldkönek bizonyult, hogy a harmincéves háborútól a császári lovasságnál is megjelent az ezred mint adminisztratív fogalom. Ezzel együtt a csapatnesztek fennállása is tartósabbá vált. A harmincéves háború kezdetén fennállt lovasezredek 500–1000 fősek voltak, és leginkább vértés- vagy arkebúzos ezred megnevezést kaptak. Állományukban, bár a névadó csapatnemhez tartozók mindig többségben voltak, a két csapatnem még többnyire keveredett és csak az alegységek szintjén különült el.¹² Sőt, újabb csapatnemként már 1602 végén megjelentek az úgynevezett dragonosok is a császári haderő soraiban.¹³ A „német mintára felszerelt lovasok” megnevezéssel jelölt katonatípus ugyanakkor ez időre már eltűnt.¹⁴

A vértéseket a harmincéves háború kezdetén még teljesen páncél borította. Vassisakot viseltek, sisakrostéllyal, nyakvérttel, továbbá rákötött mell- és hátvértet, vaskesztyűt, kéz- és lábvértet, valamint magas csizmát. Fegyvereik nehéz pallos és két pisztoly voltak. A súlyos teher miatt lovaik is a legerősebb fajtákból kerültek ki.

⁵ Denison György: A lovasság története. A legrégebbi időkől a jelenkorig. Ford. Szeles Dénes. Budapest, 1884. 202. o.

⁶ Bagi 2011. 112. o.

⁷ Bagi 2011. 111. o.

⁸ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Musk%C3%A9ta> (Letöltve: 2015. 02. 13.); Wrede 1901. 5–6. o.

⁹ Nagy-L. 2013. 30. o.

¹⁰ Csikány Tamás: Az európai hadművészet a harmincéves háborútól a XIX. század végéig. Budapest, 2001. 12. o.; Hadtudományi Lexikon, 1420. o.

¹¹ Hadtudományi Lexikon, 1420. o.

¹² Wrede 7., 8., 11. o.

¹³ Bagi 2011. 115. o.

¹⁴ Wrede 1901. 5. o.

Fennállásuk során legnagyobb számukat 1636-ban érték el. 66 ezredük állt ekkor fenn. A hosszú háborúskodás lezárását követően, az 1649–1650. évi hadseregcsökkentés nyomán azonban már csak kilenc ezredük maradt állva. A továbbiakban ezek, valamint egy dragonyosezred képezték a kifejlődő állandó császári hadsereg lovasságának magját.¹⁵ III. Ferdinánd császár ugyanis elrendelte, hogy kilenc gyalog-, kilenc vértés- és egy dragonyosezredet a korábbi szokásoktól eltérően ne oszlassanak fel, hanem béke idején is tartsanak fegyverben.¹⁶ Ettől kezdve lovas csapatnemként csak a vértéseket, illetve a dragonyosokat különböztették meg, az arkebúzosok ugyanis még a harmincéves háború vége felé eltűntek a császári haderő soraiból.¹⁷

A fennmaradt vértesezredek felszerelésében jelentős változás következett be a harmincéves háború utáni időszakban. A lovak páncélzata teljesen eltűnt, a lovasoké pedig az immár nyitott, de még tarkóvédővel és orrvassal ellátott sisakra, illetve kovácsoltvas mell- és hátpáncélra csökkent, esetenként azonban utóbbiakat is bőrből készült védőalkalmatosság váltotta fel.¹⁸ A páncél alatt világosbarna, jól záródó, bőrből, később gyöngyház szürke posztóból készült, csípőig érő, alacsony állógallérral és hajtókával¹⁹ ellátott rövid kabátot viseltek. Ezenkívül szorosan testhez simuló, többnyire vörös színű nadrágot, bagariabőrből készített, hosszú, térd felett végződő lovagló csizmát, a páncél felett pedig fehér, posztóból készült, a nyaknál összefogható, ujjatlan úgynevezett körköpenyt, illetve bőrkesztyűt hordtak.²⁰

Fegyverzetüket két darab méretes, esetenként a fél métert is meghaladó hosszúságú pisztoly és egy lovassági karabély alkotta, kiegészítve a hosszú egyenes pallossal. Lőfegyvereik kapcsán meg kell jegyezni, hogy a keréklakatos szerkezetű fegyvereket a lovasságnál ekkoriban már fokozatosan elkezdték kiszorítani a modernebb kovás fegyverek.²¹

1715 októberében VI. Károly császár elrendelte, hogy az akkoriban 12 úgynevezett rendes századból álló vértesezredek mindegyikében, előbbieik mellett egy karabélyos századot, korabeli kifejezéssel kompániát is állítsanak fel.

Az újonnan felállított alegységek az ezreden belül kitüntetett helyet töltöttek be. Szintén nehézlovasnak számítottak, így felszerelésük és öltözetük is hasonló volt a vértesekéhez, azonban lovaik könnyebbek voltak és a málhájuk is kevesebb volt, hogy szabadabban és akadálytalanabban mozoghassanak és harcolhassanak. Bár gyalogsági kiképzésben is részesültek, alapvető rendeltetésük a lovas tűzharc volt, ezért huzagolt csövű karabéllyal voltak felszerelve. Hidegfegyverük pedig, a vértesekétől eltérően, görbe szablya volt.²²

A XVIII. század közepén a vértések és a karabélyosok megjelenésében egyaránt jól látható változást hozott, hogy a soraikban már az 1720-as évektől megjelenő, háromszögletű, tollforgóval díszített és paszománnyal²³ szegett kalap viselete ekkorra kizárólagossá vált, teljesen felváltva a fémsisakot. A korszak jellegzetes viseletének számító, a polgári öltözetbe is átvett, három oldalán felhajtott, filcből készült kalap fejrészébe ugyanakkor 1757-től vágás elleni védelemként fémből

¹⁵ *Wrede* 1901. 8., 43–44. o.

¹⁶ *Nagy-L.* 2013. 14. o.

¹⁷ *Wrede* 1901. 8., 51. o.

¹⁸ *Meynert* 1854. III. k. 158. o.; *Wrede* 1901. 13. o.; *Zachar József*: Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. században. Budapest, 1990. 14. o.

¹⁹ Az ún. német kabát hosszú ujjait visszahajtván és gombbal rögzítve viselték, így láthatóvá vált a kabát színes bélése. Ezt nevezték hajtókának, mely fokozatosan az ezredek megkülönböztető jegyév vált. *Barcy* 1991. 13–14. o.

²⁰ *Berkó István*: A magyar huszárság története. Budapest, 1918. 11. o.; *Wrede* 1901. 14–15., 45. o.

²¹ *Meynert* 1854. III. k. 158. o.

²² *Meynert* 1854. IV. k. 54. o.; *Wrede* 1901. 45–46., 69. o.

²³ Fonalakból vagy fémszálakból szőtt lapos szalag, rendszerint zegzugos mintázattal díszítve. Neve az olasz „Passamano” szóból ered. *Barcy* 1991. 285. o.

készült, hajlított keresztpántokat is elhelyeztek.²⁴ Szintén ez évtől a vértések alul mindkét oldalt felhajtott rövid kabátjának fehér színt írtak elő pipacsvörös hajtókával, sárga vagy fehér gombokkal, vörös bélésel, valamint vörössel szegélyezett fehér vállrojtjal. Utóbbi azonban csak a jobb vállon viselték a tölténytáska szíjának rögzítése céljából.²⁵ Az egyenruházatra vonatkozóan 1765 és 1771 között kiadott rendeletek nyomán egységesen fehér posztónadrágot kaptak. Továbbá, ha nem díszben voltak, erre felhúzható, oldalgombolós vászonnadrágot, úgynevezett lovaglónadrágot is előírtak számukra, amit a csizmaszárra húzva viseltek.²⁶ Maga a csizma ugyanakkor jelentősen nem változott. A kabát alatt fehér színű, ujjas mellényt hordtak. A közlegényeknél a paszomány lekerült a kalapról, helyette színes oldalbojtokat viseltek. A körköpeny helyett pedig a fehér színű ún. *roquelaurt* vezették be, ami tulajdonképpen hosszú felsőkabát volt. Az egyes ezredek immár gyakorlatilag csak a paszományok, illetőleg oldalbojtok, valamint a sabraknak nevezett lótakaró színében, végül a nyereghez rögzített pisztolytáska borításában különböztek.²⁷

A fegyverzet tekintetében maradt az immár 1770 mintájú, 4 kg-os, 84 cm hosszú csövű karabély, kivéve az altiszteket, tőlük ugyanis ezt elvették, továbbá a pár pisztoly, valamint a 84-89 cm hosszú pengéjű, 2,8 kg tömegű pallos, amit immár csak az egyik oldalán éltek.²⁸ Hüvelye bőrrel bevont bükkfából készült. A legénység számára ugyanakkor 1771-től vasból készült, illetve vasbevonatú hüvelyt írtak elő. Ami a páncélzatot illeti, már csak a 7 kg tömegű, feketített mellvért maradt használatban. A hátrészt többé nem hordták, kivéve az 1787 és 1791 közötti, utolsó török háborút.²⁹

A lovasság harcászataát illetően is meghatározó változások vették kezdetüket ekkoriban. A század közepe táján II. Frigyes porosz király ugyanis ismét a szálfegyverrel, tömegben végrehajtott lovassági rohamot kezdte előnyben részesíteni, amihez értelemszerűen az ellenfeleknek is alkalmazkodni kellett.³⁰

Az új trend ellenére az 1745-től már császári-királyinak hívott Habsburg-haderőben továbbra is megmaradtak a karabélyosok, azonban az osztrák örökösödési háborútól (1740–1748) kezdődően, 80-100 fős kompániáikat gyakran anyaezredeikről leválasztva, önálló karabélyos csapattestet formálva alkalmazták.³¹ A folyamat betetőzéseként 1768-ban, hivatalosan és véglegesen is leválasztották a karabélyos századokat a vértesezredekről és két önálló karabélyosezreDET hoztak létre.

Miután a dragonyosok, karabélyosok, vértések és az 1758-tól rendszeresített *chevauxlegerek*³² egyaránt az örökös tartományokból, illetve a Német-római Birodalomból kerültek hadkiegészítésre, összefoglalóan német lovasságnak is nevezték őket. Ily módon különböztetve meg őket a huszároktól, illetve az 1778-tól a császári-királyi haderőben is megjelenő, lengyel ulánusoktól.³³

²⁴ Förster – Hoch – Müller 1978. 96. o.; Wrede 1901. 46. o.

²⁵ Wrede 1901. 47. o.

²⁶ Barcy 1991. 27. o.; Wrede 1901. 21. o. – A huszárezredekben is rendszeresített, majd a civil öltözködésben is teret nyert fenti viselet német neve, a *Reithose* a magyar népnelvben rajthúzli megnevezéssel terjedt el.

²⁷ Wrede 1901. 47. o.

²⁸ Krieg gegen die Revolution, 238–239. o.; Wrede 1901. 23. o.

²⁹ http://kavallerie.at/index.php?option=com_content&view=article&id=16&Itemid=27 (A letöltés időpontja: 2015. 02. 07.); Krieg gegen die Revolution, 239. o.; Wrede 1901. 48. o.

³⁰ Förster – Hoch – Müller 1978. 24. o.; Nagy-L. 2013. 30. o.

³¹ Wrede 1901. 69–70. o.

³² A francia eredetű „chevaux-léger” kifejezés könnyűlovast jelent, de magyarosan csak svalizsérnek hívták őket.

³³ Réfi Attila: A császári-királyi ulánusezredek törzstisztszjei a francia háborúk idején (1792–1815). Életrajzi lexikon. Pápa, 2016. 29. o.

1769-ben a gyalogsághoz hasonlóan a lovasságon belül is állandó számozást vezettek be. Az első helyeket az uralkodóház tagjainak tulajdonában álló ezredek foglalták el, majd ezeket követte a többi, a tulajdonos rangja, illetve rangidőssége szerint, végül a sort a határőrezredek zárták.³⁴

Ekkor 15 vértesezred állt hadrendben, négyet azonban 1775-ben megszüntettek, illetve egy ezredet ugyanekkor, egy másikat pedig 1779-ben dragonyossá szerveztek át. Így 1780-tól kilenc vértesezred maradt egészen 1798-ig.

Utóbbi esztendőben ugyanis, az első koalíciós háborút követően, a császári-királyi hadvezetés nagyszabású reformokat irányzott elő. Így mindenekelőtt megszüntették az egész lovasságon belüli rangszámokat, és helyette az egyes ezredek csapatnemenként kaptak, immár hadrendi számnak nevezett sorszámokat. Egyúttal elrendelték, hogy az ezredek ettől kezdődően állandóan az ezredtulajdonos nevével és hadrendi számukkal együtt jelöltessenek.³⁵

A század közepén megindult, majd a francia háborúk során még jobban kiteljesedő tendenciának megfelelően, miszerint a csaták során ismét a szálfegyverrel végrehajtott nagy lovasrohamok váltak jellemzővé, a karabélyos csapatnem végleg megszüntetésre került. Két ezredük állományát ugyanakkor három újabb vértesezred létrehozásához használták fel.³⁶ Ezzel immár 12 vértesezred állt hadrendben, legnagyobb számukat elérve a francia háborúk idején.

Az 1798-as reformokhoz kapcsolódóan a ruházatot, a felszerelést és a fegyverzetet illetően is átfogó változtatások kerültek végrehajtásra, ami karakteresen meghatározta megjelenésüket egész további fennállásuk idejére. A háromszögletű kalapot fekete bőrből készült, a homlokrészen sárgaréz lemezzel borított, római mintájú, archaizáló, tarajos sisak váltotta fel. A tisztek számára azonban szolgálaton kívül továbbra is engedélyezett volt a kalap viselete.³⁷ A fehér, rövid kabát állógallérjára paroli³⁸ került a közepén egy kis gombbal. Az ujjas mellényt alacsony állógallérral látták el, és nagy hőségben immár a rövid kabát helyett is viselheték. A *roquelaur* szintén állógallérral kapott parolival ellátva. Az oldalgombolós lovaglónadrág ekkor már szürke sávoly szövetszövetből készült. A csizma pedig jóval rövidebb lett, és a térd alatt végződött.

A továbbiakban is megmaradt mellvértet a szélénél a legénység esetében fehér bőrrrel, a tiszteknél pipacsvörös bársonnyal díszítették, utóbbiaknál a szegély aranyozott rézszögeket is kapott. A harcászati alkalmazás megváltozásával összefüggő jelentős változás volt, hogy a vértések esetében a karabély használatát megszüntették. Mindössze svadrononként nyolc fő maradt 1798 mintájú, 84 cm hosszúságú, úgynevezett rövid karabéllyal, további nyolc pedig huzagolt csövű, 69 cm hosszúságú, úgynevezett vadászakurtállyal felszerelve. A pisztolyokat azonban továbbra is meghagyták, akárcsak a lényegében változatlan formájú pallost.³⁹

Ezt követően a ruházat, a felszerelés és a fegyverzet a francia háborúk idején jelentősen már nem módosult. 1802. február 1-jével azonban három vértesezred feloszlásra került, egyet pedig dragonyossá alakítottak. Számuk ezáltal nyolcra csökkent.⁴⁰

Ami a francia háborúk utáni történetüket illeti, a lőfegyverek egyre növekvő hatékonysága az addig a csatatéren, tömegben alkalmazott nehézlovasság felhasználását fokozatosan behatárolta. Katonai elvárásá jóval inkább egy sokoldalú, a lovassági feladatok összességére egyaránt alkal-

³⁴ Nagy-L. 2013. 163. o.

³⁵ Wrede 1901. 47–48. o.

³⁶ Wrede 1901. 71. o.

³⁷ Haythornthwaite, Philipp – Fosten, Brian: Austrian Army of the Napoleonic Wars (2): Cavalry. (Osprey Men-at-Arms Series.) London, 1986. 11. o.; Wrede 1901. 24. o.

³⁸ A hajtókára, illetve a gallérra varrt színes szövetszík, mely az egyes csapattestek megkülönböztetésére szolgált.

³⁹ Karger, Johann: Die Entwicklung der Adjustierung, Rüstung und Bewaffnung der österreichisch-ungarischen Armee 1700–1809. Hamburg, 1998. 198. o.; Wrede 1901. 26., 48. o.

⁴⁰ Nagy-L. 2013. 188. o.; Wrede 1901. 48. o.

mazható, gyors és mozgékony lovasság vált. A vértések jelentősége ily módon egyre csökkent. Majd a modernizálódó tömeghadseregek korának beköszöntével létük egyértelműen anakronisztikussá vált. Ennek látható jeleként 1860-ban előbb névadó védőfelszerelésük, a mellvért viselését szüntették meg. Végül pedig, az 1866-os háború tapasztalatai nyomán, 1867-ben a még fennálló 12 vértesezredet dragonyossá alakították.⁴¹ A középkori lovagok újkori reinkarnációi ily módon végképp távoztak a történelem színpadáról.⁴²

RÖVIDÍTÉSEK

- Bagi* 2011. *Bagi Zoltán Péter*: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Budapest, 2011.
- Barcy* 1991. *Barcy Zoltán*: Évszázadok egyenruhái. Budapest, 1991.
- Förster – Hoch – Müller* 1978. *Förster, Gerhard – Hoch, Peter – Müller, Reinhold*: Uniformen europäischer Armeen. Berlin, 1978.
- Hadtudományi Lexikon *Hadtudományi Lexikon M–Zs. Főszerk. Szabó József*. Budapest, 1995.
- Krieg gegen die Revolution *Geschichte der Kämpfe Österreichs. Kriege unter der Regierung des Kaisers Franz. Krieg gegen die Französische Revolution 1792–1797. I. Bd. Wien, 1905.*
- Meynert* 1854. *Meynert, Hermann*: Geschichte der k. k. österreichischen Armee, ihrer Heranbildung und Organisation, so wie ihrer Schicksale, Thaten und Feldzüge, von der frühesten bis auf die jetzige Zeit. III–IV. Bd. Wien, 1854.
- Nagy-L.* 2013. *Nagy-L. István*: A császári-királyi hadsereg, 1765–1815. Szervezettörténet és létszámviszonyok. Pápa, 2013.
- Wrede* 1901. *Wrede, Alphons Freiherr von*: Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimente, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts. III/I. Bd. Wien, 1901.

⁴¹ *Wrede* 1901. 10., 34., 36. o.

⁴² Megemlítendő ugyanakkor, hogy a hagyományokhoz történő ragaszkodás jegyében több európai hadseregben, az első világháború kezdetéig hadrendben maradtak.

A magyar ruha kérdése az 1790–91-es országgyűlésen

„Nemzetem Törvényt tégy, kérlek, a' ruhárúl.”
(Gvadányi József)

Kultúrtörténeti kuriózum lehetett volna, ha az 1790–91-es diétán a magyar ruha kötelező viseléséről kimunkált törvénytervezet elnyeri a szentesítést. Nem nyerte el. Bejárta ugyan a szabályos utat, II. Lipót magyar király azonban nem írta alá, és – talán átlátszó indoklással, de finom ízléssel és jó taktikai érzékkel – visszaküldte az országgyűlésnek. Ha sikeres a procedúra, a magyar nemesség, már nemcsak önszántából, hazafias lelkesedésből, de törvény által kötelezve járhatott volna szeretett nemzeti ruhájában. Ritka példa, hogy a külső ilyen mérvű, szinte totális szabályozásával a legmagasabb törvényhozási fórum foglalkozzon.¹ Ruharendeletek, „fényűzés elleni törvények”, jellemzően alacsonyabb fórumokon születtek, lokális jelleggel törvényhatóságok, vármegyék, városok szintjén. Céljuk elsődlegesen a tékozlás, a pazarlás visszafogása, nem kimondva azonban több is: megerősíteni netán helyreállítani az adott közösség megbomlott rendjét, hagyományos hierarchiáját. Ezek a rendeletek jogtechnikailag tiltó jellegűek, szankciókkal is azokat sújtják, akik megbontják a közösség rendjét, tiltott holmikat viselnek, magukra veszik a hierarchiában felettük állók külsőségeit. A magyar ruháról szóló törvénytervezetben a hangsúly nem a tiltásra, hanem a kötelezésre esik, azaz, akik a kötelezés ellenére nem viselik magyar ruhájukat, vagyis nem vallják meg azonosságukat, nem vállalnak közösséget a magyar nemességgel, a „magyar nemzettel”, azokat büntetnék.

A nyilvánosságban ekkor már évtizedes és szenvedélyes vita folyt a magyar ruháról, ennek élén a korszak olyan szépírói álltak, mint Gvadányi József, Ányos Pál, Dugonics András, Péczely József.² A diskurzus épp a nyolcvanas és a kilencvenes évtized fordulójára ért csúcspontjára a koronaőrző bandériumok huszáros viseletének megannyi közköltészeti felmagasztalásával. A magyar ruha és a hozzá társított más tartalmak: magyar nyelv, magyar katonaság, a magyar nemesség II. József uralkodás alatt elszenvedett megannyi sérelme, megtépázott önérzete, és szerepének újra pozicionálása egymásba fonódva, diffúz egységként jelent meg a kor közhangulatában. A magyar ruha saját valóságán túli jelentést nyert, protest-viselet lett, a nemzeti-konzervatív tiltakozás

¹ Az 1790–91-es országgyűlés gazdag irodalmából két klasszikus munka: *Marczali Henrik*: Az 1790/1-diki országgyűlés. Budapest, 1907.; Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta *Mályusz Elemér*. Budapest, 1926.; A XVIII. századi törvényhozási gyakorlatra: *Szijártó M. István*: A Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792. Keszthely, 2010.

² *Nagy Ágoston*: Republikánizmus és csinosodás között. A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül. *Korall*, 55. (2014) 22. sz. 45. o. (http://epa.oszk.hu/00400/00414/00046/pdf/EPA00414_korall_55.pdf; a letöltés időpontja: 2017. 11. 15.) Vö.: *Nagy Ágoston*: „...a falusi nótárius a diaetát le írta, az egész világgal koczódik abba...” A viselet és az idegenség toposzainak eszmetörténeti kontextusai Gvadányi politikai röpirataiban. (<http://magyarszak.uni-miskolc.hu/csv/kiadvany.php?item=55> (A letöltés időpontja: 2013. 08. 19.); *Nagy Ágoston*: Korona, viselet, reprezentáció. Eszmetörténeti vázlat. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop422b/2010-0008_kotet25_04_nagy_agoston_korona_viselet_reprezentacio_eszmetorteneti_vazl/04_nagy_agoston_korona_viselet_reprezentacio_eszmetorteneti__4_4.html (A letöltés időpontja: 2017. 11. 15.)

látható jele II. József nemesi kiváltságokat sértő hatalomgyakorlásával szemben. A viselet, mint a nemzeti ellenállás egyik szimbóluma, a hazafiság morális és politikai pozíciójának látható jele volt, s ekként természetes módon kötődött a nemesi ideológiához, a magyar nyelvhez, a „magyar haza” és a „magyar natio” fogalmához.

A hazai közvélemény különösen akkor lelkesedett, ha kívülről kapta a dicséretet a magyar ruha. 1790 januárjában nem akárkitől jött a dicséret – magától Kaunitz kancellártól. A herceg magyar mágnásokat látott vendégül, köztük egy huszártisztet, akit a herceg tetőtől talpig megmustrált, miután „majd fertályórás társalgás következett a vitézi magyar öltözetről, annak más öltözetek felett való hasznos és díszes voltáról... Abban bizony nincs semmi kivetnivaló, minden részlete a helyén van, nincs egyetlen része sem, melynek nagy, szembetűnő haszna ne volna, vagy a jó íznek regulái szerint éppen oda ne illene ahol van.”³

És Jellemző a korhangulatra az a büszkeségtől dagadó tudósítás is, amely a magyar országgyűlés küldöttségének augusztus 20-i bécsi bevonulásáról szól: „Fenn fog főképpen az külső Országgi Követeknél maradni, ama kellemetes látás örök emlékezetekben, amelyet szerzett azon 52 úri személyekből álló Deputációja Országunk Gyűlésének, a’ melly Aug. 20dikán jelent volt meg az udvarnál Magyar Vitézi Öltözetben. Mert azoktól fogva Belle Nation, a Szép nemzet nállok, és más méltóságoknál a’ Magyarok neve”. Természetesen a szép nem öltözetei is gyönyörűségesek... Ugyanis az igaz magyaros viselet az idősetske Dámát ifjabbá, a testet kartsúvá változtatja, a’ nagy főt a magyar főkötő mérsékli, a’ kicsit kellemetessé teszi.”⁴

De térjünk vissza Pozsonyba, a Diétára! A 41. ülésnapon, Szent András havának 27. napján tárgyalták azt a tíz vegyes témájú törvénytervezetet, amelynek egyik cikkelye („A Nemzetnek tulajdon öltözetének megtartására”) foglalkozott a magyar ruhával.⁵ A törvénytervezetet a vármegyék felküldött programjai ihlették. Csongrádból például ilyen ajánlás érkezett: „Bármilyen állású ember, aki ez országban állandóan lakik vagy földbirtokkal bír, akár férfi, akár nő, csakis hazai magyar viseletben járhat.” Aki ezt megszegi, szigorúan büntetik, ha praelatus, báró vagy főispán 400, ha köznemes 100 forint pénzbírsággal, ha polgár vagy paraszt börtönnel, szükség szerint testi fenytéssel sújtasson. Ezen kívül pedig tiltott legyen mindenfajta ruhabeli fényűzés, szabályokat kell hozni, hogy ki-ki a számára elrendelt színű és formájú ruhában járjon. Amikor pedig a nemesiség („az egész nemzet”) ősi kötelezettsége szerint táborba száll, a sereg számára „egyenlő viselet” állapíttassék meg, oly formán, hogy a ruha színe kerületenként más és más legyen, a kereskedők pedig csakis oly szövözetet vagy posztót árulhassanak, amilyen szín abban a kerületben elő van írva, más színű szövet árulása elkobzás terhe mellett tilos.⁶ A programot a Diétán maga a vármegyei alispán, Kárász István képviselte, akinek, mint a nemesi ellenzék egyik legelszántabb vezérének, Mályusz Elemér szerint nagy valószínűséggel a végleges törvénytervezetet is köszönhetjük.⁷

³ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. 199–200. o.

⁴ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. 554. o.

⁵ Az országgyűlésen történekről naplószerű feljegyzés („jegyzőkönyv”) készült, amelynek több egymás utáni, azonos szövegű kiadása is ismert. Magunk az alábbi variánst használtuk: „Naponként való jegyzései az 1790dik esztendőben Felsőes II dik Leopold Tsászár és Magyarországi király által, szabad királyi városába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt ’s Szent András havának 3dik napjára Pozsony királyi városába által-tétegetett, s ugyanott következő 1791dik esztendőben, Böjtmás havának 13dik napján béfejezett Magyar Ország Gyűlésének. Budán, a’ Királyi Akademia betűivel M DCC XCI. 265. o.

⁶ *Dr. Zsilinszky Mihály: Csongrád vármegye története. II. rész, Budapest, 1898. 209. o.*

⁷ Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai, 25. o.; Kárász Istvánra lásd: *Szrenka Éva: „Nemes Sz. Kir. Szeged Város Piacza” az 1840-es években.* http://epa.oszk.hu/01600/01609/00029/pdf/MFME_EPA01609_1987_1_285-290.pdf (A letöltés időpontja: 2017. 12. 15.)

A tervezet első változata már nyáron, Budán elkészült, azt Pozsonyban egy Vegyes Bizottság még átdolgozta, így került vitára november 27-én. Néhány ellenvetés ugyan volt, de a tervezetet elfogadták, és Sándor Lipót nádor és Batthyány József György királyi főasztalnok ellenjegyzésével megerősítve december 2-i dátummal felküldték a királyhoz.⁸

A magyar kancellária, a hivatali rendnek megfelelően, előzetesen véleményezte a cikkelyt – álláspontja elutasító volt: nincs nemzet a világon, amely a saját méltóságát ruhaviseléshez kötné; továbbá: amilyen helytelen dolog bárkit is eltiltani attól, hogy olyan ruhát hordjon, amilyen neki tetszik, ugyanolyan helytelen az is – merthogy nem egyeztethető össze az egyes polgár szabadságával –, ha mindenkire nézve kötelezővé tennék egy bizonyos ruhatípus hordását. Ámde mivel a magyar rendeknek ez a cikkely láthatóan igen fontos, ezért a visszautasítás inkább megértő legyen. Célszerű lenne, ha az uralkodó deklarálná, hogy igen becsüli a magyar ruhát, s mint ahogy eddig is kedvére volt, ha a magyarok az udvarban saját nemzeti ruhájukban jelentek meg, ez így lesz a következőkben is. Annak viszont nem látja értelmét, azaz a király nem látná értelmét, hogy erről külön törvényt is hozzanak a magyar országgyűlésben, mert a nemzet méltósága inkább függ a polgári erényektől és jól működő intézményeitől, mintsem a ruhabeli külsőségektől – így a kancelláriai állásfoglalás. Az Államtanács osztotta a Magyar Kancellária álláspontját, s lényegében a király is elfogadta, azt a passzust azonban, hogy előszeretettel viseltetne a magyar ruha iránt, s hogy azt az udvarban is szívesen látná, a kancelláriai véleményből kihúzatta.

A törvénytervezet sorsáról bő három hét múlva, 1790. december 24-én határozott az udvari konferencia. Az ülésen Ferenc főherceg (a későbbi uralkodó) elnökölt, jelen volt Sándor Lipót nádor, Batthyány József primás, Zichy Károly országbíró, Ürményi József perszonális, Pálffy Károly magyar kancellár, Pászthory Sándor kancelláriai tanácsos, Eger Ferdinánd és Izdenczi József magyar államtanácsosok, Kaunitz kancellár képviselőjében Anton Spielmann államkancelláriai referendárius és Anton Vogel, az államtanács titkára mint jegyzőkönyvvezető.

Az ülésen a jegyzőkönyv⁹ szerint először Zichy Károly szólalt meg, lényegében megismételte a kancelláriai véleményben leírtakat, hozzátéve, hogy igen rosszul venné ki magát, ha a magyar öltözékeket bárki is nem szabad akaratából hordaná. Izdenczi pedig ehhez még azt fűzte hozzá, hogy az ilyen dolgok, mármint a viselési kényszer a nemesi kiváltságokat, a nemesi szabadságot is csorbítja. A ruha ráadásul igen sok pénzébe kerülne a magyar nemeseknek, következésképpen az országnak, mivelhogy a drága ruhaanyagokat, prémekeket külföldről kellene behozni az országba. Pászthory, aki valószínűleg a kancelláriai felterjesztés tételes kidolgozója volt, hűen a leírtakhoz, annyit szólt hozzá, hogy a törvényt finoman és diplomatikusan utasítsák el, de az mindenképpen benne kellene legyen a visszairatban, hogy a király nagyra értékeli a magyar ruhát, amit azzal is kimutat, hogy alkalomadtán azt saját maga is viseli.

A konferencia végül is Pászthory hajlékony szövegezésének elfogadását javasolta, s az uralkodó is áldását adta. Amit pedig korábban a kancelláriai előterjesztésből kihúzatott, tudniillik a személyét érintő tételeket, azok részben visszakerülhettek; vagyis ő maga szívesen viseli a magyar ruhát, az azonban, hogy örömmel látná az udvarban a magyar ruhát mint udvari öltözetet, kimaradt.¹⁰

⁸ Naponként való jegyzései, II. rész, 330. o. „Az úgy nevezett praesentialis Articulusok eránt, ő Felségéhez küldött Representatio, mellyhez kaptoltatott a Zsidóknak a K. Városokban való megmaradásokról szóló Tzikkely és az igazságszolgáltatása eránt készített munka.” A minket illető 9. cikkely a „Nobiles Regni utriusque sexus utantur Vestitu Hungarico” címet viseli. „Cum Dignitati Gentis Conveniat, Linguam Vestitumque proprium retinere; ideo ut omnes Regni Nobiles utriusque sexus Nationali Vestitu Hungarico utantur, nec secus in ambitu Regni in Publicis Nobilioribus Societatibus conveniant, statutum est.”

⁹ Sándor Lipót főherceg nádor iratai, 286–320. o.

¹⁰ Sándor Lipót iratai, 318. o.

Így nem sérült a magyar nemesség nemzeti önbecsülése, és megmaradt – legalábbis elvárás szintjén, az udvar viseleti intaktsága.¹¹

Lipót magyar ruhához való viszonyulása láthatóan ambivalens. Pozsonyban, a koronázás napjaiban – erről a korabeli sajtó lelkendezve számolt be – minden protokolláris megjelenésekor magyar ruhát hordott, bizonytalansággal huszáregyenruhát, ezredének, a Császár huszárezrednek a formaruháját. Ebben vonult be november 11-én Pozsonyba¹², ugyanígy volt az udvari estélyen,¹³ majd a nádori beavatáson is.¹⁴ Magán a koronázási szertartáson viszont „polgári” magyar ruhát viselt.¹⁵ Hozzá kell tennünk, hogy a kor nyelvezete nem mindig tesz különbséget a huszáregyenruha és a magyar ruha között. Mindkettő magyar nemzeti öltözetnek számított, huszár uniformis vagy magyar ruha, mindegy volt, melyik névvel illették, ugyanazt jelentette. Lipót tehát, amikor felvette a Császár huszárezred egyenruháját, azt minden további nélkül magyar ruhának is értelmezheték.

Bizonyos, hogy II. Lipótnak huszárruháin kívül is több öltözet magyar ruhája volt, és erről a korabeli közvéleménynek is tudomása lehetett. Amint az újságok hírül adták, Ragáts mester, aki Bécsben a Nemesi testőrség hivatalos szabója volt, egyszerre négy öltözet magyar ruhát készített a császár számára, a hozzájuk való csizmákat pedig Herdi csizmadia. „Óh Egek! Óh szerentsés czérna, és ár, mely ezen csizmát fogja készíteni! – így a mester, akit még személyében is megtisztelt a szerencse, hogy meg is érinthette Lipót felséges lábát, bokáját, sőt még a térdét is, amikor méretet vett a csizmához. Herdi a mérés után megkérdezte, milyen legyen a sarkantyú: arany vagy csak aranyozott? – árban ugyanis jelentős különbség van a kettő között. Ekkor állítólag, legalábbis a sajtó szerint, az alábbi királyi szavak hangzottak el: „Eredj, egészen aranyat, egészen” – mind ez még németül, majd magyarul kétszer egymás után: „De tsinos legyen!” Herdi műhelyében egyébként hat pár magyar csizma készült Lipót lábára.¹⁶

A másik fontos személyiség ezekben a napokban a frissen választott nádor, Sándor Lipót. Pozsonyi beiktatásán ő is magyar ruhát viselt: „...a nádorispány arany fonalakból szőtt, s arany pillangókkal és drága kövekkel kirakott materiából készült nemzeti öltözetünkben, s különösen a dolmányon fellyüli palástossan vett mentében. Tsizmája, az úgynevezett tükör köveknek nemesebb nemével volt kirakva” – tudósított a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*. A ruha azonban nem az övé volt; kölcsönbe kapta IV. (Bourbon) Ferdinánd nápolyi királytól.¹⁷ Sándor Lipótnak

¹¹ F. Dózsa Katalin: Az udvari díszruha története. *Tanulmányok Budapest múltjából*, 29. (2000) 95–104. o.; A Magyar Divat 1116 éve. A magyar öltözkéltúra képes története a Honfoglalástól a 21. század elejéig. Szerk. F. Dózsa Katalin. Budapest, 2012. 36–51. o.

¹² „Ő Felsége 6 lovas zöld aranyos úti hintaja, melyben tsak maga ült a’ Ts. ’s Kir. Felség, fényes Magyar Öltözetben. Fejét gyönyörű fekete kótsagtollas kalpag ékesítette”. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. 619. o. Azaz, mint egyenruha: fekete leffentyűs kalpag, aranygombos sötétkék mente dolmány és nadrág.

¹³ „...meg jelent a’ Király is az említett palotában, maga Regimentje formaruhájában, kalpagossan, széles, karddal, és tarsollyal, melylyen maga nevének kezdő betűi L. S.” *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. 624. o.

¹⁴ „...holott is minekutána bé ült volna Ó Felsége, saját Huszár Regimentje formaruhájában, s kalpagossan, az maga Kir. Székébe...” *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. 629. o.

¹⁵ „Végre maga a ’Király lovaglott, arannyal ki varrott polgári magyar ruhában ’s kalpagossan.” *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. 640. o. A „polgári” mint jelző, a magyar díszruhára utal. Az bizonyos, hogy magyar mentéje volt, amit szertartás során, amikor a szent olajjal felkenték volna, levették róla, majd az aktus után újra ráadták. Ezután borították a vállaira Szent István palástját. Uo. 643. o.

¹⁶ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. 595–596. o. Nagy valószínűséggel ezekben az öltözetekben láthatjuk az egyébként nem túl sok róla készült magyar ruhás képen. A király magyar ruhás ábrázolásairól az információkat F. Dózsa Katalinnak és Gödölle Mátýásnak köszönöm.

¹⁷ IV. Ferdinánd 1790 nyarán egyszerre öt öltözet magyar ruhát készíttetett magának, sőt, magyar ruhában szándékozott bevonulni hazatérésekor Nápolyba is. Dicsérte is magyar ruhát, hogy egyáltalán nem kell más nemzetek

akkor még nem volt más magyar öltözete, csak regimentje¹⁸ huszárezredesi egyenruhája, ami talán malőr, de persze megvolt rá magyarázat, legalábbis a *Hadi és Nevezetes Történetek* szerint: „...nem tudhatta bizonyosan, előre nádorispánnyá leendő választását, ezért regimentje formaruháján kívül nem is volt más magyar öltözete. Méltósága elnyerése után pedig késő lett volna már újat készíttetni; arra való nézve a nápolyi király adta oda neki a maga gála magyar köntösét, s az igazítottat nagy sietséggel hozzája”.¹⁹

Maradt azért magyar ruhája IV. (Bourbon) Fernánd nápolyi királynak is, mint már tudjuk, őt öltözet magyar ruhája volt, s nyilván ezért is volt népszerű ő és hitvese, Mária Karolina is Magyarországon. „Az külső országi fejedelmek és fejedelemlék közül legelsőek voltak, a kik dicső magyar nemzetünket nemcsak az, hogy szerették, hanem ennek kinyilatkoztatására magyar nemzeti ruhánkat felséges testekre érdemesíteni és ugyanezen magyar nemzeti köntösben a mi felségesen uralkodó jó királyunknak megkoronáztatásának napján az magyar nemzeti seregnak díszesítésére örömmünnepet ülni méltóztattak... –a Szatmár vármegyei rendek elégedetten konstalták a koronázásról Széchényi Ferencnek írt levelükben.”²⁰

De vissza az országgyűlésre! A követek január 24-én érkeztek vissza a királyi válaszokkal Pozsonyba. Amint a fentebbiekben láttuk, a király nem adta nevét a magyar ruháról szóló cikkelyhez. A visszaküldött törvényeket ilyenkor vagy tovább tárgyalták, átszövegezték és újra felküldhették az uralkodóhoz, vagy egyszerűen levették a napirendről. Ez utóbbi történt a ruhatörvénynyel. A szabolcsi követek vármegyéjüknek küldött jelentésükben így foglalták össze a történeteket: „A magyar ruházat ugyan törvénybe nem tevődhetett, mivel őfelsége azzal biztat, hogy maga is megbecsülvén ezen öltözetet, az ország nagyjai ebben jó példát fognak mutatni, amely is oly reménység alatt, hogy a jó erkölcsökkel meg fog az jobbíttatni, amit most törvényvel akarnak igazítani, még most jövődre halasztódott.”²¹ Vagyis, ahogy a magyar rendek értelmezték Lipót választát, csak prolongálták a törvényt.

Törvény a szó klasszikus értelmében azonban később sem lett belőle. És egy rövid időre alábbhagyott a magyar divat is. Míg Pesten és Budán, nyáron, amíg zajlott az országgyűlés, tombolt a magyar-ruhás eufória, őszre a külsőségekben pompázó hazafias lelkesedés már kevésbé volt érzékelhető. Amint az 1790-es esztendő egyik leghűségesebb krónikása, Keresztesi József írja: a magyar urak már csak olyanok voltak, „mint akiknek az orrok vére foly, a pompázás alább szállott, a paszománt fekete szőrzinorrá változott, kalpagot ritkán lehetett látni, a nagy kalapok helyreállottak, a pompás magyar köntösök helyett sokan kaputokba öltöztek. Ilyen ám a magyar! minden buzgósága hasonlít a pozdorja tűzhöz, mely először ropogva ég, aztán pedig elalszik, és unalmas füstöt hagy maga után.”²²

---

előtt szégyelleni a magyar ruhát, „hiszen az egész világon tudják, hogy a mi nemesi rendünk katona”. *Magyar Kurir*, 1790. 1356. o.

¹⁸ Sándor Lipót 1784-ben lett a Kálnoky Antal alapította regiment, a későbbi legendás 2. (Hannover-) huszárezred ezredtulajdonosa. 1795-ben bekövetkezett haláláig tulajdonolta az ezredet. Magyar ruhája, az ezred hivatalos uniformisa volt: veres leffentyűs kalpag, aranygombos, világoskék dolmány, nyusztprémes mente és nadrág.

¹⁹ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. 639. o.

²⁰ *Fraknoi Vilmos*: Gróf Széchényi Ferencz, 1754–1820. (Magyar Történeti Életrajzok.) Budapest, 1902. 153. o.

²¹ Idézi *Kujbusné Mecsei Éva*: 1790/91-es diétai történések a szabolcsi követjelentések tükrében. In: Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv, 12. Nyíregyháza, 1997. 127. o. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZSM_Ek_12/?pg=102&layout=s (A letöltés időpontja: 2017. 12. 10.)

²² Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén, Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Szakács József 1821–1822-ben készített másolatából közzétette *S. Hoffer Endre*, Pest, 1868. 315. o.

Ami persze csak részben volt igaz. A magyar ruha tüntető, rebellis attitűdje a következő pár évtizedre ugyan valóban visszaszorult, a magyar nemesség azonban változatlanul nemzeti szimbólumként tekintett rá. A reformkor beköszöntével pedig újra rebellis tartalommal töltötte fel.

RÖVIDÍTÉSEK

- Naponként való jegyzései   Az országgyűlésen történekről naplószerű feljegyzés („jegyzőkönyv”) készült, amelynek több egymásutáni, azonos szövegű kiadása is ismert. Magunk az alábbi variánst használtuk: „Naponként való jegyzései az 1790dik esztendőben Felsőes II dik Leopold Tsászár és Magyarországi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt 's Szent András havának 3dik napjára Pozsony királyi várossába általtétetett, s ugyanott következő 1791dik esztendőben, Böjtmás havának 13dik napján béfejezett Magyar Ország Gyűlésének. I–II. rész. Budán, a' Királyi Akademia betűivel M DCC XCI.
- Sándor Lipót iratai   Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Kiadta, a bev. tanulmányt és a magyarázatokat írta *Mályusz Elemér*. Budapest, 1926.

Husziták és bratrikok a középkori Magyarországon

A XV. században Európában több olyan folyamat indult el, amely az első komoly változásokat jelezte a feudális hadügyben. Ezt alátámasztja az a vélemény, miszerint amely a XV. század e tekintetben átmeneti fejlődési időszakot jelent: a hadügy ekkor egy soktényezős, többé-kevésbé hatékony és nagyon sokszínű történeti jelenség volt. A feudális lovassággal szemben a zsoldos gyalogos sereg állt, az általános országos felkelés (insurrekció) oldalán zsoldos hadak harcoltak, valamint megjelent a tábori tüzéség.¹

A nehéz, páncélozott lovagi típusú lovasság a XV. századi hadtereken folyamatosan tért veszített, a gyakorlott gyalogság képes volt mind gyakrabban ellent állni, és a középkor végén a tüzéséggel együttműködve a hadászat új trendjeinek legprogresszívebb elemévé és képviselőjévé fejlődött. A lovag – mint effektív harcos – szerepét a bérért harcoló, a harcot hivatásnak tekintő zsoldos vette át, aki egyben az új típusú harcos megtestesítője lett.²

A huszita hadügy fő jellemzői

A huszita hadügy, amely a huszita forradalommal egy időben formálódott Csehországban 1419-ben, egy rövid, de jellegzetes időszakot jelent az európai hadtörténelemben. A husziták az adott kor viszonyait tekintve atipikus hadsereget szerveztek, a szociális összetétel és a taktika vonatkozásában. A huszita hadseregben voltak gyalogosok és lovasság csapatai, tűzfegyver- és számszeríj-lövészek, tehát a huszita hadászat és harcászat a hadsereg összes összetevőjével számolt.³

¹ A jelenkori (elsősorban nyugat-európai) hadtörténeti irodalomban a legjobb és leggyakrabban idézett műnek a középkori hadügyről: *Contamine, Philippe: La guerre au moyen age*. Paris, 1980., angol fordításban: *War in the Middle Ages*. Oxford, 1984. című munkáját tekintik. A hadügy középkori időszakát a modern csehszlovák, szlovák és magyar historiográfiában három alapszintézis taglalja: VDCŠ I.; VDS I.; Magyarország hadtörténete (I). A honfoglalástól a kiegyezésig. Budapest, 1984. A magyarországi középkori hadüggyel a szlovák irodalomban átfogóan csak egy monográfia foglalkozik: *Segeš 2004*. A gazdag magyar irodalomból, amely a késő középkor hadtörténetével foglalkozik: *Kubinyi András: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, 2007. A lovasság több aspektusát magyar történeti összefüggésben *Veszprémy László: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztetek, hadmérnökök a középkori Magyarországon*. Budapest, 2008. című műve mutatja be. Mindegyik mű közli a releváns irodalmat is.

² A zsoldosokról a középkori Magyarországon: *Tóth 1925*. 16. skk. o.; *Rázsó Gyula: A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusai Magyarországon a XIV–XV. században. Hadtörténelmi Közlemények*, 9. (1962) 1 sz. 160–217 o.

³ A huszita hadügyről: *Durdík 1954*. Nem szabad elfelejteni a régebbi, de módszertanilag és a forrásanyag szempontjából kitűnő szintézist: *Toman 1898*. A husziták felszereléséről lásd: *Ključina, Petr – Romanák, Andrej: Člověk, zbraň a zbroj v obraze doby*. I. díl. 5. – 17. stol. Praha, 1983. 184–190. o.

A huszita hadügy dinamikája más volt, mint az angol íjászoké, vagy a svájci gyalogosoké. A huszíták tevékenysége sokkal rövidebb időszakokra koncentrálódott és sokkal intenzívebb volt. A huszíták harcmódora, melynek alapja a flexibilitás és a találékonyság volt, továbbá a szekérvár kihasználása és a hadsereg effektív, nagyon dinamikus megszervezése. A huszita harcászat kialakítására nem egészen négy év volt elegendő, és még Jan Žižka életében befejeződött.⁴ A huszita szövetségek tábori hadai, amelyek a huszita forradalom végéig bizonyos prototípusai maradtak a jövőbeli állandó zsoldoshadseregnek, a huszita taktikát egy egységesített formára építették. A huszita hadügy dinamikája – amint erre Petr Klučina rámutatott – viszont egyenlő volt saját megtorpanásának, illetve sematizálásának lendületével.⁵ A huszita hadsereg sikerei ösztönözték az ellenséget a gyors utánzásra, illetve a huszita harcmódor átvételére, bár néha csak mechanikusan. Erről egy egész sor hadrendelet, előírás és instrukció tanúskodik.⁶

Leghíresebb alakulata a huszita tábori hadseregnek a hadiszekerek voltak, amelyeket egyaránt használtak szekérvárnak és szállításra. A legkisebb egység a hadiszekér volt, ennek parancsnoka a szekérkapitány (*hejtman vozu*). A legénység rendszerint két csoportra osztdott. Az első védte a szekeret és a vontató állatokat az ellenség közelségében a menetelés alatt úgy, hogy a mozgó szekér körül voltak felállítva és a szekérvár építésénél, s biztosították a védelmet a közelharc esetén. Ezt az egységet rendszerint a pajzsosok, cséplősök, kopjások és alabárdosok, néha parittyások alkották. A második csoportot az íjászok és lóvászok alkották, akik lőfegyverekkel – kézi puskákkal, szakállas puskákkal, tarackokkal nagyobb távolságra – lőttek és megsemmisítették a támadó ellenség sorait, akik a szekérvárat próbálták bevenni.⁷ A szekerekből szekérvárat építettek, amely a tábori erőd funkcióját töltötte be. A konkrét kivitelezése a terep adottságaitól, az időjárástól, az ellenség és a támadás erejétől, valamint más körülményektől függött. A huszíták felszerelésében nem voltak addig ismeretlen fegyverek, de nagyon hatékonyan tudták használni az összes, addig ismert eszközt, mellyel páratlan hatást voltak képesek elérni a taktikában és a harci bevetések során. Fontos szerepet játszottak és az erkölcsi és hadi erő forrásai voltak a huszita harcosok számára a katonai előírások⁸ és az énekek.⁹

⁴ Klučina, Petr: Husitská revoluce na pozadí dobových válek a vojenství. In: Husitský Tábor 2007. 533 o.

⁵ Uo.

⁶ Néhány előírás, pl. az 1428-ban kiadott Nürnbergi határozat, a Sziléziai határozat 1429-ből, a Frankfurti rendelet 1444-ből, vagy von Eybe lovag hadrendelete 1500-ból, in extenso. Lásd: Toman 1898. 392–459. o.

⁷ Huszita előírás a hadiszekerek számára nem maradt fenn. Az 1429. évben kiadott Sziléziai határozat szerint, amely arról ad tanúságot, mily mértékben vették át külföldön a huszita harci modort, a szekér személyzetét 6 íjász, mindegyik 4 csomó nyílal mindegyik fegyver számára, két lóvész kézfegyverrel és 4 csomó golyóval, valamint elegendő lőporral, 4 alabárdos, 4 cséplős és két szekeresz (*vozataj*) alkotta. Lásd: Durdík 1954. 117–118 o.

⁸ Lásd: Staročeské vojenské řády. K vyd. přípr. Svejkovský, František. Praha, 1952. A legfontosabb előírás trocnovi Jan Žižka Hadi rendelete volt, amely a harmadik huszita hadi rendelet volt. Alapjában véve ez egy feljegyzés a Žižka testvériség határozatáról, melynek tagjai 1423 tavaszán Némecký (ma Havlíčkův) Brodban találkoztak. A rendelet összesen 12 cikkelyt tartalmaz, melyek elsősorban a fegyelemre összpontosítanak. Tartalmuk szerint az előírások a következő csoportokra oszthatók: előírások a fegyelemről a harci feladatok teljesítésénél menetelés közben és az őrködés alatt, konkrétan az 1–3., 5. és 6. cikkely. Az imádkozásról a harc előtt a 4. pont, a rendről és erkölcsi életéről a hadseregben a 8., 9. és 11. cikkely szól. A 7. cikkely a zsákmány elosztását szabályozza, a 10. a szökevényekről szól. A befejező, 12. cikkely hangsúlyozza, hogy a harc az ellenséggel nem tűr kompromisszumokat és kemény kell, hogy legyen. Uo. 23–27 o. Lásd továbbá: Segeš – Šedová 2013. 78–82. o. Elérhető: <http://www.vhu.sk/data/files/553.pdf> (a letöltés időpontja: 2017. 12. 15.). Vö.: Macek, Josef: A legrégebbi huszita hadiszabályzat. *Hadtörténelmi Közlemények* (új folyam), 1. (1954) 2. sz. 83–109. o.

⁹ Husitské písně. Ed. Daňhelka, Jirí. Praha, 1952. Elsősorban az erőteljes huszita kardal: *Ktož jsú boží bojovníci [Kik az isten harcosai]* (uo., 183–184., 203. o.) szimbolizálta az egész huszita mozgalmat. Az éneket nemcsak mint vallási dalt értelmezhetjük, amelyben az isteni hit dominál, de mint sajtóságos katonai rendet is. A 9 vers-

A huszita harcászat, melynek egyes elemeit más feudális és zsoldos hadak is elsajátítottak a Cseh Királyságon kívül is, többé-kevésbé sikeresen érvényesült egészen a XV. század végéig. Erről tanúskodik az a tény is, hogy sok huszita harcos, akik számára a katonáskodás hivatássá vált, a huszita hadjáratok befejezése után Csehországban nem tudott bekapcsolódni a civil életbe, de mint zsoldosok külföldön tudtak érvényesülni.¹⁰

Huszita hadjáratok Magyarország területén

Az 1420-as évek végén a huszita mozgalom Csehországban annyira megerősödött, hogy a husziták megkísérelték a támadást legádázabb ellenségük, Zsigmond király ellen Magyarországon is, ahol támadásaik és hadjáratuk célpontja a mai Szlovákia területe lett.¹¹ Továbbá, megtorlásként a keresztiesek betörésére Csehországba,¹² illetve a továbbiak megelőzésére, a huszita hadak 1427–1433 között több rabló hadjáratot indítottak külföldre. Ezeknek a husziták által *spanilá jízda*, illetve *rejsz* névvel illetett hadjáratoknak a célpontjai a német és osztrák tartományok voltak, Szilézia, Luzsica, Lengyelország, a Német Lovagrend birtokai a Baltikumban¹³ és Magyarország.¹⁴

Kulcsfontosságú pillanat volt a husziták stratégiai támadásaiban a morva Břeclav város elfoglalása 1426-ban. Innét felügyelték az utakat Ausztria és Magyarország felé. Majdnem az egész elkövetkező évtized folyamán Břeclav a husziták kiinduló bázisa volt a Magyarország ellen intézett támadásaiknál.¹⁵

A husziták első betörése Pozsony vármegyébe 1428 elején elsősorban erejük demonstrálását szolgálta, amelynek a magyar hadak nem tudtak komolyabban ellenállni. Manőverezési tudományokkal és a meglepetés pillanatával Prokop Holý táborítái, az árvák, élükön Prokúpekkal és a prágaiak, akik mellett Jan Tovačovský morva egységei harcoltak, magasan túlszárnyalták a gyéren felkészült magyar hadakat. A Vág völgyén át az utolsó huszita egységek 1428 májusában tértek

---

szakból álló énekből a huszita harcosok elsajátították a fegyelem legfőbb szabályait, valamint a harci kitarást és becsületet. Az ének szerint nem volt szabad meghátrálni az ellenség elől, még ha az számbeli fölényben is volt. A szöveget és elemzését lásd: *Segeš – Šedová* 2013. 73–74. o.

¹⁰ *Tresp, Uwe*: Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutschen Fürsten: Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert. Paderborn, 2004.

¹¹ A huszitákról szóló szlovák monográfiák közül említést érdemel négy régebbi keletű mű: *Mišík* 1928.; *Špirko, Jozef*: Husiti, jiskrovci a bratřici v dejinách Spiša (1431–1462). Levoča, 1937.; *Varsik, Branislav*: Husiti a reformácia na Slovensku do Žilinskej synody. Bratislava, 1932.; *Varsik* 1965. Bár mind a három szerzőnél az értékelést többé vagy kevésbé megjelölte a kor ideológiája, a tények szempontjából vitathatatlanok. Ugyanezt állapíthatjuk meg a régebbi, de eddig egyetlen részletesebb magyar monográfiáról is: *Tóth–Szabó* 1917. Annak ellenére, hogy a szerző tévesen ugyanannak tekinti, illetve nem tesz különbséget a husziták, bratrikok és a Jiskrához tartozó hadak, ill. harcosok között – ami a mai napig gyakran előforduló tévedés a magyar historiográfiában –, mégis előnye a műnek a diplomatikai válogatás, amelyben pontosan 100 addig nem közölt dokumentum jelent meg az 1414–1471 közötti évekből. Modern történeti felfogást képvisel a mai szlovák szakirodalomban: *Lysý* 2016. Ez a munka jelentősen tovább szélesíti a kutatást, pontosítja a tényeket és egyben új megközelítéseket és véleményeket terjeszt elő a huszita mozgalom értékelésében.

¹² A magyar hadjáratokról lásd *Lysý, Miroslav*: Účast Uhorska na protihusitských vojnách v Čechách a na Morave. *Vojenská historie*, 1. (2007) 1 sz. 28–48. o.

¹³ Lásd erről: *Macek, Josef*: Husité na Baltu a ve Velkopolsku. Praha, 1952.; VDČS I. 267–272 o.; *Kejř, Jiří*: Husité. Praha, 1984. 157–159. o. Lásd még: *Mezinárodní ohlas husitství*. Praha, 1958. tanulmányait.

¹⁴ Átfogóan: *Segeš, Vladimír*: Husitské výpravy na Slovensku. In: Husitský tábor 2007. 161–168. o. Legújabb adatokat közöl: *Lysý, Miroslav*: Husitské vpády do Uhorska v rokoch 1428–1431. *Historický časopis*, 55. (2007) 3. sz. 411–432. o.; *Uő*: Vpády husitov a ich posádky v Uhorsku v rokoch 1432–1435. *Uo.*, 4. sz. 633–657. o.

¹⁵ *Kavka, František*: Poslední Lucemburk na českém trůně. Praha, 1998. 135. o.

vissza. A béketárgyalások, amelyeket luxemburgi Zsigmond király Prokop Holý huszita vezérrel folytatott Pozsonyban 1429. március 28-tól április 9-ig, eredménytelenül végződtek, mire a husziták felkészültek egy újabb magyarországi támadásra.¹⁶

1430 áprilisában a huszita hadak eljutottak egészen Nagyszombatig (Trnava), ahol egy fontos csatára került sor. A magyar hadsereg ellen állítólag 10 ezer huszita – árvák, prágaujvárosiak és táboríták – sorakozott fel, Velek Koudelník, Jan Zmrzlík és Filip z Padařova parancsnoksága alatt. A hadak három ütközetben mérték össze erejüket – április 23-án, 25-én és 28-án a magyar-rádi (Modranka) és farkashidai (Vlčkovce) halastavak közötti térségen. A fő ütközetben 1430. április 28-án a magyar hadaknak sikerült áttörni a huszita szekérvárat. A siker stiborici Stibor, a magyar hadak egyik parancsnokának érdeme volt, és Osztrogszki Frigyes orosz fejedelemé, aki mint a husziták volt szövetségese ismerte taktikájukat és védekezésük módszerét. A magyar hadak támadása viszont végül kudarcba fulladt, mert elkezdtek rabolni és a tábort fosztogatni, így a husziták rövid időn belül ki tudták őket szorítani. A magyar hadakat ráadásul az is gyengítette, hogy a kulcspillantásban a Maróti Janos által vezetett egység megszökött. A husziták a nagyszombati csataterén több mint 2000 embert vesztek, elesett Velek Koudelník is, az árvák kaptánya. A magyar hadsereg vesztesége háromszor nagyobb volt.

A tetemes veszteségek után és a lovassági csapatok megcsappanása miatt a husziták visszavonultak Morvaországba.¹⁷ A harmadik huszita hadjárat 1431 tavaszán Kis-Lengyelországból indult a Szepességbe, egészen Lőcséig (Levoča). Ezzel a hadjáratl kapcsolatlanban a szlovák historiográfiában nemrég még az a vélemény uralkodott, hogy a husziták 1431 tavaszán behatoltak Lengyelországból a mai Szlovákia területére és az alsólehnici (Lechnica) karthauzi rend kolostorának kifosztása után a huszita sereg egy része Dobeslav Puchalával az élen eljutott egészen Lőcséig. A várost 1431. április 1-jén megtámadták (bevették) és majdnem az egészet felégették.¹⁸ Egyetlen egy releváns forrás sem támasztja alá közvetlenül ezt a véleményt. A fennmaradt dokumentumok azonban megemlítik, hogy Lőcsén tűz volt és leégett, de semmi nem utal a husziták jelenlétére vagy bármilyen más háborús veszélyre.¹⁹ Miroslav Lysý legújabb kutatásai alapján, aki aprólékosan analizálta és összevetette az összes elérhető forrást, az 1431-es szepességi támadás valójában csak egy kisebb határ menti incidens volt. Lőcse ismeretlen okokból gyúlt lángra, nem Dobeslav Puchala támadása következtében, és a tüzeset valamikor később történt meg.²⁰

Még ugyanabban az évben, 1431 szeptemberében került sor a negyedik huszita hadjáratra. A husziták két irányban indultak a Felvidékre, nyugatról és északról, majd Zsolnánál egyesültek, onnét behatoltak Liptó, Turóc és Nyitra megyékbe, ahol állandó helyőrségeket hagytak hátra. A Prokop Holý által vezetett táborita hadsereg október végén nehézségek nélkül és gazdag zsákmánnyal visszavonult Nyitrától (Nitra) Galgócon (Hlohovec) és Vágújhelyen (Nové Mesto nad Váhom) át Morvaországba. Az árvákat – akik Nyitra bevétele után a város környékét fosztogatták

¹⁶ Az első huszita támadás körülményeit és lefolyását, valamint a pozsonyi tárgyalásokat lásd: Lysý 2016. 69–80. o.

¹⁷ *Varsík* 1965. 45–56. o. Vö.: Toman 1898. 367–368. o.

¹⁸ Ez a tézis Branislav Varsiktól ered: *Varsík* 1965. 59–61 o. Az utolsó akadémiai szintézis kötetében, nem tudni miért, a következőket olvassuk: a huszita sereg része „Dobeslav Puchala lengyel nemes vezetése alatt *behatolt egészen Lőcsére és felgyújtotta az elővárosokat*”. (Kiemelés tőlem: V. S.) Lásd: Dejiny Slovenska, 392. o.

¹⁹ A Szepesi krónika pontosan így írja: „Anno domini MCCCCXXXI am ostertag ist dy stat Lewtscha daz meiste teil verprant.” *Varsík* 1965. 59 o., 175. jegyz., hivatkozva A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyvére, VII. 32. o. Hain Gáspár krónikája, amely az idősebb lőcsei krónikások adatain alapul, valamivel bővebb információkkal rendelkezik: „Anno 1431. Ist die Leutsch fast gantz am h. Ostertag auszugebrand worden, durch einen Polnischen Edelmann mit nahmen Pukalo, und hatt damals bey die 44291 fl. schaden empfangen, sind auch 18 Personen mit verbrand worden.” Hain-krónika, 14. o.

²⁰ Lysý 2016. 90–95. o.

– visszavonulásuk során a magyar sereg állandóan támadta. 1431 novemberében Illava mellett, amikor a Vágon akartak átkelni, a harcban komoly veszteség érte őket, úgyhogy az eredeti 7000 harcos közül Morvaországba csak körülbelül 2000 érkezett vissza, és a 300 harci szekérből alig 50 maradt meg.²¹

1432 júniusában a husziták elfoglalták Szakolcát (Skalica),²² hamarosan rá Nagyszombatot is, de Pozsonyt nem sikerült bevenniük.²³ Külön figyelmet érdemel Nagyszombat bevételének módja. A városban 1432. június 24. körül Szentjános napi vásárt tartottak. A husziták kihasználták a vásári sokadalmat, és egy kisebb csoportjuk kereskedőknek álcázva nappal bement a városba. Éjjel legyőzték az őrköt és kinyitottak két városkaput, így a huszita hadsereg, amely addig a környéken várakozott, harc nélkül vehette be a várost.²⁴

Az utolsó, Felvidék területére indított huszita hadjáratra 1433. április végén került sor. A cél a Szepesség volt. A táboríták, 700 lovassal, körülbelül 7-8 ezer gyalogossal és 300 harci szekérrel, hrádeki Jan Pardus és strážnicei Frigyes (Bedřich) vezénylese alatt kifosztották a Szepesség nyugati részét egészen Iglóig (Spišská Nová Ves), a savniki (Spišský Štiavnik) cistercita kolostort és a menedékszírti (Skala útočišťa) karthauzi kolostort is. Egy gyors rajtaütéssel sikerült nekik bevenni Késmárkot (Kežmarok). Innét a foglyokkal – késmárki tanácsurakkal és Györggyel, a szepességi préposttal – tovább vonultak Liptó és Turóc felé. 1433. május 8-án Hibbén (Hybe) 3047 forint váltságdíj kifizetése után szabadon engedték a fogvatartott késmárki tanácsurakat.²⁵ Ezután 1433. május 23-án kirabolták és felgyújtották a körmöcbányai pénzverdét, amely a falakon kívül helyezkedett el. Onnét tovább haladtak a Vág völgyében, és a Vlárkai-szoroson június 11-én visszatértek Csehországba.²⁶ A magyar hadak most sem tudtak komolyabban ellenállni a huszitáknak. Kisebb huszita csoportok megszálltak néhány várban és néhány városban is.²⁷

A huszita hadjáratoknak zsákmányoló célja volt. Hadi és taktikai szempontból a cél a potenciális ellenség fellépő terepének hatásos és sokoldalú paralizálása volt. Végleg csak később, a lipányi csata (1434. május 30.) után hagyták el a husziták felvidéki helyőrségeiket, gyakran nagyon magas váltságdíjért. Az egyik utolsó huszita kapitány, Blažek z Borotína, Nagyszombat parancsnoka a várost csak 1435. március végén adta fel, amikor Zsigmond király kártérítésként megadományozta egy uradalommal Veselí na Morave központtal és a Bzeneci várral.²⁸

A huszita – majd a bratrik – mozgalom értékelésénél szembevetődően megmutatkoznak az egyes ellentétes, és gyakran bizony nagyon tendenciózus és ideológiailag megpecsételt értelmezések.²⁹

²¹ *Varsík* 1965. 81–82. o.

²² A szakolcai huszita helyőrségről: *Varsík* 1965. 252–258. o.

²³ *Segeš, Vladimír*: Nevydarené husitské sprisahanie. *História*, 1. (2001) 1. sz. 29. o.

²⁴ *Varsík* 1965. 87. o. A huszita helyőrségről Nagyszombatban: uo., 202–252. o.

²⁵ *Varsík* 1965. 114–115. o. György szepességi prépost továbbra is a husziták kezében maradt, és mivelhogy őt senki sem váltotta ki, magukkal vitték Prágába, ahol meg is halt.

²⁶ *Varsík* 1965. 117–118. o.

²⁷ Közlebbi adatokat lásd: *Varsík* 1965. 198–286. o. Vö.: *Lysý, Miroslav*: Ohrozenie uhorských miest počas husitskej revolúcie. (Acta historica Posoniensia VIII. Historické štúdie. K životnému jubileu Mikuláša Píschy.) Bratislava, 2008. 32–46. o.

²⁸ *Dejiny Trnavy*. Ed. *Šimončič, Jozef – Watzka, Juraj*. Bratislava, 1989. 54. o. A nagyszombatiak borotíni Blažeknek ezen felül 1437-ben kénytelenek voltak kifizetni több mint 300 forintot a kelyhekért, monstranciákért, miseruhákért, könyvekért és 14 forintot IV. Béla arany bullájáért, amit akkor vitt el, amikor elhagyta a várost.

²⁹ Az eddig megjelent tanulmányok és irodalom felsorolása és a nézetek elemzése meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit. Rövid elemzés és értékelés: *Lysý, Miroslav*: Slovenská a maďarská historiografia k husitským dejinám. In: *Medea – Studia mediaevala et antique X*. Bratislava, 2006. 151–164. o. Elérhető: <https://drive.google.com/file/d/0B3h57K5BYxdrRkRqVXg1eGdTQnM/view> (a letöltés ideje: 2017. 12. 22.). Vö.: *Kučera, Matúš*: Otázky husitstva a husitizmu. In: *Historické rozhľady II*. Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda.

A mai szlovák historiográfiában – tekintet nélkül az ideológiai szemléletekre – csak nehezen tud megállni az 1950-es és 1960-as évek marxizmusa, illetve az utómarxizmus által implantált vélemény a huszita forradalmi ideológiáról és ennek pozitív széleskörű elfogadásáról, valamint a huszitákhoz kapcsolódó szimpátiáról Szlovákiában. Tagadhatatlan, hogy „ittlétük egészen elszlovákosított néhány szlovákiai várost”.³⁰ Vitatható viszont az a tézis, hogy „...a huszita hadak... mindenhol, ahol megjelentek, terjesztették ideológiájukat, és a legnagyobb hatást a lakosságra tanításuk szociális tartalmával érték el”.³¹ A nemesség köreit illetően a huszitizmus elfogadásáról a legújabb kutatások azt bizonyítják, hogy a felső-magyarországi kis-, és középnemesség (főleg a szlovák etnikumú nemesség) soraiban megjelent néhány olyan személy, akik csatlakoztak hozzájuk. Motivációjuk többnyire a haszonszerzés volt, a huszita tanok befolyásáról e körben igazán nem lehet beszélni.³² Ebben az összefüggésben nem felejtethünk el egy további tendenciát, amely otthonos a régebbi cseh és szlovák marxista (jobban mondva pszeudomarxista) historiográfiában, és amely a zsványokat majdhogy a huszita vagy bratrik forradalmi mozgalom részének, vagy sarjának tekintette. Vitathatatlan, hogy a zsványosság – Ladislav Hoffman szavaival élve – egyik formája volt az osztályharcnak a vidéki jobbágy nép között a feudális elnyomás ellen,³³ de hangsúlyozni kell, hogy az alapja – ugyanúgy, mint a rablások a késő középkori városokban – egészen más, bűnügyi és aszociális viselkedésben gyökerezett.³⁴

Kik voltak a bratrikok?

A bratrikok (testvérek)³⁵ értékelésénél bizonyosan egyetérthetünk azzal a nézettel, hogy „a mozgalom magva a huszita tábori századok maradék harcosaiból alakult, amelyek a lipányi vereség után nagyobb vagy kisebb csoportokban a mai Szlovákiában húzódtak meg. Ehhez a cseh maghoz csapódott a hazai lakosság, szlovákok, lengyelek, ukránok és magyarok”.³⁶ A forrásokat tekintve azonban valójában már nehezebben áll meg Hoffmann további tézise, miszerint „...ezek között a zsoldosok és hejtmanok között sok olyan van, akik elhatározták, hogy tovább akarnak harcolni a

Trnava, 2005. 27–49. o. Itt csak a probléma egyik aspektusára tudunk rávilágítani, amit nagyon találóan Matuš Kučera fogalmazott meg: „A marxizmus–leninizmus, mint új ideológia, amely belépett a historiográfiába, leporolta a romantícizmust, amely felhalmozódott a huszita mozgalom körül, hozzáadott néhány saját új tézist, és így sok könyvbe és tankönyvbe új vagy felújított romantikus–szocialista nézetek kerültek a csehországi és szlovákiai huszita mozgalommal kapcsolatban. Jan Hus reformátor forradalmár lett, az egyház és a keresztény élet megjavításának gondolatából egyházellenes harc lett, a gondolatokból az igazságos társadalomról, amely minden emberhez közel áll minden időben, forradalmi harc lett a feudalizmus eltávolítására, és előképe lett a megáldott kommunista társadalomnak. Teljesen ilyen, elviselhetetlen alakot öltött néhány mű és tanulmány az európai történelem nagy időszakáról”. *Kučera* 2002. 166. o.

³⁰ *Dejiny Slovenska*, 395 o.

³¹ Uo.

³² *Dvořáková, Daniela*: Šľachtici z Ludaníc a kráľ Žigmund Luxemburský. *Historický časopis*, 48. (2000) 1 sz. 42. o.; *Vö.*: *Kanovský, Martin*: Ludanice – stredisko slovenských husitov? *Historický časopis*, 40. (1992) 1. sz. 89–93. o.; *Lukačka, Jan*: Ludanice 1242–1992. Ludanice, 1992.; *Lysý, Miroslav*: Ohlas husitských myšlienok v Uhorsku. *Historica*, 57. (Universitas Comeniana. Bratislava, Univerzita Komenského, 2008) 183–198. o.

³³ *Hoffman* 1959. 14. o.

³⁴ Erre a jelenségre rámutattam többek között itt: *Segeš* 2004. 192. o.

³⁵ Ezen a helyen szeretném megjegyezni, hogy a szlovák *bratrik*, *bratrici* (csehül *bratřík*, *bratřici*) kifejezést ebben a tanulmányban a fordító (Lengyel Tünde) az én kifejezett kérésemre hagyta meg *bratrik*, *bratrikok* formában és nem fordította magyarra. A magyar kollégák megfontolására bízom, hogy a jövőben saját munkáikban melyik megjelölést fogják használni.

³⁶ *Hoffman* 1959. 9. o.

dolgozó nép sorsának javulásáért”.³⁷ Jobban megfelel az igazságnak az a megállapítás, amit Tóth Zoltán, a két világháború között tevékenykedő magyar történész fejtett ki. Ő a bratrikokat, akiket a források *koldusok* (*žebráci*), *fratres*, *brüder* néven is említenek, így jellemzi: „Giskra szó szűkebb értelemben vett hívei és azok a ma rablásból élő, holnap zsoldért bárhol szolgálatot vállaló (kiseb) csapatok”, akik hajlandók voltak akárhol harcolni.”³⁸ Tovább arról értekeznek, hogy „bratrik” elnevezés korabeli és a huszitizmus első, szigorúan vallásos időszakában alakult, amikor a tagok egymást sokáig testvéreknek szólították, hasonlóan, mint ez az egyházi lovagrendek tagjainál volt szokásban. De ezek a cseh harcosok – Tóth szerint – már nem a hitért szálltak harcba, mert akárki felbérelhette őket, ők pénzért harcoltak és nem egyszer saját maguk ellen. Példának az egykori huszita, Jan Čapek ze Sán kapitányt említette meg, aki 1431-ben az árvák hadseregének parancsnoka volt és Magyarországon harcolt, majd tíz évvel később Hunyadi zsoldosaként vett részt a Jiskra elleni harcokban.³⁹

Fontos a szlovák medievalista Richard Marsina megállapítása is, hogy a legtöbb bratrik csapatot eleinte lehet, hogy a volt huszita harcosok alkották, de húsz-harminc éves szolgálat után, a bratrik mozgalom legnagyobb felvirágzása, majd fokozatos elhalása idején ezek már legalább 50–60 évesek lehettek, ami magasan túlszárnyalja az akkori átlagos életkort. Nem is szólva arról, hogy ezek az emberek olyan életveszélyes foglalkozást űztek, mint amilyen a zsoldos katonáké volt.⁴⁰

A két mozgalom – a husziták és a bratrikok – között tehát semmiféle szerves kontinuitás nem volt, mert annak ellenére, hogy néhány egyén részese volt mindkét mozgalomnak, céljaik, eszméik és a mozgalmak lényege sem volt identikus.⁴¹ A bratrikok esetében a katonai mesterség képviselőiről van szó, akik megszokták a harci modort és a kemény katonai életet, és akik számára a huszita hit nem játszott szerepet, nem beszélve arról, hogy terjesztették volna.⁴² Nem szabad brandýsi Jan Jiskrát⁴³ (illetve követőit) sem összetéveszteni a bratrikokkal.⁴⁴ Az elkülönülés már az 1450-es évek elején megmutatkozott, konkrétan Peter Aksamit levelében, amit 1450. augusztus 14-én címzett Bárfa (Bardejov) város polgárainak és amelyben Jiskrára panaszodik, mivelhogy az kárt okozott neki.⁴⁵ A nézeteltérés okát nem ismerjük, de ezután Aksamit elkezdett különféle Jiskra szolgálatában álló, többé vagy kevésbé szoros katonai csoportokat szervezni, akik saját szakállukra cselekedtek és testvériségnek (*bratrství*) nevezték el magukat.⁴⁶

³⁷ Hoffman 1959. 8. o.

³⁸ Tóth 1925. 56. o.

³⁹ Uo. Ennek a huszita, később zsoldos kapitánynak a sorsát alaposan dokumentálja: *Papajík, David*: Jan Čapek ze Sán. Jezdec na konci světa. Vojevůdce, kondotiér a zbohatlík. Česká Budějovice, 2011.

⁴⁰ VDS I. 161. o.

⁴¹ A kérdés megvilágításáról szóló fontos tanulmányok: *Jurok, Jiří*: Čeští husitští a katolíctví kondotiéri z Moravy na Slovensku v 15. století (období husitství). *Vojenská história*, 9. (2005) 3 sz. 3–25. o.; *Uő*: Čeští husitští a katolíctví kondotiéri z Moravy na Slovensku v 15. století (období bratrštví). *Uo.*, 4 sz. 3–15. o.

⁴² *Gácsová* 1977. 190. o.

⁴³ Jan Jiskra tevékenységét Magyarországon 1440–1450 között ebben a tanulmányban nem tárgyalom. Jiskráról magyarul lásd: *Tóth-Szabó Pál*: Giskra, különös tekintettel Abaujmegyére. Budapest, 1903.; *Pálosfalvi, Tamás*: Jan Jiskra és a felvidéki városok. In: Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918. (Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti). Bratislava, 2002. 31–44. o.; *Novák Adám*: Hadi események és résztvevői a Felső Rézszeken 1440 és 1445 között. – Azok a bizonyos „zavaros idők”. In: *Elfeledett háborúk*. Budapest, 2016. 310–330. o.

⁴⁴ Erre rámutatott már: *Urbánek* 1936. 25. o.

⁴⁵ Štátny archív v Prešove, Pobočka Bardejov, MMB č. 610. A levél regesztáját közli: *Iványi Béla*: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. I. k. Budapest, 1910. 100 o., 585 sz.

⁴⁶ Hoffman 1959. 45. o.

A bratrik közösségek a katonai demokrácia elemein építették ki belső rendjüket, a hierarchikus szubordináció elemeinek betartásával. A tábor vezetése a választott idősebbek (*seniores*) kezében összpontosult, akik közül jelölték ki a parancsnokokat – hejtmanokat, vagyis kapitányokat.⁴⁷ Eneas Silvio Piccolomini leveléből, amit 1453 júliusában írt V. Miklós pápának, megtudjuk, hogy minden lovas egy hétre 1 aranyforintot kapott, a gyalogos ennek az összegnek a felét. A parancsnokok a zsákmány elosztásánál ugyanannyit kaptak, mint a sorkatonák. Aki a hónap utolsó napján érkezett, ugyan az a mennyiségű zsákmány illette, mint a többieket.⁴⁸

Katonai-szervezési szempontból a bratrikokat mint különféle erejű, néha eltérő struktúrájú katonai egységek (századok) alkalmi csoportosulásait jellemezhetjük.⁴⁹ A fennmaradt dokumentumok alapján,⁵⁰ valamint a logisztikai és operációs adottságok (vagyis az ellátás, elszállásolás és a harci felkészültség) figyelembe vételével azt állapíthatjuk meg, hogy egy általános, optimális, tehát a leggyakoribb egyedülálló bratrik egységet (csapatot) minimálisan 25, általában 50-70, és csak kivételesen több mint száz férfi alkotta.⁵¹

A bratrik-mozgalom az 1453–1458-as években ért a csúcra, amikor az eredeti 5000 embert számláló had 15-20 ezerre emelkedett és 36 táborba szerveződött.⁵² Az akkori szituációt nagyon behatóan írta le Thuróczy Janos krónikás. Érdemes felidézni az egész részt, mert tömören és tárgyilagosan tapintott a bratrikok lényegére: „Akkoriban Giskra Jánoson kívül igen sok idegen nemzetiségű volt az országban, és minden erejüket arra fordították, hogy ez országnak jajt okozzanak. Komorovszki Péter egész Liptó megyét hatalma alá hajtotta; Pongrác pedig, ez, mint fentebb mondtuk, magyarországi születésű ember, egész Turóc megye felett uralkodott, bitorolta Óvár, Berencs és Sztrecsnó várát, és az ország pusztításában a többieknél nem volt kevésbé kíméletlen. Ezek ketten kölcsönös gyűlölettel üldözték egymást, és az említett vármegyéket meg mindazt, ami velük határos volt, felváltva tisztelték meg súlyos fosztogatásaikkal.

Volt az útonállóknak egy másik fajtája; ez is a Felvidéket pusztította. Egykor zsoldos és gyalogos katonák voltak, a fegyverek védelme alatt gyarapodva számos tanyát szereztek maguknak árulással vagy fegyvereik segítségével, részben pedig újakat építettek. Kolostori szerzetesek módjára a testvér nevet használták, és az ő nyelvükön bratriknak nevezték magukat. Kapitányokat választották maguk közül, és az országnak közelükbe eső vidékeit a többieknél is súlyosabb bajokkal: fosztogatással, öldökléssel és gyújtogatással sújtották.”⁵³

A bratrikok legfelsőbb parancsnoka (*supremus capitaneus fratrum*) a Košovból származó Peter Aksamit volt, aki Táborban (Zöld-hegy Káposztafalva, Hrabušice mellett) vagy a Plaveči várban székelte.⁵⁴ Jelentős parancsnok volt Matej z Kňažíc, aki a Sárosi várban (Šarišský Hrad) székelte,

⁴⁷ Hoffman 1959. 44–45. o.

⁴⁸ Dokumenty k protifeudálnym bojom slovenského ľudu (1113–1848). Ed. Gácsová, *Alžbeta*. Bratislava, 1955. 60–61. o.

⁴⁹ A bratrik csoportok nem heterogén jellemére rámutatott *Urbánek* 1936. 33 o.: „Kétségtől több olyan csoport volt, melyek, eltekintve a közös lépések diktálta érdekazonosságtól, nem voltak egységesen szervezve, mint egy társadalom.”

⁵⁰ *Chaloupecký* 1937. 38–39. o.

⁵¹ *Segeš* 2004. 201–202. o.

⁵² Hoffman 1959. 42. o. Ezen a helyen meg kell említeni egy érdekes, forrásokon alapuló tanulmányt: *Polla, Belo – Slivka, Michal*: Husiti, Jiskrovci a bratrici na východnom Slovensku vo svetle archeologického bádania. *Archeologia historica*, 5. (1980) 69–103. o.

⁵³ *Thuróczy*: Krónika, 410–411. o. Latin nyelvű kritikái kiadása: *Chronica Hungarorum*, 244. cap. De Bohemis regnum Hungarie devastantibus, qui fratres nominati fuere, 261–262. o.

⁵⁴ „Petrus Axamith de Cossow, supremus capitaneus fratrum et in Thabor nacnon residens in castro Plawyecz.” Az intulációt az 1456 és 1457 közötti levelekben lásd: *Chaloupecký* 1937. 84 o.

a Rihnot (Richnava) birtokló Jan Talafúz, radkovi Peter és az őt követő snakovi Peter a Brezovici vár (Brezovický hrad) kapitánya volt, panyi Jakab Podolinnak (Podolínek) és a Plaveči várnak volt a kapitánya, később a gömői bratrikok főparancsnoka. Késmárk kapitánya Mikuláš Brcál volt, aki után, amikor 1449-ben szepesi ispán lett, a funkciót öccse, Martin Brcál vette át, aki addig egy ideig Rozsnyó (Rožňava) kapitánya volt. Martin Brcállal a kapitányi funkciót Késmárkon a hartvíkovi Bartoš (Bartošek) is betöltötte. A bratrikokhoz csatlakozott szentmiklósi Pongrác főúr is, aki hatalmában tartotta Észak- és Nyugat-Felvidék nagy részét és a berencsi (Branč) várban székelte. A magyar–osztrák határvidéken a Ladvinkának (Vesécske) becézett Vaněk z Rachmanova tevékenykedett.⁵⁵ A krónikás Turóci Janos, valamint Antonio Bonfini további neveket említ: Ribald, Kerský (Kereczky), Urik (Wrik, vagyis Jurik) és Slovačko.⁵⁶

A bratrikok székhelye ebben az időben a szepességi Zöld-hegy (Zelená hora) volt. A tábort gyakran támadták a királyi vagy a megyei seregek, de sokáig meg tudta magát védeni, valószínűleg 1462-ig, köszönhetően jó elhelyezkedésének. Nyugati, keleti és északi oldalról a Hernád védte, dél felől egy sűrűn benőtt mély szakadék. Ezen az erdőn át tartotta a helyőrség a kapcsolatot a Murányi várban elszállásolt bratrikokkal. Hasonló, de valamivel kisebb táborokat és helyőrségeket építettek ki a bratrikok Helivágásán (Haligovce), Szepesapolcán (Spišská Teplica), Komlóskeresztesen (Chmelov), Alsómislyén (Nižná Myšľa), Jászón (Jasov) és Ozdinban (Ozdín). Több táboruk volt a mai Nyugat-Szlovákiában is; a legtávolabbi a Galgóc melletti szentpéteri és a nagykosztolányi tábor tudta magát tartani.⁵⁷ Mivelhogy több város és stratégiaileg fontos hely is a bratrikok kezében volt, Jan Jiskra 1455-ben felépített egy operációs központot Szepescsütörtökhelyen (Spišský Štvrtok), ahol megerősítette a templomot. 1456 nyarán, majdnem két hónapig tartó ostrom után sem sikerült bevennie a bratrikok kezén levő Késmárkot. Tekintettel a hadműveletek sikertelenségére az udvari körök megpróbálták a bratrikokat olyan formán gyengíteni, hogy zsoldosoknak verbuválták őket és az oszmánok ellen küldték őket harcolni – a megoldás bevált.⁵⁸

Mátyás király trónra lépése után 1458 elején új fejezet kezdődött a Jan Jiskra, valamint a bratrikok elleni harcokban, akik újból szövetségessé váltak. A harcok több hullámban folytak. Az első megmozdulások az 1458–1462 közötti években elsősorban a mai Kelet-Szlovákia területén játszódtak. A bratrikok katonai akciói egy bizonyos összetartásról tanúskodnak, ami elsősorban Jiskra érdeme volt. A bratrikok elleni támadást Rozgonyi Sebestyén felső-magyarországi főkapitány kezdeményezte. 1458. április végén bevette a bratrikok táborát a borsodi Vadnán, a tábor parancsnokainak – Martin Valgatának és Peter Komorovskýnak⁵⁹ – sikerült a hadsereg egy részével visszavonulni. Amikor Rimaszécs (Rimavská Seč) felé meneteltek, megtámadta őket Hédervári László egri püspök hada. Közben Rozgonyi Sebestyén hadai is a közelbe kerültek, hátulról megtámadták a bratrikokat és teljesen megsemmisítették, illetve részben rabul ejtették őket. A harcban Valgata is fogságba esett.⁶⁰ A további harcok Kassa környékére lokalizálódtak, Rozgonyi Sebestyén hadai bevették Gálszécset (Sečovce), miközben körülbelül 400 bratrikot ejtettek fogságba. Júniusban Sárospatak közelében játszódott le egy nagy csata, amelyben körülbelül 2000

⁵⁵ Kučera 2002. 179–183. o.

⁵⁶ *Thuróczy*: Krónika, 379. o.; *Chronica Hungarorum*, 229. cap. (Riibald, Kerzkii, Wzriik et Zlowachko.) 240. o.; *Antonius de Bonfinis Rerum Ungaricarum decades*. Tomi III. Lipsiae, 1941. Decades 3.4.334. (Rybaldu, Kerczky, Wryk, Zlowachko.)

⁵⁷ *Hoffman* 1959. 44 o.

⁵⁸ VDS I. 170 o.

⁵⁹ Peter és testvére Mikuláš Komorovský tevékenységét feltárta: *Žabiński, Grzegorz*: Działalność braci Piotra i Mikołaja Komorowskich na Górnych Węgrzech w latach 1440–1457. (W świetle badań w archiwum Bardiowskim.) *Studia Historyczne*, XLIII. (2000) z. 1. (168.) 3–25. o.

⁶⁰ *Gácsová* 1977. 191–192. o. Vö.: *Tóth-Szabó* 1917. 304. o.

bratrik komoly vereséget szenvedett. A harcban elesett Peter Aksamit, Talafúznak és Údrckýnak sikerült egy kisebb csapattal elmenekülniük a sárosi vár felé. Peter Aksamit halála aztán jelentősen meggyengítette a bratrik-mozgalmat.⁶¹

Mivel Mátyás király az Oszmán Birodalom elleni harcra készült, 1458. szeptember végén egyéves fegyverszünetet kötött a bratrikokkal. Amikor letelt, tovább folytatódtak a végtelen apró csetepaték, amely során Magyar Balázs bevette Kisszebent (Sabinov). A fő harcok Sáros vármegye keleti részében folytatódtak, ahol a királyi seregnek Ung és Zemplén vármegyék hadseregei is besegítettek, élükön Pálóczi László országbíróval. A következő esztendő egyezkedésekkel telt el Jan Jiskrával és a bratrikokkal, akik 4250 forint kártalanítás ellenében 1460 májusában lerombolták táborukat Komlóskeresztesen.⁶² További bratrik csapatok, konkrétan Jan Talafúz Rihón és Kňazicei Matej z Kňazíc egységei a Sárosi várban kötelezték magukat, hogy ezer dukát kifizetése mellett 1460. karácsonyáig nem fognak támadni. Az ország délebbi részeiben, Borsod, Gömör és Nógrád vármegyében is folytak a harcok. A bratrikok bevették a gömöri Balogfalát (Blhovce) és Salgót (Šalgov). Válaszul Rozgonyi Sebestyén megtámadta őket és sikerült neki egymás után bevenni a bratrikok erődjait, helyőrségeit Gyöngyöspatán, Balogfalán, Rimaszécsen és Serkében (Širkovce). 1460 végén a királyi hadak már támadták a sárosi várat is, Rihnót és Sárosújvárat. A várak ostroma elhúzódott egészen 1461-ig, amikor a királyi hadak főparancsnoka Szapolyai István lett. Sikerült neki bevenni Rihnót, a lőcsei polgárok pedig 1462-ben felszámolták a bratrikok táborát a Teplá-hegyen, nem messze Márkusfalvától (Markušovce).⁶³ 1462 májusának elején Mátyás megállapodást kötött Jan Jiskrával, mely szerint a király megkapta a Szepesi várat és további városokat a Szepességben. Jiskra és a bratrikok egy része a parancsnokokkal együtt átállt a király szolgálatába, és így kialakult az állandó zsoldos sereg magva.⁶⁴

A harcok második hulláma (1462–1465) áthelyeződött a mai Északnyugat- és Közép-Szlovákiára. A katonai összecsapások szétszórta Liptón, Turócbán, a Vág felső folyásánál és Zólyom vármegyében zajlottak. Ebben az időszakban mind gyakrabban tárgyalt a két fél a békéről, ám sikertelenül. 1463-ban a bratrikok központja újból a Szepesség lett, és 1464 elején a lengyel bratrikok Sáros veszélyeztették.⁶⁵

A harmadik, befejező szakaszban a harcok legtöbbször a mai Nyugat-Szlovákiában folytak, és végül a bratrik mozgalom likvidálásához vezettek. Mátyás először 1465-ben eliminálta a bratrik mozgalmat a mai Kelet-Szlovákiában, részben egyezkedéssel, részben pedig a kaposi (Kapušany) csatával, amelyben körülbelül 2000 bratrik vesztette életét; sokakat, akik fogságba estek, felakasztottak.⁶⁶ A bratrikok szétszórta csapatai, akik számát Morvaországból és Ausztriából jövő társaik növelték, Jan Švehla parancsnoksága alatt 1466-ban megerősített táborot építettek Nagykosztolánynál (Veľké Kostolany). A közel 3000 embert számláló helyőrség kiterjedésével huzamosan félelemben tartotta az egész Vág-völgyét egészen Pozsonyig és Bars megyéig.

⁶¹ Gácsová 1977. 193. o.

⁶² Gácsová 1977. 198. o.

⁶³ „Die Böhmen aber oder die Hussiten den Berg Tepla bey Marcusdorff, von denen die leutschauer etliche bey Nacht fingen, und 60 am galgen hingen.” Hain-krónika, 14 o.

⁶⁴ Április végén, ill. 1642. május elején Mátyás Vácott megegyezett Jiskrával, szolgálataiba fogadta és a felső-magyarországi várak átadásáért 25 000 forinttal kártalanította, valamint neki ajándékozta Lippa városát (Lipova) és Solymos uradalmát (Šoimus). Fennmaradt Mátyás donációs levele Solymos várára és a hozzá tartozó uradalomra, amit 1462. május 14-én adományozott Jan Jiskrának. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, Diplomatikai Levéltár, 15 724. In extenso idézi: Tóth-Szabó 1917. 436–437. o.

⁶⁵ Lásd Gácsová 1977. 207–210. o.

⁶⁶ Lásd: Mišík 1928. 297–298. o. Vö.: Gácsová 1977. 210. o.

1467 elején a királyi hadsereg több parancsnok, majd később maga a király vezetése alatt bekerítette a bratrikok táborát és közel egy hónapos körülzárás után be is vették azt.⁶⁷ Turóci János krónikás erről így ír: „E híres tette után (Mátyás) végezetül egy Svehla nevű csehet vett körül nagy haderővel. Ez a fegyverforgatásban kiváló, nagyszámú toborozott katonaságban merészen bizó férfiú Kosztolány, vagyis Szentvid városa mellett Magyarország fosztogatására erődítményt épített magának, és felkelést szervezett. Mátyás bevette a várat, őt elfogta, és sok cinkostársával együtt akasztófára húzatta, a szelek játékára bízva. Többi foglyul esett társát tulajdon börtöneiknek dögletes bűze fojtotta meg.”⁶⁸

A bratrik mozgalom likvidálása Nagykosztolányban olyan esemény volt, amelynek híre elterjedt Magyarország határain kívül is, mert a borszlói jegyző, Peter Eschenloer is feljegyezte.⁶⁹ Röviden Petrus Ransanus is figyelemre méltatta: „A következő évben Mátyás a cseh Svihlát – aki nagy rablócsapatot gyűjtve felkelést készült szítani Magyarországon – a Kosztolány nevű városban körülzárta, legyőzte és elfogta; őt és társait halálbüntetéssel sújtotta.”⁷⁰

A bratrikok mozgalmának gyors felszámolását, ami egyben a béke visszaállítását is jelentette Magyarországon és a hátszárnyban, a hovatovább erősebben fenyegető oszmán expanzió kényszerítette ki, amely már közvetlenül a Magyar Királyság déli határát érintette.

* * *

Az áttekintés végén talán érdemes hangsúlyozni, hogy az európai késő középkor komoly változások időszeke volt a hadászatban. A háború, mint jelenség, megnövekedett terjedelemben és intenzitásban is, a háború szimptomája is az állandó válság jele volt a korabeli Európában. Legfontosabb ismertetőjele az európai hadászatban folyó változásoknak a hűbéres hadak hanyatlása, amelyeket elsősorban a nehézlovasság lovagi formája képviselt, s amelyet a zsoldos hadak váltottak fel. Ezzel egy időben megnövekedett a gyaloghadak és lőfegyverek jelentősége. A fejlődő tüzérség hatása alatt a háborúk a középkor végén technikailag változtak és drágábbak lettek. Maga a tüzérség is sokoldalú változásokon ment át, javult a minősége, ami a mozgóképességet, a lövés pontosságát és távolságát, valamint a lövedék erejét illeti.

E kerektek között Közép-Európában az 1419–1434-es években fontos szerepet játszott a huszita hadászat és harcászat. Felső-Magyarország területét ezt követően majdnem egy negyed évszázadra megpecsételte Jan Jiskra tevékenysége és a bratrik mozgalom, amely ugyan nem volt szerves folytatása a huszita mozgalomnak, de sok szempontból mint ennek származéka jelent meg.

Fordította: *Lengyel Tünde*

⁶⁷ Nagykosztolány ostrománál a fennmaradt Pozsony város kamarai könyveinek tanúsága szerint részt vett egy viszonylag nagyszámú zsoldos csapat Pozsonyból. Archív mesta Bratislavy, Komorné knihy, K 33., s. 193–221., 243–246., 287. Lásd még *Nógrády Árpád: Pozsonyi gyalogosok Mátyás seregében*. In: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 2008. 193–200. o.

⁶⁸ *Thuróczy: Krónika*, 448 o.

⁶⁹ *Eschenloer, Peter: Geschichten der Stadt Breslau*. Ed. *Kunisch, J. G.* 2. Bd. Breslau, 1828. 348–349. o.

⁷⁰ „Anno, qui insectus est, Bohemum quendam Suillum nomine, qui coacta magna praedonum manu res novas moliri parabat in Hungaria, in oppido, cuius nomen est Coztolian, circumsessum ac debellatum cepit, deque eo atque illis, qui cum eo capti sunt, sumpsit supplicium.” *Ransanus, Petrus: Epithoma rerum Hungararum. Curam gerebat Petrus Kulcsár*. Budapest, 1977. 167. o. A fordítás: *Ransanus, Petrus: A magyarok történetének rövid foglalata*. Ford. és a jegyzeteket írta *Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet*. Budapest, 1999. 145. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- Chaloupecký* 1937. *Chaloupecký, Václav*: Středověké listy ze Slovenska. Bratislava–Praha, 1937.
- Chronica Hungarorum Johannes de Thurocz Chronica Hungarorum. I. Textus. Ed. *E. Galántai* et *J. Kristó*. Budapest, 1985.
- Dejiny Slovenska Dejiny Slovenska I (do roku 1526). Bratislava, 1986.
- Durdík* 1954. *Durdík, Jan*: Husitské vojenství. Praha, 1954.²
- Gácsová* 1977. *Gácsová, Alžbeta*: Boje Mateja I. proti Janovi Jiskrovi z Brandýsa a bratrikom v rokoch 1458–1467. *Historický časopis*, 25. (1977) 2. sz. 187–216. o.
- Hain-krónika Hain Gáspár Lőcsei krónikája. Kiadta *Bal Jeromos – Förster Jenő – Kauffmann Aurél*. Lőcse, 1910–1913.
- Hoffman* 1959. *Hoffman, Ladislav*: Bratřici – slavní protifeudální bojovníci 15. století. Příspěvek k dějinám husitství na Slovensku. Praha, 1959.
- Husitský tábor 2004. Husitský tábor. Supplementum 3. Sborník. Husitského muzea. Jan Žižka z Trocnova a husitské vojenství v evropských dějinách. VI. mezinárodní husitologické sympozium Tábor 12. – 14. října 2004. Tábor, 2007.
- Kučera* 2002. *Kučera, Matúš*: Cesta dejinami. Stredoveké Slovensko. Bratislava, 2002.
- Lysý* 2016. *Lysý, Miroslav*: Husitská revolúcia a Uhorsko. Bratislava, 2016.
- Mišík* 1928. *Mišík, Mikuláš*: Husiti na Slovensku. Banská Bystrica, 1928.
- Segeš – Šedová* 2013. *Segeš, Vladimír – Šedová, Božena*: Pramene k vojenským dejinám Slovenska. I/3. k. 1387–1526. Bratislava, 2013.
- Segeš* 2004. *Segeš, Vladimír*: Od rytierstva po žoldnierstvo. Stredoveké vojenstvo v Uhorsku so zreteľom na Slovensko. Bratislava, 2004.
- Thuróczy*: Krónika *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. Ford. *Horváth János*. Budapest, 1978.
- Toman* 1898. *Toman, Hugo*: Husitské válečnictví za doby Žižkovy a Prokopovy. Praha, 1898.
- Tóth* 1925. *Tóth Zoltán*: Mátyás király idegen zsoldosserege. A fekete sereg. Budapest, 1925.
- Tóth-Szabó* 1917. *Tóth-Szabó Pál*: A cseh huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest, 1917.
- Urbánek* 1936. *Urbánek, Rudolf*: K 500. výročí českých polních rot na Slovensku. *Vojenskohistorický sborník*, 5. 1936. 1. k. 73–138. o.
- Varsík* 1965. *Varsík, Branislav*: Husitské revolučné hnutie a Slovensko. Bratislava, 1965.
- VDČS I. *Klučina, Petr – Marsina, Richard – Romaňák, Andrej*: Vojenské dějiny Československa I. díl (do roku 1526). Praha, 1985.
- VDS I. Klein, Bohuš – Ruttkay, Alexander – Marsina, Richard: Vojenské dejiny Slovenska I. diel. Stručný náčrt do roku 1526 Bratislava, [1994.]

Mozdony hiányában nem indul a Székely gyors

Jegyzőkönyv a Pestről Szolnokon át Kolozsvárra menő vasútvonal tervezetéről

2017 októberében érdekes közleményt jelentettek be a marosvásárhelyi rádióban: „A Román Állami Vasutak társaság sajnálattal közli, hogy mozdonyhiánnyal küzdenek. Előfordulhat változás a menetrendben, egyes járatok szünetelni fognak, mint a Hargita IC”, amely az egyetlen közvetlen járat Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó között, külön vagonokkal Marosvásárhely irányába. – Szárnyalni kezdtek a gondolataim, na, nem előre, hanem vissza az időben. Mikor is építették ezt a vasúti pályát? Miért volt fontos, hogy Budapest közvetlen összeköttetésben legyen Kolozsvárral, Marosvásárhellyel, Brassóval?

Még az 1848–1849-es szabadságharc kitörése előtt felvetődött a gondolat, hogy Magyarországhoz és Ausztriához hasonlóan, a gazdasági fejlődés megkívánja a vasút létrehozását Erdélyben is.

Három nagyváros – Kolozsvár, Nagyszében és Brassó – kezdte meg versengését a pálya engedélyezésének elnyeréséért. Széchenyi István 1848. január 25-én terjesztette a pozsonyi országgyűlés elé a tervezetet,¹ melynek értelmében az egyik vonal Aradtól a Maros mentén Gyulaféhérvárig s az Ojtozi-szoroson át Moldva felé, a másik Debrecentől Szatmár felé a Szamos mentén Dés érintésével ágazott volna el Kolozsvárra. Ahogy ez napvilágra került, Kolozsvár szövetséget kötött Nagyváraddal és átíratot intézett Pest városához, támogatását kérve² egy olyan főútvonalhoz, amely Kolozsváron halad át. Ezt maga gróf Teleki Domokos nyújtotta át Széchenyi István közlekedésügyi miniszternek, aki állítólag sajnálkozva közölte, hogy ha ismerte volna ezt a tervezetet, akkor röpiratában ezt terjesztette volna elő. A miniszter támogatásáról biztosította az erdélyi küldöttséget, Kossuth Lajos pénzügyminiszterrel együtt. Ezután jött létre a *Kolozsváron keresztül keletnek vezetendő vaspálya iránt* című törvényjavaslat, amelyet a magyar népképviselői országgyűlésben működő unióbizottmány a képviselőház elé terjesztett, amely azt szeptember 19-én elfogadta, s a felsőházhoz továbbította, amely már 25-én jóváhagyta, s XLII. törvénycikként került be az országgyűlés irománykönyvébe.³

Az indoklás között szerepelt, hogy Kolozsvár az erdélyi magyarság fővárosa, kulturális központja, fontos, hogy minél jobb összeköttetésben legyen a magyar fővárossal. Ezen fellelkesedve Széchenyi elrendelte a Nagyvárad–Kolozsvár közti terep felmérését, de az 1848. évi őszi események miatt a munkálatok szüneteltek, mígnem 1849 nyarán Csány László, az új közlekedésügyi miniszter ismét nem intézkedett a folytatásról.

A szabadságharc leverése után megváltozott a történelmi–gazdasági helyzet. Már magát az engedélyeztetési törvényt is Bécsben kellett elfogadtatni, valamint befektetőket kellett találni, mert az osztrák kormány az állami vasútépítést nem vállalta. Elkezdődött a vetélkedés a már

¹ Széchenyi István: Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről. Pozsony, 1848.

² Kolozsvár 1848-i jegyzőkönyvéből. *Történelmi Lapok*, 2. (1875) 21. sz. 1182. o.

³ *Egyed Ákos*: Régiók versengése Erdélyben a 19. század közepén (1848–1873). *Erdélyi Múzeum*, 62. (2000) 1–2. sz. 50. o.

említett három nagyváros között, mert mindegyik a gazdasági fellendülését ettől a beruházástól remélte. A nagyszebeniek azt hangsúlyozták, hogy az Arad–Nagyszeben vonal olcsóbb, mint a Nagyvárad–Kolozsvár, az egyszerűbb természetföldrajzi adottságok miatt. A brassóiak városuk fejlett gazdaságát igazolták, s kiemelték, hogy onnan építhető ki legegyszerűbben a román vasúttal az összeköttetés. Brassó támogatta Kolozsvárt, mert az biztosította számára a kedvező kereskedelmi útvonalat.

1856-ban két vasúti bizottság alakult, egyik Bécsben (elnöke gróf Toldalagi Ferenc), a másik Kolozsvárt (elnöke gróf Mikó Imre), de a jobb érdekérvényesítés érdekében egyesültek. Mikó Imre 87 részvényest toborzott, s úgy tűnt, hogy Bécs is áldását adja egy Kolozsvár–központú tervhez. De nem így történt. 1864-ben elrendelte az osztrák kormány az Arad–Gyulafehérvár vonalszakasz megépítését, a nagyszebeniek sikeres lobbizásának folyományaként. A kiegyezés után került ismét szóba a Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó szakasz, amikor ismét Mikó Imre volt a közlekedésügyi miniszter. A parlament 1867. július 2-án utasítást adott a munkálatok elkezdésére, aminek első lépcsőfoka a pályázat kiírása volt. A Magyar Keleti Vasút engedélyezési törvényét 1868. december 7-én hirdették ki a magyar parlamentben. A pályázat előírta, hogy a fővonal Nagyvárad–Kolozsvár–Tövis–Segesvár–Brassó, ebből mellékvonalak ágaznak le Gerendtől Marosvásárhelyig, Kiskapustól Nagyszebenig, Tövistől Gyulafehérvárig. Nem jelölték meg a Romániába kivezető vonal irányát, mert nem ismerték az ottani vasúthálózati elképzeléseket. Továbbá a pályázat pontosan meghatározta a munkálatok kezdési és átadási időpontjait, a kifizetések ütemezését.

A pályázatot az angol Charles Waring angol vállalkozó nyerte, akinek a teljes vonalat 1872. október 11-ig kellett volna átadnia. A pénzügyi zavarokra nem óhajtok kitérni, mert nem tartozik szorosan a témához,⁴ azt viszont fontos megemlíteni, hogy Mikó Imre miniszteri posztról való lemondása talán ennek következménye, holott közel 20 évet küzdött az erdélyi vasút létrehozásáért.

Az alábbiakban közzétett forrás választ adott a kérdéseimre, de vissza is zökkentett a jelenbe. Hogy lehet, hogy bő másfél évszázad után is még mindig az a kérdés, hogy kell-e közvetlen járat Budapest–Marosvásárhely között?

FORRÁSKÖZLÉS

Jegyzőkönyve a Pestről Szolnokon, Nagyváradon, Kolozsváron át vezetendő Országos Keleti fő Vasútvonal kieszközlése tárgyában működő Kolozs vármegye, s Kolozsvár és Nagyvárad városok küldöttségének⁵

A folyó 1848. év július 18-án Pesten az Arany Sas vendégfogadó⁶ termében egybejövén, Kolozs megye részéről: Teleki Domokos gróf, Mikes János gróf, ifj. Bethlen János gróf, Zeyk Károly, Zeyk József, Berde Mózsza, továbbá Kolozsvár városa részéről: Jónás Ferenc, Méhes Samu, Gyergyai Ferenc, Jónás Dani, s Nagyvárad városa részéről: Nagy Lajos, Fydi Imre, Horányi Lajos, végre Várad-Olaszi⁷ városa részéről Tar Imre és Tót Sámuel.

⁴ Bővebben lásd: *Gidó Csaba: A vasúthálózat kiépülése a Székelyföldön és szerepe a régió modernizációjában (1868–1915)*. PhD-értekezés. Pécs, 2011.

⁵ Lelőhelye: Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei levéltára (DJCAN), Mikó-Rhédei fond, 57. csomó.

⁶ Arany Sas néven több fogadó is volt Pest-Budán a XIX. században. Leghíresebb a belvárosi (ma V. kerület) Hatvani (ma Kossuth Lajos) és az Újvilág (ma Semmelweis) utca sarkán álló szálló, amely írók, művészek és politizáló nemesurak egyik legkedveltebb találkozóhelye volt. 1780-ban alapították, az 1790-es tűzvész után újjáépítették. Egyetlen emeletén 40 szoba volt. A szájhagyomány szerint a szobák apáról fiúra öröklődtek. A címeres névjegyeket kitzútkák az ajtókra. A vendégeknek saját hordójuk állt a pincében, lovaikat saját istállórészben tartották. Az épületet 1893-ban lebontották.

⁷ Várad-Olaszi 1848-ig közigazgatásilag önálló város volt, ekkor egyesült Nagyváraddal. Nevét az itt letelepedett vallonokról kapta.

A küldöttségi tagok által tárgyalás alá vettett egy oly fő vasútvonalnak tervileges kijelélése, mely hazánk szívéből, Budapestről kiindulva, a keleteli országos közlekedést akképpen eszközölje, miszerint a magánérdek tekintetbe nem vételével, ezáltal nemcsak a most már áldást hozólag egybeforr két magyar haza felvirágzására célzó országos érdekek előmozdítása biztosíttassék, hanem a kijelendő pályavonalnak mind kiviteli technikai lehetősége, mind az eddig tervezett vonalak feletti elsőbbsége kimutatassék.

Mely nagy fontosságú országos ügy kellőbb tárgyalhatása, s célszerűbb sikeresíthetése tekintetéből Nagyvárad egyik küldötte, Nagy Lajos indítványt tett: miképp szükségesnek, sőt a teendők legelsőbbjének vélné, hogy a küldöttség rendszeres bizottmánya alakulván, tagjai közül elnököt és tollvivőt válasszon, rendes jegyzőkönyvet vezessen, s általában minden e tárgyra vonatkozó határozatait s irományait oly alakban készíttesse el, hogy azokból működése első lépéseitől a késő kor is magának tudomást szerezhessen és meríthessen.

Mely indítvány helyeseltetvén, elnöknek Teleki Domokos gróf egyhangúlag elválasztatott, s e megbízatást a tisztelt gróf elfogadni szíveskedvén, a küldöttségnek e feletti öröme hangos „éljenekben” nyilvánult. Ezután a küldöttségi tollnoksággal Várad-Olaszi egyik küldötte, Tót Sámuel mérnök bízott meg, segédtollvivőül pedig Kolozsvár egyik küldötte, Jónás Dániel nevezetett ki.

Ezek után a küldöttség működési terének kijelélése vétetvén tárgyalás alá, előadatott: miképp Kolozsvár és Nagyvárad városok aggodalomteljesen értesültek afelől, hogy közlekedési miniszter gróf Széchenyi István őnagyméltósága javaslata szerént a keleti közlekedést eszközölő fő vasútvonal Pesttől Aradnak, s innen a Maros völgyén az Ojtozi átmenetnek; egy másik mellékvonal pedig ugyancsak Pestről Debrecenre át Szatmárnak vitetni tervezetvén, közbül e kettő közt Nagyvárad és Kolozsvár városok annyira elmellőztettek, hogy csak egy-egy nagy kerülésű szárnyvonal által nyernének mellékvonallal érintkezést, a fővonallal öszveköttetés javaiból pedig merőben kirekesztve lennének.

Mely ekképpen tervezett vonalokra nézve oly meggyőződésben van a küldöttség, hogy az Arad–Maros völgyi pálya sem földirati helyzete, sem országos érdekösszpontosítás, sem közigazgatási számítás tekintetében nem felel meg egy országos közlekedési fővonalnál megkívántató kellékeknek, mert

1. Aradon túl, ahelyett, hogy a volt Erdélynek derekát futná végig, annak éppen szélé közelében esik.

2. Mert Kolozsvárt, a testvéresült Magyarhonnal⁸ Pest után legjelentékenyebb fővárosát, és Nagyváradot, a polgárisodás legfőbb fokára megért kis várost, s ennek úgy, mint amannak eddig fel nem használhatott kimeríthetlen kincsforrású vidékét elmellőzi, és végre

3. Mert Aradon túl a hajózható Maros folyam közelében vitetendvén, a természetes közlekedési eszköz egy mellette párhuzamosan vonandó mesterséges pályát nélkülözhetővé, sőt, jelen körülményink közt szükségtelené tesz.

A debrecen-szatmári mellékvonalat is egyrészt a fentebb említett két magyar városnak is írt mellőzése miatt, másrészt pedig, mivel a hajózható Tisza, Szamos s Kraszna folyók e vidéket vízi közlekedés jóvoltiba részesítik, szinte nem tekinthetni jelentőséget igénylő pályavonalnak.

Minél fogva nem kételkedik határozottan kimondani a küldöttség, miképp Pesttől a keleteli országos közlekedés eszközzésére azon vasútvonal lenne kizárólagosan minden egyéb vonalok felett legcélszerűbb, mely Szolnokról a Mezőtúron, s Gyomán át vezetendő aradi mellékvonaltól Túrnál vagy Gyománál ágazván ki, innen Nagyváradon, s Kolozsváron keresztül a volt Erdélynek szinte derekán át közelítené meg a határszéli végpontot, miáltal egyrészt elégtétetné a fent tisztelt gróf miniszter úr „közlekedési javaslat” című munkája⁹ ezen szavaiban lefektetett alapkellékeknek, miképp a közlekedési vonalok meghatározásánál, kivált a vaspálya fő vonalainál elengedhetetlen szabály, hogy azok a kijelölt végpontok felé egyenes irányban vezetessenek, mert ez mind az árvízszeli, mind a helybeli forgalomnak fő feltétele, de másrészt ezáltal az írt elősorolandó üdvös célok is elérettének. Ugyanis:

^{1 ször} Az építési anyagokkal, gyárak keletkezését igénylő többnemű kellékekkel, s kereskedelmi cikkekkel dúsan ellátott, s ennél fogva virágzó jövőre számolható Nagyvárad és környéke, mint szintén az öszves hon öszinte rokonszenvét a testvérisülés nagyszerű munkája hatályos elősegítése által fényesen kivívott Kolozsvár ahelyett, hogy egy-egy mellékes szárnyvonal átka alatt nyögve elszegényülésnek néznének elébe, a nyugatot kelettel öszveköttő világkereskedés fő vonalába esvén, a felvirágzás s jólét alapköve lenne e vidék számára letéve.

^{2 szor} A volt Erdélynek Kolozsváron belül eső részén ismét oly pontokon vezetettnek tervezett vonalunk, hol akár Kolozs¹⁰ felé az ottani kimeríthetlen sóbányát hozná kereskedésbe, valamint a tordai só- és a torockói vasbá-

⁸ Kolozsvárott 1848. május 30-án mondták ki Erdély unióját Magyarországgal.

⁹ *Széchenyi István: A magyar közlekedési ügyről.* Budapest, 1987. (Reprint kiadás.)

¹⁰ Település Kolozs megyében (románul Cojocna), amely Kolozsvártól délkeletre 18 km-re fekszik. Mezővárosként már az Árpád-korban lakott volt, sóbányáját a XI. századtól művelték. 1852-ben bezárták a sóbányát, minek

nyákat ejtené közelségbe, melyeket bármilyen népességükre szaporodnának is, az ottan kezdődő dús termékenységgű belső Mezőség jutányos élmezőnyével látna el, s ezáltal a gyári kiállítást olcsóbbítná, egyszersmind a közlekedés hiánya miatt eddig pangásban volt mezőgazdaságot virágzásba hozván, a mostani népesség nagybővülését is eszközölné; akár a Szamos völgyön Szamosújvárig, hol a dézsi sóaknát megközelítené, egyúttal a bukovinai átvitelnek is legmegközelítőbb útjáig futna, s onnét a Maros és a Szamos vidékei öszveköttetésével Marosújvárnál a Székelységen át a miniszter gróf úr terve szerénti vonallal találkoznék.

^{3szor} E tervezett vonalunk, mint már mondatott, az ország derekán futván keresztül, a netalán északról fenyegethető hadviselés esetében annak könnyítésére kiszámíthatatlan előnyökkel kínálkozik.

^{4szor} Miután a két magyar hazából testvérileg egygyé vált Magyarhon nagy kiterjedése Buda-Pesten kívül még egy másik fő törvénykezési székhelyet is igényel, s miután egyesült honunk e második közigazgatási fővárosa nem lehet más, mint Kolozsvár, e szempontból is világosabb, sem hogy fejtegetni kellene, miképp e törvénykezési két fő pontnak egy egyenes és biztos közlekedési eszközzel összeköttetése a közigazgatás sikeresebb gyakorolhatóságának mellőzhetetlen kelléke. Végezetre

^{5szor} Az általunk tervezett vonal több külön ajkúak által lakott vidékeken, s ezek közt népes magyar és székely helyeken futván keresztül, ezáltal a nemzetiséget fenntartó közös elem megtörhetlen életet nyereg, amidőn ellenkezőnek történte által a nemzeti igazgatás karjai közé magát oly példátlan bizalommal bocsátott polgárok lelkében azok anyagi jóllétének csonkítása érzete csak az elkeseredés lángját gyújtán fel.

S ennyi és ily soknemű előnyök mellett annak is kimutatására, miképp ez ajánlott vonalnak technikai kivitelem sem küzd az emellett szóló elvitázhatatlan előnyöket túlnyomó helyszíni akadályokkal. Várad küldöttei bemutatták a küldöttségi közgyűlés előtt a Váradról Felektetőig terjedő vidéknek azon átnézeti rajzát, melyet küldött városok az alólírt tollvivő előleges tájékoztató készített, s oly világosító magyarázat mellett nyújtott be, hogy Váradtól kezdve a Sebes Körös jobb partján fekvő Topa¹¹ nevű faluig a tervrajzon kijelölt irányban akadály nélkül vezetethetvén a Körös bal oldalán a vonal Topáról Nagypatak s Tekerőpatak nevű helységek alatt mindegyiket a völgyeken ismét alkalmas pontok lennének kikereshetők egész a Tekerőpataki határban levő Firtos nevű hegyoromig, melynek homokkőves délkeleti homloka mintegy 50 ölnyi hosszúságban igaz, hogy levágandó, vagy szétvettendő lenne, de ezáltal elkerültenék az ismeretes Királyhegyi hágó, s ezentúl ismét alkalmas pontokon akadály nélkül vitethetnék a pálya Bucsán s Feketetőn által a Kolozs megyei határszélig.

Mely alkalommal Nagyvárad egyik küldötte Fidy Imre azon ajánlatot nyilvánította, hogy miután a most érintett tervvázlat a legkisebb részletességekre ki nem terjed, ő ezen királyhegyi, s feketetői környékekről egy oly általa legközelebb véghezviendő felmérési munkálattal kész lesz a küldöttségnek szolgálni, melyből pontonként, s határozottan ki lehessen a megállapítandó vonal irányát jelelni.

A bemutatott előleges munkát, mint szintén a most előadott ajánlat is a küldöttség által méltánylással fogadtatván, s azoknak a magok idejében felhasználása elhatározatván, miután Bihar megye határain túl a volt Erdély részéről ily nemű tájékoztató előleges irányterv nem létező, elő nem mutattathatott, jónak látta a küldöttség Zeyk Józsefet, Jónás Ferencet, Nagy Lajost, s alólírt tollvivőt alvázstmányképpen oly meghagyással kiküldeni, hogy Feketetőtől Kolozsváron át az Ojtozi átmenetig helyismeretöknél fogva a hegyek, s völgyek tekintetbe vételével jelöljék ki földabroszilag azon pontokat és helyeket, melyeken a szervezett vasút vonal a lehető legkevesebb nehézségekkel vitethessék.

S ezzel a mai napra a gyűlés eloszolván, más napon, úm. folyó hó 19-én, a tegnap jelen volt küldöttek még kolozsvári küldött Szóts József tanár és várad-olaszi küldött, ottani polgár, s pesti nagy kereskedő, idősebb Glac József megjelentekkel szaporodva, a tanácskozmányt folytatandók ugyancsak a fentmondott helyen megjelentek, s elsőben is a tegnap kiküldött alvázstmány azon tájékoztató tervjavaslatát terjesztette szóval a küldöttségi gyűlés elébe, miképp nézete szerint Bihar megye széléről, vagyis Feketetőtől kezdve Bánffyhunyard, Sárvásár, Derite, Pányék felé a kiskapusi patakon által Gyalút megközelítve vélik a tervezett vasút vonalat Kolozsvárig legkevesebb akadályokkal vitethetni, Kolozsváron túl pedig vagy Kolozst s Tordát útba ejtve a Maros terire, vagy a Szamos mentén Szamosújvár felé, hol a dézsi sóbányát megközelítvén, vasútunk ezen része a Bukovina felé irányzott közlekedésnek is egy részét tenné. Onnan Császári, Czege, Székelykocsárd, Kamarás felé a hegyen át Sármás, Báld, Méhes, Záh, Tóhát, Ludas környékén a Maros mellett a marosújvári sóbánya körül a közlekedési miniszter gróf úr terve szerinti vonalon a Székelyföldön át az Ojtozi átmenetnek.

következtében a polgárság nagy része elköltözött, a lakosság száma lecsökkent, s az első világháború után a település elvesztette mezővárosi rangját.

¹¹ Köröstopa (románul Topa de Cris) három település egyesüléséből jött létre (Alsótopa, Felsőtopa, Kistopa), Élesdtől délkeletre fekszik a Sebes-Körös völgyében. A Telegdi család birtoka volt.

Mely előterjesztés a küldöttségi közgyűlés által helyeselve elfogadtatván, a folytatólagos tanácskozmány folytán elhatározottat.

Hogy minden érdekek s nézetek összpontosítása, és az ügy sikeresítésének minél szélesebb alagra fektethetése tekintetéből folyó hó 24-re Pest városháza termébe egy nagygyűlés hívassék egybe, melyben megjelenésre a küldöttségi tagokon kívül az unió tárgyában működő országos küldöttség testülete, a Bihar megyéből és volt Erdélyből jelen országgyűlésen itt lévő felsőházi tagok és képviselők, a Pesti Nagykereskedőségi Testület tagjai, a tervezett útvonalban eső nagyobb földbirtokosok, szóval mindazon érdeklettek, kik e nagy fontosságú országos ügy üdvös volta felőli meggyőződésektől áthatván meghívassanak, s annak életbe léptetésének akár közbenjárásuk, akár tetteges részvételük általi eszközzésére testvéri bizalommal felkértesse.

Melynek folytán a küldöttségi közgyűlés határozata abban pontosult, hogy a fentebb kinevezett alválasztmány által, melyhez dr. Szóts József kiküldött társ is csatlakozni megkérettet; haladék nélkül egy 1500 példányban kinyomatandó, s a fenséges nádor királyi helytartó,¹² a tisztelt magyar minisztérium, a fentebb megnevezett nagygyűlés tagjai, s több ügybarátok és részvétellel viseltethető egyének közt szétosztandó Emlékirat szerkesztessék, melyben tervezett várad–kolozsvári fő vasútvonalunknak az Arad–Maros völgy feletti elsőbbségei is kimutassanak, s amennyire az idő rövidsége, s részletesebb adatok hiánya engedi okadatolva kiemeltessenek, s ennek folytán azon kérése fejeztessék ki a küldöttségnek, hogy az ajánlott vonalnak műszaki megvizsgálására, s az előleges térmérések elkészítésére egy szakértő egyén országosan küldessék ki, s e felől az érdeklét hatóságok eleve értesíttessenek, hogy ők is kebelökből megbízottjaik által e munkához résztvevők s közremunkálásukkal járulhassanak. Mely ekképpen kifejezett alpnézetek folytán szerkesztendő Emlékirat elkészítésére a kiküldött alválasztmány által Nagy Lajos küldött társ bízott meg.

Folyó július hó 24-én Pest városháza termében a július 19-i bizottmányi ülés végzése értelmében meghívatni elhatározott érdeklettek, s több mások számosan megjelenvén, a nyilvános közgyűlést Teleki Domokos gróf úr elnöke alatt megnyitotta, s a közlekedési ügyek ügy szelleme, mint anyagi tekintetbeni fontosságát, s általában a közlekedési kérdések szerencsés megoldása, ügy egyesek jólléte, mint nemzetek felvirágzása tekintetéből életkérdés lévén, akörül mily ügyes tapintattal, tiszta kezeléssel, s a szétágazó viszonyokat egybevető józan számítással kellessék eljárni, előadván, s ezek szem előtti tartására a gyülekezet figyelmét felhíván, elsőben is a tárgyalandó ügy mikénti keletkezése felől a közgyűlést hű vázlatban értesítendő előadta: miképp egy Pestet Nagyváradon át Kolozsvárral öszveköttö egyenes vasútvonal eszméjét polgártárs Nagy Lajos – kinek ezért elismerést szavaz – már több idővel ezelőtt az időszaki sajtó útján megpendítette,¹³ továbbá mind Nagyvárad, mind Kolozsvár városok hatóságai előtt az ügyet személyesen indítványba hozta,¹⁴ s a két város testülete figyelmét az általuk akkor mindjárt hó részvétellel felkarolt ügy felé irányozta annyira, hogy e munkássága következtében Kolozsvár Nagyváradot, és Nagyvárad Kolozsvárt éppen ugyanazon egy időben szólította fel levele által, melyben egyik a másikat arra hívta fel, hogy a mindegyikük által lelkesen pártolt ügy életbe léptethetése tekintetéből mindegyik város – kikhez Várad–Olaszi városa is részvétellel csatlakozott – a maguk kebeléből haladéktalanul egy Bizottmányt küldjön fel Pestre, mely – miután az ügyet Kolozs megye rendei is magukévá tették – az általuk színre kiküldött, s a nevezett városok küldötteihez csatlakozott bizottmányi tagokkal együtt az ügy sikerességét éréllyel szorgalmazza, mi végből figyelemgerjesztés, s tetteges részvétre ébresztés végett egy, a felsőbb helyekre benyújtandó, s az érdeklettek közt több példányban kiosztandó Emlékiratot – mely minden ez ügy mellett szóló indokokat s tényeket a lehetőségig magában foglaljon – szerkesztessen, s most egyelőre csak az ajánlott vonal műszaki megvizsgálására s térmérésére egy szakértő egyénnek a kormány általi hová hamarábbi kiküldetését eszközölni, legvégsőbb esetben a hongyülés elébe terjesztendő kérelmezés útján is igyekezzék.

Mely bizottmány kiküldetéséhez képesti eljárásáról a közgyűlést értesítendő, úgy addigi bizottmányi üléseinek jegyzőkönyvét, mint az alválasztmány megbízásából Nagy Lajos tagtárs által szerkesztett, s ezennel bemutatott Emlékiratot a közgyűlés előtt felolvasta, s az ezekben kifejtett alapeszme, és ennek folytán kijelölt vasútervezet fő elveiben a gyülekezet is osztozván, a Jegyzőkönyvet tudomásul vette, az Emlékirat némely pontjaira nézve pedig köztanácskozmány folytán következő észrevételek tétettek, úm.:

Nem teheti magáévá a közgyűlés a felolvasott Emlékirat azon kifejezését, mintha a volt Erdély egyéb részei háttérbe szorításával az uniót csaknem kizárólagosan Kolozsvár hozta volna létre, s általában nem helyesi a mondott irat több pontjaiban Kolozsvár érdekét, s érdemei oly feltűnő kiemelését, továbbá az ajánlott vonal elsőbbségei előszámlálásánál a mások által más irányban tervezett vonalakat az Emlékiratban az országra nézve

¹² István nádor (Habsburg–Lotaringiai István Ferenc Viktor főherceg, 1817–1867), aki 1847 januárjától 1848. szeptember 24-ig volt Magyarország (utolsó) nádora.

¹³ *Erdélyi Híradó*, 1848. március 17.

¹⁴ Kolozsvár 1848-i jegyzőkönyvéből. *Történelmi Lapok*, 2. (1875) 21. sz. 1167–1178. o.

károsoknak mondatni nem kívánja; a volt Erdély belső Mezősége megemlítésénél pedig a helyeselt indokon felül még azon nyomatékossgal bíró nézetnek is, miképp éppen azon Mezőséget, hol kőutak jelenleg nincsenek, s anyagok hiányában nem is építhetnek, a vasút hálózatába behozni mennyire szükséges, az Emlékiratba leendő besoroztatását óhajtja, végezetre a többször felhozott irat azon állítását, mintha az ajánlott vonal főképp magyar és székely helyeket érintvén, ezáltal a nemzetiséget fenntartó magyar és székely elem erősbítése célozgatnék, nem oszthatja, sőt éppen ellenkezőleg, az okból kívánja az ajánlott irányú vonalt elfogadni s pártolni, mivel több külön ajkúak által lakott helyeken futván végig, s így több nemzetiségeket kapcsolatba hozván, csak így fog elszigetelt helyzetében egymás iránt annyi ellenszenvet tápláló népünk elvégre egy családdá, egy és osztatlan erős nemzetté összevevődni.

S az Emlékiratnak az észrevételekhez képesti módosítása elrendeltetett, a folyó hó 18-ai s 19-ei küldöttségi ülésekből kiküldött alválasztmányhoz pótolólag még: Szacsvey Imre, Haller Sándor gróf, Nagy József, Berzenczey László és Csíki Sándor kinevezettek; végezetre a módosítandó Emlékiratnak nádor őfelségéhez a bizottmányi küldöttekkel együtt leendő benyújtására küldöttségeképpen megválasztatnak: Beöthy Ödön, Zichy Ödön gróf, Kun Gergely gróf, Bernáth József, Szirák Miklós, Dobozy Mihály, Miskolczy Károly, Puks Miklós, Gál János, Fehér Lajos, Almási Pál, Szentiványi György és Fehér Márton.

Melyek után holnap, úm. folyó hó 25-én tartandó bizottmányi gyűlésre a küldöttek tisztelt elnök gróf úr által meghívattatván jelen közgyűlés befejeztetett.

Folyó július 26-án a bizottmányi ülés folytattatván, a közgyűlésileg megállapított észrevételekhez képest módosított Emlékirat felolvasztatott, és elfogadtatván 1500 példányban kinyomtatása, s az illetők közötti szétosztása elrendeltetett.

Eközben szóba hozatván, miképp a semmi közlekedési eszközökkel nem bíró, s e tekintetben elszigetelt állásban lévő termékeny Nagykunság, s a magyar Alföld legnagyobb városa Debrecen érdekében kívánatos volna, hogy a fővonal Szolnokról a Nagykunságon által Debrecennek, s onnan Nagyváradnak, s Kolozvárnak vitetnék. Ez ellenében a küldöttség által előadatott, miképp küldő hatóságai világos utasítása ellenére ez eszmét annyival inkább nem oszthatja, mivel az ajánlott vonal mellett egyik leghangosabban szóló indok, ti. a pályának a végpontok közötti egyenes iránya ezen mintegy kilenc mérföldnyi eltéréssel megdöntetnék, s e nézet a gyűlés által végzéssé emeltetett. Továbbá elhatározatott, hogy a kijelelt egész vonal addig is, míg az országosan kiküldendő szakértő a maga működését megkezdené, az érdeklött hatóságok által előlegesen haladék nélkül vizsgáltassék meg avégett, hogy kitűnjék, melyik pontjain lesz az általánosságban is jelelt vonalnak a pálya vezetendő, s ez előleges munkálat az országosan kiküldendő vasútmérnök terméresi működéseinek is tájékozásul szolgáljon, mely tájékozó előmunkálat megtételére a Kolozs megyén túl eső megyék és hatóságok Kolozs megye által lehető legrövidebb idő alatt felszólíttassanak, s e felszólítás eredménye felől a küldöttségi elnök gróf urat hova elébb értesítsék. Végezetre a Kolozsvár, Nagyvárad, s Várad-Olaszi városok, továbbá gróf Zichy Ödön, gróf Haller Sándor, gróf Mikes János, s több egyes birtokosok azon ajánlata, hogy a birtokukon keresztül futó vasúthoz, s azok indítóházaihoz szükséges földtért minden kisajátítási kárpótlás követelése nélkül ingyen átajánlani készek – méltánylattal fogadtatott ugyan, de a módosítandó Emlékiratban csak általánosan, s annyiban határozatott megemlítettetni, miképp a tervezett vonal kivitele ily nemű ajánlatokkal is elősegítettetni fog.

Folyó hó 27-én a bizottmány ismét összevjevén, rövid tanácskozás után abban állapotott meg, hogy addig is, míg az Emlékirat sajtó alól kikerülhet, s annak felsőbb helyekrei benyújtása a maga útján eszközöltetik, előlegesen is közlekedési miniszter gróf Széchenyi István, és alstátustitkár s vasúti igazgató gróf Zichy Ferenc ónagyméltóságuk haladéktalanul megkerestessenek, s az ügy pártolására tiszteletteljesen felkérteessenek. Minek következtében a bizottmány több tagját a bizottmányi elnök gróf úr vezérkeze mellett a mondott helyekre azonnal elmentek, hol is a bizottmány nevében a tisztelt elnök gróf úr az ügy iránti őszinte részvétből fakadt lelkes szavakkal előadta, miképp kérelmünk egyedül az ügy tisztaságán alapszik, miképp jelszavunk „győzzön, ami jobb”, s miképp a tárgy körüli indokaiban egy nyomott írásban a közönség előtt is feltárván, távol van tőlünk, hogy a hon érdeke mellőzésével saját vidéki nézeteinket tömjénezzük. Minél fogva azon meggyőződésben, hogy ajánlott vonalunk műszaki megvizsgálása annak egyéb vonalok feletti elsőbbségeire előtűntetendi, most egyelőre csak azon előmunkálat megtétele kieszközlésére eszedünk. Mire a fenntisztelt főméltóságoktól azon megnyugtató, sőt az ügy jelen stádiumában kielégítő választ nyertük, miképp a közlekedési kormány is azt hiszi, hogy tervezett vonalunkat mind legegyszerűsebb, annál fogva legrövidebb iránya, mind tüzi, s építési anyagokkal, főleg kavicsali bővölködése, mind Erdélynek a legközelebb időkbek kifejlett honunkhozi viszonya, mind a nemzeti-ség nagy érdeke ajánlja, s helyesli a közlekedési kormány, hogy a bizottmány kérelme a sajtó útján is indokoltatik, mert ezáltal a kormány felelősséggel, mely ügy is minden felekezetestesség eszméjét kirekeszti, könnyítettetik, s annál fogva a pártolást, amennyiben a közlekedési ügyi tárca befolyása – nem tudathatván még most, kiken álland a véghatárzás – felhasználható lesz, meg nem tagadja.

Miután tehát ezekből azon meggyőződésre jött a küldöttség, hogy az ügy éppen azon a ponton áll, hol érelyes munkásság, s célt nem tévesztett eljárás által üdvös sikert nyerhetni, s minthogy a szolnok–aradi előmunkák már a legvégsőbb részletességig készen állván, a debrecen–szatmári pedig kormányköltségén éppen munkába lévén, egy pillanatnyi halasztani való idő sincs: ez okból mulhatatlanul szükségesnek látta a küldöttség ezen ily óhajtott eredmények eddig vitt eljárást ernyedetlen munkássággal tovább folytatni, s mivel az eddig e tárgyban ily huzamosan működött bizottmányi tagok nagyobb részét hivatalos, s egyéb foglalatosságai már innen hazaszólítják, s eltávozni kényszerítik: egy hosszabb ideig itt Pesten maradandó, s e tárgyban folytonosan munkálkodható választmányt nevezni ki, melynek tagjaiul Teleki Domokos gróf elnöklete alatt azonnal elválasztattak: Mikes János gróf, Zichy Domokos gróf, Zichy Ödön gróf, Haller Sándor gróf, Zeyk Károly, Zeyk József, Jónás Ferenc, Méhes Samu, Gyergyai Ferenc, Nagy József, Szacs vay Imre és Jónás Dániel, s ez utóbbi, míg körülményei az ittmaradást megengedik, a választmányi tollvivőséggel megbízott.

Melyek után a kiküldöttség eddigi teendőit befejezván, az ügy további szorgalmazását, s az abbani hazafiúi buzgalommal eljárást a fentebb kinevezett választmánynak teljes bizalommal átadták.

Kelt Pesten, július 27-én 1848. Teleki Domokos mb. elnök, Tót Sámuel mb. jegyző

Martini Poloni Continuatio Coloniensis

A Historiographical Misapprehension

Ever since the publication of the *Chronica Regia Coloniensis*, which brought forth as one of its appendices the *Martini Continuatio Coloniensis*, this latter historiographical text attained a life of its own.¹ However, a closer inspection of this allegedly independent work in its textual and codicological environment revealed that it is neither a “continuation” nor was it appended to the chronicle of Martinus Polonus. In their condescending attitude towards secondary, unoriginal universal chronicles nineteenth-century positivistic historians had overlooked an interesting polemical work – a world chronicle – discussing the ideological foundations of the Christianity in the context of rising French aspirations towards securing the imperial title for their kings. It is time that this noteworthy chronicle be brought back to the attention of medievalists in its whole.

In the early 1860s, during one of his scholarly journeys to manuscript collections on behalf of the *Monumenta Germaniae Historica*, the renowned German medievalist Wilhelm Arndt visited Polish territories. During that trip, among other, he acquainted himself with the holdings of the Wilanów library of the aristocratic Potocki family, located in their residence just south of Warsaw. Inspecting the collection, Arndt found interesting a sizeable tome with historical and geographical content – none other than the Wilanów Manuscript, a collection of medieval texts highly valued and well researched by Polish historians, today housed in the National Library, Warsaw.²

Arndt’s eye caught the first part of the book, a sequence of materials related to Cologne, which he identified as previously unknown copies of the *Catalogue of Archbishops of Cologne* and the *Chronicle of Popes and Emperors* by Martinus Polonus with an addition obviously stemming from Cologne. Since both these works were of interest to the MGH, in 1865, the manuscript was borrowed to Berlin, where at least fragments of it were copied.³ However, the critical edition of the chronicle of Martinus Polonus, published a few years later by Ludwig Weiland, failed to mention the copy in the Wilanów Manuscript. Evidently, Weiland found it too late and corrupt to add

¹ *Martini Continuatio Coloniensis*. In: CRC Appendix IX. pp. 354–369.

² Ms IV 8052 [MSPL 00032]; scan: <https://polona.pl/item/miscellanea-historica,MTIwNzcyMQ/0/#item>. (17. 12. 2018.) A general description of the manuscript and its content is provided by: J. Kaliszuk – S. Szyller: *Inwentarz rękopisów do połowy XVI w. w zbiorach Biblioteki Narodowej*. Warsaw, 2012. pp. 128–129. More detailed issues are discussed among others in: B. Kürbisówna: *Studia nad Kroniką wielkopolską*. Poznań, 1952. pp. 41–43.; W. Semkowicz: *Przewodnik po zbiorze rękopisów wilanowskich*. Warsaw, 1961. pp. 24–26.; *Roczniki wielkopolskie*. Ed. B. Kürbis. (*Monumenta Poloniae Historica*, series nova, VI.) Warsaw, 1962. pp. XXI–XXIII.; J. Wiesiołowski: *Kolekcje historyczne w Polsce średniowiecznej*. Wrocław–Warsaw–Cracow, 1967. pp. 50–52.; J. Soszyński: *Kronika Marcina Polaka i jej średniowieczna tradycja rękopiśmienna w Polsce*. Warsaw, 1995. pp. 83–86.; J. Soszyński: *Between the Middle Ages and the Renaissance. The Wilanów Manuscript Reconsidered*. *Medievalia Philosophica Polonorum*, 34. (2001) pp. 199–206. (with updated content description).

³ CRC p. XXIV. This information requires verification in the archives of the MGH, which the author of this article as yet had no opportunity to do.

anything to his reconstruction of Martin's original.⁴ The case was different with the other work pertinent to Cologne, the catalogue of archbishops. Hermann Cardauns, the editor of *Catalogi Archiepiscoporum Coloniensium*, introduced it into the manuscript list in the foreword, although accompanied by a rather inaccurate description.⁵

The immense popularity of the *Chronicle of Popes and Emperors* during the 13th and 14th centuries generated numerous continuations, some of which were considered by nineteenth-century historians of greater value than the original itself. Hence, the MGH decided to collect and publish those short historiographical texts as independent pieces, naming them "Martini continuatio...", usually with a geographical adjective. Little wonder that in line with this project Cardauns turned to the materials copied from the Wilanów Manuscript and to the fragment supposedly isolated from the Martinus' Chronicle, namely its ending folios (194^r–200^r), which he found closely corresponding with the German vernacular *Chronicle of the Emperors* written in Cologne (Munich, Staatsbibliothek, Ms Cgm 691).⁶ He prepared a critical edition of these folios, ascribing them the title *Martini Continuatio Coloniensis*, which was published in 1880, by Georg Waitz among the appendices to the edition of the *Chronica Regia Coloniensis*.⁷ Ever since, this text functions under that name, frequently cited by historians and treated as an addition to yet another copy of Martinus Polonus. In the Wilanów Manuscript this text is neither a later continuation of anything, nor is it even separated from the rest of the main text by a chapter division. The pencil mark on the margin of folio 194^r, indicating the place where it starts, was only added in the 19th century, presumably by Waitz himself. Folios 194^r–200^r are an integral part of a larger chronicle. Moreover, this chronicle is but a distant relation of the work of Martinus Polonus, a reworking of a reworking.

Before we go on to describe the chronicle in question in greater detail, let us focus on the Wilanów Manuscript. Today, it is kept in Warsaw – not in Vilnius, as the Western reader may find in the available literature!⁸ It found its way to the Polish National Library, in 1932, along with the rest of the Wilanów collection, donated to the Republic, and survived World War II without any substantial damage.⁹

The Wilanów Manuscript is a composite book consisting of three originally separate entities. Part I (f. 4^r–223^v) holds the materials related to Cologne: the aforementioned universal chronicle and the catalogue of archbishops. Apart from that, one finds there the description of the Holy Land by Guilelmus of Boldensele, coupled by the notorious *Letter of Prester John*. Part II (224^r–293^v) is devoted in whole to the Holy Land, encompassing the *Historia Orientalis* of James of Vitry and a fragment of the *Descriptio Terrae Sanctae* by Burchardus de Monte Sion. Part III contains the *Chronica Longa seu Magna Polonorum*, a collection of chronicles and annals of complicated structure and origins, dealing nearly exclusively with the history of Poland. Discussion of parts II and III – important and interesting subjects in their own right – shall be omitted here, as irrelevant to the subject of the so-called *Cologne Continuation*.

⁴ *Martini Oppaviensis Chronicon Pontificum et Imperatorum*. Ed. L. Weiland. (MGH SS XXII.) Hannover, 1872. pp. 377–397. Weiland discusses the selected manuscripts in the introduction.

⁵ MGH SS XXXIV. Hannover, 1879. p. 334.

⁶ K. Schneider: *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München: Cgm 691–867*. Wiesbaden, 1984. p. 23.

⁷ CRC Appendix IX. pp. 354–369.

⁸ R. Röricht: *Bibliotheca Geographica Palaestinae*. Ed. D. H. K. Amiran. Jerusalem, 1963. p. 74. The same erroneous dating is to be found in the description of the Wilanów Manuscript in the edition of the Catalogues of the Cologne Archbishops (cf. fn. 5).

⁹ For the Wilanów Library, cf.: J. Rudnicka: *Biblioteka Wilanowska. Dwieście lat jej dziejów (1741–1932)*. Warsaw, 1967.

All three parts of the Wilanów Manuscript are dated on the basis of the watermarks in the paper to the 1460s and the 1470s. Part I was copied at the expenses of Abbot Michał of Lipie of the Benedictine monastery on the Święty Krzyż mountain in central Poland.¹⁰ Perhaps already in the 1460s, and without doubt in the 1470s, the manuscript was in possession of the famous Polish chronicler and ecclesiastic Jan Długosz. Obviously, Długosz used it as source material for his opus magnum, the *Annals or Chronicles of the Kingdom of Poland*. This is attested by comparative analysis of both. But, it seems that the Wilanów Manuscript was also used by him in his pedagogical endeavours as tutor to the sons of King Casimir the Jagiellonian. This can be deduced from marginal notes by the same hand in all three parts. Moreover, the themes represented in the manuscript – universal history, history and geography of the Holy Land, and history of Poland – would be likely to form the content of training received by the young princes from Długosz. Unfortunately, there are no other source materials to test this hypothesis against.

After Długosz's death, all three parts of the Wilanów Manuscript, perhaps already even bound together in a single volume, returned to the Święty Krzyż Monastery, where they remained at least until the first half of the 17th century. Next, we lose sight of the codex, until the break of the 18th and the 19th centuries, when it reappears in the Wilanów collection.

The chronicle of Martinus Polonus, compiled in the 1260s and 1270s, quickly gained widespread reputation and considerable authority, because it translated into historiography the dichotomic concept of Christianity, governed by two universal powers, *imperium* and *sacerdotium*, of which the latter was treated as the dominating authority, in accord with the doctrine of the *plenitudo potestatis papae*.¹¹ During Martin's lifetime (d. 1278), this ideology not only represented the official stand of the Holy See, but seemed to reflect the actual state of affairs, too. Nevertheless, not longer than three decades later, the actual European power play radically defied Martin's picture: the empire not only faded into impotence, but was rapidly becoming more and more associated with Germany; the papacy lost its temporal might and found itself dangerously dependent on the French monarchy; and France developed into the superior cultural and military power. Hence, the vision of Christianity offered by Martinus was no longer satisfactory; at least in France. Martinus, nevertheless, remained a generally accepted scholastic authority. During the second decade of the 14th century, an anonymous Frenchman, to amend this unsatisfactory state of affairs, "corrected" Martin's chronicle by adding a lot of originally absent materials. At first glance, those additions changed little with regard to the original, turning it from a laconic synchronistical table into a work of erudition. But, at closer scrutiny, we suddenly realise that we are dealing with a chronicle, which no longer conveys the dichotomy *sacerdotium* – *imperium*. It brings into play a third power – the *studium*. Moreover, it leads the reader to the conclusion that all the three powers should be, and actually are, concentrated in France. But, this is nowhere to be found in the chronicle explicitly. Furthermore, the anonymous Frenchman took care to conceal his efforts. He left untouched the original preface, which introduced the author as "frater Martinus domini papae poenitentiarius et capellanus". This simple ruse worked perfectly. The "Martinus Gallicus", as it will be referred to henceforward, enjoyed quite a popularity.¹² Medieval readers rarely dis-

¹⁰ Colophon on f. 223^v (1462).

¹¹ For a detailed discussion of Martin's attitude towards the Church and papacy, cf.: *J. Soszyński: Papal Plenitude of Power and World History. Papal Political Ideology in the Chronicle of Martin the Pole*. In: *Book versus Power: Studies in the Relations between Politics and Culture in Polish History*. Ed. *J. Soszyński* and *A. Chamerna-Nowak*, ed. assistance by *D. Embree*, transl. by *J. Soszyński*. Frankfurt am Main, 2015. pp. 45–72.

¹² For a list of manuscripts in Polish collections, cf.: *Soszyński* 2006. pp. 26–27. Printed version: *Martini Poloni ... chronicon*. Antverpiae, 1574.

tinguished it from the original or treated it as an enhanced work of Martinus. Even in modern manuscript lists and descriptions this text is often identified as the Chronicle of Martinus Polonus.

But not everybody was fooled by the cunning Frenchman. In Cologne, there was another anonymous author, who instantly penetrated the true meaning of Martinus Gallicus, and took to action. He modified the French reworking of Martinus Polonus to meet his own political views. Interestingly enough, the German polemist was just as honest as his French opponent: he left the introductory part of the original Martinus Polonus untouched, so that it imitated the archetype. The only moment he parted with Gallicus' methods was in stating his political case loud and clear. In this respect he was explicit to the point of exaggeration¹³.

The reworked Martinus Gallicus – shall we say “Martinus Coloniensis” – is the chronicle the unfortunate *Continuatio Coloniensis* has been cut off from.

It seems that the Wilanów Manuscript is the only extant copy of this chronicle and that it has not survived intact. The work of Martinus Coloniensis underwent reworking at the hands of most probably Jan Długosz, who adapted it to his own didactic needs. This interesting story, however, cannot be discussed here due to lack of space, so we will leave it at that. From the point of view of reconstructing the text of Martinus Coloniensis, it is important that we are in possession of the working copy of the Polish chronicler. This means, that we can easily distinguish which fragments were added on separate leaves sewn into the codex, or inscribed on the margins. Moreover, the basic text was copied by a single hand. Hence, the reconstruction of the Cologne chronicle is no big challenge.

The dating of Martinus Coloniensis can only be done indirectly. The *terminus post quem* is set by the dating of its French predecessor, which falls not later than 1320.¹⁴ The last date discernible in the text of Coloniensis is 1326 – the burning at stake of the heresiarch Walter in Cologne. But, following Hermann Cardauns, let us observe here that the German chronicler must have finished his work before the death of Frederic III the Handsome, who died in January 1330, for the duke of Austria and Styria is mentioned as remaining in good health “usque nunc”.¹⁵

In general, Martinus Coloniensis breaks up into two books: history of the popes and history of the emperors. However, this general division is not consistent. If the first book opens with an account of the historical events prior to the birth of Christ to pass without any visual divide to the history of the popes and emperors, soon, the emperors are dropped and the story continues with subsequent pontificates. The history of the first emperors is repeated in the second part, where it is continued until the third decade of the 14th century. This formal inconsistency in the early parts of the history of the popes can also be observed in some of the manuscripts of Martinus Gallicus. Thus, the explanation, how it came about with Coloniensis, must wait until a critical edition of the former is provided.

The contents of the first book, encompassing the times before Christ and papal history, were changed by the Cologne chronicler only to a limited extent. Its main idea is the message concerning the eschatological function of the empire, which was borrowed from Jordan of Osnabrück and Alexander of Roes.¹⁶ According to that theory the empire plays a crucial part in the history of mankind, because it forms a protection against the Antichrist, who is incessantly scheming to

¹³ For a detailed presentation of the main ideological themes in all three chronicles, cf.: *Soszyński* 2006.

¹⁴ *Soszyński* 2006. pp. 30–33.

¹⁵ CRC pp. XXIV–XXV.

¹⁶ Die Schriften des Alexander von Roes und des Engelbert von Admont. Teil 1: *Alexander von Roes*: Schriften. (Memoriale de prerogativa Romani imperii – Noticia seculi – Pavo.) Ed. H. Grundmann – H. Heimpel. (MGH Staatsschriften des Späteren Mittelalters, I/1.). Stuttgart, 1958. Ms IV 8052, f. 104^r–105^r.

gain control of the world. The importance of the empire was fully recognised by Christ, who at numerous moments honoured it. But, imperial power is not given forever. Sooner or later it will fall under the might of the Satan, and when this happens the condition of mankind will become intolerable, and will remain so until Christ himself returns to subdue his adversary. However, since that latter victory is to spell the end of the world, all actions directed against the empire are actions coinciding with the efforts of the Antichrist. It follows that the victory of Satan would be a deplorable catastrophe, and we should not forget that, when judging contemporary world by the standards of an individual life.

In his concern to explain the necessity of the empire the Cologne chronicler still had to find a way to accommodate the German national element, or otherwise the same theoretical construction could be used against his cause. It was not so difficult to argue that, if the empire played such an important role in the history of mankind, it should pass to the French, who possessed the greatest military strength in Christianity and could defend it more effectively. Hence, to preclude any such conclusions, the Cologne chronicler introduced the ideas of Alexander of Roes, which he substantiated with his superior knowledge of history: the theory of the three universal powers and their ethnic subordination. Following Roes he stated that Italians, Germans, and the French, due to their national predispositions and their social and historical conditioning, are predestined to hold respectively the universal powers of *sacerdotium*, *imperium* and *studium*, the role of which in Christianity could be compared to the foundations, walls and roof of a church building: no edifice could properly serve its purpose without these three elements, and the absence of any one would vitiate the other two. Hence, not only was the empire necessary, but it was also necessary that it remained in German hands.¹⁷

At the same time, the Cologne chronicler purged the text of his prototype of most of the contents relating to France. Instead, he added lengthy digressions concerning German affairs, with disproportionate attention focused on Cologne. Although his work was based on the historical and political ideas of Alexander of Roes, he did not incorporate them wholesale. Rather, because his own knowledge of history was more profound, he filtered the received materials through his erudition and so disposed of the least plausible elements. For example, he bypassed the legend of the Trojan origins of the Franks, though it is difficult to say with certainty why. Had he merely disbelieved it, he probably would have said so openly. It seems that the reason may be more prosaic. The mythical Trojan legend was one of the main elements giving substance to ideas of French superiority and it seems that the Cologne chronicler may have shrunk from blowing the French trumpet. The same reason probably lay behind his excision of the text of the Donation of Constantine. But there are other similar cases.

The wholesale acceptance of papal ideology in the second book of the Cologne chronicle should also be attributed to the anti-French attitude of its author. In his eyes the claims of the popes to superiority over emperors were incomparably less dangerous than the pretensions of the French. Indeed, the popes never questioned the German character of the empire and, during the periods of weakness of the German rulers, they were an obstacle on the way to French emperors. Accentuating the superiority of *sacerdotium* had the additional advantage of stating that every secular ruler was subordinate to the bishop of Rome, and this included the French monarch.

The key role in the narrative of the imperial part of the chronicle was played by Charlemagne and Octavian. Charlemagne's biography was based on Einhard's *Vita Caroli Magni*, while the reign of Octavian followed Suetonius' *Lives of the Caesars*.¹⁸ This parallel was fully intentional and

¹⁷ Ms IV 8052, f. 162^r.

¹⁸ Respectively: Ms IV 8052, f. 159^r–160^r and f. 105^r–109^r.

designed to demonstrate that Charlemagne played the same role in the history of the Germans as Octavian did in the history of the Romans: he was the founder of the empire and the model ruler at the same time. It was to the person of Charlemagne that the pope transferred the empire from the Greeks. But, it was Charlemagne – continued the Cologne chronicler – who transferred the empire to the Germans, created the college of electors, and conferred upon it the right to choose the emperor. This last aspect is doubtless a reflection of the disputes between the popes and the German princes concerning the extent to which the act of election in Germany bound the pope to crown the candidate in Rome.

The major inconsistency of the Cologne chronicle was the retaining of the bipolar construction of the narration, while simultaneously claiming that there were three universal powers. However, had the author done away with the double structure of the narrative, he would have undermined the polemical function of his work vis-a-vis Gallicus. As can be inferred from the meagre international response of the readers to the efforts of the Cologne chronicler, the book enjoyed scant popularity and did little harm to the French compilation. In the first half of the 14th century, the French academic ‘machine’ was far too powerful to be checked by a single cleric from Cologne, however learned and skilful he may have been. Nevertheless, in our modern views of the past, Martinus Gallicus deserves a more eminent place than that of an author of a historiographical misunderstanding – the *Martini Continuatio Coloniensis*.

ABBREVIATIONS

CRC	Chronica Regia Coloniensis. Ed. G. Waitz. (Scriptores Rerum Germanicarum in Usum Scholarum, 18.) Hanover, 1880.
MGH	Monumenta Germaniae Historica
Soszyński 2006.	J. Soszyński: Sacerdotium – Imperium – Studium. Władze uniwersalne w późnośrednio-wiecznych kronikach martyniańskich. Warsaw, 2006.

Keletről nyugatra és nyugatról keletre, szárazon és vízen: zsidó kereskedők útjai

Az áru útját a felesleg helyéről oda, ahol kevés van vagy egészen hiányzik, az emberi civilizáció egész létezése idején a kereskedők biztosították. Tudták, hol lehet az árut kedvező áron megvásárolni, képesek voltak hosszú utakon elszállítani, majd haszonnal eladni. Bevált utakra és jól elhelyezett piacokra támaszkodtak. A nagy piacok az európai Nyugatot és Keletet összekötő távolsági utak menték feküdtek, összekötötték a Balti- és Földközi-tenger kikötőit és a távoli Ázsiába irányultak.

A morvák piacai

A szlávokról szóló arab írás, amelyet Abú Alí Ahmad ibn Umar ibn Rusta perzsa tudós belefoglalt *Kitáb al-a'lák an-náfisza* című nagyszabású munkájába, megemlíti Szvatopluk nagymorva fejedlem székhelyét: „A város (l-madínatu) neve, amelyben székel, Dzsírawáb (Dzs.r.wáb), és havonta három nap tartanak ott piacot (szúkun), ahol kereskednek és árulnak.”¹ Ez volt a morvák fő piaca.² Pont ezen a piacon árulták 886-ban Metód fogságba esett tanítványait: „Mert a hitetlenek egyeseket sokat kínozták, másokat pénzért eladták a zsidóknak, preszbitereket és diakónusokat. Ezek a zsidók fogták őket és elvitté Velencébe, és amikor árulták őket... akkor a császár embere Velencébe érkezett... és tudomást szerzett róluk. És egyeseket a császár embere kiváltotta és másokat ugyancsak elvitt és Konstantinápolyba vezette őket.”³

Az út, amely a Mojmír-fejedelmek morvai fő székhelyét összekötötte Velencével, a régi Borostyán-út volt. Velencéből indult, Aquileján, Emonán (Ljubljana), Celeián (Celje), Poetovion (Ptuj), Savarián (Szombathely) és Scrabantián (Sopron) át haladt, majd Carnuntumnál elérte a Duna déli partját, Dévény alatt átment a folyó északi partjára és tovább vezetett Nagymorávia központjába. Onnét folytatódott a Morva-kapun át Opole, Boroszló (Wrocław), Kalisz, Toruń irányában és a Visztula torkolatánál érte el a Balti tengert. Épp ezen az úton érkezett 863-ban a

¹ *Kitábu l-a'láki n-náfisati li-bni Rusta: Magnae Moraviae fontes historici III. Diplomata, epistolae, textus historici varii.* Curaverunt Dagmar Bartoňková, Radoslav Večerka. Praha, 2011. 305–306. o.

² *Třeštík* 1973.; *Třeštík* 1997. 289., 294–295. o.

³ Žitije Nauma I. *Magnae Moraviae fontes historici II. Textus biographici, hagiographici, liturgici.* Curaverunt Dagmar Bartoňková, Radoslav Večerka. Praha, 2010. 154. o.; *Třeštík* 1973. 890. o.; McCormick 2007. 198–199., 727–729. o.

Konstantín és Metód által vezetett bizánci misszió.⁴ Carnuntumban a Borostyán utat a Dunai út keresztelte, ez a régi római városokat és a Duna jobb partján álló erődöket kötötte össze.⁵

A Duna folyásán lefelé, a keleti országokba hajózó kereskedők kötelesek voltak árujuk után Linzben vagy a közeli Rosdorfban (a bajor Traungau grófságban) vámot fizetni. A *Raffelstetteni vámtarifa* (*Inquisitio de theloneis*), amelyet 904 körül a keleti frank Gyermek Lajos király adott ki, a vámot úgy szabta meg, ahogy nagyon igazságosan fizették Lajos és Karloman és a többi királyok idejében. A vámot a sóval, rabszolgákkal, lovakkal, állatokkal és élelmiszerrel kereskedő kupecsek fizették az bajor keleti végek (Oriens) több helyén, és látogatták a morvák piacát is, ahol virágzott a rabszolgakereskedelem: „Ha viszont a morvák piacára (ad mercatum Marahorum) akarnának átmenni, a kupeci becslés szerint egy hajótól fizessenek egy solidust és szabadon hajózzanak; a visszatérésnél viszont már ne legyenek fizetésre kötelezve. A kereskedők, vagyis a zsidók és a többi kereskedő (mercatores id est Judei et ceteri mercatores), akárhonnán is jönnének ebből az országból vagy más országokból, fizessenek igazságos vámot, úgy a rabszolgákból, mint más áruból is, úgy ahogy mindig az előző királyok alatt.”⁶

A zsidó kereskedőket, akik a morvák piacát látogatták, az arab ar-Rádánija néven ismerték. Utazásaikat a 846–847. években, kiegészítve 885-ben Abu l-Kásim ‘Ubajdulláh ibn ‘Abdalláh ibn Churdádbih írta le: „A zsidó kereskedők útjai ar-Rádánija (t-tudzsdzsári l-jahúdi r-Rádánijati), akik beszélnek arabul, perzsául, görögül, frank, andalúziai (= spanyol) és szláv (sz-szaklabíjati) nyelven. És ők utaznak keletről nyugatra és nyugatról keletre, szárazon és tengeren is.” Az út, amelyen a morvák piaca terült el, csak az egyik út volt a sok közül, amelyeken ezek a kereskedők utaztak. Az említett Ibn Churdádbih a zsidó kupecsek vándorlásairól ezen az úton megjegyezte: „Néha viszont Rómija (Bizánc) felé mennek, a szlávok országán keresztül (fí biládi sz-Szakálibati), aztán Chamliádzsaba (Itil), a kazárok városába, aztán a tengeren át a Dzsurdzsán (Hyrkán, ma Kaszpi-) tengeren át, aztán Balchba és Mávaránnahrba, aztán a Tokuz-Oghuzok (ujgurok) Wurtjába (Turfan), majd Kínába.”⁷

⁴ Tüma, Oldřich: Great Moravia's Trade Contacts with the Eastern Mediterranean and the Mediating Role of Venice. *Byzantinoslavica*, 46. (1985) 1. sz. 67–77. o.; Leciejewicz, Lech: Great Moravia and Venice in the 9th Century. In: Central Europe in 8th–10th Centuries. International Scientific Conference, Bratislava October 2–4, 1995. Eds. Dušan Čaplovič – Ján Dorula. Bratislava, 1997. 115–120. o.; Charvát, Petr: A montibus usque ad mare. Morava a Benátky v 9. století. In: Cyrilometodějská misie a Evropa, 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu. Sborník z mezinárodní vědecké konference 13.–17. květen 2013. Ed. Pavel Kouril. Brno, 2014. 227–228. o.; Dvorník, František: Byzantské misie u Slovanů. Praha, 1970. 298–302. o.

⁵ Weller, Karl: Die Niebelungenstrasse. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 70. (1933) 52–55. o.; Steinhübel, Ján: Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska. Bratislava, 2016. 54–58. o.; Hardt, Matthias: Die Donau als Verkehrs- und Kommunikationsweg zwischen der ostfränkischen Residenz Regensburg und den Zentren an der mittleren Donau im 9. Jahrhundert. In: Flüsse und Flusstäler als Wirtschafts- und Kommunikationswege. Hrsg. Stephan Freund, Matthias Hardt und Petra Wiegel. Bonn, 2007. 103–120. o.

⁶ *Inquisitio de theloneis* 8, 9. *Magnae Moraviae fontes historici IV. Leges, textus iuridici*. Curaverunt Dagmar Bartoňková, Radoslav Věčerka. Praha, 2013. 96–101. o.; *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislava, 1971. 41. sz., 37–38. o.; Galuška, Luděk: O otrocích na Velké Moravě a okovech ze Starého Města. In: Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka. Uspořádali Jan Klápště, Eva Plešková, Josef Žemlička. Praha, 2003. 75–86. o.

⁷ Kitábu l-masálik wa-l-mamálik li-bni Churdádbih 4. In: MMFH III. 287–289. o.; *Ibn Churdádbih*: Kitáb al-masálik wa-l-mamálik 15. In: *Žródla arabskie do dziejów Słowiańszczyzny I*. Wydal i opracował Tadeusz Lewicki. Wrocław–Kraków, 1956. 74–77., 119–120., 122., 139–152. o.; Třeštík, D.: „Trh Moravanů“, 888–890. In: *Gumiljov, Lev Nikolajevič: Drevnjaja Rus i Velikaja step*. Moskva, 1993. 127–131., 144–145., 150., 170., 181–187., 198–201., 209–210., 220–221. o.; Rybakov 1993. 336–337. o.; Kaplony 1996. 150–151. o.; Charvát, Petr: Dálkový obchod

Kijev

A szlávokról szóló arab beszámoló, amelyet Ibn Rusta beszerkesztett a művébe, nemcsak Szvatopluk Dzsírarábját, hanem egy másik várost is említ, „Wá.i.”-t, (talán „Wá’ib”), amely a keleti szlávok birtokában volt és a besenyők földjének közelségében feküdt: „A besenyők földje és a szlávok földje között az út hossza tíz nap. A szláv határ elején fekszik Wá.i. (madínatun tuszammá Wá.i.) város, amelyhez pusztaságokon és út nélküli tájakon, vízforrások mellett és sűrű erdőkön át utazol, míg eljutsz az országukba.”⁸ Ha „Wá.i.” madína volt (ügymint a morva „Dzsíraráb”), vagyis város és a szlávok határának kezdetén terült el, amely mögött a besenyők éltek, akkor az Kijev⁹ volt, amely a Kijevi Rusz déli részén terült el, és nem messze tőle kezdődtek a besenyők települései, akik néha támadták is Kijevet.¹⁰ A zsidó kereskedők nemcsak hogy látogatták a piacot Szvatopluk székhelyén, de továbbutaztak keletre, áthaladtak a Morva kapun és Krakkón át elérték a nagy kijevi piacot. A kijevi váralján két kereskedelmi főútvonal kereszteződött. Az egyik a varjagoktól indult a görögökhöz,¹¹ a másik Nyugat-Európából vezetett a Távól-Keletre. Al-Dzsaháni arab geográfus a X. század elején megírta, hogy Kijev más nemzetekkel kereskedik, és szívesen látja vendégül az idegen kereskedőket.¹² Kijevet Szobotinnak is nevezték, feltehetőleg azért, mert ott szombaton üzleteltek. Ezt az elnevezést, Szambatász formában Biborbanszületett Konsztantinos is feljegyezte: „A külső Oroszországból Konstantinápolyba jövő fatörzscsónakok Novgorodból valók... de vannak Szmolenszk városából, Ljubecsből, Csernigovból és Visgorodból is. Ezek ugyanis mind a Dnyeper folyón jönnek le, és Kijev városában (tó kástron tó Kioáva), melyet Szambatásznak neveznek, gyűlnek össze.”¹³ Thietmar szász krónikás megtudta, hogy „ebben a nagy városban... több mint négyszáz templom és nyolc piac (mercatus VIII) van.”¹⁴

v raně středověké Evropě (7. – 10. století). Brno, 1998. 55–64. o.; *Lewicka-Rajowska* 2004. 184–188., 195–196., 204–205., 211., 216–217. o.; *McCormick* 2007. 656–661. o.; *Dudek* 2016. 211–213. o.

⁸ Kitábu l-a láki n-náfisati li-bni Rusta. In: MMFH III. 305–306. o. Ha a besenyők országa és a szlávok országa közötti út tíz napig tartott, akkor az annak a kereskedelmi útnak a része, amely a besenyők központjából Kijevbe vezetett, amely a keleti szlávok centruma volt és ugyanakkor a szláv határ elején állt.

⁹ Skazanija musulmanskich pisatelej o slavjanach i russkich s poloviny VII v. do konca X v. po r. Chr. Sobral, perevel i objasnil *A. Ja. Garkavi*. Sankt Peterburg, 1870. 264. o.; *Marquart, Josef*: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-geographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940). Leipzig, 1903. 189. o.; *Novoselcev, A. P.*: Vostočnye istočnyky o vostočnyh slavjanach i Rusi VI–IX vv. In: *Drevnerusskoje gosudarstvo i jeho meždunarodnoje značenie*. Red. *V. T. Pašuto* i *L. V. Čerepnin*. Moskva, 1965. 394. o. – Friedrich Westberg, Tadeusz Lewicki és Henryk Łowmiański úgy vélekedtek, hogy ezek a vjaticsok voltak. *Westberg, Friedrich*: Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa. *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, V^e sér., XI. (1899) 4. sz. 213. o.; *Lewicki, Tadeusz*: Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w. *Slavia Antiqua*, 8. (1961) 101. o.; *Łowmiański, Henryk*: Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. II. Warszawa, 1964. 155. o. Ha „Wá.i.” madína, tehát város volt, akkor nem lehettek a vjaticsok, mert azok egy törzs, nép voltak, nem város.

¹⁰ *Grekov* 1953. 353–354., 368., 411., 470., 475., 476–477., 493. o.; *Parań, Aleksander*: Pieczyngowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy. Wrocław, 2015. 241–245., 264., 280., 290–291., 293–294., 298., 311–313., 324., 326., 330–334., 336., 338–349., 359–366., 371., 378., 446–447. o.

¹¹ Nyesztor-krónika, 20–21. o.; DAI 9. 56–63. o.; *Rybakov* 1993. 334–342. o.; *Duczko* 2007. 205–208. o.; *Tóločko* 2015. 81–92., 195–213. o.

¹² *Grekov* 1953. 104., 451. o.

¹³ Constantine Porphyrogenitus. DAI 9. 56–57. o.; *Biborbanszületett Konstantín*: A birodalom kormányzása. Ford. *Moravcsik Gyula*. Szeged, 2003. 31. o.; *Duczko* 2007. 181. o.

¹⁴ Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon VIII 32. Curavit *Werner Trillmich*. (Ausgewählte Quellen zur deutsche Geschichte des Mittelealters, Bd. 9.) Hrsg. *Rudolf Buchner*. Berlin, 1960. 474–475. o. A templomok száma bizonyosan eltúlzott.

A zsidó kereskedők nemcsak látogatták Kijevet, de le is telepedtek itt. A zsidó község a felső városrészben volt a Zsidó-kapunál. Valamikor a XII. század folyamán élt Kijevben Jákob bar Chanuka („mar Jákob bar rabbi Chanuka”). Az ő testvére pénzkölcsönt („mamon”) vett föl a más hitűektől („min gojim”), és röviddel azután (feltehetőleg egy üzleti úton) az útonálló megölték és kirabolták. Jákob, aki kezeskedett testvére kölcsönénél, nem volt képes kifizetni az adósságot, és a hitelezők ezért börtönbe ültették. Egy év letelte után a kijevi zsidó közösség („kahal sel Kijov”) kifizette helyette a 60 márkát („zakukim”), és így kijutott a börtönből. Az adósságból viszont még maradt 40 márka. A kijevi közösség kiállított Jákobnak egy levelet, amelyben leírta szerencsétlenségét és kérte a többi zsidó közösséget, hogy segítsenek neki. Aláírásával a levelet megerősítette Avraham ha-Parnasz, [Smuel bar Manasz, Rúben bar Simson, Gosztata bar Kiber Kohen, Jehuda hívott Szorta, Chanuka bar Mose, Kofin bar Jozsef, Manar bar Smuel Kohen, Jehuda bar Jicchak Levi, Szinaj bar Smuel, Jicchak ha-Parnasz. A levéllel Jákob nekiindult a közeli és nagyon távoli zsidó falukba, hogy kikérje a hiányzó összeget.¹⁵

A kijevi zsidók a fejedelem védelme alatt álltak. 1113-ban Kijev képviselői meghívták az új fejedelmet, Vlagyimír Monomahot Kijevbe, hogy vegye át az uralkodást. Mivelhogy tétovázott, a kijeviek pedig széthordták (kirabolták) Putyata hadvezér udvarát, megtámadták a zsidókat, kifosztották vagyonukat. Vlagyimír fejedelem újabb felszólítást kapott: „Gyere, fejedelem, Kijevbe; ha pedig nem jössz el, akkor tudd meg, hogy sok gonoszág fog történni, mert nemcsak Putyata udvarát vagy az előjárókat, hanem a zsidókat is kirabolják, és még a menyedre is rátámadnak, meg a bojárokra és te leszel, fejedelem, a felelős, ha kolostorokat is kifosztják.” – Ezt hallván Vlagyimír elment Kijevbe.¹⁶ Izjaszláv kijevi fejedelem 1069-ben ideiglenesen „áthelyezte a piacot (тръгъ) a Hegyre (na Gor)”, vagyis a Podolnak nevezett kijevi váraljából a fejedelmi várba a Kijevi (Andrejevszki) hegyre.¹⁷ A „Gora”, vagyis a fejedelmi vár és a „Podol”, a kereskedő váralja a nagy piaccal egymással ellentétben álltak és egyben egymással függőségben voltak.

Prága

A győztes magyar hadjáratok – 906-ban a morvák és 907-ben a bajorok ellen – teljesen megváltoztatták a régi viszonyokat a Duna középső folyamán. Az utak a bajor keleti végekben és Moráviában már nem voltak biztonságosak. A kereskedők már nem látogatták ezeket a részeket és a morvák piaca megszűnt létezni. A kereskedelmi főútvonal, amely Córdobából indult Zaragoza, Barcelona, Narbonne, Arles, Lyon, Verdun, Mainz, Frankfurt, Würzburg és Regensburg irányába, Regensburgban elfordult Csehországba Pilzen és Prága felé. Prágából kelet felé két út haladt. Az északi Libicán és Kłodzkon át haladt Boroszló (Wrocław), Opole és Krakkó felé, a déli ág Malínon, Litomyšlon és észak Morávián át Olmützbe.¹⁸ A piac az olmützi váralján

¹⁵ A levél eljutott egészen Kairóba, és fennmaradt a kairói Ben Ezra zsinagóga genizében. *Golb, Norman – Pricak, Omeljan*: Chazarsko – jevrejskije dokumenty X veka. Moskva 1997. – Jerusalm, 5757. 15–98. o.; *Toločko* 2015. 290–296. o.; *Dudek* 2016. 339–342. o.

¹⁶ Nyesztor-krónika 6621 (1113). 221–222. o.

¹⁷ Nyesztor-krónika 6577 (1069). 135. o. 1068-ben „a kijevi harcosok Kijevbe sietek, és gyűlést (vřče) hívtak össze a piactéren (na trъgoviřči).” Nyesztor-krónika 6576 (1068). 133. o.; *Epperlein, Siegfried*: Bemerkungen zu den Beziehungen zwischen Fürstensitz und Markt in einigen mittelalterlichen russischen Städten im 11. und 12. Jh. In: *Rapports du IIIe Congrès International d’Archéologie Slave Bratislava 7–14 septembre 1975*. Tom. 1. Éd. *Bohuslav Chropovský*. Bratislava, 1979. 225–229. o.

¹⁸ *Vávra, Ivan*: Trstenická stezka. *Historická geografie*, 6. (1971) 77–132. o.; *Vávra, Ivan*: Polská cesta. *Historická geografie*, 8. (1972) 3–27. o.; *Petráň, Zdeněk*: První české mince. *Praha*, 1998. 33–35. o.

terült el, ahol több út találkozott.¹⁹ Innét egy útvonal a Morva és Olšava folyók völgyén vezetett Trencsénbe és tovább Magyarországra. Krakkóból a nagy út Wislica felé vezetett, haladva Sandomierz, Zawichost, Sutiejsk, Czerwień, Lodomér (Volyň), Luck, Kijev, Sarkel és Itil mellett, majd Chórezmen, Mávárannahron, Tocharisztánon, Ujgurián át egészen Kínába.²⁰

A megszűnt morvák piacát az új nagy prágai piac váltotta fel.²¹ Ibráhím ibn Já kúb²² zsidó kereskedő és a córdobai II. al-Hakam kalifa küldötte, aki 965-ben vagy 966-ban Prágába, a cseh I. Boleszláv fejedelem székhelyére látogatott, feljegyezte: „Ami Boleszláv országát illeti, az út hosszúsága Prága városából egészen Krakkó városáig (min madínati Frágha ilá madínati Krákúá) 3 hét.” Prága a távolsági kereskedelemről gazdagodott: „És Prága városa kőből és mészből van felépítve és a leggazdagabb az összes országok közül, ami az árut illeti.”²³ Prágában a piacon (szúkun) mindenféle, utazáshoz vagy letelepedett élethez szükséges árut lehetett venni.”²⁴

Ibráhím ibn Já kúb megjegyezte, hogy a prágai piac fölött, „a magasabb részen egy nagy megerősített vár áll (kala-‘atun kabíratun haszínatun)”.²⁵ A piac tehát a váralján terült el (a mai Kisoldalon – Malá Strana), és a cseh fejedelemnek és katonáinak kilátásuk volt a várból a prágai piacra.²⁶ A prágai váralján, ahol az említett nagy piac volt, alakult ki a legrégebb prágai zsidó közösség, amely már a X. század végén (talán 997-ben vagy már 995-ben) zsinagógát épített magának.²⁷

Tudeli Benjamin ben Jona rabbi *Maszaot sel rabbi Benjamin (Benjamin rabbi útjai)* című útikönyvében, amelyet 1173-ban fejezett be, megnevezte a német városokat Verduntól és Kölntől egészen Regensburgig, amelyekben sok zsidó élt, tanult, és akik vagyonos emberek voltak. Köln Regensburgtól „tizenöt nap járásra van és ezt az országot a zsidók Askenáznank (Németország) nevezik.” Regensburgból az út tovább vezetett Prágáig: „onnét tovább Behem ország van. Nevezik őt Prágának. Ez Iszklavonia ország kezdete.” A szláv rabokkal való kereskedésről szóló megjegyzés bizonyítja, hogy Benjamin a X. századi helyzetet írta le: „És a zsidók, akik itt élnek, Kánaán

¹⁹ Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I. Ed. *Gustavus Friedrich*. Pragae, 1904–1907. 386. sz., 370. o.; *Bláha, Josef*: Komunikace, topografie a imperty ve středověku a raném novověku (7. – 17. století) na území města Olomouce. *Archaeologia historica*, 23. (1998) 133–136., 144–149. o.; *Bláha, Josef*: Topografie a otázky kontinuity raně středověkého ústředí v Olomouci. In: PS 187–190. o.

²⁰ *Steinbübel, Ján*: Kapitoly z najstarších českých dejín 531–1004. Kraków, 2012. 91–93. o.

²¹ *Třeštík, Dušan*: Pád Velké Moravy. In: Typologie raně feudálních slovanských států. Sborník příspěvků z mezinárodní konference k tématu „Vznik a rozvoj raně feudálních států a národnosti ve střední Evropě“. Konané ve dnech 18. – 20. listopadu 1986 v Praze. Praha, 1987. 28., 38. o.; *Třeštík* 2000. 52–55., 65. o.

²² Ibráhím ibn Já kúb (valószínűleg mint a córdobai kalifa küldötte) meglátogatta I. Ottó királyt Magdeburgban és találkozott ott I. Péter bolgár cár küldötteivel: „...látam küldötteit Magdeburgban (Mádi F.r.gh), amikor mint küldöttség megérkeztek Ottó királyhoz (alá Húttu l-maliki).” Ibráhím ibn Já kúb 9. MMFH III. 371–372. o.

²³ Ibráhím ibn Já kúb 6, MMFH III. 369. o.; *Labuda, Gerard*: Studia nad początkami państwa polskiego II. Poznań, 1988. 170–171. o.; *Matla-Kozłowska, Marzena*: Pierwsi Przemysłidzi i ich państwo (od X do połowy XI wieku). Poznań, 2008. 150–169. o.

²⁴ Ibráhím ibn Já kúb podle Ibn ‘Abdalmuníma al-Himjarího 1. MMFH III. 376. o.; *Čibáková, Jarmila – Zavřel, Jan*: Das Itinerar Ibrahim ibn Jakubs und die neuen archäologischen Entdeckungen auf der Kleinseite. In: Ibrahim ibn Já qub at-Turtushi 1996. 65–71. o.

²⁵ Ibráhím ibn Já kúb podle Ibn ‘Abdalmuníma al-Himjarího 1. MMFH III. 376. o.; *Frolík, Jan*: Pražský hrad v raném středověku. In: PS 101–120. o.

²⁶ *Třeštík* 2000. 54–65. o.

²⁷ *Gans, David*: Ratolest Davidova 4757 (997). Přeložila *Jirina Šedinová*. Praha, 2016. 463. o.; *Václav Hájek z Libočan*: Kronika česká. K vydání připravil *Jan Linka*. Praha, 2013. 245. o.; *Vilímková, Milada*: Die Prager Judenstadt. Praha, 1990. 14., 16. o.; *Šedinová, Jirina*: David Gans. Pražský renesanční židovský historik. Praha, 2016. 172–173. o.

országoknak hívják, mert ennek az országnak a népe saját fiait és lányait árulja minden nemzetnek. Ugyanazt mondhatjuk Ruszija lakosairól. És ez az ország (=Iszklavonia) egy nagy királyság, amely Prága kapuitól terjeszkedik Kijev kapujáig, ami egy nagyváros, amely annak a királyságnak a végén fekszik.”²⁸ A szláv rabok emlékeztettek a kánaáni rabszolgákra.²⁹ Ezért a szlávok országát (Iszklavonia), amely a rabszolgák nagy tárháza volt, a zsidók a bibliai Kánaán szerint nevezték el. Prágát, a nagy rabszolgapiacával, amely ennek a Kánaánnak a kapuja volt, Gebal-nak hívták, amely a Kánaániak nagy kikötő- és kereskedelmi városa volt és egyben a bibliai Kánaán kapuja. Rabbi Chaszdej, Ibrahím ibn Já kúb kortársa és magas beosztású ember a Córdobai kalifa udvarán, valamikor talán 959-ben I. Boleszláv cseh fejedelmet „melech ha-G^ebalim, se-hem asz-Szakláb-nak nevezte, tehát a gebaliak királyának, akik szlávok”.³⁰

Preszlavec

Preszlavec (Perejaszlavec) a Duna deltájától nem messze feküdt, bolgár fennhatóság alá tartozott és gazdag bizánci, magyarországi, csehországi és oroszországi kereskedőkaravánok célpontja volt. Az első bolgár cárság idején a preszlaveczi piac túltett a kijevin. 967-ben I. Szvjatoszláv kijevi fejedelem legyőzte a bolgárokat, elfoglalta Bulgária területének egy részét a Duna környékén és „Perejaszlavecben maradt a fejedelmi hatalmat gyakorolva.”³¹ „Szvjatoszláv Perejaszlavecben volt” 968-ban is,³² és 969-ben, amikor Kijevbe érkezett, édesanyjának, Olgának és bojárjainak ezt mondta: „Nem akarok Kijevben maradni, a Duna menti Perejaszlavecben akarok élni, mert ott az én földemnek a közepe, oda gyűlik össze minden jó: a Görögföldről az arany, pávolokakelmék, borok és mindenféle gyümölcsök; a csehektől és a magyaroktól pedig az ezüst és a lovak; Ruszból pedig a prémek és a viasz, a méz és a halfélék.”³³

²⁸ Cesty rabbi Benjamina blahé paměti. In: *Benjamin z Tudely – Petachja z Řezna: Dva středověké hebrejské cestopisy. Přeložila Jiřina Šedinová.* Praha, 2002. 52–53. o.; *Třeštík* 2000. 294. o., 49–50., 52–53. jegyz. *Lewicka-Rajowska* 2004. 211. o.

²⁹ Kelet tele volt szláv rabszolgákkal, azért az „as-Saqláb” (Szláv) szó nemsokára rabot jelentett. A kánaániak az izraeliták között éltek még Salamon idejében. Salamon Izraeli király „kényszermunkára ítelt rabokká” tette őket. 1. Királyok könyve 9, 20–21. Amikor Salamon rabságra vetette a kánaániakat, beteljesedett Noé régi átka. Noé fiai voltak Sém, Khám és Jáfet. Khám vétkezett apja ellen. Noé megsemmisítette őt, hanem Khám Kánaán nevű fiát átkozta meg, a kánaániak ősapját: „Átkozott Kánaán! Szolgák szolgálja legyen atyjafiai közt. Aztán megáldotta Sémét és Jáfetot és újból megismételte: légyen neki szolgálja a Kánaán!” 1. Móz. 9, 18–29. Sém volt a szemita nemzetek ősapja, akikhez az izraelitákon kívül a kánaániak is tartoztak. Mózes első könyvében viszont Kánaán Khám fia, valószínűleg azért, hogy rá eshessen Noé átka. A szlávokat aztán mint Kánaán utódait említi a Josifon című könyv a X. századból: „...az ő nevük Szakláb és mások azt mondják, hogy Kánaán fiaiból valók (ki hem mibnej Kánaán), de ők maguk Dodaním fiainak (l^e-bnej Dodaním) vallják magukat.” MMFH III. 339. o. A bibliai Dodaním (Ródánimnak is említett) Jávan fia és Jáfet unokája volt. 1. Móz. 10, 4. 1. Kron. 1,7.

³⁰ Michtav rav Chaszdej ben Jicchak l^e-melech al-Chazar. Monumenta Poloniae historica I. Ed. *August Bielowski.* Warszawa, 1960. 62., 65. o. Gebal-országot („ha-árec ha-Gibl^e”), a Gebaliakat („ha-Giblím”) és Gebal-t („G^ebál”) említi az Ószövetség. Józue 13, 5. 1. Királyok 5, 32. Zsoltár 83, 8. Ezechiél 27, 9. Gebal (Gubla, Büblosz) főniciai város volt, Fönícia meg Kánaán északi része. A gebaliak tehát a kánaániakhoz tartoztak. *Klengel, Horst* und *Autorenkollektiv: Kulturgeschichte des alten Vorderasien.* Berlin, 1989. 47., 97., 132., 148–149., 152–153., 155., 216., 218., 219., 221., 223., 225., 228–230., 272., 274., 280., 290., 295., 413–421. o.; *Nový biblický slovník.* Ed. *J. D. Douglas.* Praha, 1996. 264., 495–498. o.; *Třeštík* 2000. 56–57. o.

³¹ Nyesztor-krónika 6475 (967). 63. o.

³² Nyesztor-krónika 6476 (968). 63. o. *Franklin – Šepard* 2009. 234–240. o.; *Leszka – Marinow* 2015. 184–186., 190–191. o.

³³ Nyesztor-krónika 6477 (969). 65. o. – Preszlavec valószínűleg a mai Nufărul, a román Dobrudzsában. *Meško, Marek: Vývin obranného systému Byzantskej ríše v 11. storočí – príklad témy Paradounavon.* *Byzantinoslovica,*

Négy út Córdobából a kazárokhoz

III. Abd ar-Rahmán córdobai kalifa (912–929–961) és II. al Hakam (961–976) uralkodásának idején élt Córdobában Chaszraj ben Jicchak ben Ezra ben Saprút rabbi (905–975 k.). Utóbbi orvos és tudós volt, aki mindkét kalifa udvarában magas pozíciókat töltött be. A kereskedők képviselője volt egyben („wakíl tudszdzsar”), felügyelte üzleteiket, ő fogadta különböző uralkodók küldöttségeit, amelyek Córdobába érkeztek és ő vette át tőlük az ajándékokat, amelyeket a kalifának hoztak. Chaszraj találkozott a német követekkel is, akiket I. Ottó német király küldött 954-ben Abd ar-Rahmán kalifához.³⁴ Egy levél, amit Chaszraj (959 k.) a kazári kagánnak küldött, megemlíti nemcsak a német királyt, de más fontos uralkodókat, akik abban az időben követeket küldtek a kalifához: „És azoknak az országoknak a királyai, akik látták az ő nagyságát és hatalmát, ajándékokat küldenek neki, és ajándékokkal és drágaságokkal igyekeznek megszerezni jóindulatát. Köztük a németek királya (melech Askenázi) és a gebalok királya, akik szlávok (v^e-melech ha-G^ebalím se-hem asz-Szaklab) és Konstantinápoly királya (v^e-melech Kosztantínija) és a többi királyok.”³⁵

Chaszraj rabbit érdekelte, hogyan élnek a zsidók a közeli és a távoli országokban és levelezett fontos zsidó személyiségekkel.³⁶ Egy napon a horaszáni kupecsek elmesélték neki, hogy létezik „a Zsidók királysága (mamlachat I^e-Jehudím), amit al-Chazar-nak neveznek.” Először nem hitte el, de amikor Córdobába konstantinápolyi követek érkeztek és aprólékosan felvilágosították az al-Chazar országról, levelet írt Josef kazár kagánnak. Talált egy küldöncöt, aki hajlandó volt a levelet kézbesíteni. Ez Jicchak ben Natan volt, aki a kalifa küldöttségével elment Konstantinápolyba („al Kosztantínija”) és a bizánci császárnak előadta Chaszraj kérését, hogy segítsen neki eljutni a kazárokhoz. De Jicchak végül is nem jutott el a kazárokhoz. Fél évig várt Konstantinápolyban, míg a császár, hivatkozva a veszélyes utakra, az ellenséges népekre és a viharos tengerre, amely elválasztja Bizáncot a kazárok földjétől, vissza nem küldte Córdobába.³⁷ Chaszraj azután megpróbálta a levelet a jeruzsálemi zsidókkal elküldeni, akik a kazároknak a levelet Nisibin város, Örményország és Berdaa város érintésével adták volna át.³⁸ Amikor ez az esély is kudarcot vallott, Córdobába érkeztek „a gebalok királyának küldöttei (s^elochej ha-melech ha-G^ebalím)”, vagyis I. Boleszláv cseh fejedelem küldöttei. A cseh küldöttségben volt két zsidó is, Saul és Jozsef, akik, amikor megtudták, milyen nehézségekkel küzd Chaszraj, segíteni akartak neki. Mivelhogy Boleszláv birodalma szomszédos volt Magyarországgal, felajánlották Chaszrajnak: „Add nekünk a leveledet,

I. (2006) 131. o.; *Franklin – Šepard* 2009. 235., 239–240. o.; *Leszka – Marinow* 2015. 166., 185–186., 282–283., 297., 302–303. o.

³⁴ „Rex undique meticulous anicepsque, periculum sibi posse imminere considerans, artibus omnis generis que evadat pertemptat. Et primo quidem Iudeum quendam, cui nomen Hasdeu, quo neminem umquam prudentiorem se vidisse aut audisse nostri testati sunt, ad eos misit, qui de omnibus ab eis ipsis penitus exploraret.” *Vita Iohannis Gorziensis auctore Iohanne abbate s. Arnulfi* 121. *Monumenta Germaniae Historica* inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi edidit *Georgius Heinricus Pertz*. Scriptorum Tom. IV. Hannoverae, 1841. 371. o.

³⁵ Michtav rav Chaszraj ben Jicchak I^e-melech al-Chazar. MPH I. 62. o.

³⁶ Michtav rav Chaszraj ben Jicchak I^e-melech al-Chazar. MPH I. 63. o.

³⁷ Michtav rav Chaszraj ben Jicchak I^e-melech al-Chazar. MPH I. 63–64. o. Az oroszok (varjagok) se tudtak 839-ben a veszélyes út miatt a barbár és nagyon vad nemzetek földjén át visszatérni Konstantinápolyból egyenesen a Fekete-tengeren és a sztyeppéken át, és így nagy kerülővel mentek a Frank birodalmon át, miközben megálltak Jámbor Lajos császár udvarában Ingelheimben. *Annales Bertiniani* ad a. 839. Curavit *Reinhold Rau*. (*Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte, 2. Teil, neu bearb. von Reinhold Rau. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Hrsg. Rudolf Buchner. Bd. 6.*) Berlin, 1966. 44–45. o.

³⁸ Michtav rav Chaszraj ben Jicchak I^e-melech al-Chazar. MPH I. 64–65. o.

mi odaadjuk a gebalok királyának (al melech ha-G^ebalím), és ő hozzád való tiszteletéből elküldi a levelet Magyarországon székelő (b^e-erec Hungarín) Izrael fiainak (al b^enej Jisrael).” A magyarországi zsidók majd elküldik „al Rús”, vagyis a Kijevei Ruszba, onnét tovább vándorolna „al Bulgár”, vagyis a volgamenti Bulgáriába és onnét a kazári kagánhoz.”³⁹ Saul és Jozsef „a gebalok országából (mi-erec ha-G^ebalím)”, akik felajánlották Chaszdaj levelének kézbesítését a kazár kagánnak, azt mondták neki, hogy hat évvel korábban eljött hozzájuk „egy izraeli férfi, sötét szemekkel (értsd: vak volt), de tele ismeretekkel és bölcsességgel. A neve Amram, és azt mondta, hogy ő al-Chazar országból való.” Amram mesélte, hogy fontos posztot töltött be a kagán udvarában, sőt, a kagán asztalánál ült és a kagán nagyon becsülte őt. Amikor Chaszdaj ezt hallotta, küldötteseket küldött hozzá, de azok nem tudták megtalálni.⁴⁰

Ha Chaszdaj levelét „a gebalok országából” – tehát Csehországból – Saul és Jozsef által küldte el, és ha a kagán, aki válasza elején megemlítette, hogy Chaszdaj levelét „a németországi Jákov ben Eliezer rabbi (al jad rabbi Jákov ben Eliezer me-erec Nmc)⁴¹ adta át, akkor a két említett cseh zsidó Chaszdaj levelét Córdobaból (nem a cseh fejedelemnek, mint azt előbb gondolták, hanem) Németországba vitték. Ott adták át Jákov rabbinak, és ő vitte el Jozsef kagánnak.⁴²

Jozsef kazár kagán (talán 960-ban) elküldte válaszáat „al rav Chaszdaj ros góla ben Jicchak, ben Ezra, ha-Sz^efardí”.⁴³ Chaszdaj rabbi tehát nemcsak magas beosztásban volt a kalifa udvarában, de ros góla – tehát a száműzöttek feje is volt. Ha ha-Sz^efardí volt, akkor a zsidó száműzetés vezetője volt Sz^efarad országban (arabul al-Andaluz), amelyben III. Abd ar-Rahmán uralkodott, tehát a Córdoba kalifátusban.

Mindkét héberül írt levélből, Chaszdajéból és Jozsef kagán válaszeleléből is kitudódik, hogy a magas zsidó előjárók, tudósok, küldöttek és kupecsek, akik az említett kereskedelmi úton és más szárazföldi vagy tengeri utakon utaztak, városokban vagy várak közelében laktak és piacokat látogattak, egymással összeköttetésben álltak és hírekkel látták el egymást. Chaszdaj rabbi, hogy kézbesítse a levelét a kazár kagánnak, négy útvonalat is kipróbált, amelyek Córdobaból a kazárokhhoz vezettek. Az egyik Magyarországon át vezetett.

³⁹ Michtav rav Chaszdaj ben Jicchak l^e-melech al-Chazar. MPH I. 65. A magyarországi zsidók a levelet al Rúsba kellett, hogy küldjék. A levélben tévedésből al Rúm van írva, tehát Bizáncba mentek, ahol Chaszdaj küldötte már sikertelenül megfordult. Felesleges lett volna még egyszer és újból sikertelenül odamenni. Emellett Chaszdaj Bizáncot következetesen Kosztantinijának nevezi, nem Rúmnak. Az utolsó betű a Rúm szóban hibásan van leírva, ך (mém szófit) helyett ך (számech) kellene, hogy legyen és így Rúm helyett Rús a helyes. Mivelhogy mind a két betű nagyon hasonló, könnyen összetéveszthették, főleg, ha a tévedés eredménye Rúm volt és nem valami értelmetlenség.

⁴⁰ Michtav rav Chaszdaj ben Jicchak l^e-melech al-Chazar. MPH I. 66. o.

⁴¹ T^suvat Josef ha-melech ha-Togarmí. MPH I. 70. o. Németország a héber nyelvben Askenáz, ezt írta Chaszdaj is a levelében.

⁴² A „Nmc” megnevezés a kagán héberül írt levelében szláv eredetű. Az az idegen, aki nem mondott (értelmes) szavakat, a szlávok számára нѣмъ – tehát néma volt. Ezért a nyugati és déli szlávok a germán szomszédokat, elsősorban a bajorokat hívták „Nѣмъць”, „Nѣмъци”-nek. *Wolfram, Herwig*: Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsbd. 31.) Wien–München, 1995. 59–62. o.; *Trěstík* 1997. 66., 302., 358–359., 416. o. Azok között a küldöttek között, akiket Jákov ben Eliezer hozott Németországból, több mint valószínű, hogy voltak cseh zsidók is (talán épp az említett Saul és Jozsef), akik a csehektől hallották és tanulták meg a szláv Nѣмъць elnevezést és közvetítették a kagán udvarába. Mivelhogy Jákov tudta, hogy lehet a kazárokhhoz utazni, a küldöttség élén ő állt (és nem Saul és Jozsef, akik az utat nem ismerték).

⁴³ T^suvat Josef ha-melech ha-Togarmí. MPH I. 70. o. Jozsef kagán saját országát nem al-Chazar-nak nevezte, mint Chaszdaj, de bibliai megnevezéssel Togarmának és saját magát pedig Jozsef ha-melech ha-Togarmínak. Chaszdaj Prágát és Csehországot nevezte bibliai megnevezéssel „G^ebal” és Németországot „Askenáz”.

Hágárországbán

A levél, amit a kazár kagánnak akart Chaszdej rabbi elküldeni, (talán 959-ben) a cseh Saul és Jozsef zsidóknak kellett elhozni Córdobaól Prágába, ott átadni a cseh fejedelemnek és az meg tovább küldte volna „al b^enej Jisrael ha-jósvím b^e-erec Hungarín (b^erc Hngrjn)” – tehát, „Magyar országban székelő Izrael fiainak.”⁴⁴ Ha a magyarországi zsidóknak kellett Chaszdej levelét továbbküldeni Rúsza, akkor kapcsolatuk volt nemcsak Prágával, de Kijevvel is. Néhány évvel később (talán 965-ben) Ibrahím ibn Jakúb írja, hogy Prágába „a Törökök országából (min biládi l-Atráki = a magyarok országából) érkeznek muszlimok (l-islámi), zsidók (wa-l-Jahúdu) és törökök (wa-t-Turku = magyarok) áruval (bi-l-matádzsiri) és kereskedő súlyokkal (wa-l-matákili l-markatjati), és rabszolgákat, ónt és különféle szörméket visznek ki tőlük.”⁴⁵ A bolgár Preszlaveche, amelyben egy rövid ideig (967–969) a kijevi Szvjatoszlav fejedelem is székel, „Csehországból és Magyarországból (izъ Qgrъ) hoztak ezüstöt és lovakat.” A magyar kereskedők, akik Kijevbe, Prágába és Preszlaveche utaztak, nagyon sokszínű társaságot alkottak. A magyarokon kívül muszlimok és zsidók is voltak közöttük.

Orseolo Péter magyar király (1038–1041, 1044–1046) Magyarországra vonzott sok olaszt és hivatalokba emelte őket. Utánuk kereskedők érkeztek, közöttük a zsidó kupecsek is, és velük további zsidók. Hozzájuk tartozott Kalonimosz ben Sabtaj ha-Chazan rabbi, kitűnő egzegéta és a halacha ismerője. Apja, Sabtaj ben Mose rabbi a rabbikollégium tagja volt, amely a XI. század elején a római zsidó közösség életét irányította. Kalonimosz Magyarországon élt körülbelül 20 évig, és amikor 1064-ben Wormsban meghalt Jákov ben Jakar rabbi, s Kalonimosz rabbi lépett a helyébe.⁴⁶

Ebben az időben (1050 körül) tért haza Regensburgból („me-Rejnszburgo”) két zsidó kereskedő, Avraham ben Chíja rabbi és testvére, Jákov rabbi. Megrakott szekerekkel érkeztek Ruszból („me-Ruszíja”) és Magyarországon át folytatták útjukat Regensburgba. Amikor Magyarországon („b^e-erec Hagar”) voltak és közeledtek a Dunához („l^e-naha Dunaj”), nem messze a parttól eltörtött a szekér kereke. Pont a szabot előestje volt, és tilos volt dolgozni. Ők mégis megjavították a kereket és átmentek a zsidó községbe („al ha-kahal”), amely a Duna másik (jobb) partján volt (valószínűleg Esztergomnál), mindezt az említett Kalonimosz rabbi irányításával. Péntekről szombatira virradó éjjel volt, és az itteni zsidók épp jöttek ki a zsinagógából („bét ha-kneset”). Mivelhogy a két kereskedő megszegte a szabatot, Kalonimosz rabbi, nem tekintve siránkozásaira, pénzbüntetést szabott ki rájuk.⁴⁷

A mainzi rabbi, Jehuda ben Meir ha-Kohen *Szefer ha-dinim* című művében említi Rúben és Simon zsidó kereskedőket, akik (1064–1070 k.) Mainzából érkeztek Magyarországra. Magyarországon („b^e-erec Hagar”) Simonnak kevés volt a pénze, ezért Rúbenhez fordult, aki tudta, hogy lehet eljutni a magyar királynéhoz (Judithoz), hogy tőle kérjen engedélyt pénzverésre a királyi pénzverdében. Simon szerzett ezüstöt, Rúben a királynéhoz („l^e-malka”) fordult, és az megparancsolta a pénzverde igazgatójának („l^e-baal ha-mit^ebaa”), hogy veretessen Simon számára dénárokat (p^esítím) száz libra értékben („ad k lírím”).⁴⁸ Rúben adott Simonnak egy libra

⁴⁴ Lásd a 39. jegyzetet! *Kohn* 1881.; *Kohn* 1884. 28–34. o.; *Kaplony* 1996. 142–144., 155., 161–162. o.; *Haraszti* 2014. 20., 71. o.

⁴⁵ Zpráva o Slovanech Ibrahíma ibn Ja’kúba 6. MMFH III. 369. o.

⁴⁶ *Kupfer – Lewicki* 1956. 61–65. o.

⁴⁷ *Kupfer – Lewicki* 1956. 65–83. o.; *Kohn* 1884. 57–61., 359–367., 405–408. Kalonimosz rabbi feljegyezte a történetet és a feljegyzést (kb. két évszázaddal később) Cidkija ben Avraham ha-Rofe besorolta *Sibolej ha-leket* című művébe. *Kupfer – Lewicki* 1956. 61–63. o.; *Haraszti* 2014. 21–22., 79. o.

⁴⁸ DHA I. 59. sz., 186. o.; *Kupfer – Lewicki* 1956. 38–39., 54–59. o.; *Kohn* 1881. 47–48. o. A „k lírím” kifejezés = száz libra. (A p̄ (k) jel számban százat jelent.)

aranyat („líter zahav”), és Simon ezért Magyarországon árut vásárolt, amit elszállított Mainzba („l^e-Megenc”).⁴⁹ Azonkívül Rúben vásárolt Magyarországon tíz aranyozott és két réztárgyat, ezeket Simonnak adta, hogy vigye el Mainzba, ahol az értékük magasabb volt, mint Magyarországon.⁵⁰

Befejezés

Nagy Morávia eleste után megszűnt a nagy piac a Mojmír-fejedelmek székhelyén, feladatát átvette egy új piac Prágában. Nagy piac volt Kijevben is és Preszlavecben. Ezeket és más nagy kereskedelmi központokat távolsági utak kötötték össze. Közép Európát keresztelte a Dunai és a Borostyán út. Utóbbi a varjagoktól a görögökhöz Svédországból indult és végigvonult a Finn öböl mentén a Sztaraja Ladogán, Novgorodon és Kijeven a Dnyeper folyó torkolatáig és a Fekete-tenger partján, egészen Konstantinápolyig. Novgorodban az út egyik ága eltért, és lefelé haladt a Volga folyama mentén. Végigment a Bolgár és Kazár kaganátus földjén a Kaszpi-tengerig és annak a partja mentén, Szemenderen és Derbenten haladt a távoli Bagdadba. A legnagyobb út viszont Córdobából indult, végigvezetett Európán és Közép-Ázsián át a Távól-Keletre és keresztelte vagy kapcsolódott az előbbiekhöz. Ezeken az utakon a zsidó kereskedők utaztak (akiket arabul ar-Rádánjának neveztek.)

Az említett fő távolsági utakon kívül a kupecsek az egyik vártól a másikig vándoroltak, és meglátogatták a piacokat a Váraljában. I. László magyar király kiadott egy rendeletet „a kereskedőkről, akik várról várra (de civitate in civitatem) járnak.”⁵¹ A vámokból és piaci vámokból a királynak nagy haszna származott. Az évi bevételek összeírása szerint a magyar királyok és püspökök III. Béla király „a vámok, a révek, a piacok vagy a vásárok után harmincezer márka bevételhez jutott.”⁵² A Magyar királyság kialakulásának idején a virágzó kereskedelmi váralja már létezett, ahol piac terült el és annak közelében a zsidó község.

Fordította: *Lengyel Tünde*

RÖVIDÍTÉSEK

DAI 9.	<i>Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio</i> 9. Ed. Gy. Moravcsik, english transl. R. J. H. Jenkins. Washington, 1967.
DHA I.	<i>Diplomata Hungariae antiquissima</i> I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini, 1992.
<i>Duczko</i> 2007.	<i>Duczko, Władysław: Ruś Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej.</i> Warszawa, 2007.
<i>Dudek</i> 2016.	<i>Dudek, Jarosław: Chazarowie. Politika, kultura, religia VII–IX wiek.</i> Warszawa, 2016.
<i>Franklin – Šepard</i> 2009.	<i>Franklin, Sajmon – Šepard, Džonatan: Načalo Rusi 750–1200.</i> S. Peterburg, 2009. 234–240. o.

⁴⁹ DHA I. 60. sz., 187. o.; *Kupfer – Lewicki* 1956. 39–40., 59–60. o.; *Kohn* 1881. 47. o

⁵⁰ DHA I. 61. sz., 188. o.; *Kupfer – Lewicki* 1956. 40. o.; *Kohn* 1881. 47–48. o.; *Haraszti* 2014. 21., 78. o.

⁵¹ Sancti Ladislai decretorum liber tertius 11. A Szent István, Szent László és Kálman korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Írta Závodszy Levente. Budapest, 1904. 176. o.; *Marsina, Richard: Mesto a trh na Slovensku do konca 13. stor. Historický časopis*, 26. (1978) 1. sz. 81. o.

⁵² „Rex Ungarie... habet de pedagogiis et passagiis et mercatis seu foris, quae omnia sua sunt, XXX milia marcarum.” *Enchiridion fontium historiae Hungarorum. Composuit Henricus Marczali*, Budapestini, 1902. 129–130. o. A magyar királyok erősen szabályozták a piaci jogokat és a vámok beszedését. Lásd Marsina előző jegyzetben idézett művét, 80–83. o.

- Grekov* 1953. *Grekov, Boris Dmitrijevics*: Kijevská Rus. Praha, 1953.
- Haraszti* 2014. *Haraszti, György*: Pannóniától Magyarorszáig. A magyarországi zsidóság annotált kronológiája az előidőktől napjainkig I. Hágár földjén: a kezdetektől az ország három részre szakadásáig. Budapest 2014.
- Ibrahim ibn Ya'qub at-Turtushi 1996. Ibrahim ibn Ya'qub at-Turtushi: Christianity, Islam and Judaism Meet in East-Central Europe, c. 800–1300 A. D. Proceeding of the International Colloquy 25 – 29 April 1994. Ed. *Petr Charvát* and *Jiří Prosecký*. Praha, 1996.
- Kaplony* 1996. *Kaplony, Andreas*: Routen, Anschlussroeten. Handelshorizonte im Brief von Ḥasdāy b. Šaprūt an den ḥazarischen König. In: *Ibrahim ibn Ya'qub at-Tutushi*: Christianity, Islam and Judaism Meet in East-Central Europe, c. 800–1300 A. D. Proceeding of the International Colloquy 25 – 29 April 1994. Ed. *Petr Charvát* and *Jiří Prosecký*. Praha, 1996. 140–168. o.
- Kohn* 1881. *Kohn Sámuel*: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Budapest, 1881. (Reprint: 1990.)
- Kohn* 1994. *Kohn Sámuel*: A zsidók története Magyarországon részben kiadatlan kútforrások nyomán I. A legrégebb időktől a mohácsi vészig, Budapest, 1884.
- Kupfer – Lewicki* 1956. Źródla hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy. Opracowali *Franciszek Kupfer, Tadeusz Lewicki*. Wrocław–Warszawa, 1956.
- Leszka – Marinow* 2015. *Leszka, Mirosław J. – Marinow, Kiril*: Carstwo bułgarskie. Polityka – społeczeństwo – gospodarka – kultura 866–971. Warszawa, 2015.
- Lewicka-Rajowska* 2004. *Lewicka-Rajowska, Urszula*: Arabskie opisanie Słowian. Źródła do dziejów średniowiecznej kultury, Wrocław, 2004.
- McCormick* 2007. *McCormick, Michael*: Narodziny Europy. Korzenie gospodarki europejskiej 300 – 900. Warszawa, 2007.
- MMFH III. *Magnae Moraviae fontes historici III. Diplomata, epistolae, textus historici varii. Cura-verunt Dagmar Bartoňková, Radoslav Večerka*. Praha, 2011.
- MPH I. *Monumenta Poloniae historica I*. Ed. *August Bielowski*. Warszawa, 1960.
- Nyesztor-krónika. *Nyesztor-krónika. Povesty vremennih let*. In: Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford. *Ferincz István*. Budapest, 2015.
- PS. Přemyslovský stát kolem roku 1000. Na paměť knížete Boleslava II. (†7. února 999). Uspořádali *Luboš Polanský, Jiří Sláma, Dušan Třeštík*. Praha, 2000.
- Rybakov* 1993. *Rybakov, Boris Alexandrovič*: Kijevskaja Rus i ruskyye knjazestva XII–XIII vv., Moskva, 1993.
- Toločko* 2015. *Toločko, Aleksej Petrovič*: Očerki načal'noj Rusi. Kijev–Sankt Peterburg, 2015.
- Třeštík* 1973. *Třeštík, Dušan*: „Trh Moravanů“ – ústřední trh staré Moravy. *Československý časopis historický*, 21. (1973) 6. sz. 876–890. o.
- Třeštík* 1997. *Třeštík, Dušan*: Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935). Praha, 1997.
- Třeštík* 2000. *Třeštík, Dušan*: „Veliké město Slovanů jménem Praha“. Státy a otroci ve střední Evropě v 10. století. In: Přemyslovský stát kolem roku 1000. Na paměť knížete Boleslava II. (†7. února 999). Uspořádali *Luboš Polanský, Jiří Sláma, Dušan Třeštík*. Praha, 2000. 49–70. o.

Az államhatár fogalmának változásai és értelmezése

Az államhatár fogalma történelmileg változó kategória, minden korban, korszakban mást és mást takart. Az államhatár megállapíthatósága letelepedett és államisághoz kapcsolódó emberi közösségek létét is feltételezi.¹ Hosszú utat tett meg, míg eljutott mai értelmezéséig.

Középkori forrásaink nagy része határjáró oklevél. A falvakat és birtokokat az oklevelekben megemlített határokkal adományozták, sőt, az adománylevélbe sokszor befoglalták a határok leírását is. Ha ez nem történt meg, a beiktatás alkalmával megjárt határt utólag foglalták írásba. Oklevelek ezrei tanúsítják az ország területén végrehajtott birtokbejárások és határ-megállapítások emlékét. A határjárás kezdetben a birtok, birtokrész, falu fekvésének (situs) meghatározására szorítkozott.²

Később kibontakozik jogelkülönítő szerepe. Szilárd pontokat jelölnek meg, és megnevezik a szomszédos területek birtokosait is. A birtok kiterjedését jelölő természetes végső pontok (fák, források, dombok, hegycsúcsok, sziklák) mellett nagy szerepet kapnak a birtok határát jelölő mesterséges jelek (földhányások, faoszlopok, élő fába vésett jelek.) Később megkettőzik a jeleket, a régiek mellett újakat állítanak fel. A szomszédos birtokos is megjelöli birtokának határait.³

A határjelek bizonyos távolságközökben követték egymást. Ezért később az égtájak szerint is megjelölték az egyik határjeltől a másikig követendő irányt. A határjelek egyre sűrűbbek lettek, egyre közelebb és közelebb kerültek egymáshoz. Az oklevelekben néha előfordul, hogy a metát communisnak írták, ami birtokjogi problémákat is felvetett. Ugyanis ez már a két szomszéd közös földjén feküdt, tehát közös birtokukban volt. Az is előfordult, hogy nagy, fő és közös határjelet örökítettek meg a határjelek sorában. A földhányásokat, esetenként párosával, sőt – hármas vagy négyes határszögletben – hármasával vagy négyesével rakták aszerint, hogy hány határ futott össze a kérdéses ponton. Ez azt jelentette, hogy a határjelek között rangbeli különbségek voltak. Egyeseket capitalis vagy capitaneus metának, vagyis fő határjelnek neveztek. A többiekhez képest a nagyobb és kiemelkedőbb határjeleket rendszerint a megjárt és leírt határ kezdő vagy végső pontján helyezkedtek el. Az is előfordult, hogy két vagy több határ összeszőgelésénél is fő határjeleket állítottak. Ritkán principalis, tehát ugyancsak fő határjelet említettek, vagy főbbeknek nevezték azokat.

¹ Kovács Péter: Nemzetközi jog. Budapest, 2001.

² Például a tihanyi alapító oklevél, idézi: *Marczali Henrik*: Enchiridion fontium historiae Hungarorum (A magyar történet kútforrásainak kézikönyve) Budapest, 1901. 81–86. o. Vö.: ÁUO I. k. 33. o. A határ mint jogelválasztó fogalom első bizonyítéka: ÁUO I. k. 77. o.

³ Vö.: Bánffy okl. I. k. 4., 9–10. o.; A Nagymihályi és Sztáray gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk. *Nagy Gyula*. Budapest, 1887. I. k. 11. o.; Zalai okl. I. k. 4. o. A határjelekről, a határ pontosságáról: Bánffy okl. I. k. 29–32. o.; Zalai okl. I. k. 34., 43. o.; *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta Regnum stirpis Arpadianae criticodiplomatica. Tom. I.) Budapest, 1923. I. k. 246., 280., 318. o.

A határjelek anyaga az volt, amit a helyszínen találtak. Ezeket átalakították, hogy alkalmas legyen a funkciójuk betöltésére, vagyis a határt „láthatóvá” tegye. Ez lehet természetes és mesterséges határjel, illetve a kettő között egy átmeneti kategória, amikor a természetes anyagot átalakították. Ilyen volt például az élő fa, amelybe keresztet véstek, elősegítve a jobb felismerhetőséget.

A természetes határjelek között kiemelkedő fontosságúak a vízfolyások: folyók, patakok, erek, vízfolyások (fluvius, rivulus, meatus aque, agua). Amikor a határ a vízfolyás volt, akkor annak középvonala volt a határvonal.⁴ Amikor a folyó vagy patak idővel megváltoztatta a medrét, birtokzavar keletkezett. Akár követte az új folyást a határ, akár maradt az elhagyott meder (halvány, morotva, holt ág, alveus) határnak. Később a vízfolyás mellett a parton a földből kupacot, meta terreát hánytak, jelezve a határ állandóságát.

A hegyek eleve kijelölték a határ futását. Ahol nem volt, ott mesterségesen hozták létre a dombokat, halmokat. A földhányás (meta terrea) a legegyszerűbb mesterséges határjel volt. Egyszerűen határnak is mondták, utalva a határ megjelölésében játszott nagy szerepére. Később ezeket megjelölték, legtöbbször valamilyen jellemző kődarabot rejtettek el benne azért, hogy a határjel akkor is a helyén maradjon, ha a földkupac megsemmisül, így a határjel újból „feldombolható” legyen. A halmokban és földhányásokban elhelyezett kövek már formázott kövek, általában malomkövek voltak („perforata” kő, „lyukas” kő), a határon a földbe ásták ezeket. Az ilyen köveket nem lehetett utánozni, és könnyen rájuk is lehetett ismerni. Különösen fontos pontokon – általában ahol két-három falu határa összefutott – erősítették meg a határt.

A határfa a határ megjelölésére szolgáló élőfa, megjelölve. Magyarországon a XIII–XV. században volt elterjedt a keresztrel megjelölt határfa. A határ megvonásánál felhasználták azokat a fákat határjelül, amelyek a határvonalba estek, de különös, sajátos alakjuknál fogva kitűntek a többi közül, és így magukra vonták az emberek figyelmét. Ilyenek voltak az úgynevezett ikrus, vagyis az ikerfák, amelyek egy törzsről nőttek fel (bifurcata), de akadtak egy töről növeő hármas fák is a határon. A határjelül kijelölt fákban az országnak jóformán mindenféle faja képviselve volt. Legfontosabb a tölgyfa volt, három név alatt is (quercus, ilex, cherfa) előfordult.⁵

Vagyis a birtokjogok elkülönítése a természetes határjelek megállapítása révén, ha ez nem volt, akkor mesterséges határjelek felállítása útján történt meg. Azaz, amikor valamely birtok határainak bejárásáról van szó az oklevelekben, az e célból kiküldött személyek feladata a birtokjogok egymástól való elkülönülése volt a cél.

Az oklevelek elemzéséből kitűnik, hogy a határ szó egy ideális, azaz nem létező pontot, később vonalat jelentett. A latin meta és terminus szót felváltva használják a határpont és határvonal értelmezésében. Vagyis a határ jogelkülönítő jelentéssel rendelkezett. Valamilyen jog érvényének, hatóerejének területi végpontjait jelölte ki. A határ és a jog feltételezték egymást.

A határra használták a klasszikus latin nyelv terminus, vagyis határ szavát a XI. századtól. Emellett írták még marchiának, finisnek, limesnek. Magyarul használták határként a szláv eredetű megyét vagy éppen mezsgyét is. Utóbb a terminus mellett elsősorban a meta terjedt el, mely ugyan valójában a signummal együtt határjelet fejezett ki, de idővel tágabb értelemmel egy lett magával a határral, esetleg vagylagosan is szerepelve egymás mellett.

⁴ Suba János: Az államhatár megjelölése *Geodézia és Kartográfia*, LV. (2003) 3. sz. 31–33. o.

⁵ Suba János: Az állam szuverenitásának jelképe a földrajzi térben: az államhatár határjelei. *Jogtörténeti Szemle*, 2007. (különszám) 55–63. o.

A középkori magyar állam területe a királyi jog (ius regnum) érvényesülési területével volt azonos. Ezért a gyepek, később a végvári vonalak nem határok voltak, hanem egyszerű védelmi vonalak, erősítési rendszerek, mint a határvédelem formái.⁶ Feladatuk a jogok őrzése és nem azok elkülönítése volt. Okleveles példáink is vannak, például 1256-ban IV. Béla Jordanus Comesnek, Arnoldus fiának egy királyi erdőt adományozott, mely „a szepesi kerületben a Poprád folyó mindkét partján, országunk gyepei és Lengyelország határai között fekszik”.⁷

Az országhatár nem más, mint a „ius regnum” érvényesülési területe, amely az évszázadok folyamán gyakorta változott, így az országhatár legtöbb esetben bizonytalan volt. XI–XIII. századi törvényeink és okleveleink az országhatár fogalmának megjelölésére minden alkalommal a confinia szót használják. Az oklevelekből azonban kitűnik, hogy a confinia szó nem jelentett pontosan megvont határokat.⁸ Határvidéket jelentett. Határmente, végek jelentés is illik rá. Vagyis államhatárokról nem beszélhetünk. Ennek ellenére ez a terminus technicus még sokáig használatban volt.⁹

A XIII. század második felétől egyre sűrűbben szerepelnek a meta és a limes szavak is. A határ-menti birtokadományozó oklevelek – melyekből megtudható, hogy fokozatosan idegen kézre került a nyugati határvidék jelentékeny sávja – elemzése nyomán kiderül, hogy az adományozás jogi formulái nem tértek el a szokásostól. Vagyis a jogi kifejezés nem tett különbséget a királyságbeli vagy az idegen személy részére tett adomány között. Minél tovább maradtak a határ-menti birtokok az adományozottak jogutódainak kezén, annál inkább fennállt a veszély, hogy elhomályosul e birtokok „in Hungária” fekvésének gondolata. Abban az esetben, ha a birtokadomány a mentességek és kiváltságok egész sorozatával párosult, megesett, hogy az idegen országgal határos terület észrevétlenül levált a magyar birodalom testéről. Így a „ius regnum” érvényének határa, az országon kívül álló személy, vagy testület (egyház) részére történt birtokadomány folytán beljebb tolódott. Az országhatárt hol kijebbe, hol beljebb képzeltek – a mentális térképen – aszerint, hogy a határ-menti birtokra érvényes volt-e a ius regnum vagy sem.

Oklevelekből tudjuk, hogy a változás a XIV. század elején következett be. Ettől kezdve a határmente egy földdarabjának egyszerű bérbeadásában már az ország területi integritásának veszélyeztetettségét látták. Például Károly Róbert 1324-ben Nagymartoni comesnek adományozta a Lajta mellett elterülő Alramus nevű földet. Az oklevél szerint a föld a német határvidéken, de még a magyar királyságunk határain belül (intra metas regni nostri) feküdt. Alramus korábbi birtokosai egy bizonyos Pohamariusnak és az ausztriai Wyhck polgárainak adták bérbé, és ezáltal áttörték az ország határait (ruuptis metis). A birtok ekképpen idegen kézre jutott, amiben a király az ország határainak megsértése miatt hűtlenséget látott (non sine infidelitatis vicio ruptis metis regni nostri). A birtokot ezért vette vissza jelenlegi birtokosaitól és adta a Nagymartoniaknak.¹⁰

Ily módon egy magánjogi aktus is az államhatár megbolygatását jelentette. Ez azt bizonyítja, hogy az államhatár fogalma ekkora már kialakult, melyen már volt néhány állandó pont is, például I. Lajos 1347. június 30-i oklevele, melyben megerősíti a korábbi adományát, kiemeli: István vaj-

⁶ Suba János: A határörvidék – határvédelem a földrajzi térben. In: A Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) évkönyve 2009. Szerk. Gulyás László – Száva Ferenc – Keczer Gabriella. Szeged–Kaposvár, 2009. 255–260. o.

⁷ Vö.: *Fejér* IV/2. k. 380. o.; *ÁUO*. VIII. k. 241–243. o.

⁸ Vö.: *Fejér* III/1. k. 199. o. A határleírásban nyoma sincs, hogy e vidéken pontosan megvont országhatár állott volna. Vö.: *Fejér* III/2. k. 214. o., IV/1. 390. o., VIII/2. 508. o.

⁹ *Csüllög Gábor*: A középkori Magyarország térszerkezete. *Földrajzi Közlemények*, CXXIV. (XLVIII.) (2000) 1–4. sz. 109–130. o.; *Csüllög Gábor*: A középkori Magyarország regionális tagolódása. *Közép-Európai Közlemények*, II. (2009) 4–5. sz. 64–71. o. №. 6–7.

¹⁰ Vö.: *Fejér* VIII/2. 535–536. o.

da az osztrák végekre rendeltetve királyságunk határán egy hegyet, amelyet a németek szállottak meg, visszafoglalva, Szarvkő várát építette fel ott, és így királyságunk igazi határát visszaszerezte.¹¹

A határvillongások okai mindkét országban a birtokosok sérelmei voltak. Az országok közötti békeszerződésekben a határ menti viták eldöntésére bírakat küldtek ki. Egy 1323 évi oklevél a magyar király és az osztrák hercegek közötti határviszály elsimításáról intézkedik, hogy a békét az eddig gyakori határvillongások meg ne zavarják, a király bizottságot rendel ki a királyság határain „in metis regnorum nostrorum” felmerülő vitás kérdések állandó elintézésére.¹²

Később az idegenek a magyar birtokosságában már nem láttak határsértőket. Az országok közötti szerződésekben és a békeszerződésekben állandóan szerepelt a határok kérdése. Valószínűsíthető, hogy az államhatár gondolatban élő fogalma a XIII–XIV. század fordulóján alakult ki, hiszen a magánbirtokhatár megvonásának előfeltétele az a gondolat volt, hogy az ország területe zárt jogi egységet alkosson.

A XIV. században élt és működött az egyik államot a másiktól elválasztó államhatár fogalma, sőt, az államhatár kérdését folyamatosan szabályozni kellett. Hiszen a határ feltételezi az egy területre fennálló jogot. Amikor kísérlet történik az államhatárok megvonására a jogi alapot a Szent korona biztosítja a királyi hatalom jelképeként. Az ország területe a Szent korona teste (corpus). Ha az ország határain egyes birtokokra a királyi jog érvénye elhomályosult is, ám továbbélt e részeket illetően az ország jogi egészébe való tartozás gondolata, mert az állam határa a corpus tagjai birtokának határaival esett egybe. Azok a törekvések, amelyek a jogi egész – a Szent korona testének – megcsontítására törekedtek, a rendek ellenállásba ütköztek, hiszen a rendeknek az ország területére egyenlő joguk volt. Ezért követelték a rendek az ország területének épségben tartását.¹³

A XIV. században kezdtek az államhatár egyes elemei (állandó pontok) is feltűnni. A XV–XVII. században határvillongásokat egyszerű magánjogi aktusként kezelték. Kezdetben a törvénycikkek a magánbirtok és az államhatár megállapítását összemossák. A XVIII. században fogalmilag kialakulnak és a század végén a valóságban is megszilárdulnak a magyar állam határai. A határkiigazítás már nem egyszerűen magánjogi aktus, hiszen a magánbirtokhatár (limes privatus) megvonása semmiképpen sem befolyásolja az új államhatár vonalának megállapítását.

A magyar álláspontot először Eszterházy nádor 1630. évi levele fogalmazta meg. Száz év kellett, míg az osztrák rendek elfogadták a magyar álláspontot, a magánbirtok és az államhatár szétválasztásának elvét. Az 1753. XXIII. tc. alapján felállt Határmegállapító Bizottság úgy döntött, hogy az államhatárok (publici limites) megvonása az elsődleges feladat.¹⁴ Az államhatárok vonalként történő megjelenítése először a XVII–XVIII. században írásban a békeszerződések mellékleteként szereplő határleírásokban szerepelt, illetve a terepen történt kijelölés után térképeken rögzítették.¹⁵

¹¹ Vö.: *Fejér* IV/3. k. 392. o.; Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. *Nagy Imre*. Sopron, 1898. I. k. 199. o.

¹² Vö.: *Fejér* VIII/7. k. 142. o.

¹³ *Suba János*: A történelmi Magyarország államhatáráról szóló törvények. *Rendvédelem-történeti füzetek*, XI. (2005) 14. sz. 102–119. o.

¹⁴ Vö.: *Suba János*: Magyar királyság és az Osztrák császárság közötti, „vitás határszakaszok” dualizmus kori rendezése In: Ünnepi tanulmányok Gáspár László 65. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Parádi József*. Budapest, 2015. 121–142. o.

¹⁵ Vö.: *Suba János*: A magyar–román határ „pontositása” a dualizmus idején. *Határrendészeti tanulmányok*, III. (2006) 1. sz. (különszám) 47–60. o.; *Suba János*: A Karlócai békében kijelölt határ határtérképe. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 1. sz. 133–144. o.

Az államhatárok megvonása egyben a terület szuverenitását is kijelölte, hiszen az államhatárok az államok kizárólagos hatalma (szuverenitása) alá eső területeket választanak el egymástól. Az állam szuverenitása nincs befolyással a tulajdonviszonyokra, bár kétségtelen, hogy az államhatárok kérdésének megoldásával egyidejűleg a határ menti ingatlanok tulajdonviszonyai is megoldódnak. Ha ez nem történne meg, határincidensek keletkeznének.¹⁶ A határok pontos megvonása ezért mind az állam belső élete, mind az államközi kapcsolatok szempontjából elengedhetetlen. A nemzetközi jognak nincsenek anyagi jogi szabályai arra vonatkozóan, hogy adott esetben két állam között a határ hol húzódjék.

Nem jogi, hanem politikai kérdés, hogy egy konkrét esetben hol vonják meg a határt. Az államhatár lényege, hogy az egy nemzetközi jellegű választóvonal. Egy olyan képzeletbeli vonal, amely az államok területét egymástól, illetve az állami felségjog alatt nem álló területektől elválasztja. A határ tehát mindig különböző nemzetközi jogi helyzetű területeket hivatott egymástól elválasztani.¹⁷ Az államhatárok a szárazföldi terület kiterjedését állapítják meg. Az államhatár az állam területi felségjoga gyakorlásának határa.

A határ-megállapítás a jövőre nézve beállított kötelezettség, amikor két ország meghatározza – vagy békeszerződésekben előírják – a köztük lévő határt, elhatárolják a területet (delimitáció), azaz az állami hatáskörök térbeli érvényesítésének jogi és politikai rögzítése megtörténik. Ez után a megvont határok térbeni megjelenítése és azok kitűzése következik (demarkáció), amelyet rendszerint az államok kétoldalú (néhány esetben többoldalú) bizottsága – a XIX–XX. században a határmegállapító bizottságok – hajtottak végre.¹⁸ A demarkáció eredménye a határ messziről láthatóvá tétele (abornement).

A történelem folyamán az államhatárok mindig és mindenütt az elkülönülés, az elhatárolódás, a bezárkózás, esetleg a szembenállás és az államközi közeledés, a szoros kooperációkon alapuló együttműködés lehetőségeit hordozták magukban. A politikai földrajzi megközelítések elsősorban az adott nemzeti érdekek, értékek leképződései, és mindig az egyes államok hatalmi törekvéseit és érdekeit hordozzák magukban. Az államhatárok politikai földrajzi elmélete mindig az államelméletek függvényében alakult és fejlődött, szorosan összekapcsolódva a nemzetközi jog felfogásával. A politikai földrajzon belül az államhatár elmélet fejlődése szakaszos volt. Ennek oka elsősorban a koalíciós háborúkat lezáró nagy határváltozásokat rögzítő békeszerződések életbelépése, illetve az állam, államok szervezetének struktúráváltozásai voltak.

Az államhatárral kapcsolatos földrajzi kutatásokat vizsgálva megállapítható, hogy kezdetben a történeti, majd a természeti földrajzi elemek kaptak kiemelt hangsúlyt. A történelem folyamán a határok megállapításánál az államok különböző elvekre hivatkoztak: a természetes határok elvére, a történelmi határok elvére, a hatalmi egyensúly elvére, a nemzetiségi elvre és a népek önrendelkezésének elvére. Ezek az elvek nem a nemzetközi jog elvei; mindenkor az államok politikai célkitűzéseit kifejező politikai elvek voltak. Például a természetes határok elmélete, azaz az államhatárok földrajzi alapjainak megfogalmazása, majd az erre ráépülő nemzetállam ideája az

¹⁶ Suba János: Az államhatár földrajzi–jogi összefüggései 1903-ban. In: *Európai kihívások IV.* Főszerk. Gulyás László – Gál József. Szeged, 2007. 635–641. o.

¹⁷ A föld belsejére és a légi térre is tekintettel államhatárnak azt a képzeletbeli síkot kell tekinteni, amely a képzeletbeli vonalra felfelé és lefelé merőleges. Szabó Imre: Állam- és jogtudományi enciklopédia. Budapest, 1980. I. k. 391.o.

¹⁸ Suba János: A magyarországi határváltozások végrehajtói, a Határmegállapító Bizottságok a XX. században. In: *Tanulmányok a XIX–XX. század történetéből.* Szerk. Zeidler Miklós: Budapest, 2001. 273–284. o.; Suba János: Magyarország államhatárának változásai 1867–1947 között. A határmegállapító Bizottságok működése Magyarországon a XIX–XX. században. (PhD-értkezés, kézirat.) Budapest, 2002.

etnikai határelméleteket erősítette. Másik oldalon az állam gazdasági szerepének túlértékelése a gazdasági államhatárok elméletének kialakulásához vezetett.¹⁹

A fenti tényezők segítették a politikai földrajz, mint tudomány fejlődését, a kialakult politikai földrajzi helyzet tudományos elemzését, magyarázatát. Hiszen a földrajztudomány, ezen belül a politikai földrajz elméletileg alátámasztotta a már megfogalmazott államideát.²⁰

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁUO I. *Wenzel Gusztáv*: Árpádkori Új Okmánytár I–XII. Pest, 1860–1874.
- Bánffy okl. Oklevéltár a Toma nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez I. k. Szerk. *Varjú Elemér – Iványi Béla*. Budapest, 1908.
- Zalai okl. Zala vármegye története. Oklevéltár. I. k. Szerk. *Nagy Imre, Végbelyi Dezső, Nagy Gyula*. Budapest, 1860.

---

¹⁹ *Suba János*: Az államhatár fogalmának változásai a magyar földrajzi szakirodalomban. In: Az Integrálódó Európa politikai földrajza. (III. magyar politikai földrajzi konferencia.) Szerk. *Reményi Péter*. Pécs, 2004. 125–129. o.

²⁰ Vö.: *Suba János*: A politikai földrajz történetileg változó államhatár elmélete. *Geodézia és Kartográfia*, LIV. (2002) 6. sz. 14–19. o.

A kazár menyasszony

A korai magyar elit házassági kapcsolatairól viszonylag kevés elemzés született, s a nagy összefoglaló művekben is rendre elsikkad a kérdés. Talán a források töredékes volta okolható ezért, hiszen adatok híján e frigyek nehezen értékelhetőek történeti szempontból: inkább csak lehetőségek felvetéséről, s nem megoldásokról beszélhetünk velük kapcsolatban. Az alábbiakban néhány olyan adatot és nézőpontot mutatok be, amelyek segíthetnek a téma körüljárásában és jobb megértésében. Mindezzel a 60 éves Veszprémy László előtt kívánok tisztelegni, aki egyik tanulmányában maga is éppen így járt el.¹

Levedi

A Bíborbanszületett Konstantín császár nevével fémjelzett *De Administrando Imperio* című műben olvasható néhány sor a *turk* – azaz magyar – Levedi vajda házasságáról.² A történetet sokféleképpen értelmezték, elsősorban az esemény presztízse, s így a kazár–magyar viszony szempontjából.³ A házasságról meglepően sok minden megtudható a forrás szükségességére ellenére. Egyfelől a magyarok (*turkok*) korábbi tetteire való tekintettel – s nyilván a jövőbeli lojalitás biztosítása végett – kapta feleségül Levedi a hölgyet. Ez arra utalhat, hogy nem ő kezdeményezte a házasságot, tehát elméletileg nem neki lett volna fontos a kapcsolat szorosabbá tétele. Másrészt Levedi ugyan nemes kazár nőt kapott, de arról nem esik szó, hogy ő a kagán közvetlen rokona – tehát az uralkodócsalád sarja – lett volna. (A kagáni rokonságra építő elméletek pusztá feltevésen nyugszanak.)⁴ A házasság tehát kazár oldalról sem lehetett kiemelkedően fontos, és értelemszerűen Levedi sem lehetett olyan jelentős, ha ezt meg lehetett vele tenni. Mindez összhangban áll a forrás azon állításával, hogy Levedi nem a magyarok vajdája, hanem csak egy a vajdák közül, „első vajda”. De van egy harmadik, kevés figyelemre méltatott részlete is a házasság történetének: annak gyermektelen volta. Ez persze megnyugtatóan magyarázható biológiai alapon,⁵ de a megfogalmazás módja akár többre is feljogosíthat. A 38. fejezetben többek között az alábbiakat találjuk:

¹ Veszprémy 1996. 200. o.

² *Bíborbanszületett Konstantín*: A birodalom kormányzása. S. a. r. Moravcsik Gyula. Budapest, 1950. 171. o.

³ A kérdésről alkotott véleményeket legutóbb Tóth Sándor László foglalta össze. *Tóth Sándor László*: A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században. Szeged, 2015. 146–147. o.

⁴ A problémát az utóbbi időben Szabados György fogalmazta meg a legélesebben: „Nem látom be, miért lett volna köteles a *kazár egyeduralkodó* a saját nemzetéből feleséget küldeni Levedinek, amikor az első vajda nem volt a *magyarok egyeduralkodója*.” Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szeged, 2011. 96. o.

⁵ A közös magyar–kazár dinasztia alapításának kérdését legutóbb Tóth Sándor László fogalmazta meg. *Tóth* 2015. 147. o.

„Kazária fejedelme, a kagán, vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetsége fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket.”

A házassági politika értelmezése korántsem egyszerű feladat, számos tényező befolyásolja, amelyeket sajnos sem magyar, sem kazár oldalról nem ismerünk ez esetben. Általánosságban elmondható, hogy a hölgyeket küldik idegen udvarokba, de a két fél viszonyát nem feltétlenül az határozza meg, hogy ki a küldő fél. Elképzelhető, hogy egy erősebb állam egy kikényszerített házassággal kíván nyomást gyakorolni szomszédja politikájára, mintegy saját érdekszférájába vonva azt. Ez a házasság „külpolitikai” olvasata. De lehet, hogy éppen a hercegnőt megszerző fél érdeke a házasság. Ilyenkor többek között egy másik megfontolás is előtérbe kerülhet: a rangosabbnak tekintett menyasszony megszerzése a férj nemzetségének presztízsét emeli meg.⁶ Ez az olvasat inkább „belpolitikai” fontosságú: a menyasszonyt „szerző” nemzetség a többi nemzetséghez képest jut előnyhöz, ami például törzsszövetségi, vagy laza állami keretekkel rendelkező „országokban” nagyon sokat jelenthet.⁷ És természetesen a házasság lehet egy együttműködési megállapodás záloga is, ez esetben a két fél viszonya többé-kevésbé egyenlő a kérdéses szituáción belül (még ha tényleges politikai súlyuk nem is azonos).⁸

A kazárok láthatóan intenzíven használták a házassági politika eszközét. Közismert, hogy 695-ben a Herszonba száműzött II. Jusztinianosz bizánci császár feleségül vette a kazár kagán nővérét: nyilván segítségben reménykedett, de csalódnia kellett, apósa országa nem támogatta, és később is ellene fordult. Néhány évtizeddel később a leendő V. Konstantin császár, apja, III. Leó politikai alkujaként kapott kazár menyasszonyt 733-ban (Csicsek/Eiréné): a kazárok a 720-as években kemény háborút folytattak az észak felé törő arabok ellen, a kalifátus 730-ban addigi történetének legnagyobb vereségét szenvedte el tőlük. Ez alapozta meg a bizánci–kazár szövetséget, amelyet a házasságkötés fejezett ki. A szövetség mindemellett nem lett tartós, ahogy az arabok elleni kazár offenzíva sem.

Ismerünk egy Levediéhez sok tekintetben hasonló történetet is: Alp Iltever kaukázusi hun fejedelem „...olyan sok bátor hőstettet vitt véghez ott Turkesztánban a kazár kagánnal együtt, hogy ennek folytán elnyerte a kagán tiszteletét, aki pedig feleségül adta hozzá a lányát, és a fejedelem elnyerte az *il-it'wer* tisztségét.”⁹ A Movsēs Daszuranc'i örmény történetíró művében olvasható történet valamivel 681 előtt játszódik.¹⁰ A hasonlóságok Levedi történetével számosak: (1.) a Kazár Birodalom közvetlen szomszédságában létező, (2.) kisebb politikai alakulat (3.) a kazárok számára komoly katonai segítséget nyújt, amiért (4.) annak vezetője (5.) mintegy jutalomképpen (6.) előkelő kazár nőt kap feleségül. Mintha csak Konstantint olvasnánk, azzal a különbséggel,

⁶ E kérdésre lásd például a sógor-nemzetségek rendszerének működését a társadalmi hierarchia szempontjából. *Somfai Kara Dávid*: Modern török nyelvű etnoszok kialakulása Közép- és Belső-Ázsiában. In: Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemlről. Szerk. *Sudár Balázs*. Budapest, 2017. 345–357. o.

⁷ *B. Szabó János – Bollók Ádám*: A „szavart–türk dosszié”: a *De administrando imperio* 38. fejezete. 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. (Megjelenés előtt, köszönettel tartozom a szerzőknek, hogy tanulmányukat forgathattam.)

⁸ A sztyepei népek házasságpolitikájáról magyarul: *Kovács* 2007. 80–91. o.; *Kovács Szilvia*: A kunok házassági kapcsolatai a szomszédos uralkodóházakkal. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica*, 128. (2011) 84–100. o. *Uő*: A kínai hercegnők a nomád orduknban. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szerk. *Révész Éva – Halmágyi Miklós*. Szeged, 2007. 71–83. o.

⁹ *Nagy Kornél*: Izrael, a hunok püspöke. In: Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemlről. Szerk. *Sudár Balázs*. Budapest, 2017. 57–58. o.

¹⁰ Movsēs Daszuranc'iról és a műve körüli filológiai vitákról: *Uo.* 33–38. o.

hogy Alp Iltever (1.) egy létező ország (2.) egyedüli vezetője, s (3.) forrásunk szerint valóban a kagán lányát kapja feleségül. Számunkra persze az lenne a legérdekesebb, ha ismernénk a kazárhun viszonyt. Czeglédy Károly úgy látta, hogy Alp Iltever és hunjai a kazároktól függtek ebben az időszakban,¹¹ a viszony természete azonban éppen úgy kérdéses, mint a magyarok esetében.

Egy XVII. századi megfogalmazásban ismert, de egyértelműen jóval korábbi szövegeket fenntartó kaukázusi krónika, a *Derbend-náme* szintén tartalmaz egy felettébb érdekes történetet.¹² Eszerint Kubád sah – I. Kavád szászánida uralkodó (488–496 és 498–531) – háborúba keveredett a kazár kagánnal. A küzdelem békekötéssel zárult, melynek részeként Kubád feleségül vette a kagán leányát. A békét kihasználva azután óriási erődrendszert épített Derbendnél, amellyel megoltalmazhatta országát a kazár támadásoktól. Amikor a munka elkészült, Kubád a kagán leányát „...szüzességét érintetlenül hagyva visszaküldte az apjához, nehogy fiai szülessenek tőle, s az idő múlásával a két ország között vita keletkezzék, és a kazár nép elfoglalhassa Irán gyepűit”.

Ez a történet is mutat némi hasonlóságot Levedi históriájával: (1.) egy sokszáz éves birodalom – a szászánidáké – (2.) határán található egy másik államalakulat, a kazároké. Ezek uralkodói az együttműködést (3.) házassággal kívánják megpecsételni, amely azonban (4.) gyermektelen marad. Ezek mellett persze jelentősek a különbségek is: (1.) a két állam kezdetben háborúban áll egymással, a házasság tehát nem a meglévő szövetséget erősíti meg, hanem a friss békét hivatott elősegíteni; (2.) a feleség tehát nem „jutalom”; (3.) mindkét fél uralkodó. Mindez azért igazán érdekes, mert betekintést enged a házasságról való gondolkodásba: perzsa részről csak időnyerésre szolgált, valójában egy roszhiszemű cselvetés, hiszen tudatosan alakították úgy az eseményeket, hogy a két dinasztiának ne legyen közös folytatása, s így ne kerüljenek vér szerinti rokonságba. Az elhátatlan házasság eszerint tudatosan alkalmazott politikai eszköz.

Az idegen udvarban tartózkodó hercegnő sokféle szerepet betölthet, lehet tűsz, megfigyelő, szürke eminenciás, de nagyon fontos, hogy egyúttal anya is legyen: így a két fél „vére” összekeveredik, az utódok pedig mindkét dinasztiát joggal vallhatják ősüknek. Ezzel jogalapot szolgáltatnak a két államnak arra, hogy egymás ügyeibe beleavatkozzanak.¹³ Ha azonban a házasság gyermektelen marad, mindegyik nem kerül sor. Ha pedig a férj tudatosan tartózkodik a gyermeknemzéstől, akkor valójában politizál: így értették ezt a történetben a kazárok is, akik háborút indítottak a perzsák ellen.

Mindezek alapján akár egy olyan forgatókönyv is felvethető, hogy Levedinek nem állt szándékában „közös” „dinasztiát” alapítani a kazárokkal. Későbbi viselkedése – a kazár ajánlat visszautasítása a fejedelmé tételről – szintén értelmezhető egyfajta távolságtartásként. Ha így volna, akkor Levedi politikája egy a realitásokat – a kazár nagyhatalmat – figyelembe vevő, azzal kapcsolatokat építő, de attól mégis megfelelő távolságra kerülni kívánó elképzelés lehetett.

¹¹ Czeglédy Károly: Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok. *Antik Tanulmányok*, 2. (1955) 126. o.

¹² Csirkés Ferenc – Sudár Balázs: Ulu Madzsar, Kicsi Madzsar és a Derbend-náme. A kaukázusi Madzsar nevű települések kérdéséhez. In: Dentumoger I. *Tanulmányok a korai magyar történelemről*. Szerk. Sudár Balázs. Budapest, 2017. 200–201. o.

¹³ E megfontolásokat világosan kifejtette már a Kr. e. 2. században egy kínai politikus, Kiu King is a hunokkal kapcsolatban. *Kovács* 2007. 77–78. o.

Egy másik „kazár” menyasszony

A magyar krónikák szintén megemlékeznek a korai magyar vezetők házassági kapcsolatairól, amelyek akár önálló elemzés tárgyát is képezhetnék. Az alábbiakban mindössze egyetlen példát kívánok kiemelni.

Anonymus művében a Kárpát-medence meghódításának elbeszélése során kiemelt szerepet kap Ménmarót. Ő egy helyi fejedelem, aki a Szamos, a Tisza, a Maros és a Rézhegység közötti területet birtokolta, s udvarát Bihar várában¹⁴ tartotta. A Felső-Tisza-vidék meghódítása után Ósbő és Velek csapatai szereztek meg tőle országának a Köröstől északra eső részét, a maradékot pedig a honfoglalás egyik utolsó aktusaként – mai ismeretanyagunk alapján évekkel később – szintén ők foglalták el. Az ellenségeskedés végül megegyezéssel zárult: Ménmarót behódolt, haláláig megtarthatta bihari birtokát, leányát pedig Árpád fia, Zolta vette feleségül.¹⁵

A XIX. század végi, XX. század eleji magyar történetírás magától értetődő természetességgel kezelte e történetet, elsősorban persze az akkor még nagy tekintélynek örvendő Anonymus nyomán. Zolta és Ménmarót leányának a házassága is szerepelt a történeti munkák lapjain, sőt, a Monarchia időszakának a nemzetiségeket integrálni kívánó művészeti élet is lecsapott a témára. A kárpátaljai Somló Sándor egyenesen a kazár és a magyar „nemzet” összeborulásaként értelmezte az eseményt, s azt mint közös országalapítást mutatta be színművében (*Ménmarót lányának neve nála Hamzsár*).¹⁶ Feszty Árpád pedig Bihar vármegye megrendelésére hatalmas képen festette meg a házasságot: az 1898-ban elkészült, mára eltűnt kép a nagyváradi vármegyeházán volt látható.¹⁷

E történet mára azonban teljesen eltűnt a honfoglalás narratívájából, sem Ménmarót fejedelemsége, sem személye, de még maga Zolta fejedelem sem kap figyelmet, leginkább azért, mert csak a hiteltelennek tartott Anonymus írt ezekről az eseményekről.¹⁸

¹⁴ A vár esetében a kutatás nem számol honfoglalás előtti előzményekkel. *Bóna István*: korai magyar várak. Budapest, 1998. 31–34. o.; *Selmezy László*: Régészeti kutatások Biharban. I. „Bihar-ország” a X–XI. században. In: *Bihari diéta*. II. k. Szerk. *Matolesi Lajos*. Debrecen, 1999. 31–41. o. *Mordovin Maxim*: A várszervezet kialakulása a középkori Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban a 10–12. században. Budapest, 2016. 186. o.

¹⁵ *Anonymus* 1999. 23–24., 44–45. o. – Érdekes, hogy éppen a Ménmarótnak tulajdonított területen jött létre Bihar vármegye, amelyet Zsoldos Attila az „óriásvármegyék” közé sorolt, s egyfajta anomáliaként, hajdani meghódított földekként értelmezett. *Zsoldos Attila*: A megyeszervezés kezdetei a magyar királyságban. (Az „óriás” és az „Átlagos” nagyságú megyék kérdése.) In: *Megyétörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Veszprém, 2010. 299–318. o. Ugyancsak e tekintetben lehet érdekes a bihari dukátus léte is, amelynek eredete azonban erősen vitatott. Korai létrejötté mellett Györffy György érvelt: *Györffy György*: István király és műve. Budapest, 1977. 34–36. o. A kérdés legutóbbi elemzése: *Zsoldos Attila*: Bihar megye korai története. In: *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéből* 1. Nagyvárad, 2014. 167–190. o.

¹⁶ *Somló Sándor*: Zsolt vezér ifjúsága. Vígjáték. Budapest, 1897.

¹⁷ A mára elveszett képről: *Farkas László*: Mi foglalkoztatta eleinket a múlt század végén? <http://www.reggeli-ujasg.ro/mi-foglalkoztatta-eleinket-a-mult-szazad-vegen/> (A letöltés időpontja: 2017. 12. 10.)

¹⁸ A Ménmarót-történetet Györffy György véleménye tette véglegesen „szalonképtelenné”. *Györffy* 1993. 209–211. o. – A kutatás az utóbbi bő fél évszázadban elsősorban a törzsnévi helynevek alapján próbálja felvázolni a Kárpát-medencei megtelepedést, Tóth Sándor László pedig erőteljesen támaszkodik a DAI szerinte korai időszakra vonatkozó Turkia-leírására is. Jóllehet a szállásterületek „kiosztása” kapcsán rendre előkerülnek Anonymus adatai is, maga az anonymusi történet nem. Minderre összefoglalóan, további irodalommal: *Tóth* 2015. 394–413. o. Ugyanígy lényegében nem szerepel Zolta a különféle elméleteket áttekintő Tóth Sándor László munkájának az Árpád-családot elemző fejezetében: *Tóth* 2015. 499–513. o.

Pedig a névtelen mester információi annyiban biztosan helyesek, hogy Árpádnak volt Zolta nevű fia, hiszen a Bíborbanszületett Konstantin neve alatt összegyűjtött feljegyzések – köztük magyar eredetűek is – igazolják ezt, ráadásul Zoltát Árpád legkisebb fiaként mutatják be, ami megint csak összevág az anonymusi megállapításokkal.¹⁹ Hogy minderről a magyar hagyomány tud, és érdemesnek tartotta feljegyezni, könnyen érthető: az Árpád-házi királyok Zolta ágából származtak. A házasság említése sem csoda, hiszen az anyák mindvégig kitüntetett figyelemnek örvendenek Anonymus művében:

Álmos felesége Önedbelia fejedelem leánya, Emese,
 Fiuk Álmos, felesége „egy kiváló, ugyanazon földről [Szkítia] való vezér” leánya,
 Fiuk Árpád, felesége (?),
 Fiuk Zolta, felesége Ménmarót bihari fejedelem leánya,
 Fiuk Taksony, felesége a „kunok földjéről”,
 Fiuk Géza, felesége az erdélyi Gyula leánya, Sarolt.²⁰

Figyelemre méltó, hogy Anonymus nem „talál ki” különösképpen rangos feleségeket hőseinek: viszonylag egyszerűnek tűnő, szomszéd-házasságok sorát említi. Ménmarót lányának elvétele e tekintetben egyáltalán nem különleges. Továbbá, ha elfogadjuk azt, hogy Anonymus valamiféle családi – Árpád-házi – hagyományból tudott Zoltáról és annak viszonylag kései születéséről, akkor esetleg feltehetjük azt is, hogy ugyaninnen merített házasságával kapcsolatban is. Végére is az Árpád halála utáni öröklés egészen biztosan nem volt egyszerűen megoldható a négy fiú között, még ha mi nem is tudunk sokat a részletekről. Jellemző, hogy Anonymus a többi Árpád-fit meg sem említi: a hatalmat végső soron a Zolta-ág vitte tovább. (Másképpen fogalmazva: Zolta egy elágazási pont – tehát kiemelt személy – a családfán.²¹) És ennek a családi vonalnak az anyai ági talppontja éppen Ménmarót leánya. Hihető-e, hogy róla a Névtelen mindenféle alap nélkül „költ” egy történetet?

Maga az Anonymus által vázolt történelmi szituáció – Ménmarót nagyapja, Marót egy kisebb országot szerez magának valamikor a honfoglalás előtti évtizedekben – semmiféle meglepő vagy anakronisztikus elemet nem tartalmaz,²² éppen csak semmilyen más forrásunk nincs a térség történetére, ami cáfolhatná vagy igazolhatná a névtelen jegyzőt.

Nem példa nélkül való az sem, hogy egy győztes uralkodónak különféle előkelők felkínálják a leányaikat. Movsēs Dasxuranc'i feljebb emlegetett krónikájában például ezt olvashatjuk a kaukázusi albánia győztes fejedelméről, Dzsúvánsírról (637–680): „Amikor Örményország és Georgia urai értesültek az ő győzelmeiről, akkor házasság okán a saját házukból származó feleséget akartak neki adni.” „Akkor a perzsák katonai parancsnoka, látva, hogy mily dicsőségesnek bizonyult Őwansír hírneve, arra kérte őt, hogy vegye feleségül az ő hűgát.”²³

Az elmondottakat – a cseppet sem irreális narratíva ellenére – mégis elvetette a történettudomány, amiben Anonymus általános megítélésén túl több más tényező is szerepet játszott. Ilyen például Marót és Ménmarót neve, amelyet a kutatók többsége a morva népnév régi magyar ma-

¹⁹ Hiszen Anonymus a születését is a honfoglalás idejére teszi. *Anonymus* 1999. 43. o.

²⁰ *Anonymus* 1999. 12–13., 28., 44., 48–49. o.

²¹ A sztyeppe hagyományok dinasztikus emlékezetéről: *Sudár Balázs: Az Árpádok, Attila és a dinasztikus hagyományok. Századok*, 150. (2016) 2. sz. 431–442. o.

²² Leszámítva persze az Attila halála utáni összeomlásra való hivatkozást, ami e tekintetben nyilvánvalóan fikció vagy egyszerűen tévedés.

²³ Nagy Kornélnak tartozom köszönettel a fordításokért.

rót alakjának megszemélyesítésesként fog fel. Így Ménmarót az anonymusi történetből hiányzó Szvatopluk egyfajta projekciója lenne – térben rossz helyen.²⁴ A kérdés messzebbre vezet, mint gondolnánk, itt most hely hiányában nem követjük tovább ezt a szálát.

Hasonlóképpen zavart okoz az, hogy a névtelen jegyző a fejedelem népét kazárnak nevezi. Az a tény, hogy a térség lakóiként említi a székelyeket is, ami saját korára nézve minden további nélkül igaz lehet,²⁵ még élesebbé teszi a kérdést: honnan gondolta, hogy kazárok is lakták Bihart? Ebben az esetben a Jolly Jokerként előhúzzható helynévi anyag sem siet a segítségünkre: Biharban nincsen Kazár nevű település. Az egyetlen számba vehető falu a Ménmarótnak juttatott országban a Nagykároly melletti Kozárd-puszta, ami azonban a kérdéses terület peremén foglal helyet. Talán ide vonható még a Dés melletti Kozárvár is, amely azonban jó eséllyel kívül esik a „bihari vezér” országán.²⁶ (És akkor még arról nem is szoltunk, hogy e helynevek lehetnek későbbiek, személynévi vagy akár közsői eredetűek is.²⁷) Az anonymusi információt magyarázhatnák a betelepülő kabarok,²⁸ rájuk azonban a térségből nincsenek pozitív adataink, ráadásul P. mester e népet honfoglalás előttinek gondolta, ami a kabarokra nem igaz. Felmerültek a térség muszlim lakosai is,²⁹ róluk viszont nem tudjuk, hogy valaha is kazárnak nevezték volna őket.

Összefoglalva a fentieket: nem tudjuk, hogy hogyan hívták a térség helyi lakosságát, ahogyan azt sem, hogy Anonymus honnan szerezte rájuk vonatkozó információját. Mindez aligha elegendő arra, hogy teljességében elvessük a névtelen jegyző történetét. S bár azt sem tudjuk, hogy a házasság valóban végbement-e, de Veszprémy László szavaival élve „egyáltalán nem zárható ki, hogy fennmaradt egy fejedelem fia és egy helyi előkelőség leánya házasságának a hagyománya”.³⁰

RÖVIDÍTÉSEK

- Anonymus*: 1999. *Anonymus*: Magyarok cselekedetei. *Kézai Simon*: Magyarok cselekedetei. Ford., jegyz. *Veszprémy László*. Budapest 1999.
- Győrffy* 1993. *Győrffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Budapest, 1993.
- Kovács* 2007. *Kovács Szilvia*: *Alán dinasztikus kapcsolatok a 11–12. században. Jászsági Évkönyv*, 2007. 1. sz. 80–91. o.
- Nagy* 1910. *Nagy Géza*: Magyar nemzetségek. *Turul* 28. (1910) 55. o.
- Veszprémy* 1996. *Veszprémy László*: A honfoglalás a középkori magyar historiográfiában. In: Honfoglaló őseink. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 1996.

²⁴ *Győrffy* 1993. 209. o.; *Győrffy György*: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Budapest, 1998. 83–84. o.

²⁵ A kérdésre: *Benkő Loránd*: Adalékok a bihari székelység történetéhez. In: *Uő*: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1998. 139–147. o.

²⁶ *Nagy* 1910. 55. o.

²⁷ *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1991. 264–265. o.; *Nagy* 1910.

²⁸ *Győrffy* 1998. 83–84. o.; *Győrffy* 1993. 211. o.

²⁹ *Győrffy György*: A kabar kérdés. In: *Uő*: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990. 85–87. o.

³⁰ *Veszprémy* 1996. 200. o.

Torda megye és Aranyosszék 1848 őszen

Torda megye 1848–1849. évi története a történettudomány fehér foltjai közé tartozik. Állításunk annak ellenére igaz, hogy a forradalom és szabadságharc erdélyi történetéről már elég korán, 1861-ben, a tordai születésű statisztikus-történész Kővári László tollából összefoglaló feldolgozás és okmánytár jelent meg. Ezután több évtizedes szünet következett, az egyes törvényhatóságok szerepéről csak Alsó-Fehér¹ és Belső-Szolnok és Doboka megyék esetében jelent meg alapos, levéltári kutatásokra épülő monográfia.² A XX. században hagyta el a nyomdát Egyed Ákosnak a Háromszék önvédelméről szóló műve, amely egyetlen feldolgozásnak tekinthető az időszakban.³ Szűkebb értelemben Torda megye és város szabadságharc alatti eseményeiről Orbán Balázs: *Torda város és környéke* című kétkötetes munkájának egyes fejezetei, illetve Lászlófalvi Velits Károlynak a kolozsvári 1848–49. *Történelmi Lapok* 1895. évfolyamában megjelent visszaemlékezése nyújtanak némi rátekintést. A torockói eseményekről Borbély István tollából készült munka 1906-ban. A szerző levéltári kutatásokat nem folytatott, elsősorban Sebes Pál minisztériumi osztálytanácsos és Zsákó István kolozsvári királyi táblabíró közléseire, valamint Orbán Balázs művére támaszkodott.⁴ E sorok írója pedig a *Hadtörténelmi Múzeum Értesítőjében* készített tanulmányt a megye nemzetőrségének zászlóiról, kitérve a nemzetőrség alakulattörténetére, valamint sajtó alá rendezte egy névtelen tordai polgár kéziratot naplóját.⁵

Aranyosszék esetében a történelmi feldolgozások terén még a Tordainál is szegényesebb kép tárul elénk. Az eseményekről szintén Orbán Balázs leírásából juthatunk információkhoz.⁶ Aranyosvidék magyarsága 1848-ban nemzetőrséget szervezett és harcolt a polgári átalakulás vívmányaiért. 1849 januárjában – Beöthy Ödön erdélyi teljhatalmú országos biztos felhívására – megkezdtek a vadász- és szabadcsapatok szervezését, ezek a csapattek a későbbiek folyamán kivétel nélkül integrálódtak az Ormai Norbert⁷ ezredes által szervezett II. és III. honvéd vadászrezdekbe. Emellett rész-

¹ *Kővári László*: Erdély 1848–1849-ben. S. a. r. *Hermann Róbert – Somogyi Gréta*: Budapest, 2014.; *Szilágyi Farkas*: Alsó-Fehér vármegye 1848–49-ben. Nagyenyed, 1898.

² *Kádár József*: Belső-Szolnok és Doboka vármegye története. 1848–49. Dés, 1890.

³ *Egyed Ákos*: Háromszék 1848–1849. Forradalom, szabadságharc. Sepsiszentgyörgy, 2008. (Harmadik, bővített kiadás.)

⁴ *Borbély István*: Torockó története 1848–49-ben. Kolozsvár, 1906.

⁵ *Orbán Balázs*: Torda város és környéke. I–II. k. S. a. r. *Lászlóffy Aladár*. Budapest, 1986.; *Lászlófalvi Velics Károly*: Jegyzetek az 1849-ik évi eseményekről. [1848–1862] In: 1848–49. Történelmi Lapok. Kolozsvár. Szerk. *Kuszkó István*. 4. k. (1895) 5–6. sz. 34–35. o.; *Süli Attila*: A Torda megyei nemzetőrség zászlói. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője, 11. Budapest, 2010. 131–156. o.; *Süli Attila*: Egy névtelen tordai polgár naplója a forradalomról és szabadságharcról. In: A Maros Megyei Magyarság Történetéből. 4. k. Szerk. *Pál-Antal Sándor és Simon Zolt*. Marosvásárhely, 2016. 240–288. o.

⁶ *Orbán Balázs*: Székelyföld leírása. Aranyosszék. Pest, 1871.

⁷ Ormai Norbert ezredes (1813–1849), a honvéd vadászrezdek főfelügyelője.

ben Torda megyei kiegészítésűek voltak a 11., 32., 75. és 134. honvédszászlóalj. A megye 1849. július végéig 1326 önkéntes és 738 besorozott honvédet állított ki a magyar hadsereg számára.⁸

Dolgozatomban a két törvényhatóság 1848. őszi eseményeit kívánom feleleveníteni kiadatlan kútfők sajtó alá rendezésével. A forrásokat a jelenlegi helyesírás és központosítás szabályai szerint, az eltérő alakok megtartásával rendeztem sajtó alá.⁹

FORRÁSKÖZLÉS

1. A tordai védelmi bizottmány levele Vay Miklóshoz. Beszámol a kamara sóbánya tisztviselők körében tapasztalt lázításról. Torda, 1848. november 4.¹⁰

Tisztelt királyi biztos úr!

Midőn ezen védelmi bizottmány a tordai sókamara bányanagyától a Szebenbe¹¹ küldetett összevet egy pár hét előtt lefoglaltatta, - azon tisztségnek szorosan meghagyta, hogy Szebenbe, hol kincstár tanács éppen a nagyméltóságod intézkedése következtében többé nincs, ellenségeink lakoznak, nemhogy pénzt, de levelet se küldjön, se onnan ezen védelmi bizottmány értesítése nélkül el ne fogadjon, a legnagyobb büntetés súlya alatt.

Ezen védelmi bizottmány nagyméltóságod idei 1706. szám alatt költ, az érdekllett bányanagyhoz leküldött leveléből úgy látja, mintha ezen sótisztységnek Szebenben már nem létezhető kincstár tanácsali levelezés megengedtetnék.

Miután ezen védelmi bizottmány ezt előlegesen már eltiltotta, nagy fontosságot helyez abban, hogy nagyméltóságod által is szigorúan eltiltassék minden oly levelezés Szebenbe, mely ezen bizottmány tudtán kívül esik.

Egyszersmind figyelmet kér ezen védelmi bizottmány az iránt: hogy az írt tisztség körében bűnös bujtogatóknak jött nyomára, kik a sóvásárlókat az oláhok mellé csábítani mondatnak, s kik közül neveztetnek egyének, imígy nyilatkozók: „Mi megesküdtünk a magyar alkotmányra, de csak külszínből.” Ily egyéneket ezen védelmi bizottmány ily közel el nem tűr, el nem tűrhet. Ha a bűn teljes világosságot jön, lakolniok kell.

Költ Torda megye és városa védelmi bizottmánya 1848. november 4-kén tartott ülésében.

gr. Thorotzkay Miklós főispán

Szabó Lajos a védelmi bizottmány meghagyásából

2. Betegh Gábor Torda megyei főbíró és Nagy Miklós aljegyző levele Vay Miklós báró, királyi biztoshoz. Torda, 1848. november 8.¹²

Midőn az székely tábornak a Mezőségen át hozzánkig hatolhatott részecskéjének¹³ az éjjel ide való beérkezését teljes tisztelettel jelentenők, miről ma a sereg vezére is bővebb tudósítást tészen. – Egyszersmind könyörögünk, hogy a győzelme által merészült ellenség megakadályozására, - városunk körül özpontosulandó erőnknek nagyobbítására, - mind tetemes segítség, mind pedig a hír szerént megérkezett és azelőtt ott felszerelt ágyúk ide

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Teljhatalmú országos biztosok, F 245. 1849:5968. Ugron István kormánybiztos jelentése. Kolozsvár, 1849. július 26.

⁹ Szeretnék köszönetet mondani dolgozatom elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségéért Hermann Róbert főtanácsosnak, aki gazdag anyaggyűjtését rendelkezésemre bocsátotta és Józán Erzsébetnek, a Jósika Miklós Elméleti Líceum (Torda) tanárának.

¹⁰ Lelőhely: MNL OL H 113. 1848:2037. Magyar nyelvű tiszttázat. A rövidítéseket itt és a továbbiakban kurzívval oldottuk föl.

¹¹ Nagyszebenbe.

¹² Magyar nyelvű tiszttázat. Lelőhely: MNL OL H 113. Vay Miklós kormánybiztosi iratai, 1848:2038. Hátlapján: Eligazítottnak tekintendő, a fegyveres erő Enyedről [ti. Nagyenyedről] Tordára vonatott összeve.

¹³ A Tolnay Gábor őrnagy parancsnoksága alatt álló maroszséki mozgó nemzetőr zászlóalj.

küldése iránt, önmegmaradásunk érdekébe siető rendelkezést tenni. – A védelmi bizottmánynak Tordán november 8kán reggel tartott üléséből.

Betegh Gábor főbíró
Nagy Miklós aljegyző

3. Vay Miklós báró, királyi biztos levele Torda megye védelmi bizottmányának. Kéri a lefegyverzett sorgyalog század fegyvereinek visszaszolgáltatását. Kolozsvár, 1848. november 8.¹⁴

Torda megye honvédelmi bizottmányának

Báró Baldacci Manó tábornok¹⁵ és főhadiparancsnok jelentéséből úgy értesülvén, hogy a Tordán levő – főherceg Károly Ferdinánd 51-ik számú gyalog ezred százada lefegyvereztetett,¹⁶ minthogy a fennebbi tény mind az Országos Honvédelmi Bizottmány intézvényével, melynél fogva az alkotmányra hitőket letett¹⁷ katonákkal a barátságos viszony továbbra is fenntartani rendeltetik, mind a jelen körülmények közt fő szempontul tartandó honvédelmi célokkal is ellenkezik, mivel ellenség ellenébe a kellő fegyelem alatti s ügyünk mellett nyilatkozott sorkatonaságra leginkább lehet számítani,¹⁸ ezennel felszólítom ezen megyei honvédelmi bizottmányt, hogy írt főhadiparancsnok, kinek kormánya alatt jelen viszonyaink közt nemcsak a velünk tartó sorkatonák, hanem a honvédek is alá rendelvek, intézvényéhez képest a fegyvereket azon századnak rögtön adassa vissza és írt katonaságnak haladék nélkül ide bejövetelét eszközölje. Az ezen rendeletem pontosan meg nem leendő tartásából eredhető minden kellemetlen és káros következtetéseket magának tulajdonítson.¹⁹

Kolozsvár, november 8. 1848.
[Vay Miklós báró]

4. Tolnay Gábor nemzetőr őrnagy levele Vayhoz. Beszámol a maroszséki mozgó nemzetőr zászlóalj Tordára érkezéséről. Torda, 1848. november 8.²⁰

Nagyméltóságú gróf királyi biztos úr!

Folyó hó 6án Marosvásárhely szabad királyi városa a rendes katonaság s az ellenünk öszve csoportozott néptömeg által elfoglaltatott: másfelől a maroszséki dandár csapatunk, mely ezen idő alatt Mezőszengyelbe rendelés következtetésébe vesztegelt, visszamenő uttyába Bergenye nevű helységbe áttérüvén, onnan, mely jelenleg mintegy 500 egyénből áll, Torda városába vonult és jelenleg nagyméltóságod további rendelése tételéig vesztegel. – Miután tisztelettel vagyok nagyméltóságodnak

Alázatos szolgája
Tolnay Gábor
Őrnagy

Torda, november 8án 1848.

---

¹⁴ Lelőhely: MNL OL H 113. 1848:2025. Magyar nyelvű tisztázat.

¹⁵ Baldacci Manó báró (1807–1852) vezérőrnagy, az észak-erdélyi magyar csapatok parancsnoka.

¹⁶ 1848. október 27-én a tordai nemzetőrök lefegyverezték az 51. Károly-Ferdinánd sorgyalozezred 2. zászlóaljának 9. századát. Vay királyi biztos felháborodottan követelte a fegyverek visszaadását őrnagyuktól, Kemény Farkastól. A lépés a nemzetőrök és a sorkatonaság közötti bizalomvesztés első megnyilvánulása volt.

¹⁷ Az alkotmányra felesküdt.

¹⁸ Az ezrednek a Kolozsváron állomásozó zászlóalja a város elestekor (1848. november 16.) azonnal csatlakozott a császári csapatokhoz.

¹⁹ A fegyvereket végül nem szolgáltatták vissza.

²⁰ Lelőhely: MNL OL H 113. 1848:2027. Magyar nyelvű tisztázat.

5. Fosztó Károly segédkormánybiztos levele Dindár Antal főkirálybíróhoz. Kéri, hogy intézkedjen a keresztesmezei tábor ellátásáról. 1848. november 8.²¹

Aranyosszék főkirálybírája *mélóságos* Dindár Antal úrnak

Minden körülmények úgy mutatkoznak, hogy a haza megmentése másként meg nem történhetik. Hanem, ha az elszéledve működő erők egy pontra seregeltetnek és a védelmet közös erőfeszítés koronázzandja, óhajtott győzedelemmel.

Ezen fő pont megint szintén bizonyos, hogy a Keresztesmezeje léend. Tehát nekünk vidékieknek a tábor élmezéséről gondoskodni kell. Gabonát most szállítunk Tordára *Marosújvárról* mintegy négyezer vékáig. De a ló funás²² az, ami bajosan szerezhető.

Azért tisztelettel felszólítom, hogy a mai hazabocsátott adó író biztos és minden erre fordítható tiszték által, alsó és felső járásban lófúnást a lehető legnagyobb mennyiségben öszve szerhezettetni és Rákos,²³ Várfalva és Sinfalva²⁴ helységeiben, úgy két *Szentmihályfalvák*²⁵ deponáltatni²⁶ további rendelkezésig méltóztasson.

Kelt, Fimeen,²⁷ november 8^{kán} 1848.

Fosztó Károly
segéd kormánybiztos

Ugyanitt Fime²⁸ és Kocsárd²⁹ a lófumást nem vihetvén máshova az okból, hogy a dolgok fordultáig a két helyen jeles lovasság, a kirendelt³⁰ helyekre való adminisztrációktól mentek kell, hogy maradjanak.

Fosztó
s.k.b.³¹

6. Dindár Antal aranyosszéki főkirálybíró levele Vay Miklóshoz. Kéri, hogy a székből kimozdított fegyveres erőt rendeljék vissza a törvényhatóság védelmére. Kövend, 1848. november 10.³²

Nagyméltóságú királyi biztos úr!

Nagyenyed városának feladásával³³ és az ellenség kezére lett jutásával, valamint a báró Puchner³⁴ ezeredei, úgy a felbujtott oláhság, akkor és ott rohanhatták meg székünket, amikor és hol tetszik, őrseregünknek egy része a keresztes tábor alakítására fordítatott, más része a néppel együtt a nélkülözhetlen őrvonalon áll. A vész percit nem tudjuk. – Lovas erőnk semmi.

Könyörgünk nagyméltóságodnak, avagy csak az aranyosszéki lovas századot, mely tudomásunk szerint Désre szállítatott,³⁵ méltóztasson az oltalomra visszaparancsolni, vagy ha ezt meg nem nyernők, egyebűn 150 lovat, Felvinc fedezetére 4 gyalog századot rendelni. – Azért is könyörgünk excellenciádnak, hogy valamíg biz-

²¹ Lelőhely: MNL OL H 113. 1848:2041. Magyar nyelvű tiszttázat.

²² Katonai fogalom: lótáp. A lovak élmezése.

²³ Aranyosrákos.

²⁴ Singfalva.

²⁵ Felső- és Alsószentmihályfalva.

²⁶ Raktároztatni.

²⁷ Olvasata bizonytalan.

²⁸ Olvasata bizonytalan.

²⁹ Székelykocsárd.

³⁰ Olvasata bizonytalan.

³¹ Segédkormánybiztos.

³² Magyar nyelvű tiszttázat. Lelőhely: MNL OL H.113. 1848:2147.

³³ 1848. november 8.

³⁴ Anton Puchner báró (1779–1852) altábornagy, erdélyi főhadparancsnok.

³⁵ Pontosabban Kolozsváron állomásozott.

tosítva nem léend ezen szék az ellenség bé nem üthetésétől, addig az ide való őrseret Torda, Egerbegy, Gyéres, Torockó városai oltalmakon kérik, egyébüve nem rendelni. El lévén általunk határozatva, hogy az oláhságtól nemzetiségünket minden áron megoltalmazzuk.

Aranyosszék állandó bizottmányának Kövenden 1848^{ba} november 10^{kén} tartott üléséből.

Dindár Antal
Főkirálybíró
Boncza Samu
Főjegyző

7. Fosztó Károly segéd kormánybiztos jelentése Vay Miklóshoz. Pénzt sürget az aranyosszéki nemzetőrség ellátására. Torda, 1848. november 11.³⁶

Aranyosszék adótárnokától

Torda, 1848. november 11^{ike}

Királyi biztos báró Vay Miklós úr elő nagy méltóságához

Aranyosszék őrsere eddig – a kormánybiztos méltóságos Zeyk József úr által kiadott, nagyméltóságodtól nyert álladalmi pénzből jutott zsolddal látatván el, most midőn a Keresztesmezőre táborba vonánk egybe és az Enyed feladása által Aranyosszéknek is majd fele része az ellen prédájául védtelen kell, hogy hagyason, a többi rész megmenthetéséért – az őrsereg fizetésére nyert álladalmi pénz fogytán van – *Méltóságos* kormánybiztos Zeyk József úrtól kértem ilyes pénz számadásom alá juttatását, de azért nagyméltóságodhoz utasított.

Miért 1600 számra menő kiállított őrseregünk zsoldja fedezhetésére, – most időm lévén, hogy azt az aranyosszéki állandó bizottmány eszközölhesse. Könyörgök legalább 3 ezer pengő *Rénes forint*nak számadásom alá rendeléséért. – Hogy a különben szegény, de lelkes székely nép a haza ügyétől fogyatkozás által el ne idegenítesen.

Alázatos tisztelettel könyörögvén, nagyméltóságodnak alázatos szolgálja

Fosztó Károly adótárnok és kormánybiztos *méltóságos* Zeyk József úrnak Aranyosszéken segéde

8. Thorotzkai Miklós gróf főispán levele Vay Miklós báróhoz. Beszámol a román népfelkelő tábor közeledtéről. Torda, 1848. november 12.³⁷

Nagyméltóságú báró királyi biztos úr!

E pillanatba jöve egy thorotzkói legény, ki jelentette, hogy Torockót és Szentgyörgy³⁸ egy nagy csoport oláhság megtámadta és megvette, fegyvereit elvette a Moga³⁹ vezérlete alatt és az éjjel aranyosszéki oláh katonára falukon keresztül ez éjjel indul Tordának.⁴⁰ – Itt ugyan erő van, de ha a katonaság nem segíti és nem ont bizodalmat, az kimenetel kétséges. – Újra meg újra lovas és gyalog katonákért kérek és egy ágyúért. Az hírt mondó thorotzkói legény azt mondta, hogy számok sok ezer az oláhoknak. Tegnap küldött futáraink még nem jöttek vissza.

Alázatos tisztelettel lévén nagyméltóságodnak.

Tordán, 12^{én} november 1848.

7 östve

Alázatos szolgálja
Gr. Thorotzkai Miklós

---

³⁶ Magyar nyelvű tiszttzat. Lelőhely: MNL OL H 113. 1848:2146.

³⁷ Lelőhely: MNL OL H 113. 1848:2145. Magyar nyelvű tiszttzat.

³⁸ Torockószentgyörgy.

³⁹ Iosif Moga.

⁴⁰ A 11. (székely) huszárezred 2. őrnagyi osztálya 1. századának területéhez tartozó román lakta községek. (Például: Hidas.)

9. Torda megye védelmi bizottmányának levele Vay királyi biztoshoz. Ismertetik a román lakosság lecsendesítése érdekében tett lépéseiket. Torda, 1848. november 12.⁴¹

Tisztelt királyi biztos úr!

Nagyméltóságodnak folyó hó 7-kéről 1964 szám alatt költ leiratára jelen criticus perceink között, mindön nem tudjuk mely oldalról támadtatunk meg környező ellenségeink roppant számától és mely pillanatban. – Röviden csak annyiban teszi tudósítását ezen védelmi bizottmány, miként a bujtogatóknak gyanított két ifjú, Árpádi Sándor és Rácz János⁴² innen Tordáról a védelmi bizottmány által avégett küldettek ki, hogy a nekik kijelölt falvakban lakó oláhokat a magyar alkotmány jogossága iránt meggyőzzék s a lázongó kedélyeket némileg csendesítsék. Minek ezen védelmi bizottmány annyiban tapasztalja is eredményét, hogy ezen néhány falukban az oláhok még csendeseknek mutatják magokat.

Költ Torda megye védelmi bizottmánya 1848. november 13-kán tartott ülésében.

gr. Thorotzkay Miklós főispán

Szabó Lajos a védelmi bizottmány meghagyásából

10. Dindár Antal főkirálybíró levele az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz. Kövend, 1848. november 10. k.⁴³

Tisztelt Honvédelmi Bizottmány!

Erdély Magyarhonnal egyesült virágzó jövő, erős nemzeti lét reményében és úgy lőn, ha az ármány ördögei ellenünk nem támadnak.

Erdély egyesült Magyarhonnal kölcsönös védelem reményében és most elhagyatva, csaknem vesztve vagyunk.

Nem okoljuk a magyar kormányt, mert kénytelenek vagyunk hinni, miképp a kormány nem volt soha kellően felvilágosítva a Királyhágón inneni rész napi eseményeiről. – Legalább a maga idejében nem. Nem okoljuk mert lett volna erőnk - bár a'ma pokol minden ördögei ellenünk támadának, - lett volna erőnk azok mindenikét kiirtani és a haza megtisztult volna minden fekélyétől a gonoszszágnak, ha ügyeink hű kezek között kellő energiával vezetettek.

Nem lehet másképp, a reakciónak segédkezeket kellett találni azoknál, kik ügyeinket vezették.

Midőn az oláh mozgalmakban a reakció első hatalmasabb mocnási feltűntek, már előzetesen oly tények nézettek el, melyek erőnket tetemesen kisebbitették, a közigazgatás iránti bizalmat csökkentették s ezek következtében a nemzet fejtendő erejét zsisbasztották.

A gyulafehérvári várba szélbeli oláh katonaság rakatott akkor, midőn hatalmunkba állt vala megelőzőleg székely katonai erőt telepíteni oda, hová Erdély ereje, mint erős pontra, bármikor is biztoson támaszkodhatott volna.

A balázsfalvi törvénytelen és különösen is bétiltott gyűléssel királyi biztosunk, sőt maga a kormányzék, melynek már akkor létezni sem kell vala, - correspondentiába⁴⁴ tévén, magokat pacificatio⁴⁵ útján oszlassák el, mely bűnös pacificatiónak eredménye lőn, hogy a tilos gyűlés tartásáért amnestiát nyert oláh nép amellet, hogy bujtogatói szabadon bocsátatának, maga biztoson felfegyverzi.⁴⁶

E felfegyverzés meg nem gátoltatik, sőt némely törvényhatóságban, mint például Alsó-Fehér megyében megtiltatik a fegyveres tömegek átvonulásának még csak háborítása is, akkor midőn általok magyar polgártársaink fegyverei, hol csak lehet, elrabolatnak.

⁴¹ Lelőhely: MNL OL H 113. 1848:2159. Magyar nyelvű tisztázata.

⁴² Feltehetőleg Ioan Ratz és Alexandru Arpadi görögkatolikus teológiai hallgatók.

⁴³ Magyar nyelvű tisztázata. Lelőhely: MNL OL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzó-elnökség. Általános iratok. KPA Érzékelt november 20.

⁴⁴ Kapcsolatba.

⁴⁵ Békéltetés.

⁴⁶ Az utóbbi állítás annyiban tekinthető túlzásnak, hogy a főkormányzéknek, vagy báró Vay Miklós királyi biztosnak 1848 szeptemberében sem a balázsfalvi gyűlés betiltására, sem a gyulafehérvári erőd biztosítására nem állt rendelkezésére megfelelő katonai erő.

Megkezdődnek a vért fagyaló gyilkosságok, a magát eddig közömbösnek mutató katonai kormány ellenünk nyíltan fellép, és mégis a magyar kormány által parancsolt népfelkelés, kivéve a belső Székelyföldet, rendezetlen marad mind e mai napig s percig is a kiharancsolt polgári biztosok és vezérek, ki nem nevezettek.⁴⁷

Szűk kiterjedésű s ehhez viszonyítva is kevés magyart számító székünk, összeszedte minden erejét. Segedelemre szólítottunk fel Alsó-Fehér által, székvárosának Nagyenyednek védelmére és küldöttünk segedelemet, mennyi kívántatott. Fájdalommal kell éreznünk, miképp az erő nem használtatott s N[agy]enyed városa haditanács következtében kényszerült magát feladni, akkor, midőn megtámadva sem volt, midőn már három tábor köréből győzelmesen elűzetett; kitűzte a sárga-fekete színt s lerakta fegyverét.⁴⁸

Megnyílván a kapu, melyen az ármány rabló csordája székünkbe szabadon rohanhat, megnyitva, midőn védelmére erőt nyújtottunk, minden látható ok nélkül; meghódítva Alsó-Fehér utolsó magyar városa, mert a megye több községeiből magyar polgártársaink vagy lekoncoltattak, vagy kivándoroltak.

E pillanatban lehetetlen, hogy keserűség ne törjön fel lelkünkéből, midőn ügyünket magában az erő kezelésében elárulva látjuk.

A történetek után megvagyunk győződve, miképp hasztalan minden erőnk, hasztalan minden fellángolása honfi kebleinknek, midőn dolgaink vezetése nincs hú kezek között, midőn az árulás, mint fene nemzet testünk belsejében ragódik.

Hol az erő összpontosítatik, s hatalmassá fejlődik, ott nincs ügyes kéz, mely azt felhasználni tudná, vagy tán csak akarná is, hol az összpontosítás nem történik, ott részenként emésztetik föl, mintha isten ítélete feküdnék rajtunk s mi magunk, mint a veszett állat, önkírtatásunkra rohamánk.

Mint ijesztő rém áll előttünk a kétségbe ejtő jövő, miképp lassanként más városaink is úgy fognak járni, mint Enyed, megfoghatatlan s kimagyarázhatatlan úton a reakció kezébe kerülnek s nekünk a gyalázat marad a keresett dicsőség helyébe, szolgaság láncait fogjuk hordani, melyért küzdésünk hatalma, mint az álmjáró erője (?) a megcsalás sziklijában megtörött.

Sejtésünk irtóztató!

Isten tudja, mi reményben s mely haszonért, de úgy látszik miképp azok, kik itt-ott a dolgok vezetésének élén állottak, becsebbnek vélték ön érdekek ápolását, mint egy nemzet életét és szabadságát. Vegyék önök számon e hont töllök, melynek nem lehtt vala szabad kiszakítani Magyarországot testéből.

Mi mindezek mellett sem fogunk szűnni harcolni az ügyért mindazon utolsó percig, míg e parányi és összpontosított magyarságnak teljes kiirtása nem forgand kérdésben, de ha akkor e népet a nemzetiség veszélyeztetésével kockáztatni nem fogjuk, ne tulajdoníttassék nekünk.

Megtettünk mindent, mit csak lehetett és megteendünk, mit csak becsületes magyarnak megtenni kötelességében áll, de ha magunkra hagyatva nem leend elég erőnk megóvni az ügyet, számoltassanak érte azok, kik mint királyi kormánybiztosok s törvényhatósági főnökök a dolgok élén állottak.

Ha önök nem küldenek segílyt, ha önök nem küldenek vezért, ki ügyes ésszel fölhasználja az erőt, úgy, amint kell és ott, ahol kell, - ki, mint férfiú csünggedetlen akarattal álljon a népnek élén, veszve vagyunk mindannyian s 1849 év hajnalán Erdélyről csak az emlékezet fog szólni, hogy egykor állt, mint magyarok földje.

Főleg pedig vezért onnan a magyar szervezet ép testéből kiszakítottat, szívben és akaratban hű magyart.

Ezeket nyilvánítani részint önigazolásunk, részint megtartásunk reményében kötelességünknek érezők. - Melyek után vagyunk és maradunk

őszinte szolgálók

Dindár Antal
főkirálybíró

Gyarmati Samu
helyettes jegyző

Nemes Aranyosszék állandó bizottmányának
Kövenden, november napján 1848^{ba} tartott üléséből.

⁴⁷ A gróf Batthyány Lajos miniszterelnök által kinevezett kormánybiztosok elfoglalták a hivatalukat, azonban az eredményes tevékenységhez ők sem rendelkeztek megfelelő eszközökkel.

⁴⁸ Az utóbbi állítás erős túlzás. Az eseményekre lásd: *Süli Attila: Erdély és a szomszédos megyék hadszíntérré válása 1848-ban. Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 1. sz. 63–112. o. Az idézett rész: 59–60. o.

Inchofer Menyhért történetírásáról a Szent István-i életmű kapcsán

A közeli múltban öröndetesen megszaaporodtak azok az értékes publikációk, amelyek a XVII–XVIII. századbéli magyar historiográfia Árpád-korra tett megállapításait elemezték, mind árnyaltabban láttatva egykorvolt történetbúváraink erőnyeit és tévedéseit;¹ e publikációk közül is kiemelkedik Tóth Gergely *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* című monográfiája.² A szerző ebben gondolatgazdag összegzést ad a katolikus magyar múlt alapjainak kora újkori magyar értelmezéseiről, kellő figyelmet fordítva a protestáns–katolikus „kölcsonhatás” folyamatára. Ennek során a magyar jezsuita Inchofer Menyhértről szintén alapos és újszerű megállapításokat tett. Jelen dolgozat Inchofer történetírói megítéléséhez kíván röviden hozzászólni.

Ismeretes, hogy az ellenreformációs történetírás korszakos alkotása Caesar Baronius 1588-tól közölt nagy műve, az *Annales Ecclesiastici* volt. Az itáliai oratoriánus szerzetes, aki később kardinális és a vatikáni könyvtár prefektusa lett, az antik római eredetű, de a középkor századaiban is kedvelt évkönyves műfajt választotta. Főleg időrendi következetességre és egyszerű, világos stílusra törekedett,³ ugyanakkor az előadottak évek szerint való elrendezése csak a keretet jelölte ki: a formát új, forráskritikát is alkalmazó tartalommal kellett kitöltenie. Lelkiismeretes munkastílusának egyik újító jeleként – szövegközi megnevezések és oldalszéli jegyzetek formájában – megjelentek a rendszeres kútfőhivatkozások. Forrásait előszeretettel idézi szó szerint vagy tartalmilag, így Szent István országlásának (997–1038) bemutatásakor nagy súlyt helyez a Hartvik írta legendára. Ez Baronius kulturális közegében teljesen rendjén van, ugyanis Hartvik püspök művét még III. Ince pápa (1198–1216) rendelte hivatalos ünnepi olvasmányul,⁴ ami által ez a legendaszerkesztés az első magyar király hivatalos életrajzává vált. Emellett persze a kardinális, lévén egy egyetemes történelmi feldolgozás szerzője, István uralkodását egyetemes összefüggéseiben láttatta, nyugat-európai

¹ Lásd pl.: *Tóth Gergely*: Lutheránus országtörténet újszoikus keretben. Révay Péter *Monarchiája*. In: *Clio inter arma*. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról. Szerk. *Tóth Gergely*. Budapest, 2014. 117–147. o.; *Tóth Gergely*: Egy koholmány hosszú árnyéka. Esterházy Pál fikciójának utóélete a 18–19. században. In: Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén. Szerk. *Ács Pál*. Budapest, 2015. 357–372. o.; *Benei Bernadett*: Non tam stylo, quam veritati studuit. Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában. In: *Scientiarum miscellanea*. Latin nyelvű tudományos irodalom a 15–18. században. Szerk. *Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Molnár Dávid*. Szeged, 2017. 53–59. o.

² *Tóth* 2016.

³ *Pullapilly* 1975. 1–139., 150–155. o.; *Zen* 1994. 17. o.; *Mellor, Ronald*: *The Roman Historians*. Routledge, 1999. 13–14. o.; *Breisach, Ernst*: *Historiography, Ancient, Medieval and Modern*. Chicago, 2007. 101. o.

⁴ *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*. Ed. *Theiner, Augustus*. Tomus Primus. Romae, 1863. 57. o.; *Bartonic, Emma*: *Legenda Sancti Stephani Regis Maior et Minor, atque Legenda ab Hartvico episcopo conscripta*. Praefatio. In: SRH II. 369. o.

krónikákat is felhasználva. Ekként van, hogy noha II. Konrád német uralkodó (1024–1039) magyarországi hadjáratát Hartviktól idézi, de rajta kívül Reichenau Hermann, Hersfeldi Lambert és Marianus Scotus tűnik fel oldalszéli hivatkozásban a XI. századi krónikások közül. A német támadást a helyes 1030. évre keltezi, de Szent Imre herceg halálát ugyanezen esztendő alá rendeli a tényleges 1031 helyett.⁵ Másutt a magyar királyi hatalom szentszéki eredeztetésének nyomatékaként közölte VII. Gergely pápa (1073–1085) 1074. október 28-án kelt üzenetét is, amely a német császár felé tájékozódó Salamon király (1063–1074) elé akart példát állítani.⁶ A példatár még folytatható lenne, de elég ide annyi általánosan is, hogy Caesar Baronius felbecsülhetetlen munkát végzett. Bár műve a magdeburgi lutheránus egyháztörténettel (*Ecclesiastica historia, integram Ecclesiae Christi ideam... I–XIII, 1559–1574.*) vette fel a versenyt, de eredetileg nem annak szánta feleletül, mert az *Annales Ecclesiastici* barátja, az oratoriánus rendalapító, Néri Szent Fülöp biztatására 1558 végén kezdte el írni; más kérdés, hogy közben a protestáns múltértelmezés vádjai ellen is védekeznie kellett.⁷

Baronius nem jutott el saját koráig, csak 1198-ig, ám munkáját többen is folytatták.⁸ Az *Annales Ecclesiastici* megalapozta a kardinális tudósi tekintélyét a katolikus közvélemény, azon belül is a Jézus Társaság előtt, ami később döntő fontosságúvá vált, mert a jezsuiták csakhamar az ellenreformáció élcsapatává nőttek ki magukat, és ez a történettudományban is megmutatkozott. Hatásának jellemző fokmérője, hogy a XVII–XVIII. század magyar jezsuita historikusai mind az évek szerinti tárgyalásmódot tartották kötelező érvényűnek.

Caesar Baronius első magyar követője Inchofer Menyhért római jezsuita kutató volt. Baroniushoz hasonlóan Inchofer is baráti ösztönzésre fogott neki az egyháztörténet-írásnak: őt Jakusich György veszprémi, majd egri püspök beszélte rá erre a munkára,⁹ amelynek első (és egyedül megjelent) kötete 1644-ben látott napvilágot.

Az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* vitathatatlanul legnagyobb hozadéka lett számos új értesülés beemelése a magyar historiográfiába. Inchofer gyűjtőmunkája során még nem támaszkodhatott azokra a kiadványokra, amelyek az elbeszélő kútfők nélkülözhetetlen tárházát szolgáltatták a XVII–XVIII. századi felhasználóknak. Kivételként Ioannes Pistorius *Rerum Germanicarum Scriptores* (kiadva 1583–1607 között) jelölhető meg, máskülönben Andreas du Chesne *Historiae Francorum Scriptores coetanei* (1636–1649) című kiadványa meg a párizsi *Corpus Byzantinae Historiae* (1645–1711) egyaránt távol állt a befejezettségtől, s a magyar szempontból fontos munkák Inchofer egyháztörténetét követően napvilágot látott kötetekben fordulnak elő.¹⁰ Az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* gyakrabban idézett szerzőit, úgymint Georgios Kedrenost, Ioannes Zonarast, illetve Reginót, Marianus Scottust, Merseburgi Thietmart és Reichenau Hermann, Rodulf Glabert és Hersfeldi Lambertet rendre elszórtan, egy-egy XVI. századi nyomtatványban kellett felkutatni. Az előbb soroltak műveit Inchofer Menyhért használta *elsőként* a magyar történetírók közül. Érdemeit nem kisebbítheti az sem, hogy könnyebbé tett jelenthetett számára

⁵ Baronius 1605. 102–103. o.

⁶ Baronius 1605. 464. o. Vö.: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006 44–46. o.

⁷ Pullapilly 1975. 144–177. o.; Zen 1994. 17. o.; Louthan, Howard: Chapter 15. Austria, The Habsburgs, and Historical Writing in Central Europe. In: The Oxford History of Historical Writing. Eds. Rabasa, José – Sato, Masayuki – Tortarolo, Edoardo – Woolf, Daniel. Vol. 3. 1400–1800. Oxford, 2012. 312–313. o.

⁸ RFHMAe I. k. 55–56. o.; Hay, Dennis: Annalists and Historians. Western Historiography from the Eighth to the Eighteenth Centuries. London, 1977. 126–127. o.

⁹ Dümmerth 1976. 192. o.

¹⁰ RFHMAe I. 181–185., 234., 560–561. o.

a Baronius-gyűjteménnyel gazdagodott vatikáni könyvtár,¹¹ valamint maga a mintául szolgáló *Annales Ecclesiastici*. Az elbeszélő kútfőkön túl gyakran találkozunk nála oklevelek teljes közlésével. A magyar jezsuiták közül elsőként Inchofer alkalmazta ezt a módszert, és XVIII. századi rendtársai követték ebben, különösen Katona István. Inchofer máig érvényes diplomatikai eredménye, hogy a Szent Márton-hegyi (pannonhalmi) apátság 1001-re datált alapítólevelét, amelyet Zsámboky János törvénytárában olvashatott, a kelet valódi ideje, 1002 alatt közölte.¹² Az első általa közreadott privilégium azonban a XVIII–XIX. századi művelődést egy viharos fejezet nyitányával „gazdagította”. E „forrás” – valójában kortársi hamisítvány – szerint 1000-ben II. Szilveszter pápa, úgymond, visszaadta Szent Istvánnak Magyarországot, amit ő még hűbérül ajánlott fel Rómának, egyben meghatározta a jövőbeni magyar királyok jogait.¹³

Természetesen hiba lenne csupán a hamis „Szilveszter-bulla” szemszögéből megítélni Inchofer Menyhért munkásságát, elvégre több száz oldalon keresztül tengernyi adatot halmoz elénk. Ráadásul mégiscsak az ellenreformációs magyar történetkutatás korszakindító művéről van szó, ilyenformán egy általános igényű mérlegelést sem lehet e helyütt megkerülni. Annál is inkább, mivel e téren két, markánsan eltérő álláspont fogalmazódott meg, előbb Dümmerth Dezső, legújabbban Tóth Gergely munkaasztalán.

Dümmerth az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*ről két egykorú ítéletet idéz fel. Az egyik, egy osztrák provinciabeli osztrák jezsuita cenzori bírálata elmarasztalja a könyvet, mert sokszor eltér tárgyatól, utánozza Baroniust, túlságosan is dicséri a magyarokat mások rovására. Egy jansenista teológus szerint viszont a munka kitűnő, az író tájékozottsága nagy, következtetései alaposak, és érdek nélkül való igazságszeretetről tanúskodnak.¹⁴ Dümmerth maga egy helyen „...az abszolút császári elnyomás korában nemzeti szempontból együttérző, sőt néhol túlságosan is a magyarokra kedvező munka” minősítésben részesítette a magyar jezsuita könyvét,¹⁵ igen sarkos véleményt nyilvánítva.

Inchofer bűjtatott Habsburg-ellenességét határozottan elutasította Tóth Gergely, sőt Dümmerth Dezsőt is elmarasztalta, amiért Inchofer Menyhértnak némi „kuruckodást” akart tulajdonítani.¹⁶ Tóth Gergely úgy látja, hogy az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* helyenként egyenesen aulikus, császárpárti hangot üt meg, amint azt az 1045. évi eseménysor példázza. Ekkor III. Henrik német-római császár (1039–1056) Magyarországra jött, hogy a trónjára visszahívott Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046) hűbéres hódolatát fogadja. Inchofernél III. Henrik Székesfehérvárott német és magyar keresztes, illetve aranyarkantyús lovagokat (!) avatott, majd „jámbor módon” meglátogatta István király és Imre herceg sírját, s ajándékait leróván elhatározta, hogy gondoskodik szentté avatásukról.¹⁷ Tóth Gergely mindemellett úgy találta, hogy Inchofer nemcsak III. Henrik, de Szent István portréját is saját korának kegyes Habsburg uralkodóihoz

¹¹ Zen 1994. 363–368. o. Az említett művek 1500-as évekbeli kiadásairól lásd: *Potthast, August: Bibliotheca Historica Medii Aevi II*. Graz, 1957.³956., 1004., 1016., 1061., 1126. o.; RFHMAe V. k. 460–461., VI. 605. o., VII. k. 458. o.

¹² *Inchofer* 1644. 269–270. o. Vö.: Györffy, Georgius: *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Vol. I. 1000–1131. Budapestini, 1992. 26–41. o. (5/II. sz.); ÁKÍF 37–45. o.

¹³ *Inchofer* 1644. 256–257. o. Marnavics Tomkó János „szerzőségére” újabban lásd: Tóth 2016. 19–26. o.

¹⁴ *Dümmerth* 1976. 203–204. o.

¹⁵ *Dümmerth* 1976. 195. o.

¹⁶ Tóth 2016. 28. o. Nem szerencsés, hogy Tóth Gergely a Kádár-kori történetírás általános Habsburg-ellenes vonulatából vezeti le Dümmerth Dezső személyes állásfoglalását. Dümmerth ugyanis más téren, hagyománybarát őstörténeti felfogásával kifejezetten szembement a Kádár-kori történetírás trendjével. *Dümmerth Dezső: Álmos fejedelem mítosza és valósága. Filológiai Közlemény*, 17. (1971) 404–430. o.

¹⁷ Tóth 2016. 29. o. Vö.: *Inchofer* 1644. 385. o.

igazította; István esetében imáját, hitbeli buzgóságát, az ország katolizálására tett fogadalmát megjelölve az áthallás alapjaként.¹⁸

Ambár a fent mondott lovagok valóban az anakronizmust képviselik az *Annales* lapjain, de a köztörténet felől nézve Tóth Gergelyétől eltérő következtetésre jutottam III. Henrik jelenlétének Inchofer-i értékelését illetően. Mert mi is történt akkor? A magyar állam 1044-ben katonai vereséget szenvedett, 1045-ben elvesztette politikai függetlenségét (még ha rövid időre is).¹⁹ Bár Inchofer nem használta a korabeli német krónikákat, de azt Thuróczytól is megtudhatta, hogy amíg Henrik 1044-ben Pétert „teljes jogúan” helyezte vissza hatalmába, a székesfehérvári bazilikában trónra ültetve, addig 1045-ös újabb idelátogatásakor Péter „átadta neki Magyarországot egy aranyozott lándzsa képében.”²⁰ Mivel forrásaiban szó sincs arról, hogy III. Henrik István és Imre sírjánál áhítatoskodott volna, ez itt kétségkívül Inchofer egyéni leleménye. Ezzel viszont egy valós politikai-katonai vereségből erkölcsi győzelmet kerekített a magyar jezsuita: a diadalmas *Száli-házbeli német-római* császár fejet hajt az általa alávetett országban porló szentéletű Árpádok előtt! Kétlem, hogy ezeket a sorokat akár egy *Habsburg-házi német-római* császár szívesen olvasta volna.

Inchofer Menyhért életpályájában sem látom jelét annak, hogy a Habsburgok iránti odaadó hűség jellemezte volna. A lutheránus nemesi családból származó, Kőszegen született Inchofer 1607-ben jelentkezett a jezsuita novíciátusba, de nem az ausztriai, hanem a római provinciába.²¹ Ezen életrajzi adalék jelentőségét a Jézus Társaság nyugat- és közép-európai szervezeteinek alakulása világítja meg. A rend általában igyekezett nemzeti-kulturális határok szerint létrehozni tartományait. Így az 1576-ban létrejött lengyel provincia 1608-ban önálló lengyel és litván félre oszlott, 1612-re pedig a németalföldi tartomány vált ketté a flamand és vallon nyelvhatár mentén Flandro-Belgium, illetőleg Gallo-Belgium részre.²² Azonban nem ez történt a magyar jezsuitákkal, akik az ausztriai provinciába tartoztak. Lukács László római jezsuita kutató okiratokkal bizonyította be, hogy a magyar rendtagok a tartományi gyűléseken folyton kérték a független magyar provincia felállítását, de hiába.²³ Törekvésük 1649-től 1773-ig, a rend feloszlásáig élt.²⁴ Ez idő alatt csupán egy módon lehetett kifejezésre juttatni a Habsburgoktól való távolságtartást: egy másik rendtartományba történt felvétellel. Inchofer Menyhértről sokat elárul, hogy ezt az utat választotta.

További fontos érv szól amellett, hogy Inchofer Menyhértben egy aulikus szemlélettől független, magyar ellenreformátor gondolkodót lássunk: ez a Szűz Mária-kultusz magyarhoni fejlődésében játszott szerepe. *Annalése* bevezetőjében tűnik fel a „Mária országa” gondolat „Hungaria... Regnum Mariae” formában.²⁵ Ez a koronként új jelentésárnyalatokkal bővülő szellemi hagyatéknak mélyen gyökerezik a hazai hagyományban: Szent István legendáiból ismert a Szűz Máriának történt országfelajánlás, de még az Árpád-korban bukkan fel a Patrona Hungariae-motívum (évszázadokkal a Habsburgok magyarországi trónfoglalása előtt!) hogy aztán a XVI–XVII. századi magyar és a latin nyelven megszólaló hazai irodalom műfajaiban virágozzék fel.²⁶ A folyamatot elemző Tüskés Gábor meggyőzően jelöli ki a magyar jezsuita tudós jelentőségét. „A Pázmánnyal

¹⁸ Tóth 2016. 29–30. o. Vö.: *Inchofer* 1644. 244–245., 260., 275–276., 283. o.

¹⁹ Az 1044-es és az 1045-ös események forrásait lásd: ÁKÍF 186–187., 218., 223–224., 250–255., 356., 386–391. o.

²⁰ *Inchofer* 1644. 384. o. Vö.: *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum I. Textus*. Ed. *Elisabeth Galántai* et *Julius Kristó*. Budapest, 1985. 83. o.

²¹ *Dümmerth* 1976. 193–194. o.

²² *Hsia, R. Po-chia*: *The World of Catholic Renewal*. Cambridge, 1998. 62–64. o.

²³ *Lukács* 1989. 10. o. Az erre vonatkozó forrásokat először Lukács László tette közzé. Uo. 41–113. o.

²⁴ *Lukács* 1989. 10., 32. o.

²⁵ *Inchofer* 1644. XXI. o. Vö.: *Tüskés* 2006. 253. o.

²⁶ *Tüskés* 2006. 244–258. o.

közös alapokon nyugvó történelemszemléletet képviselő Inchofer jelentősége a toposz története szempontjából elsősorban az, hogy összegezte és kiteljesítette a motívumegyüttest, s a historiográfia eszközeivel rögzítette és ezzel mintegy hitelesítette a toposzt. Másfelől nála lényegében lezárul a folyamat, melynek során a Mária országpatronusi szerepét hangsúlyozó forma, a Patrona Hungariae mellett – a jelzett szó és a jelző felcserélésével – megjelent és fokozatosan előtérbe lépett az országot kiemelő, erőteljes nominális metafora, a Regnum Marianum. Ezzel a hangsúly Mária személyéről áttevődött az ország egészére, mint politikai, földrajzi fogalomra, s a kifejezés a későbbiekben egyre inkább az ország lakosainak közösségére, a nemzetre vonatkozik.²⁷

Inchofer Menyhért tudósi elszántságát jellemzi, hogy az itt elősorolt anyag a magyar egyháztörténetnek csupán az első kötete, amely 1059-ig követte az eseményeket. A második rész (1060–1109) is elkészült, de kéziratban maradt, ami 1641 folyamán zárult.²⁸ Ily módon az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*nak az őstörténet és a keresztény államalapítás kora iránt érdeklődők vehették hasznát. S noha a teljes Inchofer-*corpus* megismerésétől messze járunk, de az már most is felmérhető, hogy a római magyar jezsuita műve sok olyan értéket tartalmaz, amelynek révén kritikai történettudományunk előfutárának őt kell tartani.²⁹ Ez nem túlzás, hiszen annak dacára, hogy *Annalese* torzóban maradt, hatása korszakos léptékűvé nőtt. Két rendtársának, Cseles Mártonnak és Hevenesi Gábornak köszönhetően Inchofer tudáskincse nem kallódott el, hanem a magyar történelem programszerű feltárásának alapjává vált.³⁰

A jezsuita historiográfia megújhdását ihlető *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* megérdemelné, hogy kéziratban maradt második kötete is kiadást érjen. Remélem, írásom hozzájárul ahhoz, hogy élénkebb kutatói érdeklődés jusson Inchofer Menyhért osztályrészéül, medievisztikai és eszmetörténeti-historiográfiai szempontból egyaránt. Érdeemes lenne. Azért is, mert jelen tudással olyan történetírók látok benne, aki – noha nem tudta magát függetleníteni a katolikus barokk koreszmény anakronizmusra is csábító vonzerejétől, de római jezsuitaként – mentes maradt a Habsburgoknak teendő ideológiai engedményektől. Sem „kurucos”, sem „aulikus” szemléleti irányzatosságot nem szükséges hát feltételezni róla; e „zavaró” kategóriák nélkül mérlegelhetjük historikusai gyatyékát, ami párját ritkította a XVII. század első felében.

²⁷ Tüskés 2006. 254. o. Inchofer érzékletes szavai István 1038-ra keltezett ország-felajánlását jelenítik meg. „Eam PATRONAM HUNGARLÆ & DOMINAM dixit, eidemque se, Regnum & Populum suum mancipio tradidit, & quicquid ubique iuris obveniret, eidem sacrum esse constituit.” *Inchofer* 1644. 362. o. Vö. mindezek szellemi alapjával: SRH II. 385., 431–432. o.

²⁸ Dümmerth 1976. 194–195. o.

²⁹ Szabados 2006. 129–139. o.

³⁰ Vásáry István: A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés. In: *Uő: Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. Budapest, 2008. 28. o.; Hóman Bálint: Kissevesi Hevenesi Gábor, a magyar történeti forráskutatás első szervezője. (Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika.) Budapest, 1938. 342–343. o.; Hólvényi György: A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend. *Magyar Könyvszemle*, 90. (1974) 235. o.; Szelestei N. László: A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon. *Magyar Könyvszemle*, 103. (1987) 161–172. o.; Szelestei N. László: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Budapest, 1989. 44–49. o.; Szabados 2006. 153–156. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁKÍF Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. *Kristó Gyula*. Szeged, 1999.
- Baronius* 1605. *Baronius, Caesar: Annales Ecclesiastici*. Tomus Undecimus. Romae, 1605.
- Dümmerth* 1976. *Dümmerth Dezső: Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában 1641–1648. A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus-Társaság meghiúsult reformja. Filológiai Közöny*, 22. (1976) 191–210. o.
- Inchofer* 1644. *Inchofer, Melchior: Annales Ecclesiastici Regni Hungariae I*. Romae, 1644.
- Lukács* 1989. *Lukács László: A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773)*. Szeged, 1989.
- Pullapilly* 1975. *Pullapilly, Cyriac: Caesar Baronius. Counter-Reformation Historian*. London, 1975.
- RFHMAe *Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi*. Romae, 1962–
- SRH II. *Scriptores Rerum Hungaricarum II*. Ed. *Szentpétery, Emericus*. Budapestini, 1938.
- Szabados* 2006. *Szabados György: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest, 2006.
- Tóth* 2016. *Tóth Gergely: Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Budapest, 2016.
- Tüskés* 2006. *Tüskés Gábor: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban. Magyarország – Mária országa. In: „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*. Szerk. *Bene Sándor*. Budapest, 2006. 237–267. o.
- Zen* 1994. *Zen, Stefano: Baronio Storico. Controriforma e crisi del metodo umanistico*. Napoli, 1994.

Magyarok francia hadifogságban

Részletek dr. Soós Imre hadifogolynaplójából, 1945. augusztus–november

„Ici commence la pays de la liberté!”¹ Bár csak később értettük meg a szöveget, de ez akkor, ott az általunk annyira áhított nyugati világ megcsúfolását jelentette számunkra” – olvasható Hollai Ferenc, egykori francia hadifogoly visszaemlékezésében.² Számos téveszme és valótlanítás rögzült a második világháborús nyugati hadifogságról a hazai köztudatban. Sokan még manapság is úgy vélekednek, hogy a háborúk írott törvényeit nagyjából tisztességgel betartó győztes nyugati nagyhatalmak a vesztes államok kapitulációja után elviselhető körülményeket biztosítottak foglyaiknak. A francia éhséglágerekben sínylődőtt magyar hadifoglyok sorsa élő példája annak, hogy az állítás korántsem állja meg a helyét.

A második világháborús nyugati hadifogság legembertelenebb változata kétségkívül a francia volt. Miután a német kapitulációt követően az amerikai hadsereg közel kétfélmillió hadifogoly felett rendelkezett és eleget kívánt tenni a francia kormány azon kérésének, miszerint a háborús cselekmények által megszenvedett ország újjáépítéséhez jelentős számú munkaerőre van szüksége, a több százezer német hadifoglyon kívül 15-20 ezer magyart is Franciaországba szállítottak. A francia hatóságok a magyar hadifoglyokkal kapcsolatban kezdetben arra az álláspontra helyezkedtek, hogy miután ők a németek oldalán harcoltak, jogosan kezelhetők hadifoglyaiknak. A franciaországi táborok vezetősege és személyzete részéről megnyilvánuló ellenséges magatartás és bánásmód a magyar érintettségű lágerekben még inkább tapasztalható volt. Nem tettek különbséget német és a magyar hadifoglyok között. Valamennyien a maguk módján igyekeztek visszafizetni mindazon sérelmeikért, melyeket a német megszállás alatt el kellett viselniük. Többnyire hamis ismereteik voltak Magyarország kényszerű háborús részvételéről. Nem hallottak arról sem, hogy 1941 és 1944 között 1000-1200 német hadifogságból megszökött francia katona talált hosszabb-rövidebb menedéket magyar földön, s élvezte a lakosság és a hatóságok segítőkészségét.

A legembertelenebb állapotok Poitiers, Dieppe, Chalons sur Marne, Colmar, Brienne le Chateau, Saint Jean de Angelis és Corbeni lágereiben uralkodtak. A hadifoglyok őrizete sátrak, vagy barakkok hiányában sokáig a szabad ég alatt, a drótkerítés által körülvevett puszta földön történt. Higiéniai és egészségügyi ellátásuk rendszertelenül működött, gyakran fordultak elő járványos megbetegedések köreibben, elsikkasztották élelmiszeradagjaikat, őrök durván bántak velük és mérhetetlen ellenszenvet tanúsítottak irántuk. Az eredetileg újjáépítési munkák elvégzésére szánt magyar hadifoglyoknak csekély, táboron kívüli munkalehetőséget teremtettek. A legyengült embereket különösképpen nem is vonzotta ez a lehetőség. A poitiers-i tábor 1945. november 21. és 23. között megtekintő Szalay Jeromos párizsi magyar katolikus lelkész jelentésében ugyan már javuló állapotokról írt, de feljegyezte a korábbi szörnyű időszakról szerzett tapasztalatait is: „819,

¹ „Itt kezdődik a szabadság országa!” (fr.)

² <http://www.huszadikszazad.hu/blog/tahi-toth-gabor/a-francia-hadifogsag-1945-46> (A letöltés időpontja: 2017. 06. 26)

legnagyobb többségében középiskolát, főiskolát végzett tisztjelölt (Hajmáskér, Nagyvárad) érkezett meg ide. 70-en haltak meg, 150-en maradtak. A többieket elvitték az amerikaiak, hogy feljavítsák. Mielőtt megérkeztek, elrabolták minden valamire való ruhájukat, ékszereiket, egyetlenegy pokrócot nem hagytak meg nekik. Elvették körülbelül 2000-et. Útötték őket... Beszélgetésben buzdítottam őket, hogy el ne hagyják magukat. Nagyon elhagyták ugyanis magukat a nyomorúság, a régebbi bánásmód miatt.”³

Szemanúi vallomások szerint a hadifoglyokat 1945. szeptember végéig nem vették nyilvántartásba, emiatt az addig éhségben és különféle betegségben (vérhas, tuberkulózis, tífusz) meghaltak nevei csak bajtársaik emlékeztében maradtak meg. A korabeli csekély veszteség-nyilvántartási dokumentumok szerint ennél fogva, csupán 541 francia légerekben elhunyt magyar hadifogoly neve és részben adatai ismeretesek.⁴ A későbbiek során ezekben a táborokban – a munkákra való jelentkezés lehetőségén kívül – kezdetét vette az idegenlégióba történő toborzás. Ötéves szolgálat vállalása esetén feljavító tábort, pénzt és a szolgálat letelte után francia állampolgárságot ígértek. A magyar hadifoglyok között a hazatérni nem kívánók, a kalandvágyók és elsősorban az éhezést és az egyéb gyötrelmes körülményeket el nem viselők választották ezt a menekülési utat.

Dr. Soós Imre⁵ 1945. augusztus vége és 1946. március közepe között sínylődött a poitiers-i hadifogolytáborban. Államtudományi doktorátusának megszerzését követően 1944 késő őszen kapta meg behívóját az 5. gépkocsizó tüzérszázaléhoz. A szovjet hadsereg gyors előretörése miatt a dunántúli Csór községben találta meg alakulatát. Innen Hajmáskérre, a tüzér karpaszományos iskolára irányították. Katonaéletének eseményeiről naponta naplót vezetett, amerikai és francia hadifogságának gyötrelmeit pedig egy füzetben vetette papírra. Másfél esztendei kényszerű távolléte alatt családja semmit sem tudott sorsáról. 1946 novemberében háború előtti munkahelyén, a Belügyminisztérium Számvevőségén kezdte meg polgári életét, majd az újjászerveződő rendőrség bérének számfejtésére az Illetményhivatalba helyezték át. Belügyi pályafutása 1949-ben „kulák” származása miatt ért véget. Ezt követően tervfelbontóként, anyakönyvelési csoportvezetőként, majd a bérosztály vezetőjeként a Betonútépítő Vállalatnál dolgozott és 1981-ben ment nyugdíjba. A hivatali munkák mellett többirányú közéleti tevékenységet folytatott. A TIT tagjaként előadásokat tartott művészeti kérdésekről, tagja volt a Magyar Nemzeti Galéria Baráti Körének és számos cikke jelent meg művészeti folyóiratokban. Dr. Soós Imre – füzetben rögzített – hadifogoly írását Arató Ervin bocsátotta rendelkezésemre. Ezen dokumentumból idézek részleteket.

³ Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, Elnöki. 10415/1946. („Szalay Jeromos párizsi magyar katolikus lelkész: Beszámoló a párizsi Katolikus Misszió tevékenységéről a foglyok és a menekültek között. Párizs, 1945. november 28.”); Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztérium, Hadifogolyosztály XIX-J-1-q 133. doboz. 172 714/46.

⁴ *Bús János – Szabó Péter: Béke poraikra... III. Dokumentum-émlékkönyv a második világháború nyugati hadműveleti területén és a nyugati hadifogságban meghalt magyar katonákról.* Budapest, 2013. (*Bús – Szabó* 2013.) 111–132. o.

⁵ Dr. Soós Imre 1921. március 24-én született a Heves községhez tartozó Polgár telepen. Édesapja a helyi uradalom (500 holdas szőlőtelep) intézője volt. 1939-ben a budapesti Piarista Gimnáziumban érettségizett. Ezt követően beiratkozott az egri Érseki Jogakadémiára, majd díjnokként felvették a Belügyminisztérium Számvevőségéhez. Jogi tanulmányait 1944-ig bezárólag „mezei jogászként”, vagyis levelezőn végezte el. Budapesten hunyt el 2013. január 27-én.

FORRÁSKÖZLÉS

1945. augusztus 22.

Hajnalba Poitiers állomáson állt meg vonatunk. Amint kivilágosodott, kinyitották az ajtókat és megkezdődött a kiszállás. A pályaudvaron keskeny hídon át vitt az út. A hídon egyesével kellett áthaladnunk, így számolták meg a foglyokat. Egy hadnagy ezt a számolást úgy végezte, hogy minden előtte haladó emberen végigvágott nádpálcájával. Nem sokáig csinálta. Az összeverődött járókelők közül kilépett egy magas rangú tiszt. Elvette a hadnagytól a pálcát és szemünk láttára a patakba dobta. Megindultunk a városba. Barátságos kis villák között mentünk vagy két kilométert, míg a domb tetején megtaláltuk a 2. számú tüzérszolgálat. Mellett terül el a hadifogolytábor. Kapuján ez az írás fogadott: „Depôt des Prisonniers de Guerre de l’Axe”.⁶

A tábor udvarán telepedtünk le. 36 órai éhezés után 25 deka kenyéret, 5 deka margarint és 10 deka sajtot kaptunk az elmaradt étel pótlására. Délben még egy liter meleg vizet is kaptunk, melyben rengeteg káposztalevél úszott. Éhesek voltunk és így ez is ízlett. Estig a tábor udvarán ténferegünk, mert nekünk nincs állandó barakkunk. Este összeszámolták a társaságot, majd sorban kivezettek a tábor külső udvarába, ahol a konyha melletti hatalmas raktárhelyiségben aludtunk. Szalmát terítettünk szét a betonon. Iszonyatos por keletkezett, szerencsére a sötét miatt nem nagyon láttuk.

1945. augusztus 23.

Még sötét volt, amikor a franciák kiugrattak bennünket a szalmából. A szalmát a fal mellett kellett felhalmozni, mert ez a csarnok nappal iroda. Így most már megértettem, miért olyan nagy a por esténként. Hiszen így a szalmát naponta kétszer tapossák, forgatják.

Reggeli itt nincs. Hideg szélben az udvaron főznek magunknak teát Gulyás Lacival⁷. A szél elől a templom céljaira szolgáló barakkban húzzuk meg magunkat. Itt irtogatjuk a ruhánkban megbújó tetveket. A tábor összes barakkja zsúfolva van. Osztrákok, németek, olaszok laknak még itt rajtunk kívül. Lehetünk vagy hitezen. A régi táborlakóknak kényelmesen berendezett barakkjuk van. Faágyak, összeácsolt polcok, székek vannak benne. A későbbben jött osztrákok már kövön-szalmán fekszenek. Nekünk még hely sem jutott a táborban, ezért mi a kinti, hangárszerű, hideg csarnokban éjszakázunk.

1945. augusztus 27.

Ismét eltelt néhány egyforma nap. Élelmezésünk ismét leromlott, hazautazásunkról pedig csak rémhírek keringenek. A Német Vöröskeresztől Genfben keresztül ajándécsomagok érkeztek.⁸ Mindenkinek egy csomag német dohány és 24 cigaretta jutott. Egy csomag dohányért másfél kilogramm kenyéret vettem. Nem sokat tudom élvezni, mert az erős naptól napszúrást kaptam. Ráadásul beteg is vagyok. Éjjel legalább ötször kellett kirohannom. A vérhas tünetei? Nem tudom. Rettenetesen szenvedem egész éjjel és alig aludtam. Éjjelre a lakóhelyül szolgáló hangárunkat bezárják, lehúzzák a vasredőnyöket. Illemhelyül a beadott alumínium tejeskannák szolgálnak. Francia higiénia!

1945. augusztus 28.

Még mindig beteg vagyok. Be akartam feküdni valamelyik betegbarakkba, hogy legalább ágyon fekhessenek, mert napközben még mindig nincs otthonunk, a tábor utcáin lődörgünk. A barakkban lett volna hely a sok beteg között, de orvosságot nem tudnak adni. Rengeteg a vérhas-gyanús, de a gyengélkedő-barakk vezetőjének semmi orvossága nincs. Hogy mégis valamit segítsenek a betegeken, Gálos⁹ főtörzsrőrmester faszenet tör össze és ezt a port osztja szét. Én is szénné égetem napi kenyéradagomat, hogy valamit segítsen az állapotomon. Igen gyenge vagyok.

1945. augusztus 30.

A levestől való tartózkodás és a szenes kenyér segített. Most már jobban érzem magam. Eszem, hogy erőre kapjak. Gulyás Laci „házastársam” eladta a másik ingét egy kerek kenyérért. A kenyér hamar elfogyott. Mivel

⁶ A tengelyhatalmak hadifoglyainak tábora.

⁷ Személyére vonatkozóan nem szolgálhatunk adatokkal.

⁸ Az elviselhetetlen körülmények között sínylődő franciaországi magyar hadifoglyok sorsának intézése terén nagy hátrányt jelentett az a körülmény, hogy a magyar Vöröskeresztnek a háborús években – és egy ideig utána sem – nem volt teljhatalmú megbízottja Franciaország területén, aki e fontos kérdés miatt a nemzetközi és francia Vöröskereszt elnökségével hivatalosan is felvehette volna az érintkezést.

⁹ Személyére vonatkozóan nem szolgálhatunk adatokkal.

az éhség nagy úr és az ajánlat csábító volt, eladtam a bakancsomat egy németnek három és fél kenyérért és egy gyengébb bakancsért. A német másnapra háromnegyed kenyeret hozott az elvitt bakancsért. A következő napon több darabban ismét hozott vagy másfél kilót. Két paradicsomot is hozott törlesztésül, de ezért két cigarettát is kicsikart. Végül a harmadik napon nagy nehezen meghozta a még hiányzó egy kilót, azt is három darabban. A legfelháborítóbb az volt, hogy még neki állt feljebb. Kijelentette, hogy nem vagyok „tisztességes üzletember”. Mások ugyanígy jártak a németekkel. De hát nem tudunk mást tenni, ők a helyzet urai. Ők járnak ki munkára és így olyan árat adnak mindenért, amilyent akarnak. Orvoslás ez ellen nincs, mert minden vezető német itt a táborban, a konyhában és a revírben. Nem is a franciák, hanem a németek foglyaik vagyunk.

1945. szeptember 1.

Elfogyott a tartalék kenyér, elfogott a cigaretta, megkezdtük tehát az éhezést. Hogy mégis legyen valami élelem, ezen a napon munkára megyek. Még alig kelt fel a nap, máris sorakozunk a tábor kapuja előtt. Hosszas várakozás és több számolás után megnyílik előttünk a tábor kapuja. Nem messzire megyünk. A szomszédos tüzérskola udvarán osztják szét a franciák a foglyokat munkára. Én az asztalosműhelybe kerültem, ahol másodmaggammal egy nagy halom fejszét és erdőirtó kést kellett megélesítenem. Ebédelni visszakísértek a táborba. Utána ugyanezt csináljuk estig, közben csak a francia katonáknak kell segítenünk az ágyuk tisztításában.

Az egész napi munka a következő bevétellel zárult: délben egy liter híg sárgarépa-levest adtak a munkásoknak fél liter helyett, este pedig a levesben valami hús is úszkált. Egy negyed adag kenyeret adtak a normális kenyéradaghoz, tehát 20 helyett 25 dekát. Végül három deka margarin zárta a világ legolcsóbb munkásainak napi munkabérét.

A kaszárnya konyhájáról, ahol magyarok is dolgoznak, sikerült 16 szem nyers krumplit és néhány darab tűzifát ellopnom. Így elmondhattam, hogy az első kirándulás eredményes volt. Társaim közül hatalmas karriert csináltak. Így például Markói Béla¹⁰ állatorvos-hallgató a tisztai konyhába jutott be. Naponta jobbnál-jobb ételeket hoz be „házastársainak”. Még leírni is hihetetlen: krumplipürét, babsalátát, húst.

A táborban a hasmenés járványszerűen dühög. Az emberek csak lézengenek, mint az őszi legyek. A sok vizes ételtől sokunknak reggelre megdagad az arca, keze: a szervezet nem tudja a sok vizet kiválasztani. Két alkalommal vacsorára a kenyér mellé sárgadinnyét adtak a franciák. A dinnyék háromnegyed része túlérett, rohadt volt, emberi ételnek nevezni alig lehetett. Másnak nem nevezhetem ezt az eljárást, mint merényletnek a hadifoglyok amúgy is gyenge egészségi állapota ellen. Egyesek szeméthordás ürügyén kiszöknek a szemétdombra és a romlott sárgarépa- és dinnyemaradványokat becsempészik a táborba, hogy titokban megegyék. Így nem csoda, hogy beteg mindenki. Egymásután dőlnek ki mellettem a fiuk. Salzman Gyurka¹¹ idegileg teljesen tönkrement, Dönci¹² tüdőbajt kapott. Sáfrán Feri egyik ügyfele útközben meghalt. Magának, Sáfrán Ferinek is nyoma veszett. Egyik „lecgő”¹³ alkalmával néhány sorral hátrább állt és máshova került.¹⁴

Az éhség nagy úr: elugrattam egyetlen katonaingemet egy németnek. Adott érte másfél kiló kenyeret és 13 darab kekszet, azonkívül egy szürke színű kötött német inget, melyre Gulyás Laci varrt gallért. A gyenge táplálkozás miatt egész nap köpenyben vacogunk, pedig a naptár szerint nyárvége van.¹⁵

1945. szeptember 10-étől egyre ritkábban jutottam a naplóíráshoz. Naponta munkára jártam ki a táborból. Papír is kevés volt, ezért az akkor készített hevenyészett feljegyzéseim alapján ekképpen mondom el a hadifoglyomunkával kapcsolatos élményeim.

Egy reggel a munkások szétosztásakor tizedmaggammal három francia katonához kerültem, akik kis tehergépkocsival kivitték bennünket a közeli erdőbe. Igen szép neve volt ennek a nagy erdőnek. Chanteloup-nak hívták, ami magyarul farkas-éneket jelentett. Az erdőt kellett irtanunk, a kaszárnya konyháinak tüzelőellátása érdekében. Először a sűrű bozótot taroltuk le, azután került sor a nagyobb fák kivágására. A kidöntött fákat legallyaztuk és a törzseket méteres darabokra fűrészeltük. A kis teherautó, mely bennünket reggel kihozott, napközben a kitermelt fát és gallyat szállította a városba.

¹⁰ Személyére vonatkozóan nem szolgálhatunk adatokkal.

¹¹ Személyére vonatkozóan nem szolgálhatunk adatokkal.

¹² Személyére vonatkozóan nem szolgálhatunk adatokkal.

¹³ Sorakozó. Let's go! (ang.) alapján.

¹⁴ A hadifoglyonapló írójának emlékei szerint Sáfrán Ferenc jelentkezett a francia idegenlégióba. Egyéb személyére vonatkozó adatokkal nem szolgálhatunk.

¹⁵ A naplóírás itt időlegesen megszakadt. Dr. Soós Imre a hadifoglyomunkával és bajtársai haláleseteivel kapcsolatos élményeit 1964-ben vetette papírra.

Igen nehéz, fárasztó munka volt a mázsás fahengerek cipelése és autóra rakása. Fűrészeléshez és favágáshoz nem is fogtam, azt ellátták a csoport többi tagjai, akik mind parasztfiúk voltak és csak úgy égett kezükben a munka a rossz kondíció ellenére is. Miután az örökkel beszédbe elegyedtem és megtudták, hogy civilben doktor vagyok, nagyon keveset kellett dolgoznom.

Őreink leheveredtek a tisztásra, puskájukat letámasztották és napoztak. Nekem beszélgetnem kellett velük. Udvariasságból érdeklődtek Magyarországról, kíváncsian faggattak a magyar nőkről és főleg a nemi élet ottani megnyilvánulásáról. Ez utóbbi volt a fő beszédtemájuk. Mindhárman Párizs külvárosából származtak és a műveltségéből számukra nem sok jutott. Magyarországról úgyszólván semmit sem tudtak. Érdeklődési körük legfeljebb a mozis amerikai filmjeiig terjedt. Nem állíthatom, hogy tiszták voltak. Náluk is előfordult a tetű, pedig ők emberibb körülmények között éltek, mint mi.

Elmondtam nekik fogolytábori nehéz életünket és sokszori éhezésüket. Másnapról kezdve egy bádoggödörben ételmaradékot hoztak a konyháról. A köpenyük alá dugták, hogy a többi francia ne lássa. Igaz, hogy a gödörben korábban olajat tarthattak, mert az étel ilyen szagú volt, de ez akkor nem számított. Az sem zavart bennünket, hogy a leves előző este óta megsavanyodott és a levesbe bedobott kenyérdarabokon itt-ott harapások nyomai látszóttak. Nekem kellett szétosztanom a fiúk között, akik igen hálásak voltak nekem, egyrészt a több étel megszerzése, másrészt a francia örök lefoglalása miatt. Délelőtti napozásaik alatt ugyanis az örök annyira belemerültek a beszélgetésbe, hogy nem néztek a favágók felé, akik így kényelmes tempóban dolgozhattak. Mire persze csak azután történt, miután a magyarokkal megígértették, hogy senki sem fog megszökni közülünk.

Ebédre a Weapon kocsi¹⁶ visszavitt bennünket a táborba. Utána folytattuk a munkát sötétedésig. Fáradtan zuhantunk az „ágyba”, hiszen a gyenge ételek miatt még mindig szédelegtünk. Ágyunkat még fekvőhelynek sem lehet nevezni, legfeljebb vacoknak. Néhány nappal előbb ugyanis az osztrákokat elvitték és betonpadozatú barakkjukat a magyarok kapták meg. A barakkban hemzsegtek a tetvek, a földre szórt szalmát el kellett égetni. Valami kevés új szalmát kaptunk, de ez csak a derekunk alá volt elég. Lábunk már kinyúlt a csupasz betonra. Így aludtunk körülbelül két hónapig Poitiers-ben.

Még alig világosodott, már talpon volt a munkások 180 főnyi serege. Órákig tartott a sok számlálás, míg elhagyhattuk a tábor. A pontos időt a fejünk felett elszálló utasszállító gép jelezte, mely Párizs és Poitiers között közlekedett. Negyednyolc volt ekkor. Nyolc óraker a tűzériskola udvarán megtörtént a munkások szétosztása.

Két hétig jártan ki a chanteloup-i erdőbe. A második hétvége felé egyre többször elmaradt az autó és gyalog kellett megtenni az öt kilométeres utat. Már éppen készültem otthagyni ezt a csoportot, amikor ez a munkahely megszűnt és csak a laktanya belső területén kellett dolgozunk. A 180 magyaron kívül még 30 német dolgozott a laktanyában. A németek nagy része a városba, civilekhez járt ki munkára. Oda magyarnak sohasem sikerült kijutnia.

(...) A táborban ebben az időben már majdnem mindennapos volt a halál. A betegek számára külön barakkot tartottak fenn, ahol a betegségtől legyengült hadifogoly legalább ágyon feküdt. Hogy takarójuk volt-e, nem tudom, mert akkor nem voltak kíváncsi ezekre az betegbarakkokra. Az étel nekem sem volt bőven, tetteim számát sem sikerült csökkenteni még a leggondosabb tisztálkodás mellett sem. Így én is minden nap vártam, hogy egy szép napon nem tudok munkára menni, beteg leszek. Naponta jöttek a hírek. Meghalt Bottka Lajos¹⁷, dr. Marasztó Vilmos¹⁸ és az örökké tisztálkodó Eördögh Berci¹⁹. Itt hagyott bennünket a cigányképű Liha.²⁰

¹⁶ Több változatban gyártott, nyitott fedelű, amerikai katonai rajszállító gépjármű. Magyar utódja a Csepel 130 teherautó volt.

¹⁷ Bottka Lajos (Budapest, 1923. március 9. – Poitiers, 1945. november 16.) karpaszományos szakaszvezető. Elhunyt tuberkulózisban. *Bús – Szabó* 2013. 247. o.

¹⁸ Marasztó Vilmos, dr. (Elek, 1922. június 30. – Poitiers, 1945. november 7.) karpaszományos szakaszvezető. Elhunyt tuberkulózisban. *Bús – Szabó* 2013. 327. o.

¹⁹ Eördögh Bertalan (Szekszárd, 1923. szeptember 8. – Poitiers, 1945. október 20.) karpaszományos szakaszvezető. Elhunyt mellhártyagyulladásban. *Bús – Szabó* 2013. 264. o.

²⁰ Liha Gábor (Ózd, 1912. december 9. – Poitiers, 1945. október 26.) szakaszvezető. Elhunyt vérhasban. *Bús – Szabó* 2013. 323. o.

Tragikus körülmények között meghalt a híres Stauffer család egyik tagja, Bandi²¹ és a Szabó ikrek közül az egyik²². A Fáskerty testvérek közül sem fog hazatérni a kisebbik²³.

Egyetlen haldokló társamat sem kerestem fel. Részben azért, mert egész nap kívül voltam a kerítésen és az esti órákban a sötét, világítás nélküli barakkokba nem lehetett beteglátogatóba menni. A fő ok azonban az egykedvűség és a fásultság volt, ami ezekben a hetekben erőt vett rajtam. Tudtam, hogy semmi védekezési lehetőségünk nincs az egyre jobban dühögő betegségek ellen: mindannyiunk legyengült szervezete nem sokáig bír ellenállni a „levegőben is nyüzsgő” tetvek és a mérhetetlen mennyiségű vizes levelek, dinnyék ostromának.

Reggelre majdnem mindegyikünk megdagadt. Kijárásom második hetében magamon is észrevettem, hogy reggelre a szemem körül megdagadt az arcom. A tetvek csípése a bőrömet annyira ingerelte, hogy egy-egy csípés helyét hamarosan véresre vakartam. A mellem, bokáim és csuklóim, ahol a tetvek éjjelenként a legszívesebben lakmároztak, állandóan tele volt elkapart, vagy már gyógyuló sebekkel. Több száz ilyen kis sebhelyet lehetett volna megszámolni a testemen, mint himlős lettem volna. Pedig rengeteget tisztálkodtam. Naponta tetőtől talpig mosakodtam. Ha volt szappanunk, még szappannal is! Sajnos, nem minden társam viselkedett így. Volt olyan karpaszományos, aki hetekig nem mosakodott. A tetvek tojásait ott lehetett látni a köpenye hajtókéja alatt. Nem egy kijelentette, hogy nincs lelkiereje a tisztálkodásra. Az egyszerű parasztfiúk sokkal jobban vigyáztak az egészségükre, mint a sokféle iskolát végzett, magukat nagyra tartó „karpaszományosok”:²⁴

Így tehát szinte hiábavaló volt minden erőfeszítés és küzdelem a legfőbb kórokozók, a tetvek ellen. Ugyancsak reménytelen volt az élelmezés állapota is. Ha valami ellenőrző szerv, vagy magas rangú tiszt érkezett a táborba, azon a napon úszott a zsír a levesen és a vacsorára adott kekszlevesben megállt a kanál. Másnap minden a régi mederben folyt tovább. (...)

A halálhírek sokszor egészen tragikus történetek befejező aktusai voltak. Még Saint Jean d'Angely-ben történt, hogy Bottka Lajos karpaszományos szakaszvezető egy verőfényes júliusi délelőttön kifeküdt napozni két barakk közé. Csak ki úszónadrágot hagyott magán, hogy a nap jobban érje a testét. Az egyik örünk igen erkölcsös ember lehetett, nem tűrte a „meztelenséget”. A napfürdőző Bottka Lalit azonnal a fogdába kísérte, ahol takaró nélkül kellett a betonpadlón töltenie az éjszakákat. Az amúgy is szűkös élelemnek itt csak csökkentett részét kapta és egy hétig nem láthatta a napvilágot. Mikor egy hét múlva viszontláttuk, nem ismertük meg. Mint egy csontváz, úgy lefogyott. Arca ólomszínű volt. Köhögött. Mint később megtudtuk, gyors lefolyású tüdőbaj tört ki rajta és napok alatt végzett vele. Ott halt meg ő is Poitiers-ben, abban a bizonyos betegbarakkban.

Stauffer Bandi a híres sajt-gyáros családnak²⁵ volt a legfiatalabb sarja. Fogságba esésünk után, de főleg a franciáknak állandóan emlegette, hogy ő tulajdonképpen francia állampolgár. Szülei ekkor már Svájcban voltak és minden követ megmozgattak, hogy fiukat, akivel ekkor már levelezésben állottak, a poitiers-i táborból kiszabadítsák. Éppen akkor jött meg a kedvező hírekről beszámoló levél, amikor Bandit gyalulatlan deszkakoporsóban beásták a francia földbe. Temetésnek ugyanis nem lehet nevezni az a gyászos aktust, amivel a meghalt magyar fiúk testét átadták az anyaföldnek. Csak a hadifogoly pap kísérhette el a halottat, mi, hadifoglyok nem mehettünk el a „temetésre”. Így senki sem tudja közülünk, hol és hogyan nyugszik az e közel száz magyar, akik Poitiers-ben a franciák „emberséges” bánásmódjának áldozatai lettek.²⁶

²¹ Stauffer Vilmos (másutt András) (Répcelak, 1925. február 12. – Poitiers, 1945. október 7.) karpaszományos szakaszvezető. Elhunyt éhhalál következtében. *Bús – Szabó* 2013. 377. o.

²² Személyére vonatkozóan nem szolgálhatunk adatokkal.

²³ Fáskerty Péter (Szügy, 1923. április 16. – Poitiers, 1945. november 23.) karpaszományos szakaszvezető. Elhunyt tuberkulózisban. *Bús – Szabó* 2013. 268. o.

²⁴ A magyar királyi Honvédségben az érettségi vizsgával rendelkezők néhány milliméter vastag, felfelé csúcsosodó, ék alakú, sárga, közepén fegyvernemi színű csíkkal ellátott, ún. karpaszomány viselésére voltak jogosultak, amelyet a zubbony és a köpeny mindkét ujjára felvarrtak. A karpaszományosokból képezték a honvédség tartalékos tisztjeit.

²⁵ A Stauffer család híres sajtgyára 1908-ban Répcelakon alakult. A Svájc Bern kantonjából származó család legsikeresebb márkája a Medve sajt volt. A gyárat a második világháború idején hadiüzemmé nyilvánították, 1948-ban pedig államosították.

²⁶ A rendelkezésre álló korabeli veszteség-nyilvántartási adatok szerint 86 magyar hadifogoly halt meg vérhasban és éhhalálban a táborban, illetve annak kórházában. A Poitiers-i léger egészen 1946 áprilisáig működött. *Bús – Szabó* 2013. 37. o.

A magyar királyi honvéd tisztikar és a „zsidókérdés”, 1938–1942

A Nemzeti Hadsereg – 1922. január 4-étől magyar királyi Honvédség –, az úgynevezett különítmények feloszlata és azok egy részének haderőbe történt „integrálását” (1921) követően gyakorlatilag visszatért az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának éveiben a mindenkori haderőtől és annak vezetőitől, illetve tisztikarától elvárt „politikamentességhez”.

Ez a „politikamentesség” a napi, illetve a pártpolitikai kérdésektől való tartózkodást jelentette, az abban való részvétel a tiszti- és tábournoki kar tagjainak számára tiltott volt. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a Honvédség vezetői különböző kérdésekben ne foglaltak volna állást és ne alakítottak volna ki olyan álláspontot, ami a Honvédség egészének a véleményét tükrözte (volna), de a politikai kérdésekben való megnyilvánulás a leghatározottabban tiltott volt.

Nem ismeretes az, hogy a Honvédségen belül az antiszemitizmus – rövidebb időszakokat és kisebb csoportokat leszámítva – komolyabb teret kapott volna. A tábournoki és tisztikar tagjai között számosan szolgáltak olyanok, akik az első világháborúban kiemelkedő katonai teljesítményt nyújtottak és zsidó származásúak voltak, jóllehet a többségük élete húszas éveiben „kikeresztelkedett”, így már nem tartozott az izraelita hitfelekezethez.

A „zsidókérdés” nem kapott jelentősebb teret az utókor által úgynevezett „politizáló” katonai vezetőknek tekintett személyek – Gömbös Gyula, Rátz Jenő, Werth Henrik – honvédelmi miniszteri, illetve Honvéd Vezérkar főnöki működése időszakában sem.

A magyar királyi Honvédség vezetése, illetve a tisztikar 1938-ban, valamint 1939-ben szembesült először érdemben a „zsidókérdéssel”, az úgynevezett első – az 1938. évi XV. törvénycikk – és második – 1939. évi IV. törvénycikk – zsidótörvények kapcsán,¹ mivel ezek a törvények a magyar királyi Honvédséget, illetve annak tábournoki és tisztikarát sem kerülték el.

A haderő, amely már jellegénél fogva sem osztály-, vallási vagy „faji” alapon szerveződött, illetve válogatta meg és ki hivatásos és nem hivatásos állományát, olyan problémákkal szembesült, amelyek bizonyos értelemben megosztották a katonai felső vezetést és a tisztikart is, nem kevés gondot okozva ezzel a fejlesztés alatt álló haderőnek.²

¹ Az 1938. évi. XV. törvénycikk – a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosításáról – rendelkezett először a magyarországi zsidóság társadalmi és gazdasági életben elfoglalt helyzetéről. A törvény szövege: Magyar Törvénytár 1938. Budapest, 1939. Az 1939. évi IV. törvénycikk – a zsidók közéleti térfoglalásának korlátozásáról – az 1938. évi XV. törvénycikknel szigorúbb előírásokat tartalmazott. Ez a törvény, a korábbival ellentétben zsidónak nem az izraelita hitfelekezethez tartozókat tekintette, hanem azokat, akiknek egyik szülője vagy két nagyszülője az izraelita hitfelekezethez tartozott. A törvény szövege: Magyar Törvénytár 1939. Budapest, 1940.

² A magyar honvédség érdemi fejlesztése az úgynevezett „győri programmal” vette kezdetét. A Darányi Kálmán miniszterelnök által meghirdetett program 1 milliárd pengőt kívánt fordítani a honvédelemre. 600 millió pengő a közvetlenül a Honvédség, míg 400 millió pengő az egyéb, infrastrukturális fejlesztéseket szolgálta (volna).

A tábornoki és tisztikar egy jelentős része értetlenül és ellenérzéssel fogadta a „zsidókérdés” bevitelét a Honvédségbe. Számosan vélekedtek úgy, hogy ennek a kérdésnek a Honvédségen belüli nyílt felvetése komoly ellentéteket okozhat a tulajdonképpen csak látszólag egységes, monolit tisztikarban.

Amellett, hogy a katonai vezetők egy része féltette a tisztikar „egységét” úgy vélekedtek, hogy a politikai – ilyen formában történő haderőn belüli megjelenése – a katonai-szakmai kérdések megítélésére is komoly hatást gyakorolhat. Az úgynevezett zsidó- törvények Honvédségen belüli következetes végrehajtása ugyanis azt jelentette (volna), hogy a tiszti- és tábornoki kar tagjai közül számosaktól kell(ene) megválni, ami a fejlesztés alatt álló és emiatt (is) komoly tiszthiánnyal³ küzdő haderő számára komoly hátrányokkal járt/járhatott volna.

Ezen kívül igen jelentős szerepe volt a bajtársiasságnak és a bajtársi szellemnek is, amely főleg az első világháború harcereit megjárt tisztek és tábornokok között volt kimondottan erős. A magyar királyi Honvédség tábornoki és tisztikara előtt olyan elismert – zsidó származású – katonai vezetők, magas beosztású személyek álltak megkülönböztetett tiszteletben, mint báró Hazai Samu nyugállományú vezérezredes, doberdói Bánlaky József nyugállományú altábornagy, az ismert és elismert hadtörténész. A Nemzeti Hadseregben megalakulásától szolgálatot vállalt síóagárdi Zöld Márton nyugállományú címzetes vezérőrnagy, a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét kiérdemelt göllei Inzelt István nyugállományú vezérőrnagy vagy krupieci Bauer Gyula címzetes vezérőrnagy – és a sort hosszan lehetne folytatni.

A zsidókérdésnek a Honvédség belső ügyei közé történő bevitelét nem helyeslő tábornokok és tisztek bizonyára magukénak érezték néhai vitéz jákfai Gömbös Gyula miniszterelnök, honvédelmi miniszter azon szavait, amelyeket az Országgyűlés Képviselőházában 1932. október 11-én fogalmazott meg: „A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvéremnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet. Én láttam a háborúban zsidó hősokeket, ismerek olyanokat, akiknek arany vitézségi érdük van, és tudom, hogy bátran és vitézen verekedtek. Én ismerek vezető zsidó férfiakat, akik velem együtt imádkoznak a magyar sorsért...”⁴

E gondolat jegyében – mely vitéz lófő nagybacsoni Nagy Vilmos nyugállományú vezérezredes, honvédelmi miniszter 1943 májusában, az államfő vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó számára készített memorandumában⁵ is olvasható – indított harminc, kimagasló háborús múlttal és kitüntetésekkel rendelkező, nem tényleges állományú tiszt mozgalmat a világháború zsidó tűzharcosainak érdekében.

A kezdeményezés komoly visszhangot váltott ki a politikai közéletben és a Honvédség tagjai körében egyaránt. A Honvédség főparancsnoka 1939. május 3-án Szigorúan bizalmas! Tábornoki

A kérdés részletes kifejtése: *Dombrády Lóránd*: A magyar hadigazdaság a második világháború idején. Budapest, 2003.

³ A trianoni békediktátum előírásai értelmében a magyar királyi Honvédség egyetlen tisztképző intézményt tartott fenn, amely évfolyamonként 100 hallgatóval működhett. Ezt az 1930-as évek közepére már „kijátszotta” a magyar katonai vezetés, de az 1930-as évek második felében megindult és 1938 után jelentősen felgyorsult haderőfejlesztés még több hivatásos tisztet igényelt volna. 1939-től kezdődően a korábbi tisztavatások száma és a felavatottak létszáma jelentősen megnőtt, de a Honvédség tiszti létszámszükségletét még így sem tudta biztosítani. Ugyancsak jelentős hiány mutatkozott – mozgósítás esetén – a tartalékos tiszti állományban is. Ezért is érintette kellemetlenül a katonai vezetést az úgynevezett „zsidóörvények” hatályba lépése és azok előírásai.

⁴ Az 1931. évi július 18-ra kihirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Budapest, 1932. XI. k. 55. o. 118. ülés, 1932. október 11.

⁵ A hivatkozott memorandumot közli: *Bonhardt Attila – Szakály Sándor*: Egy lemondás okairól. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter feljegyzése Horthy Miklós számára 1943-ból. *Kritika*, 1984. 8. sz. 13–15. o.

parancsban⁶ volt kénytelen foglalkozni a tábornoki és tisztikar egy részének ezen – szerinte megengedhetetlen – megnyilvánulásával. „A napi sajtóban több ízben – szinte tüntetőleg – jelentek meg közlemények arról – olvasható a vitéz Sónyi Hugó gyalogsági tábornok, a Honvédség főparancsnoka által kiadott parancsban –, hogy az ún. zsidótörvény-javaslat tárgyalása során több mint száz hadviselt tábornok olyan irányú nyilatkozata fog a felsőház asztalára kerülni, mely szerint a volt hadra kelt seregnek minden Károly-csapatkereszttel vagy más hadi kitüntetéssel bíró, sebesült, rokkant vagy hadifogságot szenvedett, egyébként nemzethű és feddhetetlen tagja, valamint ezek utódai stb. ugyanazon jogokkal rendelkezzenek, mint a világháborúban részt vett magyar állampolgárok...”⁷

A parancsból kiderül az is, hogy „...Hazay (sic!) Samu báró vezetésével százegy tábornok írta alá a Prónay György báró által beterjesztett nyilatkozatot a zsidó tűzharcosok érdekében”, valamint az is, hogy hírlapcikk közölte a nyilatkozatot aláírók „érdekes névsorát”.⁸

A Honvédség főparancsnoka a továbbiakban élesen bírálta a tábornoki kart, illetve annak azon tagjait, akik a nyilatkozatot aláírták, mert véleménye szerint „...egyrészt a tábornoki karon belül, másrészt a közvéleményben nyugtalanságot keltettek, főleg pedig a tábornoki kar felfogásának nemkívánatos bírálgatására adtak alapot”.⁹

A Szigorúan bizalmas!-jelzésű Tábornoki parancs megjelenését követő napon lépett hatályba az ún. „második zsidótörvény”, amely meghatározta, hogy a törvény értelmében zsidónak tekintendő az a személy „...aki maga, vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülei közül legalább kettő a jelen törvény hatályba lépésekor az izraelita hitfelekezet tagja volt”.¹⁰ Ugyanakkor a törvény felsorolta mindazon – nem kisszámú – kitéltet is, amelyek mentesítettek a törvény hatálya alól, de egyúttal konkrétan intézkedett a törvény értelmében zsidónak tekintendő magyar állampolgárok jogainak a korlátozásáról is.

A korlátozó intézkedések egyike szerint – amely a Honvédséget, illetve annak tábornoki és tisztikarát leginkább érintette – „...tisztviselőként vagy egyéb alkalmazottként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más köztisztület, közintézmény vagy közüzem szolgálatába”.¹¹ Egyúttal a törvény intézkedett az állami szolgálatban álló zsidónak minősülő személyek elbocsátásáról is.

A törvény előírásainak a végrehajtásáról a Honvédségben a katonai vezetésnek kellett gondoskodnia. Első lépésként fel kellett mérni, hogy a Honvédség tényleges és nem tényleges állományú tisztjei közül kik azok, akik a törvény előírásai szerint zsidónak minősülnek.

A katonai vezetés véleménye szerint ezt a felmérést a legjobb esetben is csak 1940 végére lehetett volna elkészíteni, hiszen a tartalékos és nyugállományú tisztekkel együtt több tízezer személy adatait kellett megvizsgálni. Ezért az első felmérés mindössze arra szorítkozott, hogy megállapítsa az izraelita hitfelekezethez tartozó hivatásos és nyugállományú tábornokok és tisztek számát. Ez mindössze néhány száz – főleg idős, nyugállományú – tisztet és néhány tábornokot jelentett.

Még a „második zsidótörvény” elfogadása előtt, 1939 márciusában a Honvédelmi Minisztérium véleményt nyilvánított a zsidótörvénynek a Honvédségen belüli végrehajtásáról. A javaslat készítői

⁶ Hadtörténelmi Levéltár (HL). A Honvédség Főparancsnokának iratai. 56.224/el.n.hfp.fbü.-1939.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ 1939. évi IV. törvénycikk, 1. §.

¹¹ 1939. évi IV. törvénycikk, 5. §.

úgy látták, hogy a zsidótörvény csak elvileg legyen kötelező a Honvédségre nézve és „...a honvédségnél történő végrehajtásánál szigorúbb mértéket kell alkalmazni”.¹²

Ezt a javaslatot a Honvédelmi Minisztériumban megtartott vezetői értekezleten egyhangúlag elvetették, csakúgy, mint azt a két évvel későbbi javaslatot, miszerint a zsidókat megkülönböztető jelvényel kellene ellátni, számukra külön villamoskocsikat fenntartani és a Duna-korzóról, bizonyos fürdőkből és éttermekből kitiltani – mondván, a törvény rendelkezéseit nem lehet túllépni.¹³

A Honvédelmi Minisztériumban 1939 áprilisában újabb értekezletet tartottak,¹⁴ és a zsidótörvények Honvédségben kiváltotta hatást vitatták meg. Az értekezlet résztvevői először tájékoztatást kaptak arról, hogy a Honvédség komoly tiszthiánnyal küzd és ez a hiány a zsidótörvények következetes végrehajtása során még inkább nőni fog.

A tisztikarban előálló helyzet mellett megtárgyalták a zsidó hadkötelesek kérdését is, mivel azok a Honvédségen belül bizonyos korlátozásokat leszámítva – úgynevezett védett fegyvermekhez (légi erők, híradók, határvaszok stb.) ekkor már nem voltak bevonultathatók – még fegyveres szolgálatot teljesítettek.

A Honvéd Vezérkar számításai szerint a Honvédség évi háromezer zsidó újonccal számolhattott. A kérdés az volt, hogy velük mi történjék, miként alkalmazzák őket.¹⁵

A Honvéd Vezérkar főnöke, Werth Henrik gyalogsági tábornok úgy vélekedett, hogy a zsidók „...fegyveres szolgálatot teljesítsenek zárt osztagokban, keresztény tiszték parancsnoksága alatt. Ne kerüljenek tehát kíméletes beosztásokba.”¹⁶

Vitéz Sónyi Hugó gyalogsági tábornok, a Honvédség főparancsnokának véleményét a következőképp foglalták össze: „Leghatározottabban ellene van, hogy a harc célját a zsidóság számbeli apasztásával összefüggésbe hozzuk. A harc nem vágóhídra vezetés, a sikert minél kisebb veszteséggel kell elérni. Háború aránylag ritkán van, lehet, hogy egész emberöltőn nincs. Ha a zsidót a hadseregbe bevesszük, alkalmá nyílik így évtizedeken át a mételyezésre. Éppen ezért a békeidőre is kell gondolnunk. De továbbmenve, oly emberektől, kiket a jogok nagy részétől megfosztunk, nehéz lehet megkívánni, hogy kötelezettségeiknek eleget tegyenek.”¹⁷ Sónyi szerint a zsidókat munkásosztagokba kell szervezni, s ily módon kizárni a fegyveres szolgálatból.

A Honvédség főparancsnokának véleményével ellentétben a Honvédelmi Minisztérium Elnökségének vezetője, vitéz Németh Imre vezérkari ezredes a fegyveres szolgálat mellett foglalt állást, s ezzel lényegében a Honvéd Vezérkar főnökének álláspontját támogatta. Mint mondta, a zsidókból „...1-1 alosztályra jut 8-10 fő, felügyeletük és ellenőrzésük megbízhatóan megoldható”.¹⁸

Az értekezlet résztvevőinek többsége a fegyveres szolgálat mellett érvelt, sőt, volt, aki úgy vélekedett, hogy a zsidók fegyveres szolgálat alóli teljes mentesítése nem oldható meg, „...mert esetleg keresztények fognak áttérni zsidó vallásra, hogy ne kelljen szolgálniok”.¹⁹ Más vélemény szerint „...általános nemzeti szempontok is kívánják a fegyveres szolgálatot. Háborúban a keresztények elesnek, a zsidók pedig meg fognak maradni, ha nem kívánunk fegyveres szolgálatot” tőlük.²⁰

¹² HL Honvédelmi Minisztérium Elnöki (HM Eln.) 1939. I. tétel, 18 338.

¹³ HL HM Eln. 1941. I. tétel, 59 365.

¹⁴ Az értekezlet teljes anyaga: HL HM Eln. 1939. I. tétel, 18 338.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

Az értekezleten egységes álláspontot nem sikerült kialakítani, így maradt a korábbi gyakorlat: fegyveres szolgálat, bizonyos korlátozásokkal.

A zsidókérdés Honvédségen belüli megoldásáról a későbbiek során még számos értekezletet tartottak, míg végül is megszületett az „...1939. évi IV. törvénycikk rendelkezéseinek a m. kir. Honvédségen belül való mikénti” végrehajtásáról szóló Utasítás.²¹ Az utasításban foglaltak szerint a jövőben az 1939. évi IV. törvénycikk 5. §-a értelmében zsidónak minősülő egyének nem lehetnek a Honvédségben tisztek, altisztek és tisztések. A zsidók a Honvédségben védett alakulatok kivételével fegyveres szolgálatot teljesítenek, éspedig kizárólag alosztályoknál, arcvonalszolgálatot. Azok a zsidónak minősülő személyek, akik fegyveres szolgálatra nem alkalmasak, munkásalakulatokba kapnak beosztást.

A magyar királyi Honvédségen belül gyakorlatilag ez volt a zsidókérdés első szabályozása, ami a zsidónak minősülő magyar állampolgárok számára fegyveres hadkötelezettséget írt elő, tett lehetővé. Ez a helyzet 1941 áprilisában változott, amikor is a zsidónak minősülő személyek számára miniszterelnöki rendelettel a fegyver nélküli munkaszolgálatot írták elő.²²

Miközben a zsidókérdésnek illetően történő rendezése a Honvédségen belül bekövetkezett, a tisztikar – hivatásos és tartalékos – származásának igazolása még mindig folyamatban volt.

Az igazoló bizottságok – melyek működésüket az 1939. október 12-én megjelent 51.972/Elnökség A.-1939. számú honvédelmi miniszteri rendelet alapján végezték, amely rendelet egyben meghatározta a zsidó, illetve zsidó vonatkozású hivatásos állományal való eljárást – tízezer számára dolgozták fel a beérkezett adatokat.

Ezen honvédelmi miniszteri rendelet szerint azokat a tiszteket, akik a törvény betűje szerint zsidónak minősültek és/vagy feleségük volt zsidó, nyugállományba kellett helyezni. A hivatásos altiszteket és tisztéseket azonban csak akkor, ha a teljes nyugellátásra már jogosultak voltak. Azok a zsidónak számító személyek, akik elérték a teljes nyugellátáshoz szükséges jogosultságot, nyugállományba kerültek, ám ha még nem érték el, tovább szolgálhattak.

A nyugállományba helyezésekkel kapcsolatban a Honvédelmi Minisztérium Elnöksége 1940 novemberének első napjaiban a következőképp vélekedett: „...az 1939:IV. tc. 5. § első bekezdésének szó szerinti értelmezéséből az vehető ki, hogy zsidó csak a jövőben nem léphet az állam szolgálatába, és így e § rendelkezései a már szolgálatban állókra általában nem vonatkozhatnak... honvéd egyéneket zsidó mivoltuk vagy zsidó vonatkozásuk miatt fogyatékbba venni (nem lehet)... ha valaki azon a címen helyeztetnék fogyatékbba, hogy zsidó, illetve zsidó vonatkozású, bírósághoz fordulni orvoslásért, minthogy pedig közismert, hogy a bíróságok mindig mereven ragaszkodnak a törvény betűjéhez, úgy bizonyosra vehető, hogy az illető honvéd egyén perét meg is fogja nyerni, amint erre Budapest Székesfővárosnál előfordult esetből kifolyólag precedens is van... (honvéd) személyek zsidó voltak, illetve zsidó vonatkozásuk miatt (ne) kerüljenek fogyatékbba... felszólítassanak arra, hogy maguk kérjék nyugállományba való helyezésüket”.²³

Amennyiben ezt nem tennék meg, kényszernyugállományba helyezésre kerülhetne sor – vélekedtek az anyag készítői –, erre azonban nem volt példa, mivel a katonai szolgálatot teljesítő hivatásos állomány érintett tagjai szinte kivétel nélkül egészségi okokra hivatkozva kérték nyugállományba helyezésüket.

²¹ HL HM Elnökség A. 1939. 26 149.

²² Az 1941. április 16-án kelt 2.870/1941. M.E. rendelet szövege: *Budapesti Közlöny*, 1941. 38. sz. (1941. április 19.)

²³ HL HM Eln. 1940. I. tétel, 20 601.

Azoknak a hivatásos állományban lévő tiszteknek, akiknek az igazoló bizottságok határozata alapján „zsidónak nem tekintendő” vagy „nem zsidó” kitévelt tartalmazó származási igazolványt állítottak ki, számos, a katonai pályafutásuk kiteljesedését akadályozó korlátozással kellett szembenézniük. Így legfeljebb ezredesi rendfokozatot érhettek el, nem lehettek csapat-, illetve magasabb parancsnokok, főnökök, vezetők. Nem kerülhettek be a vezérkari testületbe, a hadiműszaki törzskarba, a hadbiztosi tisztikarba, a testőrséghez, a koronaőrséghez, nem lehettek nevelőtanárok és oktatók. Ha a felsorolt testületek valamelyikében szolgáltak, akkor onnét kihelyezték őket és eredeti fegyvernemükhöz kerültek vissza.

Ha rendfokozata alapján csak parancsnokként vagy vezetőként jöhetett számításba egy-egy tábornok vagy törzstiszt – őrnagy, alezredes, ezredes –, akkor nyugállományba helyezték őket. Így került nyugállományba vitéz Hunfalvy Elemér, Kiskéry Lóránt és vitéz Székely János tábornok – valamennyien magasabb parancsnoki beosztást töltöttek be –, illetve vitéz Déry Ernő folyamőr főkapitány, az őrnaszád ezred parancsnoka, de több más tábornok és törzstiszt, főtiszt – hadnagy, főhadnagy, százados – is.

Ugyanakkor nem volt ritka a kivétel sem. Friedrich Alfréd tábornok, a szolnoki magyar királyi 16. honvéd gyalogdandár parancsnoka a nyugállományba helyezésig hátralévő időt parancsnoki beosztásában tölthette el. Származási okok miatt, de harmincöt szolgálati évvel a háta mögött került nyugállományba vitéz Zalay Károly, a soproni magyar királyi 7. honvéd gyalogdandár parancsnoka.

A magyar királyi honvéd tisztikar számos tagja kérte nyugállományba helyezését, mivel nem akart az őt érintő korlátozások mellett tovább szolgálni. Közülük a későbbiek során számosan 1944-ben a Bajcsy-Zsilinszky Endre és vitéz Kiss János nyugállományú altábornagy nevével fémjelzett magyar katonai ellenállási mozgalom aktív tagjaivá váltak, így Tartsay Vilmos, Sólyom László, Révay Kálmán, Pálffy-Oesterreicher György, Dezsényi Miklós, Kruchina Viktor, vagy a már említett vitéz Zalay Károly.

Hogy a származás-igazolások mennyi személyi és katonai-szakmai problémát vetettek fel, jól példázhatja az az 1940-ben készült összeállítás,²⁴ amely azon tábornokok és ezredesek névsorát tartalmazza, akik nem tudták okmányokkal igazolni maguk vagy feleségük származását valamennyi nagyszülőig bezárólag. A teljesség igénye nélkül csak néhány név a jelzett névsorból: vitéz Barabás Emil altábornagy, vitéz Horváth László altábornagy, vitéz Náday István altábornagy – később vezérezredes –, vitéz Szombathelyi Ferenc altábornagy – később vezérezredes –, vitéz nemes Domaniczky Ödön altábornagy, vitéz Hennyey Gusztáv altábornagy – később vezérezredes –, vitéz Oszlányi Kornél ezredes – később vezérőrnagy, a második világháború egyetlen Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjével kitüntetett magyar katonája – és a sor hosszan folytatható lenne. Természetesen ez nem azt jelentette, hogy a névsorban szereplők zsidó származásúak lettek volna, hanem azt, hogy hitelt érdemlően nem tudták igazolni a maguk vagy feleségük származását és így nem volt kizárható, hogy esetleg „zsidó vér is csordogál az ereikben”. A felsoroltak esetében a származást igazoló bizottságok a „nagyszülőikig bezárólag tiszta keresztény” igazolványt adták ki.

A származás igazolások során nem kevés érdekes véleményezés, javaslat született és maradt fenn, amely jól igazolja a Honvédségen belüli eljárások bonyolultságát és a különböző személyes álláspontokat, illetve azok alakulását. A tábornoki és tisztikar azon tagjai, akik nem kaptak

²⁴ A valamennyi érintett személyt tartalmazó névsor: HL HM 1940. 114.217/eln.8.

„nagyszülőikig bezárólag tiszta keresztény” mivoltukról igazolást, kérhették az államfőtől származásuk felülvizsgálatát, illetve a zsidó és zsidó „vonatkozású” tisztek a úgynevezett „kivételes elbánásban” való részesítést. Utóbbihoz a honvédelmi miniszter támogató javaslata kellett, melyet megelőzően a különböző elöljárók kedvező véleményezését is be kellett szerezni.

Kivételes elbánást kért önmaga számára Pokorny Hermann nyugállományú altábornagy fogadott fia, Zsigmondy Ákos főhadnagy, aki zsidó vonatkozásai ellenére védett beosztásban szolgált. Kérését minden elöljárója támogatta és meg is kapta a kivételezést. Vele ellentétben csak hosszas kérvényezési eljárás után kapta meg a kivételes elbánás jogát Pleplár Károly utász főhadnagy, stari-brodi Pleplár Lajos címzetes altábornagy fia – Pleplár Lajos 1919 nyarán már Szegeden a Nemzeti Hadseregben szolgált, közvetlen kapcsolatban állt Horthy Mikóssal –, mert közvetlen elöljárói támogató véleménye ellenére, vitéz lófő nagybacsoni Nagy Vilmos gyalogsági tábornok, a magyar királyi 1. honvéd hadsereg parancsnoka, 1940. május 4-én a következő mondatokat írta a kérelemre: „Láttam! Tekintettel Pleplár Károly főhadnagy alacsony rendfokozatára és aránylag csekély szolgálati idejére, a kivételes elbánásra nem javaslom. A fiatal tisztikarban a zsidótörvény radikális végrehajtását látom célszerűnek, különben a tisztikarnak a zsidóktól (zsidó vonatkozásúaktól) való mentesítése túl hosszú időt vesz igénybe.”²⁵

Amikor Nagy Vilmos így vélekedett egy nyugállományban lévő tábornoktársa fiáról, akkor vitéz Jány Gusztáv altábornagy – még mint a budapesti magyar királyi I. honvéd hadtest parancsnoka – „melegen pártolta” Tartsay Vilmos vezérkari százados kérelmét a vezérkari testületben való meghagyására. Jány szerint Tartsay Vilmos a Honvédség öt legjobb fiatal vezérkari tisztje közé tartozik, a testületben való megtartása annak érdekét szolgálná.²⁶ Tartsay ennek ellenére nem kapta meg a lehetőséget, és saját kérésére 1941. augusztus 1-jével nyugállományba került.

Jány Gusztávot, valamint számos tábornok és tisztársát a bajtársiasság és a katonai–szakmai szempontok ösztönözhatték ilyen és hasonló vélemények megfogalmazására és azok a hírek, amelyek jelezték: a Honvédség soraiban kötelezően végrehajtott lépések számos más területen nem érvényesültek. Nem véletlenül fogalmazta meg a Honvédelmi Minisztérium Elnöki osztálya 1941. augusztus 26-án a véleményt, miszerint „A honvédség tisztikara, amelynek el kellett viselnie, hogy a törvény végrehajtása folyamán sok, igen értékes bajtársát veszítette el, méltán elvárhatja nemcsak azt, hogy egyéb állami szolgálatban álló testületekben hasonló szigorúsággal és ütemben hajtassanak végre a zsidótörvények rendelkezései, hanem azt is, hogy zsidó vonatkozásúak vezető állásokban más területekben se alkalmaztassanak.”²⁷

A leírtak illusztrálására példákat is említettek. Kruchina Manó nyugállományú altábornagy fiának, Kruchina Viktornak azért kellett kiválnia a hadbiztosi tisztikarból, mert zsidó vonatkozásúnak minősült és legfeljebb alezredesi rendfokozatot érhet majd el katonai pályafutása során, miközben anyai ági (zsidó) unokafivérét, báró Bakách-Besseney Györgyöt vichy-i követté nevezték ki. Wasmer Antal százados azért került ki a hadiműszaki törzskarból, mert felesége zsidó vonatkozású volt, ugyanakkor felesége unokatestvérének a férje, báró Urbán Gáspár mint főispán tevékenykedett.

²⁵ HL HM Eln. 1940. I. tétel, 30 818.

²⁶ HL HM Eln. 1940. I. tétel, 21 802.

²⁷ HL HM Eln. 1941. I. tétel, 59 365.

Miközben a Honvédség felső vezetése a hivatásos tisztikar esetében a zsidókérdés minél „emberibb alkalmazását” tartotta szem előtt, megszületett az 1942. évi XIV. törvénycikk, amely kimondta, hogy a „...zsidó hadkötelesek szolgálati kötelezettségüknek a Honvédség kötelékében kisegítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget”.²⁸ – Ezzel a törvénnyel, illetve annak végrehajtási utasításával lezárult a Honvédségben a „zsidókérdés” szabályozása.

A Honvédségben megmaradt zsidó származású és vonatkozású tisztek – számuk egy 1942-ben készült kimutatás szerint (a légi erőket nem számítva) 129 fő²⁹ – a későbbiekben tovább szolgálhattak, és a honvédelmi miniszter rendelete értelmében az 1942. évi XIV. törvénycikk előírásai rájuk nem vonatkoztak és a szolgálatból elbocsájtani sem lehetett őket.

A hivatásos tisztikarra vonatkozó kedvező elbírálások nem érintették a tartalékos tisztikar jelentős számú zsidó és zsidó vonatkozású tagját, így számukra a fegyveres szolgálat helyett a második világháború éveiben maradt a „fegyvernélküli kisegítő szolgálat”: a munkaszolgálat.

---

²⁸ Az 1942. évi XIV. törvénycikk a honvédelemről szóló 1939:II. törvénycikk, valamint az 1914–1918. évi, a világháború tűzharcos érdemeinek elismeréséről szóló, 1938:IV. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről. 5. §. Magyar Törvénytár 1942. Budapest, 1943.

²⁹ HL HM Eln. 1942. I. tétel, 34 440. A 129 zsidó, illetve zsidó vonatkozású hivatásos honvédtiszt rendfokozati megoszlása a következő volt: alezredes: 34, őrnagy: 23, százados: 56, főhadnagy: 15, hadnagy: 1.

Szovjet páncélosok a „Südwind” hadműveletben

Budapest szovjet birtokbavétele után mindössze négy nappal a német csapatok a felvidéki Garam folyótól nyugatra meglepetésszerű támadást indítottak „Südwind” („Déli szél”) fedőnévvel, és napokon belül megsemmisítő csapást mértek a szovjet 7. gárdahadsereg ottani hídfőjére. A szovjet csapatok ezekben a harcokban két gárda-harcokocsidandárral is rendelkeztek, melyek harctevékenységét a hadtörténészek azonban mindezidáig nem dolgozták fel kellő részletességgel. Az újonnan kutathatóvá vált ex-szovjet levéltári dokumentumok ma már szerencsére lehetőséget kínálnak erre.

1945. február közepén a szovjet 2. Ukrán Front 7. gárdahadserege a Garam folyó nyugati partján, Esztergomtól északnyugatra egy 17 km mélységű hídfőt tartott, amely az 1945. január 6-án indult, de január 20-ig kudarcba fulladt szovjet offenzíva „maradék” volt. A hídfő azonban továbbra is alkalmasnak látszott olyan szovjet támadás kiindulási bázisának, amely – veszélyeztetve a Dunától délre elhelyezkedő német–magyar erők balszárnyát – nagyobb erők bevetése esetén akár a Komárom környéki olajfinomítókat is elérhette és a szovjetek Pozsony–Bécs irányú előretörésével fenyegetett. Felszámolása nélkül a Dunántúlon tervezett német „Frühlingserwachen” („Tavaszbérése”) offenzíva céljából összevont csapatok háta sem volt kielégítően biztosítva. A német 8. hadsereg (parancsnoka Hans Kreysing, a hegyicsapatok tábornoka) kapta a feladatot, hogy minden rendelkezésére álló gyalogsági és páncélos erővel, valamint a nyugati frontról átvezényelt I. SS-páncéloshadtesttel semmisítse meg a garami szovjet hídfőt és létesítsen keleti hídfőket a folyón. A hadművelet a „Südwind” („Déli Szél”) fedőnevet kapta.¹

A támadásban a Feldherrnhalle páncéloshadtest 46. gyaloghadosztálya, 44. birodalmi gránátoshadosztálya és 211. népi gránátoshadosztálya, a hadtest páncélozott csoportja, valamint az I. SS-páncéloshadtest 1. SS- és 12. SS-páncélosadosztálya vett részt. A kijelölt német alakulatok több mint 300 bevethető páncélossal rendelkeztek az alábbiak szerint:

¹ A hadművelet részletes történetét lásd *Számvéber, Norbert: Days of Battle. Armoured Operations North of the River Danube, Hungary 1944–45.* Solihull, 2013. 197–234. o. A német csapatok harctevékenységének részletes ismertetésétől e tanulmányban terjedelmi okok miatt el kell tekintenünk.

Alakulat	Panzer IV	Panther	Tiger B	Panzer IV L/70	Jagdpanther	Jagdpanzer 38(t)	Összesen
1. SS-pcho.	24	39	19 ²	16 ³	–	–	98
12. SS-pcho.	21	35	–	33 ⁴	4 ⁵	–	93
44. bir. gr. ho.	–	–	–	–	–	17 ⁶	17
46. gy.ho.	–	–	–	–	–	–	0
211. népi grho.	–	–	–	–	–	9	9
„FHH”pc.csop. ⁷	19	–	25	23	–	–	67
228. rolg. dd.	–	–	–	–	–	7 ⁸	7
325. rolg. dd.	–	–	–	–	–	26 ⁹	26
Összesen	64	74	44	72	4	59	317

A hídfőt a 7. gárdahadsereg (M. Sz. Sumilov vezérezredes) 62 km széles arcvonalon a 24. gárda- és 25. gárda-lövészhadtest hét hadosztálya tartotta. A hídfő északi részén a 24. gárda-lövészhadtest (A. J. Kruze vezérőrnagy) 72. gárda- és 81. gárda-lövészadosztályát, illetve 6. gárda-légideszant-hadosztályát alkalmazták, délen pedig a 25. gárda-lövészhadtest (parancsnoka G. B. Szafulin altábornagy) 53. és 375. lövészadosztályát és 409. lövészadosztályának részeit, valamint a 93. gárda-lövészadosztályt.

A 7. gárdahadsereg ekkor egyetlen harckocsialakulattal rendelkezett, a 27. önálló gárda-harckocsidandárral. Az alakulat (parancsnoka Ny. M. Brizsinyev gárdaezredes) a német támadás előtti nap este 10 T-34 és T-34/85 harckocsival, valamint öt SzU-85 és kettő SzU-76M önjáró löveg-gel rendelkezett. Minden páncélosa üzemképes volt. Páncélosai február 17-én reggel Nagypusztza (Karvától 1,5 km-re északnyugatra) és Karva nyugati széle között helyezkedtek el az 53. lövészadosztály sávjában, majd újabb védőkörletet jelöltek ki számukra az alábbi csoportosításban:

- négy páncélos továbbra is Nagypusztánál;
- három páncélos leszállásban a 121-es magassági ponton Kőbölkúttól 2 km-re északnyugatra;
- három páncélos leszállásban Kőbölkúttól 1 km-re északra;
- három páncélos leszállásban Sárkányfalva északi részén.¹⁰

A hídfő mélységében összpontosult a 4. gárda-gépesített hadtest 36. gárda-harckocsidandárja, 14. gárda-gépesített dandárja, 740. légvédelmi tüzérezrede, 527. aknavetőezrede, 129. gárdaaknavető (rakéta-sorozatvető) tüzérosztálya és 138. műszaki (utász-) zászlóalja. Ezek a csapatok a német támadás kezdetén ugyan a 7. gárdahadsereg hídfőjében helyezkedtek el, de nem e hadsereg, hanem a 2. Ukránt Front közvetlen alárendeltségében voltak.

² Az 1. SS-páncélosezred II. osztályaként beosztott 501. SS-nehézpáncélos-osztály Tiger B nehézharckocsijai.

³ Ebből nyolc vadászpáncélos csak 1945. február 18-án érkezett be.

⁴ Ebből kilenc Panzer IV/70 vadászpáncélos a hadosztálynak alárendelt 560. nehéz páncélvadászosztály harcjárműve volt. A 33-ból 21 darab csak 1945. február 18-án érkezett be.

⁵ Ezek a vadászpáncélosok az 560. nehéz páncélvadászosztály járművei.

⁶ Ebből kilenc Jagdpanzer 38(t) vadászpáncélos a 1335. páncélvadász-század harcjárműve.

⁷ A „Feldherrnhalle” páncéloscsoport az azonos nevű nehézpáncélos-osztályból, a 208. páncélososztályból és a 13. páncélvadászosztályból, valamint a Feldherrnhalle páncélosadosztály és a 13. páncélosadosztály elemeiből állt.

⁸ StuG. III és StuH. 42 rohamlövegek összesen.

⁹ StuG. III és StuH. 42 rohamlövegek összesen. A 325. rohamlöveg dandár 1945. február 15-én a 211. népi gránátoshadosztály alárendeltségébe tartozott.

¹⁰ Az orosz Honvédelmi Minisztérium Központi Irattára, Podolszk (TsAMO RF) f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 49. A fennmaradó négy páncélos minden bizonnyal a dandárparancsnok tartalékát alkotta.

A 36. gárda-harcokcsidandár (parancsnoka P. Sz. Zsukov ezredes) ekkor 540 katonával, 18 T-34/85 harckocsival, egy SzU-85 közepes és egy ISzU-122 nehéz önjáró löveggel rendelkezett. A nehéz önjáró löveg javításra szorult, a többi páncélos üzemképes volt.¹¹ Az 1945. február 8-án kidolgozott védelmi terv alapján a harckocsidandár harcjárműveit az 1. harckocsizászlóaljban vonták össze, de kisebb csoportokban szétszórták a szovjet 24. gárda-lövészhadtest által tartott északi arcvonal mögött az alábbiak szerint:

- három T-34/85 harckocsi, egy SzU-85 és egy ISzU-122 önjáró löveg egy géppisztolyos lövészsázaddal Németiszőgyén északi szélén a 14. gárda-gépesítettdandár harcrendjében;
- két T-34/85 harckocsi Magyariszőgyéntől 600 méterre nyugatra a 14. gárda-gépesítettdandár harcrendjében;
- két T-34/85 harckocsi a Németiszőgyéntől 3,5 km-re keletre lévő 177-es magassági ponttól 800 méterre északnyugatra a 72. gárda-lövészadosztály harcrendjében;
- három T-34/85 harckocsi Bart északi szélén a 81. gárda-lövészadosztály harcrendjében;
- két T-34/85 harckocsi, három 76 mm-es ZiSz-3 páncéltörő ágyú, három 82 mm-es aknavető és hat 12,7 mm-es légvédelmi nehézgéppuska Barti-malom déli szélén és a 157-es magassági ponttól 200 méterre keletre, a 81. gárda-lövészadosztály harcrendjében;
- két T-34/85 harckocsi és két 12,7 mm-es légvédelmi nehézgéppuska a dandárparancsnok tartalékában Bibitpusztán;
- három parancsnoki T-34/85 harckocsi a hadtestparancsnok tartalékában Sárkányfalván.¹²

A 7. gáradahadsereg hídfőjében tehát a „Südwind” hadművelet kezdetén mindössze 28 harckocsi és kilenc önjáró löveg (összesen 37 szovjet páncélos) volt védelemben, a több mint 300 német páncélos ellenében. A németeknek csupán Tiger B nehézharcokcsiból több volt, mint az összes hídfőben lévő szovjet páncélos együttvéve. A két szovjet harckocsidandár elvi állománytáblájában ugyan egyenként 65 harckocsi szerepelt, de az 1944. november–1945. januári veszteségek miatt összesen nem volt 65 harcjármű a két alakulatban, még az önjáró lövegekkel együtt sem.

1945. február 17.

A 4. gárda-gépesítetthadtest 14. gárda-gépesítettdandárja, 740. légvédelmi tüzérezrede, 527. aknavetőezrede és 129. gárdaaknavető (rakéta-sorozatvető) tüzérosztálya a 36. gárda-harcokcsidandár öt harckocsijával és két önjáró lövegével Németiszőgyén védelmében csaknem nyolc órán keresztül vívott súlyos harcokat. A megerősített gépesített-dandár jelentős veszteségeket szenvedett, majd 14 óra körül Kőbölkút irányában visszavonult. A német csapatokon áttörve, a leharcolt szovjet alakulat a nap végén Muzsla körül gyülekezett.¹³

A 36. gárda-harcokcsidandár Bart körzetében védő harckocsijai a 72. gárda-lövészadosztállyal együttműködésben a 172-es magassági pont–177-es magassági pont–Felső-Macskápuszta terepszakaszon védekezett. A harckocsik aznap 13 német páncélos és öt lövészpáncélos kilövését jelentették.¹⁴ A dandár vesztesége hat kilőtt saját harckocsi és két önjáró löveg volt.¹⁵

A hadtestparancsnok tartalékában álló három parancsnoki T-34/85 harckocsi és a zsákmányolt német *Panzerfaustokkal* felszerelt 138. műszaki (utász-) zászlóalj – két 152 mm-es tüzéruteg támogatásával – Gyiva körzetében harcolt. A szovjet utászok 15 méter távolságból páncélokklök-

¹¹ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 89-90.

¹² TSAMO RF f. 341, op. 5312, gy. 886, li. 4 és 1. sz. vázlat.

¹³ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 74-75.

¹⁴ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 75.

¹⁵ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1916, li. 98.

kel lötték a német harckocsikat. A német támadás elakadt. Reggel 8 órakor a műszaki zászlóalj visszavonult a Párizs-csatornáig, ahol felrobbantotta a hidakat. A szovjet utászok és a három parancsnoki harckocsi ezután Sárkányfalván védekeztek, majd Bélára vonultak vissza, ahová 10 óra körül a hadtestparancsnokság is áttelepült. Gyiva és Sárkányfalva körzetében a három parancsnoki harckocsi hét német páncélos és kilenc lövészpáncélos kilövését jelentette.¹⁶

A 27. önálló gárda-harckocsidandár aznap jelentősebb harctevékenységet még nem folytatott.

1945. február 18.

A 14. gárda-gépesítettdandár – immár páncélosok nélkül – éjszakai menetet követően hajnali 5 órától a Teknyős-malomtól kelet-északkeletre a vasút vonalát védte.

A 36. gárda-harckocsidandár (állományaiban 11 üzemképes T-34/85 harckocsival) a 157-es magassági pont–Bart északnyugati széle–Kéménd nyugati széle–Kéménd délnyugat 1 km – Teknyős-malom északkelet 500 méter vonalon rendezkedett be védelemre.

A német 211. népi gránátoshadosztály támadása a 208. páncélososztály 2. századának támogatása¹⁷ ellenére sem járt eredménnyel a Bartot védő szovjet csapatokkal szemben, s a németek kénytelenek voltak átmenni védelemben.¹⁸ A szovjet harckocsidandár harcrendjét a német légierő is támadta hét-tíz Fw 190 repülőgéppel.¹⁹ A dandár aznap csupán egy harckocsit veszített.²⁰

A 27. önálló gárda-harckocsidandár aznap 10 óra 30 perctől Ebedtől 1 km-re északra összpontosult és a dandár saját páncéltörő tüzérütegének és harckocsideszant géppisztolyos lövészeinek támogatásával támadást indított az Ebedtől délre partra szállt német csapatok ellen. A harcokban hét katona megsebesült, egy SzU-85-öt pedig a németek kilöttek. A harckocsidandár a nap második felében és este újabb öt kiégett T-34/85 harckocsit veszített. Aznap hajnalban a dandár számára 39 új T-34/85 harckocsi érkezett Tura vasútállomására. Ezekkel együtt este 47 harckocsija, valamint négy SzU-85 és két SzU-76M volt üzemképes.²¹

Az új harckocsikat este előrevonták a Garam nyugati partjára. A dandár 20 órakor a 25. gárda-lövészhadtest alárendeltségébe került, amelytől azt a feladatot kapta, hogy támadja a németek Ebednél kialakított hídfőjét. A hadtest 53. lövészadosztálya az esti órákban elhagyta kijelölt állásait és megkezdte a visszavonulást a Garam keleti partjára. A harckocsidandárnak este 21 órától másnap hajnal 2 óráig még híradókapcsolata sem volt a lövészgyalogysággal.²²

1945. február 19.

A 36. gárda-harckocsidandár aznap visszavert egy német támadást Bart ellen hat harckocsival és négy lövészpáncélossal, illetve tűzharcot vívott a Bartpuszta és Érsekpuszta körzetében harcoló németekkel. A dandár állásait napközben három-négy Fw 190 repülőgépből álló német kötelék támadta. Az alakulat aznap négy harckocsit veszített.²³

¹⁶ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 76.

¹⁷ *Di Giusto, Stefano*: Panzer-Sicherungs-Kompanien and Panzer-Abteilung 208 – I./Panzer-Regiment Feldherrnhalle. Italy, 1943–1944. Hungary–Slovakia–Moravia 1944–1945. Erlangen, 2010. 150. o.

¹⁸ Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, mikrofilmtára, Kriegstagebuch Ia der Heeresgruppe Süd (631. tekercs, 7 214 049. felvétel).

¹⁹ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 77.

²⁰ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1916, li. 98.

²¹ TSAMO RF f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 50.

²² TSAMO RF f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 51.

²³ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1916, li. 98.

Este 22 órától az alakulat alárendeltségébe került a 292. gárda önjáró tüzérezred (parancsnoka Sz. K. Sahmetov gárda-alezredes) 20 SzU–76M páncélosa is, melyeknek Bart délkeleti előterében kellett lesállításokat létesíteniük. Az önjáró lövegeket be kellett ásni és gondosan álcázni. Az új páncélosok február 20-ára virradó éjszaka be is érkeztek.²⁴

A 27. önálló gárda-harcokosidandár előző este 22 órakor elfoglalta ugyan kijelölt védőkörletét Muzsla körzetében, de ott saját lövészgyalogságot már nem talált. A dandár erői felvették a harcérintkezést a németekkel az alábbi körzetekben:

- a 3. harcokoszászlóalj 12 páncélossal Muzsla vasútállomásától 1 km-re keletre;
- az 1. harcokoszászlóalj 14 páncélossal Muzsla északnyugati szélén;
- a 2. harcokoszászlóalj 12 páncélossal pedig Ebedtől 1 km-re északkeletre.²⁵

A 3. harcokoszászlóalj kilenc harcokosija és önjáró lövege Káptalanpuszta körzetében védett, ahol reggel 6 órakor 20 német páncélos támadta meg gyalogsági támogatással. Reggel 8 óra után a 25. gárda-lövészhadtesttől parancs érkezett, miszerint a zászlóalj Kőhidgyarmat délnyugati szélén védekezve, ne engedje a németeket tovább déli irányban.

Az 1. harcokoszászlóalj reggel 7 órakor csapott össze a németekkel Muzsla körzetében. Két óra múlva parancs érkezett, hogy a zászlóalj Nána északi és nyugati szélén védekezzen tovább, de nem tudott áttörni a német erőknél. A zászlóalj 10 óra 30 perckor 40 német páncélossal csapott össze, amelyek közül hat kilövését jelentette, majd Hörcsökpuszta felé visszavonulóban újabb 30 német páncélos támadását kellett visszavernie. Ekkor a zászlóalj két német harcokocsi lőtt ki, majd a megmaradt hat saját páncélosával 12 óra körül délnyugati irányból 2 km-re megközelítette Kőhidgyarmatot, ahol 15 óráig sikerült áttörnie a 3. harcokoszászlóaljhoz.²⁶

A 2. harcokoszászlóalj reggel 6 órától a 93. gárda- és az 53. lövészhadosztály részeivel a németeket támadta Ebednél. Egy óra múlva a németek 25 páncélossal és egy zászlóalj gyalogsággal észak felé megkerülték a harcokocsiakat, majd 15 páncélos Ebedipuszta felől betört a párkányi vasútállomásra. A harcokoszászlóaljat ezzel elvágták a saját erőktől, a két szovjet lövészhadosztály pedig megkezdte a visszavonulást a Garam keleti partjára. A szovjet páncélosok 9 óráig bekerítésben harcoltak, majd vissza kellett volna vonulniuk Párkány déli és nyugati szélére. A harcokoszászlóalj azonban nem tudott áttörni kelet felé; megmaradt egyetlen páncélosa megpróbált eljutni Kőhidgyarmatra.

A három harcokoszászlóalj aznap egyebek mellett összesen 25 kilőtt német harcokocsiról, hét rohamlövegről és kilenc lövészpáncélosról tett jelentést.²⁷ A dandár gépkocsizó lövészászlóalja az aznapi súlyos harcokban 50 százalékos veszteséget szenvedett. A harcokocsiak közül 18 kilőve kiégett, három SzU–85 és két SzU–76M önjáró löveggel együtt. Két további harcokocsi kilőve, négy másik harcokocsi pedig műszaki hiba miatt maradt hátra és lett német zsákmány, három további „eltűnt” harcokocsi sorsáról pedig semmit nem tudtak. Este a dandár mindössze 16 üzemképes harcokocsival rendelkezett, amiket 17 órától az 1. harcokoszászlóaljban vontak össze.²⁸

²⁴ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 79.

²⁵ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1946, li. 114.

²⁶ TSAMO RF f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 51.

²⁷ TSAMO RF f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 54.

²⁸ TSAMO RF f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 52.

1945. február 20.

A 36. gárda-harckocsidandár és 292. gárda önjáró tüzérezred közös tűzrendszere aznap 12 német harckocsi, öt lövészpáncélos és két zászlóaljnyi gyalogság támadását verte vissza. A szovjet páncélosok 10 német harckocsi és három lövészpáncélos kilövését jelentették. Ezek közül nyolc harckocsit I. Sz. Gyeputatov gárdahadnagy harckocsija lött ki.²⁹ A dandár aznap egy páncélost veszített.³⁰

A 27. önálló gárda-harckocsidandár egész nap Kőhidgyarmat északnyugati és déli szélén volt védelemben a lövészcsapatokkal együtt és a németek támadásait verte vissza a 118-as magassági pont és Kis-Tatapuszta irányából. A dandár aznap nem szenvedett páncélosvesztést. Este 18 harckocsija és egy SzU–76M önjáró lövege volt üzemképes.³¹

1945. február 21.

A megerősített 36. gárda-harckocsidandár aznap csupán egy kisebb német támadást vert vissza a Teknyős-malom irányában, illetve felderítést hajtott végre és a védőállásait tökéletesítette.³² A dandár aznap három páncélost veszített.³³

A 27. önálló gárda-harckocsidandár parancsnokságát M. D. Krigin gárdaezredes (a dandár törzsfőnöke) vette át, mert Brizsinyev gárdaezredes betegét jelentett. Az 1. harckocsizászlóalj azt a feladatot kapta, hogy a 6. gárda légideszant-hadosztály részeivel tartsa Kőhidgyarmatot. A németek 0 óra 15 perckor nyugati és délnyugati irányból betörték a település nyugati részébe. A szovjet harckocsik tüze a németeket hajnali 3 óra 45 percig visszaűzte a vasút vonalára. Reggel 7 órakor a 6. gárda légideszant-hadosztály részei megkezdték a visszavonulást a Garam keleti partjára, így a dandár páncélosai gyalogsági támogatás nélkül harcoltak tovább Kőhidgyarmaton.

Reggel 8 óra 30 perckor a 7. gárdahadseregtől parancs érkezett, hogy a dandár páncélosai a német csapatokon áttörve, vonuljanak vissza Kéméndre. A sikeres áttörés után a dandár Kéménd déli szélén rendezkedett be védelemre a 72. gárda-lövészadosztály erőivel együtt, hogy megakadályozzák a németek támadását Kőhidgyarmat és a Teknyős-völgy irányából. A dandár aznap egy halottat, négy sebesültet, nyolc eltűntet, két kiegészítő és két kilőtt (német kézen maradt) T–34/85 harckocsit veszített. Kettő további harckocsija megsüllyedt és így lett a németek zsákmánya. Este a dandárnak 17 harckocsija, valamint egy-egy SzU–85 és SzU–76M önjáró lövege volt üzemképes.³⁴

1945. február 22.

A megerősített 36. gárda-harckocsidandár aznap Bart körzetében harcolt. A németek által hamarosan elfoglalt településen két T–34/85 harckocsi és négy SzU–76M önjáró löveg a végsőkig küzdött és minden kezelőjükkal együtt ottvesztek.³⁵ A megmaradt, de a saját lövészek által magukra hagyott többi szovjet páncélos végül Bény felé vonult vissza. A dandár aznap teljes vesztesége nyolc harckocsi és önjáró löveg volt.³⁶

²⁹ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 80.

³⁰ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1916, li. 98.

³¹ TSAMO RF f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 54.

³² TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 81.

³³ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1916, li. 98.

³⁴ TSAMO RF f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 56.

³⁵ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 81.

³⁶ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1916, li. 98.

A 27. önálló gárda-harcokosidandár két osztagban harcolt tovább Kéménd védelmében. Az egyik kilenc harcokocsival a 153-as magassági ponttól (Bibitpuszta észak 1 km) 500 méterre délkeletre, az út mentén helyezkedett el, a másik pedig öt páncélossal leszállásban volt Kéménd nyugati szélén a Bart, Bibitpuszta és Kőhídgyarmat felől támadó németekkel szemben. Este a dandárnak 15 harcokocsija, valamint egy-egy SzU–85 és SzU–76M önjáró lövege volt üzemképes.³⁷

1945. február 23.

A megerősített 36. gárda-harcokosidandár aznap Bénytől 1,5 km-re nyugatra harcolt a 24. gárda-lövészhadtest csapataival közösen.³⁸ Az alakulat aznap nem szenvedett páncélosveszteséget. Este kilenc T–34/85 és hat SzU–76M volt üzemképes állapotban.³⁹

A 27. önálló gárda-harcokosidandár továbbra is Kéménd körzetében harcolt. Öt harcokocsija a 153-as magassági ponttól 500 méterre délkeletre, további öt páncélosa a 153-as magassági ponttól 1 km-re délre, kettő harcokocsija pedig Kéménd nyugati szélén volt leszállásban. Hajnali 1 órakor egy T–34/85 aknára futott és két kezelője megsebesült. Este a dandárnak 14 harcokocsija, illetve egy-egy SzU–85 és SzU–76M önjáró lövege volt üzemképes.⁴⁰

1945. február 24.

A megerősített 36. gárda-harcokosidandár aznap Kéménd körzetébe szorult vissza, amelyet a németek 15 óra 20 perc körül elfoglaltak. A kéméndi Garam-átkelő védelmét a 36. gárda-harcokosidandár egyik szakasza (I. Sz. Gyeputatov gárdahadnagy) három T–34/85 harcokocsija kapta feladatul. A hadnagy harcokocsija a harcalakzat közepén helyezkedett el. Tőle jobbra 50 méterre I. F. Boriszov alhadnagy páncélosa, balra 40 méterre pedig K. P. Tulupov hadnagy harcjárműve foglalt tüzelőállást. A három szovjet harcokocsi – a lövészekkel és a tüzérséggel együttműködésben – február 23-án és 24-én összesen 26 német páncélos és 12 lövészpáncélos kilövését jelentette. Február 24-én Tulupov harcokocsiját kilőtték a németek, két kezelő elesett, a hadnagy megsebesült. Később mind a három harcokocsiparancsnok, irányzóikkal és harcjárművezetőikkel együtt, megkapta a Szovjetunió Hőse kitüntető címet.⁴¹

A megmaradt harcokocsikat és önjáró lövegeket kezelőik felrobbantották, hogy ne kerüljenek a németek kezére. Ezután a 4. gárda-gépesítetthadtest egyéb alakulataival együtt visszavonult a Garam keleti partjára.⁴² A 36. gárda-harcokosidandár aznap 12 harcokocsit és önjáró löveget veszített.⁴³ Ezután csupán két javításra szoruló harcokocsija maradt, a 292. gárda önjáró tüzérezrednek pedig mindössze egyetlen üzemképtelen SzU–76M-je.⁴⁴ Ezzel a 4. gárda-gépesítetthadtest a február 17–24. közötti harcokban összesen 894 elesett, megsebesült és eltűnt katonát, továbbá egyebek mellett 16 harcokocsit és 21 önjáró löveget veszített (utóbbiakat véglegesen).⁴⁵ A hadtest

³⁷ TSAMO RF f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 58.

³⁸ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 83.

³⁹ TSAMO RF f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 18.

⁴⁰ TSAMO RF f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 59.

⁴¹ A 2. és a 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában 1944–1945. Szerk. *Zaharov, M. V.* Budapest, 1973. 369–370. o.

⁴² TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 83.

⁴³ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1916, li. 98.

⁴⁴ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 91.

⁴⁵ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 94.

saját jelentése szerint csapatai a hídfőért vívott harcokban egyebek mellett 64 német páncélost és 37 lövészpáncélost lőttek ki.⁴⁶

A 27. önálló gárda-harcoksidandár aznap ugyancsak a Kéméndért vívott súlyos harcok középpontjába került. Hajnali 4 órakor a német gyalogság Bibitpuszta felől és délnyugati irányból már 500 méterre megközelítette a harcokcsik védőállásait. A 72. gárda-lövészadosztály parancsnoka hat harcokcsit Kéméndipusztához irányított, hogy ellenlökést hajtsanak végre a német gyalogság ellen. A páncélosokat azonban nem követték a hadosztály lövészei. A németek 6 óra 15 perckor újabb támadást indítottak Kéméndipusztá felől, mire a szovjet lövészgyalogság megkezdte a visszavonulást a Garam keleti partjára. A 72. gárda-lövészadosztály parancsnoka a páncélosokat azonban további védelemre utasította: Kéménd északnyugati szélén két harcokcsit, nyugati szélén öt páncélost, délnyugati szélén pedig négy harcokcsit. A kialakuló helység harcban a szovjet páncélosok hat német harcokcsi kilövését jelentették, négy saját T-34/85 és egy SzU-76M elvesztése árán.

Délelőtt 11 órakor a 81. gárda-lövészadosztály jobbszárnyát a németek átkarolták Kéménd északi szélé felé, ezért a szárny fedezése érdekében négy T-34/85 harcokcsit a település északi szélére csoportosítottak át.

Déli 12 óra körül a Garam nyugati partján már nem volt sem szovjet lövészgyalogság, sem pedig tüzéség. A szovjet páncélosok azonban tovább harcoltak és fokozatosan Kéménd keleti szélére szorultak vissza. A szovjet műszaki csapatok azonban a Kéméndtől délkeletre a Garamon átívelő hidat felrobbantották, így a dandár harcjárművei a nyugati parton rekedtek. A német páncélosok által üldözött szovjet harcokcsik közül a megmaradt utolsó nyolc Kéménd templomától 2200 méterre északkeletre megpróbált átgázolni a folyón keleti irányban, de mind elsüllyedt.

Az aznapi harcokban a németek a dandár állományából összesen öt harcokcsit és egy SzU-76M-et kilőttek, egy harcokcsi aknára futva, kettő pedig műszaki hibával került német kézbe. Ezek után a dandárnak mindössze egyetlen harcokcsija és egy SzU-85 önjáró lövege⁴⁷ maradt, amelyeket már korábban javítás céljából átvittek a keleti partra.⁴⁸

A 27. önálló gárda-harcoksidandár február 17–24. között 146 főt veszített (ebből csupán 12 fő esett el, viszont 85 katonát eltűntként tartottak nyilván). Páncélosvesztése 40 harcokcsi (ebből 29 kiégett), további nyolc a folyóba süllyedt, valamint öt (ebből három kiégett) önjáró löveg volt.⁴⁹ A dandár csapatai jelentéseik szerint a hídfőben egyebek mellett összesen 40 német harcokcsit, hét rohamlöveget vagy vadászpáncélost, továbbá kilenc lövészpáncélost lőttek ki.⁵⁰

*

A február 24-én teljesen felszámolt hídfőben a szovjet 7. gárdahadsereg és a 4. gárda-gépesített hadtest összesen 9074 katonát, 484 páncéltörő ágyút és tüzéségi löveget, 239 aknavetőt, 12 légvédelmi löveget és négy rakéta-sorozatvetőt veszített.⁵¹

A két gárda-harcoksidandár és a gárda önjáró tüzérezred összesen 82 kilőtt, aknára futott vagy elakadt páncélost hagyott hátra a Garam nyugati partján (56 T-34 és T-34/85 harcokcsit, valamint 21 SzU-76M, négy SzU-85 és egy ISzU-122 önjáró löveget). Ezzel a szovjetek páncélosvesztésének aránya meghaladta a teljes állomány (96 harcjármű) 85 százalékát.

⁴⁶ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 94.

⁴⁷ A dandár egy további javítandó SzU-85 önjáró löveget már korábban leadott egy másik alakulatnak.

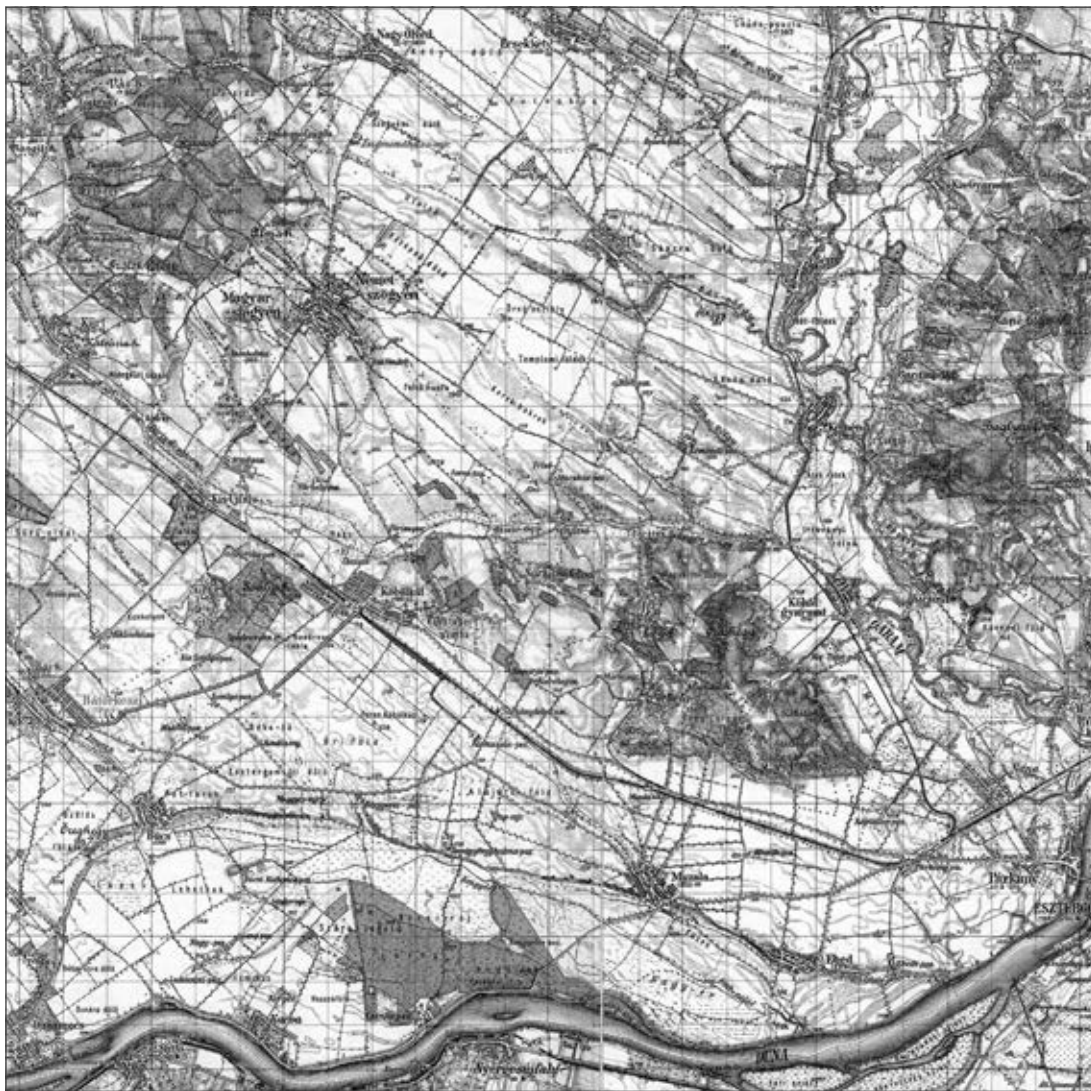
⁴⁸ TSAMO RF f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 60.

⁴⁹ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1916, li. 74.

⁵⁰ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1946, li. 121.

⁵¹ TSAMO RF f. 240, op. 2779, gy. 1921, li. 94, valamint f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 69.

A folyóban február 24-én elsüllyedt további nyolc harckocsi,⁵² amelyek közül a 27. önálló gárda-harckocsidandár katonái hosszas előkészítés után, 1945. március 20–24. között éjszakai munkával ötöt kiemeltek.⁵³ Mivel a dandárnak március 25-én csatlakoznia kellett a 2. Ukrán Front újabb támadásához, valószínűleg a fennmaradó három T-34/85-öt vagy más alakulat vontatta ki a Garamból – vagy még ma is ott vannak.

⁵² Ezek kezelői zömmel kijuthattak a páncélosokból, mert a dandár aznap csupán hat sebesültet és nyolc eltűntet jelentett. Utóbbiak valószínűleg a folyóba veszttek. Elképzelhető, hogy mindegyik harckocsiban csak a harcjárművezető maradt bent.

⁵³ TSAMO RF f. 341, op. 5312, gy. 915, li. 84-88.

Sub nostro vexillo regali

Katonaállítási kötelezettség a középkori magyar városi
és *hospes*-kiváltságlevelekben

A középkori magyar városprivilegiumokról szóló, a mai napig alapmunkának számító tanulmányában Fügedi Erik gazdasági, jogi és egyházi kiváltságokra bontva tárgyalja a privilegiumok főbb tartalmi elemeit.¹ Logikus csoportosítása figyelmen kívül hagyja viszont a korai kiváltságlevelek egyik fontos komponensét, a katonaállítási kötelezettséget. Ez az elem, amely ugyan csak bizonyos privilegiumokban található meg, nem tartozik szorosan véve egyik felsorolt csoporthoz sem: gazdasági előny helyett komoly terhet jelentett, ugyanakkor nem tekinthető hagyományos értelemben vett úrbéri szolgáltatásnak, és egyházi vonatkozásai sincsenek. Ladányi Erzsébet felhívja a figyelmet a kérdés jogelméleti vonatkozásaira, a szolgálat *servitium debitum* jellegére, és László Balázs is szisztematikusan áttekinti a forrásokat jogtörténeti szempontból.² Solymosi László viszont nem tárgyalja a katonaállítást a XIII. századi földesúri járadékok sorában, mivel ez sem a munkajáradékok, sem az alkalmi adók, sem más adók és illetékek csoportjába nem illeszthető be.³ Így kerülhetett a kérdés mindezen területek „vakfoltjába” és kerülhette el mindeddig a modern társadalomtörténeti kutatás fő sodrának figyelmét.⁴ Kitűnően kapcsolódik viszont a jelenség Veszprémy László sokrétű munkásságához,⁵ átívelve a korai oklevéladás és a hadtörténet határmezsgyéjét; és külön öröm, hogy ennek kapcsán egy számomra is izgalmas témával köszönthetem őt!

A katonaállítás és a telepese közösségek kiváltságolása gyakorlatilag a teljes XIII. századot végig kíséri. Legkorábbi említését az erdélyi Karakó, Igen és Romosz 1206. évi privilegiumában találjuk, a legkésőbbi Árpád-kori adatot pedig Eperjes, Kisszeben és Sáros 1299. évi közös kiváltsága tartalmazza (lásd a Függelékét).⁶ Ez alatt az idő alatt többször változott az erre vonatkozó megjegyzések súlypontja és jellege; így az itt tárgyalandó források a XIII. század során végbement

¹ Fügedi 1961/1981.

² Ladányi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Budapest, 1996. 123–136. o.; László Balázs: Katonaállítási kötelezettség az Árpád-kori hospes-közösségekben. *Diskurzus*. (A Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Batthány Lajos Szakkollégiumának tudományos folyóirata), 3. (2013) 65–75. o. Köszönöm Vadas Andrásnak, hogy ez utóbbi cikkre felhívta a figyelmemet.

³ Solymosi 1998.

⁴ A régebbi irodalomban Hóman Bálint: Magyar városok az Árpádok korában. Budapest, 1908. 114–117. o. (Reprint: Máriabesnyő – Gödöllő, 2005. 90–92. o.) a korai városlakók várvédelmi kötelezettségének ismertetésekor röviden kitért a katonaállításra.

⁵ Veszprémy László több tanulmányában kitér a téma különböző vonatkozásaira; legrészletesebben Körmeny kapcsán tárgyalja: *Veszprémy* 1992.

⁶ A Függelék tartalmazza a tanulmányban említett források kiadásának adatait, így ezekre szöveg közben még rövidített formában sem hivatkozom. Azokat a privilegiumokat, ahol a katonaállítás kérdése nem szerepel, nem sorolom fel. A teljes listát és a kiváltságolás jelenségének elemzését lásd: Szende 2011.

gyökeres hadszervezeti átalakulást,⁷ valamint a városok és más kiváltságos közösségeknek az ország társadalmában és a királyok telepítő politikájában betöltött szerepét is élesebb megvilágításba helyezik. Rövid tanulmányom célja ezeknek az összefüggéseknek a feltárása és a hazai várostörténet tágabb kontextusába helyezése.

A legkorábbi példák döntően az ország keleti részéről: Erdélyből és az azzal északról határos területről maradtak fent, a *Saxones* névvel illetett telepésekre vonatkozóan, akiknek feladata legalább annyira kiterjedt a terület védelmére, mint annak megművelésére. A legfontosabb vonatkozó dokumentum, az *Andreanum* tanúsága szerint a telepítés folyamata már évtizedekkel korábban, II. Géza (1141–1162) korában elkezdődött, és igen jelentős haderő, 500 katona mozgósítását tette lehetővé. Ráadásul ennek egy része, a király személyes vezetése alatt 100, valamely főembere (*iobagio*) irányítása alatt 50 fegyveres az ország határain kívül is köteles volt harcra szállni. Ezek a szempontok: hogy ki és milyen célra vehette igénybe a kiváltságos elemek katonai szolgálatát,örös fonálként húzódnak végig a teljes korszakon. Már az *Andreanum* kibocsátása előtt felmerültek, hiszen az említett 1206. évi oklevél is kitér rájuk, és az 1222. évi Aranybulla 7. cikkelyében is ezeket a feltételeket kellett írásban rögzíteni. A királyi szerviensek az ország határán kívül elvileg csak fizetség fejében katonáskodtak, és ez a körülmény még inkább felértékelhette az Erdélyben mozgósítható haderőt.

A városias településekhez kapcsolódó katonai szolgálat kötelezettsége elterjedtebb volt, mint azt a privilégiumok erre vonatkozó közvetlen említéseiből gondolhatnánk. A királyi vármegye-szervezet döntően katonai jellegéből következett, hogy a megyei csapatok magától értetődően kötelesek voltak a király hívására hadba szállni, és ezen katonáskodó elemek egy része az ispánsági várak közvetlen közelében, azok *suburbiumaiban* élt. Új telepések toborzása esetén viszont megváltoztak az erőviszonyok, a csapatok jellege és irányítása – erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérek. Mindkét fő mintaadó városi jogrendszer, a fehérvári és a (Pesttől átvett) budai tartalmazott katonáskodásra vonatkozó kikötést. Nem mellékesen, Fehérvár és Pest megyeközpont is volt, az általuk fémjelzett kiváltságos jogállást viszont néhány megyeszékhely (Győr, Sopron, Vasvár, Komárom) mellett új alapítású telepek is királyi adományul kapták.⁸

Azt, hogy a kiváltságos állapottal a katonaállítási kötelezettséget is át kellett venni, legalábbis a XIII. században, legjobban Győr esete mutatja. Amikor V. István 1271-ben Fehérvár szabadságait adományozta a várba telepített *hospes* közösségnek, hozzátette, hogy szegénységük miatt a katonáskodási kötelezettség alól mentesíti őket – innen tudjuk egyáltalán, hogy a fehérváriak jogállásának valóban része volt a katonai szolgálat.⁹ Mindez pedig azt jelenti, hogy az ország területén legjobban elterjedt kiváltságos közösségi jogállások számoltak ezen települések katonai erejével. A harmadik, elsősorban a felvidéki kisebb városok körében mintaadó jogrend, Korpona 1244-ben elnyert szabadsága a pestinél jóval rugalmasabb feltételekhez kötötte a katonáskodást az egybegyűlt népek számától függően, öt év moratóriumot engedélyezve a hadba szállásra a király seregében.

Ahhoz, hogy a katonaállítás a királynak közvetlenül teljesítendő szolgálatként szerepeljen egy település szabadságai közt, nem volt feltétlenül szükséges az autonómia teljességével rendelkeznie: Bars 1240. évi, 1253-ban megerősített privilégiuma még bőséggel sorolt fel a vár ispánjának szóló természetbeni juttatásokat, ugyanakkor a nagyszombatival egyező módon szabályozta a katonáskodás kérdését. Jellegében hasonló ehhez az iharosberényi *hospesek* 1264-ben kiadott pri-

⁷ Zsoldos 2016.

⁸ Fügedi 1961/1981. 290–292. o.

⁹ Zsoldos – Neumann 2010. 33–34. o.

vilégiuma is, amely szintén egy sor úrbéri szolgáltatás mellett említi a király zászlaja alatt történő hadba szállást.

A kiváltságlevelek gyakran kitérnek az egyes közösségek által kiállítandó fegyveresek számára, habár ezek a tételek igen eltérőek a számítás módját és eredményét tekintve. Az egyetlen közös pont, hogy ez a haderő elvileg csak védelmi célra volt felhasználható, kivéve a Zágráb 1242 évi privilégiumában írottakat, miszerint a gréc-hegyi *hospes*-közösség tíz katonája Dalmácia mellett Karinthiában vagy az osztrák tartományokban is bevethető volt. A Gréc-hegyhez hasonlóan tíz katonát írt elő Pest kiváltságlevele; ennél többet (nem számítva itt az országrésznyi területet felölelő *Andreanum*ot és a megyényi területről 50 lándzsást előíró szepesi szászok 1271 évi oklevelét) csak – némileg meglepő módon – Nyitra *suburbium*ának 1248 évi privilégiuma említi. Egyébként Szatmárról hat, Németiből öt, Karakóból négy, Vasvárról két, Nagyszőlősről pedig mindössze egy harcos küldését irányozták elő az oklevelek. Másutt a háztartások (*mansiones*) számának megfelelően kellett katonákat állítani, igen változó arányszámok szerint: Nagyszombat és Bars esetében (mindkét oklevél még a Tatárjárás előtt kelt, 1238-ban, illetve 1240-ben) száz háztartásonként kellett egy katonát kiállítani, Kolozsvárott V. István idején hatvan *mansion*ként egyet. Körmend 1244. évi privilégiuma ugyanakkor minden 15 háztartásnak tette kötelezővé egy lovas katona és két hozzá tartozó ló felszerelését. Kérdés, hogy a nyugat-dunántúli város, még ha a XIII. században a Zágráb és Fehérvár közti útvonal fontos állomásaként és a Rába átkelőhelyeként fénykorát élte is,¹⁰ teljesíteni tudta-e ezt az elvárást. Veszprémy László a *mansiók* vidékenként eltérő méretét említi magyarázatképpen, hozzátéve a kereskedelemnek mint a körmendi kiváltságlevélben hangsúlyosan említett tevékenységnek a szerepét.¹¹ Felmerülhet továbbá, hogy ez a feltűnően és aránytalanul kemény teher katonai telepítéshez kapcsolódik a nyugati határszélen, de erre a privilégiumon kívül más forrást nem találunk. Az alaprajz alapján a város telepített jellege mindenestre okkal feltételezhető.¹²

A körmendi oklevél a tekintetben is kivételes, hogy a harcos felszerelésének legteljesebb leírását adja: a lándzsa pajzs mellett bőrpáncélt és -sisakot kellett viselnie. A *cabatum* jelentését éppen Veszprémy László tisztázta, a bizánci forrásokban előforduló, bőrpáncélt jelentő *kabadion* kifejezés segítségével.¹³ Hasonló felszereltséget feltételezhetünk a Szatmáron említett *pancerati* és a Karakóban kiállítandó *loricati* esetében is. Bizonytalanabb a *milites bene armati* kifejezés értelmezése, vagy a *milis honeste/honestissime preparatus* felszereltsége; talán hozzá tartozott ehhez a ló vagy lovak biztosítása is. Íjászokat említ Németi 1230-as privilégiuma, ráadásul ezek akkor valóban német *hospesek* voltak, akik *more Saxonum* a falunagy (*villicus*) vezetése alatt szálltak hadba. Az ország nyugati végvidékéről, Sopronból ugyancsak íjászok említésével találkozunk, ezeket azonban nem a közösségnek kellett kiállítania, hanem egy meglevő, földterülettel is rendelkező népeiséget csatolt IV. László 1277-es oklevele (folytatva IV. Béla és V. István korábbi hasonló jellegű intézkedését) a városá alakuló korábbi ispánsági vár megerősítésére és lakosságának gya-

¹⁰ Bándi Zsuzsanna: Körmend a középkorban. Körmend, 1987.; Katalin Szende: Towns along the way. Changing patterns of long-distance trade and the urban network of medieval Hungary. In: Towns and Communication. Volume 2: Communication between Towns. Ed. Hubert Houben – Kristjan Toomaspoeg. Lecce, 2011. 161–225. o., itt: 197–199. o.

¹¹ Veszprémy 1992. 11. o.

¹² A katonai telepítés lehetőségét a jelen kötet szerkesztője, Kincses Katalin Mária vetette fel, akinek ezúton is köszönöm elgondolkodtató feltételezését. Az alapított jellegre: Tóth István György: Körmend alapítása. A város alaprajza a 17. században. *Századok*, 113. (1979) 643–658. o. Körmendről lásd továbbá Varga J. János tanulmányát a jelen kötetben.

¹³ Veszprémy László: Páncél és páncélosok említései a krónikákban és oklevelekben. In: Veszprémy 2008. 127–135. o., itt: 131. o.; Veszprémy 1992. 10–11. o.

rapítására. Az íjászok terhei egyébként státusuk megváltozásával, a *hospesek* sorába kerüléssel egy 1283. évi oklevél szerint jelentősen könnyebbedtek.¹⁴

A harcosok száma és felszereltsége mellett – amely részletekre nem minden, katonaaállításra vonatkozó privilégium tér ki – az 1240-es évekre legfontosabb kérdéssé a katonák belföldi vagy külföldi háborúban történő bevetése helyett (modern hadászati kifejezéssel élve) a vezénylet vált. A szóhasználatból ítélve nem volt elegendő a királyi oklevelekben azt rögzíteni, hogy *nobiscum*, azaz az uralkodóval kellett hadba vonulniuk, hanem azt is, hogy ez a királyi zászló alatt (*sub nostro vexillo*) történt. Ez a kifejezés elsőként a fentebb tárgyalt 1244. évi körmendi privilégiumban fordul elő, amelyet a század végéig további tizenegy hasonló értelmű megfogalmazás követ. Bábaszék és Dobronya esetében azt is megjelöli a privilégium, hogy a király seregén belül a hozzájuk közeli Korpona *hospeseivel* egy hadrendben (*in uno ordine*) vonulhatnak. Számos alkalommal társul ehhez annak tilalma, hogy bármely más főúr: a területileg illetékes ispán, illetve vajda vagy bán, esetleg a közösség bírója (Körös, 1252) fogja hadra ezeket a katonákat. A királyi zászló alatt harcolást az elbeszélő források alapján Veszprémy László, heraldikai szempontból Bertényi Iván tárgyalta,¹⁵ a megyéspáncok katonai szerepe csökkenésének összefüggésében pedig Zsoldos Attila emelte ki. Zsoldos Attila elsősorban a királyi szerviensekre vonatkozóan hangsúlyozta ennek a változásnak az alapvető jelentőségét,¹⁶ de ugyanígy illeszkedik ez a folyamat a kiváltságolt telepese közösségek kivonásába az ispánok joghatósága, és nemcsak zászlaja alól.

Engel Pál véleménye szerint a királyi várospolitikai fogalma IV. Béla alatt tűnik fel először, és „eredetileg a katonai reformok programjának része volt.”¹⁷ A katonai reformokat illetően igazat adhatunk neki, a kezdeteket azonban korábbra, legalábbis II. András idejére tehetjük. Az időrendi gócpontokat tekintve az 1240-es évek Tatarjárás követő országépítő időszaka után az 1260-as évek tűnnek fel, amikor István ifjabb király, a későbbi V. István használta ki ezt a lehetőséget az uralma alatt álló keleti országrész haderejének intenzívebb igénybe vételére, amikor is a *nobiscum exercituare* gyakorlata egyértelműen személyes hatalmának növelését szolgálta. Ezen törekvései az apja, IV. Béla ellen folytatott elhúzódozó küzdelme alatt,¹⁸ majd rövid önálló országlása idején számos kiváltság-megerősítésében érték el tetőpontjukat. A század második felében a felmentések száma is növekedni kezd: Körös 1252-es oklevele után Győr (1271), Felszász (1271) valamint Eperjes, Kisszeben és Sáros közös kiváltsága (1299) egyértelműen kimondta, hogy lakóiknak semmiféle katonai akcióban nem kell részt venniük.

A katonai kötelezettségek területi eloszlása esetében a határvédelem mindenképpen fontos szempont volt. A határokon mozgósítható erők teljes áttekintéséhez azonban az itt nem tárgyalt egyéb intézkedéseket, többek között a Német Lovagrend erdélyi letelepítésének kísérletét vagy a johannitákkal való sikeresebb együttműködést is figyelembe kellene venni. A határvidékek mellett azonban, bár kisebb számban, az ország központibb területein is előfordult a katonaaállítás városi kötelezettsége. Inkább azon települések eloszlása mutat sajátos mintázatot, amelyek *nem* voltak katonák állítására kötelezve. Rendre kimaradt ez az elem Zágráb kivételével minden szlavóniai kiváltságos település privilégiumából (sőt ez utóbbit is felmentette az 1266. évi oklevél), és

¹⁴ UBB II. 173. o., 237. sz.

¹⁵ *Veszprémy László*: A középkori zászlóhasználat kezdetei Magyarországon, Kézai Simon olvasatában. In: *Veszprémy* 2008, 146–154. o.; *Bertényi Iván*: A vörös-ezüst sávozat funkciója néhány városunk címerében. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. *Székely György*. Budapest, 1984. 425–448. o.

¹⁶ *Zsoldos Attila*: A magyar hadtörténet első évszázadai. Hadakozók és hadsereg az Árpádok korában. In: *Zsoldos* 2016, 11–23. o., itt: 19–20. o.; *Zsoldos* 2011. 13. o., 69. jegyz.

¹⁷ *Pál Engel*: *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*. London, 2001. 112. o.

¹⁸ *Zsoldos Attila*: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest, 2007.

a szepesi szászok kivételével az északkeleti Felvidék és a Bodrog mente telepeseit sem terhelte ez a kötelezettség. Hasznos lenne tudni, hogy ennek az eltérésnek geopolitika, gazdasági vagy etnikai okai voltak.

A kiváltságleveleken kívül sok más, csak töredékesen rendelkezésre álló forrás bevonásával lehetne választ adni arra a kérdésre, hogy mennyire nyomta rá a bélyegét a korai városokra a katonai jelleg, vagy mennyire terhelte meg a lakosságot ez a kötelezettség, és megfeleltek-e neki? Buda példája, amelynek élén 1264 és 1347 között a királyok az évenként választott bíró helyett *rector*-okat neveztek ki, kivételesnek tekinthető. A budai *rector* – Spekner Enikő megfogalmazásával élve – „egy személyben volt a királyi rezidenciát magába fogadó város katonai parancsnoka és bírja.”¹⁹ Szétfeszítené a jelen kereteket a katonaaállítás kötelezettség nemzetközi párhuzamainak vizsgálata is. Ladányi Erzsébet Sopront a normandiai katonai kommunákhoz hasonlította a várvédelemre kötelező, egybevethető jogelvek alkalmazásának okán;²⁰ véleményem szerint érdemes lenne ebből a szempontból a közép-európai uralkodói gyakorlatot is áttekinteni.²¹

A katonaság állítását a városok védelmi kötelezettségei „dinamikus” elemének is nevezhetjük; ugyanakkor a XIII. század közepétől egyre fontosabb szerepet kapott a „statikus” aspektus, a városfalak felépítése és azok védelme is. Ritkán fordult elő, hogy egy közösség legkorábbi kiváltsága is tartalmazzon már erre vonatkozó rendelkezést: erre példa Zágráb Gréc-hegyi települése és Sopron privilégiuma, az utóbbi esetben azonban a római falgyűrű ispánsági várként, majd városfalként való átépítéséről volt szó. Pest kiváltságának 1276-ban Buda részére történt megerősítése a végakarattól elhunytak hagyatékának 2/3-át rendelte a városfalak megerősítésére. A XIV. században az uralkodók folytatták a városfalak építésének támogatását; ez a tendencia az 1351:6 tc.-ben, a fallal körülvett városok kilenced alóli mentesítésében minden korábbinál világosabb kifejezést nyert.²²

Összegzésül elmondhatjuk, hogy az ország benépesítésének folyamatában az új telepések behívása részben katonai, területvédelmi célokat is szolgált. A telepések jogai és kötelezettségei illeszkedtek a szabad és kiváltságos jogállás XIII. század elejére kialakult és az Aranybullában is rögzített normáihoz, amelyek a nemesekre személy szerint vonatkoztak, a telepések pedig mint egy közösség tagjai nyerték el azokat.²³ Ezek közé tartozott a király seregében az ország védelmében történő hadba szállás. Ezzel párhuzamosan zajlott a királyi megyerendszer és várkatonaság, valamint a megyeszékhelyek és az ott megépült ispánsági várak átalakulása is. Az a tény, hogy az Árpád-kori megyeszékhelyek közül viszonylag kevésből és lassan alakult ki királyi szabad vagy szabad királyi város, azzal magyarázható, hogy az Árpád-kor korai századaiban betöltött szerepük, katonai, közigazgatási és egyház-igazgatási funkciójuk és regionális gazdasági jelentőségük mind az ott székelő ispán és katonasága jelenlétének és hatalmának következménye volt. Ezzel szemben a városok autonómiája és gazdasági fejlődése éppen a helyi ispán hatalmától és befolyásától való függetlenségen és a királynak való közvetlen alárendeltségen alapult.²⁴ A megyés ispán joghatósága alóli mentesítés fontosságát erősítette, hogy a kiváltságos települések katonái a had-

¹⁹ *Spekner Enikő*: Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig. Budapest, 2015. 68. o.

²⁰ *Ladányi Erzsébet*: Sopron és a normandiai katonai kommunák. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109. (1996) 2. sz. 3–9. o.

²¹ *Veszprémy* 1992. 10. o. szerint a katonaaállítás „...magában áll a nyugat- és közép-európai gyakorlatban.”

²² DRMH II. 10. o.

²³ *Szende* 2011. 37. o.

²⁴ *Szende Katalin*: Az ispánsági vártól a városig: miért, hogyan – vagy miért nem? In: Kő kövön. Stein auf Stein. Dávid Ferenc 73. születésnapjára. Szerk. *Szentesi Edit – Mentényi Klára – Simon Anna*. Budapest, 2013. 127–142. o.; *Zsoldos* 2011. 13–15., 19–20. o.

szervezeti beosztást illetően is ki voltak véve az ispán zászlaja alól, és a király vagy a királyi ifjak által vezetett uralkodói egységek kötelékébe tartoztak.²⁵

A városok és más kiváltságolt területek katonaállítási kötelezettsége és az ország védelmében játszott szerepe az idők folyamán jelentősen átalakult. Fentebb láttuk, hogy Zágráb esetében már 24 év elteltével eltörölte IV. Béla ezt a szolgálatot. Hasonló változást figyelhetünk meg a szepesi szászok privilégiumának 1317. évi uralkodói megerősítésekor is: I. Károly felmentette őket a katonáskodás kötelezettsége alól, illetve a Szepesség területének védelmére korlátozta azt, ugyanakkor a négyszeresére növelte a királynak fizetendő földbért.²⁶ A továbbiakban érdemes lesz szisztematikusan megvizsgálni más kiváltságlevelek megerősítésének módosulását is e tekintetben a XIV. század folyamán. A városi lakosság mozgósításának mérséklésével párhuzamosan növekedett a falakkal biztosított védelem fontossága, valamint a városoktól függetlenül fizetség fejében katonáskodó hadszervezeti egységek létszáma is. A középkor végére a királyi városok katonai terhei – saját határuk megvédésén túl – átalakultak pénzben fizetendő rendes és rendkívüli adóvá, továbbá hadiszerek és küldésének és fuvarozásának, illetve zsoldosok állításának kötelezettségévé.²⁷ A XIII. századi kezdetek alaposabb megismerése ennek a folyamatnak a hosszú távú értelmezéséhez is hozzásegíthet.

²⁵ *Zsoldos Attila*: A hadszervezet átalakulása a XIII. századi Magyarországon. In: *Zsoldos* 2016. 25–37. o., itt: 31–34. o.

²⁶ VMMS 88–90. o.; *Zsoldos Attila*: Károly és a városok. In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. *Weisz Boglárka*. Budapest, 2016. 267–284. o., itt: 268–269. o.

²⁷ *Kubinyi András*: Városaink haborús terhei Mátyás alatt. In: Házi Jenő emlékkönyv. Szerk. *Dominkovits Péter* – *Turbuly Éva*. Sopron, 1993. 155–167. o.; újabban: *Szokola László*: Magyarországi városok zsoldos-állítása a Mátyás- és Jagelló-korban. In: *Magister historiae* II. Válogatott tanulmányok a 2014-ben és 2015-ben megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiból. Szerk. *Farkas Csaba, Lados Tamás, Ribí András, Uhrin Dorottya*. Budapest, 2016. 122–141. o.

FÜGGELÉK

Kiváltságos települések vagy népességek privilégiumainak katonaállítással kapcsolatos rendelkezései a XIII. században²⁸

Év	Név (helység)	Katonaállítással kapcsolatos rendelkezés ²⁹	Kiadás
1206	Karakó, Igen, Romosz	Nec ob custodiam confiniorum excubent in exploratione neque etiam, nisi quando rex in propria persona in regnum externum processerit in exercitum ire teneantur.	UGDS I. 9–10. o.
1222	Aranybulla , 7. tc.	<i>si autem rex extra regnum exercitum ducere voluerit, servientes cum ipso ire non teneantur, nisi pro pecunia ipsius ... si vero ex adversa parte exercitus venit super regnum, omnes universaliter ire teneantur.</i>	DRMH I. 33. o.
1224	Andreanum	Milites vero quingenti infra regnum ad regis expeditionem servire deputentur, extra vero regnum centum, si rex in propria persona iverit, si vero extra regnum iobagionem miserit sive in adiutorium amici sui sive in propriis negotiis quinquaginta tantummodo milites mittere teneantur <i>nec regi ultra praeferatum numerum postulare liceat nec ipsi etiam mittere teneantur.</i>	UGDS I. 34. o.
1230	(Szatmár) Németi	...concessimus libertatem, quod more Saxonum villicus ipsorum armatus cum quattuor personis sagittariis nobiscum exercituare teneantur	CD III/2. 211–213. o.
1237	(Székes)fehérvár	Töredék, de lásd: Győr 1271!	<i>Zsoldos – Neumann</i> 2010. 64–65. o.
1238	*Karakó, Igen, Romosz	1206 megerősítése	UGDS I. 66–68. o.
1238	Nagyszombat	<i>Nec in exercitum cui rex personaliter non interfuerit, venire compellantur;</i> de centum mansionibus unum militem omnis necessariis militaribus honestissime preparatum mittere teneantur	CDES II. 30–31. o.
1240	Bars	Nobis expeditionis nostre tempore militem unum ornamentis militaribus honeste preparatum ex centum mansionibus mittere teneantur <i>ad nulla alia pro nobis obligati</i>	CDES II. 56–57. o.
1242	Zágráb (Gréc-hegy)	Cum enim rex Hungarie expeditionem ad partes maritimas vel Carinthiam vel Austriam facere voluerit, dicti cives decem milites mittere teneantur cum armis militaribus apparatus.	CDCr IV. 172–176. o.
1244	Körmend	Tempore expeditionis, quo nos personaliter proficisci oportuerit, quindecim mansiones ex eisdem dabunt nobis unum panceratum habentem hastam, cabatum, galeam, faretram et cetera ornamenta apta panceratis cum duobus equis, qui nulli baronum nostrorum in societate adiunctus sub nostro tantum vexillo equitabit et de mandato nostro speciali ibit, ubi iusserimus et faciet, quod volemus.	EFHU III/2. 38–39. o.

²⁸ *-al a korábbi privilégium megerősítését jelölöm.²⁹ A felmentések dőlt betűvel, az egy településnél nagyobb területre vagy közösségre vonatkozó oklevelek nevei vastagon szedve szerepelnek.

Év	Név (helység)	Katonaállítással kapcsolatos rendelkezés ²⁹	Kiadás
1244	Pest	in expeditionem in quam personaliter ibimus debent nobiscum mittere decem milites decenter armatos	EFHU III/2. 39–41. o.
1244	Korpona	ipsi vero iuxta possibilitatem suam, videlicet secundum quod commode poterunt, inspecta multitudine et facultatibus ipsorum tenebuntur nos, cum expedierit, procurare et servire nobis in exercitu nostro. <i>Verum tamen quinque annos, ne intra eorum spatium ad exercitum veniant, eis ex liberalitate regia indulgemus.</i>	CDES II. 113–114. o.
1248	Nyitra	quocienscumque expedierit contra inimicos regni nostri datis ex eis duodecim armatis sub vexillo regis militabunt	CDES II. 208–209. o.
1252	Körös (István bán)	~ Zagreb. <i>Ipsi etenim ciues ad exercitum bani vel regis aut iudicis seruire non tenebuntur</i>	CDCr IV. 489–91. o.
1253	*Körös	<i>1252 megerősítése</i>	CDCr IV. 538. o.
1253	*Bars	1240 megerősítése	CDES II. 298–299. o.
1254	Zólyom	concessimus etiam memoratis hospitibus, ut quando-cumque exercitum habuerimus generalem, sub nostro vexillo militare tantummodo teneantur cum comite de Zoulum in nostro ordine descendentes.	CDES II. 308–309. o.
1254	Bábaszék, Dobronya	ex speciali eiusdem gratia duximus concedendum, ut cum exercitum contingerit nos habere, in uno ordine cum hospitibus de Corpona ius habeant descendendi	CDES II. 313–314. o.
1255	Besztercebánya	ad exercitum vel expeditionem, ad quem nos personaliter ire continget, et ipsi decenter armati sub nostro vexillo ire tenebuntur	CDES II. 340–341. o.
1261	Dés(vár), Ernye vajda, István ifjabb király	iuxta libertatem hospitem de Zoloch et de Zotmar ad exercitum nostrum venire et nobiscum exercituare teneantur	UGDS I. 85–86. o.
1262	Nagyszöllős István ifjabb király	ad nostrum exercitum in quo esse debemus personaliter unum militem cum armis militaribus mittere tenebuntur	ÁÚO VIII. 31–32. o.
1264	(Iharos)Berény	<i>Ultra voluntatem eorum per comitem ad exercitum ire non cogantur, nisi in exercitu regis sub vexillo suo vel ex mandato eiusdem speciali.</i>	Solymosi 1998. 222. o.
1264/71	Szatmár, István ifjabb király	ad exercitum regalem proficiscantur cum sex panceratis, qui esse debent sub vexillo nostrae maiestatis	CD IV/3. 206–208. o.
1265	Komárom	~ Buda	VMMS 47–48. o.
1265	Hibe	~ Korpona	VMMS 48–50. o.
1266	*Karakó, Igen (István ifjabb király)	iidem hospites cum quatuor militibus loricatis bene prae-paratis ac decenter armatis, cum totidem equis satis honestis et coopertis ac duobus tentoriis sub nostro vexillo mil[itare et c]um nostris militibus non in societate baronum nostrorum descendere teneantur	UGDS I. 96–98. o.
1266	*Zágráb	<i>nec per se nec per suos ad exercitum, quem nos vel karissimum filium nostrum ... Belam inclitum ducem tocius Sclauonie et Crovacie ... facere contigerit, ire nullatenus ... teneantur.</i>	CDCr V. 401–404. o.

Év	Név (helység)	Katonaállítással kapcsolatos rendelkezés ²⁹	Kiadás
1269	*Iharos)Berény (Béla herceg, bán)	1264 megerősítése	CDCR V. 519. o.
1270	*Bábaszék, Dobronya	1254 megerősítése	VMMS 53. o.
1270	*Korpona	1254 megerősítése	VMMS 54. o.
1270	*Hibe	~ Korpona. 1265 megerősítése	VMMS 54. o.
1271	Győr	<i>...quia paupertas ipsorum hospitem Lauriensium nobis extitit evidenter, de libertate civium Albensium hoc solum excipimus, quod nobiscum vel cum aliquo alio barone nostro exercituare nullatenus teneantur</i>	EFHU III/2. 61–63. o.
1271	Felszász (Szászfalu)	<i>Ad nullum exercitum nostrum ire vel milites mittere teneantur.</i>	<i>Solymosi</i> 1998. 226. o.
1271	*Besztercebánya	1255 megerősítése	VMMS 56–57. o.
1271	*Zólyom	1254 megerősítése	VMMS 57. o.
1271	Szepesi szászok	Cum nos in regno nostro vel extra regnum exercituare vel miliciam exercere coegeri temporis necessitas, ut parati cum quinquaginta viris armatis lanceatis venire teneantur sub vexillo regis viriliter pugnaturi	VMMS 55–56. o.
c.1272	Kolozsvár	De singulis sexaginta mansionibus unum armatum decenter ordinatum ad exercitum nostrum transmittere tenebuntur.	UGDS I. 320. o.
1274	*Korpona	1244 megerősítése	VMMS 59. o.
1274	*Zólyom	1254 megerősítése	VMMS 59. o.
1277	Sopron	sagittarios nostros de villa Luer ... simul cum alia medietate et terris eorum concessimus ad conservationem castris et augmentationem civium	EFHU III/2. 69–70. o.
1279	Vasvár	Ad exercitus quoslibet, ad quos personaliter vadimus, duos milites bene armatos cum equis ductilibus, tentoriis et aliis ornamentis mittere teneantur, qui sub nostro vexillo regali permanebunt.	EFHU III/2. 71. o.
1279	*Dés(vár)	1261 megerősítése	UGDS I. 140. o.
1287	*Besztercebánya	1255 megerősítése	VMMS 67. o.
1291	*Sopron	1277 megerősítése	UBB II. 254–255v
1291	*Dés(vár)	1261 megerősítése	UGDS I. 180 1. o.
1291	*Vasvár	Korábbi szabadságok megerősítése.	EFHU III/2. 90–91. o.
1299	Eperjes, Kisszeben, Sáros	<i>Ad exercitum nostrum generalem seu particularem vel ad congregationem regni nostri generalem venire non cogantur.</i>	VMMS 82–83. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁÚO VIII. Árpádkori új okmánytár VIII. Közzé teszi *Wenzel Gusztáv*. Pest, 1870.
- CD Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera *Georgii Fejér*. Budae, 1829–1844.
- CDCr Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Ed. *Tadija Smičiklas et al.* Tom. I–XVII. Zagrabiae, 1904–1981.
- CDES II. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II. Ed. *Richard Marsina*. Bratislava, 1987.
- DRMH I. Decreta Regni Mediaevalis Hungariae, vol. 1. (1000–1301). Ed. *János M. Bak – György Bónis – James Ross Sweeney*. Idyllwild, 1999.
- DRMH II. Decreta regni mediaevalis Hungariae, vol. 2 (1301–1457). Ed. *János M. Bak – Pál Engel – James Ross Sweeney*. Salt Lake City, 1992.
- EFHU Elenchus fontium historiae urbanae III/2. Ed. *András Kubinyi*. Budapest, 1997.
- Fügedi* 1961/1981. *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 14. (1961) 81–104 o. Újra közölve: *Fügedi Erik*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest, 1981. 238–310., 493–509. o.
- Solymosi* 1998. *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Budapest, 1998.
- Szende* 2011. *Szende Katalin*: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás*. Debrecen, 2011. 23–48.
- UBB Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg II. Bearb. *Irmtraut Lindeck-Pozza*. Graz, 1965.
- UGDS Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I. Bearb. *Franz Zimmermann, Carl Werner*. Hermannstadt, 1892.
- Veszprémy* 1992. *Veszprémy László*: Körmend a középkor hadtörténetében. In: *Veszprémy László – Kelenik József – Hermann Róbert – Bencze László*: Körmend a hadtörténelemben. (Körmendi füzetek.) Körmend, 1992. 7–48. o.
- Veszprémy* 2008. *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Budapest, 2008.
- VMMS Výsady miest a mestečiek na Slovensku I. 1238–1350. Ed. *Lubomir Juck*. Bratislava, 1984.
- Zsoldos – Neumann* 2010. *Zsoldos Attila – Neumann Tibor*: Székesfehérvár középkori kiváltságai. Székesfehérvár, 2010.
- Zsoldos* 2011. *Zsoldos Attila*: II. András aranybullája. *Történelmi Szemle*, 53. (2011) 1–38. o.
- Zsoldos* 2016. *Zsoldos Attila*: Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és hadtörténet-írás határvidékéről. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára, sorozatszerk. *Veszprémy László*.) Budapest, 2016.

Miért „ország”-bíró az országbíró?

Egy-egy tisztség elnevezésének eredete komoly vitákat tud szülni, és nem csak a nyelvészek, hanem a történészek között is. Az utóbbi tudományág képviselőinek az érdeklődése nagyon is érthető: az etimológia tisztázása igen gyakran kihat a tisztség genezise körüli, sokszor írott forrásokkal nem is tisztázható kérdésekre. Általában nem a középkor bevett nyelvének számító latin etimológia szokott problémákat generálni, hanem a forrásokkal sokkalta nehezebben adathozható magyar elnevezés mibenléte. Így került hosszabb viták keresztútjába a „nádor”,¹ az „ispán”,² vagy éppen a „szolgabíró”³ tisztségek magyar elnevezése is.

Az alábbiakban egy olyan középkori eredetű magyar hivatallal szaporítanánk a sort, amelynek a magyar etimológiájával – tudásunk szerint – még nem foglalkoztak mélyebben, pedig az is felvet néhány kérdést. Az országbíróról van szó. A XII. század elején megjelenő tisztség a XIII. század elejétől kezdve a királyi udvar bírójává vált és elsődleges feladata az lett, hogy az udvarba, a király színe elé vitt pereket az uralkodó képében végigvigye.⁴ Az tehát, hogy az „országbíró” miért „bíró”, nem kérdés. De miért „ország”? Hiszen a királyi udvar bírója volt, és latin elnevezései is ezt tükrözték. A XII. század folyamán *curialis comes* névvel illetett hivatal neve az 1210-es évek végétől kezdve alakult át, kezdetben inkább *iudex aule (regie)*, majd *iudex curie (regie)* formára, nagyjából az új funkciójának megjelenésével egy időben,⁵ amelyek tükörfordításban annyit jelentenek, hogy „a (királyi) udvar bírója”. Miért lett mégis a hivatal magyar megnevezése az, hogy „országbíró”?

Ha a középkor folyamán létezett olyan tisztség, amit az „ország bírója” szókapcsolattal fedhetnénk le, akkor az sokkal inkább volt a nádor, mintsem az országbíró. A nádort a XIV. század közepétől kezdve (többnyire) nem a király nevezte ki saját hatáskörben, hanem az országgyűlésen választották, és a szűkebb értelemben vett királyi hatalmat képviselő, és szorosabban a királyhoz kötődő országbíróval ellentétben ő egyszerre képviselte a magyar rendek érdekeit is.⁶ Hogy ezek

¹ Historiográfiai áttekintés: Szőcs 2014. 20–24. o.

² Historiográfiai áttekintés: Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és emlékezet.) Budapest, 1988. 47–51. o. Lásd még: Fodor István: Ispán, nádorispán. *Magyar Nyelv*, 89. (1993) 2. sz. 219–222. o.

³ Zsoldos 1988. 12–17. o.

⁴ Általános intézménytörténeti összefoglalók: Frankl 1863. 130–154. o.; Domokos Bálint: Az országbírói hivatal az Árpádok korában. Dés, 1907.; Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Budapest, 1976.

⁵ Az országbíró latin elnevezéseinek időbeli változására lásd: Frankl 1863. 129–130. o.; Váczy Péter: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. II. k. Budapest, 1938. 56–57. o.; Szőcs Tibor: Miből lett az országbíró? Az udvarispáni tisztségek kialakulása. *Századok*, 151. (2017) 5. sz. 1063–1088. o., itt: 1066–1069. o.

⁶ C. Tóth Norbert: Az ország nádora. In: Középkortörténeti tanulmányok 7. Szerk. Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György. Szeged, 2012. 439–450. o., főként 441., 445–447. o.

után miért nem a nádort hívták „országbírónak”, azon különösképpen nincs mit csodálkoznunk, hiszen kezdetben a nádor is a királyi udvar bírója volt, és csak a XII–XIII. század fordulóján önállósodott.⁷ Magyar neve pedig vélhetően már azelőtt kialakult, hogy a XIV. századtól kezdve felvette volna az „ország” bírójának fentebb ismertetett szerepkörét. Annál érdekesebb, hogy hogyan alakult ki ez az elnevezés egy olyan tisztségviselő esetén, aki tudomásunk szerint jogi értelemben be sem töltötte azt a funkciót, amit a magyar neve takar.

Az ellentmondás az országbírói intézmény első tudományos monográfiájának, Fraknoi Vilmosnak is feltűnt, és ő a probléma igen egyszerű és találó megoldásával állt elő. Szerinte az országbíró a korai időkben „valószínűleg »udvarbíró« vagy »udvari ispán«-nak címezett [magyar nyelven], az »országbíró« elnevezés úgy látszik, csak akkor jöhetett szokásba, midőn Mátyás III. Decretumának 12. tc. által az ország egyik rendes bírójának kijelentett.”⁸

Fraknoi rövid érvelése két fő gondolatból áll. Az egyik, nagyon is jogos feltételezése, hogy az országbírót nem kezdetől fogva hívták így magyar nyelven. Erre alább visszatérünk, de először lássuk a másik, biztosan hibás magyarázatot, amely szerint csak akkor jelent meg az új név, amikor „Mátyás III. Decretumának 12. tc. által az ország egyik rendes bírójának kijelentett”. Az 1471-ben kiadott törvénykezés 12. cikkelyében azonban nincs szó külön az országbíróról, csak általánosan az „országunk bírát” (*iudicibus regni nostri*) említi a szöveg, teljesen más kontextusban.⁹ Hogy Fraknoi részéről véletlen elírásról lehetett szó, mutatja, hogy valamivel később már ő is – helyesen – az 1486. évi (a hagyományos számozás szerint a hatodik) dekrétum, vagyis az úgynevezett „Nagydekrétum” 68. cikkelyéhez kötötte a kérdéses törvényhelyet.¹⁰ Itt felsorolják az ország „rendes bírát” (*iudices ordinarii*), elsőként a nádort, rögtön utána az országbírót.¹¹ Tény, hogy Mátyás 1464. évi dekrétumának 19. cikkelye az „országunk rendes bírát” (*iudices ordinarios regni nostri*) említve még nem sorolja fel az országbírót,¹² de ebből bizonyosan nem következik, hogy e tisztség csak 1486-ban került volna be ebbe a körbe. Az 1464. évi felsorolás, mint maga a szöveg is említi, nem teljes, csak példaszerűen ragad ki tisztségviselőket, például a nádort sem említette, de az alnádort igen. Más törvényhelyekből azonban sejthető, hogy az országbíró (és a nádor) már Zsigmond idején is ebbe a körbe tartozott. E két méltóságviselőt ugyanis felsorolja Zsigmond 1435. évi nagydekrétuma is, bár tény, hogy az eredeti szöveg sehol nem nevezi őket „rendes bírának”,¹³ ez a kitétel csak az artikulus címében található meg (*De iudicibus ordinariis regni et eorum iuramento*),¹⁴ amit viszont csak a későbbi kodifikációk során adhattak a törvényhelynek. Ám egy ennél is korábbi, 1415–1417 körülre keltezhető feljegyzés bizonyosan a rendes bírák között (*secuntur nomina iudicum ordinariorum*) sorolja fel azt a Perényi Pétert, aki 1415 és 1423 között az országbírói méltóságot töltötte be.¹⁵ Egy 1440-ben megerősített törvénygyűjteménybe pedig felvettek a III. András-kori törvényhelyek közé néhány, egyértelműen oda nem illő artikulust is. Ezek keltezése vitatott, de a legvalószínűbbnek az 1400 körüli (szűkebben 1401. évet megjelölő)

⁷ Szócs 2014. 33–49. o.

⁸ Frankl 1863. 130. o.

⁹ DRH 1458–1490. 196. o.

¹⁰ Frankl 1863. 148. o.

¹¹ DRH 1458–1490. 303. o.

¹² DRH 1458–1490. 147. o.

¹³ Vö.: DRH 1301–1457. 261. o.

¹⁴ CJH 1000–1526. 352. o.

¹⁵ DRH 1301–1457. 400. o.; Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. k. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996. 9. o.

datálás tűnik.¹⁶ Itt két cikkelyben is a „rendes bírák” közé sorolták a nádort és az országbíró.¹⁷ Az országbíró „rendes bírák” közé sorolása tehát jóval hamarabb megtörtént, mint Mátyás kora, és itt még csak a dekretális forrásokat vettük számba.

De Fraknoi felvetése még akkor sem állná meg a helyét, ha a névváltozás időpontját visszatolnánk Mátyás kora helyett Zsigmond idejére vagy még korábbra. Ha ugyanis a *iudex ordinarius* kifejezésen a hagyományos, XV. századi értelemben a kúria bíráit értjük,¹⁸ akkor egész egyszerűen nincs értelme annak a kérdésnek, hogy az országbíró mikortól válik azzá, hiszen amióta kiformalódott bírói szerepköre, a királyi kúriától elválaszthatatlan volt a működése. Így az országbíró már akkor is „rendes” bíró volt, amikor a *iudex ordinarius* kifejezés a maga késő középkori értelmében még nem is létezett. A királyi kúria bírójaként tehát aligha lehet a magyar elnevezésének bármi köze ahhoz, hogy akár Mátyás, akár Zsigmond idején az országbíró hivatalosan is a „rendes bírák” közé sorolták törvényileg.

Azonban ettől függetlenül teljesen jogos lehet Fraknoi azon felvetése, hogy az országbíró magyar neve nem mindig ez volt. A kérdés vizsgálatát értelemszerűen a nyelvemlékek számba vételével és időrendbe sorolásával érdemes kezdeni, itt azonban rögtön falba ütközünk. Az „országbíró” kifejezésnek ugyanis nincs (általunk fellelt) középkori előfordulása,¹⁹ a legkorábbi alakok is Mohács utániak (1546: *Nadasdj Tamasnak orzag Byrayanak*; 1546: *magar orzag* [helyesen: *orzag*] *Byraya*; 1559: *orzag byrayual egyetembe*).²⁰ Az egyes tagok külön-külön már viszonylag korán felbukkannak. Az „ország” szó a XII. századtól adatolható (1138: *Vrsag*; 1195 körüli úgynevezett *Halotti beszéd*ben: *uruzagbele*),²¹ a „bíró” pedig a XIV. századtól kezdve²² (megjegyzendő ugyanak-

¹⁶ Engel Pál: Az „1300 körüli” tanácsi határozat keltezéséhez. In: *Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. *Csukovits Enikő*. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok.) Budapest, 2003. 638–648. o. (A további, eltérő eredményeket valló irodalmat is idézve.)

¹⁷ DRH 1301–1457. 390., 395. o.

¹⁸ Lásd: *Geric József*: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. In: *Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. (METEM-könyvek 9.) Budapest, 1995. 248–274. o., itt: 250. o. A kifejezésnek ugyanakkor – mint erre Geric is felhívta a figyelmet – volt ettől eltérő jelentéstartalma is, amit már korábban is használtak. Szécsényi Tamás országbíró például már 1352-ben is „rendes bírának” nevezte önmagát egy oklevelében, érezhetően más jelentéstartalommal (MNL OL DL 96 332.; *Piti Ferenc*: A Vay család berkeszi levéltárának 1342–1382 közötti oklevelei. Különnyomat a Nyíregyházi Jósza András Múzeum LII. évkönyvéből. Nyíregyháza, 2010. 138. sz.). A *iudex ordinarius* kifejezés kialakulásáról és változásairól még nem született részletes tanulmány.

¹⁹ A szó nem szerepel az 1541 előtti magyar levelekben sem, vö.: *Középkori leveleink (1541-ig)*. Szerk. *Hegedüs Attila – Papp Lajos*. (Régi Magyar Levéltár 1.) Budapest, 1991.

²⁰ *Mályusz Elemér*: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. V. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 4. (1926) 94–129. o., itt: 107., 117. o. Régi magyar nyelvemlékek. Kiadta a Magyar Tudós Társaság *Döbrentei Gábor* mint szerkesztő felügyelete alatt. Második kötet II.: Vegyes tárgyú régi magyar iratok. Budán, 1840. 152. o. Vö. még: *Kovács Ferenc*: A magyar jogi terminológia kialakulása. (Nyelvészeti tanulmányok 6.) Budapest, 1964. 139. o.

²¹ TESz II. 1095. Az 1138. évi „dömösi összeírás” vonatkozó adatát lásd: *Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevele. *Magyar Nyelv*, 32. (1936) 3–4. sz. 54–57., 130–135., 203–206. o., itt: 134. o. A Halotti beszéd kiadásá: *Molnár – Simon 1977*. 27. o.

²² *Szamota* 1906. 73. o.; TESz I. 305. o. A szó első előfordulását mindkét szótár az 1306-ra visszavezethető *Byroutelek* helynévben találta meg (az utóbbi az előbbire hivatkozva), ez azonban tévedés. A Szamotánál megjelölt 1359. évi oklevél (MNL OL DL 4841.) valóban tartalmazza a kérdéses helynevet („item Byroutelek, Sythfeu et Puztasagh vocate...”) és tartalmazza a somogyi konvent 1306. évi oklevelének tartalmi átírását is, ám ez utóbbi csak arról szól, hogy Amadé fia Miklós két Ság nevű birtokot szerzett meg 90 márkáért, a Bírótelek helynevet az 1306-os kiadvány nem említette („...demum etiam tempore procedente prefatam possessionem Sagh cum alia possessione similiter Saagh vocata preactum magistrum Nicolaum filium Omodei sub anno Domini millesimo

kor, hogy a szótóvel összefüggésben álló „bírság” már a XII. század végi *Halotti beszéd*-ben is szerepel).²³ A szavak külön-külön előfordulása természetesen nem garantálja, legfeljebb lehetővé teszi azt, hogy akár az Árpád-korra is visszavezethessük a tisztségnevet. Azonban Fraknoi feltételezése szerint a *iudex curie* korai neve inkább „udvarbíró” vagy „udvari ispán” lehetett.²⁴ Mivel a feltételezés logikus (hiszen az országbírót jelölő latin *curialis comes*, illetve *iudex curie/aule* kifejezések tükörfordításán alapszik), ezért e kifejezés magyar előfordulásait is érdemes megvizsgálni, és azt, hogy a szöveg milyen kontextusban használta ezeket a tisztségneveket. Találunk is olyan szövegkiadást, amelyben a korabeli „udvarbíró” szót a kiadója összekötötte az „országbíró” jelentéssel. A XV–XVI. század fordulóján készült, úgynevezett *Guary-kódex*-ben felbukkanó „udvarbíró” (*fara-raho kerál oduarbíraiana*) a szöveg első kiadója, Döbrentei Gábor „iudex curiae regiae”, azaz országbíró formában értelmezte a kiadáshoz fűzött szómagyarázatokban, vagyis szerinte a szöveg írója itt az országbírói tisztségre gondolt, és ezt adta vissza magyarul „fáraó király udvarbírája” formában.²⁵ A kódex az idézett helyen a bibliai Teremtés Könyvében szereplő József-történetet magyarázta, és a kérdéses hivatalt az egyiptomi Potifár (a kódexben: *Futifar*) viselte. A *Vulgata* latin szövegében Potifár egy ízben „magister militum”, más helyen „princeps exercitus” titulussal szerepel (Károli Gáspár magyarázatában mindkétyszer a „testőrök főhadnagya”).²⁶ Hogy a *Guary-kódex* ismeretlen írója miért „udvarbíró” formában magyaráította ezt a tisztséget, nem tudjuk. A késő középkori és XVI. századi udvarbíróknak (előfordul, hogy *iudex curie*, de többnyire inkább *provisor*) az egyes uradalmakban vagy igazgatási egységekben a nevükkel ellentétben nem elsősorban bíraskodási funkciójuk volt, hanem inkább az udvarszervezet igazgatását intézték és alapvetően gazdasági feladatokat láttak el.²⁷ A testőrök vagy aj-tónállók felett legfeljebb áttételes hatalmuk lehetett, nem közvetlen felettesi. Így tény, hogy egy latinul „magister militumként” jelzett tisztségnev magyarázatok az „udvarbíró” kifejezés legalábbis furcsa, az azonban bizonyos, hogy itt a kódex írója a megnevezéssel nem az országbírói tisztségre akart utalni, ahogy Döbrentei sugallta, hiszen a késő középkori országbíróknak sem volt „magister militum”-jellegű funkciója. Ezen kívül van egy egészen direkt forrásunk is arra nézve, hogy a XVI. század legelején az „udvarbíró” elnevezés nem az országbírói tisztséget takarta. A hatvani országgyűlésről készült 1525. évi német nyelvű feljegyzés a *iudex curiae regiae* (országbírói) tisztséget „*Landtrichter ampt*” formában, mintegy tükörfordítással ültette át németre, míg a provizori tisztséget „*Vdwarbyro ampt*”-ként.²⁸ Vagyis az utóbbi magyar terminus a kortárs szemléző számára sem az országbírói tisztség megfele-

CCC^{mo} sexto a magistris Stephani filio Ipoliti, Matia et Matheo filiis Grisogoni, Symone et Marco filiis Petri ex consensu Prynth filii Prynth et Dominici filii Jacobi commetaneorum et vicinorum suorum vigore dictarum patentium litterarum predicti conventus Symigiensis pro nonaginta marcis cum omnibus privilegialibus munitentis regum prescriptorum [ti. IV. Béla, V. István és IV. László] et aliorum pretio perpetuo comparasse” – Az oklevél nem szerepel az Anjou-kori Oklevéltár II. kötetében.). A kérdéses helynév Kont Miklós nádor – 1359-ben szintén tartalmilag átvitt – pápens levelében bukkan fel, amit az 1358. július 9-i *generalis congregatió*-ja kapcsán adott ki (vö.: MNL OL DL 4841.).

²³ *Molnár – Simon* 1977. 27. o., vö.: TESz I. 306. o.

²⁴ *Frankl* 1863. 130. o.

²⁵ Régi magyar nyelvemlékek. Kiadta a Magyar Tudós Társaság *Döbrentei Gábor...* mint szerkesztő felügyelete alatt. Negyed kötet... első osztály: Góry Sziromirat-codex. Budán, 1846. 24., 88. o.

²⁶ *Móz.* 1. 37. 36. és 39. 1.

²⁷ *Kubinyi* 1964. 69–70. o.; XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. I–II. k. Szerk., bev. *Kenyeres István*. (Fons könyvek 2.) Budapest, 2002. Itt: I. k. 47–49. o.

²⁸ *Kubinyi* 1964. 69. o.; 15. jegyz.

lője volt. Az „udvarbíró” kifejezésnek ezen kívül több más XV–XVI. századi magyar előfordulása is van,²⁹ de egyik helyen sem az országbírói hivatalra utaltak vele.

Az országbírókat tehát biztosan nem „udvarbíróknak” nevezték magyarul a késő középkorban. Az 1540–1550-es évekből való kora újkori adatok időbeli közelsége, továbbá az 1525. évi *Landrichter* szó tükörfordításként való értelmezése megengedi azt a feltételezést, hogy már a XV. században is „ország(-nak) bírāja” vagy valamilyen hasonló formában nevezték a tisztség betöltőjét, azonban az korántsem biztos, hogy ez kezdettől fogva, már az Árpád-korban is így volt. Azt is elég nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy *legalább* egyszer változnia kellett a magyar kifejezésnek is, hiszen a tisztséghez kezdetben nem kötődött bírói funkció, nevének második tagját tehát biztosan később kapta. A sokkal jobban adathozható latin terminológia, mint fentebb utaltunk rá, a XIII. század első harmadában alakult át, ekkortól csatlakozott az új névalakhoz a „bíró” (*iudex*) megnevezés. Igen valószínű, hogy a latin nyelvű terminológiai változást a párhuzamosan használt magyar névalak is követte, tehát – noha nyelvemlékek híján ezt egzakt módon nem lehet bizonyítani – a „bíró” szó korabeli alakja szintén a XIII. század első harmadának végén kerülhetett bele a névbe. De mikortól szerepel ott az „ország-”, és vajon ebben a kontextusban mit jelent?

A kérdés megválaszolásához nem hagyhatunk figyelmen kívül két ténytet. Egyrészt az egyes bevett nevek, tisztségnevek igen konzervatívak szoktak lenni és sok esetben akkor is használatban maradnak, ha eredeti jelentésük elhalványul vagy átalakul. Erre egy kézenfekvő példa a szintén a XIII. században (noha annak az utolsó harmadában) létrejövő hivatal, a „szolgabíró” megnevezése. A „szolga-” előtag legvalószínűbben arra a segédszerepre utal, miszerint ők az ispán mellett „szolgáló” bírók voltak, ahogy a kifejezés ebben az értelemben feltűnt a XVII. század elején is bizonyos helyeken. Azonban a kora újkorban a „szolga” szó ezen értelme már zavaró volt (az ilyen értelemben újonnan létrejövő tisztségnevek hamarosan ki is koptak a használatból),³⁰ de a megyei szolgabírák illetén való elnevezése mégis megmaradt. Mindezt egyedül a kifejezés meggyökeresedésével és általában véve a konzervatív terminológiahasználattal magyarázhatjuk. Egy késő középkori, kora újkori nemes számára magától értetődő volt, hogy az *iudex nobilium* (szó szerinti: „nemesek bírāja”) tisztség – szintén nemesi származású – betöltőjét szolgabíróknak „kell” hívni, holott a nyelvi ellentmondás a későbbi évszázadokban nem csak hogy érezhető, de a nemesi öntudat szemszögéből nézve egyenesen dehonosztáló lehetett. A másik tényező pedig, amit érdemes figyelembe venni, hogy miután az 1270-es évekre a latin *iudex curie* terminológia kizárólagossá vált, onnantól kezdve legfeljebb töltelékiszavakat csatoltak a tisztséghez (*regis, regie*, vagy a király konkrét nevét stb.), vagy éppen hagytak el, de az idézett „mag” többé már nem változott a XIX. századig, a latin hivatali nyelv megszűnéséig bezárólag. Bármi is volt tehát az országbíró jogköre és funkciója, a hivatalosnak számító latin alak neve nem változott az évszázadok folyamán, ami szintén arra utal, hogy a bevett terminológiák sokkal konzervatívabbak voltak annál, semhogy egy-egy jogkört érintő törvényi változás, a funkciók kibővülése vagy éppen szűkülése komoly „átnevezési hullámokat” indítson el. Mindezek alapján úgy véljük, a legkézenfekvőbb azt feltételezni, hogy a magyar terminológia a latin terminussal egy időben és azzal összhangban változott, így a nevét a XIII. század folyamán kaphatta. Mivel, mint láttuk, az egyes szavak külön-külön visszavezethetőek a XII. századig, így e feltételezésnek nyelvészeti értelemben vett akadálya nincsen (noha bizonyítéka sem). Ez esetben viszont az „ország” szót is ebben a korai kontextusában kell értelmeznünk.

A kérdéses szónak ekkoriban más jelentése is volt, nem csak „határok által kijelölt politikai-területi egység” értelemben használták. Az „úr” szó származékaként létrejövő „*uruzag*~ország”

²⁹ *Szamota* 1906. 1026–1027. o.

³⁰ Minderre lásd: *Zsaldos* 1988. 17., 19. o., 47. jegyz.

jelenthetett az uralkodó hatalma alatt álló szűkebb és tágabb egységet is.³¹ A kérdés egyébként a Szent Istvánhoz köthető úgynevezett *Intelme*k egy igen gyakran idézett (és vitatott), az idegenek befogadásáról szóló mondata miatt a magyar kutatás homlokterébe is került. Jelesül a hagyományosan szintén „ország” vagy „királyság” értelemben fordítható *regnum* szónak milyen jelentésárnyalatai lehettek a XI. században.³² Arra már többen is rámutattak, hogy a *regnum* ugyanúgy jelenthetett szűkebb és tágabb uralmi kört, végső soron átvitt értelemben a király környezetét, az udvart is,³³ mint ahogy a korabeli magyar megfelelője, az *uruszág* szónak is volt szűkebb és tágabb jelentése. Nem mellesleg a XII–XIII. század fordulóján a latin *regnum* szót magyarul éppen az *uruzag* szóval adták vissza, legalábbis a *Halotti beszéd* szóhasználata erről tanúskodik.³⁴ Ha tehát a tisztségnevében a magyar terminológiai változás is a latinnal közel egy időben, a XIII. század első felében zajlott le, akkor az első tagként felbukkanó *ország*- szót tekinthetjük egy ekkor még létező jelentésében „a király szűkebb uralmi környezete” értelemben is, amely így a latin névben felbukkanó *aula* vagy *curia* szavakkal rokonítja. Mivel az *uruszág*~*ország* szó e jelentése később eltűnt, ezért tűnhetett úgy, mintha a magyar „országbíró” és a latin „iudex curie” elnevezés nem fedné pontosan egymást, holott (a XIII. század eleji jelentésbeni viszonyokat figyelembe véve) valójában tükörfordításai egymásnak.

Nyelvemlékek nélkül természetesen nem lehet bizonyítani, hogy az „országbíró” visszavezethető lenne a XIII. század elejéig. Azonban a tisztségnevek használatának fentebb kifejtett konzervativizmusa, továbbá az országbíró latin nevének XIII. század óta kvázi-változatlan formája mégis megengedheti azt a feltételezést, hogy ebből az időszakból eredeztethessük. Ebben az esetben választ kaphatunk arra is, hogy mi az oka annak az ellentmondásnak, hogy a királyi udvar bíróját országbírónak nevezték: valójában nincs is ellentmondás, a két kifejezés a XII–XIII. századi nyelvhasználat alapján megfeleltethető egymásnak. A látszólagos ellentét később keletkezett, amikor az *uruszág* szó szűkebb uralmi területet (tulajdonképpen a királyi udvart) jelölő jelentése kikopott a nyelvből. Az országbírót tehát legvalószínűbben azért hívják az „ország” bírójának, mert a királyi udvar bírója volt.

³¹ TESz II. 1095. o.

³² Legújabb historiográfiai áttekintése: *Halmágyi* 2014. 231–233. o.

³³ *Vekerdi József*: Regnum unius linguae. Megjegyzések az *Intelme*k új fordításához. *Századok*, 138. (2004) 2. sz. 495–499. o., itt: 495–496. o.

³⁴ *Halmágyi* 2014. 235. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- CJH 1000–1526. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár I. 1000–1526. évi törvénycikkek. Ford. és jegyz. Nagy Gyula – Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen, magyarázatokkal és utalásokkal ellátta Márkus Dezső. Budapest, 1899.
- Döbrentei* 1840. Régi magyar nyelvemlékek. Kiadta a Magyar Tudós Társaság *Döbrentei Gábor* mint szerkesztő felügyelete alatt. Második kötet, II.: Vegyes tárgyú régi magyar iratok. Budán, 1840.
- DRH 1301–1457. Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Collectionem manuscriptam *Francisci Döry* additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt *Georgius Bónis – Vera Bácskai*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11.) Budapest, 1976.
- DRH 1458–1490. Decreta Regni Hungariae 1458–1490. *Francisci Döry* collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt *Georgius Bónis – Geisa Érszegi – Susanna Téke*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 19.) Budapest, 1989.
- Frankl* 1863. *Frankl [Fraknói] Vilmos*: A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése. Pest, 1863.
- Halmágyi* 2014. *Halmágyi Miklós*: Mi és ők. Azonosság és idegenség az első évezred fordulóján. Szeged, 2014.
- Kubinyi* 1964. *Kubinyi András*: A budai vár udvarbírói hivatala, 1458–1541. Kísérlet az országos és a királyi magánjövendelmek szétválasztására. *Levéltári Közlemények*, 35. (1964) 1. sz. 67–98. o.
- MNL OL DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár.
- Molnár – Simon* 1977. *Molnár József – Simon Györgyi*: Magyar nyelvemlékek. Budapest, 1977.²
- Szamota* 1906. Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte *Szamota István*. Szerk. *Zolnai Gyula*. Budapest, 1906.
- Szócs* 2014. *Szócs Tibor*: A nádori intézmény korai története 1000–1342. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5.) Budapest, 2014.
- TESz I–III. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. k. Főszerk. *Benkő Loránd*. Szerk. *Kiss Lajos – Papp László*. Budapest, 1967–1976.
- Zsoldos* 1988. *Zsoldos Attila*: A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. *Levéltári Szemle*, 38. (1988) 4. sz. 12–19. o.

Az első magyarországi szentté avatásokról

A magyar történeti kutatásban mindig is előtérben álló Árpád-kor egyik legjelentősebb eseménye volt az 1083. évben bekövetkező hazai szentté avatások sorozata. Szent László király (1077–1095) több szenttel gazdagította a nyugati kereszténységet, és ma már tudjuk, hogy államalapító elődje, Szent István király (1000/1001–1038) oltárra emelésével új európai szenttípust kezdeményezett.

A szentté avatások (kanonizációk) a keresztény vértanúk, majd a példaszerű életet élő hitvallók haláluk utáni tiszteletéből (kultuszából) alakultak ki a IV. századra. Kezdetben spontaneitás jellemezte őket, a nép által tanúsított szent hírnév, illetve a kultuszban részesített sírjánál, ereklyéinél történő, a szentség mivoltát igazoló csodák elegendőek voltak a tisztelethez. Mindezt püspöki jóváhagyás is követte. A folyamat kezdeténél általában megkeresték, majd megtalálták a szentté avatandó személy sírját (*inventio*), ezt követően a főpap felemelte (*elevatio*) a szent csontjait, és új nyugvóhelyre vitte át (*translatio*), mindezt követte az ereklyék leválasztása után a sírba helyezés (*depositio*), majd az intézményesült tisztelet (*cultus*), a szentté avatást övező irodalmi tevékenység (*viták*, azaz legendák írása), ünnepnap kijelölése, templomoknak, oltároknak a szent tiszteletére való szentelése (*patrociniumok*).¹

A magyar kereszténység több irányból kezdett el fejlődni, a Kárpát-medencét elfoglaló pogány magyarság erdélyi törzse, a gyulák irányította néprész Bizáncból indította el a térítését a X. század közepén, a dunántúli súlypontú Árpádok pedig német segítséget vettek igénybe és a 970-es években engedték be a latin szertartást követő missziókat.² Ma már tudjuk, hogy igazi lendületet csak az államalapítással egy időben, az 1000. év után kapott a keresztény hit átvétele, ekkor alakították ki a világi egyházszervezetet (tíz egyházmegye, közöttük két érsekség),³ létrehoztak jópár Szent Benedek-rendi apátságot a szerzetesközösségeknek,⁴ biztosították a törvényi háttérrel a kereszténység meggyökereztetéséhez⁵ és a XI. század folyamán nyugat-európai főpapokat, papokat

¹ A szentté avatások történetére magyar nyelven újabban lásd: *Kovács Gergely*: Vég nélkül. Szentté avatás régen és ma. Budapest, 2014.; *Klaniczay Gábor*: Szentté avatás (kanonizáció) és *Uő*: Szentisztelet (szentkultusz). In: Magyar művelődéstörténeti lexikon (középkor és kora újkor). Főszerk. *Köszeghy Péter*. I–XIV. k. Budapest, 2003–2014. Itt: XI. k. 132–135., 135–147. o.

² *Györffy György*: István király és műve. Budapest, 1977., 2000.³ 67–81. o.

³ *Thoroczkay Gábor*: Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. In: *Uő*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. (TDI-Könyvek 9.) Budapest, 2009. 33–50. o. (Első megjelenése: Szent István és az államalapítás. Szerk. *Veszprémy László*. [Nemzet és emlékezet.] Budapest, 2002. 482–494. o.)

⁴ *Szovák Kornél*: Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. *Takács Imre*. Pannonhalma, 2001. 35–47. o.

⁵ *Závodszky* 1904. 141–156. o.; *ÁKIF* 46–77. o. Lásd még: *Mikó Gábor*: A „szent királyok törvényei”. A kora Árpád-kori törvények fennmaradásának története. *Századok*, 150. (2016) 319–340. o.

hívtak be több hullámban az országba.⁶ A politikai viharoktól távolról sem mentes évszázadban az egyházat is komoly megrázkódások érték, ezek közül a legpusztítóbb a két pogánylázadás (1046, 1061) volt – főleg az első okozott súlyos károkat a hazai kereszténységnek.⁷

Az 1050–1070-es évek magyarországi trónharcaiban a hatalmat 1046-ban megszerző I. András király családja maradt alul, idősebbik fia, Salamon 1081-ben végül lemondott a trónról. András öccse, Béla herceg (később I. Béla király) fiainak, I. Gézának és különösen Szent Lászlónak az uralkodása egy hosszabb nyugalmi időszak kezdetévé váltak a Magyar Királyság történetében. A Szent István által kialakított állam- és egyházszervezet ekkor megszilárdult, a folyamatos társadalmi változások (kóborlások, tolvajlások, szabad társadalomelemek szolgává válása) is a királyi hatalom ellenőrzése alá kerültek.⁸ – Ez a tágabb történeti háttér az 1083. évi szentté avatásoknak.

A legfontosabb oltárra emelt személy az államalapító király volt. A magyar történetírás sokat tárgyalt a kanonizációk indítékait és célját. László király legitimálni kívánta hatalmát, amelyre igencsak szüksége lehetett a tróntól megfosztott Salamon életében, azonkívül a világegyháznak is fel kívánta mutatni a magyar kereszténység példaképnek állítható első képviselőit, mártírjait. István királlyal új szent-típus jelent meg az egyházban: a csak állam- és egyházszervező tevékenységéért tisztelt, de vértanúhalált nem halt királyé.⁹ Szentéletrajzai is apostol-, azaz egyházszervező szerepét hangsúlyozták, bizonyára nem függetlenül attól, hogy a királyok egyházak feletti jogait a XI. század végi pápaság már kétségbe vonta.¹⁰

Bár néhány magyarországi legenda valamilyen fokú pápai közreműködésről (apostoli levél, pápai követség, római zsinat) is beszél a szentté avatásoknál,¹¹ ma már valószínűbb, hogy ez az országában még egyházfői szerepet is betöltő László király önálló kezdeményezése volt.¹² A helyi püspöki-zsinati szentté avatást támaszthatja alá, hogy fennmaradt forrásaink szerint a pápák még a XII. század elején sem ismerték el István szent mivoltát,¹³ valamint az a ismert adat is ezt

⁶ Német volt As(e)rik-Anasztáz, az egyik első esztergomi érsek, olasz Szent Gellért csanádi püspök, francia (vallón) pedig Leodvin bihari püspök. *Veszprémi László: Anastáz, valamint Uő: Asztrik; Szegfű László: Gellért, Szent; továbbá Uő: Leodvin.* In: KMTL 42., 68., 231., 406. o.

⁷ *Szegfű László: Pogánylázadás.* In: KMTL 550–551. o.

⁸ *Györffy* 1984. 893–940., 1667–1671. o.

⁹ *Klaniczay* 2000. 122–124. o.

¹⁰ *Gerics József: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. Magyar Könyvszemle, 97. (1981) 178., 187. o.*

¹¹ A Hartvik-féle Szent István-legenda az államalapító kanonizációjánál beszél pápai levélről (SRH II. k. 433. o.; ÁKÍF 335. o.), míg a Gellért-legendák már egyenesen római zsinatról és pápai követről tesznek említést a vértanú püspök szentté avatása kapcsán (SRH II. 479., 506. o.; ÁLI 72., 94. o.).

¹² A szakirodalom a XIX. század második felétől vitatkozik a pápai beavatkozás lehetőségéről, ekkor Mátyás Flórián és Karácsonyi János tagadták a pápai közreműködés lehetőségét, míg Pauler Gyula vallotta, a közelmúlt kutatásában pl. Györffy György és Makk Ferenc helyeselte a szentszéki közreműködést. *Györffy* 1984. 907–908., 911–914., 1668. o.; *Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196).* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged, 1996.² 119–122. o. Tagadta viszont Gerics József és Klaniczay Gábor: *Gerics József: Szent László uralmának vitás kérdései a krónikában és a legendában.* In: *Gerics* 1995. 140. o. [Első megjelenése: *Aetas*, 1994. 1. sz. 28–35. o.]; *Klaniczay Gábor: Szentté avatások.* In: KMTL 635–636. o. A mérvadó nemzetközi kutatás sem számol ma már pápai beavatkozással, erre lásd: *Otfried Krafft: Papsturkunde und Heiligsprechung. Die päpstliche Kanonisationen vom Mittelalter bis zur Reformation. Ein Handbuch.* (Archiv für Diplomatik. Beiheft 9.) Köln–Weimar–Wien, 2005. 74. o., bár olykor még szóba hozzák VII. Gergely szerepvállalását, erre pedig lásd: *Vincenzo Criscuolo – Daniel Ols – Robert J. Sarno: Le cause dei santi. Sussidio per lo studium.* Città del Vaticano, 2011. 161. o.

¹³ II. Orbán 1096. évi levele Istvánt csak vallásos fejedelemként (*religiosi principis*), II. Paschalis pápának a panonhalmi apáthoz küldött episztolája pedig csupán boldog emlékezetű jámbor uralkodóként (*beate memorie Stefani pii regis*) emlegette. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Edendo operi praefuit Georgius Györffy.* I. (1000–1131). Budapestini, 1992. 317., 333. o.

gyámolítja, miszerint VII. Gergely, a nagy reformpápa 1081-ben, az akkor a német birodalomhoz tartozó Metz püspökéhez írott levelében tagadta a királyok szentségének lehetőségét.¹⁴ Azt sem szabad elfelejteni, hogy Rómát éppen 1082–1084 között a pápával szemben álló IV. Henrik német uralkodó ostromolta folyamatosan, majd el is foglalta, így különösebb római szentszéki cselekményre, cselekvésre VII. Gergelynek ekkor lehetősége sem volt.¹⁵ E három tényező szinte kényszerítő erővel zárja ki a pápaság tényleges közreműködésének lehetőségét. A szentté avatások ugyanis csak a XIII. század első harmadának végére kerültek kizárólagos pápai hatáskörbe, addigra szabályozta az egyetemes egyházjog pontról pontra az eljárást, a XI. század végén tehát a helyi aktusok is teljességgel érvényesnek számítottak.¹⁶ A hazai szentté avatások esetében ugyan a magyarországi kútfők említést tettek a római egyházfő közreműködéséről, ám ezt minden bizonnyal nemzetközi elismertetésük, hitelesítésük céljából tették.

A szentté avatást az 1092. évi szabolcsi zsinathoz¹⁷ hasonló országos egyházi gyűlésen (szinduson) határozhatták el, miként azt a kisebbik Szent István-legendá sejteti,¹⁸ az oltárra emelést a fehérvári bazilikát (prépostságot) ekkor felügyelő esztergomi érsek végezhette el. István király kanonizációjáról röviden kisebbik legendája is megemlékezik,¹⁹ részletes leírást azonban csak az 1100 körül keletkezett Hartvik-féle életírás ad. Elbeszélése alapján az események a következőképpen rekonstruálhatók. Különösebb kultuszelőzménye nem volt István szentté avatásának, a legendák túl sok csodáról nem számolnak be. László király viszont 1083. augusztus 15-re gyűlést hívott össze Fehérvárra a szentté avatás céljából, és ide hívta a gyógyulni vágyó betegeket is. Háromnapos imát és böjtöt tartottak, majd megpróbálták az államalapító sírkövét elmozdítani, ami nem sikerült. Egy bökénysomlyói apáca, Karitás tanácsára kiengedték fogságából a volt királyt, Salamont. A könyörületes cselekedetet követően már el tudták mozdítani a sír fedelét. Augusztus 19-én este és éjszaka számos csodálatos gyógyulás történt a bazilikában, ahol a király is jelen volt. Augusztus 20-án újfent László és a püspökök jelenlétében felbontották a sírt, és István folyadékban úszó maradványait gyoicsokba szedték, majd ezüst ereklyetartókban helyezték el a szent hamvakat.²⁰ 1083 folyamán vagy után épülhetett fel a régészettudomány képviselői által feltételezett kultuszhely és oltár a sír felett, ahová átkerülhettek István földi maradványai az úgynevezett ereklyesírba.²¹ Érdemes megemlíteni egy ritkán említett tény: István király 1083. évi szentté avatását (pontosabban csodatételeit) nemcsak a XI. század utolsó harmadában írt magyarországi legendái, hanem egy korabeli jelentős német történetíró, Konstanzi Bernold is feljegyezte.²²

¹⁴ Das Register Gregors VII. Ed. *Erich Caspar*. Tom. I–II. (Monumenta Germaniae Historica. Epistolae selectae II.) Berolini, 1920–1923. 558–559. o.; *Gerics József*: Politikai és jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely korában. In: *Gerics* 1995. 157. o. (Első megjelenése: *Athleta Patriae*. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk. *Mezey László*. [Hungaria Sacra I.] Budapest, 1980. 111–134. o.)

¹⁵ *Székelgyörgy*: VII. Gergely. (Életek és korok.) Budapest, 1984. 300–347. o.

¹⁶ *André Vauchez*: Sainthood in the later Middle Ages. Cambridge, 1997.; *Erdő Péter*: Szent Erzsébet kanonizációs eljárása és a korabeli egyházjog. In: *Uő*: Jog az egyház hagyományában és életében. Budapest, 2016. 425–452. o. (Első megjelenése: *Történelmi Szemle*, 58. [2016] 1–22. o.)

¹⁷ *Závodszky* 1904. 157–165. o.; ÍF (1050–1116) 146–161. o. Lásd továbbá: *Jánosi Monika*: A Szent László-kori zsinati határozatok keletkezéstörténete. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica*, 96. (1992) 3–10. o.

¹⁸ SRH II. 400. o.; ÁKÍF 313–314. o.

¹⁹ Uo.

²⁰ SRH II. 432–435., 436–437. o.; ÁKÍF 334–340. o.

²¹ *Kralovánszky Alán*: Szent István székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. In: Szent István és kora. Szerk. *Glatz Ferenc* – *Kardos József*. Budapest, 1988. 166–172. o.

²² *Albinus Franciscus Gombos*: Catalogus fontium historiae Hungaricae. Tom. I–IV. Budapest, 1937–1943. Itt: I. k. 413. o.; ÍF (1050–1116) 205. o.

A szent király jobb kezét azonban nem találták meg nevezetes gyűrűjével együtt. A *Hartvik-legendá* leírása szerint Merkúr, a fehérvári bazilika kincseiért felelős őrkanonok egy látomás keretében jutott a jobb kéz birtokába és azt a vezetésére bízott Bihar megyei családi monostorába, a későbbi szentjobbi apátságba vitte.²³ Manapság inkább arra gondolnak, hogy Merkúr a sír egy korábbi felnyitásakor vihette el a karereklyét. Akárhogyan is történt, 1084-ben László király jóváhagyta a relikvia bihari őrzőhelyét, ünnepnapot jelölt ki számára, birtokokkal és szolgáló népekkel látta el és fából való monostort építtetett. Néhány évtizeddel később Álmos herceg kőből épült apátságot emeltetett, ahol egészen a XV. századig őrizték az államalapító jobb kezét, majd az apátság hanyatlásakor visszakerült az ereklye Székesfehérvárra.²⁴

Nehezebb magyarázatot találni István másodszülött, felnőttkort is megélt fia, Imre herceg november 4-i szentté avatására, amely egy újabb fehérvári zsinaton történhetett meg. Imréről meglepően kevés híradás maradt fent: 1007 táján születhetett, a rejtélyes „oroszk hercege” címet viselte, (talán) egy bizánci hercegnővel kötött házasságából nem született gyermeke, majd fiatalon vadászbaleset (egy vaddisznó) áldozata lett.²⁵ A szentté avatás indítéka itt első pillantásra nem olyan nyilvánvaló, mint István király vagy az alább tárgyalandó Gellért püspök esetében. Később, a XII. század folyamán a papi nőtlenség propagálására használták fel személyét, legendáját is a század közepén írták meg. Imre szentté avatásának valószínű oka azonban a következő lehetett: a magyar krónika 69. és 63. fejezetében az Imre hercegről adott jellemzés, a Szent István-féle Intelmeken és a nagyobbik István-legendán²⁶ alapuló imrei éreynkatalógus²⁷ alkalmas (*idoneus*), meg nem koronázott uralkodót helyez előtérbe, ez pedig tulajdonképpen Szent László karakterének leírásával azonos.²⁸ Egyszerűbben szólva: a krónika idealizált Imre-portréja a szöveg keletkezésekor uralkodó királyban, Lászlóban öltött testet. Mindez tehát elvezethetett Imre, a lászlói példakép szentté avatásához.²⁹

Imre szerepét az is kiemelte, hogy más Árpád-házi családtag oltárra emelésére nem nagyon volt lehetőség. László király-elődei – mint például I. András – politikai okokból nem tűnhettek megfelelőnek, Gizella királyné, Szent István egyházgyarapító hitvese pedig Németországban halt meg, így hazai kanonizációja akkor szóba sem kerülhetett. Akármint is történt, a szent herceg legendája csak egy csodáról tud Imre fehérvári sírjánál, Konrád német nemes esetéről, aki ott szabadult meg halálos vétkétől.³⁰ Az esemény végső soron a valóságban is megtörténhetett, de leírásának motívumai inkább egy ma már nem ismert, lotaringiai eredetű hagiográfiai munka fel-

²³ SRH II. 438–439. o.; ÁKÍF 341–342. o.

²⁴ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. k. Budapest, 1963–1998. Itt: I. k. 668–669. o.

²⁵ Zsoldos Attila: *Szent Imre herceg*. In: *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére, születésének ezredik évfordulója alkalmából*. Szerk. Kerny Terézia. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai I.) Székesfehérvár, 2007. 20–23. o.

²⁶ SRH II. 627.; 392., 383., 387. o., ÁKÍF 139–140.; 297–298., 282., 289–291. o.

²⁷ SRH I. 319., 312. o.; ÁKÍF 377., 369. o.

²⁸ Bollók János: *Szent Imre alakja középkori krónikáinkban*. In: *Philologia nostra*. Bollók János összegyűjtött tanulmányai. Szerk. Mészáros Tamás. (Antiquitas – Byzantium – Rerascencia IV.) Budapest, 2013. 191–205. o. (Első megjelenése: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Fügedi Erik. Budapest, 1986. 61–75., 309–313. o.)

²⁹ Klaniczay 2000. 119. o.

³⁰ SRH II. 457–459. o.; ÁLI 66–67. o.

használatát valószínűsítik.³¹ Imre szentté avatása után sírjánál is kultuszhely és oltár létrehozását feltételezik.³²

A harmadik 1083 nyarán (már július 25-én) szentté avatott személy Gellért csanádi püspök volt. Az államalapítás korában Velencéből Magyarországra került tudós itáliai bencés szerzetest, akit a hagyomány Imre herceg nevelőjeként tartott számon, 1030-ban nevezték ki a hatalmas marosi (csanádi) egyházmegye élére. Ez a dél-magyarországi régió korábban Szent István leg-hatalmasabb ellenfele, Ajtony és törzse kezében volt, és óriási munkát adott első püspökének. Mindazonáltal Gellért Magyarországon írta vagy legalábbis fejezte be *Elmélkedés* (*Deliberatio*) című teológiai-filozófiai értekezését (egy adott bibliai helyhez fűzött értelmezését),³³ amelyben utalt az István király utáni évek trónproblémáira, az egymást váltó királyok (Orseolo Péter, Aba Sámuel) korának vitás kérdéseire is. Gellért püspök 1046-ban részese volt az Árpádok Vazul-ágát képviselő András és Levente hercegek hazahívásának, azonban még abban az évben a kirobbanó pogánylázadás áldozata lett a mai Budapest területén. Állítólag Pesten temették el, holttestét csak 1053 után szállították át püspöki székhelyére, Csanádra.

Gellértnek is több, a szám szerint kettő legendája született, a nagyobbik rendkívül részletes képet ad tevékenységéről, azonban máig vitatott, hogy ebből mely híradások tekinthetők hitelesnek a XI. századra, hiszen az életrajzból kiderül: mai formáját későn, a XIV. században nyerte csak el.³⁴ Mindenesetre a legendák csodás gyógyulásokról számolnak be csanádi sírjánál. Oltárra emelését szentéletrajzai szerint a Maros menti püspöki székhelyen Szent László és a herceg (bizonyal öccse, Lampert) jelenlétében ötödik utóda, Lőrinc püspök végezte.³⁵ A fentebb kifejtettek értelmében a Gellért-legendákban is szóba hozott pápai közreműködés e kanonizációnál is szinte bizonyosan kizárható, tehát ez is helyi, püspöki-zsinati szentté avatásnak minősíthető. Gellértnek, a Szent István-i kor legismertebb püspökének kanonizációja teljességgel érthető volt mind a kortársak, mind a kései utókor számára: az államalapítás-kori egyházat és annak térítő tevékenységükért olykor életüket adó vezetőit tisztelték meg vele.³⁶

Hagyományosan az 1083. évhez kapcsolják az úgynevezett zabori remeték, a lengyel származású András-Szórárd és Benedek szentté avatását. Egyelőre hagyjuk függőben kanonizációjuk időpontjának kérdését, de ha ténylegesen 1083-ban zajlott le, akkor július 16–17-én történhetett meg a nyitrai Szent Emmerám-bazilikában. Nyitra ekkor még nem volt püspöki székhely (csak a XII. század elején vált azzá), az esztergomi érsek egyházmegyéjében feküdt, tehát az oltárra emelést a fehérvári aktusokhoz hasonlóan az ország első főpapja végezhette. A két remete az államalapítás korában élt, a zabori bencés apátság tagjai voltak, de – legalábbis legendájuk leírása, sugalmazása szerint – az ókeresztény keleti remetékhez hasonló aszketikus, elkülönült életet folytattak. Először Szórárd, majd három évvel később – gyilkosság következtében – Benedek hunyt el. Temetésük a nyitrai Emmerám-templomban történt. Tiszteletük hamar elterjedt a környéken,

³¹ Bácsyati Dániel: Az Imre-legendá Konrád-csodájának hagiográfiai forrásai. *Magyar Könyvszemle*, 130. (2014) 141–162. o.

³² Szabó Zoltán: A szentté avatott Imre herceg kultuszhelyének kérdése a székesfehérvári prépostság Nagyboldogasszony templomában. *Műemlékvédelmi Szemle*, 6. (1996) 2. sz. 5–52. o.

³³ Elmélkedés. Gellért, a marosi egyház püspöke a három fiú himnuszáról. Kiad., ford. Karácsonyi Béla – Szegfű László. Szeged, 1999. (Részletes bibliográfiával a Gellért-kutatásokról.)

³⁴ Horváth János: A Gellért-legendák forrásértéke. *Az MTA I. Osztályának Közleményei*, 13. (1958) 21–82. o.

³⁵ SRH II. 478–479., 506. o.; ÁLI 72–73., 93–94. o.

³⁶ Gellértnek modern életrajza nincsen, a legrészletesebb, mára már jócskán elavult munka róla: Karácsonyi János: Szent Gellért csanádi püspök élete és művei. Budapest, 1887. Pályájának újabb, de rövid összefoglalása: Szegfű László: Gellért püspök munkássága. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerk. Kristó Gyula. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27.) Budapest, 2001. 119–128. o.

majd igazán az 1060-as években vett lendületet. Megjegyzem: Nyitra ekkor a hercegség (dukátus) legfontosabb központja volt, amelynek élén az akkor uralkodó Salamon király legidősebb unokatestvére, Géza állt.³⁷ 1064-ben Mór pécsi püspök, a XI. század közepének legtekintélyesebb hazai főpapja Szórárd vezeklőjét Géza hercegnek ajándékozta, illetve ezt közvetlenül megelőzően elkészítette legendájukat, amely így az első Magyarországon írott szentéletrajzzá vált.³⁸ Feltűnő, hogy a két remete életírása így évtizedekkel 1083 előtt már rendelkezésre állt.

Miért tehető kérdésessé, hogy valóban 1083-ban avatták-e őket szentté? Négy vonatkozó adatot, illetve megfontolást sorolnék elő. Először azt említeném, hogy az 1083 táján keletkező nagyobbik Szent István-legendája a következőképpen ír róluk: „Egyikük, az András nevű, hitvallói érdeméért az angyali kar tagjai közé vétetett, amint az Úr őrajta keresztül véghezvitt csodajelei tanúsítják, a másik pedig, Benedek, Krisztusért kiontott vére által nyerte el csodálatosképpen a koszorút”.³⁹ Elképzelhetőnek tartom, hogy a legenda a szentté avatott remetékről emlékezett meg ilyenformán, hiszen András-Szórárdról mint hitvallóról (*confessor*), Benedekről pedig mint vértanúról (*martyr*) szól, s ez a szentek két középkori alaptípusát jeleníti meg. Másodsorban: az 1092. évi szabolcsi zsinat egyedül az ő tiszteletüket nem rendeli el, István király, Imre herceg és Gellért püspök ünnepét a hazai egyházban ezután már kötelező volt megülni.⁴⁰ Ez is egy 1083-tól eltérő kanonizációs időpontot sejtet. Harmadikként azt a tényt említeném, hogy a magyar történetírás egyik legkorábbi darabja, a vagy egy bencés apátságban, vagy a fehérvári prépostságban vezetett úgynevezett *Pozsonyi Évkönyv* 1083-nál kizárólag István, Imre és Gellért szentté avatását jegyzi fel, a két zabori remetét nem írja.⁴¹ (Szent Lászlóhoz kapcsolja viszont kanonizációjukat a király XII–XIII. század fordulóján keletkezett szent-legendája, de ez a kútfő nem említi az 1083. évet!)⁴² Negyedik okként azt említeném, hogy szentkultuszuk sohasem vált országossá, mindig a Felvidék nyugati részére (valamint Dél-Lengyelországra) korlátozódott, amely újólágy egy eltérő szentté avatási dátumot, az országos súlyú 1083. évi kanonizációktól eltérő időben bekövetkező szakrális cselekményt sejtet.⁴³

Természetesen nem tehető kérdésessé, hogy a két remete szentté avatása is valamikor a XI. század utolsó évtizedeiben történt meg, hiszen már 1092-ben egy liturgikus könyv, a hagyományosan hahótinak (esetleg az újabb kutatások alapján: dömsöinek) nevezhető Szent Margit-szakramentárium tartalmaz hozzájuk intézett könyörgéseket.⁴⁴ A fentiek értelmében azonban élhetünk a gyanúperrel: oltárra emelésük valamikor már 1083 előtt, talán Géza nyitrai hercegsége

³⁷ *Makk Ferenc*: Hercegség. In: KMTL 261. o. A hercegség urainak és a két remete tiszteletének kapcsolatára lásd még: *Kosztai László*: Remeték a 11. századi Magyarországon. *Aetas*, 23. (2008) 1. sz. 42–55. o.

³⁸ *Saints of the Christianization age of Central Europe (Tenth–Eleventh century) – Vitae sanctorum aetatis conversionis Europae Centralis (Saec. X–XI)*. Ed. *Gábor Klaniczay*. (Central European Medieval Texts 6.) Budapest–New York, 2013. 325–338. o.; *ÁKÍF* 229–237. o.

³⁹ SRH II. 382. o.; *ÁKÍF* 280. o.

⁴⁰ *Závodszy* 1904. 164. o.; *ÍF* (1050–1116) 159. o.

⁴¹ SRH I. 126. o.; *ÍF* (1050–1116) 339. o.

⁴² SRH II. 521. o.; *ÍF* (1050–1116) 350. o.

⁴³ Kultuszukról: *Sólymos Szilveszter*: Szt. Zoerard-András (Szórárd) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon. (METEM-könyvek 16.) Budapest, 1996.

⁴⁴ *Klaniczay* 2000. 120. o. A Benedekhez és András-Szórárdhoz intézett könyörgéseket lásd: *Veszprémy László*: Legkorábbi hazai sacramentariumaink. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Szerk. *Szelestei N. László*. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 3.) Budapest, 1989. 134. o., 20. jegyz. A Szent Margit-szakramentáriumra és dömsöi eredetére legújabbán lásd: *Uhrin Dorottya*: Antiochiai Szent Margit legkorábbi magyarországi kultusza. Álmos herceg egyházalapításai és a Szent Margit-szakramentárium. *Magyar Könyvszemle*, 133. (2017) 13–31. o.

(1064–1074) vagy rövid királyi uralma (1074–1077) idején, illetve László 1083 előtti uralkodási időszakában történhetett meg.

Akár három, akár öt szenttel gyarapították is Szent László és a magyar püspökök 1083-ban a nyugati egyházat, az év mindenképpen szimbolikus jelentőségűvé vált a magyar történelemben (és különösen az egyháztörténelemben). Azonfelül, hogy a késői utókor számára a hazai világi hatalomgyakorlásban egy jó pár évtizedig tartó konszolidációs szakasz elejét jelzi, elsősorban mégiscsak a Magyar Királyság akkori lakói számára az egyházszerzés egyfajta lezárultát, a pogány múlt végleges maga mögött hagyását jelképezte, és mint láthattuk, kivitelezői István király oltárra emelésével új uralkodószent-modellt is teremtettek Európában. Kutatói szemmel azt is igen lényegesnek kell mondanom, hogy a kanonizációkat övezően megszülető, történeti adatokat bőven elének táró István- és Gellért-legendák pedig a XI. századi magyar történelemről való tudásunk legjavát tartalmazzák.⁴⁵

RÖVIDÍTÉSEK

ÁKÍF	Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. <i>Kristó Gyula</i> . (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged, 1999.
ÁLI	Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk. <i>Érszegi Géza</i> . Budapest, 1983.
<i>Gerics</i> 1995.	<i>Gerics József</i> : Szent Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. (ME-TEM-könyvek 9.) Budapest, 1995.
<i>Györffy</i> 1984.	<i>Györffy György</i> : Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Szerk. <i>Bartha Antal</i> . Magyarország története I/2. Budapest, 1984.
ÍF (1050–1116)	Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. <i>Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor</i> . (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged, 2006.
<i>Klaniczay</i> 2000.	<i>Klaniczay Gábor</i> : Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Budapest, 2000.
KMTL	Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század. Főszerk. <i>Kristó Gyula</i> . Szerk. <i>Engel Pál – Makk Ferenc</i> . Budapest, 1994.
SRH I–II.	Scriptores rerum Hungaricarum. Edendo operi praefuit <i>Emericus Szentpétery</i> . I–II. k. Budapestini, 1937–1938.
<i>Závodszy</i> 1904.	<i>Závodszy Levente</i> : A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: a törvények szövege. Budapest, 1904.

⁴⁵ Az 1083. évi kanonizációk korábbi irodalmából elsősorban: *Klaniczay* 2000. 114–120. o.

A katonai felderítés és hírszerzés bizánci és keleti frank forrásai a honfoglalás és a kalandozások korában

Bevezetés

A honfoglalás történetének tanulmányozása során kevés és tartalmában korlátozott terjedelemben találkozhatunk olyan tanulmányokkal, amelyek céltudatosan vizsgálják őseink hírszerző és felderítő tevékenységét, annak céljait, módszereit és eredményességét, pedig ezek figyelembe vételével a rendelkezésre álló forrásokban leírt események bővebb összefüggésekben értékelhetők.

A katonai felderítés és hírszerzés egyidejű a gazdasági és politikai érdekeket katonai erővel érvényre juttató fegyveres erők létrejöttével. A magyarság korai történelmének szakaszaiból nem rendelkezünk olyan írásos dokumentumokkal, amelyek őseink lebediai és etelközi tartózkodásának katonai tetteivel együtt járó felderítő (hírszerző) tevékenységéről szólnak. Azonban ismert az a nomád társadalom, amelyben a legeltető-vándorló életforma szükségszerűen ötvözte az akkori gazdálkodást és általában az életvitelt a katonai tevékenységekkel. Ismerjük még a fegyveres küzdelem törvényszerűségeit, melyek a kor fegyveres erőinek ereje, fegyverzete, mozgékonyága stb. által determináltan érvényesültek. Ilyen törvényszerűség, hogy sikeres hadjáratot nem lehet folytatni az ellenségről és a földrajzi viszonyokról rendelkezésre álló hiteles információk nélkül. Ezt a feladatot a régmúlt időkben is elsősorban a felderítés hajtotta végre.

Hogy a vizsgált kor katonai vezetése milyen nagy jelentőséget tulajdonított a hírszerzésnek, bizonyítja a X. század második felében író ismeretlen bizánci szerző. *A hadügyről* című munkájának a *Vezetőkről és a kémekről* című alfejezetében írja: „Nagyon hasznosak a kémek igazmondásai maguk is, mert behatolván az ellenséges földre, pontosan megismerik az ellenfél dolgait, és azoknak, akik küldték őket, feltárhatják. A domestikosnak és végeken lévő hadvezéreknek nemcsak a bolgárok ellen lehet kémeket alkalmazni, hanem a többi szomszédos nép ellen is, így Besenyőországban, Turkiában és Oroszországban is, hogy azok szándékaiból semmi se legyen ismeretlen számukra.”¹ – Mindezen, általánosság-tartalmukban igaz megállapításokon túl léteznek eleink katonai felderítő (hírszerző) tevékenységér vonatkozó – konkrét, illetve burkolt megjelenési formában föllelhető – feljegyzések.

Katonai felderítés a honfoglalás korának bizánci dokumentumaiban

A honfoglalás kori katonai felderítő tevékenységről szóló legkorábbi ismert írásos feljegyzések VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–913) *Taktika* című művében olvashatók. Megjegyzései a Duna mentén élő törkök (magyar törzsszövetség) harceljárásaira és harcrendjére vonatkoznak. Bölcs Leó *Taktikájának* türk vonatkozásait ugyan Maurikios katonai kézikönyvéből (*Strategikon*) aktualizálta, amely 600 körüli avar és türk sztyepei lovas-nomád hadviselést² írta le, azonban sok és lényegi változtatást nem kellett tennie. Ennek oka, hogy az eltelt mintegy 300 év alatt a már kifor-

¹ *Moravcsik* 1984. 73. o.

² *Szádeczky-Kardos Samu*: Az avar történelem forrásai I. Szeged, 1992. 82–84. o.

rott sztyepei lovas harcmód nem módosult lényegesen, hiszen nem következett be jelentős változás sem a fegyverzetben, sem a mozgékonyágban (manőverező képességben). Így a magyarokról leírt és a felderítéssel kapcsolatos maurikios-i tapasztalatok elfogadhatóak voltak a 890-es évekre is. Ezen tapasztalásokat támasztották alá, honfoglaló őseinkről a bolgárok elleni háborúban (bizánci szövetségben) szerzett bizánci megfigyelések: „Hiszen meglehetősen tapasztalásból tanultuk ezt meg, mikor szövetségesként használtuk fel őket a bolgárokkal szemben...” – olvashatjuk.³

Az továbbiakban a császár türk felderítésre vonatkozó tapasztalásait idézem. A 47. paragrafusban a következőket írja: „A türkök törzsei fürkészők és szándékaikat rejtegetők...”⁴ A 48. paragrafusban így folytatja: „Ügyesen kilesik a kedvező alkalmakat, és ellenségeiket nem annyira karjukkal és haderejükkel igyekeznek leverni, mint inkább csel, rajtaütés és a szükségességben való megszorítás útján.”⁵

A 47. és a 48. paragrafusokban olvasható „fürkészők” jelző és az „ügyesen kilesik” állítás a felderítőt jellemző fontos tulajdonságok, a felderítő alapvető ismervei, az akkori katonai szemlélet elengedhetetlen velejárója volt. Tudatos felderítő tevékenységre vonatkozik, ami aktuális információk megszerzésére irányult. Úgy gondolom, hogy a türkök ilyenén jellemzése, e tulajdonságaik kiemelése nem véletlen és általában a sztyepei nomád népekre jellemző. Azt, hogy mégis megemlíti Bölcs Leó ezeket a tulajdonságokat, a 43. paragrafusban indokolja: „Csupán a bolgárok és kívülük még a türkök népe fordít gondot az egyöntetű hadrendre. Így a többi skytha népnél nagyobb erővel vívják a közelharcot, és egy főnek az uralma alatt állnak.”⁶ Márpedig a hadrendet gondosan felállítani úgy, hogy annak következményeként hatékonyan vívják a közelharcot, csak eredményes felderítést követően lehetséges.

Idézem és értelmezem a *Taktikában* előforduló, közvetlenül a türkök katonai felderítésével kapcsolatos további észrevételeket és utalásokat:

– az 54. paragrafusból: „Őrseiket messzire, sűrűn egymás mellé helyezik el, nehogy egykönnyen rajtaütés érje őket.”⁷

– A 60. paragrafusból: „Ha pedig valamely üldözött ellenségük megerősített helyre menekül, azon vannak, hogy pontosan kipuhatólják, hogy mind a lovak, mind az emberek miben szenvednek hiányt, s mindent elkövetnek, hogy ezekben való megszorítás útján ellenfeleiket kézre kerítsék...”⁸

– A 72. paragrafusból: „Az őrsöket a hadrend négy oldalán bizonyos távolságokban fogja felállítani.”⁹

Ezekből az utalásokból kiolvashatók olyan ma is bevett katonai felderítő tevékenységek, mint a csapatok nyugvásának és menetének fedező biztosítása (54. paragrafus), az ellenség gyenge (erős) oldalának felderítése (60. paragrafus), a harctevékenység felderítő biztosítása (72. paragrafus).

További felderítési eljárás-ként tarthatjuk számon az idegen testőrségben zsold-szolgálatot vállalókat. Erre is rendelkezünk bizánci példával. Philotheos, Bölcs Leó testőrtisztje (főkarhordozó) feladatul kapta, hogy a császári ünnepek bankettjeire rendezze a protokolláris ülésrendet, azaz határozza meg, kiket és milyen rendben kell a lakomaasztalokhoz ültetni. *Klétorogion* című könyvét (899) Bölcs Leó hivatalos szabályozásnak nyilvánította. Ebben azt olvashatjuk, hogy „Az alsóbb

³ Moravcsik 1984. 17. o.

⁴ Moravcsik 1984. 18. o.

⁵ Moravcsik 1984. 19. o.

⁶ Moravcsik 1984. 18. o.

⁷ Moravcsik 1984. 19. o.

⁸ Moravcsik 1984. 20. o.

⁹ Moravcsik 1984. 22. o.

asztalokhoz meg vannak híva a tribunusok, a vicariusok (börtönőr parancsnokok, illetve tisztek), és a testőrség idegen népekbeli tisztjei, mint türkök, kazárok és a többiek, szám szerint 54 fő.”¹⁰

A bizánci forrásokat értékelve megállapíthatjuk, hogy a katonai felderítés vonatkozásában – néhány konkrét hivatkozástól eltekintve – többségük az elvi általánosítás szintjén mozog.

Felderítő és hírszerző tevékenység a latin nyelvű keleti-frank forrásokban

A latin nyelvű keleti-frank források jóval konkrétabban említik az őseink katonai cselekedeteiben megragadható felderítő tetteket. A *Fuldai évkönyvekre* hivatkozva Herwig Wolfram úgy véli, hogy a morvák 882–884 évi háborúskodását a keleti-frank birodalommal 881-ben felderítők vagy nyilasok nyitják meg, akiket Szvatopluk a Dunán túlról küldött a Karoling Pannóniába. Őket a morvakkal kapcsolatosan *speculatores*-ként említik (később ez lett a magyar határőrök neve).¹¹ Az évet és a részvételt megerősíti a *Salzburgi évkönyv* bejegyzése: „...az első csatát a magyarokkal vívták Weniánál [azonos lehet Béccsel], a másikat a kabarokkal Culmiténél [nem beazonosítható hely, egyes feltevések szerint Kollmitz]...”¹²

Herwig Wolfram értékelését további példák is alátámasztják. A 899 évi itáliai hadjáratot megelőző évben a magyarok egy lovas csapata hadszíntér felderítést hajtott végre Itáliában. A felderítő csapat a cremonai püspök, Liudprand *Antapodosis (Visszafizetés)* című feljegyzése szerint: „...miután a Brenta folyó mellett felütötték kis sátraikat és ponyváikat, három napig kémeket küldenek szét, hogy megszemléljék a földnek fekvését és a nép sokaságát, vagy ritkaságát.”¹³ Hogy mennyire becsülték meg ezeket az adatokat, bizonyítják a 899/900 évi itáliai hadjárat sikerei.

Felderítés erőszakos végrehatására utal a *Hildesheimi Évkönyv* 893. évi bejegyzése, miszerint 893-ban a magyarok megtámadták a bajorokat.¹⁴ A bejegyzés történelmileg is értelmezhető, mert a támadás összefüggésbe hozható a Keleti-frank birodalom részét képező, Pannónia elleni 894. évi morva–magyar támadással, annak előkészítő részeként értékelhető.

Hadszíntér erőszakos felderítésről tudósít a *Fuldai Évkönyv* 895. évnél közölt bejegyzése, miszerint „Az avarok [magyarok] megtámadták a bolgárok határait, de azok megelőzvéen őket seregük nagy részét megsemmisítették.”¹⁵ Az évkönyv bejegyzését úgy értékelem, mint a bolgárok elleni hadjáratot (bizánci szövetségben, 895-ben) megelőző, annak érdekében nagy valószínűséggel 894-ben végrehajtott erőszakos felderítést.¹⁶

Diplomáciai küldetésben folytatott hírszerző (felderítő) tevékenységről a *Fuldai Évkönyvben* a 900. évnél található bejegyzés, amely Arnulf császár halálát (keleti frank király 887–899, császár 896–899) követően, az örökös Gyermek Lajos királynál (900–911) megjelenő magyar küldöttséget értékeli: „Követeiket csalárdul békét kérve a bajorokhoz küldték annak a területnek a kikémlelése céljából. Ez – fájdalom – a szenvedések kezdetét... hozta Bajorország számára. Ugyanis váratlanul erős csapattal és igen nagy haddal az Enns folyón túl ellenségesen Bajorországra törtek...”¹⁷

¹⁰ Kristó 1995. 95. o.

¹¹ Herwig Wolfram: A magyarok és a frank–bajor Ostmark. *Történelmi Szemle*, XLIII. (2001) 1–2. sz. 128. o.

¹² Kristó 1995. 209. o.

¹³ Kristó 1995. 211–216. o.

¹⁴ Hermann István: Az Annales Hildesheimenses magyar vonatkozású feljegyzései a 9–10. század fordulójáról. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk. Róna-Tas András. (Magyar Őstörténeti Könyvtár.) Budapest, 2001. 179. o.

¹⁵ Kristó 1995. 190. o.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Kristó 1995. 192. o.

A követség feladatát Aventinus is ezzel megegyezően értékelte: „A magyarok tehát a hetedik évben azután, hogy Daciát elfoglalták, amint megtudták, hogy Arnulf császár meghalt és az ország oly sok, egymással viszálykodó fejedelem között részekre szakadt... elhatározták, hogy megtámadják Pannóniát... Hogy pedig ezt könnyebben és szerencsésebben véghezvihessék, Cusala... jeles követségét küldte Lajoshoz és szomszédaihoz, a bajorokhoz, ezeket megbízva azzal, hogy mindent alaposan kémleljenek ki, Bajorország fekvését, lakosainak szokását...”¹⁸

A hírszerzési adatok felhasználását bizonyítja, hogy a törzsszövetségi vezetés 900-ban alkalmasnak tartotta a kialakult katonapolitika helyzetet egy nagyléptékű, területfoglalási szándékkal indított hadjáratra az Ostmark¹⁹ ellen.

Widukind vesztfáliai szerzetes *Szász történet* című munkájában több helyen megemlékezik a magyarokról. Az augsburgi kalandozó hadjáratot megelőzően, Ottó királlyal kapcsolatosan írja: „És amikor július elseje táján bevonult Szászországba, szembetalálkozott a magyarok követeivel (954), akik látszatra a régi hűség és jó viszony kedvéért látogatták őt meg, valójában azonban – mint egyesek tartották – azért, hogy szemügyre vegyék a polgárháború alakulását (953-ban Ottó király veje és fia fellázadt ellene). Miután néhány napig magánál tartotta, majd némi szerény ajándékkal ellátva békésen elbocsátotta őket, azt hallotta testvérének, a bajorok hercegének hírnökeiktől, hogy: »Íme, a magyarok szerte szétáradva megrohanják határaidat, és eltökélték, hogy küzdelemben bocsátkoznak veled.«²⁰ – Ez esetben a magyarok számára rejtve maradt a német belpolitikai változás, miszerint a királyi hatalom javára befejeződött a hatalmi átrendeződés. A 954 során megszerzett tapasztalatok helytelen értékelése vezetett a 955. évi példátlan nagy létszámú, elbukott kalandozás elindítására.²¹

A forrásokból tehát arra következtethetünk, hogy a magyar követek olyan fontos információkra tettek szert, mint az ország belpolitikai helyzete (a központi akarat hiánya, széthúzó, vetélkedő fejedelemségek), a bajorok és szomszédjaik viszonya, csapatok felvonultatására alkalmas útvonalak, a harcok megvívására előnyös körzetek, a lakosság szokásai és hangulata stb.

Widukind *Szász történetében* Madarász Henrik német királyról (919–936) emlékezve írja, hogy az visszaütötte a magyarok követeinek kérését szokásos ajándékukért, ezért kénytelen volt a Szászországra tört magyar csapatokkal felvenni a harcot. A szászok a tübingiaiakkal összefogva győzedelmeskedtek az „avar” (magyar) csapatok egy része felett (932-ben), de „...a keleten visszamaradt seregnek ugyanakkor tudomására jutott, hogy a király nővére... a szomszéd városban lakik, aranyban és ezüstben roppant nagy vagyonnal rendelkezik. Ezért akkora erővel kezdték ostromolni a várost, hogy el is foglalták volna, ha az éjszaka nem korlátozza látásukban a harcolókat. De mert ezen éjszakán szereztek tudomást társaik sorsáról és az erős sereggel ellenük vonult király megérkezéséről is... táborukat hátrahagyva, szokásuk szerint hatalmas tűz és füstjelek révén összevonták a szétszóródott csapatokat.”²² A történet vége, hogy a magyarok visszavonultak. Nem is ezért idéztem ezt az epizódot, hanem azon érdekes momentumáért, ami elődeink hírszerzési módszereinek színességére utal. Ugyanis az idézetben nem saját tapasztalásról lehet szó, hanem szóbeli információ megszerzéséről. Elképzelhető, hogy a nyelvet ismerők, felfigyelve a lakosság körében közzajon forgó mendemondára, és/vagy fogoly kikérdezés során, megismerték

¹⁸ Kristó 1995. 272. o.

¹⁹ Az Ostmark területén nagyjából a mai Ausztria Enns folyójától keletre eső területeit értem.

²⁰ Kristó 1995. 224. o.

²¹ *Veszprémy László – Torma Béla Gyula: A Lech mezei csatához vezető út. Magyar kalandozók német földön 954-ben. Hadtörténeti Közlemények, 128. (2015) 1. sz. 13–30. o.*

²² Kristó 1995. 222. o.

a zsákmányolás egyik fontos és gazdag forrását, amelyről úgy döntöttek, hogy érdemes kísérletet tenni megszerzésére.

A Sankt Gallen-i bencés monostor Ekkehard nevű szerzetese örökítette meg a magyarok 926-ban ide irányuló portyáját, többször említve a felderítőket: „Azok [a magyarok] pedig sűrűn küldtek felderítőket, hogy igen alaposan átkutassák az erdőket és valamennyi rejtekhelyet, s várták őket, mi hírt hoznak.” Később újból említi őket: „...az erődítmény irányában fekvő erdőben a felderítők hirtelen kürtjel és nagy kiáltozás közepette sietve közelegtek. Jelentették, hogy fegyveres csapatokkal megerősített erőd található közelükben. A férfiak... ahogyan csak tudtak, s gyorsabban, mint bárki hinné, harcra készen csatasorba álltak, ahogy szoktatták őket... Miután értesültek az erőd adottságairól, hogy tudniillik nem lehet megostromolni... a Konstanzába vezető úton eltávoztak.”²³ – Az idézetben a portya és csapatmozgás felderítő biztosítását örökítette meg színesen Ekkehard. Fontos momentum a forrásoknak a felderítő adatok gyors és több utas eljuttatása a döntéshozó parancsnokhoz, valamint a felderítő adatok értékelése utáni gyors döntéshozatal.

A keleti-frank források értéke a konkrétságukon túl azért is fontos, mert alátámasztják a bizánci források általános megállapításait.

Csaták és a katonai felderítés

Widukind az augsburgi csata (955) egyik részletét az alábbiak szerint jegyezte fel: „...a magyarok ugyanis semmit sem késlekedve átkeltek a Lech folyón, és a hadsereget megkerülve az utolsó légiót (nyolcadik) kezdték el nyilaikkal nyugtalanítani, majd hatalmas kiáltozások közepette rohamot indítottak, s miután egyeseket levágtak, másokat foglyul ejtettek, a légió többi fegyveresét – a teljes mállhat hatalmukba kerítve – megfutamították. Hasonló módon támadtak a hetedik és hatodik légióra, s miután többségüket szétszórták, azok is megfutamodtak.”²⁴ – Az idézetből kiolvasható a magyarok váratlan, meglepetésszerű támadása, az ellenség védtelen utóvéd csapatai ellen. Ez pedig csak úgy valósulhatott meg, hogy a csatát megelőzően és közben őseink aktív felderítést folytattak, mégpedig Ottó király seregeinek felvonulási útvonalai mentén és később a harcrend mélységében. Ma ezeket a feladatokat speciálisan felkészített erők, a mélységi felderítők hajtják végre.

A forrásokból további három – többé-kevésbé kielégítően dokumentált – olyan csatát említek, melyek elfogadható értékelésében a felderítés is nyomon követhető, nevezetesen a 900. évi Ostmark elleni támadást,²⁵ a brentai csatát (899)²⁶ és a pozsonyi csatát (907).²⁷

A fent (más összefüggésben) már említett Ostmark elleni támadást (900) részletesen feljegyezte a *Fuldai évkönyv*, az előzőekben idézett követjárás folytatásaként: „Ugyanis váratlanul erős csapattal és igen nagy haddal az Enns folyón túl ellenségesen Bajorországra törtek úgy, hogy 50 mérföldnyi hosszúságban és szélességben tűzzel-vassal gyilkolva és pusztítva egy nap alatt mindent megsemmisítettek. Amint ezt megtudták a túlnan élő bajorok, a fájdalomtól ösztökélve elhatározták, hogy ellenük sietnek, de ezt a magyarok előre megtudván rablással szerzett zsákmánnyal visszatértek oda, ahonnan jöttek, övéikhez Pannóniába.”²⁸ – Ismét jól működött őseink

²³ Kristó 1995. 249–250. o.

²⁴ Kristó 1995. 224–225. o.

²⁵ Kristó 1995. 192. o.

²⁶ Torma Béla: Csata a Brenta folyónál, 899. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. (2008) 2. sz. 431–433. o.

²⁷ Torma – Veszprémy 2008. 92–149. o.

²⁸ Kristó 1995. 192. o.

felderítése, nem bocsátkozva harcba kitértek a bajorok elől, és zsákmányukat mentve visszatértek Pannóniába.

Tetten érhető őseink felderítése a brentai csatában, amikor a túlerőben lévő ellenség észleléséről és a Berengár-csapatok erejéről egy akár 200 főt számlálható felderítő csapat²⁹ hírvivői a lehető legrövidebb idő alatt szállították az információt a portyázó különítmény vezetőjéhez (parancsnokához), hiszen a döntő csata kedvező körülményeinek megteremtéséhez rövid idő alatt csapdába csalásra alkalmas csatamezőt kellett találni. Közben a csapat nagyobb része halogató harctevékenység³⁰ késleltette az ellenség előnyomulását.

Végül, a pozsonyi csatát³¹ illetően a meglepés szándékával fölvonuló bajorokat ért hatalmas veszteséget is csak a támadó szándék időbeni felderítésével lehet magyarázni. A pozsonyi csatával érkeztünk el a gyepűnek a felderítésben betöltött szerepéhez. 907-ben a gyepűvel felderítő erőinek időben végrehajtott előrejelzése tette lehetővé a törzsszövetség sikeres ellenintézkedéseinek foganatosítását Gyermek Lajos keleti-frank király támadó serege ellen. Az csata tanulságai alapján a gyepű rendeltetése a felderítésben, riasztásban és a határvédelem szervezett egységében foglalható össze. A felderítés a határvédelem része volt, és sem a fogalmak, sem a mögöttük ma ismert tartalom akkor még nem vált szét.

A forrásokban nem találtam utalást a felderítés szervezeti elkülönülésére. Egyértelműen tetten érhető azonban a céltudatosan folytatott tevékenység. Véleményem szerint a könnyűlovas nomád harceljárás felderítő biztosítására a rendelkezésre álló állományból a mindenkor felderítési (hírszerzési) feladatra a legrátermettebbeket, a legfelkészültebb, nagy tapasztalattal rendelkező harcosokat válogatták ki.

A felderítők neve

Nem ismerjük, hogy ősi nyelvünkben hogyan nevezték a felderítő katonát, vagy a felderítő csapatot. A latin források az *exploratores* és a *speculatores* szavakkal illették a felderítőket és kémeket.³² Az előzőekben idézett, a 898-as itáliai erőszakos felderítésben részt vett magyar csapatra is az *exploratores*, tehát felderítő kifejezést használta a szerző. A *Fuldai Évkönyv* a 881-ben a morvák által Pannóniába küldött (nyilas) felderítőket *speculatores*-ként említi.

A gyepű jelentősége fennmaradt a kalandozások után is. Ebben továbbra is fontos szerep jutott a gyepűvel telepített felderítőknél. Ezzel magyarázható, hogy a későbbi latin nyelvű leírásokban az *exploratores* és a *speculatores* szavak a határőr jelentésben fordulnak elő.³³ A fontos nyelvemlékeinket tartalmazó *Besztercei szójegyzék* megadja a latin *explorator* szó magyar fordítását. Eredeti rögzített formájában *kemlew*-nek íródott.³⁴

²⁹ Göckenjan 2001. 60. o.

³⁰ Torma Béla Gyula: A kalandozó magyarok logisztikája. In: A hadtáp volt maga a fegyver. Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről. Budapest, 2013. 179–180. o.

³¹ Torma – Veszprémy 2008. 22–27. o.

³² Göckenjan 2001. 63. o.

³³ Uo.

³⁴ Jakubovich Emil – Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. 265. o.

Befejezés

A magyar katonai felderítés történetének vizsgálata önmagában is fontos, hiszen hadtörténelmünk szerves része. Mégis öncélúnak lehetne tekinteni, ha csak a vonatkozó történelmi dokumentumok egy csokorba gyűjtésére és egyes részek magyarázatára korlátozódna. Azonban ha őseink katonai felderítésével kapcsolatos ismereteinket összevetjük a kor történéseivel, nagyobb biztonsággal értékelhetjük a néha lazán fogalmazó kútfőket és ezzel tovább gazdagíthatjuk ismereteinket a honfoglalás és kalandozások koráról.

RÖVIDÍTÉSEK

- Moravcsik* 1984.   *Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Budapest, 1984.
- Kristó* 1995.   *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk. *Kristó Gyula.* Szeged, 1995.
- Torma – Veszprémy* 2008.   *Egy elfeledett diadal. A 907 évi pozsonyi csata.* Szerk. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László.* Budapest, 2008.
- Göckenjan* 2001.   *Hansgerd Göckenjan: Felderítők és kémek. Tanulmány a lovas nomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról.* In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás.* Budapest. 2001. 57–66. o.

A honfoglalás előtti dunántúli víz- és helynevek azonosításáról

A Dunántúlról és a Dráva–Száva közéről sok tucat a honfoglalás előtti földrajzi tulajdonnevet ismerünk. Ezek többségét római,¹ kevesebbet a Karoling-kori források őriztek meg. A kora középkorban csak néhány, korábban nem adatolt és nem azonosított földrajzi név tűnik fel (*Bolia*, *Scarniunga*, *Aqua Nigra* víznevek).² A római kori településnevek túlnyomó többségét az útikönyvek tartalmazzák, amelyek ritkán tüntetik fel a település minőségét³ (*colonia*, *municipium*, *civitas*, *castra* stb.): az *Itinerarium Antonini*⁴ és a *Tabula Peutingeriana*⁵ a közlekedésben fontos útállomásokat nevezik meg. Az itinerariumok útvonalait korábbi adatok alapján a Kr. u. 280-as években állították össze;⁶ a későbbi névváltoztatásokat nunc és qui et szavakkal jelölték.⁷ A Tabula térképét szintén java császárkori adatok alapján végleges formában az IV. században készítették és az V. században kiegészítették. Mindkét útikönyv ismert volt a Karoling-korban,⁸ és az *Itinerarium* valamilyen kéziratát használták is.⁹ A Szentföldre induló burdigalái zarándok a 340-es években összeállított útvonalleírása az *Itinerarium Antoniniben* feljegyzett Poetovio és Singidunum közti állomásokat ismétli. Kétségtelenül helyszíni tapasztalatok alapján készítette, mert feltüntette, hogy *civitason*, *mutatió*n vagy *statió*n utazott keresztül.¹⁰ A ravennai névtelen geográfus az itinerariumokból ismert állomáshelyeket állította össze a Karoling-korban.¹¹

Claudius Ptolemaios műve kevesebb földrajzi nevet tartalmaz, és ezeknek egy részét (a népneveket természetesen nem) az itinerariumok nem sorolják fel.¹² A IV. század végén készült biroda-

¹ Lásd: *Finály Gábor*: Nomenclator et indices. Budapest, 1912.; *Graf András*: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. (Dissertationes Pannonicae, 5.) Budapest, 1936.; *Höring, Emil*: Die geographischen Namen des antiken Pannonien. (Inaugural-Diss.) Heidelberg, 1950., *Anreiter, Peter*: Die vorrömischen Namen Pannoniens. (Archaeolingua, ser. minor, 16.) Budapest, 2001.

² *Iordanes*: *Getica*, LII 268., LIV 277.

³ Például az *Itinerarium Antonini* afrikai és a Romából Alexandriába vezető hosszú út egyes szakaszain, Észak-Itáliában (1235, 1–29, 2) és az út dél-pannóniai szakaszának városi rangú településeinél (129, 6–121, 5).

⁴ *Cuntz* 1929.

⁵ *Levi – Levi* 1967., *Weber, Ekkehard*: *Tabula Peutingeriana*, codex Vind. 324. Kommentar. Graz, 1976.

⁶ *Tóth* 2006. 39–44. o.

⁷ Például: 138, 5: *Bizantio qui et Constantinopoli*, 331, 6–7: *Inipara sive Pyrsoali nunc Maximianopoli*.

⁸ *Lieb* 1974. 31–33. o.

⁹ *Koller, Hinrich*: *Mons Comagenus. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 71. (1961) 237–245. o.

¹⁰ *Itinerarium Burdigalense*, 561, 4–562,7. (*Cuntz* 1929.)

¹¹ *Tóth, Endre*: *Provincia Valeria Media. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 41. (1989) 197–226. o.

¹² *Pannonia Superiorban* (Ptol. II. 14): *Chertobalus*, *Rispia*, *Vinundria*, *Bononia*, *Carrodunum*, *Valina*, *Vacantium*, *Tarsium Visontium*. Ptolemaioshoz lásd: *Fehér Bence – Kovács Péter*: *Korai földrajzi írók – a római hódítás kora.* (Fontes Pannoniae Antiquae I.) Budapest 2003. 71–79. o. (A vonatkozó részt Fehér Béla írta.)

lomszervezeti kimutatás, a *Notitia Dignitatum*¹³ szintén számos településnevet tartalmaz, amelyek igazgatási centrumok és katonai állomáshelyek voltak. Többségük ismert az Itinerariumokból. Az enciklopédikus és történeti munkák szerzői egyes eseményekkel kapcsolatban jóval kevesebb földrajzi nevet jegyeztek fel.¹⁴ Az adatolt császárkori földrajzi nevekből megállapítható, hogy a rómaiak ugyanúgy Pannoniában is, amint máshol, az őslakosság földrajzi neveit saját névadásukban felhasználták akkor is, ha ez esetenként nem jelentette ugyanott a korábbi település folyamatos-
ságot.¹⁵

A római településnevek helyhez kötése régi kutatási hagyományra tekint vissza.¹⁶ Ahol kőfeliraton olvasható volt a helység neve, ott az azonosítás legalább is a XIX. század második felétől nem volt vitás (Savaria, Scarbantia, Brigetio Aquincum). A lokalizálást elősegíthették a földrajzi viszonyok és a római útvonalak ismerete. A Duna folyása mint birodalmi határ meghatározta a mellette vezető katonai, úgynevezett limes-út (helyesen *ripa-menti* út) állomáshelyeit, ahol a táborhelyek azonosítása nem okozott nehézséget.¹⁷

Az V. század első felében a pannón tartományokból a birodalmi igazgatás és katonai védelem egyre inkább Itália felé húzódtott vissza. A Kelet-Dunántúlt, Valeria tartományt a 430-as években megszállták a hunok.¹⁸ Ez összhangban van azzal a ténnyel, hogy a Kelet-Dunántúlon nem maradt fenn római víz- és településnév.¹⁹ A továbbélő római földrajzi nevek hiánya és a régészeti megfigyelések²⁰ mutatják, hogy a Kelet-Dunántúlon a római lakosság továbbélése nem tételezhető fel.²¹

A Kelet-Dunántúlról a lakosságot 430–440 körül a tartomány délnyugati részére költöztették, és a Nyugat-Dunántúlról is megkezdődtek a menekülések Dalmatiába és Itáliába. Ezután a Dunántúl nagy része négyszáz éven át a névtelenség sorsára jutott. Ez természetesen nem a névadás és a névhasználat megszűnését jelenti, hanem azt, hogy források hiánya miatt földrajzi nevek nem maradtak ránk. Hogy mégsem kell a teljes Dunántúlon *tabula rasát* feltételezni, azt a honfoglalást is túlélő víznevek bizonyítják. Nem csak a nagy folyók neve marad fenn, mint a *Savus*, *Dravus*, *Murus*, *Danuvius*, hanem az **Albantia*–Labenza–Lapincs, az *Arrabo*–Hrapa–Rába, *Savaria*–Zöbern és *Pelso*–Pelissa a IX. századig. A Zala és a Marcal²² folyók római nevét a mellettük alapított municipiumoktól (*Salla* Zalalövő alatt, *Mursella* Mórchida–Kisárpás mellett) ismerjük. A Kelet-Dunántúlon azonban nincs római eredetű víznév, és a nevek a magyar nyelvből érthetőek (Séd, Váli víz, Sió, Sárvíz, Kapos, Koppány, Velencei tó).

Amíg a Drávától északra római településnév alig maradt, a folyótól délre a kora császárkori alapítású városok neve Sirmium, Siscia és Poetovio fennmaradt. Sirmium nevét a Szerémség őrizte

¹³ *Notitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium*. Ed. Seeck, Otto. Berlin, 1876.

¹⁴ *Murocincta*: Ammianus Marcellinus, XXX 120,4. (Seyfarth 238.); *Prista*: Ammianus Marcellinus, XXIX 6,7. (Seyfarth IV. 194.)

¹⁵ Pannoniában alig néhány latin helynév van: *Ala Nova*, *Ad Flexum*, *Murocincta*, *Intercisa*, *Vetus Salina*, és a birto-
kos nevéből képzett elnevezések: *Maestriana*, *Cariniana*, *Cimbriana*, *Mogetiana* stb.

¹⁶ *Schoennisner, Stephanus*: De Romanorum iter per Pannoniae ripam a Tauruno in Gallias. Budae 1780, *Katancsich Péter*: Orbis antiquus ex Tabule Itineraria quae Theodosii imp. et Peutingeri audit. Budae, 1824–1825.

¹⁷ A feliratokról ismert helyeken kívül a többi római helynevet szükséges lenne újra azonosítani.

¹⁸ *Bóna István*: A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993. 44. o.

¹⁹ *Tóth Endre*: La survivance de la population romaine en Pannonie, *Alba Regia*, 15. (1976) 107–120. o.; *Tóth* 1999. 168. o.

²⁰ Amikor az alsóhetényi temető főépülete megtelt sírokkal, az épületet kibővítették. Ezt követően azonban elnéptelenedett a település, mert a bővítményekben már nem temetkeztek. A temető néhány sírját felbontották és a maradványokat magukkal vitték. Hasonló figyelhető meg Pécsen: a cella septichorában sírt nem találtak.

²¹ A pécsi késő római temetkezések – beleértve a sír építményeket is – semmi olyasmit nem tartalmaznak, ami a 430-as éveken túl a római lakosság helyben maradására mutatna.

²² *Melich János*: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925–1929. 412–413. o.

meg, a település neve vértanújáról Szent Demeter nevére módosult. A Kulpa torkolatánál Siscia neve Sziszekre (Sisak, Horvátország) változott. A két folyó közének nyugati részén Poetovio a középkorban Ptuj–Pettau néven fontos út- és kereskedelmi csomópont maradt. A két folyó között olyan jelentős város és püspöki székhely, mint Mursa (Eszék–Osijek), valamint Cibalae, Bassianae, Neviodunum és Andautonia neve azonban eltűnt.

A Drávától északra Scarbantiát 578-ban még említik: ekkor a város püspöke – minden bizonynyal már menekültként – Gradóban zsinaton vett részt.²³ Vindobona nevét talán Wien tartotta meg. Savaria/Sabaria a XIX. század végéig Szombathely hivatalos neve volt. A név változás nélküli megmaradása mutatja, hogy mesterséges, tudós névmegőrzés történt. Érthető: Szent Márton születéshelyének neve a keresztény Európában mindenhol ismert volt. Ez biztosította a név változatlan formában való megőrzését a latin szövegekben, ami visszahatott a helyi névhasználatra.

Pannonia nyugati részén a földrajzi tulajdonnevek viszonylag nagyszámú fennmaradása mutatja, hogy ott a Római Birodalom megszűnése után radikális és teljes népességváltozás nem történt. Ezt az is elősegítette, hogy a Nyugat-Dunántúlon újonnan jött népek kevésbé telepedtek meg.

A vízneveken és a néhány településnéven kívül ismert maradt a Pannonia tartománynév, amely a birodalom megszűnése után 350 évvel tűnik fel ismét. Nemcsak a frank hódítás után lesz a Dunántúl egyik hivatalosan használt neve,²⁴ hanem a magyar királyság megalapítása után is. Amikor Claudius császár uralkodása idején a hadsereg a teljes Dunántúlt megszállta és bevezették a polgári igazgatást, a vidék korábbi Illyricum nevét az itt élő pannonokról Pannoniára változtatták. A tartományt Kr. u. 107-ben észak–déli irányban kettéosztották, és a római szokásnak megfelelően az Itáliához közelebbi rész a Superior, a távolabbi rész az Inferior nevet kapta. A frank hódítás után mindkét elnevezést használták annak ellenére, hogy a tartománynevek a tetrarchia idején megváltoztak. A két provinciát kelet-nyugati irányban a Drávától délre kettéosztották. Superior déli rész a Savia, Inferior északi része a Valeria nevet kapta. A Superior és az Inferior neveket azonban még egy ideig használták, és csak a IV. század közepén változtatták meg, amikor más tartományokhoz hasonlóan a nevüket Pannonia Primára és Secundára cserélték. Ezek a tartománynevek azonban elfelejtődtek. A Karoling-korban tehát nemcsak a Dunántúl és a Dráva–Száva közének Pannonia nevét ismerték, hanem az Inferior és Superior²⁵ neveket is használták.

Noha a kora középkorban más római tartományok nevét, mint Raetiát és Noricumot, sőt, a Karoling-korban Illyricum²⁶ nevét is ismerték, ezek használata ritka és esetleges volt: hivatalos elnevezésként nem alkalmazták. Nem lehetetlen, hogy a Pannonia név fennmaradását és használatát szintén Sulpicius Severus Szent Márton életrajza segítette elő. A szerző a Pannoniák Sabaria városát nevezte meg a szent szülőhelyéül (*Igitur Martinus Sabaria Pannoniarum oppido oriundus fuit*). A Pannonia név fennmaradásának és Karoling-kori használatba vételében alighanem a *Tabula Peutingeriana* térképlapjának is szerepe volt, mert azon az *Itinerarium Antoninivel*

²³ Tóth Endre: Vigilius episcopus Scaravaciensis, Scarbantia VI. századi történetéhez. *Soproni Szemle*, 31. (1977) 320–326. o.; Berg, Heinrich: Bischöfe und Bischofsitze im Ostalpen un Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert. In: Die Bayern und ihre Nachbarn. Hrsg. Wolfram, Herwig – Schwarcz, Andreas – Friesinger, Herwig – Daim, Falko. Wien, 1985. 61–108. o.

²⁴ A Pannonia név Karoling-kori használatáról és értelmezéséről: Eggers, Martin: Die Verwendung und Bedeutung des Begriffes „Pannonien“ in „westlichen“ (fränkische) Quellen des Frühmittelalters. *Südost-Forschungen*, 65/66. (2006–2007) 1–27. o.

²⁵ A Pannonia Superior ugyan nem fordul elő a forrásokban, azonban a Pannoniák és a Pannonia Inferior említéséből a Superior ismerete szükségszerűen következik. Mindkét Pannoniát említi Einhardus: Vita Karoli magni, 13. In: Szádeczky-Kardoss 1998. 303. o.

²⁶ Annales Laureshamenses, A. 791. In: Szádeczky-Kardoss 1998. 278. o.

azonosan a P. Superior és Inferior feliratok olvashatók. A nevek Karoling-kori ismerete azért sem meglepő, mert a Tabula valamilyen másolata ismert volt.²⁷ Továbbá, Nagy Károly földrajzi érdeklődését a végrendeletben említett két ezüst és egy arany asztal bizonyítja, amelyek lapjára Rómát, Constantinopolist és a világmindenséget vésték.²⁸ Az utóbbi talán a Ptolemaios-térkép másolata lehetett. A Pannonia név Karoling-kori használata miatt a Pannonia név hazai Árpád-kori ismerete sem lenne meglepő. Ami különleges és szokatlan, az a név hivatalos használata a XI. században: az érmék hátlapján a *Pannonia*, illetve névváltozatai olvashatók:²⁹ Csehországban és Lengyelországban a XI. században az érmékre nem az ország nevét, hanem az uralkodó és a védőszent vagy a verdehely nevét verték, és a horvát királyok titulátúrájában az egykori tartománynév, mint a helyi lakosság neve jön elő.

A római császárság után az írásbeliség a frank hódítás után van jelen ismét a Dunántúlon. Pontosabban a Dunántúlnak azon a részén, amely szervezeti és nem csak érdekerületként tartozott a Karoling Birodalomhoz. A római időszak után majd négyszáz éves szünet után olvasunk ismét földrajzi neveket. Nagy Károly 791-es hadjáratával kapcsolatban a Rába torkolatát és Sabariát említik, majd történeti eseményekkel kapcsolatban néhány helynevet. Castellum Guntionist, ahol 803-ban elesett Goteram az Ostmark prefektusa és Chadaloh gróf: a helyet német Güns név alapján tévesen Kőszeggel azonosították.³⁰ Egy avar népcsoportot 805 körül *Carnuntum* és *Sabaria* közé telepítettek át:³¹ Carnuntum említése a római útikönyvek ismeretét mutatja. A IX. században megszorodnak a birtokadományok írásba foglalása. Német Lajos császár 860-as nagy adománylevele a salzburgi érsekségnek, majd a század vége felé a *Conversio Carantanorum et Baguariorum* földrajzi nevek tucatjait tartalmazza.³² Az elbeszélő források és oklevelek sorát Madalwin passauai chorepiscopus csereügyletének írásba foglalása zárja 903-ban, amikor még a *Mons Comagenustól* (a Bécsi Erdőtől) keletre fekvő birtokokról is szó van.³³

Ha a IX. századi oklevelek és elbeszélő források helyneveit a Dunántúlon lokalizálni akarjuk, akkor az első figyelembe veendő tényező a területi megközelítés, a fekvés meghatározása. Nem csupán arról van szó, hogy jó néhány helységnevet (többségük birtoknév) saját név híján vizek nevét viseli (*ad Hrabam. sicca Sabaria, Sabarae vadum*), amelyek fekvése ezért hozzávetőlegesen ismert, hanem a IX. századi helyneveket gyakran a birodalmon kívüli vagy e tekintetben erő-

²⁷ Lieb 1974. 31–33. o.

²⁸ Einhardus: Vita Caroli Magni: „tres mensas argenteas et aureas... una ex his quae forma quadrangula descriptionem Constantinopolitanae contine”, ami a császár a római Szent Péter templomnak hagyott. A másik „quae forma rotunda Romanae urbis effigie figurata est”, a ravennai püspökség tulajdona lett. A harmadik „quae ceteris et opera pulchritudine et pondrea gravitate multum excellit, quae ex tribus orbibus conexas totius mundi descriptionem subtili” az örököséié lett. In: Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannover–Leipzig, 1911. 40 o.

²⁹ Tóth Endre: Pannonia Ravennában. In: Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70. születésnapjára. Budapest–Esztergom, 2012. 129–140. o.

³⁰ Tóth 1974.; Szádeczky–Kardoss 1998. 302. o., 136. §.

³¹ Annales regni Francorum, A. 805. In: Szádeczky–Kardoss 1998. 306–307. o.

³² A *Conversio*t már 1780-ban az egyik legrégebbi kézirat alapján Magyarországon Szalágyi István adta ki. *Salagius, Stephanus*: De statu ecclesiae Pannonicae liber IV: De antiquis metropolitanis per Pannoniam. Pécs, 1780. 1–21. o.

³³ Urkundenbuch des Burgenlandes Bd. I. Bearb. von Hans Wagner. Graz–Köln, 1955. Nr. 21., további irodalommal.

sen kérdéses területen keresték. Sem Veszprém³⁴ (*Ortabu*), sem Somlónémetváros³⁵ (*Durnava*), sem Székesfehérvár (*Weride*³⁶), sőt Pécs³⁷ (*Quinque Ecclesiae*) sem tartozott a Karoling Birodalom keleti grófságaihoz. A birodalom keleti határa nem a Duna volt, noha a korszakra vonatkozó térképeken, vázlatrajzokon általában ez látható. Az Ostmark keleti határáról a Dunántúlon nincs közvetlen adat. Le kell szögezni: sem Nagy Károly 791-es, a Rábáig tartó hadjáratából, sem a későbbi 794-es és 796-os hadjáratok helyéből a birodalomhoz csatolt terület nagyságára nem lehet következtetni.

Pippin itáliai király hadjárata a Dunáig, sőt, azon túl a Tiszáig is eljutott, de a Dunántúl teljes területe soha nem tartozott a Karoling Birodalom keleti részéhez (Oriens, Ostmark). Egy hadjárat útvonala nem jelenti egyúttal a terület hódítók országához való csatolását. Lehet ugyan, hogy a IX. század folyamán az egész Dunántúl a Karoling Birodalom érdekerülete volt, de az Ostmark 828. évi átszervezése után az örgrófságok megszervezésétől³⁸ kezdve semmi jele annak, hogy a Kelet-Dunántúl a birodalom részévé vált volna.³⁹ A földrajzi tulajdonnevek helyhez kötését meghatározza, hogy a Dunántúlon meddig terjedt kelet felé a birodalom. Az egykori avar fennhatóság alá tartozó területen a változás 828 körül következett be, amikor a területet grófságokra osztották. A határ vonalára a grófságok nagyságából lehet következtetni: ezek megyényi méretűek voltak. Az Ennstól keletre a Duna mentén két (vagy három) grófságot szerveztek: az egyik a Bécsi erdőig tartott, a másik attól keletre nyúlt.⁴⁰ Ez utóbbitól délre a feltehetőleg a Rábáig még egy grófság volt, amelynek központja a 860-ban *civitasként* említett Sabaria lehetett.⁴¹ A grófságok területének mérete lényeges a keleti határ megállapításánál. Ugyanis a Duna menti két vagy három, valamint a sabariai grófság mérete nem engedi meg, hogy az egész, a Rábától keletre fekvő terület egyetlen nagy grófság legyen. Arra viszont semmiféle adat nincsen, hogy több grófság tartozott volna az Ostmarkhoz. Keleti határuk a Rába–Marcal–Rinya vonalán nem terjedt túl, és ezért keletebbre birtokadományozás sem történhetett.⁴²

Az összes olyan birtokadományozás, amelynek a helyét ismerjük, ettől a vonaltól nyugatra fekszik. Nincs olyan adat, ami feljogosítana arra, hogy a forrásokban említett földrajzi nevek közül bármelyiket a Kelet-Dunántúlon keressünk.⁴³ Amíg a *Conversio* és az oklevelek helyneveinek egy része későbbi okleveles említéseik miatt Ausztriában és Szlovéniában azonosíthatóak, lokalizálásuk a Dunántúlon és Nyugat-Magyarországon minden erőfeszítés ellenére⁴⁴ csak néhány

³⁴ Bogyay Tamás (1960) felvetése: ha az *Ort-aba* névelemzés és a hegy + folyóvíz értelme helyes lenne, akkor is bőven lehetne találni a Dunántúlon ezzel egyező és szintén Szent Mihály templomú helységet. Vas megyében a legtöbb templom éppen Szent Mihály tiszteletére épült, köztük a vasvári társaskáptalané. Vasváron patak is van, „hegy” is van, tetején épült a Szent Mihály-templom: Ortahuval éppúgy azonosítható lenne, mint más hasonló fekvésű Szent Mihály templom.

³⁵ Tóth 1972. 257. o., 118. jegyz.

³⁶ Püspöki Nagy Péter Weridét és Péter-Pál templomát Székesfehérvárral azonosította, és ez által jutott messzemenő és téves következtetésekre az Árpád-kori exempt templomok eredetével kapcsolatban: *Püspöki Nagy* 1989.

³⁷ Tóth 2015.

³⁸ A grófságok elhatárolásról részletesen: *Vékony* 1986. 47–49. o.

³⁹ Klebel 1956.; Tóth 1972. 257. o., 115. jegyz.; *Vékony* 1986. 48., 64. o.

⁴⁰ Az örgrófságokról: *Mitterauer, Michael*: Karolingische Markgrafen im Südosten. (Archiv für österreichischen Geschichte Bd. 123.) Wien, 1963.

⁴¹ Tóth Endre: Sabaria – Szombathely karoling vára. *Vasi Szemle*, 32. (1978) 396–423. o.

⁴² A birodalom keleti határáról: *Klebel* 1956.

⁴³ A Karoling földrajzi nevek dunántúli azonosításához csekély érv a névalak hasonlósága (például: Durnava–Torna, Kensi–Kenese vagy Kenéz). Lásd: *Tóth* 1972. 257. o., 118. jegyz.

⁴⁴ Az azonosításokhoz: *Koller, Heinrich*: Der östliche Salzburger Besitz im Jahre 860. *Burgenländische Heimatblätter*, 22. (1960); *Posch, Fritz*: Zur Lokalisierung des in der Urkunden von 860 gennanten Salzburger Besitzes.

település és víznév esetében meggyőző és biztos (*Sabaria civitas, Mosaburg, Sevira és Sala folyónevek, Pelissaseo*).

Nagyobb területre vonatkozó, földrajzi elhatárolás egy maradt fenn: az aquileiai és a salzburgi egyháztartomány határának megállapítása. 811-ben Nagy Károly meghatározta a salzburgi és aquileiai érseki egyháztartományok közös határát, amely a Dráva folyó lett.⁴⁵ Az persze kérdés, hogy az elhatárolás a meghódított területen kelet felé meddig volt érvényben. Az aquileiai egyháztartomány korábban antik örökségként a Dráva folyón túl nyúlt észak felé. A Dunántúl (Pannonia) a római kortól kezdve hagyományosan az érsekség fennhatósági területe volt, noha a IV. század folyamán gyakori császári tartózkodási hely, Sirmium törekedett a joghatóság megszerzésére. Ennek jele, hogy a 381. évi gradói zsinaton, amelyen Szent Ambrus elnökölt és a téma pannóniai arianizmus felszámolása volt,⁴⁶ Anemius sirmiumi püspök megnyilatkozása hangsúlyozta a város jelentőségét.⁴⁷ Aquileia érseki joghatóságáról tanúskodik az 572/577-ben tartott gradói zsinaton részt vevő scarbantiai püspök.⁴⁸ Tény, hogy Pippin itáliai király 796-as avar hadjáratában a térítés miatt jelenlevő (salzburgi? passauai?) püspökök zsinatát Paulinus aquileiai pátriárka vezette, és ő írta az „emlékeztetőt” a megbeszélésről.⁴⁹ Ez arra mutat, hogy a terület egyházi ügyeiben akkor még ő volt az illetékes. A változás akkor következett be, amikor 798-ban a Nagy Károly a salzburgi püspökséget érsekséggé emelte, és a freisingi, passauai, regensburgi és sábeni püspökségek a suffraganeusai lettek. A rendelkezés által Pannonia déli része, a Dráva–Száva köze az aquileiai érsekséghez került. Egy 844-es, ugyan hamis oklevél alapján a passauai és salzburgi püspökségek határa valahol a Rápce mellett volt,⁵⁰ azaz a későbbi Sopron–Moson és Győr megyék területe Passauhoz, a Vas- és Zala megye pedig Salzburghoz tartozott.

A keleti grófságok településeinek ismeréséhez fontos Német Lajos császár 860-as birtokadományai a salzburgi egyháznak⁵¹ és ennek későbbi, hamisított változata, a 885-re keltezett úgynevezett Arnulfinum,⁵² amely a 860-as oklevélben foglalt adományoknál többet tartalmaz. A 885. évre keltezett hamis oklevélben⁵³ Arnulf császár (887–899) megerősíti a salzburgi érsekség birtokait, ezek között „...a mosaburgi apátságot, ahol Szent Adorján vértanú nyugszik... Quartinahu egyházát, Kensi egyházát, V Ecclesiae-t a vámokkal, és szőlővel, erdővel és mindennel, amelyeket az elődeink előbb beneficiumba adtak, most a sajátjukként erősítjük meg”. Az Arnulfinum birtoknevei és helységnevei nagyrészt megegyeznek a salzburgi érsekségnek 860-ban Németh Lajos császár által kiállított hiteles és eredetiben fennmaradt adománylevelének a negyvenkét birtokával, amelyek sora a mosaburgi apátsággal és a V aecclesiae birtoknévvel bővültek (csak a témánk miatt fontos bővítéseket említem).

Mitteilungen der Gesellschaft für Salburger Landeskunde, 101. (1961) 243–260. o.; *Bogyay Tamás*: Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum, *Südost-Forschungen*, 19. (1960) 52–60. o.; *Tóth* 1972.; *Vékony* 1986.

⁴⁵ *Monumenta Germaniae Historica Diplomatum Karolinorum I. Hannoverae* 1906, 211. sz. 282–283. o. Részletesen az elhatárolásról: *Krabwinkler Hans*, *Fraul im Mittelalter*. Wien–Köln–Weimar, 1992. 166–168 o.

⁴⁶ *Nagy* 1938. 180–183. o.

⁴⁷ *Nagy* 1938. 223. o.

⁴⁸ *Tóth* 1974.

⁴⁹ *Veszprémy László*: Mint békák a mocsárban. Püspökök gyűlése a Duna mellett 796-ban. *Aetas*, 19. (2004) 2. sz. 53–71. o.

⁵⁰ MGH DD ex stirpe Karolinorum I. Nr. 5. 38., 49.

⁵¹ MGH DD ex stirpe Karolinorum I. Nr. 102., 147–148.

⁵² MGH DD ex stirpe Karolinorum III. Nr. 184., 281–286.

⁵³ „...ad Mosaburch abbaciam, ubi sanctus Adrianus martir requiescit... aecclesiam ad Quartinahu, aecclesiam ad Gensi, ad V aecclesias cum thelonis ac vineis forestibus et cum omnibus, quae ab antecessores nostris antea beneficiata fuissent, firmamus in proprium...” MGH DD Arnolphi, 281., Nr. 184.

Az Arnulfinum készítését korábban a IX. század végére vagy a X. század végére tették. Heinrich Koller azonban az oklevélről új keletkezéstörténetet rekonstruált.⁵⁴ Ennek lényege az, hogy – noha létezett Arnulfnak egy mára elveszett, hiteles oklevele –, ez később olyan javakkal és bővült, amelyek a XI. század előtt nem keletkezettek. A hamisítás oka ez, valamint az érsekség törekvése elveszett pannóniai birtokainak visszaszerzése volt. H. Koller ezzel lényegesen módosította néhány helynév azonosítást: a korábban a IX. századra keltezett adatok áttolódtak a XI. századra, és ezzel gyökeresen más megvilágításba kerültek egyes dunántúli egyházi vonatkozások.

Az Arnulfinum lényeges új pontjai a mosaburgi apátság és Quinque Ecclesiae. Az oklevelet akkor hamisították, amikor már létezett a pécsi püspökség és a zalavári Szt. Adorján apátság. Ezért eleve kétséges az apátság IX. századi léte és a IX. századi Quinque Basilicae lokalizálása a későbbi Pécsre.⁵⁵

A *Quinque Basilicae* nevű településnév a *Conversio Baguariorum et Carantanorum*ban olvasható. A 885 körül Salzburgban írt munkában⁵⁶ az író a mosaburgi templomok építése után további építkezésekről számol be.⁵⁷ „...Privina várán belül egy tiszteletreméltó egyházat emeltek, amit maga Liupram (érsek) építtetett, és rendelkezett arról, hogy ott egyházi tevékenységet folytassanak. Ebben az egyházban nyugszik eltemetve Adorján mártír. Ugyancsak ebben a várban van a Keresztelő Szent Jánosnak szentelt egyház, és a városon kívül Dudleipinben, Ussitinben, Businizában, Pettauban, Stepiliberben, Lindolveschirichunban, Kensiben, Wiedhereschirichunban, Isangrimeschirichunban, Beatuseschirichunban és Quinque Basilicaeben Liupram idejében egyházakat szenteltek; és Otchareschirichunban és Paldmunteschirichunban és több más helyen is, ahol Privina és az ő népei akarták.”⁵⁸

Mosaburnak három templomát említi a *Conversio*: a Szűz Mária, a Keresztelő Szt. János tiszteletére szenteltek, és a harmadikat, ahol Szent Adorján vértanú volt eltemetve. Ez utóbbi minden bizonnyal az ott eltemetett mártír tiszteletére volt szentelve. Nem maradt írásos nyoma annak, hogy miért éppen Hadrianus vértanú maradványai kerültek Mosaburgba.⁵⁹ Lehet, hogy a véletlen játszott közre: ez az ereklye állt rendelkezésre Rómában. Figyelmet érdemel azonban egy körülmény. Az a nap, amelyiken 791-ben Nagy Károly megindította seregét az avarok ellen, szeptember 8. Mária ünnep volt, de a naptár szerint egyúttal az egyik Hadrianus vértanú ünnepnapja is azon a napon volt. Lehetséges, hogy ez hozzájárult a Hadrianus-ereklye választásához.

Nem kétséges a szakrális-kultikus továbbélés a Karoling település és a magyar középkori Szent Adorján apátság között⁶⁰. Mosaburg–Zalavár Sabaria mellett a második olyan hely a Dunántúlon,

⁵⁴ Koller, Heinrich: König Arnolfs grosses Privileg für Salzburg. *Mitteilungen der Gesellschaft Salzburger Landeskunde*, 109. (1969) 65–75. o.

⁵⁵ Tóth 2015.

⁵⁶ Lošek 1996. 143–48. o.; Lošek 1997. 5–21. o.; Nótári 2005. 95–129. o.

⁵⁷ *Conversio* 11. In: Lošek 1997. 126. o.: „Qui infra civitatem Priwine honorabilem ecclesiam construxerunt, quam ipse Liuprammus edificat fecit officiumque ecclesiasticum ibidem colere peregit. In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat. Item in eadem civitate ecclesia sancti Iohannis baptiste constat dedicata, et foris civitatem in Dudleipin, in Ussitin, ad Businiza, ad Bettobiam, ad Stepiliperc, ad Lindolveschirichun, ad Kensi, ad Wiedhereschirichun, ad Isangrimeschirichun, ad Beatuseschirichun, ad Quinque Basilicas temporibus Liuprammi ecclesie dedicate sunt. Et ad Otchareschirichun et ad Paldmunteschirichun certerisque Priwine constructe sunt et consecrate a praesulibus Iuvavensium.”

⁵⁸ Nótári 2005.

⁵⁹ Tóth 1999.

⁶⁰ A zalavári Szent Adorján templom ismertségéről a 920-as években lásd: *Bácsatyai Dániel*: „Ecclesia, quae in Ungarorum gente constructa” – Egy Kárpát-medencei zarándokhely a 10. századi reichenau hágiográfiai irodalomban. Hadak útján XXIV. a népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom, 2014. november 4–6. 2. k. Főszerk. *Türk Attila*. Budapest–Esztergom, 2017. 253–265. o. – A X. század elején a Dunántúlon

ahol egy szent tisztelete a honfoglalás előttről adatolhatóan fennmaradt. A másik hely Sabaria–Szombathely, ahol Szent Márton tisztelete kétségtelen: a patrocíniumnak a IX. században azonban nincsen okleveles említése. Más, mint a hely szülötte, Márton nem lehet.

A ritka Szent Adorján patrocínium sokatmondó. Ha Mosaburgban Szűz Mária, János Evangélista tisztelete maradt volna meg a honfoglalás utánra, e védőszentek gyakorisága miatt a továbbélésnek csak az elvi lehetősége lenne adott, bizonyítani nem lehetne. Az Adorján patrocínium azonban a Karoling-korban és Magyarországon a középkorban is ritka. 1017-ben I. István templomot alapított a szent tiszteletére és bencéseket telepített le a templom mellé. A patrocínium választás a különös és feltűnő. A szent tisztelete a monostor közvetlen kisugárzását tekintve nem vált népszerűvé, nem honosodott meg. Milyen hitbéli vagy evilági érdeke fűződött az első magyar királynak ahhoz, hogy éppen ezt a patrocíniumot felújítsa, és nemcsak templomot építesse, hanem szerzetesközösséget is melléje telepítsen? Ahhoz, hogy a szentistváni alapítás létrejöhessen, ahhoz egyrészt Zalaváron a XI. század elején létezni kellett a szakrális tisztelet valamilyen maradványának, mert e nélkül a kultusz felújítására nem kerülhetett volna sor. Másrészt Istvánnak valamilyen szakrális–politikai kapcsolata kellett, hogy fűződjön ehhez a ritka vértanúhoz, hogy éppen az ő kultuszát újította fel. Ez a II. Henrikhez fűződő rokonkapcsolata lehetett, akiről tudjuk, hogy Szent Hadrianus kardját őrizte, és maga előtt vitette.⁶¹

A IX. századi ismert helynevek lokalizálása a magyar helynevekkel a névazonosság, névhasználat, és – amennyiben ismert – a patrocínium azonosság alapján történt. Az alapokat Hans Pirchegger rakta le,⁶² és a későbbiekben is lényegében az ő azonosításait fogadták el vagy részben módosították. A Dunántúlon egyetlen olyan IX. századi település van, amelynek a neve a magyar honfoglalás után is változatlanul fennmaradt. Sabaria nemcsak az eredeti névalakot őrizte meg, hanem más, *-szombat-* tartalmú helynevek latin fordítására is felhasználták, amelyet a *sabbat*-hoz közeli hangalakja elősegített. A másik Mosaburg–Zalavár volt. A többi településnév megváltozott. Ettől még egyes patrocíniumok elvileg fennmaradhattak. Csupán ezek egyezése egy magyar középkori templom védőszentjével nem elegendő az azonosításra, holott legtöbbször csupán ennyi az azonosság vélt bizonyítéka. Néhány esetben a víznevek alapján, amelyek a településnevekkel szemben nagyobb számban maradtak fenn a honfoglalás utánra, lehet azt a körzetet meghatározni, ahol a Karoling helynév kereshető (Salapiugin, Hrabagischkeit, ad Rapam udvarházak).

Azok az egyeztetések tehát, amelyek csupán a templomi védőszentek egyezése alapján azonosítanak egy IX. századi települést egy magyar középkori helységgel elégtelen a lokalizáláshoz. Ha ráadásul a magyar település a Kelet-Dunántúlon fekszik, ahová nem terjedt ki a szervezett birodalom, ahol birtokadományozás nem volt, eleve kizárható az azonosítás. Az azonosításnak semiféle alapja sincsen. A Kelet-Dunántúlon az ilyesfajta azonosításoknak az elvi feltétele hiányzik.

létező egyházi létesítmény alapján lesz értelmezhető a Sankt Gallen-i kaland alkalmával említett fogságba esett clericus, aki ismerte a kalandozók nyelvét. Ugyanitt olvashatunk korábban az *interprexekről* is. *Gombos F. Albin: Catalogus fontium historiae Hungaricae.* Budapestini, 1937. I. k. 450. o.

⁶¹ Minderről: *Tóth* 1999.

⁶² *Pirchegger, Hans: Karantien und Unterpannonien zur Karolingerzeit. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 33. (1912) 272–319. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- Cuntz* 1929. *Cuntz, Otto*: Itineraria Romana. Lipsiae, 1929.
- Itinerarium Antonini *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense. Accedit tabula geographica. (Itineraria romana vol. I., Ser. Sammlung wissenschaftlicher Commentare.)* Ed. *Cuntz Otto – Wirt, Gerhard*. H. n., 1990.
- Klebel* 1956. *Klebel, Ernst*: Die Ostgrenze des Karolingischen Reiches. In: Die Entstehung des Deutschen Reiches (Deutschland um 900). (Wege der Forschung I. 1956.) Darmstadt, 1956. 1–41. o.
- Levi – Levi* 1967. *Levi, A. – Levi M.* Itineraria picta. Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana. (Studi e materiali del Museo dell’Impero Romano 7.) Roma, 1967.
- Lieb* 1974. *Lieb, Hans*: Zur Herkunft der Tabula Peutingeriana. In: Die Abtei Reichenai zur Geschichte und Kultur der Inselklosters. Sigmaringen, 1974. 31–33. o.
- Lošek* 1997. *Lošek, Fritz*: Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. (Monumenta Germaniae Historica. Studien und Texte Bd. 15.) Hannover, 1997.
- MGH DD *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum ex stirpe Karolinorum*
- Nótári* 2005. *Nótári Tamás*: Források Salzburg kora középkori történetéből, Budapest 2005.
- Püspöki Nagy* 1989. *Püspöki Nagy Péter*: Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. Pozsony–Budapest, 1989.
- Szádeczki-Kardoss* 1998. *Szádeczky-Kardoss Samu*: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Budapest 1998.
- Tóth* 1972. *Tóth Endre*: Adatok Savaria-Szombathely és környéke történeti földrajzához. *Vasi Szemle*, 1972. 239–262. o.
- Tóth* 1974. *Tóth Endre*: Kőszeg – Güns. *Magyar Nyelv*, 70. (1974) 469–473. o.
- Tóth* 1999. *Tóth Endre*: Szent Adorján és Zalavár. *Századok*, 133. (1999) 3–40. o.
- Tóth* 2015. *Tóth Endre*: Pécs Quinqueecclesia nevének eredetéről. In: Pécs története. Szerk. *Font Márta*. Pécs, 2015. 265–273. o.
- Vékony* 1986. *Vékony Gábor*: A Karoling Birodalom „délkeleti” határvédelve kérdéséhez. *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei*, 2. (1986) 43–75. o.

Miles Christi

Contribution à l'image de saint Martin, comme saint militaire en Europe

Selon la tradition écrite de Sulpice Sévère, saint Martin, évêque de Tours, naquit vers 316 dans la ville de Sabaria en Pannonie, la partie occidentale de la Hongrie actuelle.¹ Cette localité correspond à l'actuelle ville de Szombathely où nous pouvons retrouver plusieurs éléments du culte de ce saint européen. L'importance de la ville de Sabaria résidait dans sa position stratégique. Située dans l'arrière-pays pannonien sur la fameuse route de l'Ambre, une des plus importantes voies de commerce de l'Antiquité classique, qui reliait la mer Baltique à la mer Méditerranée, cette ville était une place forte romaine avec une garnison considérable. Son père était officier romain et destina son fils également à une carrière militaire en lui donnant le nom de Martin (*Martinus*) qui était un diminutif de Mars, le dieu de la guerre. Depuis la conversion de Clovis, saint Martin fut le principal saint protecteur des dynasties mérovingiennes et carolingiennes et en cette qualité son culte avait beaucoup d'influence sur les premiers états chrétiens en Europe.

Il est intéressant de souligner que le culte de saint Martin revint dans sa ville natale grâce à une guerre. Charlemagne, le célèbre roi franc mena une campagne à l'automne 791 contre les Avars en Pannonie. Après cette campagne, il se rendit avec une partie de son armée, par un détour considérable, à Sabaria, dans la ville natale du patron de sa dynastie qui avait été abandonnée par les Romains depuis des siècles. Connaissant bien l'ouvrage de Sulpice Sévère, au moins par l'intermédiaire d'Alcuin, il devait rencontrer les vestiges de l'ancien cimetière chrétien sur l'emplacement de l'actuelle église Saint-Martin à l'extrémité orientale de l'ancienne ville romaine. Le culte de saint Martin arriva donc de l'extérieur ensuite le territoire devint partie intégrante d'un vaste ensemble chrétien.²

Une autre localité, Pannonhalma est également considérée comme patrie de saint Martin dans la tradition médiévale des bénédictins. Le culte du saint était bien vivant dès les origines de l'État hongrois car le premier roi de Hongrie, saint Étienne, le choisit pour patron également à l'occasion d'une guerre. D'après les chroniques, il demanda son aide avant son combat ultime avec Koppány, son oncle païen, et lui promit des dons au profit de l'abbaye Saint-Martin de Pannonhalma. Selon l'historien György Györffy, l'archevêché de Mayence, haut-lieu du culte de saint Martin en Allemagne, avait une forte influence sur le premier roi hongrois par le biais de l'entourage de la reine Giselle.³

Plus tard, le culte de ce saint militaire, bien vivant à l'époque mérovingienne et carolingienne, fut éclipsé par la vénération d'autres saints chevaliers médiévaux, comme saint Louis en France ou saint Ladislas en Hongrie. A l'époque moderne et baroque, le culte de la sainte Marie dominait les périodes de guerres, comme l'exemple du lieu de pèlerinage de Mariazell, bien renforcé par

¹ Voir sur sa vie : *Sévère* 1968.; *Vanyó* 1999. pp. 151–210.; *Jordanszky* 1817.

² *Kiss* 2016. pp. 46–64.

³ *Györffy* 1983. p. 119.

les dons du roi Louis Ier, nous le montre. En cas de guerre, les rois de Hongrie, depuis 1526 les Habsbourg, y allaient pour demander secours.

Hormis la persévérance dans l'emploi du nom latin de la ville, Sabaria, dans les documents municipaux et ecclésiastiques, le témoignage des cartes anciennes confirme également la tradition locale liée à la naissance de saint Martin. Une lettre de privilège de l'évêque de Győr, datée du 1525, évoque la naissance de Saint Martin, évêque de Tours. Ce document souligne aussi la position stratégique de la ville qu'il nomme « la clef et la porte du Royaume » (*clavis et porta Regni*).⁴

Cette position stratégique rendait la ville particulièrement précieuse sous le règne des souverains habsbourgeois et explique aussi le lien étroit avec la nouvelle dynastie sur le trône de la Hongrie. Après la mort du roi Mathias Corvin, survenue en 1490, le pays sombra dans une anarchie qui augmenta considérablement l'importance de Szombathely. Dès cette année, Maximilien Ier de Habsbourg prétendant sur le trône de Hongrie commença à occuper les territoires de la Hongrie occidentale. Dans le journal de sa campagne, on immortalisa, le 20 octobre 1490, son passage à Szombathely où « saint Martin fut né ». Maximilien réussit à occuper cette ville et accorda même à ses habitants une lettre patente l'exemptant des impôts royaux.⁵ Notons ici qu'après la chute de la ville de Bude (1541), la ville de Presbourg devint la capitale du Royaume de Hongrie où la cathédrale Saint-Martin, haut lieu de la vénération martinienne en Hongrie, fut non seulement le lieu des couronnements des rois et reines de la Maison d'Autriche mais la nécropole d'une partie de l'élite hongroise aussi.⁶

Un des successeurs de Maximilian, Ferdinand II donna également une lettre patente à la ville en 1635 qui exempta de toute imposition royale ses habitants et leurs descendants, en mémoire de la bataille où le roi de Suède Gustave Adolphe II, ennemi implacable des Impériaux, trouva la mort vers la Saint Martin en 1632 à Lützen. La seule condition était de payer chaque année quarante florins pour la fête patronale (le 11 novembre) et commémorer solennellement la Saint Martin.⁷ Ces sommes furent régulièrement versées au mois de novembre aux Dominicains qui tenaient l'église Saint-Martin depuis 1638 et aux pauvres. Outre l'importance de la bataille de Lützen qui mit fin à la campagne glorieuse du roi suédois Gustave Adolphe II tombé sur le champ de bataille, la lettre de privilèges accordée par Ferdinand II mérite une réflexion particulière du point de vue de la reconquête catholique dans la Hongrie occidentale. La ville de Szombathely occupait une place stratégique dans la défense des provinces héréditaires autrichiennes et en particulier dans celle de la capitale impériale. Située au sud-est de Vienne, elle pouvait jouer un rôle considérable lors d'une attaque ennemie. Par exemple, en 1620, les troupes de Gabriel Bethlen attaquèrent les Impériaux du côté des comitats de Vas et Zala où les aristocrates protestants appuyèrent leurs opérations. Finalement, le conflit se résolut par un compromis des ordres hongrois et l'empereur.⁸

L'empereur-roi suivant, Ferdinand III, fut souvent représenté en vêtements à la hongroise, et selon les témoignages de l'époque, il apprit même la langue du pays. Les tableaux de Rubens dans le Kunsthistorisches Museum à Vienne montrent bien les éléments de la représentation royale hongroise sur ce jeune roi. Rappelons également le succès de représentations de saint Martin en

⁴ *Schoenvisner* 1791. pp. 274–275.

⁵ *Firnhaber* 1849. pp. 61–62.

⁶ *Pálffy* 2016.

⁷ « ... in Festo ejusdem divi Martini, Loci Plebano, pro tempore constituto, tumque in ipsa aede sancti Martini summum sacrum celebranti, ad altare quinque florenos hungaricos solemniter offerant, & alios similiter quinque florenos pauperibus, & mendicis in elemosynam eodem die distribuunt. » *Schoenvisner* 1791. p. 319.

⁸ *Pálffy* 2013.

habit hongrois, à la hussarde à cette époque, aussi bien dans l'église Saint-Martin de sa ville natale que dans un bréviaire du chapitre de la basilique de Tours.⁹

Un autre aspect de la vénération de saint Martin comme militaire fut présenté par les guerres turques. La ville de Szombathely fut à plusieurs reprises menacée par les attaques ottomanes qui se soldèrent successivement par des échecs. Les deux campagnes ottomanes (1532, 1664) qui menaçaient sérieusement la ville avaient d'ailleurs des rapports intéressants avec le culte de saint Martin dans la région. En 1532, la campagne s'arrêta devant les murs du château de Kőszeg, situé à une vingtaine de kilomètres au nord de Szombathely. Les défenseurs de cette petite ville résistèrent vaillamment au siège du grand vizir Ibrahim qui voulait lancer une attaque ultime le 28 août qui fut finalement repoussée et le siège bientôt levé. Ce moment crucial du siège fut représenté dans les chroniques avec des légendes racontant l'intervention d'un cavalier céleste, saint Martin, qui contraignit les Turcs de retourner en courant des murs de Kőszeg. Cette histoire apparaît ainsi dans l'ouvrage de l'historien de Charles-Quint, Paolo Giovio, ainsi : « Les Turcs disaient que lorsqu'ils entendaient les cris de la sortie de défenseurs ils avaient vu un cavalier dans l'air qui les menaçait de son épée nue. C'était sans doute la figure de saint Martin... » Cette légende fut d'ailleurs immortalisée par un historien hongrois, Étienne Istvánffy également : « ... un grand et majestueux cavalier sortit alors avec ses armes brillantes du château... Cela terrorisa les Turcs s'enfuirent en courant des murs. » L'arrêt du siège paraissait aux historiens de l'époque tellement miraculeux qu'ils l'expliquèrent par un miracle divin, d'où l'intervention du patron de la Pannonie, saint Martin. Par ailleurs, cette légende fut également décrite par le biographe de Ferdinand Ier Lodovico Dolce.¹⁰ En mémoire de la levée du siège, chaque jour, on sonne les cloches de la ville à 11 heures. D'après une légende, les Turcs se retirèrent devant les murs de Kőszeg à 11 heures, mais peut-être on peut y voir aussi une référence aux chiffres de la fête de la Saint Martin (11/11) ?

Dans la campagne de 1664, avant la bataille de Saint-Gotthard, la ville de Szombathely était une cible de l'armée ottomane essayant de traverser la Rába. Après la victoire sur les Turcs, le comte Coligny-Saligny, chef du contingent français durant la campagne de 1664, séjourna à Szombathely et dans sa lettre du 14 août 1664 en rédigeant *Sabaria* en latin fit référence au lieu de naissance de saint Martin de Tours.¹¹ Un autre témoin français, l'abbé Charles Le Maistre, de l'entourage du duc de Brissac nota alors que les troupes françaises se dirigèrent vers le village de saint Martin après la bataille.¹² Ces références au saint célèbre européen ne sont certainement pas fortuites dans le contexte de la guerre contre les Ottomans.

La Saint Martin fut une des fêtes des changements des périodes de l'année. Généralement, c'était la fin des campagnes militaires et le début de la période civile, pacifique et hivernale. La période des combats militaires duraient ainsi du mois de mars – Mars, le dieu de la guerre ! – jusqu'à la Saint Martin – Martinus venant de Mars aussi! – et pour des raisons pratiques (manque d'herbes pour le fourrage, problèmes météorologiques etc.) il y avait très de campagnes en hiver. Avec l'été de saint Martin les opérations militaires s'arrêtèrent. Les quelques rares campagnes d'hiver, comme celle de Zrínyi en 1664 et celle de Turenne en 1674–75 furent des exceptions. La bataille de Lützen fut également exceptionnelle. Le grand penseur militaire italien, Raimondo

⁹ Laurencin – Tóth 2017.

¹⁰ Bariska 2007. pp. 35–36.

¹¹ Österreichische Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien, Alte Feldakten 1664 – Karton 163 (Türkenkrieg VIII) fol. 713–714.

¹² Le Maistre 2003. p. 180.

Montecuccoli remarqua ainsi dans ses *Mémoires* que l'armée turque „se retire dès l'automne, c'est-à-dire vers la Saint-Martin, ce qui est chez lui une espèce de loi établie par la coutume.”¹³

A l'époque moderne, le jour de saint Martin fut souvent la fin de l'année économique, le jour du délai des impôts, taxes, et celui du renouvellement des charges. En France, c'était le jour de l'ouverture des séances des parlements de l'ancien régime. Dans le royaume de Hongrie, les états-généraux, la diète hongroise, se réunirent souvent ce jour dont à Presbourg où on célébra une messe solennelle à l'église Saint-Martin. En Italie, c'était le jour de l'échéance des bails et locations des maisons d'où l'expression „fare San Martino” qui signifia „déménager”, „partir”. Une anecdote liée à la bataille de Solferino (le 24 juin 1859) garde cette expression. Lors d'un combat pour le village San Martino (près de Solferino) le roi Victor Emmanuel II s'écria ainsi à ses soldats : „*Fieui, venta piè San Martin, se d'noi almàn lo fan fè a nui!*” cela veut dire „*Mes fils, occupez Saint Martin, autrement les Allemands nous en chasseront!*” Par ailleurs le petit-fils du roi, le roi Victor Emmanuel III (1869–1947) naquit le 11 novembre et il vénérât particulièrement le culte militaire du saint. Selon la tradition, ce fut sous son règne, sous la première guerre mondiale, que saint Martin fut choisi comme patron de l'infanterie en Italie. Cela fut d'ailleurs confirmée par une brève du pape Pie XII le 24 mai 1951.¹⁴ Les éléments militaires de la fête de Saint Martin se manifestent dans des coutumes gastronomiques aussi, car la Saint Martin étant la dernière grande fête avant l'Avent il y avait des traditions liées à la consommation de repas et boissons spéciaux. Selon un ancien proverbe *Gaudia Martini: anser et amphora vini*, c'est-à-dire on buvait du vin et mangeait de l'oie à cette fête mémorable. La fête du vin nouveau fut répandue dans tout le continent à cette époque et elle fut liée à celle de l'Apôtre de la Gaule. D'après l'historien transylvain Péter Bod „*la Martinalia... comme la Bacchanalia, fut une sorte de second carnaval chez les anciens. On mangeait de l'oie rôtie et buvait du vin nouveau.*” Par ailleurs, Bod relia le vin avec les militaires aussi: „*Les anciens Français appelaient l'ivresse la maladie de Saint Martin. 1° Peut-être, à cause des vertus militaires, et Martin était militaire. 2° Ou bien parce qu'on avait l'habitude de s'enivrer ce jour-là.*”¹⁵ Les repas d'oie ont également beaucoup de particularités en Europe centrale et septentrionale. Selon une tradition presbourgeoise, ils étaient associés au second siège de Vienne (1683). Les gâteaux sucrés ne manquaient pas non plus de la table de la Saint Martin, il suffit de penser aux pâtisseries hollandaises, polonaises, hongroises et même suédoises... Parmi ces derniers, notons ici qu'on fabrique des pâtisseries à la mémoire de Gustave Adolphe II (le 6 novembre *Gustav II Adolfsdagen*) qu'on peut aussi rapprocher des petits gâteaux martiniens. La fête de Saint Martin y apparaît aussi comme une commémoration militaire, néanmoins beaucoup moins qu'en France où elle est associée à la fête de la fin de la première guerre mondiale (*Jour du Souvenir* ou bien *Jour de l'Armistice*).

En conclusion, nous pouvons constater qu'à travers les quelques exemples les différents liens entre le culte de saint Martin et le monde militaire. Peut-être cela paraît paradoxale, mais les aspects militaires n'enlèvent rien de la qualité profondément pacifique de la tradition de saint Martin. Aujourd'hui encore de nombreuses unités militaires, des forces armées ou associations militaires traditionnelles le considèrent comme patron. Si les dernières générations européennes avaient peu de contact avec la guerre, les menaces existent toujours et la paix demande une préparation armée. *Si vis pacem para bellum*. L'Europe qui apparaît pour la première fois dans un sens moderne dans les Dialogues de Sulpice Sévère a certainement longue histoire de guerres, mais également une très longue tradition de faire la paix. Cela peut nous donner de l'espoir en regardant la figure de saint Martin, le saint militaire.

¹³ Montecuccoli 2017. p. 212.

¹⁴ Information cordialement fournie par M. Ciro Paoletti (Commission d'histoire militaire d'Italie).

¹⁵ Bod 1982. p. 112.

BIBLIOGRAPHIE

- Bariska* 2007. *Bariska István: Az 1532. évi török hadjárat történetéhez, Szombathely–Kőszeg, 2007.*
- Bod* 1982. *Bod Péter: Válogatott művei. Éd. Torda István. Budapest, 1982.*
- Firnhaber* 1849. *Friedrich Firnhaber: Beiträge zur Geschichte Ungerns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526 (Aus dem III. und IV. Hefte des II. Bandes des Jahrganges 1849 des von der kaiserl. Akademie der Wissenschaften herausgegebenen Archivs für Kunde österreichischer Geschichtsquellen besonders abgedruckt). Wien, 1849.*
- Győrffy* 1983. *Győrffy György: István király és műve. Budapest, 1983.*
- Jordanszky* 1817. *Alexius Jordanszky: Biographi veteres Sancti Martini Turonensis episcopi confessoris. Posonii, 1817.*
- Kiss* 2016. *Kiss Gábor: Nagy Károly – Szent Márton szülőhelyének első zarándoka. In: Via Sancti Martini. Éd. Tóth Ferenc – Zágorbídi Czigány. Budapest, 2016. pp. 47–64.*
- Le Maistre* 2003. *Charles Le Maistre: Voyage en Allemagne, Hongrie et Italie. 1664–1665. Paris, 2003.*
- Laurencin – Tóth* 2017. *Michel Laurencin – Tóth Ferenc: Szent Márton magyar lovasként való ábrázolása a tours-i Szent Márton bazilika káptalanjának 1635-ös breviáriumban, Magyar Könyvszemle, 133. (2017) 3. sz. pp. 346–351.*
- Montecuccoli* 2017. *Raimondo Montecuccoli: Mémoires ou Principes de l'art militaire. Éd. Ferenc Tóth. Budapest–Paris, 2017.*
- Pálffy* 2013. *Pálffy Géza: Crisis in the Habsburg Monarchy and Hungary, 1619–1622. The Hungarian Estates and Gábor Bethlen. Hungarian Historical Review, 2. (2013) n°4, pp. 733–760.*
- Pálffy* 2016. *Pálffy Géza: A pozsonyi Szent Márton-koronázótemplom: a Magyar Királyság egyik legfontosabb temetkezőhelye. Magyar Tudomány, CLXXVII. (2016) 11 sz. pp. 1349–1358.*
- Schoennisner* 1791. *Stephan Schoennisner: Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus. Pest, 1791.*
- Sévère* 1968. *Sulpice Sévère: Vie de Saint-Martin. 1–2 vol. Éd. Jacques Fontaine. Paris, 1968.*
- Vanyó* 1999. *A III–IV. század szentjei. Éd. Vanyó László. Budapest, 1999.*

A brezalauspurchi csata (907. július 4.)

A brezalauspurchi csata a korai magyar történelem egyik legfontosabb eseménye, amely lezárta a honfoglalás folyamatát és véglegessé tette a magyarság megtelepedését a Kárpát-medencében. A keleti frankokkal (bajorokkal) vívott győztes csatáról ugyanakkor kevés korabeli, hiteles forrással rendelkezünk, ezért minden lényegi kérdés vitatott: a csata ideje, helyszíne és lefolyása egyaránt problematikus. Ennek ellenére vagy talán éppen ezért többen is kísérletet tettek a brezalauspurchi csata rövidebb vagy teljesebb elemzésére.¹ Jelen tanulmány a források és szakirodalom alapján reális képet igyekszik adni a csatáról.

A csatáról három korabeli évkönyv tömör, a XVI. századi humanista történétíró, Aventinus pedig részletes tudósítást adott. A fentiekén kívül korabeli *martyriumok*, *necrologiumok* bejegyzései tanúskodnak bajor előkelők elestéről a magyarokkal vívott csatában.² Előbb a forrásokat vesszük szemügyre, majd a rekonstrukciókra térünk ki.

¹ A szakirodalomban leggyakrabban pozsonyi csatának is nevezett brezalauspurchi csata legteljesebb elemzését egy tanulmánykötet adta: *Torma – Veszprém* 2008., historiográfiai áttekintés: uo.; *Veszprém László: A csata utóélete a magyar történetírásban*. In: *Torma – Veszprém* 2008. 201–208. o., a kötetben a leg részletesebb vizsgálat: *Torma* 2008. 11–173. o. A másik monografikus igényű, népszerűsítő munkát névrokonom írta: *Tóth Sándor: Győztes csatáink*. 1. Pozsonyi diadal. Cserhalmi utközet. Eger, 2009. 5–58. o. A korábbi történetírásban a Kézai által említett bánhidai csatával azonosított összecsapás rövidebb vizsgálatára vö.: *Pauler* 1900. 45–46., 162–163. o., 78. jegyz. A keleti határnál vívott csataként említi: *Lüttich* 1910. 54–55. o. A pozsonyi csataként értelmezett összecsapás rövid elemzésére lásd: *Fasoli, Gina: Le incursioni ungare nel secolo X*. Firenze, 1945. 119–120. o.; *Vajay* 1968. 42–43. o.; *Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986. 20. o.; *Kristó* 1980. 236–237. o.; *Györffy György: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások*. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. *Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András*. Budapest, 1977. 135. o.; *Hiestand, R.: Pressburg 907. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 57. (1994) 1–20. o.; *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Főszerk. *Kristó Gyula*. Szerk. *Engel Pál – Makk Ferenc*. Budapest, 1994. 128., 253. o. (*Kordé Zoltán, Köblös József*); *Makk Ferenc: Magyar külpolitika 896–1196*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged, 1996.² 11. o.; *Bóna* 2000. 34–35. o.; *Veszprém László: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. Csata Pozsonynál. Történelmi Szemle*, 49. (2007) 1–17. o.; *Veszprém* 2008. 83–90. o.; *Veszprém László: Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai nyugati magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez. Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 1. sz. 79–80. o.; *Veszprém László: Kalandozások. Ősi magyar virtus vagy pusztá fosztogatás: Korunk*, XXV/8. (2014) 47–48. o.; *Tóth* 2010. 56., 191–192. o.; *Tóth* 2016. 386–388., 525–526. o. Mosapurchi/zalavári utközetként vö.: *Bóna* 1989. 9–23. o.; *Bowlus* 1995. 258–265. o.; *Eggers, Martin: Baiern, Pannonien und die Magyaren*. In: *Bayern – Ungarn Tausend Jahre*. Hrsg. *Wurster, H. W. – Tremel, M. – Loibl, R.* Passau–Regensburg, 2001. 73. o.; *Szőke* 2014. 114–115. o.; *Szőke Béla Miklós: A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás*. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. *Sudár Balázs – Szentpétery József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna*. Budapest, 2015. 36. o.

² A források számbavételére lásd: *Lüttich* 1910. 54–55. o., 54. jegyz.; *Torma* 2008. 86–92. o.; *Szenthe – Veszprém* 2008. 211–219. o.; *Tóth* 2015. 386–387. o.

A legrészletesebb korabeli forrás, a *Sváb Évkönyv* (*Annales Alamannici*) a 907. évnél két, függetlennek tűnő híradásban tudósított az összecsapásról. A rövidebb híradás szerint „...a bajorok teljes hadseregét megsemmisítették a magyarok.”³ Míg e híradás csak a bajor vereség megtörténtét és nagyságát összegezte tömören, a *Sváb Évkönyv* más forrásból valamivel részletesebb tudósítást is közölt a csatáról ugyanebben az évben: „...a bajorok kilátástalan háborúja a magyarokkal, Liutpold herceget megölték, övéinek féktelen kevélységét letörték, és a keresztények alig néhányan menekültek meg, a püspökök és grófok többségét meggyilkolták.”⁴ Ez a híradás a bajorok veszteséglistájára vonatkozó információt bővíti Liutpold (Luitpold) herceg megnevezésével és a püspökök és grófok elestére való utalással. A *Sváb Évkönyv* variációját vették át más korabeli források is.⁵

A második korabeli forrásnak a kevésbé ismert *Admunteni Évkönyvet* (*Annales Admutenses*) tekinthetjük. Eszerint „...megölik Theotmár salzburgi érseket a magyarok, Udóval és Zachariással, két másik püspökkel együtt.”⁶ Ebben a kútfőben a bajorok elveszett püspökei, egyszersmind vezérei név szerint szerepelnek.

A harmadik korabeli, a csata kronológiája és helyszíne szempontjából legfontosabb forrás a *Salzburgi Évkönyv* (*Annales Iuvavenses Maximi*) folytatása, amelyet csak 1921-ben tárt fel *Ernst Klebel*. Eszerint 907-ben: „Nagyon szerencsétlen harc folyt Brezalauspurchnál július Nonae-je 4. napján.”⁷ Míg az előző két forrás csak az évet adta meg, de azon belül nem határozta meg a pontosabb időpontot, ez a híradás megadta a bajor vereség helyszínét és konkrét idejét is: Brezalauspurch, 907. július 4. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a bajor veszteséglistát illetően a *Sváb Évkönyv* és az *Admunteni Évkönyv* egymást kiegészítő tudósításait kell figyelembe vennünk, mert erről a *Salzburgi Évkönyvből* nem tudhatunk meg semmit sem. A történeti kutatás a *Salzburgi Évkönyv* folytatásának felfedezése óta jobbra a 907. július 4-i, vagy július 4–5-i, vagy július 4–7-i keltezését fogadta el,⁸ míg korábban más, közvetett híradások alapján július 5–6-ra tették.⁹ Már nem ennyire egyszerű a helyzet a csata helyszínét illetően. A Brezalauspurch helynév kapcsán Pozsony (Pressburg/Vratislavia: ma Bratislava/Pozsony) merült fel, míg korábban a Kézainál

³ *Annales Alamannici*: „Baiovarum omnis exercitus ab Ungaris occiditur,” Kiadása: MGH SS I. 54. o. Vö. még: CFHH I. 91. o., fordítására: HKÍF 202. o. (*Lele József* fordítása.) Vö. még: *Torma – Veszprém* 2008. 87. o.; *Szenthe – Veszprém* 2008. 218. o.

⁴ *Annales Alamannici*: „Item bellum Bauguariorum cum Ungaris insuperabile, atque Liutpoldus dux et eorum supersticiosa superbia occisa, paucique christianorum evaserunt, interemptis multis episcopis comitibusque.” MGH SS I. 54. o. Az előző híradással összevont kiadására vö.: CFHH 91. o., fordítására: HKÍF 203. o. (*Lele József*); *Torma – Veszprém* 2008. 87., 218. o.

⁵ *Annales Laibacienses* (908): „Ungari bellum contra Bauvarios insuperabile fecerunt, et Liutbaldus dux eorum comitesque atque episcopos quam plurimos, illorumque supersticiosa superbia crudeliter occisa est.” MGH SS I. 54. o. – *Continuatio Reginonis* (907): „Anno dominicae incarnationis 907 Bawarii cum Ungariis congressi, multa caede patradi sunt; in quo congressione Liutbaldus dux occisus est.” MGH SS I. 614. o.

⁶ *Annales Admutenses*: „Ditmarus Salzburgensis episcopus occiditur ab Ungaris cum Utone et Zacharia aliisque duobus episcopis.” MGH SS IX. 573. o.; CFHH I. 89. o. Vö. még: *Reindel* 1953. 64. o., fordítására: *Torma – Veszprém* 2008. 87., 218. o.

⁷ *Annales ex Annalibus Iuvavensibus antiquis excerpti*: „Bellum pessimum fuit ad brezalauspurch 4-to nonas iulii.” Vö.: *Klebel* 1921. 136. o.; MGH SS XXX/2. 742. o. Fényképes másolatáról: *Torma – Veszprém* 2008. 87. o. Magyar fordítása: HKÍF 209. o. (*Tóth Sándor László*.)

⁸ Július 3–5. közé (a döntő csatát július 4-re) tette: *Vajay* 1968. 43., 98. o.; július 4–7-re datálta, három napos ütközetként: *Borwius* 1995. 263. o.; elhúzódó harcokként: június 28 és július 5-ig értelmezte, július 4–5-öt tartván a két utolsó napként: *Veszprém* 2008. 87. o.; július 4–6-ra: *Kristó* 1980. 236. o.

⁹ Július 5-re: *Lüttich* 1910. 54. o.; július 6-ra: *Pauler* 1900. 45–46. o.

szereplő Bánhidát is felvetették,¹⁰ illetőleg újabban az Arnulf császár által 896-ban vazallusára Brazlav (Brazlavo) hercegre bízott Mosapurc (Mocsárvár), Zalavár került előtérbe. Az összecsapás helyszínével kapcsolatban utalnunk kell egy vélhetően korabeli, de jóval később felhasznált forrásra is. A csata rekonstrukciójának legfőbb forrása a kései, XVI. századi humanista bajor történetíró, Johannes Thurmair, ismertebb nevén Aventinus (1477–1534). Aventinus mára már elveszett források alapján is dolgozott, ezek egyike az *Excerpta Aventini* (Aventinus-kivonat). Eszerint 907-ben „[A bajorok lemészárlása] Braslavespurchnál.”¹¹ Ebben a híradásban csak a csata helyszíne szerepel, de némileg eltérő formában a *Salzburgi Évkönyv*ben megőrzött, eredetinek tekinthető Brezalauspurch alaktól. Az időpont viszont az év (907) kivételével kimarad és még az esemény jellegét (bajorok lemészárlása, veresége) illetően is rekonstrukciót kellett alkalmazni. Ezért is valószínűsíthető, hogy Aventinus nem a *Salzburgi Évkönyvet* használta, hiszen történeti művében a csatát nem júliusra, hanem augusztusra tette (9 és 11 között).¹²

A kortárs források között kell említenünk a halottas könyveket, az úgynevezett necrologiumokat, amelyek egy-egy neves, a csatában elesett bajor vezető halálának időpontját közölték. A *Freisingi Necrologium* szerint Liutpold halála július 5-én következett be.¹³ A *Salzburgi Necrologium* a csata másik neves szereplőjének, Theotmár érseknek a halálát július 21-re keltezte.¹⁴ A *Germániai Necrologium* a csatában szintén részt vevő Udo püspök elhalálózását július 6-ra, míg a *Weissenburgi Necrologium* jóval korábbra, június 28-ra datálta.¹⁵ Egészében véve a *necrologiumok* alapján 907. június 28. és július 21. közötti intervallum rajzolódik ki a magyarok és bajorok közötti nagy összecsapás (*bellum*), és ennek következményeként a megnevezett bajor előkelők (Liutpold herceg, Theotmár érsek és Udo püspök) eleste, halála időpontjaként. A források alapján a július 4–6. közti időpontok tűnnek a legvalószínűbbnek, a *Salzburgi Évkönyv* tanúbizonysága szerint a július 4-i keltezést fogadhatjuk el.

A csata rekonstrukciónak többsége azonban nem a fenti kútfők, hanem Aventinus *Bajor Évkönyvek* című történeti művében szereplő részletes és igen szemléletes leírására épülnek.¹⁶ Aventinus szerint a magyarok két királyt választottak, Dursacot és Bogátot, akiknek vezetésével elfoglalták Pannóniát.¹⁷ A 907. évi események kapcsán Aventinus leírja azt, hogy egész Bajorországra kiterjedő újoncozás után Lajos bajor király Ennsburgba (Ennsvárba) ment és itt gyűlést tartott, ahol a jelenlévő püspökök, szerzetesek előjárói és bajor előkelők 907. június 17-én

¹⁰ Kézai adatára a Bánhida melletti csatára vö.: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum et regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery. I. k. Budapestini, 1937. 165. o. Magyar fordítása: HKÍF 361–362. o. Brezalauspurc és Bánhida azonosításáról: Pauler 1900. 45–46. o.

¹¹ „Excerpta Aventini ex Annalibus Iuvavensibus antiqui derivati a 907.” MGH SS XXX/2. 743. o., fordítása: HKÍF 266. o.

¹² Augusztus idusa ötödik (augusztus 9) és harmadik napját (augusztus 11) időpontot említ Aventinus.

¹³ *Reindel* 1953. 62–76. o.; *Torma – Veszprém* 2008. 87. o.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ *Annalium Boiorum libri septem* (A Bajor Évkönyv 7 könyve). Vö.: CFHH I. 346–347. o., fordítására lásd: *Szenthe – Veszprém* 2008. 213–216. o. Ennek egy rövidebb, német verziója a *Bajor Krónika*. Vö.: *Szenthe – Veszprém* 2008. 216. o.

¹⁷ Vö.: CFHH I. 346. o. „Ugri duos reges Dursacum et Bugothum creant, Pannoniam... occupant.” Lásd még: *Szenthe – Veszprém* 2008. 213. o. „...a magyarok két királyt választanak, Dursacot és Bogátot, elfoglalják Pannóniát.” – E két magyar vezető, király neve szerepel későbbi, 920–922 közé tehető itáliai kalandozás kapcsán Liudprandnál (*Antapodosis* II. 60.) Lásd: CFHH II. 60. o., magyar fordítása: MEH 231. o. (*Horváth János*.) A problémáról lásd: *Szenthe – Veszprém* 2008. 213. o., 15. jegyz.

elhatározták, hogy kiűzik a magyarokat a bajorok országából.¹⁸ A humanista történetíró felvázolja a három hadoszlopra tagoló bajor sereg felvonulását. Eszerint „...a hadvezérek a csapatokat három részre tagolják. Luitpold, az osztrák határ parancsnoka az északi parton, Theotmar salzburgi érsek pedig a délin halad; a püspökök, Zakariás Sabenből, Udo Freisingből, s a monostorok előjárói, Gumpold, Hartwich, Helmberg Pozsonyig [Vratislavia] vonulnak és ott táborot vernek. A Dunán pedig hajókon a király rokona, a semnonok vezére, Sighard és a bajor urak, Rathold, Hatto, Meginward és Isangrim vezetik a csapatokat.”¹⁹ Aventinus szerint először Theotmár érsek hadoszlopa ütközött meg a magyarokkal, akik cselvetést alkalmazva győzték le. Ezután átkeltek a Dunán és Liutpold herceg csapatát verték meg. Majd következett a Sieghard herceg irányította flotta felgyújtása. Aventinus augusztus hónapra tette, és általa három seregrész háromnapos ütközeteként mutatta be a csatát. Részletes veszteséglistát is ad élén Liutpold herceggel, Theotmár érsekkel, Udo és Zacharias püspökkel, három apáttal és 19 más előkelővel.²⁰

Hogyan rekonstruálhatjuk a fentiek alapján a nagyszabású, magyar győzelemmel végződő csatát? Hangsúlyoznunk kell, hogy az időpont, a helyszín és a csata menete egymással összefüggő láncot alkot. Ha a kései Aventinusnak adunk hitelt abban, hogy a csata helyszíne, Brezalauspurc (az Aventinus-kivonatban Braslavespurc) valóban Vratislavia, azaz Pozsony, akkor rekonstrukcióját is elfogadhatjuk, azaz feltételezhetjük, hogy a magyarok részenként verték meg a névleg Gyermek Lajos király (900–911), valójában Liutpold herceg fővezérletével felvonuló bajor sereget. Először, július 4-én a Theotmár érsek alatt álló elővédet, majd átkelve a Dunán a Liutpold vezette északi fősereget, végül július 5-én a Sieghard vezette flottát semmisítve meg.²¹ Meg kell jegyezni, hogy ez a kényelmesebb megoldás, hiszen a bajor történetíró jóvoltából egy nagyon látványos, hihető történetet kapunk. Mellette szólhat, hogy Aventinus mára már elveszett források alapján is dolgozott. Ráadásul korszerű módon okleveleket, hivatalos iratokat is felhasznált munkájában, ezeket tekintve elsődleges forrásnak.²² Az aventinusi tudósításnak, amely maga is történetírói rekonstrukció, vannak azonban tagadhatatlan ellentmondásai. Ilyen maga a keltezés, miszerint a háromnapos csata Vratislavia, illetve a Duna közelében augusztus 9 és 11 között zajlott volna le. A korabeli híradások alapján azonban egynapos összecsapást tételezhetünk fel. A *Salzburgi Évkönyv* szerint július 4-én, a *necrologiumok* egy része alapján július 5-én került sor a bajorok szempontjából balvégzetű háborúra.²³ Maga a helyszín leírása is problematikus Aventinusnál, hiszen a Theotmár vezette, Dunától délre levő püspöki sereg táborozik le Vratislaviánál, ami így aligha azonosítható Pozsonnyal (Pressburg).²⁴ Így nem kizárt, hogy a bajor történetíró bizonyos adatok alapján (a június 17-i gyülekezés, a bajor és magyar vezérek nevei, Brezalauspurc/Braslavespurc

¹⁸ Vö.: CFHH I. 346–347. o.: „Adsunt episcopi, monachorum antistites, proceres Boiorum, quinto decimo Calendas Iulii, anno christianae salutis nongentesimo super septimo. Ibi decretum omnium sentia Ugros Boiariae regno eliminandos esse.” Magyar fordításáról: *Szenthe – Veszprémy* 2008. 214. o.

¹⁹ CFHH I. 347. o. Magyar fordításáról: *Szenthe – Veszprémy* 2008. 214. o.

²⁰ Uo.

²¹ Jőmagam is ezt a rekonstrukciót vázoltam fel: *Tóth* 2010. 191–192. o.; *Tóth* 2016. 387–388., 525–526. o.

²² Aventinus híradása mellett érvelt Veszprémy László több munkájában is, pl.: *Veszprémy* 2008. 83–84. o. Vö. még: Uő, in: *Torma – Veszprémy* 2008. 204–205. o. Szerinte „Aventinus a mai őstörténéseket is megsegényítő eredményességgel és jó érzékkel dolgozott, sőt hadtörténeti vénája is jelesre vizsgázott ez esetben.”

²³ A keltezési problémára, a háromnapos és az egynapos csatáról való híradások nehézségeire az Aventinust alapvetően elfogadó, és július 4–5-i pozsonyi csatával számoló (június 28-cal kezdődő) Veszprémy László is utal: „Aventinus homályos okból, talán tollhibából teszi augusztusi napokra az ütközetet, aminek a halottas könyvek adatai határozottan ellentmondanak.” *Veszprémy* 2008. 87. o.

²⁴ A Pozsony elleni évről lásd: *Bowlus* 1995. 261. o. – Szerintem ez önmagában nem támasztja alá azt, hogy az aventinusi Vratislavia a Balaton közelében levő Mosaburggal (Zalavárral) lenne azonos.

azonosítása Pressburggal/Vratislaviával stb.) konstruált egy elbeszélést, beiktatva a magyarok cselvetéseiről, nyilzaporáról szóló, közismert toposzt.

Aventinus kapcsán általában lehetséges átvételként utaltak a történeti kutatásban Nagy Károly 791. évi avarok elleni hadjáratára, illetve annak útvonalára. Ez lehetséges párhuzam, ugyanakkor nem feltétlenül határozza meg a bajor historiográfus vonatkozó híradásának hitelességét.²⁵ A magam részéről egy másik, tudtommal eddig nem említett lehetőséget vetnék fel Aventinus csata-rekonstrukcióját illetően. Ez az általa bizonyosan ismert *Fuldai Évkönyv* 900. évi bejegyzésével kapcsolatos. Ekkor a magyarok Bajorországot az Enns folyón túl pusztították. A magyar sereg visszatért Pannóniába, de egy részük a Duna folyó északi részén portyázott. Ezt torolta meg Liutpold herceg, aki összegyűjtötte a bajorok főembereit (a passauai püspök is mellette volt), átkelt a Dunán és megütközött velük. Az ütközetben Liutpold győzött, a magyarok közül 1200 fő esett el, valamint pusztult el a Dunába merülve. Ezután került sor az Enns folyónál levő város megerősítésére, Ennsburg felépítésére.²⁶ A történet tartalmazza azokat az elemeket, amelyeket Aventinus felhasználhatott a pozsonyi csatánál: a Pannóniát meghódító magyarok Bajorország elleni akcióját, amely bajor ellentámadást váltott ki, Liutpold vezető szerepét és a bajor főurak részvételét a támadásban, s a Duna melletti döntő csatát.

A másik, egyre népszerűbb hipotézis a csata helyszíne kapcsán Brezalauspurc, illetve az *Aventinus-kivonatból* is ismert Braslavespurc helynévből indult ki. Ezt Braszlav (Brazlavo) dux váraként értelmezve Pannonia *regia civitasával*, Mosapurccal (Mocsárvár) azonosították. Az azonosítás alapját az kínálta, hogy a *Fuldai Évkönyv* szerint Arnulf király rábízta 896-ban hívére, Braszlávra (Brazlavo) Pannonia védelmét a Mocsárvárral (Urbs Paludarum) együtt.²⁷ A hipotézis szerint a vár 896 és 907 között kapta volna meg új nevét Brazlavo herceg után, így lett Brezalauspurc/Braslavespurc.²⁸ Így itt, Mosapurc/Braslavespurc-nál (Zalavárnál) került volna sor 907. július 4-én a csatára. A csata lefolyását ez a rekonstrukció nem részletezi, mivel az egyes bajor seregrészek különálló megsemmisítéséről szóló tudósítás Aventinushoz kötődik.²⁹ Egy, Aventinust is felhasználó hipotézis szerint a Theotmár vezette püspöki sereg kísérelte volna meg a magyarok által ostromolt Brezalauspurc (Mosapurc/Vratislavia/Zalavár) felmentését, de a magyarok cselvetésének áldozatul esve július 4-én vereséget szenvedett. Utána a magyarok gyorsan a Dunától északra táborozó Liutpold seregét lepték meg, és a harmadik nap hajnalán megsemmisítő vereséget mértek rá.³⁰ Mi szól a Mosapurc és Brezalauspurc azonosítás mellett? Érvként hozták fel a *Fuldai Évkönyv* idézett híradását, amely szerint Braszlav 896-ban megkapta Mosapurc (Urbs Paludarum) felügyeletét Pannóniával együtt, így 896 és 907 között a település új nevet is kaphatott.³¹ Régészeti érveként felmerült az, hogy a várszigeti templomok körüli temetőben levő sírok

²⁵ Vö.: *Bowlus* 1995. 260. o.

²⁶ SRG AF 134–135. o.; MEH 213–214. o. (*Horváth János*); HKÍF 192. o. (*Géczi Lajos*).

²⁷ *Annales Fuldenses*, vö.: SRG AF 130. o. „Stipantibus vero isdem in partibus inter se conflictibus, imperator Pannoniam cum urbe Paludarum tuendam Brazlowoni, duci suo, in id tempus commendavit.” Vö. még: MGH SS I. 413. o., magyar fordítása: MEH 212. o. (*Horváth János*); HKÍF 191. o. (*Géczi Lajos*).

²⁸ Már a csata pozsonyi helyszíne mellett érvelő, a salzburgi évkönyv folytatását kiadó Klebel feltételezte, hogy Brezalauspurc a szlavón herceg, Brazlavo után kapta volna nevét: *Klebel* 1921. 136. o. Vö. még: *Boba* 1989. 18. o.; *Bowlus* 1995. 259–261. o.

²⁹ A kivételek közé sorolható Bowlus rekonstrukciója, aki próbálta egyeztetni Aventinus három napos ütközetről szóló históriáját a korabeli források július 4–5. tájára vonatkozó keltezésével, a Brezalauspurc/Mosapurc (Zalavár) és a Duna melletti helyszíneket, és július 4. és 7. közé tette a csatát: *Bowlus* 1995. 263–264. o.

³⁰ *Bowlus* 1995. 263–265. o.

³¹ *Bowlus* 1995. 259–260. o.

ban hátcsigolyájukban magyar nyílhegyektől elpusztultakat temettek el.³² Ellenérveket is lehet felhozni a zalavári hipotézis ellen.³³ A Brezalauspurc helynév a Balaton körüli Mosapurcra (Urbs Paludarum) vonatkozóan nem bizonyítható, pusztán abból a tényből, hogy a 896-ban Itáliába vonuló Arnulf császár–király rábízta Brazlavóra a Mocsárvár és Pannónia védelmét, nem következik eleve, hogy Mosapurc is új nevet kapott volna a 896 és 907 közötti rövid intervallumban. A Zalavár körüli temetők sírleletei sem datálják biztonsággal 907-re a támadást, ez bekövetkezhetett a 894. évi pannóniai magyar kalandozáskor, vagy Pannónia *Fuldai Évkönyv* által bizonyított 900. évi magyar megszállásakor. Aventinus a Dunához közel levő Vratislaviát említi a csata helyszínéként, ami ellentmond a Dunától igencsak távol eső Mosapurc (Zalavár) feltevésnek.

Összegzőképpen mit mondhatunk a brezalauspurci csatáról? Bizonyosan állítható az, hogy a keleti frank birodalom ellentámadásáról van szó, amelynek során elvesztett pannóniai, moráviai területeit igyekezett visszaszerezni, illetve megtorló akciót indított. A csatára 907. július 4-én (esetleg 5-én) került sor egy Brezalauspurc nevű helységnél, amelyet biztosan nem tudunk lokalizálni. A csatában a magyarok – feltehetőleg szokott taktikájukkal, cselvetéssel és nyílzáporral – nagy vereséget mértek a Liutpold herceg vezette bajor haderőre, amely súlyos veszteségeket szenvedett. Ez a nagy győzelem biztosította a magyar törzsszövetség szállásterületét, beleértve a Dunától délre levő, 900-ban elfoglalt (Pannónia) és északra levő, már 902-ben megszállt (Morávia egy része) területeket.

RÖVIDÍTÉSEK

- Boba* 1989. *Boba, Imre*: Braslavespurc: Bratislava or Braslavs Burg: Zalavár? *Ungarn Jahrbuch*, 17. (1989) 9–23. o.
- Bóna* 2000. *Bóna István*: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000.
- Bowlus* 1995. *Bowlus, Charles R.*: Franks, Moravians, and the Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907. University of Transylvania Press, 1995.
- CFHH *Catalogus fontium Historiae Hungaricae*. Ed. *Gombos, Albinus*. I–III. k. Budapest, 1937–1938. (Reprint: 2005.)
- HKÍF *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. *Kristó Gyula*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged, 1995.
- Klebel* 1921. *Klebel, Ernst*: Eine neugefundene Salzburger Geschichtsquelle. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 61. (1921) 33–54. o.
- Kristó* 1980. *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.
- Lüttich* 1910. *Lüttich, Rudolf*: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Berlin, 1910.
- MEH *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk. *Györffy György*. Budapest, 1975.²
- MGH SS. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Ed. *Bresslau, H.* I–XXXIV. k. Hannoverae–Lipsiae, 1826–1934. (Reprint: 1963–1964.)
- Pauler* 1900. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900.
- Reindel* 1953. *Reindel, Kurt*: Die bayerischen Liutpoldinger, 893–989. Sammlung und Erläuterung der Quellen. München, 1953.

³² *Szűke* 2014. 115. o.

³³ A Zalavár-hipotézis indulatos elutasítására vö.: *Bóna* 2000. 35. o. – „...magyar internacionalista történészek és külföldi fantaszták az északi szomszédunk érzékenységét netán sértő »bratislavai« csata helyszínét is igyekeztek a Brazlavárra átkeresztelt Zalavárra áthelyezni” – merész hipotézisként értékelte a Boba-koncepciót: *Veszprém* 2008. 88. o.

- SRG AF   Scriptorum rerum Germanicarum. Annales Fuldenses. Rec. *Kurze, F.* Hannoverae, 1891.
- Szenthe – Veszprémy* 2008.   *Szenthe Gergely – Veszprémy László*: Válogatott források. In: Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Szerk. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László*. Budapest, 2008. 211–219. o.
- Szőke* 2014.   *Szőke Béla Miklós*: A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása. Budapest, 2014.
- Torma* 2008.   *Torma Béla Gyula*: A 907. évi pozsonyi csata katonapolitikai háttere és hadművészeti elemzése. In: Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Szerk. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László*. Budapest, 2008. 11–173. o.
- Torma – Veszprémy* 2008.   In: Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Szerk. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László*. Budapest, 2008.
- Tóth* 2010.   *Tóth Sándor László*: A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században. Szeged, 2010.
- Tóth* 2016.   *Tóth Sándor László*: A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században. Szeged, 2016.²
- Vajay* 1968.   *Vajay, Szabolcs*: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte. München, 1968.
- Veszprémy* 2008.   *Veszprémy László*: Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai. Budapest, 2008.

Az erőszak rítusai 1956-ban*

Bevezetés

Bár az emberiség története a háborúk és konfliktusok krónikája, az első írásos emlékek rögzítése óta, az ókoron és középkoron át a kora újkori vallásháborúkon keresztül az újkori küzdelmekig, a modern korszak és különösen a XX század bővelkedett az erőszak különböző formáinak megnyilvánulásaiban. Nem véletlenül nevezik a legvéresebb századnak, amelyben „a világháborúk előtt, között és után egyetlen év sem múlt el a világ egyik vagy másik részén tapasztalható, jelentős erőszak nélkül”.¹ A XX század második felének közép-európai régiója és ezen belül Magyarország második világháború alatti és 1945 utáni történetét különösen átjárja az erőszak. Az 1956-os forradalom és szabadságharc alatt a háború végét követő korszakban némiképp szokatlan módon eszkalálódott, nyílt utcai harcokba torkollottak a társadalomban meglévő feszültségek, a rejtett erőszak.

A tanulmányban a forradalom idején előforduló erőszakos megnyilvánulásokat, elsősorban a Köztársaság téri tömegerőszak jelenségét, illetve a róluk az emlékezetben megőrződött nyomokat igyekszem körbejárni, az erőszak fogalmára, a vizualitáshoz való szoros kötődésére és a hatalom részéről történő felhasználására is kitérve.

Az erőszak. Típusok és rítusok

Az erőszak jelensége a világ minden részében, társadalmában és kultúrájában tetten érhető, az általános elutasítás dacára megjelenik a szórakoztatónak szánt mesékben, irodalomban, mozi-filmekben is, fogalma mégis igen komplex és nem könnyen megragadható. A definiálására tett kísérletek ugyanakkor gyakran ellentmondásokhoz vezetnek, bár az erőszak különböző megnyilvánulásai részei általános emberi tapasztalatainknak.² Peter Imbusch német szociológus tanulmánya, amely az erőszak különböző megjelenési formáit veszi sorra, közelebb vihet a fogalom megértéséhez. Felosztása szerint a *direkt fizikai erőszak* – mások bántalmazása, megsebesítése vagy megölése – a legnyilvánvalóbb és többnyire szándékos megjelenési forma, olyan egyetemes nyelv, amely mindenki számára egyértelmű üzenetet hordoz. Megkülönbözteti ettől a *pszichológiai erőszakot*, amelynek nyomai sokkal kevésbé látszanak, ám súlyosabban lehetnek és az erőszak elszenvedőjére hosszabb távú hatással lehetnek, mint a fizikai erőszak alkalmazása. A lelki terror során szavak, gesztusok, képek, szimbólumok alkalmazásával történik az áldozat félelemben tartása, akaratának megtörése, amely lassan gyógyuló traumát okozhat. Az állam hatalmának gyakorlása az egyének felett a modern korban, amelyet az erőszakszervezeteken vagy titkosszolgálatokon ke-

* A tanulmány korábbi változata: Tulipán Éva: „Az erőszak arcai. Atrocitások és mártírok 1956 „ellenforradalmi” értékelésében”. In: Müller – Takács – Tulipán 2017. 25–45. o.

¹ Ferguson, Niall: *The War of the World. Twentieth-Century Conflict and the Descent of the West*. New York, 2006. XXIV–XXXV. o.

² Imbusch 2003. 13–14. o.

resztül érvényesít, annak ellenére, hogy legitimitással bír, *intézményi erőszaknak* minősül Imbusch értékelése szerint, ha direkt beavatkozással jár. Az intézményi erőszak gyakorlása „a törvényesség/törvénytelenesség és legitimitás/illegitimitás kritériuma” mentén válik problémamentessé vagy törvénytelené, ahogyan ez a XX. század diktatúráinak példáján jól tetten érhető.³ Ez utóbbi típus talán inkább a strukturális erőszak témakörébe sorolható, amelyet Imbusch Johan Galtungra hivatkozva az erőszak rejtettebb megnyilvánulásai közé sorol a kulturális erőszakkal együtt. Johan Galtung norvég konfliktuskutató a látható és láthatatlan erőszakra történő felosztást alkalmazza. A látható erőszakhoz sorolja Imbusch-hoz hasonlóan a direkt cselekedetekben megnyilvánuló fizikális vagy verbális erőszakot. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy az erőszak nem a semmiből fakad, gyökere a láthatatlan erőszak megnyilvánulásaiban ered, ahová Galtung a kulturális és a strukturális erőszak különböző formáit sorolja. A struktúra is lehet erőszakos, ha túlzottan elnyomó, kihasználó vagy elidegenítő, az erőszak kultúrája pedig lehet hősies, hazafias, vagy patriarchális. A kulturális erőszak ugyanakkor megnyilvánulhat vizuálisan vagy – egyes szavak értelmét önkényesen korlátozva vagy az anyanyelv használatát megtiltva – verbálisan is.⁴ Az erőszak e két típusa közötti kapcsolat ugyanakkor egy ördögi körben nyilvánul meg: a kulturális és strukturális erőszak ugyanis direkt erőszakot szül, a direkt erőszak pedig megerősíti a kulturális és strukturális erőszakot. Galtung azt is állítja, hogy ha az erőszakos kultúrák és struktúrák direkt erőszakot alkalmaznak, ezzel reprodukálják a direkt erőszakot, ezáltal egy tűzszünet például csak rövid életű fegyvernyugvás lesz két háborús időszak között.⁵

Galtunghoz hasonlóan több neves kutató felhívja a figyelmet, hogy a társadalomban megnyilvánuló erőszak nem egy légüres térben történik, mértéke a hétköznapi életben bevett erőszak szintjével arányos, erre történeti példák egész sorát találjuk a szakirodalomban. A kora újkori erőszak elemzésére vállalkozott Natalie Zemon Davis, aki több mint négy évtizede megjelent írásában újító módon antropológiai eszközöket is alkalmazva, az erőszak rítusaiként mutatta be a vallási konfliktusokat. Szerinte „...a konfliktus mindig is része a társadalmi életnek, bár a vele együtt járó erőszak formája és ereje változó”.⁶ A „tömeg a vallási erőszak legszélsőségebb eseteiben sem viselkedik esztelenül”, „az erőszakos viselkedésnek pedig struktúrája van”, egy adott szituációban eszkalálódó erőszak „azért lehet intenzív, mert szorosan kötődik a közösség alapértékeihez és önértelmezéséhez”.⁷ Davis szerint tehát a hivatalos, intézményi erőszak megelőlegezi a lázadó tömeg cselekedeteit, ahogyan történt ez a nyilvános kínzások és kivégzések korszakában.⁸

George L. Mosse hasonlóképpen a mindennapi élet brutalizálásáról beszél az első világháború utáni weimari köztársaságban. Ez alatt a háborús tapasztalat és attitűdök békeidőbe történő átültetését érti, amelynek megfelelően a társadalom kénytelen volt hozzászokni a vizuális és verbális erőszak mindennapi gyakorlatához.⁹ Hozzátehetjük, hogy ehhez hasonló hangulat uralkodhatott a második világháborút követően is, amelyet a keleti blokk országaiban, így Magyarországon is, a kommunista hatalomátvétel, majd berendezkedés az erőszak különböző megnyilvánulásaival kísért tapasztalata tett még nyilvánvalóbbá.

³ Imbusch 2003. 22–26. o.

⁴ Gyáni 2010. 289–293. o.; Müller 2012. 331. o.

⁵ Gyáni 2010. 279–289. o.; Galtung, Johan: Violence, War, and Their Impact. On Visible and Invisible Effects of Violence. *Forum for Intercultural Philosophy*, 5. (2004). (<http://them.polylog.org/5/fgj-en.htm>; a letöltés időpontja: 2017. 12. 04.) Charles Tilly elméleti megközelítéseit az erőszakra vonatkozóan részletesen elemzi: Gyáni Gábor: Kollektív erőszak és társadalmi mozgalmak. Fogalmi és historiográfiai vázlat. In: Müller – Takács – Tulipán 2017. 9–24. o.

⁶ Davis 2001. 166–167. o.

⁷ Uo.

⁸ Davis 2001. 147. o.

⁹ Mosse, George L.: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars.* Oxford, 1990. 159., 181. o.

Érdeemes röviden kitérni annak problematikájára, hogyan szerezhethünk ismereteket az erőszak múltbeli tapasztalatáról, hiszen a múlt különböző eseményeihez hasonlóan erről sem rendelkezünk közvetlen benyomással.¹⁰ Lényeges tehát annak tudatosítása, hogy a társadalmi emlékezet átadásához közvetítőkre, médiumokra van szükség. Peter Burke szerint az emlékezet szóbeli hagyományok, visszaemlékezések, képek, cselekvések és terek közvetítésével őrződik meg,¹¹ míg Paul Connerton különösen a két utolsó kategória jelentőségét hangsúlyozza a testi gyakorlatokban és a test által is használt fizikai térben.¹² Aleida Assmann a fentiekhez hasonlóképpen szövegekben, képekben, testben és terekben őrzött emlékezetéről ír.¹³ Ezek közül az írás emlékezetőrző funkciója talán a leginkább egyértelmű, érdemes azonban megjegyezni, hogy a vizsgált korszakra vonatkozó írott források leginkább szóbeli tanúvallomások vagy egyéb *oral history* jellegű források leiratai.¹⁴ Egy szöveg, például egy könyv is lehet emlékmű, ahogyan Hollós Ervin és Lajtai Vera munkái ma már az „ellenforradalmi” erőszaknak és a rendszer védelmezői kitartásának állított emlékműveknek tekinthetők.¹⁵

Az erőszak képekhez fűződő, illetve a forradalmak vizualitáshoz való szoros viszonyára többen felhívták a figyelmet.¹⁶ Peter Burke a vizuális források történeti megismerésben betöltött szerepét vizsgálva azt állapítja meg, hogy „a fényképezés korában az egyes események emlékezete egyre inkább képi ábrázolásukhoz kötődik”.¹⁷ De Burke már a fényképezés feltalálása előtti korokra visszatekintve is különös jelentőséget tulajdonít a képi ábrázolások forradalmak és fegyveres konfliktusok idején betöltött szerepének, így például a francia forradalomban a Bastille elfoglalását ábrázoló nyomtatványok nem csupán a történeti megismerésre, de a képek meggyőző erejénél fogva az éppen zajló események alakulására gyakorolt hatását is hangsúlyozva.¹⁸ A forradalmak és konfliktusok vizualitásának kevésbé tárgyalt aspektusa a halottak és a (gyakran erőszakos) halál ábrázolása.¹⁹ Az 1956-os direkt/fizikai erőszakot kevés egyidejű felvétel örökölte meg. A kevés kivételt képező felvételek közül több a Köztársaság téren készült, legismertebb talán John Sadovnyak a pártház falánál készített ikonikus sorozata a védők egy magukat megadó csoportjának lelövéséről.²⁰ A Kossuth téren október 25-én a lövöldözés elől menekedő kereső tömegről és a könyvégetésekről készültek még egykorú felvételek. Az 56-os fotók nagyobb része az erőszak hatását mutatja be az események után készített képkockákon: halottakat (például mésszel leszórt szovjet katonák a körúton), lincselések áldozatait (Miskolc, Köztársaság tér), temetéseket (például a mosonmagyaróvárit).

¹⁰ A medialitás szerepére a történeti megismerésben lásd: Assmann 2011. és Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Budapest, 2007. 189–197. o.

¹¹ Burke, Peter: A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio*, 12. (2001) 3. sz. 7–9. o.

¹² Paul Connerton: *How Societies Remember*. Cambridge, 1989.

¹³ Assmann 2011. 137–324. o.

¹⁴ Erről részletesen lásd: Takács 2016., különösen: 54–61. o.

¹⁵ Például Hollós – Lajtai 1974.; Hollós Ervin – Lajtai Vera: *Kik voltak, mit akartak?* Budapest, 1976.; Hollós Ervin – Lajtai Vera: *Drámai napok*, 1956. október 23–november 4. Budapest, 1986.

¹⁶ Erre vonatkozóan lásd: Müller 2017. 62–69. o.

¹⁷ Burke 2001. 140. o.

¹⁸ Burke 2001. 145–151. o.

¹⁹ A témáról részletesen lásd: Müller 2017.; *Faces of Death. Visualising History*. Eds. Pető, Andrea – Schrijvers, Klaartje. Pisa, 2009.

²⁰ John Sadovny felvételeiről részletesen lásd: Tulipán 2014. 174–199. o.

A fegyveres konfliktus idején a városi térben és személyes sorsokban megmutatkozó erőszak emlékezetét is gyakran fotók hordozzák. Müller Rolf tanulmányából képet kaphatunk a Budapest utcáit járó amatőr és profi fényképészek munkájáról, akik egyik elsődleges célja a háborús pusztítás megörökítése volt.²¹ Ennek emlékezetét fagyasztotta hideg számokba az események után készített statisztika is, amelyben a halottak és sebesültek (illetve az országból emigrálók) száma mellett felmérték a megrongálódott és lakhatatlanná vált házak, lakások arányát is.²²

Erőszak 1956-ban

A forradalmak és a felkelések, társadalmi konfliktusok velejárói az erőszak nyílt megnyilvánulásai. Ugyanakkor az elmúlt néhány évtizedben az 1956-os forradalom kapcsán általában az események békés, ünnepélyes jellege, a pozitív társadalmi változások kerülnek a középpontba. Maguk az események résztvevői is a visszafogottságot, a baráti hangulatot, az egyetértést hangsúlyozzák.²³ A fegyveres konfliktus is jobbra a szovjet hadsereg elleni küzdelemként jelenik meg a rendszerváltás utáni történetírásban és közbeszédben, illetve a hatalom egyoldalú fegyveres fellépéseként, a fegyvertelen demonstrálók leadott sortűzek formájában. A forradalom „kevésbé szép” arcára csupán néhány történeti kutatás fordított figyelmet.²⁴

Bár 1956-ban a tömeg néhány kivételtől eltekintve inkább mutatott visszafogottságot, önmérsékletet,²⁵ előfordultak olyan epizódok, amikor az indulatok elszabadultak, felizzott a gyűlölet. A legismertebb ilyen helyszín a budapesti Köztársaság tér volt, nem véletlen, hogy éppen ez az esemény lett a forradalom leverését közvetlenül követő propaganda központi eleme. Az 1956-os erőszak témája a mai napig elsősorban az 1989 előtt uralkodó „ellenforradalom” narratívához, a „fehérterror” fenyegető rémképéhez kapcsolódik. Nem csodálkozhatunk hát, hogy a Köztársaság téri eseményekről a forradalom ötvenedik évfordulójáig nem is jelent meg hosszabb feldolgozás a rendszerváltás után.

A nemzetközi szakirodalom felosztását követve, a forradalmi erőszak megnyilvánulásait elemezve Standeisky Éva is megkülönbözteti a forradalom idején jelentkező látható és láthatatlan erőszakot, és összefüggést lát az ötvenes évek gyakorlata és a forradalom erőszakos cselekedetei között: a „megbuktatott hatalom embertelensége, erőszakossága mintegy igazolta a forradalmi erőszakot”, amelyek a „szóbeli agressziótól a lincselésig terjedtek”. Az tömeg tettleges fellépését, a rombolásban és lincselésben megnyilvánuló erőszakot a szemlélő és az atrocitás elszenvédőjének nézőpontjából mutatja be, kiemelve, hogy a „korábban álvetett tömeg a megbuktatott hatalom képviselőin vezeti le az elszenvedett sérelmek okozta fájdalmat”.²⁶

²¹ Müller 2017., különösen 56–62. o.

²² Az október 23-i és az azt követő eseményekkel kapcsolatos sérülések és halálozások. A Központi Statisztikai Hivatal 1957. május 15-i jelentésének reprint kiadása. *Statisztikai Szemle*, 1990. 10. sz. 797–816. o. Az embervesztéseket és anyagi károkat később egyaránt az „ellenforradalom” számlájára írták.

²³ Vö.: Takács 2017.

²⁴ Vö.: Horváth Sándor: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban. Forradalmi terek elbeszélése. *Múltunk*, 51. (2006) 4. sz. 268–289. o.; Takács 2016.; Takács 2017.; Szakolczai Attila: Tömegmozgalmak Miskolcon, 1956. október 25–26. In: Évkönyv VII. 2000. Magyarország a jelenkorban. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna – Standeisky Éva – Rainer M. János. Budapest, 2000. 303–322. o.; Standeisky 2010.

²⁵ Ettől függetlenül különböző társadalmi csoportok releváns érzése lehetett a félelem. Vö.: Gyáni Gábor: A történelem mint emlék(mű). Budapest, 2016. 243–257. o.

²⁶ Standeisky 2010. 51–55.; 545.

Torzító tükrök. Az erőszak felhasználása a propagandában a forradalmat követően

Az 1956-ban lejátszódó erőszakos jelenetek szöveges, de mindenekelőtt képi ábrázolása-
inak kontextusává hosszú évtizedekig a forradalom leverését követő atrocitás propaganda és a
Kádár-rendszerben egyeduralgó, az eseményeket „ellenforradalomként” láttató narratíva vált.
Közvetlenül a forradalom katonai leverése után a szovjet hatóságok már élénk érdeklődést mutat-
tak a fennmaradt magyar dokumentumfilmek iránt, alkalmazhatóságuk szempontjából értékelve
a rajtuk fellelhető erőszakos jeleneteket. Szerov november 19-én, az SZKP KB részére küldött
jelentésében ügynöki forrásokra hivatkozva arról számolt be, hogy „...a budapesti dokumentum-
filmgyárban, továbbá a »Magyarfilm« gyárban lepecsételt széfekben őrzik több filmoperatőrnek
a budapesti események idején forgatott filmjét”. A „több mint 2600 méter” elkobzott filmanyagot
elemezve úgy értékelte, hogy „...a felvételek készítői »a népnek a létező hatalommal szembeni
felháborodását« örökítették meg”, de emellett „bemutatják a garázdálkodásokat, a pogromokat,
a rablásokat és megaláztatásokat, amelyeket fasisztacsoportok hajtottak végre”. Bár a „filmopera-
tőrök különös figyelmet fordítottak azokra a felvételekre, amelyek a szovjet hadsereg budapesti
rombolásait mutatják be... [s]zámos olyan filmkocka van, melyet fel lehet használni mint lelep-
lező anyagot az imperialista körök és fasiszta elemek ellen, akik bebörtönözték, agyonlőtték és
felakasztották a kommunistákat... A filmet Moszkvába küldtük feldolgozás céljából, azután az
SZKP Központi Bizottságának nyújtjuk be” – tette hozzá Szerov.²⁷

Kádár János a(z atrocitás) propaganda jelentőségének tudatában úgy fogalmazott szintén 1956
novemberében, hogy „...[a] rádió és a sajtó többet ér, mint a puska”, bírálva a *Népszabadság* szer-
kesztőségét azért, mert késlekedik abban, hogy „az egész világnak meg tudjuk mutatni az ellenfor-
radalom gaztetteit”.²⁸ „Nem merünk beszélni... arról, hogy akkor már benne volt az ellenforrada-
lom, az atrocitásokkal nem foglalkozunk, pedig az egész világon kéri tőlünk a kommunisták és a
haladó emberek... Ezt a kötelességünket mi nem teljesítjük...” – tette még hozzá önkritikusan.²⁹

A fotók és filmfelvételek tehát nem csak a szovjet, hanem a magyar hatóságokat is érdekelték.
A magyar politikai rendőrség elkobozta a Magyar Távirati Iroda teljes '56-os anyagát, de más
profli és amatőr fotósoktól is gyűjtöttek be felvételeket. Így járt például Reich Jenő János budapesti
fényképész is, aki a forradalom idején üzlete kirakatában állította ki képeit, és akinél nem sokkal
később egy, a Köztársaság téri eseményekhez kötődő per során a rendőrség állambiztonsági szerve
egy tekercsnyi negatívot és egy előhívott fényképet foglalt le.³⁰

A forradalom utcáin készített, ártatlannak tűnő képek néhány héttel, vagy hónappal később
tehát igen veszélyessé válhattak a rajtuk szereplők számára, pusztán létükkel vádolva az események
résztevőit vagy akár szemlélőit.³¹ Ám nem csak a fényképek szereplői számára lehettek kínosak

²⁷ Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Szerk. Szereda, Vjacseszlav – Sztikalín, Alekszandr. Budapest, 1993. 163. o.

²⁸ Balogh 1993–1998. I. k. 82. o.

²⁹ Balogh 1993–1998. I. k. 81–82. o.

³⁰ Müller 2012. 309–314. o.

³¹ Az 1956-os fényképek használatáról a megtorlásban részletesen lásd: Müller Rolf: A megtorlás fényképei. In: ÁVH – Politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon. 1956. Szerk. Okvátth Imre. Budapest, 2007.; Müller Rolf: A helyszíntől az emlékhelyig. A politikai rendőrség képeinek jelentésrétegei és használata. In: Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Szerk. Horváth Sándor. 2014. 271. o.; Sümegi György: A Történelmi Levéltár 1956-os fényképei. In: Kákóczki – Sümegi 2007. 59–67. o.; Csiffáry Gabriella: Budapest Főváros Levéltárának veszélyes képei. In: Kákóczki – Sümegi 2007. 40–51. o.; The 1956 Hungarian Revolution. A History in Documents. Szerk. Békés Csaba – Byrne, Malcolm – Rainer M. János. Budapest – New York, 2002. 208. o.

a képek, amelyeket olyan kiemelt vádlottak pereiben is felhasználtak, mint Nagy Imre és társai. Esetükben a bizonyítási eljárás utolsó napján, 1958. június 13-án a levetített filmanyag szolgált a vád alátámasztására és a vádlottak megtörésére. A legfőbb ügyész helyettese jelentette be a tárgyalóteremben, hogy az ügyészség „beszerezte” „az ellenforradalom idején nyugati sajtótudósítók és filmriporterek által készített filmfelvételeket” és „a terrorcselekményekről készült felvételeket”, a *Life* magazint külön is megemlítve.³²

A forradalom brutalitását a hazai közönség felé leginkább a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának Tájékoztatói Hivatala által kiadott *Fehér könyvek* kötetei voltak hivatva alátámasztani.³³ Ezek első és ötödik kötetébe különösen sok, jobbára a nyugati sajtóból átvett Köztársaság téri jelenetet, lincselést, halottgyalázást, bántalmazást, illetve a téren felakasztott holttesteket ábrázoló fotó került. A felvételek sokkoló hatására építve az erőszak naturalisztikus, képi megjelenítése, középpontban a Köztársaság téren készített felvételekkel, az „ellenforradalom” narratívájának központi és többrétűen felhasználható eleme volt a propaganda számára.³⁴ Vádló szándékkal az ENSZ Ötös Bizottságához is eljuttattak ezekből az erőszakos jeleneteket ábrázoló fényképekből, amelyekhez a képen szereplőkről kompromittáló információkat is mellékeltek angolul.³⁵

Az *Így történt... Az ellenforradalom gazzettei* címmel 1958-ban a munkahelyeken bemutatott vándorkiállítás egyetlen megmaradt tablójának jelentős részén is John Sadovy a *Life* magazinban megjelent, a Köztársaság téren készített szuggesztív felvételei láthatók. A kompozíció bal felső sarkában az ostrom végén készített erőszakos jeleneteket ábrázoló fotók szerepelnek, majd a kompozíció az anyagi rombolások képein keresztül a bal alsó sarokban elhelyezett fotókra vezeti a szemet, ahová a rémtettek állítólagos elkövetőiről, így a csikos rabruhából átöltöző felkelőkről és Mindszenty József hercegprímásról készített felvételek kerültek.³⁶

A képek szöveges interpretációja nem ritkán a még nagyobb szörnyűségek irányába mutatott. A Köztársaság téri események feldolgozása az „ellenforradalmi” erőszak eszkalációjának rémképét vetíti az olvasó szeme elé: „A Budapesti Pártbizottság ostromát olyan terv alapján készítették elő, amely egyben egy újabb, nagyarányú előretörésnek az alapjait vetette volna meg, előkészítve a »hosszú kések éjszakája« s a Szent Bertalan-éjszakák sorozatát”.³⁷ Az erőszakos előképekben bővelkedő fenyegetésben ugyanakkor impliciten a kommunisták ártatlansága is benne rejlik, mivel a Szent Bertalan-éj főképpen abban különbözött a hasonlóan véres felekezeti atrocitásoktól, hogy ebben az esetben a hugenották nem vették fel a harcot, nem álltak ellent az őket megtámadó katolikusoknak.³⁸ A téren történetekhez a képeken megjelenő brutalitás alapjára építve a propaganda később képszerű, de fiktív, meg nem történt jeleneteket, szörnyűségeket kapcsolhatott, például a szívkitépés motívumát.³⁹ Mindez alkalmas volt az 1956. őszi események apokaliptikus bemutatására, ahogyan Kádár János november 11-i beszédében is vizionálta: „...az ellenforradalmi fehérterror lemészárolja egész Budapesten, majd vidéken a kommunista munkások, parasztok, értelmiségiek aktív tömegét, azután a kommunistákkal rokonszenvezőket, majd valamennyi demokratikus hazafit. Aztán félredobja az ellenforradalom a Nagy Imre és minden demokratikus összefogásra alapozott kormányt, hogy tiszta ellenforradalmi kormányt hozzon létre.”⁴⁰

³² Horváth Miklós: Maléter Pál. (2. jav. kiad.) Budapest, 2002. 273. o.; Rainer M. 1999. 427. o.

³³ A Fehér könyvekről részletesen lásd: *Apor* 2010. 72–74., 91–93. o.

³⁴ *Apor* 2010. 68., 83. o.

³⁵ Müller 2012. 329–330. o.

³⁶ Müller 2012. 329–333. o.

³⁷ Hollós – Lajtai 1974. 236. o.

³⁸ Davis 2001.

³⁹ Tulipán 2014. 163–173. o.; Szakolczai Attila: Szegény Jankó Piroska. In: Évkönyv XIV. Közéltetések a kádárizmushoz. Szerk. Germuska Pál – Rainer M. János. Budapest, 2008. 279–374. o.

⁴⁰ *Apor* 2010. 69. o.

Összegzés

Nem kis részben tehát a Kádár-korszak alatti propaganda és emlékezetpolitika torzító tükrének köszönhető, hogy ma sem rajzolható minden részletre kiterjedő tabló az 1956-os forradalom és szabadságharc idején zajlott erőszakos eseményekről. A forradalmat leverő hatalom igyekezete évtizedekig egyértelműen a forradalmi tömeg által elkövetett erőszakos cselekmények nagyítására és az erőszakszervezetek által gyakorolt erőszak kicsinyítésére, az események meghamisítására irányult. Ez pedig megjelenik, hol egyértelműen, hol burkolt módon a nyomtatott és levéltári forrásokban is. Ugyanakkor a forradalom narratívájának rendszerváltást követő kontextusa, az ünnepélyesség, a békés összefogás bemutatásának szándéka sem feltétlenül segítette a forradalom egyes helyszínein eszkalálódó erőszak jelenségének előítélet mentes bemutatását, elemzését. E jelenségeket egymással összevetve, tágabb környezetükben az ötvenes évek más erőszakos társadalmi jelenségeinek fényében vizsgálva a korszak egészére vonatkozóan is új eredményekre vezethetne talán.

RÖVIDÍTÉSEK

- Apor* 2010. *Apor Péter*: A hitelesség fabrikálása. Az 1919 és 1956 közti történelmi folytonosság megformálása. *Aetas*, 25. (2010) 3. sz. 67–95. o.
- Assmann* 2011. *Assmann, Aleida*: Cultural Memory And Western Civilization. Functions, Media, Archives. Cambridge, 2014.
- Balogh* 1993–1998. A Magyar Szocialista Munkáipárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I–V. Szerk. *Balogh Sándor*. H. n. [Budapest], 1993–1998.
- Burke* 2001. *Burke, Peter*: Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence. London, 2001.
- Davis* 2001. *Davis, Natalie Zemon*: Az erőszak rítusai. In: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Budapest, 2001. 139–167. o.
- Hollós – Lajtai* 1974. *Hollós Ervin – Lajtai Vera*: Köztársaság tér 1956. Budapest, 1974.
- Gyáni* 2010. *Gyáni Gábor*: Az elveszithető múlt. Budapest, 2010.
- Imbusch* 2003. *Imbusch, Peter*: The Concept of Violence. In: International Handbook of Violence Research. Eds. *Heitmeyer, Wilhelm – Hagan, John*. Dordrecht–Boston–London, 2003. 13–39. o.
- Kákóczki – Sümegi* 2007. '56-os fényképek gyűjteményekben. Szerk. *Kákóczki András – Sümegi György*. Miskolc, 2007.
- Müller* 2012. *Müller Rolf*: A megtorlás fényképei. In: A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből. Szerk. *Gyarmati György – Palasik Mária*. Budapest, 2012. 305–334. o.
- Müller* 2017. *Müller, Rolf*: Kószáló a forradalmi térben. Látvány, fénykép és emlékezet. In: 1956: erőszak és emlékezet. Tanulmányok. Szerk. *Müller, Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva*. Budapest, 2017. 47–7. o.
- Müller – Takács – Tulipán* 2017. *Müller, Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva (szerk.)*: 1956: erőszak és emlékezet. Tanulmányok. Szerk. Budapest, 2017.
- Rainer M.* 1999. *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz II. 1953–1958. Budapest, 1999.
- Standeisky* 2010. *Standeisky Éva*: Néprálmom ötvenhatban. Pozsony–Budapest, 2010.
- Takács* 2016. *Takács Tibor*: A párttitkár halála. Egy 1956-os gyilkosság története. Budapest, 2016.
- Takács* 2017. *Takács Tibor*: Rendes felfordulás. Az erőszak helye az 1956. október 26-i nyíregyházi események elbeszélésében. In: 1956: erőszak és emlékezet. Tanulmányok. Szerk. *Müller, Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva*. Budapest, 2017. 79–112. o.
- Tulipán* 2014. *Tulipán Éva*: Ostrom 1956-ban. A Köztársaság tér emlékezete. Budapest, 2014.

Körmend mezőváros a közép- és kora újkor határán*

A középkori Körmend a Szentgotthárd–Ikervár között kanyargó Rába-szakasz közepe táján, a bal part ártéréből kiemelkedő síkra települt. Kelet, dél és nyugat felől folyókanyarulat, északról sövényfal és árok védte. A sáncon túl megművelt szántók, szőlők, rétek, legelők és erdők feküdtek. A település észak–déli tengelyében vezetett a Bécsset Sopronon, Szombathelyen és Zágrábon át Velencével összekötő országút. Merőlegesen, nyugat–kelet irányban haladt a Németújvár–Szentgotthárd–Vasvár–Sárvár útvonal Budára. A város északnyugati sarkában középkori őrtorony, északkeleten valószínűleg a XIII. században épült erősség állt. Mindkettőtől délre, a Bécs–Velence országút mentén, közel a rábai átkelőhelyhez sorakoztak a királyi hospesek földszintes, fából épült lakóházai.

Körmendnek, mint városias településnek (villa)¹ és királyi földnek (terra regis)² IV. Béla király (1235–1270) adott kiváltságokat 1244. október 28-án kelt oklevelével. A telepések attól fogva – elektorok közbe iktatása nélkül – szabad bíróválasztási és ítélkezési joggal rendelkeztek, az uralkodó – mint a település földesura – csak a bíró megerősítésének és működése ellenőrzésének jogát tartotta fenn magának. A városlakók – örökös nélküli elhalálozás esetén – szabadon rendelkezhettek javaikról rokonaik vagy a körmendi egyház számára. Vámmentességet is élveztek: a kereskedők nem fizettek illetéket a Murától Kőszegig terjedő Zala és Vas vármegyében. IV. Béla ezzel megvetette a városi fejlődés alapját, vagyis biztosította a belső közigazgatási és bíraskodási önállóságot, garantálta a polgárok személy- és vagyon biztonságát, végül a vámmentesség adományozásával előmozdította a település gazdasági lehetőségeinek jobb kihasználását. Az 1244. évi privilégium volt az első jelentős lépés az önkormányzat felé. Mindezek ellentételezéseképpen Körmend lakosainak részt kellett venniük az ország védelmében: minden 15 mansio (háznép) tartozott kiállítani egy páncélos katonát két lóval és teljes felszereléssel. Szükség esetén valamennyien a királyi zászlóhoz gyülekeztek, és az uralkodó parancsnoksága alatt harcoltak.³

Körmend a következő másfél évszázadban – immár a városiasodás magasabb fokán, civitas-ként⁴ – királyi és királynéi kézben⁵ élt kiváltságaival, sőt gyarapította azokat. Ugyanis egy 1362. évi oklevél szerint, I. (Anjou) Lajos uralkodása idején (1342–1382), Márton fia Péter viselte a bírói

* Az „Andreas Baumkircher und das ausgehende Mittelalter” című konferencián (Stadtschlaining, 2012. szeptember 18.) „Der Marktflecken Körmend von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts” címmel elhangzott német nyelvű előadás átdolgozott, magyar nyelvű változata.

¹ Bándi 1987. 50. o.

² Iványi 1943. 5. o.

³ Bándi 1987. 10–14. o.; Iványi 1943. 6–8. o. Lásd erről részletesebben Szende Katalin kötetünkben közölt „Sub nostro vexillo regali” című tanulmányának vonatkozó részét.

⁴ Bándi 1987. 50. o.

⁵ Bándi 1987. 33–34. o.

tisztséget, aki 12 választott esküdttel igazgatta a települést.⁶ Ők jártak el a polgárok között felmerült peres ügyekben, és ők képviselték a város közösségét kívülálló jogi személyek, így az uralkodó és a vármegye előtt. Sőt, a polgárok és a szomszédos földesúr között támadt és a királyi kúriához felkerült ügyekben is a város vezetői álltak szemben perbeli ellenfeleikkel.⁷ Egy 1430-as évekből fennmaradt bírósági ügy kapcsán kiderül az eljárás rendje is: a tárgyalást a városbíró vezette, a döntést pedig a 12 esküdt hozta meg.⁸

Gyökeres fordulat állt be 1394-ben a helység életében, amikor Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) birtokcserével Peleskei Sára kezére adta a várost.⁹ Ezzel megszakadt a töretlen fejlődés, a település mezővárosként (oppidum)¹⁰ több mint 100 évig magánföldesúri tulajdonban maradt. Sára asszony 1424-ben bekövetkezett halála után férje, Szécsi Herceg Péter és rokonai bírták a települést, majd a Perényiek,¹¹ a Szécsényiek, az Alsólendvai Bánffyok és a Nádasdi Darabosok,¹² akik házasságkötés vagy zálogba vétel útján jutottak Körmendhez, illetve körmendi részjósághoz. Végül az 1460-as évek első felében Ellerbach Bertold, halála (1472) után felesége, Szécsi Herceg Borbála és gyermekeik, István és János örökölték a birtokot,¹³ utóbbtól – utód nélküli halálával – az Erdődyek szerezték meg 1500-ban.¹⁴

A mohácsi csatát követő kettős királyság idején Erdődy Péter Szapolyai János (1526–1540) mellé állt, ezért I. (Habsburg) Ferdinánd (1526–1564) 1529-ben elkoboztatta javait, és közülük Körmendet testvérenek, Mária királynénak, a Mohácsnál elesett II. (Jagello) Lajos király (1516–1526) özvegyének adta 6000 forintért zálogképpen.¹⁵

A rövid életű királynéi birtoklás után a város 1533-ban ismét magánföldesúri kézbe került. A következő évtizedekben a Batthyány, a Tallóczi Bánffy, a Kerecsényi, az Erdődy, a Tarnóczy, majd ismét az Erdődy, azután a Kaszaházi Joó familia bírta többnyire zálogos jószágként. Végül Batthyány II. Ferenc 1605-ben megvásárolta 45 000 tallérért.¹⁶

Körmend középkor végi jogállása az országos trendnek megfelelően alakult. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a XV. században a mezővárosok – kevés kivételtől eltekintve – földesúri tulajdont képeztek. Kiváltságaik elsősorban a dominus személyétől és szemléletétől függtek. Következésképpen lakóinak jogi helyzete változatos képet mutatott: a városi polgár szabadságától a jobbágyi állapotig, a városi önkormányzattól a település teljes földesúri alávetettségéig számos változat létezett.¹⁷ Privilégiumaik egy részét elsősorban a középkorban királyi jogállású települések őrizték meg. Közéjük tartozott Körmend is.

A város kiváltságos helyzetének sarokkövét belső közigazgatási és bíraskodási önállósága jelentette, amely magánföldesúri kézre kerülése után is megmaradt.¹⁸ A városvezetés ítélkezett a saját polgárai és más mezővárosok lakói között támadt peres ügyekben, jövedelem arányosan felosztotta az egy összegben fizetendő földesúri adót, felügyelte a vásárokat, hitelesítette a vég-

⁶ *Iványi* 1943. 11. o.

⁷ *Bándi* 1987. 50. o.

⁸ *Bándi* 1987. 52. o.

⁹ *Bándi* 1987. 43. o.; *Veszprémy* 1992. 14. o.

¹⁰ *Bándi* 1987. 51. o.

¹¹ *Bándi* 1987. 34. o.; *Iványi* 1943. 14. o.

¹² *Bándi* 1987. 34–35. o.

¹³ *Bándi* 1987. 36–38. o.

¹⁴ *Bándi* 1987. 40–41. o.; *Iványi* 1943. 17. o.

¹⁵ *Tóth* [1994]. 114. o.; *Bándi* 1987. 41. o.

¹⁶ *Tóth* [1994]. 115–116. o.

¹⁷ *Bácskai* 1971. 9. o.

¹⁸ *Bándi* 1987. 51. o.

rendeleteket és az adásvételi szerződéseket.¹⁹ Megtörtént, hogy a korábbi uralkodói kiváltságot, a IV. Béla által Zala és Vas vármegye területére vonatkozó vámmentességet II. (Jagello) Ulászló király (1490–1516) 1497-ben – az akkori földesúr, Ellerbach János kezdeményezésére – országos érvényűvé tette.²⁰

Ugyanakkor a külső kapcsolatokat érintő megszorítások a város alávetettségét mutatják: kizárólag az uraság képviselhetette az egyes alattvalók, illetve a közösség érdekeit a királlyal, más vármegyével és földesurakkal szemben. A különféle szolgáltatások előírása is életkörülményeik kedvezőtlen alakulását jelzik; mindenekelőtt a pénzben fizetendő telek adó (taxa), a vámjövedelem (tributum), amely lehetővé tette út- és vásárvám, valamint a malomhasználati illeték.²¹ A jobbágyi állapotról utalt, hogy egyik-másik földesúr szigorúan megkövetelte a robotot. Az Erdődyek birtokossága idején – 1529 előtt és 1544–1545-ben – nem tartoztak munkajáradékkal a körmendiek, csak a Rába-híd és a várost védő palánk építésére, javítására kötelezték őket. Amikor Tarnóczy András és özvegye bírta Körmendet (1545–1565), akkor valamennyi mezővárosi lakost robotoltatták.²²

Az ingyen munka teljesítésének egyik fajtáját jelentette a település központjában fekvő erősség karban tartása. Építése valószínűleg a IV. Béla uralkodása előtti időre tehető, mert az 1244. évi oklevél a határ kaszálóinak egy részét a megerősített hely lovainak ellátására rendelte és eltiltotta a „villa” lakóit az ott termelt széna begyűjtésétől.²³ Adatok hiányában feltételezzük, hogy az építmény az Anjouk idején udvarház funkcióját látta el. Kastélyként (castellum) először egy 1496. évi oklevél említi, de bizonyos, hogy korábban, az Ellerbach család birtoklásának (1462/1464–1499) kezdetén épült ki – talán a korábbi udvarházból – mert várnagyáról, Kristófról már 1469-ben halunk.²⁴ További megerősítésére az oszmán veszély növekedésével a XVI. század első felében került sor. Mint várról (castrum) először 1520-ban szólnak a források.²⁵ Palánkját és kerek sarokrandeláit Batthyány I. Ferenc horvát bán vagy Tallóczy Bánffy Boldizsár birtokossága idején (1533–1537, 1537–1544)²⁶ építhették, mert csak 1545 után említik új erődítéseit a források.²⁷

Szintén középkori eredetűek Körmend további jelentős épületei: a két templom, az iskola és a kolostor. A Szent Mártonról elnevezett régebbi és kisebb méretű Isten háza a nyugati városrészben állt. A tágasabb, a plébánosnak is otthont adó egyházat Szent Erzsébetnek szentelték a város keleti felében.²⁸ Szomszédságában, közel a Rábához építették fel a plébániai intézményként működő városi iskolát.²⁹ A tanulók ott sajátították el a városi ügyintézéshez szükséges írásbeliség elemeit,³⁰ a kereskedelemben nélkülözhetetlen számadások elkészítésének módját, továbbá a magasabb világi és egyházi pályára, a külföldi egyetemekre készülők megszerzhették az alapműveltséget.³¹

A külföldi felsőfokú intézmények anyakönyvei szerint 1423–1513 között 18 körmendi diák tanult Bécsben, közülük egy baccalaureusi, három magisteri fokozatot szerzett. Krakóban három

¹⁹ *Bácskai* 1971. 11. o.

²⁰ *Bándi* 1987. 62. o.

²¹ *Bándi* 1987. 70–71. o.

²² *Tóth* [1994]. 117–118. o.

²³ *Iványi* 1943. 6–7. o.

²⁴ *Veszprémy* 1992. 14. o.; *Bándi* 1987. 41. o.

²⁵ *Veszprémy* 1992. 14. o.

²⁶ *Tóth* [1994]. 115. o.

²⁷ *Kelenik József*: Körmend a hadtörténelemben 1526–1711. In: *Veszprémy László – Kelenik József – Hermann Róbert – Bencze László*: Körmend a hadtörténelemben. (Körmendi füzetek.) Körmend, 1992. 53. o.

²⁸ *Erdélyi* 2005. 17. o.; *Bándi* 1987. 71–72. o.

²⁹ *Tóth* [1994]. 136. o.; *Iványi* 1943. 16. o.

³⁰ *Bácskai* 1971. 13. o.

³¹ *Bándi* 1987. 74. o.

körmendi fiatal neve szerepel 1480–1509 között a beiratkozott hallgatók jegyzékében. Egyikük, Körmendi Domonkos 1511-ben nyert alapfokozatot.³² Kubinyi András megvizsgálta a magyarországi városokból a bécsi és a krakkói egyetemekre járó diákok arányát az 1440–1514 közötti évekre vonatkozóan. Kimutatta, hogy Körmend 16 bécsi és három krakkói diákjával országos viszonylatban az ötödik helyen állt. Ugyanakkor Vasvár, Kőszeg és Szombathely után a negyedik helyre került Vas megyei viszonylatban.³³

A körmendi fiatalok a XV–XVI. század fordulóján megjelentek az itáliai egyetemeken is. Körmendi János 1502-ben szerzett doktorátust Bolognában. Hazatérése után, 1505-től több egyházi tisztséget viselt 1531-ben bekövetkezett haláláig: előbb esztergomi kanonok és komáromi főesperes, majd szentgotthárdi apát volt. Körmendi Miklós a ferrarai egyetemről került az egri egyházmegyébe.³⁴

A település egyik jó nevű iskolamestere, Esztergonyi Gergely nemcsak a plébániai iskolában tanított, hanem a néhai földesúr, Tarnóczy András fiának, Farkasnak a nevelését is reá bízta az özvegy, Kerhen Borbála. Amikor az ifjú elvégezte a városi iskola osztályait, Gergely mester 1559 őszén elkísérte őt Bécsbe, ahol együtt folytattak egyetemi tanulmányokat. Gergely egy esztendő múlva hazatért, hogy immár magasabb szinten oktassa diákjait.³⁵

Bár az iskola folyamatosan működött, és nem egy tanára rendelkezett átlagon felüli képzettséggel, a mezőváros lakóinak csupán egy szűk rétege élt a tanulás lehetőségével. A lakosok nagyobbik része ugyanis nem tudott írni. Tóth István György, a Nyugat-Dunántúl alfabetizációjának ismerője írja: „A 16. századi iratokon a körmendiektől sem aláírást, sem keresztet nem találunk: akinek volt pecsétje, azt odanyomta, akinek nem volt, az üresen hagyta a lap alját.”³⁶

A hit és a városi művelődés másik központja az erősség és a plébániatemplom között álló Szűz Mária Ágoston-rendi kolostor volt. A fekete csuhás szerzetesek IV. Béla király óta lakták az épületet,³⁷ és a város javát szolgálták. Egyikük, János fráter Körmend földesurának, Szécsi Herceg Péternek a kezdeményezésére, pápai kinevezéssel került 1423-ban a római Szent Péter bazilika gyóntatói székébe.³⁸ Ám helyzetük a XVI. század elején tarthatatlanná vált: Erdődy Bakócz Tamás bíboros, esztergomi érsek, egyúttal a város földesura, hanyag és botrányság miatt 1517-ben vizsgálatot kezdeményezett ellenük a Szentszéken. Az eljárás lezárása után X. Leó pápa (1513–1521) engedélyével eltávolította őket a kolostorból, és helyükre a ferencesek reformirányzatának képviselőit hívta.³⁹

Az egyházi és oktatási intézmények, valamint lakóik: tucatnyi pap, klerikus és tanár kétségkívül a rangos mezővárosok közé emelték Körmendet. A lakosság jelentős részét azonban a középkori hospesek utódai, a földesúri függésbe került jobbágyok és parasztpolgárok tették ki, mellettük kevés számú mesterember és nemes egészítette ki a színes társadalmi palettát. Iványi Béla, Körmend történetének jeles szakértője szerint 1538-ban 130,5 adózó és elhagyott porta, valamint 117 családfő tartozott Tallóczy Bánffy Boldizsár földes urasága alá. Ha családonként 5–6 személy-

³² Bándi 1987. 74–75. o.

³³ Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények*, 23. (1971) 58–78. o.

³⁴ Bándi 1987. 75. o.

³⁵ Tóth [1994]. 137. o.

³⁶ Tóth [1994]. 149. o.

³⁷ Erdélyi 2005. 18. o.

³⁸ Bándi 1987. 72. o.

³⁹ Erdélyi 2005. 11–12. o.; Bándi 1987. 72–73. o.

lyel számolunk, akkor átlagos mezővárosi lélekszámot, vagyis 600-700 főt kapunk – figyelmen kívül hagyva a várbeli őrséget, a földesúri alkalmazottakat és a nemeseket.⁴⁰

A lakosság megélhetésének alapját a város határában folytatott szántó- és szőlőművelés, valamint állattenyésztés képezte, amit kézművesség és kereskedelem egészített ki. Az 1538–1555. évi radafalvai harmincad jegyzéket feldolgozó Harald Pricklertől tudjuk, hogy főleg búzát, rozst, kisebb részben zabot, árpat termesztettek és lovat, ökröt, sertést tartottak.⁴¹ Az erdők épület- és tűzifát adtak, és oda hajtották ki a sertéseket makkoltatni. A Rába partján három-négy vízimalom működött, és vezetéknevük alapján halász mesterséget űző körmendiekről is tudunk. Iparosokra szintén a névanyag alapján következtethetünk. Egy 1476-ból fennmaradt oklevél öt kovács, három tapasztó (tudni illik házfalat sárral vakoló személy), két talpgyártó, egy íjkészítő, négy szabó, öt varga és két mészáros nevű, illetve foglalkozású jobbágy-kézművest említ.⁴² A már hivatkozott radafalvai jegyzékben szereplő körmendiek közül Szabó Gergely (1538), Varga Vince (1539), Kovács István (1540) és Kardos Bálint (1541) lehetett mesterember.⁴³

A földesúri függés következtében kiváltságait részben elveszítő Körmend a XV–XVI. században csak korlátozottan használhatta ki a kereskedelmi útvonalak nyújtotta lehetőségeket. Nem tett szert országos jelentőségre, de megőrizte gazdasági kapcsolatait Vas és Zala megyével, valamint a szomszédos Stájerral.⁴⁴ Kialakult egy szerény, a lakosságnak mintegy 1,5-2,0 százalékát kitevő kalmárrétege,⁴⁵ amely rendszeresen kereskedett gabonával, állattal, fűszerrel, sóval, szatócsáruval esetenként posztóval. Képviselői megjelentek a heti- és az éves vásárokon, amelyeket a körmendi kolostor szomszédságában fekvő piactéren bonyolítottak le. Emellett rendszeresen felkeresték a pünkösdi és a Mária Magdolna napi (július 22.) évi vásárokat Egerszegén.⁴⁶

A külkereskedelem alapvetően a stájer–magyar határforgalomra korlátozódott, és jó része Fürstenfeld, Feldbach, Hartberg, Gleisdorf, Fehring, Leibnitz, Grác, Friedberg, illetve magyar oldalon Pinkafő, Rohonc, Szalónak, Veresvár, Kőszeg, Németújvár, Monyorókerék, Szentgotthárd évi vásárjain bonyolódott le. A kiviteli áruk között gabona, állat, bőr, posztó, fűszer, szatócsáru szerepelt, a behozatali cikkek többségét vasáru, posztó, bors, safrány és só tette ki. A határ menti kereskedelem volumenét tekintve Körmend az előkelő ötödik helyen állt Fürstenfeld, Németújvár, Laibach és Szalónak mögött.⁴⁷ Ehhez nyilván hozzájárultak a karintiai és a stájer kereskedők is, akiknek megálló- és pihenőhelyül szolgált Körmend.⁴⁸

Az országos jelentőségű események elkerülték a várost korszakunkban. Az egyetlen kivételt 1459-ben jegyezték fel a krónikások, amikor fegyveres összecsapásra került sor a koronáért küzdő I. (Hunyadi) Mátyás (1458–1490) és III. (Habsburg) Frigyes német-római császár (1452–1493) között. A konfliktus előzményéül egy főúri összeesküvés szolgált, amelyet a hatalomból kiszorított Szilágyi Mihály kormányzó, az ugyancsak mellőzött Garai László nádor és Ujlaki Miklós erdélyi vajda szőtt az 1458-ban magyar királlyá megválasztott Mátyás ellen. Csatlakozott hozzájuk Alsólendvai Bánffy Pál királyi főajtónállómester, Monyorókeréki Ellerbach Bertold, valamint a

⁴⁰ Iványi 1943. 24. o.

⁴¹ Prickler, Harald: Die Rudesdorfer Dreissigstregister von 1538 bis 1555. Eine Quelle zur Geschichte des ungarisch-steierischen Grenzhandels im 16. Jahrhundert. (Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs. Folge 28.) Graz, 1978. 41–135. o.

⁴² Bándi 1987. 60–61. o.

⁴³ Nagy [1994]. 351. o.

⁴⁴ Bándi 1987. 68–69., 76–77. o.

⁴⁵ Bándi 1987. 70. o.

⁴⁶ Bándi 1987. 61–62. o.

⁴⁷ Bándi 1987. 70. o.

⁴⁸ Bándi 1987. 13. o.

Szentgyörgyi Bazini grófok és mások. Az összeesküvők – szám szerint huszonöt főúr – felajánlották a magyar koronát az elhunyt V. (Habsburg) László (1452–1457) rokonának, Frigyes császárnak, majd 1459. február 17-én királlyá választották Németújváron.⁴⁹

Frigyes trónbiztosító hadjáratra induló csapatai hamarosan átlépték a magyar határt, és 1459. április 7-én Körmenélnél, a Rába bal partján találkoztak a megállításukra érkezett királyi erőkkel. A császári derékhad élén Ulrich Grafeneck osztrák főúr, a jobb- és a balszárnyon két pártütő magyar, Ujlaki Miklós és Szentgyörgyi Bazini Zsigmond gróf, nagyszombati és szakolcai kapitány állt.⁵⁰ Mátyás seregét Szentmártoni Nagy Simon macsói bán irányította, aki a jobbszárny vezénylétét Rozgonyi Miklósrá bízta.⁵¹

A császáriak és a magyarok erőviszonyairól ellentmondó adatokkal rendelkezünk. Bizonyos Osztrák Névtelen és Michael Beheim mesterdalnok krónikái 2000–2500 emberben határozzák meg a Frigyes-pártiak létszámát, ellenben Mátyás erejét 3000–5000 főre teszik.⁵² A magyar király történetírója, Antonio Bonfini velük ellentétben arról ír, hogy Nagy Simon „felbecsülve az ellenség hatalmas erejét... észrevette... hogy amazoknál számra és erőre gyengébb.”⁵³

A csata lefolyásáról és a végkifejletről sem egybehangzóak a leírások. Bonfininál a következőt olvassuk: „Mindkét irányból hevesen csaptak össze... Először a királyi sereg balszárnyát ingatta meg Ujlaki Miklós. Látván ezt a németek [sic!], a testőrséggel és a vértés lovasokkal hatalmas támadást intéztek középen, hogy visszanyomják Simon hadsorát, amelyet megerősíteni segélycsapatok híján nem lehetett.” Nagy Simon hamarosan jelt adott a visszavonulásra, majd „parancsot, hogy vele, együtt a futásban keressenek menedéket.” Ekkor Ujlaki és Szentgyörgyi is visszavonulót fúvatott, hogy – amint Bonfini írja – „a németeket ne engedjék honfitársaik véreben gázolni, mivel győzelemért, nem kegyetlenkedésért küzdöttek... Simon megfutamítva, szétszórt sereggel tért vissza Mátyáshoz. A császáriak a nem várt győzelemtől eltelve fölszedték táborukat és visszatértek Ausztriába.”⁵⁴ A velencei doge budai követe, Thomasi is arról tudósította urát, hogy Mátyást „nagy szerencsétlenség érte” a körmendi csatában.⁵⁵ Hasonlóképpen kommentálta a történeteket Beheim verses krónikája.⁵⁶

Velük ellentétben Mátyás saját győzelméről írt április 12-én Sáros vármegyének, valamint két főkapitányának, Ónodi Czudar Simonnak és Pálóczi Lászlónak. Egyet értünk Veszprémi Lászlóval, aki azt mondja: minden bizonnyal propaganda-fogásról van szó, mert arra kérte a címzetteket, hogy „terjesszék a győzelem hírért” a városokban. Mátyás azt is megjegyezte, hogy amíg csapatainak vesztesége minimális volt, addig az ellenség soraiból sokan elesetek és fogságba kerültek.⁵⁷

A csata tényleges lefolyását Bánlaky József rekonstruálta. Eszerint az összecsapás első fázisában Rozgonyi Miklós, a királyi sereg jobb szárnyának parancsnoka visszanyomta a vele szemben álló ellenséges balszárnyat. Am Ujlaki a császáriak jobbszárnyával keresztülvágott Grafeneck hadsora mögött a csatatéren, és megsegítette a nehéz helyzetbe került Szentgyörgyi Zsigmondot: előbb bekerítette, majd elvágta a középhadtól Rozgonyit. Az ütközetet Grafeneck fejezte be, ami-

⁴⁹ Bándi 1987. 46. o.; Reifenscheid, Richard: Die Habsburger in Lebensbildern. Von Rudolf I. bis Karl I. Graz, Wien, Köln, 1990.⁴ 85. o.

⁵⁰ Veszprémi 1992. 15–16., 33., 42. o.; Bándi 1987. 46–47. o.

⁵¹ Veszprémi 1992. 15., 42. o.

⁵² Veszprémi 33., 35. o.

⁵³ Idézi: Veszprémi 1992. 15. o.

⁵⁴ Idézi: Veszprémi 1992. 15–16. o.

⁵⁵ Veszprémi 1992. 16., 30. o.; Bándi 1987. 47. o.

⁵⁶ A krónika magyar fordítását közli Veszprémi 1992. 33–35. o.

⁵⁷ Veszprémi 1992. 16. o.; Bándi 1987. 47. o.

kor megfutamította a magára maradt Nagy Simon derékhadát. Azután Ujlaki és Szentgyörgyi is visszavonultak.⁵⁸

Az egykorú források ellentmondásának feloldását jelentheti Kubinyi András⁵⁹ és Veszprémy László véleménye, amely szerint Ujlaki Miklós és Szentgyörgyi Zsigmond visszavonulásukkal egyengették a megegyezés útját a magyar királyhoz.⁶⁰ Igazukat később megerősítették a tények: Mátyás hamarosan megbékült a pártütő magyar urakkal, majd 1459 októberében fegyverszünetet, végül 1463. július 19-én békét kötött Frigyes császárral is Bécsújhelyen.

Az országos jelentőségű csata leírásán túl a nyugat-magyarországi régió szempontjából is figyelemre méltó Michael Beheim említett verses krónikája. A szerző ugyanis bemutatja a térség és a korszak két jellegzetes szereplőjét, a Grafeneck hadtestében alparancsnokként küzdő Ellerbach Bertoldot és Andreas Baumkirchert. Karrierjük akkor még azonos pályán ívelt felfelé, ám később eltérő fordulatot vett, és kétféleképpen végződött.

Ellerbach 1458-ban még Mátyás király lovászmestere volt, de hamarosan részese lett a főúri összeesküvésnek, apósával, Szécsi Herceg Miklóssal együtt támogatta Frigyes magyarországi trónigényét, és megjelent a németújvári királyválasztáson. Útja törvénytelenül vezetett a körmendi csatáig.⁶¹ Baumkircher pályája kezdetben töretlenül haladt Frigyes oldalán, ezért 1446-ban jutalmul kapta Szalónakot. Alig volt 40 esztendő, amikor csatlakozott ura trónbiztosító hadjáratahoz. Mindketten bátran verekedtek Körmendnél. Behem így ír erről:

„... fölragyogott a csillag
a körmendi csatátér fölött,
amely sok magyarnak fénylett, világított,
míg életüket el nem veszítették...
Zsigmond gróf [Szentgyörgyi Zsigmond] törte az első lándzsákat,
ezek sok magyarra hoztak veszélyt,
sokan el is veszítették életüket.
Társai, az Ellerpachi,
a Pamkircheni, a Grafenecki
sem voltak az utolsók.
Mind kitettek magukért,
lovaghoz méltóan hadakoztak,
míg szétszórták az ellenséges sereget,
hogy azok végül is menekültek.”⁶²

Ellerbach Bertold a következő években a békülés útját kereste. Nem hiába, mert 1462-ben elnyerte Mátyás király bocsánatát. Még abban az évben Verőce vármegye főispánja és Körmend részbirtokosa lett, 1464-ben főlovászmester⁶³ és Szentgyörgyi Zsigmonddal, meg Szentgyörgyi Jánossal együtt erdélyi vajda.

⁵⁸ *Bánlaky József*: A magyar nemzet hadtörténelme, 11. rész. Budapest, 1937. 2. melléklet.

⁵⁹ Kubinyi András véleményét ismerteti: *Bándi* 1987. 47. o.

⁶⁰ *Veszprémy* 1992. 16. o.

⁶¹ *Bándi* 1987. 36. o.

⁶² Lásd: *Veszprémy* 1992. 33–34. o.

⁶³ *Bándi* 1978. 36. o.

Andreas Baumkircher a bécsújhelyi békekötés után hűséget fogadott Mátyásnak. Évekig szolgálta az ifjú magyar királyt, amiért jelentős adományokban részesült.⁶⁴ Döntése azonban hosszú távon végzetes következményekkel járt, mert másik patrónusa, Frigyes császár hamis vád alapján elfogatta és 1471. április 23-án Grácban kivégeztette.

RÖVIDÍTÉSEK

- Bácskai* 1971. *Bácskai Vera*: A mezővárosi önkormányzat a XV. században és a XVI. század elején. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk. *Bónis György* és *Degré Alajos*. Budapest, 1971. 9–34. o.
- Bándi* 1987. *Bándi Zsuzsanna*: Körmeny a középkorban. (Körmenyi füzetek.) Körmeny, 1987.
- Erdélyi* 2005. *Erdélyi Gabriella*: Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 38.) Budapest, 2005.
- Iványi* 1943. *Iványi Béla*: Képek Körmeny múltjából. (Körmenyi Füzetek 4.) Körmeny, 1943.
- Nagy* [1994]. *Nagy Zoltán*: Kézművesipar Körmeny a 17–19. században. In: Körmeny története. Szerk. *Szabó László*. Körmeny, [1994]. 351–414. o.
- Tóth* [1994]. *Tóth István György*: Körmeny a kora újkorban (1526–1809). In: Körmeny története. Szerk. *Szabó László*. Körmeny, [1994]. 98–179. o.
- Veszprémy* 1992. *Veszprémy László*: Körmeny a középkor hadtörténetében. In: *Veszprémy László – Kelenik József – Hermann Róbert – Bencze László*: Körmeny a hadtörténelemben. (Körmenyi füzetek.) Körmeny, 1992. 7–48. o.

---

⁶⁴ *Engel Pál*: Andreas Baumkircher und Ungarn. Quellen zu Andreas Baumkircher im Ungarischen Staatsarchiv. In: Andreas Baumkircher und seine Zeit. (Symposium im Rahmen der „Schlaininger Gespräche“ vom 24.–26. September 1982 auf Burg Schlaining.) Hrsg. *Rudolf Kropf, Wolfgang Meyer*. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Heft 67.) Eisenstadt, 1983. 249–252. o.

Adalékok a fajvédelem történetéhez

Levelek Lendvai István hagyatékából

Lendvai István fajvédő költő és volt parlamenti képviselő, publicista és vélhetően a nyilasok által kivégzett mártír hagyatékából adunk közlésre korábban ismeretlen leveleket, összesen hét dokumentumot. A levelek mind Lendvai családi hagyatékából kerültek elő, és azokat a rokonok, mindenekelőtt lánya, Lendvai Klára szíves engedélyével adjuk közlésre. Lendvai életrajzát Gyurgyák János vonatkozó munkájában olvashatjuk¹ A forrásközlés tekintetében Sipos Péter XX. századi forrásközlésről készült útmutatóját tekintettük mérvadónak.² A szövegek számos helyesírási hibát, illetve régies helyesírási formákat tartalmaznak, melyeket változtatás nélkül közlünk, csakis a kirívó elírásokra való, szögletes zárójelben történő figyelemfelhívásban eltérve Sipos útmutatójától. A szövegekben történt korrekciókat szinte minden esetben jeleztük, a beszúrássokat lábjegyzetben közöljük. Az eredetiben szereplő központozást meghagytuk, saját kihagyásainkat és a kihagyás okát szintúgy jelezzük.

A dokumentumok nagy része sajtótörténeti adalékokat (1–6.), míg a 7. számú levél az Ébredő Magyarok Egyesületének belső, kritikus leírását, illetve javaslati programját tartalmazza. Az 1. számú dokumentum egy ismeretlen, Lendvait megkereső művészhölgy levelére írt válasz, aki a Lendvai és Szabó Dezső által megalapítani kívánt „ellen-Nyugat”, azaz a vélt ’zsidó dekadenciával’ szembenálló irodalmi folyóirathoz jelentkezett alkotásával.³ Lendvai válasza arra a problémára mutat rá, hogy mi történik, ha valaki származás és nem tehetség alapján válogatja meg a művészetet: válaszlevelének egyértelmű konklúziója, hogy nem elég magyarnak lenni, tehetség is kell mellé. Lendvai hagyatéka további, hasonló tartalmú leveleket rejt.

Tormay Cécile a *Napkelet* irodalmi folyóirat szerkesztőjeként számol be példányszámáról, illetve érzékelteti a rivalizálást más folyóiratokkal. Leveleiben szintúgy utal pénzügyi gondjaira, illetve a Napkelet Könyvtár sorozat szerkesztésére.⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endre a *Szózat*, vagy az *Előrs* főszerkesztőjeként enged bepillantást a lap viselt dolgainak intézésébe, illetve egy sajtóperes ügyébe.⁵ Külön érdekes, hogy mind a két levél említést tesz Lendvai betegeskedéséről, rossz egészségéről.

¹ Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Budapest, 2012. 155–168. o.

² Sipos Péter: A XX. századi forráskiadás problémái és ajánlás a forráskiadás szabályzatára. *Fons*, 7. (2000) 1. sz. 171–184. o.

³ Az „ellen-Nyugat” megalapításának folyamatához lásd Lendvaira is reflektálva: *Veszprémy László Bernát*: „Az elsodort falu szerzője [...] nem konjunktúralovag”. Szabó Dezső eszmeiségének következetességéről. *Kommentár*, 2017/3. 44–61. o., itt: 49–50. o.

⁴ Tormayhoz lásd: *Kollarits Krisztina*: Egy bujdosó író – Tormay Cécile. Vasszilvágy, 2010.

⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endre pályaképehez újabban: *Bartha Ákos*: A Fajvédő Párttól a nemzeti radikalizmusig: Bajcsy-Zsilinszky Endre pályaképe 1926 és 1931 között (I). *Századok*, 150. (2017) 2. sz. 355–386. o. és A Fajvédő Párttól a nemzeti radikalizmusig: Bajcsy-Zsilinszky Endre pályaképe 1926 és 1931 között (II). *Századok*, 150. (2017) 3. sz. 645–676. o.

Utolsó közölt iratunknak van talán a legnagyobb politikatörténeti relevanciája. Szerzője Törzsök Vilmos, battonyai plébános, az Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) helyi vezetője. Az Ébredő Magyarok Egyesülete a kommün megszűnése után jött létre, és rövid úton az egyik legnépszerűbb fajvédő tömegszervezetté vált. A mozgalom programja, megegyezve a fajvédelem alapvető célkitűzéseivel, az „elnyomott” magyarság gazdasági és politikai felemelése a zsidósággal szemben. Bár az Ébredő Magyarok Egyesületét 1920-ban Teleki Pál miniszterelnöksége alatt betiltották, az 1920-as évek meghatározó mozgalma maradt. Az Ébredő Magyarok Egyesületének szakirodalma igen szegényes,⁶ így az itt közölt dokumentum új fényt vethet a mozgalom belső nézeteire, antiszemitizmusára, és a „zsidó-kérdés” megoldására szőtt terveire. Érdekfeszítő látni, hogy a vizsgált levélíró a zsidóság elleni küzdelmet az örmény népirtáshoz hasonlítja; egyelőre ez az első effajta, korábbi népirtásra való utalás az úgynevezett „ellenforradalmi” antiszemitizmus forrásai között. Minden ilyen hasonlításnak különös szerepe van, hiszen arra utalhat, hogy egyes antiszemita figyelemmel kísérték más népirtásokat, esetleg érdeklődtek a technikai „módszerek” ismerte iránt.

A szerző, művelt ember lévén, részletesen kifejti a feudális „gátak” iránt való nosztalgiaját és egyértelműen a modernitás hordozóiként azonosítja a zsidókat. A zsidóság választott szerepét – tegyük hozzá, a korszak katolikus gondolkodásába illesztve – megszüntek tekinti, a kitérés kérdését azonban konkrétan nem érinti. A „zsidó-kérdés” megoldását elsősorban a gazdasági bojkottban és a „szeparációban” látja, ennek eszközeként a Hangya mezőgazdasági szövetkezetet nevezi meg. A zsidótlán vidék képét vetíti előre, amikor arról ír, hogy vágyai szerint „...egyszer [majd] senki nem nyitja ki a zsidó firkász irodáját, az abortuszról élőködő zsidó orvos rendelőjét, a zsidó boltot stb.” A zsidóság és az abortusz összekötése szintúgy a modernitás zsidóvá minősítését, és annak elítélését mutatja. A levél ilyen értelemben bepillantást enged egy szélsőséges, antiszemita csoportosulás belső diskurzusába.

FORRÁSKÖZLÉS

1. Lendvai István levele ismeretlenek. Budapest, 1920. január 9.⁷

Kedves kisasszony!

Levelét és kéziratát megkaptam, elolvastam, és a következőket felelhetem: a megküldött ki.⁸ jelenetből nem ítéltetek. A művészet kegyetlen dolog – erről részletesen beszélni fölösleges, most mindenki maga hencegi és udvarli⁹ [sic!] magát művésznek, ha démona van. Ha nincs, minek beszélni? Abból a kis jelenetből, amely igen naivul van megírva, látom, hogy lelkes magyar, hogy melegen érez – de többet nem. Már pedig éppen ez a több,¹⁰ ez az élethalál-kérdés. Lelkes magyarnak lenni, melegen érezni, szépeket képzelni: ez szép, nemes, kiváló dolog, de még nem művészet. De mert fiatalos munka, mert kezdő próbálkozás, éppen azért nem ítéltetek belőle s a mérleget sem jobbra, sem balra el nem billenthetem. [...]¹¹

Ha útmutatást akar tőlem, íme: legyen minél kegyetlenebb maga iránt. A művészetet nem nyomhatja el magában a legkegyetlenebb önkritikával sem – ha megvan, egyszer kirobbanik. De inkább menjen éleven a Dante poklába, mintsem egy jóleső, a mi túltengően irodalmi neveltetésünkön könnyen érhető önáltatással megcsalja magát, s erre akkor ébredjen rá, mikor az élet egyéb szép dolgairól már lemarasztalta magát.

⁶ Az egyetlen releváns munka: *Zinner Tibor: Az ébredők fénykora, 1919–1923. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 110.)*. Budapest, 1989.

⁷ Két oldal, kézzel írt levél.

⁸ Talán: kézirat.

⁹ Udvarolja, hízelgi.

¹⁰ Itt és a továbbiakban: kiemelés az eredetiben.

¹¹ A kihagyott részben Lendvai korábbi ismeretségükre utal.

Köszönöm bizalmát, köszönöm verskísérletem iránt való lelkes szeretetét, s kérem, ne vegye nagyon tragikusan, ha írásomban talán megcsalódott. Ha néha szükségét érzi, hogy soraival megkeressen, tegye egész bátran. A verselést irigylem Öntől, mert én is ismerem és szeretem.

Üdvözli [olvashatatlan] ismerőse
Lendvai István

2. Tormay Cécile levele Lendvai Istvánnak. Budapest, 1923. január 5.¹²

VIII. Kőfaragó-u 3.
Telephon: Jozs 40.69.

Kedves Lendvai,

Őszinte örömmel értesültem a „Nép” hiradása révén, hogy súlyos betegségéből felgyógyult. Megvallom, szomorú aggodással gyakran foglalkoztam magával gondolatban az utóbbi időben, és ismétlen – igaz örömmel vettem gyógyulásának jó hírért.

Ha egészsége megengedi, arra szeretném megkérni ez alkalomból, adna néhány szép verset a „Napkelet” számára addig is, míg egyszer időt tud szakítani magának és felkeres. Szeretnék több kérdésről magával beszélni; kérem – ha teheti, szólítson fel a jövő hét elején, lehetőleg ½ 10–10 óra között telephonon, hogy meghatározzuk, mikor jön el, mert – nem szeretném elmulasztani.

Kérem küldjön szép verseiből, aztán jöjjön el maga is.
Szívesen köszönti a viszontlátásig:
Tormay Cécile

3. Tormay Cécile levele Lendvai Istvánnak. Budapest, 1923. június 13.¹³

VIII. Kőfaragó-u 23.
Telephon: Jozs 40.69

Kedves Lendvai!

[Olvashatatlan] küldött kis lapomon csak röptiben írhattam meg azt, aminek igazi megírására azóta mindig készültem. Zaklatott életem az oka, hogy eddig késtem. Már akkor szerettem volna elmondani, hogy a Napkelet számára érkező kéziratok között nem igen volt olyan, amely a Maga kéziratánál melegebb örömet okozott volna. Túl a művészetén, a diadalmas-szomorú szépségen, a zengő harmonián túl volt számomra és a Napkelet olvasói számára még valami a versekben, amitől felmosolygott bennünk az őszinte magyar öröm. Verseiben benne volt a gyógyulásának az üzenete küzdő bajtársai számára!

Isten hozta vissza mi közénk!

Azóta sok nemesen szívós, erős birkózását figyelem hálásan, sok harcát az örök ellenséggel és várom, egyre várom ígért úti emlékeit.

A folyóirat számít Lendvai István ígéretére, a mi folyóiratunk, mellyel elhagyott és mégis hű, mohosan alvó, álmunkban szomjazó sőt ringadozó tájakat kapcsoltunk a mi várromunk köré.

A Napkelet ma 7000 példányban jelenik meg – ígért – írásai sok hétezer visszhangot fognak kelteni!

Ha ideje egyszer engedné, telephonáljon – szeretnék néhány kérdésről magával beszélni. De előzőleg mindezenetre meg kell állapítanunk látogatásának időpontját, nehogy elmulasszam.

Sok szíves köszöntéssel

Tormay Cécile

Telephonon át itthon talál d. e. 9–10 óra között.

¹² Egy oldal, kézzel írt levél.

¹³ Két oldal, kézzel írt levél.

4. Tormay Cécile levele Lendvai István számára, Budapest, 1927. február 20.

Kedves Lendvai,

Őszintén jólesett, hogy olyan kedves bizalommal fordult hozzám, de viszont keservesen haragít a körülmény, hogy a „Napkelet”-re vonatkozó kívánságát – legjobb akaratom dacára sem áll módomban teljesíteni. A folyóirat ugyanis a „Napkelet Könyvtár” kiadványaira oly nagy és még kintlévő összegeket folyósított, hogy jelenleg csak a szükség forgatóke áll rendelkezésünkre.

Én magam miután a szerkesztésért soha egy fillért se vettem fel, ennek ellenében, nem szoktam az anyagi kérdésekkel foglalkozni. Ma kivételt statuáltam levelének vétele után, igaz szívvel kíséreltem meg óhajtását teljesíteni. Sajnos – jelenleg nem sikerült.

A fenséges Pozsonyból elnézést kérek.

Szívélyes üdvözlettel

Köszönti

Tormay Cécile

5. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Lendvai István számára, 1923. január 31.¹⁴

Kedves Pista!

Azt hiszem, Kádár Lehel¹⁵ közölte már Veled válaszomat könyved kiadása tárgyában. Össze kellene gyűjtened egy csomó előfizetőt, mintahogy azt Szépvízi Balás Béla¹⁶ tette és akkor a Stádium szívesen kinyomja munkádat. Meg kell azonban gondolnod, hogy a Stádium egyenlőre [sic!] kezdő vállalat és kiadási ügyletekre még nincsen berendezve, azért van szükség ilyen megoldásra. Minden esetre hangsúlyoznom sem kell talán, hogy igen nagy öröömre szolgálna, ha mi adhatnánk ki verseskönyvedet és annak kiadása körül mindenben a legnagyobb készséggel állok rendelkezésedre. Mindnyájan nagy sajnálattal értesültünk betegségedről és szívből kívánjuk mielőbbi felgyógyulásodat.

Őszinte barátsággal köszönt

készséges híved:

Zsilinszky Endre

6. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Lendvai István számára, 1929. december 28.¹⁷

Kedves Pistám!

Köszönöm szíves soraidat és a jókívánatokat, az új esztendőre meleg barátsággal viszonzom ugy Neked, mint egész Családodnak.

A cikket várom az újévi számba, mely ugyan nem lesz dupla szám, mint a karácsonyi, de ugy veszem észre, nem lesz annál rosszabb.

Hanem baj van Pista! A multkori „Tudja-e Ön gróf úr” cikkért ugylátszik pert készül indítani Klebinetti¹⁸ barátunk il furiozo,¹⁹ engem már ki is hallgatott a rendőrség. Szívesen vállaltam volna ezért is a felelősséget, de már annyira agyon vagyok halmozva ugy a saját, mint mások cikkei miatt sajtóperekkel, hogy ebben az esetben egy gyenge pillanatban bevallottam a szerzőt. Ha azonban Neked egzisztenciális okok sulyossá tennék ezt a sajtópert, kész vagyok a dolgot akként rendezni, hogy újabb nyilatkozatot teszek,²⁰ a cikk íróját nem vagyok hajlandó megnevezni. Ez esetben Te mentesülsz, viszont az én esetemben ugy is²¹ lehet fogni a dolgot, hogy hiszen amugy is annyi sajtóperem van, hogy egyel [sic!] több vagy kevesebb már nem sokat számít. Erről majd különben

---

¹⁴ Egy oldal gépelt szöveg, a *Szózat* című politikai lap levélpapírján.

¹⁵ Kádár Lehel (1884–1935) antiszemita író, publicista.

¹⁶ Szélsőséges író, kezdetben antiszemita könyvekkel, majd svábellenes és turáni vonalat követő írásokkal tesz szert hírnévre.

¹⁷ Egy oldal gépelt szöveg, az *Előörs* című politikai lap levélpapírján.

¹⁸ Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter.

¹⁹ Az örült.

²⁰ Tollal besúrvva: mondván, hogy [olvashatatlan] nem te írtad de.

²¹ Tollal besúrvva: fel.

beszélhetünk élőlészóval, a dolog semmiképp sem késett, én a kéziratot nem mutattam meg s így bármikor változtathatok csupán a rendőrség előtt tett vallomásomon.

Remélem nem súlyos a családotban fellépett betegség s hamarosan tul lesztek rajta. A Nagyságos Asszonynak kézsőkjaimat jelentve, Téged igaz barátsággal köszönt:

hived: *Endre*

7. Törzsök Vilmos levele Lendvaihoz, 1924. szeptember 6.²²

Nagyságos Lendvai István, nemzetgyűlési képviselő Úrnak. Budapest

Kedves Barátunk! Ma kisasszony napja van. Szűz Mária születése napja. Mikor az ember születik – kicsiny. A magyar ember tehát, az ő egyszerű észjárásra szerint – kisasszony napjának nevezte el ezt a napot.

Pedig - nagy nap ez! (Ne félj, nem ünnepi prédikációt írok! Ebből a kerékvágásból a jó Mikes²³ püspök alaposan kirántott engem.)

Ezzel a nappal megszületett a hit és a szárnyaló remény, hogy szülői legyenek a szeretetnek a Krisztus által.

Ezzel a nappal – in illo tempore²⁴ – záródott le a zsidó nép világhivatása: hogy megváltót adjon az emberiségnek. Ez időtől fogva az emberiség vezéri polcán a kereszténység ül. A zsidóság pedig – szinte az új korig – a „turpis mercator”²⁵ [hitvány kereskedő] kaftánjában rójja a világ téreit; s mivel a nagy eszmét egy páratlanul dicsőséget mítosz birtokában... repudiálta²⁶ – a szellemi vezérség helyében ma már Mammonnak, az anyagnak főfő úttörői lettek. Mindaddig, míg a vallásos középkor intézményei éltek (mármint 48-ig), a zsidóság keze kötve volt, mert ingatlant nem bírhatott. Később azonban [olvashatatlan] lovag-, clericus-, laicus-, céh-, úr-, jobbágy-féle gránitfalak elmállasztásával s a humanizmus, később liberálizmus mocsárgőzös égisze alatt kezdtek az emberek futkározni ezzel a dicső jelszóval: „Kaparj kurta, neked is lesz”.

Itt van a bizonyos négy lábú lény eltemetve. A hívő, vagy inkább szónokló papok azt mondják: a mily mértékben a keresztény tömeg megelégedezik magas szellemi hivatásáról, hogy az evangélium mezejére hozzon minden népet, s hogy maga is gyakorlati keresztény legyen - azon mértékben lesz szolgája az Adonaj-t²⁷ kiáltozó, de „de facto” Mammonnak áldozó zsidóságnak, az anyag népének.

Én pedig – a por, hamu, semmi – azt állítom, hogy a régi idők gyámolító falai közül kiebudalt, magukra hagyott, s dupla szorgalommal kaparó, árva kurták, a keresztény és keresztényen „egyedek” vagy (si ita placet²⁸) „egyen”-ek, minden gyámolító, védő közösség hijján [sic!], egy falánk Skillának, a páratlan mithosza alapján diabolikus méreteken összetartó, ősfenevadnak, a zsidó brontosaurusznak torkába estek. S talán csak nálunk? Ward könyvéből tudom, hogy a londoni City-ben, sőt New-Jorkban [sic!] is övék a legszebb házak, a legnagyobb vagyonok s ezek járuléka - annyira, hogy Chicágóban már 14-15 éves korukban – gyönyörből – egy mást ölik.

Ebben a vízőzöni méretű torokban tünt el a magyar, birtokos nemesség; a régi, dicső, magyar zszurnalisztika s az ő megtévesztő újságírásuk révén majd minden becses magán és közjogunk.

És most mi?! Én bizony a sok „csülökre magyar!”-féle atmoszféra-szervezést szívemből unom. Kurdjaink, mint török testvéreinknek, nincsenek, se egyéb prétériánus félénk, hogy a mi „örményeinkkel” amúgy „kurcis, francis”²⁹ „végezhesünk”. Ezt nem is akarjuk. Sőt azt mondom, hogy ilyesmiről nekünk beszélni sem illik. Sőt, „beszélni” ezek után és annyira nem is kell. Én t. i. már restellem Pál gazda elvetettséget, aki elvesztvén földjeit, kijárt a kertbe, hogy a fülemile danáján vigasztalódjék.

A rendelkezésünkre álló egyetlen, mentő módszerhez, a szeparációhoz kell nyulnunk. Más ugyanis – pure simple³⁰ – nincs. A Nemzeti Élet³¹ aug. 31-iki számában irtam erről dr. Farbaki János aláírással egy rövid cikket. Most erre utalok.

²² 12 oldal kézírásos levél, rongált papíron.

²³ Mikes János szombathelyi püspök (1876–1945).

²⁴ Abban az időben.

²⁵ Kb. hitvány kereskedő.

²⁶ Visszautasította.

²⁷ Isten.

²⁸ Vagy ha úgy tetszik.

²⁹ Kurtán, tömören.

³⁰ Tisztán (és) egyszerűen.

³¹ Budaváry László lapja.

Először is: terményeinket csak testvéreinknek adjuk. Első sorban a Hangyá-nak. Ahol Hangya nincs, ott legyen. Nem veszünk zsidótól semmit. Keresztény ügyvédet és orvost nekünk! Kilépünk mindenféle egyesületből, ha mégannyira előkelő és fair is, ha abban zsidó van. Mindezeket minden körülmények között! Feltétlenül!

Keret: az É.M.E.

Mert tudod, kedvelt barátunk, István, az É.M.E. nagy hibában leledzik. Csak az E betű maradt meg belőle. Összejövegetünk. Ez az egész. Nincs jelszavunk.

Nincs világos, könnyen érthető célkitűzésünk. Csak szépen szólózó fülemilék vannak. És „Pál”-ok akik között sok a „pali”.

Temérdek sokaknak sejtelve sincs kötelmeiről. Aki tudja, könnyen veszi. Gúnyolnak bennünket.

Hanem ha egyszer senki nem nyitja ki a zsidó firkász irodáját, az abortuszból élőködő zsidó orvos rendelőjét, a zsidó boltot... stb. stb... akkor –

István, rekonstruáljátok az É.M.E.-t!

Éspedig!

Adjatok jelszót! Ez legyen – szeparáció.

Hogy ezt „Szabó János” számára miképp fordítsátok le? – a Ti gondotok. Ti okosabbak, illetve: műveltebbek vagytok. A jó nép nyelvét értitek. Hozzátok egy táborba a keresztény egyesületeket. Érintkezzetek a Hangyával, hogy csináljon a vidéken sok fiókot – terménykereskedéssel, vagy legalább raktárral. Menjete ki a Hangya igazgatóságába; tegyétek a Hangyát édes testvérré. Miért? Mert a Hangya már, mint keresztény cég – adva van. Amint az É.M.E. is a szeparáció végrehajtására adva van. Keresztények és magyarok vagytok mindketten. Ha gyakorlatias németek volnánk az igaz nemzeti német fajtából, már régen felfedeztük volna egymáson a testvéri vonásokat.

Rendeztesse be a Hangyánál tűz- és jégkárbiztosítást.

Útálom a következő kifejezést, de csak „töltsétek meg az É.M.E.-t igaz, keresztény, gyakorlati tartalommal”, hogy felébredt és dolgozó magyarok egyesülete legyen.

Aztán – azt a fűzfán fűtyülő rézangyalát! Parancsoljatok! A tagoknak persze.

„Nem szabad zsidónál vásárolni; nem szabad... .. stb.

A gyakorlatiaság ezen anyagával oltsátok be az É.M.E.-t, hogy jó gyümölcsöt teremjen; mert eddig csak vacokot hozott, bár ilyent se sokat. Mit is parancsoljon az É.M.E.?

Nem szabad zsidónál... zsidónak, ... zsidónak ... stb.

Ez cél. Ezt értem.

Én? Mindenható Isten! Én már és a családom évek hosszú sora óta így élek, így élünk. De nem én, aki olvasni tudok egy kicsit (ha tán írni nem is...), de az a bojtárgyerek, akit kiráz a hideg, ha a városhoz közeledik, az is megérti.

A mostaniakat a pantallós se mindig.

Kedvelt barátom!

A Te egyéniségedben és tetterődben bizakodunk. Mond [sic!] meg a mi jó Úrainknak, hogy langymeleg levesekkel táplálkozni ennekutána nem szeretnénk.

Leheljete már életet! Legyen körötettek egy magasztos, nagy, felemelő, megható, cselekvő férfiú, aki férfiúvá varázsolja ezt a vidrafiók gyanánt bóbiskoló, álmagat ébredést.

Ha az É.M.E. nem tud Caesar lenni, akkor inkább legyen egy szerencsés Pompeius, de ezt aztán mondja is meg. És nem mutogasson oroszlánkörmököt, amelyek élesek, félelmesek ugyan, de még sosem merültek bele eleven húsba. Mert az É.M.E., a mai É.M.E. tényleg oroszlán; de csak olyan menaszériás. A kicsinyek és a szegényebbek reszketnek is egy kicsit (kivált mikor elbődül) a ketrec előtt. Otthon azonban mosolyogva mesélik el a mamának, hogy mit láttak, mint hallottak. Aztán leülnek tanulni, hogy holnap jól felelhessenek. Legközelebbi éjjelük kissé zavaros; de nagyobb baj, hál' Isten! – nincs.

Ez az én kis mustármagom. Már elültettem. Maradék életem folyamán ezt fogom ápolni, nyesni és – gyümölcsöztetni. Az É.M.E. kertjében ültettem el. Megtűrik-e? [...]³²

Szóljatok bátran a haza védelmében.

³² A kihagyott részben Törzsök Vilmos a tárgytól eltérve vadászanekdotákat oszt meg.

Az asztrológiai házrendszerek történetének magyarországi vonatkozásai

„Csillagászati” jegyzetek

A krakkói Jagelló Könyvtár BJ 599-es jelzetű kézirata Georg von Peurbach (1423–1461)¹ *Theoricae novae planetarum* című csillagászati művét tartalmazza. A könyv Zrednai János² esztergomi érsek tulajdonát képezte. Mieczysław Markowski katalógusa³ szerint a mű után kéziratos csillagászati jegyzeteket találunk Marcin Bylica, Mátyás udvari asztrológusának tollából.

Peurbach, akinek eredeti neve Georg Aunpekh volt, 1451-ben tért haza itáliai tanulmányútról. A görögül is verselő csillagász a Stephansdom melletti Bürgerschulében (*Collegium civium*) és a bécsi egyetemen tanított; ez utóbbi helyen Vergiliusról adott elő. 1452-ben szerezte meg *licentiatusi* címét, *magisteri* fokozatát pedig 1453. január 28-án. Akkortájt kerülhetett kapcsolatba a königsbergi Johannes Müllerrel, aki 1450-ben iratkozott át a lipcei egyetemről a bécsire. Az utókor számára Peurbach főként Regiomontanus mestereként ismert. Az egyetemi oktatás azonban valószínűleg nem volt elég a megélhetéshez, mivel Peurbach barátja, a cseh Johann Nihil (III. Frigyes császár asztrológusa) közbenjárására 1453 óta volt V. (Utószülött) László magyar király asztrológusaként tevékenykedett.

Zrednai János 1452-ben egyik diplomáciai útján III. Frigyes titkára, Enea Silvio Piccolomini révén ismerte meg Georg von Peurbachot.⁴ A bécsi csillagász Zrednai János számára készítette híres „Váradai tábláit” (*Tabulae Waradiensis*),⁵ és a püspöknek dedikálta fő művét, a *Theoricae no-*

¹ Fennmaradt horoszkópjából tudjuk, hogy Peurbach 1423. május 30-án 15:05 perckor született. *Ernst Zinner: Regiomontanus. His Life and Work. Transl. by E. Brown.* (Studies in the History and Philosophy of Mathematics 1.) Amsterdam, 1990. 17. o.

² Legutóbb C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmet a Vitéz János névalak helytelen voltára. *C. Tóth Norbert: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész. A kanonoki testület és az egyetemjárás.* (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7.) Budapest, 2015. 105. o., 58. jegyz.

³ *Mieczysław Markowski: Astronomica et astrologica Cracoviensia ante annum 1550.* (Studi e testi / Istituto nazionale di studi sul Rinascimento 20.) Firenze, 1990. 297. o.

⁴ *Nagy Zoltán: Asztronómia a Mátyás-korabeli Magyarországon. Regiomontanus magyarországi működése. Világosság, 17. (1976) 12. SZ. 777. o.*

⁵ *Barlai Katalin – Boronkai Ágnes: Csillagászati kódexek a Corvina könyvtárban. Meteor Csillagászati Évkönyv, 1996. 197. o.* A műre lásd: *Klára Csapodi-Gárdonyi: Die Bibliothek des Johannes Vitéz.* (Studia humanitatis 6.) Budapest, 1984. 124. o. Bartha Lajos felhívta a figyelmet arra, hogy a mű számításai eredetileg a bécsi délkörre készültek. *Bartha 1980–1981. 95. o.*

vae planetarumot.⁶ (A korábbi vélemény, miszerint Peurbach évekig dolgozott Zrednai Jánosnak Nagyváradon⁷ vagy Esztergomban,⁸ teljesen alaptalan.⁹)

Zrednai János könyve minden bizonnyal az érsek politikai bukása és halála után került Bylica tulajdonába. Ha szemügyre vesszük a mű után következő jegyzeteket, azt látjuk, hogy azok egy része valóban csillagászati (fol. 17^v–21^r), ám más részük (fol. 21^v–22^v) az asztrológiai házrendszerekre vonatkozik. Ezért érdemes tisztáznunk, hogy mit is értünk az asztrológiában ház és házrendszer alatt.

A házak születése

Az asztrológia az égitestek helyzetét vizsgálja, ahogy azok a Földről nézve látszanak. A Naprendszerben a bolygók keringési síkja nagyjából egybeesik. Ez a sík a látszólagos nappálya, az ekliptika síkja.¹⁰ Azért látszólagos, mert az ekliptika valójában a Föld Nap körüli keringésének a síkja, de a földi szemlélő számára úgy tűnik, mintha a Nap pályája lenne. Az ekliptikát már a nagyjából a Kr. e. V. századra tizenkét egyenlő részre osztották csillagászati célokra. A tizenkét egyenlő szakasz a mindenkori Tavaszponttól (attól a ponttól, ahol a Nap a tavaszi napéjgyenlőség idején tartózkodik) kerül felmérésre, és az ekliptika mentén elhelyezkedő csillagképekről kapta a nevét. Ez a koordinátarendszer az állatöv (zodiákus).

A Föld nem csak a Nap körül kering, hanem a saját tengelye körül is forog. Ezért látjuk a Napot minden nap felkelni és lenyugodni. A Nap napi pályájának négy kitüntetett pontja van: napkelte, dél, napnyugta és éjfél. Csillagászatilag megfogalmazva, ezek az ekliptika és a horizont (látóhatár), illetve az ekliptika és a meridián (délkör) metszéspontjai. Az asztrológia ezt a négy pontot mindig is kitüntetett helyként kezelte a horoszkópban. A születési horoszkópban a Nap napkeltekor elfoglalt helye (aszcedens) jelentette magát a megszületett személyt. Az ekliptika egyenlő, 30°-os szakaszait, a tizenkét állatövi jel mindegyikét megfeleltették egy-egy életterületnek, az aszcendenstől kezdődően, az alábbiak szerint:

1. a szülött maga
2. anyagi javak
3. testvérek, rokonság, kisebb utazások
4. otthon, család, apa
5. az élet örömei, szerelem, gyermekek
6. betegség, szolgaság, rabszolgák
7. házastárs, társak, ellenségek
8. halál
9. vallás, külföldi utazások
10. tisztségek és méltóságok
11. barátok, remények
12. titkos ellenségek, szenvedés, fogság, vadállatok.

⁶ *Klaniczay Tibor*: Természettudomány és filológia a közép-európai humanizmusban. In: *Uő*: Stílus, nemzet és civilizáció. Vál. és szerk. *Klaniczay Gábor – Kőszeghy Péter*. (Régi magyar könyvtár. Tanulmányok 4.) Budapest, cop. 2001. 165. o.

⁷ *Szathmáry* [1940.] 422. o.

⁸ *Szathmáry* [1940.] 438. o.; *Kisfaludy Katalin*: Matthias Rex. (Magyar história) Budapest, 1983. 112. o.

⁹ *Bartha* 1980–1981. 96. o.; *Földesi Ferenc*: Tudósok és könyvek társasága. Vitéz János könyvtára. In: *Földesi* 2008. 93. o. és *Földesi* 2008. 226. o.

¹⁰ Maga az ekliptika kifejezés is arra utal, hogy nap- vagy holdfogyatkozás (*eclipsis*) csak akkor jöhet létre, ha a Hold is a Nap (látszólagos) pályasíkján tartózkodik.

Az asztrológusokat azonban vélhetően elkezdte zavarni, hogy a delelőpontnak (*medium coeli*, a továbbiakban MC) nincs a csillagászati jelentőségéhez mért szerepe a rendszerben, illetve hogy a születés földrajzi helyétől függően hol a 9., hol a 10., hol a 11. állatövi jelbe esik. Ezért valaki valamikor (még a II. század előtt) megtette az MC-t a 10. életterület kezdőpontjának. Ezzel a lépéssel az állatövi jelek és az életterületeket jelentő szakaszok (házak) szétváltak egymástól, és egyúttal a házak megszűntek egyenlő, 30°-s szakaszoknak lenni.

A következő logikus lépés az volt, hogy ha a házak nem lehetnek egyenlő hosszúak, akkor legalább az egyes horoszkóp-negyedeken belül legyenek egyenlők. Ennek a házrendszernek a leírását legkorábban a II. századi Vettius Valensnél találjuk meg.¹¹

A házrendszerek leírása I. – Alcabitius-házrendszer

Bylica házrendszerekkel kapcsolatos jegyezeti három egymás utáni lapon három különböző házrendszert ismertettek. Ezek közül az első az Alcabitius-házrendszer, mely a négy kardinális pontot (aszscendens, MC, deszcendens, IC) adottnak tekinti, és a köztük lévő ekliptikai íveket osztja fel egyenlő idő alatt felkelő, de nem egyenlő nagyságú szakaszokra azáltal, hogy az ég északi pólusán keresztülbocsájtott ívekkel harmadolja az égi egyenlítőt.

Ez tulajdonképpen ugyanaz a gondolat, amit korábban Vettius Valensnél láttunk, csak itt a felosztás nem az ekliptikán, hanem az egyenlítőn történik. (A Föld tengelye nem pontosan merőleges a pályasíkjára: az ekliptika és az egyenlítő nagyjából 23° 26'-es szöveget zár be.)

Ennek a házrendszernek a legkorábbi emléke egy 428-ra felállított horoszkóp, amit Rhétoriosznál (V–VI. sz.) találunk.¹² A házrendszer azonban valószínűleg Rhétoriosznál régebbre is visszavezethető. A perzsi zsidó származású arab asztrológus, Māshā'allāh (?–815 k.)¹³ és tanítványa, Abū'Alī al-Khayyāf¹⁴ őrzött meg számunkra számos, a 400-as évekre felállított horoszkópot, melyekben ezt a házrendszert használták. Egyértelmű, hogy a horoszkópok az V. században keletkeztek, és az arab asztrológia úttörői csak átvették őket. Mivel a többi, Rhétoriosztól átvett horoszkóp házcúcsait újraszámolták (azonos házrendszeren belül maradván), így felmerül annak a lehetősége, hogy ezeket az ismeretlen forrásból származó horoszkópokat is újraszámolták. Ezt nem tudjuk ellenőrizni, mert – ellentétben Rhétoriosszal – ezeknek az eredetije nem maradt fenn. A kérdéses horoszkópokkal foglalkozó John D. North szerint¹⁵ ez azért valószínű, mert a legtöbb horoszkóp azonos szélességi körre van kiszámítva. North felvetette annak a lehetőségét, hogy a horoszkópokat átvevő Māshā'allāh számította ki a házcúcsokat. Ez azonban nem valószínű, mivel Māshā'allāh Dórotheosztól is vett át horoszkópokat, de azokban nem szerepelnek házcúcsok. Nincs bizonyítékunk rá, hogy Māshā'allāh használta az Alcabitius-házrendszert: az asztrolábiumról szóló értekezése nem maradt fenn, a középkorban az ő neve alatt terjedő asztrolábium-leírás,

¹¹ *Vettii Valentis Antiocheni anthologiarum libri novem*. Ed. David Pingree. III/2. k. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.) Leipzig, 1986. 127–128. o.; James H. Holden: Ancient House Division. *Journal of Research of the American Federation of Astrologers*, 1. (1982) 24. o.; Holden 2006. 52., 65. o.

¹² North 1986. 6. o.; Otto Neugebauer – Henry Bartlett van Hoesen: Greek Horoscopes. (Memoirs of the American Philosophical Society 48.) Philadelphia, 1959. 138–140. o. (№. L428.)

¹³ Kennedy – Pingree 1971. 145–174. o.

¹⁴ *Albobali Arabis astrologi Antiquissimi, ac clarissimi de iudiciis nativitate[m] liber unus antehac non editus*. Impressus Noribergae, in officina Ioannis Montani, & Vlrici Neuber, Anno Domini M. D. XLIX. (A nyomtatványban nincsenek oldalszámok, a horoszkópok a 7. fejezet végén követik egymást, némelyikük szöveges, a minket érdeklők sorrendben a 2., az 5–9. és a 11–12.)

¹⁵ North 1986. 72–75. o.

amely az Alcabitusus-házrendszert tartalmazza, nem hiteles.¹⁶ Edward Kennedy és David Pingree egyébként is kritikus megjegyzésekkel illetve Māshā'allāh-t, akinek a számítások elvégzése nem volt erőssége.¹⁷ Tehát nem tudjuk, hogy újraszámolták-e a házcsúcsokat, és ha igen, akkor ez az V. és a VIII. század között mikor történhetett. Azonban még ha újra is számolták az ismeretlen eredetű horoszkópcsoport házait, akkor sem házható ki, hogy eredetileg is az Alcabitusus-házrendszert tartalmazták. A kérdéses horoszkópok az V. század első feléből származnak (datálások: 394, 403, 423(?), 425, 434, 439, 442, 464), és nagyjából Bizánc szélességére vannak felállítva. Az Alcabitusus-házrendszert először leíró Rhétoriosz is számos bizánci érdekeltségű horoszkópot idéz a 400-as évek első feléből (400, 428, 440).¹⁸ Igen valószínű tehát, hogy a két csoport közeli forrásból származik, és a házrendszer eredetét is itt kell keresnünk: Bizáncban, a 400-as években.

Mivel a bonyolultabb, egyenlítővel dolgozó házrendszerek közül ez a legkorábbi (600 évvel előzi meg a többi), így elsője okán ez vált a legelterjedtebbé: szinte valamennyi középkori horoszkópban ezt a módszert használták.

A házrendszerek leírása II. – Campanus-házrendszer

A Bylica által leírt második házrendszer az égi egyenlítő helyett a meridiánon elhelyezkedő zenitét és a horizonton található Kelet-pontot összekötő úgynevezett első vertikálist osztja három darab, 30°-os egyenlő részre, és ezeket a szakaszokat vetíti át az ekliptikára. Leírását megtaláljuk a hvárezmi iráni tudós, al-Birūnī (973–1048) 1035-ös *al-Qānūn al-Mas'ūdī* című művében, ahol a szerző kifejezetten azt állítja, hogy ő találta fel.¹⁹ Ugyanakkor zavarba ejtő módon a házrendszer már egy 1029/1030-as toledói asztrolábiumon is felbukkan.²⁰

A technikát a középkori Európában alig használták. Néhány felbukkanása egytől egyig Itáliához köthető. A rendszer első európai leírását az itáliai Campanus de Novara (1220 k.–1296) készítette. A Campanusnál egy generációval fiatalabb firenzei Giovanni Villani krónikájában maradt fenn egy horoszkóp, I. Lajos magyar király 1347-es hadjáratának a horoszkópja, mely ezzel a házrendszerrel készült.²¹ Hogy a horoszkópot Lajos asztrológusa hozta magával, vagy Villani állította fel valakivel, esetleg ő maga állította fel, nem tudjuk. Ha a horoszkóp magyarországi eredetű, akkor Lajos asztrológusa minden bizonnyal olasz volt.

Regiomontanus és Bylica azonban nem közvetlenül Campanustól értesült a házrendszerről, hanem Gjon Gazulli leírásából. Az albán származású Gjon Gazulli (1400 k.–1465) (Ivan Gazulić, olaszul Giovanni Gazulo, a régebbi magyar irodalomban használatos nevén Gazulo János) az 1420-as években a padovai egyetemen tanult, 1439-től pedig az egyetemen tanított. Diplomáciai feladatokat is ellátott, és ilyen minőségben 1432–1433-ban Zsigmond király oldalán találjuk. A raguzaiak 1459-es válaszából tudjuk, hogy Mátyás az idősödő asztrológust meghívta az ud-

¹⁶ Paul Kunitzsch: On the Authenticity of the Treatise on the Composition and Use of Astrolabe Ascribed to Messahalla. *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, 106. (1981) 42–62. o.

¹⁷ „...Māshā'allāh is simply too sloopy a computer to be trusted at any point.” „...especially if a computer is as incompetent as was Māshā'allāh.” Kennedy – Pingree 1971. 70., 87. o.

¹⁸ Ennek alapján Franz Cumont már 1918-ban megfogalmazta azt az igen valószínű feltevést, hogy Rhétoriosz Bizáncban működött. F. Cumont: *Astrologues romains et byzantins. Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 37. (1918) 45., 50., 53. o.

¹⁹ Kennedy 1994. 155. o. (Julio Samsóra hivatkozva); Kennedy 1998. 541., 550. o.; Casulleras 2008–2009. 260. o.

²⁰ Casulleras 2008–2009. 255. o.

²¹ A horoszkóp képét lásd: Biblioteca Enciclopedica Italiana. Vol. XXIX. *Istoria Florentine di Giovanni Villani*. Milano, 1834. 537. o. A horoszkóp helyi középidő szerint kb. reggel 6:05-re (napkelte előtt egy órával) van felállítva. Köszönettel tartozom Zsoldos Endrének, aki felhívta figyelmemet erre a horoszkópra.

varába.²² Gazulli előrehaladott korára és betegeskedésére hivatkozva visszautasította Mátyás ismételt meghívásait. A magyar udvarral azonban kapcsolatban maradt: az 1460-as évek elején még levelezett Janus Pannoniusszal, akinek egyik asztrológiai munkáját is elküldte.²³ Ennek az élő kapcsolatnak a bizonyítéka, hogy Ilija Crijević (Aelius Lapridius Cervinus, Elio Lampridio Cervino, 1463?–1520) raguzai költő Mátyás halála után tartott emlékbeszédében az elhunyt uralkodó születési óráját asztrológiai fogalmakkal határozta meg,²⁴ vagyis biztosan ismerte Mátyás horoszkópját.

Gazulli minden bizonnyal Itáliában találkozott Campanus leírásával. Gazulli kritizálta az Alcabitius-házrendszert és javasolta a Campanus-féle használatát.²⁵ A rendszer szélesebb ismertségét Regiomontanusnak köszönhetette, aki olvasta és kritizálta Gazulli írását, egyben ismertette a módszert. A Gazulli és Janus Pannonius között fennálló kapcsolat okán feltételezhető, hogy Regiomontanus és Bylica Magyarországon ismerték meg Gazulli írásait.

A házrendszerek leírása III. – Regiomontanus-házrendszer

Regiomontanus a Bylicával közösen írt *Tabulae directionum projectionumque* című művében (mely nyomtatásban csak 1490-ben jelent meg) a Campanus-házrendszer „javított változatát” ajánlja, melyben az első vertikális helyett az égi egyenlítőt osztják fel 30°-os szakaszokra.

A módszer Abū ‘Allāh Muḥammad ibn Mu‘ādh al-Jayyānira (989–1079/1093) vezethető vissza,²⁶ akinek *Tabulae Jaben* című művéből Regiomontanus rendelkezett egy példánnyal.²⁷

Nehezebb feladat megválaszolni, hogy Regiomontanus mikor találkozott al-Jayyānī művel. Steven Vanden Broecke rámutatott, hogy Regiomontanus a Besszárión bíborosnak készített asztrolábiumán már 1462-ben, vagyis öt évvel a *Tabulae directionum projectionumque* megszületése előtt az egyenlítői házrendszert használta.²⁸ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Regiomontanus nem Zrednai János vagy Mátyás könyvtárában ismerkedett meg a módszerrel. Regiomontanus a későbbi I. Miksa császár születési horoszkópjában,²⁹ mely minden bizonnyal még 1459-ben elkészült, még a hagyományos alcabitiusi házcúcsokat használta. A váltás tehát 1459 és 1462 közé tehető.

²² Huszti József: Janus Pannonius asztrológiai álláspontja. *Minerva*, 11. (1927) 50–51. o.; Huszti 1931. 213. o.

²³ Huszti 1931. 213–214. o.; North 1986. 30. o.; Vanden Broecke 2003. 238. o.

²⁴ Huszti József: Magyar királyok horoszkópjai egy vatikáni kódexben. *Magyar Könyvszemle*, 35. (1928) 1–4. sz. 10. o.; Guoth Kálmán: Mikor született Mátyás király? (A Kolozsvári Szemle Könyvtára 10.) Kolozsvár, 1943. 18. o. A beszédet lásd: *Analecta recentiora ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia*. Ed. *Stephanus Hegedüs*. Budapest, 1906. 42–67. o.

²⁵ North 1986. 30. o.; Vanden Broecke 2003. 238. o. – Wilhelm Knappich Gazullit egy XIV–XV. századi arab asztrológussal azonosítja. *Wilhelm Knappich: Geschichte der Astrologie*. Frankfurt a. M., 1967. 150. o. Az azonosítás Knappichnak és Walter Kochnak a házrendszereket tárgyaló közös könyvéből származik, és – ahogy John D. North rámutatott – egészen biztosan téves. North 1986. 30. o.

²⁶ *Hermelink* 1964. 111. o.; North 1986. 35. o.; Kennedy 1994. 155–156. o. (Jan P. Hogendijkre hivatkozva); Kennedy 1998. 543., 554. o.; Josep Casulleras: Ibn Mu‘ādh on the Astrological Rays. *Subayl*, 4. (2004) 388. o.; Casulleras 2008–2009. 244. o. Al-Jayyānī más házrendszereket is ismert, de egyértelműen ezt részesítette előnyben. Al-Jayyānī leírását lásd: *Jan P. Hogendijk: Applied Mathematics in Eleventh Century al-Andalus*. Ibn Mu‘ādh al-Jayyānī and his Computation of Astrological Houses and Aspects. *Centaurus*, 47. (2005) 101–102. o. (arab), 104–105. o. (angol), 107–109. o. (latin), 110–112. o. (angol).

²⁷ A művet Regiomontanus hagyatékából adta ki Joachim Heller (1518 k.–1590 k.). *Hermelink* 1964. 109. o. Idézi: North 1986. 35. o. John D. North 1987-es tanulmányára hivatkozik: Casulleras – Hogendijk 2012. 80. o.

²⁸ Vanden Broecke 2003. 240. o. A műszerre részletesen lásd: *David A. King – Gerard L’E. Turner: The Astrolabe Presented by Regiomontanus to Cardinal Bessarion in 1462*. *Nuncius*, 9. (1994) 1. sz. 165–205. o.

²⁹ Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Cod. Lat. 5179.

Közelebb kerülünk a megoldáshoz, ha megvizsgáljuk Regiomontanus kéziratos efemeridáit. Az 1448–1463 közti évekre vonatkozó csillagászati táblázatokban megtaláljuk a Nap egyes állatövi jelekbe történő belépésének, illetve az újholdaknak és a teliholdaknak a horoszkópjait. Mindegyik a hagyományos Alcabitius-féle házrendszerrel készült. Az utolsó horoszkóp 1461. május 10-re van felállítva.³⁰ Ezután már csak a csillagászati táblázatok következnek, horoszkópok nélkül. Jogos a feltételezés, hogy Regiomontanus azért hagyott fel a horoszkópok felállításával, mert időközben kapcsolatba került az egyenlítői házrendszerrel és emiatt a korábban használt Alcabitius-házrendszert tévesnek ítélte. Nem tudjuk, hogy Regiomontanus mennyi időre előre számította ki az efemeridáit, de a fentiek alapján igen valószínűnek tűnik, hogy legkésőbb 1461. késő tavaszára a később róla elnevezett házrendszer képviselőjévé vált.

A Regiomontanus munkásságának köszönhetően a róla elnevezett házrendszer széles körben elterjedt, és szinte egyetemlegesen felváltotta a korábban alkalmazott Alcabitius-házrendszert, nem utolsósorban azért, mert a nagy tekintélyű csillagász által „racionálisnak” nevezett módszer könnyen alkalmazható volt asztrólabiumra, és nyomtatott táblázatai álltak rendelkezésre:³¹ a Stoeffler és Pflaum-féle 1506-os *Almanach nova* a Regiomontanus-féle házakat közölte a 42., 45., 48., 51. és 54. szélességi fokokra.³²

A házrendszerek leírása IV. – Placidus-házrendszer

A történész számára nem csak az egyes technikák jelenléte, hanem azok hiánya is informatív lehet. Bylica leírásában ugyanis nem szerepel a negyedik középkori, egyenlítővel dolgozó házrendszer, az úgynevezett Placidus-házrendszer. Ez a Regiomontanus-féléhez hasonlóan az egyenlítőt osztja fel 30°-os részekre, ám a közbülső elosztó köröket sem az ég északi pólusán, sem a horizont északi pontján nem vezeti keresztül, hanem azokon a pontokon, melyek az egyenlítővel párhuzamos diurnális félíven a meridiántól 1/3, illetve 2/3 távolságra vannak.

A házrendszer Abū al-Qāsim Aḥmad ibn ‘Abd Allāh ibn ‘Umar al-Ghāfiqī ibn al-Šaffār al-Andalusī (?–1035)³³ és a zsidó Abraham ibn Ezra (1089/1092 k.–1161 k.)³⁴ leírásából ismert. Ibn Ezrától vette át a házrendszert a dél-franciaországi Lévi ben Gerson (1288–1344),³⁵ a középkor legjelentősebb zsidó csillagásza. Ibn Ezra révén a házrendszer tehát igen korán, a XII. században megjelent Európában, ráadásul ibn Ezra igen sokat utazott, Itáliától Franciaországon át

³⁰ Uo. Cod. Vind. Pal. 4988 fol. 178^r.

³¹ North 1986. 158. o.; Holden 2006. 157. o.

³² Anthony Grafton: Cardano’s Cosmos. The Worlds and Works of a Renaissance Astrologer. Cambridge, Mass., 1999. 27. o.

³³ Casulleras – Hogendijk 2012. 84. o.

³⁴ Bernard R. Goldstein: Levi ben Gerson’s Astrology in Historical Perspective. In: Gersonides en son temps. Science et philosophie médiévales. Ed. G. Daban. (Collection de la Revue des études juives 11.) Louvain–Paris, 1991. 294. o. A házrendszer ibn Ezra három művében is megtalálható. Ezek:

1. Az asztrólabiumról szóló értekezés (a héber (*Sefer keli ha-neḥoset*) és a latin változat (*Tractatus de astrolabio*) nem egymás fordításai). North 1986. 23. o.; Casulleras – Hogendijk 2012. 84. o.

2. *Sefer ha-moladot*. North 1986. 23. o.; Casulleras – Hogendijk 2012. 84. o.

3. *Liber de rationibus tabularum* (az elveszett párhuzamos héber változat címe *Sefer ta’amei ha-luḥot*). Holden 2006. 134. o.; Casulleras – Hogendijk 2012. 84. o. (Ez utóbbi mű kiadása: *Abraham ibn Ezra: El libro de los fundamentos de las tablas astronómicas*. Ed. crítica, con introd. y notas por José María Millás Vallicrosa. Madrid–Barcelona, 1947.)

³⁵ Bernard R. Goldstein – David Pingree: Levi ben Gerson’s Prognostication for the Conjunction of 1345. *Transactions of the American Philosophical Society*, 80. (1990) 6., 41. o.

Angliáig.³⁶ A házrendszer azonban mégsem terjedt el, talán azért, mert a szerző főként héber nyelven alkotott. A helyzetet furcsamódon az sem változtatott, hogy a XIII. század végére (legkésőbb 1292–1293-ra) ibn Ezra legtöbb műve már latinul is elérhetővé vált. A házrendszer a XVII. században vált ismertté szélesebb körben, Placido Titi (Placidus de Titus, 1603–1668) olivetánus szerzetes *Physiomatica* című művének köszönhetően. A házrendszer jelenkori népszerűsítéséhez nagyban hozzájárult az a tény, hogy az asztrológia XIX. századi újjászületése az Egyesült Királyságból indult ki, ahol Placidus rendszere elfogadásra talált.

Megjegyzések és következtetések

A későantik Alcabitius-házrendszerrel szemben a három másik, egyenlítőn dolgozó házrendszer mind arab környezetben született meg a XI. század első felében. Ezek egy nagyon lényeges dologban különböztek az Alcabitius-házrendszertől: míg ez utóbbi a házcsúcsokat az ég északi pontjából bocsátotta ki, addig az itt tárgyalt XI. századi házrendszerek (a Placidus kivételével) mind a horizont északi pontját (a horizont és a meridián metszéspontját) tekintik a kiindulópontnak, és ebből indítja ki a házakat elosztó köröket (úgynevezett pozíciókörök).

Mind a Regiomontanus-házrendszer, mind a Placidus-házrendszer az arab asztrológusok tárlalmánya, de a matematikai alapjukat már Ptolemaiosznál megtaláljuk a II. században, a direkciónkkal kapcsolatban.³⁷ Éppen ezért mindkét házrendszert tulajdonították Ptolemaiosznak is,³⁸ mivel, ahogy Jan P. Hogendijk rámutatott, a házrendszerek tulajdonításai nem magának a házrendszernek szólnak, hanem az alkalmazott matematikai elvnek.³⁹

A házrendszerek hagyományozódásának története rávilágít arra: milyen fontos, hogy tisztában legyünk vele, hogy mely arab szerzők művei voltak elérhetőek latin nyelven a középkori Európában. Bylica láthatóan ismerte ibn Ezra egyes műveit, mivel a születési horoszkóp pontosításával kapcsolatban hivatkozik rá, ám a Placidus-házrendszert leíró munkáit sem ő, sem Regiomontanus nem ismerte.

³⁶ Ibn Ezra Tudelában született, a zaragozai muszlim királyságban (az egyes publikációkban olvasható Toledó téves). Később Córdobaiban élt. Bejárta Spanyolországot, és eljutott Észak-Afrikába is. 1140 körül kezdett el utazgatni Európában, ahol a helyi zsidó közösségeket látogatta sorra. Útjának állomásai: Róma (1140–1142), Pisa (1143) és Lucca (1145. május), Mantova (1145. október), Verona (1146); Béziers (1148. június), Narbonne (1148–1154 k.); Évreux, Rouen vagy Dreux (1153, 1155, 1156, 1156. december 16.), Angers (1154); London (1158. december 6., 1160). Halálának helye nem ismert. *Charles Burnett*: Hebrew and Latin Astrology in the Twelfth Century. The Example of the Location of Pain. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 41. (2010) 71. o.

³⁷ Ptolemaiosz a direkciónkat a ma Placidusról elnevezett házrendszer módszerének megfelelően képzelte el, ám ezt csak közelítő eljárásnak tekintette, a tökéletesebbnek tartott pozíciókörök alkalmazása helyett. *Ptolemy: Tetrabiblos*. Ed. *F. E. Robbins*. Cambridge, Mass.–London, 1964. 290–305. o. (III/10.); *Casulleras* 2008–2009. 253., 267. o.; *Casulleras – Hogendijk* 2012. 87., 89. o.

³⁸ *North* 1986. 185. o.

³⁹ *Casulleras – Hogendijk* 2012. 87–88. o., idézi: *Casulleras* 2008–2009. 267. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- Bartha* 1980–1981. *Ífj. Bartha Lajos: A legrégebbi magyarországi alapmeridiánok történetéhez. Technikatörténeti Szemle*, 12. (1980–1981) 91–108. o.
- Casulleras* 2008–2009. *Josep Casulleras: Mathematical Astrology in the Medieval Islamic West. Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften*, 18. (2008–2009) 241–268. o.
- Casulleras – Hogendijk* 2012. *Josep Casulleras – Jan P. Hogendijk: Progressions, Rays and Houses in Medieval Islamic Astrology. A Mathematical Classification. Subayl*, 11. (2012) 33–102. o.
- Földesi* 2008. Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2008. március 14 – június 15. Szerk. *Földesi Ferenc*. Budapest, 2008.
- Hermelink* 1964. *Heinrich Hermelink: Tabulae Jahen. Archive for History of Exact Sciences*, 2. (1964) 2. sz. 108–112. o.
- Holden* 2006. *James Herschel Holden: A History of Horoscopic Astrology. From the Babylonian Period to the Modern Age. Tempe, Az.*, 2006.
- Husztí* 1931. *Husztí József: Janus Pannonius. Pécs*, 1931.
- Kennedy* 1994. *E. S. Kennedy: Ibn Mu'adh on the Astrological Houses. Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften*, 9. (1994) 153–160. o.
- Kennedy* 1998. *Edward S. Kennedy: The Astrological Houses as Defined by Medieval Islamic Astronomers. In: Uő: Astronomy and Astrology in the Medieval Islamic World. (Variorum Collected Studies Series 600.) Aldershot [etc.]*, 1998. 535–578. o.
- Kennedy – Pingree* 1971. *E. S. Kennedy – David Pingree: The Astrological History of Māshā'allāh. (Harvard Monographs in the History of Science.) Cambridge (Mass.)*, 1971.
- North* 1986. *J. D. North: Horoscopes and History. London*, 1986.
- Szathmáry* [1940.] *Szathmáry László: Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában. In: Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves évfordulójára. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, [1940].*
- Vanden Broecke* 2003. *Steven Vanden Broecke: The Limits of Influence. Pico, Louvain, and the Crisis of Renaissance Astrology. (Medieval and Early Modern Science 4.) Leiden*, 2003.

Népnyelvi szövegek latin kódexekben

Az európai középkor elsősorban latin nyelvű írásbelisége mellett a nemzeti nyelvek számára csak lassan nyílt meg a pergamen felé vezető út. Ennek elsődleges feltétele a kereszténység felvétele volt, hiszen az európai középkor latinitása már nem a Nyugatrómai Birodalom, hanem a nyugati kereszténység műveltségének hordozója volt. A latin nyelv közvetítésével az írás-olvasás elsajátítására a rétori iskolák kihalása után az egyházi irányítás mellett működő oktatási intézmények (kolostori, káptalani iskolák) nyújtottak lehetőséget, amelyek elsődleges feladata a klerikusképzés volt. Mindenki, aki elsajátította az írás-olvasás képességét, anyanyelve mellett latinul is tudott. Mindez elsősorban Európa középső régiójára érvényes, délen a görög, bizonyos sávokban az arab, keleten a szláv nyelvű írásbeliség is évszázadokon át működött.

A latin nyelvű szövegekben bejegyzett népnyelvi szórványemlékek a legkorábban akkor jelennek meg, amikor olyan terminust (fogalmat, tárgyat, helységet, vagy földrajzi lokalizálást egyértelművé tevő elnevezést) kellett a latin szövegbe belefoglalni, ami anyanyelven volt használatos és egyértelmű. Első magyar példánk erre a *Tihanyi Alapítólevél*-ben (1055), az első német példa a *Lex Saliica* 750 körül keletkezett kéziratában található.¹ Ilyenkor tehát nem a latin szöveg megértését segítik elő az anyanyelvi terminusok, hanem a *scriptor* (*redactor*) számára ismeretlen vagy nem megfelelőnek tartott latin szót helyettesítenek, pontosítanak az anyanyelvű szóval. Erre alkalmat, illetve indítást elsősorban a jogi gyakorlattal összefüggő szövegek (birtokügyek, végrendeletek) szolgáltattak.² Ezekkel a továbbiakban nem foglalkozunk.

Más a helyzet a szoros értelemben vett anyanyelvi glosszák esetében,³ amelyek egy latin terminust az anyanyelv segítségével tesznek az olvasó számára egyértelművé, vagy egy latin szövegrészhez anyanyelven fűznek hozzá kiegészítést. A következőkben a különböző műfajú vagy inkább típusú latin szövegben előforduló ilyen jellegű anyanyelvi bejegyzések tipizálására teszünk kísérletet, ami jelzi a meginduló önálló nemzeti nyelvi irodalom irányát is. A középkori irodalom esetében ugyanis nem a modern műfaji kategóriák szabták meg az egy kéziratba szerveződő szövegek kohézióját, a kéziratokban rögzített szövegeknek a XIX. században rögződött műfaji kategóriákkal való meghatározása elválaszt olyan szövegösszefüggéseket, amelyek az adott, egyedi

¹ Az első német, magyar, lengyel, cseh népnyelvi emlékek összevetéséről: *Vizkelety András*: Irodalmak útban a pergamen felé. In: „Látjátok feleim...” Magyar Nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Szerk. *Madas Edit*. Budapest, 2009. 80–81. o.

² Ó-magyar olvasókönyv. Összeáll. *Jakubovich Emil – Pais Dezső*. (Tudományos Gyűjtemény 30). Pécs, 1929. V–XXVII. o.

³ Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesítet szótára. Szerk. *Berrár Jolán – Károly Sándor*. Budapest, 1984. Regisztrálja ugyan a magyar nyelvű glosszákat, de a szöveggörnyezetről, amelyben előfordulnak, nem nyújt felvilágosítást.

kéziratban összetartoznak.⁴ Minden kézirat ugyanis egyedi példány, minden kéziratot Kuhn számaival élve, valaki vagy valakik számára külön-külön „meg kell csinálni”. Minden megfigyelésnek, ami a kéziratosság korában az irodalomra reflektál, a szöveget egyedi módon hordozó kéziratból kell kiindulnia. A szövegnek persze lehet hagyománya, amelynek hordozói a „testvérkéziratok”. Ezek az egyedi „megcsinálás” következményeként a szövegértelmezés számára fontos változatokat őrizhettek meg. Kuhn megfigyelése szerint két nagy szervező erő, *fascinatio* érvényesül a középkori kéziratok létrehozásában, az egyik a túlvilági élet elnyerésére irányuló vallásos faszcináció, a másik az evilági, egyéni vagy társadalmi lét helyes megszervezésére irányul. Az első típusba tartoznak például a liturgikus kéziratok, imádságoskönyvek prózai vagy verses imaszövegekkel, elmélkedésekkel, azután a katechetikai szövegek, legendák, prédikációk, teológiai traktátusok, az úgynevezett kegyességi irodalom különböző szövegei; minden, ami *sub specie aeternitatis* igyekszik az emberi élet megszervezését irányítani. Az evilági élet immanens megszervezésével foglalkozó második kézirat-típusba sorolhatók például az iskoláskönyvek, orvosi, háztartási előírások, tanácsok, alkímiai eljárások gyűjteményei, a herbáriumok, krónikák, oklevél- és iratgyűjtemények.

E két típusba tartozó latin kéziratok szövegéhez kapcsolódnak nagy frekvenciában anyanyelvi szómagyarzatok, megjegyzések, betoldások. A következőkben magyarországi könyvtári állományokban lévő latin kódexekben előforduló anyanyelvi (magyar, német, szláv) glosszák és betoldások szövegekörnyezetével foglalkozunk, azzal, hogy milyen latin szövegek használati értékét emelték a népnyelvi magyarzatok, hozzátoldások. Ilyen vizsgálatokra ott van lehetőség, ahol a középkori gyűjteményt részletes, leíró katalógusok tárták fel, az alábbiakban felhozott példákat tartalmazó kéziratok részletes leírása ezekben a kötetekben visszakereshetők.

A liturgikus kódexek „zárt szövegeihez” általában nem kapcsolódnak anyanyelvi megjegyzések. A szertartás szövege előtt álló kalendárium-részben azonban többször szerepelnek glosszák, betoldások, melyek az ünnepek népnyelvi elnevezését adják meg (OSzK Cod. Lat. 331.,⁵ Kalocsa Nr. 25.⁶). Előfordul olyan szertartás szövege is népnyelven, amelynél nagyobb számú laikus részvételével számolhattak, például forrás (kút) megáldása cseh nyelven az OSzK Cod. Lat. 252 jelzetű kéziratában. Gyakori a rubrikák nemzeti nyelven való feltüntetése, főleg olyan esetben, ha a szerző apácák számára készült (OSzK Cod. Lat. 460., Cod. Lat. 499., Cod. Lat. 550.)⁷

Imakönyvekben, de más vegyes tartalmú vallásos szövegeket tartalmazó kolligátumokban is sokszor találunk népnyelvi imaszövegeket versben és prózában (OSzK Cod. Lat. 178. és Cod. Lat. 207., EK Cod. Lat. 44.⁸), valamint rövid szentírási idézeteket (EK Cod. Lat. 48. és Cod. Lat. 54.), vagy katechetikai szövegeket, például gyónási formulát, vagy a főbűnök felsorolását (EK Cod. Lat. 48., OSzK Cod. Lat. 391.) magánhasználat vagy a lelkipásztori gyakorlat számára. Elsősorban

⁴ A középkori kéziratok tipológiájáról vö.: *Kuhn, Hugo*: Versuch einer Literaturtypologie des deutschen 14. Jahrhunderts. In: *Typologia litterarum. Festschrift für Max Wehrli*. Zürich–Freiburg i. Br., 1969. 261–280. o. és *Kuhn, Hugo*: Entwürfe zu einer Literatursystematik des Spätmittelalters. Tübingen, 1980.

⁵ Az Országos Széchényi Könyvtár (OSzK) latin kódexeinek (Cod. Lat.) leírását 1-től 449. sorszámgig tartalmazza: *Codices Latini Medii Aevi. Recensuit Emma Bartoniek*. (Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici VII.) Budapestini, 1940., a 450-tól az 556. sorszámgig: *Vizkelety, András*: Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek. Budapest, 2007.

⁶ *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limiropharum regionum, quos recensuit D. Policarpus Radó OSB ... editio aucta adlaboravit... Ladislaus Mezey*. Budapest, 1973. 310. o.

⁷ A németországi domonkos apácák latin nyelvtudásáról vö.: *Ochsenbein, Peter*: Latein und Deutsch im Alltag Dominikanerinnenklöster des Spätmittelalters. In: *Latein und Volkssprache im deutschen Mittelalter 1100–1500*. Regensburger Colloquium 1988. Hrsg. *Nikolaus Henkel – Nigel F. Palmer*. Tübingen, 1992.

⁸ A Budapesti Egyetemi Könyvtár (EK) latin kódexeit a jelzetek sorrendjében leírta: *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis, quos recensuit Ladislaus Mezey*. Budapest, 1961.

a lelkipásztori gyakorlat folytatására készített elő az úgynevezett *Esztergomi iskoláskönyv* (OSzK Cod. Lat. 410.) számos szómagyarazattal.

A latin kódex valamelyik tartalmi összetevőjéhez kapcsolódó, de már önálló népnyelvi egységet képező szöveget képvisel legrégebb magyar prózai (1200 körül), valamint verses nyelvemlékünk (XIII. század vége): a *Halotti Beszéd* (a *Pray-kódexben*, OSzK MNy 1.⁹) és az *Ómagyar Mária-Siralom* (a *Leuveni Kódexben*, OSzK MNy 79.¹⁰). Mindkét kódexben (OSzK MNy. 1. és MNy. 79.) megvan a magyar szövegnek megfelelő latin minta, de ezek magyar megfelelője nem fordítás, hanem a latin szöveg adaptációja, átdolgozása. A horvát nyelvű passió ének viszont minden nyomon követhető tematikus kapcsolat nélkül, szinte vendég-szöveggént került a latin sermonáriumba (OSzK Cod. Lat. 540.). Csak az általános vallásos tematika által összekapcsolt, de önálló latin és népnyelvi (német) szövegekből összeszerkesztett, már a XV. századból származó kolligátum például az OSzK Cod. Lat. 242. jelzetű kézírata, amely körülbelül félszáz latin és egy tucatnyi német részből áll. A kötetet valószínűleg a gamingi (Ausztria) karthauzi kolostorban állították össze. Ez lesz az a kézírattípus, amelyet Magyarországon a XVI. század közepére már teljesen anyanyelvű szövegekkel körülbelül tucatnyi kézirat képvisel. Ezekben a kódexekben nem jelentenek semmit a modern műfaji kategóriák. Lehet egy kézíraton belül elmélkedés, imádság, himnusz, szentírási részlet, prédikáció, verses haláltánc, legenda, látomás, skolasztikus vagy misztikus traktátus-részlet, a lényeg a túlvilági életre irányuló szerkesztői szempont.¹¹ Ezek a kódexek már az anyanyelven szerveződő irodalmi élet figyelhető meg: különböző redakciók, fordítások együttélése, szövegek átvétele, szerzetesi konventek közötti vándorlása, egyes esetekben világi mecénás felé is közvetítve azokat. Ez bizony irodalmi élet.

Az emberi élet evilági megszervezésére irányuló *fascináció* is különböző kéziratokat hozhat létre, amelyek fontosságát, táguló körű használhatóságát anyanyelvi glosszák, betoldások igyekeznek előmozdítani. Ilyenek az iskoláskönyvek, amelyek összefoglalják az általános, a világban való tájékozódást elősegítő diszciplínákat, a tudatos, értelmiségi lét alapjait. A hazai középkori írásbeliségben ennek a törekvésnek a terméke az úgynevezett *Szalkai-kódex* (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. II. 295.) melyet a későbbi esztergomi érsek, Szalkai László állított össze a sárospataki városi iskolában 1489–1490 között.¹² Tartalmaz többek között naptárkészítési, csillagászati, zeneelméleti orvostudományi megfigyeléseket, földrajzi vonatkozású és retorikai-poétikai szövegeket, melyeket számos magyar magyarázat, megjegyzés kísér.

A mindennapi élet hasznos, ésszerű megszervezésére irányuló kézirat-kategóriát képviselnek a különböző receptkönyvek. Példának a pannonhalmi Főapátsági Könyvtár 118. J. 42. jelzetű, sok német szöveget tartalmazó kódexét nevezném meg: van a kéziratnak festőkönyv-, szakácskönyv- és herbárium-része, vannak benne orvoslási, háztartási receptek, szőlészeti tanácsok, érvágás-előírás, pestis-traktátus.¹³ Túlnyomóan német és latin alkímiai eljárásokat ír le az OSzK Cod. Germ. 36. jelzetű kézírata, de van benne számos háztartási és egészségügyi recept is. A latin szövegek mellett sok az anyanyelvű (német) glossza.¹⁴ A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 65. jel-

⁹ *Bartoniék Emma* 5. jegyzetben idézett munkája, 1–5. o.

¹⁰ *Vizkelety András*: „Világ világa, virágnak virága...” Ómagyar Mária-siralom. Budapest, 1986. 15–23. o.

¹¹ *Darvas Anikó*: Érsekújvári Kódex. In: „Látjátok feleim...” Magyar Nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Szerk. Madas Edit. Budapest, 2009. 286–287. o.

¹² *Mészáros István*: A Szalkai-kódex és a 15. század végi sárospataki iskola. Budapest, 1972.

¹³ *Vizkelety, András*: Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken II. 223–227. o.

¹⁴ *Vizkelety, András*: Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken I. Budapest, 1969. 98–105. o.

zetű, Szepesolasziban használt kódexében lévő *Regimen sanitatis* is német glosszák kísérik. Az orvosi kéziratok kétnyelvű szöveg-szerkezetei számos variációban készülhettek.¹⁵

A közösségi, kommunális, közjogi élet szabályozását szolgáló anyanyelvű szavak, betoldások a korai latin oklevelekbe bejegyzett, vizsgálódásunk elején már említett szórványemlékeken kívül későbbi, kötetes kéziratokban is találhatóak, például olyan helységek városkönyveiben, ahol a nemzeti nyelvet használó polgárság már képviseltette magát (például Bártfán, OSzK Cod. Lat. 124., Szomolnokon, OSzK Cod. Lat. 385.). Az OSzK Cod. Lat. 323. jelzetű iratgyűjteménye Mátyás király Kassán tett esküjét németül adja meg. Nem kimondottan helyi, inkább országos vonatkozású kéziratári kódexgyűjteménybe került latin kötetes kolligátumban is található népnyelvi rész (OSzK Cod. Lat. 210.).

Rövid összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a középkori latin kéziratokban előforduló anyanyelvű glosszák, megjegyzések, betoldott szövegek rövid tipizálása is mutatja azt az utat, amely a nemzeti irodalmak kialakulásához vezetett.

---

¹⁵ Keil, Gundolf: Deutsch und Latein. Strukturen der Zweisprachigkeit in medizinischen Fachprosa-Handschriften des Mittelalters. *Das Mittelalter*, 2. (1997) 1. sz. 101–109. o.

A kolozsváriak 1316. évi kiváltságlevele

I. Károlyt 1316-ban Benedek kolozsvári plébános és Tark *comes*, kolozsvári bíró kereste fel. A kolozsváriak elpanaszolták az uralkodónak, hogy jóllehet V. István kiváltságokat biztosított a számukra, azokat a békétlen időkben elveszítették, így azok visszaállítását kérték. A király figyelembe véve a kolozsváriak hűségét, teljesítette kérésüket. Az uralkodó meghatározta a kolozsváriak adóját, katonaillesztési kötelezettségüket, szabad plébános- és *villicus*-választási jogukat, *villicus*uk a közöttük és a területükön felmerült kisebb ügyekben ítélezhetett, nagyobb ügyekben azonban csak a király által kinevezett bíróval együtt hozhatott ítéletet, ezenkívül Erdély határain belül áruik mentesültek a vámok alól.¹ Az 1316. évi oklevél eredetije nem maradt ránk,² csakúgy, mint annak 1331. és 1336. évi királyi megerősítése sem. E három oklevél szövegét két további átiratból ismerjük. Az egyik I. Lajos 1353. évi és 1365-ben megerősítő záradékkal ellátott privilégiuma,³ a másik a kolozsmonostori konvent 1336. évinek tartott oklevele.⁴

A két fennmaradt átirat között egy ponton, nevezetesen az adózást illetően jelentős különbség fedezhető fel. Az I. Lajos-átirat értelmében november 11-én minden földdel rendelkező *hospes* évente 1 *fertót*, a házzal rendelkező *hospes* három *pondust*, a házzal nem rendelkezők másfél *pondust* fizettek földbér, azaz *terragium* címén.⁵ A kolozsmonostori konvent oklevele szerint azonban a kolozsváriak közösen és nem személyenként adóztak, mégpedig november 11-én 52 királyi márka ezüstöt kellett fizetniük.⁶ Az oklevél az adót nem földbérnek, azaz nem *terragium*nak nevezi, igaz, még nem is használja a *census* kifejezést rá, mint ahogy az a későbbiekben általános lesz; egyszerűen csak az összeget közli. Az adózás meghatározására vonatkozó különbséget a két átirat között nem magyarázhatjuk azzal, hogy I. Károly két különböző adózási eljárást rögzítő oklevelet adott volna ki, azaz az átirások során változtatott I. Károly az adózás formáján.⁷ Miként azzal sem, hogy 1336-ban a konvent jegyzője azért írt 52 márkát, mert már régóta egy összegben fizettek a kolozsváriak.⁸ Az adózás terén 1316-ban már nem példátlan, de még szokatlan a közös adózás, így ésszerűnek tűnik a kolozsmonostori konvent átiratának körültekintő vizsgálata. A konvent

¹ UGDS I. 319–320. o.

² Az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeumban 2016-ban megrendezett Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700 éves című kiállításon látható volt I. Károly 1336. évi eredeti oklevelének XX. századi nemes-másolata, mely vélhetően még az eredeti oklevél alapján készült. Ezt támasztja alá, hogy a pecsétmásolat egy töredezett pecsét másolata.

³ UGDS II. 96–97. o.; Kolozsvár városi levéltár, Privilégiumok I. 2.

⁴ Kolozsvár városi levéltár, Privilégiumok I. 1.

⁵ UGDS I. 319–320. o.

⁶ UGDS I. 481. o.

⁷ Lupescu 2005. 54. o. Ha ez történt volna akár 1331-ben, akár 1336-ban, akkor ugyanezen adózási formát talál-nánk meg I. Lajos átiratában is.

⁸ Moldt, Dirk: Deutsche Stadtrechte im mittelalterlichen Siebenbürgen. Korporationsrechte – Sachsenspiegelrecht – Bergrecht. Köln, 2009. 103. o.

oklevelének keltezése felettébb gyanút keltő, ugyanis 1306. november 11-én állították ki, ami, figyelembe véve, hogy egy 1336. évi oklevelet ír át, elgondolkodtató. Az oklevél kiadói, regesztázói és nyomukban a szakirodalom a kolozsmonostori konvent oklevelét 1336. évinek tekinti,⁹ ám arra vonatkozóan, hogy miért, semmiféle magyarázattal nem szolgálnak. Valójában nem tudjuk, hogy az oklevél 1336-ban vagy azt követően mely 6-osra végződő évben kelhetett. A dátum meghatározása a királyi oklevél átírását a konventtől kérő személyek azonosításától remélhető. Dávid *comes* és Valter *comes*, Kolozsvár város polgárai járultak az oklevél szerint a konvent elé I. Károly oklevelének átírását kérve. Valter *comes* vélhetően azonos azzal a Valter kolozsvári bíróval, aki 1349 októberében I. Lajostól kérte egy másik kolozsvári kiváltságlevél átírását,¹⁰ Dávid pedig azzal a Dávid *comes* kolozsvári polgárral,¹¹ aki épp I. Károly 1336. évi oklevelének megerősítését kérte I. Lajostól 1353-ban.¹² 1352-ben pedig mindketten Bertalan kolozsvári bíró mellett szerepelnek egy oklevélben mint kolozsvári polgárok.¹³ E három adat alapján a kolozsmonostori konvent oklevelének valós kelteként sokkal inkább az 1356. vagy 1366. év jöhetne szóba, mint az eddig feltételezett 1336. év, ha egyáltalán valódi és nem hamis oklevéllel van dolgunk. A gyanút az a körülmény is táplálja, hogy a konvent nevének írásmódja (*Clusinistra*) teljes mértékben eltér a konvent minden más, bizonyosan hiteles oklevelében alkalmazott változattól (például *Colosmonostra*, *Clusmonostora*, *Clus*), ami szinte kizárja annak a lehetőségét, hogy a kolozsmonostori konvent jegyzőjét tekintsük az oklevél írójának. A kolozsmonostori konvent oklevelének hitele mellett szólhatna, hogy 1378-ban I. Lajos, amikor a kolozsváriak adózásáról rendelkezett, megjegyezte, hogy a város régi szokás szerint 52 budai márka ezüstöt tartozik fizetni neki és a királyi kamarának (*ad cameram nostram regiam*).¹⁴ Csakhogy I. Lajos oklevele azt a tényt is említi, hogy a kolozsváriak adózásáról és egyéb kiváltságaikról azért kell rendelkeznie, mert a város kiváltságlevele megsemmisült.¹⁵ Ez azonban nem volt igaz, hiszen I. Lajos már említett 1353. évi átírata ma is megvan Kolozsvár város levéltárában.¹⁶ Nem a kolozsváriak voltak az egyetlenek, akik ilyen módon jutottak hozzá egy új, az eredetitől eltérő kiváltságlevélhez.¹⁷ Mindezen körülmények komolyan megfontolhatóvá teszik azt az álláspontomat, hogy a kolozsmonostori konvent oklevele hamisítvány. A hamisítás célja egyértelmű: a közös adózás, illetőleg az adó viszonylag alacsony összegben való meghatározása. A hamisításra akár 1366 körül is sor kerülhetett, mert ebben az évben I. Lajos egy olyan oklevelet állított ki, melyben a kolozsváriak – általánosságban említett, de nem rész-

⁹ KvOkl. 36. o.; UGDS I. 481. o.; Anjou-kori oklevéltár XX. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XX. Szerk. *Piti Ferenc*. Budapest–Szeged 2004. 431. sz.; Codex diplomaticus Transsylvaniae. Erdélyi okmánytár. II. k. Ad edendum in registis praeparavit notisque illustravit *Sigismundus Jakó*. Budapestini, 2004. 915. sz.; *Jakab Elek*: Kolozsvár története I. Ős-, ó- és középkor. (513 Kr. e. – 1540 Kr. u.) Buda, 1870. 264. o.; *Lupescu* 2005. 54. o.; Documente privind istoria României. Documenta Romaniae historica. Veacul XIV. C. Transilvania I. București, 1953. 413–415. o. (1316. évvel.)

¹⁰ UGDS II. 64. o.

¹¹ Minden bizonnyal azonos azzal a Dáviddal, aki 1341-ben mint kolozsvári concives (UGDS I. 516. o.), majd 1345-ben mint kolozsvári hospes jelenik meg az oklevelekben (UGDS II. 27–28. o.).

¹² UGDS II. 96–97. o.

¹³ UGDS II. 88. o.

¹⁴ UGDS II. 495. o.

¹⁵ Quod quia litterae et instrumenta eorum, quibus hactenus gavisi extitissent, ab ipsis casualiter forent deperdita. Uo.

¹⁶ Kolozsvár városi levéltár, Privilégiumok I. 2.

¹⁷ A soproniak 1317-ben szintén arra hivatkoztak, hogy kiváltságleveleik egy tűzvészben megsemmisültek. (CD VIII/2. 74. o.), jöllehet Árpád-kori privilégiumaik ma is megvannak. Vö.: *Szende Katalin*: Mennyit ér a kiváltság? In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. *Weisz Boglárka*. Budapest, 2016. 291. o.

letezett – kiváltságainak és szabadságainak megtartását ígérte és külön kiemelte, hogy a vajda vagy az alvajda a Károlytól kapott és általa megerősített kiváltságlevélben foglalt adókon (*dacia, census et collecta*) felül nem háborgathatja őket.¹⁸ A királyi oklevélben ezen kiváltság kiemelése arra utal, hogy a kolozsváriaknak meggyűlt a baja a vajdával, és meglehet, hogy az adó összegének bizonyításához volt szükségük a kolozsmonostori konvent által átírt oklevélhamisítványra. Ennél azonban biztosabb megoldást kínált egy új oklevél kérése az uralkodótól, melyre 1378-ban került sor. A kolozsváriak Zsigmonddal már nem is I. Károly kiváltságlevelét, illetve az azt megerősítő kiváltságleveleket írták át, hanem I. Lajos 1378. évi oklevelét.¹⁹

I. Károly oklevelének más rendelkezései sem tették szükségessé az 1316/1331/1336. évi oklevél megerősítését a későbbi uralkodókkal, mivel ezekre vonatkozóan vagy mások, átírásra alkalmas hasonló tartalmú, avagy új, kedvezőbb oklevéllel is rendelkeztek a kolozsváriak, így azok alkalmasak voltak az Anjou-kort követően kiváltságuk fenntartását biztosító királyi oklevél átírásának alapjául szolgálni. A katonáállítás tekintetében új rendelkezést sikerült a kolozsváriaknak a fentebb már említett 1378. évi oklevélben elérniük. Az 1316. évi kiváltságlevél értelmében a kolozsváriak minden 60 háznép után kötelesek voltak egy katonát kiállítani.²⁰ I. Lajos 1378. évi oklevele már más tartalommal rendelkezett a kérdésben: ha egy évben többször lenne hadjárata, a kolozsváriak akkor is csak egyszer kötelesek a királynak vagy a vajdának hadi *collecta*ként 200 forintot fizetni, ha pedig nincs hadjárata, akkor semmit sem kötelesek adni.²¹ Szó sincs már hadba vonulásról, csak annak megváltását olvashatjuk.²² Az 1378. évi oklevelet pedig, ahogy fentebb említettem, írták át a kolozsváriak Zsigmonddal 1391-ben.²³ 1405-ben pedig Zsigmond I. Lajos rendelkezéséről akként emlékezett meg, hogy a kolozsváriak csak az Erdélyből keletre folytatott hadjáratok alkalmával kötelesek évente egyszer – és csak ha hadjárata van – 200 aranyforintot fizetni a királynak vagy a vajdának a hadi szolgálatok megváltásáért, hadakozásra pedig nem kényszeríthetők.²⁴

I. Károly már 1331. július 10-én, azaz egy nappal az 1316-os oklevél megerősítése előtt kiegészítette a kolozsváriak bírói immunitására vonatkozó kiváltságát. Mentésítette őket Erdélyben a nádor és az erdélyi vajda vagy más országos nagybíró joghatósága alól, a választott bíró jogköre azonban korlátozott maradt, mert a bíró mellett továbbra is jelen volt egy, a király által kinevezett ispán (*comes ipsorum per nos deputati*) a területükön történt nagyobb ügyekben ítélelhozatalakor.²⁵ E kiváltságlevelet fogják a kolozsváriak Zsigmonddal 1391-ben, majd 1402-ben átíratni.²⁶ Ugyanakkor 1377-ben sikerült egy olyan kiváltságlevelet is kapniuk I. Lajostól, mely szerint senki sem foglalhatja le a kolozsváriak dolgait, és mindenki a maga igazát először a kolozsvári bíró előtt

¹⁸ UGDS II. 248–249. o.

¹⁹ 1391. március 30.: UGDS III. 17–19. o.

²⁰ UGDS II. 96–97. o.

²¹ UGDS II. 495. o. Egy általános, a városoknak szóló 1350 körül keletkezett királyi rendelkezés szerint 40 márkát kellett fizetnie minden városnak garasban vagy forintban, ami hozzávetőleg 175 aranyforintnak felelt meg, igaz, azt is hozzátette az uralkodó, hogy minden város anyagi helyzetétől függően ennél többet vagy kevesebbet fizessen. CD IX/1. 766–768. o.

²² Ezt támasztja alá Zsigmond 1395-ben kiadott kiváltságlevele is, melyben megtiltotta a vajdának, hogy a kolozsváriakat a királyi seregbe kényszerítse. KvOkI. 104. o.

²³ UGDS III. 17–19. o.

²⁴ UGDS III. 353–356. o.

²⁵ 1331. július 10.: UGDS I. 443–444. o.

²⁶ 1391: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény, 281 037.; 1402: Uo. 281 039.

keresse.²⁷ Bár e kiváltságlevelet Zsigmonddal a kolozsváriak nem íratatták át, Zsigmond alatt is éltek e jogokkal, hiszen az uralkodó e szellemben adott ki oklevelet 1397. október 22-én, sőt azt is hozzátette, hogy ha a bíró hanyagnak bizonyul, akkor a bírót kell a király avagy a tárnokmester elé idézni.²⁸ Még ebben az évben azonban új rendelkezést hozott, melynek értelmében a kolozsváriakat sem a nádor, sem az országbíró elé nem lehetett beidézni, hanem csak saját bírójuk és esküdteik előtt voltak perbe foghatók, feljebbvitelként pedig előbb Besztercét, de ha az sem tudna ítéletet hozni, akkor Szeben városát jelölte ki²⁹ – ezzel Kolozsvárt a szász székhez kapcsolta. Bíraskodás tekintetében valójában e jog maradt érvényben a későbbiekben is. 1405. évi új kiváltságlevelük szerint az Újév utáni első vasárnapon vagy január 5-én 12 esküdtet választhattak, akik a vénekkel, azaz a külső tanáccsal (*seniores*) és a város birtokos embereivel a bírót választhatták meg. A bíró és az esküdtek a polgárok és a város területén felmerült kisebb és nagyobb ügyekben is ítéletet hozhattak. Ugyanakkor a vajda és az alvajda nádori gyűléseire (*ad congregationem palatinalem*), avagy az Erdélybe küldött bármely királyi bíró vagy bárki más elé nem voltak idézhetők a kolozsváriak, hanem ha valakinek panasza volt velük szemben, akkor a kolozsvári bíró előtt kellett az igazát keresnie. Ha a bíró döntésével nem volt valaki elégedett, akkor Beszterce városához lehetett fellebbezni, és innen a szebeniekhez, ahol végleges döntést kellett hozni.³⁰ A kiváltságlevelnek ismert olyan példánya is, mely a szabad plébánosválasztás jogát is felsorolta a kiváltságok között, ahogy az már I. Károly 1316. évi oklevelében is olvasható volt.³¹

A kolozsváriak 1316-ban I. Károlytól területileg korlátozott vámmentességet kaptak, azaz csak Erdély határain belül élvezték azt a jogot, hogy áruik után (*de mercibus et rebus ipsorum*) nem kellett vámot fizetniük sem a városokban, sem más helyeken.³² A város vámmentességének igen nehezen sikerült érvényt szerezni, ennek ellenére Zsigmonddal nem ezt az oklevelet, hanem I. Lajos 1366-ban kelt diplomáját íratatták át, mely megtiltotta minden erdélyi vámbirtokosnak, hogy a vámszedő helyükre áruikkal és javaikkal (*cum rebus, bonis et mercimoniis suis*) érkező kolozsváriakat vámfizetésre kötelezzék, mivel I. Károly felmentette őket Erdélyben áruik után (*de mercibus et rebus ipsorum*) a vámfizetés alól, és ő maga is megerősítette ezt a kiváltságot.³³ Ezen túl pedig I. Lajos 1377. évi oklevelét, melyben minden erdélyi vámbirtokosnak – az erdélyi püspököt külön is megemlítve a vámbirtokosok között – megtiltotta, hogy a kolozsváriak áruí után vámot szedjenek.³⁴ Emellett azonban olyan oklevelet is átíratattak a kolozsváriak Zsigmonddal, mely egy-egy vámszedőhelyre vonatkozott. Így például 1391-ben I. Lajos azon 1374. évi oklevelét, melyben megtiltotta, hogy Bácsón vámot szedjenek a kolozsváriaktól.³⁵ Zsigmond annak ellenére, hogy sohasem írta át – mai tudásunk és ismeretünk szerint – I. Károly 1316. évi oklevelét vagy annak bármely átíratát, többször említette a kolozsváriak vámmentességét tartalmazó okleveleiben, hogy a város I. Károly, majd I. Lajos királyoktól kapott kiváltságnak köszönheti ezt a mentességét.³⁶ Természetesen olyan kiváltságokhoz is hozzájutottak a kolozsváriak az évek során, melyek szabá-

²⁷ KvOKl. 85. o.

²⁸ UGDS III. 185–186. o.

²⁹ KvOKl. 107. o. Az oklevelet Zsigmond 1402-ben írta át. Uo.

³⁰ KvOKl. 124–125. o.

³¹ KvOKl. 125. o., 1. jegyz.

³² UGDS I. 319–320. o.

³³ UGDS III. 326–327. o. Átírta Zsigmond 1404-ben. UGDS III. 325–226. o.

³⁴ UGDS II. 460–461. o. Átírta Zsigmond 1391-ben. KvOKl. 81–82. o.

³⁵ UGDS II. 417–418. o. Átírta Zsigmond 1391-ben (UGDS III. 29–30. o.), és ezt a kolozsmonostori konvent 1396-ban (UGDS III. 167. o.), ezt pedig Stibor vajda 1399-ben (UGDS III. 234–235. o.).

³⁶ Például: 1419: UGDS IV. 106. o.

lyozására I. Károly 1316. évi oklevelében még nem került sor, mint amilyen a pecséthasználatra vonatkozó rendelkezések,³⁷ ezek tárgyalásától azonban jelen tanulmányban eltekintettünk.

A kolozsváriak bár minden gyanú szerint egy ponton megváltoztatták, sőt nyugodtan állíthatjuk, meghamisították I. Károly 1316-ban kibocsátott kiváltságlevelét, valójában nem használták fel ezen oklevelüket a későbbi korokban. Miután a hamisítás okát adó közös adózásra vonatkozóan új kiváltságlevelet sikerült az uralkodótól kicsikarniuk, egyéb, I. Károly oklevelében szereplő kiváltságaik érvényre juttatásárais új, sőt sok esetben kedvezőbb, azaz az 1316. évi kiváltságtól eltérő jogokat biztosító okleveleket szereztek.

RÖVIDÍTÉSEK

- CD I–IX. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera *Georgii Fejér*. Budae, 1829–1844.
- KvOkI. Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. I. k. Szerk. *Jakab Elek*. Buda, 1870.
- Lupescu* 2005. *Lupescu, Radu*: Kolozsvár korai történetének buktatói. *Erdélyi Múzeum*, 67. (2005) 25–77. o.
- UGDS I–VII. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Bearb. von *Franz Zimmermann, Carl Werner, Gustav Gündisch*. Hermannstadt–Köln–Wien–București, 1892–1991.

³⁷ 1377: KvOkI. 83. o.; 1405: KvOkI. 121–122. o.

1317 tavasza Biharban

A Tiszántúl nagy része felett a XIII–XIV. század fordulóján közel félévszázadig oligarchikus¹ jellegű hatalmat gyakorló Borsák, azaz Borsa nembéli Tamás ispán fiai és unokái,² valamint I. Károly magyar király között a jóideig zavartalan együttműködésnek két fegyveres összecsapás vetett véget. Az első 1314 végén zajlott, s eredményeként a Borsák tartományuk északkeleti részén érzékeny veszteségeket szenvedtek. A család fejének számító, többnyire Kopasz néven emlegetett Jakab³ öccse, Beke által birtokolt, s a tartományhoz csak laza szálakkal kapcsolódó ugoctsi várak – Szőlös és Nyaláb –, valamint a tartomány szerves részét alkotó Szatmár megyei Gilvác és a Kraszna megyei Valkó a király kezére kerültek. A Borsák számára némi vigaszt legfeljebb az jelenthetett, hogy ők viszont lerombolták a már 1314 előtt is a király birtokában lévő, Kővárral azonosítható *Cheevár* erősségét. A történetek után a Borsák Szatmárban és Szabolcsban továbbra is számottevő hatalommal rendelkeztek, a tartomány szíve, Bihar pedig érintetlen maradt.⁴

A király és a Borsák között 1315-ben helyreállított béke egy éven át biztosította a nyugalmat a Tiszántúlon. A viszony újbóli megromlására utaló első adat 1316 májusában tűnik fel: míg korábban – vélhetően az első összecsapást lezáró egyezkedések eredményeként – Borsa Beke volt I. Károly tárnokmestere,⁵ május 26-án már Nekcsei Demeter viselte a méltóságot.⁶ Mivel az időpont egybevág a király dél-dunántúli, Kőszegi (ifjabb Henrik fia) János ellen vezetett hadjáratával, indokoltnak tűnik a Borsák hadjárattól való távolmaradásával magyarázni a fejleményt.⁷ Még tartott a hadjárat, amikor – július 1-jén – bizonyos Pál mester tűnik fel Szatmár megye élén,⁸ aki talán Tamás ugoctsi és beregi ispán fivérével, Dénes fia Pállal azonosítható.⁹ Beke tisztségétől

¹ A fogalomra lásd: *Zsoldos Attila*: Hűséges oligarchák. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. *Baráth Magdolna, Molnár Antal*. Budapest–Győr, 2012. 347–354. o.

² *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest 1995.² 224–233. o. (megjegyzésre érdemes, hogy Karácsonyi János még elválasztotta egymástól a Borsák tiszántúli és erdélyi ágait, külön-külön nemzetségnek tartva azokat, lásd még: uo. 290–293. o.) és *Engel* 2001. Borsa nem 1. Kopasz ága, 1. tábla.

³ 1284. augusztus 22.: Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi *Wenzel Gusztáv*. Pest–Budapest, 1860–1874. XII. k. 427–428. o., 1292. s. d.: CD VII/2. 171. o.

⁴ Minderre lásd: *Zsoldos*: A Borsák.

⁵ 1315. augusztus 1.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit *Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedeck*. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt *Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli*. Strigonii–Budapestini, 1999. II. k. 709–711. o.

⁶ *Engel* 1996. I. k. 36. o.

⁷ *Engel Pál*: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok*, 122. (1988) 113–114. o.

⁸ (1316.) július 1.: MNL OL DL 97 742., az oklevél keltére lásd: *Piti Ferenc*: Egy Károly Róbert-kori oklevél keltézése és a dévai csata időpontja. In: *Studia professoris – professor studiorum*. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. *Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva*. Budapest, 2005. 281–284. o.

⁹ Vö.: *Zsoldos*: A Borsák.

való megfosztására azt követően kerülhetett sor, hogy Károly meggyőződött arról, hogy a Borsák semmibe veszik mozgósítási parancsát, azaz valamikor 1316 májusának első felében.

Az ily módon gyülekező fellegekből az év vége táján tört ki a vihar. 1317. január 2-i oklevelében I. Károly az északkeleti országrészben számos várat birtokló – s addig a hűségén lévő – Petenye fia Péter bűnlajstromát elősorolva egyebek között említést tesz arról, hogy Péter a hűtlen Kopasz egykori nádorhoz csatlakozva nemcsak a király híveinek okozott károkat, de Kopasszal együtt azt is tervezték, hogy idegen fejedelmet ültessenek a magyar trónra letaszítva arról Károlyt.¹⁰ Ez utóbbi hírt, évekkel később, Károly egy másik oklevele is megerősíti, kiegészítve az előbbi információit azzal, hogy egy orosz herceget (*Rutenorum... ducem*) szemeltek ki trónkövetelőnek az összeesküvők.¹¹ Ha hitelt adunk a történetnek – s nincs okunk az ellenkezőjére –, több következtetés levonására nyílik alkalmunk. Nyilvánvaló egyfelől, hogy egy külföldi trónkövetelő Károly ellenében történő behívásának ötlete lehet ugyan egy pillanat műve, maga a szervezkedés azonban hosszabb előkészületeket igényelt, ami valóban eltarthatott 1316 májusától az év végig, kiváltképp akkor, ha az összeesküvők egyike, Petenye fia Péter valóban elutazott Oroszországba.¹² Másfelől ugyanakkor – s ez talán még érdekesebb – felmerül a kérdés: mi módon tudott minderről I. Károly már 1317 januárjának elején? A dolog természetéből adódóan joggal feltételezhető, hogy az összeesküvők nem verték tervüket nagydobra, a király azonban szemlátomást mégiscsak tudomást szerzett arról, mégpedig egy olyan időpontban, amikor maga a lázadás még ki sem bontakozott a maga teljességében, legalábbis a Kopasz – és rokonsága – által ellenőrzött területeken, úgy tűnik, nem.

A Borsák tartományának közvetlen szomszédságában azonban már 1316-ban harcok törtek ki, mindjárt két helyütt is. I. Károly 1317. január 2-án kelt oklevele megemlékezik arról, hogy Petenye fia Péter és a király sárosi ispánja, Ákos Mikcs között fegyveres összetűzésre került sor, melynek részleteit illetően a szöveg Mikcs szervienseinek elfogásáról és egyikük megöléséről számol be, valamint arról, hogy a hűtlen Pétertől elkobzott néhány Zemplén megyei birtokot a király Mikcsnek adományozta érdemeiért, melyek között azonban, feltűnő módon, nem találunk olyat, mely a lázadó Petenye fia Péter és Ákos Mikcs közvetlen összecsapásáról tanúskodnék.¹³ Szintén bizonyos ugyanakkor, hogy 1316 utolsó harmadában űzte ki Erdélyből Kopasz veje,¹⁴ Ákos nembéli Mojs fia Mojs¹⁵ az erdélyi vajdát, Meggyesi Miklóst.¹⁶ A Borsa Kopasz és Mojs közötti rokonság nyilvánvalóan ismert volt I. Károly előtt, mégpedig annál is inkább, mert a házasság megkötésére Kopasz leánya és Mojs között a legnagyobb valószínűséggel 1313–1314 táján kerülhetett sor,¹⁷ amikor is Kopasz a nádori, Mojs pedig a pohárnokmesteri méltóságot viselte.¹⁸ Szintén valószínűsíthető ugyanakkor, hogy Petenye fia Péter és Kopasz kapcsolata legalább évtizedes múltra tekinthetett vissza összeesküvésük idején. Az, hogy kettejükét éppúgy valamiféle rokoni szál kötötte-e össze, mint történt az Mojs esetében, nem tudható, mindenesetre feltűnő,

¹⁰ 1317. január 2.: AO I. k. 411–412. o.

¹¹ 1321. február 10.: CD VIII/2. k. 293. o.

¹² Uo.

¹³ 1317. január 2.: AO I. k. 412. o.

¹⁴ 1318. augusztus 9.: MNL OL DF 254 779.

¹⁵ Személyére újabban lásd: *Zsoldos* 2017.

¹⁶ *Zsoldos* 2016. 211–215. o.

¹⁷ *Zsoldos* 2017. 235–236. o.

¹⁸ *Engel* 1996. I. k. 2., 43. o. – Megjegyzésre érdemes, hogy az a XIV. század közepéről dokumentálható szokás, mely szerint a báró a király engedélyével házasodott (1343. január 5.: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Bearb. von *Hans Wagner, Irmaut Lindeck-Pozza* et al. Graz–Köln–Wien, 1955–1999. V. k. 6–7. o.), élhetett már az 1310-es években (vagy akár korábban) is.

hogy Petenye fia Péter zempléni birtokügyeiben előszeretettel és rendszeresen vette igénybe a váradi káptalant hiteleshelyként,¹⁹ jóllehet nyilvánvalóan kényelmesebb lett volna akár a leleszi, akár a jászói konventhez fordulnia. Mégis a váradi káptalannal állíttatta ki okleveleit, aminek a legegyszerűbb magyarázata, hogy viszonylag gyakran megfordult a Borsák tartományának legjelentősebb településén, Váradon, s ha ezen az útjait használta is fel az efféle teendők elvégzésére, nehezen hihető, hogy a váradi látogatások valódi célja ne a Kopasszal való találkozás lett volna.

Az Ákos Mojs és Petenye fia Péter lázadásáról értesülő I. Károly számára aligha lehetett kérdéses: csak idő kérdése, hogy maguk a Borsák álljanak a hűtlenek élére. Ez annál is inkább bizonyosra vehető, mert a király – mint láthattuk – már e fejlemény bekövetkezése előtt tisztában volt Kopaszék terveivel. Aligha kerülhető meg tehát annak mérlegelése, miként volt ez lehetséges.

Némiképp kalandosnak tűnő, de nem megengedhetetlenül merész feltételezés annak felvetése, hogy a legegyszerűbb módon: valaki elárulta az összeesküvők terveit I. Károlynak. Ha valóban így volt, ami szerfelett valószínűnek ítélnél, kizárólag olyan személy lehetett, aki egyfelől elég bizalmas viszonyban állt a király vesztére törők valamelyikével ahhoz, hogy értesülése legyen a tervekről, másfelől az adott pillanatban mégis úgy döntött, hogy az uralkodó oldalára áll, még ha ez személyes kockázatvállalást is jelent számára. Történetesen ismerünk olyan személyt, aki mindkét feltételnek megfelel. Debreceni Dózsa – mert hiszen róla van szó – a Borsák tekintélyes familiárisa volt, akinek családja már évtizedek óta szolgálta a Tiszántúl urait,²⁰ ugyanakkor azonban a Borsák és Károly jó viszonyának idején kiépítette a maga személyes, a Borsáktól független kapcsolatait is az uralkodóval.²¹ Ez a feltételezés egyszersmind magyarázatot kínál a Borsák lázadásának kezdeti szakaszát illetően olyan kérdésekre, amelyekre egyébként hiába keresnénk választ. Szembetűnő ugyanis, hogy a Borsák hadereje történetesen Dózsa debreceni birtokára tört rá, s nem kevésbé csodálatos Károly azon döntése, hogy éppen Dózsának küldött segédcsapatot részint Aba nembéli Amadé fia János,²² részint valkói várnagya, Geszti Kenéz vezetésével,²³ jóllehet a Borsák nyilvánvalóan abban a vonatkozásban sem avatták be terveikbe, hogy mi lesz az első lépésük. Az iménti feltételezés elfogadása esetén mindkét kérdésre nyilvánvaló a válasz. A királyi csapatok összevonása Debrecen közelében aligha kerülte el a Borsák figyelmét, s könnyen rájöhettek, hogy terveik napvilágra kerültek, miként arra is, hogy mi módon. Károly ellenben biztos számíthatott arra, hogy a Borsák, miután maguk köré gyűjtötték szövetségeseiket, haladéktalanul Dózsa ellen fordulnak: részint, mert vezető familiárisaik egyikének pálfordulását nem hagyhatták megbosszulatlanul, hiszen az hatalmuk alapjait veszélyeztette, részint pedig azért, mert a királyi haderő megjelenését Biharban biztonnal ellenséges lépésnek tekintik majd, mégpedig joggal. A király, minden jel szerint, erre alapozta a lázadás leverése érdekében kidolgozott tervét. Ennek lényege ez lehetett: míg Dózsa leköti a Borsákat és szövetségeseiket, az uralkodó csapatai felszámolják Petenye fia Péter felvidéki és Ákos Mojs erdélyi hatalmát, a küzdelem sorsát pedig a király személyesen vezetett főerői döntenek el. Károly ily módon Dózsát csalétekként vetette a Borsák elé: ha helyt áll, megalapozza a királyi hadjárat sikerét, ha elbukik, az sajnálatos ugyan, de nem veszélyezteti a terv fő célkitűzéseit.

¹⁹ 1306. október 18.: AO I. k. 115. o.; RDES I. k. 200. o. (433. sz.); 1308. április 24.: RDES I. k. 254. o. (555. sz.); 1313. s. d.: Zichy okm. II. k. 3. o., 1314. s. d.: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. Szerk. Nagy Gyula. Budapest, 1887–1889. I. k. 43. o.

²⁰ Zsoldos 2011. 49–51. o.; Bárány 2011. 67–75. o.

²¹ Szép példája ennek, hogy egyik gyermekének keresztapja maga az uralkodó volt, lásd: 1315. május 13.: AO I. k. 380. o., vö. még Bárány 2011. 80. o.

²² 1317. május 8.: HO VII. k. 374. o.

²³ 1329. május 1.: AO II. k. 404. o.

A Borsák és I. Károly második összecsapásának történetében az első esemény valóban az 1317. február 10-én megívott²⁴ debreceni csata volt, melyben Dózsa és társai vitathatatlan győzelmet arattak,²⁵ mindazonáltal a lázadókra mért vereség nem volt megsemmisítő erejű. Valószínűnek ítéltető ugyanis, hogy az ütközetet követő időszakra tehető a Bihar megyei – patrocíniuma²⁶ után Mindszentnek is nevezett – Egyedmonostor ostroma. A monostort a Gutkeled nemzetség egyik ága alapította, az ágat alkotó rokonságok – egyfelől a Pelbárthidiak és az Adonyiak, másfelől pedig a Hadháziak és Diószegiek²⁷ – között hosszas perlekedéseknek vetett ágyat a monostor birtoklásának kérdése már az 1270-es évektől kezdve.²⁸ A XIV. század elejétől Borsa Kopasz is érdekeltté vált az ügyben, mivel a Pelbárthidiak és az Adonyiak a familiársai közé tartoztak,²⁹ s ezt a kapcsolatot tovább mélyítette, hogy Pelbárthidi „Kis” Kozma (*Cosma Parvus*) fia, Ivánka minden bizonnyal Kopasz csapatában harcolva esett el 1312-ben a rozgonyi csatában,³⁰ Kozma egyik leánya, Klára pedig Kopasz fivére, Beke körösszegi várnagyának, Ivánka fia Imrének a felesége volt.³¹ 1310-ben már az is megesett, hogy Borsa Kopasz felégette a Hadháziak és a Diószegiek várát³² és fogságba ejtette a két család egy-egy tagját, amivel kapcsolatban az Adonyiak és a Pelbárthidiak képviselői szükségesnek tartották kinyilvánítani, hogy az eset nem függ össze az Egyedmonostora miatt folyó perrel, s nem az ő tanácsukra (*ex ipsorum consilio vel suggestione*), hanem a Hadháziak és Diószegiek latorságai miatt történt.³³ Ez utóbbi igaz is lehet, mert az idő tájt mindennaposak voltak a rokonságok közötti fegyveres összecsapások. Az tehát világos, hogy a Hadháziak és a Diószegiek aligha lehettek a Borsák elkötelezett hívei, mindazonáltal nem tudjuk, hogy Egyedmonostor ostromára mi adott okot. Tény azonban, hogy Kopasz testvéreivel és cinkosaival (*cum suis fratribus et complicitibus*) megrohanta a monostort, amikor a Hadháziak – Dorog fia Péter fiai: Dorog, Joachim és Péter – éppen ott tartózkodtak. A testvérek közül Dorog elesett, a monostort viszont sikerült megvédelmezni.³⁴

²⁴ *Zsoldos* 2011. 52. o.

²⁵ (1)319. október 17.: Zichy okm. I. k. 173. o.; 1323. augusztus 30.: MNL OL DL 99 897.

²⁶ Lásd pl.: 1307. május 17.: Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. *Nagy Imre*. Sopron, 1889–1891. I. k. 68. o., vö.: *Mező András*: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 40.) Budapest, 2003. 341. o.

²⁷ *Engel* 2001. (Gutkeled nem 4. Egyedmonostori ág, 1–2. tábla).

²⁸ A monostor történetére összefoglalóan lásd: *Bunyitay Vince*: Az egyedi apátság története. Nagyvárád 1880., vö. még: *Győrffy* 1987–1998. I. k. 614–615. o.

²⁹ 1310. december 7.: Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Erdődy család levéltára, Oklevelek 43. sz., 1310. december 19.: uo. 44. sz.

³⁰ 1313. június 20.: AO I. k. 312–313. o.

³¹ 1313. november 22.: MNL OL DL 54 465. (vö. még: MNL OL DL 83 673.).

³² Alighanem arról a diószegi toronyról lehet szó, melyet az 1270-es évek végén emeltek, lásd: (1278 k.): HO VII. k. 170. o., vö.: *Győrffy* 1987–1998. I. k. 613. o.

³³ 1311. január 1.: AO I. k. 218–219. o.

³⁴ 1325. október 12.: AO II. k. 218. o. – Más rekonstrukció szerint Egyedmonostor ostroma még 1316-ban történt, miként Gilvács ostroma és Cheewar felégetése: ezek az események vezették volna be a Borsák lázadását (*Engel* 1988. 114–115. o., vö. még: *Bárány* 2011. 90. o.). A gilvácsi és a cheewar-i történetet magam a Borsák és a király első összecsapásának epizódjaként azonosítom (*Zsoldos*: A Borsák). Az egyedmonostori eset ettől még történhetett volna 1316-ban, ám ebben azért kételkedem, mert igaz ugyan, hogy 1316 második felében I. Károly és a Borsák viszonya már megromlott, ám megítélésem szerint fegyveres összetűzéseket a Borsák akkor még nem kezdeményeztek, mert azok veszélyeztették volna nagyra törő terveik sikerét. Az szintén valószínűtlen, hogy 1317 elején I. Károly vállalkozott volna macsói hadjáratára (*Engel* 1988. 115. o.), ha a Borsák felkelése 1316-ban már javában zajlik. Azon „rombolások, gyújtogatások, gyilkosságok és végtelen károk” emlegetése az 1317. január 2-i oklevélben, amelyekkel Kopasz és a hozzá csatlakozott Petenye fia Péter gyötörte volna a király híveit

A mellékhadszíntereken valamivel később lendültek mozgásba az események. Károly február végén – vagy valamivel előbb – Erdélybe küldte Fonói Benedek fia Jánost az erdélyi részek kapitányaként (*in partibus Transilvanis capitaneus*),³⁵ azzal a nyilvánvaló céllal, hogy Mojs távollétét kihasználva állítsa helyre az uralkodói hatalom kizárólagosságát a tartományban.³⁶ Az északkeleti országrészen lassabban bontakozott ki a Petenye fia Péter elleni akció: Druget Fülöp szepesi és újvári ispán március második felében kezdett bele a Péter birtokában lévő abauji Regéc ostromába,³⁷ a király sárosi ispánja, Ákos Mikcs azonban március közepén még Eperjesen adott ki oklevelet,³⁸ így bizonyosra vehető, hogy csak ezt követően vonult Zemplénbe, hogy bevegye Petenye fia Péter várait. Ott aztán Borostyánt, Bodrogszeget és Barkót hosszasan (*diucius*) ostromolta, mígnem elfoglalta azokat,³⁹ és ugyanez a sors jutott Jeszenőnek is, ami azért vehető bizonyosra, mert még 1317-ben Druget Fülöpnek adományozta ez utóbbi várat I. Károly.⁴⁰ Mindezen események 1317 júniusának vége előtt történtek, mert júliusban Druget Fülöp és Ákos Mikcs már a szepesi káptalan birtokügyeivel foglalkozott királyi parancsot hajtva végre.⁴¹ Az is kétségtelen, hogy Fülöp és Mikcs támadása valóban elérte azt, amire I. Károly számított, mert a debreceni csatát követően Petenye fia Péter elhagyta Bihar, hogy védelmezze várait. Döntése csaknem a vesztét okozta: kis híján Mikcs fogságába esett, s bár ő maga elmenekült, egyik fia Mikcs kezébe került. A történetet megörökítő forrásunk minderről nem egy csatát említve, hanem Petenye fia Péter várainak bevételére emlékezik meg,⁴² indokoltan feltételezhető tehát, hogy az erősségek egyikének védelmét Péter személyesen irányította. Az eset a zempléni harcok végén történhetett, valószínűtlen ugyanis, hogy Petenye fia Péter elmenekülését követően maradék hívei hosszas és elszánt ellenállást fejtettek volna ki, maga Péter pedig legközelebb Erdélyben, Mojs oldalán tűnik a szemünk elé,⁴³ amiből szintén arra következtethetünk, hogy Zemplént akkor kényszerült elhagyni, amikor Biharba már nem mehetett az ott folyó harcok miatt.

Másként alakult a helyzet Erdélyben. Mojs minden bizonnyal még Biharban értesült arról, hogy Meggyesi Miklós után új ellenféllel kell szembenéznie, ennek ellenére kétségtelennek tűnik, hogy nem sietett vissza lóhalálában a tartományba. A debreceni ütközet után ugyanis – pontosan nem ismert módon – fogságba ejtette a király valkói várnagyát, Geszti Kenézt,⁴⁴ s élve az ölébe hullott lehetőséggel, kísérletet tett a vár megszerzésére. Ennek érdekében Valkó alá vonult, s a vár védőinek szeme láttára kegyetlenül megkínózta Kenézt.⁴⁵ Célját minden bizonnyal el is érte, azaz a vár megnyitotta kapuit előtte, ellenkező esetben ugyanis nem kellett volna Elefánti Dezsőnek ostrommal bevennie Valkót a háború egy későbbi szakaszában.⁴⁶ Mojs csak a nyár közepén – június végén vagy július eleje táján – tért vissza Erdélybe, ahol több csatában meg-

---

már a debreceni csata előtt (1317. január 2.: AO I. k. 411. o.), így aligha tekinthető többnek, mint különösebb tartalom nélküli retorikai elemnek, ami a király ellenfeleinek elvetemültségét hivatott hangsúlyozni.

³⁵ 1324. április 7.: AO II. k. 124. o.

³⁶ Engel 1988. 118. o.; Zsoldos 2016. 214–215. o.

³⁷ (1317.) március 20.: CD VI/2. 342–343. o. (keltére lásd: Engel 1988. 116. o., 125. sz. jegyz.).

³⁸ 1317. március 14.: CD VIII/2. k. 141–142. o.

³⁹ 1322. július 28.: AO II. k. 38. o.

⁴⁰ (1317.) s. d.: RDES II. k. 137. o. (276. sz.).

⁴¹ 1317. augusztus 3.: MNL OL DF 258 686.

⁴² 1342. szeptember 23.: AO IV. k. 264. o.

⁴³ 1321. február 10.: CD VIII/2. k. 293. o.

⁴⁴ 1318. augusztus 9.: MNL OL DF 254 779.

⁴⁵ 1329. május 1.: AO II. k. 404. o.

⁴⁶ 1319. június 21.: AO I. k. 522. o.

verte Fonói Benedek fia Jánost, aki éppúgy kénytelen volt elhagyni a tartományt, mint korábban Meggyesi Miklós vajda.⁴⁷

I. Károly haditerve beváltotta tehát a hozzá fűzött reményeket, ámbár nem maradéktalanul. A fő célt, a szövetségesek – Petenye fia Péter és Ákos Mojs – leválasztását a Borsákról sikerült elérni, s Petenye fia Péter is elveszítette északkelet-magyarországi várait. Mojs ellenben továbbra is a királyi hatalom erdélyi helyreállításának útjában állt, a Borsák pedig vereséget szenvedtek ugyan Debrecennél, váraik többsége azonban változatlanul a kezükön volt, így erejük megtörése még váratott magára.

Szembetűnő, hogy amilyen mozgalmas volt 1317 tavaszának eleje Biharban, olyan csendesnek mutatkozik a vége. A debreceni csatát követő időszakban, a már említett egyedmonostori és a – szomszédos Krasznában történt – valkói eseteket leszámítva, nem tudunk egyetlen katonai eseményről sem, mely egyértelműen az év ezen szakaszához lenne köthető: úgy tűnik, mind Debreceni Dózsa, mind a Borsák a sorok rendezésével és a döntés nélkül félbeszakadt fegyveres harc folytatására való felkészüléssel voltak elfoglalva. Dózsa számára ugyanakkor további feladatot jelentett, hogy megszervezze azt az öt megyéből álló uralmi körzetet, melynek kormányzására I. Károlytól felhatalmazást kapott a tavasz folyamán, s aligha tette egyszerűbbé a dolgát, hogy a terület egy jelentős része ténylegesen még a Borsák ellenőrzése alatt állt. A változás reményét e téren a nyár elején Biharba vonuló királyi sereg hozta magával, melyet I. Károly személyesen vezetett.

RÖVIDÍTÉSEK

AO	Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. <i>Nagy Imre, Nagy Gyula</i> . Budapest, 1878–1920.
<i>Bárány</i> 2011.	<i>Bárány Attila</i> : Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. <i>Bárány Attila, Papp Klára, Szalkai Tamás</i> . Debrecen, 2011. 67–113. o.
CD	Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. <i>Georgii Fejér</i> . Budae, 1829–1844.
<i>Engel</i> 1988.	<i>Engel Pál</i> : Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). <i>Századok</i> , 122. (1988) 89–146. o.
<i>Engel</i> 1996.	<i>Engel Pál</i> : Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996.
<i>Engel</i> 2001.	<i>Engel Pál</i> : Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Budapest, 2001.
<i>Györffy</i> 1987–1998.	<i>Györffy György</i> : Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I ³ –IV. Budapest, 1987–1998.
HO	Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják <i>Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly</i> és <i>Véghely Dezső</i> . Győr–Budapest, 1865–1891.
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
DF	Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	Diplomatikai Levéltár
RDES	Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II. Ad edendum praeparavit <i>Vincent Sedláč</i> . Bratislavae, 1980–1987.

⁴⁷ *Engel* 1988. 118. o.; *Zsoldos* 2016. 215–216. o.

- Zichy okm. A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. *Nagy Iván, Nagy Imre, Véghelyi Dezső, Kammerer Ernő, Lukács Pál*. Budapest, 1871–1931.
- Zsoldos 2011. *Zsoldos Attila*: Debrecen mint igazgatási központ a 14. század elején. In: Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szalkai Tamás*. Debrecen, 2011. 49–66. o.
- Zsoldos 2016. *Zsoldos Attila*: Erdélyi háborúk a 14. század elején. In: Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század). Szerk. *Pósán László, Veszprémy László*. Budapest, 2016. 198–231. o.
- Zsoldos 2017. *Zsoldos Attila*: Az erdélyi lázadó: Ákos nembéli Mojs. In: Certamen IV. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában. Szerk. *Egyed Emese, Gálfi Emőke, Weisz Attila*. Kolozsvár, 2017. 233–240. o.
- Zsoldos: A Borsák *Zsoldos Attila*: A Borsák és I. Károly első összecsapása. (Sajtó alatt.)

A kötet szerzői

- B. Halász Éva*, történész, PhD, tudományos munkatárs, MTA–Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Medievisztikai Kutatócsoport
- B. Szabó János*, történész, PhD, tudományos munkatárs, Budapesti Történeti Múzeum
- Bagi Dániel*, történész, az MTA doktora, egyetemi tanár, intézetigazgató-helyettes; tanszékvezető-helyettes, Pécsi Tudományegyetem, Történettudományi Intézet, Középkori és Korajújkori Történeti Tanszék
- Bagi Zoltán Péter*, levéltáros, történész, PhD, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára
- Balla Tibor*, hadtörténész, az MTA doktora, osztályvezető, Hadtörténeti Intézet
- Balogh Máté*, történész, PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, múzeumpedagógiai főelőadó, Hadtörténeti Múzeum
- Bárány Attila*, történész, az MTA doktora, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet; az MTA-DE „Lendület” Magyarország a középkori Európában kutatócsoport tagja
- Bubnó Hedvig*, történész, PhD, egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, Történettudományi Intézet és Medievisztika Tanszék
- C. Tóth Norbert*, történész, az MTA doktora, tudományos főmunkatárs, MTA–Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Medievisztikai Kutatócsoport
- Csikány Tamás*, hadtörténész, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Nemzeti Köszolgálati Egyetem
- Draskóczy István*, történész, levéltáros, az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Közép- és Kora Újkori Történeti Tanszék; az MTA–Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemtörténeti Kutatócsoport vezetője, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet kutatócsoport tagja
- F. Romhányi Beatrix*, történész, az MTA doktora, egyetemi docens; az MTA–DE „Lendület” Magyarország a középkori Európában Kutatócsoport, KRE vezetője
- Fedeles Tamás*, történész, PhD, egyetemi docens Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar; tudományos főmunkatárs, MTA–Pécsi Tudományegyetem, Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport
- Feld István*, történész, régész, CSc., egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet
- Forgács Márton*, történész, gyűjteménykezelő, Hadtörténeti Intézet és Múzeum
- Germuska Pál*, történész, PhD, főosztályvezető, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1945 utáni Politikai Kormányzervek és Pártiratok Főosztálya

- Grzesik, Ryszard*, történész, PhD, habilitált egyetemi tanár, a Kutató Tanács Vezetője, Lengyel Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete, a „Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian” (Korai szláv történelmi emlékek) projekt vezetője
- Gyököss Attila*, történész, PhD, habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet; az MTA–DE Magyarország a középkori Európában „Lendület” Kutatócsoport (LP2014-13/2014) tagja
- Gyulai Éva*, történész, muzeológus, PhD, egyetemi docens, intézeti tanszékvezető, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet; a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Területi Bizottsága Történettudományi és Néprajzi Szakbizottsága elnöke
- Hajdu Tibor*, történész, az MTA doktora
- Hermann Róbert*, történész, az MTA doktora, egyetemi tanár, a parancsnok tudományos helyettese, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum; a Magyar Történelmi Társulat elnöke
- Horn Ildikó*, történész, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Közép- és Kora Újkori Történelmi Tanszék
- Horváth Miklós*, hadtörténész, MTA doktora, egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet, Jelenkortörténelmi Tanszék
- Hunyadi Zsolt*, történész, PhD, egyetemi docens, tanszékvezető-helyettes, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék
- Írásné Melis Katalin*, régész-történész, műemlékvédelmi szakmérnök, PhD, a Budapesti Történelmi Múzeum ny. munkatársa
- Kemény Krisztián*, történész, levéltáros, PhD, referens, Hadtörténelmi Levéltár
- Kincses Katalin Mária*, történész, CSc., a Hadtörténelmi Közlemények főszerkesztője, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum; a Károli Gáspár Református Egyetem mb. előadója, a Magyarországi Céhes Adatbázis kutatócsoport vezetője
- Kiss Gábor*, levéltáros, PhD, levéltárvezető, Hadtörténelmi Levéltár
- Kiss Gergely*, történész, PhD, habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Korajújkori Történelmi Intézet; az MTA–DE „Lendület” Magyarország a Középkori Európában Kutatócsoport munkatársa, az NKFIH NN 124763 „Pápai megbízottak a 14. századi Magyarországon – online adattár” kutatási projekt vezető kutatója
- Kocsis Annamária*, történész, PhD-hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem, Történettudományi doktori Iskola; a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztője, Hadtörténelmi Intézet
- Kordé Zoltán*, történész, PhD, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék
- Kovács Vilmos*, történész, muzeológus, CSc., parancsnok, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum
- Körmendi Tamás*, történész, PhD, habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék
- Kranzieritz Károly*, hadtörténész, főelőadó, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum
- Krámlí Mihály*, történész, PhD, kutató, Hadtörténelmi Intézet
- Lázár Balázs*, történész, PhD, levéltáros, Hadtörténelmi Levéltár, Bécsi Kirendeltség
- M. Szabó Miklós*, hadtörténész, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Rector Emeritus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem

- Marosi Ernő*, művészettörténész, az MTA rendes tagja, ny. tudományos tanácsadó, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet; professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Mészáros Kálmán*, történész, PhD, tudományos munkatárs, Hadtörténeti Intézet
- Mészáros Orsolya*, történész, PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet
- Mikó Gábor*, történész, PhD, tudományos munkatárs, MTA–Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Medievisztikai Kutatócsoport
- Nagy Balázs*, történész, PhD, habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék
- Ortner, M. Christian*, történész, PhD, a bécsi Hadtörténeti Múzeum (Heeresgeschichtliches Museum, Wien) igazgatója
- Petrovics István*, történész, PhD, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék
- Pintérmé Kazán Beáta*, történész, PhD, tanársegéd, Univerzita Konštantína Filozofa, Katedra histórie (Nyitrai Konstantin Filozófiai Egyetem, Történettudományi Tanszék)
- Piti Ferenc*, történész, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA–Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Medievisztikai Kutatócsoport
- Polgár Balázs*, régész, történész, PhD-hallgató, muzeológus, Hadtörténeti Múzeum
- Pollmann Ferenc*, hadtörténész, PhD, kutató, Hadtörténeti Intézet
- Pósán László*, történész, PhD, habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Egyetemes Történeti tanszék
- Rauchensteiner, Manfred*, történész, PhD, 1992–2005 között a bécsi Hadtörténeti Múzeum (Heeresgeschichtliches Museum, Wien) igazgatója, a Bécsi Egyetem (Universität Wien) Történeti Tanszékének külső professzora
- Ravasz István*, hadtörténész, muzeológus, CSc., parancsnoksági kiemelt főtiszt, Hadtörténeti Intézet és Múzeum
- Réfi Attila*, történész, PhD, Richard Plaschka-ösztöndíjas, Bécsi Egyetem (Universität Wien)
- Ságvári György*, történész, muzeológus, CSc., a Hadtörténeti Múzeum ny. munkatársa
- Segeš, Vladimír*, hadtörténész, PhD, egyetemi docens, tudományos főmunkatárs, Vojenský historický ústav, Bratislava (Hadtörténeti Intézet, Pozsony); a Nemzetközi Hadtörténeti Bizottság Szlovák Nemzeti Hadtörténeti Bizottságának alelnöke, A Vojenská história Szerkesztőbizottságának elnöke
- Somogyi Gréta*, történész, PhD, tudományos munkatárs, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztője
- Soszyński, Jacek*, történész, PhD, L. & A. Birkenmajer Institute for the History of Science Polish Academy of Sciences, Warsaw
- Steinhübel, Ján*, történész, CSc., tudományos főmunkatárs, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava (Szlovák Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet)
- Suba János*, gyűjteményi munkatárs, PhD, térképtárvezető, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár
- Sudár Balázs*, történész, turkológus, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet
- Süli Attila*, hadtörténész, PhD, kutató, Hadtörténeti Intézet

Szabados György, történész, PhD, történész tanácsadó, Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár
Szabó Péter, hadtörténész, az MTA doktora, kutató, Hadtörténelmi Intézet

Szakály Sándor, hadtörténész, az MTA doktora, habilitált tanszékvezető egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet; főigazgató, VERITAS Történetkutató Intézet

Számvéber Norbert, hadtörténész, PhD, kirendeltségvezető, Hadtörténelmi Levéltár Bécsi Kirendeltsége

Szende Katalin, PhD, egyetemi docens, Közép-Európai Egyetem Középkortudományi Tanszék; az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) tagja és a Magyar Várostörténelmi Atlasz Kutatócsoport (NKFI K 116 594) vezetője

Szőcs Tibor, történész, PhD, tudományos munkatárs, MTA–Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Medievisztikai Kutatócsoport

Thoroczkay Gábor, történész, PhD, habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék

Torma Béla, mérnök, kutató

Tóth Endre, régész, az MTA doktora, a Magyar Nemzeti Múzeum ny. főosztályvezetője, ny. docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészeti Intézet

Tóth Ferenc, történész, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

Tóth Sándor László, történész, az MTA doktora, habilitált egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem

Tulipán Éva, történész, PhD, kutató, Hadtörténelmi Intézet

Varga J. János, történész, az MTA doktora, professor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Veszprémy László Bernát, történész, PhD-hallgató; tudományos segédmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet

Veszprémy Márton, történész, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program

Vizkelety András, irodalomtörténész, az MTA rendes tagja, professor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Weisz Boglárka, történész, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet; az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) vezetője

Zsoldos Attila, történész, az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

Tabula gratulatoria

ANDAHÁZI-SZEGHY VIKTOR
ÁGOSTON GÁBOR
B. HALÁSZ ÉVA
B. SZABÓ JÁNOS
BACZONI TAMÁS
BÁCSATYAI DÁNIEL
BAGI DÁNIEL
BAGI ZOLTÁN PÉTER
BAK BORBÁLA
BALLA TIBOR
BALOGH MÁTÉ
BALOGHNÉ FÜLÖP ANNA
BÁLINT FERENC
BÁN ATTILA
BÁRÁNY ATTILA
BERTÉNYI IVÁN
BOLCSÓ ISTVÁN
BOLYÓSNÉ UJFALUSI ÉVA
BONHARDT EDIT
BORSITS ENIKŐ
BRADÁCS GÁBOR
BUBNÓ HEDVIG
BUZÁS GERGELY
C. TÓTH NORBERT
Cs. KOTTRA GYÖRGYI
CSÁKI KRISZTINA
CSÁKVÁRY FERENC
CSÁKVÁRY KRISTÓF
CSIKÁNY TAMÁS
CSUKOVITS ENIKŐ
DANGL, VOJTECH
DE REU, MARTINE
DRASKÓCZY ISTVÁN
F. ROMHÁNYI BEATRIX
FAZEKAS ISTVÁN

FEDELES TAMÁS
FELD ISTVÁN
FODOR VERONIKA
FORGÁCS MÁRTON
FRÖHLICH DÁVID
GÁLFFY LÁSZLÓ
GECSE OTTÓ
GERMUSKA PÁL
GONDOS LÁSZLÓ
GRAUS, IGOR
GRZESIK, RYSZARD
GYÖRKÖS ATTILA
GYULAI ÉVA
HAJDU TIBOR
HATALA ANDRÁS
HAVASNÉ BEREK TÜNDE
HEGEDŰS ÁBEL
HEGEDŰS ANNAMÁRIA
HERCZEG ZSUZSANNA
HERMANN RÓBERT
HIDVÉGI ANDRÁS
HORN ILDIKÓ
HORVÁTH MIKLÓS
HUNYADI ZSOLT
ILLÉSFALVI PÉTER
IRÁSNÉ MELIS KATALIN
JAKUSCH GABRIELLA
JAMRICH VIKTOR
JANKÓ ANNAMÁRIA
K. NÉMETH ANDRÁS
KALMÁR JÁNOS
KELÉNY JÓZSEF
KEMÉNY KRISZTIÁN
KERTÉSZ BALÁZS
KINCSES KATALIN MÁRIA

KISS GÁBOR
KISS GERGELY
KOC SIS ANNAMÁRIA
KÓNYA BÉLA
KORDÉ ZOLTÁN
KOVÁCS LÁSZLÓ
KOVÁCS VILMOS
KÖRMENDI TAMÁS
KRANZIERITZ KÁROLY
KRÁMLI MIHÁLY
KREUTZER ANDREA
KRISTÓF ILONA
LAKATOS BÁLINT
LAUF JUDIT
LÁZÁR BALÁZS
LENGYEL TÜNDE
LÓVEI PÁL
LUKÁCS FANNI
M. SZABÓ MIKLÓS
MADAS EDIT
MAKAI ÁGNES
MAKK FERENC
MAROSI ERNŐ
MARUZS ROLAND
MEGGYES ANITA
MÉSZÁROS KÁLMÁN
MÉSZÁROS ORSOLYA
MIKÓ GÁBOR
MOHÁCSI ZOLTÁN
NAGY BALÁZS
NEMERKÉNYI ELŐD
ORTNER, M. CHRISTIAN
PAPP SZILÁRD
PÁLFFY GÉZA
PETROVICS ISTVÁN
PINTÉRNÉ KAZÁN BEÁTA
PITI FERENC
POLGÁR BALÁZS
POLLMANN FERENC
PÓSÁN LÁSZLÓ
RÁCZ GYÖRGY
RAUCHENSTEINER, MANFRIED
RAVASZ ISTVÁN
RÉFI ATTILA
SALLAY GERGELY PÁL

SARBAK GÁBOR
SÁGVÁRI GYÖRGY
SÁRKÖZY PÉTER
SEGEŠ, VLADIMÍR
SOLYMOSI JÓZSEF
SOMOGYI GRÉTA
SOÓS PÉTER
SOSZYŃSKI, JACEK
SROKA, STANISŁAW
STEINHÜBEL, JÁN
SUBA JÁNOS
SUDÁR BALÁZS
SÜLI ATTILA
ŠEDIVÝ, JURAJ
SZABADOS GYÖRGY
SZABÓ EMESE
SZABÓ PÉTER
SZAKÁLY SÁNDOR
SZÁMVÉBER NORBERT
SZÁNTÓ NÓRA
SZENDE KATALIN
SZENDE LÁSZLÓ
SZIKITS PÉTER
SZILÁGYI MAGDOLNA
SZOLECZKY EMESE
SZŐCS TIBOR
THOROCZKAY GÁBOR
TOMBOR KRISZTIÁN
TORMA BÉLA
TÓTH ENDRE
TÓTH FERENC
TÓTH ORSOLYA
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ
TRINGLI ISTVÁN
TÖSÉR MÁRTON
TULIPÁN ÉVA
TUZA CSILLA
VARGA J. JÁNOS
VEDRIŠ, TRPIMIR
VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT
VESZPRÉMY MÁRTON
VIZKELETY ANDRÁS
WEISZ BOGLÁRKA
ZÁVODI SZILVIA
ZSOLDOS ATTILA

